

Sl no 74.328

5.
2. 9A: 59 272
4142 1. v

RIG VEDA SHĀHĪTĀ Vol 1

with
Marathi and English
translation
Vedarthayatra

वे दा २,

RIGVEDA

ऋग्वेदसंहिता

पदांसहित

व

तिचें मराठी आणि इंग्रजी

भाषांतर.

(६७ व्या २५ व्या आकृष्टाप्रमाणें नोंदले आहे.)

१००

१००

मासे

सर्व आर्य बंधु व भगिनी

यांस्त

है. भाषांतर

सादर प्रमर्षण केले आहे

भाषांतरकर्ता

३. अग्नीष्या योगार्ने [यजं-
मान्] यज्ञःसंपन्न [भाणि] उत्तम
वीर्यवान् पुत्रांनी युक्त अज्ञा धन-
दौलतीसच दिवसानुदिवस पावो.

४. हे अग्नी, ज्या विघ्नरहित
यज्ञासमोताळीं तू परिवेष्टन करून
राहतोस तोच [यज्ञ] देवांप्रत प्र-
विष्ट होतो:

५. अग्नि [हा] कुशल, कप-
टरहित [भाणि] अतिशयकरून
कीर्तिमान् [असा] होमसंपादक
[होय]. [तो] देव [अग्नि] देवां-
सहित येथें येओ.

६. हे वा अग्नी, तू हविर्दान
करणाराचें जें कन्याण करिशील
तें, हे अंगिरा, खरोखर तुझेंच
कुर्याण [होतें].

3. Through Agni
the worshipper ob-
tains day to day. wealth and prosper-
ity accompanied by renov-
ation full of valorous prog-

4. That sacrifice al-
l which thou, Agni, &
protector on all
reaches unobstructed
gods.

5. May Agni, the
ful, true and most re-
lied minister of sacrifi-
ce Agni the god come
with the gods.

6. The good, Agni
thou mayest confer
giver of oblations, be-
cause O Angiras, truly thine

३. या मंत्रातील 'पोष' शब्दाचा
अर्थ सायणाचार्य 'वर्धमान होणार' असा
विशेषणार्थी करितात; पण वेदांत हा शब्द
सुष्कलदिवाणीं आलेला आहे आणि
याचा नेहमीं सूरभराट 'दौलत' असा-
चा अर्थ होतो, विशेषणार्थी होत नाही.
कां. मं. १, सू. १३, मन्त्र २ पाहा. तेथें
सायणाचार्यच 'अभिवृद्धि' म्हणजे भर-
भराट असा अर्थ करितात. तोच 'अग्नीं
मस्तुत' त्याची वेतला आहे. 'पावो' = 'जे-
अपस' सायणाचार्य पावतीं 'असा' अर्थ
करितात; पण उद्देश रूप आहे म्हणून
पावो हाच अर्थ युक्त आहे. व सायणाचार्य
विशेषणार्थी १. ४४, सू. ४ यांत साय-

केला आहे तो पाहा.

४. 'विघ्नरहित' = 'अध्वर'.
दया असें आहे कीं, ज्या यज्ञाचें
अग्नि चारी बाजूंस रक्षण करिते
यज्ञ निर्विघ्नपणें परिपूर्ण होऊन देव
सिद्धायक होत असतो. = 'देवांप्रत
होतो.' मुळामध्यें 'देवांच्या ठिकाण
तो' असें आहे. म्ह. 'देवांस पोहचता

६. 'अङ्गिरा' (अङ्गिरस) हें
वाचक आहे. त्याचा खरोखर अ-
सा आहे तें, खत्रीपुत्रक सौम्यत नाहीं
"अंगिरसः" या नांवाचे कोणी प्राणी
त्याचें आढळतें; आणि ते देवचोनि
मनुष्यचोनि प्रथमचें ज्ञानिले आहे

त्वं त्वाग्ने दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।

नमो भरन्त एमसि ॥ ७ ॥

त्वा । अग्ने । दिवेऽदिवे । दोषाऽवस्तः । धिया । वयम् ।

। भरन्तः । आ । इमसि ॥ ७ ॥

राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम् ।

वर्धमानं स्वे दमे ॥ ८ ॥

न्तम् । अध्वराणाम् । गोपाम् । मृतस्य । दीदिविम् ।

मानम् । स्वे । दमे ॥ ८ ॥

स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव ।

सर्वस्या नः स्वस्तये ॥ ९ ॥ २ ॥

नः । पिताऽदिव । सूनवे । अग्ने । सुऽउपायनः । भव ।

त्व । नः । स्वस्तये ॥ ९ ॥ २ ॥

भाषायाम्

अग्ने वयं नमो भरन्तो दिवेदिवे दोषावस्तर्धिया त्वामुपैमः

राजां राजानमृतस्य दीदिवि गोपां स्वे दमे वर्धमानम् ॥

न त्विं नः सूत्रे पितेव सूपायनी भव । स्वस्तये नः सर्वस्य ॥

पुनः असें म्हटलें आहे. त्या-
ज्यातीचे आदिपुरुष आणि स्व-
सें मनुष्याप्रत प्राप्त करून देणारे
महत्ते आहे. ते देवांनी मनुष्य-
मासुदाप्रमाण पाठविलेले असें
होणिलेले जाद्वेतात. आणि

अग्नीला सुद्धा याच अर्था हा वाक्य कावि-
लेला असेल असें वाटते. पु-
त्रेच कस्याण हीते' म्ह. अग्नीने उपास-
कास संपत्ति दिली म्हणजे उपासक अ-
ग्नीला हवि अर्पण करितो व तेथेकरून
न अग्नीचा लाभ होतो.

हे रात्रौच्या वेळीं प्रकाश-
अग्नी, प्रतिदिनीं आम्ही
पूर्णक नमन करीत तुझ्या
समक्ष येत असतो.

८. जो तू यज्ञाचा राजा, ध-
र्मकृत्याचा परम देदीप्यमान रक्ष-
क [आणि] आपल्या स्वताहाच्या
घरी मोठा होणारा [असा] होस.

९. म्हणून, हे अग्नी, जसा पिता
पुत्राला लुगम असतो तसा तू
आम्हांप्रव हो; आमच्या कृत्या-
णास्तव आम्हांबरोबर राहा.

7. To thee, Agni, that
shinest by night, we daily
approach, offering our re-
spects with a pious mind;

8. who art the king of
sacrifices, the resplendent
protector of the sacred law,
and who growest in thine
own home.

9. Be thou, therefore,
Agni, accessible to us as is
a father to his son. Be
with us for our good.

७. 'दोषावस्तर' हे दोषावस्तु याचें
संबोधन होय. वस् (=प्रकाशणें) यापासून
विषयान्, उपस, इत्यादि शब्द निघाले
आहेत. सायणाचार्य 'रात्रीदिवस' असा
क्रियाविशेषणार्थी अर्थ करितात. हा
शब्द ऋग्वेदांत आणखी दोन ठिकाणीं
आला आहे. मं. ४, सू. ४, क्र. ५ आ-
श्वि मं. ७, १५, क्र. १५ पाहा. शिवय्य
आचार्यान श्रौतसूत्रांत "यदि सायम्
दोषावस्तर्ममः स्वाहेति । यदि प्रातः १
महर्षस्तर्ममः स्वाहेति" (३, १२, ४) असें
कहिले आहे. यावरून दोषावस्तर ही
दोषावस्तु याची संबोधनविभक्ति आणि
'रात्रौच्या वेळीं प्रकाशणारा' हा अर्थ
बुद्ध दिसतो. "नमन करीत" मळत
नमन धारण करणारे' असा अक्षरज्ञाः

अर्थ आहे.

८. 'यज्ञाचा राजा' = 'राजन्तमध्य-
राणाम.' सायनाचार्य 'राजन्तम्' या-
चा येथें होमणाऱ्या, प्रकाशणारा असा
अर्थ करितात; पण राजा धातूचा अर्थ
राजा असणें, माळक असणें असा वेदांत
होतो. उदाहरणार्थ 'विश्वस्य दिवश्च
ममश्च-राजसि' हे (क्र. १. ३५. २०)
पाहा. शिवय्य 'त्वं वाजस्य भुव्यस्य रा-
जसि' (क्र. १. ३६. १२) येथें सुद्धा साय-
णाचार्यांनीच आमच्या "त्रणें अर्थ केला
आहे तो पाहा. = 'आपल्या घरी' म्ह.
यज्ञाळेंत अग्नि प्रदीप्त होतो त्या स्थळीं.

९. 'म्हणून' हे पण 'स.....मव'
'असा जो प्रयोग आहे त्यापासून गम्य-
मान आहे हे सांगायला नकोच.

सूक्तम् १२.

विर्विश्वमिन्द्रपुत्रो मधुच्छन्दाः । देवता-१-३ वायुः; ४-६ इन्द्रवायुः;
• मित्रावरुणौ । गायत्री चन्दः ।

वायवी यंहि दशतेमे सोमा अरंकृताः ।

• तेषां पाहि श्रुषी हवम् ॥ १ ॥

वायो इति । आ । याहि । दशत । इमे । सोमाः ॥ अरंकृताः ।
तेषाम् । पाहि । श्रुषि । हवम् ॥ १ ॥

वायं उक्थेभिर्जरन्ते त्वामच्छां जरितारः ।

सुतसोमा अहर्विदः ॥ २ ॥

वायो इति । उक्थेभिः । जरन्ते । त्वाम् । अच्छां । जरितारः ।
सुतस्सोमाः । अहः ऽविदः ॥ २ ॥

वायो तव प्रपृञ्चती धेना जिगाति दाशुषे ।

उरूची सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । तव । प्रपृञ्चती । धेना । जिगाति । दाशुषे ।
उरूची । सोमपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इमे सुता उप प्रयोभिरागतम् ।

इन्द्रवो वामुशान्ति हि ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । इमे । सुताः । उप । प्रयोभिः । आ । गतम् ।
इन्द्रवः । वाम् । उशान्ति । हि ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

१. हे दर्शनीय वायो आयाहि । इमे सोमा अरंकृताः । तान्पिब । हव [व] श्रुषु ॥
२. हे वायो सुतसोमा अहर्विदो जरितारस्त्वामच्छां कृषेर्जरन्ते ॥
३. हे वायो प्रपृञ्चतुर्गुची तव धेना सोमपीतये दाशुषे गच्छति ॥

वायविन्द्रश्च चेतथः सुतानां वाजिनीवसू ॥

तावा यातमुपद्रवत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । चेतयः । सुतानाम् । वाजिनीवसू इति
वाजिनीवसू । तौ । आ । यातम् । उप । द्रवत् ॥ ५ ॥ ३ ॥

वायन्विन्द्रश्च सुन्वत आ यातमुप निष्कृतम् ।

मत्स्विन्त्याधिया नरा ॥ ६ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । सुन्वतः । आ । यातम् । उप । निष्कृतम् ।
मक्षु । इत्या । धिया । नरा ॥ ६ ॥

मित्रं हुवे पूतदक्षं वरुणं च रिशादसम् ।

धियं घृताचीं साधन्ता ॥ ७ ॥

मित्रम् । हुवे । पूतदक्षम् । वरुणम् । च । रिशादसम् ।

धियम् । घृताचीम् । साधन्ता ॥ ७ ॥

भाष्यम्.

५. हे वाजिनीवसू हे वायो [त्वम्] इन्द्रश्च चेतथः । तौ [युवां] द्रवत् (=वीमम्)
उपायातम् ॥

६. हे वायो [त्वम्] इन्द्रश्च हे नरो सुन्वतो निष्कृतमित्या धिया मक्षु (=वीमम्)
उपायातम् ॥

७. पूतदक्षं मित्रं रिशादसं वरुणं च [इत्येतौ] घृताचीं धियं साधयन्तो [आ]
इयामि ॥

सकन कुब्ज असा अर्थ केला आहे; पण 'तृप्ति होईपर्यंत पिणारी' असा संभ-
पूष् भातूचा अर्थ भरणे, कोणाची भरती वेळ.
अथवा भरपराळकरणे असा आढळतो. ४. तुमची बाळा, तुम्हीं यावे
या ठिकाणी 'आपणीस सकन वेणारी,' अशी इच्छा.

सूक्त २.

क्र., विश्वामित्राया पुत्र मधुच्छन्द.
देवता, १-३ वायु, ४-६ इन्द्रवायु,
७-९ मित्रावरुण. वृत्त, गायत्री.

१. हे सुन्दर वायु, येथे ये; हे
सोमरस [तुजकरिता] तयार केले
आहेत. ते, पी [आणि] [आमची]
प्रार्थना ऐक.

२. हे वायु, [यज्ञ]समय जा-
णणारे स्तोत्रे सोमरस सिद्ध करून
तुझ्या उद्देशाने स्तोत्रे गात आहेत.

३. हे वायु, तुझी लुब्ध [आ-
णि] कांढ जिह्वा सोमपानासाठी
हविर्दात्याकडेस अस्ती असते.

४. हे इन्द्रवायु हो, हे सोम-
रस [तुमच्या करिता येथे आहेत].
[आम्हांस] सुख घेऊन या. क्रां-
की, [हे] सोमरस तुमची वीछा
करित आहेत.

HYMN 2

To Vāyu 1-3, Indra and Vāyu
4-6, and Mitra-and-Vamṣa-
7-9. By Madhuchekhhandas
son of Viśvāmitra. Metre-
Gāyatrī.

1. Come hither, hand-
some Vāyu. [For thee]
these Soma-draughts are
prepared. Drink of them
[and] hear our invocation.

2. The singers, Vāyu,
cognizant of the proper
time, having prepared So-
ma-draughts, are address-
ing their hymns to thee.

3. Thy tongue, Vāyu,
that is eager and long, goes
to the worshipper for drink-
ing Soma.

4. Indra and Vāyu,
here are Soma-libations for
you. Approach ye with
pleasures [for us]. For the
libations are desiring you.

१. 'वायु' म्हणजे एकतरूप देवता.
वायुदेवतेचा संबंध इन्द्रदेवतेशी फार
आहे आणि फारकरून जसा अग्नीचा
सोमाशी संबंध आहे (अग्नीचीही, सूर्या-
चंद्रमाली असे पुष्कळ ठिकाणी आढळ-
ते) तसा वायूचा इन्द्राशी संबंध आहे.
आणि इन्द्रवायूची स्तुति एकत्र केलेली
आढळते. वायूच्या योगाने इन्द्र जमी
होतो असे कोठकीठे वागले आहे. जे-
व कायु झाले तेथे वृष्टि होते असे वेदांत

सांगितले आहे.

३. 'जिह्वा' = 'वेना' 'वेना' शब्दाचा
अर्थ बहुतरकून घेऊ न्ह. दूध देणारी गर्द
असा होतो. आणि तेथे अर्थ येथे कोणी
करितात, पण तो वीट बसत नाही. साय-
णाचार्य येथे वाचा असा अर्थ करितात;
परंतु आम्हां येथे केलेला अर्थ सायणांस
फार होबून नसतो अधिक संपुष्टिक दि-
सतो. 'लुब्ध' = प्रपञ्चती, 'सोमाते' वि-
शेषकरून शिवणारे. 'सायणांनाच अनु-

वेदार्थयत्न.

सूक्त १.

ऋषि, विश्वामित्राचा पुत्र मधुच्छ-
न्द; देवता, अग्नि; छंद,
गायत्री.

१. पुरोहित, राजाचा देदी-
प्यमान ऋत्विज्, होता, [आणि]
संपत्तीतें अतिशयें करून देणारा
अग्नि त्यास मी स्तवितों.

२. अग्नि पूर्वीच्या ऋषींनीं
ब्रह्माज्ञा नगा ऋषींनीं स्तुत्य
[होय]; तो देवांस येथें आणो.

HYMN 1.

To Agni. By Madhucheh.
son of Vis'vāmītra.
Gāyatrī.

1. I praise Agni, the re-
presentative, the resplend-
ent priest of the sacrifice,
the invoker [of the gods],
the best giver of wealth.

2. Agni is [a god] to be
praised by sages ancient
and by sages modern. May
he bring the gods hither.

१. 'पुरोहित' याचा अर्थ 'पुरे
ठेविलेला' म्ह. आपल्या ऐवजीं पुरे केले-
ला, अर्थात् प्रतिनिधि किंवा वकील. अ-
ग्नीत देवांचा पृथ्वीवरील पुरोहित, असें
पुष्कट ठिकाणीं वेदांत म्हटलें आहे.
कारण की, अग्नि हा मनुष्यांनीं दिलेले
हवि देवांकडेस पोचवितो आणि तें
आगण्यास पृथ्वीवर देव त्याचाच पद-
विज्ञात. 'होता' म्ह. बोकाविणारा, अ-
ग्नि देवांस म्हणूनच तें नांव घुसलं-

पाद ४ जे १६ ब्राह्मण असतात त्यांतून
एकास पदले आहे. येथें अग्नि जसें
ऋत्विज् असें अग्न्याचे म्हटले आहे
तसेच होता हे पद लाविलें आहे.

२. या ऋचेवरून स्पष्ट होतें कीं, या
ऋचाच्या कर्त्तव्या मताप्रमाणे, एकैकी एक
ऋषि म्हणजे वेदमंत्रांचे कर्ते अथवा इहे
प्राचीन अग्नि किती एक नवीन होते, व
तो आपल्यास नवीन अग्नि समजतो. त्या
हा १००० लक्षांत

ऋग्वेद.

[अ० १. अ० १. व. १.]

म॒भ॒व॒त्पोष॑मे॒व दि॒वे॒दिवे ।

य॒त्त॒मम् ॥ ३ ॥

। अ॒भ॒व॒त् । पो॒ष॒म् । ए॒व । दि॒वे॒दिवे ।

य॒त्त॒मम् ॥ ३ ॥

ये॒ यं॒ य॒ज्ञ॒म॒ध्व॒रं वि॒श्व॒तः परि॒भूर॑सि ।

स इ॒दे॒वेषु॑ ग॒च्छ॒ति ॥ ४ ॥

। य॒म् । य॒ज्ञ॒म् । अ॒ध्व॒र॒म् । वि॒श्व॒तः । परि॒भू॒ः । अ॒सि ।

इ॒त् । दे॒वेषु॑ । ग॒च्छ॒ति ॥ ४ ॥

अ॒ग्नि॒हो॒ता क॒वि॒क्र॒तुः स॒त्य॒श्चि॒त्र॒श्र॒व॒स्त॒मः ।

दे॒वो दे॒वेभि॑रा॒ग॒म॒त् ॥ ५ ॥ १ ॥

अ॒ग्निः । हो॒ता । क॒वि॒क्र॒तुः । स॒त्यः । चि॒त्र॒श्र॒वः॒स्त॒मः ।

दे॒वः । दे॒वेभिः॑ । आ । ग॒म॒त् ॥ ५ ॥ १ ॥

य॒द॒ङ्ग दा॒शुषे॑ त्व॒मग्ने॑ भ॒द्रं क॑रि॒ष्य॒सि ।

त॒व्ये॒त्त॒सि॒त्य॒र्मे॒ङ्गि॒रः ॥ ६ ॥

य॒त् । अ॒ङ्ग । दा॒शुषे॑ । त्व॒म् । अ॒ग्ने । भ॒द्र॒म् । क॑रि॒ष्य॒सि ।

त॒व्ये॒त्त॒सि॒त्य॒र्मे॒ङ्गि॒रः ॥ ६ ॥

भाषायाम्

३. अ॒ग्निना॑ यज्ञो॒युक्तं॑ वी॒र॒व॒त्त॒मं रा॒यि पोष॑ [च] ए॒व दि॒वे॒दिवे॑ [य॒ज्ञमो॒नो] भु॒यात् ॥

४. इ॒दे॒ अग्ने॑ [स॒त्यं] य॒ज्ञ॒म॒ध्व॒रं य॒ज्ञं वि॒श्व॒तः परि॒भूर॑सि स ए॒व दे॒वेषु॑ ग॒च्छ॒ति ॥

५. अ॒ग्नि॒हो॒ता क॒वि॒क्र॒तुः स॒त्य॒श्चि॒त्र॒श्र॒व॒स्त॒मः दे॒वो दे॒वेभि॑रा॒ग॒म॒त् ॥

६. अ॒ङ्ग अ॒ग्नि त्वं॑ य॒द॒ङ्गं दा॒शुषे॑ क॑रि॒ष्य॒सि तत् दे॒ अ॒ङ्गि॒रः स॒त्यं त॒व्ये॒त्त॒सि॒त्य॒र्मे॒ङ्गि॒रः ॥

५. हे चपलाश्रगामी वायू
आणि इंद्र हो, हे तयार केलेले सोम-
रस तुम्ही पाहात आहा. वर तुम्ही
उभयानां धांवत येथे या.

६. हे वायू, तू आणि इंद्र असे
दोघे, हे शूरानो, [आमच्या] सत्य
स्वतंत्राने उपासकाच्या सोमरसा-
प्रत लोकर या.

७. ज्याचें मन पवित्र होय त्या
मित्रास आणि शत्रूतें खाऊन टाक-
णाऱ्या वरुणास मी बोलावितों; ते
दोघे [माझ्या भंगी] घृताई स्वत-
नाची प्रेरणा करणारे [होत].

5. Vayu and Indra
possessed of quick horses,
you observe these extract-
ed Somas. Come ye then
both hither running.

6. Vayu, and thou In-
dra, ye heroes, come ye
both quickly to the Soma
of the worshipper by this
sincere prayer.

7. I invoke Mitra of
pure mind and Varuna the
destroyer of the enemy-
both inspirers of the pray-
er rich with clarified but-
ter.

५. 'हे' इ०५ दशः अर्थ 'हे वायू, [तू]
आणि इंद्र, तयार केलेल्या सोमरसास,
हे चपलाश्रगामी हो पाहात आहा.'

'चपलाश्रगामी' = 'वाजिनीवसू.' वा-
जिनीवसू या शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य
अन्य मीमंसे देतात अशी क्रिया तांत
राहणारा. 'असा बहु उठिकाणीं करितात
आणि प्रस्तुत स्थळां हि 'हविर्ज्ञात्या स-
ततीत म्ह. माळिकेत 'राहणारा' असा
करितात. वस्तुतः वाजिनीवसू हे विशेष-
वर्ण वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं (ऋ. २. ३७.
५, ५. ७४. ६, ८. ५. ३, १०. ४०. २
इत्यादि पाहा) अधिदेवांस लाविलेले आ-
ढळतें. आणि क्वचित् इंद्रासहि लाविलेले
आहे (ऋ. ३. ४२. ५, १०. २६. ८ पाहा).
आता अधिदेवां तर वेदोत्तरांत हीत असे
त्यांच्या नांवावरून सुद्धा उचल होय, व इंद्र
हा चपळ घोषावरून जातो अथवा उपास-
काचा सोमपिण्यास येतो असे वेदांत सा-
ंगितले आहे. यावरून वाजिनीवसू यांचा

अर्थ अश्ववान् असा सर्वत्र लागतो. निवाय
याच अर्थाचें वाजिनीवसू असेहि विशेष-
ण आहे आणि तें अधिदेव, इंद्र, उषा, सर-
स्वती आणि अधिदेवांमार्ग यास लावि-
लेलें आढळतें, व हे सगळे चपळ घोषावर
वसून जातात असे वेदांत प्रसिद्ध आहे.
वाजिनीवसू यांत पदे वाजिन् (अश्व) आ-
णि वसू (द्रव्य ज्यास आहे तो), अर्थात्
वान् अर्शा आहेत! पूर्वपदाच्या अंतर्गत
दीर्घस्वर नसता तो समासा येतो याविषयी
दिवावसू (ऋ. ८. ३४. १), स्वावसू, प्रभू-
वसो (ऋ. १. ५७. ४) ह्या शब्दांवरून
स्पष्ट होतें. व याच शब्दावरून 'वसू' हें
अत्यपद असलें म्ह. 'ज्याला आहे
तो' असा अर्थ होतो हेहि उचल होतें.

'तर तुम्ही' = 'ती [युवाम्.]' स त्वम् =
तर तू, सोहम् = तर मी, ते वयम् = तर
आम्ही, ते यूयम् = तर तुम्ही असे प्रयोग
फार ठिकाणीं येत जातात.

६. 'हे शूरानो, = 'नरा' म्ह. वायू

ऋतेन मित्रावरुणावृतावृधावृतस्पृशा ।

ऋतं बृहन्तमाशाधे ॥ ८ ॥

ऋतेन । मित्रावरुणौ । ऋतं स्पृशौ । ऋतं स्पृश्या ।

ऋतुम् । बृहन्तम् । आशाधे इति ॥ ८ ॥

कवी नो मित्रावरुणा नुविजातां उरुक्षया ।

दक्षं दधाते अपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

कवी इति । नः । मित्रावरुणा । नुविजाती । उरुक्षया ।

दक्षम् । दधाते इति । अपसम् ॥ ९ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

८. हे ऋतवृधावृतस्पृशी मित्रावरुणौ [मृगौ] बृहन्तं ऋतुमतेनाशाधे ॥

९. कवी नुविजातावुरुक्षयी मित्रावरुणौ नोपसं दक्षं दधाते ॥

आणि इंद्रच. घेदीत नर हा शब्द देवा-
स पुष्कळ ठिकाणां लाविलेला आढळ-
तो. 'उपासकाच्या' अक्षरशः 'सोमरस
काढणाऱ्या ब्रजमानाच्या.'

७. 'शत्रून् खाऊन टाकणाऱ्या' = 'रि-
शादसम्.' या शब्दाचा खरा काय अर्थ
आहे ते स्पष्ट समजत नाही. सायणाचा
अर्थ केलेला अर्थ येथे आम्ही दिला
आहे. रिशादस हे विशेषण मरुतसि आ-
णि इतर देवास लाविलेले आढळते. 'घृ-
तार्द्रं स्तवनाची' म्ह. घृत ज्याबरोबर
अर्पण केले जाते अशा स्तवनाची.

'मित्र' शब्द मूळ अर्थ स्नेही, दोस्त.
त्यावरून मनुष्यांचे प्रिय इच्छिणाऱ्या
(प्रियतमो नृणां क्र. ७. ६२. ४) जो
अहंदा म्ह. दिवसरुणा देव त्यास मित्र

असे नांव पडले. मित्रदेव मनुष्यांचे
चरें इच्छिणारा व त्याचा स्नेह करणारा
असे वर्णन आढळते.

'वरुण' म्ह. रात्रिरुपी देवता. मित्र
आणि वरुण या दोन्ही देवतांचे जोडपे
आहे. केवळ मित्रास अनुलक्षन केलेली
स्तुति नाहीं आणि केवळ वरुणास अनु-
लक्षन केलेली स्तुति फारच थोडी आहे.
मित्र आणि वरुण या दोघांस मिळून अ-
नेक ठिकाणां स्तविले आहे. मित्राचे
आणि वरुणाचे गुण काय काय आहेत,
ते काय पराक्रम करितात, कोठे राह-
तात, कसे चालतात, ते कोणास अनु-
कूल आणि कोणास प्रतिकूल आहेत
या सर्थे गोष्टी मित्रावरुणावरचीं सूक्ते
येतील अतस्तथा उघड होतून येतील.

८. इ सत्यधर्मानि आनंद पाव-
णारे, [आणि] सत्यधर्मानि रक्षणारे
मित्रावरुण द्वौ, सत्यधर्माच्या योगामें
[तुमची] मोठी वांछा तम होत
असते.

९. प्रज्ञावान, जन्मतः बलवान,
[आणि] विस्तीर्णस्थलीं वास करणा-
र पित्रावरुण आम्हांस कुशल बुद्धि
देव असतील.

8. Y^१ Mitra and Va-
runa, taking delight in the
sacred law, and defending
the sacred law, have by
the sacred law attained
your great desire.

9. Mitra and Varu^२,
the wise, born mighty, and
living in wide space, have
conferred upon us an ac-
tive intellect.

८. 'सत्यधर्माच्या योगाने [तुमची]
मोठी वांछा तम होत असते' म्ह. तम्हा-
स असन्मार्गा. अयत्नकृतं आणि उपा-
सनारहित जे लोक त्यांच्या करण्या-
प्राप्त आनंद होत नाही. तर सोमावि-
षया वगैरे जी तुमची मोठी वांछा ती
आर्थ जनांच्या खऱ्या धर्माप्राप्तच, तम
होते. — वांछा = 'कृतम्.' कृत शब्दाचे
अर्थ वेदांत होतात ते येणप्रमाणे—
१. इच्छा, युक्ति; २. इच्छा, वांछा (जसे
पुरोळीं जपस्वन; इन्द्रकृतुहि ते बृहद्
३. ३. ४); ३ युक्ति, प्रभाव,
कुशलपण; ४ बुद्धि, प्रज्ञा (जसे. हस्ते
वज्रं भरति शीर्षेण कृतम् २. १६.
२); ५. ज्ञान. — 'मित्रावरुण' म्ह. मित्र
आणि वरुण हे दोघे देव. जसे मित्रावरु-

ण तसे अग्नीषोमी (अग्नि आणि सोम),
सर्गचन्द्रमसौ (सूर्य आणि चंद्रमा),
वावापृथिवी (स्वर्ग आणि पृथिवी) हे
देव दोनदोन एकत्र येत असतात.

९. 'कुशल बुद्धी' = 'दक्षम् अपसम्'.
यात दक्षम् हे नाम आणि अपसम् हे
विशेषण. सायणाचार्य दक्षम् म्ह. बल
आणि अपसम् म्ह. कर्म असा अर्थ
करितात. परंतु, अपस् शब्द या मंत्रांत
आद्युदान नाही आणि कर्म या अर्थी
जो अपस् शब्द आहे तो आद्युदान
आहे (अपः) व अंतोदान अपस् शब्द
(अपाः) विशेषणार्थी आहे आणि
त्याचा अर्थ वेदांत चपल, कुशल, अ-
सा किंवा चपल आणि कुशल काम
करणारा अर्थात कारीगर. असा होतो.

सूक्तम् ३.

ऋषिर्विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दाः । देवता- १-३ अश्विनौ; ४-६ इन्द्रः;

७-९ विश्वेदेवाः; १०-१२ सरस्वती । गायत्री च्छन्दः ।

अश्विना यज्वरीरिषो द्रवत्पाणी शुभस्पती ।

पुरुभुजा चनस्यतम् ॥ १ ॥

अश्विना । यज्वरीः । इषः । द्रवत्पाणी इति द्रवत्पाणी । शुभः ।

पती इति । पुरुभुजा । चनस्यतम् ॥ १ ॥

अश्विना पुरुदंससा नरा शवीरया धिया ।

धिष्ण्या वनतं गिरः ॥ २ ॥

अश्विना । पुरुदंससा । नरा । शवीरया । धिया ।

धिष्ण्या । वनतम् । गिरः ॥ २ ॥

भषाकम्

१. हे द्रवत्पाणी शुभःपती पुरुभुजावधिनौ [युवा] यज्वरीरिषश्चनस्यतम् ॥

२. हे पुरुदंससा नरा धिष्ण्यावधिनौ [युवा] शवीरया धिया गिरौ वनतम् ॥

मूक्त ३.

देवता, १-३ अश्विदेव, ४-६ इंद्र,

७-९ विश्वदेव, १०-१२

सरस्वती. ऋषि, पूर्ववत्. घृत्त,

पूर्ववत्.

१. हे चपलाश्वगामी, कल्याणाधिपति, बहुसंपत्तिमान, अश्वी हो, हे यज्ञसंबंधी अन्न तुम्ही तृप्ति होईपर्यंत, खा.

२. हे आश्चर्यकारक बहुकृत्यकर्तृशूर [आणि] दानशाली अश्वी हो, तुम्ही शक्तियुक्त आदरबुद्धीने आमची स्तवनें मान्य करून घ्या.

HYMN 3.

To the As'vins (1-3), Indra (4-6), the Vishve Devās (7-9) and Sarasvatī (10-12).
Author and metre as before.

1. O As'vins, riding on quick horses, lords of prosperity, and bestowers of plenty of food, eat the sacrificial offerings to your satisfaction.

2. O As'vins, achievers of many wonderful deeds, valorous, and renowned for liberality, accept our prayers with your mighty goodness.

१. 'चपलाश्वगामी' (=द्रवत्पाणी) म्ह. चपल घोखावर बसून जाणारे. द्रवत् म्ह. चपल आणि पाण म्ह. घोखाचा स्वर (ऋ. २. ३१. २ पाहा). द्रवत्पाणि या शब्दाप्रमाणे द्रवदश्व असे एक 'रथास' लाविलेले. ऋ. ४. ४३. २) विशेषण आहे त्याचाहि अर्थ या शब्दाच्या अर्थाप्रमाणेच आहे.

'अश्वी' = अश्विनी. 'अश्विन्' शब्दाचा मूळ अर्थ घोडेसवार. त्यावरून घोडेसवार देव अथवा घोखावर बसून जाणारे कोणी एक मानिलेले दोन देव. हे प्रकाशाभिमानी (प्रकाशरूपी) देव होत. ते प्रभातकाळां अथवा दिवसांतून तीनदा यज्ञाप्रत्येतात. त्यांचा रथ अश्विनीच आहे व ते रथांतून रत्नें उपासकांस आणतात. त्यांच्या रथास पिवळे घोडे जपलेले

असतात. अश्विदेव आपल्या उपासकांस संकटांतून मुक्त करणारा मानत आणि मुक्त कारतात; ते रोग्यांस बरे करितात आणि वृद्धांयांस पुनः तरुण करितात. त्यांच्या आईचें नांव सरण्यू आणि बायकोचें अश्विनी असें सांगितले आहे. हे 'घोडेस्वार देव' कोण समजावयाचे त्याविषयी निर्णय होत नाही. यास्क (निरुक्त १. २. १) म्हणतात की, "अश्वि-
"देव हे आकाशांत प्रथम दिसतात...
"त्यांस अथ (घोडे) आहेत म्हणून
"त्यांचें नांव अश्वि देव] असें आ-
"मिभाव म्हणतो. तर अश्विदेव हे
"कोण? ते यावापूथिवी होत असे
"कोणी म्हणतात. ते दिवसरात्ररूपी
"होत असें कोणी म्हणतात. कोणी
"म्हणतात ते सूर्य आणि चंद्रमा होत.
"दोघीं राजे रूप करणारे हे तेच

दस्ता युवाकवः सुता नास्त्या वृक्तबर्हिषः ।

आ यातं रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

दस्ता । युवाकवः । सुताः । नास्त्या । वृक्तबर्हिषः ।

आ । यातम् । रुद्रवर्तनी इति रुद्रवर्तनी ॥ ३ ॥

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः ।

अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सुताः । इमे । त्वायवः ।

अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ ४ ॥

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः ।

उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रजूतः । सुतावतः ।

उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ ५ ॥

इन्द्रा याहि तूतुजान उप ब्रह्माणि हरिषः ।

सुतं दधिष्व नश्चनः ॥ ६ ॥ ५ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतुजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिष्वः ।

सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥ ६ ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

३. हे दस्तौ नामृत्यो वृक्तबर्हिषः सुता युवाकवः [सन्ति] । रुद्रवर्तनी आयातम् ॥

४ हे चित्रभानो इन्द्र आयाहि । अण्वीभिस्तना पूता इमे सुतास्त्वर्द्यायाः [सन्ति] ॥

५. हे इन्द्र [त्वं] धियेषितो विप्रजूतो वाक् । सुतवतो ब्रह्माण्युपायाहि ॥

६. हे हरिविन्द्र [त्वं] ब्रह्माणि तूतुजान उपायाहि । नः सुते चनो दधिष्व ॥

“अधिदेव शूलं असे इतिहासकते
“मृगतात..... द्यावा वेळ सूर्यो-
“दयापर्यंत असतो.” हे अथी म्ह-
णजे ज्यास संस्कृतांत आगाहून अधिनी-
कुमार असे नांव पडलं आहे आणि
जे नकुलसहदेवांचे बाप असे भारता-
दिकांत वर्णिले आहे तेच होव. •

२. “आधार्यकारक बहुकृत्यकर्ते”=
“पुरुदसमा” म्ह. बहुत अद्भुत कृत्ये कर-
णारे. अद्भुतकृत्ये म्ह. चयवन ऋषीस
वृद्धपण आले असता त्यास पुनः तरुण
केला (क. १-२ १६. १०). विमदाला
कमय ही स्त्री मिळवून दिली (क. १.
११९. १९.) ती व त्यासारखी दुसरी.

३. हे अद्भुतरूपकर्ते, सत्य
अश्वी हो, हे शुद्ध दमावर टे-
विलेले सोमरस तुमचे आहेत. तर
हे रुद्रवर्तनी हो, तुम्ही येथे या.

४. हे सुदंतेजस्क इंद्रा,
तू ये; हे वोटांनी काढलेले नित्य
पवित्र सोमरस तुझ आहेत.

५. हे इंद्रा, विद्वान् पुरुषांच्या
योगाने प्राप्त होतोस असा जो तू
तो [आमच्या या] स्तवनाने प्रेरित
होसता सोमरस अर्पण करणा-
च्या पजमानाच्या प्रार्थनेप्रत ये.

६. हे हर्गिताश्व इंद्रा, तू फार
वरा करून [या] प्रार्थनेप्रत ये;
[आणि] आमच्या [द्या] सोमरसाने
तुझी पुाव.

३. 'तुम्हा' = 'युवाकवः', 'युवाकु श-
ब्दाचा अर्थ नित्य' तुम्हा दोघांचा. 'असा-
च' होतो उदकांनां वगैरे मिश्रित असा
(सायणांनी केलेला) होत नाही. क्र.
१. १२०. ३. यांत सायणाचार्यांनीं
सुद्धा आमच्या सारखाच अर्थ केला
आहे. 'रुद्रवर्तनी' हे अधिदेवांचेच वि-
शेषण येत असतें. द्याचा अर्थ काय,
असेल तो असो. सायणाचार्य 'शत्रूंस
रडविणारे' अशा भावार्थाने भाष्यांत
लिहितात. अधिदेवांच्या विशेषनामा-
प्रमाणें वापरलेलें ओढळें यास्तव आ-
म्हां हें पद तसेच राहूं दिले आहे.

५. भंत्राचा भावार्थ असा आहे की.

3. [As'vins], achievers
of wonderful deeds, and
truthful ones, yours are
[these] Somas placed on the
Kus'a grass. Come, there-
fore, ye Rudravartani.

4. Come hither, Indra,
of beautiful splendor.
Thine are these Somas
pressed by the fingers and
ever pure.

5. Indra, who art mov-
ed, by the learned, come
hither, moved by [this our]
praise, to the prayers of
the worshipper who has
pressed the Soma [for
thee].

6. Indra, come hither
quickly to our prayers,
thou with the tawny
horses. Gratify thyself
with our Soma.

विद्वानांनीं (कवींनीं) केलेल्या स्तुतीनें
इंद्र येत असतो तसाच तो ही जी मी
स्तुति केल्यांत आहे ती ऐकून येओ
आणि सोमरस काढून अर्पण करणाऱ्या
उपासकाची प्रार्थना स्वीकारो. 'प्रार्थना'
= 'ब्रह्मार्पण'. ब्रह्म हा शब्द मोठगा मह-
त्वाचा आहे हें सांगायलास नकोच.
परंतु त्याचा अर्थ 'स्वहित' नव्हत कळून
प्रार्थना, स्तवन, स्तोत्र. स्तोत्र अथवा
भक्ति करण्याची धर्मबुद्धि मनांत येते
ती असा होतो. तेव्हा हा शब्द आग्र-
दान (ब्रह्म) असतो आणि नित्य
'नयुक्तकाली' असतो. आणि ब्रह्म असा
जो उगोक्षत्र पीवणी शब्द आहे त्या-

ओमासर्षणिधृतो विश्वे देवास आ गत ।

दाश्वंसो दाशुषः सुतम् ॥ ७ ॥

ओमासः । सर्षणिधृतः । विश्वे । देवासः । आ । गतः ।

दाश्वंसः । दाशुषः । सुतम् ॥ ७ ॥

विश्वे देवासो अमरः सुतमा गन्त तूर्णयः ।

उत्सा इव स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे । देवासः । अप्सुरः । सुतम् । आ । गन्तः । तूर्णयः ।

उत्साः । इव । स्वसराणि ॥ ८ ॥

विश्वे देवासो अस्त्रिध एहिमायासो अद्रुहः

मेधं जुषन्त वरुणयः ॥ ९ ॥

विश्वे । देवासः । अस्त्रिधः । एहिमायासः । अद्रुहः ।

मेधम् । जुषन्तः । वरुणयः ॥ ९ ॥

भाषाशाम्.

७. हे ओमाधर्षणिधृतो विश्वे देवा दाशुषः सुतमागच्छत ॥

८. हे विश्वे देवास्तूर्णयोः सुतं स्वसराण्युत्सा इवागच्छत ॥

९. एहिमाया वरुणो विश्वेदेवा अस्त्रिधोऽद्रुहो मेधं जुषन्तु ॥

चा अर्थ ब्रह्मदेव अमाधेदात होत नाही, तर स्तोत्र (ब्रह्म) करणाऱ्या, सोम तयार करणारा असा व यज्ञात जे होता, पोता इत्यादि कृत्विज असतात त्यांपैकी एक, व क्षत्रिय 'गृहे' तो ब्राह्मणजातीचा मनुष्य असा अर्थ होतो.

६. 'तृप्ति पाव' चनो धाः 'चनः' हा शब्द धा या धातूच्या क्रियापदाच्या-च संयोगां येतो. आणि 'चनो धा' म्ह. तृप्ती पावणे, स्वप्न होणे, स्तोत्र अथवा

आनंद, पदार्थ. ज्याचे तृप्ति होते ते द्वितीयांत अथवा, सप्तम्यंत असते. जसे 'चनो दधीत गिरो मे' (ऋ. २. ३५. १५), आग्निः स्तोमं चनो दधीत (ऋ. ८. १२. ११) यदि मे ररणः सुते उक्थे वा दधसे चनः (ऋ. ८. ३२. ६). 'हरिताथ' = 'हरिवान्' म्ह. पिंगट रंगाने अथवा ज्याच्या रथास जोडलेले आहेत असा. इंद्राचे घोडे (किरण?) पिंगट रंगाचे आहेत असे पुष्कळ ठिकाणीं आले आहे:

सूचना.

आर्यलोकांच्या विधिनिषेधात्मक सकल धर्मांचें मूळ, सकल शास्त्रांचें आदिस्थान, सकल इतिहासाचा आधार, सकल स्मृतींचें आदिकारण, सकल पुगणांचें उत्पत्तिस्थान, असा जो वेद त्याचें ज्ञान आर्यजनांस अवश्य असावें याविषयी विशेष लिहावयास नको. कारण कीं अमुक गोष्ट करावी आणि अमुक गोष्ट करूं नये असें समजून जें आम्हीं पदोपदीं आचरण करितों त्याला प्रमाण काय? असें विचारतांचु वेद असें उत्तर देतात. वेदांतादिक द्वैतद्वैतगांभीर्यानीं आणि 'घटपटादिकांच्या खटपटीनें' वगैरे भरलेलीं शास्त्रे पेटल्यानें पुण्य लागतें व मोक्ष होतो ह्यास प्रमाण काय? वेद. इंद्रानें शंभर यज्ञ करून इंद्रपद मिळविलें, शचीशीं लग्न केलें, आणि वृत्रासुराला मारिलें या इतिहासास प्रमाण काय? वेद. अमुक वर्णानें अमुक आचार करवया हा जो स्मृतीत नियम आहे त्यास आधार काय? वेद. जगाची सृष्टि, स्थिति आणि लय अमुक प्रकारें झाला व होईल म्हणून पुराणां वर्णितात त्यास प्रमाण काय? वेद. तत्त्वनादि काळापासून ज्यांत सर्व गोष्टींचें प्रमाण आणि न्यून्यता व पवित्रता हीं राहिलीं आहेत, आणि ज्याच्या ज्ञानांत मोक्षप्राप्ति निःसंशय राहिलेली, आहे त्याचें ज्ञान आम्हांस असावें याविषयी खात्री करण्यासाठीं विशेष खटपट करावयास नको.

वेदाचे भाग दोन आहेत, संहिता आणि ब्राह्मण. ऋग्वेद-संहिता, यजुर्वेदसंहिता, सामवेदसंहिता आणि अथर्ववेदसंहिता या चार संहिता प्रसिद्ध आहेत. त्यांतून सामवेदसंहिता ही ऋग्वेदसंहिता जी तीच होय, म्हणजे ज्या ऋचा ऋग्वेदांत आल्या आहेत त्याच सामवेदांत घेतल्या आहेत. मात्र ऋचांचा जो क्रम ऋग्वेदसंहितेत आहे त्या क्रमाहून सामवेदसंहितेत ऋचांचा क्रम वेगळा आहे. अथर्ववेदांतहि ऋग्वेदांतील पुष्कळ भाग आले आहेत. केषळ नवे असे मंत्र फार नाहीत. ऋग्वेदसंहिता, सामवेदसंहिता आणि अथर्ववेदसंहिता ह्या वृत्तबद्ध आहेत. यजुर्वेदसंहिता फार करून गद्यरूप आहे, आणि त्यांतहि ऋग्वेदसंहितेतील भाग येत नाहीत असे नाही. श्यांत यज्ञ करण्याला उपयोगी असे विषय आहेत, इतर तीन वेदांप्रमाणे केषळ स्तुतिरूप असे भाग विरळ. तेव्हा वेदाचे खरे स्वरूप काय आहे तिं समजण्यास ऋग्वेदसंहिता उत्तम आहे असे समजून तिचा अर्थ प्रथम देण्याचा आरंभ केला आहे.

प्रत्येक संहितेची वेगळी वेगळी ब्राह्मणं आहेत. ब्राह्मणांत बहूतकरून यज्ञ कसा करावा हे सांगितलेले असते. कोठकोठे संहितेतील मंत्र घेऊन त्यांचा अर्थ कुठला असतो, व मंत्रांच्या संबंधाने कांहीं इतिहास सांगितलेला असतो, व निरनिराळ्या यज्ञांची फळे कोणत्या यज्ञांतून मिळालेली असतात. कितीएक ठिकाणी अक्षर वगिले आहेत. कोठकोठे शब्दांचे निर्वचन म्हणजे उत्पत्ति सांगितली आहे. हे जे ब्राह्मणांचे स्वरूप संक्षेपाने आम्हीं सांगितले त्यावरून ही ब्राह्मणं म्हणजे टीकेसारखे ग्रंथ आहेत असे दिसून येईल; कारण त्यांत मूळसंहितांचा टीकेत असतो तसा विस्तार केला आहे. ऋग्वेदसंहितेचे ऐतरेय ब्राह्मण प्रसिद्ध आहे. तसेच

कौषीतकी ब्राह्मण हेहि होय. यजुर्वेदाची जी कृष्णयजुर्वेद म्हणून शाखा आहे तिचें ब्राह्मण तैत्तिरीय ब्राह्मण हें होय. तसेंच यजुर्वेदाची जी वाजसनेयिसंहिता किंवा शुक्लयजुर्वेद म्हणून शाखा आहे तिचें शतपथ ब्राह्मण प्रसिद्ध आहे. सामवेदावर प्रौढब्राह्मण व अद्भुतब्राह्मण अशीं दोन मुख्य आहेत. अथर्ववेदाचें गोपथ म्हणून एक ब्राह्मण प्रसिद्ध आहे.

संहितांचा अर्थ समजल्यावर ब्राह्मणें समजण्यास कठिण नाहीत. आणि संहितांत प्रथम ऋक्संहिता. यास्तव तिचें भाषांतर केल्यानें वेदाचें स्वरूप समजावयास सुगम होईल असें समजून हा यत्न आर्हो करित आहों. मुख्य भाषांतर मराठी आहे; तथापि आपल्या देशांत ज्यांला मराठी समजत नाही असे गुजराथी, कानडी, बंगाली वगैरे लोक त्यांसहि वाचतां याचें म्हणून तूर्त बहुतेकांस समजो अशी जी इंग्रजी भाषा तोंतहि तर्जुमा केला आहे. परंतु मुख्य भाषांतर मराठींत असल्यामुळे टिपा सर्व मराठींत दिल्या आहेत.

हा यत्न केवळ असंस्कृतज्ञ लोकांसच समजाय असा आमचा हेतु नाही. ज्यांस संस्कृताचें ज्ञान नाही त्यांस मराठी भाषांतर व टिपा इतकें उपयोगी पडेल. परंतु ज्यांस संस्कृताचा परिचय असेल त्यासाठीं संहिता व पदे, आणि संहितेची भाषा फार प्राचीन असल्यामुळे समजण्यास अवघड पडते म्हणून श्रद्धाचीन संस्कृतांत प्रत्येक मंत्राचा अन्वय 'भाषा' रूपानें दिला आहे, तो उपयोगी पडेल अशी भाशा आहे.

ज्यांस इंग्रजीच भाषांतर मात्र उपयोगी पडणार आहे त्यांनीं तूर्त तितक्यानेंच तृप्त राहणें अवश्य आहे; कारण कीं, टिपा मराठी-प्रमाणें इंग्रजींतहि देण्याची तूर्त सुवड नाही. परंतु टिपा इंग्रजींत

देण्याची सवड नाही इतक्याच कारणांमुळे इंग्रजीत तर्जुमाहि घालून नये हे योग्य नाही असे समजून तो तर्जुमा तूर्त आम्ही दिला आहे. 'इंग्रजीप्रमाणे' हिंदुस्तानात प्रचारांत असलेली मराठी शिवाय दुसरी भाषा इंग्रजीप्रमाणे आम्हांस अवगत असती तर इंग्रजीऐवजी तशा भाषेत तर्जुमः केला असता.

ऋग्वेदसंहितेसारखा प्राचीन ग्रंथ लाघण्याचे काम कठीण आहे म्हणून सांगावयास नकोच. कोणताहि ग्रंथ फार जुना असला म्हणजे त्यातील प्रथम तर भाषा समजत नाही. प्रसिद्ध भाषेस अनुसरून नाहीत अशी अनेक रूपे, अनेक प्रयोग, अनेक शब्द असल्यामुळे ग्रंथ दुर्बोध होतो. शिवाय तशा ग्रंथातील विचारे, कल्पना, व त्या करण्याची आणि बोलून दाखविण्याची पद्धतिहि त्याच्या भाषेप्रमाणेच आर्य असते. कितीएक विशेषनामं आढळतात त्यांविषयी प्रस्तुतकाळी माहिती नसल्यामुळे दुर्बोध वाढते. तशा प्राचीन ग्रंथांत कोणलेले आचार, प्रचार व संप्रदाय चालू प्रसंगी प्रसिद्ध नसल्यामुळे काठिन्य येते. त्यामुळे कितीएक प्रसंगी वेगळे वेगळे अर्थकरणारे वेगळे वेगळे अर्थ करूं लागतात. त्यावरून प्रस्तुत असलेले काठिन्य वाढते. अशी फार प्राचीन ग्रंथांची दशा होते. आणि ही स्थिति वेदास वग्याच अशी लागू आहे. परंतु ह्या सर्व अडचणी दूर व्हाव्या म्हणून आम्ही मराठी टिपांत बहुतेक ठिकाणी अर्थाची टीका करून सांगू. त्यामुळे वेदाचा अर्थ काय आहे या विषयी व तो करण्यास काय काय नडे येतात याविषयी वाचना-त्यांस विचार करितां येईल.

ऋग्वेदसंहितेची अर्थ करण्याच्या कामी, आम्ही सर्व प्रकारच्या साहाय्यभूत ग्रंथांचा उपयोग करूं. ज्यांनी ज्यांनी या विषयावर आजपर्यंत मेहनत घेऊन व्याख्यान केला आहे त्या सर्वांचे ग्रंथ यथाशक्ति

पाहून नंतर अर्थाचा निश्चय करण्याचा यत्न करूं. या संहितेचे सायणाचार्यांचे भाष्य आहे त्याचा पूर्ण विचार करून, जेव्हां जेव्हां त्या भाष्यापासून भिन्न अर्थ करण्याचा प्रसंग येईल तेव्हां तेव्हां आमच्या अर्थास कांय कांय आधार आहे तो आरंभी तरी वहुत करून तपशीलवार सांगत जाऊं. कारण हा आमचा यत्न अशा प्रकारचा आहे, आणि अशा हेतूने केला आहे कीं, फार परिश्रम केल्याअर्ती वेदवाणीचा कांय अर्थ आहे तो आमच्या शक्तीप्रमाणें दिला आहे व तो लोकांस समजावा इतकेंच नव्हे, पण तो योग्य आहे कीं त्राहीं हें विद्वज्जनांस सांगतां यावें. वेदाचा अर्थ करण्यास अनेक अडचणी आहेत व जीं पाहिजेत तीं सर्व साधनें आम्हांस नसतील यामुळे, आणि वेदाचा अभ्यास विद्वज्जनांनीं करावा तसा ते अगदींच करित नाहींत यामुळे वेदाचा अर्थ समजावा तसा आम्हांस क्वचित् न समजेल ह्याविषयीं आमची पूर्ण खात्री आहे. तथापि आमच्या आर्यवांधवांस आम्ही खात्रीपूर्वक व निश्चयानें सांगतो कीं, खरोखर एक अर्थ आहे असें आम्हांस ठाऊक असतां तो आम्हांस अथवा लोकांस आकडेगार नाहीं म्हणून मियां चालत आले. ज्या प्रचारांस व समजुतींस विरुद्ध अहिं म्हणून समजून उमजून दुसरा अर्थ आम्ही कधीं देणार नाहीं; आणि जर सांगितलेल्या अडचणी येतील यां भीतीनें आम्ही यत्न चालविण्यास सोडणार नाहीं. ज्या ठिकाणीं दुर्बोधामुळे अगदींच निरुपाय होईल त्या ठिकाणीं आम्ही तसेंच सांगण्यास काडीमात्र संशय घेणार नाहीं. कारण कीं, आमचा हेतु इतकाच आहे कीं, परम्परातन, परम्पूज्य आणि परम्प्रमाणीभूत जो वेद त्याचा अभ्यास लोकांनीं करावा, आणि अर्थ सकल आर्यजनांनीं जाणून घ्यावा. तो हेतु कसा सिद्धीस जाईल याच गोष्टीकडे आमच्या सर्व परिश्रमांचें ध्येय आहे, म्हणून

नच सर्व कठिण कठिण स्थळीं अर्थ लावण्यास कोणकोणतीं साधनें उपलब्ध आहेत व कोणत्या गोष्टींविषयी काठिन्य आहे व कोणत्या गोष्टींचा खुलासा झाल्यास सर्व अर्थ लागेल हें सांगत जाऊं.

ऋग्वेदाची दहा मंडले आहेत. त्यांत एक हजारपेक्षां किंचित् अधिक सूक्ते आहेत. प्रत्येक सूक्तांत सरासरीने दहा ऋचा या मानानें दहा हजारपेक्षां थोड्याशा अधिक ऋचा आहेत. आमचे मासिक भागांत आरंभी टिपा फार द्याव्या लागतील व त्या जेथे जेथे अवश्य दिसतील तेथे तेथे शेषटपर्यंत देऊं, परंतु एकच वैषम्य पुनःपुनः येत जाईल तेव्हां त्या त्या सर्व ठिकाणीं टिपांची जरूर पडणार नाही. यावरून आम्हांस वाटते कीं, प्रस्तुतिपेक्षां उत्तीरोत्तर अधिक अधिक भाषांतर व मूळ आणि थोड्या थोड्या टिपां येत जातील. तथापि नांवानें आबालंबुद्धांस अगदीं प्रसिद्ध, परंतु अर्थानें अगदीं अज्ञात असा तो वेद त्याचा अर्थ सकल आर्यांस समजावा हा आमचा उद्देश आहे, त्यापेक्षां पुनरुक्तीचा दोष झाला तरी सोसावा; परंतु लोकांची वासना या अतिअमूल्य विषयाकडे वळवावी म्हणून एकच खुलासा.वारंवार देण्यास प्रसंग वशात् भाळस करणार नाही.

तथापि अति गहन असा मानलेला (आणि काही कारणांनीं कचित्तत्ता आहे खरा) व परम पुराण, आणि अनेक कारणभुल्ले भाषेच्या संबंधांज् विचारांच्या संबंधानें कठिण असा जो वेद त्याचें प्राकृत भाषांतर केले तरी तें एकाद्या कल्पित कादंबरीसारखें सुबोध, एकाद्या अर्वाचीन कवितेसारखें सुरस अथवा एकाद्या ठुमरी किंवा पदासारखें मधुर लागेल अशी कोणी आशा करूं नये. परंतु वेदाच्या ऋचा कोणत्या प्रसंगीं किती हजार वर्षांपूर्वीं कोणीं कोठें प्रथम म्हटल्या व म्हटल्या यांचा विचार करित करित वाचकांनीं भाषांतर वा-

चीत जावै, अशी आमची. प्रार्थना आहे, म्हणजे अर्थ समजत नाही
 अशी निराशा होणार नाही. मूळ 'अर्थ' हजारो वर्षांपासून आज.
 पर्यंत, करणाऱ्यांनी जे श्रम द्या उद्देशाने केले आहेत त्याच
 ज्ञानेच्छेच्या उद्देशाने त्याप्रमाणे थोडा श्रम केला पाहिजे तरच
 भाषांतर समजेल असे कितीएक, सूक्तां विषयी कबूल करणे अवश्य
 आहे. आणि तसे झाल्यावरहि जर दुर्दैवेंकरून वाचकांची नि-
 राशा होईल तर त्याच दोष वाचक कृपा करून भाषांतरकर्त्या-
 लाच सगळा न लमवितो 'अग्नि आशा आमच्याने केल्याविना
 राहवत नाही. कारण की आम्ही केवळ अर्थवाहक आहो,
 अर्थकारक नाही. भांडारांत जे असेल ते आणून आम्ही आम-
 च्या प्रिय वाचकांपुढे ठेवू. वाहेरचे आणून भांडारांतील हें आहे
 अशी अथवा भांडारांत अर्थ असून तो नाही अशी प्रतारणा करणार
 नाही. आणि या आमच्या कारभारांत आम्हांस देवाचे प्यारे
 सकल आर्यजन आपल्या "मित्रतेचा, अर्थाचा, अंगे सच्छात्ररूपी
 'सुतर्ता' जे वळ नित्य असते त्याचा अनुग्रह करून साहाय्य
 'करितो' यांत संशय नाही. कारण की आम्ही

तमित्संखित्व ईमहे तं गुणे तं सुखे ।

सु शक्र उत नः शक्रदिन्द्रो वसु दयमानः ॥

अ. १.१०.६.

भाषांतरकर्ता.

ऋग्वेद.

ऋषिर्विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दाः । अग्निर्देवता । गायत्री छन्दः ॥
 द्या सूक्ताचा व्रक्षयज्ञांत विनियोग आहे. आणि अग्निमीळे
 या मंत्राचा उत्सर्जन व उपाकर्म यांमध्ये अग्नीच्या
 उद्देशानं होम करण्यानिपयी विनियोग आहे.

सूक्तम् १.

ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।
 होतारं रत्नधातमम् ॥ १ ॥

अग्निम् । ईळे । पुरःहितम् । यज्ञस्य । देवम् । ऋत्विजम् ।
 होतारम् । रत्नधातमम् ॥ १ ॥

अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैस्तु ।

स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

अग्निः । पूर्वभिः । ऋषिभिः । ईड्यः । नूतनैः । तु ।

सः । देवान् । एह । वक्षति ॥ २ ॥

भाषायाम्

१. पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजं होतारं रत्नधातममग्निमीडे ॥

२. अग्निः पूर्वनूतनैश्च ऋषिभिरीड्यः । स देवान् एह वक्षति ॥

७. संरक्षण करणारे [आणि] मनुष्यांतें आधार देणारे हे विश्व-देव हो, [संपत्ति]दाते असे जे तुम्ही ते हविर्दायाच्या सोमाप्रत या.

८. हे विश्वेदेव हो, कुशल [आणि] चपल असे जे तुम्ही ते, गाई आपल्या गोठशाकडे संधांवात जा. तात [त्याप्रमाणें] [या] सोमाकडे संधांवात या.

९. अहम्याण न करणारे, मायाकुशल, वैररहित असे रथारूढ विश्वेदेव [हे] हविराज ग्रहण करोत.

7. Vis'v'e Devàs, protectors, and supporters of men, come ye givers to the Soma of the giver (the worshipper).

8. Vis'v'e Devàs, come ye diligent ones quickly to the Soma, like as the cows run to their abodes.

9. May the beneficent, artful Vis'v'e Devàs, free from hatred and mounted on chariots, enjoy this offering food.

७. 'विश्वेदेव' याचा शब्दज्ञः अर्थ 'सकल देव' असा आहे. पण जसे मरुत् देव याचा अर्थ अथवा आदित्य देव याचा गण आहोत तसा 'विश्वेदेव' हा देवगण असावा असे दिसते. सायणाचार्यहि 'विश्वेदेव' म्ह. विश्वेदेव या नावाने देव-विशेष असा अर्थ करितात; परंतु यास्क विश्वेदेव म्ह. त्या नावाचे देवविशेष असा अर्थ न करितात. विश्वे शब्द सर्व, सकल या अर्थी घेतात. आता 'विश्वेदेव' हा देवविशेषाचा गण घेतला तर त्या गणांत कोणकोणते देव येतात आणि कोणकोणते येत नाहीत हे जरी स्पष्ट समजत नाही तरी जशी ईशदेवता पृथक्, मरुद्गण पृथक्, तसे विश्वेदेव हा पृथक् गण अशा समजुतीने याचे नाव साहेतें घेतें असे दिसते.

आपल्या लोकांत विश्वेदेव करितात तो या विश्वेदेवास अनुलक्षूनच करतात हे सांगावयास नकोच.

८. 'गाई आपल्या गोठशाकडे संधांवात जातात' त्याप्रमाणें 'उत्ता इव रसराणि'. सायणाचार्य 'सूर्याकरण दिवसाप्रत जसे जाताना तद्वत् असा अर्थ करितात. आणि यास्कांनाहि स्वसर पदाचा अर्थ द्विवस असा केला आहे. आता उत्ता याचा अर्थ गाई असा होतो याविषयी क्र. १. ७१.२ यावरील सायणाचार्यांचेच मीर्थ पाहा. आणि ज्या रीतीने स्वसर शब्दाची प्रक्रिया करून दिवस असा अर्थ यास्क करितात तशाच रीतीने सितये गम्यतेव इति सरम गृहम् असा अर्थ होण्यास अडचण दिसत नाही.

९. 'मायाकुशल' एहिमायासः हा शब्द संदिग्धार्थ आहे. याचा अर्थ सायणाचार्य सुद्धा निश्चयने करू शकत नाहीत. परंतु अहिमाय (सर्पप्रमाणें मयावी) जो शब्द वेदांत येतो त्याचा आणि या शब्दाचा अर्थ एकच असेल असे समजून येथें निर्वाह केला आहे.

पाव॒का नः सर॑स्वती वा॒जिभिर्वा॒जिनी॑वती ।

य॒ज्ञं व॒ष्टु धिया॑वसुः ॥ १० ॥

पाव॒का । नः । सर॑स्वती । वा॒जिभिः । वा॒जिनी॑वती ।

य॒ज्ञम् । व॒ष्टु । धिया॑वसुः ॥ १० ॥

चो॒दयि॑त्री सूनृ॒तानां॑ चेत॑न्ती सुम॒तीनाम् ।

य॒ज्ञं द॒धे सर॑स्वती ॥ ११ ॥

चो॒दयि॑त्री । सूनृ॒तानाम् । चेत॑न्ती । सु॒मती॑नाम् ।

य॒ज्ञम् । द॒धे । सर॑स्वती ॥ ११ ॥

म॒हो अ॒र्णः सर॑स्वती प्रचे॑तयति के॒तुना॑ ।

धि॒यो वि॒श्वा वि॒राज॑ति ॥ १२ ॥ ६ ॥ १ ॥

म॒हः । अ॒र्णः । सर॑स्वती । प्र॒चे॒तय॑ति । के॒तुना॑ ।

धि॒यः । वि॒श्वाः । वि॒ । रा॒ज॑ति ॥ १२ ॥ ६ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१०. पाव॒का वा॒जिनी॑वती धिया॑वसुः सर॑स्वती वा॒जिनीं य॒ज्ञं व॒ष्टु ॥

११. सूनृ॒तानां चो॒दयि॑त्री सुम॒तीनां चेत॑न्ती सर॑स्वती य॒ज्ञं द॒धे ॥

१२. सर॑स्वती के॒तुना म॒होर्णः प्रचे॑तयति । वि॒श्वा धि॒यो वि॒राज॑ति [च] ॥

‘रया॒व॒ष्टु व॒ष्टुः’ व॒ष्टु ह्ये॒वेधे॑ वि- अ॒र्णो सौ॒म्यं म॒हता॑ति. आ॒र्णो के॒लेऽया
शेषेण आ॒र्णे. ‘धन॑ वा॒हून आ॒णणा॑रे’ अ॒र्थास॑ प्रबो॒गप्र॒माणे पु॒ष्कळ॑ आ॒देत.

१०. पावनीकरणारी, चपला-
श्वगामिनी [आणि] पुष्कळ लोकां-
नीं पुज्य, अशी सरस्वती आमच्या
यज्ञाची मोठ्या उत्सुकतेने वांछा
करो.

११. मधुर गायनांची प्रेरणा
करणारी [आणि] चांगल्या भजन-
बुद्धि देणारी सरस्वती यज्ञ संपा-
दीत असते.

१२. सरस्वती आपल्या प्रका-
शाने मोठा उदकप्रवाह प्रगट क-
रिते. ती सकल प्रार्थनांची स्वामि-
नी होय.

10. May Sarasvatî the
purifier, the goddess
mounted on a charger, [and]
rich in the prayer of men
greedily wish for our sacri-
fice.

11. Sarasvatî, the in-
spirer of joyous hymns and
provoker of good pious
feelings, brings about the
sacrifice.

12. Sarasvatî exhibits
with her light a great flood
of water. She governs all
pious prayers.

१०. 'चपलाश्वगामिनी' = 'वालि-
नीवती'. वर २. ३. सू. ३. ५. व्या
मंत्रावरील टीप पाहा.

'सरस्वती' ही एक वेदांत देवता
कल्पिली आहे. सरस्वती हे वस्तुतः
एका नदीचे नाव आहे. आणि ऋग्वे-
दांत जीं जीं स्तोत्रे सरस्वतीविषयीं
आहेत त्यांत सरस्वती म्हणजे नदी
हें बहुत करून स्पष्ट दिसून येतें. पण
जरी प्रथम सरस्वती हें नदीचे नांव
होतें तथापि सरस्वतीनदीच्या काठीं
यज्ञ होत होते म्हणून तिच्यावरहि इतर
पदार्थांप्रमाणे ऋषींनीं देवत्वाचा आ-
रोप केला. चपलाश्वगामिनी हें विशेषण
इतर देवांस जसे लाविलेले आढळतें
तसे सरस्वतीस येथें लाविलेले आहे. त्याचि

विशेष प्रयोजन आहे असें दिसत
नाहीं. सरस्वती म्हणजे वाग्देवी अशी
जी कथा पुराण इतिहासांत वेगळे आहे
तिचा उल्लेख ऋग्वेदांत नाहीं. येथें ती
केवळ नदी आणि नदीरूपी देवताच
आहे.

'मोठ्या उत्सुकतेने' = 'युजेभिः'. श-
ब्दशः 'बुलाने', 'जोराने'.

११. 'यज्ञ संपादीत असते' म्ह.
यज्ञ करण्याची इच्छा उत्पन्न करिते.

१२. 'प्रकाशाने मोठा उदकप्रवाह
प्रगट करिते' = 'महो अर्णः प्र चेतयति
केतुनः'. याचें हृद्य रूप. असेल तें स्पष्ट
समजत नाहीं. सायण 'सरस्वती नदी
कर्माने म्ह. प्रवाहरूपी कर्माने पुष्कळ
उदक प्रगट करिते' असा अर्थ करितात.

सूक्तम् ४.

कषिर्निशामित्रपुत्रो मधुच्छन्दाः । इन्द्रो देवता । गायत्रीच्छन्दः ।

सुरूपकृत्नुमतये सुदुर्धामिव गोदुहे ।

जुहुमसि द्यविद्यावि ॥ १ ॥

सुरूपकृत्नुम् । उतये । सुदुर्धाऽइव । गोऽदुहे ।

जुहुमसि । द्यविऽद्यावि ॥ १ ॥

उपनः सधूना गहि सोमस्य सोमपाः पिव ।

गोदा इद्रेषतो मदः ॥ २ ॥

उप । नः । सधूना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिव ।

गोऽदाः । इत् । रेवतः । मदः ॥ २ ॥

भाषायाम्

१. गोदुहे (= गोदोहनाय) सुदुर्धाम्नोतये सुरूपकृत्नु यथिगव्याह्वयामः ॥

२. हे सोमपाः [त्वं] नः सवनान्युपागच्छ । सोम [च] पिव । रेवतस्तव मदो
भोद एव [भवति] ॥

सूक्त ४.

देवता, इन्द्र; ऋषि आणि वृत्त पूर्व-
बत.

१. प्रयासाशिवाय दूध काढूं
देणाऱ्या गार्हस दोहनार्थ जशी
[हाक मारितात] तसे आम्ही, सुंदर
रूपे करणाऱ्या इन्द्रास रक्षणासाठीं
प्रत्येक दिवशीं हाक मारितों.

२. [हे इन्द्र], तूं आमच्या
यज्ञांप्रत ये. हे सोमपान करणा-
ऱ्या, तूं [ह] सोम पी; [कां कीं]
संपत्तिमान् जो तूं त्या तुला [सो-
माचा] माद उत्पन्न झाला म्हणजे
आम्हांस गार्ह खचित प्राप्त होणार.

HYMN 4.

To Indra. Author and metre as
before.

1. We invoke Indra
the doer of beautiful deeds
for protection daily like a
good milch-cow for the
purpose of milking.

2. Come hither to our
sacrifices. Partake of the
Soma, O Soma-drinker.
The intoxication of thee the
rich certainly gives us
cows.

१. यांतील उपमा लक्ष्यांत ठेवण्या-
जोगी आहे. इन्द्र आपल्या उपासका-
च्या अगदी स्वाधीन होऊन जातो
आणि हळडेल्या दुभत्या गार्हस हाकें
मारिताच ती जशी येते तशी बोलावि-
ताच तो येतो अशी कवीची कल्पना आहे.
२. 'संपत्तिमान् इ०.' शब्दशः भा-
षांतर, 'संपत्तिमानाचा माद गार्ह देणा-
रा [होय].' सोम पिऊन इन्द्रास
माद इत्पन्न झाला म्हणजे तो उपास-
काला गार्ह मिळवून देतो असें कवीचें
दृग्ग आहे. यास्तव इन्द्रास सोम वि-
ण्यास बोलाविता. देव सोम पिऊन त्यास
माद चढला म्हणजे ते आपल्या उपा-
सकास धनदीलत देतात, संकटापासून
बचावितात, युद्धांत मदत करितात आ-

णि त्यांच्या शत्रूंचा पराजय करितात
असें वेदांत फारकळून सवेत्र आढळतें.

सोम हा शब्द वेदांत मोठ्या मह-
त्वाचा आहे. त्याचा अक्षरार्थ
पिळून काढलेला (रस) अन्ना (सुधा-
तूपासून) होतो. तेव्हां अक्षरार्थः
पाहिला असता अमुक वक्त्रीविशेषाचा
रस असें होत नाही. पिळून काढलेला
रस म्हणजे मद्य असाच होतो. सोम
मधुर, स्वादिष्ट, तुरट, रसवान् आणि
मादकारक असतो आणि इन्द्रानें सोम-
पान केल्यावर इन्द्रासमोर कोणी शत्रु
उभा राहूं शकत नाही असें वर्णिलें
आहे (ऋ. ६. ४७. १. २). उत्तरोत्तर
सोम हें वक्त्रीविशेषाचेंच नांव पडलें. व
सोमत्वावर देवत्व आणून त्यास एक

अथा ते भन्तमानां विद्याम सुमतीनाम् ।

मा नो अति खण आ गहि ॥ ३ ॥

अर्थ । ते । भन्तमानाम् । विद्याम् । सुमतीनाम् ।

मा । नः । अति । खणः । आ । गहि ॥ ३ ॥

परोहि विग्रमस्तृतमिन्द्र पृच्छा विपश्चितम् ।

यस्ते सखिभ्य आ वरम् ॥ ४ ॥

परोहि । इहि । विग्रम् । अस्तृतम् । इन्द्रम् । पृच्छ । विपः । चितम् ।

यः । ते । सखिभ्यः । आ । वरम् ॥ ४ ॥

उत ब्रुवन्तु नो निदो निग्न्यतश्चिदारत ।

दधाना इन्द्र इदुवः ॥ ५ ॥ ७ ॥

उत । ब्रुवन्तु । नः । निदः । निः । अग्न्यतः । चित् । आरत ।

दधानाः । इन्द्रे । इत् । दुवः ॥ ५ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

३. अथ तेन्तस्याः सुमतीः [वयं] विद्याम् । नो मातिख्यः । आगच्छ ॥

४. परोहि । यस्तव सखिभ्य आ वरम्. [अस्ति] [तं] विग्रमस्तृतं विपश्चितम्-
मिन्द्र पृच्छ

५. उत इन्द्र एव दुवो दधाता अग्न्यतश्चिदारत [इति.] निदो (= निन्दकाः)
नो ब्रुवन्तु ॥

महापराक्रमी देवता करून टाकिलें. व । यथा उत्तरोत्तर पुष्कळ लिहावें लागेल.
ऋग्वेदानें एक सगळें मंडळ (१० वें) यास्तव येथें केवळ दिग्दर्शन केलें
सोमास अर्पण केलें आहे. या सोमावि- आहे.

३. तुझे उत्तम अंतस्थ अनुग्रह-
आम्ही जाणावे असें कर. तू आम-
चा अतिक्रम करूं नकोस, येथे ये.

४. जा, आणि तुझ्या मित्रांपेक्षां
जो उत्तम [होय], जो बुद्धिमान्,
अजित [आणि जो] प्रज्ञावान् असा
इंद्र त्यास विचार,

५. कीं 'तुम्ही-इंद्राचीच सेवा
कराल तर सकल अन्य [देवतां]स
अगदीच अंतराल' असे आमचे
निंदक आम्हांस म्हणोत कीं काय,

3. May we know thy
inmost favours. Do not
pass us over. Come hither.

4. Go and ask Indra,
the wise, the unconquered,
the sage, and who is bet-
ter than thy friends;

5. whether the revil-
ers may say to us that we
might indeed be lost to
all other gods by serving
Indra alone;

३. 'जाणावे असें कर'—'विश्राम' म्ह. तुम्ही जे अगदी आतील, किंवा फार प्रिय अनुग्रह, मेहरबानी, त्या आम्हांस मिळोत. अतिक्रम करूं नकोस, आम्हांस वगळूं नकोस.

४. 'तुझ्या मित्रांपेक्षां जो उत्तम होय'—'यस्ते सखिभ्य आ वरम्'. वरम् हे अव्यय अहि आणि त्याचा अर्थ ('कशाच्या तरी देक्षा') चांगले, अस. होतो. जसें, अभ्यर्थ देवान्सखिभ्य आ वरम्=तू आपल्या मित्रांपेक्षा देवांस चांगले पूज (क्र. १. ४५. २), अर्थ सखिभ्य आ वरं प्रान्थं श्रोणं च तारिषत्=याणं ओषध्यास आणि पाण्ड्यास त्या सातापेक्षा चांगले तारिलें (क्र. १०. २५. ११.)—'विचार'—'मृच्छ' याचें कर्म ५ व्या आणि ६ व्या मंत्रांत जे प्रथम आहेत तेच होय. इंद्राला विचारावयाचें तें हें कीं आम्हांस आमचे निंदक म्हणतात कीं, तुम्ही इंद्राचीच सेवा करितां दुसऱ्या देवाची करीत नाही, तर दुसरे सगळे देव तुम्हांस अंतरती-

ल, तर असें त्यांनीं म्हटल्यास चिंता नाही ना? आम्ही त्यांस सांगत असतो कीं, अंतरले तर अंतरोत, आम्हांस इंद्र आहे तितका पुरे; तर असें आमचें उत्तर बरोबर आहे ना? तुझ्या भवंशावर आम्हांस राहावें ना? (५). दुसरे विचारावयाचें असें कीं, अदेवभक्त जन आम्हांस भाग्यशाली असें उपहासानें म्हणतात आणि खरोखर आम्हांस भिकारी समजतात; तर ते आम्हांस तसें करोत, आम्ही इंद्राचा आश्रय सोडणार नाही असें आम्ही समजतो तें बरोबर आहे ना? म्ह. आम्हांस खुशाल तुझ्या भवंशावर राहावें ना? (६).

५. 'सकल अन्य [देवतां]स अंतराल'—'अन्यतः चित् निरारत' म्ह. अन्य देवांस मुकाल. द्वितीयपुरुषां अनेकवचनीं अन्यतः ही अन्यस्मात् या ऐवजी पंचमी आहे. 'निरारत'—'याविषयी', 'मा तैर्गोदव निराराम रीधतः'—'हे गार्ह देवा-या इंद्रा, तुझ्या' अनुग्रहास आम्ही न मुकूं असें कर (क्र. २१. ६).

उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः ।

स्यामेदिन्द्रस्य शर्मणि ॥ ६ ॥

उत । नः । सुभगान् । अरिः । वोचेयुः दस्म । कृष्टयः
स्याम । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि ॥ ६ ॥

एमाशुमाशवे भर यज्ञश्रियं नृमादनम् ।

पतयन्मन्दयत्सखम् ॥ ७ ॥

आ । ईम् । आशुम् । आशवे । भर । यज्ञश्रियम् । नृमादनम् ।
पतयत् । मन्दयत्सखम् ॥ ७ ॥

अस्य पीत्वा शतक्रतो घनो वृत्राणामभवः ।

प्रावो वाजेषु वाजिनम् ॥ ८ ॥

अस्य । पीत्वा । शतक्रतो इति शतक्रतो । घनः । वृत्राणाम् । अभवः ।
प्र । आवः । वाजेषु । वाजिनम् ॥ ८ ॥

भाष्ययाम्.

६. दस्म [च पूच्छ] उत अरयः कृष्टयो नः सुभगान्वोचेयुः । इन्द्रस्यैव शर्मणि
स्याम [वा न वेति] ॥

७. यज्ञश्रियं नृमादनं पतयन्मन्दयत्सखमेतमाशुमाशवे आभर ॥

८. हे शतक्रतो इमं पीत्वा [त्वं] वृत्राणां हन्ताभवः । वाजेषु [च] वाजिनं
प्रावः ॥

आणि, 'मा वो दात्रान्मरुतो निरराम'—हे मुकुं असें करा (ऋ. ७. ५६. २१), हे
मरुतानो, तुमच्या देणगीस आम्ही न उदाहरणे पाहा.

६. कीं 'हे अद्भुत कर्तृ करणा-
य्या [इंद्रा], देवद्रोही जन आम्हांस
भाग्यशाली असें लणोत कीं काय?
आम्हीं इंद्राच्याच आश्रयाखाली
राहावे [कीं नाहीं]?"

७. यज्ञातें शोभविणारा, मनु-
ष्यांतें माद आणणारा, सख्या
[इंद्रा] ला धांवविणारा व त्याला
मादयुक्त करणारा जो शीघ्रमादी
[सोम] त्यास शीघ्रगामी [इंद्रा] प-
त्तु अर्पण कर.

८. हे बहुमेधावी [इंद्रा], तू हा
[सोम] पिऊन [पूर्वी] शत्रूस मारि-
ता ज्ञातास; [आणि] युद्धांत 'यो-
द्ध्यास संरक्षित' ज्ञातास.

6. [ask] the performer
of wonderful deeds, whe-
ther ungodly men may call
us fortunate, [and] whether
we should remain under the
protection of Indra alone.

7. Offer to quick [Indra]
the quickly intoxicating
[Soma] that graces the sa-
crifice, intoxicates men,
[and] makes our friend
[Indra] fly quick [to us
and] be intoxicated.

8. Indra, possessed of
many wisdoms, thou hast
[before], having partaken
of this (Soma), become the
destroyer of our enemies,
thou hast protected the
warrior in battles.

६. 'देवद्रोही' 'अरिः' अरिः
हें रूपे अरिः (अर्यः=अरयः) य-
एवजां असावेत वाटतें. कृष्टः याचें
विशेषण.

७. 'सख्या इंद्राली धांवविणारा
व त्याला मादयुक्त करणारा' पतयतः
मन्दयत्सत्सम्=सत्सायं पतन्तु माद-
यक्ष. आमचा सत्सा जो इंद्र त्याला
आमच्या यज्ञाप्रत धावत येण्याची
इच्छा उत्पन्न करणारा व तो धावत
आल्यानंतर त्याला माद उत्पन्न कर-
णारा. अर्पण केलेला सोम पाहून इंद्र
शीघ्रचारी होऊन धावत येतो आणि
पिऊन मादयुक्त होतो असा कवीचा
भावार्थ. 'शीघ्रगामी' म्ह. लवकर धा-
वून येणाऱ्या.

८. यापूर्वी तू स्त्रोम पिऊन आम-
च्या व इतर उपासकांच्या शत्रूंचा नाश
केलास व तुझे उपासक लढाईत गुंतले
असता त्यांचें तू संरक्षण केलेस. यास्तव
आताहि येऊन सोम पी असे कवी-
चें हृद्य. इंद्राला सोम अर्पण के-
ल्यावर तो मादयुक्त होऊन उपास-
कांच्या शत्रूंचा नाश करितो आणि
त्यास लढाईत बचावितो असें वेदांत
जिकडे तिकडे आहे. 'बहुमेधावी'=
'शतक्रतु.' शतक्रतु हा शब्द फार
महत्त्वाचा आहे. त्याचा मूळार्थ शत
म्ह. शेकडो, अर्थात अनेक, आहेत
क्रतु म्ह. बुद्धि, प्रज्ञा, मेधा ज्यास असा.
हें विशेषण इंद्रास बहुतकळन लावि-
लेलें आढळतें तथापि इतर देवांसहि

तं न्या वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो ।

धनानामिन्द्र सातये ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । वाजेषु । वाजिनम् । वाजयामः । शतक्रतो इति शत क्रतो ।

धनानाम् । इन्द्र । सातये ॥ ९ ॥

यो रायो धनिर्महान्सुपारः सुन्वतः सखा ।

तस्मा इन्द्राय गायत ॥ १० ॥ ८ ॥

यः । रायः । अर्वाणिः । महान् । सुपारः । सुन्वतः । सखा ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ १० ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

९. हे शतक्रतो इन्द्र तं वाजिनं त्वं धनानां सातये वाजेषु वाजयामः ।

१०. यो रायो महानर्वाणिः सुन्वतः [च] सुपारः सखा तस्मा इन्द्राय गायत ॥

क्वचित् लाविलेलं आहे. नंतर मागाहून क्रतुशब्दाचा अर्थ यज्ञ असा कळू लागले आणि जुने जे वेदमंत्र त्यांत शतक्रतूचा अर्थ 'वराज' न समजून 'शंभर यज्ञ करणारा' असा अर्थ समजू लागले; आणि त्यानंतर इंद्राने शंभर यज्ञ केले आणि इंद्रत्व पावला व कोणी मानव शंभर यज्ञ करील तर इंद्रास आपले इंद्रत्व जाईल अशी भाति पडते, आणि तो नव्याण्णव यज्ञ होतपर्यंत उगी राहनी आणि शंभराच्या

यज्ञास आरंभ होताच मत्सरी व भित्त्या मानवीप्रमाणे विप्रसंतोषी होऊन रंभादिकांस पाठवून विप्र करविता अशा प्रकारचे भाऊ रचले गेले आणि पुराणे, इतिहास, सूत्रे इत्यादि ग्रंथांत अंतर्गत होऊन प्रमाणीभूत झाले. 'शतक्रतु' म्ह. बहुमंथारी असा सायणाचार्य सुद्धा पुष्कळ ठिकाणी अर्थ करिताना, त्यांचे उदाहरण पुढच्या-तु मंत्रांत शतक्रतु शब्द आला आहे त्यावरील त्यांचे भाष्य पाहा.

९. यास्तवच, हे बहुमेधावी इंद्रा, लूट मिळावी म्हणून आम्ही लढाईत तुला आमचा योद्धा करून पाठवितो.

१०. जो संपत्तीचा सागर, जो मोठा, जो सहज पाग पाडणारा, जो सोम अर्पण करणाऱ्या उपासकाचा मित्र, त्या इंद्राप्रति तुम्ही गा.

9. Therefore, Indra possessed of many wisdoms, we move thee to be our champion in battles, that we may obtain booties.

10. Sing unto that Indra, who is a stream of wealth who is great, who is a saviour, and who is the friend of the worshipper that presses the Soma [for him].

९. 'यास्तव.....तुला' = 'तं त्वा.'
क. १. २. ५. यावरची 'तर तुम्ही' याविषयीची टीप पाहा. = 'लूट मिळावी म्हणून' = 'धनानां सातये.' धन शब्दाचा मूळ अर्थ (धन-हन्, शत्रूसमोरून त्याजकडून हरण केलेले द्रव्य) या संज्ञात आला आहे. 'बहुतकरून वेदसंहितात हाच अर्थ असतो.'

१०. 'संपत्तीचा सागर' = 'गायो

अवनि.' पदार्थः अर्थः 'संपत्तीचा प्रवाह,' संपत्तीचा आशय, संपत्तीचा आकर. अवनिशब्द येथे व ऋग्वेदसंहितेत इतर स्थळां स्त्रीलिंगी आहे. क. १. ६१. १० या स्थळां सागणाचाय सुद्धा प्रवाह अशाच भावार्थाने निर्वाह करिताना. क. १. १९०. ७ हाहि मंत्र पाहा.

सूक्तम् ५.

ऋषिर्विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दाः । इन्द्रो देवता । गायत्री-च्छन्दः ॥

आ त्वेता नि षीदतन्द्रमभि प्र गायत ।

सखायः स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

आ । तु । आ । इत । नि । सीदत । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत ।

सखायः । स्तोमवाहसः ॥ १ ॥

पुरुषतमं पुरुषामीशानं वार्याणाम् ।

इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥ २ ॥

पुरुषतमम् । पुरुषाम् । ईशानम् । वार्याणाम् ।

इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ २ ॥

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरन्ध्याम् ।

गमद्वाजेभिरा स नः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरन्ध्याम् ।

गमत् । वाजेभिः । आ । सः । नः ॥ ३ ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरीं समत्सु शत्रवः ।

तस्मा इन्द्राय गायत ॥ ४ ॥

यस्य । संस्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शत्रवः ।

तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

१. आ तु आ इत । निषीदत । स्तोमवाहसो हे सखाय इन्द्रमभि प्रगायत ॥

२. पुरुषां पुरुषतमं वार्याणामीशानमिन्द्रं सोमे सुते सचा [प्रगायत] ॥

३. स ह नो योग आभुवत् । स राये । स पुरन्ध्याम् । स वाजेर्न आगच्छतु ॥

४. संस्थे समत्सु यस्य हरी शत्रवो न वृण्वते तस्मा इन्द्राय गायत ॥

सूक्त ५.

ऋषि, पूर्ववत् देवता, इंद्र.
वृत्ते, गायत्री.

१. या, हे मित्रानो, स्तोत्रं र-
चून लौकर या; [आणि] वसा.
[आणि] इंद्रविषयी गा.

२. धनाढ्यांत परम धनद्वय
[आणि] इष्ट वस्तूंचा स्वामी जो
इंद्र आप्त, सोम गाळतांच गा.

३. तो आमच्या कामीं जवळ
रहील, तो संपत्ति देओ, तो आम्ही
हविरान समर्पण करितांना [जव-
ळ राहील], तो आम्हांसाठीं धन घे-
ऊन येओ.

४. ज्याच्या पिवळ्या घोड्यां
च्या जोडीत, द्वंद्वयुद्धांत [अथवा]
समरंगणांत शत्रु घेरीत नाहीत
त्या इंद्राप्रत तुम्ही गा.

HYMN 5.

Author as before. - To Indra.
Metre Gāyatrī.

1. Come hither, come,
friends, quickly, offering
hymns, and sing forth in
honour of Indra;

2. the Soma being ex-
tracted, sing forth in ho-
nour of Indra, the richest
of the rich and the lord of
riches.

3. May he be present
in our work, may he give
us wealth, may he be pre-
sent when we pour out the
libation; may he come to
us with booty.

4. Sing in honour of
that Indra whose pair of
tawny horses the enemies
do not surround in a duel
or in battles.

१. या मंत्राचा 'अर्थ' लावतांना
असें समजावयाचें कीं, मंत्रकर्ता आपु-
ल्या मित्रांस यावयास व बसून इंद्रा-
ची स्तुति गावयास सांगतो आहे. =
'स्तोत्रं रचून' = 'स्तोमवाहसः.' पदशः
अर्थ स्तोत्रं वाहून आणणारे, म्ह.
जशी देवाची पूजा करतांना पुण्यादि
सामग्री घेऊन येतात तशीं स्तोत्रं रचून
घेऊन या असा भावार्थ. = 'लौकर' हा
अर्थ मूळांत जें 'तु' हें अव्यय आहे
त्यापासून गम्यमान आहे.

२. 'धनाढ्यांत परम धनाढ्य' = 'पु-

रुतमं पुरुणाम्'. पुरुतम दत्ता अर्थ
स्पष्ट असतो सायणाचार्य पुरुंस म्ह.
शत्रूंंस त्रासवितो (तामयति) तो असा
अतिश्लिष्ट आणि निराधार अर्थ कां
करितात तें कळत नाहीं. = 'सोम गाळ-
तांच' = 'सोमे सचा सुते.' सचा हें
क्रियाविशेषण. = 'गा' हें क्रियापद पूर्वी-
च्या मंत्रांत आहे तेंच येथें अध्याहृत
केळें पाहिजे.

३. हा मंत्र उषढ आहे तथापि
त्याच्या शब्दरचनेंत थोडेंस काठिन्य
दिसते. परंतु आम्हीं केलेल्या अर्थावि-

सुतपात्रे सुता इमे शुचयो यन्ति वीतये ।

सोमासो दध्याशिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥

सुतपात्रे । सुताः । इमे । शुचयः । यन्ति । वीतये ।

सोमासः । दधिऽआशिरः ॥ ५ ॥ ९ ॥

त्वं सुतस्य पीतये सगो वृद्धो अजायथाः ।

इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुकतो ॥ ६ ॥

त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः ।

इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुकतो इति सुकतो ॥ ६ ॥

आ त्वा विशान्वाशवः सोमास इन्द्र गिर्वणः ।

शं ते सन्तु प्रचेतसे ॥ ७ ॥

आ । त्वा । विशन्तु । आशवः । सोमासः । इन्द्र । गिर्वणः ।

शम् । ते । सन्तु । प्रचेतसे ॥ ७ ॥

भाष्ययाम्.

५. इमे शुचयो दध्याशिरः सुताः सोमाः सुतपात्रे वीतये यन्ति ॥

६. हे सुकतो इन्द्र त्वं सुतस्य पीतये ज्यैष्ठ्याय [च] सगो वृद्धो अजायथाः ॥

७. हे गिर्वण इन्द्र आशवः सोमास्त्वामाविशन्तु । प्रचेतसे तुभ्यं शं सन्तु ॥

षयी संशय दिक् नही. 'काम्' = 'यो-
ने' = 'संज्ञी देओ' = 'राये [आ
भुवत्]'. अक्षरशः 'नो आम्हास संप-
नीसार्ता [म्ह. संपनिप्रद] होओ.' =
'हविरज्ञ समर्पण करितोना' = 'पूर-
ध्याम्.' या शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य
निर्णयानें कर्ण शकत नाहीत.

४. 'पिवळ्या बोढगाच्या जोडीत'

'= 'हरी'. इन्द्र हा आपल्या रथास
पिवळ्या बोढगांची जोडी जोडीत अ-
सतो व ते घोडे अति चपल आणि
पराक्रमी आहेत असें वेदांत वर्णिलें
आढळतें. त्या बोढगांस 'शत्रु बेरीत
नाहींत' म्हणजे शत्रूंच्यानें त्यांचा अ-
तिक्रम अथवा पराजय होऊं शकत
नाहीं.

५. हे पिळून काढलेले पवित्र [आणि] दधिमिश्रित सोमरस सोमपो [इंद्रा]ने प्राशन करावे म्हणून त्याजकडेस जात आहेत.

६. हे सुप्रज्ञ इंद्रा, तू सोम पिण्यासाठी आणि सकल देवांमध्ये प्रभुत्व भोगण्यासाठी वाढलेलाच एकदम जन्मलास.

७. हे प्रियाव्हान इंद्रा, शीघ्रमादक सोमरस तुझ्या [पोटा]त शिरिते आणि तुज बुद्धिमंताला सुखकारक होओत.

5. These extracted Somas, pure and sweetened by curds, are going to the Soma-drinking Indra that he may drink them.

6. O Indra of excellent wisdom, thou wert at once born grown-up for drinking the extracted Soma and for enjoying superiority over the other gods.

7. Indra, who lovest to be invoked, let the quickly intoxicating Somas enter thy stomach and let them gratify thee who art wise.

५. 'सोमपी' = 'सुतपावन्' म्हणजे सोम पिणारा. हे इंद्राचे नांव आहे. केवळ विशेषण नव्हे. 'जान' आहेत. उपासक सोमरसाचे प्याले इंद्रास अर्पण करून आपल्या समीर ठेवून म्हणतो आहे की, हे पाहा सोमरस इंद्राकडेस जात आहेत.

६. हा मंत्र कितीएक कारणांमुळे लक्ष्यान ठेवण्याजोगा आहे. एक तर 'ऋतु' शब्दाचा अर्थ बुद्धि किंवा प्रज्ञा होतो आणि शतऋतु म्हणजे शंभर वर्षे केलेला असा नव्हे तर शंभर प्रज्ञा ज्यास आहेत तो असे जे आम्ही पूर्वी सांगितले आहे त्याचे पुष्टीकरण ऋतु या शब्दात आहे. दुसरी ही गोष्ट की, सर्व देवांचा राजा जो इंद्र

तो या मंत्राच्या कडक मताप्रमाणे अनादि नव्हे; परंतु जन्मलेला आहे. आणि तिसरे असे की, इंद्र जन्मला त्याचे सार्थक्य (या मंत्राची कर्तव्यी समजुतीप्रमाणे) इतकेच की, ज्याणे देवांचे आधिपत्य करून सर्वांच्या वांछापेक्षा मोठा सोमाचा वाटा प्यावा. 'काढलेलाच' = 'वृद्धः' म्हणजे इंद्र इतरांप्रमाणे जन्मताच लहान नव्हता, मोठाच एकदम निपजला.

७. 'प्रियाव्हान' = 'गिर्वणः' म्ह. लोकानां आपला धोवा. अथवा स्तुति करावी अशी जगाला आवड असे तो. ऋषि इंद्रास सोमरस आवडोत म्हणून कसा. आळवितो आहे ते लक्ष्यान ठेवण्याजोगे आहे.

त्वां स्तोमां अवीवृधन्त्वामुक्था शतक्रतो ।

त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ ८ ॥

त्वाम् । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वाम् । उक्था । शतक्रतो इति शतक्रतो ।

त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ८ ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणम् ।

यस्मिन्विश्वानि पौस्या ॥ ९ ॥

अक्षितऽऊतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् ।

यस्मिन् । विश्वानि । पौस्या ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. त्वां स्तोमा अवीवृधन् । हे शतक्रतो त्वामुक्थानि [अवीवृधन्] । त्वो नो गिरो वर्धयन्तु ॥

९. यस्मिन्विश्वानि पौस्यानि [स्युः] इमम् (= एतादृशं) सहस्रिणं वाजमक्षितोतिरिन्द्रः सनेतु ॥

८. हे बहुप्रज्ञ इंद्रा, तुला स्तोत्रांनीं, तुला स्तुतींनीं [पूर्वी] वाढविलेलं आहे. तर तुला आमच्या स्तवनवाणी वाढवात.

९. अखंड आश्रय देणारा इंद्र आम्हांस अशी हजारपट शक्ति देओ कीं, जिजमध्यें सज्जल पराक्रम [वास] करीत असतील.

8. [Indra] of many wisdoms, thee have hymns magnified, thee the praises [of former poets]. May our praises [now] magnify thee.

9. May Indra, who grants imperishable aid vouchsafe that thousand-fold strength unto us in which are contained all acts of valour.

८. 'बहुप्रज्ञ' = 'शतकृतु'. वर स-
होष्णि मंत्रावरची टीपपाहा. या स्थळां-
हि सायणाचार्य बहुप्रज्ञ असा एकपक्षा
(दुसरे पक्षां बहुकर्मा असा) अर्थ करि-
तात. या मंत्रात कितीएक गोष्टी लक्ष्या-
त ठेवण्याजोग्या आहेत. एक तर
ही कीं, या ऋषींच्या समजुतीप्रमाणे
इंद्राचें महत्त्व वाढलें तें उपासकांच्या
स्तोत्रांनीं वाढलें आहे (आणि हें
स्वरेंच आहे; कारण कीं, ज्ञानोबा, नाम-
देव आणि शेअटी विशेषकरून तुका-
रामाच्या अभंगांनीं पिठोबास 'वाढ-
विलें' आहे हें कोण कबूल करणार
नाहीं?) दुसरें असें कीं, या ऋषींच्या
म्हणण्याप्रमाणें हें जें सूक्त आहे तें
अनादि नव्हे; कारण तें अनादि असते
तर पूर्वी स्तोत्रांनीं वगैरे तूं वाढलास
तसा आतां आमच्या स्तवनवाणींनीं
तूं वाढ असें म्हणण्याचें अवश्य नव्हेत.
'सायणाचार्य 'स्तोमाः' म्ह. साधु
गाणारांचीं स्तोत्रें आणि 'उक्था' म्ह.
'श्रवणि' असा नियत अर्थ करि-
तात; यण तसें करण्याची आवश्यकता
दिसत नाहीं.

९. 'अशी हजारपट शक्ति' 'इमं
सहस्रिणं वाजम्.' इमं याचा अर्थ
हा ठिकाणीं किंचित् लक्ष्यात ठेवण्या-
जोगा आहे. तो येथें दृशक सर्वनामा-
र्थी आहे, पुरुषवाचक सर्वनामार्थी नाहीं.
'इदृशं' या अर्थी समजला पाहिजे.
सहस्रिणम् हें शक्तीस जसे येथें विशेष-
षण लाविलें आहे तसेंच क्र. १. ३०.
८. यांत साहाय्य (इति) वास. क्र.
१. ३१. १०. ६ ८. १५. ५. ५४. १३ यांत
संपत्ति (राय) शब्दास आणि क्र.
६. ४५. ३२ यांत देणारी राति
वास लाविलेलें आहे. त्याच अर्थ
सायणाचार्य 'बहुत' असा करितात.
तेच अर्थ प्रस्तुतस्थळां 'हजारपट'
या शब्दाचा समजावयाचा.

या मंत्रात इंद्राजवळ ऋषि काय
मागतां याचा विचार आपण केला
म्हणजे ऋषिजन देवांपेक्षाहि मोठे
आणि ते विष्णूच्या वक्षःस्थळां लाघ
मारतील तर त्यापासून देवांचा देव
विष्णु भूषण मीनून घेईल हा पौराणि-
क कथेची योग्यता समजून घेईल वेदा-
त ब्राह्मणांन देवांवर वक्षः बजावि-

मा नो मर्ता अभि दुहन्तूनामिन्द्र गिर्वणः ।

ईशानो यवया वधम् ॥ १० ॥ १० ॥

मा । नः । मर्ताः । अभि । दुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गिर्वणः ।

ईशानः । यवय । वधम् ॥ १० ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१०. हे गिर्वण इन्द्र नस्तनूना मर्ता मा अभिदुहन् । ईशानः [च त्वं] वधं यवय ॥

लेलें दृष्टीस पडत नाही. ऋषि हे देवांचे आपण उपासक आणि देव करितील तर आपलें कल्याण होईल अशीच सुबुद्धि बाळगीत होते.
या मंत्राचा अर्थ करिताना आम्हां

वाजम् आणि सनत् यांचा अर्थ सायणास सोडून केला आहे त्यास अनेक प्रमाणें आहेत आणि त्यांतून स्त्रिणीएक खुद्द सायणाचार्यांच्या भाष्यातीलच आहेत.

सुक्तम् ६.

ऋषिर्विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दाः । देवता-१०३ इन्द्रः; ४.६.८.९ मरुतः;

५. ७ मरुत इन्द्रश्च; १० इन्द्रः । गायत्रीच्छन्दः ॥

युञ्जन्ति ब्रध्मरूषं चरन्तं परि तस्थुषः ।

रोचन्ते रोचना दिवि ॥ १ ॥

युञ्जन्ति । ब्रध्मम् । अरूषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः ।

रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. परितस्थुषस्तिश्चरन्तमरूषं ब्रध्मं युञ्जन्ति । द्विवि रोचनानि रोचन्ते ॥

१०. हे प्रियाव्हान इंद्रा, आम्हांस मर्त्यजन उपद्रव न करोत. अमृचा प्रभु असा जो तू तो [आपलें] वज्र [आम्हांवर] पडूं देऊं नकोस.

10. Indra, who lovest to be invoked, may mortals never hurt us. Mayst thou the lord of our lives ward off thy thunderbolt [from us.]

१०. या मंत्रांत इतकीच प्रार्थना आहे कीं, हे इंद्रा आम्हांस मर्त्यजनांपासून किंवा अमर्त्य जो आमचा प्रभु तू त्यापासून उपद्रव न होओ. — 'प्रियाव्हान' वर सातव्या मंत्रावरची टीप पाहा. — आमचा प्रभु 'तनूना-मीशानः'. पदशः अर्थ तर शरीरांचा प्रभु असा आहे; पण 'तनु' हा शब्द 'आपण', 'आम्ही' जो बोलत आहे त्याचें शरीर म्हणजे स्वतः तोच. अशा अर्थां वेदानां वापरलेला आदळतो. क्र.

२. १. २, १०. ४. ७ इत्यादि पाहा. — 'वज्र' = 'वधम्'. सायणाचार्य वधशब्दाचा अर्थ येथें मरण असा करतात; पण वधशब्दाचा अर्थ वेदांत पुष्कळ ठिकाणां मारणारा आणि विशेषकरून इंद्राचें वज्र असा होतो. याविषयी क्र. १. ५. २. १५ यावरील सायणाचेंच भाष्य पाहा. त्या ठिकाणां भृष्टिमता वधेन म्हणजे तीक्ष्ण धारेच्या वज्रानें असा त्यांनाच अर्थ केला आहे.

सूक्त ६.

ऋषि, पूर्ववत्. देवता-१. ३ इंद्र, ४-९ मरुत, ५. ७ इंद्र आणि मरुत, १० इंद्र. वृत्त, पूर्ववत्.
१. लाल घोडा चालतां चालतां त्यास जवळचे लोक रयास जोडीत आहेत. आकाशांत चांदण्या [भजन] चमकत आहेत.

१. हें सूक्त बरेच कठिण आहे. बराच त्याचा भाग ऋकयुक्त आहे त्या सुळें अर्थ स्पष्ट होऊं शकत नाही. — 'लाल घोडा' म्ह. सकाळींच आकाश वणनिं आच्छादित असून उगवणारा जो

HYMN 6.

Author, as before. To Indra (1-3), the Maruts (4-9), and the Maruts (5.7), Indra (10). Metre, as before.

1. The by-standers are harnessing the red horse, as he goes, to the chariot. The stars are still shining in the sky.

सूर्य तोच किंवा त्याचा 'घोडा'; व तोच इंद्र असें सायणाचें भ्रष्ट अर्थ आहे. लाल घोडा मात्र अर्थ ते हिंसा न करणारा असा कुरितात.

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे ।

शाणा धृष्ण नृवाहसा ॥ २ ॥

युञ्जन्ति । अम्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे ।

शाणा । धृष्ण इति । नृवाहसा ॥ २ ॥

केतुं कृण्वन्केतव पेशो मर्या अपेशसे ।

समुषाद्विरजायथाः ॥ ३ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशोः । मर्याः । अपेशसे ।

सम् । उषत्सभिः । अजायथाः ॥ ३ ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ।

दधाना नाम यज्ञियम् ॥ ४ ॥

आत् । अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भत्वम् । आर्द्ररिरे ।

दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्

२. विपक्षसौ शोणौ धृष्ण नृवाहसावस्य काम्यौ हरी रथे युञ्जन्ति ॥

३. हे अकेतवे अम्यम् । अकेतवे केतुमपेशसे पेशः कृण्वन्तुषाद्विः समाजायत ॥

४. अयानन्तरं यज्ञियं नाम दधाना [मरुतः] स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ॥

मंत्राचं तोषि अमं दिसते कां, आहे. हे प्रभातवर्णन आहे, व पुढच्या
आकाशमन्त्र अजून चौदण्या झिलमिलता-
हेत इतक्यात आरक्यवर्ण सूर्य रथास
जोडलेल्या घोड्याप्रमाणे चालून येत
आहे. हे प्रभातवर्णन आहे, व पुढच्या
क्रुवा सुद्धी तशाच अर्थाच्या समजल्या
पाहिजेत.

केतु ग्रह अनिष्ट वेतो तेव्हा व ग्रहणीत या मंत्राचा जप करतात आणि
ग्रहमखात या मंत्राचें केतूचें हवन करतात. परंतु यात केतु या कल्पित ग्रहाचा
कोहीच संबंध दिसत नाही.

२. ते याच्या दोन आवडत्या घोड्यांस रथाच्या प्रत्येक बाजूस जोडीत आहूत. जे घोडे आरक्तवर्णाचे, चलाख [आणि] दूर [इंद्रा]स वाहून आणण्यास योग्य हात.

३. हे गड्यांनो, हां सूर्य म-धाराचे ठायीं उक्तेड आणि अरूपाचे ठायीं रूप उत्पन्न करीत करीत उपांबरोबर जन्मत असतो.

४. त्यानंतर लागलेच, पूज्य नाम धारण करणारे [मरुदेव] आपल्या परिपाटीप्रमाणे पुनः निपजतात.

2. They are harnessing to his chariot, one on each side, his favourite pair of shaggy horses, that are chesnut, fiery and able to carry their brave lord.

3. Causing light for darkness and form where there is no form this god is, ye men, born along with the dawns.

4. Immediately after that those [Maruts] that bear a name that is worthy to be adored are born again according to their custom.

२. सकाळीं उगवणारा जो सूर्य तो इंद्र होय असे (सायणाचार्याप्रमाणे) 'समजून या मंत्राचा अर्थ केला पाहिजे. याच्या' 'अस्य'. म्ह. इंद्राचे.

३. 'अंधाराचे ठायीं उक्तेड' 'केतुमकेतवे.' 'अरूपाचे ठायीं रूप' 'अपेक्षेसे पेशः'. ज्याला प्रकाश नाही त्याला प्रकाश आणि ज्याला रूप नाही त्याला रूप देणारा असाहि अर्थ (सायणाचार्यांनी केलेला) संभवतो. 'गक्षानो' 'मर्याः'. सुरू म्हणणारा आपल्या जवळ असणाऱ्या लोकांस म्हणतो आहे. 'जन्मत असतो' 'समजायथाः'. द्वितीयपुरुषां आहे; पण संबोधन 'गक्षानो' याचे असल्यामुळे तृतीयपुरुषां अर्थ करावा लागला आहे. उपांबरोबर उपा म्ह-

णजे प्रभात, पहाट, हीच कोणी एक देवता कल्पिली आहे. 'अनेक' 'अहित' 'असेहि' मानिले आहे, व वेदांत कितीएक सुंदर स्तोत्रे या देवतेच्या नावाचीं आहेत. ती पुढे जैतील.

४. 'त्यानंतर लागलेच' 'आत अह.' म्हणजे सूर्यरूपी इंद्राचे जन्म झाल्याबरोबर. इंद्र निघताच मरुतहि निघतो असे तात्पर्य. 'आपल्या परिपाटीप्रमाणे' 'स्वाधामनु'. 'स्वधाशब्दाचा हा येथें केलेला अर्थ पुष्कळ दुसऱ्या मंत्रांत आढळतो. सायणाचार्य बहुतकरून अन्न अथवा उदक असा अर्थ करीत असतात. 'पुनः' निपजतात 'गर्भभूतत्वम् एरिरे' पुनः गर्भत्वाप्रप्त पावले, पुनः गर्भ झाले, पुनः जन्म घेतो झाले. एरिरे हा पूर्ण भूतकाळ आहे.

वीळु चिदारजन्नुभिर्गुहां चिदिन्द्र वङ्किभिः ।

अर्विन्द उस्त्रिया अनु ॥ ५ ॥ ११ ॥

वीळु । चित् । आरुजन्नुभिः । गुहा । चित् । इन्द्र । वङ्किभिः ।

अर्विन्दः । उस्त्रियाः । अनु ॥ ५ ॥ १२ ॥

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विदद्वसुं गिरः ।

महामनूषत श्रुतम् ॥ ६ ॥

देवयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विदत्स्वराम् । गिरः ।

महाम् । अनुषत । श्रुतम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र दृढमपि भज्जद्विर्गुहायामपि वहद्विरुस्त्रिया अन्वविन्दः ॥

६. देवयन्तो यथा मतिमच्छ गिरो विदद्वसुं महान्तं श्रुतमनूषत ॥

द्यावा अर्थ वेदात बहुतकरून रीति- | गूढ गर्भत्वम् एरिरे द्यावा अर्थ निपजत
वर्तमानकाळाप्रमाणे होत असतो. म्ह- | असतात असा करण्यात आला आहे.

५. हे इंद्रा, कैठिण [पर्वतास]
मुद्रां फोडणारे, [आणि] गुहेमध्ये
मुद्रां तुला वाट दाखवून नेणारे
जे [मरुत्] त्यांच्या योगेंकरून
तू गाई शोधून काढिता झालास.

६. [मग] भाविक जे देवभु-
क्त ते, द्रव्य मिळवून देणारा, मे-
ठा, आणि प्रख्यात जो [मरुद्रण]
त्याचीं स्तवनें, बुद्धिमंत [इंद्रा] चीं
जशीं [गाते झाले] तशींच गा-
ते झाले.

5. O Indra, by their aid
who break asunder even
the hard rock and who
guide thee even into the
cave, thou didst discover
the cows.

6. [Then] pious men
sang hymns in honour of the
wealth-bestowing, great
and renowned [host of
Maruts] as they did in
honour of the wise [Indra.]

५. स्वर्गातील गाई पणिनामक दै-
त्यांनी हरण करून घेतल्या आणि अति
कठिण अशा पर्वतातील अंधकारमय
गुहेत लपवून ठेविल्या. तो पर्वत फोड-
ण्यास आणि गुहा हुडकून काढण्यास
मरुतांनी इंद्रास साहाय्य केलें. त्यामुळे
इंद्रानें त्या गाई सोडविल्या. अशा
कथेस अनुलक्षून वेदांत पुष्कळ सूक्ते व
ऋचा आहेत. 'गाई शोधून काढिता'
झालास.' हें केवळ रूपक आहे. गाई म्ह.
प्रकाश अथवा सूर्यकिरण, किंवा मेघोदक
त्यांचा अंधकाररूपी अथवा मेघरूपी
अस्तरानें अपहार केलेला असतो हें
खरेंच व त्या गाई शोधून काढण्यास
सूर्यरूपी इंद्राची अथवा मेघवृष्ट्युत्पा-
दक सृष्टिशक्तिरूप इंद्राची व त्याचें स्ने-
ही जे वायुरूप मरुत् त्यांची आवश्यकता
नाहीं असें कोण म्हणू शकेल?

साधारण संस्कृतांत मरुत् शब्दाचा
अर्थ साधारण देव असा समजतात;
पण वेदांत तसा अर्थ होत नाहीं.

तर, मरुत् म्हणजे त्या नांवाचे देव-
विशेष होत. ते मरुत् वायूच समजले
पाहिजेत. त्यांनाच रुद्र असेंहि म्हण-
तात. ते एकशें ऐंशी (ऋ. ८. ८५. ८)
किंवा सत्तावीस आहेत (ऋ. १. १३३. ६).
त्यांच्या बापाचें नांव रुद्र आणि आई-
चें नांव पृथ्वी. त्यांस सिंधूचे पुत्र असेंहि
म्हटलें आहे, तसेंच त्यांस द्यूचे (आका-
शाचे) पुत्र असेंहि म्हटलें आहे. रु-
द्रांचा संबंध इंद्राशी फार आहे. ते
त्याचे सेही, साहाय्यकर्ते आणि त्याचें
मोठेपण वाढविणारे होत. ते सोन्याचा
शस्त्रें व त्रिजा धारण करतात. ते पाव-
साचा वर्षाव करतात. ते दिवसाला मुद्रां
अंधकार उत्पन्न करित्वा, आणि पृथिवी-
वर जिकडे तिकडे पाऊस पाडितात आणि
ऊष्मा नाहींसा करतात. ते पर्वत, पृथिवी
आणि उभय भुवनें यांस कोपवितात. ते
मुद्रें मोडून टाकतात. इत्यादि त्यांच-
विषयीं वेदांत सांगितलें आहे.

६. १ बुद्धिमंत = मतिम्. = [मग]

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा ।

मन्दू समानवर्चसा ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दृक्षसे । संजग्मानः । अविभ्युषा ।

मन्दू इति । समानवर्चसा ॥ ७ ॥

अनवगिरभिद्युभिर्मखः सहस्रवदचति ।

गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ ८ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युभिः । मखः । सहस्रवत् । अचति ।

गणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ ८ ॥

अतः परिज्मन्ना गीह दिवो वा रोचनादधि ।

समस्मिन्नृज्जते गिरः ॥ ९ ॥

अतः । परिज्मन् । आ । गीह । दिवः । वा । रोचनात् । अधि ।

सम् । अस्मिन् । ऋज्जते । गिरः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. अविभ्युषेन्द्रेण सह संजग्मानो दृश्यसे हि । मन्दू समानवर्चसी ॥

८. अणैरिन्द्रस्य अभिद्युभिर्मखः काम्यैर्गणैर्बलवद् [यथा तथा] अचति ॥

९. हे परिज्मन्नतो दिवो वा रोचनादध्यागच्छ । अस्मिन्निरः समृज्जते ॥

मह. इंद्राने मन्त्रे कोषन् काढताच. मन्त्राचें अत्यर्थें हें कां, मरुताच्या साहाय्यानें इंद्रानें गाईचा शोध लाविताच

देवभक्त जे ऋषि वनैरे त्यांनां इंद्राची जशी स्तुति केली तशी मरुणांचीहि केली.

७. कारण की, भ्याला नाही
असा जो इंद्र त्यासह चाल करू-
न जात असतांना [हे मरुद्गणा],
तू दृष्टीस पडलास. [तू आणि
इंद्र असे] उभयतां संतोष पावले-
ले [आणि] एकसारखे तेजस्वी
[दिसलां.]

८. सुंदर [आणि] दिव्य जे
इंद्राचे प्रिय गण त्यांसह वर्तमान
[हा] यज्ञ मोठ्याने [इंद्राची]
स्तुति गात आहे.

९. हे भटकणाऱ्या मरुद्गणा,
तू तिऊडून किंवा आकाशाच्या
तेजस्वी प्रदेशांतून इकडे ये. या
[तुझ्या येण्या] द्विपयी [आमच्या]
वाणी उत्सुक आहेत.

7. For, host of Maruts,
thou wert seen marching
forth together with Indra
who was not frightened:
both were delighted and
equally endowed with
spirit.

8. With a loud voice
and joined by the favourite
attendants of Indra, who
are blameless and divine,
this sacrifice is singing
[his praises.]

9. O wandering host,
come hither whether from
yonder or from the bright
region of heaven. Our
prayers are striving to-
gether for this (thy com-
ing).

७. '[हे मरुद्गणा,] तू.' मरुद्गण
याचें वाचक पद वरील मंत्रांत जसें
नाहीं तसें यांतहि नाहीं. तथापि तें अर्था-
वरून गम्यमान आहे हें सांगायला
नकोच. सायणाचार्यहि असाच अर्थ क-
रितात. 'चाल करून जात असतांना'
(='संजगमानः'), अर्थात् 'शत्रूवर.'
'भ्याला नाहीं असा.' इंद्र न भिता
शत्रूवर चाल करून गेला असें तात्पर्य.

८. 'यज्ञ'='मत्सः' म्ह. या यज्ञाचे
संपादनारे ऋत्विज. भावार्थ असा दि-
सतो कीं, इंद्राचा जय झाला ही गोष्ट
जसे आम्ही या यज्ञांत गात आहों,
तेसच इंद्राचे प्रिय मित्र जे मरुद्गण
तेहि गात आहेत. मरुद्गण गात आहेत
ही मंत्रकर्ता कल्पना करीत आहे.

९. 'भटकणाऱ्या'='परिजम्न' म्ह.
'इकडे तिकडे फिरणाऱ्या. हें विशेषण
पवनरूपी मरुदेवांस यथाश्रेष्ठ लाविले
आहे यांत संशय नाहीं. 'तिकडून' (= 'अतः') म्ह. अंतरिक्षातून (पृथ्वी आणि
आकाश यांच्यामध्ये असलेल्या प्रदेशा-
तून), असे सायणाचार्य म्हणतात. परंतु
या लोकांतून म्ह. पृथ्वीवरून असा
अर्थ चांगला संभवतो. 'या [तुझ्या
येण्या] द्विपयी [आमच्या] वाणी उ-
त्सुक आहेत'='सम् अस्मिन् ऋज्जते
गिरः' याचा अर्थ सायण 'या [कर्मा]
च्या ठायीं [असलेला ऋत्विज] स्तोत्रें
चांगल्या शीतीनें तयार करीत आहे'
असा करितात. वस्तुतः 'ऋज्जते'
हें अनेकवचनी क्रियापद आहे आणि

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि ।

इन्द्रं महो वा रजसः ॥ १० ॥ १२ ॥

इतः । वा । सृतिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि ।

इन्द्रम् । महः । वा । रजसः ॥ १० ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१० इतो वा दिवो वा पार्थिवादधि महतो वा रजस इन्द्रं साति याचामहे ॥

त्या शब्दाचा अर्थ 'प्रयत्न करीत आ-
हेत' असा आहे आणि त्याच भावा-
र्थाने आम्हां भाषांतर केले आहे. तथा-

पि अंत्य पादाचा अर्थ संदिग्ध आहे
असे म्हटल्यावाचून राहवत नार्हा.

सूक्तम् ७.

ऋषिर्विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दाः । इन्द्रो देवता । गायत्री च्छन्दः ॥

इन्द्रमिन्द्राथिनो बृहदिन्द्रमर्कैर्भिरर्किणः ।

इन्द्रं वाणीनूषत ॥ १ ॥

इन्द्रम् । इत् । गायिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्कैर्भिः । अर्किणः ।

इन्द्रम् । वाणीः । अनुषत ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. इन्द्रमेव गायिन इन्द्रम्. [एव] अर्कैर्भिरर्किण इन्द्रम् [एव] वाण्यो बृह-
दनाविषुः ॥

१०. आम्ही इंद्राजवळ या
आकाशातून किंवा पृथिवीतून किं-
वा महान् भूतरीसातून धन [दे-
असं] प्रार्थितो.

10. We pray to Indra
for riches either from this
heaven or from the earth
or from the spacious inter-
mediate region.

१०. मंत्राचा भावार्थ असा की,
आम्ही इंद्राजवळ धनदीलत मागणों.
मग तो आम्हांस ती स्वर्गातून आणून
देओ किंवा पृथ्वीवरून अथवा अंतरि-

क्षातून आणून देओ. मुळांत जो 'अ-
धि' शब्द आहे त्याचा अर्थ म्हणून,
पामून, आतून असा केला पाहिजे.

सूक्त ७.

ऋषि, पूर्ववत्. देवता, इंद्र. वृत्त,
गयत्री.

१. इंद्राचीच स्तुति गंग्यक
लोक मोठशस्त्रें गात असतात;
इंद्रालाच अर्कपाठक अर्कांनी
स्तवित असतात. इंद्रालाच फडा-
ने गाणारे लोक स्तवित असतात.

HYMN 7.

Author, as before. To Indra.
Metro Gāyatrī.

• 1. Indra alone is loud-
ly celebrated by the sing-
ers; Indra alone is cele-
brated by hymn-singers
with their hymns; Indra
is celebrated by the chā-
sters.

१. या मंत्रांत गायक तीन प्रकारचे
सांगितलेले आहेत, गायक (गायिनः),
अर्कपाठक (अर्किणः) आणि फडा-
गाणारे लोक (वाणीः). सायणचा-
च्या म्हणण्याप्रमाणे गायिनः म्हणजे
सामें अथवा सामवेदांतील मंत्र गाणारे
ऋत्विज होत, अर्किणः म्हणजे ऋग्वे-
दांतील मंत्र म्हणणारे आणि वाणीः
म्ह. इतर जे राहिलेले ऋत्विज तृष्णा
गाइलेले यजुर्वेदांतील मंत्रः कसें असले.

तरी गायिनः, अर्किणः आणि वाणीः
हे निरनिराळ्या प्रकारचे गाणारे असावे
असं दिसतें खरें. आणि अर्क हें एक
प्रकारचें गायन असावे असें दिसतें.

या मंत्रांत इंद्राचें श्रेष्ठत्व वर्णण्याची
कवीची इच्छा उघड दिसते. इंद्रालाच
अनेक प्रकारचीं स्तोत्रें आणि गायनें
गातात, इतर देवांस नाहीत असा
भावार्थ आहे. पुढच्या मंत्रांत सुद्धा
हाच श्लोक आहे.

इन्द्र इद्वर्योः सचा संमिश्र आ वचोयुजा ।

इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रः । इत् । हवीः । सचा । संमिश्रः । आ । वचः । युजा ।

इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥ २ ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे आ सूर्य रोहयद्विषि ।

विगोभिर्द्विमैरयत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । द्विषि ।

वि । गोभिः । अद्विम् । ऐरयत् ॥ ३ ॥

इन्द्र वाजेषु नोव सहस्रप्रधनेषु च ।

उग्र उग्राभिर्ऋतिभिः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । वाजेषु । नः । अव । सहस्रप्रधनेषु । च ।

उग्रः । उग्राभिः । ऋतिभिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. इन्द्र एव हवीर्वचोयुजा [द्वयेन] साकं संमिश्रः [अस्ति] । इन्द्र [एव] वज्री । [इन्द्र एवे] हिरण्ययः ॥

३. इन्द्रः सूर्य दीर्घाय चक्षसे दिव्यारोहयत् । अद्वि गोभिर्वैरयत् ॥

४. हे इन्द्र वाजेषु सहस्रप्रधनेषु च [उग्रम्] [उग्रम्] उग्राभिर्ऋतिभिरस्मानव ॥

२. इंद्रच पिवळ्या घोड्यांची सांगतांच एकदम जुपली जाणारी जोडी वापरतो. इंद्रच वज्रधारी, [इंद्रच] सुवर्णमय [होय].

३. इंद्रच सूर्याला आकाशावर चढवून त्याला दूरपर्वत पाहण्याची शक्ति देता झाला. [इंद्रच] गाईंसाठी पर्वत फोडिता झाला.

४. हे इंद्रा पुढांत आणि सहस्रंक्षी सक्तरांगणांत आम्हांस शक्तिमान् तूं आपल्या शक्तिमान् संरक्षणांनी रक्षण कर.

2. Indra alone has the pair of tawny horses that harness themselves together at his command. Indra [alone] is the wielder of the thunderbolt, [Indra alone] bedecked with gold.

3. It was Indra who seated the sun in heaven that it may see afar. It was Indra that broke the mountain for the cows.

4. O Indra, mayst thou mighty defend us in battles and in fights of a thousand duels with thy mighty protections.

२. 'इंद्रच' इ०. भावार्थ असा कीं, पिवळ्या घोड्यांची जोडी कीं जीस आतां होतांच आपल्या आपण जोडली जाते ती इंद्रालाच आहे. तशी जोडी दुसऱ्या देवाकडेस नाही. तसेंच दुसऱ्या देवाला वज्र नाही. आणि दुसऱ्या देवाला सुवर्णमयत्व नाही.

३. 'सूर्याला आकाशावर चढवून' इ०. पदशः अर्थ असा कीं, 'इंद्रानें दूर दर्शना (म्हणजे दृष्टी) साठी • सूर्यास आकाशांत चढविले', म्ह. सूर्य आकाशांत चढतो आणि दूर प्रदेशावर आपली दृष्टि पोहचवितो हा प्रताप इंद्राचा आहे. 'गाईंसाठी पर्वत फोडिता झाला' (— वि गोभिः आद्रिं ऐरयत्) म्ह. पर्वत फोडून गाईं बाहेर काढिता झाला. या ठिकाणीं गाईं म्ह. उदकें आणि पर्वत म्ह. मेष अथवा दग. दग फोडून उदकें खाली पाडिता झाला असा

भावार्थ. या रूपकावषयीं ६ व्या सूक्ताच्या ५. व्या मंत्रावर पूर्वी दिलेली टीप पाहा.

हे जे येथें व वेदांत दुसऱ्या अनेक ठिकाणीं उदकरूपी गाईंचें आणि मेषरूपी पर्वताचें रूपक आलें आहे तें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. एक तर कारण असें कीं, त्यामुळे पुष्कळ मंत्र समजण्यास सोपे जातील; आणि दुसरें हें कीं, अर्वाचीन म्ह. वेदांच्या मागाहून झालेल्या पुराणादिक ग्रंथांत पर्वतास पक्षी होते आणि ते, इंद्रानें छेदिले, इंद्रानें पर्वताचा उच्छेद केला, पर्वत सर्व आकाशभर फिरत होते आणि इंद्रास भिऊन कितीएक पर्वत समुद्रांत लपून राहिले इत्यादि कथा आहे, तिचें बीज या रूपकांत आहे, व या रूपकावरून या सर्व कथेला विस्तार द्याविलेला आहे, असें दिसून येईल.

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रं मर्षे हवामहे ।

युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

इन्द्रम् । वयम् । महाधने । इन्द्रम् । मर्षे । हवामहे ।

युजम् । वृत्रेषु । वज्रिणम् ॥ ५ ॥ १३ ॥

स नो वृषन्नमं चरुं सत्रादावन्नपा वृधि ।

अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

सः । नः । वृषन् । अमम् । चरुम् । सत्रादावन् । अप । वृधि ।

अस्मभ्यम् । अप्रतिष्कृतः ॥ ६ ॥

तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः ।

न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

तुञ्जे तुञ्जे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः ।

न । विन्धे । अस्य । सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्

५. 'इन्द्रं वयं महाधनं हवामहे । अर्षे [च] [वयम्] इन्द्रं [हवामहे] । वृत्रेषु [वयं] वज्रिणं युजं [हवामहे] ॥

६. 'सु [त्वं] हे सत्रादावन्नपाम् । अस्मभ्यममं चरुमवृणु । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतो [सि] ॥

७. 'य उत्तरे तुञ्जे तुञ्जे (=उत्तरोत्तरे तुञ्जे) वज्रिण इन्द्रस्य स्तोमाः [सन्ति] [ताम्] अस्य [स्तोमरूपा] सुष्टुतिम् [अहं] न विन्धे ॥

४. 'सहस्रद्वंद्वी समरांगणात्' = 'स-
हस्रप्रथनेषु' । 'ज्यत हजारी द्वंद्वं लढत
असतात अशा युद्धात, अथवा 'ज्यात
हजारी लुटी सोपडतात अशा युद्धात'
असाहि अर्थ होवतो.

'उग्र उग्रभिरुतिभिः' ह्या अंत्य-
पदातील प्राप्त लक्ष्यात ठेवावे. प्रासालं-
'काराची गोडी केवळ आधुनिक कवी-
सच आहे असे नाही.

५. इंद्रालाचं आम्ही मोठ्या युद्धांत हाक मारितो [आणि] इंद्रालाच लहान युद्धांत हाक मारितां. [त्या आमच्या] वज्रधारी सहायासच शत्रूंशी लढण्यास [आम्ही हाक मारितो.]

६. तर, हे वीर्यवान् शीघ्रदा त्या, तूं आम्हांसाठीं हा मेघ फोडून उघड. [कां कीं] तूं आमचा निषेध करणारा नव्हेस.

७. एका संकटाहून दुसऱ्या संकटाच्या वेळीं पूर्वीपक्षां उत्तम होतात अशा ज्या वज्रधारी इंद्राच्या स्तुती त्या याच्या उत्तम स्तुती मला करितां येत नाहीत असें नाही.

5. It is Indra we invoke in a great fight, it is Indra we invoke in a small fight. It is our ally the wielder of the thunderbolt [that we invoke] against our enemies.

6. Therefore do thou, O manly and quickly-generous [Indra], break open this cloud for us. [For] thou art never opposed to us

7. Whatever the hymns of Indra the wielder of the thunderbolt, that become more and more excellent in each succeeding danger, I am not without such excellent praises of him.

५. 'मोठ्या' इ०. युद्ध मोठे असो किंवा लहान असो त्यांत शत्रूंशी लढण्यास आम्ही बोलवितां ते इंद्रालाच बोलवितां. वैदिक युगांत देवांचा उपयोग लोक काय समजत होते त्याचा हा एक चांगला मासला आहे.

६. 'तर...तूं' = 'स [त्वम्].' या प्रकारच्या प्रयोगाविषयीं पूर्वी लिहिलेंच आहे. 'हा मेघ,' 'हा आम्हांसमोर दिसतो आहे हा', सायण..

७. हा मंत्र किचित् कठिण आहे. आम्हां केलेल्या भाषांतराचा भावार्थ हा आहे कीं, इंद्राच्या उपासकांवर जसजसे हजे होतात तसतशा उत्तरोत्तर चांगलीं चांगलीं स्तोत्रें ते आपली मुक्ति त्या त्या संकटापासून व्हावी म्हणून

करात असतात. तर तसलाच 'उत्तम स्तुति ती मला करितां येत नाही' असें नाही.

या ऋचेंत दोन शब्द कठिण आहेत; एक 'तुञ्जेतुञ्जे' आणि दुसरा 'विन्धे'. सायणाचार्य 'तुञ्जेतुञ्जे' म्ह. 'ते ते जे फल देणारे दुसरे देव' असा आणि 'विन्धे' म्ह. 'मला मिळत नाही' (= न विन्दे) असा अर्थ करून सर्व मंत्राचा अर्थ " इतरे देवांच्या ज्या " उत्कृष्ट स्तुती त्या सर्व केल्या तरी " वज्रयुक्त इंद्राची योग्य स्तुति माझ्या- " नें होत नाही. " असा करितात. यास्क 'तुञ्जेतुञ्जे' याचा 'त्या त्या दाना' असा अर्थ करितात.

वस्तुतः 'विन्धे' हें क्रियापद च्

वृषा यथेव वंसगः कृष्टोरियत्योजसा ।

ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

वृषा । यथाऽइव । वंसगः । कृष्टीः । इयति । ओजसा ।

ईशानः । अप्रतिष्कृतः ॥ ८ ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति ।

इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

यः । एकः । चर्षणीनाम् । वसूनाम् । इरज्यति* ।

इन्द्रः । पञ्च । क्षितीनाम् ॥ ९ ॥

*इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनैभ्यः ।

अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥ २ ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनैभ्यः ।

अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥ १४ ॥ २ ॥

भाषायाम्

८. वंसगो (=वृषभो) यथानीवाप्रतिष्कृत ईशानो वृषा कृष्टीराजसेयति ॥

९. य [इन्द्रश्च] चर्षणीनां वसूनां [च] एक इरज्यति (=ईष्टे) । [य]

इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् [एक इरज्यति] ॥

१०. हे जना [वर्य] विश्वतः [स्थलात्] परि युष्मभ्यमिन्द्रं हवामहे । [स]

केवलोस्माकमस्तु ॥

विधू धातूपासून विधवा (विधवा शब्द
वि आणि धव यापासून झालेला नाही.
धव हाच विधवा यातून 'वि' विशेष्या
चुकीच्या सण्जुतीने काढिलेला आहे)

आणि विधुर शब्द निघाले आहेत त्या-
चें रूप आहे. अर्थ, 'कशाच्या तरी
हीन अथवा विराहित असणें.'

* गृहमसूत या मंत्राचा विनियोग इन्द्राच्या आव्हानाकडे करितात.

८. जसा [एकादा] पोळ [गुराच्या] कळपांजवळ जातो तसा वलवान् [इंद्र] सर्वेश [आणि] अप्रतिहतु [होत्साता] [आपल्या] शक्तीसहित मनुष्या-कडे येतो.

९. कारण कीं, तो मनुष्यांचा [आणि] वस्तूंचा एकटा प्रभु होय; इंद्र पंचजनांचा [एकटा प्रभु होय].

१०. तुम्हां [सकल] लोका-साठीं आम्ही इंद्राला सर्व स्थलाहून बोलावितों. तो सगळा आमचाच होओ.

8. Like a bull walking towards his herds the mighty [Indra] comes up with his power towards men, the lord unopposed.

9. For he is the sole ruler of men [and] of things: Indra [is the sole ruler] of the five tribes.

10. We call Indra from every quarter for you people. May he be wholly ours.

८. मंत्राचा भवित्वा असा आहे की, जसा एकादा ज्ञान पोळ गुराच्या कळपाजवळ जातो आणि त्यास दुसरे पोळ हरकत (प्रतिहत) करूं शकत नाहीत व त्यामुळे तो सगळ्या पोळींचा राजा असल्याप्रमाणे बालतो. तसा इंद्र आपल्या उपासकांजवळ त्याची पूजा घेण्यास येतो, तेव्हा त्यास कोणीही हरकत करूं शकत नाहीत. तो आपले बळ सगळे घेऊन येतो. वेदांत इंद्रास व इतर देवांस शक्तीविषयी आणि सौंदर्याविषयी पोळींची उपमा पुष्कळ ठिकाणी दिलेली आहे. 'पोळ', 'वंसग'. वंसग हा शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणी आला आहे. त्याचा अर्थ पोळ (अथवा बैल) असा होतो. सायणाचार्य पोळ "चांगल्या रीतीने चालतो म्हणून त्याचे नांव 'वं-

सग' " असें पडले आहे अशा व्युत्पत्ति करितात.

९. कारण की तो 'यः' संबन्धसंज्ञनामाचा असून अर्थ पुष्कळ ठिकाणी करावा लागतो. 'मनुष्यांचा', 'वर्धणीनाम्' 'वर्धणशब्दाचा अर्थ चालणारा जंगम असा कदाचित् होईल. आणि तसा घेतला तर 'वर्धणीना' म्हणजे 'जंगमांचा' असें भाषांतर करावे. परंतु सायणाचार्याप्रमाणे आम्हां केलेला अर्थ युक्त दिसतो. 'पंचजनांचा' 'आर्य लोकांचे पांच विभाग अथवा कुळ होती असें दिसते. हे 'पंचजन' वेदांत पुष्कळ ठिकाणी आढळतात; परंतु सायणाचार्य ब्राह्मणादि चार वर्ण आणि निषाद (म्ह. कोळी, वगैरे रानटी लोक) हा पांचवा असे मिळून पांच वर्ण असे म्हणतात. असे म्हणण्यास अद्वय

सूक्तम् ८.

ऋषिर्विश्वामित्रपुत्रो मधुच्छन्दाः । इन्द्रो देवता । गायत्री चन्दः ॥

एन्द्रं सानसिं रयिं सृजित्वानं सदासहम् ।

वर्षिष्ठमृतये भर ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम् । रयिम् । सृजित्वानम् । सदासहम् ।

वर्षिष्ठम् । उतये । भर ॥ १ ॥

नि येन मुष्टिहृत्यया नि वृत्रा रुणधामहे ।

त्वोतासो न्यर्वता ॥ २ ॥

नि । येन । मुष्टिहृत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहे ।

त्वाऽऊतासः । नि । न्यर्वता ॥ २ ॥

इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि ।

जयेम सं युधि स्पृधः ॥ ३ ॥

इन्द्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयम् । वज्रम् । घना । ददीमहि ।

जयेम । सं । युधि । स्पृधः ॥ ३ ॥

भाषाणाम् :

१. हे इन्द्र सानसिं सृजित्वानं सदासहं वर्षिष्ठं [च] रयिम् [अस्माकम्] उतय आभर ॥

२. येन [रयिणा] वृत्राणि (= शत्रून्) मुष्टिहृत्यया निरुणधामहे [वृत्राणि] नि [रुणधामहे] । त्वयोताः (= त्वया रक्षिता) [वयम्] अर्वता नि [रुणधामहे] ॥

३. हे इन्द्र इवयोताः (= त्वया रक्षिता) वयं घनेन वज्रमाददीमहि । स्पृधो युधि संजयेम [च] ॥

इतकीच कीं, अति प्राचीन काळीं चार वर्णांचा भेद नव्हता तो मागाहून झाला असें समजण्यास कितीएक कारणे आहेत.

‘यः जनेभ्यः’ = ‘सर्वस्थळाहून’, ‘विश्वतः पारि’ = ‘तो सगळा आमचाच होओ’ म्ह. त्याची सर्व कृपा आम्हांवरच होओ. तो दुसऱ्या उपासकांकडेस न जाओ.

१०. ‘तुम्हा सकळ लोकंसाठीं’ =

सूक्त ८.

ऋषि, मधुच्छंद. देवता, इंद्र. वृत्त, गायत्री.

१. हे इंद्रा, सुख देणारी, यशस्कर, सर्वकाळ स्थिर राहणारी [आणि] सर्वांत मोठी दौलत, [आम्हांस] आनंद होण्यासाठी घेऊन ये.

२. ज्या [दौलती]च्या योगे-करून आम्हीं तुवां रक्षित असे [अत्यक्त] मुष्टींनी शत्रूंस मारून फडशा पाडूं, [किंवा] घोड्यावर बसून मारून फडशा पाडूं.

३. हे इंद्रा, आम्हीं [आपला] सोटा [हातीं] घेतला म्हणजे तुवां रक्षिलेले असे जे त्या आम्हीं तुझें वज्रच धारण केल्याप्रमाणें होतो; [अणि] [आमच्या] शत्रूंवर आम्हांस युद्धांत जय मिळो.

१. 'घेऊन ये' म्हणजे 'तू ये आणि बरोबर आण'.

२. 'मारून फडशा पाडूं', 'निरुण-धामहे' = 'बोल्यावर बसून', 'अर्धता.' अक्षराः, बाव्यानें किंवा बोल्यावर बसलेल्या स्वाराच्या योगाने.

या मंत्रावरून इतकें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे कीं, वेदाचे ऋषि देवांपाशीं काय मागत होते आणि ते कशा-करितां मागत होते हे समजून घेतें. आणि देवावर त्याची किती दृढ भक्ति

HYMN 8.

To Indra. By Madhuchchandas.
• Metro Gāyatri.

1. O Indra, bring [us] for [our] pleasure a blissful, victorious, everlasting [and] most powerful prosperity :

2. whereby we under thy auspices may crush down our enemies with our fists, crush down with our horses.

3. O Indra, may we armed with our club be, under thy auspices, armed [as if] with thy thunder-bolt ; may we vanquish our enemies in battle.

होती हेहि उषड दिसून येतें.

३. मंत्राचा भावार्थ:-आम्ही सोटे हातीं घेऊन लढाईत गेलों म्हणजे जणु काय तुझें वज्रच आम्हीं धारण केल्याप्रमाणें आम्हांस शक्ति येथो; कारण तूं आमचें संरक्षण करणार त्यापेक्षा आमच्या सोटाच्या अंगें तुझ्या वज्राची शक्ति सहज येईल.

• या मंत्राच्या क्रियापादाचें भावांतर जरा अक्षर सोडून करावें लागलें आहे. परंतु अर्थ स्पष्ट समजावा म्हणून तुझें

वयं शूरेभिरस्तृभिरिन्द्रं त्वया युजा वयम् ।

सामिह्याम पृतन्यतः ॥ ४ ॥

वयम् । शूरेभिः । अस्तृभिः । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् ।

सामिह्याम । पृतन्यतः ॥ ४ ॥

महो इन्द्रः परश्च नु महिष्यमस्तु वज्रिणे ।

तौ न प्रथिना शवः ॥ ५ ॥ १५ ॥

महान् । इन्द्रः । परः । च । नु । महिष्यम् । अस्तु । वज्रिणे ।

तौ । न । प्रथिना । शवः ॥ ५ ॥ १५ ॥

समोह वा य आशत नरन्तोकस्य सनिती ।

विप्रासो वा भियायवः ॥ ६ ॥

सम्ओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिती ।

विप्रासः । वा । भियायवः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. हे इन्द्र वयं त्वया युजा (=सहायेन) [युजाः सन्तः] वयं शूरेभिरस्तृभिः [इव युजा रूपाः] पृतन्यतः (=युयुत्सूः शत्रून्) सामिह्याम् ॥

५. इन्द्रो महान् [अस्ति] । महतो [पि] च परस्ताद [अस्ति] । वज्रिणे [इन्द्राय] महैश्वर्यमस्तु । [वज्रिणे] पथिमा शौरिव [प्रथिना] शवः (=बलम्) [अस्तु] ॥

६. विप्रा भियायवो (=भजका) नरा यथा समोहे न्तोकस्य सनिती वाशत (इष्टमापुः),

करणं जरुर आहे.—‘आपला सोटा हातां धेतला म्हणजे तुझे वज्र धारण केल्याप्रमाणे होओ’—‘वज्र घना आदक्षीमहि’ पदशः अर्थः—‘सोटा [च्या रूपा] ने

वज्र धरिलेले होओ.’ ‘घना’ ही घन-शब्दाची तृतीया आहे, व सायणाचार्यहि तसेच म्हणतात.

४. हे इंद्रा, तुझे [एकदशाचें] साहाय्य मिळवून आम्ही [जणुं काय] [अनेक] शूर योद्ध्यांच्याच योगानें [आमच्या] लढखोरा शत्रूंम जिंकून टाकूं असं कर.

५. इंद्र मोठा आणि [मोठ्यापेक्षां] हि अधिक [अहि]. वज्रधारी [इंद्रा]च्या अंगी मोठेपण गाढी, [आणि] आकाशाप्रमाणे [त्याचें] बल विस्तीर्ण [असा.]

६. युद्धाविषयी आणि अपत्यप्राप्तीविषयी स्तुतिगायक व भाविक पुरुषांची जशी मनकामना पूर्ण होते; [आणि],

4. O Indra, may we with thee for our ally, may we completely conquer our enemies, [as if] with the aid of [many] heroes armed with slings.

5. Great is Indra and yet more [than great]. May he possess greatness. May his power be as extensive as heaven.

6. As wise and pious men attain their wishes in battle and as regards the obtaining of progeny; [and]

४. मंत्राचा भावार्थ असा आहेः 'हो इंद्रा, जर एकदशा इंद्राचें साहाय्य मिळेल तर अनेक योद्ध्यांची मदत मिळालीशी होईल, तैर हे इंद्रा, तशा तऱ्हेच्या साहाय्यानें आम्ही शत्रूंचें निदलन करून टाकूं असं कर.

'योद्ध्यांच्या योगानें' - 'अस्तृभिः' अक्षरशः अर्थ, 'गोफणीनें' लढणाऱ्या योद्ध्यांच्या योगानें.'

५. 'अधिक' = 'पर'. परः या शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य 'परम', 'श्रेष्ठ' असा करितात. परंतु श्रेष्ठ या अर्थाचा जो परशब्द तो आद्युदान (परः) असतो आणि परस शब्द अव्यय असून अंतोदान (परः) आहे. त्याचा अर्थ 'वर', (परिस्तात्) 'अधिक' असा होतो. क्र. ३०.५. यांत सायणाचार्यांनाच 'वर' असा अर्थ केला

आहे तो पाहा. - 'विस्तीर्ण' ? 'प्रथिना.' प्रथिना ही प्रथिमन् शब्दाची तृतीया असल्याप्रमाणे रूप दिसतें. प्रदुः अर्थः 'प्रसूतपणानें त्याचें बल आकाशाप्रमाणे असा.'

६. या ऋचेपासून शेवटपर्यंत हें सूक्त कोहसिं कठिण आहे, आणि तो कठिणपणा शब्दार्थावरून झालेला नाहीं; परंतु अन्वयार्थावरून झालेला आहे. आम्ही ६ व्या ऋचेपासून तो १० व्या ऋचेपर्यंत एक अन्वय चेतला आहे. या पांच मंत्रांचें तात्पर्य असें आहे की, इंद्राची स्तुति गाणारे आणि इंद्राचें ध्यान करणारे जन जसे युद्धांत जय पावतात व संतानसंपत्ती होतात (६). आणि इंद्राचें पोट उपासकांनी दिलेला पृच्छल सोम पिऊन समुद्राप्रमाणे भरपूर होऊन आणि त्या सोमास इंद्राचें तोंड

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते ।

उर्वीरापो न काकुदः ॥ ७ ॥

यः । कुक्षिः । सोमपातमः । समुद्रः इव । पिन्वते ।

उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥ ७ ॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरप्शी गोमती मही ।

एका शाखा न दाशुषे ॥ ८ ॥

एव । हि । अस्य । सूनृता । विरप्शी । गोमती । मही ।

एका । शाखा । न । दाशुषे ॥ ८ ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र मावते ।

सद्यश्चित्सन्ति दाशुषे ॥ ९ ॥

एव । हि । ते । विभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । मावते ।

सद्यः । चित् । सन्ति । दाशुषे ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. सोमपातम [इन्द्रस्य] कुक्षिः समुद्र इव यथा पिन्वते काकुदश् [च] यथोर्वी (= विस्तीर्ण) आप इव सन्ति,

८. एवं ह्यस्य विरप्शी (= विपुला) गोमती महती सूनृता (= संपद) दाशुषे एका शाखैव [भवति],

९. एवं हि [च] हे इन्द्र तव विभूतयो (= विपुला) ऊतयो मादृशे दाशुषे सद्यश्चित्सन्ति,

एकाशा तलावाप्रमाणे भरुन झाऊन इंद्रास जसा मोठा आनंद होतो (७), त्याप्रमाणे इंद्र हविर्दात्यास जी 'देणगी देतो ती विपुल, गार्हपत्ये, आणि मोठी असते, आणि पिकलेल्या फळांनी भरलेल्या वृक्षवृक्षेसारख्या आनंदकारक होते (८), आणि त्याप्रमाणेच मज्जसारख्या हविर्दात्यालाहि इंद्र विपुल सुखे एकदम प्राप्त करून देतो (९),

आणि या सर्व कारणासाठी आम्ही इंद्राचे स्तोत्र व चरित्र गाऊन म्हणजे तो आमचे स्तोत्र ऐकून धावत येईल आणि हा जो आम्ही सोम तयार केला आहे तो पिकून जाईल (१०).

'मनकामना पूर्ण होते', 'आगत' याचा पदशः अर्थ 'प्राप्त झाले', 'पावले' अर्थात इच्छेप्रत.

७. अतिशय सोम पिणारं [इन्द्राचं] पीठ समुद्राप्रमाणं जसें भरतं, [आणि] पाण्याच्या आशयासारिखें जसें [इन्द्रा]चें तोंड [सोमानें] भरलेलें [दिसतं],

८. तशीच त्याची विपुल, [व] गोसंपन्न, मोठी देणगी उपासकाला पक फळांनीं भरलेल्या वृक्षशाखेप्रमाणें [होत असते]; [आणि].

९. तसेच, हे इन्द्रा, तुझे विपुल प्रसाद मजसारख्या उपासकासाठीं तत्काळ सिद्ध असतात; [आणि]

7. as Indra's belly that drinks the largest quantity of Soma becomes swollen like the ocean, and as the cavity of his palate is as full with [Soma] as a collection of water;

8. so his bounteous gift, great and rich in cows is to the worshipper like a branch of a tree, laden with ripe fruit; [and]

9. so too, Indra, thy magnificent favours are at once ready for a worshipper like me; [and]

७. 'तोंड' = 'काकुदः'. 'हें' काकुदयाचें अनेकवचन आहे. काकुद् हें जरी एकवचन येथें असावें, तरी 'आपः' हें अनेकवचन असल्यामुळे त्याच्या आकर्षण संबंधानें 'काकुदः' हेंहि अनेकवचन झालें.

८. 'देणगी' = 'सूनूता' = 'वृक्षशाखे' प्रमाणें. 'येथें जसें पक हें शाखेस विशेषण लाविलें आहे तसें ऋ. १. १७. ५. ३ यांत याच अर्थी वृक्षास लाविलें आहे तें पाहा.

एषा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शस्या ।

• इन्द्राय सोमपीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

एष । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शस्या ।

इन्द्राय । सोमः पीतये ॥ १० ॥ १६ ॥

• भाषायाम्

१०. एवं हि [च] अस्य काम्या स्तोम उक्थं च [इत्येतौ] इन्द्राय सोमपीतये शस्यौ [स्तः] ॥

सूक्तम् ९.

ऋषिर्विश्वामित्रो मधुच्छन्दाः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ॥

इन्द्रहि मन्स्पर्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः ।

महा अभिष्टिरोजसा ॥ १ ॥

इन्द्र । अ । इहि । मन्सि । मन्स्पर्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वभिः ।

महान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥ १ ॥

एमेन सृजता सुते मन्द्रिमिन्द्राय मन्दिनै ।

चक्रि विश्वानि चक्रये ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । सृजत । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिनै ।

चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥ २ ॥

भाषायाम्

१. हे इन्द्र [त्वम्] ओजसा आयाहि । महात्तर्माष्टः (—सहायम्) [त्वं] विश्वैः सोमपर्वभिर्न्धसा माद्य (—दृष्टो भव) ॥

२. [सोमे] सूते [सति] एनं मन्दि [सोमं] मन्दित इन्द्राय सृजत । विश्वानि [वस्तूनि] चक्रये (—कृतवते) चक्रि [सोममासृजत] ॥

१०. तसेंच इंद्रास आवड-
णारं स्तोत्र आणि चरित्र हीं गावीं,
कीं जेणकरून, इंद्र येऊन सोम
पिईल.

१०. कीं 'जेणकरून इंद्र येऊन सो-
म पिईल'—'इंद्राय सोमपीतये'—'इंद्रा-
य सोमं पातुम्यया इंद्रः सोमं पिबेत्'.

10. so too. Indra's fa-
vourite praise and song
should be chanted; that he
may come and drink the
Soma.

सोमपीतये हे तुमर्थे अच्यय आहे
इंद्राय सोमपीतये याचा पदशः अर्थ
'इंद्राला सोम पिण्यासाठी'.

सूक्त ९.

ऋषि, मधुच्छंद. 'देवता, इंद्र.
वृत्त, गायत्री.

१. हे इंद्रा, [तूं] येथें ये.
मोठा साहाय्यकारी [असा तूं आ-
पल्या] तेजासहित [येऊन] सकल
सोमयज्ञांच्या प्रसंगां हवि घेऊन
तृप्त हो.

२. 'सोमरस काढून तयार हो-
तांच आनंदी इंद्रास तो आनंद-
कारक [सोम] अर्पण करा. सक-
ल वस्तु उत्पन्न करणाऱ्या [इंद्रा]ला
[सकल गोष्टी] सिद्ध करून
देणारा [सोम अर्पण करा].

HYMN 9

To Indra. By Muthukelchavadus.
Metro Gayatri.

1. Come hither, Indra,
with thy might. Do thou
great helper regale thyself
with the oblation at all the
Soma-sacrifices.

2. The Soma being ex-
tracted, pour out the ex-
hilarating Soma to joy-
ful Indra, the efficacious
[Soma] to the Maker of
all things.

१. 'साहाय्यकारी' म्ह. युद्धांत शत्रू-
चा पराजय करण्याच्या कार्यां मदत
करणारा.—'सकल सोमयज्ञांच्या प्रसंगां,
'विशेषिभिः सोमपर्षभिः' पर्व म्हणजे
प्रसंग, यज्ञकाळ. सोमपर्व म्हणजे ज्या
प्रसंगां सोम अर्पण केला जातो असा
यज्ञप्रसंग.—'हवि घेऊन तृप्त हो.' 'अन्ध

सो मत्सि' याचा अर्थ पदशः 'अज्ञाने
तृप्त हो.'

२. 'आनंदी इंद्रास' म्ह. सोम
पिण्याविषयां आनंद ज्याला झाला आहे
अशाला.—'आनंदकारक सोम' सोमपा-
न केल्याने माद (अंमल) येऊन हर्ष
होतो म्हणून त्यास आनंदकारक असे

मत्स्वा सुशिप्र मन्दिभिः स्तोमैर्भिर्विश्वचर्षणे ।

सचैष सवनेष्वा ॥ ३ ॥

मत्स्व । सुशिप्र । मन्दिभिः । स्तोमैः । विश्वचर्षणे ।

सर्वा । एषु । सवनेषु । आ ॥ ३ ॥

असृग्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत ।

अजोषा वृषभं पतिम् ॥ ४ ॥

असृग्रम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उन् । अहासत ।

अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥ ४ ॥

स चोदय चित्रमयाग्राध इन्द्र वरेण्यम् ।

असदिन्ते विभु प्रभु ॥ ५ ॥ १७ ॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधः । इन्द्र । वरेण्यम् ।

असत् । इत् । ते । विभु । प्रभु ॥ ५ ॥ १७ ॥

भध्वायाम्

३. हे सुशिप्र विश्वचर्षणे एषु सवनेष्वा स्तोमैः माकं मन्दिभिः [स्तोमैः] माद्य ॥

४. हे इन्द्र [एतास्] तव गिरः [अहम्] असृजम् । [तास्] त्वां प्रतुदहासत (उद्धृत्य प्राप्तवन्) । अजोषा वृषभं पतिम् [उदहासत] ॥

५. हे इन्द्र चित्रं वरेण्यं राधोर्वाक् सचोदय । तुभ्यं [हि] विभु प्रभु [राधः] स्यादेव ॥

म्हणलें आहे. — [सकल गोष्टी] सिद्ध करून देणारा' = 'चक्रिम्' यात्रा' अक्षरज्ञः अर्थ, 'करणारा' = 'कार्यकारी' ॥ कार्यसिद्धि करणारा. कारण कों, सोम पिऊन देव उपासकांचीं कार्ये करितात म्हणून.

३. हे सुमुख [इंद्रा], हे सगळ्यांकडेस जाणाऱ्या [इंद्रा], तू [ह्या] हर्षकारक सोमरसांनी [आणि] स्तोत्रांनी या यज्ञांत हर्ष पाव.

४. हे इंद्रा, मी तुझ्या ह्या स्तुती गाइल्या आहेत. त्या उत्सुक [होऊन] वीर्यवंता तुज पती. प्रत वर गेल्या आहेत.

५. हे इंद्रा, सुंदर [आणि] श्रेष्ठ संपत्ति इकडे पाठवून दे. [कारण कीं] विस्तीर्ण [आणि] मोठी [संपत्ति] तुझ्याजवळ असेलच [यांत संशय नाही].

3. [Indra,] possessed of good lips. O thou who goest to all men, regale thyself with the exhilarating Somas and with the praises, in these sacrifices.

4. These praises, Indra, I have sung in honour of thee. Eager they have gone up to thee their manly husband.

5. Indra, send hither beautiful [and] choicest wealth. [For] doubtless there must be with thee extensive and powerful wealth.

३. 'सुमुख' हा अर्थ आम्हां 'सु-शिप्र' या शब्दाचा केला आहे. सायणाचार्य. येथे सुशिप्र म्हणजे चांगली हनवटी ज्याची अथवा चांगले नाक ज्याचें असा 'अनिश्चित अर्थ' कुरितात. आम्हां दिलेल्या अर्थाचें तात्पर्य असें कीं, 'ज्याचे ओठ चांगले आहेत तो.' याला आधार इतका आहे कीं, जेथे जेथे हा शब्द येतो तेथे तेथे बहुतेक कळून सोमपानाच्या संबंधाच्या भाषणांत आलेला आहे. 'सोम पिण्याविषयी ज्याचें तोंड कुशल आहे' असा भावार्थ 'सगळ्यांकडेस जाणाऱ्या', 'विश्वचर्चणे.' म्ह. जो सगळ्यांची पूजा ग्रहण करण्याकरितां जिकडे तिकडे जातो तो. 'या यज्ञांत', 'एषु सवनेषु आ.' म्हणजे सोम पिऊन काढून (सवन) तुला ज्यांत अर्पण करीत आहो अशा पूजेच्या प्रसंगां.

४. या ऋचेंत स्तुतीस पतीकडेस जाणाऱ्या स्त्रियांची उपमा विवक्षित आहे. 'उत्सुक [होऊन]', 'अजोषाः'. अजोषाः हें स्त्रीलिङ्ग अनेकवचन होय; 'गिरः' याचें विक्षोषण. जोष म्हणजे तृप्ति नाही ज्याला त्या अजोषाः. परंतु सायणाचार्य क्रियापद समजतात आणि 'तादृशीगिरः' हें कर्म अध्याहत घेतात, व अजोषाः याच्या पुढें असलेल्या 'वृषभं पतिम' या शब्दाचा संबंध पूर्ववाक्यपुंशी लावितात. जोष म्हणजे तृप्ति) हा शब्द वेदीत पुष्कळ ठिकाणां आला आहे. क्र. १. १. २०. १ वगैरे पाहा.

५. 'असेलच [यांत संशय नाही]' 'असत् इत्' असत् हें लेट्चे रूप आहे याचा अर्थ 'असावी, असली पाहिजे अशी होतो.

अस्मान्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः ।

तुविद्युम्न यशस्वतः ॥ ६ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः ।

तुविद्युम्न । यशस्वतः ॥ ६ ॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् ।

विश्वारुधेक्षितम् ॥ ७ ॥

सम् । गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् ।

विश्वऽारुधः । धेहि । अक्षितम् ॥ ७ ॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद्युम्नं सहस्रसातमम् ।

इन्द्र ता रथिनीरिपः ॥ ८ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । युम्नम् । सहस्रऽसातमम् ।

इन्द्र । ताः । रथिनीः । रिपः ॥ ८ ॥

वसोरिन्द्रं वसुपतिं ग्रीभिर्गृणन्तं ऋग्मियम् ।

होम गन्तारमृतये ॥ ९ ॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुऽपतिम् । ग्रीभिः । गृणन्तः । ऋग्मियम् ।

होम । गन्तारम् । मृतये ॥ ९ ॥

भाषायाम्

६. तस्माद् हे तुविद्युम्न इन्द्र अस्मान्स्वततो यशस्वतश्च राये सम्य-
क्चोदय ॥

७. हे इन्द्र विश्वारुधे [त्वम्], अस्मभ्यं गोमहाजवत्पृथु बृहदक्षितं [च] श्रवः
संदेहि ॥

८. हे इन्द्र अस्मभ्यं बृहच्छ्रवः सहस्रदातृतमं युम्नं ता रथिनीरिषश्च [च] देहि ॥

९. वसोरवसुपतिं ग्रीभिरगृणन्तं गन्तारमिन्द्रं ग्रीभिर्गृणन्तो [वयं] ऋग्मियम् ॥

६. त्यापेक्षां हे महातेजस्वी
इंद्रा, आम्हाला संपत्ति मिळविण्या-
विषयी अशी प्रेरणा कर की, जेण-
करून आम्हांस आवेश येऊन
आम्ही यशस्वी होऊ.

७. हे इंद्रा, सकलांचा जीव
असा जो तू तो आम्हांस मोसंपन्न,
अश्वसंपन्न, विस्तीर्ण, मोठे [आणि]
अक्षय असं भाग्य दे.

८. मोठी कीर्ति, [आणि]
सहस्रावधि लाभानीं भरलेला अ-
धिकार आम्हांस दे; हे इंद्रा, तू
गाडे भरून धान्य [देव अस्त-
तोस] तें [आम्हांस दे].

९. संपत्तीचा स्वामी, स्तव-
नीय, [आणि] संरक्षण करण्या-
साठी [उपासकांप्रति] येणारा जो
इंद्र त्याला स्तुतींनीं गाऊन आम्ही
बोलावितों.

6. Inspirit us, then,
Indra of mighty splendor,
to the attainment of wealth,
so that we may be energetic
and glorious.

7. Give us thou, Indra,
who art the life of all,
wealth that shall have cows
and horses, that shall be
extensive and great, and
shall be inexhaustible.

8. Give us great fame
[and] power coupled with
thousands of benefits. [and],
Indra, those cartfuls of
corn [that thou bestowest].

9. Praising with songs
we invoke Indra, the lord
of riches, who deserves to
be praised [and] who goes
to protect [his worship-
per].

६. 'त्यापेक्षा' = 'तत्र'. ज्योतिषा 'वि-
स्तीर्ण' [आणि] मोठी संपत्ति तुझ्या
जवळ असेलच [यात संशय नाही]
त्यापेक्षां.

मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं,
आम्हांस चांगली संपत्ति दे म्हणजे
आमच्या अर्गा उत्साह उत्पन्न होऊन
आम्ही यशस्वी होऊ. अर्थ स्पष्ट सम-
जावा म्हणून या मंत्राचें भाषांतर कि-
चित् विस्तरतः केले आहे.

७. 'अश्वसंपन्न' = 'वाजवत्', वाज-

शब्दाचा अर्थ अश्व असाहि होतो.
आणि सुद्धा सायणाचार्यानीच क्र. ५.
८४.२ अह्नि ३.३०.११ या मंत्राव-
रील भाष्यांत हाच अर्थ केला आहे.
असं असता येथें वाज म्हणजे अन्न
असाच ते अर्थ करितात !.

८. 'सहस्रावधिलाभानीं' भरलेला
अधिकार. 'सहस्रसातम् शुक्लम्' याचा
'पदश' अर्थ, 'पुष्कळ हजार फागदे
ज्यापासून मिळतात तो अधिकार.'

९. 'संपत्तीचा स्वामी' = 'वसोः वसु-

सुतेसुते न्योक्से बृहद्बृहत् एदरिः ।

इन्द्राय शशमर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

सुतेऽसुते । निऽओक्से । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः ।

इन्द्राय । शशम् । अर्चति ॥ १० ॥ १८ ॥

भाष्यम्.

१०. अरिः (=उपासकः) सुतेसुते न्योक्से बृहत् इन्द्राय बृहच्छशमर्चति ।
अर्वागेव [च ह्वयति] ॥

पतिः'. वसुपतिः इतक्यावरूनच जरी
'संपत्तीचा स्वामी' असा अर्थे झाला
असता तरी 'वसोः वसुपतिः' आणि
'वसूनां वसुपतिः' असे प्रयोग वेदांत
पुष्कळ आढळतात. ऋ. ३. ३०. १९;

४. १७. ६; ३. ३६. ९. इत्यादि मंत्रांत
पाहा. सायणाचार्येहि त्या ठिकाणीं
'वसूनां वसुपतिः' याचा संबंध एकत्र
वेतात.

सूक्तम् १०.

ऋषिर्षिशमित्रपुत्रो मधुच्छन्दाः । इन्द्रो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ॥

० गायन्ति त्वा गायत्रिणोर्चन्युर्कमर्किणः ।

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उदुशमिव येमिरे ॥ १ ॥

गायन्ति । त्वा । गायत्रिणः । अर्चन्ति । अर्कम् । अर्किणः ।

ब्रह्माणः । त्वा । शतक्रतो इति शतः क्रतो । उत् । वंशम् इव । येमिरे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे शतक्रतो त्वा गायत्रिणो गायन्ति । [तुम्यम्] अर्किणोर्कमर्चन्ति ।
ब्रह्माणस्त्वा ब्रह्मसिवोयेमिरे ॥

* या मंत्राचा विनियोग उदकज्ञातीति जपार्थ आहे. पण अर्थावरून पाहता
॥ मंत्राचा संबंध उदकज्ञातीकडे कार्य आहे त्याचा विचार थोडक्यांतच होतो.

१०. जेथें जेथें सोम असेल तेथें तेथें सुख पावणारा जो महान् इंद्र, त्याला उपासक मोठें स्तोत्र गातो, [आणि] आपणाकडेसच [बोलावितो].

10. The eager worshiper sings a great song for and invites to himself the great Indra who tarries to regale himself in every place where Soma is offered.

१०. 'जेथें जेथें सोम असेल तेथें तेथें सुख पावणारा...त्याला' = 'सुते सुते न्योक्ते'. अक्षरशः 'प्रत्येक सोमाच्या ठायीं रमणाऱ्याला', म्हणजे जेथें जेथें सोमरस काढून उपासक इंद्रास अर्पण करितात तेथें तेथें राहून तृप्ति पावणारा जो इंद्र त्याला. = 'स्तोत्र गातो' = 'शुषमर्चते'. सांयणाचार्य 'इंद्राय शुषमर्चते' याचा अर्थ "इंद्राला बल वर्णितो म्हणजे इंद्राचा पराक्रम वर्णितो" असा करितात. परंतु 'इंद्राय' ही चतुर्थी षष्ठ्यर्थी घेववत नाही. आणि घेणें अवश्यहि नाहीं. कारण कीं 'शुषे' याचा अर्थ स्तोत्र असा होतो. आणि "इमं महे विदध्याय शुषं शश्वत्कृत्व

इत्याय प्रजभुः" (क्र. ३.५४. १) यांत आणि "कुत्सा एते हर्वथाय शुषम् इ०" (क्र. ७.२५.५) यांत खुद्द सायणाचार्यांनीच तसा अर्थ केला आहे. व इतर पुष्कळ मंत्रांत शुष म्हणजे स्तोत्र असा अर्थ होतो. क्र. १०.९६. २; १.६२.१; ५.४१.७ इत्यादि पाहा. = 'उपासक' = 'अरिः'. अरिज्ञानदाचा अर्थ अक्षरशः उत्सुक = देवाची भक्ती करण्याविषयी तत्पर = यजमान = उपासक. मंत्राचें तात्पर्य असें कीं, या वेळीं इंद्र सोम अर्पण करणाऱ्या अनेक उपासकांकडे बसला असेल त्याला मी उपासक मोठ्याने सूक्त गाऊन इकडे बोलावित आहे.

सूक्तं १०.

ऋषि, मधुच्छंद. देवता, इंद्र. वृत्त, अनुष्टुप्.

१. [हे इंद्र], गायत्रें म्हण. गारे तुला गायत्रें म्हणून गातात; अर्क म्हणणारे अर्क गातात. हे शतप्रज्ञ इंद्रा, ब्रह्म म्हणणारे उपासक तुला वेळप्रमाणें उंच करितात.

HYMN 10.

To Indra. By Madhuchchhandas. Metro, Anushtubh.

1. The singers of *gāyatrās* sing their *gāyatrās* to thee; the singers of *arkas* offer thee their *arkas*. O possessor of hundred wisdoms, the singers of *brahmas* raise thee like a bambu.

१. हा मंत्र जरी अगदी सोपा आहे आणि तात्पर्य एकदम ध्यानांत

येतें तथापि गायत्रें अर्क, आणि ब्रह्म या स्तोत्रवाचक वेगवेगळ्या वृत्तांत भेद

यत्सानोः सानुमारुहद्वयैस्पष्ट कर्त्तव्यम् ।

• • तदिन्द्रो अर्थं चेतति युधेन वृष्णिरेजति ॥ २ ॥

यत् । सानोः । सानुम् । औ । अरुहत् । मूर्ति । अस्पष्ट । कर्त्तव्यम् ।

सत् । इन्द्रः । अर्थम् । चेतति । युधेन । वृष्णिः । एजति ॥ २ ॥

युक्ष्वा हि केशिना हसि वृषणा कक्ष्यमा ।

अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥ ३ ॥

युक्ष्वा । हि । केशिना । हरी इति । वृषणा । कक्ष्यमा ।

अथ । नः । इन्द्र । सोमपाः । गिराम् । उपश्रुतिम् । चर ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यत्सानोः सानुमारुहद्वयैस्पष्ट (=अपश्य च) [च] तदिन्द्रो अर्थं चेतति । युधेन वृष्णिरेजते ॥

३. हे सोमपा इन्द्र केशिनी वृषणी कक्ष्यमी हरी युद्धं हि । अथ (=अनन्तरम्) अस्माकं गिरामुपश्रुतिं चर ॥

काय हैं स्पष्ट सांगवत नाही. परंतु हीं निरनिराळीं वृत्ते आहेत, निदान स्तोत्रांचे निरनिराळे भेद आहेत यांत संशय नाही. गायत्री म्हणून जें वृत्त आहे त्यावरून गायत्र्याचा विशेष अर्थ समजण्यास मार्ग दिसतो. कारण कीं, गायत्री म्हणजे गायत्रवृत्तबद्ध ऋचा. यावरून गायत्र म्हणजे गायत्री छंदीत गाइलेली गाने. परंतु अके आणि ब्रह्म हीं कोणत्या प्रकारचीं गाने! भाष्यकार म्हणतात कीं, 'गायत्रिणः' म्हणजे 'उद्गाते', 'अङ्गिणः' म्हणजे 'होते' आणि 'ब्रह्मणः' म्हणजे 'ब्रह्मादि इतर कविबज.

भेचे स्वारस्य काय तें स्पष्ट कळत नाही. सायणाचार्यहि निषेधानें सांगू शकत नाहीत ते झणतात, "जसे नाडगावर "बुद्धू सेळणारे मोरबी नाडा उभारित" तसे तसा याला ते उन्नत करितात हा "एक अर्थ; नाही तर सन्मार्गीनें चालणारे लोक जसे आपल्या कुळाची "कीर्ति वाढवितात तसे इंद्राची कीर्ति "ते वाढवितात, असा अर्थ." कसे असलें तरी आपल्या गायनांनीं इंद्राची कीर्ति वाढवितात असें तात्पर्य आहे यांत संशय नाही.

'शतप्रज्ञ' याजवर पूर्वी क्र. १.४.९ याजवर दिलेली टीप पाहा.

'वेळप्रमाणें उंच करितात' या उप-

२. जेव्हां [यजमान] एका पर्वताशिखरापासून दुसऱ्या पर्वताशिखरावर चढतो [आणि] मोठे कर्म आरंभितो तेव्हां इंद्र यजमानांचे प्रयोजन समजतो. [आणि] तो कामवर्षक कळपाबरोबर कापतो.

३. तू [तुझी] अयाळी, जवान [आणि] पुष्ट पिंवळ्या घोड्यांची जोडी जोड. भ्राणि मग हे सोम पिणाऱ्या इंद्रा, आमचीं स्तोत्रे ऐकण्यासाठी ये.

2. When [the sacrificer] ascends one summit after another [and] commences the great work, Indra knows [the sacrificer's] object, [and] accomplisher of desires he trembles with the flock.

3. Harness thy pair of maned, youthful [and] stout tawny horses; and then, Soma-drinking Indra, come to hear our prayers.

२. या मंत्राचा पूर्वार्ध जरी अगदी सोपा आहे आणि तिसऱ्या आणि चौथ्या पादाचा शब्दार्थ स्पष्ट आहे. तरी भावार्थ समजत नाही. म्हणून आम्हां सगळ्याच मंत्रांचा अर्थ सायणाचार्याप्रमाणे दिला आहे. वस्तुतः अर्थ असा दिसतो की, 'जेव्हा [सूर्यरूपी] इंद्र एक शिखरापासून दुसऱ्या शिखरावर चढतो आणि मोठे कर्म पाहतो तेव्हा तो [इंद्र] अर्थ अवलोकन करितो आणि मेंढा कळपाबरोबर कापतो.' पहिल्या दोन चरणांचा भावार्थ असा की, 'सूर्यरूपी इंद्र जेव्हा उगवून एका पर्वतावरून दुसऱ्या पर्वतावर चढतो आणि अनेक कर्मे (मनुष्यांनी आरंभिलेली)

पाहतो, तेव्हा.' परंतु तिसऱ्या चरणात 'अर्थ अवलोकन करितो' आणि चौथ्या चरणात 'मेंढा' म्हणजे काय?

सायणाचार्यांचा भावार्थ असा:— 'यजमान समिधा वगैरे आणण्यासाठी एका पर्वतापासून दुसऱ्या पर्वतावर चढतो आणि यागादि कर्मे आरंभितो तेव्हा इंद्र यजमानाचा हेतु काय आहे तो समजतो, आणि मरुद्गणरूपी कळपासह तो कामना पूर्ण करणारा इंद्र यज्ञाच्या वेळ लागतो.' परंतु यजमान हे अग्न्याहुत करावे लागते, आणि 'अस्पष्ट' याचा अर्थ प्रयोगसिद्ध आणि स्वरूपाने अर्थास विरुद्ध अर्थ करावा लागतो.

एहि स्तोमो अभि स्वराभि गृणीह्या रुव ।

ब्रह्म च नो वसो सचेन्द्र यज्ञं च वर्धय ॥ ४ ॥

आ । इहि । स्तोमान् । अभि । स्वर । अभि । गृणीहि । आ । रुव ।

ब्रह्म । च । नः । वसो इति । सचा । इन्द्र । यज्ञम् । च । वर्धय ॥ ४ ॥

उक्थमिन्द्राय शंस्यं वर्धनं पुरुनिष्यधे ।

शक्रो यथा सुतेषु णो ररणसखेषु च ॥ ५ ॥

उक्थम् । इन्द्राय । शंस्यम् । वर्धनम् । पुरुनिऽसिधे ।

शक्रः । यथा । सुतेषु । नः । ररणत् । सखेषु । च ॥ ५ ॥

तमित्सखित्व ईमहे तं राये तं सुवीर्ये ।

स शक्र उत नः शक्रदिन्द्रो वसु दयमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

तम् । इत् । सखित्वे । ईमहे । तम् । राये । तम् । सुवीर्ये ।

सः । शक्रः । उत । नः । शक्रत् । इन्द्रः । वसु । दयमानः ॥ ६ ॥ १९ ॥

आषायाय.

४. हे वसो इन्द्र [त्वम्] एहि । स्तोमान्भिस्वर । [तान्] अभिगृणीहि ।

[तान्] आरुहि । अस्माकं ब्रह्म च यज्ञं चापि वर्धय ॥

५. यथा शक्र [इन्द्रः] अस्मकिं सुतेषु सख्येषु च रणेत् [तथा] पुरु-
निःषिध पन्द्राय वर्धनमुक्थं शंस्यम् [अस्ति] ॥

६. [वयं] तमेव सखित्वायेमहे (=याचामहे) । [तम्] एव [राय] ईमहे । तम्
[एव] सुवीर्याय [ईमहे] । उत स शक्र इन्द्रो वसु दयमानो (=ददत्, दत्त्वा)
अस्माञ्छक्रुयाद् (=अथेत्) ॥

४. येथे ये, या स्तोत्रांची वा-
ढवा कर, वाखाणणी कर, त्यांस
शाबास म्हणून स्वीकारून घे.
हे रुपाळू इंद्रा, तूं आमचें स्तोत्र
आणि आमची उपासना पण फ-
लद्रूप कर.

५. अनेक शत्रूंचा नाश क-
रणाऱ्या इंद्राला तृप्तिकारक स्तोत्र
गावें, कीं जेणेकरून शक्तिमान् [इं-
द्र] आमच्या सोमावर आणि सेवे-
वर रुपा करील.

६. त्यालाच मैत्रीसाठीं 'आ-
म्ही प्रार्थितां, त्यालाच धनासाठीं
[आणि] त्यालाच सुशौर्यासाठीं
[प्रार्थितां]. म्हणून तो शक्तिमान्
इंद्र द्रव्य देऊन आम्हांस साहाय्य
करो.

4. Come hither, ap-
plaud our prayers, praise
them, receive them ap-
provingly; good. Indra,
bless our prayer and with
it our sacrifice.

5. An agreeable hymn
has to be sung unto Indra
the destroyer of many
enemies, so that the
mighty [Indra] may accept
with pleasure our Somas
and our friendships.

6. To Him alone we
pray for friendship, to
Him for wealth, to Him
for great valour. May then
he the mighty Indra be-
stow riches [upon us] and
help us.

५. 'तृप्तिकारक' = 'वर्धनम्'. जेणेकरून इंद्रास सुख होईल असें. = 'अनेक शत्रूंचा नाश करणाऱ्या' = 'पुरुनिःविधे.' हा अर्थ सायणाचार्यास अनुसरून दिल्या आहे. व तो ते केवळ धात्वर्थावरून काढितात, प्रयोगावरून सिद्ध करीत नाहीत. ऋग्वेदांत निःविध शब्द बराच आढळतो, त्याचा अर्थ 'देणगी' असू दिसतो. आणि त्यावरून पुरुनिःविध

म्हणजे अनेक आहेत देणग्या ज्याच्या तो असण्या मंत्रांत घेण्यास काहीं अढ-
चण दिसत नाही. = 'सेवेवर.' मुळामध्ये 'सत्यत्वावर' असें आहे. आम्ही इंद्राची जी मैत्री करून त्याची सेवा करितों त्यावर असा भावार्थ.

६. 'सुशौर्यासाठी' = 'सुवीर्ये.' 'सुसंत-
ते,' 'शौर्यसंपन्न पुत्र' असाहि अर्थ बा-
गला संभवतो.

सुवि॒वृतं॑ सु॒निर॒जमिन्द्र॑ त्वादा॒तमि॒दशः॑ ।

गवाम॑प॒ ब्रजं॑ वृ॒धि कृ॒णुष्व॑ रा॒धो अ॒द्रि॒वः ॥ ७ ॥

सु॒ऽवि॒वृतं॑ । सु॒निः॒ऽअ॒जम् । इन्द्र॑ । त्वा॒ऽदा॒तम् । इत् । यशः॑ ।

गवाम् । अप॑ । ब्रजम् । वृ॒धि । कृ॒णुष्व॑ । रा॒धः । अ॒द्रिऽवः॑ ॥ ७ ॥

न॒हि त्वा॑ रोद॒सी उ॒भे ऋ॒घाय॑मा॒णमि॒न्वतः॑ ।

जेषः॑ स्व॒र्वती॑र॒पः सं गा॑ अ॒स्मभ्य॑ धू॒नुहि ॥ ८ ॥

न॒हि । त्वा॑ । रोद॒सी इति॑ । उ॒भे इति॑ । ऋ॒घाय॑मा॒णम् । इन्व॑तः ।

जेषः॑ । स्वः॑ऽवतीः । अपः॑ । स॒म् । गाः । अ॒स्मभ्य॑म् । धू॒नुहि ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे अ॒द्रि॒वजिन्द्र॑ त्वया दत्तमेव यशः सुवि॒वृतं सु॒निर॒जं [चास्ति] । गवा॑
ब्रजम् [अस्मभ्यम्] अपवृतं कुरु । रा॒धः कुरु [च] ॥

८. ऋ॒घाय॑मा॒णं त्वामु॒भे रोद॑सी नहीन्वतः । स्व॒र्वती॑र॒पो जय॑ । [तांश्च] गा॑
अस्मभ्यं संधू॒नुहि (=संभे॒रय) ॥

७. हे इंद्रा, तुवां दिलेलेंच वैभव सर्वत्र पसरतें [आणि] अनायासानें प्राप्त होतें. [यास्तव] गाईचा गोठा [आम्हांसाठीं] उघड [आणि] हे वज्रधारी, [आम्हाला] दौलत दे.

८. तूं जेव्हां संतापतोस तेव्हां पृथ्वी आणि आकाश ह्या दोनी तुला आवळून धरून शकत नाहीत. [तर हे इंद्रा], तूं आकाशांतील उदकें जिकून हरण कर [आणि] [त्या] गाई आम्हांस दे.

7. That wealth alone, Indra, which thou givest spreads in all directions [and] is easily obtainable. Throw open, then, the bow-fold [and], Thunderer, give us wealth.

8. Not both the earth and sky are able to overpower thee when thou ragest. Conquer thou the heavenly waters and send down to us those cows.

७. 'तुवां दिलेलें,' 'त्वादातम्'. याचा अर्थ या ठिकाणी 'तुवां शोधिलें' असा सायणाचार्य करितात. पण आम्हां दिलेला अर्थ सुयुक्ति आणि स्थलोचित आहे इतकेंच नव्हे, पण दुसऱ्या दोन मंत्रांत सुद्धा सायणाचार्यांनीच केलेल्या अर्थास अनुसरून आहे. 'इति चिन्मन्युमग्निजस्त्वादातम्' पशुं ददे' (ऋ. १.७.१०.) यावर व 'यदिन्द्र चित्र मेहेनास्ति त्वादातमग्निवः । राधस्तत्र आ भर' (ऋ. १.७.३९.) यावर 'त्वां ग्रावयाचें' (अथोत् तूं देत असतोस तें) असा ते अर्थ करितात तो पाहा. = 'सर्वत्र पसरतें' = 'सुविवृतम्', आणि 'अनायासानें प्राप्त होतें' = 'सानिरजम्' हे अर्थ भाष्यास अनुसरून केले आहेत. भाष्यकार धातुर्भावकूनच अर्थ करितात. प्रयोगांतर आढळत नाही. = 'गाईचा गोठा उ-

घड' म्ह. इंद्राच्या घरीं गाई पुष्कळ आहेत याचा गोठा उघडून त्या ज्या गाई तीच दौलत आम्हांस दे असें ऋषीचें म्हणणें. अथवा असेंहि तात्पर्य संभवतें कीं, आकाशांत उदकधारांरूपी गाई ज्या अभरूपी गोठ्यांत कोंडून राहिल्या आहेत त्या तो गोठा कोडून बाहेर काढ, म्हणजे पाऊस पाड, मग आम्हांस दौलत सहज मिळेल. पुढचा मंत्र पाहा. = 'वज्रधारी,' 'अद्रिवान्.' हें विशेषण बहुतेक इंद्रास लाविलेले वेदांत आढळतें. 'अद्रिवान्' याचा पदशः अर्थ अग्नि आहे ज्यास तो. 'अद्रि' म्हणजे वज्र असें सायणाचार्य म्हणतात.

८. मंत्राचा भावार्थ—तूं जेव्हां मेघरूपी वृत्रांबरोबर लढतोस आणि भयंकर विगुहाघात तेच कोणी वज्रप्रहार करितोस तेव्हां आकाश आणि पृथ्वी हीं भितात आणि तूं त्यांत मावत

आश्रुत्कर्ण श्रुधी हव नू सिद्धधिष्व मे गिरः ।

इन्द्र स्तोममिमं मम कृष्वा युजश्चिदन्तरम् ॥ ९ ॥
आश्रुत्कर्णं । श्रुधि । हवम् । नू । चित् । दधिष्व । मे । गिरः ।
इन्द्र । स्तोमम् । ममम् । मम । कृष्वा । युजः । चित् । अन्तरम् ॥ ९ ॥

विद्या हि त्वा वृषन्तस्य वाजेषु हवनश्रुतम् ।

वृषन्तमस्य हूमह ऊतिं सहस्रसार्तमाम् ॥ १० ॥

विद्या । हि । त्वा । वृषन्तमम् । वाजेषु । हवनश्रुतम् ।
वृषन्तमस्य । हूमहे । ऊतिम् । सहस्रसार्तमाम् ॥ १० ॥

आ तू न इन्द्र कौशिक मन्दसानः सुतं पिब ।

नव्यमायुः प्र सू तिर कृषी सहस्रसामृषिभ् ॥ ११ ॥

आ । तू । नः । इन्द्रः । कौशिकः । मन्दसानः । सुतम् । पिबं ।
नव्यम् । आयुः । प्र । सु । तिर । कृषि । सहस्रसाम् । ऋषिभ् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

९. हे आश्रुत्कर्ण [त्वमस्माकं] हव गृणहि । इदानीमेव मम गिरो धत्स्व ।
हे इन्द्र इमं मम स्तोमं युजो (=मित्रादौ) अयन्तरं (=समीपतरं) कुरु ॥

१०. त्वा हि [वयं] वाजेषु वृषतस्य हवनश्रुतं [च] विद्याः । वृषतमस्य [तव]
सहस्रदातृतमामूतिमह्वयामः ॥

११. हे कौशिक इन्द्र [त्वं] शीघ्रम् [आयाहि] । मन्दसानो (=मृष्टस्) [त्वं]
सुतं पिब । [मम] नव्यमायुः सम्यक्प्रदत्तं । [मां च] सहस्रसो (=सहस्रलाभाननु-
भवन्तम) ऋषिं कुरु ॥

नार्हासा होतोस, तर वृत्रालामार, उदकं मृष्टलं आहे. आणि इन्द्र वृत्राशीं ल-
खालीं पोडे, आणि त्याच गाई आ- दून त्या जिंकून घेतो असें अनेक
म्हास दे. मेघोदकास वेदात गाई असें ठिकाणीं वांगलेलं आहे.

९. ज्याचे कान ऐकतात
अशा हे इंद्रा, आमची ही हाक
ऐक; ह्या माझ्या स्तुती आतांच
स्वीकारून घे. हे इंद्रा, ह्या माझ्या
स्तात्राला तूं [आपल्या] मित्राहिपेक्षां
जीवलग कर.

१०. कारण कीं, तूं युद्धप्रसं-
गांत परम वीर्यवान् [आणि]
हाक ऐकणारा आहेस हें आम्हां
जाणतां. झणून तुझा परम वीर्य-
वंताचा सहस्रावधिद्रव्यदायक आ-
स्ता आम्ही मागतो.

११. ये, कौशिक इंद्रा, लव-
कर ये [आणि] आनंद पावून [हा]
आमचा सोम पी. [माझें] तरुण-
वय फार दिवस राख [आणि] ह-
जारो लाभ ज्याला होतील असा
मला ऋषि कर.

9. O Thou whose ears
hear, hear my call. Just
now accept my prayers.
Make this my hymn,
Indra, dearer [to thee] than
even a friend.

10 For we know thee
[to be] most valorous and
attentive to invocation in
battles. We, therefore, im-
plore the protection of
thee the most valorous, that
confers a thousand be-
nefits.

11. Come hither quick,
O Kausika Indra, [and]
with delight drink our
Soma. Lengthen [my]
youth greatly [and] make
me a poet obtaining a
thousand benefits.

९. ही ऋचा फार सुंदर आहे.
तिची भाषा जशी श्राव्य आहे तसाच
तिचा अर्थ फार रमणीय आहे यांत
संशय नाही. ऋषीची उत्सुकता, दृढ
भक्ति आणि प्रेम हीं फार उत्कृष्ट दि-
सून येतात. "मित्राहिपेक्षां जीवलग" =
'युजश्चिदन्तरम्.' युजः ही युज् शब्दा-
ची पंचमी आणि अंतरं ही अंत (जव-
ळ या अर्थाचा शब्द) याची 'तर' प्रत्य-
यान्त कोटी. अंत म्हणजे जवळचा.
अंतर अधिक जवळचा, अंतम अत्यंत
जवळचा.

१०. ऋचेचा भावार्थ, तुझे उपासक

लढाईत तुला हाक मारितात तेव्हा ती
तूं ऐकितोस आणि त्यास साहाय्य क-
रितोस. अत एव तुला आम्ही हाक
मारीत, आहो. तर ज्याच्या पासून
सहस्रावधि लाभ होतात असा आश्रय
तूं आम्हांस दे.

या ऋचेवरून व वेदांतील बहुतेक
ऋचांवरून सिद्ध होतें कीं, ब्राह्मणर्षी
ब्रह्मकर्म करावें, क्षत्रिणर्षी युद्ध आणि
राज्य करावें इत्यादि जे आचार मा-
गाहून प्रचारांत आहो ते वैदिक युगांत
ठाऊक नव्हते. कारण ऋषि जसे यज्ञ
करीत आण वेदमंत्रांनी देवभक्ति करी-

*परि त्वा गिर्वणो गिर इमा भवन्तु विश्वतः ।

वृद्धायुमनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

परि । त्वा । गिर्वणः । गिरः । इमाः । भवन्तु । विश्वतः ।

वृद्धऽआयुम् । अनु । वृद्धयः । जुष्टाः । भवन्तु । जुष्टयः ॥ १२ ॥ २० ॥

भाषायात्र.

१२. हे गिर्वणः एता गिरस्त्वा विश्वतः परिभवन्तु । वृद्धायुं [त्वाम्] अनु वृद्धयो [भवन्तु] । [त्वया] जुष्टा जुष्टयो भवन्तु ॥

त तसे युद्धहि करीत होते; आणि यज्ञात अपण केलेले हवि आणि सोम सेवन करण्यासाठीं जसे इंद्रादिकांस बोलावीत तसेच ते युद्धात जाऊन लढत असतांना आपणांस त्या देवांनीं मदत करावी आणि यज्ञ यावे अशी प्रार्थना करीत असत.

११. ही पण ऋचा फार चमत्कारिक व महत्त्वाची आहे. हिजवुरून दोन गोष्टी फार महत्त्वाच्या दिसून येतात. पहिली-मंत्रकर्ता ऋषि होण्याची इच्छा करितो आणि त्यासाठीं, इंद्रास प्रार्थितो. दुसरी-ऋषि म्हणजे केवळ निरपेक्ष तप करून राहणारे महापुरुष होते असा साधारण जनांचा समज आहे त्याला ही ऋचा विरुद्ध आहे. ऋषि शाल्याने हजारो फायदे

होत होते हे स्पष्ट दिसून येते. हे फायदे म्हणजे आमच्या युगांत कवि-जनांस जे लाभ होतात तेच असें समजले पाहिजे.

‘कौशिक इंद्रा.’ या सूक्ताना कर्ता जो मधुच्छन्द तो कुशिककुळांतला होता. कौशिक म्हणजे कुशिककुळांत झालेला. येथे इंद्रास हे विशेषण लावण्याचे कारण असें दिसते कीं, इंद्र हा कुशिककुळाचा मोठा मित्र होता व त्यावर त्याची कृपा होती. आमच्या युगांतहि ‘पुंडळिकाचा विडल’, असें म्हणण्याची रूढि नाही. असें नाही. ‘लवंबर ये’ हा अर्थ ‘आ तु’ या अव्ययपासून गम्यमान आहे. ‘तद्वगव’=‘नव्यम् आयुः’ शब्दद्वयः अर्थ ‘नवे वय.’

० या मंत्राचा विनियोग विवाहसंस्कारात दुपतीस सूत्रवेष्टन करते समयीं करितात; परंतु या मंत्राचा त्या फर्माकडे काय संबंध आहे याचा विचार करिता, ‘परि त्वा’=‘तुझ्या सभोताली’ हे शब्द त्यांत आले आहेत इतकें कारण दिसते.

१२. हे गिर्वणा [इंद्रा], [आ-
मच्या] ह्या वाणी तुला सर्व बाजू-
नीं वेष्टेत. तुझ्या जीवास सुखी
करून [त्या] [आम्हांस] सुखकर
होओत, तुला संतुष्ट करून [मग]
आम्हांस संतोषकारक होओत.

12. May these prayers,
O lover of prayers, crowd
round thee on all sides.
Having increased the
pleasure of thy life may
they then become pleasures
[to us]; having been en-
joyed [by thee] may they
become [our] enjoyments.

१२. भावार्थ:- ह्या ज्या या सूक्तात
आम्हां वाणी गाइल्या आहेत त्या तुज-
प्रत प्रविष्ट होओत, आणि तुला सुख
देओत व तुला त्यांपासून संतोष होओ.
तसें झाल्यानंतर मग आम्हांस त्या
सुखकर आणि संतोषकर होओत.
म्हणजे तू आम्हांस हें सूक्त गृहण करून
वेऊन सुख आणि संतोष कर.

‘गिर्वण’ हें इंद्रास आणि अग्नि
लाविलेले विशेषण आढळते. त्याचा
अर्थ ‘ज्याला स्तुति आवडते तो’ तें
इंद्र आणि अग्नि हे देवांचे जणू काय

विशेषनामच बनून गेले आहे. आणि
मरुत हें जसे वेदांत देवविशेषांचें
नाव असून मागाहून देवांचें सामान्य-
नाम झाले तसेंच गिर्वण हें सामान्यनाम
होऊन देववाचक झाले आहे. त्याव-
रून संस्कृत भाषेस गिर्वणभाषा (=दे-
वभाषा) असें आपण म्हणत असतां. =
‘सर्व बाजूनीं वेष्टेत.’ जशा दासी
वेष्टितात तशा. = ‘तुला संतुष्ट करून’.
पदशः अर्थ. ‘तुझ्या कडून उपभोगिले-
ल्या अशा [होऊन].’

सूक्तम् ११.

ऋषिर्मनुच्छन्दसः पुत्रो जैता । इन्द्रो देवता । अनुष्टुप् छन्दः ॥

*इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः ।

रथीतमं रथीनां वाजिनां सत्पतिं पतिम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसम् । गिरः ।

रथिस्तमम् । रथिनाम् । वाजिनाम् । सत्पतिम् । पतिम् ॥ १ ॥

सख्ये तं इन्द्रं वाजिनो मा भैम शवसस्पते ।

त्वामभि प्र णोनुमो जेतारमपराजितम् ॥ २ ॥

सख्ये । ते । इन्द्र । वाजिनः । मा । भैम । शवसः । पते ।

त्वाम् । अभि । प्र । नोनुमः । जेतारम् । अपराजितम् ॥ २ ॥

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न विदस्यन्त्यृतयः ।

यदी वाजस्य गोमतः स्तोतृभ्यो मंहते मघम् ॥ ३ ॥

पूर्वीः । इन्द्रस्य । रातयः । न । वि । दस्यन्ति । उतयः ।

यदि । वाजस्य । गोमतः । स्तोतृभ्यः । मंहते । मघम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१. विश्वा गिरः समुद्रव्यचसं (=समुद्रवद्गोमयकं) रथिनां रथितमं वाजिनां सत्पतिं पतिमिन्द्रमवीवृधन् ॥

२. हे शवसस्पते (=बलपते) इन्द्र [वयं] वाजिनः (=शूरस्य) तव सख्ये [तिष्ठन्तो] मा भैष्म । [वयर] अपराजितं जेतारं त्वामभि प्रणोनुमः ॥

३. यदीन्द्रः स्तोतृभ्यो गोमतो वाजस्य मघं मंहते (=ददाति) [तर्हि] तस्य पूर्वयो (=विपुला) रातय उतयश्च [च] न विदस्यन्ति (विनश्यन्ति) ॥

* या मंत्राणां विनियोग इन्द्रास बलि० देव्याच्या कर्मांत करितात.

सूक्त ११.

ऋषि, मधुच्छंदाचा पुत्र जेता.

देवता, इंद्र. वृत्त, अनुष्टुप्.

१. समुद्राप्रमाणे व्यापक, रथींमध्ये उत्तम रथी [आणि] द्रव्यांचा पराक्रमी प्रभु अशा इंद्राला सकल स्तुतींनी वाढविले आहे.

२. हे पराक्रमी इंद्रा, तुज शक्तिमंताच्या मैत्रीत [राहून] आम्ही न भिजे असं कर. जयशाली [आणि] पराभव न पावणाऱ्याला तुला आम्ही पराकाष्ठेच्या उत्सुकतेने स्तुति करतो आहे.

३. जर गोसंपन्न संपत्तीचे धन इंद्र स्तोत्रांस [एक वेळ] दिले तर त्याच्या विपुल देणग्या [आणि] त्याचे अनुग्रह [कधी] संपणार नाहीत.

HYMN 11.

To Indra. By Jeta, son of Madhuchchhandas. Metre Anushtubh.

1. Universal praises have glorified Indra who is as great as the ocean, who is the best charioteer of [all] charioteers [and] the mighty lord of riches.

2. May we never, O Indra, lord of might, be afraid [while] in the friendship of thee the mighty one. We most earnestly pray to thee the unconquered conqueror.

3. If Indra [once] gives to those who praise him the wealth of a booty consisting of cows, his copious gifts and kindnesses will be without end.

१. 'पराक्रमी,' 'सत्यंतिम्.' ही शब्द वेदांत पुष्कळ मंत्रांत आला आहे. ते सर्व मंत्र पाहता येथे केलेला अर्थ युक्त दिसतो. सायणाचार्य 'सतो पालकः' असा अर्थ करितात. हा शब्द लडाईच्या संबंधाने व शौर्याच्या संबंधाने फार येतो. प्रस्तुत मंत्रांत तरा तसाच संबंध आहे. कारण की 'रथी' म्हणजे रथावर बसून युद्ध करणारा असा अर्थ आहे. 'वाजानां सत्यंति पतिम्' म्हणजे 'युद्धाचा पराक्रमी प्रभु' असाहि अर्थ संभवतो.

२. 'तुज शक्तिमंताच्या,' 'ते वाजिनः'. वाजीशब्दाचा अर्थ येथे सायणाचार्य अज्ञवान् असा करितात; पण तो येथे नीळ बसत नाही. अज्ञवंताच्या मैत्रीत राहणाऱ्यांपेक्षा शक्तिमंताच्या मैत्रीत राहणारा विशेष निर्भय राहील हे सांगायलास नको. तशांत वाजी म्हणजे शक्तिमंत हा अर्थ सायणाचार्यांनीच अनेक स्थळां दिला आहे. ऋ. ६.१५.४, ८.१३.३४, आणि ९.७.४. या मंत्रांवरील भाष्य उदाहरणार्थ पाहा.

३. मंत्राचा भावार्थ असा दिसतो.

पुरां भिन्दुयुवां कविरमितौजा अजायत ।

इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुषुतः ॥ ४ ॥

पुराम् । भिन्दुः । युवा । कविः । अमितऽओजाः । अजायत ।

इन्द्रः । विश्वस्य । कर्मणः । धर्ता । वज्री । पुरुऽस्तुतः ॥ ४ ॥

त्वं वलस्य गोमतोपावरित्रो विलम् ।

त्वां देवा अविभ्युषस्तुज्यमानास आविषुः ॥ ५ ॥

त्वम् । वलस्य । गोऽमतः । अप । अवः । अद्रिऽवः । विलम् ।

त्वाम् । देवाः । अविभ्युषः । तुज्यमानासः । आविषुः ॥ ५ ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं सिन्धुमावदन् ।

उपातिष्ठन्त गिर्वणो विदुष्टे तस्य कारवः ॥ ६ ॥

तव । अहम् । शूर । रातिऽभिः । प्रति । आयम् । सिन्धुम् । आऽवदन् ।

उप । अतिष्ठन्त । गिर्वणः । विदुः । ते । तस्य । कारवः ॥ ६ ॥

भाषायाम्

४. इन्द्रः पुरा भेत्ता युवा कविरमितौजा विश्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुस्तु-
तश्च अजायत ॥

५. हे अद्रिन् गोमतो (=गवां हर्तुः) वलस्य विलं त्वमपावृणोः । तुज्यमाना
देवा अभीतवन्तः 'सन्तस्' त्वामावुः ॥

६. हे शूर तव रातिभिः सिन्धुमावदन्तं प्रत्यायम् । हे गिर्वणः कारव उपा-
तिष्ठन्त । ते तस्य तव विदुः ॥

कौञ्जर इन्द्र एकदा लढाईत यश जन्मभर पुरेळ. पुनः लढाईत जाण्याची
देऊन गाईची वगैरे लूट मिळवून देईल आणि द्रव्य मिळविण्याची गरज ला-
तर मग इन्द्रानें ती दिळेळी संपत्ति गणार नाहीं.

४. इंद्र [जो जन्मला तो] [शत्रूंची] नगरे फोडून टाकणारा, तरुण, बुद्धिमंत, अमितपराक्रमी, सकल कर्माचा पोषक, वज्र धारण करणारा, [आणि] बहुतांनि स्तविलेला [असा] जन्मला.

५. हे वज्रधारी • [इंद्र], गाई घेऊन वसलेल्या वलाचं बीळ तूच फोडून उघडिता झालास. त्रासलेले देव निर्भयपणे तुलाच मदत करिते झाले.

६. हे शूरा, मी तुझ्या प्रसादांनुमित्त तुजप्रत सोमाची खाखाणणी करित करित आलों आहे, आणि हे गिर्वणा, [इतर] कवि जवळ उभे आहेत; तर ते तुला जाणतात.

4. Indra was born a destroyer of the [enemies'] towns, youthful, wise, of unmeasured power, a supporter of all actions, a wielder of the thunderbolt [and] praised by many.

5. Thou didst, Thunderer, break open the hole of Vala who possessed the cows. Thee did the distressed gods aid without being terrified.

• 6. O valiant one, I, proclaiming the goodness of the Soma, have come to thee for thy favours. The poets stood by, O lover of prayers, and they, therefore, know thee.

४. '[शत्रूंची] नगरे फोडून टाकणारा' = 'पुरा मिन्दः'. इंद्राने शत्रूंचीं नगरे फोडिलीं असे वेदांत सांगितले आहे. हीं नगरे म्हणजे आकाशांत जे उग असतात ते होत व त्यावर विषुद्धी वज्रप्रहार वसून तीं फोडिलीं जातात असे रूपक आहे. हीं पुरे इंद्राने फोडिलीं म्हणून इंद्रास 'पुरंदर' असे नांव पडले आहे.

मंत्राचा भावार्थ असा कीं, इतरांच्या जन्मासारिते इंद्राजें जन्म नव्हे. तो जो जन्मला तो एकदमच तरुण, आणि पुरे फोडणारा इत्यादि जन्मला.

५. 'गाई घेऊन वसलेल्या वलाचें

बीळ.' "वळ म्हणून कोणी एक राक्षस. "त्याने देवांच्या • गाई हरण करून "एका बिळांत म्हणजे गुहेत लपवून "ठेविल्या. इंद्राने त्या बिळासभो- "ताळी आपल्या सैन्याने वेदा घातला, "आणि त्या बिळापासून गाई बाहेर का- "ढिता झाला." अशी कथा सायणाचार्य लिहितात.

वस्तुतः आकाशातून मावसाच्या पाण्याच्या ज्या धारा पडतात त्या गाई. त्याला मेघरूपी राक्षस जो वळ तो आवकून गुहेत (अभांत) ठेवितो. त्या इंद्र सोडवितो म्हणजे विषुद्धी वज्रप्रहारांनी उदकें जमिनीवर पाडितो या गो-

मायाभिरिन्द्र मायिनं त्वं शुष्णमवातिरः ।

विदुष्टे तस्य मेधिरास्तेषां श्रवांस्युत्तिरः ॥ ७ ॥

मायाभिः । इन्द्र । मायिनम् । त्वम् । शुष्णम् । अथ । अतिरः ।

विदुः । ते । तस्य । मेधिराः । तेषाम् । श्रवांसि । उत् । ति । ॥ ७ ॥

इन्द्रमोज्ञानमोज्ञसाभिस्तोमा अनूषत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥ ८ ॥ २१ ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । ईशानम् । ओजसा । अभि । स्तोमाः । अनूषत ।

सहस्रम् । यस्य । रातयः । उत । वा । सन्ति । भूयसीः ॥ ८ ॥ २१ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्र त्वं मायायिनं शुष्णं मायाभिरवातरः (=पराजयः) । तस्य तव मेधिरा विदुः । तेषां श्रवांसि (=वैभवांसि) उत्तर (=वर्धय) ॥

८. स्तोमा ओजसेज्ञानमिन्द्रमभ्यनायिषुः । यस्य रातयः सहस्रमुत वा भूयस्यः सन्ति ॥

छीचें रूपक हें आहे. — 'मदत करिते झाले' = 'आविषुः' म्हणजे वलास मारण्याच्या कामा.

६. ह्या मंत्राचा शब्दार्थ उघड आ० हे तथापि भावार्थ उघड समजत नाही. आम्ही शब्दशः अर्थ करून सायणाचार्याप्रमाणेच केला आहे. तथापि 'रातिभिः' याचा अर्थ 'प्रसादीनी' असा असतो 'प्रसादीकरिता' असा केलेला बरोबर आहे असे दिसत नाही. तसेंच तिसऱ्या व चवथ्या चरणांचें तात्पर्य काय आहे तें नीट समजत नाही. सा-

यणाचार्य 'कारवः' म्हणजे कृत्विज असे म्हणतात.

एक अर्थ असा संभवतो:—हे शूरा, तुझ्या प्रसादेंकरून मेघोदकास (जें तूं पाहिलें म्हणून पूर्वील मंत्रांत सांगितलें त्यास) मी भेटलों, म्हणजे तूं मेघ फोडून उदक बाहेर काढिलेंस तेव्हां तूं मी पाहिलें आणि त्यास भेटावयास पुढें आलों (प्रति आयम्) आणि त्याची प्रशंसा केली. त्यावेळीं दुसरे कवि पण जवळ उभे होते. म्हणून त्यांस तुझा माहिमा समजला.

७. हे इंद्रा, तू मायावी शुष्णास मायेनें जिंकिता झालास. म्हणून तुला कविजन जाणतात. [यास्तव] त्यांचीं वैभवें वाढीव.

८. बळाच्या योगानें प्रभु असा जो इंद्र त्याला [आमच्या या] स्तोत्रांनीं स्तविलें आहे; ज्याच्या कृपा सहस्र अथवा त्यांहूनहि अधिक [अहेत].

7. With thy designs thou didst crush the designing S'ushna. Therefore the poets know thee. Make their fortunes prosper.

8. [These our] prayers have praised Indra, the ruler on account of his power; whose favours are thousand or even more.

७. शुष्ण म्हणून एक असुर होता असे सायणाचार्य म्हणतात. शुष्णवध इंद्रानें केला या गोष्टीचा उल्लेख वेदांत बहुत ठिकाणीं आला आहे. शुष्ण म्हणजे पाणी शोषण करणारा मेघरूपी असुरच असावा. 'यास्तव' म्ह. तं शुष्णाला मायेनें (=कपटानें) मारिलें या कारणासाठीं तुझा जो तो शुष्णहन्ना-

चा पराक्रम तेणेंकरून तूं कविजनांत विख्यात झालास आणि ते तुझी कीर्ति गाऊ लागले.

८. 'बळाच्या योगानें प्रभु'='ओजसा ईशानम्.' म्हणजे ज्याचें प्रभुत्व उगीच मानलेंलें नव्हे, पण स्वरोस्वर त्याला शक्ति आहे म्हणून त्यास प्रभु असा मानितात.

सूक्तम् १२.

ऋषिः केषवपुत्रो मेधातिथिः । अग्निदेवता । ६ अग्निर्निर्मध्योन्निराहवनीयश्च ।
गायत्री छन्दः ॥

० अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ १ ॥

अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् ।

अस्य । यज्ञस्य । सुकृतम् ॥ १ ॥

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विशपतिम् ।

हव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

अग्निम् अग्निम् । हवीमभिः । सदा । हवन्त । विशपतिम् ।

हव्यवाहम् । पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [वयं] होतारं विश्ववेदसं सुकृतमग्निर्मस्य यज्ञस्य दूतं वृणीमहे ॥

२. विशपतिं हव्यवाहं पुरुप्रियं (=बहुप्रियं) तदाग्निमग्निं हवीमभिरक्षयन् ॥

० हा मंत्र गृहमन्त्रांत प्रत्याधिदेवताच्या आहूतानामध्ये अग्नीच्या आहूतार्थ योजिलेला आहे.

सूक्त १२.

ऋषि, कण्वाचा पुत्र मेधातिथि.

देवता, अग्नि. वृत्त, गायत्री.

१. होता, सकलधनसंपन्न
[आणि] कुशल अग्नी या [आम-
च्या] यज्ञाचा दूत [व्हावी असें]
आम्ही इच्छितां.

२. अग्नीला आणि अग्नी-
लाच आहवनें करून सदा बोला-
वितात; [जो अग्नि] जनांचा प्रभु,
हव्य वाहून नेणारा, आणि बहु-
तांस प्रिय [होय].

HYMN 12.

To Agni. By Medhātithi, son of
Kanya. Metre Gāyatri.

1. We choose as the
messenger of this sacrifice
Agni the invoker the pos-
sessor of all riches [and]
possessed of great wisdom.

2. Agni and Agni alone
they ever invoke with
[their] invocations—[Agni]
the lord of men, the bearer
of oblations [and] dear to
many.

१. मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं,
ह्या यज्ञात जे आम्ही हवि अर्पण करि-
तां ते देवांकडे पोहचविण्याकरितां
आम्ही अग्नीची योजना करितां, अग्नी-
स आमचा दूत करितां.—होता म्हणजे
यज्ञसंपादक एक ऋत्विज याचें नांव
होय. अग्नि हा देव आणि मनुष्य यांच्या-
मध्ये दूतत्व करितो असें अनेक ठिका-
णां वेदांत वर्णिलें आहे.

२. 'अग्नीला आणि अग्नीलाच' =
'अग्निमग्निम्' नेहमी अनेक प्रसंगां
अग्नीलाच बोलावितात, दुसऱ्यास बो-
लावीत नाहीत. ही केवळ अग्नीची
प्रशंसा आहे. कारण कीं, वस्तुतः दुसऱ्या
देवांसहि (इंद्र, वायु, इत्यादीकांस)
बोलावितात हें सांगायला नकोच. या
प्रकारची प्रशंसा वेदांत पुष्कळ ठिकाणां

येत आहे. त्याविषयी येथे सूचना
आम्ही दिली म्हणजे गुरे आहे. कारण
कीं, कृष्णाचें वर्णन कृष्णभक्त करूं ला-
गले म्हणजे कृष्णास सकल देवापेक्षा
उंच, रामाचें वर्णन रामभक्त करूं लागले
म्हणजे रामास सकल देवापेक्षा उंच,
शिवाचे भक्त शिवास सकल देवापेक्षा
उंच, विठोबाचे भक्त विठोबास सकल
देवापेक्षा उंच, आणि खंडोबाचे भक्त
खंडोबास सकल देवापेक्षा उंच करित
असतात हें कोणास ठाऊक नाहीं ?

'आहवनें करून' = 'हवीमभिः' म्ह-
णजे अग्निनें यावे अशा हाका मानून.
'आहवन म्हणजे बोलाविणें.' 'हव्य
वाहून नेणारा.' 'देवांकडे.' = 'बहुतांस
प्रिय'. 'पूजकांस.

अग्ने देवाँ इक्षो वह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे ।

• अस्मि होता न ईडयः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इह । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तबर्हिषे ।

• अस्मि । होता । नः । ईडयः ॥ ३ ॥

ताँ उज्ञानो वि बोधय यदग्ने यासि दूत्यम् ।

देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ ४ ॥

तान् । उज्ञातः । वि । बोधय । यत् । अग्ने । यासि । दूत्यम् ।

देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ ४ ॥

घृताहवन दीदिवः प्रति ष्म रिषतो दह ।

अग्ने त्वं रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

घृतऽआहवन । दीदिवः । प्रति । ष्म । रिषतः । दह ।

अग्ने । त्वम् । रक्षस्विनः ॥ ५ ॥

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।

हव्यवाड् जुहास्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

अग्निना । अग्निः । सम् । इष्यते । कविः । गृहऽपतिः । युवा ।

हव्यऽवाड् । जुहुऽआस्यः ॥ ६ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

३. हे अग्ने [त्वं] जज्ञानः (=जातः) [सन्] देवानिह वृक्तबर्हिष आबह ।
[त्वं हि] अस्माकमीशो होतासि ॥

४. हे अग्ने यस्मात्त्वं दूत्यं यासि [तस्माद्] उज्ञातस्तान्विबोधय । आ[गत्य च]
देवैः [सह] बर्हिषि निषीद ॥

५. हे घृताहवन दीदिवज्जमे त्वम् [अस्माकं] रक्षस्विनो रिषतः प्रति दहस्म ॥

६. कविर्गृहपतिर्गुना हव्यवाड् जुहास्योऽग्निः अग्निना समिध्येने ॥

३. हे अग्नी, तू उत्पन्न हो-
तांच दर्भासन घालून वाट पाहात
बसलेल्या उपासकाजवळ देवांला
येथे घेऊन ये. [कारण की]
तू आमचा श्लाघ्य होता होस.

४. हे अग्नी, ज्यापेक्षां त्यां.
दूतपण पतकारिले आहे [त्यापेक्षां]
त्या उत्सुक देवांस जागे कर; [आ-
णि] त्यांसह [या] दर्भासनावर
येऊन बस.

५. हे घृताहवन, देदीप्यमान
अग्नी, राक्षसांचा सहवास करून
आम्हांस उपद्रव करणाऱ्या [शत्रूं] म
तू जाळून भस्म कर.

६. मेधावी, गृहपति, तरुण,
हवि वाहून नेणारी [आणि] ज्वा-
लामुख असा अग्नि अग्राच्य, या-
गाने पेटविला जातो.

3. *p* Agni, so soon as
thou art born bring hither
the gods to the worship-
per who has prepared a
seat of Kus'as [for thee].
[For thou] art our praise-
worthy priest.

4. Awake, Agni, those
eager gods, since thou be-
comest the messenger. With
them sit down on the
Kus'a-seat.

5. O resplendent Agni,
invoked with ghee, burn
thou away [our] enemies
associating with the devils.

6. By means of Agni is
lighted Agni, the wise, the
lord of the house, the
youthful, the bearer of the
oblation, [and] the flame-
topped.

३. 'उत्पन्न होतांच.' म्हणजे तुला
आम्ही अरणांत वर्षणाच्या योगाने उ-
त्पन्न करितांच. अग्नीला अरणांत उत्पन्न
करीत. 'दर्भासन घालून वाट पाहात
बसलेल्या उपासकाजवळ', 'वृक्षबहिषे.'
पदशः 'दर्भ ज्यागे कापिले (कापून
पसरिले) आहेत त्याजवळ'. 'वृक्षबहि'
हे उपासकांचेच वाचक झाले आहे.

४. 'जागे कर', 'विबोधय.' वैदिक
युगातील भाविक जन आळसी नव्हते.
ते मोठ्या पहाटिस जागे होऊन अग्नीला
प्रदीप्त करीत आणि देवांसहि त्याजक-
डून जागे करवून त्यांस पहाटिस हव्या-

दि पूजा अर्पण करून उपासना करीत.
पहाटिस उठून देवांची हव्यादिकांनां
उपसना करण्याची चाल उन्नरीत
पुढे दिसून येईल. 'उत्सुक', 'उशतः'.
म्हणजे उत्सू हवि भक्षणाविषयां इच्छा
करणारे.

५. 'घृताहवन' म्हणजे तूप अर्पण
करून ज्वाला बोलाविताना तो.

शत्रूंचा नाश कर, आम्हांस उपद्रव
देणाऱ्यांस नाहींस कर आणि आम्हांस
सुखी कर अशी प्रार्थना वेदांत पुष्कळ
भरलेली आहे. ती उन्नरीत पुष्कळ
येत जाईल.

अग्निमग्निमुपस्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे ।

देवममीवचातनम् ॥ ७ ॥

कविम् । अग्निम् । उप । स्तुहि । सत्यधर्माणम् । अध्वरे ।

देवम् । अमीवचातनम् ॥ ७ ॥

यस्यामग्ने हविष्पतिर्दूत, देव सपर्यति ।

तस्यै स्म प्राविता भव ॥ ८ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । हविःस्पतिः । दूतम् । देव । सपर्यति ।

तस्यै स्म । प्रऽअविता । भव ॥ ८ ॥

यो अग्निं देववीतये हविष्मां आविधासति ।

तस्मै पावक मृळ्य ॥ ९ ॥

यः । अग्निम् । देववीतये । हविष्मान् । आविधासति ।

तस्मै । पावक । मृळ्य ॥ ९ ॥

स नः पावक दीदिवन्नग्ने तेषां इहा वह ।

उप यज्ञं हविश्च नः ॥ १० ॥

सः । नः । पावक । दीदिऽवः । अग्ने । देवान् । इह । आ । वह ।

उप । यज्ञम् । हविः । च । नः ॥ १० ॥

भाषायाम्.

७. कावे सत्यधर्माणं देवममीवचातनं (=रोगनाशकम्) अग्निमध्वरे उपस्तुहि ॥

८. हे देव अग्ने यो हविष्पतिस्त्वा दूतं सपर्यति तस्यैव [त्वं] प्राविता भव ॥

९. यो हविष्मानग्निं (=हे अग्ने त्वां) देववीतये आविधासति तस्मै हे पावक [त्वं] मृळ्य ॥

१०. स [त्वं] हे पावक दीदिवन्नग्ने अस्मभ्यं देवानिहास्माकं यज्ञं हविश्चोपावह ॥

६. 'अग्नीन्ना योगान्ते अग्निं पेटवि-
ला जातो,' 'अग्निनाग्निः समिध्यते,'
प्राचा भावार्थः कायं असेल ती नीट
समजत नाही. शब्दार्थ स्पष्ट दिसते-
च आहे. 'गृहपति,' म्हणजे यजमा-

नाच्या गृहाचे पालन करणारा असे
सायणाचार्य म्हणतात. 'ज्वालामुख'
अथवा 'ज्वालाजिह्वा' ज्वालाच आहे
मुख किंवा जिह्वा ज्याची तो.

७. मेधावी, सत्यधर्मा [आ-
णि] अनिष्टनाशक जो देव अ-
ग्नि त्याचें यज्ञांत स्तवन कर.

८. हे देवा अग्नी, जो हवि-
र्युक्त [उपासक] तुला दूताला
पूजितो त्याचाच तूं संरक्षणकर्ता
हो.

९. जो हविर्युक्त [उपासक]
देवांस भोजन पोंहचावें म्हणून
अग्नीला पूजितो त्याला, हे पावका,
तूं प्रसन्न हो.

१०. म्हणून हे पावका, हे
देदीप्यमान अग्नी, तूं देवांस येथें
आमच्या यज्ञाला आणि आमच्या
हवीकडे घेऊन ये.

Praise in the sacri-
fice the wise Agni, whose
law is correct, the god
who destroys disease.

8. O god, Agni, be thou
the protector of him alone
who serves thee with his
oblations.

9. He who, in order to
feast the gods, serves Agni
with his oblations,—to him
be favourable, O Pāvaka!

10. Do thou then, O
Pāvaka, O resplendent
Agni, bring the gods hither
to our sacrifice and to our
oblation.

७. 'सत्यधर्मा', म्ह. ज्याची आज्ञा
सत्य अथवा सत्यधर्मप्रवर्तक आहे.—
'अनिष्टनाशक', म्हणजे रोगादिकांचा
नाश करणारा.

८. भावार्थ असा दिसतो कां, जो
उपासक अग्नीला हवि अर्पण करून
भजतो त्याचेंच त्याणें संरक्षण करावें,
इतरांचें म्हणजे अग्नीला हवि अर्पण
न करणारे जे अनार्य वगैरे लोक भजत
नाहींत त्यांचें कळू नये.—'हविर्युक्त'
[उपासक]', 'हविष्पति:' म्हणजे जो

हवीचा मालक आहे, असा भक्त.

९. या मंत्रात प्रथम पादांत अग्नी-
विषयां तृतीय पुरुषां बोलून तृतीय पा-
दांत अग्नीला पावक हें संबोधन करून
द्वितीय पुरुषां उच्चार आहे. असे प्रयोग
वेदांत पुष्कळ ठिकाणां येत जातील.—
'पावक' हें अग्नीचें नांव.

१०. 'म्हणून...तूं'='स [त्वम्].'
म्हणजे ज्यापेक्षा तुला पुर्जणाच्या हवि-
र्युक्त उपासकाचें संरक्षण तूं करितोस
आणि त्याला प्रसन्न होतोस त्यापेक्षा.

स नः स्तवान् अरु भर गायत्रेण नवीयसा ।

रयि वीरवतीमिषम् ॥ ११ ॥

सः । नः । स्तवानः । आ । भर । गायत्रेण । नवीयसा ।

रयिम् । वीरवतीम् । इषम् ॥ ११ ॥

अग्ने शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः ।

इमं स्तोमं जुषस्व नः ॥ १२ ॥ २३ ॥

अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । विश्वाभिः । देवहूतिभिः ।

इमम् । स्तोमम् । जुषस्व । नः ॥ १२ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

११. स [त्वं] नवीयसा [अनेन] गायत्रेण स्तूयमानः [सन्] रयि वीरवती-
मिषं [च] अस्मभ्यमाभर (=आनय) ॥

१२. हे अग्ने [त्वं] शुक्रेण शोचिषा विश्वाभिर्देवहूतिभिः [च] इममस्माकं
स्तोमं जुषस्व ॥

११. म्हणून, [हे अग्नी],
अगदी नवीन रचलेल्या [या]
आमच्या स्तोत्राच्या योगानें स्त-
विलेला असा तूं वैभव [आणि]
शूरपुत्रसंपन्न संपत्तीतें घेऊन ये.

१२. हे अग्नी, तूं [आपल्या]
शुद्ध तेजाच्या योगानें. [आणि]
आम्हीं केलेल्या सकल देवसेवांच्या
योगानें हें आमचें स्तोत्र ग्रहण कर.

११. हा मंत्र दोन कारणांमुळे ल-
क्षांत ठेवण्याजोगा आहे. पहिलें, ऋषि-
जन आपापल्या देवतांची स्तुति करूं
लागले म्हणजे जुनें सूक्त म्हटले तर
देवांस तादृश प्रिय होणार नाहीं. असें
समजून अगदी नवीन रचून सूक्त म्ह-
णत आणि तेणेंकरून स्तुति करीत. तृशा
प्रकारचें हें स्तोत्र आहे. दुसरें, देवांपा-
शीं मागावयाच्या वस्तु म्हटल्या म्हणजे
मोक्ष, सायुज्य स्थान इत्यादि नव्हत्या,
तर धन, दीलत, शूर सतति, संपाति
वगैरे मागत असत. ह्याच गोष्टींची
आवश्यकता वैदिक युगांत ज्यास्ती हो-
ती यांत संशय नाहीं. आणि विशेषकरून
शौर्यवान् पुत्रांची तर आवश्यकता फार
होती. कारण कीं, आमचे अर्धे पुरेज
या देशांत जेव्हा पहिल्यानें आले ते-
व्हा त्यांच्या आसपास अनार्य म्हणजे
या देशचे मूळचे रहिवासी, ज्यांस भाता

1. Bring hither then,
praised by [this] our new-
est hymn, prosperity [and]
plenty accompanied by
valorous progeny.

12. O Agni, by virtue
of [thy] brilliant splendor
[and] by virtue of all [our]
invocations of the gods,
accept this our hymn.

आपण महार, कोळी, गांड, भिळ, वगैरे
म्हणतां आणि ज्यांस ते दस्यु, कृष्ण-
त्वच् वगैरे म्हणत, ते राहत होते,
आणि हे लोक त्यांच्याशीं हमेशा लढत
असें वेदावरून दिसतें. त्या त्या लढा-
ईत शूर पुत्रांची जरूर फार पडे हें सा-
गावयास नकोच.

१२. मंत्राचा भावार्थ असा कीं,
अग्नि परम देदीप्यमान आहे आणि
त्याची सेवा अनेक वेळ या उपासकाने
केली आहे, तर ही गोष्ट लक्षांत ठेवून
अग्निनें हें स्तोत्र स्वीकारून घ्यावें.
म्हणजे जरी अग्नि आपल्या मोठेपणामुळे
उपासकाचे स्तोत्र स्वीकारून घेईल न
घेईल याविषयी संशय आहे तथापि
उपासकानें अनेक वेळ पृथी सेवा व
भजन केले आहे त्यापेक्षा त्या गोष्टी-
कडे लक्ष देऊन हें स्तोत्र म्हण करू.

सूक्तम् १३.

ऋषिः कण्वपुत्रो भेभ्रातिथिः । आग्रीसूक्तम् । देवता-१ इधमः समिद्धो वासिः ।
 २ तनूनपात् । ३ नगाशंसः । ४ इळः । ५ बर्हिः । ६ देवीर्द्वारिः । ७ उषा-
 सानका । ८ दैव्यौ होतारौ प्रचेतसौ । ९ तिष्ठो देव्यः सरस्वती-
 काभारत्यः । १० त्वष्टा । ११ वनस्पतिः । १२ स्वाहाकृतयः ।
 गायत्री छन्दः ॥

सुसमिद्धो न आ वह देवां अग्ने हविष्मते ।

हातः पावक यक्षि च ॥ १ ॥

सुसमिद्धः । नः । आ । वह । देवान् । अग्ने । हविष्मते ।

होतरिति । पावक । यक्षि । च ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने सुसमिद्धस् [त्वं] देवानस्माकं हविष्मते [यजमानाय] आवह ।
 अग्नि च हे होतः हे पावक तान् यज ॥

सूक्त १३.

ऋषि, कण्वकुळांत जन्मलेला
मेधातिथि. देवता, १ सुसमिद्ध,
२ तनूनपात्, ३. नराशंस, ४
इळा, ५ बर्हि, ६ द्वार, ७ उषा
आणि रात्र, ८ प्रचेतस, ९ तीन.
देवी (सरस्वती, इळा, भारती),
१० त्वष्टा, ११. वनस्पति, १२
स्वाहा. वृत्त, गायत्री.

१. हे अग्नी, तू आतां चांग-
ला पेटला आहेस, तर देवांस
[या] आमच्या हवि देणाऱ्या [य-
जमाना] कडेस घेऊन ये, आणि
हे होत्या, हे पावका अग्नी, तू त्यांस
पूज.

१. 'हे आप्रीसूक्त' होय. आप्रीसूक्ता-
ंत ज्या देवता येतात त्या वर. दिल्या
आहेत त्याच. त्यांपैकी 'सुसमिद्ध' हे
अग्निचे विशेषण होय. 'तनूनपात्' हे-
हि अग्निचे नांव आहे. त्याप्रमाणेच
'नराशंस'. 'बर्हि' म्हणजे दर्भ. 'द्वार'
म्हणजे (ज्या खोलांत यज्ञ करावयाचा
तिथी) दारें, दरवाजे. 'उषा' म्हणजे
प्रभात हे प्रसिद्ध आहे. 'सरस्वती'
ही नदीरूपी देवता. भारती ही वाग्-
णी देवता. 'त्वष्टा' म्हणजे देवांचा सु-
तार, विश्वकर्मा. 'वनस्पति' म्हणजे वृक्ष
अथवा वृक्षापासून झालेले लाकूड,
म्हणजे ज्या खांबास यज्ञपशु बांधाव-
याचा तो खांब (यूप). आणि 'स्वाहा'
हा होमहव्य देतांना उच्चारवायाचा
एक उद्गार..

HYMN 13.

By Medhātithi of the family of
Kṛiṣṇa. To 1 *Suṣamādhā*,
2 *Tanūnapāt*, 3 *Narāśansa*,
4 *Iḍā*, 5 *Barkhī*, 6 *The Dvārs*,
7 *Ushas* and 8 *Prache-*
tasau, 9 The three goddesses
(*Sarasvatī*, *Iḍā*, and *Bhārati*),
10 *Tvashṭā*, 11 *Vanaspati*,
12 *Svāhā*. Metro *Gāyatrī*.

1. Well kindled do thou,
Agni, bring the gods hither
to our sacrificer, and, O
brilliant invoker, sacrifice
to them.

आप्रीसूक्ताचा पशुयज्ञाच्या वेळां वि-
नियोग करीत होते असे म्हणतात.
आप्रीसूक्तांत बहुतकरून ११ ऋचा अ-
सतात. ऋग्वेदाचीं दशमंडलें मिळून
दहा आप्रीसूक्ते आहेत. तीं येणेप्रमाणे.—
१. १३; १. १४२; १. १८८; २. ३; ३.
४; ५. ५; ७. ३; ९. ५; १०. ७०,
१०. ११०. ऋचे कते निरनिराळ्या
कुळांतील निरनिराळे पुरुष होते. 'आग्नि'
हे नांव आप्रीसूक्तांत ज्या देवता येतात
त्यांस आपणांस प्रिय अथवा अनुकूल
करून घेणे हा त्या सूक्ताच्या वक्त्या-
चा उद्देश आहे म्हणून पडले आहे
असे म्हणतात. हीं दहा आप्रीसूक्ते अ-
ज्ञाप्रकरणीं आहेत की, त्यांत वर सांगि-
तलेल्या देवता. वर सांगितलेल्याच ऋ-
मातें बहुतकरून येतात. व त्यांच्या ऋ-

मधुमन्तं तनूनपातं देवेषु नः कवे ।

• • अद्या कृणुहि वीतये ॥ २ ॥

मधुमन्तम् । तनूनपात् । यज्ञम् । देवेषु । नः । कवे ।

अद्य । कृणुहि । वीतये ॥ २ ॥

नराशंसमिह प्रियमस्मिन्यज्ञ उप द्वये ।

मधुजिह्वं हविष्कृतम् ॥ ३ ॥

नराशंसम् । इह । प्रियम् । अस्मिन् । यज्ञे । उप । द्वये ।

मधुजिह्वम् । हविःकृतम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे कवे, हे तनूनपात्, [त्वम्] अद्य नो मधुमन्तं यज्ञं देवानां वीतये तेषु कुरु (= प्रापय) ॥

३. [अहं] प्रियं मधुजिह्वं हविष्कृतं नराशंसमिहास्मिन्यज्ञे उपद्वये ॥

चांचा भावार्थहि एकच असतो. आणि विशेष लक्ष्यात ठेवण्याजोगें इतकें आहे कीं, ऋग्वेदोक्त यज्ञास अथवा यज्ञप्रसंगास अनुलक्षून न रचलेलीं अनेक सूक्ते आहेत व त्यांचा यज्ञाशीं वस्तुतः काहीं संबंध नाही, तरी हीं आग्नीसूक्ते नव्हेत. तीं यज्ञाला अनुलक्षूनच रचलेलीं व यज्ञप्रसंगीं वित्तियोज्य होत असे स्पष्ट दिसते.

‘तू आतां चांगला पेटळा आहेस’ = ‘सुसमिद्धः’. ‘सुसमिद्ध’ हें वस्तुतः विशेषण आहे व तसेंच समजून आम्ही आपोतर केलें आहे. सायणाचार्य ‘सुसमिद्ध-नामके’ अग्नि असा अर्थ करितात. तसा केला तरी सूळचा शब्दार्थ सोडण्याचें कारण दिसत नाही. — ‘आमच्या यजमानाकडेस’ = ‘नो हविष्मते.’ सूक्तकर्ता हा एक कवि अथवा ऋषि होय व यज्ञ करणारा यजमान निराळा. यजमानाने दक्षिणा वगैरे देऊन कामी लाविलेला

ऋषि त्या यजमानाच्या तर्फें अग्नीची स्तुति करीत आहे. अति प्राचीन काळां यजमान निराळा आणि स्तुति करणारा ब्राह्मण (ऋषि) निराळा असें नसे. जो यज्ञ करी तोच आपल्या तर्फें देवांची स्तुति करी. भटाभिषुकाचें आणि श्रीव्री ब्राह्मणाचें प्रयोजन मागाहून पडूं लागलें. पण या आग्नीसूक्तांत वक्ता वेगळा व यजमान वेगळा असें स्पष्ट होतें. त्यावरून हीं आग्नीसूक्ते परम प्राचीन (इतर सूक्ताप्रमाणें) नसावीं असें दिसतें. — ‘हे होत्या’. अग्नीस होता असें म्हटल्याचें उदाहरणें पूर्वी आलीच आहेत. — ‘त्यास पूज’. अग्नि वेऊन देवांस आपणाबरोबर आणितो आणि त्याचें यजन (पूजन, हवि इत्यादि देऊन भजन) यजमानाशीं करितो असें वेदांत अनेक ठिकाणीं सांगितलें आहे. अग्नींत टाकिल्लें हवि देवांप्रत पोहचतें व देवांस अग्नीच प्रसन्न करितो असें मानीत.

२. हे मेधावी तनूनपात् [भ-
ग्नी], [हें] आमचें सोमयुक्त हवि
देवांनीं भक्षार्थे ह्मणून तें [तूं] आज
त्याजप्रत प्रविष्ट कर.

३. प्रिय, मधुरवचन [आणि]
हवि निष्पन्न करणारा जो नराशंस
त्याला येथें या [पक्षां] त मी
बोलावितों.

2. O wise 'Dantūnapât,
do thou this day takę [this]
our oblation accompahied
by the sweet Soma to the
gods that they may enjoy
it.

3. • I invoke here in this
[sacrifice] Narâs'amsa the
beloved, the sweet-tongued
[and] the perfecter of the
oblation.

२. 'मेधावी तनूनपात्' = 'कविस्तनू-
नपात्' तनूनपात् म्हणजे तनूनपात् या
नावाचा अग्नि असें सायणाचार्य म्हण-
तात. तें अग्नीचें एक नांव आहे यांत
संशय नाही; पण तें कशावरून पडलें
हें निश्चयानें सांगवत नाही. असें म्हण-
तात कीं, स्वताहाच्या शरीराचा म्हणजे
आपला (तन्वाः) पुत्र म्हणून तनूनपात्
होय; कारण अग्नी दुसऱ्यापासून उत्पन्न
झालेला नव्हे, स्वताहाच उत्पन्न होतो.
पण वस्तुतः काय व्युत्पत्ति असिल
न केळी, 'सोमयुक्त' = 'मधुमन्त'. म्हणजे
मधुर सोमरस ज्याबरोबर अर्पण केला
आहे तसें हवि. 'रसयुक्त' असाहि
(सायणाचार्यांनीं केलेला) अर्थ होऊं
शकेल. मधु म्हणजे सोम असा अर्थ
होतो याविषयीं क्र. १. १५. ११ याव-
रील सायणाचार्यांचेंच भाष्य पाहा.

३. 'प्रिय' म्हणजे देवांचा आवडता
असें सायणाचार्य म्हणतात. 'मधुरवच-
न' म्ह. देवांजवळ जाऊन मधुरवचना-

नीं त्यांस प्रसन्न करून मनुष्यांजवळ
त्यांस आणणारा. 'हवि निष्पन्न कर-
णारा' = 'हविष्कृतम्.' म्हणजे हवि वि-
स्नवावर ठेविल्यानें सिद्ध होतें आणि
नंतर देवांस अर्पणीय होतें म्हणून. 'नराशंस'.
हें अग्नीचें एक नांव होय. परंतु कशावरून पडलें तें निश्चयानें
सांगवत नाही. 'नराणां शंसः' = मनुष्यें
ज्याची स्तुति करितात तो असें सायणा-
चार्य म्हणतात. 'नराशंस' हें कचित्
'पूषा' या देवास लाविलेलें विशेषण आ-
ढळतें. कितीएकांच्या मतें 'नर्यशंस' म्हणून
जो शब्द (पारसिकांच्या आद्य) भा-
षेंत शब्द आहे तो आणि हा एकच,
आणि मनुष्यांचा राजा असा अर्थ
होय. दुसरे कितीएक म्हणतात कीं,
त्याचा अर्थ 'सर्व मनुष्यांस इष्ट' असा
मनुष्यांनीं वाढलेला असा होतो. मूळ
अर्थ काहीं असो, 'नराशंस' म्हणजे
अग्नीचें एक नांव अथवा त्याची एक
विभूति होय यांत संशय नाही.

अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईळित आ वह ।

४. असि होता मनीर्हितः ॥ ४ ॥

अग्ने । सुखऽतमे । रथे । देवान् । ईळितः । आ । वह ।

असि । होता । मनुऽहितः ॥ ४ ॥ •

स्तृणीत बर्हिरानुषघृतपृष्ठं मनीषिणः ।

यत्रामृतस्य चक्षणम् ॥ ५ ॥

स्तृणीत । बर्हिः । अनुषक् । घृतऽपृष्ठम् । मनीषिणः ।

यत्र । अमृतस्य । चक्षणम् ॥ ५ ॥

वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः ।

अद्या नूनं च यष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥ •

वि । श्रयन्ताम् । ऋतऽवृधः । द्वारः । देवीः । असश्चतः । •

अद्य । नूनम् । च । यष्टवे ॥ ६ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने, ईळितस् [त्वं] सुखतमे रथे देवानावह । [एवं हि] मनुष्यहि-
तो होतासि ॥

५. हे मनीषिणो [यूयं] घृतपृष्ठं बर्हिरानुषक् स्तृणीत । यत्र [बर्हिषि]
अमृतस्य { = अमराम्ना } चक्षणं (= दर्शनं) [स्यात्] ॥

६. ऋतवर्धका असश्चन्त्यो द्वारो देव्यः अद्य अथैव यजनाय विश्रयन्ताम् ॥

४. हे अग्नी, [तू] स्तविलेला [होस्ताता] परम सुखकारक रयांत [बसवून] देवांस इकडे घेऊन ये. [कारण, कीं तूं] मनुष्यांस हितकारक असा होता आहेस.

५. हे बुद्धिमंत [ऋत्विजांनो], जे त्यांजवर तूप पसरल्याप्रमाणें मृदू आहेत असे दर्भ जवळ जवळ आंथरा, [कीं] ज्यांवर मरणरहित [देवां] चें दर्शन [होईल].

६. सत्यधर्माची प्रवृत्ति. करणाऱ्या, [आणि] अप्रतिम अशा द्वार [रूपी] देवी आज, आतांच यज्ञ व्हावा म्हणून उघडोत. :

4. Agni, being praised bring thou the gods hither in the easiest chariot. [For] thou art a hotri (invoker) favourable to men.

5. Strew, learned priests, the Kus'a grass close, soft as if sprinkled with clarified butter, that we may see the immortal ones thereon.

6. May the divine Doors the promoters of the sacred rite and without an equal, this day, this very time, be opened that we may sacrifice.

४. 'स्तविलेला' = 'ईळितः'. हा जो ईळित शब्द या मंत्रात आहे त्यावरून हा मंत्र इळा देवीस अनुलक्षून आहे अशी सूचना समजावयाची. = 'परम सुखकारक रयांत' यावरून इतकें सिद्ध होतें कीं, वैदिक युगांत रथ हातें व त्यांत कोशल्य खर्चून सुख होई अशी युक्ति करीत असत. म्हणजे क्रितीएक सुखकारक व क्रितीएक हालण्यानें केशकारक होते असें दिसून येतें. = 'होता' या नांवाचा ऋत्विज होता याचा अर्थ 'बोलाविणारा.' अग्नीला होता म्हणण्याचें कारण हें कीं, होत्याप्रमाणें तो देवांस बोलावितो. •

५. 'दर्भ' = 'बर्हिः'. 'बर्हि' शब्दाचा उच्चार या मंत्रात आला यावरून ही ऋचा बर्हिनामक अग्नीस अनुलक्षून

आहे असें सायणाचार्य म्हणतात. = 'ज्यांवर देवांचें दर्शन होईल' म्हणजे ज्यांवर देव येऊन बसतील. यज्ञांत देवांस बैठकें घालीत ती दर्भाची पळी व तिजवर तूप शिंपडल्याप्रमाणें ती गुळगुळीत व नरम असे. दर्भाचें आसन घालणें यांत फार आश्चर्य नाहीं. कारण अजून तरी गालिचा आंथरणारे लोक थोडेच. पण लवाळ्याची अथवा शेंदीच्या पातांची हातरी बसावयास घालणारे पुष्कळ.

६. ही ऋचा यज्ञ ज्या खोलीत करीत तिच्या म्हणजे यज्ञशालेच्या दरवाजाविषयी आहे. = 'सत्यधर्माची प्रवृत्ति करणाऱ्या.' म्हणजे दरवाजे उघडल्यावर सत्यधर्मक्रियेस म्ह. यज्ञास आरंभ होतो म्हणून आणि यज्ञ हाच (आर्य लोकांचा) सत्यधर्म. = 'यज्ञ व्हावा म्ह-

नक्तोषासा सुपेशसास्मिन्यज्ञ उप द्वये ।

१. इहं नो बहिरासदे ॥ ७ ॥

नक्तोषसा । सुपेशसा । अस्मिन् । यज्ञे । उप । द्वये ।

इदम् । नः । बर्हिः । आसदे ॥ ७ ॥

ता सुजिह्वा उप द्वये होतारा देव्या कवी ।

यज्ञं नो यक्षतामिमम् ॥ ८ ॥

ता । सुजिह्वौ । उप । द्वये । होतारा । दैव्या । कवी इति ।

यज्ञम् । नः । यक्षताम् । इमम् ॥ ८ ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः ।

बर्हिः सीदन्वस्त्रिधः ॥ ९ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः ।

बर्हिः । सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ९ ॥

भाषायाम्

७. सुपेशसे (=सुरूपे) नक्तोषसावस्मिन्यज्ञे नो बहिरासीदितुम् [अहम्] उपलब्धये ॥

८. [अहं] तौ (=प्रसिद्धौ) सुजिह्वौ कवी दिव्यौ होतारातुपलब्धये । तावस्माकमिमं यज्ञं यजहाम् ॥

९. इळा सरस्वती मही [चेत्येतास्] तिस्रौ मयोभुवः (=सुसोत्पादका) अस्त्रिधः (=अहिम्ना) देव्यो बर्हिषि सीदन्तु ॥

पूना 'यष्टवे' हे तुमर्थे अव्यय होय. 'यष्टुम्' या ऐवर्जा. वस्तुतः यष्टुम् हे द्वितीयके रूप आहे तसेच 'यष्टवे' हे वस्तुर्थी होय अर्थ एकच. तुमर्थे अव्यय-यष्टुम् या ऐवर्जा, यष्टुम्, यष्टवे, यष्टोः आणि

यष्टौ हीं रूपे वेदांत संभवतात. 'अप्रतिम' = 'असंशतः'. हा शब्द किंचित् कठिण आहे. सायणाचार्य निश्चयपूर्वक अर्थ करीत नाहीत. आम्ही प्रयोगान्तरांत अनुसरून केला आहे.

७. रूपवती ज्या रात्र आणि उषा त्यांस या यज्ञांत [मी] बोलावि-
तो, [कीं त्यांनीं] येऊन [या] आमच्या कुशासनावर बसावें.

८. सुजिह्वा, असे जे ते मेधावी दिव्य दोन होते त्यांस [मी] बोला-
वितों. ते आमचा हा यज्ञ संपादोत.

९. इळा, सरस्वती [आणि] मही [द्या] तीन कल्याणकारक [आणि] दुःख न देणाऱ्या देवी कुशासनावर बसोत.

7, I invoke the beautiful Night and Dawn in this sacrifice that they may come and sit on this our Kus'a grass.

8, I invoke those two divine hotris, who are good-tongued [and] wise. May they perform this our sacrifice.

9. May Ilâ, Sarasvatî [and] Mahî, three blissful and unhurting goddesses sit on the Kus'a seat.

७. 'रात्र आणि उषा' म्हणजे येथें रात्र आणि उषा यांच्या अभिमानिनी देवी समजावयाच्या, रात्र आणि प्रभात हे काळ समजावयाचे नाहींत असे सायणाचार्य म्हणतात. 'त्यांनीं येऊन बसावें' = 'आसदे.' 'आसदे' हें चतुर्थ्यन्त तुमर्थे अव्यय आहे. 'यष्ट्ये' ही जशी पूर्वाळ ऋचेंत तुमर्थां चतुर्थी आहे तशी आसदे हीहि आहे हें लक्ष्यत ठेविलें पाहिजे. तात्पर्य असे कीं, रात्र आणि उषा एतद्रूपी देवतांनीं येऊन या दर्शनावर बसावें म्हणून त्यांस मी बोलावीत आहे.

८. या मंत्रांत सांगितलेले दोन होते म्हणजे दोन प्रकारचे अग्नी (दिव्यही-
तुनामक) असे सायणाचार्य म्हणतात. दुसऱ्या आग्नीसूक्तांकरून पाहता हे दोघे 'प्रचेतसनामक' दोघे देव होत. ते दोघे म्हणजे अग्नि आणि आदित्य अ-

थवा अग्नि आणि वरुण अथवा वरुण आणि आदित्य होत. 'सुजिह्वा' म्हणजे सुवक्त्रे, गोड बोलणारे.

९. 'इळा'. (इळा) हें अन्नाचें अथवा स्तुतीचें नांव आहे. येथें स्तुतिरूपी देवतेचें नांव होय. 'सरस्वती' म्हणजे नदीविशेष त्याची देवता. 'मही' ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ 'मोठी'. परंतु ह्या मंत्रांत तो अर्थ नाहीं. तें एका देवतेचें नांव आहे. अन्य आग्नीसूक्तांत इळा, सरस्वती आणि भारती अशा तीन देवी वांणव्यक्त आहेत त्यापेक्षा येथें सांगितलेली मही ही भारतीय धर्माची कीं ~~मही~~ सायणाचार्य तर वेतातच. परंतु इतर दोन आग्नीसूक्तांत मही ही देवता आली आहे यास्तव ही स्वतंत्र असावी असें दिसतें. सायणाचार्य म्हणतात कीं, या तीन देवी म्हणजे अग्नीच्याच वेग-वेगळ्या विभूती होत.

इह त्वष्टारमग्रियं विश्वरूपमुप ह्वये ।

१. अस्माकमस्तु केवलः ॥ १० ॥

इह । त्वष्टारम् । अग्रियम् । विश्वरूपम् । उप । ह्वये ।

अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १० ॥

अथ सृजा वनस्पते देव देवेभ्यो हविः ।

प्र दातुरस्तु चेतनम् ॥ ११ ॥

अथ । सृज । वनस्पते । देव । देवेभ्यः । हविः ।

प्र । दातुः । अस्तु । चेतनम् ॥ ११ ॥

स्वाहा यज्ञं कृणोतनेन्द्राय यज्वनो गृहे ।

तत्र देवा उप ह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

स्वाहा । यज्ञम् । कृणोतन । इन्द्राय । यज्वनः । गृहे ।

तत्र । देवान् । उप । ह्वये ॥ १२ ॥ २५ ॥

भाषायाम्.

१०. इह अग्रियं विश्वरूपं [च] त्वष्टारम्, [अहम्] उपह्वये । [स] केवलोस्माकमस्तु ॥

११. हे, देव वनस्पते [त्वं] देवेभ्य [इदं] हविरवसृज । [तस्य हविषो] दातुश्चेतनं प्रास्तु ॥

१२. [हे ऋत्विजः] यज्वनो गृहे इन्द्राय स्वाहा यज्ञं कुरुत । [अहं] तत्र देवानुपह्वये ॥

१०. श्रेष्ठ [आणि] विश्वरूप
त्वष्टााला [मी] या [यज्ञां] त बोलावि-
तो. [तो] सगळा आमचाच होओ

११. हे देव वनस्पती, तू
हे हवि देवांप्रत प्रविष्ट कर. [या]
हविर्दात्या [यजमाना] ची प्रसिद्ध
भरभराट होओ.

१२. यजमानाच्या घरीं स्वाहा
म्हणून इंद्रासाठीं यज्ञ करा; [मी]
तेथें देवांस बोलावितों.

10. I invoke Tvashtri,
the foremost and the mul-
tiform, here. May he be
wholly ours. •

11. Give to the gods,
O god Vanaspati, [this] ob-
lation. May the offerer [of
it] prosper.

12. Offer a sacrifice to
Indra in the house of the
sacrificer with [the excla-
mation] Svāhā; I invoke
the gods thither.

१०. 'त्वष्टा' हा देवांचा सुतार अ-
थवा विश्वकर्मा. त्वष्टानें सकल प्राणी
निर्माण केलें, त्याणें देवांचीं हत्यारें करून
दिहीं (उदाहरणार्थ इंद्राचें वज्र),
तो देवांचा शिल्पी होय, तो मनुष्यांचीं
व जनावरांचीं शरीरें निर्मितो, तो ब्रुद्धि,
क्राद्धि, आणि सौंदर्य यांचा दत्ता होय
इत्यादि वेदांत सांगितलें आहे. त्वष्टा आ-
णि सूर्य एकच असें मागाहून मानूं लागले.
त्याला या ऋचेंत 'विश्वरूप' असें म्हटलें
आहे त्याचें कारण बहुतकरून असें
असावें कीं, तो सकल वस्तूंस रूप
(सौंदर्य) देत असतो असें प्रसिद्ध
आहे. सायणाचार्य त्वष्टा म्हणजे येथें
अग्नीचीच एक विभूति असें म्हणतात. =
'तो सगळा आमचाच होओ' म्ह. तो
इतर उपासकांकडे न जाओ. त्याची
पूर्ण कृपा आम्हांवर, इतरांवर न होओ
असें जेव्हां म्हणवयाचें असतें तेव्हां
वैदिक ऋषि 'तो सगळा आमचाच
होओ' असा सुंदर प्रयोग करितात. •

११. 'देवा वनस्पती'. हा वनस्पति
म्हणजे यूप म्हणून जो लाकडाचा खांब
पशूस बांधण्याकरिता असतो तो होय.

पण तो खांब झाला तरी अग्नीचीच
एक विभूति होय असें सायणाचार्य म्ह-
णतात. यज्ञशालेच्या दरवाजावर जसें
देवत्व आरोपिलें तसाच या यूपावर
देवत्वाचा आरोप केला आहे. यज्ञाला
जां जां उपकरणें लागत तीं तीं सर्व
यज्ञसिद्धीस अवश्य आहेत असें समजू-
न त्यांस देव असें कल्पून त्यांस सूक्तांत
गोविलें आहे.

१२. 'स्वाहा म्हणून', 'स्वाहा' श-
ब्द वेदांत क्रियाविशेषणां आढळतो.
जर मूळशब्द आकारान्त असेल तर
येथें 'स्वाह्या' ऐवजीं तृतीयेचें रूप सम-
जलें पाहिजे. यज्ञहवि अर्पण कारताना
'स्वाहा' असें जें म्हणतात तोच हा
शब्द सायणाचार्य येथें स्वाहा म्हणजे
एक अग्नीचीच विभूति असें म्हणतात.
या आग्नीसूक्तांत विशेष इतकें ल-
क्ष्यत ठेवण्याजोगें आहे कीं, त्यांतील
प्रत्येक ऋचेंत वेगवेगळी देवता सांगि-
तली आहे. आणि फार प्राचीन जां
सूक्त ऋग्वेदांत आहेत त्यांसारखे हें
केवळ भिक्षुदर्शक स्तवनाचें सूक्त नव्हे
तर यज्ञाच्या संबंधानें रचलेलें आहे.

सूक्तम् १४.

ऋषिः कण्वपुत्रो मेधातिथिः । विश्वे देवा देवता । गायत्री छन्दः ॥

एभि॒रग्रे॒ दु॒वो गि॒रो विश्वे॑भिः । सोम॑पीतये ।

दे॒वेभि॒र्याहि॑ यक्षि च ॥ १ ॥

आ । ए॒भिः । अ॒ग्रे । दु॒वः । गि॒रः । विश्वे॑भिः । सोम॑पीतये ।

दे॒वेभिः । या॒हि । यक्षि॑ । च ॥ १ ॥

आ त्वा कण्व॑ अहूष॑त गृण॑न्ति विप्र॑ ते धि॒यः ।

दे॒वेभि॒रग्रे॒ आ ग॑हि ॥ २ ॥

आ । त्वा । कण्व॑ । अ॒हूष॑त । गृण॑न्ति । विप्र॑ । ते । धि॒यः ।

दे॒वेभिः । अ॒ग्रे । आ । ग॑हि ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्रे एतौ विश्वेदेवैः [साकम्] [अहूषाकं] दुवः (= परिचर्या) गिरः (= स्तुतिराशः) [च प्रति] सोमपीतये आयाहि । [हान्] यज च ॥

२. हे विप्र कण्वस्त्वामाहूयन्ति । [ते] तव धियः (= त्वयि या परिचर्या-धियस्ता) गृणन्ति । हे अग्रे त्वं देवैः [सह] आगच्छ ॥

सूक्त १४.

ऋषि आणि वृत्त, पूर्ववत्.
देवता, विश्वेदेव.

१. हे अग्नी, [आमची जी ही] सेवा [आणि ही] स्तोत्रं त्यांजप्रतु त्या विश्वे देवांसहवर्तमान सोमपानार्थ ये आणि यज्ञ पूर्ण कर.

२. [हे अग्नी] कण्वांनीं तुला ही हाक मारिली आहे; हे मेधावी [अग्नी], ते तुझ्या विषयींच्या भक्तीचा घोष करित आहेत; हे अग्नी, तू देवांसहवर्तमान येथें ये.

HYMN 14.

To the Vis've Devas. Author and Metre as before.

1. With those Vis've Devas come hither, Agni, to our service [and] pray-ers for drinking Soma, and perform the sacrifice.

2. The Kanvas are in-voking thee; wise Agni, they are singing forth their pieties towards thee; come hither, Agni, with the gods.

१. 'विश्वेदेव' याचा पदशः अर्थ सकल देव. पण देवांचा वर्गाविशेषां या अर्थी 'विश्वेदेव' यांना प्रयोग आढळतो. याविषयीं सूक्त तीन ३. ऋ. ७ यावरील टीप पाहा (पृष्ठ १८).

मंत्राचा भावार्थ असा कीं, अग्नीनें विश्वेदेवांस येऊन यावें आणि त्यांचें यजन करावें. येण्याचें प्रयोजन सोमपान करणें हें होय. 'यज्ञ पूर्ण कर' म्हणजे मानवी होता जसा यज्ञ संपादितो तसा अग्नीनें येऊन यज्ञ संपादावा. यज्ञ संपादण्याची शक्ति अग्नीस असल्याविषयीं पूर्वी आलेच आहे.

२. 'कण्वांनीं तुला ही हाक मारिली आहे.' असें दिसून येतें कीं, जो कवि अथवा ऋषि सूक्त रचि आणि गाई त्यानबरोबर त्याच्या कुटुंबातील सगळीं माणसें तें सूक्त गात. आणि तें सूक्त ऋषीनें (म्हणजे कवीनें) जर एकट्या-

नें गायलें तर तें तो आपल्या कुटुंबाच्या तफें गायतो अशी समजूत असे. म्हणजे खिस्ती लोकांमध्ये जशीं कुटुंबातील सर्व माणसें एकत्र जमून प्रार्थना करितात तशी करण्याची चाल प्राचीन आर्य लोकांत होती. आपण कोणत्याहि ऋषीनें सूक्ते रचिलीं तरी ती त्याच्या कुटुंबातील वंशज मागाहून आपलीं सूक्ते आहेत असें समजून म्हणत असत. तूर्त काठेवाडांत व दुसऱ्या आर्यप्रदेशांत भाटांनीं रचिलेली कविता प्रत्येक राजपुत्रकुळांत पुरातन काळापासून चालू आलेली ती आपली पिढी मिळवत असें समजून गात असतात. व जसें एकादशे वरचे पुस्तक अथवा दागिना घराच्या बाहेर देण्यास लोक नासुष असतात तशी ती कविता बाहेर जाऊं देत नाहीं. त. त्याप्रमाणेच ऋग्वेदसूक्तांची अवस्था प्राचीनकाळां होती. ज्या ज्या कुळांतील

इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्राग्निं पूषणं भगम् ।

आदित्यान्मरुतं गणम् ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । मित्रा । अग्निम् । पूषणम् । भगम् ।

आदित्यान् । मरुतम् । गणम् ॥ ३ ॥

भाषायाप्त.

३. [अहम्] इन्द्रवायू बृहस्पतिं मित्रेण [सहितम्] अग्निं पूषणं भगमादित्या-
न्मरुतं गणं [च] [ह्ये] ॥

ऋषींनीं स्तोत्रे रचिलीं त्याच्या त्याच्या
कुटुंबांत व मागाहून वंशांत तीं तीं
स्तोत्रे गात आणि प्रार्थना करीत. नंतर
कांहीं काळांत हीं सर्व सूक्ते एकत्र करून
त्यांची संहिता (वेदव्यासनें ?) केली
तेव्हां हीं ऋग्वेदाचीं सूक्ते अशाच अ-
संहितस्थितांत होती.

म्हणून ह्या सूक्ताचा कर्ता मेधातिथि
एकलाच होता तरी तो कण्वकुळातील
असल्यामुळे त्याच्या कुळातील लोक
त्याजबरोबर प्रार्थनेस बसले होते असें

समजलें पाहिजे. — 'घोष करीत आहेज' म्हणजे हें प्रस्तुत सूक्त म्हणून. — 'देवा-
सहवर्तमान ये.' अग्नि इतर देवांस
घेऊन येतो आणि अर्पण केलेलें हवि-
रन्न त्याजकडून खाववितो. अथवा
त्यास न आणितां तें अन्न घेऊन जातो
आणि देव असतील तेथें पोहचवितो
अशी प्राचीन आर्यजनांची समजूत
इतकी प्रसिद्ध आहे कीं, ती जिकडे ति-
कडे वेधमंत्रांत व्यापून आहे.

३. इंद्र, वायु, बृहस्पति, मित्र, अग्नि, पूषा, भग, आदित्यगण [आणि] मरुद्गण यांस [मी बोलावितों].

3. [I invoke] Indra, Vāyu, Brihaspati, Mitra, Agni, Pūshan, Bhaga, the Ādityas and the host of the Maruts.

३. 'बृहस्पति' म्हणजे 'प्रार्थनेचा अर्ध' अथवा स्तुतीचा प्रभु'. ही एक देवता होय, आणि ती वेदांत मोठी महत्त्वाची आहे. बृहस्पति हा मनुष्यांनीं देवांला अर्पण केलेली स्तुति अथवा प्रार्थना सफल करितो. त्यालाच वाचस्पति आणि ब्रह्मणस्पति (ब्रह्मणः=स्तुतीचा, पति=प्रभु) असेंहि नांव आहे. तो देवभक्तांचा कनबाळ आणि भक्तिरहित नास्तिकांपासून त्यांचे संस्मरणकर्ता असें वर्णिलें आहे. तो देवांप्रत केलेल्या स्तुतीचा प्रभु असल्यामुळे त्यास देवांचा पुरोहित असें म्हणतात. आणि यावरूनच त्याला मागाहून इंद्रादि देवांचा गुरू मानिला आहे, आणि तो मोठा वक्ता आहे असें पुराणांत वगैरे प्रसिद्ध झालें आहे. देवांचा गुरू शुक्र आणि देवांचा बृहस्पति असें पुराणादिकांत जे सांगितलें आहे व त्या संबंधानें ज्या कथा वर्णिल्या आहेत त्यांचे बीज वेदांत बृहस्पतीविषयां जे सांगितलें आहे त्यांत आहे. 'पूषा' हीहि वेदामध्ये एक बरीच महत्त्वाची देवता होय. पूषा म्हणजे पोषणाची, अभिवृद्धीची व भरभराटीची देवता. तो अन्नाचा प्रभु (इक्षस्पति) आहे, त्याच्या घरी अन्न भरलेलां आहेत, त्याजणवळ संपत्ति विपुल आहे (विश्ववेदाः, पुरुवसुः), तो देखून बेऊन येतो व मनुष्यांचे रक्षण करितो. तो प्रकाश बेऊन येतो, तो सकळ जनांस पाहतो. तो सोन्याच्या तारवातून सम्राट्वावर व

अंतरिक्षांत चालतो, त्याच्या मागून त्याच्या मार्गानें सूर्य व तारे जातात, तो मनुष्यांचे मार्ग सुरक्षित ठेवणारा होय, इत्यादि त्याविषयां वेदांत वर्णिलें आहे. तें मागाहून उच्चरोचर येत जाईल. 'भग' हाहि एक वैदिक देव आहे. तो अदितीचा मुलगा आणि कल्याणाचा दाता. उषा ही त्याची बहीण होय. असें वेदांत सांगितलें आहे. 'आदित्य' आदित्यशब्दाचा अक्षरज्ञाः अर्थ 'अदितीचे पुत्र' असा आहे. पण ते किती आहेत व त्यांचीं नांवें काय हें निश्चयानें सांगवत नाहीं. केव्हां केव्हां एकट्या वरुणाच आदित्य असें म्हटलें आहे. मित्र आणि वरुण यांसच केव्हां केव्हां आदित्य म्हटलें आहे. इतर ठिकाणां वरुण, मित्र आणि अर्यमा यांस तें नांव दिलें आहे, अथवा त्यांमधीर इंद्र हा चौथा आदित्य गणिला जातो. केव्हां केव्हां पांच आदित्य सांगितले आहेत, ते सविता, भग, वरुण, मित्र आणि अर्यमा. इतर ठिकाणां सहा सांगितले आहेत ते मित्र, अर्यमा, भग, वरुण आणि दक्ष. कचित् ते सात आहेत असाहि उल्लेख आहे. 'वसु' म्हणून जे देव विशेष वेदांत सांगितले आहेत त्यांजबरोबर यांचा उच्चार फारकरून येतो. 'मरुद्गण' पूर्वी ६ व्या सूक्तांत ५ व्या ऋचेश्वरी टीप पाहा (पृष्ठ ४०).

(प्र वो भ्रियन्त इन्दवो मत्सरा मादयिष्णवः ।

द्रप्ता मध्वश्चमूषदः ॥ ४ ॥

प्र । वः । भ्रियन्ते । इन्दवः । मत्सराः । मादयिष्णवः ।

द्रप्ताः । मध्वः । चमूषदः ॥ ४ ॥

ईळते त्वामवस्यवः कण्वासो वृक्तबर्हिषः ।

हविष्मन्तो अरुक्तः ॥ ५ ॥

ईळते । त्वाम् । अवस्यवः । कण्वासः । वृक्तबर्हिषः ।

हविष्मन्तः । अरुक्तः ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

४. [हे देवा] [इमे] मत्सरास् (= तृप्तिकरा) मादयिष्णवो द्रप्ता मधुरा-
श्चमूषदः (= पात्रस्थिताः) इन्दवो कुष्मभ्यं प्रभ्रियन्ते ॥

५. [हे अग्ने] त्वामवस्यवो वृक्तबर्हिषो 'हविष्मन्तो लंकर्तारः' कण्वा ईळते ॥

४. [हे देव हो], हे जे पात्रांत घातलेले संतोषकारक, माद उत्पन्न करणारे, थपथप गळणारे, गोड सोमरस ते बुम्हांस अर्पण केले आहेत.

५. [हे अग्नी], [तुझ्या] रूपेविषयी उत्सुक, [तुझ्यासाठी] कुशासन पसरून सिद्ध असलेले, हवि घेऊन तयार असलेले आणि परिचर्यायुक्त [असे] कण्व तुजप्रत स्तवीत आहेत.

4. To you are offered, ye gods, [these] Somas standing in the cup, that are agreeable, intoxicating, falling in drops, [and] sweet.

5. [Agni], the Kanvas, desirous of [thy] favour, ready with the seat of the Kus'a grass, carrying the sacrificial oblation, [and] prepared to sacrifice, are [thus] praising thee.

४. वरतिसऱ्या ऋचेंत जे देव सांगितले व पहिल्या आणि दुसऱ्या ऋचांत जे देव सांगितले त्यांस या चवथ्या ऋचेंत सोम अर्पण केले आहेत. ही ऋचा लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. तांत सोमाचे कितीएक प्रसिद्ध गुण वांणले आहेत. एक तर सोमरस 'मत्सर' म्हणजे हर्षकारक, किंवा संतोषकारक होत. पुण इतकेंच नव्हे, तर ते 'मादयिष्णु' म्हणजे जे माद आणणारे, अंमळ चढे असें करणारे. शिवाय ते 'द्रप्स' म्हणजे थपथप गळणारे, व तेणेंकरून पानाची इच्छा उत्पन्न करणारे. सोम गाळतांना सालीं भाडें (चमस=प्याला) ठेविलें म्हणजे त्यांत ते गळत म्हणून 'द्रप्स' असें त्यास म्हटलें आहे. त्याशिवाय सोमरस हे मधुर, गोड ('मधु') होते, आणि ते प्याल्यांत घातलेले आहेत

ते देवांस दिसतच आहेत. यावरून या सोमरसाचें स्वरूप व त्याची मानबरी किती होती तें सहज दिसून येतें. 'माद आणणारे' हा सोमाचा गुण वेदामध्यें प्रसिद्ध आहे आणि देवांस सोमरस अर्पण करितांना बहुतकरून हा सोम मादकारक आहे यास्तव तुम्हीं त्या अशी प्रार्थना उपासक करीत होते असें अनेक ऋचांवरून दिसून येतें. आधुनिक मराठी आधुनिक मराठी प्रशंसायापेक्षां चांगली कसें शकेल?

५. 'कण्व तुजप्रत स्तवीत आहेत.' म्हणजे कण्वकुळांत उत्पन्न झालेले आम्ही स्तवीत आहों, यास्तव तूं ये. देवांस आळविण्याची आणि प्रसन्न करून घेण्याची उत्सुकता प्राचीन आर्यांनीची कशी होती तें या ऋचेवरून दिसून येतें.

घृतपृष्ठा मनोयुजो ये त्वा वहन्ति वद्भयः ।

आ देवान्सोमपीतये ॥ ६ ॥ २६ ॥

घृतपृष्ठाः । मनःस्युजः । ये । त्वा । वहन्ति । वद्भयः ।

आ । देवान् । सोमपीतये ॥ ६ ॥ २६ ॥

तान्यजत्रौ ऋतवृधोऽग्ने पत्नीवतस्कृधि ।

मध्वः सुजिह्व पायय ॥ ७ ॥

तान् । यजत्रान् । ऋतवृधः । अग्ने । पत्नीवतः । कृधि ।

मध्वः । सुजिह्व । पायय ॥ ७ ॥

ये यजत्रा य ईड्यास्ते ते पिबन्तु जिह्वया ।

मधोरघं वषट्कृति ॥ ८ ॥

ये । यजत्राः । ये । ईड्याः । ते । ते । पिबन्तु । जिह्वया ।

मधोः । अग्ने । वषट्कृति ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

६. [हे अग्ने] ये घृतपृष्ठा मनोयुजो वद्भयो (= वाहास्) त्वा वहन्ति [तैर्] देवान् सोमपानार्थमा[वह] ॥

७. हे अग्ने यजनीयान्सत्यवर्धकास्तान्पत्नीसाहितान् [अत्र] स्थापय । हे सुजिह्व [तान्] मधुं (= सोमं) पायय [च] ॥

८. हे अग्ने ये [ये] यजनीया ये [ये] ईड्याः (= स्तवनीयास्) ते [ते] [सर्वे देवा] वषडित्युक्ते सति तव जिह्वया मधुं पिबन्तु ॥

६. [हे अग्नी,] जे [तुझे] मृदु आणि नरम पाठीचे घोडे, [तुझ्या] मनांत [संकल्प] येतांच जुंपले जाणारे असे, तुला वाहून नेत असतात [त्यांच्या योगें करून] देवांस सोम पिण्याकरितां येथें [आण].

७. हे अग्नी, त्या यजनीय [आणि] यज्ञवर्धक [देवां] स त्यांच्या पर्णोसहित घेऊन ये; [आणि] हे सुजिह्व [अग्नी], [हा] मधुर सोमरस त्यांस पाज.

८. हे अग्नी, जे [जे म्हणून] यजनीय [आणि] जे [जे] स्तुत्य [असतील] ते [ते] सकल देव [हा] मधुर सोमरस, * वृषट् असें * म्हणतांच, तुझ्या जिह्वेनें पिओव.

६. 'मृदु आणि नरम पाठीचे' = 'वृषट्पृष्ठाः', पदशः अर्थ, तुपाप्रमाणे [गुळगुळीत आणि नरम] आहे पाठ ज्यांची. = 'तुझ्या मनांत येतांच जुंपले जाणारे' = 'मनोयुजः'. म्हणजे त्यास हातानें जुपावें लागत नाही. जुपण्याचा संकल्प तुझ्या मनांत आला कीं ते लागलेच जुंपले जातात. मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, तुझे सुंदर जे घोडे तूं रथास जोडीत असतोस आणि जे तुझ्या रथ ओडीत असतात ते तूं आपल्या रथास जोडून त्यांत देवांस बसवि आणि त्यांस इकडे घेऊन ये.

७. 'यज्ञवर्धक' = 'ऋतावृधः'. ऋता-

6. [By means of] the horses which have backs as soft and smooth as clarified butter [and] which, harnessing themselves promptly according to thy wish, carry thee, [bring thou] hither, [Agni], the gods to drink the Soma.

7. Put here with their wives those adorable gods that promote the sacrifice and, sweet-tongued [Agni], make them drink of the sweet Soma.

• 8. Whatever [the gods], Agni, that deserve to be sacrificed to [and] whatever [the gods] that deserve to be praised, may they drink of the sweet Soma with thy tongue, * so soon as Vashat is pronounced.

वृध् याचा अर्थ बहुतकळून. सत्यधर्मापासून म्हणजे यज्ञापासून आनंद पावणारे, यज्ञाच्या योगानें सुख पावणारे असा नित्य होत असतो. सायणाचार्य यज्ञवर्धक असा अर्थ करितात तो संभवत नाही असें दिसत नाही. यास्तव तो येथे आम्हीं घेतला आहे, परंतु यज्ञानें तुष्ट होणारे यज्ञतुष्ट असा अर्थ केल्यास चालेल. = घेऊन 'वे' = 'कृधि'. अक्षरशः, 'ठेव' 'येथें ठेव.' ज्ञान्ते 'करिष्यसि' पदं पुनराश्रमेस्मिन् हें शाकुन्तल वाक्य आमच्या वाचकांस आठवतच असेल. शिवाय पूर्वी १३ व्या सूक्ताच्या ३ व्या मंत्रांत कृषातूचा प्रयोग असाच

आकीं सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उषर्बुधः ।

विप्रो होतृह वक्षति ॥ ९ ॥

आकीम् । सूर्यस्य । रोचनात् । विश्वान् । देवान् । उषः । बुधः ।

विप्रः । होता । इह । वक्षति ॥ ९ ॥

विश्वेभिः सोम्य मध्वम् इन्द्रेण वायुना ।

पिब मित्रस्य धामभिः ॥ १० ॥

विश्वेभिः । सोम्यम् । मधु । अग्ने । इन्द्रेण । वायुना ।

पिब । मित्रस्य । धामभिः ॥ १० ॥

त्वं होता मनुहि नोमे यज्ञेषु सीदसि ।

समं नो अध्वरं यज ॥ ११ ॥

त्वम् । होता । मनुः । हितः । अग्ने । यज्ञेषु । सीदसि ।

सः । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥ ११ ॥

भाषायाम्

९. विप्रो होता [अग्निः] उषर्बुधो विश्वान् देवान्सूर्यस्य रोचनात् (= दीप्ति-प्रदेशाद्) अत्रावहत् ॥

१०. हे अग्ने [त्वं] विश्वे [देवैः सह] इन्द्रेण वायुना मित्रस्य धामभिः [वि-भूतिभिश्च सह] मयुरं सोमं पिब ॥

११. हे अग्ने मनुहितो होता त्वं यज्ञेषु [नि] सीदसि । स [त्वम्] अस्माकमिम-मध्वरं यज ॥

केळा आहे तो पाडा. — 'सुजित्' म्ह. चांगली । जित्ता अथवा वचन, वाणी आहे ज्याची तो.

८. ही ऋचा फार चमत्कारिक आहे. १ व्या ऋचेंत अग्नीस 'विश्वे देवांता' आणण्याविषयी प्रार्थना झाली. २ व्या ऋचेंत साधा. १ नीतीने 'देवांस' घेऊन ये म्हणून सांगितले. ३ व्या ऋचेंत इंद्र, वायु, वृहस्पति, मित्र, पूषा, भग, आदि-त्यगण आणि मरुद्गण हे जे मुख्य देव त्यांचा विशेष निर्देश करून त्यांस मी बोळावितों असे ऋषि म्हणाला. ७ व्या ऋचेंत वर सांगितलेल्या सगळ्या देवांच्या बाबत पण आण असे सांगितले. इतकें

झालें तरी ऋषींच्या मनांत शंका राहिली कीं, न जाणो याच्या बाहेरहि काहीं देव व देवी राहिल्या असतील, व ते मधुर सोमाला चुकतील. यास्तव म्हणतो कीं, जे जे म्हणून पूजनीय, यजनीय, आणि स्तवनीय देव असतील ते सगळे येऊन हा सोम पिओत. आतां यानंतर दुसरे राहिलेच नाहीत यांत संशय नाही.

वषट् (किंवा वौषट्) हा एक ओम् आणि स्वाहा शब्दाप्रमाणेच परम गूढ आणि संदिग्ध अर्थाचा शब्द आहे. याज्येच्या अंती त्याचा उच्चार होत्याने केल्यावर, अध्वर्युने हवि अग्नीत टाकावे असा नियम आहे.

९. विद्वान् होता [असा जो अग्नि तो] प्रातःकाळीं जागृत होत असणाऱ्या विश्वे देवांस सूर्य-प्रकाशित स्वर्लोकांहून येथें घेऊन येओ.

१०. हे अग्नी, तूं विश्वेदेव, इंद्र, वायु [आणि] मित्राच्या विभूती यांसहवर्तमान [हे] सोमाचें मधुरं पेय पी.

११. हे अग्नी, मनुष्यांस हि-तकारक असा तूं होता यज्ञांमध्यं बसत असतोस; तर तूं हा आत्म-चा यज्ञ संपाद.

9. May the learned priest Agni bring hither from the region of solar light the Vis've Devas (All the Gods) that awake with the dawn.

10. With the Vis've Devas with Indra, Vāyu, and, with the forms of Mitra, drink thou, Agni, this sweet drink of Soma.

11. Thou, Agni, sittest in the sacrifices an invoker beneficent to men. Do thou, therefore, perform this our sacrifice.

९. 'प्रातःकाळीं जागृत होत असणाऱ्या' असें लक्ष्यात ठेविले. पाहिजे कीं, आधुनिक आर्यजनासारिले प्राचीन आर्यजन आळशी व उशीर होईपर्यंत विद्यान्यावर पडून राहणारे नव्हते. ते मोठ्या पहाटेस उठून देवयजन करीत. त्याप्रमाणे हे सूक्तहि मोठ्या पहाटेस म्हणत आहेत असें कल्पिले पाहिजे. आपण पहाटेस उठून यजन करीत आहों, पण देव उठले असतील कीं नाहीं अशी ऋषीस प्रथम शंका आली. म्हणून म्हणतो कीं, देव प्रातःकाळीं जागृत होणारे आहेत. 'विश्वे देवांस' याचा 'सकळदेवांस' असाहि अर्थ केव्हास चालेल. पण सूक्त ३ ऋ. ७ या वरील टीप १८ व्या पृष्ठावर पाहा.

१०. 'विश्वे देव' सूक्त ३ ऋ. ७ या-

वरील टीप १८ व्या पृष्ठावर पाहा. = 'मित्राच्या विभूती' = 'मित्रस्य धामभिः'. धाम याचा अर्थ गण असा येथें कोणी करितात. आम्हां रायणसु अनुसरून अर्थ केला आहे. 'मित्राच्या विभूती म्हणजे पूषा, भग, सविता, सूर्य या असाव्या. = 'सोमाचें मधुर पेय' = 'सोम्यं मधु' = 'सोमम् अग्निं घेऊन देवांसहित सोम प्यावा म्हणून ऋषि कसी विनवणी करीत आहे ते पाहा.

११. 'मनुष्यांस हितकारक' = 'मनु-हितः'. म्ह. देवांस मर्त्य जनांच्या यज्ञांप्रत बोलावून आणून तेणेंकडून हित करणारा. = 'बसत असतोस'. साधारण मानवी होता बसत असतो तसा. = 'आ-मवा', म्ह. कुणवाचा.

यु॒क्ष्वा ह्य॒रु॒षी रथे॑ ह॒रितो॑ दे॒व रो॒हितः॑ ।

ताभिर्दे॒वाँ इ॒हा व॑ह ॥ १२ ॥ २७ ॥

यु॒क्ष्वा । हि । अ॒रु॒षीः । रथे॑ । ह॒रितः॑ । दे॒व । रो॒हितः॑ ।

ताभिः॑ । दे॒वान् । इ॒हा । आ । व॑ह ॥ १२ ॥ २७ ॥

भाषायाञ्च.

१२. [हे अग्ने] [त्वम्] अरुषी रोहितो हरितो (=वडवा) रथे यु॒क्ष्वा हि ।
ताभिर्दे॒वानि॒ह आव॑ह ॥

सूक्तम् १५.

ऋषिः कण्वपुत्रो मेधातिथिः । देवता— १ ऋग्वः । २ मरुतः । ३ त्वष्टा ।

४ अग्निः । ५ इन्द्रः । ६ मित्रावरुणौ । ७-१० द्रविणोदाः । ११ अधिनी ।

१२ अग्निः । गायत्री चन्दः ॥

इन्द्र॑ सोमं॒ पिब॑ क्र॒तुना॑ त्वा॒ वि॒श्वान्नि॒न्द॒वः॑ ।

मत्स॑रा॒सस्तदो॑कसः ॥ १ ॥

इन्द्र॑ । सोमं॒ । पिब॑ । क्र॒तुना॑ । आ । त्वा । वि॒श्वान्तु॑ । इन्द्र॑वः ।

मत्स॑रा॒सः । तत्स॑ओ॒कसः॑ ॥ १ ॥

भाषायाञ्च.

१. हे इन्द्र [त्वम्] ऋतौ सोमं पिब । मत्स॑रास् (=तृषिकरास्) तदो॒कस
इन्द्र॑वः (=सोमबिन्दवस्) त्वामा॒विश॑न्तु ॥

१२. हे देवा [अग्नी], पिव-
ळ्या [आणि] लाल घोड्या तूं
[आपल्या] रथास जोडच [आणि]
त्यांच्या योगेंकरून देवांस इकडे
घेऊन ये.

12. Do thou, 'god Agni,
harness thy tawny, [and]
red mares to [thy] chariot
[and] bring hither the gods
by means of them.

१२. 'पिवळ्या' = 'अरुषीः'. साय-
णाचार्य जाणारी, चपळ, असा अर्थ
करितात आणि 'हरितुः' (वोऱ्या)
याचा 'नेण्यास सभ्य' असा धात्वर्थास
अंतुसरून अर्थ सांगतात.

ह्या अग्नीच्या घोऱ्या कोण? ज्व, ला
असाव्या असे म्हणण्यास सबल कारणे

आहेत:-

देवांस आणण्याविषयीं अग्नीची कि-
ती प्रकारें आणि किती वेळ विनवणी
झाली तें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे.
घोऱ्यावरून, रथातून आणि शेवटीं
घोड्या जोडून देवांस घेऊन ये असें ऋषि
म्हणतो.

सूक्त १५.

ऋषि आणि वृत्त, पूर्ववत्.
देवता-१ ऋतु, २ मरुत, ३, वष्टा,
४ अग्नि, ५ इंद्र, ६ मित्रावरुण,
७-१० द्रविणोदा, ११ अश्वी,
१२ अग्नि.

१. हे इंद्रा, तूं योग्य काळीं
सोम पी. [सोमरसाचे] तृप्तिदाय-
क बिंदु तुझ्या उदरांत, तेंच त्यांचें
घर असल्याप्रमाणें, रिघोत.

HYMN 15.

Author and Metre as before.

To the seasons (1), The
Maruts (2), Tvashtri (3), Agni
(4), Indra (5), Mitra-varuna
(6), Dravinodás (7-10), The
As'vins (11), Agni (12).

1. Indra, drink the Soma
in season. May the grati-
fying drops [of Soma]
enter thy stomach as if
that were their home.

१. अनुक्रमणिकेप्रमाणें पहिल्या ऋ-
चेची देवता 'ऋतवः' म्हणजे वसन्तादि
ऋतु होत. पण तसें म्हणण्यास तीत
'ऋतुना' हा शब्द आला आहे या-
शिवाय दुसरे कारण काहीं नाहीं. वस्तु-
तः या ऋचेची देवता इंद्रच समजा-
वयाची.

'योग्यकाळीं' = 'ऋतुना' म्हणजे अ-
र्पण करण्यास योग्य अस? जो काळ
आम्ही समजतो आणि ज्या तशा काळीं
आम्ही सोम अर्पण करितों त्या काळीं
प्री. पिण्यास अवकाश करूं नकोस. =
'तेंच त्यांचें घर असल्याप्रमाणें'. हे
शब्द ('तदोकेसः') फार चमत्कारिक

मरुतः पिबन्त ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन ।

यूयं हि छा सुदानवः ॥ २ ॥

मरुतः । पिबन्त । ऋतुना । पोत्रात् । यज्ञम् । पुनीतन ।

यूयम् । हि । स्थ । सुदानवः ॥ २ ॥

अभि यज्ञं गृणीहि नो भ्रात्रो नेष्टः पिबन्त ऋतुना ।

त्वं हि रत्नधा असि ॥ ३ ॥

अभि । यज्ञम् । गृणीहि । नः । भ्रात्रः । नेष्टरिति । पिबन्त । ऋतुना ।

त्वम् । हि । रत्नधाः । असि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे मरुतः [यूयम्] ऋतौ पोत्रात् [सोमं] पिबन्त । 'यज्ञं' पुनीत । यूयं हि सुदानवः स्थ ॥

३. हे त्वीमन् नेष्टः [त्वम्] अस्माकं यज्ञमभिगृणीहि । ऋतौ पिब । त्वं हि रत्नधा (= रत्नस्य दाता) असि ॥

आहेत. कोणी झाला तरी आपल्या घरांत मोठ्या सुखानें, औत्सुक्यानें व आनंदानें शिरतो. तसेच हे आम्हीं अर्पण केलेले सोमरस मोठ्या सुखानें, औत्सुक्यानें व आनंदानें तुझ्या पोटांत

शिरतो; म्हणजे त्यामळे तुला आनंद होईल यांत संशय नाही. इद्रानें सोम प्यावा म्हणून सूक्तवक्त्याची केवढी उत्सुकता आहे पाहा!

२. हे मरुतांनो, तुम्ही पोत्रां-
तून योग्य काळीं [साम] प्या,
[आणि द्या] यज्ञास शोभा आणा;
कारण कीं तुम्हीं मोठे दाते आहां.

३. हे पत्नीसहिता नेष्ट्या, तूं
आमचा [हा] यज्ञ मान्य करून
घे, [आणि] योग्य काळीं [साम]
पी. कारण कीं तूं उत्कृष्ट संपत्ती-
चा दाता आहेस.

2. Maruts, drink [the
Soma] in season from the
cup, [and] grace the sacri-
fice. For you are great
givers.

3. Accept our sacrifice,
O wife-accompanied Ne-
shtri, [and] drink [the
Soma] in season. For thou
art a giver of excellent
wealth.

२. 'पोत्रांतून,' 'पोत्रात्,' पोत्रया मा-
ड्यांतून. पोत्र म्हणजे (सायणाचार्य म्ह-
णतात) पीता म्हणून जो ऋत्विज
असतो त्याचें मांडें अथवा पात्र.—'यो-
ग्य काळीं.' वरील टीप पाहा. 'योग्य काळीं'
साम प्या' याच्या संबंधानें ऋत्विज
शब्दाची व्युत्पत्ति लक्षांत ठेवण्याची-
ची आहे. कारण अर्बण केलेला होम
देवांनीं योग्य काळीं प्यावा अशी जशी
उपासकांची इच्छा असे तसाच तो योग्य
काळीं अपोवा म्हणजे योग्य काळीं यज्ञ
करावा हें मोठें भूषण मानण्याचा प्रचार
होता. त्यावरूनच योग्य काळीं (ऋतुना)
यजतो (यजते) म्हणून ऋत्विज असें
भूषणार्थ नांव उपासकास पडलें. कारण
कीं तुम्हीं मोठे दाते आहां'. हा अर्थ
आम्हीं 'युयं हि द्या सुदानवः' या श-
ब्दाचा केला आहे. तो करण्यास श-
ब्दाची, व्याकरणाची अथवा अन्वया-
ची कोहीच अडचण नाही; किं बहुना
तसाच केला पाहिजे असें त्यावरून
दिसतें. पण 'सुदानवः' हें पद सर्वानु-
दाच असल्यामुळें स्वरावरून त्या अ-
र्थास अडचण येते. स्वराचा विचार

करता 'कारण कीं, हे मोठे दाते हो,
तुम्ही आहां' असा अर्थ केला पाहिजे.
परंतु 'तुम्ही आहां' म्हणजे काय? यान
विधिपद मुळीच नाही. यास्तव 'युयं
हि द्या सुदानवः' असा पाठ धरून
आम्हीं भाषांतर केले आहे. असें कर-
ण्यास आम्हांस सबळ कारण असें दि-
सतें कीं, पुढच्या (३ व्या) ऋचेंत आणि
५ व्या ऋचेंत शेवटच्या चरणांत प्रस्तुत
ऋचेच्या शेवटल्या चरणांत असलेल्या
कारणासारखेंच कारण साम पिण्या-
साठीं सांगितलें आहे. 'त्वं हि रत्नधा
असि' आणि 'तवेद्वि सख्यमस्तुतम्'
हीं जशां साम का प्यावा याळा कारणें
आहेत तसेंच 'युयं हि द्या सुदानवः' हें-
हि कारण आहे, आणि त्या कारणाचा
अर्थ 'सुदानवः' अशा ऋचाचा पाठ
घेतल्याशिवाय होणार नाही.

३. या ऋचेंत थोडीशी अडचण
आहे. आम्हीं अर्थ पदशः केला आहे.
पुण 'पत्नीसहित नेष्ट्या' हा कोण? साय-
णाचार्याप्रमाणें 'नेष्ट्या' म्हणजे 'त्वष्टा'
देव (वर सू. १३ ऋचा १० यावरील

४. हे अग्नी, तू देवांस येथें आण, [आणि] तीन ठिकाणीं बसोव, [आणि] शोभीव. [आणि] योग्य काळीं [सेम] पी. .

५. हे इंद्रा, तू हवी [टेवण्या]च्या ब्रह्मपात्रांतून योग्य काळीं सोम पी. कारण कीं तुझीच मैत्री अविनाशी [होय].

• ६. ज्यांनीं [या जगांत] नियम बांधिले आहेत असे हे मित्रावरुण हो, जिचे प्रतारणा करितां येत नाहीं अशी शक्ति तुम्हां देणांस्त प्राप्त झाली आहे [आणि म्हणूनच] योग्य काळीं तुम्हांस यज्ञदिव प्राप्त होतें.

4. Agni, bring the gods hither, seat [them] in three places, beautify [them]. And drink [the Soma] in season.

5. Drink the Soma in season, Indra, out of the vessel of the Brahma-priest, which contains the oblation. For the friendship of thee only is everlasting.

6. Mitra and Varuna, who enforce your laws [in this universe], you [have attained] a power that cannot be deceived, [and therefore you] receive the sacrifice in season.

४. 'तीन ठिकाणीं'—'त्रिषु यानि-षु.' म्हणजे ज्या तीन ठिकाणीं अग्नि असतो तीं तीन इथळे. 'शोभीव'—'परिभूष.' 'तू त्याच्या सभोनी राहा' असाहि अर्थ होईलसे वाटतें.

५. या मंत्रांत एक शब्दाविषयीं अरुचण आहे तितकी खेरीज करून बाकी सोया आहे. 'राधसः' हा शब्द कठिण आहे. राधः म्हणजे धन, अन्न; आणि देवांस रावयाचें अन्न (हवि) असाहि अर्थ होतो. व आम्हीं हा शेवटचा घेतला आहे. पण 'राधसो ब्राह्मणात्' हा प्रयोग कठिण आणि द्विष्ट सरा. दुसऱ्या रीतीनें अर्थ करण्यास सुगम मार्ग दिसत नाही. 'ब्राह्मण' म्हणजे ब्रह्मा म्हणून जो यज्ञांत ऋत्विज असतो त्याचें पात्र. सायणाचार्य 'राध-

सो ब्राह्मणात्' म्हणजे 'धनभूत ब्रह्मपात्रांतून' असें म्हणतात. पण अन्नमय ब्रह्मपात्रांतून म्हटल्यास शोभेल असे समजून आम्हीं अर्थ केला आहे. 'कारण कीं तुझीच मैत्री अविनाशी होय,' इतर देवांची अथवा मनुष्यांची तशी नव्हे, ती नाशवंत आहे. ही केवळ प्रशंसा आहे. इंद्रास सोम पिण्यास सांगितलें त्याचें हे कारण आहे.

६. हा मंत्र बराच कठिण आहे. काठिन्य हें कीं, 'दूळमं दूक्षम्' म्हणजे काय आणि त्याचा सुज्ञ कशाची ध्यावयाचा ? दक्ष म्हणजे शक्ति, बळ, प्रताप; आणि दूळम (दुर, दूष=दुर्दम) म्हणजे जिळा ठकवितां येत नाही ती. दक्ष हें द्वितीयान्त पद आम्ही 'आशा-धे' या क्रियापदाचें (यज्ञम् हे हि कर्म

द्रविणोदा द्रविणसो ग्रावहस्तासो अध्वरे ।

यज्ञेषु देवमीळते ॥ ७ ॥

द्रविणः ऽदाः । द्रविणसः । ग्रावः ऽहस्तासः । अध्वरे ।

यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ७ ॥

द्रविणोदा ददातु नो वसूनि यानि शृण्वरे ।

देवेषु ता वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणः ऽदाः । ददातु । नः । वसूनि । यानि । शृण्वरे ।

देवेषु । ता । वनामहे ॥ ८ ॥

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत ।

नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत ॥ ९ ॥

द्रविणः ऽदाः । पिपीषति । जुहोत । प्र । च । तिष्ठत ।

नेष्ट्रात् । ऋतुभिः । इष्यत ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. द्रविणसो (= द्रव्यं वाञ्छन्तो) ग्रावहरता अध्वरे यज्ञेषु [च] द्रविणोदा देवमीळते ॥

८. यानि [कानि] वसूनि शृण्वरे [तानि तानि] द्रविणोदा अस्मभ्यं ददातु । [वयं हि] तानि देवेषु (= देवयजनार्थं) वनामहे (= प्रार्थयामहे) ॥

९. द्रविणोदाः पिपीषति । [यूयं] जुहोत । प्रतिष्ठत च । नेष्ट्रादृतौ [सोमम्] इष्यत (आसृजत) ॥

आहे तसंच) कर्म समजतों. ०

परतु सर्व् कचेचा अर्थ. ' ज्यानीं
' [या जगोत] नियम बांधिले आहेत
' असे हे, मित्रावरुण हो, कौशल्याने के-

' ठेळा [आणि] कठिण [असा]

' यज्ञ तुम्ही दोघे वेळावर पावत अस-

' तो' असाहि केल्यास चाळेळ.

७. द्रव्याची इच्छा करणारे
[उपासक] द्रव्यदात्या देवाला
हातांत [सोम]पाषाण घेऊन अ-
ध्वरांत [आणि] यज्ञांत स्तवितात.

८. जीं [जीं] [म्हणून] धनें
ऐकून ठाऊक आहंत [तीं] द्रव्य-
दाता [आणि] आम्हांस देओ. तीं
आम्ही देवप्रीत्यर्थ वांछितां.

९. द्रव्यदात्या [अग्नीस] [सो-
म] पिण्याची इच्छा झाली आहे.
[तर उपासक हो, तुम्ही] हवन
करा, आणि संमुख उभे राहा.
नेष्ट्रांतून योग्य काळीं [सोम]
घाला.

7. Desirous of riches
[the worshippers], with
the [pressing] stones in
their hands praise the god
who is the giver of riches
in the Soma-[and-other]
sacrifices.

8. May [Agni] the
giver of riches give us
whatever riches are heard
of. Towards the [service
of the] gods we desire
them.

9. [Agni] the giver of
riches wishes to drink
[Soma]. Pour out obla-
tions [to him], and stand
forward. Offer from the
neshtra-vessel in season.

७. 'द्रव्यदात्या' = 'द्रविणोदाः'.
हे विशेषण सायणीचर्चा द्वितीयेच एक
वचन आहे असें समजतात. आणि
पक्षां प्रथमा समजून 'त्वं पिब' इतकें
अध्याहृत घेतात. आम्हीं त्याच्या पहि-
ल्या अर्थास अनुसरून भाषांतर केलें
आहे. पण 'द्रविणोदाः' हे 'द्रविणोदाम्'
या अर्थी रूप चमत्कारिक आहे यांत
संशय नाही. 'द्रविणोदाः' हे 'द्रविणोद'
याचें अनेकवचनी प्रथमेचें रूप सभवेळ
(क. १. ५३. १ पाहा); परंतु तसें
मानिल्यास तें 'प्रावहस्तासः' याचें जें
अध्याहृत विशेष्य 'ऋत्विजः' त्याचें
विशेषण होईल. आणि ऋत्विजास अ-
थवा उपासकास द्रव्यदाते हे विशेषण
लावण्यांत स्वार्थ्य नाही. शिवाय पुढील
दोन ऋचांत द्रविणोदाः हे मंत्रारंभीच
(या ऋचेत आहे तसें) असून अग्नीछा

लाविलें आहे. = '[सोम]पाषाण'=
प्राव. सोम ज्यांत कुटीत त्या पाषाणास
प्राव अशी संज्ञा आहे. = 'अध्वरांत
आणि यज्ञांत' = 'अध्वरे यज्ञेषु.' 'अध्वर'
म्हणजे सोमयज्ञ आणि 'यक्ता' म्हणजे
दुसरे विशेष यज्ञ असें सायणाचार्य म्ह-
णतात. = 'देवाला'. हा देव म्हणजे येथें
अग्नि समजावयाचा.

८. 'देवप्रीत्यर्थ' = 'देवेषु.' म्हण-
जे धनें मिळवून देवांची सेवा यज्ञादि-
कांनीं आम्हांस करितां यावी यासाठीं.
मंत्रवक्त्याचा भावार्थ असा आहे कीं,
अमुक प्रकारचीं धनें आम्हांस दे म्हणून
सांगणें अवश्य नाही. जीं जीं धनें छी-
कांच्या ऐकण्यांत आजपावेतो आलां
आहेत तीं तीं सर्व तो आम्हांस देओ.

९. मंत्रवक्ता म्हणतो कीं, अग्नीस
सोम पिण्याची इच्छा झाली आहे तर

यत्त्वा तुरीयमृतुभिर्द्रविणोदो यजामहे ।

अर्धं स्मा नो ददिर्भव ॥ १० ॥

यत् । त्वा । तुरीयम् । ऋतुभिः । द्रविणः । उदः । यजामहे ।

अर्धं । स्म । नः । ददिः । भव ॥ १० ॥

अश्विना पिबतं मधु दीदग्नी शुचिव्रता ।

ऋतुना यज्ञवाहसा ॥ ११ ॥

अश्विना । पिबतम् । मधु । दीदग्नी इति दीदिऽअग्नी । शुचिऽव्रता ।

ऋतुना । यज्ञऽवाहसा ॥ ११ ॥

गार्हपत्येन सन्त्य ऋतुना यज्ञनीरसि ।

देवान्देवयते यज ॥ १२ ॥ २९ ॥

गार्हपत्येन । सन्त्य । ऋतुना । यज्ञऽनीः । असि ।

देवान् । देवऽयते । यज ॥ १२ ॥ २९ ॥

भाषायाम्

१०. हे द्रविणोदः यस्माद् [वयं] त्वा तुरीयमृतावृतौ 'यजामहे' तस्मात् [त्वम्] अस्माकं 'ददि' (=दाता) भव ॥

११. हे दीदग्नी (=द्योतमानाग्नि्युक्तौ) शुचिव्रतौ यज्ञवाहसौ (=यज्ञवाहकौ) अश्विनी, [ध्रुवाम्] ऋतौ मधु (=मधुरं सोमं) पिबतम् ॥

१२. हे सन्त्य (=दातः) [अग्ने] [त्वं] गार्हपत्येन ऋतौ यज्ञनीरसि । [तस्मात्] देवयते देवान्यज ॥

लौकर त्याला नेष्टातून सोम अर्पण करा.—'नेष्टातून.' 'नेष्टा' म्हणून जो यज्ञात ऋत्विज असतो त्याचें पात्र 'नेष्ट' होय असे सायणाचार्य म्हणतात.—

'घाला', 'इष्यत'. इष् धातूचा (घाल-
णें, सोडणें, ओतणें) हा अर्थ इतर
बऱ्याच ठिकाणी आला आहे.

१०. हे द्रव्यदात्या [अग्नी],
ज्याअर्थी आम्ही तुला चवथा [स-
मजून] योग्यकाळीं यज्ञानें भजतां
त्याअर्थी आम्हांस तूं दाता हो.

११. हे देदीप्यमान अग्नीनें
युक्त [आणि] शुचिब्रत [आणि],
यज्ञान्न वाहून नेणारे असं अश्वी
हो, तुम्ही [हा] मधुर सामरस
योग्य काळीं प्यां.

१२. हे [इष्ट] दात्या [अग्नी],
तूं गृहपति या नात्यानें योग्य
काळीं यज्ञनायक आहेस. [तर]
[या] देवभक्तासाठीं [तूं येऊन]
देवयजनं कर.

10. Inasmuch as, Giver of
riches, we sacrifice to thee
in season as the Fourth,
be thou therefore a giver
to us.

11. As'vins, accompani-
ed by brilliant Agni, ob-
servers of pure laws, [and]
carriers of the sacrifice,
drink in season [this] sweet
Soma.

12. By thy position as
'Lord of the house', O be-
nificent [Agni], thou art
the leader of the sacrifice
in season. [Therefore] sa-
crifice to the gods in be-
half of [this] pious wor-
shipper.

१०. 'चवथा [समजून] ... भ-
जतां'. 'चवथा' म्हणजे कार्य आणि
पहिले तीन कोण? सायणाचार्यांच्या
छापील भाष्यात 'तुरीय' (चवथा)
याच्या अर्थावर भाष्यच नाही, तें क-
दाचित् छापताना चुकून राहिलें असावे.
परंतु गार्हपत्यादि जे तीन अग्नी अ-
थवा अग्नीच्या तीन विभूती त्या
तीन आणि द्रव्यदाता अग्नि ('द्रवि-
णोदाः') हा चवथा असेलसें दित्तें.
कारण ७ वी, ८ वी, ९ वी आणि
ही १० वी या ऋचांत जो 'द्रविणोदाः'
शब्द आला आहे आणि ज्याचें भा-
षार 'द्रव्यदाता [अग्नि]' असें
आम्हीं केले आहे तें केवळ विशेषण
समजावयाचें नाही, तर अग्नीचें विशेष-
नामाप्रमाणें नांव समजावयाचें असें
दित्तें.

११. 'देदीप्यमान अग्नीनें युक्त'
'दीवग्नी' सायणाचार्य म्हणतात "प्र-
काशणारे असे आहवनीयादि अग्नी ज्या-
जबरोबर आहेत असे." "शुचिब्रत."
म्हणजे ज्याचे नियम अथवा ज्याची
वर्तणूक पवित्र आहे असे. "अश्वी." या
देवजोडीविषयां पूर्वी सूक्त ३ क्र. १
यावर १४ व्या पृष्ठावर दिलेली टीप
पाहा.

१२. मंत्राचा भावार्थ असा आहे
कां, अग्नीला गृहपति अग्नी संज्ञा आहे
त्यापेक्षां तो यज्ञाचा नायक म्हणजे सु-
ख्य अधिकारी, पुरस्कृत होय. यास्तव
त्याणें येऊन मंत्रवक्ता जो देवभक्त त्या-
करितां देवांस यज्ञ करावा. यात
गृहपति- (अथवा गार्हपत्य) - शब्दावर
श्रेष्ठ आहे. अग्नीला यज्ञ संपादण्याची
शक्ति आहे व जो पुरोहित आणि होता

सूक्तम् १६.

ऋषिः कण्वपुत्रो मेधातिथिः । इन्द्रो देवता । गायत्री छन्दः ॥

आ त्वा वहन्तु हरयो वृषणं सोमपीतये ।

इन्द्रे त्वा सूरचक्षसः ॥ १ ॥

आ । त्वा । वहन्तु । हरयः । वृषणम् । सोमपीतये ।

इन्द्रे । त्वा । सूरचक्षसः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वृषणं त्वा हरयः सोमपानार्थमावहन्तु । हे इन्द्र सूर्यसदृशास् [ते] त्वाम् [आवहन्तु] ॥

आहे असें पूर्वी पुष्कळ ठिकाणीं आलं- आणि जे अनार्य देवाची भक्ति अथवा
च आहे. 'देव भक्तासाठं' = 'देवयते.' देवांस यज्ञ करीत नसत त्यांना नांव
देवयन् म्हणजे देवाची भक्ति करणारा. अदेवयन् असें आहे.

सूक्त १६.

ऋषि आणि वृत्त, पूर्ववत्.
देवता, इंद्र.

१. हे इंद्रा, [तुझे] पिवळे घोडे तुला बलवंताला सोम पिय्यासाठी येथें वाहून आणोत, सूर्याप्रमाणें दिसणारे [ते घोडे] तुला येथें [आणोत].

१. मंत्राचें तात्पर्य इतकेंच कीं, सूर्याप्रमाणें ज्याची क्कति जिकडे तिकडे एकदम पसरते असे इंद्राचे पिवळे घोडे बलवंत इंद्राला सोमपानार्थ मंत्रवक्त्रा-जवळ आणोत; म्हणजे ते घोडे आपल्या रथास जोडून इंद्र येओ आणि सोम पियो.

‘बलवंताला’ ‘वृषणम्’ ह्या शब्द वैदिक भाषेत मोठ्या महत्त्वाचा आहे. वृषन् म्हणजे मूळ अर्थ वर्षण करणारा, गळणारा. या अर्थी वृषन् हें विशेषण मेघाला लाविलेले आढळते (ऋ. ०१. १८. ८.) आणि धारा आणि गाईच्या कासेसहि लाविलेले आहे. त्यानंतर वर्षण म्हणजे सेचन, (= रेंताचें सेचन), करण्यास समर्थ असा जो तो असा अर्थ होतो; म्हणजे पुरुषत्व ज्याला आहे, जो नपुंसक नव्हे तो. या अर्थी वृषन् हें पुरुषजातीच्या प्राण्यास (जसें पुरुषास, घोड्यास, बैलास) लाविलेले आढळते. नंतर केवळ शक्तिमान् असा त्याचा अर्थ होतो. या अर्थी ते मनुष्यास मरुद्गणास व इतर देवांस लागते, व वस्तूलाहि लागते (उदाहरणार्थ सोम, रथ, वज्र, पाषाण, ध्वज, शस्त्र इत्या-

HYMN 16.

To Indra. Author and Metro as before.

1. May [thy] tawny horses, bring hither thee, who art manly, for drinking Soma; [may they] brilliant as the sun [bring] thee, O Indra.

दि) व भाववाचक विशेष्यालाहि लागते (उदाहरणार्थ स्तोम=स्तुति, ध्वनि, यज्ञ, तेज, संपत्ति इत्यादि). नंतर वृषन् ह्याचा नामाप्रमाण प्रयोग केलेला आढळतो, आणि त्याचा अर्थ पुरुषत्व ज्याला आहे असा पुरुष, नपुंसक नव्हे तो, जो षंड (= वज्रि) नव्हे तो; नंतर स्त्रीची कामना ज्याला आहे असा मनुष्य, कामातुर पुरुष; नंतर मादीची इच्छा करणारा कोणत्याहि जनावरजातीचा नर. वृषन् हें विशेषण इंद्राला, अग्नीला वगैरे देवांस लाविलेले पुष्कळ ठिकाणीं आढळते. त्याचा अर्थ वीर्यवान्, गूरू, पुरुषत्वोपेत असा समजला पाहिजे. परंतु सायणाचार्य वृषन् शब्दाच्या धात्वर्थीस अनुलक्षून वर्षण करणाऱ्या, कामाचा म्हणजे मनुष्याचे हेतु पूर्ण करणारा असा अर्थ करून पुष्कळ ठिकाणीं निर्वाह करतात.

पुरुषत्व ज्याला आहे तो म्हणजे नवऱ्याचें काम बजाविण्याच्या स्थितीत जो असतो तो बलवान् होय अशी कल्पना सर्वकाळीं सर्व देशी आहे. म्हणूनच पुरुषत्ववाचक अथवा वीरत्ववाचक जितके शब्द आहेत

इमा धाना घृतस्नुवो हरी इहोप वक्षतः ।

इन्द्रं सुखतमे रथे ॥ २ ॥

इमाः । धानाः । घृतस्नुवः । हरी इति । इह । उप । वक्षतः ।

इन्द्रम् । सुखतमे । रथे ॥ २ ॥

इन्द्रं प्रातर्हवामहे इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । प्रातः । हवामहे । इन्द्रम् । प्रयति । अध्वरे ।

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

उप नः सुतमा गहि हरिभिरिन्द्र केशिभिः ।

सुते हि त्वा हवामहे ॥ ४ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गहि । हरिभिः । इन्द्र । केशिभिः ।

सुते । हि । त्वा । हवामहे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. हरी इन्द्रमेता घृतस्नुवो धाना (= अष्टयवतण्डुलान्) [प्रति] सुखतमे रथे अत्रोपवहताम् ॥

३. इन्द्रं प्रातर्हवामहे । इन्द्रं प्रयति (=प्रारब्धे) अध्वरे [हवामहे] ।

इन्द्रं सोमस्य पानार्थं [हवामहे] ॥

४. हे इन्द्र [त्वम्] अस्माकं सुतम् (=अभिपुतं सोमं) [प्रति] केशिभिर्हरिभिरागच्छ । [सोमे] सुते (=अभिपुते) [सति] हि [वयं] त्वा हवामहे ॥

तितके बलवाचक होतात. यादें उत्तम उदाहरण मालवणी कोकणी नाबेंत आ-
हे. तिकडचे लोक म्हणतात कीं, 'माकां उठाक घोषण नाय'—मळा उठावयाळा

घोषण नाहीं. घोषण म्हणजे घोषण,
बोव म्हणजे नवरा. त्यावरून घोषण
म्हणजे नवरपणा=शक्ति. त्याप्रमाणें खि-
याहि आपल्याविषयीं बोलत असतात.

२. तुषानं थपथपीत अशा
द्या लाद्यांजवळ पिवळे घोडे
इंद्राला परम सुखकारक रथांतून
येथं वाहून आणेत.

३. इंद्राला आम्ही प्रातःका-
ळी, इंद्राला यज्ञ चालू होतांच,
इंद्राला आम्ही सोमपानार्थ बोला-
वीत असतो.

४. हे इंद्रा, तू [आपल्या]
अयाळी पिवळ्या घोड्यांच्या यो-
गानं आमच्या [द्या] सोमाप्रत ये;
कारण की, सोम पिळून काढतांच
आम्ही तुला बोलावीत आहो.

2. To these grains of
parched corn suffused with
clarified butter may Indra's
pair of tawny horses bring
him down in the easiest
chariot.

3. Indra we invoke in
the morning, [invoke]
Indra at the commence-
ment of the sacrifice, Indra
for drinking the Soma.

4. Come up, Indra, to
our extracted Soma by
means of thy maned tawny
horses. For we are calling
thee directly the Soma is
extracted.

२. 'तुषानं थपथपीत अशा लाद्या-
जवळ'. देवांस अर्पण करावयाचे पदार्थ
अति प्राचीनकाळां. काय काय होते
त्याचा हा चांगला मासला आहे. अति
प्राचीन काळां गुरे दोरे, त्यापासून झा-
लेले अथवा केलेले खाद्य पदार्थ आणि
धान्य हीच आर्यलोकांची मुख्य संपत्ति
होती. व तशा संपत्तीचे भाग ते आप-
ल्या देवांस अर्पण करीत. जे उन्नत
अन्न, मिष्टान्न समजून ते स्वतः खात
तेच त्या काळां ते आपल्या देवांस अर्पण
करीत. आणि त्यासच ते यज्ञ असें
म्हणत. लाद्या आणि तुष अर्पण करण्या-
चा जो प्रचार पूर्वकाळां चालू होता तो
अजून बंद पडला नाही. कारण अक्ष-
ता, लाद्या आणि घृत यांशिवाय कोण-
ती पूजा, कोणती क्रिया, आणि कर्म
आपण करीत असतो?

३. सायणाचार्य म्हणतात की, "प्रा-
तःकाळां कर्मांसां म्हणजे प्रातःस-

"वनाच्या वेळां आम्ही इंद्राला बो-
लावितां; तसाच सोमयागास आरंभ
"होताच" म्हणजे माध्यंदिन सवन म्ह-
"णून जे दोनप्रहसं यजन व्हावयाचे
"त्यावेळां इंद्राला आम्ही बोलावितां;
"तसाच यज्ञाच्या समाप्तीच्या वेळां
"म्हणजे तृतीयसवनाच्या वेळां सोम-
"पानार्थ इंद्राला बोलावितां." असा
अर्थ इष्ट दिसतो खरा. आम्हां त्यासच
अनुलक्षण पण पदशः अर्थ केला आहे.

४. 'कारण की, सोम पिळून काढ-
तांच' इत्यादि. हे कारण लक्ष्यांत ठेवण्या-
जोगें आहे. उपासक म्हणतो की,
आम्हां सोम काढून इतर देवांस अजून
अर्पण केला नाही. अथवा आम्हांही
प्यालों नाही, काढतांच प्रथम तुला
हाकमारितां आहो. यास्तव हे इंद्रा,
तू ये.

वैदिक युगपत्नील परम प्राचीन काळां
सोमरस कसा तयार करीत हे नवी सम-

सेमं नः स्तोमया गृह्यपेदं सर्वनं सुतम् ।

गौरौ न तृषितः पिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

सः । इम् । नः । स्तोमम् । आ । गृहि । उप । इदम् । सर्वनम् । सुतम् ।

गौरः । न । तृषितः । पिब ॥ ५ ॥ ३० ॥

इमे सोमांस इन्दवः सुतासो अधि बर्हिषि ।

तां इन्द्र सहसे पिब ॥ ६ ॥

इमे । सोमांसः । इन्दवः । सुतासः । अधि । बर्हिषि ।

तान् । इन्द्र । सहसे । पिब ॥ ६ ॥

अयं ते स्तोमो अग्रियो हृदिस्पृगस्तु शंतमः ।

अथा सोमं सुतं पिब ॥ ७ ॥

अयम् । ते । स्तोमः । अग्रियः । हृदिस्पृक् । अस्तु । शमस्तमः ।

अथ । सोमम् । सुतम् । पिब ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. स [त्वम्]-अस्माकमिमं स्तोममिमं सुतम् (=अभिषुतं) सोमं [च] उपा-
गच्छ । [त्वं] तृषितो गौर इव [तं सोमं] पिब ॥

६. इमे इन्दवः सोमा अधि बर्हिषि सुता (=अभिषुताः) [सन्ति] । हे इन्द्र
[त्वं] तान्सहसे (=बलाय) पिब ॥

७. अयमग्रियो हृदिस्पृक् स्तोमस्तुभ्यं शंतमोस्तु । अनन्तरं सुतम् (अभिषुतं)
सोमं पिब ॥

जल्पास फार चांगलें होईल यांत संशय
नाहीं. ऋग्वेदाचें सगळें नववें मंडळ
सोमाविषयां आहे, व त्याशिवाय इतर
मंडळांतहि पुष्कळ सूक्तें व सूक्तभाग
सोमाविषयां आहेत. तूर्त इतकें दिग्द-
र्शन करणें आहे की, सोमवल्ली आणून
यावे म्हणून जे पाषाण असत त्याज-
कटून मग ते तुकडें एका चाळ-

णी सारिल्या पात्रांत ठेवून त्याजवर
पाणी घालीत. आणि सालीं एक द्रोण
म्हणून पात्र ठेवीत. त्यांत सोमाचे बिंदू
गळत. ते आंबट असावे असें दिततें.
मग त्यांत दहीं, पीट वगैरे पदार्थ घालू-
न अंमळ चढे अशा रीतीनें त्यास
शिजवीत. मग तो अंमळी झाल्यावर
देवांस अर्पण करीत व आपण पीत.

५. तर [हे इंद्रा], तूं आमच्या ह्या स्तुतीप्रत, आमच्या ह्या सोम-सवनाप्रत ये, [आणि] ताहानेलेल्या गौरमृगाप्रमाणे [सोमरस]. पी.

६. हे सोमबिंदु दर्भावर गाळून काढिले आहेत. ते बळ येण्यासाठी, हे इंद्रा, तूं पी. •

७. [हे इंद्रा], हे उत्तम [आणि] अंतःकरणस्त वेधणारे स्तोत्र तुला परमसुखकारक होओ. त्यानंतर [हा] पिळून काढिलेला सोम तूं पी.

5. Come therefore thou to this our prayer, to this our sacrifice of the expressed Soma. Drink like a thirsty stag.

6. These dropping Somas have been expressed on the Kus'a grass. Drink them, Indra, to obtain strength.

7. May this prayer [which is] excellent [and] touching to the heart be most agreeable to thee. Drink then, [Indra], the expressed Soma.

५. ऋचाचा भावार्थ असा आहे कीं, आम्ही तुम्ही जी ही स्तुति करीत आहो आणि तुला जो हा सोम अर्घण करीत आहो ती ऋतुति आणि जो सोम म्हण करण्याकरिता तू ये. आणि गौर-मृग ताहानेलेला असून पाणी पितो तसा तूं हा सोम पी. 'गौरमृग' = 'गौरः'. हे कोणते जनावर होते ते निश्चयाने सांगवत नाही. पण अक्षरशः पाहता ते एक प्रकारचे सफेद जनावर अथवा सावज असावेसे दिसते. हरिण पाणि पिळें लागले म्हणजे मोठ्या सपाट्याने एकदम पुष्कळ पीतें म्हणून प्रसिद्ध आहेत. घोडासारखे अथवा बैलासारखे मंद मंद पीत नसते. 'तर तू' = 'स [त्वम्]'. सू. १ ऋचा ९ याजवरील टीप पृष्ठ ६ वर, आणि सू. ४ ऋ. ९ याजवरील टीप पृष्ठ २८ वर पाहा. 'सः इमम्' याचा संहितापाठातील 'सोमम्' हा संधि लक्ष्यात ठेवण्याजोगा आहे.

६. 'दर्भावर गाळून काढिले आहेत', 'सुतासः अधि बार्हावि.' म्हणजे गाळून दर्भावर पात्रात ठेविले आहेत. 'बळ ये' 'बासाठी...पी' = 'सहसे पिव.' ते पी म्हणजे तुला बळ येईल असा भावार्थ. सोमपान केल्याने बळ येते, आंगात शक्ति येते व पराक्रम करण्याचा आवेश प्राप्त होतो असे पूर्वी सांगितलेच आहे.

७. मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, या ठिकाणी दोन वस्तु तुला अर्घण केल्या आहेत, पहिली ह्या सूक्तद्वारे केलेली स्तुति, आणि दुसरी ही कां, गाळून तयार केलेला सोम. हे स्तोत्र तुला अगोदर मान्य होओ आणि ते मान्य झाल्यावर तूं हा सोम पी.

सूक्तवक्त्याच्या मते त्याचे सूक्त किती चांगले आहे आणि कसे मनोवेधक आहे व त्यामुळे ते इंद्रास कसे प्राप्ता होण्याजोगे आहे ते लक्ष्यात ठेविले पाहिजे.

विश्वमि॒त्स॒वनं॑ सु॒तमिन्द्रो॑ म॒दाय॑ गच्छति ।

वृ॒त्र॒हा सोम॑पीतये ॥ ८ ॥

विश्व॑म् । इत् । स॒वनम् । सु॒तम् । इन्द्रः॑ । म॒दाय॑ । गच्छ॑ति ।

“वृ॒त्र॒हा । सोम॑पीतये ॥ ८ ॥

भाषा॒यः ।

८. इन्द्रो विश्वमपि सुतं सवनम् (= अभिषुतं सोमं) [प्रति] मदाय गच्छति ।
वृत्रहा सोमपानाय [गच्छति] ॥

८. जेथें जेथें सोम काढितात तेथें तेथें तो सोम प्यावा म्हणून [आणि] मादयुक्त व्हावें म्हणून वृत्रघ्न इंद्र जात असतो.

8. To every expressed Soma whatsoever Indra the killer of Vritra goes, that he may drink the Soma [and] be intoxicated.

८. 'जेथें जेथें सोम काढितात तेथें तेथें'—'विश्वमित्सवनं सतम्' पदशः. 'पिळून काढिलेल्या प्रत्येकहि सोमाप्रत'. म्हणजे सर्व उपासकैकडेस सोम पिऊन मन्त्रोत्पन्न हर्ष पावण्यासाठीं इंद्र जात असतो. कितीहि उपासक असले तरी त्या सर्वांचा सोम पिण्यास इंद्र जातो. एकाचा सोम पिऊन आतां माझी तृप्ति झाली, अन्ना दुसऱ्या कडेस मी जात नाहीं असें म्हणत नसतो. 'वृत्रघ्न'. वृत्राला मारणारा. वृत्र हा शब्द वेदांत मोठ्याच महत्त्वाचा आहे. ऋचा अक्षरशः अर्थ, 'वेरणारा', 'वेष्टणारा'. वेदांत असें रूपक आहे कीं, आकाशांतून मेघोदकें जीं जमिनीवर पडतात त्याच कोणी गाई होत. त्या आकाशांत वृत्र हा बेरून अडविढो, त्यास खाली येऊं देत नाहीं. मग इंद्र वृत्राशीं लढतो आणि त्याला आपल्या वज्रानें फ्रार करून मारितो. त्या वज्राच्या धोस्त सुवर्णासारिली कांति आहे. इंद्रानें वृत्राला मारिताच उदकें (अथवा उदकरूपी गाई) खाली येऊन जमिनीवर वाहूं लागतात. या वृत्राशीं इंद्र युद्ध करितो तेव्हा सकल पृथ्वी आणि आकाश थरथरा कोपतात.

आतां हें जें रूपक सांगितलें त्याच-

रून स्पष्ट दिसून येईल कीं. वृत्र म्हणजे ज्यांत उदकें आवरून राहिल्याप्रमाणें भासतात तो दग अथवा मेघ. इंद्राचें वृत्र म्हणजे विशृङ्खला, आणि वज्रप्रहार म्हणजे मेघाची जी गर्जना होते ती, इंद्राचें आणि वृत्राचें युद्ध म्हणजे पाऊस पडण्यापूर्वीं विजांचे जे गडगडाट आणि मेघगर्जना होतात तेंच होय. आणि इंद्र म्हणजे ह्या सर्व गोष्टी आकाशांत जिच्या प्रतापानें होतात ती दिव्यशक्ति.

नंतर वृत्र हें पुराणांतरी व इतिहासांत वेगरे एका असुराचें नांव झालें आणि इंद्रानें त्याला मारिलें त्याविषयीं विस्तारानें कथा रचल्या गेल्या.

आम्हां जो प्रथम वृत्र शब्दाचा अर्थ सांगितला त्यावरून साधारण शत्रूचेंहि नांव वृत्र असें पडेल आणि अशा अर्थी वेदांत पुष्कळ स्थळीं तो शब्द वापरलेला आढळतो. व प्रस्तुत-स्थळीं तरी सायणाचार्य 'वृत्रहा' याचा अर्थ 'शत्रूस मारणारा' असा (आम्हांस वाटतें बरेच नसतो) करितात.

'मादयुक्त व्हावें म्हणून'. हा उद्देश लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे त्यांत संशय नाही.

सेमं नः काममा पृण गोभिरश्वैः शतक्रतो ।

स्तवाम त्वा स्वाध्यः ॥ ९ ॥ ३१ ॥

सः । इमम् । नः । कामम् । आ । पृण । गोभिः । अश्वैः । शतक्रतो
इति शतक्रतो ।

स्तवाम । त्वा । सुऽआध्यः ॥ ९ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

९. स [त्वं] हे शतक्रतो गोभिरश्वैश्च [च] इमम् (= एतादृशं = गोशसंबन्धनम्) अस्माकं काममापूरय । [वयं] त्वा सुबुद्धयः स्तवाम ॥

सूक्तम् १७.

ऋषिः कण्वपुत्रो मेधातिथिः । इन्द्रावरुणौ देवता । छन्दः—

१-३-६-९ गायत्री । ४-५ पादान्वृत् ॥

इन्द्रावरुणयोर्हं सम्राजोरव आवृणे ।

ता भो मृळत ईदृशे ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणयोः । अहम् । सम्राजोः । अवः । आ वृणे ।

ता । नः । मृळतः । ईदृशे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अहं सम्राजोरिन्द्रावरुणयोरवः (= अवनम्) आवृणे । तावस्मादृशे [जनाय] मृढताम् । अथवा । तावीदृग्भ्यः अस्मभ्यं मृढताम् ॥

९. तर हे शतप्रज्ञ [इंद्रा],
तूं आमची ही इच्छा गाई [आणि]
घोडे देऊन पूर्ण कर. तुला आम्ही
भाविक अंतःकरणाने स्तवीत राहू.

9. Do thou, therefore,
possessed of a hundred
wisdoms, fulfil this our de-
sire by [giving us] cows
and horses. With pious
hearts we will be prais-
ing thee.

९. 'शतप्रज्ञ'. पूर्वी सू. ४. ऋचा ८
यातील 'बहुमेधावी' शब्दावरील टीप
पाहा. 'ही' = 'इमम्'. म्हणजे गाई, घोडे
मिळवावे ही इच्छा. दुसरी इच्छा वर
प्रदर्शित केलेली नाही. इमम् म्हणजे
येथे 'एतादृशम्' असा अर्थ करावा.
'गोभिरथेः एतादृशम्' (= एतत्संबन्धि-
नम् = गोथसंबन्धिनं) कामम्' असा
अन्वय घेऊन अर्थ करावा. 'इमम्'

याजविषयां पूर्वी ३४ व्या पृष्ठावर ९ व्या
ऋचेवरील टीप पाहा. 'गाई घोडे
देऊन'. पदशः, 'गाईंनी [आणि] घो-
ड्यांनी'. इतक्या मोठ्या देवापाशां
एवढे मोठे स्तोत्र करून शेवटीं सूक्तव-
क्ता मागतो काय तें पहा. पण परम
पुरातन वैदिक युगांत गुंरें दोरें हीच
माठी संपात असे, यापुढे दुसरे काहीच
नसे हें आपण लक्षांत ठेविणें पाहिजे.

सूक्त १७.

ऋषि आणि वृत्त, पूर्ववत्.
देवता—इंद्रावरुणौ (इंद्र आणि वरु-
ण हे उभयतां).

१. मी महाराजे इंद्रावरुण यांची
रुपा भाकितो. ते आम्हां सारि-
ख्यांवर दया करोत.

HYMN 17.

To Indra and Varuna. Author
and Metro as before.

1. I wish for the sup-
port of the great kings
Indra and Varuna. May
they favour such persons as
we are.

१. 'कृपा भाकितो', 'अवः आवृण',
रक्षण इच्छितो, त्यांनां माझे रक्षण
करावे असें मी इच्छितो. 'आम्हां
सारिख्यांवर' = 'नः ईदृशे'. ऋग्वेदांत
ईदृक् शब्द चारच ठिकाणीं आला
आहे आणि तो अशाच प्रयोगां चतु-

र्थ्यंत आला आहे. त्या सर्व स्थलांवर
लक्ष्य देऊन आम्हां येथें भाषांतर केले
आहे. त्या वाक्यांतून त्वमेकस्य वृत्र-
हन्निविता इयोरसि । उतेदृशे यथा वयम्
(ऋ. ६. ४५. ५) ही ऋचा मुख्यत्वे
करून पाहा. दुसऱ्या वेदांत हा शब्द

गन्तारा हि स्थोवसे हवन् विप्रस्य मावतः ।

धर्तारा चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

गन्तारा । हि । स्थः । अवसे । हवम् । विप्रस्य । मावतः ।

धर्तारा । चर्षणीनाम् ॥ २ ॥

अनुकामं तर्पयेथामिन्द्रावरुण राय आ ।

ता वां नेदिष्ठमीमहे ॥ ३ ॥

अनुकामम् । तर्पयेथाम् । इन्द्रावरुणा । रायः । आ ।

ता । वाम् । नेदिष्ठम् । ईमहे ॥ ३ ॥

युवाकु हि शचीनां युवाकु सुमतीनाम् ।

भूयाम वाजदान्नाम् ॥ ४ ॥

युवाकु । हि । शचीनाम् । युवाकु । सुमतीनाम् ।

भूयाम् । वाजदान्नाम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. [हे इन्द्रावरुणौ] चर्षणीनां (= मनुष्याणां) धर्तारी [युवा] हि मत्स-
दृशस्य विप्रस्य हवम् अवसे (= अवनाय) गन्तारी स्थः ॥

३. हे इन्द्रावरुणौ [युवा] रायः अनुकाममातर्पयेथाम् (= तृप्तिर्यथा स्या-
त्तथा आपूरयतम्) । तौ युवा [वयं] नेदिष्ठमीमहे (= याचामहे) ॥

४. [वयं] हि युवयोः शचीनाम् (= अवनकर्षणां) युवयोः वाजदान्नां
(= वाजस्य दात्रीणां) सुमतीनां [च] भूयाम् ॥

येतो तो सुद्धा बहुतकरुन चतुर्थ्यन्तच
येतो.

आ ऋचेंतील प्रार्थना किती नम्र
आणि भाविक आहे पाहा. रक्षण कर-
णारे देव 'महाराज' होत, म्हणजे मो-
ठ्या शक्तीचे व अधिकाराचे राधे होत;
आणि ज्याचें रक्षण करावयाचें ती
दीन, दास, दीनवाण्डा स्थितीत आहे
असें उपासक मंत्रवक्ता (मेधातिथि

ऋषि) म्हणतो. हा जो देवभजक भाव
त्याला, आणि देवाधिदेव विष्णूच्या
छातीवर ब्राह्मणानें लाय मारिली आणि
तेणेकरुन जें क्षत पडलें तो एक अलं-
कारच आहे असें समजून विष्णूनें तें
क्षत बिरुद करुन बाळगिलें आणि
तो आपल्यावर ब्राह्मणाचा प्रसाद झाला
असें मानिलें या अचोर पातकरूपी
कथेला किती अंतर आहे पाहा !

२. कारण कीं, जनांचे प्रभु
असे जे तुम्ही ते मजसारख्या
कवीच्या हाकेला [ऐकून], रक्षण
करण्यासाठी, जात असतां.

३. हे इंद्रावरुण हो, तुम्ही
[आमच्या] इच्छेप्रमाणें [आम्हां-
स] धनं देऊन तृप्त करालच.
म्हणून तुम्ही [अन्नच्या] अतिसं-
निध असावें असे आम्ही प्रार्थितों.

४. कां कीं, तुमच्या पराक्रमां-
चे आम्ही [विषय.] होऊं, तुमच्या
द्रव्यदात्या प्रसादांचे [आम्ही वि-
षय होऊं.] असें करा.

2. For, protectors of the
people you [O Indra and
Varuna,] go at the call of
a poet like me in order to
protect [him].

3. You will, 'Indra and
Varuna, satisfy us by the
grant of riches accord-
ing to [our] desire. We
therefore pray you [to be]
nearest [to us].

4. For may we belong
to your prowess, may we
belong to your wealth-
bestowing favours.

२. इंद्रावरुणाची कर्ण भाकतीं
असें जे पूर्वकृतें सांगितलें त्याचें कृ-
रण या कृतें आहे. ते हें कीं,
मजसारख्या दीन कवीतें इंद्रावरुणास
हाक मारिली कीं, तिजसरशीं ते त्याचें
संरक्षण करण्यासाठीं जात असतात.
ही मंत्रवक्त्याची भाविक भक्ति लक्ष्यात
ठेवण्याजोगी आहे.

३. 'अतिसंनिध असावें,' 'नेदि-
ष्ठम्.' म्हणून तुम्ही... असावें' = 'ता
वाम्.' 'नेदिष्ठमीमहे' याचा 'अन्नम्ही
तुम्हांस अगदी जवळचे नातलग सम-
णून तुम्हांजवळ धनं मागत आहो'
असाहि अर्थ होऊं शकेल. आणि तो
वर दिलेल्या अर्थपेक्षा चांगला दिस-
तो. नेदिष्ठ म्हणजे अगदी जवळचा
नातलग, परम सगा, 'परम प्रिय असा
संबंधी. कसाहि अर्थ केला तरी 'नेदि-
ष्ठम्' हें वेधें क्रियाविशेषण वेणें अव-
श्य आहे. 'परम प्रिय सगा असेल

तो जशी मनकामना पूर्ण करील तशी
दुसरा कोणीहि केवळ 'अगदी संनिध'
असल्या करिणानेंच करणार नाहीं.

आम्हां वर केलेला अर्थ सायणा-
चार्यास अनुसरून केला आहे.

४. या मंत्रात 'युवाकु' शब्द आहे
त्याचा अर्थ 'तुम्हां दोघांची' असा
समजून आम्हां भाषांतर केलें आहे.
'युवाकु' म्हणजे 'युवयोः' असा जरी
बघीचा अर्थ आहे तरी तें येथें अव्यय
आहे. 'युवाकु' हा शब्द असाच अ-
व्ययार्थान्ण चतुर्थी ऐवजों आणखी
एकदा ऋग्वेदांत आला आहे. तो 'दुही-
यन् मित्रधितये युवाकु राये च ते मीमिंत
वाजयत्यै' (ऋ. १. ५२०. २) यांत
आहे. 'तुमच्या पराक्रमांचे आम्ही
[विषय] होऊं असें करा' = 'युवाकु
शस्त्रीना भूयाम्'. पदशः अर्थ, 'आम्ही
तुमच्या पराक्रमांचे व्हावें असें करा'.
म्ह० आम्हांसाठीं तुम्ही पराक्रमांची

इन्द्रः सहस्रदात्रां वरुणः शंस्यानाम् ।

ऋतुर्भवत्युक्थ्यः ॥ ५ ॥ ३२ ॥

इन्द्रः । सहस्रदात्रां । वरुणः । शंस्यानाम् ।

• ऋतुः । भवान् । उक्थ्यः ॥ ५ ॥ ३२० ॥

तयोगिदवसा वयं सनेम नि च धीमहि ।

स्यादुत प्ररेचनम् ॥ ६ ॥

तयोः । इत् । अवसा । वयम् । सनेम । नि । च । धीमहि ।

स्यात् । उत । प्ररेचनम् ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुण वामहं हुवे चित्राय राधसे ।

अस्मान्सु जिग्युषस्कृतम् ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । वाम् । अहम् । हुवे । चित्राय । राधसे ।

अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृतम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. इन्द्रो वरुणश्च [च] सहस्रदात्राणां शंसनीयानां [मध्ये स्तः] । [तयोः] ऋतुः (=प्रज्ञा) उक्थ्यो (=स्तवनीयो) [भवति] ॥

६. तयोरेव अवसा (=ऋतेन) वयं [धनं] गमेम (=सन्तुष्टाम्) निदधीमहि च । अपि च प्ररेचनमस्तु ॥

७. हे इन्द्रावरुणो अहं चित्राय राधसे युवामाह्वयामि । [युवाम्] अस्मान्सुष्ठ [यथा स्यात्तथा] जिग्युषो (=जितवतो=जययुक्तान्) कुरुतम् ॥

कृत्यं करावीं.—‘तुमच्या’ द्रव्यदात्या प्रसादाचे आम्ही [विषय] होऊं असें करा’—‘वाजदात्री युवाक समतीनां भूयाम’ म्हणजे तुम्हीं आम्हांवर तुमचे द्रव्यदाते प्रसाद (=ज्यापासून द्रव्य-प्राप्ति होते असे प्रसाद) करावे.

सायणाचार्य—‘कारण की, शचीनां [म्हणजे आमच्या] कर्मांचे [जें “सोमरूपी हकि तें] युवाकु म्हणजे “वसतीवरी उदकांनीं आणि दूध “सातू इत्यादि दुसऱ्या द्रव्यांनीं मि- “श्रित [आहे] [त्या प्रमाणेच] सु- “मतीनां म्हणजे सुबुद्धियुक्त अशा “ऋत्विजांचे [स्तोत्ररूप वचनहि] यु-

“वाकु आहे, म्हणजे नानाविध स्तुत्य “गुणांनीं मिश्रित [आहे], त्यापेक्षा “हे इन्द्रावरुण हो, तशा प्रकारचे हवि “स्वीकारणारे जे तुम्ही त्या तुमच्या “[प्रसादे कळून] वाजदात्री म्हणजे अ- “ज्ञप्रद पुरुषांमध्ये आम्हां [मुख्य] “होऊं असें करा”. युवाकु शब्दाचा अर्थ “ते ‘मिश्रित’ असा करितात, आणि “सोमरूप हावि’ आणि ‘स्तोत्ररूप वचन’ आणि ‘मुख्य’ हे त्रिके शब्द अध्यादत वेतात. परंतु ‘युवाकु’ शब्दाविषयीं सूक्त ३ ऋचा ३ यावर दिलेली १६ व्या पृष्ठावरची ‘तुमचे’ या विषयीची टीप पाहा.

५. सहस्रावधि द्रव्यातें देणारे
[आणि] स्तवनीय जे [देव]
त्यांतून इद्र [आणि] त्यांतून वरु-
ण हा [आहे]- [यांची] प्रज्ञा
स्तुतिपात्र [आहे].

६. त्याच दोघांच्या रुपेंने
असें घडो कीं, आम्हांस [धन]
मिळो आणि आम्हांस [त्याचा]
संग्रह करितां येओ, आणि त्याहून
नहि आमच्या जवळ अधिक उरों.

७. हे इद्रावरुणानो, मी सर्व-
प्रख्यात संपत्ती [मिळण्या] साठीं
तुमचा धावा करीत आहे. तुम्ही
आम्हांस उत्तम यशस्वी करा.

5. Indra [is one] of
those [gods] that below a
thousand-fold wealth [and]
deserve to be praised. Va-
runa [too] is [one] of them.
[Their] wisdom deserves
to be praised.

6. Through their favour,
then, may we obtain
[wealth] and may we lay it
by; nay, may we have even
a surplus.

7. Indra and Varuna,
I invoke you for famous
wealth. Make us great
victors.

५. आम्ही होईल तितका पद्वशः
आणि सरळ अन्वय धरून अर्थ केला
आहे. सायणाचार्य अन्वय. किंचित्
निराळा घेतात. ते म्हणतात "सहस्रा-
" वधि द्रव्यातें देणारे जे त्यांत इद्र
" धनदानाचा क्रतु म्हणजे कर्ता होय,
" म्हणजे पुष्कळ धन देतो असा अर्थ.
" तसाच वरुण स्तुत्य जे आहेत त्या-
" जमध्ये उक्त्य म्हणजे स्तुतिपात्र
" आहे, म्हणजे परम स्तवनीय असा
" अर्थ. " क्रतु शब्दाविषयी पृष्ठ २६
याजवर ८ व्या ऋचेवर 'बहुमेधावी'
शब्दाविषयी दिलेली टीप पाहा.

६. मंत्रवक्त्याचा भावार्थ असा
आहे कीं, 'इद्रावरुणाच्या रुपेंने आम्हां-
स धन मिळो म्हणजे आम्ही त्याचा
उपभोग घेऊं असें होओ, आणि उप-
भोगुनि संग्रहास ठेवितां येईल असें

घडो. आणि इच्छेप्रमाणें संग्रहां ठेवि-
ल्यानंतरहि आणखी धन उरो'. देवांच्या
रुपेंने आपलें अमुक कल्याण होओ
किंवा आपणास अमुकाची प्राप्ति होओ
असें प्राचीन आर्य प्रार्थना. त्याचा हा
बांगला मासला आहे.

७. या मंत्रांत प्रथमार्धांत क्रियापद
व त्याचा कर्ता हे एकवचनी आहेत.
पण शेषाच्या चरणांत 'मला' यशस्वी
करा असें न म्हणतां 'आम्हांस' यशस्वी
करा असें. म्हणजे आहे. याचें कारण
इतकेंच कीं, प्रथमार्धांत जें एकवचन
आहे तें वृत्तसुखार्थ समजावयाचें. कार-
ण कीं, हे सूक्त जरी मैघातथीनें रचिलें
तथापि, तो ज्या कुळातला पुरुष होता
त्या कुळातील सर्व मनुष्यांच्या वतीनें
तो बोलत आहे म्हणून अनेक वचनच
युक्त आहे. पृष्ठा १४ व्या सूक्तातील

इन्द्रावरुण नू नु वां सिषासन्तीषु धीष्वा ।

अस्मभ्यं शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

इन्द्रावरुणा । नू । नु । वाम् । सिषासन्तीषु । धीषु । आ ।

• अस्मभ्यम् । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥ •

प्र वामश्नोतु सुस्तुतिरिन्द्रावरुण यां हुवे ।

यामृधार्थे सधस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥ ४ ॥

प्र । वाम् । अश्नोतु । सुस्तुतिः । इन्द्रावरुणा । याम् । हुवे ।

याम् । ऋधार्थे इति । सधस्तुतिम् ॥ ९ ॥ ३३ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

८. हे इन्द्रावरुणौ [युवाम्] अस्मभ्यं वां सिषासन्तीषु धीष्वा (= धीषु अधिकरणे) शीघ्रमेव शर्म (= स्थलम्) यच्छतम् (= दत्तम्) ॥

९. हे इन्द्रावरुणौ [अहं] यां सुस्तुतिं हुवे (= उच्चारयामि) सा युवामश्नोतु (= प्राप्नोतुः) । याम् (= अपि च तां) सधस्तुतिं [युवाम्] ऋधुतम् ॥

२. या ऋचैत 'कण्वानां तुला ही हाक । त्राय राधसे.' चित्र म्हणजे इतकें सुंदर मारिली ओहि' याजवर दिवेली टीप कां, ज्याल्लकडे लोक ग्राहतात आणि पाहा. 'सर्वप्रख्यात संपत्तीसाठी,' = 'चि. त्याची प्रशंसा व प्रख्याति कारितात.

८. हे इंद्रावरुणानो, तुम्हां दोघांची प्राप्ति व्हावी असे जे मनोरथ त्यांत तुम्ही आम्हांस लौकर लौकर स्यळ द्या.

९. हे इंद्रावरुणानो, [ही] जी मी [तुमची] चांगली स्तुति गाते. आहं [ती] तुम्हांप्रत प्रविष्ट होओ; आणि ही [तुम्हां दोघांची] एकत्र केलेली स्तुति तुम्ही सफळ करा.

8. Indra and Varuna, give us a place quickly in those desires which wish for you both.

9. Indra and Varuna, may this good praise which I am singing reach you both; and may you fulfil that prayer addressed to you both.

८. 'तुम्हां दोघांची प्राप्ति व्हावी असे जे मनोरथ त्पंत' इ०. = 'वां सिषा-सन्तीषु धीषु आ'. 'वाम्' ही त्वम् याची द्विवचनी द्वितया. ऋचेचा भावार्थ असा आहे की, 'तुमची प्राप्ति व्हावी अशा ज्या बुद्धी त्यांत आम्हांस जागा द्या'. म्हणजे तुमची प्राप्ति करून घेण्याव-षयीं आम्हांस बुद्धी द्या. धीषु ही जर सतिसप्तमी केली तर 'तुम्हां दोघांची प्राप्ति व्हावी असे आमचे 'मनोरथ असल्यामुळे तुम्ही आम्हांस लौकर लौकर आश्रय द्या' असें भाषांतर करावे. परंतु सतिसप्तमी करण्यास 'आ' याची अडचण आहे. सतिसप्तमीच्या मागून 'आ' येत नसतो, आणि हा 'आ' 'यच्छतम्' याजबरोबर उच्चर-पादांत घेणें बरोबर दिसत नाही.

९. मंत्राचें तात्पर्य इतकेंच की, हे इंद्रावरुणानो, ही चांगली स्तुति तुम-ची दोघांची मिळून मी एकत्र केली आहे ती तुम्ही सफळ करा. = 'चांगली स्तुति' = 'सुस्तुति'. म्हणजे जी चांग-ली, सुभाव्य, मधुर, आणि तुम्हांस माग व्हावी म्हणून मी श्रम करून

रचिली आहे अशी. सूक्ताचा आप-ल्याच सूक्ताची आपणच प्रशंसा काढतो असें समजावयाचें नाहीं, तर जी चांगली होण्याविषयीं आपण फार श्रम केले आहेत ती असा भावार्थ. = 'जी गात आहे' = 'यां हुवे'. 'वाम्' हें कर्म आणि 'हुवे' हें क्रियापद 'हुवे' याचा अर्थ बहुत करून 'दोस्तवितो' असा होतो, परंतु केव्हा केव्हा त्याच संबंधाचे दुसरेहि अर्थ होतात. आणि उच्चारणें, गाणें, हाहि अर्थ होतो तो आम्हीं येथें घेतला आहे. (उदाहरणार्थ, 'आदित्यान' नाम अन्ने' असें ऋ. ३. ५६. ४ यांत, 'अन्धाय भर-मन्त्रयत्' असें ऋ. १. ११७. १८ यांत, 'वो नाम हुवे' असें ऋ. ७. ५६. १० यांत आलें आहे तें पाहा). परंतु साय-णाचार्य हुवे याचा धात्वर्थ 'बोलावितो' हा कायम ठेवून 'यां सुष्ठुति [प्रति] हुवे' असा अन्वय करून 'प्रति' याचा (आम्हांस वाटतें कीं कारण नसतां) अध्याहार करितात. = आणि ती..... सफळ करा' = 'वाम् ऋधामे'. 'एकत्र केलेली स्तुति', 'सधस्तुतिम्.' सध = सह.

सूक्तम् १८.

१. ऋषिः कण्वपुत्रो मेधातिथिः । १-३ ब्रह्मणस्पतिः । ४ ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च
 सोमश्च । ५. ब्रह्मणस्पतिर्दक्षिणा च । ६-८ सदसस्पतिः । ९. सदसस्पति-
 र्नराशंसो वा । गायत्री ऋग्वेदः ॥

सोमानं स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ १ ॥

सोमानम् । स्वरणम् । कृणुहि । ब्रह्मणः । पते ।

कक्षीवन्तम् । यः । औशिजः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे ब्रह्मणस्पते [त्वं] सोमानं (= सोमं सुतवन्तं) [मां] कक्षीवन्तम्
 [इव] स्वरणं (= प्रकाशनवन्तं) कुरु । यः [कक्षीवान्] औशिज [आसीत्] ॥

सूक्त १८.

ऋषि आणि वृत्त पूर्ववत्.
देवता—१-५ ब्रह्मणस्पति (परंतु चवथीत इंद्र अणि सोम ह्या अणि पांचवीत दक्षिणा ह्याहि देवता आहोत); ६-९ सदसस्पति (परंतु नववीमध्य सदसस्पति. अथवा नराशंस ही देवता होय).

• १. हे ब्रह्मणस्पती, सोम अर्पण करणारा [जो मी त्या म]ला औशिश कक्षीवाचा [प्रमाणे] तेजः-पुंज कर.

HYMN 18.

To Brahmanaspati (1-5, with Indra and Soma in 4 and with Dakṣiṇā in 5), Sada-saspati (6-9, but in 9 Sada-saspati or Narāś'aṁsa).

1. Brahmanaspati, make [me], who offer Soma, brilliant [like] Kakshivān the son of Us'ij.

१. या मंत्रात थोडीशी अडचण आहे. आणि ती ही कां, त्यात दोन मुख्य शब्दांचा अध्याहार केला पाहिजे. मंत्राचा पदशः अर्थ, 'हे ब्रह्मणस्पते जो औशिश होय त्या सोम अर्पण करणाऱ्या कक्षीवानाला तेजःपुंज कर.' परंतु हा मंत्र कक्षीवानाने केलेल्या सूक्तात नाही. कण्वकुलोत्पन्न मेधातिथीने केलेल्या सूक्तात आहे. म्हणून 'मला' (=मेधातिथीला) हे एक आणि 'प्रमाणे' हे एक अशीं दोन पदे सायणाचार्या प्रमाणे अध्याहृत घेऊन आम्हां निर्वोह केला आहे. परंतु तसे करण्यास निरुपाय आणि सायणाचार्यांचा आधार याशिवाय कारणे नाहीत असे म्हणणे सोपत अवश्य आहे.

'औशिश कक्षीवाना [प्रमाणे]' = 'कक्षीवन्तं य औशिशः'. औशिश म्हणजे (सायणाचार्य म्हणतात) 'उशिशचा पुत्र.' ऋ. १. ११२. ११ याजवरील भाष्यात ते म्हणताना कां, "उ-

शिश म्हणून दीर्घतमाऋषीची बायको." पण कथा अशी आहे कां, कालंग देशच्या एका राजास पुत्रसंतान नसल्यामुळे ऋषीं आपल्या रौश्रीला दीर्घतमा या नावाच्या ऋषीकडेस जावयास सांगितलें. पण तो ऋषि वार्धक्यामुळे वयरे कमनीय नव्हता म्हणून तिणें त्याजजवळ आपली उशिश नावाची दासी पाठविली. तिच्या पोटां दीर्घतमापासून झालेला जो पुत्र त्याचें नांव कक्षीवान. तोच मागाहून कक्षीवान ऋषि म्हणून प्रसिद्ध झाला. हा कक्षीवान मुष्कळ वेदसूक्तांचा कर्ता होय. आणि तो क्षत्रियांच्या दासीचा पुत्र होता म्हणून त्याची सूक्तें इतर सूक्तांपेक्षा कमी पूजनीय आहेत असें मानीत नाहींत.

'ब्रह्मणस्पति.' पूर्वी १४ व्या सूक्ताच्या तिसऱ्या ऋचेंवर दिलेली टीप पाहा.

यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः ।

स नः सिषक्तु यस्तुरः ॥ २ ॥

यः । रेवान् । यः । अमीवहा । वसुवित् । पुष्टिवर्धनः ।

सः । नः । सिषक्तु । यः । तुरः ॥ २ ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्गत्यस्य ।

रक्षा णो ब्रह्मणस्पते ॥ ३ ॥

मा । नः । शंसः । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य ।

रक्ष । नः । ब्रह्मणः । पते ॥ ३ ॥

स घो वीरो न रिष्यति यमिन्द्रो ब्रह्मणस्पतिः ।

सोमो हिनोति मर्त्यम् ॥ ४ ॥

सः । घ । वीरः । न । रिष्यति । यम् । इन्द्रः । ब्रह्मणः । पतिः ।

सोमः । हिनोति । मर्त्यम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. यो रेवान् [अस्ति] यः अमीवहा (=रोगघातको) वसुवित् (संपत्तेर्दाता) [यः] पुष्टिवर्धनः यश् [च] तुरो (=बलवान्) [अस्ति] स [ब्रह्मणस्पतिः] अत्मान् सिषक्तु ॥

३. हे ब्रह्मणस्पते अस्मानररुषो (=दुष्टस्य) मर्त्यस्य शंसो धूर्तिश् [च] मा प्रणक् (=मा संप्रणक्तु) । [त्वम्] अस्मान् रक्ष ॥

४. स एव वीरो [भवति] न [च] रिष्यति (=विनश्यति) यमिन्द्रः ब्रह्मणस्पतिः सोमश् [च] हिनोति (=मृच्छति) ॥

२. जो संपत्तिमान्, जो रोग-नाशक, जो द्रव्य मिळवून देणारा, जो अभिवृद्धि करणारा, [आणि] जो शक्तिमान् [होम] तो [ब्रह्मणस्पति] सदैव आमचें पाठवळ असो.

३. दुष्ट मर्त्याचा शप [अथवा] उपद्रव आम्हांस न वाधो. हे ब्रह्मणस्पति, तूं आम्हांस रक्ष.

४. ज्या मर्त्यावर इंद्र, ब्रह्मणस्पति [आणि] सोम [हे] लोम कर्हितात तोच [मर्त्य] शूर [होतो आणि तोच मर्त्य] नाश पावत नाहीं.

2. He who is wealthy, who destroys disease, who is liberal, [and] increases prosperity, and who is valiant, may that [Brahmanaspati] be our constant helper.

3. May neither the curse nor the harmful imprecation of the wicked mortal injure us. Protect us, Brahmanaspati.

4. That mortal alone becomes a hero and does not perish whom Indra, Brahmanaspati [and] Soma love.

२. ब्रह्मणस्पति हा संपत्ति मिळवून देतो, रोग दूर करितो, आणि उपासकाची भरभराट करितो असें वेदांत सांगितलें आहे. 'सदैव आमचें पाठवळ असो' = 'नः सिषक्तु.' अक्षरशः अर्थ, 'नित्य आमच्या बरोबर असो,' म्ह. आ. मचें रक्षण करण्यासाठीं नित्य सिद्ध असो.

३. 'उपद्रव' = 'धृतिः' सायणाचार्य 'धृति' हें 'शंस' या शब्दाचें विशेषण होय असें समजून 'उपद्रवकारक शप' असा 'धृतिः शंसः' याचा अर्थ करितात. परंतु प्रयोगांतराकडे लक्ष देऊन आम्हां अगळे भाषांतर केले आहे. 'मर्त्याचा' मरणशील जो मनुष्य त्याचा. 'मर्त्य' हा उत्कृष्ट शब्द आलीकडे व्यवहारातून गेला आहे, पण

मूळ ऋचेचा अर्थ मयायोग्य होण्यासाठीं अप्रसिद्ध असला तरी चांगला ह्मणार्थ शक आहे म्हणून आम्हांची प्रचारांत आणण्याच्या हेतूनें येथे वापरला आहे. व दुसरेहि असेच कितीएक निवडक शब्द या भाषांतरांत वापरीत जाऊ.

४. आर्यजनाचें देवांवर किती अवलंबन होतें तें या संवाचकून दिसून येतें. त्याची अशी पक्की खात्री आणि दृढ भक्ती होती कीं, जर देव कुरितील तरच आपलें कल्याण होईल. 'लोम कर्हितात' = 'हिनीत.' या धातूहून 'हित' (लोम ठेविलेला. प्रीति ज्यावर कुली आहे तो, अर्थात् स्नेही) हा शब्द निघाला आहे. आणि 'प्रीति करीत' हाहा तो अहित-शत्रु. सोम-

त्वं तं ब्रह्मणस्पते सोम इन्द्रश्च मर्त्यम् ।

दक्षिणा पातृंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । तम् । ब्रह्मणः । पते । सोमः । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।

दक्षिणा । पातु । अंहसः ॥ ५ ॥ ३४ ॥

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

सनि मेधामयासिषम् ॥ ६ ॥

सदसः । पतिम् । अद्भुतम् । प्रियम् । इन्द्रस्य । काम्यम् ।

सनिम् । मेधाम् । अयासिषम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. तं मर्त्यं हे ब्रह्मणस्पते त्वम् [अंहसो] (=दुरितात्) [पाहिं] । इन्द्रश्च दक्षिणा [च] अंहसः पातु ॥

६. अद्भुतमिन्द्रस्य प्रियं काम्यं सदसस्पतिम् [अहं] सनि (=धनं) मेधा [च] याचे ॥

‘सोमः.’ येथं सोम ही ऋषिस्तावरची । ऋचां २ यांतील ‘सोम’ शब्दावरील देवता समजावयाची. पूर्वांल सूक्त ४ टीप २२ व्या पृष्ठावर पाहा.

* या मंत्राचा विनियोग अनुप्रवचनीय होमांत करितात.

५. त्या मर्त्याला, हे ब्रह्मण-
स्पती, तूं संकटापासून [रक्ष];
[आणि] सोम, इंद्र [आणि] दक्षिणा
हीहि रक्षोत.

६. आश्चर्यकर [आणि] इं-
द्राचा प्रिय आवडता जो सद-
सस्पति त्याजवळ मी संपत्ती
[आणि] बुद्धीच्या मांगत आहे.

5. Brahmanaspati, pro-
tect thou and may Soma,
Indra and Dakshinā [too]
protect that mortal from
danger.

6. I pray to the wonder-
ful Sadasaspati, the dear
[and] beloved [friend]
of Indra, for wealth [and]
wisdom.

५. 'त्या मर्त्याला' म्हणजे ज्याजवर
ब्रह्मणस्पति, सोम, इंद्र हे लोभ ठेवितात
असें पूर्वांल मंत्रांत सांगितलें त्या भावि-
क उपासकांला. = 'दक्षिणा.' सायणचा-
र्थ येथें 'दक्षिणा या नांवाची देवी'
इतकेंच म्हणतात. यज्ञांत ब्राह्मणांला जी
गाय दान देत. तिचें नांव दक्षिणा. द्या-
नंतर गाई न देत। दुसरी देणगी ब्राह्म-
णास दिली तरी तिचेंहि नांव 'दक्षिणा'
असें पडलें. प्रस्तुत ठिकाणीं "दक्षिणा"
म्हणजे दक्षिणा जी देणगी तहूनी देव-
ता. दक्षिणेंस देवता केली यांत आश्चर्य
मानण्याजोगें कोहीं नाहीं. कारण मनु-
ष्यांनीं प्यावयाचा आणि देवांस पाजा-
वयाचा जो सोम तोहि देव होऊन
बसला व या 'दक्षिणे' देवीबरोबर या
मंत्रांतच संनिध आहे.

६. 'आश्चर्यकर' = 'अद्भुतम्.' 'दृष्टी-
ला अगोचर,' 'अदृश्य,' 'दृष्टी न पड-
णारा' असाहि अर्थ होईल. = 'सदस-
स्पति.' या पदाचा अक्षरज्ञः अर्थ 'घ-
राचा पति.' हें घराण्याच्या देवतेचें नांव
होय. जसा 'सोम' म्हणजे सोमरसाव-
रची देवता, 'अग्नि' म्हणजे आग्नीची
देवता, 'वायु' म्हणजे वायाची देवता,

'ब्रह्मणस्पति' म्हणजे स्तुतीची देवता,
तशी 'सदसस्पति' म्हणजे गृहदेवता अ-
थवा घराची देवता. सदसस्पतीला (ब्रह्म-
णस्पतीला बृहस्पति जशी तशी) सद-
स्पति अशीहि संज्ञा आहे. त्याला इंद्राचा
प्रिय मित्र आणि आश्चर्यकारक कां
म्हटलें आहे कळत नाहीं. सायण
म्हणतात इंद्राबरोबर तो सोम पीतो
म्हणून तो त्याला प्रिय होय. वस्तुतः
सदसस्पति इंद्राला ज्या यज्ञांत यथेष्ट
खाण्याला अन्न आणि पिण्याला सोम
मिळतो तसा यज्ञ यजमान करून
वितो. म्हणजे घरांत विपुलता असले-
ली पाहून यज्ञ करावा अशी प्रेरणा
उपासकांला होते, म्हणून सदसस्पति
हा इंद्राला प्रिय आणि आवडता झाला
असावा. आणि इंद्रासारख्या दे-
वाचा प्रिय आणि आवडता अशी सद-
सस्पतीसारख्या क्षुद्र देवाची द्याखा-
णणी करणें हें स्वाभाविक आहे. कारण
कां, कोणाहि मनुष्याची आण स्तुती
कल्लोळालें म्हणजे तो मनुष्य अमुक
एक मोठगा मनुष्याच्या किंवा राजाच्या
प्रीतीतला आहे असें म्हणण्याची चाल
आहेच. 'मागत' आहे = अयासिषम्.

यस्मादुते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन ।

स धीनां योगमिन्वति ॥ ७ ॥

यस्मात् । ऋते । न । सिध्यति । यज्ञः । विपःऽचितः । चन ।

सः । धीनाम् । योगम् । इन्वति ॥ ७ ॥

आदृध्नोति हविकृतिं प्राञ्चं ऋणोत्पध्वरम् ।

होत्रा देवेषु गच्छति ॥ ८ ॥

आत् । ऋध्नोति । हविःऽकृतिम् । प्राञ्चम् । ऋणोति । अध्वरम् ।

होत्रा । देवेषु । गच्छति ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. यस्मादुते विपश्चितोऽपि (विदुषोऽपि) यज्ञो न सिध्यति स [सदसस्पतिः] धियां (= भक्त्यात्मकबुद्धीनां) योगं (= प्रयोगम्) इन्वति (= प्रेरयति) ॥

८. अनन्तरं [सदसस्पतिः] हविकृतिमृध्नोति । अध्वरं [च०] प्राञ्चं (= निर्विघ्नतया चलन्तं) करोति । [तदनन्तरमस्माकं] होत्रा (= स्तुतिः) देवेषु गच्छति ॥

सायणाचार्य मागणं, प्रार्थणं हा अर्थ न करितां गेलों, प्राप्त झालों असा करितात, आणि सगळ्या मंत्राचें भाष्य “मेधा मिठविण्यासाठीं मी सदस-
“स्पतीजवळ प्राप्त झालों आहे; जो
“सदसस्पति आश्चर्यकर, इंद्राला प्रिय,
“कमनीय, धनदाता (सनि) असा होय”

असें करितात. पण ‘या’ धातूचा अर्थ मागणं, • प्रार्थणं, इच्छिणं असा होतो याविषयीं अनेक प्रयोग आहेत. त्यांतून ऋ० १.२४.११ आणि १. ५८. ७ यांत खुद्द सायणाचार्यानीं या धातूचा अर्थ याचणं, मागणं असा केला आहे तो पाहा. दुसरे प्रयोग अनेक आहेत.

७. ज्याखेरीज प्रज्ञावंताचा-
हि यज्ञ सिद्धीस जात नसतो तो
[सदसस्पति] [प्रथमतः] बु-
द्धीस यजन करण्याविषयींची प्रेरणा
करितो;

८. आणि नंतर यज्ञपाक
सिद्ध करितो. [आणि] यज्ञ
चालू करितो. [आणि मग आम-
ची] प्रार्थना देवांप्रत जाते.

7. He without whom
the sacrifice even of a wise
man does not prosper—
that [Sadasaspati] [first]
prompts the exercise of
the pious feelings;

8. and then he perfects
the sacrificial food [and]
sets the sacrifice in mo-
tion. [Our] prayer [then]
reaches the gods.

७. मंत्रवक्त्याचा भावार्थ असा आ-
हे कीं, देवांस यजन करून भजावे अशी
जी बुद्धीस प्रेरणा होते ती प्रथम सद-
सस्पति करितो, (नंतर काय करितो
तें पुढच्या मंत्रांत आहा) आणि त्या
सदसस्पतीचा पराक्रम असा आहे कीं,
त्याविना मोठ्या विद्वानाचाहि यज्ञ
सिद्धीस जात नाही. सदसस्पति ती प्रेर-
णा कशी करितो आणि त्यावाचून यज्ञ-
सिद्धि होत नाही हा पराक्रम त्याला
कोतून व कसा आला हें स्पष्ट सांगवत
नाहीं. पण घरांत सर्व सुख असले म्हणजे
यज्ञ करण्याची प्रेरणा होते असा भावार्थ
असावा, आणि यज्ञसिद्धीस अवश्य
असलेली साधनें (धान्य, मांस, सोम,
इत्यादि) सदसस्पतीकडून न मिळतील
तर (म्हणजे घरांत नसतील तर) यज्ञ
सिद्धीला जाणें नाहीं असा भावार्थ
आहे असें दिसते.

८. यज्ञ करण्याविषयीं बुद्धीला सद-
सस्पति प्रेरणा करितो असें पूर्वांत मंत्रा-
ंत सांगितलें. त्यानंतर काय होतें तें प्रस्तुत
मंत्रांत सांगितो. प्रेरणा केल्यावर सदस-
स्पति यज्ञहोव सिद्ध करितो म्ह. उपा-
सकाकडून तयार करवितो आणि यज्ञ
चालू (प्राञ्च) करितो. आणि नंतर
आम्ही जी देवांची स्तुति करितों ती
देवांप्रत प्रविष्ट होते. म्हणजे हवि तयार
होताच आम्ही देवांस येण्याविषयीं
आणि तें ग्रहण करण्याविषयीं प्रार्थना
करितों.

‘सदसस्पति’ म्हणजे ज्यापेक्षा गृह-
देवता अथवा ज्यांत यज्ञसामग्री असते
त्या घराची देवता होय, त्यापेक्षा तो
हवि तयार करवितो आणि यज्ञ चालू
करवितो असें म्हणण्यांत अर्थोद्भोग्यता
आहे यांत संशय नाहीं.

नराशंसं सुधृष्टमपश्यं सप्रथस्तमम् ।

दिवो न सद्यमखसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

नराशंसम् । सुधृष्टमम् । अपश्यम् । सप्रथःस्तमम् ।

दिवः । नो । सद्यमखसम् ॥ ९ ॥ ३५ ॥

भाषायांम्.

९. [अहं] नराशंसं सुधृष्टमम् (= अतिशयेन पाष्टर्गुणं) सप्रथस्तमं (= विस्तीर्णतमं) दिवः सद्यमखसमिवापश्यम् ॥

सूक्तम् १९.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । अग्निमरुतो देवता । गायत्री छन्दः ॥

प्रति त्वं चारुमध्वरं गोपीथाय प्र हूयसे ।

मरुद्भिरम् आ गहि ॥ १ ॥

प्रति । त्वम् । चारुम् । मध्वरम् । गोपीथाय । प्र । हूयसे ।

मरुत्भिरभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ १ ॥

भाषायांम्.

१. [त्वं] त्वं (= तं तं प्रतिष्ठं) चारुमध्वरं प्रति (= अध्वरमध्वरं प्रति) गोपीथाय (= सोमपानाय ?) प्रहूयसे । [तस्मात्] हे अग्ने [त्वं] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

९. परम धारिष्ठवान्, [आणि]
अति विस्तीर्ण नराशंस [अत्रि]
मला दुलोकाच्या स्थानांतील ते-
जाने भरलेल्य असा दृष्टीस
पडला.

9. I have seen the most
valiant [and] the most ex-
tensive Narāśaṁsa [to be]
full of the splendor of the
centre of heaven,

९. हा संव्र कठिण आहे. परंतु त्याची
प्रथमचे दोन चरण सोपे आहेत. शेव-
टल्या चरणाचाच अर्थ कठिण आहे.
'दिवो न सद्यमखसम्' यांतोळ विशेष-
णाचा आणि उपमेचा अर्थ काय आहे
तो कळत नाही. सद्यमखसम् म्हणजे
सायणाचार्य सन्नमहसम् = प्राप्ततेजस्कम्
असा अर्थ करितात; आणि शेवटील
पादाचे, "[सूर्यचंद्रादि] दिव्यलो-
काप्रमाणे तेजस्वी असा जो नराशंस
त्यास" असे भाष्य करितात.

वस्तुतः भावार्थ असा दिसतो कीं,
'मी नराशंस पाहिला तो इतका अति-
प्रचंड (सुधृष्टम्)' आणि इतका पूरम
विस्तीर्ण (सप्रथस्तम) होता कीं, तो

सूर्यलोकाप्रमाणे देदीयमान दिसला.'
परंतु सद्यमखसम् याचा अर्थ फार सांद्-
ग्य आहे यांत संशय नाही.

कितीएकाच्या मते सद्यमखसम् म्हणजे
'सदनी' (=यज्ञशालेत) मख (=यज्ञ)
करणारा' असा अर्थ. परंतु 'दिवो न'
याचा अर्थ मग नीट होणार नाही. कसे-
हि कळून या अंत्यचरणाविषयी निर्वा-
ह करणे आहे असे म्हणणे भाग आहे.
'नराशंस' हें अग्नीचें नांव आहे
याविषयीं सू. १३ क्र. ३ यावरील
टीप पाहा.

नराशंस संव्रवक्त्र्याच्या दृष्टीस पडला
व तो सूर्यलोकाप्रमाणे तेजःपुंज होता
तो कसा याची कल्पनाच करणे आहे.

सूक्त १९.

ऋषि आणि वृत्त पूर्वीप्रमाणें.
देवता अग्नि आणि मरुत्.

१. जो जो म्हणून सुंदर यज्ञ
असतो त्या त्या यज्ञाप्रत सोम
पिण्यास तुला बोलावीत असतात;
[तर] हे अग्नी, मरुतांसह तूं
येथें ये.

HYMN 19.

To Agni and the Maruts. Author
and Metre as before.

1. To every handsome sa-
crifice thou art invoked to
drink the Soma; come
hither, Agni, with the
Maruts.

१. 'जो जो म्हणून सुंदर यज्ञ अ-
सतो त्या त्या यज्ञाप्रत,' = 'त्यं वाहम-

ध्वरम्,' 'त्य' हें सर्वनाम जरी 'स'
या अर्थे आहे तथापि त्याचा भावार्थ

नहि देवो न मर्त्यो महस्तव क्रतुं परः ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ २ ॥

नहि । देवः । न । मर्त्यः । महः । तव । क्रतुम् । परः ।

"मरुत्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ २ ॥

ये महो रजसो विदुर्विश्वे देवासो अद्रुहः ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ३ ॥

ये । महः । रजसः । विदुः । विश्वे । देवासः । अद्रुहः ।

मरुत्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. महस्तव क्रतुं (=प्रज्ञां) परः (=परस्तात्) देवो न हि [अस्ति] मर्त्यः [अपि] न [अस्ति] । [तस्मात्] हे अग्ने [त्वं] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥
 ३. ये अद्रुहो (=द्वेषरहिताः) देवा [मरुतः] महतो रजसो (=महतो-
 न्तरिक्षलोकस्य) विदुः (=निवासस्थानत्वेन जानन्ति) । हे अग्ने [त्वं] [तैः]
 विद्यैः (=सकलैः) मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

आम्हीं येथें दिल्याप्रमाणें असतो.

ऋषेचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे अग्नी, जो कोणी सुंदर यज्ञ करितो तो तुला आपल्या यज्ञाप्रत सोम पिण्यास बोलावीत असतो. यास्तव मरुतांस घेऊन तूं या आमच्या यज्ञाप्रत ये'. 'गोपीथाय' याचा अर्थ 'सोम पिण्यास' हा

सायणाचार्याप्रमाणें केला आहे. परंतु 'दूध पिण्यास' असा अर्थ चांगला संभवतो.

मरुत् म्हणजे सामान्य देव नव्हेत, तर वायुरूपी देवता होत याविषयी पृष्ठ ४० सूक्त ६ मंत्र ५ यावरील टीप पाहा.

२. कारण की महान् असा
जो तू त्या तुझ्या प्राज्ञेपलीकडे
[कोणी] देव नाही, [कोणी]
मर्त्य नाही; [तर] हे अग्नी,
मरुतांसह तू येथे ये.

३. हे अग्नी, जे [मरुत्]
देव महान् अंतरिक्षांत राहत अ-
सतात [आणि] जे कोणाचे वा-
ईट करणारे नव्हेत त्या सकल
मरुतांसह तू येथे ये.

2. For neither god nor
mortal is above the wisdom
of thee, who art great; come
hither, Agni, with the
Maruts.

3. Those that dwell in
the vast ethereal regions
[and] are harmless,—come
hither, Agni, with all those
divine Maruts.

२. या ऋचेचा भावार्थ असा आहे
की, 'हे अग्नी, तू इतका बुद्धिमान् आ-
हेस की, तुझ्या बुद्धीच्या पलीकडे देव
जाऊ शकत नाही आणि मर्त्य मनु-
ष्यहि जाऊ शकत नाही. यास्तव हे
अग्नी, तू मरुतांस घेऊन आमच्या या
यज्ञाप्रत ये.'

या ऋचेत जो 'परः' शब्द आहे
त्याचा अर्थ आम्हीं 'पलीकडे' असा
अव्ययाधी केला आहे. सायणाचार्य
'परः' म्हणजे 'उत्कृष्ट' असा अर्थ क-
रितात, आणि 'ऋतुम्' म्हणजे 'कर्मावि-
शेष' असा अर्थ करून 'उल्लङ्घन' (=उ-
ल्लङ्घन करून) या पदाचा अध्याहार
करितात. परंतु पुरः हे येथे अंतोदान
पद आहे, त्याचा अर्थ अव्ययाधी
'वर', 'पलीकडे', 'अधिक' असा होतो.
आणि 'भ्रेष्ठ' या अर्थाचा 'पर' शब्द
आयुदान (परः) आहे. याविषयी सूक्त
८ ऋचा ५ याजवर दिलेली ५.४ व्या
पृष्ठावरील टीप पाहा.

'ऋतु' म्हणजे 'बुद्धि' असा

होतो याविषयी पूर्वी पुष्कळ ठिकाणी
सांगितलेच आहे. पृष्ठ ३४ सूक्त ५ मंत्र
८ याजवरील टीप पाहा.

३. 'जे महान् अंतरिक्षांत राहत
असतात,' हे म्हणे रजसो विदुः. अ-
क्षरशः अर्थ, 'जे मोठ्या अंतरिक्षाप्रत
जाणतात' म्हणजे ज्यास मोठ्या अंत-
रिक्षाचा परिचय आहे. 'जे अंतरिक्ष
प्रदेशांत राहतात' हे विशेषण वायुरूपी
देवास योग्य आहे यांत संशय नाही.

'कोणाचे वाईट करणारे नव्हेत,'
'अद्भुतः' म्हणजे निरुपद्रवी, दुसऱ्या
देवांप्रमाणे दुःख देणारे नव्हेत, कल्या-
ण करणारे.

सायणाचार्य 'ये महो रजसो विदुः'
याचा अर्थ 'जे वर्षण प्रकारात' असा
करितात. परंतु 'रजः' म्हणजे
अंतरिक्षादि लोक असा अर्थ यास्कींनी
केला आहे. आणि मरुत् हे अंतरिक्ष
प्रदेशांत राहतात असे पुष्कळ ठिकाणी
वेदांत आले आहे.

य उग्रा अर्कमानुचुरनाधृष्टास ओजसा ।

मरुद्भिर्ग्रा आ गहि ॥ ४ ॥

ये । उग्राः । अर्कम् । आनुचुः । अनाधृष्टासः । ओजसा ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ४ ॥

ये शुभ्रा घोरवर्षसः सुक्षत्रासो रिशादसः ।

मरुद्भिर्ग्रा आ गहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

ये । शुभ्राः । घोरवर्षसः । सुक्षत्रासः । रिशादसः ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ५ ॥ ३६ ॥

ये नाकस्याधि रोचने दिवि देवास आसते ।

मरुद्भिर्ग्रा आ गहि ॥ ६ ॥

ये । नाकस्य । अधि । रोचने । दिवि । देवासः । आसते ।

मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. ये उग्राः (=प्रचण्डाः) [स्वेन] ओजसा (अबलेन) अनाधृष्टाः (=अतिरस्कृताः) [मरुतः] अर्कमानुचुः (=गायनं जगुः), हे अग्ने [त्वं] [तैः] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

५. ये [मरुतः] शुभ्राः (=शोभमानाः) घोररूपाः सुबलाः रिशादसः (=शत्रुघातकाश्च) [च], हे अग्ने [त्वं] [तैः] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

६. ये देवा [मरुतः] नाकस्याधि रोचने (=तेजस्विनि) शुलोके आसते, हे अग्ने [त्वं] [तैः] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

४. हे अग्नी, जे प्रचंड [मरुत्] गायन गात असतात [आणि] ज्यांचे बळ इतके आहे की, त्यांस कधीहि कोणी. जिंकिलेले नाही, त्या मरुतांसह, तू येथे ये.

५. हे अग्नी, जे तेजस्वी, घोररूपधारी, सुप्रतापी [आणि] शत्रूंचे खाऊन. ढाकणारे [असे होते], त्या मरुतांसह तू येथे ये.

६. हे अग्नी, जे मरुदेव आकाशावर [असलेल्या] देदीप्यमान स्वर्गी [आहेत], त्या मरुतांसह तू येथे ये.

4. [Those] mighty [Maruts] that sing the song [and] that by virtue of their power remain unconquered—come hither, Agni, with those Maruts.

5. [Those] who are resplendent, have frightful shapes, are great in power, [and] are destroyers of the enemy—come hither, Agni, with those Maruts.

6. [Those] divine [Maruts] who sit in resplendent heaven above the sky—come hither, Agni, with those Maruts.

४. ऋचेचा भावार्थ असा आहे की, जे मरुत् प्रचंड होत, जे अंतरिक्षात वायु-गर्जनारूप गायन गातात आणि ज्यांचे बळ इतके अनिवार्य आहे की, त्यांस कोणी जिंकू शकत नाही अशा मरुतांसह, हे अग्नी, तू येथे ये.

‘गायन गात असतात’=‘अर्कम् आनुचुः’ ‘अर्क’ शब्दाचे अर्थ दोन आहेत, किरण आणि गायन. आणि ‘अर्क’ शब्द ज्या अर्चातून निघाला आहे त्याचेहि दोन अर्थ होतात. प्रकाशने, आणि गाणे. दोनही अर्थ वेदात प्रसिद्ध आहेत. ‘आनुचुः’ हा पूर्ण-भूतकाळ रीतिवर्तमान काळाच्या अर्थी येथे आला आहे. व असे प्रयोग वेदात अनेक ठिकाणी येतात, त्यांची उदाहरणे पूर्वी दिलीच आहेत. ज्यांचे बळ इतके आहे की, त्यांस कधीहि कोणी जिंकिलेले नाही, हा अर्थ ‘अनघृष्टासः’

‘ओजसा’ या दोन शब्दांचा आहे. ‘अनाघृष्टासः’ म्हणजे, तुम्हीं माझ्या बरोबर लढण्यास या असे ज्यांस म्हणण्यास कोणासहि धैर्य होत नाही ते. आम्हीं केलेले भाषांतर अक्षरशः नाही. स्पष्ट अर्थ समजावा म्हणून विस्तराने केले आहे.

५. या मंत्रात मरुदेवास लाविलेली तेजस्वी, घोररूपधारी इत्यादि विशेषणे लक्ष्यात ठेवण्याजोगी आहेत. ‘घोररूपधारी,’ ‘सुप्रतापी,’ आणि ‘शत्रूंचे खाऊन ढाकणारे’ ही विशेषणे प्रिय आणि पूज्य देवतेस कितीहि अयुक्त असली तरी तीं मरुतांसारख्या देवतांस शोभतात यांत संशय नाही.

६. मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, आकाशापेक्षाहि उंच असा जो गुळीक त्यांत वास करणाऱ्या मरुतांसह अग्नीने यावे. याच्या मंत्रात मरुदेव अंतरिक्षा

य ईङ्क्ष्वयन्ति पर्वतान्तिरः समुद्रमर्णवम् ।

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ७ ॥

ये । ईङ्क्ष्वयन्ति । पर्वतान् । तिरः । समुद्रम् । अर्णवम् ।

‘मरुत्’ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ७ ॥

आ ये तन्वन्ति रश्मिभिस्तिरः समुद्रमोजसा ॥

मरुद्भिरग्न आ गहि ॥ ८ ॥

आ । ये । तन्वन्ति । रश्मिभिः । तिरः । समुद्रम् । ओजसा ।

मरुत्’ऽभिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. ये [मरुतः] पर्वतान् (=मेवान्) तिरः अर्णवं समुद्रं (=क्षुब्धं समुद्रम्, अन्तरिक्षरूपिणः समुद्रात्परस्तात्) ईङ्क्ष्वयन्ति (=गमयन्ति), हे अग्ने [त्वं] [तैः] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

८. ये [मरुतः] रश्मिभिः (=स्वकीयतेजसः किरणैः) ओजसा [च] तिरः समुद्रम् [ज्ञात्मानम्] आतन्वन्ति (=प्रसारयन्ति), हे अग्ने [त्वं] [तैः] मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

राहतात असे सागितले त्यास येथे वस्तुतः निशेध येत नाही; कारण की, कोणत्याही देवतेची प्रशंसा करू लागले म्हणजे अर्वाचीन कवीप्रमाणे प्राचीन

कवी सुद्धा स्वरोस्वर असलेल्या गुणपेक्षा अथवा योग्यतेपेक्षा अधिक गुणांचा अथवा योग्यतेचा आरोप त्या त्या देवतांवर करीत असतात.

७. जे [मरुत्] पर्वतांस खवळले-
ल्या समुद्रापलीकडे हाकून नेतात
त्या मरुतांसह, हे अग्नी, तूं येथें
ये.

८. जे [मरुत्] [आपल्या]
किरणांनीं [आणि] तेजानें सर्व
व्यापून समुद्रापलीकडे जातात
त्या मरुतांसह, हे अग्नी, तूं येथें
ये.

7. [Those Maruts] who
drive away the mountains
across the waving sea
—come hither, Agni, with
those Maruts.

8. [Those Maruts] who
spread themselves beyond
the ocean with [their]
rays [and] splendor—come
hither, Agni, with those
Maruts.

७. या ऋचेचा भावार्थ असा आहे
कीं, अंतरिक्षरूपी समुद्रापलीकडे मेघरू-
पी पर्वतांस हाकून लावणारे जे मरुत्
त्यांसह अग्नीनें यावें.

‘पर्वतांस’, ‘पर्वतान्’ ‘पर्वत’ शब्दाचा
अर्थ मेघ असा अर्वाचीन संस्कृतांत
तर होतोच. पण तो कशाकुरिता होतो
त्या कारणानें कीज या व अशा प्रवर-
च्या मंत्रांत आहे. तें लक्षांत ठेवण्या-
जोगें आहे. जे जे शब्द पर्वतवाचक
ते ते याप्रमाणेंच मेघवाचक झाले अहे-
त. ‘खवळलेल्या’, ‘अर्णवम्’ हा ‘अर्ण-
व’ शब्द येथें विशेषणार्थी आहे.
साधारण संस्कृतांत नेहमी नागाध्या-
असतो, व उदक असाच त्याचा अर्थ
होतो.

‘समुद्रापलीकडे’ = ‘तिरः समुद्रम्.’
‘तिरः’ हें शब्दयोगि अव्यय असून
त्याचा संबंध द्वितीयान्त नामांशों होतो.
सायणाचार्य ‘तिरः’ हें क्रियाविशेषण
समजून ‘कुर्वन्ति’ जसें क्रियापद अध्या-
हत घेतात, आणि. “अर्णवं म्हणजे
“उदकयुक्त समुद्राप्रत तिरस्कृत करितात
म्हणजे लवकृतात” असा अर्थ क-

रितात. पण तसें करण्याचें काहीं कारण
दिमत नाहीं. ‘तिरः’ हें शब्दयोगि
अव्यय आहे यास्तव ‘पर्वतान् तिरः अ-
र्णवं समुद्रमीक्षयन्ति’ असा अन्वय
करणें उचित आहे.

मरुत् म्हणजे वायुरूपी देवता मेघ-
रूपी पर्वतांस अंतरिक्षरूपी समुद्रापली-
कडे हाकून लावीत असतात ही केवळ
स्वभावोक्ति आहे, तेव्हा त्याविषयीं
विशेष सांगायला नको.

८. मंत्राचा भावार्थः—मरुत् आपले
किरण आणि आपलें तेज अंतरिक्षरूपी
समुद्रापलीकडेहि पसरतात, म्हणजे
ज्यांच्या तेजाचे किरण सर्व अंतरिक्ष
व्यापून त्याच्या पलीकडेहि पोहचतात
त्या मरुतांसह अग्नीनें येथें यावें.

मरुतांस तेज म्हणजे बल आहे असें
म्हणणें हें योग्यच आहे; पण त्यांच्या
प्रकाशाचे किरण सर्व आकाश व्यापून
त्या पलीकडेहि पसरतात असें म्हणणें
ही केवळ मरुतांची प्रशस्ति दिसते. या
मंत्रांत तरी ‘समुद्र’ म्हणजे अंतरि-
क्षरूपी समुद्र समजला पाहिजे.

अभि त्वा पूर्वपीतये सृजामि सोम्यं मधु ।

मरुद्भिर्ग्राम आ गहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ॥

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । सृजामि । सोम्यम् । मधु ।

‘मरुद्भिः । अग्ने । आ । गहि ॥ ९ ॥ ३७ ॥ १ ॥’

भाषायाम्.

१. पूर्वपीतये (= सर्वेभ्योपि देवेभ्यः पूर्वं पातुम्) मधुरं सोमं त्वामभि सृजामि
(आवर्जयामि) । [तस्मात्] हे अग्ने त्वं मरुद्भिः [सह] आगच्छ ॥

सूक्तम् २०.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्कविः । ऋभवो देवता । गायत्री चन्दः ॥

अयं देवाय जन्मने स्तोमो विप्रैर्भिरासया ।

अकारि रत्नधातमः ॥ १ ॥

अग्र्यः । देवाय । जन्मने । स्तोमः । विप्रैः । आसया ।

अकारि । रत्नधातमः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अयं रत्नधातमः (= रत्नस्य अतिशयेन दातृत्तमः) स्तोमः विप्रैः (= अस्मा-
भिः कविभिः) [ऋभ्वात्मने] दिव्यजनाय आसया (= समक्षम्) अकारि
(= पृथितोस्ति) ॥

९. [सर्वांच्या] अगोदर [तुला] प्यावयास मिळावें म्हणून [हं] सोमरसाचें मधुर पेय मी तुला अर्पण करित आहे; बर हे अग्नी, तूं मरुतांसह येथें ये.

9. To thee I pour out the sweet drink of Soma, that thou mayest drink first [of all]—come hither, Agni, with the Maruts.

९. मंत्राचा भावार्थ स्पष्टच आहे. पण त्यांत लक्ष्यात ठेवण्याजोगें इतकें आहे कीं, मंत्रवक्ता ऋषि एकाद्या लाडक्या मुलाचें प्रीतिपूर्वक गोड शब्दांनीं लालन करितात तसें अग्नीचें लालन करून म्हणतो कीं, सर्व देवांस अर्पण करण्यापूर्वीं तुला सोम अर्पण करित

आहे, यास्तव मरुतांस घेऊन तूं ये आणि सोमपान कर.

यांत सोमपानासाठीं अग्नीनें मरुतांसह यावें म्हणून ऋषीनें कशी विनवणी केली आहे तिच्याकडेस लक्ष्य दिलें पाहिजे.

सूक्त. २०

ऋषि आणि वृत्त पूर्वीप्रमाणें.
देवता ऋभु.

१. अत्यंत विपुल संपत्तीतें देवविणारें हें स्तोत्र [या ऋभूच्या] दिव्य गणासाठीं स्तोत्रांनीं [ऋभूच्या] समक्ष रचिलें आहे.

HYMN 20.

To the Ribhus. Author and Metre as before.

1. This hymn, the best giver of wealth, is composed extempore by the poets in honour of the divine race of the Ribhus.

१. हें सूक्त ऋभु या देवविषयीं आहे. ऋभु हे प्रथम मनुष्य असून मागाहून देव झाले असें वेदांत सांगितलें आहे. ते तिथे आहेत; एकाचें नांव ऋभु, दुसऱ्याचें विभु आणि तिसऱ्याचें नांव वाज. ते देवांचे कारीगर होत. त्यांनीं इंद्रास रथ आणि घोडे करून दिले. त्यांच्या बापाचें नांव 'अग्निरस' सुधन्वा'. ऋभूस सूर्यानें अमर केले. त्यांनीं आपल्या आईबापांस वृद्धवयस पुत्र: तत्पुत्र केले. ते

त्वष्टा या देवाचे शिष्य होत. त्वष्टानें एक यज्ञपात्र (चमस) केले होते, त्याचीं ऋभूंनीं आपल्या चानुर्यांच्या योगानें चार पात्रे केलीं म्हणून त्वष्टास लाज वाटली आणि त्यामुळे त्याणें ऋभूस मारण्याचा प्रयत्न केला. ऋभु हे आकाश सावरून धरितात. त्यांनीं अनेक वेगवेगळ्या भक्तांचीं संकटें निवारिली, असें कितीएक सूक्तांत सांगितलें आहे. ऋभूविषयींचीं सूक्ते फार चमत्कारिक आहेत, तीं पुढें येऊं जातात.

२. य इन्द्राय वचोयुजा तत्क्षुर्मनसा हरी ।

शमीभिर्यज्ञमाशत ॥ २ ॥

ये । इन्द्राय । वचःऽयुजा । तत्क्षुः । मनसा । हरी इति ।

‘शमीभिः । यज्ञम् । आशत ॥ २ ॥’

तक्षन्नासत्याभ्यां परिज्मानं सुखं रथम् ।

तक्षन्धेनुं सबर्दुघाम् ॥ ३ ॥

तक्षन् । नासत्याभ्याम् । परिऽज्मानम् । सुऽखम् । रथम् ।

तक्षन् । धेनुम् । सबःऽदुघाम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. ये इन्द्राय वचोयुजौ (=वचसेव युज्यमानौ) हरी (=हर्षयौ) मनसा (=मनःसंकल्पेन मनश्चातुर्येण वा) तत्क्षुः (=अकार्षुः) [ते ऋभवः] । [तादृशीभिः] शमीभिः (=चातुर्यकर्मभिः) यज्ञमाशत (=यज्ञियत्वं प्रापुः) ॥

३. [ऋभवः] नासत्याभ्यां परिज्मानं (=परिगन्तारं) सुखं रथमतक्षन् [ते] सबर्दुघां (=क्षीरस्य दोग्ध्रां) धेनुमतक्षन् ॥

या पहिल्या मंत्राचें तात्पर्य असें आहे कीं, सूक्त गाणारे जे आम्हीं त्या आम्हीं कवींनीं हें सूक्त ऋभुगणासाठीं येथल्या येथेंच ऋभूसमक्ष रचिले आहे, म्हणजे पूर्वी पाठ करून ते आतां या ठिकाणी आम्ही म्हणत आहों असें नाहीं; आतांच्या आतांच रचून म्हणत आहों.

ऋभूच्या समक्ष आतांच्या आतांच सूक्त रचून गात आहों हा जो अर्थ सांगितला तो लक्षांत ठेविला पाहिजे. कारण कीं, त्यावरून वेदांतील सर्व सूक्ते अनादि आहेत असें जें म्हणणें तें कसें सिद्ध होतें असा प्रश्न निघतो.

‘अत्यंत विपुल संपत्तीतें देवविणारें’, ‘रत्नधातमः’. अक्षरज्ञः अर्थ, ‘संपत्तीतें

अतिशयेंकष्टेन देशारें. म्हणजे हें स्तोत्र आम्ही गाइलें, म्हणजे आम्हांस ऋभुदेव अति विपुल संपत्ती देतील. [ऋभूच्या] दिव्य गणासाठीं, ‘देवाय जन्मने.’ म्ह. ऋभुदेवांचा जो गण त्यासाठीं.

‘समक्ष’=‘आसया.’ म्हणजे ‘तोंडा-पर,’ ‘संमुख.’ अक्षरज्ञः, ‘तोंडानें.’ ‘समक्ष’ हीं पर्यवसित अर्थे प्रयोगातरावर लक्ष्य देऊन केला आहे.

‘स्तोत्र्यानी’=विप्रेभिः, म्हणजे आम्ही जे कवी त्याहीं. सूक्त रचणारा आणि गाणारा वस्तुतः एकलाच मेधा-तिथि आहे, तथापि ‘आम्हीं स्तोत्र्यानी’ हा अनेकवचनी प्रयोग का केला या-विषयीं पूर्वी सांगितलेंच आहे.

२. जे [ऋभु] तोंढानें आज्ञा केल्याबरोबर जुंपली जाणारी घोड्यांची जोडी इंद्राकरितां मनः-संकल्पानें निर्मित झाले ते [ऋभु] आपल्या कौशल्यकृत्यांच्या योगानें यज्ञाप्रत पावले.

३. ते सभोंवताळी फिरणारा सुखकारक रथ अर्श्वीकरितां निर्माण करिते झाले. ते दूध देणारी गाय निर्माण करिते झाले.

2. [The Ribhus] who by their wisdom fashioned for Indra his pair of tawny horses that yoke themselves at his command, attained the sacrifice by their acts of skill.

3. They fashioned for the truthful As'vins their chariot, circumambient and easy. They fashioned the cow that gives ambrosia.

२. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, ऋभूंना इंद्राचे घोडे करून दिले हे जे त्यांचे कौशल्याचे कृत्य त्या कृत्यामुळे आणि दुसऱ्या अशाच कौशल्याच्या कृत्यामुळे ते देवत्व पावले आणि त्यानंतर त्यांस मनुष्यें प्राप्त करूं लागलीं.

‘तोंढानें आज्ञा केल्याबरोबर जुंपली जाणारी,’ ‘वचोयुजा’. म्हणजे जगास हातानें जोडावयाचें अवश्य नाहीं, जोडले जा असें सांगितलें म्हणजे आपले आपण रथास जोडले जातात अशा घोड्यांची जोडी.

इंद्रासाठीं घोडे करून दिले हे ऋभूंचा पराक्रम या मंत्रात वांणला आहे. आणि प्रथम मनुष्य असून आपल्या कौशल्यानें देवांसाठीं घोडे वगैरे करून दिले म्हणून ऋभु देव झाले असें सांगण्याचा भावार्थ आहे.

३. या मंत्रात ऋभूंनीं अधिदेवांस रथ करून दिला हा त्यांचा पराक्रम वांणला आहे. आणि क्षीर देणारी धेनु

त्यांनां निर्माण केली हाहि पराक्रम वांणला आहे. ही धेनु कोणती व कोणासाठीं त्यांनीं निमिली तें या ऋचेवरून समजत नाहीं. जिला मागाहून कामधेनु म्हणूं लागले आणि जिच्या विषयीं पुराणांतरीं वगैरे अनेक कथा आपण वाचतो तीच ही? किंवा जसे इंद्राला घोडे करून दिले, आणि अर्श्वींस रथ करून दिला तद्विच ही गाय दुसऱ्या एकाद्या देवास अथवा एकाद्या उपासकास करून दिली तें समजत नाहीं.

‘सभोंवताळी फिरणारा’ म्हणजे पृथ्वीसभोंवताळी फिरणारा, सूर्याप्रमाणें पृथ्वीसभोंवताळी प्रदक्षिणा करणारा, अर्श्वींस आकाशातून पृथ्वीसभोंवतुळी नेणारा.

‘अर्श्वीकरितां.’ अर्श्वी हे कोण देव आहेत, त्याविषयीं पूर्वी टीप दिली आहे ती पृष्ठ १४ वर सूक्त ३ ऋचा १ यावर पाहा.

युवाना पितरा पुनः सत्यमन्त्रा ऋजूयवः ।

ऋभवो विष्टयक्रत ॥ ४ ॥

युवाना । पितरा । पुनरिति । सत्यमन्त्राः । ऋजुऽयवः ।

ऋभवः । विष्टी । अक्रत ॥ ४ ॥

सं वो मदासो अगमतेन्द्रेण च मरुत्वता ।

आदित्येभिश्च राजभिः ॥ ५ ॥ १ ॥

सम् । वः । मदासः । अगमत । इन्द्रेण । च । मरुत्वता ।

आदित्येभिः । च । राजभिः ॥ ५ ॥ १ ॥

उत त्वं चमसं नवं त्वष्टुर्देवस्य निष्कृतम् ।

अकर्त चतुरः पुनः ॥ ६ ॥

उत । त्वम् । चमसम् । नवम् । त्वष्टुः । देवस्य । निःस्कृतम् ।

अकर्त । चतुरः । पुनरिति ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. सत्यमन्त्राः (=सत्यवचनाः) ऋजूयवः (=ऋजूवः) ऋभवो विष्टया (=चातुर्य-
कर्मणा) स्वकीयो पितरौ पुनर्युवानावकार्षुः ॥

५. [हे ऋभवः] मद्युक्ताः सोमं मरुत्वता इन्द्रेण च राजभिरादित्यैश्च
सह युष्मान्समगच्छन्त ॥

६. उत (=अपि च) त्वं (प्रतिद्धं) देवेन त्वष्टा कृतं नवं चमसं [यूयं]
पुनश्चतुरः अकृषत ॥

४. सत्यवचनी [आणि] प्रामाणिक ऋभु कौशल्याच्या योगाने [आपल्या] आईबापांस पुनः तरुण करिते झाले.

५. [नंतर हे ऋभुदेव हो], मरुद्युक्त इंद्राबरोबर [आणि] राजे आदित्य यांजबरोबर, तुम्हांस मदकारक सोम प्राप्त झाले.

६. शिवाय त्वष्ट्या देवाने तयार केलेला जो तो नवा पेंला त्याचे तुम्ही पुनः चार पेंले करिते झांलां.

4. The truth-speaking, honest Ribhus made [their] parents young again, by their [skillful] work.

5. [Then O Ribhus] you came to be offered the intoxicating Somas, in company with Indra accompanied by the Maruts, and with the kingly Adityas.

6. Besides, you again made into four that new bowl fashioned by the god Tvashtā.

४. ऋभूंनी आपल्या आईबापांस वृद्धवयांत पुनः तरुण केलें हा एक त्यांचा पराक्रम पुष्कळ ठिकाणीं वेदांत सांगितला आहे तोच या मंत्रांत आला आहे.

‘सत्यवचनी’=‘सत्यमन्त्राः’ याचा ‘ज्यांची योजना बिनचूक आहे ते’ असाहि अर्थ होण्याचा संभव आहे.

‘कौशल्याच्या योगाने’=‘विष्टी’ हें ‘विष्टी’ पद येथे तृतीयान्त क्रियाविशेषण आहे. अक्षरज्ञाः अर्थ, ‘कृत्यानि’, ‘कामाने’ असा आहे. त्यावरून कौशल्य-कृत्याने असें तात्पर्य.

५. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, वर सांगितलेलीं कृत्ये ऋभूंनीं केल्यानंतर ऋभूंस अमरत्व प्राप्त झालें आणि त्यांस इंद्रादि देवांप्रमाणें सोम अर्पण होऊं लागला.

‘मरुद्युक्त इंद्राबरोबर’ म्हणजे ज्या-जबरोबर मरुत् आहेत अशा इंद्रासह. ‘आदिभूयांबरोबर’ इ०. सायणा-

चार्य म्हणतात कीं, “ऋभूंस इंद्रादि-“ त्यांसह तृतीयसवनाच्या ठायीं सो- “ मपान असतें. ” “आदित्य” यावि- षयीं सू. १४ ऋ. ३ यावरील पृष्ठ १०२ वर टीप पाहा.

या मंत्रांत आदित्यांस राजे असें म्हटलें आहे त्याजकडेस लक्ष्य गावे. ऋग्वेदांत देवांस ‘राजे’ म्हणण्याची चाल पुष्कळ आहे. उदाहरणार्थ.—“राजन् एतांसि शिष्यः कृतानि ” असें वरुणास म्हटलें आहे (१. २४. १४. याच सूक्ताचे ७. ८. १२. १३ हे मंत्र पाहा). न घ राजा इन्द्रः आ दभत् १. १०८०२, शुष्मी राजा वज्रहा सोम- पावा ५. ४०. ४, असें इंद्राविषयीं म्ह- टलें आहे; वरुणः मित्रः अर्यमा क्षत्रं राजानः आशत ७. ६६. ११, आणि वि दुर्ध्र वि द्विषः पुरो घ्नन्ति राजान् प्रथम १. ४१. ३ असें आदित्यावि- षयीं म्हटलें आहे. याशिवाय दुसरे अनेक प्रयोग आहेत. देवांस राजा अ-

ते नो रत्नानि धत्तन् त्रिरा साप्तानि सुन्वते ।

एकमेकं सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

ते । नः । रत्नानि । धत्तन् । त्रिः । आ । साप्तानि । सुन्वते ।

एकम् एकम् । सुशस्तिभिः ॥ ७ ॥

अधारयन्त वङ्गयोर्भजन्तः सुकृत्यया ।

भागं देवेषु यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

अधारयन्त । वङ्गयः । अर्भजन्तः । सुकृत्यया ।

भागम् । देवेषु । यज्ञियम् ॥ ८ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

७. ते [यूयम्] [अस्माकमेताभिः] सुशस्तिभिः अस्माकं सुन्वते (=यजमानाय) त्रिरा (=त्रिः आवृत्तानि) रत्नानि एकैकं धत्तन् (=दत्त) । त्रिरावृत्तानि साप्तानि (=सप्तसंख्याकानि कर्माणि) [संपादयत च] ॥

अथवा । ते [यूयम्] [अस्माकमेताभिः] सुशस्तिभिः अस्माकं सुन्वते (=यजमानाय) त्रिरावृत्तानि साप्तानि (=सप्तसंख्याकानि) रत्नानि धत्तन् (=दत्त) ॥

८. वङ्गयः (=यज्ञस्य संपादयितारः) [ऋभवः] अधारयन्त (=मरणाद्रक्षिताः) । सुकृत्यया (=सुकर्मभिः) देवेषु यज्ञियं भागमभजन्त ॥

थवा राजे असें म्हणण्याचें तात्पर्य असें कीं, देव हे आम्हां मनुष्यांचे राजे होत आणि राजा जसा प्रजांचें पालन करितो तसे आमचें पालन ते करितात आणि प्रजाप्रमाणें पाप न करण्याविषयीं व सन्मार्गानें चालण्याविषयीं वगैरे त्यांच्या आज्ञा आम्हां पाळिल्या

पाहिजेत.

६. त्वष्टा हा देवांचा शिल्पी होय. तो देवांचा विश्वकर्मा. सूक्त १३ मंत्र १० पृष्ठ ९८ याजवरील टीप पाहा. त्वष्टानें केलेला सोम पिण्याचा पेळा एक होता. त्याचे ऋग्वेदाचे चार केले असें पूर्वी सांगितलेच आहे.

७. तर [हे ऋभून्तो], तुम्ही [आमच्या ह्या] सुस्तवनांच्या योगंकरून आमच्या यजमानाला क्रमानें एक एक अशीं त्रिवार धनं द्या; [आणि] सातसातपट जीं त्रिवार कर्में तीं संपादन करा.

८. यज्ञनिष्पादक [ऋभु] अमर्त्य झाले, [आणि] [आपल्या] चातुर्याच्या योगानें देवांमध्ये यज्ञ-संबंधी हविर्भाग पावले.

७. या मंत्रांतिले सर्व शब्द सोपे आहेत आणि पदशः अर्थ स्पष्ट दिसत आहे तथापि भावार्थ कठिण आहे. आम्हीं 'सायणास अनुसरून अर्थ केला आहे. परंतु आमच्या मनाची खात्री तो अर्थ नीट आणि सर्वांशीं सखा असेल अशी होत नाहीं तथापि दुसरा अर्थ असा आम्हांहि सांगू शकत नाहीं कीं, ज्यामध्ये काहीं-च अडचणी येणार नाहीत. आम्हांस वाटते तो सरळ अर्थ असा:—“तर [हे ऋभून्तो], तुम्ही आमच्या ह्या “सुस्तवनांच्या योगंकरून आमच्या य- “जमानास क्रमानें एक एक अशीं “त्रिवार सातपट धने द्या.” परंतु “त्रिवार सातपट” म्हणजे काय आणि तीं कोणतीं धने? आम्हीं जो सायणास अनुसरून वर अर्थ दिला आहे त्यांत सायणाचार्यांप्रमाणें त्रिवार धने म्हणजे उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ मिळून त्रिवार, आणि ‘सातपट जीं त्रिवार कर्में’ (हा इतका अर्थ केवळ ‘सायानि’ इतक्या एका शब्दाचा त्रिवार हें पुनः अभ्यस्त घेऊन ते करि-

7. Confer, therefore, ye [Ribhus], by [virtue of these our] good prayers, the three-fold riches upon our sacrificer, one by one; [and] accomplish the thrice seven-fold works.

8. Accomplishers of the sacrifice [the Ribhus] were preserved [from death]; by [their] skill they obtained a part of the sacrifice among the gods.

तात) म्हणजे “अग्न्याधेय, दर्शपूर्णमास इत्यादि जे सात हविर्यज्ञ तो एक वर्ग, औपासन होम, वैश्वदेव इत्यादि सात पाकयज्ञांचा दुसरा वर्ग, आणि अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम इत्यादि सात सोमसंस्थ यज्ञांचा तिसरा वर्ग.” परंतु ‘सात’ यांत ‘सप्तसंख्याक कर्में’ इतक्या अर्थाचा समावेश लक्षणेनें तरी या स्थळां होईल असें आम्हांस वाटत नाहीं. शिवाय ‘एकमेकम्’ हें पटसायणाचार्य ‘त्रिवार’ धर्माकडेस मात्र घेतात. कर्माकडेस त्याचा संबंध लावीत नाहीत, आणि अन्वयाकडे पाहू गेलें असता ‘सातपट त्रिवार कर्में’ याजकडेसच त्याचा संबंध लावावा हें योग्य दिसते.

८. ह्या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, ऋभु हे आपल्या कौशल्याच्या योगानें (म्हणजे होमास अवश्य अज्ञाचमसादिक वस्तू निर्माण करून असें सायणाचार्य म्हणतात) अमरत्व प्रथम मनुष्य असतांही पावले आणि मग सहजच मानवी प्राणी त्यास इतर देवांप्रमाणें यज्ञहविर् अर्पण करूं लागले. ते देवपैकीं झाले.

सूक्तम् २१.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । इन्द्राग्नी देवता । गायत्री चण्डः ॥

इहेन्द्राग्नी उप द्वये तयोरिस्तोममुश्मसि ।

ता सोमं सोमपातमा ॥ १ ॥

इह । इन्द्राग्नी इति । उप । द्वये । तयोः । इत् । स्तोमम् । उश्मसि ।

ता । सोमम् । सोमपातमा ॥ १ ॥

ता यज्ञेषु प्र शंसतेन्द्राग्नी शुम्भता नरः ।

ता गायत्रेषु गायत ॥ २ ॥

ता । यज्ञेषु । प्र । शंसत । इन्द्राग्नी इति । शुम्भत । नरः ।

ता । गायत्रेषु । गायत ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [अहम्] इन्द्राग्नी इह आह्वयामि । [वयं] तयोरेव स्तुतिमुश्मः (=कामयामहे) । तौ [हि] सोमस्य अतिशयेन पतारौ [स्तः] ॥

२. हे नरः [यूयं] ताविन्द्राग्नी प्रशंसत (=स्तुत) शोभयत [च] । [यूयं] तौ गायत्रेषु गायत ॥

हा भावार्थ स्पष्ट आहे तरी दोन शब्द या मंत्रात किंचित् कठिण आहेत, ते 'अधारयन्त' आणि 'वह्नयः' 'वह्नयः' म्हणजे नेणारे, संपादन करणारे, यज्ञ-संपादणारे, ऋत्विज (उप ये त्वा गृणन्ति वह्नयः १. ४८. ११ पाहा) यांतील यज्ञाची पूर्णता करणारे हा अर्थ सायणाम अनुसरून येथे आम्हीं घेतला आहे. तथापि याहून सयुक्तिक अर्थ येथे अपेक्षित आहे असें कबूळ करणें भाग आहे. 'वह्नयः' हे देवांचे साधारण

नांव आहे, म्हणजे वेदांत तसा त्याचा अर्थ होतो, त्यापेक्षा केवळ देव असा अर्थ केल्याम चालेल; परंतु 'देव झाले' असें टात्पर्य आधारयन्त या क्रियापदापासून काढावयाचें आहे त्यापेक्षा 'वह्नयः' म्हणजे देव हा अर्थ बरा दिसत नाही. 'अधारयन्त' याचा अर्थ 'आपणास रक्षिते झाले,' अर्थात् मरणापासून असा अर्थ आत्मनेपद असल्यामुळे काढिला पाहिजे.

सूक्त २१.

ऋषि आणि वृत्त पूर्वीप्रमाणें.
देवता इंद्राग्नी.

१. मी इंद्राग्नीस येथें बोला-
वितों. आम्हांस त्यांचेंच स्तोत्र
आवडतें. [कारण कीं], ते दो-
घेहि अत्यंत सोम पिणारे [होत].

२. त्यांला[च] " यज्ञामध्ये
स्तवा; हे वीर हो, इंद्राग्नीचें[च]
गौरव वाढवा; त्यांला[च] [तु-
म्ही आपल्या] ग्रंथत्रांत गा.

HYMN 21.

To *Indragñi* (i. e. *Indra* and
Agni). Author and Metre as
before.

1. I invoke both *Indra*
and *Agni*; we love their
praises exclusively. [For]
they are both the greatest
drinkers of *Soma*.

2. Them ye shall praise
in your sacrifices; ye
heroes, ye shall glorify
Indra and *Agni*. Sing
their praises in [your] *gā-
yātras*.

१. ही ऋचा लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी
आहे. तिची भावार्थ स्पष्टच आहे. इंद्र
आणि अग्नि हे सोम फार पीत असतात
यास्तव त्यांच्याच स्तुती करणें हें आ-
म्हांस आवडतें, इतद्गुच्या आवडत
नाहींत म्हणून त्यांस मी बोलावितों
असें मंत्रवक्त्याचें ह्मण. सोम फार पि-
णारे आहेत म्हणून इंद्राग्नी हे ऋषीस
प्रिय होत व स्तुत्यर्ह होत हें कारण
लक्ष्यांत ठेवण्याजोगें होय.

‘इंद्राग्नीस’ म्हणजे इंद्र आणि
अग्नि यांस. वेदांत कितीएक देवांची
जोडणी येतात. जसें अग्नीषोमी, सूर्या-
चन्द्रमसी, मित्रावरुणौ, इन्द्रावरुणौ;
त्यांपैकीच इंद्राग्नी हें आहे. सूक्त २
मंत्र ८ याजवरील टीप १२ व्या पृष्ठा-
वर पाहा.

‘आम्हांस त्यांचेंच स्तोत्र आवडतें’
‘तयोरित्तोममुश्मसि.’ म्हणजे इतरांचें
आवडत नाही. ही केवळ प्रशंसा आहे.
याच ऋषीनें पूर्वील सूक्तांत मरुतांची
व ऋषूंची स्तुति केली आहे व इतर

देवांचीहि या पूर्वीच्या सूक्तांत केली
आहे ती पाहा. या प्रशंसेविषयीं सूक्त
१२ ऋचा २ यावर दिलेली ८२ व्या
पृष्ठावरची टीप पाहा.

‘अत्यंत सोम पिणारे होत’=‘सोम
सोमपातमा.’ सोमं या द्वितीयेचा संबंध
सोमपातमा. याज्ञां करावयाचा. सायणा-
चार्य पिबताम् या क्रियापदाचा अध्या-
हार करून त्याच्याज्ञां सीमम् याचा
संबंध लावितात, पण तसें करण्याचें
काहीं कारण दिसत नाही.

२. ‘त्यांला[च]’=‘ता.’ म्ह. इंद्राग्नी-
लाच. म्ह. ‘वीर हो,’=‘नर.’ हें संबो-
धन ऋण्वकुळांतील जो मेधातिथि या
सूक्ताचा वक्ता त्याजबरोबर गाणारे जे
लोक होते त्यांचें आहे. ‘गायत्रांत गा’
=‘गायत्रेषु गायत.’ गायत्रें म्हणजे एक
प्रकारचीं गायनें, फारकरून गायत्रवृ-
त्तामध्ये असलेल्या गायनें, या सूक्ताप-
माणें सूक्ते. गायत्रशब्दावर सूक्त १०
ऋचा १ यावर दिलेली टीप ६४ व्या
पृष्ठावर पाहा.

ता मित्रस्य प्रशस्तये इन्द्राग्नी ता हवामहे ।

सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

दा । मित्रस्य । प्रशस्तये । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ।

सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

उग्रा सन्ता हवामहे उपेदं सर्वनं सुतम् ।

इन्द्राग्नी एह गच्छताम् ॥ ४ ॥

उग्रा । सन्ता । हवामहे । उपे । इदम् । सर्वनम् । सुतम् ।

इन्द्राग्नी इति । आ । इह । गच्छताम् ॥ ४ ॥

ता महान्ता सदस्पती इन्द्राग्नी रक्ष उब्जतम् ।

अप्रजाः सन्वत्तिणः ॥ ५ ॥

ता । महान्ता । सदस्पती इति । इन्द्राग्नी इति । रक्षः । उब्जतम् ।

अप्रजाः । सन्तु । अत्तिणः ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

३. ताविन्द्राग्नी मित्रस्य प्रशस्तये (= कीर्तये) [वयं] तौ [इन्द्राग्नी] हवामहे (= आह्वयामः) । सोमपौ [तौ] सोमं पातुं [हवामहे] ॥

४. उपेदं (= ओजस्विनी) [सन्तावपि] सन्तौ (= साधू) [इन्द्राग्नी वयम्] इदं सुतं (= अभिषुतं) सोमं प्रति हवामहे (= आह्वयामः) । [तौ] इन्द्राग्नी इह आगच्छताम् ॥

५. हे इन्द्राग्नी तौ महान्तौ सदस्पती (= गृहपती) [युवां] रक्ष उब्जतम् (= अधोमुखं पातयतम्) । अत्तिणः (= भक्षक-राक्षसा) अप्रजाः सन्तु ॥

३. मित्राची प्रसन्नता प्राप्त
व्हावी म्हणून त्या इंद्राग्निस, त्या
[इंद्राग्निस] [आम्ही] बोलावितों; त्या
सोम पिण्याच्या [इंद्राग्निस] [आम्ही]
सोम पिण्यासाठी [बोलावितों].

४ बलवान् [आहेत तरीहि]
कल्याण करणारे [जे] इंद्राग्नी
त्यांस गाळून काढिलेल्या या
सोमाप्रत आम्ही बोलावितों. [तर]
इंद्राग्नी येथें येओत.

५. तर हे इंद्राग्नी हो, मोठे
[आणि] गृहपती [असे जे]
तुम्ही ते राक्षसांना नाहीसे करा.
[आम्हांस] खाऊन टाकणाऱ्या
राक्षसांचें निसंतान होओ. :

3. These Indragñi, these,
we invoke for the favour
of Mitra; [we invoke] the
two Soma-drinking [gods]
to drink the Soma.

4. We call the mighty
[but] kind [Indra and
Agni] to this sacrifice of
extracted Soma. May
Indra and Agni come
hither.

5. Ye, therefore, Indra
and Agni, great protectors
of the house, suppress the
Rakshas. May the de-
structive demons be void
of issue.

३. 'मित्राची प्रसन्नता व्हावी म्हण-
न' = 'मित्रस्य प्रशस्तये.' म्हणजे 'मित्रानें
आम्हांवर प्रसन्न व्हावें या उद्देशानें.
मित्र हा एक वैदिक देव आहे. या-
विषयी पूर्वी सूक्त २ ऋचा ७ याजवर
दिलेली टीप ११ व्या गृहावर पाहा.

'सोम पिण्याच्या [इंद्राग्निस].'
सोम पिणारे हे विशेषण आदरार्थी येथें
लाविलें आहे. उपासकानें अर्पण केले-
ला सोमरस पिणारे असें तात्पर्य.

'[आम्ही] बोलावितों.' सूक्त म्ह-
णणारा एकटाच (मेधातिथि) आहे,
तथापि त्याजबरोबर त्याच्या कुटुंबाचीं
दुसरीं माणसें अनेक होतील म्हणून अ-
नेकवचन घातलें आहे. पूर्वी सूक्त १४
मंत्र २ याजवर पृष्ठ १०० यांत दिले-
ली टीप पाहा.

४. 'बलवान् [आहेत तरीहि]
कल्याण करणारे' = 'उमा सन्ता.' सन्ता
(= सन्तौ) चाच अर्थ 'कुशल', 'चतुर'
असाहि होईल. तसा केल्यास 'बल-
वान् आणि चतुर' असा अर्थ करावा. =
'गाळून काढिलेल्या या सोमाप्रत.' म्ह-
णजे ज्या यज्ञांत सोम काढून अर्पण
केला जातो अशा यज्ञाप्रत.

५. 'गृहपती,' = 'सदस्पती,' म्हणजे
उपासकाच्या घराचें रक्षण करणारे. यज्ञ
करणाऱ्याच्या घरादाराचें रक्षण करि-
तात असे. = 'नाहींसे करा' = 'उच्छेदम्.'
अक्षरशः पायांसाठी घाला, चिरडून
टाका. ऋ. १. ८५. २ याजवरील साय-
णव्याचीं भाष्य पाहा.

'आम्हांस खाऊन टाकणाऱ्या राक्ष-
सांचें निसंतान होओ.' ही विनंती ल.

तेन सत्येन जागृतमधि प्रचेतुने पदे ।

इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

तेन । सत्येन । जागृतम् । अधि । प्रचेतुने । पदे ।

इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतम् ॥ ६ ॥ ३ ॥

भाषायांम्.

६. हे इन्द्राग्नी तेन सत्येन [युवा] प्रचेतुने पदे (= प्रज्ञापके स्थले) अधि जागृतम् । [युवामस्मभ्यं] शर्म (= शरणस्थानं) यच्छतं (= दत्तम्) ॥

ह्यात ठेवण्याजोगी आहे. हे राक्षस शः अर्थ 'खाऊन टाकणारे' असा म्हणजे कोण? 'अत्तिन्' याचा शब्द- आहे.

सूक्तम् ११.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । देवता १-४ अथिनो । ५-८ सविता । ९-१० अग्निः । ११ देव्यः । १२ इन्द्राणीवरुणान्यग्नादयः । १३. १४ द्यावा-पृथिव्यौ । १५ पृथिवी । १६ विष्णुर्देवो वा । १७-२१ विष्णुः ।

गायत्री चन्द्रः ॥

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनःवेह गच्छताम् ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

प्रातःस्युजा । वि । बोधया । अश्विनौ । आ । इह । गच्छताम् ।

अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १ ॥

भाषायांम्.

१. प्रातर्युजा (= प्रातःकाले अश्वी. रथे योजयन्ती) अश्विनौ विबोधय (= प्रबोधय) । [तौ] अश्विनौ अस्य सोमस्य पानाय अत्र आगच्छताम् ॥

६. आणि हें [वर म्हटलेलें]
खरें आहे तर तुम्ही प्रसिद्ध स्था-
नीं जागृत राहा. हे इंद्राग्नीहो,
[तुम्ही आम्हांस] आश्रय द्या. •

६. 'हें [वर म्हटलेलें] खरें आहे
तर' = 'तेन सत्येन.' म्हणजे तुम्हाविष-
यीं जें आम्हां या सूक्तांत सांगितलें तें
खरें आहे त्यापेक्षा. म्हणजे 'आम्ही
तुम्हाविषयीं मनःपूर्वक स्तुती करीत
आहों त्यापेक्षा.

'प्रसिद्ध स्थानी' = 'अधि प्रचेतुने प-
दे.' म्हणजे ज्या ठिकाणाहून आम्हांस

6. And since that is
true, be ye wakeful, India
and Agni, in a conspicuous
place. Indra and Agni,
give [us] protection. •

तुम्ही नीट पाहू शकाल अशा प्रमुख
स्थळां. मंत्राचा भावार्थ असा आहे
कीं, 'ज्यापेक्षा आम्ही तुमची स्तुती मनः-
पूर्वक प्रीतीनें करीत आहों त्यापेक्षा
तुम्ही प्रसिद्ध स्थळां आम्हांसाठीं जागृत
राहून आम्हांस आश्रय द्या, आणि
आमचें संरक्षण करा.'

सूक्त २२.

ऋषि आणि वृत्त पूर्ववत्. देवता—
१-४ अश्वी, ५-८ सविता, ९-१०
अग्नि, ११ देवी, १२ इंद्राणी,
वरुणानी, अमराणी, १३-१४ द्यावा-
पृथिवी, १५ पृथिवी, १६-२१
विष्णु (१६ विष्णु अधवा देव).

१. प्रातःकाळीं [आपला रथ]
जुंपणाऱ्या [अश्वीं]ला जागृत कर;
अश्वी येथें येओत; हा सोम पि-
ण्यासाठीं [अश्वी येथें येओत].

HYMN 22.

To the As'vins (1-4), Savitā
(5-8), Agni (9-10), Devī (11),
Indrāṇī, Varuṇāni and Agnāyī
(12), Dyāvāprithivī (13-14),
Prithivī (15), Vishnu (16-21)
in the sixteenth • Vishnu or
Deva.

1. Wake [the As'vins]
that harness [their chariot]
in the morning. May the
As'vins come hither to
drink this Soma.

१. 'प्रातःकाळीं [आपला रथ]
जुंपणाऱ्या' = 'प्रीतयुजा.' म्हणजे जे
अश्वी प्रातःकाळीं आपल्या रथास बोटें
जोडून गमन करीत असतात. 'अश्वी-'
विषयीं सूक्त ३ संव १ पृष्ठ १४ याज-

वरील टीप पाहा. 'प्रातयुजा' याचा
अर्थ "प्रातःसवनानें संयुक्त" असा साय-
णाचार्य करितात.

'अश्वींला जागृत कर.' "हें होता
अध्वर्यूला म्हणत आहे" असें सायणा-

या सुरथा रथितमोभा देवा दिविस्पृशा ।

अश्विना ता हवामहे ॥ २ ॥

ग्रा । सु०रथा । रथि०तमा । उ०भा । दे०वा । दि०वि०स्पृ०शा ।

अश्विना । ता । हवामहे ॥ २ ॥

या वां कशा मधुमत्यश्विना सूनृतावती ।

तया यज्ञं मिमिक्षतम् ॥ ३ ॥

या । वाम् । कशा । मधु०मती । अश्विना । सूनृता०वती ।

तया । यज्ञम् । मि०मि०क्ष०तम् ॥ ३ ॥

नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः ।

अश्विना सोमिनो गृहम् ॥ ४ ॥

न०हि । वाम् । अ०स्ति । दूर०के । यत्र । रथेन । गच्छ०थः ।

अश्विना । सोमि०नः । गृहम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. यानुभावश्विनौ देवौ सुरथौ रथितमौ दिविस्पृशौ (=शुलीकस्पृशौ)
[च स्तः] तौ [अश्विनौ वयं] हवामहे ॥

३. हे अश्विनौ युवयोर्वा कशा (=प्रतोदः) मधुमती सूनृतावती (=प्रिय-
ध्वनियुक्ता) [चास्ति] तया [इमं] यज्ञं मिमिक्षतं (=सेकुमिच्छतम्) ॥

४. यत् सोमिनो गृहं [प्रति] [युवां] रथेन गच्छथः तद् हे अश्विनौ
युवयोर्द्वेरे नास्ति हि ॥

चार्य म्हणतात. 'अश्वींस (स्तोत्राने ?)
जाग्रत कर' यावरून बोलणारा मोठगा
पहाटेस उठून देवभजन करण्यास सिद्ध
झाळा आहे हे, सांगावयास नकोत्र.
आपले पूर्वेज पहाटेस उठून देवयजन
करीत याविषयी पूर्वी आम्ही 'सांगित-

लेच आहे.

'हा सोम पिण्यासाठी' म्हणजे जो
सोम अर्पण करीत आहे तो असा अर्थ.
देवाळा बोलाविण्याचे मुख्य प्रयोजन
म्हटले म्हणजे त्याणीं येऊन हविरत्न
घ्यावे आणि सोम प्यावा असें होतें.

२. ज्यांचे रथ चांगले, जे रथींमध्ये उत्तम रथी [असे] उभयतां आकाशस्पर्शी अर्थां देव, त्यांस [आम्ही] बोलावितों. •

३. हे अश्वी हो, जो तुमचा चाबूक मधुररसानें भरलेला [आणि] मंजुळ ध्वनि करणारा तेथेकरून [ह्या] यज्ञावर सेचन करा.

४. कारण कीं, हे अश्वी हो, सोमरस काढून. अर्पण करणाऱ्या [भजका]चे घर तुम्हांस दूर नाही, • कां कीं, [तुम्ही] तेथे रथांत बसून जात असतां.

2. Those two gods, possessed of a good chariot; [and] excellent charioteers [and] touching the sky [with their chariot] we invoke those As'vins.

3. With your whip, As'vins, which is full of sweet juice [and] has a sweet sound, sprinkle this sacrifice.

4. For to you, As'vins, the house of the Soma-sacrificer, whither you go in your chariot, is not far off.

२. मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'ज्यांचे रथ चांगले आहेत आणि जे रथ हाकण्याविषयीं अति कुशल आणि ज्यांचे रथ इतके मोठे आणि उंच आहेत कीं, ते आकाशापर्यंत पोहचतात अशा दोनही अश्वी देवांस आम्हीं येथे यज्ञास बोलावितों.'

'जे रथींमध्ये उत्तम रथी.' किंतीहि मोठा शूर अथवा योद्धा असला तरी प्रस्तुतकाळीं आपण त्याची प्रशंसा करू लागलों म्हणजे त्याला गाडी चांगली हाकता येते असें आपण म्हणणार नाहीं. परंतु प्राचीन काळच्या योद्ध्यांचें वर्णन होऊ लागलें म्हणजे तो उत्तम रथी म्हणजे गाडी चांगली हाकणारा असें आपल्या पाहण्यांत येतें. याचें कारण काय? याचें उत्तर इतकें आहे कीं, प्राचीन काळीं रस्ते आतां आहेत

तसे सुंदर बांधलेले नसत. रानीत आबड-धोबड रस्त्यावरून गाडी हाकणें म्हणजे अजूनहि कठिण काम आहे. मग प्राचीन काळीं तर (अरण्ये वगैरे अडचणी फार असल्यामुळे) • फारच कठिण असेल यांत संशय नाही. म्हणून मानवी श्रुतीस जे विशेषण लावावें तेंच ह्या सूक्ताच्या कर्त्यानें सहजच अर्थांस लाविलें आहे. अश्वी हे उत्तम रथांत बसून आकाशमार्गानें गमन करितात असें वेदकां वर्णन आहे.

३. अर्थांस जसा उत्तम रथ आहे असें आर्यजन म्हणत, तसेंच त्याला मधुररसानें भरलेला आणि मधुर ध्वनीनें युक्त असा चाबूक आहे असेंहि म्हणत असत, तेंच या मंत्रांत सांगितले आहे! कारण घोडे आणि रथ आहेत त्यापेक्षा चाबकाशिवाय कसे चालेल?

हिरण्यपाणिमूतये सवितारमुप ह्वये ।

स चेत्ता देवता पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

हिरण्यपाणिम् । ऊतये । सवितारम् । उप । ह्वये ।

सः । चेत्ता । देवता । पदम् ॥ ५ ॥ ४ ॥

अपां नपातमवसे सवितारमुप स्तुहि ।

तस्य व्रतान्युश्मसि ॥ ६ ॥

अपाम् । नपातम् । अवसे । सवितारम् । उप । स्तुहि ।

तस्य । व्रतानि । उश्मसि ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. [अहं] हिरण्यपाणिं सवितारमूतये आह्वयामि । देवेषु [हि.] स पदस्य
(=अस्माकं स्थानस्य) चेत्ता (=द्रष्टा भवति) ॥

६. अपां नपातं (=पुत्रं) सवितारम् अवसे (=रक्षणाय) उपस्तुहि । तस्य
व्रतानि (=कर्मणि) [हि] [वयम्] उश्मः (=कामयामहे) ॥

चाबकानें 'द्या यज्ञावर सेचन करा' म्हणजे द्या आमच्या यज्ञावर अनुग्रह करा. मधुररसानें म्हणजे गोडीनें भरलेला चाबक आहे तेणेंकरून जर यज्ञावर सेचन केलें तर चाबकांत असलेली गोडी यज्ञांत येईल असा भावार्थ आहे. या ठिकाणीं यज्ञ म्हणजे देवांस अर्पण करावयाचे जे अन्नादि पदार्थ ते असा अर्थ समजावयाचा.

४. मंत्राचें तात्पर्य असें कीं, 'जो मन्त्र

यज्ञांत अर्थांस होमरस अर्पण करीत असतो त्याचे घरां अश्वी हे रथांत बसून जातात, त्यापेक्षा अर्थांस तें घर लांब आहे असें नाहीं. अतएव वरच्या मंत्रांत जी प्रार्थना केली ती आमची प्रार्थना अश्वी सहज मान्य करू शकतील.'

प्राचीन आर्य लोक आपल्या आराध्य-देवतांशी कशीं विनवणी करीत त्याचा हा एक चांगला मासला आहे.

५. ज्याचे हात सुवर्णमय
[आहेत] त्या सवित्यास [आमचें]
रक्षण करण्यासाठीं मी येथें बो-
लावितों. देवांमध्ये स्थान जाण-
णारा तो होय.

६. उदकांचा पुत्र असा जो
सविता त्याला [आमचे], रक्षणा-
साठीं स्तव. त्याचीं व्रतें आम्हांस
भावडतात.

5. I call the golden-
handed Savitâ hither for
[our] protection; among the
gods he is the one that
sees the place.

6. Praise Savitâ the
son of the waters for pro-
tection. We love his ordi-
nances.

५. या सूक्तातील ५ पासून ८ पर्यंत
क्रमा 'सवित्या' देवाविषयीं आहेत.
सविता हा वैदिक देव मोठ्या महत्त्वा-
चा आहे. याजविषयीं वेदांत पुष्कळ
सूक्तें येतात. सविता म्हणजे सूर्याभिम-
निनी देवता, म्हणजे सूर्यरूपी देव.
सविता देव सकळ वस्तूंच्या अंगां प्राण
निर्माण करितो. सूर्याचे जे किरण तेच
सवित्याचे हात. त्याला चित्रभानु म्हणजे
चित्रविचित्र रंगाचा प्रकाश. ज्याचा
आहे तो, असें नांव आहे. त्याला 'नृ-
चक्षा' ('मनुष्यांस पाहणारा'), 'हिरण्य-
हस्त', 'हिरण्यपाणि', 'हिरण्याक्ष', 'सुपा-
णि', 'सुजिह्वा', 'सुरत्न', 'पूर्णगमस्ति',
'विश्वधर्मा', 'विश्वानर', 'विश्वर्षणि' (भ-
टकणारा) इत्यादि विशेषणें लाविले-
लीं आढळतात.

या सवित्या देवाला 'हिरण्यपाणि'
म्हणजे सोन्याच्या हाताचा म्हटलें हें
योग्यच आहे, कारण कीं, सूर्यकिरण
हे सुवर्णाच्या कांतीचे असतात.

'देवांमध्ये स्थान जाणणारा तो
होय'—'स चेचा देवता पदम्.' देवता
हें या ठिकाणीं क्रियाविशेषण अव्यय
होय, 'देवेषु' या अर्थी. 'देवांमध्ये स्थान

जाणणारा तो होय' म्हणजे सकळ
देवांपैकीं हा देव उपासकांचें स्थान कोठें
अग्रे हें जाणणारा होय असा अर्थ.

सायणाचार्य या तृतीयपादाचा अर्थ
करितात तो येणेंप्रमाणें:—'तो सविता
"देव या मंत्रांत सांगितलेली देवता
"होऊन पदम् म्हणजे यजमाना-
"ने ज्या पदाप्रत पावावे त्या पदाप्रत
"म्हणजे स्थानाला चेचा म्हणजे
"दासविणारा होतो."—'हिरण्यपाणि'
ह्याचाहि सायणाचार्य यजमानाला दे-
ण्याकरितां हातांत सुवर्ण धारण करणा-
रा' असा अर्थ करितात.

६. 'उदकांचा पुत्र...त्याला'—अर्पा
नपातम्. 'उदकांचा पुत्र' हें विशेषण
नित्य अभिवाचक असतें. त्याचा अर्थ
उदकांत जन्मलेला म्हणून उदकांचा
पुत्र असा होतो. आकाशांत मेघोदकें
असतात आणि त्यांत विद्युद्गुपी अग्नी-
ची उत्पत्ति होते म्हणून त्यास उदकांत
जन्मलेला असें समजून 'उदकांचा
पुत्र' अशी संज्ञा अग्नीला मिळाली
आहे. परंतु सवित्या देवास लाविलेले
हें विशेषण ज्यांत आहे असा हा एकच
प्रयोग दिसतो.—[आमचे] रक्षणा-

विभक्तारं हवामहे वसोश्चित्रस्य राधसः ।

सवितारं नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

विभक्तारम् । हवामहे । वसोः । चित्रस्य । राधसः ।

सवितारम् । नृचक्षसम् ॥ ७ ॥

सखाय आ नि सीदत ऋविता स्तोम्यो नु नः ।

दाता राधांसि शुम्भति ॥ ८ ॥

सखायः । आ । नि । सीदत । सविता । स्तोम्यः । नु । नः ।

दाता । राधांसि । शुम्भति ॥ ८ ॥

अग्ने पत्नीरिहा वह देवानामुशतीरुप ।

त्वष्टारं सोमपीतये ॥ ९ ॥

अग्ने । पत्नीः । इह । आ । वह । देवानाम् । उशतीः । उप ।

त्वष्टारम् । सोमपीतये ॥ ९ ॥

भाषायाम्

७. वसुतः (=समीचीनस्य) चित्रस्य (=सुन्दरस्य) [च] राधसः (=धनस्य) विभक्तारं नृचक्षसं (=नराणां द्रष्टारं) सवितारं [वयं] हवामहे ॥

८. हे सखायः, आ [गच्छत] निषीदत [च] । सविता [हि] श्रुधुना अस्माभिः स्तवनीयः । राधांसं (=धनानां) दाता [स] शुम्भति (=शोभते) ॥

९. हे अग्ने, देवानाम् उशतीः (=आगन्तुमिच्छन्तीः) पत्नीः त्वष्टारं [च] सोमपानाय इह उपावह ॥

सार्तां स्तव'='अवसे उपस्तुहि.' हे मंत्र-
वक्ता जबळ असळेलेल्या दुसऱ्या उपास-
कास सांगतो आहे अशी कल्पना करा-
वी. 'त्याचीं वतें आम्हांस आवडतात.'
म्हणजे सवित्याच्या प्रीत्यर्थ जी काय

कमें करावयाचीं असतात तीं करणें
हैं आम्हांस आवडतें. तीं कमें म्हणजे
अमुक वेळीं सवित्यास सोमादि अर्पण
करून त्यास भजणें, इत्यादि.

७. चांगली [आणि] सुंदर
संपत्ती वांटून देणारा [आणि]
मनुष्यांत पाहणारा [जो] स-
विता त्याला [आम्ही] बोलाविशीं

८. हे मित्रांनो, या वसा,
आतां आम्हांस सवित्याची स्तुति
गावपाची आहे; [तो] संपत्ती-
चा दाता तेजःपुंज प्रकाशत
आहे.

९. हे अग्नी, [इकडे] येण्या-
विषयीं] उत्सुक. [ज्या] देवांच्या
पत्नी त्यांस, [आणि] त्वष्ट्यास
सोम पिण्यासाठीं येथें घेऊन ये.

7. We invoke Savitā
the distributor of beneficent
[and] beautiful wealth,
[and] the observer of men.

8. Friends, come [and]
sit down; Savitā has now
to be praised by us, [he]
the bestower of riches is
shining brightly.

9. Agni, bring hither
the anxious wives of the
gods [and] [the god] Tva-
shṭā to drink [our] Soma.

७. मंत्राचा भावार्थ असा आहे
कीं, सविता म्हणजे सूर्य उगवला म्हणजे
या जगांत जी संपत्ति आहे ती निरनि-
राळ्या मनुष्यांस जणुं काय वाटली
जाते. कारण सूर्य उगवण्याच्या पूर्वी
अंधार असल्यामुळे सर्व वस्तु एकत्र
घोटाळ्यात पडल्यासारख्या असतात,
आणि सूर्य उगवताच प्रत्येक मनुष्यास
आपले काय आणि दुसऱ्यांचे काय ते
समजतें, त्यामुळे सूर्यदेवता सविता हा
संपत्ती वांटून देतो जणुं काय, असें
कल्पिलें आहे.

‘मनुष्यांत पाहणारा,’ म्हणजे कोण
मनुष्य काय करितो हें आपण प्रत्यक्ष
पाहणारा. हें विशेषण सूर्यरूपी जो
सविता देव त्याला उत्तम रीतीनें योग्य
दिसतें हें सांगण्यास नफाच.

८. मंत्रकर्ता म्हणतो आहे कीं, ‘हे
मित्र हो ‘या, आपण सवित्याची स्तुती’
करीत बसू या; तो संपत्तीतें देणारा स-

विता उगवून प्रकाशत आहे. यास्तव
स्तुतीचा समय झाला आहे.’

हा मंत्र लक्षांत ठेवून धाचा वि-
चार करण्याजोगा आहे. ऋग्वेदांतील
सूक्तें सगळीं कुटुंबांचीं माणसें मिळून
अथवा सगळी मित्रमंडळी मिळून गात
होते आणि विस्ती लोकांसारखे सा-
माजिक प्रार्थना करीत होते असें सूक्त
१४ मंत्र २ याजवरील टिपेंत (पृष्ठ
१०० या स्थलीं) सांगितलें आहे त्याला
हें प्रमाण विशेष आहे.

९. ही आणि पुढची (दाहवी)
ऋचा अग्निविषयीं आहे. मंत्रवक्ता म्ह-
णतो कीं, ‘देवांच्या स्त्रिया हा आमचा
सोम पिण्यासाठीं यावयास आर्थाच
उत्सुक आहेत, तर त्यांस आणि त्या-
जबरोबर त्वष्ट्या देवास सोमपानार्थ
इकडे आमच्या यज्ञाजवळ घेऊन ये.’

त्वष्टा हा कोण आहे याविषयीं पूर्वी
सांगितलेंच आहे. सूक्त १३ ऋचा १०

आ ग्रा अग्र इहावसे होत्रां यविष्ठ भारतीम् ।

वरूत्रीं धिषणां वह ॥ १० ॥ ५ ॥

अ। ग्राः । अग्रे । इह । अवसे । होत्रां । यविष्ठ । भारतीम् ।

वरूत्रीम् । धिषणां । वह ॥ १० ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

१०. हे यविष्ठ अग्रे, ग्राः (=देवपत्नीः) अवसे (=रक्षणाय) आ[वह] ।
होत्रां भारतीं वरूत्रीं धिषणां [च] [आ]वह (=आनय) ॥

यावरची टीप पृष्ठ ९८ यावर पाहा.

सोम पिण्यासाठीं अग्नीने देवांस व
देवांच्या बायकांस उपासकाजवळ वेऊन
येणें हें अग्नीचें काम वेदांत प्रसिद्ध आहे.

देवपत्नींविषयां उक्तेस जो वेदांत
येतो तो त्वष्टांशीं (या ऋचेत आहे

तसा) येतो. याविषयां ऋ. ७. ३५.

६ 'त्वष्टा ग्राभिः इह शृणोतु,' १०. ६६.

३ 'त्वष्टा नो ग्राभिः सुविताय जिव्वतु,

१. १६१. ४ 'त्वष्टा ग्रासु अस्तः नि

आनजे,' हीं स्थळे पाहा.

१०. हे परम तरुण अग्नी,
[तू] देवपत्नींस [आमच्या] रक्ष-
णासाठी येथे [आण]-होत्रा, भार-
ती, वरूत्री [आणि] धिषणा यांस
घेऊन ये.

10. O youthful Agni,
bring the goddesses hither
for [our] protection, [bring]
Hotrā, Bhārati, ~~Varat~~arātri
[and] Dhishanā.

१०. 'परम तरुण अग्नी,' = 'यविष्ठ
अग्ने.' अग्नीला 'यविष्ठ' अति तरुण हें
विशेषण पुष्कळ ठिकाणीं लागलेलें आ-
ढळतें. त्या विशेषणाच्या योग्यतेविषयीं
सांगायलास नकोच; कारण कीं, अनादि
काळापासून अग्नि आहे तरी तो प्ररातन
कार्त्ता होता तसाच अजूनहि तरुणच
आहे.

• 'होत्रा' म्हणजे आत्म्यानाची देवता,
हाकेची देवता. देवतांस स्तोते जीं हाक
मारितात तद्गरी मूक मानिलेली देवता.

'भारती' म्हणजे वामूपी देवता.
पूर्वी सूक्त १३ भंत्र ९ यावरील टीप
९६ व्या पृष्ठावर माहा.

'वरूत्री' म्हणजे संरक्षणाची देवता.
संरक्षण करण्याविषयीं जिला मनुष्यें
बोलावितात अशी एक वैदिक देवता.

'धिषणा' हीहि एक वैदिक देवता
आहे. हिचें काम मनुष्यांस संपत्ती प्राप्त
करून देणें आणि मनुष्यांवर देवांची
कृपा करून देणें. सायणाचार्य धिषणा
म्हणजे वामूपी देवता असें म्हणतात.
आणि तें सरेंच आहे, कारण कीं मनु-
ष्यांच्या वाचा म्हणजे देवांप्रत केलेल्या
प्रार्थना देवांचा प्रसाद मनुष्यांवर होई
असें करून देवांकडून त्यांस द्रव्य
मिळवून देतात, असा आर्यजनांचा

भरंवसा होताच.

आतां ज्या देवपत्नी (प्राः) भंत्रांत
सांगितल्या त्या होत्रा, भारती, वरूत्री
आणि धिषणा ह्याच किंवा देवपत्नी
वेगळ्या आणि ह्या देवता वेगळ्या हें
ह्या भंत्रावरून स्पष्ट होत नाहीं, पण
एकच असाव्या असें दिसतें. देवपत्नीं-
स घेऊन ये असें साधारण रीतीनें सांग-
न मग देवपत्नींपैकीं कितीएकांचीं नांवें
सांगितलीं आहेत असें दिसतें.

आत्म्यानाची देवता म्हणजे काय
आणि ती कशाळ? कल्पिली, आणि
भारती व धिषणा ह्या वामूपी देवता
कशाळा कल्पिल्या, आणि वरूत्री ही
संरक्षणाची देवता कल्पण्याची आवश्यक-
ता काय आहे? असा प्रश्न निघेल
तर आंगच्याच्या शीतळा देवी कशाळा
कल्पिल्या? माता जोगणी (जादूचा
उपद्रव न होऊं देणारी), माता सोडि-
यार (सोडकर मनुष्यांपासून उपद्रव हो-
ऊं न देणारी देवी) (गुजराथेंत),
मरी (पटकीची देवी), वाघजाई (वा-
घाचा उपद्रव न होऊं देणारी) आणि
सटवाई (सहाव्या दिवशीं मूल मरूं
व देणारी) ह्या व दुसऱ्या देवी कशा-
ळा पाहिजेत आणि त्या कशाळा क-
ल्पिल्या? हेच त्या प्रश्नाचें उत्तर.

अभि नो देवीरवसा महः शर्मणा नृपत्नीः ।

अच्छिन्नपक्षाः सचन्ताम् ॥ ११ ॥

अभि । नः । देवीः । अवसा । महः । शर्मणा । नृपत्नीः ।

अच्छिन्नपक्षाः । सचन्ताम् ॥ ११ ॥

इहेन्द्राणीमुप द्वग्रे वरुणानीं स्वस्तये ।

अग्रायीं सोमपीतये ॥ १२ ॥

इह । इन्द्राणीम् । उप । द्वग्रे । वरुणानीम् । स्वस्तये ।

अग्रायीम् । सोमपीतये ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. महत्यो देव्यो नृपत्न्यः अवसा (=प्रसादेन) शर्मणा (=कल्याणेन)
[च सह] अच्छिन्नपक्षाः अस्मानभिसचन्ताम् (=आभिमुख्येन सेवन्ताम्) ॥

१२. [अहम्] इन्द्राणीं वरुणानीम् अग्रायीं [च] स्वस्तये सोमपानाय
[च] अत्रोपाह्वयामि ॥

११. मोठ्या [अशा ज्या]
मनुष्यांच्या स्वामिनी देवी [त्या]
प्रसादासहित [आणि] कल्याणास-
हित अच्छिन्नपक्ष येथें आम्हांकडेस
येओत.

१२. इंद्राणी, वरुणानी [आणि]
अग्रायी यांस [आमचें] कल्याण
करण्यासाठीं [आणि] सौम पिण्या-
साठीं मी येथें बोलावितों.

11. May the goddesses,
the protectresses of men,
come hither unto us swift-
ly with their protection
[and] support.

12. I invoke here In-
drāṇī, Varuṇāṇī [and] Ag-
nāyī for doing good [to us]
[and] for drinking [our]
Soma.

११. 'मनुष्यांच्या स्वामिनी देवी'
म्हणजे वरच्या (१० व्या) मंत्रांत
ज्या देवपत्नी म्हणून सांगितल्या त्याच
येथें समजावयाच्या. 'मनुष्यांच्या स्वा-
मिनी' म्हणजे मनुष्यांचें पालन करणा-
ऱ्या असें सायणाचार्य म्हणतात. = 'अ-
च्छिन्नपक्ष' म्हणजे ज्यांचे पक्ष छिन्न
(तुटले) नाहींत अशा. यांत या
देवींस पक्षाची साम्यता विवक्षित
आहे. 'अच्छिन्नपक्ष येओत' 'म्हण-
जे जसे पक्षी' अच्छिन्नपक्ष भसले
तर लवकर येतील तशा येओत. =
'प्रसादासहित [आणि] कल्याणास-
हित.' म्हणजे प्रसाद आणि कल्याण
वेळून येओत. येओत आणि अमुद्भास
प्रसन्न होऊन आमचें कल्याण करोत
असें तात्पर्य. = 'येथें आम्हांकडेस येओ-
त' = 'नः अभिसचन्ताम्.' शब्दशः अर्थ,
'मदतीसाठीं आम्हांकडेस येओत.'

नवव्या ऋचेंत देवांच्या पत्नींचें आ-
ह्वान केले आहे त्यांत 'देवानां पत्नीः'
असे शब्द आहेत, आणि या अकरा-
व्या मंत्रांत, 'नृपत्नीः' (= नृणां पत्नीः)
असे शब्द आहेत त्यापेक्षा त्या मंत्रांत

देवपत्नीरूपी देवी आणि या मंत्रांत
नृपत्नीः म्हणजे मनुष्यपत्नीरूपी देवी
असा अर्थ होण्याचा चांगला संभव
आहे. आणि तसें केले तर नृपत्नी म्ह-
णजे कोणी मनुष्यांच्या स्त्रिया म्हणून,
जसे 'पितर' हे (देव झाले तशा), देवी
झालेल्या देवी असें समजावें.

१२. इंद्राणी, वरुणानी आणि अ-
ग्रायी ह्या अनुक्रमें इंद्र, वरुण आणि
अग्नि ह्यांच्या बायका. 'इंद्राणी' शब्दा-
चा अर्थ 'इंद्राची बायको.' त्याप्रमाणेंच
वरुणानी आणि अग्रायी यांविषयीं सम-
जावयाचें. परंतु इंद्राची ही जी बायको
तिचें नांव काय आणि अग्नीच्या व वरु-
णाच्या बायकोचें नांव काय आहे तें
समजत नाहीं. मागाहून झालेल्या ग्रंथां-
त इंद्राची बायको 'शची' अशी कथा
आहे, आणि 'स्वाहा' ही अग्नीची बन्ध-
को असें सांगितलें आहे. परंतु ऋची.
शब्दाचा अर्थ प्रथम काय होता आणि
मागाहून शची म्हणजे इंद्राची बाय-
को कशी ह्याविषयीं पुढें सांगण्यांत
येईल.

म॒हती द्यौः पृथि॒वी च॑ न इ॒मं य॒ज्ञं मि॒मिक्षता॑म् ।

पि॒पृतां नो॑ भ॒रि॒म॒भिः ॥ १३ ॥

म॒हती । द्यौः । पृथि॒वी । च॑ । नः । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । मि॒मिक्ष॒ताम् ।

पि॒पृताम् । नः । भ॒रि॒म॒भिः ॥ १३ ॥

तयो॒रि॒द्वृत॑व॒त्पयो॑ वि॒प्राः लि॒हन्ति॑ धी॒तिभिः॑ ।

गन्ध॑र्वस्य ध्रु॒वे प॒दे ॥ १४ ॥

तयोः । इत् । घृ॒त॒स्वत् । पयः॑ । वि॒प्राः । लि॒हन्ति॑ । धी॒ति॒भिः ।

गन्ध॑र्वस्य । ध्रु॒वे । प॒दे ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१३. महती द्यौः [महती] पृथिवी च अस्माकमिमं यज्ञं मिमिक्षतां (=तेकु-
मिच्छतां=सिञ्चताम्) । भरिणैरस्मान्पूरयताम् ॥

१४. तयोरेव घृतवत् (=रसवत्=स्निग्धरसार्द्रं) पयो विप्रा (=मेधाविनो)
गन्धर्वस्य ध्रुवे पदे (=आकाशे) लिहन्ति ॥

• ही ऋचा पुण्याहवाचनात् कलशाराधनसमयां योपिली आहे.

१३. मोठ्या [अशा ज्या] द्यावापृथिवी त्या उभयतां आमच्या या यज्ञावर [मधुर रसाचें] सेचन करोत, त्या आम्हांस पोषणांनीं भरपूर करोत.

१४. त्यांचेंच स्निग्ध पय दे० वभजक लोक आपल्या भक्तीच्या योगानें गंधर्वांच्या अचल स्थलाच्या ठायीं चाटीत असतात.

13. May the great Heaven and Earth sprinkle [with sweetness] this our sacrifice; may they all us with nourishments.

14. It is the fatty milk of these two that the singers taste in the eternal home of the Gandharva.

१३. 'मोठ्या' हें स्वभावोक्तियुक्त विशेषण येथें द्यावापृथ्वीस लाविलें तें यथायोग्य आहे यांत संशय नाही. [मधुररसाचें] सेचन करोत, 'मिमिक्षताम्', 'अक्षरशः', 'सेचन करोत', 'भिजवोत', 'आर्द्र करोत' म्हणजे यज्ञाला (सोमरस इत्यादि जे पदार्थ यज्ञांत देवांस अर्पण करावयाचे त्या पदार्थांला) मधुर करोत. 'मिमिक्षताम्' या क्रियापदाच्या अर्थाविषयी याच सूक्ताच्या ३ व्या मंत्रावरील टीप पाहा. 'पोषणांनीं भरपूर करोत' म्हणजे पुष्टिकारक पदार्थांनीं आम्हांस भरून टाकोत.

१४. 'त्यांचेंच' म्ह. द्यावापृथिवींचेंच. 'स्निग्ध पय' म्ह. चिकण दूध. 'देवभजक लोक...चाटीत असतात' = 'विप्राः रिहन्ति.' या शब्दाचा भावार्थ काय आहे तें स्पष्ट समजत नाही. आणि द्यावापृथिवींचें चिकण दूध तें कोणतें व तें देवभक्त कसें चाटितात तें नीट समजत नाही. आम्हीं सायणांस अनुसरून शब्दशः अर्थ केला आहे. ते म्हणतात कीं, 'गंधर्वांचें अचल स्थल म्हणजे अंतरिक्ष, म्हणजे अकाश;

"आणि द्यावापृथिवींचें दूध म्हणजे "उदक." गंधर्वांचें स्थल म्हणजे आकाश हा अर्थ खरा दिसतो आणि मंत्राचें तात्पर्य असें दिसतें कीं, देवभक्तांस जें मिष्ट उदक आकाशातून पडत म्हणजे वर्षत असलेलें प्यावयास मिळतें तें द्यावापृथिवींचेंच दूध होय. अथवा या जगांत संपन्निरूप मिष्ट दूध जें देवभक्तांस प्यावयास मिळतें ते आकाशातून पडणारें द्यावापृथिवींचेंच मिष्ट दूध होय. किंवा हें चिकण दूध म्हणजे सोमरस असाहि कवींचा भावार्थ असेल.

'गंधर्वांचें अचल स्थल' = 'गन्धर्वस्य ध्रुवं पदम्.' गंधर्व म्हणून एक प्रकारचा देवयोनींतील प्राणी आहे. आणि गंधर्व ही एक प्रकारची देवांची विशेष जातिहि आहे. अर्वाचीन म्हणजे पुराणादिक ग्रंथांत गंधर्व हे स्वर्गाचे गायक लोक आहेत असें सांगितलें आहे. परंतु वेदांत गंधर्व हा एकच व्यक्ति आहे असे बहुतेक सांगितलेलें आढळतें. आणि ऋग्वेदांत गंधर्वाविषयी जें उल्लेख आहेत त्याचें तात्पर्य खाली उतरून घेतलें आहे.

० स्योना पृथिवि भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शर्म सप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

स्योना । पृथिवि । भव । अनृक्षरा । निवेशनी ।

यच्छा । नः । शर्म । सप्रथः ॥ १५ ॥ ६ ॥

भाषाभाष्यम्.

१५. हे पृथिवि [त्वम्] अस्मभ्यं स्योना (=सुखा) अनृक्षरा (=अकण्टका) निवेशनी (=विश्रान्तिस्थलवती) [च] भव । [अस्मभ्यं] वृत्तृतमाश्रयं [च] [प्र] यच्छ ॥

“गंधर्वाचा संबंध सूर्याशीं फार आहे. तो सूर्याच्या षोडशाचा लगाम आपल्या हातात धरून रथ हाकतो. आणि तो आकाशात अति उंच स्थलीं असतो. त्याच्या हातीं लखलखीत शस्त्रें असतात. त्याच्या अंगावर सुवासित आणि लखलखीत वस्त्रें आहेत, आणि तो पृथ्वीवर उक्तेड पाडतो. तो आकाशातून मोठगा त्वरेने चालतो आणि त्याला आकाशातून मोठगा झपाट्याने उडत जाणारा जो सुपर्ण (=पक्षी) म्हणजे सूर्य त्याची उपमा दिलेली आढळते. सविता, पूषा आणि सोमदेव यांच्याशी याचा संबंध फार येतो. आणि सोमाची उपमा त्याला दिलेली आढळते.

“गंधर्वास स्वर्गाचीं उदकें (=मेघोदकें) वेष्टून असतात आणि तीं उदकें त्याच्या समक्ष खालीं भूमीवर वाहतात असें सांगितलें आहे. आणि हीं जीं खालीं वाहणारीं उदकें त्यात दिव्य स्वरूपा असतो अशी विवक्षा पुष्कळ सूक्तांत दिसते. त्या सोमाचा रक्षक आणि दाता गंधर्व आहे असें सांगितलें आहे. असेंहि सांगितलें आहे कीं,

सोमवल्लीच्या अंगीं दिव्य सोमशक्ति येई असें करणारे गंधर्व कितीएक आहेत. गंधर्व म्हणून जो कोणी आहे त्याची बायको अप्सरा असें सांगितलें आहे. तिलाच ‘अप्या योषा’ आणि ‘अप्या योषणा’ असें नांव आहे. ‘गंधर्व’ आणि ‘अप्या योषा’ यांच्या पासून मनुष्यजातीचें जें पहिलें जोडपें यम आणि यमी त्यांनीं उत्पत्ति झाली. ‘गंधर्व’ याचा अधिकार अविवाहित कन्येवर मोठा असतो. अविवाहित युवति प्रथम ‘गंधर्व’ याची असते, मग ती सोमाची होते आणि त्यानंतर अग्नीची होते. आणि विवाहसमयीं नुवरी नवऱ्याच्या स्वाधीन करण्याच्या पूर्वी गंधर्वाची प्रार्थना केली पाहिजे. गंधर्वाचीं विशेषणें ‘विश्रावसु’ (सर्व द्रव्यें ज्याजवळ आहे तो), ‘दिव्य, आणि ‘वायुकेश’ अशीं आढळतात. गंधर्वांच्या गायनाविषयांहि क्रांचत स्थळां उक्तेस येतो (ऋ. १०. १७७. २). गंधर्वास देवांचीं गुणें ठाऊक असतात. इत्यादि वेदांत सांगितलें आहे.”

० ह्या ऋचेचा उपयोग याज्ञिक भूस्पर्शनाकडेस करितात.

१५. हे पृथ्वी, [तू आम्हांस]
सुखकारक, कंटकरहित [आणि]
विश्रांती घेण्यास स्थल देणारी
हो; आम्हांस विस्तीर्ण आश्रय दे.

15. O Earth, be thou
blissful, thornless, [and]
harbouring [unto us], give
unto us an extensive abode.

१५. 'आम्हांस विस्तीर्ण आश्रय
दे' म्हणजे आम्हांस पक्कळ आली
मिळो; जेणेकरून आम्हांस सुख होई
असे विस्तीर्ण स्थल तुझ्या पाठीवर

आम्हांस मिळो. यांत केलिली प्रार्थना
पृथ्वीला उद्देशून करण्याजोगी आहे
यांत संशय नाही.

‘अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।

पृथिव्याः सप्त धामभिः ॥ १६ ॥

अतो॑ । दे॒वाः । अ॒व॒न्तु । नः । यतो॑ । वि॒ष्णुः । वि॒ऽच॒क्रमे॑ ।

पृ॒थि॒व्याः । स॒प्त । धा॒मऽभिः ॥ १६ ॥

‘भार्षाणीम्.

१६. यस्मात् [स्थलाद्] विष्णुः विचक्रमे (पदानि स्थापितवान्) तस्मात् [स्थलात्] देवाः पृथिव्याः सप्त धामभिः (!) अस्मानवन्तु ॥*

* या ऋचेपासूत या सूक्ताच्या समाशीपर्यंत सहा ऋचोस विष्णुसूक्त म्हणतात व यांतील “अतो देवा०” व “इदं विष्णु०” या मंत्रांचा उपयोग याज्ञिक प्रायश्चित्तहोमांत व यज्ञोपवीताभिमंत्रणांत वगैरे अनेक ठिकाणीं करितात.

१६. जेथून विष्णूने पावलें टाकिलें तेथून [येऊन] देव पृथ्वीच्या सप्त धामांनीं आम्हांस रक्षेत.

16. May the gods protect us with the seven places of the earth, from thence whence Vishnu put his steps.

१६. येथपासून ते सूक्ताच्या शेवटपर्यंत मंत्र विष्णूवर्षयां आहेत असे अनुक्रमणिकेवरून दिसून येईल.

हा सोळावा मंत्र पदशः अर्थ घेऊन पाहिलें तर सोपा आहे आणि भावार्थहि सोपा आहे. कारण कां, देव आम्हांस रक्षेत हेच तात्पर्य आहे. पण 'जेथून विष्णूने पावलें टाकिलें' ती जागा कोणती आणि 'पृथ्वीचीं सप्त धामे' म्हणजे काय ?

सायणाचार्यांचें भाष्य आहे तें असें:-
“ विष्णु म्हणजे परमेश्वर सप्त धामांनीं म्हणजे आयची वगैरे सात वृत्तांच्या साधनांनीं ज्या पृथ्वीवरून म्हणजे. पृथ्वीच्या उभा प्रदेशावरून पावलें टाकिते झाला त्या भूप्रदेशाहून देव आम्हांस रक्षेत.

“ तैत्तिरीय ब्राह्मणांत असें सांगितलें आहे कां, 'विष्णुस पुढें घालून देव वृत्तांच्या योगानें हे अजिंक्य लोक जिकिते झाले.' पृथ्वीच्या प्रदेशाहून रक्षण म्हणजे भूलोकां असलें. त्या पापापासून रक्षण असा अर्थ.”

परंतु 'जेथून विष्णूने पावलें टाकिलें तेथून देव पृथ्वीच्या सप्त धामांनीं आम्हांस रक्षेत' हा पदशः अर्थ सयुक्तिक आणि स्पष्ट व अडिष्ट दिसतो.

विष्णु ही देवता वैदिक युगानंतरच्या काळां जशी प्रख्यात आणि प्रमुख आहे तशी वेदांत नाहीं. वेदांत विष्णु हा इतर देवांप्रमाणे एक देव आहे. किं-

बहुधा तो इतर कितीएक देवांपेक्षा कमीच पानिलेला आहे. अग्नि, इंद्र, मित्र, वरुण, अश्वी, उषा, सोम (सोमरसाची देवता) यांचे जितकें माहात्म्य वेदांत आहे तितकें सुद्धा विष्णूचें वैदिक युगांत नव्हतें असें दिसून येतें.

क्रमवेदांत विष्णूवर्षयां जें सांगितलें आहे त्यास आणि पुराणांत वगैरे त्याज-विषयां सांगितलेल्या कथास पक्कळ अंतर आहे. विष्णुस अजून बायकोची व मुलांची आणि संसार करण्याची जरूर लागली नव्हती. तो ब्राह्मणाकडून लाथा मारून घेऊन त्यांतच आपला मान आहे असें मानून घेण्यास शिकला नव्हता.

वेदांत त्याविषयां सांगितलें आहे त्याचा सारांश येणेंप्रमाणे:-तो तीन पावलें टाकितो आणि तीन पावलांत सकलं भुवनाचें आक्रमण करितो. तो ज्या ज्या ठिकाणीं आपलें पाऊल ठेवितो तेथें तेथें सुखें असतात. तो सकल पाण्याचें एकटा रक्षण करितो. त्याचें फार उंच पाऊल जेथें पडतें तेथें पुण्यवंत मनुष्य राहत असतात. विष्णु हा इंद्राचा सखा होय, आणि तो इंद्राबरोबर सोम पितो आणि इंद्रास वृत्र माण्याला मदत करितो. केव्हा केव्हा त्याला इंद्रानें शक्ति दिली व कोटकोट इंद्रास त्याणें शक्ति दिली असेंहि सांगितलें आहे! इंद्रासाठीं विष्णु सोम सिद्ध करितो असेंहि सांगितलें आहे. विष्णूचें

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

समूहमस्य पांसुरे ॥ १७ ॥

इदम् । विष्णुः । वि । चक्रमे । त्रेधा । नि । दधे । पदम् ।

समूहमस्य । अस्य । पांसुरे ॥ १७ ॥

भाष्यार्थम्.

१७. इदं [जगत्] विष्णुः विचक्रमे । [एतस्मिन्] त्रीणि पदानि निदधे ।
अस्य [विष्णोः] पांसुरे [पदे] [इदं जगत्] समूहम् (समूहनम्) ॥

आज्ञानं पृषा देवासह फार कण्ठ होते; केव्हा केव्हा मस्तु आणि त्वष्टा वाज-बरोबर होते. त्वष्टा हा स्त्रियांच्या पोटां गर्भ उत्पन्न करितो आणि विष्णु गर्भा-शय उत्पन्न करितो (विष्णुर्गर्भां कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिशतु ऋ. १०. १८४. १). विष्णूचें आह्वान साविता, वात, सूर्य, अश्वी वगैरे देवांबरोबरहि होत असतें.

यावरून असें दिसून येईल कीं, विष्णु म्हणजे सूर्यरूपीच देवता. सूर्य उगवतो तेव्हा त्याचें पहिलें पाऊल (पद) पडतें असें समजावयाचें; तो मध्याह्नां आकाशमध्यांत येतो तेव्हा तें दुसरें पाऊल, आणि तो मावळला म्हणजे तें तिसरें पाऊल. आणि हीं तिन्ही पावलें झालीं म्हणजे सूर्यरूपी विष्णु सकल भुवनाचें आक्रमण संपादितो म्हणजे तीन पावलांनां सकल भुवन चालून जाणें हें खरेंच आहे. त्याप्रमाणेंच सूर्य जेथें जेथें असतो तेथें तेथें त्याच्या प्रकाशाच्या योगाने कळत जाणें सुख वाढतें यास्तव सूर्यरूपी जो विष्णु तो जेथें जेथें पाऊल टाकितो तेथें तेथें सुख असतात हें खरेंच. (दोन चार दिवस

सूर्य मुळाव उगवला नाहीं अशी कल्पना करा म्हणजे आपला किती सुखें अंतरनीळ तीं पाहा). त्याप्रमाणेंच सूर्याचें अति उच्चस्थान जें मध्याह्नाचें स्थान तेंच तद्रूप विष्णूचें, अति उंच पाऊल. तें अति उच्च प्रदेशां असल्या-मुळे पण्यवंत पाणी व देव तेथें राहत असतील असें समजणें हें साहजिक आहे. विष्णु सकल प्राण्यांचें संरक्षण करितो हें खरेंच. कारण सूर्य जर या जगांभूत नाहींसा होईल तर सर्व प्राणी मरून जातील. आणि तो इंद्राचा स्नेही हेंहि खरेंच. कारण कीं, सूर्य नसेल तर सोम कसा उत्पन्न होईल, आणि पाऊस कसा पडेल?

आणि यावरून विष्णु जेथून पावलें टाकितो तेथून येऊन देव आम्हांस रक्षित, म्हणजे तात्पर्य असें कीं, तेथून देव येतील तर ते सुखें घेऊन येतील.

वर सांगितलेल्या सारांशावरून विष्णूच्या वामनावताराची अथवा त्रिविक्रमावताराची कथा कशी रचिली गेली हें वाचकांच्या लक्षांत सहज येऊन चुकेल. त्रि=तीन, विक्रम=पाऊल=तीन पावलांचा देव. अर्थात् सूर्यरूपी देवता.

१७. या [भुवना] वरून विष्णु चालत असतो, [आणि] तीनदा पाऊल टाकितो. [सकल भुवन] त्याच्या धूलिमम [पावला]च्या आंत झांकून जातं.

१७. वरील टिपेंतील सामांशान जें सांगितलें आहे तेंच येथें आलें आहे. भावार्थ असा आहे कीं. 'सृष्टी' विष्णु तीन पावले चालून सधे भुवन व्यापून टाकितो. आणि तो इतक्या झपाट्याने चालतो की, त्याच्या पावलाची जी धूळ उडते तींत सकल भुवन झांकून जातं.

'तीनदा पाऊल टाकितो' - 'त्रेधा निदधे पदम्.' हे जे शब्द आहेत त्यांत वामनावताराचें आणि त्रिविक्रमावताराचें असे लक्ष्यांत ठेविलें पाहिजे. 'आंत झांकून जातं,' 'समूहम्' म्हणजे पाऊल या भुवनाच्या बाहेर जातं

17. This [universe] Vishnu traverses; he puts his triple step. [This universe] becomes collected within his dusty [triple step].

आणि भुवन पावलापेक्षा लहान दिसते असें तात्पर्य.

'त्रिविक्रमे' आणि 'पदं निदधे' या क्रियापदांचा अनुक्रमें कळून 'चालत असतो' आणि 'पाऊल टाकितो' असा रीतिवर्तमानकाळा अर्थ केल्या आहे. वैदिक संस्कृतीत पूर्णभूत अथवा पूर्णवर्तमान काळा असलेल्या क्रियापदांचा रीतिवर्तमानकाळा असल्याप्रमाणें अर्थ करावा लागतो याविषया पूर्वी लिहिलेच आहे. उदाहरणार्थ सूक्त ६, मंत्र ४ याजवर दिलेली (पृष्ठ ३८) 'पुनः निपजनात' यावरची टीप पाहो.

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।

अतो धर्माणि धारयन् ॥ १८ ॥

त्रीणि । पदा । वि । चक्रमे । विष्णुः । गोपाः । अदाभ्यः ।

अतः । धर्माणि । धारयन् ॥ १८ ॥

विष्णोः कर्माणि पश्यन् यतो व्रतानि पस्पशे ।

इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ १९ ॥

विष्णोः । कर्माणि । पश्यन् । यतः । व्रतानि । पस्पशे ।

इन्द्रस्य । युज्यः । सखा ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१८. अदम्भनीयः पालको विष्णुर्त्रीणि पदानि विचक्रमे । [पदविक्रमणं कुर्वन्] अतः (= त्रयाणां पदानां स्थले) धर्मान्धारयति ॥

१९. विष्णुः यतः [स्थानाद्] [युष्माकं] व्रतानि (= कर्माणि) पश्यान् [तत्र] तस्य कर्माणि [यूयं] पश्यत । [स हि] इन्द्रस्य युज्यः (= प्रियतमः) सखा [भवति] ॥

१८. [सर्वांचा] अप्रतारणीय रक्षिता विष्णु तीन पावलें चालतो, आणि [जेथें जेथें त्याचीं पावलें पडतात] तेथें तेथें तो धर्माचें संरक्षण करीत असतो.

१९. [हे मित्रांनो], ज्या ठिकाणाहून विष्णु [तुमचीं] कामे पाहतो तेथें त्याचे पराक्रम [तुम्ही] पाहा. तो इंद्राचा जीवलग मित्र [होय].

18. Vishnu the undecivable protector, traverses three steps, preserving the sacred laws where ever he goes.

19. See the deeds of Vishnu [therefrom] whence he observes [your] works. He [is] the intimate friend of Indra.

१८. सूर्यरूपी 'देव' विष्णु सर्वांचें रक्षण करितो म्हणून १६ व्या सूत्राच्या टिपेंत सांगितलेंच आहे. ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश्वर अशी त्रिमूर्ति मागाहून पुराणादिकांत प्रसिद्ध झाली त्यांतून विष्णूचें काम रक्षण करणें हें होय अशी जी रचना आहे तिचें बीज या मंत्रांत 'गोपाः' या शब्दांत आहे. ऋग्वेदांत इतर ठिकाणीहि विष्णूच्या रक्षकपणाविषयीं सांगितलें आहे.

'अप्रतारणीय रक्षिता' म्हणजे 'जो विष्णु अशा प्रकारचा रक्षण करणारा आहे की, त्याला कोणी ठकवू शकत नाही. बिनचूक राखणारा, ज्याणें केलेलें रक्षण निघेंक होय.

'जेथें जेथें त्याचीं पावलें पडतात तेथें तेथें' = 'अतः'. अक्षरशः अर्थ 'तेथें', म्हणजे 'त्रीणि पदा विचक्रमे' याच्या अधिकारस्थलीं.

'धर्माचें संरक्षण करीत असतो.' म्हणजे सूर्य उगवतो म्हणून सर्व काहीं व्यापार चालतात. तो नसेल तर व्यापार म्हणजे काहींच कर्म, क्रिया, कामे वगैरे चालणार नाहीत व भग धर्म

चालणार नाहीत. 'धर्माचें संरक्षण करीत असतो' असं जे वेथें (व अन्य स्थलांहि वेदांत) सांगितलें आहे तें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे. कारण जेव्हा धर्माचा हास राक्षसादिकांच्या दुष्टपणामुळें होतो तेव्हा तेव्हा विष्णु अवतारांनीं वगैरे धर्माचें पुनरुज्जीवन करून धर्मसंस्थापना करितो अशा ज्या प्रसिद्ध कथा पुराणांतरीं वगैरे आढळतात त्याचें मूळ बात आहे.

१९. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, विष्णु (म्हणजे सूर्य हाच कोणी एक देव) मनुष्यांना केलेलां कृत्ये—यज्ञादि, पापपुण्यादि,—आकाशांतून चालत असतो पाहतो. आणि तो जेथून पाहतो तेथें म्हणजे आकाशांत सूर्यकाय काय पराक्रम करीत असतो तें म्हणजे तीन पावलांनीं सकल भुवनांचें आक्रमण करणें, सकलांचें रक्षण करणें इत्यादि पराक्रम तुम्ही पाहा.

• 'तो इंद्राचा जीवलग मित्र [होय]'.
• 'इंद्रस्य युज्यः सखा.' म्हणजे तो इंद्राबरोबर सीमरत प्यावयास उपासकाकडे-

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ २० ॥

तत् । विष्णोः । परमम् । पदम् । सदा । पश्यन्ति । सूरयः ।

‘दिविऽईव । चक्षुः । आऽततम् ॥ २० ॥

तद्विप्रासो विपन्यवो जगृवांसः समिन्धते ।

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

तत् । विप्रासः । विपन्यवः । जगृवांसः । सम् । इन्धते ।

विष्णोः । यत् । परमम् । पदम् ॥ २१ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

२०. तद् विष्णोः परमम् (=उच्चैस्तमम्) पदं (=पादग्रक्षेपं) दिवि आततं (=विस्तृतं) चक्षुरिव सूरयः सदा पश्यन्ति ॥

२१. विष्णोः परमम् (=उच्चैस्तमम्) पदम् [इति] यद् [वदन्ति] तद् विपन्यवः (=स्तुतिकृतः) जाग्रुका विप्राः (=मेधाविनः) समिन्धते (=अद्रिष्टेण समिद्धं कुर्वन्ति) ॥

स जातो आणि वृत्राला मारण्याच्या कार्यां इंद्रास फार मदत करितो. वर १६ व्या मंत्रावरील टिपेंतील विष्णु-वृत्रान्ताचा सांगडा पाहा. ‘इंद्राया जीवलय मित्र’ हे शब्द भोठगा महत्त्वाचे आहेत. कारण कां, पुराणांतरी

इतिहासांत व काव्यांत वगैरे कोणी असुरांना पृथ्वीचा, देवांचा वगैरे छळ मांडला म्हणजे इंद्र विष्णुकडेस सहाय्यीकरण्यास जात असतो त्या कथेचें हें बीज आहे.

२०. विष्णूचें [जें] अति उंच पाऊल तें, आकाशांत लावून ठेविलेल्या मोठ्या डोळ्याप्रमाणें, विद्वज्जनांच्या नित्य दृष्टीस पडत असतें.

२१. विष्णूचें अति उंच पाऊल ज्याला म्हणतात तें [देवगुण] गायक [आणि] जागरूक विद्वज्जन प्रदीप्त करीत असतात.

20. That highest step of Vishnu the learned always see like a broad eye fixed in heaven.

21. That which is the highest step of Vishnu the pious [and] watchful singers kindle.

२०. मंत्राचें तात्पर्य असें आहे कीं, 'विष्णूचें अति उंच पाऊल कशाळा म्हणावें? तर त्याला उत्तर हें कीं, नित्य सूर्य मध्याह्नीं आकाशाच्या शिखरावर चढवो त्यालाच बुधजन विष्णूचें 'परमं पदम्' (अत्युच्च पाऊल) असें म्हणतात. तो जो मध्याह्नींचा आकाशशिखरावर असलेला सूर्य तो, जणुं काय इंद्राचा अथवा वरूणाचा डोळा आकाशांत पसरून ठेविल्याप्रमाणें दिसतो.' क्र. १.११५.१, १.१३६.२ पाहा. 'लावून ठेविलेल्या मोठ्या' हा अर्थ 'आततम्' यापासून गम्यमान आहे.

२१. मंत्राचें तात्पर्य असें दिसतें कीं, विष्णूचें अति उंच पाऊल म्हणजे

मध्याह्नींचा आकाशशिखरावर चढलेला जो सूर्य त्याला देवभजन व देवयजन करणारे गायक लोक प्रदीप्त करितात. म्हणजे अग्नीला प्रदीप्त करितात. मध्याह्नींचा जो प्रसरतेजस्क सूर्य तद्रूपी अग्नीस पेटवितात. म्हणजे यज्ञ करणारे लोक यज्ञासाठीं अग्नि म्हणून जो पेटवितात तो मध्याह्नींचा प्रसरतेजस्क सूर्यच अथवा तद्रूपी विष्णूचें अति उंच पाऊलच होय असें समजावयाचें असा भावार्थ आहे.

'जागरूक' = 'जागृवस्तः.' म्हणजे योग्यकाळीं देवयजन करण्याविषयी तत्पर.

सूक्तम् २३.

कण्वपुत्रो मेधातिथिर्ऋषिः । देवता-१ वायुः । २-३ इन्द्रवायू । ४-६ मित्रा-
वरुणौ । ७-९ इन्द्रो मरुत्वान् । १०-१५ विश्वे देवाः । १३-१५ पूषा ।
१६-२३ आपः । २३-२४ अग्निः । छन्दः-१-१८ गायत्री । १९ पुरउ-
ष्णिक् । २० अनुष्टुप् । २१ प्रतिष्ठा । २२-२४ अनुष्टुप् ॥

तीव्राः सोमाम् आ गच्छाशीर्विन्तः सुता इमे ।

वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥

तीव्राः । सोमासः । आ । गच्छि । आशीःश्वन्तः । सुताः । इमे ।

वायो इति । तान् । प्रस्थितान् । पिब ॥ १ ॥

उभा देवा दिविस्मृद्वोन्द्रवायू हवामहे ।

अस्य सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

उभा । देवा । दिविस्स्पृशौ । इन्द्रवायू इति । हवामहे ।

अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. [अग्नि] सोमास्तीक्ष्णाः [सन्ति] । [तरमाद्] [हे वायो] [त्वम्]
आगच्छ । इमे सुताः (=अभिषुताः सोमाः) । आशीर्विन्तः (=पक्षदुग्धमिश्रिताः)
[सन्ति] । हे वायो तान् [पुतान्प्रभृतान्] पिब ॥

२. उभा दिविस्पृशौ (=शुलोकस्पृशौ) देवाविन्द्रवायू अस्य सोमस्य पानाय
[वयं] हवामहे (=आह्वयामः) ॥

सूक्त २३.

ऋषि, पूर्ववत्. वृत्त, गायत्री;
पण १९ चें पुरउष्णिक्, २० चें
अनुष्टुप्, २१ चें प्रतिष्ठा आणि
२२-२४ चें अनुष्टुप्. देवता—
१ वायु, २-३ इंद्रवायु, ४-६
मित्रावरुण, ७-९ मरुद्युक्त इंद्र,
१०-१२ विश्वे देव, १३-१५ पूषा,
१६-२३ आपो देवी, २३-२४ अग्नि.

१. [हे] सोमरस तीक्ष्ण
[आहेत], [तर हे वायू] येथें
ये; हे सोमरस दुग्धमिश्रित [आ-
हेत]. [तर] हे वायू, हे अर्पण
कलेले [सोमरस तूं] पी.

२. आकाशस्पर्शा [जे] दोघे
देव इंद्रवायू त्यांस हा सोम पि-
ण्याकरितां [आम्ही] बोलावितों.

१. हा मंत्र महत्त्वाचा आहे. का-
रण कीं, यावरून सोम कसा असला
म्हणजे आणि त्यांत काय काय घातले
म्हणजे तो देवांस प्रिय होईल असें
आमचे पूर्वज आर्यजन समजत तें
दिसून येतें. प्रथमतः ऋषि म्हणतो कीं,
हे सोमरस तीक्ष्ण आहेत, म्हणजे आ-
षट् अथवा तुरट आहेत, केवळ गुळ-
चट नाहींत. पण नुस्ते तीक्ष्णच नाहींत,
तर त्यांत ऊन दूध मिसळले आहे.
यावरून दुध ऊन कडून सोमरसांत घा-
लीत असें दिसतें.

हा दोन गुणांनीं युक्त असे हे सोम-

HYMN 23.

To Vāyu (1), Indra and Vāyu
(2-3), Mitrāvarunau (4-6),
Indra accompanied by the Mā-
ruts (7-9), the Vis've-Devas
(10-12), Pūshā (13-15), Āpas
i. e. the Waters (16-23), and
Agni (23-24). Metre—Gāya-
trī, but the Pura-nshnik in 19,
Anushṭup in 20, Pratisṭhā
in 21 and Anushṭup again in
22-24. Author as before.

1. [These] Somas [are]
sharp, come hither, [Vāyu],
these extracted juices [are]
mixed with boiled milk.
Drink them Vāyu, [as
they are] offered [to thee.]

2. We invoke the two
gods Indra and Vāyu that
reach the sky, in order that
they may drink this Soma.

रस आहेत, यास्तव हे वायू, तूं ये
आणि हे तूं पी, असें तात्पर्य.

२. 'आकाशस्पर्शा,' = 'दिविस्पृशा.'
म्हणजे जे इतके मोठे आहेत अथवा
ज्यांचें गमन इतकें आहे कीं, ते आका-
शापर्यंत जाऊन पोहचतात. सूक्त २२
ऋचा २ आणि त्याजवरील टीप पाहा. —
'हा सोम' म्हणजे हा जो आम्हीं
अर्पण केला आहे तो. — 'आम्ही बोला-
वितों.' मंत्रकर्ता ऋषि एकटाच आहे
तरी अनेकवचनीं प्रयोग असण्याचें का-
रण सूक्त १४ मंत्र २ यावरील टिपेंत
१०० व्या पृष्ठावर पाहा.

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये ।

सहस्राक्षा धियस्पती ॥ ३ ॥

इन्द्रवायू इति । मनःऽजुवा । विप्राः । हवन्ते । ऊतये ।

सहस्रऽअक्षा । धियः । पती इति ॥ ३ ॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये ।

जज्ञाना पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

मित्रम् । वयम् । हवामहे । वरुणम् । सोमऽपीतये ।

जज्ञाना । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती ।

ता मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥ ५ ॥

ऋतेन । यौ । ऋतऽवृधौ । ऋतस्य । ज्योतिषः । पती इति ।

ता । मित्रावरुणा हुवे ॥ ५ ॥ ८ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः ।

करतां नः सुरार्धसः ॥ ६ ॥

वरुणः । प्रऽअविता । भुवत् । मित्रः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

करताम् । नः । सुऽरार्धसः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

३. मनोजवौ सहस्राक्षौ धियस्पती (=देवयजनबुद्धेः पती) इन्द्रवायू ऊतये विप्रा (=मेधाविनः) आहुयन्ति ॥

४. वयं मित्रं वरुणं [चेत्थेतौ] जातमात्रौ पूतदक्षौ (=पवित्रमनस्कौ) सोमपानाय आह्वयामः ॥

५. यौ ऋतेन (=सत्यधर्मावरणेन) ऋतावृधौ (=ऋतेन सत्येन वर्धमानौ=उष्णहर्षौ) ऋतस्य ज्योतिषः (=सत्यस्य प्रकाशस्य) पती [स्तः] तौ मित्रावरुणौ [अहम्] आह्वयामि ॥

६. वरुणो मित्रश्च [च] विश्वाभिरूतिभिः (=रक्षणैः) प्राविता (=रक्षिता) भवतु । [तावुभौ] अस्मान् सुरार्धसः (=प्रभूतधनवतः) कुरुताम् ॥

३. [जे] मनाप्रमाणे चपल, [आणि] ज्यांस हजार डोळे आहेत [आणि] भजनबुद्धीचे प्रभु [असे जे] इंद्रवायू त्यांस विद्वज्जन [आपल्या] संरक्षणासाठीं बोलावितात.

४. जन्मतः पवित्र मनाचे जे मित्र [आणि] वरुण त्यांस आम्ही सोम प्यावयास बोलावितों.

५. सत्याचरणानें प्रसन्न होणारे [आणि] सत्य सूकाशाचे स्वामी जे ते मित्रावरुण त्यांस [मी] बोलावितों.

६. वरुण [आणि] मित्र सकेल संरक्षणांसहित [येज्ज] [आमचे] संरक्षित होओत., ते आम्हांस चांगले संपत्तिमान करोत.

3. The pious singer's invoke for protection Indra and Vāyu who are as quick as the mind, who have a thousand eyes [and] who are the lords of prayer.

4. We invoke Mitra [and] Varuna born pure of mind, that they may drink [our] Soma.

5. I invoke that Mitra [and] that Varuna who are pleased with the practice of truth, [and] who are the lords of the true light.

6. May Varuna [and] Mitra become [our] protectors with all [their] protections; may they make us possessors of great riches.

३. या मंत्रांत इंद्रवायूस लाविलेलीं विशेषणें लक्ष्यांत ठेवण्याजोगीं आहेत. 'ते मनाप्रमाणे चपल' आहेत म्हणजे त्यांस उपासकांजवळ येण्यास वेळ लागत नाहीं, मनाप्रमाणे धावून येतात. तसेच त्यांस सहज नेत्र आहेत, म्हणजे ते सर्वत्र पाहू शकतात. आणि ते भजनबुद्धीचे प्रभु होत; म्हणजे देवभजनाची जी बुद्धि मनुष्यामध्ये उत्पन्न होते तिचे प्रेरक तेच होत, आणि सर्व भक्ति त्यांसच अर्पण करण्यास योग्य होय.

४. 'जन्मतः पवित्र मनाचे,' = 'जन्माना पतदक्षता.' म्हणजे जे जन्मले तेच पवित्रमनस्क असे जन्मले, इतरां-

प्रमाणें जन्मानंतर विद्याभ्यासानें अथवा सत्संगानें वगैरे ज्यांचें मन पवित्र झालेलें आहे असे नव्हेत. यांत 'जन्माना पतदक्षता' हे शब्द महत्त्वाचे आहेत. मर्त्यजनाविषयीं जसें जन्ममरणानें बोलतात तसेंच इंद्रवायूविषयीं ऋषि येथें बोलत आहे.

५. 'सत्याचरणानें प्रसन्न होणारे' = 'ऋतेन ऋतावृधौ' यांत 'ऋतेन' हें पद पुनरुक्त (अवश्य नाहीं असें) आहे. तथापि असे प्रयोग साधारण भाषेमध्ये जसे पुष्कळ आढळतात तसेच वेदांताहि पुष्कळ येतात. उदाहरण 'वसुनी वसुपातिः', इ०. सत्याचरणानें प्रसन्न

मरुत्वन्तं हवामहे इन्द्रमा सोमपीतये ।

सज्जुर्गणेन तृप्पतु ॥ ७ ॥

मरुत्वन्तम् । हवामहे । इन्द्रम् । आ । सोमऽपीतये ।

सज्जुः । गणेन । तृप्पतु ॥ ७ ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गण देवासः पूषरातयः ।

विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ ८ ॥

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासः । पूषरातयः ।

विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥ ८ ॥

हत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा ।

मा नो दुःशंस ईशत ॥ ९ ॥

हत । वृत्रम् । सुदानवः । इन्द्रेण । सहसा । युजा ।

मा । नः । दुःशंसः । ईशत ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

७. मरुत्वन्तमिन्द्रं सोमपानाय आह्वयामः । [स] [मरुतः] गणेन सज्जुः (=युक्तः सन्) तृप्पतु ॥

८. हे इन्द्रज्येष्ठाः पूषरातयः (=पूषोदाराः) विश्वे मरुद्गणा देवाः, मम हवम् (=आह्वानं) श्रुत ॥

९. हे सुदानवः (=शोभनदानयुक्ताः) [मरुतः] इन्द्रेण युजा (=मित्रेण) [सह] वृत्रं (=शत्रुं) सहसा (=चलेन) हत (=नाशयत) । दुःशंसः (=दुःशब्द-युक्तः) अस्मान् मा ईशत (=प्रभवतु) ॥

होणारे म्हणजे आर्यधर्मरूपी .जे सत्य त्याच्या आचरणाने संतुष्ट होणारे.

‘सत्यप्रकाशाचे स्वामी’=‘ऋतस्य ज्योतिषः पती.’ यांत ऋतं ज्योतिः म्हणजे काय ?

१. ‘सकल संरक्षणांसहित,’=‘वि-श्रामिकृतिभिः’ म्हणजे संरक्षण करण्याचे जे जे त्याचे अनेक प्रकार आहेत

त्यांसहित. उदाहरणार्थ, अन्न देऊन, सुस्थल देऊन, संकटांतून पार पाडून इत्यादि.

‘ते आम्हांस चांगले संपत्तिमान करोत.’ देवांपाशीं मागण्याचा मुख्य प्रसाद आर्यजनांचा हाच असे हे पूर्वी आम्हांस सांगितलेंच आहे.

७. मरुदुक्त इंद्रास सोम पि-
ण्यासाठी [आम्ही] इकडे बोला-
वितों. तो. [मरुतांच्या] गणास-
हित तृती पावो.

८. ज्यांजमध्ये इंद्र श्रेष्ठ आहे
[आणि] ज्यांत पूषा [उत्कृष्ट]
दाता आहे असे अहो देव मरु-
द्रण हो, [तुम्ही] सर्वजण माझी
[ही] हाक ऐका.

९. हे महा उदार देवांनो, तुम-
चा मित्र जो इंद्र त्याच्या साहाय्यानें
पराक्रम करून [आमच्या] शत्रू-
ला मारा. दुष्टाचा अधिकार आ-
म्हांवर न चाले असें करा.

7. We invoke hither
Indra with his Maruts to
drink the Soma. May he
be gratified together with
that host [of his friends],

8. Ye divine hosts of
Maruts, with Indra at your
head [and] among whom
Pūshā is [most] liberal,
hear all ye this my call.

9. O liberal gods, do ye,
aided by your friend Indra,
slay our enemy with your
might. May not the wicked
govern us.

७. 'मरुदुक्त इंद्रास' = 'मरुत्वंतम्
इन्द्रम्' म्हणजे ज्याजवरीबर मरुद्रण
असतो त्या इंद्राला. [मरुतांच्या]
गणासहित. 'सजूः गणेन.' 'सजूः' हे
विशेषण होय. 'तृती पावो' म्हणजे
येऊन सोम पिओ आणि सोम पिऊन
तृती पावो.

८. 'ज्यांजमध्ये इंद्र श्रेष्ठ आहे' =
'इन्द्रश्रेष्ठाः' म्हणजे ज्यांचा श्रेष्ठ इंद्र
आहे, इंद्र ज्यांचा नायक अथवा प्रभु
होय असे. 'ज्यांत पूषा [उत्कृष्ट]
दाता आहे असे' = 'पूषरातयः' म्हणजे
ज्यांपैकी पूषा हा दाता आहे. 'पूषा'
कोण आहे याविषयी सूक्त १४ मंत्र ३
याजवरील टीका १०२ व्या पद्यावर
पाहा. पूषदेव म्हणजे सूर्य देवाचीच
एक विभूति होय असें समजावयाचे.

या मंत्रांत इतकें लक्षांत देण्या-

जोगें आहे कीं, मरुद्रण हें अनेक-
वचनी आहे आणि पूर्वीच्या मंत्रांत
एकवचनी आहे. • त्यांत इंद्र आणि
पूषा हे देव आणि तसेच इतर देव
अहित या कारणास्तव अनेकवचन
असावें असें वाटतें.

'[तुम्ही] सर्वजण माझी [ही] हाक
ऐका' = 'विश्वे मम भृता हवम्.' यांत
मंत्रवक्त्याची भक्ति आणि देवाविषयीं
श्रद्धा केवढी आहे ती पाहा.

९. 'महा उदार देवांनो' = 'सुदा-
नवः.' शब्दशः अर्थ 'ज्यांचे दान
चांगलें आहे ते', म्हणजे मोठे दान-
शाली. हें संबोधन मरुद्रणास आहे असें
'सायणाचार्य' म्हणतात. आणि अनुक्रम-
पणिकेवरून पाहता तसेंच आहे असें
दिसतें.

या मंत्रातील प्रार्थना ध्यानांत ठेव-

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये ।

उग्रा हि पृथिमातरः ॥ १० ॥ ९ ॥

विश्वान् । देवान् । हवामहे । मरुतः । सोमपीतये ।

उग्राः । हि । पृथिमातरः ॥ १० ॥ ९ ॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया ।

यच्छुभं याथना नरः ॥ ११ ॥

जयतामइव । तन्यतुः । मरुताम् । एति । धृष्णुया ।

यत् । शुभम् । याथना । नरः ॥ ११ ॥

हस्काराद्विद्युतस्पर्यतो जाता अवन्तु नः ।

मरुतो मृळयन्तु नः ॥ १२ ॥

हस्कारात् । विद्युतः । परि । अतः । जाताः । अवन्तु । नः ।

मरुतः । मृळयन्तु । नः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१०. [वयं] विश्वान् मरुतो देवान् सोमपूनाय आभिवर्धामः, [ते] पृथिमा-
तर उग्रा (=ओजस्विनी) हि ॥

११. हे नरः (=शूरा) मरुतो, यदा [वयं] शुभं (=यज्ञं) याथ [तदा]
युष्माकं तन्यतुः (=शब्दो) जयतां [तन्यतुः] इव धृष्णुया (=बलवत्तया)
एति ॥

१२. हस्कारात् (=हसनकृतो) विद्युतो (=विशेषेण दीप्यमानाद्) अतः
[अन्तरिक्षलोकात्] जाता [मरुतः] अस्मानवन्तु । मरुतः अस्मभ्यं मृळयन्तु
(=अस्मान्नुत्तयन्तु) ॥

प्राज्ञो जी आहो. साधारण ज्ञान मारणें साहाय्य असेल तर तसें घडून येईल
आणि दुष्ट लोकांचा अधिकार आपणा- अशी भावना आमच्या आर्य पूर्वजांची
वर न चालू देणें ह्या कामें देवांचें, या मंत्रावरून उघड दिसून येते.

१०. सकल मरुदेवांस [आम्ही] सोम पिण्यासाठी बांला-
वितों. कारण की, [ते] पृथ्वीचे
पुत्र शक्तिमंत, [आहेत].

११. हे शूर मरुतांनो, तुम्ही
जेव्हां यज्ञाला जाता तेव्हां तुमची
गर्जना जय मिळालेल्या वीरांच्या
[गर्जने] सारखी आवेशाने नि-
घत असते.

१२. हे जे हास्यमुख [आणि]
देदीप्यमान [अंतरिक्ष]. त्यापासून
उत्पन्न झालेले [मरुत्] आम्हांस
रक्षोत, मरुत् आम्हांवर रूपा करोत.

10. We invoke all the
Marut gods to drink our
Soma. For they, the sons
of Prithvi, are mighty.

11. When, brave Ma-
ruts, you go to the sacrifice,
your shout proceeds loudly
as [that] of conquerors.

12. May the [Maruts]
born from that laughing
[and] resplendent [region]
protect us, may the Ma-
ruts favour us.

१०. 'पृथ्वीचे पुत्र' = 'पृथ्वीमातरः',
म्हणजे मरुत् देव. 'पृथ्वी' हे मरुतां-
च्या आईचे नाव. या शब्दाचा मूळ
अर्थ 'चित्रविचित्र रंगाची' असून आहे.
त्यावरून 'चित्रविचित्र रंगाची गाय,
चित्रविचित्र रंगाची अग्नी मेघरूपी
गाय. मरुतांची आई म्हणजे बहुत
करून चित्रविचित्र रंगाचा दग असाच
अर्थ समजावयाचा आहे.

११. आम्हां या मंत्राचे भाषांतर
सायणाचार्यांच्या भाष्यास अनुसरून
केले आहे. त्याचा भावार्थ असा आहे
कीं, जेव्हां मरुत् उपासकाच्या यज्ञास
यावयास निघतात तेव्हा त्यांची गर्जना
जशी काय युद्धात जय मिळालेल्या
योद्धाप्रमाणेच गंभीर ऐकू येते.

परंतु 'यज्ञास' हा अर्थ ज्याचा केला
आहे तो शब्द 'शुभम्' हा आहे. आ-
णि त्याचा तसा अर्थ होईल. अग्नी

खात्री सांगवत नाही. 'शुभम्' अथवा
'शुभे' हे रूप पुष्कळ ठिकाणी, आलेले
आहे आणि त्याचा प्रयोग तुमचे अव्य-
यासारखा होतो असें दिसते. आणि
त्याचा अर्थ, 'शोभविण्यास', 'अलंकृत
करण्यास' 'अलंकार घालण्यास' असा
व्हावा असें दिसते. परंतु प्रस्तुत स्थळां
तसा अर्थ नीट बसत नाही म्हणून
आम्ही सायणाचार्यांस अनुसरलो आहो.

'आवेशाने' = 'धृष्ण्या', 'धृष्ण्या' हे
क्रियाविशेषणाच्या अर्थाचे तृतीयान्त
अव्यय आहे.

१२. 'हास्यमुख.....पासून' =
'हसकारात्.' हे विशेषण आहे. आणि
'त्या अंतरिक्षापासून' हा अर्थ 'अतः'
'या अव्ययीतून आम्हां भाष्यास अनु-
सरून घेतला आहे. तसा गद्यमान
दिसतो असें आम्हांस वाटते.

'उत्पन्न झालेले' = 'जाताः'. अक्षरशः

आ पूषश्चित्रबर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः ।

आजा नष्टं यथा पशुम् ॥ १३ ॥

आ । पूषन् । चित्रऽबर्हिषम् । आघृणे । धरुणम् । दिवः ।

आ । अज्ज । नष्टम् । यथा । पशुम् ॥ १३ ॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळहं गुहां हितम् ।

अविन्दश्चित्रबर्हिषम् ॥ १४ ॥

पूषा । राजानम् । आघृणिः । अपऽगूळहम् । गुहां । हितम् ।

अविन्दत् । चित्रऽबर्हिषम् ॥ १४ ॥

उतो स मह्यमिन्दुभिः षड्युक्ताँ अनुसेषिषत् ।

गोभिर्यव न चर्कृषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

उतो इति । सः । मह्यम् । इन्दुभिः । षट् । युक्तान् । अनुसेषिषत् ।

गोभिः । यवम् । न । चर्कृषत् ॥ १५ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१३. हे आघृणे (=देदीप्यमान) पूषन् दिवो धरुणं (=धारकं) चित्रबर्हिषं नष्टं पशुं यथा इह आज (=आनय) ॥

१४. आघृणिः पूषा गुहायां [नि]हितमपगूळहं (=निहुतं) राजानं चित्रबर्हिषमविन्दत् ॥

१५. अपि च स मह्यम् इन्दुभिः (=सौमैः) युक्तान् षट् [ऋतून्] गोभिः (=बलीवर्दैः) यवं (=यवक्षेत्रं) यथा पुनः पुनः कृषति [तथा] अनुसेषिषत् (=पुनः पुनः आनयन्) [वर्तते] ॥

अर्थे जन्मलेला असा आहे. हे विशेष-
बण महत्त्वाचे आहे. कारण त्यावरून
असे दिसून येते की, मनुष्य हे देव

आहेत तथापि ते अनादि नव्हेत, जन्म-
लेले आहेत.

१३. हे जाज्वल्य पूषा, आकाशातें धारण करणारा जो विचित्रपक्ष [सोम] त्याला चुकार जनावराप्रमाणें, इकडे हाकून आण.

१४. जाज्वल्य पूषा गुहेमध्ये लपवून ठेविलेल्या विचित्रपक्ष राजा [सोमा]ला शोधून काढिता झाला.

१५. आणि तो मजसाठीं [सोम]बिंदूंनीं युक्त अशा सहा [ऋतूंस], बैलांनीं शेत नांगरल्याप्रमाणे, निव्व्याशः आणीत असतो.

१३. 'जाज्वल्य पूषा.' पूषा हा जो देव आहे त्याविषयी वर ८ व्या मंत्रावरील लप पाहा.

'[सोम]' = 'चित्रबर्हिषम्.' भाष्यास अनुसरून अर्थ केला आहे, पण सोम म्हणजे या ठिकाणीं प्यावयाचा जो सोम तो घ्यावयाचा कीं चंद्र घ्यावयाचा तें निश्चयानें सांगवत नाहीं, आणि कोणताही अर्थ घेतला तरी 'सोमास' चुकारू गुराप्रमाणें पूषा देव कसा आणणार तेंहि सांगवत नाहीं. आणि 'सोम' (कोणत्याहि अर्थीं घेतला तरी) आकाशातें धारण करणारा कसा तेंहि सांगीतें सांगता येत नाहीं. चित्रबर्हिषाचा पदशः अर्थ विचित्रदर्भांनीं युक्त असा सायणाचार्य करितात.

'इकडे हाकून आण' = 'आ अज'. या शब्दाचा आम्हीं केल्याप्रमाणें अर्थ प्रयोगान्तरावरून वेगळे स्पष्ट असता सायणाचार्य 'हे गमनशीला,' असा अर्थ करून 'आ' 'हर' (= हाकून आण)

13. Resplendent Pūshan, drive hither [Soma] of variegated feathers, the supporter of the sky, as [one drives] back a stray animal.

14. The resplendent Pūshâ found out the variegated-feathered king [Soma] [though] concealed in the cave.

15. And he always brings me the six [seasons] accompanied by Somadrops, as a man ploughs a field with bullocks.

असें क्रियापद कां अध्याहृत घेतात कळत नाहीं.

१४. 'गुहेमध्ये लपवून ठेविलेल्यास' = 'गुहा हितम् अपगृहम्.' सायणाचार्य म्हणतात कां, गुहेसारखा दुर्गम जो शुलोक तेथे अगलेला सोम असा अर्थ घ्यावयाचा. सोम पृथ्वीवर पूषा देवानें आणला असा त्याचा भावार्थ.

१५. हा मंत्र फार संदिग्ध आहे आणि त्याचा भावार्थ मंत्रांतील शब्दांवरून तर समजत नाही. आम्हां भा. वातर केवळ सायणाचार्यास अनुसरून केलें आहे. व याशिवाय मंत्राचा अर्थ स्पष्ट करण्याकरितां म्हणून ते कांहींच सांगत नाहीत. 'ऋतूंस' हें अध्याहृत पद आम्हीं सायणांप्रमाणें घेतलें आहे, पण असा प्रकारची अध्याहार कराना लागणें म्हणजे अर्थ समजत नाही असें कबूल करणेंच होय असें म्हणलें पाहिजे. वेदांत किंतीएक कठिण मंत्र आहेत त्यातील हा एक होय.

अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम् ।

पृश्नतीर्मधुना पयः ॥ १६ ॥

अम्बयः । यन्ति । अध्वऽभिः । जामयः । अम्बारेऽणताम् ।

पृश्नतीः । मधुना । पयः ॥ १६ ॥

अमूर्या उप सूर्ये यार्भेर्वी सूर्यः सह ।

ता नो हिन्वन्त्वध्वरम् ॥ १७ ॥

अमूः । याः । उप । सूर्ये । यार्भिः । वा । सूर्यः । सह ।

ताः । नः । हिन्वन्तु । अध्वरम् ॥ १७ ॥

अपो देवीरुपं द्वये यत्र गावः पिबन्ति नः ।

सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः ॥ १८ ॥

अपः । देवीः । उप । द्वये । यत्र । गावः । पिबन्ति । नः ।

सिन्धुभ्यः । कर्त्वं । हविः ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१६. अध्वरीयताम् (=अध्वरेण देवयजनं कर्तुमिच्छतां) जामयः (=पियाः) अम्बयो (=मातरः) मधुना [स्वकीयं] पयः पृश्नत्यो (=मिश्रयन्त्यः) अध्वभिर्धन्ति ॥

१७. या अमूः (=एताः) सूर्येण सह यार्भिः सह सूर्यो वा [अस्ति] ता आपो-स्माकमध्वरं हिन्वन्तु (=साधयन्तु) ॥

१८. यासु [अस्तु] अस्माकं गावः पिबन्ति ता अपो देवीः [अहम्] आह्वयामि । [ताभ्यः] सिन्धुभ्यः हविः कर्तव्यम् [अस्ति हि] ॥

तेरा, चवदा आणि पंधरा हे मंत्र सो-
माविषयीं नसतां मेघाविषयीं असतील
असें विशेष संभवतें. 'आकाशाचें धारण
करणा'या आणि 'विचित्रपक्ष' मेघास
'हाकून' उपासकाकडे 'आणजे' यात.

चांगला अर्थ आहे. तसाच 'विचित्रपक्ष-
राजा [मेघा]ला' गुहेंतून पूषा 'शोधून
'काढिता झाला' यातहि अर्थ योग्य
दिसतो.

१६. यज्ञेच्छू जनांच्या प्रिय माता [अशा ह्या आपो देवी] माधु-यनिं [आपलें] पय मिश्र करित करित मार्गानिं जात आहेत.

१७. ह्या ज्या [आपो देवी] सूर्याजवळ [असतात] अथवा ज्या-जवळ सूर्य [असतो] त्यां आमच्या यज्ञास साहाय्य करोत.

१८. [मी] आपो देवीस येथें बोलावितां, कारण कीं, आमचीं गुरें त्यांजवळ पीत असतात. [त्या] नद्यांस हवि देणें योग्य [ह्याय].

16. The [sacred waters], dear mothers of the sacrificers, are going by the way, mixing their milk with sweetness.

17. Those [goddesses of the sacred waters] who [are] near the sun or to whom the sun [is] near—may they promote our sacrifice.

18. I invoke hither the goddesses, [the sacred] waters, at which our cows drink. A sacrifice deserves to be offered to these rivers.

१६. हा मंत्र 'आपो देवी' विषयां आहे. 'आपो देवी' म्हणजे उदकें जीं त्याच कोणी देवी. त्यांस यज्ञकर्त्यांच्या प्रिय माता म्हणणें हें योग्यच आहे. कारण जसें मातेचें दूध जीवोपायभूत आहे, तसें नद्यांचें उदक जीवोपायभूत आहे. आधुनिक आर्यांची जशी नदी-च्या वगैरे पाण्यावर भक्ति आहे (म्हणूनच ते नद्यांस पवित्र मानितात) तशीच प्राचीन आर्यजनांची प्रीतिपुरःसर भक्ति उदकावर असे. म्हणूनच उदकें ह्या देवता होत असें ते मानित.

१७. 'ज्या...सूर्याजवळ...अथवा ज्याजवळ सूर्य'. म्हणजे येथें मेघोदकें

जा त्याच कोणी देवी असें समजावयाचें. आणि मेघोदकें तर सूर्याजवळ म्हणजे आकाशांत असतात म्हणून सांगावयास नकोच.

१८. या मंत्रांत जे 'कारण कीं आमचीं गुरें त्यांजवळ पीत असतात' = 'यत्र गावः पिबन्ति नः,' असे शब्द आहेत त्यावरून 'आपो देवी' म्हणजे केवळ उदकें, दुसरे कोणी नाहीं हें स्पष्ट होतें ह्या ठिकाणां नद्या ज्या तद्गुपी 'आपो देवी' समजावयाच्या. वर १७ व्या मंत्रांत सांगितलेल्या 'आपो देवी' म्हणजे मेघोदकें जीं तद्गुपी समजावयाच्या असें दिसतें.

अप्सु^१न्तरमृतमप्सु भेषजमपामृत प्रशस्तये ।

देवा भवत वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु । अन्तः । अमृतम् । अप्सु । भेषजम् । अपाम् । उत । प्रशस्तये ।
देवाः । भवत । वाजिनः ॥ १९ ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं च विश्वशंभुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

अप्सु । मे । सोमः । अब्रवीत् । अन्तः । विश्वानि । भेषजा ।

अग्निम् । च । विश्वशंभुवम् । आपः । च । विश्वभेषजीः ॥ २० ॥ ११ ॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे ३ मम ।

ज्योक्च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥

आपः । पृणीत । भेषजम् । वरूथम् । तन्वे । मम ।

ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ २१ ॥

भाषायाम्

१९. अपामन्तः अमृतम् अपामन्तः भेषजं [भवति] । हे देवा (=दिष्ट्वा ऋग्विजः) अपां प्रशस्तये (=कीर्तये) वाजिनो (=बलवन्तो) भवतु, ॥

२०. अपामन्तर्विश्वानि भेषजानि विश्वशंभूः (=विश्वेषां सुखवरः) अग्निश्च [चा-
स्तीति] आपश्च विश्वभेषजवत्यः [सन्तीति] सोमो ममाब्रवीत् ॥

२१. हे आपः मम शरीराय वरूथं (=रक्षकवचभूतं) भेषजं पृणीत
(=अर्पयत) । ज्योक् (=चिरं) दर्शनाय न सूर्यम् [अर्पयत] ॥

० या मंत्रापासून पुढील तीन ऋचा संध्यावर्धनकर्मांत मार्जनास बेतात.

१९. आपो देवींच्या अंगीं अ-
मृत [आणि] आपो देवींच्या अंगीं
औषध [आहे]. आणि हे देव हो,
आपो देवींची स्तुती करण्यासाठीं
[तुम्ही] शक्तिमान् व्हा.

२०. मला सोमानें सांगितलें
आहे [कीं], आपो देवींच्या अंगीं
सकल औषधें [आहेत], आणि
सर्वांचें कल्याण करणारा अग्नि
[त्यांत आहे असं] आणि आपो
देवी सकलौषधसंमल [आहेत असं
सांगितलें आहे].

२१. हे आपो देवी हो, माझ्या
शरीराचें संरक्षण करणारें असं
औषध मला द्या आणि सूर्य फार
दिवस माझ्या दृष्टीस पडे असं
करा.

19. [There is] ambrosia
in the waters. [there is]
medicine in the waters. Be,
ye gods, powerful in order
to glorify the waters.

20. Soma has revealed
to me that in the waters
are all medicaments and
Agni the benefactor of all,
[and that] the waters are
possessed of all medicines.

21. Waters, grant unto
me a medicament that
shall be an armour to my
body and [grant] the sun
that I may behold it long.

१९. 'देव.' येथें 'देव' म्हणजे
ऋत्विज असा अर्थ आहे असं सायणा-
चार्य म्हणतात. आणि 'शक्तिमान् व्हा'
म्हणजे 'वेगवंत व्हा,' 'लौकर प्रशंसा
करा' असा अर्थ आहे म्हणून
म्हणतात.

२०. 'मला सोमानें सांगितलें आ-
हे' म्हणजे काय? सोमापासून उत्पन्न झालेल्या हर्षांत मी असतीना मला सम-
जलें कीं, उदकांत सकल औषधें आणि,
सकल जनांचा हितकर्ता अग्नि आहे,
असं उत्तर आहेसं वाटतें.

उदकांत औषधें आणि अग्नि आहे
असे उल्लेख अनेक ठिकाणीं येत आतील.

त्याचा अर्थ असा कीं, उदकानें वनस्प-
ति, वृक्ष इ. वाढतात आणि वनस्पति व
वृक्ष यांशिवाय औषधें व अग्नि नाहीं
हे सांगायला नकोच.

२१. भावार्थ असा आहे कीं, 'ज्या
औषधाच्या योगेंकरून माझ्या आंगावर
कवच घातल्याप्रमाणें माझें संरक्षण हो-
ईल अशा रीतीचें औषध मला द्या,
आणि मी फार दिवस जगेन असं करा.'

'सूर्य फार दिवस माझ्या दृष्टीस पडे
असे करा' = ' [पूणीत] ज्योक् च सूर्य
दृशे, पदशः, 'सूर्य मला द्या की मी
त्याला फार दिवस पाहीन' असा अर्थ.

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ॥ २२ ॥

इदम् । आपः । प्र । वहत । यत् । किम् । च । दुः । इतम् । मयि ।
यत् । वा । अहम् । अभिदुद्रोह । यत् । वा । शेपे । उत । अनृतम्
॥ २२ ॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्वानग्र आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

आपोः । अद्य । अनु । अचारिषम् । रसेन । सम् । अगस्महि ।
पयस्वान् । अग्रे । आ । गहि । तम् । मा । सम् । सृज । वर्चसा ॥ २३ ॥

सं माघे वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मै अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ २४ ॥

॥ १२ ॥ ५ ॥

सम् । मा । अग्रे । वर्चसा । सृज । सम् । प्रजया । सम् । आयुषा ।
विद्युः । मै । अस्य । देवाः । इन्द्रः । विद्यात् । सह । ऋषिभिः ॥
॥ २४ ॥ १२ ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

२२. हे आपः यत्किं च मयि दुरितम् [अस्ति] यत् [किं च] वा [अहम्]
अभिदुद्रोह (=द्रोहरूपं पापं कृतवानस्मि) यत् (=किं च) वा [अहं] शेपे
अनृतं वा [बभाषे] [तत्सकलं] [यूयं] प्रवहत ॥

२३. हे आपः [अहम्] अह [युष्मान्] अन्वचारिषम् (=अनुचरितवान-
स्मि) । रसेन (=उदकरसेन) [वयं] संगताः स्मः । हे अग्रे [त्वं] पयसा
सह आगच्छ । अनन्तरं च मा वर्चसा (=तेजसा) संसृज (=संयोजय) ॥

२४. हे अग्रे, मा वर्चसा संसृज (=संयोजय) । प्रजया संसृज । आयुषा
संसृज । अनन्तरं च देवा मा विद्युः । ऋषिभिः सह इन्द्रो विद्यात् ॥

२२. हे आपो देवी हो, जें कां-
हीं पातक माझ्या अंगीं [असेल]
अथवा जें मी [दुसऱ्याचे] वाईट
केलें आहे, अग्न्या जे मी शाप दि-
ले आहेत आणि [जें] खोटें [बो-
ललों असेन] तें [तुम्ही] सर्व
वाहून न्या.

२३. हे अग्नी देवी हो, आज
मीं तुमचा शोध केला [आणि]
आम्ही उदकसाराप्रत पावलों. हे
अग्नी, तूं आज उदकरास घेऊन ये
आणि मग मला तेजानें युक्त कर.

२४. हे अग्नी, मला तेज दे,
मला संतती दे, मला आयुष्य दे.
आणि मग ऋषींसहित मला देव
जाणोत, आणि इंद्र जाणो.

22. Waters, whatever
sin there is in me, what-
ever ill-will I may have borne
[to others], whatever im-
precations I may have ut-
tered and whatever false-
hoods [I may have told],
wash it away all [from me].

23. Waters, I sought
[you] to-day, [and] we have
obtained the juice. Come,
Agni, with the milk [of the
waters] and then fill me
with splendor.

24. Agni, confer upon
me splendor, confer pro-
geny, confer life. And
then may the gods know
me, may Indra know me
among the poets.

२२. या संत्रात जी आपो देवांची
प्रार्थना केली आहे ती उदकास अनुल-
क्षून करण्याजोगी आहे, मात्र सकल
पातकें उदकाच्या योगें करून नाहीं
होतील असा भावार्थ नाही. परंतु अशा
प्रकारच्या समजुतीचें बीज या संत्रात
आहे यांत संशय नाही.

२३. सायणाचार्य ही ऋचा अवभृ-
थाच्या वेळीं (यज्ञाच्या शेवटीं जें यज्ञ-
कर्त्याने स्नान करावयाचें त्यावेळीं)
म्हणावयाची अशा समजुतीनें असें ता-
त्पर्य सांगतात कीं, “मी आज अवभृ-
थासाठी पाण्यांत शिरलों; शिरून

“जलाचें जें सार तें आम्ही पावलों.

“हें अग्नी, उदकांत जें स्वरूप दुग्ध

“आहे त्यासहित तूं आज ये. आणि

“अवभृथस्नान न्हाळिला जो मी त्या

“मला तेज दे.”

२४. ‘ऋषींसहित मला देव जा-
णोत.’ सायणाचार्य, ‘ऋषिगणांसहित देव
मला जाणोत’ असा अर्थ करितात.
पण ‘मला ऋषींबरोबर’ जाणो, म्हणजे
मला ‘ऋषीप्रमाणें गुणो,’ ‘मी ऋषी
बरोबर असें करों,’ इतरांस ऋषी केले
तसा मलाहि करों’ असा अर्थ चांगला
संभवतो.

सूक्तम् २४.

अजीगर्तपुत्रः शुनःशेष ऋषिः (कृत्रिमो वैथामित्रो देवरातः) ॥

देवता-१ प्रजापतिः । २ अग्निः । ३-५ सविता । ५ भगो वा । ६-१५

वरुणः ॥ छन्दः-१.२.६-१५ त्रिष्टुप् । ३-५ गायत्री ॥

कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारु देवस्य नाम ।

को नो मया अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ १ ॥

कस्य । नूनम् । कतमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारु । देवस्य ।
नाम ।

कः । नः । मयै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् ।
मातरम् । च ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. नूनम् (=अधुना) कस्य [नाम], अमृतानाम् (=अमराणां) [देवा-
नां] [मध्ये] कस्य देवस्य चारु (=प्रियं) नाम मनामहे (=ध्यायामः) । को
मो महर्ष्ये अदितये (=पृथिव्यै) पुनर्दद्याद् [येन] [अहं] पितरं च मातरं च
पुनः पश्येयम् ॥

सूक्त २४.

ऋषि, अजीमर्ताचा मुलगा शु-
नःशेष, ज्याला विश्वामित्राने दत्त-
क घेऊन देवरात भुसे नांव दिलें
होतें. देवता-१ ल्या ऋचेची प्र-
जापति असं समजण्याची चाल
पडली आहे, २ रीची अग्नि, ३-५
चा सविता पण० ५ वीची सविता
अथवा भग, ६-१५ची वरुण. वृत्त-
१. २. ६-१५ त्रिष्टुप्, ३-५ गायत्री.

१. आतां कोणाचें नांव, -अ-
मरांतून कोणत्या देवाचें 'त्रिपकर
नांव आम्ही मनांत आणूं ? आ-
म्हांस पुनः मोठ्या पृथ्वीच्या स्वा-
धीन काण करील कीं जेणें करून
मी [माझ्या] बापालां आणि आई-
ला [पुनः] पाहीन ?

१. या सूक्ताचा कर्ता अजीमर्तपुत्र
शुनःशेष होय. अजीमर्ताची कथा ऐतरेय
ब्राह्मणांत, सांख्यायन सूत्रांत आणि
दुसऱ्या ग्रंथांत दिली आहे, ती संक्षे-
पानें सांगतों:- वेधसाचा मुलगा हरिश्चंद्र
म्हणून राजा होता. त्याला शंभर बाय-
का होत्या तरी त्याला मुलगा होत
नव्हता. त्याच्या घरां पर्वत आणि
नारद हे मुनी राहत असत. त्यानें
नारदाला विचारिलें कीं, पुत्रवांछा स-
र्वांस असते. तर पुत्रोत्पत्तीपासून काय
लाभ आहे? नारदानें उत्तर दिलें कीं,
"पुत्रमुख पाहिल्यानें बाप ऋणमुक्त
होतो, आणि अमर होतो; पृथ्वी, अग्नि
आणि उदकें यांपासून जे उपभोग होतात

HYMN 24.

To Varma; but Prajapati is
conventionally regarded as
the deity of 1. Agni is the
deity of 2, and Saritā of 3-5,
but of 5 Saritā or Bhaga. By
S'anas's'epa the son of Aji-
garta, otherwise called Deva-
rāta the adopted son of
Vis'vāmītra. Metre of 1, 2,
6-15 Trishṭup; of 3-5 Gāyatrī.

1. Whose name, of which
of the immortal gods
should we contemplate the
dear name? Who will de-
liver us back to the vast
Earth that I may see both
my father and mother?

तदपेक्षा पुत्रोत्पत्तीपासून अधिक उप-
भोग मिळतात; पुत्रलाभापासून तमाचा
नाश होतो; पत्र ही एक अन्नानें भरले-
ली नौकाच होय; गृहस्थाश्रमादे आश्र-
मांत काय अर्थ आहे? तप करण्यांत
काय अर्थ आहे? मुलगा हाच स्वर्ग.
यास्तव ब्राह्मणांनां पुत्राची इच्छा करावी.
अन्नापासून प्राण, वस्त्रापासून रक्षण, सु-
वर्णापासून सौंदर्य, आणि गुरांपासून
संपत्ति होते, स्त्री म्हणजे एक मित्र
होय, कन्या प्राप्त झाल्यानें श्रेष्ठ होता-
त, परंतु पुत्र म्हणजे केवळ अत्युच्च
आकाशमधील ज्योतीच होय; नवरा
आपल्या बायकोच्या पोटी पुत्ररूपानें
ब्रह्माच्या महिन्यांत पुनः जन्मतो;

आपल्या बायकोच्या पोटीं पुत्ररूपानें नवरा जन्मतो (जायते) म्हणून तिला “जाया” असें म्हणतात; देव आणि ऋषी हे तिच्या अंगीं मोठें तेज भरितात, देवांनीं मनुष्यांस सांगितलें आहे कीं, तुमच्या बायकोच्या पोटींच तुम्ही जन्म पावाल. अपुत्रकाला स्वर्ग नाही ही गोष्ट पशूहि जाणतात, आणि त्यांजमध्ये पुत्राचा संबंध मातेशीं आणि बायाचा संबंध बहिणीशीं होत असतो; ज्यास पुत्रलाभ होऊन दुःख नसतें त्यास कीर्ति प्राप्त होणे, ही गोष्ट पशुपक्ष्यांसहि ठाऊक आहे म्हणूनच ते मातेशीं सदां संबंध करतात.” याप्रमाणें नारदांनीं सांगितल्यावर हरिश्चंद्र म्हणाला, तर मग मला पुत्रप्राप्तीचा मार्ग सांग. नारद म्हणाला, तूं राजा वरुणाकडे जा, आणि मला पुत्र दे म्हणजे तो मी तुला बळी देईन असें सांग. हरिश्चंद्रानें त्याप्रमाणें केल्यावर वरुणानें तें मान्य केलें. मग हरिश्चंद्रास पुत्र झाला. त्याचें नांव रोहित. मग वरुण म्हणाला तुला आतां पुत्र झाला आहे तो मला बळी दे. हरिश्चंद्र म्हणाला पशू दहा दिवसांचा झाल्यावर यज्ञास योग्य होतो. हा माझा पुत्र दहा दिवसांचा होऊं दे म्हणजे याला बळी देईन. वरुण म्हणाला बरें आहे. तो दहा दिवसांचा झाला. नंतर त्याला बळी दे असें वरुणानें सांगितलें. हरिश्चंद्र म्हणाला पशूस दांत आले म्हणजे ते यज्ञयोग्य होतात, झाला दांत येऊं दे म्हणजे झाला बळा देईन. रोहितास दांत आल्यावर वरुणानें मागणें केलें. तेव्हां हरिश्चंद्र म्हणाला पशूचे दांत पडले म्हणजे तो यज्ञयोग्य होतो, याचे दांत पडें दे म्हणजे मी याला बळी

देईन. दांत पडल्यावर वरुणानें मागणें केल्यावरून हरिश्चंद्र म्हणाला पशूस पुनः दांत आले म्हणजे तो यज्ञयोग्य होतो, याला पुनः दांत येऊं दे म्हणजे याला बळी देईन. दुसरे दांत आल्यावर पुनः वरुणानें मागणें केल्यावरून हरिश्चंद्र म्हणाला क्षत्रियाचा मुलगा कवच धारण करण्यास योग्य झाला म्हणजे तो बलियोग्य होतो, त्याप्रमाणें माझा मुलगा झाल्यावर बळी देईन. रोहित कवचधर झाल्यावर वरुणानें आतां मुलगा मला बळी दे असें सांगितल्यावरून हरिश्चंद्र बोलला, बरें आहे. असें म्हणून दागें रोहितास आपणापाशीं बोलवून सांगितलें कीं, तूं या वरुणाच्या योगानें मला प्राप्त झाला आहेस, म्हणून तुला मी याच्या प्रीत्यर्थ बळी देतां. रोहित म्हणाला “नको देऊं”, आणि धनुष्य घेऊन अरण्यांत पळून गेला, आणि एक वर्षपर्यंत तसाच फिरत होता. इकडे वरुणानें हरिश्चंद्रास धरिलें, त्यामुलें त्याला उदरव्याधि झाली. हें ऐकून रोहित अरण्यांतून गावीं आला. त्याला इंद्र मनुष्याचें रूप घेऊन भेटला, आणि म्हणाला अरे रोहिता, जो मनुष्य फिरत नसतो त्याला सुख नाही, असें आम्हां ऐकिलें आहे; जो मनुष्य फिरत नाही तो पापी होय, आणि जो फिरतो त्याचा ससा इंद्र होय, यास्तव तूं फिरावयास जा. हें ब्राह्मणवचन आहे असें समजून रोहित पुनः एकवर्षपर्यंत तसाच अरण्यांत फिरत राहिला, आणि मग गावीं आला. तेव्हां इंद्र मनुष्यरूपानें त्यास पुनः भेटला आणि म्हणाला, जो फिरतो त्याचे पाय प्रफुल्लित वृक्षशाखांप्रमाणें असतात, आणि तो फळांचा स्वताहाच उप-

भोक्ता होतो, आणि त्याचीं सर्व पातकें चालता चालता मार्गातच नष्ट होतात; तर तूं चल आणि फिरत राहा. त्याप्रमाणें रोहित अरण्यांत तिसरें वर्ष खंयेपर्यंत फिरला, आणि मग गांवां आल्यावर त्यास इंद्र पूर्वीप्रमाणें मनुष्यवेषानें भेटून म्हणाला, जो मनुष्य बसून राहतो त्याचें भाग्य बसतें, जो उठतो त्याचें उठतें, जो निजतो त्याचें निजतें, आणि जो चालत असतो त्याचें भाग्य चालतें; तर तूं जा आणि चालत राहा. त्याप्रमाणें चवथें वर्ष अरण्यावासांत घालवून रोहित पुनः गांवां आल्यावर पुनः इंद्र मनुष्यरूपानें त्याला भेटून म्हणाला, जो मनुष्य निजतो तो कळि होय, जो जागृत असतो तो द्वापर होय, जो उठतो तो त्रेतायुगाप्रमाणें होय, परंतु जो चालत राहतो तो कृतयुगाप्रमाणें होय, तर तूं चालत राहा. त्या-अन्वये पंचवें वर्ष रोहितानें अरण्यांत घालवून घरीं आल्यावर पुनः मनुष्यरूप घेऊन इंद्र त्यास भेटला आणि म्हणाला, जो फिरतो त्यास मध मिळतो, आणि जो फिरतो त्यास गोड अजीर मिळतात; पाहा कीं सूर्य नित्य फिरतो आणि थकत नाही व सुखी असतो, तर तूं फिरावयास जा. त्याप्रमाणें तो अरण्यांत जाऊन आणखी एक वर्षभर फिरला, आणि पूर्वीप्रमाणेंच इंद्रानें आणखी काहीं उपदेश केल्या. वरून सातवें वर्ष फिरला. फिरता फिरता त्याणें भुकेनें मरत होता असा सूचवसाचा पुत्र अजीगर्त या नांवाचा एक ऋषि पाहिला. त्याला शुनःपुच्छ, शुनःशेष, आणि शुनोलांगूल, असे तिचे पुत्र होते. रोहित म्हणाला हे ऋषी, मी तुला शंभर गाई देतो, या

तिची पुत्रांतून एक पुत्र मला दे म्हणजे मी त्याच्या योगानें आपली भोक्ताक करून घेईन. ऋषि वडोळ पुत्रास आलंभन देऊन म्हणाला हा मिळणार नाही; त्याप्रमाणेंच कनिष्ठ पुत्राला आ-ईनें आलंभन देऊन हा मिळणार नाही असें म्हटलें. नंतर मधला जो शुनःशेष त्याला देण्याविषयीं आईबापांनीं ठराविलें. त्याप्रमाणें रोहितानें शंभर गाई देऊन शुनःशेष विकत घेतला, आणि त्यास घेऊन अरण्यांतून गांवां गेला. आणि बापाजवळ जाऊन म्हणाला, हा पुरुष देऊन मी आपली भोक्ताक करणार. हरिश्चंद्र वरुणापाशीं जाऊन म्हणाला हा पुरुष मी तुला बळी देतो. वरुणानें क्षत्रियापेक्षा ब्राह्मण बळी चांगला असें म्हणून तें बोलणें मान्य केलें, आणि राजसूय यज्ञ करावयास सांगितलें. मग शुनःशेषास बळी द्यावयास यज्ञभूमीकडे नेलें.

या प्रसंगीं हरिश्चंद्राचा होता विश्वामित्र ऋषि असे, अध्वर्यु जमदग्नि होता, ब्रह्मा वांसष्ठ होता, आणि उग्रता अयास्य ऋषि होता. शुनःशेषास तयार करून आणिल्यावर त्याला यूपाला बांधण्यास कोणी कबूल होईना, तेव्हां शुनःशेषाचा बाप अजीगर्त म्हणाला जर तुम्ही मला आणखी शंभर गाई द्याल, तर मीच याला बांधीन. त्याला आणखी शंभर गाई दिल्या. त्यावरून त्यानें शुनःशेषास यूपाला बांधिलें. पुढें त्याला मारण्याची वेळ आली तेव्हां मारण्यास कोणी पुढें होईना. पुनः अजीगर्त म्हणाला, आणखी शंभर गाई मला द्याल तर मीच याला मारीन. त्याप्रमाणें त्यांनीं त्यास आणखी शंभर गाई दिल्या. तो तळवार तयार करून

आपल्या मुलास मारावयास आला. तेव्हा शुनःशेपास आता आपणास खरो-खरच मारतात असं वाटलं, आणि त्याणें सर्व देवांमध्ये प्रथम देव जो प्रजापति त्याचा धावा (कस्य नूनं इ० हा पाहिला मंत्र म्हणून) केला. प्रजापतीने त्याला सांगितलं. आग्र हा देवातून अगदी जवळचा देव आहे, त्याचा तूं धावा कर. त्याणें अग्नीचा धावा (अग्नेर्यं प्रथमस्य इ० हा द्वितीय मंत्र म्हणून) केल्यावरून अग्नि म्हणाला, सर्वांचा उत्पन्नकरी सविता देव आहे, त्याचा तूं धावा कर. सवित्याचा धावा (मंत्र तिसरा अभि त्वा देव इ०) केल्यावरून सविता म्हणाला, तुला वरुणासाठीं बांधिलें आहे, त्याचा धावा कर. त्यावरून वरुणाचा धावा केला. वरुण म्हणाला, अग्नि हें देवांचें मुख होय, आणि तो फार दयाळु आहे त्याची स्तुती कर म्हणजे आम्ही तुला मोकळा करूं. त्याप्रमाणें अग्नीचा धावा केल्यावर अग्नि म्हणाला, विधेदेवांचा धावा कर म्हणजे आम्ही तुला सोडूं. विधेदेवांचा धावा केल्यावर विधेदेव म्हणाले, इंद्र हा सर्वात मोठा, बलिष्ठ आणि दयाळु आहे, त्याची स्तुती करशील तर तुला सोडूं. त्याणें इंद्राची स्तुती केली. नंतर इंद्र प्रसन्न झाला, आणि त्याणें त्याला सुवर्णाचा एक रथ आपल्या मनांत दिला, त्याबद्दल शुनःशेपानें त्याचे आभार एक ऋचा रचून मानिले. इंद्र म्हणाला तूं अश्वींची स्तुती कर म्हणजे तुला सोडूं. अश्वींची स्तुती केल्यावर अश्वी म्हणाले, तूं उषेची स्तुती कर म्हणजे तुला सोडूं. त्यावरून त्यानें उषेची स्तुती केली. नंतर त्याचे पाश हळुहळु तुडूं लागले, आणि प्रत्येक ऋचेबरोबर हरिश्-

द्राचें उदराहि लहान लहान होत गेलें. शेवटची ऋचा म्हटल्याबरोबर शुनःशेप अगदी मोकळा झाला, आणि हरिश्चंद्र हि, बरा झाला.

नंतर त्या दिवसाचा यज्ञ शुनःशेपाच्या हातानें विश्वामित्रादि ऋषींनीं करविला, आणि विश्वामित्रानें शुनःशेपास आपल्या मांडीवर बसवून दनक घेतलें. अजीर्ण आपला मुलगा आपणास परत मिळाव म्हणून पुष्कळ प्रयत्न करूं लागला, व त्यानें शुनःशेपालाहि पुष्कळ सांगितलें कां तूं आपलें कुळ सोडून दुसऱ्या कुळांत जाऊं नकोस. परंतु शुनःशेपानें सांगितलें कां, तूं हातांत तलवार घेऊन आपल्याच मुलाला मारण्यास आलास हें शूद्रांनीं करण्यास अयोग्य असं कृत्य केलेंस त्यापेक्षा मी येत नाहीं. विश्वामित्र म्हणाला या शुनःशेपाला देवांनीं मरणप्राप्त झाला वून मला दिलें. आहे त्यापेक्षा हा देव (देवांनीं दिलेला) माझा दन पुत्र झाला; आतां हा परत मिळणार नाहीं.

या कथेविषयीं आम्हांस प्रथमतः असें सांगायलाचें आहे कीं, प्रस्तुत सूक्त समजेनासं झालें तेव्हा ही कथा ऐतरेय ब्राह्मणांत वेगळे मागाहून पुष्कळ दिवसांनीं रचिली गेली अशी शंका वाटते. तथापि इतकें खरें आहे कीं, या सूक्ताचे आरंभाचे जे मंत्र आहेत ते आणि कृती-एक नंतरचेहि शुनःशेपाच्या संकटासारख्या संकटांत असलेल्या कोणा तरी मनुष्याविषयीं आहेत. आणि त्यावरूनच शुनःशेपाचा कथा उत्पन्न झाली असावी असें म्हणण्यास कारण दित्तें.

परंतु ही सर्व कथा घडलेल्या गोष्टीचा अनुवाद असो, अथवा घडले-

ल्या लहानशा एकाद्या गोष्टीच्या बीजा-
वरून केलेला कल्पनाविस्तार असो;
इतकें खरें आहे कीं, तांत फार
प्राचीनकाळां चालू होत्या अशा कि-
तीएक चमत्कारिक गोष्टांचा उल्लेख
आहे तो लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे.
पहिली ही कीं, प्राचीनकाळां वैदिक
युगांत (कृतयुगांत) पुरुषमेध करण्याची
म्हणजे मनुष्यास बळी देण्याची भयंकर
चाल होती, कीं जिवें नांव घेतलें असतां
आधुनिक आर्यजनांतून अगदी जंगली
लोकांच्याहि आंगावर शाहुरे उठतील.
दुसरी ही कीं, सधे युगांत उत्तम यग जें
मानितात, त्या युगांत केवळ शें दोनशे
गाई घेऊन आपल्या पोटाचीं मुलें बळी दे-
ण्याकरितां जो विकत मागेल त्यास तिकी-
त होते इतकेंच नव्हे, पण आतांच्या
वेळचे अति नीच मानिलेले खादिक सुद्धां
जें कम्म कर्माहि करणार नाहीं तें आप-
ल्याच मुलास आपल्या हातानें तलवार
घेऊन मारावयाचें काम धोडक्याच बो-
लासाठीं करण्यास तयार होते. तिसरी
ही कीं, ब्राह्मणकुळांतील मुलगा क्षत्रिय
कुळांत (विश्वामित्र क्षत्रियकुळांतील
होता) दत्तक घेतला जाण्यास कांहीं एक
हरकत नव्हती.

चवथी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्या-
जोगी अशी आहे कीं, यज्ञांत जे बळी
देत त्यास पुनः जीवंत करण्याची शक्ति
आणि चाल पुरातन काळच्या लोकांत
होती म्हणून जशी प्राणी मारून हत्या
करण्याची चाल होती तशीच मारले-
ल्या प्राण्यास फिरून जीव आणण्या-
चीहि शक्ति असे असें सांप्रतकाळां
मानितात; परंतु त्याला कांहीं आधार
आहे असें दिसत नाहीं. कारण कीं,
जर असता तर शुनःप्रांसास मारल्या-

नंतर आपण पुनः जीवंत होईन या
भरंवशावर तो उगीच राहिला असता
अथवा हरिश्चंद्राचा मुलगा रोहित यास
मारला असता तरी काय अडबडण
होती? तो पुनः जीवंत झाला असता.
तो सहा सात वर्षेपर्यंत पळून कां जात
असे? शिवाय जर पुनः जीवंत करितां
आलें असतें, तर मला मारिलें तरी
हे वरुणा मला पुनः जीवंत कर असें
शुनःप्रांसां म्हणून नसतें काय?

पहिल्या ऋचेचा भावार्थ असा आहे
कीं, मी संकटांत पडलों आहे, तर आतां
मी कोणत्या देवाचा धावा करूं कीं जेण-
करून माझी मुक्ति होईल, आणि माझी
आहेबापें माझ्या पुनः दृष्टीस पडतील.
या मंत्रांत “आम्हां” आणि “आम्हांस”
हा जीं अनेकपचनें आहेत ती केवळ
वृत्तसुखार्थ आहेत. वस्तुतः बोलणाऱ्या-
च्या मनांत ‘कोणत्या देवाचें प्रियकर
नांव मी मनांत आणूं? मला पुनः मोठगा
पृथ्वीच्या स्वाधीन कोण करील?’ असें
च आहे. ही गोष्ट मी माझ्या बापाला
आणि आईला पुनः पाहीन’ असें जें
शेवटीं एकवचन आहे त्यावरूनहि
उपड होते. = ‘पुनः मोठगा पृथ्वीच्या
स्वाधीन कोण करील?’ असें समजावया-
चें कीं बोलणारा मोठगा संकटांत आहे,
आणि मृत्यूच्या मुखां गेला आहे, तेणें-
करून हा भूलोक जसा कांहीं त्याला
सुटलीच आहे. त्या ह्या भूलोकाच्या
स्वाधीन त्यास केला म्हणजे तो सहजच
संकटांतून सुटला असें समजावयाचें.

०. ह्या मंत्रांतील प्रश्नाची कोमलता आ-
णि शब्दांची सरणी फार सुंदर आहे.
आणि अनेक देवांतून कोणत्या देवाचें
प्रिय नांव घेतल्यानें आपली मोकळीक
होईल हें जरी प्रथम विचारणाऱ्यास ठाऊ-

अग्नेर्वयं प्रथमस्यामृतानां मनामहे चारुं देवस्य नाम ।

स नो मद्या अदितये पुनर्दात्पितरं च दृशेयं मातरं च ॥ २ ॥

अग्नेः । वयम् । प्रथमस्य । अमृतानाम् । मनामहे । चारुं । देवस्य । नाम ।

सः । नः । मद्यै । अदितये । पुनः । दात् । पितरम् । च । दृशेयम् ।

मातरम् । च ॥ २ ॥

अभि त्वां देव सवितरीशानं वार्याणाम् ।

सदावन्भागमीमहे ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देव । सवितः । ईशानम् । वार्याणाम् ।

सदा । अवन् । भागम् । इमहे ॥ ३ ॥

भाषायाम् .

२. अमृतानां (=मरणरहितानां) [देवानां] [मध्ये] प्रथमो योऽग्निर्देवस्तस्य चारुं (=प्रियं) नाम मनामहे (=ध्यायामः) । स नो महर्त्ये अदितये (=पृथिव्यै) पुनर्दास्यति [येन] [अहं] पितरं च मातरं च पुनः पश्येयम् ॥

३. हे देव सवितः हे सदा अवन् (=रक्षक) वार्याणां (=अेष्टानां धनानाम्) ईशं त्वा अभि (=त्वां प्रति) [वयं] भाग्यमीमहे (=याचामहे) ॥ " " "

क नसल्यासारिखें दिसतें, तथापि कोणी तरी एकादा देव आपणास सोडवील आणि आपल्या आईबापांचें सुख आपणास पुनः दाखवील अशी त्याची खातिरी दिसून येते आणि देवांच्या नांवांविषयीहि त्याचें प्रेम उघड दिसून येतें.

ह्या मंत्राची देवता प्रजापति असें मानण्याची चाल पडली आहे. त्याचें खरोखर कारण असें कीं, यांत 'कस्य' हा शब्द आहे आणि त्याचा अर्थ 'कचा' असा (त्या चालीस अनुसरून) करीत असतात, 'क' म्हणजे प्रजापति असें म्हणतात. परंतु 'क' शब्दाचा अर्थ प्रजापति असा आहे ही समजूत मागाहून पडली, अति प्राचीन काळां नव्हती. आणि इतकें तरी खरें कीं, या मंत्रांत 'प्रजापतीचा' संबंध कोहीं नाहीं हें या मंत्राचा अर्थ

केल्यानें व याचा आणि पुढील मंत्राचा संबंध काय आहे त्याचा विचार केल्यानें एकदम दिसून येईल.

'वर जी ऐतरेय ब्राह्मणांतून शुनःशोपाविषयीं कथा सांगितली आहे तींत शुनःशेपानें आपली सुटका होण्याविषयीं प्रथम प्रजापतीची प्रार्थना केली असें जें सांगितलें आहे तें 'क' म्हणजे प्रजापति आणि तीच या पहिल्या मंत्राची देवता आहे या समजूतीनें होय. परंतु 'कस्य' म्हणजे 'प्रजापतीचा' असा अर्थ होत नाहीं, व ध्यावयाचाहि नाहीं, तेव्हां या ब्राह्मणकथेची मातबरी किती आहे तें सांगायलास नको. ब्राह्मणांत ज्या कथा असतात त्या बहुतकरून अशाच तऱ्हेच्या असतात.

२. देवांमध्ये पहिला असा जो अग्नि त्याचें प्रियकर नांव आम्ही मनांत आणूं; तो आम्हांस पुनः मोठ्या पृथ्वीच्या स्वाधीन करील, कीं जेणेकरून [पुनः] मी माझ्या बापास आणि आईस पाहीन.

३. हे देवा सवित्या, हे, नित्य रक्षण करणाऱ्या, उत्तम धनांचा स्वामी जो तूं त्या तुजजवळ आम्ही भाग्य मागतो.

2. Of Agni, the first among the gods, we will contemplate the dear name. He will deliver us back to the vast earth that I may see both my father and mother.

3: Divine [and] ever protecting Savitā, from thee, the lord of all that is desirable, we ask for wealth;

२. पहिल्या मंत्रात जो प्रथम विचारिला कीं कोणत्या देवाचा धोवा केला असता आम्ही सुटका होईल, त्याचें उत्तर प्रथम विचारणारा आपणच या मंत्रात देतो. आणि म्हणतो आपण अग्नीचा धोवा करू म्हणजे तो आम्हांस सोडवील. — 'देवांमध्ये 'पहिला...त्याचें' = 'प्रथमस्य अमृतानाम्.' ही केवळ प्रशंसा आहे खुस नाहीं. अग्नीस सकल देवांमध्ये मोठा असें म्हटल्यास नवल नाहीं. कारण कीं 'वरुणासारिसेहि मोठे देव यशस्वी होतात ते अग्नीच्याच योगानें होतात' = 'त्वया हि अग्ने वरुणो धृतरतो मित्रः शशद्रे अर्यमा सुदानवः' १. १४१. २. इत्यादि अग्नीच्या श्रेष्ठत्वाविषयीं मंत्र वेदांत आहेत.

प्रजापतीनें अग्नीची स्तुती करावयास सांगितल्यावरून शुनःशेपानें ही कृचा अग्नीविषयीं म्हटली असें (ऐतरेय ब्राह्मणांत सांगितल्याप्रमाणें) म्हणण्यास काहींच सूचक नाहीं इतकेंच नव्हे, पण तसें काहींच त घडतां पाहिल्या मंत्रांत बोलणारानें जो प्रथम विचारिला त्याचें

आम्हणच या मंत्रात उत्तर दिलें आहे असें स्पष्ट दिसून येतें, तें खरें न मानिलें तर या सुंदर मंत्राचें सर्व सौंदर्य, माधुर्य आणि प्रसाद हीं सर्वे व्यर्थ जातील असें दिसतें.

३. या मंत्रात जो 'आम्ही.... मागतो' असा अनेकवचनीं प्रयोग केला आहे तो 'मी....मागतो' या एकवचनार्थी असेल यांत संशय नाहीं. वृत्तसुखासाठीं सुद्धा असे प्रयोग पुष्कळ ठिकाणां येत असतात. परंतु अग्नीनें सवित्याची स्तुती करावयास सांगितली त्यावरून या तिसऱ्या मंत्रात सांगितलेली स्तुति शुनःशेपानें केली असें (ऐतरेय ब्राह्मणकथेंत सांगितल्याप्रमाणें) समजण्यास त्या कथेशिवाय दुसरा कोहीच आधार नाहीं.

'उत्तम धनांचा स्वामी' = 'ईशानं वार्याणाम्.' अक्षरशः अर्थ 'वांछनीय वस्तूंचा प्रभु.' म्हणजे ज्या ज्या म्हणून वस्तूंची वांछा करण्यास योग्य आहे त्या सर्वांचा प्रभु, म्हणजे त्या त्या देणारा. दुसऱ्या एका मंत्रात सविता देव

यश्चिद्धि तं इत्था भगः शशमानः पुरा निदः ।

अद्वेषो हस्तयोर्दधे ॥ ४ ॥

यः । चित् । हि । ते । इत्था । भगः । शशमानः । पुरा । निदः ।

अद्वेषः । हस्तयोः । दधे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. यत् किञ्चित् हि परं प्रशस्तं द्वेषरहितं भाग्यं पुरा निदः (= निन्दकानां बाधा न स्यादिति) तव हस्तयोर्दधे (= धृतं) [तत् वयम् ईमहे] ॥

पृथ्वीपासून, उदकापासून आणि गुळी-
कापासून वाळनीय संपत्ती आम्हांस
पाठवितो अशा अर्थाने प्रार्थना आहे.
(अस्मभ्ये तद्विवो अद्भ्यः पृथिव्यास्तुव-
या दत्तं काम्यं राध आ गात् । २. ३८.
११). सविता देव सर्व सुवर्णमय

आहे आणि तो संपत्ती देतो असे पुष्कळ
ठिकाणीं वेदांत आले आहे.

या मंत्रांत-“... मागतो” म्हणून
म्हटले आहे, ते कोणते भाग्य हें पुढ-
च्या मंत्रांत सांगितले आहे. तो मंत्र
व त्यावरील टीप पाहा.

४. निंदकांनीं निंदा करूं नये म्हणून जे जे, उत्तम रीतीन वाखाणिलेले भाग्य तूं सदैव होऊन [आपल्या उपासकांसाठीं] हातांत धरितोस [ते ते आम्ही मागतो].

४. हा मंत्र कठिण आहे. आणि आम्हीं होईल तितके श्रम करून भाषांतर केले आहे. ते अर्थ समजावा म्हणून बरेच विस्तरानें कगावें लागले आहे, तथापि असें म्हटलें पाहिजेच कीं, झाले आहे त्यापेक्षा चांगल्याची अपेक्षा आहे. बरील मंत्रांत 'मग्नि' मंत्रांत म्हणून सांगितले, ते भाग्य कोणतें त्याचा खेळासा या चवथ्या मंत्रांत सांगितला आहे असें दिसते. उपासक म्हणतो कीं, ज्या त्वां दिलेल्या भाग्याची कविजन-कारभारं करितात, आणि तुझ्या उपासकांची निंदा त्यांच्या निंदकांनीं करूं नये म्हणून तूं आपल्या हातांत धरितोस (म्हणजे जे देण्यास तूं नेहमी तयार असतोस), आणि ज्यामध्ये तुझी दया भरलेली असते ते भाग्य आम्ही मागतो. भावार्थ असा आहे कीं, तुम्ही सवित्याची सेवा कशांला करिता, तो तुम्हांस काय देणार आहे! असें सवित्या देवाच्या उपासकांची निंदा करणारे लोक म्हणतात; तर आपली सेवा व्यर्थ होत नाही असें निंदकांस दाखविण्याकरितां सविता देव आपल्या हातांत भाग्य घेऊन देण्यास तयार असतो, आणि ते इतकें चांगले असतें कीं, कविजन त्याची स्तुती करीत असतात आणि त्यांत सवित्याची दया परिपूर्ण भरलेली असते.

'निंदकांनीं निंदा करूं नये म्हणून' = 'पुरा निदः'. म्हणजे पदशः अर्थ 'निं-

४. [We ask for] whatever wealth, which is so much praised, and is filled with kindness, is held in thy hands [by thee] [for thy worshipper] against [the attacks of] the slanderer.

दकाविरुद्ध' असा आहे. 'पुरा' हे शब्द-योगी अव्यय असून पंचम्यंत शब्दापूर्वी येत असतें. त्याचा प्रसिद्ध अर्थ 'जरी' 'पूर्वी' असा आहे तथापि पर्यवसितार्थ 'विरुद्ध' असाहि होतो. उदाहरणार्थः—पयस्य सोम देववीतये वृषा इन्द्रस्य हादि सोमधानम् आ विश । पुरा नो बाधाद् द्युरिता अति पारय इ० ऋ. ९. ७०. १. शिवाय ऋ. ४. ३. १. हेहि स्यल पाहा. = 'उत्तम रीतीनें वाखाणिलेले' = 'इत्या शशमानः'. या शब्दाचा अर्थ 'इतकें वाखाणिलेले' असा आहे. 'इतकें' म्हणजे लोकांत प्रसिद्ध आहे अशा रीतीनें. अर्थात् 'फार'. = 'सदैव होऊन' हा अर्थ 'अद्वेषः' वामधून घेतला आहे. अद्वेषः हें 'भगः' असा जो भाग्य या अर्थी शब्द आहे त्याचें विश्लेषण आहे. त्याचा अर्थ 'ज्यांत द्वेष नाही', म्हणजे 'ज्यांत कृपा आहे' असें तात्पर्य.

या मंत्रांत जे 'यच्चिद्धि' असे शब्द आहेत त्यांचा अर्थ 'जरी तो' असा अथवा अशा जवळ जवळ असेल असें वाटतें. कारण कीं 'यच्चिद्धि' याचा अर्थ नेहमी 'जरी' असा होतो. खाली सूक्त २९ मंत्र १ आणि सूक्त २८ मंत्र ५ पाहा. आणि आम्हीं केलेल्या अर्थापेक्षा चांगल्या अर्थाची अपेक्षा आहे म्हणून सांगितले आहे. तो अर्थ कोणी शोधून काढण्याचा प्रयत्न करील तर त्यानें या गोष्टीचा विचार करण्यासारखा आहे.

भगभक्तस्य ते वयमुदशेम तवावसा ।

मूर्धानं राय आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

भगभक्तस्य । ते । वयम् । उत् । अशेम । तव । अवसा ।

मूर्धानम् । रायः । आरभे ॥ ५ ॥ १३ ॥

नहि ते क्षत्तं न सहो न मन्यु वयश्च नामी पतयन्त आपुः ।

नेमा आपो अनिमिषं चरन्तीर्न ये वातस्य प्रमिनन्त्यभ्वम् ॥ ६ ॥

नहि । ते । क्षत्तम् । न । सहः । न । मन्युम् । वयः । च । न । अमी

इति । पतयन्तः । आपुः ।

न । इमाः । आपः । अनिमिषम् । चरन्तीः । न । ये । वातस्य । प्रमि-
नन्ति । अभ्वम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. तव अवसा (=रक्षणेन) [हे सवितः] भगभक्तस्य (=धनयुक्तस्य) तव
[अवसा] वयं रायः (=संपत्तेः) मूर्धानम् (=अग्रम्) उदशेम (=ग्राह्यः) म)
[यथा ते मूर्धानम्] आरभामहे (=गृहीत्वा तिष्ठेम) [तथा] ॥

६. तव क्षत्तं (=बलं) हि अमी पतयन्तो (=अन्तरिक्षे गच्छन्तो) वयोपि
(=पक्षिणोपि) न आपुः (=न प्राप्ताः) । [तव] सहः (=पराक्रमणं) न [आपुः] ।
[तव] मन्युः (=क्रोधं) न [आपुः] [तव] अनिमिषं (=सर्वदा) चरन्त्यः
इमा आपः न [आपुः] । वातस्य अभ्वं (=व्येगं) ये प्रमिनन्ति (=अतिक्रम-
न्ति) [ते अथादयोपि] न [आपुः] ॥

५. [हे सवित्या] धनयुक्त, जो तू त्या तुझ्या आश्रयाने आम्हांस संपत्तीचे शिखर प्राप्त होओ, कीं जेणेकरून ते आम्ही धरून राहू.

६. कारण कीं, हे [आकाशांत पाहिजे विकडे] उडणारे पक्षी हि तुझ्या शक्तीप्रत पावत नाहीत, बळाप्रत पावत नाहीत, क्रोधाप्रत पावत नाहीत; हीं सतत चालणारी उदकं देखील पावत नाहीत; वायूचें सामर्थ्य झालेसे करणारे जे ते देखील पावत नाहीत.

5. [O Savitā,] may we under the protection of thee, who art rich in wealth, obtain the best of prosperity that we may seize it.

6. For not even these birds that fly attain to thy power, nor to thy valour, nor to thy rage; nor have these waters, that flow without interruption, nor they that overcome the strength of the wind.

५. मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, सवित्याचा आश्रय मिळावा आणि तेणेकरून बोलणारास उत्कृष्ट संपत्तीची प्राप्ति होऊन ती त्याच्या हातीं राहावी असें व्हावे.

‘धनयुक्त जो तू त्या तुझ्या भगभक्तस्य ते.’ हा अर्थ सायणाचार्याप्रमाणे आम्हीं केला आहे. परंतु ‘देवांनीं दिलेली जी तिचें’ असा अर्थ करून ‘रायः’ याचें विशेषण घेतां येईल. कीं जेणेकरून ते आम्ही धरून राहू’ हा अर्थ ‘आरभे’ या तुमर्थ अव्ययापासून काढिला आहे.

या मंत्राचा अर्थ असाहि संभवेळ कीं, ‘संपत्तियुक्त जो तू त्या तुझे [अंकित असे] आम्ही तुझ्या कृपेनें आरंभींच दौलतीच्या शिखरास पोहचूं असें कर.’

या पांचव्या मंत्राची देवता सविता आहे अथवा भग आहे म्हणून सूक्तारंभीं सांगितलें आहे. आतां या मंत्रांत सवि-

त्याचें देवतात्व स्पष्टच आहे. पण ‘भग’ देव याची देवता कशी होते असा प्रश्न निघतो. त्याचें उत्तर इतकेंच कीं, या पांचव्या मंत्रांत भग हा शब्द भगभक्तस्य या समासांत आला आहे. पण या स्थळीं भग शब्दाचा अर्थ भगदेव असा होत नाही, भग्य असा होतो. केवळ शब्दसाम्यावरून भग देवता मानण्याचा संप्रदाय आजपर्यंत पडला आहे.

६. अनुक्रमणिकेंत या ऋचेची देवता वरुण असें सांगितलें आहे, आणि त्याप्रमाणे आम्हीं सूक्तारंभीं दर्शविलेंच आहे. व ऐतरेय ब्राह्मणांत सांगितल्याप्रमाणे सायणाचार्याहि म्हणतात कीं, या ऋचेपासून पुढें उरलेलें हें सगळें सूक्त व याच्या पुढचें (पंचविसावें) सूक्त उच्चारून शुनःशेषानें वरुणाची स्तुती केली. यास्तव ही ऋचा व उरलेलें सर्व सूक्त वरुणदेवतेविषयीं आहे. परंतु पांचवा मंत्र ज्या (सवित्या) देवावि-

अबुध्रे राजा वरुणो वनस्योर्ध्वं स्तूपं ददते पूतदक्षः ।

नीचीनाः स्थुरपरि बुध्र एषामस्मे अन्तर्निहिताः केतवः स्युः ॥

॥ ७ ॥

अबुध्रे । राजा । वरुणः । वनस्य । ऊर्ध्वम् । स्तूपम् । ददते । पूतदक्षः ।
नीचीनाः । स्थुः । उपरि । बुध्रः । एषाम् । अस्मे इति । अन्तः । निहि-
ताः । केतवः । स्युः इति स्युः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. पूतदक्षः (=पवित्रबलो) राजा वरुणः वनस्य (=वनरूपिणो मेघमण्डलस्य)
ऊर्ध्वं स्तूपं (=शेखरं) अबुध्रे (=मूलादृतेषु) ददते (=धारयति) । एते केतवः
(=किरणाः) नीचैर्मुखाः (=अधोमुखाः) [अ] स्युः (=तिष्ठन्ति) तेषां केतूनां
बुध्रः (=मूलम्) उपरि (=उर्ध्वमुखं) [तिष्ठति] । एते केतवः अस्मासु अन्तः
निहिताः स्युः (=तान् अस्माकं मध्ये निधापय) ॥

षयीं आहे त्याविषयीच हा सहावा
मंत्र आहे असें म्हणण्यास काहीं अडचण
दिसत नाही. किंबहुना अर्थसंदर्भावरून
हे दोन्ही मंत्र एकाच देवाविषयी
आहेत असें दिसते. आणि या सहाव्या
मंत्रात जें काय सांगितलें आहे तें जसें
वरुणास लागेल असें म्हणता येईल
त्याप्रमाणेंच सवित्यास लागेल.

‘हे उडणारे पक्षी.’ सायणाचार्य हे
पक्षी म्हणजे श्येनादिपक्षीच समजतात,
आकाशांतून फिरणारे नक्षत्ररूपी अथवा
वायुरूपी पक्षी समजत नाहीत. उदका-
विषयीं सांगितलें आहे त्यापेक्षा साहच-
र्यसंबंधावरून सायणाचार्यांचा अर्थ युक्त
दिसतो खरा.

‘वायूचें सामर्थ्य नाहीसें करणारे जे’
=‘ये वातस्य प्रमिनन्ति अभवम्’ हे
कोण? अशादि जे चपळ पशु ते असावि

असें दिसते.

मंत्राचें तात्पर्य असें दिसतें की, ‘च-
पळ पक्षी, चपळ उदकें आणि चपळ
अश्वीदिक पशु हेहि तुझ्या गतीची,
बलाची, पराक्रमाची आणि क्रोधाची ब-
रोबरी करूं शकत नाहीत.’

आतांच्या काळां एकाद्या लहानसान
देवविषयीं जरी आम्ही प्रशंसा करूं
लागलों तरी ‘हे अमूक देवा, सर्व पाख-
रें, सर्व उदकें आणि जनावरें तुझ्या
बलाची आणि क्रोधाची बरोबरी करूं
शकत नाहीत,’ असें आपण बहुतकरून
म्हणणार नाहीं. पण अज्ञा प्रकारच्या
स्तुतीपेक्षा अधिक साथी स्तुती आतां
आम्हांस करितां येणार नाहीं आणि
या साधेपणांत एक प्रकारचें सौंदर्य
आहे यांत संशय नाही.

७. ज्याचें बल पवित्र होय तो राजा वरुण मेघमंडलाचा घुमट बुडाशिवायच अंतराळीं धारण करितो. हे किरण अधोमुख आहेत [आणि] ह्यांचें वूड वर आहे; ते आम्हांमध्ये स्थापिले जाओत.

7. King Varuna, of sacred might, holds up the dome of the forest (=cloud-region?) without a bottom. These rays stand head downwards, their bottom being upwards; may they be fixed in us.

७. या मंत्राचा शब्दार्थ फार कठिण आहे असें नाहीं. पण तात्पर्य काय आहे तें समजणें कठिण आहे. परंतु जें समजतें तें असें दिसतें कीं, 'हे जें अंतरिक्षरूपी अरण्य आहे तें बुडाशिवायच वरुण अंतराळीं धारण करितो; आणि सूर्यकिरणरूपी जीं हां झाडें दिसतात त्यांचीं डोकीं म्हणजे अगें खालीं असून त्यांचीं बुडे वर आहेत हांही प्रताप वरुणाचाच आहे. तर हे जे किरण ते आम्हांवर राहोत.' बुडाशिवाय अंतरिक्ष वरचेवर धारण केलें आहे, आणि सूर्यकिरणांचीं बुडे वर करून शेवटें खालीं करून ते भूमीवर जिकडे तिकडे पसरले हे वरुणाचे दोन पराक्रम वाखाणण्याचें या मंत्रकर्त्याच्या मनांत आहे.

परंतु 'वनस्य' म्हणजे अक्षरशः अर्थ 'वनाचा' असः असता अंतरिक्षरूपी वनाचा असा अर्थ करावा लागतो, आणि

'हे किरण' म्हणजे 'सूर्याचे हे किरण' असें विवक्षित आहे तरी 'सूर्याचे' असें दर्शविण्यास शब्द नाहीं. परंतु सूर्याचे न घ्यावे तर दुसरे संभवत नाहींत. 'ते आम्हांमध्ये स्थापिले जाओत' ह्याचा भावार्थ आम्ही सूर्यकिरणांशिवाय राहूं असें न होओ असा असावा.

शुनःशेषासारख्या संकटस्थ मनुष्यानें वरुणासारख्या मोठ्या देवाचा धावा करितेवेळीं हा मंत्र म्हणावा असें या मंत्रांत काहीं दिसत नाहीं. त्याणें आपल्या संकटाच्या प्रसंगीं हा मंत्र म्हटला असेल कीं नाहीं याविषयीं संशय घेण्यास बरीच जागा आहे असें आम्हांस वाटतें. व असेंच या सूक्तातील किती एक ऋचाविषयीं म्हणणें भाग आहे. संकटाच्या वेळीं न म्हणावयाचीं जीं सूक्तें आजकाल आहेत त्यांतील मंत्राप्रमाणेच हा व दुसरे मंत्र या सूक्तांत आहेत.

० उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ ।

अपदे पादा प्रतिधातवेकृतापवक्ता हृदयविधिक्षित् ॥ ८ ॥

उरुम् । हि । राजा । वरुणः । चकार । सूर्याय । पन्थाम् । अनु । एतवै ।

५ ऊम् इति ।

अपदे । पादा । प्रतिधातवे । अकृत् । उत । अपवक्ता । हृदयविधिः ।

चित् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. राजा वरुणो हि सूर्याय अन्वयनार्थम् उरुं (=विस्तीर्णं) पन्थानं चकार ।
अपि च पादरहिताय [सूर्याय] पादौ अकार्षीः । अपि च [स] हृदयविधिक्षित्
(=हृदयभेदनः शत्रुणोपि) अपवक्ता (=रक्षिता) [अस्मिन्] ॥

८. कां कीं राजा वरुण सू-
योला गमन करण्यासाठीं रुंद रस्ता
करून देता झाला, [आणि] प्रा-
दहीन सूर्याला चालण्यास पाय
देता झाला, आणि तो हृदयभेदी
[शत्रू]पासूनहि रक्षण करणारा
होय.

8. For king Varuna
made the broad path for
Sûrya (the sun) to go
along, he gave feet to the
footless [Sûrya] to go on;
'and he is a defender from
that [foe] even that breaks
the heart.

८. या मंत्राने ऋग्वेद सोपा आहे.
तो हा कीं, आकाशांतून ज्या मार्गानें
सूर्य जातो तो रुंद मार्ग सूर्यासाठीं
वरुणानें करून दिला, आणि त्या
मार्गानें जाण्यास सूर्यास पाय नव्हते
ते त्यास पैरुणींच दिले; आणि आ-
म्हास न कळत जर आमचा शत्रु
आमचे हृदय फोडून टाकील तर तशा
शत्रूपासून अथवा रोगापासून आमचा
बचावहि वरुणच करित असतो.

आ तीन गोष्टींतून पहिल्या दोन
गोष्टींचा विचार करून पाहूं लागलों
तर अर्वाचीन काळां वरुणाविषयी जे
कल्पना आहे कीं, तो केवळ समुद्राची
आणि इतर उदकाची देवता होय ति-
ळा आणि वेदांत वरुणाविषयीं सांगि-
तलें आहे त्याला बरेच अंतर आहे.

वेदांत वरुण देवता मोठ्या महत्त्वाची
आहे; आणि तो आकाश निर्माण करि-
तो आणि सूर्यास पाय देऊन त्यास
चालवितो हा त्याचा मोठा पराक्रम
वागिला आहे. व त्यास 'राजा' असेंहि
म्हटलें आहे. तो पापपुण्याचा प्राहणारा
आहे, आणि गुप्तपणें नाश करू इच्छि-
णाऱ्या शत्रूपासून अथवा रोगापासून
सुद्धा संरक्षण करणारा होय.

'हृदयभेदी [शत्रू]पासूनहि रक्षण-
करणारा' अथवा 'हृदयभेदी [रोगा]
पासूनहि रक्षण करणारा' असाहि होऊ शकेल.
वरुण रोगापासून मुक्ती करितो आणि
तो मोठा वैद्य आहे याविषयी पुढचाच
मंत्र पाहा.

शतं ते राजभिषजः सहस्रमुर्वी गभीरा सुमतिष्ठे अस्तु ।

बाधस्व दूरे निःकृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्रमुमुग्ध्यस्मत् ॥ ९ ॥

शतम् । ते । राजन् । भिषजः । सहस्रम् । उर्वी । गभीरा । सुमतिः ।
ते । अस्तु ।

बाधस्व । दूरे । निःकृतिम् । पराचैः । कृतम् । चित् । एनः । प्र ।
मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हे राजन् [वरुण] तुभ्यं शतं सहस्रं [वापि] भिषजः (=भेषजानि)
[सन्तु] । तुभ्यम् उर्वी (=दीर्घा) गभीरा सुमतिः (=सूक्ष्मदः) [अस्मदर्थम्]
अस्तु । [त्वं] निःकृतिं (=पाप्मानं) दूरे बाधस्व (=परागमय) । कृतं चित्
(=अस्माभिः कृतमपि) एनः (=वापम्) अस्मत् प्रमुमुग्धि (=प्रमोचय) ॥

९. हे राजा [वरुणा], [आम्हां-
साठी] तुझ्या जवळ शेकडो [आ-
णि] हजारो औषधे [असोत], [आ-
म्हांविषयी] तुझी कृपा मोठी [आणि]
गंभीर असो; निःकृतीस जवळ
येऊं न देतां दूर हटीव; [आणि]
[आमच्या हातून पाप] घडले जरी
असेल तरी ते आम्हांपासून दूर
काढून टाक.

9. O king [Varuna], [may
there be] with thee a hun-
dred, [may] a thousand me-
dicines [for us]; may thy
kindness be great [and] un-
fathomed; chase away Nir-
riti far off [from us]; [and]
snatch away from us sin
that has even been com-
mitted.

९. भावार्थः 'अ हास कोणताहि
रोग झाला तरी हा बरा करण्यासाठी
तुजजवळ हजारो औषधे असोत; आ-
म्हांवर तुझी कृपा असो, आणि ती
मोठी आणि अगाध असो; आम्हां
पातकें करावी म्हणून आम्हांस शिक-
विण्याच्या पापदेण्याची निःकृति या नांवा-
ची आम्हांजवळ नसेल असेल तर
तिला दूर हाकून दे, आणि जीं पातकें
आमच्या हातून घडलेलीं असतील तीं
आम्हांपासून काढून टाक.'

हा मंत्र चमत्कारिक व महत्त्वाचा
आहे. यांत वरुणदेवतेचीं कामें आणि
त्या देवाचे अधिकार व त्याच्या शक्ती
सांगितल्या आहेत. रोग झाल्यास ते बरे
करणे हें वरुणाचें काम; वरुणाची
कृपा होईल तर ती मोठ्या जलशया-
प्रमाणे विस्तीर्ण आणि अगाध असते;
पाप करण्याविषयीं वाळा उत्पन्न कर-
ण्यास निःकृति येईल तर तिला हाकून
देण्याची शक्ती त्याला आहे; आणि
जे पाप मनुष्याच्या हातून घडून गेले
असेल त्याची क्षमा करण्याचा अधिकार
त्याचा आहे.

'निःकृति' हें येथे विशेषनाम आहे.

या शब्दाचा साधारण अर्थ नाश असा
होतो; त्यावरून नाश जिच्या प्रेरणेनें
होतो अशी पापरूपी एक देवता; जि-
जपासून आपली मुक्ति व्हावी असें
ऋषिजन वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं म्हणत
असतात. त्यावरून अर्वाचीन संस्कृत-
त निःकृति म्हणजे राक्षस असा अर्थ
होऊं लागला. व 'निःकृति' या वाईट
देवता अथवा पिशाचें ज्या दिशेस राह-
तात असें समजूं लागले त्या दिशेचें
नांव त्यावरूनच 'नैऋत्य' दिशा असें
पडलें.

'पाप घडले असेल तरी ते आम्हां-
पासून दूर काढून टाक.' अशी प्रार्थना
वरुणाची करण्याचें तात्पर्य असें आहे
कीं, पाप घडलें म्हणजे वरुण तें पाहतो
आणि त्याबद्दल शिक्षा करितो अशी
वैदिक काळां समजत असल्याविषयीं
वेदांवरून समजून येते. अर्वाचीन काळां
पापपुण्याच्या व्यापार करून शिक्षा अथवा
स्वर्गसुख देण्याचें काम यमाकडे आले
आहे. ते अति प्राचीन काळां वरुणाकडे-
स होतें. यम म्हणून जी देवता आपण
मानितो तिचा अति प्राचीनकाळच्या
वेदभागांत उल्लेख नाहीं.

अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं ददृश्रे कुहं चिहिवेयुः ।
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशच्चन्द्रमा नक्तमेति ॥

॥ १० ॥ १४ ॥

अमी इति । ये । ऋक्षाः । निऽहितासः । उच्चा । नक्तम् । ददृश्रे । कुहं ।
चित् । दिवा । ईयुः ।
अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि । विऽचाकशत् । चन्द्रमाः । नक्तम्
एति ॥ १० ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१०. अमी ये ऋक्षाः (= सप्तर्षयो नाम नक्षत्राणि) उच्चैः निहिताः नक्तं (= रात्रौ)
दृश्यन्ते [ते] दिवा (= दिवसे) कापि गच्छन्ति । विचाकशत् (= देदीप्यमानम्)
चन्द्रमाः नक्तं (= रात्रौ) एति (= आयाति) । [तस्माद्] वरुणस्य व्रतानि
(= शासनानि) अदब्धानि (= अप्रतिहतानि) [वर्तन्ते] ॥

१०. हे जे ऋत उच्चस्थलीं स्थापिलेले रात्रीच्या वेळीं दिसत असतात ते दिवसा कोठें तरी जात असतात. वरुणाचे नियम कोणी मोडीत नाही; देदीप्यमान चंद्रमा रात्री येत असतो.

10. These Bears (the *Ursa-Major and Ursa Minor*) which are visible at night placed high above, disappear somewhere during the day. The ordinances of Varuna are inviolate; in all her effulgence the moon comes at night.

१०. मंत्राचा भावार्थ:—‘हे जे रात्रीच्या वेळीं आकाशात उंच ठिकाणीं सप्तर्षि नांवाचे तारे आमच्या दृष्टीस पडतात ते दिवसाला कोठें तरी जात असतात. कारण ऋत दिवसाला ते दृष्टीस पडत नाहीत. तसाच दिवसाला दृष्टीस पडत नसतो अत एव दिवसास कोठें तरी जात असेल, अथवा दृष्टीस पडलाच तरी निस्तेज असा दृष्टीस पडतो, असे चंद्रमा रात्रीच्या वेळीं नियमित काळीं बिनचूक दैत असतो. आणि ह्या ज्या गोष्टी घडून येतात त्या वरुणाच्या हुकूमावरून घडून येत असतात. वास्तव वरुणाचे नियम अथवा हुकूम कोणी मोडीत नाही असें म्हटलें पाहिजे.’

‘ऋक्ष’ या शब्दाचा मूळार्थ फाडून टाकणारा; त्यावरून आस्वल असा अर्थ होतो, याचें उदाहरण, ‘मीढुष्म-तीव पृथिवी पराहता मदन्त्येत्यस्मदा । ऋक्षो न वो मस्तः क्षिमीर्वो अमो बुधो गीरिव भीमयुः’ ऋ. ५.५६.३. त्यावरून ज्याला आधुनिक भाषेमध्ये सप्तर्षि असें अथवा मराठीत खाटलेंबाजलें असें नांव पडलें आहे, ते सात तारे. नंतर ‘ऋक्ष’ हें साधारण कोणत्याहि नक्षत्राचें नांव पडलें आहे, आणि त्यावरूनच ऋक्षराज म्हणजे नक्षत्रपति असें चंद्रा-

चें नांव पडलें आहे.

हा मंत्र मोठ्याच महत्त्वाचा आहे. कारण कीं, ‘ऋक्षाः’ हें जें ‘सप्तर्षीस’ नांव येथें आहे या गोष्टीवरून भसें सिद्ध होतें कीं, या नक्षत्राचें हें नांव ग्रीक आणि रोमन लोकांनीं आम्हांकडून घेतलें असेल एक, अथवा ज्या वेळीं आर्य लोकांच्या ग्रीक आणि रोमन ह्या शाखा पौर्व आर्य लोकांस (हिंदूस) सोडून पश्चिमेकडेस गेल्या त्यापूर्वीच या नक्षत्रास ‘ऋक्षाः’ हें नांव आर्यलोकांनीं दिलें होतें; आणि तें पौर्व आर्य पुंवकडेस (हिंदुस्तानाकडेस) आले तेव्हां त्यांनीं इकडे आणिलें आणि पश्चिम आर्य म्ह. ग्रीक व रोमन पश्चिमेकडेस (युरोपांत) गेले तेव्हां ते पश्चिमेकडे घेऊन गेले. नाहीं तर या प्रसिद्ध नक्षत्रास संस्कृतांत (ऋक्ष), ग्रीक भाषेंत (आर्कियन) आणि लाटिन भाषेंत (अर्सा) एकूच नांव असण्याचें कारण काय असावें? आम्हां हें नांव पश्चिम आर्य लोकांकडून घेतलें हें तर अगदीं म्हणता येणार नाही, कारण ऋग्वेदासारख्या पुरातन संस्कृत ग्रंथांत तें आढळतें. आणि जर अति पुरातन ग्रीक अथवा रोमन ग्रंथांत तें सापडत नसेल तर आमच्या कडून ग्रीक लोकांनीं आणि ग्रीक लोकांकडून नंतर रोमन

तत्त्वां यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः ।
अहेळमानो वरुणेह बोध्युस्तंशं मा न आयुः प्र मोषीः ॥ ११ ॥
तत् । त्वा । यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । आ । शास्ते । यजमानः ।
हविः । भिः ।

अहेळमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुस्तंशं । मा । नः । आयुः ।
प्र । मोषीः ॥ ११ ॥

तदिन्नक्तं तद्विवा मयमाहुस्तदयं केतो हृद आ वि चष्टे ।
शुनःशेषो यमद्वृभीतः सो अस्मान्नाज्ञा वरुणो मुमोक्तु ॥ १२ ॥
तत् । इत् । नक्तम् । तत् । दिवा । मयम् । आहुः । तत् । अयम् ।
केतः । हृदः । आ । वि । चष्टे ।
शुनःशेषः । यम् । अद्वृत् । गृभीतः । सः । अस्मान् । राजा । वरुणः ।
मुमोक्तु ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. [हे वरुण] [अहं] ब्रह्मणा (= स्तोत्रेण) त्वा वन्दमानः [ए] तद् यामि (= याचे), यजमानो [ऽपि] हविर्भिः [ए] तद् आशास्ते (= यजमाने) [यद् हे उरुस्तंशं (= बहुस्तुत) वरुण [त्वं] अहेळमानः (= अक्रुधन्) इह (= अस्म-
द्विषये) बोधि (= बुध्यस्व = अस्मान् गृणु) । अस्माकम् आयुः मा प्रमोषीः (= मा चोरय) ॥

१२. [ए] तदेव नक्तम् [अपि च] [ए] तदेव मयं दिवसे [जना] आहुः [अपि च] हृदयस्य अयं केतः (= वाञ्छा) [ए] तद् आविचष्टे (= आह) [यद्] गृहीतः [सन्] शुनःशेषः यं [वरुणं] अह्वतू (= आह्वयत्) स वरुणो राजा अस्मान्मुमोक्तु (= मोचयेत्) ॥

लोकांती नें घेतलें असें म्हणणें भाग पडेल. आणि आम्हां राशिचक्राचें ज्यो-
तिष सर्व ग्रीक लोकांकडून घेतलें असें जें कितीएकांचें म्हणणें आहे त्याच्या संबंधांन हें नांव असें सिद्ध करील कीं, जर हिंदूंनीं ग्रीक लोकांकडून कांहींशा अवाचीन काळां ज्योतिषाचे कांहीं विषय घेतले तर ग्रीक लोकांनींही त्यापूर्वीच हिंदूंपासून कितीएक ज्योतिषाच्या गोष्टी घेतल्या होत्या.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे

कीं 'देदीप्यमान चंद्रमा राज्ञी येत असतो' असें म्हटलें आहे त्यापेक्षा ही ऋचा रचिली गेली तेव्हा हिंदुलोकां हिंदुस्तानासारख्या उष्ण प्रदेशांत राहत होते. कारण जर मध्य एशियासारख्या अति थंड प्रदेशांत राहते तर इंग्लंडादि देशांत असतों तसा चंद्रमा फिकट आणि मिरतेज असता, आणि त्याला 'देदीप्यमान' असें आर्यलोकांनीं म्हटलें नसतें असें आम्हांस वाटतें.

११. मी वंदन करून तुजज-
वळ स्तोत्रानें हेंच याचिंतों, यज्ञ
करणारा[हि] हवींच्या योगानें
हेंच मागतों, [कीं] हे वरुणा,
तूं अब्हेर न करितां या इकडेस
कृपादृष्टी कर, [आणि] हे बहु-
स्तुता [वरुणा], आमचें आयुष्य
हरण करूं नको.

१२. मलारात्री हेंच [आणि]
दिवसा[हि] हेंच सांगतात, [आणि]
[माझ्या] हृदयांताळही इच्छा[सुद्धा]
हेंच सांगते; [कीं] शुनःशेपाला
धरिलें तेव्हां त्यानें ज्याला हाक
मारीली तो राजा वरुण आम्हांस
मुक्त करी.

11. This is what I with ad-
oration ask of thee through
my hymn, [and] this is
what the sacrificer seeks
by his oblations,—[viz.]
Varuna, look down hither
without anger and, O thou
praised by many, do not
deprive us of our life.

12. This is what they
have told me at night,
this in the day time, this
is what the desire of
[my] heart perceives.—[viz.]
may that king Varuna,
whom S'unas's'epa invoked
[when] seized, liberate us.

११. भावार्थ असो आहे कीं, मी
हा नमस्कार करून आणि हें स्तोत्र
गाऊन जें मागतो आहे आणि यज्ञ कर-
णारा जें मागतो तें हें कीं, हे अनेकौनां
स्तविळेल्या वरुणा, तूं इकडे कृपावृत्ती-
कन कर आणि आमचा म्हणजे माझा
जीव घेऊ नको.

‘स्तोत्रानें’—‘ब्रह्मणा.’ हा ‘ब्रह्म’ शब्द
मोठ्या योग्यतेचा आहे. ब्रह्मशब्दाचा
जो अगदीं मूळचा अर्थ आहे तो या ठि-
काणीं आला आहे. तो हा कीं, ‘स्तोत्र’,
‘प्रार्थना’, ‘स्तुति’. आणि ती जो करी
त्याचें नांव ‘ब्रह्मण’, मग तो कोणी असो.
‘ब्रह्मण’ याचा अर्थ अमुक एक जाती-
चा मनुष्य असा आरंभी होत नव्हता.
हा मंत्र संकटाच्या वेळां म्हणता
होता असें म्हणण्यापेक्षा सामान्य एका-

द्या यज्ञाच्या प्रसंगीं म्हणता असावा असें
चांगलें संभवतें. कारण मंत्र बोलणारा
आपण आणि यज्ञ करणारा (यजमान).
यांजमध्यें विरोध दर्शवून आपण वंदन
करून प्रार्थना करित आहे आणि यज-
मान हवींच्या आहुती देत आहे असें
दाखवून दोघांचेहि मागणें एकच आहे
कीं, वरुणानें कृपावृत्तीकन करून दोघा-
च्याहि आयुष्याचें रक्षण करावें, असें
म्हणतो आहे असें दिसतें.

आयुष्य रक्षणें अथवा लयास नेणें
हें हळीं आपण यमाच्या स्वाधीन आहे
असें समजतों, पण तें काम प्राचीन
काळां वरुणाकडेस होतें असें या मंत्राव-
ळून दिसून येईल.

‘बहुस्तुत’ म्हणजे पुष्कळ लोक ज्या-
ची स्तुती करित असतात तो. हे विरो-

शुनःशेषो ह्यङ्गदृभीतस्त्रिष्वदित्यं वृषदेषु वृद्धः ।

अवैनं राजा वरुणः ससृज्याद्विद्वान् अदब्धो वि मुमोक्तु पाशान् ॥ १३ ॥

शुनःशेषः । हि । अङ्गत् । गृभीतः । त्रिषु । आदित्यम् । वृषपदेषु । वृद्धः ।
अव । एनम् । राजा । वरुणः । ससृज्यात् । विद्वान् । अदब्धः । वि ।
मुमोक्तु । पाशान् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. शुनःशेषो हि गृहीतः [सन्] त्रिषु वृषपदेषु (= त्रिषु वृषपदेषु) वृद्धश्च
[च सन्] आदित्यं (= अदितेः पुत्रं) [वरुणम्] [एवं] अङ्गत् (= आङ्गयत्)
[यथा] विद्वान् अदब्धः (= केनापि अप्रतारितः) राजा वरुणस्त्वं [शुनःशेषं]
अवसृजेन् पाशांश्च विमोचयेत् ॥

षण् ईद्राम आणि इतर कितीएक देवांस
लाविलेलें वेदांत आढळतें.

१२. मंत्रवक्त्याचा भावार्थ असा
आहे कीं, 'मला रात्रंदिवस लोक असें
सांगत आले आहेत आणि माझी मनो-
देवताहि असें सांगते कीं, शुनःशेषानें
ज्या वरुणाचा धावा केला त्याचा धावा
जर आम्हां केला तर शुनःशेषाची
केली तशी आमचीहि तो मुक्ती करील.'

'शुनःशेषाला धरिलें तेव्हां त्यानें
ज्याला हाक मारिली तो राजा वरुण
आम्हांस मुक्त करो', यावरून हा मंत्र
शुनःशेषानें केलेला अथवा म्हटलेला
नसावा आणि जर म्हटलाच असेल
तर त्याला व्याला बांधिला आणि

मारावयास काढिला तेव्हां दुरी निदान
म्हटलेला नसेल, पुढें एकाचा प्रसंगां
म्हटला असेल. सायणाचार्य तर ऐतरेय
ब्राह्मणांतील कथेस अनुलक्षून हा मंत्र
शुनःशेषानें वृषबंधाच्या संकटाच्या वे-
ळीच म्हटला असें म्हणतात आणि
त्याप्रमाणे अर्थ करून 'आम्हांस मुक्त
कर' म्हणजे मला शुनःशेषाला मुक्त
करो असाच अर्थ करितात. परंतु अर्थ
तसा करण्यास ऐतरेय ब्राह्मणांतील
वगैरे शुनःशेषाच्या कथेखेरीज दुसरा
अधार काहीं नाहीं. आणि या सूक्तान-
रून ही कथा उत्पन्न झाली असेल
असें म्हणण्यास बराच कारणें व इतर
सूक्तांची उदाहरणें आहेत.

१३. कारण की जेव्हां शुनः-
शेपाला धरून तीन खांबांजवळ
बांधिला, तेव्हां त्यानें [या]
आदित्याचा धावा केला, [कीं]
'राजा वरुण, जो [सर्व] जाणतो
[आणि] ज्याला कोणीहि ठकवू
शकत नाही, तो या [जनां]ला
सोडवो [आणि] पाश सोडून
टाको'.

13. For S'unas's/epa
[when] seized [and] tied at
the three posts invoked
[this] Âditya, [that] king
Varuna, who knows [all]
[and] whom none can de-
ceive, might liberate him,
[and] loosen his bonds.

१३. मंत्रवक्त्याचा भावार्थः—'जेव्हां
शुनःशेपाला धरून खांबास बांधिलें
तेव्हां त्या शुनःशेपालें वरुणाचा असा
धावा केला' 'दे राजा वरुणा, तूं
सर्व जाणतोस, आणि तुला कोणीहि
ठकवू शकत नाही. तूं मला सोडीव
आणि तूं माझे पाश सोडून टाक'.
असा वरुणाचा प्रताप आहे. यास्तव
तो आम्हांसहि तारो.' आमच्या मतें
हा मंत्र शुनःशेपालास धरून यूपाला
बांधिला तेव्हां म्हटलेला नव्हे, तर
दुसऱ्या प्रसंगें शुनःशेपालें अथवा दुस-
ऱ्याच कोणी मनुष्यानें म्हटलेला आहे,
आणि शुनःशेपालास वरुणानें कसा रक्षि-
ला त्याचा दाखला या मंत्रात दिला
आहे.

'तीन खांबांजवळ'—'त्रिषु द्रुपदेषु.'

हे तीन खांबे कोणते? 'द्रुपद' या पदा-
ची व्युत्पत्ती सायणाचार्य 'द्रोः'—काष्ठाचें,
'पदम्'—स्थल, अशी करितात. परंतु तीन
कोणतीं स्थलें तें ते सांगत नाहींत. क-
सेंहि असो द्रुपद म्हणून जें देशाचें
नाव आहे, आणि ज्यावरून द्रौपदी
हें पांडवांच्या बायकोचें नांव पडलें तें
याच शब्दावरून झालें असे. पण त्या-
चा संबंध या स्थलाशीं काय आहे तें
समजत नाहीं.—'[या] आदित्याचा' म्ह-
णजे वरुणाचा. वरुण हा एक आदित्या-
पैकीं आदित्य आहे. याविषयीं पू-
र्वी १४ व्या सूक्तातील ३ या मंत्रावर
पृष्ठ १०२ येथें उजवीकडे 'आदित्य'
शब्दावरची टीप पाहा. तेथे सांगितलेंच
आहे कीं, "केव्हां केव्हां एकट्या वर-
णासच आदित्य असें म्हटले आहे."

०अव ते हेळो वरुण नमोभिर्व यज्ञेभिरीमहे हविभिः ।

क्षयन् अस्मभ्यमसुर प्रचेता राजन् एनांसि शिश्रथः कृतानि ॥ १४ ॥

अव । ते । हेळः । वरुण । नमःऽभिः । अव । यज्ञेभिः । ईमहे । हविःऽभिः ।

क्षयन् । अस्मभ्यम् । असुर । प्रचेत इति प्रऽचेतः । राजन् । एनांसि ।

शिश्रथः । कृतानि ॥ १४ ॥

भाषायाम् .

१४. हे वरुण, [वयं] तव हेळः (=क्रोधं) नमोभिः (=नमस्कारैः) अवेमहे (=अपगच्छत्विति याचामहे) । [तथा] यज्ञैः अवेमहे हविभिश्च[च] अवेमहे । हे असुर (=देव), हे प्रचेतः, हे राजन्, [त्वं] क्षयन् (=प्रभवन् सन्) [अस्माभिः] कृतानि एनांसि (=पापानि) अस्मभ्यं शिश्रथः (=शिशिलीकुक्ष=मोचय) ॥

० हा मंत्र उपाकर्मांत स्नानविधांत गृहीत आहे. परंतु याचा संबंध त्याशीं किती आहे त्याचा विचार केला तर या स्मार्तविनियोगाविषयीं फार सांगावयास नको असें दिसून येईल.

१४. हे वरुणा, तुझी अवरुणा न व्हावी म्हणून आम्ही नमस्कारांनी प्रार्थितो, यजनं करून प्रार्थितो, [आणि] हवींच्या योगाने प्रार्थितो. हे देवा, हे बुद्धिमंता राजा [वरुणा], [आम्ही] केलेल्या पापांची [आम्हांपासून] सुटका करून त्यांची आम्हांला क्षमी कर.

14. We propitiate thy anger, Varuna, by adorations, propitiate by sacrifices, [and] by oblations. Forgive us, O God, O wise king, the sins committed [by us] and slacken their bonds.

१४. ह्या मंत्राचे तात्पर्य असे आहे कीं, 'हे वरुणा, तुझा क्रोध आम्हांवर न व्हावा म्हणून आम्ही तुला नमस्कार करितो, तुज्यांतून यज्ञ करितो, आणि तुला हवि देतो; तर हे बुद्धिमंता राजा वरुणा, आम्ही केलेली पातके आम्हांस माफ कर आणि त्या पातकांचे जे पाश आम्हांस लाविले आहेत ते, तूं शुनःशेषाचे पाश सोडविलेस-तसे, सोडून सैल कर.' आमच्या मते ह्या मंत्र शुनःशेषापासून याला बांधिली त्या संकटाच्या वेळीं शुनःशेषांना म्हटलेला नव्हे, तर दुसऱ्यांनाच अन्य प्रसंगां म्हटला असेल. आणि यात शुनःशेषाचा दाखला द्यावा असे मंत्रवक्त्याच्या मनात विवक्षित असेल असे दिसते.

यात एक शब्द मोठा चमत्कारिक आहे. तो 'असुर' हा होय. याचेच आम्ही 'देवा' असे भाषांतर केले आहे. साधारण संस्कृतांत 'असुर' शब्दाचा अर्थ देव असा होत नाही, तर देवांचे जे शत्रु दैत्य ते असा होतो. विद्वज्जनांस ठाऊक आहे कीं, पारसिकांच्या धर्मात हिंदूंच्या देवांस देव असे म्हणतात; परंतु त्यांच्या भाषेत देव शब्दाचा अर्थ भूत, दैत्य असा होतो. आणि ते

आपल्या स्वताहाच्या देवांस असुर (अहुर) असे म्हणतात. यावरून आम्ही वेदांआलीकडील संस्कृतांत आमचे देव देखील असुर जे इतर देव त्यांस असुर असे म्हणत आणि आमच्या देवांस ते देव (=दैत्य) म्हणतात असे झाले. दुसरी 'असुर' शब्दाविषयी अशी चमत्कारिक गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे कीं, ऋग्वेदांत आणि इतर वेदांत 'सुर' शब्द मुळांच येत नाही. तो मागाहून 'असुर' शब्दापासून उत्पन्न झाला असे म्हटले पाहिजे. तो येणेप्रमाणे:-प्रथम 'असुर' असे सर्व देवांस आपण म्हणत होतो. नंतर तो शब्द दुसऱ्या लोकांच्या (पारसिकादि-कांच्या) देवांस अथवा वार्श्ट देवांस म्हणजे दैत्यादिकांस तुच्छनाथी लावून लागलो, आणि त्याहून जे भिन्न म्हणजे आमचे (चांगले) देव त्यांस नांव पाहिजे ते 'असुर' यापासूनच आम्ही काढिले. असुर याची खरी व्युत्पत्ती अस धातूपासून असलेली क्षणभर विसरून 'असुर' शब्दांत जो 'अ' आहे तो 'न' या अर्था आहे असे गैर समजून 'सुर' शब्द निर्माण केला आणि 'असुर' म्हणजे वार्श्ट देव नव्हेत ते

उदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथाय ।

अथा वयमादित्य व्रते तवानागसो अदितये स्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

उत् । उत्तमम् । वरुण । पाशम् । अस्मत् । अवं । अधमम् । वि ।

मध्यमम् । श्रथय ।

अथ । वयम् । आदित्य । व्रते । तवं । अनागसः । अदितये ।

स्याम ॥ १५ ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१५. हे वरुण, उत्तमम् (=उपरि वर्तमानं) पाशम् अस्मद् उच्छ्रथय । अधमम् (=अधो वर्तमानं) पाशम् अवश्रथय । मध्यमं (=मध्ये वर्तमानं) पाशं विश्रथय । अथ (=तदनन्तरं) हे आदित्य [वरुण], वयम् अनागसः (=निष्पापाः सन्तः) तव व्रते (=शासने) अदितये (=अखण्डितत्वाय=उन्नतये) स्याम ॥

‘सुर’ असें समजून ‘सुर’ हें नांव आम्हीं आपल्या देवांस लाविले. याप्रमाणेच दुसरीं उदाहरणे:—‘अदिति’ शब्दावरून ‘दिति’ आणि तिचे पुत्र ‘दैत्य’ हे आपण निर्माण केले; तसाच ‘विधवा’ शब्दापासून (हा शब्द वि-धवा असा झाला आहे असें गैर समजून) ‘धव’ म्हणजे नवरा ‘आम्हीं निर्माण केला आहे, आणि त्यानंतर मा-धव, रमा-धव, उमा-धव हे प्रचारांत आले. आणि तिसरें उदाहरण हें कां, ‘नादार’ नव्हे तो ‘दार’ म्हणजे पैसा भरण्यास समर्थ असा शब्द नुकाच उत्पन्न होऊन आमच्या कोटांत प्रचारांत येत चालला आहे.

वेदांत वरुणास राजा कां म्हणतात त्याचें कारण या मंत्रावरून समजून

येईल. कारण जसा प्रजांभिं केलेला अपराध राजा माफ करितो तशीं मनुष्यांभिं केलेलीं पातके म्हणजे क्षमा करण्याविषयी या ऋचेंत त्याची प्रार्थना केली आहे.

‘पापींची [आम्हांपासून] सुटका करून त्यांची आम्हांला क्षमा कर’= ‘क्षयन् अस्मभ्यं... एनांति शिश्रथः’. शब्दशः अर्थे ‘आम्हांस माफ करून पापींची [आम्हांपासून] सुटका कर.’ ‘पापींची सुटका कर’ यांत पापस्वरूपा पाशां जें आम्हांस बांधीत आहेत ते आमचे अंगापासून सोडीव असें विवक्षित आहे. ‘क्षयन्’ याचा अक्षरशः अर्थ, ‘[पातकांवर तूं आपला] हुकूम करणार असा होतसता’.

१५. हे वरुणा, आम्हांपासून वरचा पाश वर [सैल कर], खालचा खाली [सैल कर], [आणि] मधला [मधे] सैल कर, कीं जेणेकरून हे आदित्या, आम्ही निष्पाप होऊन तुझ्या सेवेत राहू आणि उन्नतीप्रत पावू.

१५. बोलणाऱ्याचा अभिप्राय असा आहे कीं, आपणास तीन बंधांनीं बांधिलें आहे. त्यांतून वरचा बंध, हे वरुणा, वर सोडून टाक, मधला मधें आणि खालचा खालीं सोडून टाक. म्हणजे मग आम्ही निष्पाप होऊन तुझ्या हुकुमांत, म्हणजे पाप न करावें, चांगले करून देवयजन करावें इत्यादि आज्ञेत, राहू आणि भरभराटीस पावू.

‘आदित्य’ म्ह. हे येथे वरुणचं समजावयाचा. वर १३ व्या मंत्रावरील टीप पाहा.

‘तुझ्या सेवेत राहू’=‘तव व्रते स्याम.’ व्रत म्हणजे आज्ञा, हुकूम, घालून दिलेला नियम, कीं मनुष्यांनीं नित्य वरुणाची सेवा करावी हे एक ‘व्रत’, प्रतक

15. Loosen up, Varuna, the upper bond from us, loosen down the lower bond, and loosen the middle bond, that we may thee, Âditya, be free from sin and be in thy ordinance and prosper.

करून नये हें एक ‘व्रत’. सूर्यचंद्रांनीं नियमित काळीं आकाशांत गमन करावें हें एक वरुणाचें ‘व्रत’. पाऊस जमिनीवर पडावा व समृद्धि व्हावी हें इंद्राचें ‘व्रत’. हा जो व्रत शब्दाचा अर्थ आहे त्यापासून त्या शब्दाचा आलीकडे प्रचारांत असलेला अर्थ वेगळा आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. ‘सत्यनारायणाचें व्रत’ या अर्थी ‘व्रत’ शब्दाचा प्रयोग वैदिक युगांत होत नसे हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. वेदांत जो ‘व्रत’ शब्दाचा हुकूम असा अर्थ होतो म्हणून सांगितलें तें पुढच्या सूक्तांतील पहिल्या मंत्रांत केलेल्या त्याच शब्दाच्या प्रयोगावरून स्पष्ट दिसून येईल.

सूक्तम् २५.

अजीगर्तपुत्रः शुनःशेष ऋषिः । वरुणो देवता । गायत्री चण्डः ॥

०यच्चिद्धि ते विशो यथा प्र देव वरुण व्रतम् ।

मिनीमसि दविदवि ॥ १ ॥

यत् । चित् । हि । ते । विशः । यथा । प्र । देव । वरुण । व्रतम् ।

मिनीमसि । दविदवि ॥ १ ॥

मा नो वधाय हन्वे जिहीळानस्य रीरधः ।

मा हृणानस्य मन्यवे ॥ २ ॥

मा । नः । वधाय । हन्वे । जिहीळानस्य । रीरधः ।

मा । हृणानस्य । मन्यवे ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे वरुण देव, यच्चिद्धि (=यद्यपि) [वयम्] [अन्या] विशो यथा (=जना इव) तव व्रतम् (=शासनं) दविदवि (=दिनेदिने) प्रमिदवि (=प्रमदम्),

२. [तथापि] जिहीळानस्य (=क्रुद्धस्य) [तव] हन्वे (=घातकाय) वधाय (=शस्त्राय) नः (=अस्मान्) मा रीरधः (=देहि) । हृणानस्य (=रुष्टस्य) [तव] मन्यवे (=क्रोधाय) [नो] मा [रीरधः] ॥

• • या मंत्रांगासून पुढील दहा ऋचांची योजना सायंसंध्येत वरुणोपस्थान म्हणून केली आहे.

सूक्त २५.

ऋषि—पूर्ववत्. वृत्त—गायत्री.
देवता—वरुण.

१. हे देवा वरुणा, जरी
[इतर] लोकांप्रमाणें [आम्ही]
तुझा हुकूम दररोज मोडीत अस-
तां,

२. [तरीहि] रागावून तूं आ-
म्हांस [आपल्या] घातक [आणि]
मारक शस्त्राच्या स्वाधीन करूं
नकोस; तूं क्रोधाग्रमान होऊन
[आम्हांस] [आपल्या] क्रोधाच्या
[स्वाधीन करूं] नकोस.

१. पृथ्वीच्या भूतारंभां जी शुनःशे-
पाची कथा ऐतरेय ब्राह्मणातून दिली आहे
तींत सांगितल्याप्रमाणे इतर हें सूक्तहि
युपास बांधल्या वेळांचे शुनःशेपानें म्हट-
लेलें आहे. पण प्रत्येक मंत्राचा विचार
करून पाहूं लागलें तर या मंत्रांत त्या
प्रसंगास अनुलक्षून कांहींच भाषण नाहीं.
किंबहुना इतर प्रसंगांच हें राखिलें
असावें असें दिसून येतें.

वरुण हा मनुष्यांनीं केलेल्या पापां-
बद्दल शासन करणारा देव आहे असें
पूर्वी सांगितलें आहे ते लक्षांत ठेविलें
तर या मंत्राचा अर्थ चांगला समजतो.
व त्यातील हय फार सुंदर आहे असें
दिसून येतें. मंत्रकर्ता म्हणतो, 'आम्ही
किती झालों तरी मर्त्य आहों, यास्तव
प्रत्यहीं कांहींना कांहीं तरी पाप आमच्या
हातून होत असतें. यास्तव तूं कृपा
करून क्षमा केली पाहिजे.'

२. आमच्या हातून पाप तर होतच

HYMN 25.

To Varuṇa. By S'unas's'epa
the author of the previous
hymn. Metre Gāyatrī.

1. Though like [other]
people, divine Varuna, we
daily break thy ordinance,

2. [nevertheless] do not
deliver us to thy deadly
[and] dangerous weapon in
wrath, do not [deliver us]
to thy rage in anger.

असतें, आणि वास्तविक म्हटलें तर
आम्ही तुझ्या शासनास पात्र होतो-
च. तथापि हे वरुणा, आम्हांला क्षमा
कर, आम्हांवर रागावूं नको. आणि
आम्हांस आपल्या भयंकर आणि घातक
शस्त्रानें मारूं नको, असें मंत्रवक्ता या
मंत्रांत म्हणतो. शासन करणारा जो
राजा वरुणदेव त्याची ही उत्तम प्रार्थ-
ना आहे यांत संशय नाही.

'घातकशस्त्राच्या'. 'वध' शब्दाचा
अर्थ सायणाचार्य 'मरण' असाच करि-
तात, पण येथें घातक अथवा मारणारें
शस्त्र असा अर्थ अधिक सगुक्तिक दिस-
तो तो आम्हां केला आहे. त्याला
आधार सायणाक्षीच आहे. याविषया
पूर्वी सूक्त ५ मंत्र १० यावर दिलेली
टीका पृष्ठ ३६ याजवर पाहा. येथे इतकेंच
सांगाययाचें की, 'वध' म्हणजे केवळ
इंद्राचें वज्रच असा अर्थ नाही. साधारण
घातक शस्त्र असाहि अर्थ होतो.

वि मृळीकायं ते मनो रथीरश्वं न संदितम् ।

गीर्भिर्वरुण सीमहि ॥ ३ ॥

वि । मृळीकायं । ते । मनः । रथीः । अश्वम् । न । समुदितम् ।

गीःभिः । वरुण । सीमहि ॥ ३ ॥

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्यइष्टये ।

वयो न वसतीरुप ॥ ४ ॥

परा । हि । मे । विमन्यवः । पतन्ति । वस्यः इष्टये ।

वयः । न । वसतीः । उप ॥ ४ ॥

कदा क्षत्तश्चिरं नरमा वरुणं करामहे ।

मृळीकायोरुचक्षसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

कदा । क्षत्तश्चिरम् । नरम् । आ । वरुणम् । करामहे ।

मृळीकायं । उरुचक्षसम् ॥ ५ ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

३. हे वरुण, [वयं] मृळीकाय (= तव प्रसादाय) तव मनः, [कश्चिद्] रथीः संदितं (= बद्धम्) अश्वमिव, गीर्भिः (= स्तोत्रैः) विसीमहि (= विमोचयाम) ॥

४. मे (= मम) विमन्यवो (= द्वाञ्छा) हि, वयः (= पक्षिणः) उपवसतीर्न (= निवासस्थानानि प्रति इव), वस्यइष्टये (= वसीयतः उत्तमस्य धनस्य प्राप्ते) परापतन्ति (= उत्पतन्ति) ॥

५. क्षत्तश्चिरं (= बलधारिणं) नरं (= शूरम्) उरुचक्षसं (= दीर्घदक्षिणं) वरुणं मृळीकाय (= अस्मद्विषयप्रसादाय) कदा आकरामहे (= आलुयामहे) ॥

३. [तुझी] रुपा व्हावी म्हणून
आम्ही, हे वरुणा, [एकादा] गाडी-
वान बांधिलेल्या घोड्यास [मोकळा
करितो] तसे [आमच्या] स्तवनांनीं
तुझे मन मोकळे करित आहों.

४. कारण कीं, जसे पक्षी
[आपल्या] निवासस्थानांकडेस
[धांवतात] तशी माझ्या वासना
उत्कृष्ट धनाच्या प्राप्तीकडेस धांव-
तात.

५. बलधारी [आणि] दूरद-
र्शी [जो] शूर वरुण [त्यानें
आम्हांवर] प्रसन्न व्हावे म्हणून
त्याला आम्हीं केव्हां येथें बोलवावे?

3. As a charioteer [un-
tied] [his] horse that is
tied, we, Varuna, for [thy]
favour untie thy mind with
[our] prayers.

4. For like birds [that
fly towards their] homes
my desires fly forth to-
wards the attainment of
the highest wealth.

5. When should we call
hither the mighty, the
brave [and] the far-seeing
Varuna, that he may be
favourable?

३. या मंत्राचें तात्पर्य असें आहे
कीं, 'जसा एकादा गाडीवान आप-
ल्या रथाच्या अथवा गाडीच्या घोड्या-
स मोकळा करितो आणि तो घोडा
सुख होतो तसे, हे वरुणा, तुझे मन जे
आम्हांविषयीं रागानें बांधिल्यासारखें
झालें आहे तें आम्हां स्तोत्रें म्हणून
मोकळें करित आहों, तर तूं आम्हांवर
कृपा कर.'

सायणाचार्य 'विंसीमहि' या क्रिया-
पदाचा 'विशेषें करून बांधितो' असा
अर्थ करून "हे वरुणा, आमच्या सु-
"खासाठीं तुझे मन स्तुतींनीं बांधितो
"म्हणजे प्रसन्न करितो. दृष्टांत. जसा
"एकादा रथी दुरून आल्यामुळें थक-
"लेल्या घोड्यास बांधितो म्हणजे गवत
"वगैरे घालून सुख करितो तद्वत्,"
असा अर्थ करितात. पण 'विंसीमहि'

क्रियापदाचा अर्थ आम्हां केल्याप्रमाणें
होतो. त्याला प्रयोगान्तराचे पुष्कळ
दाखले आहेत.

या मंत्रांत यूपास बांधिलेल्या शुनः-
शेपानें म्हणण्याजोगें काहीं दिसत नाहीं.
हें उघड आहे. आणि असेंच पुढच्या
मंत्राविषयींहि म्हटलें पाहिजे. तो मंत्र
पाहा.

४. या मंत्रातील जी उपमा आहे
ती चमत्कारिक आहे इतकें सांगण्या-
पलीकडे या मंत्रांत विशेष काहीं दिसत
नाहीं. आलीकडचे कवी अशी उपमा
बहुत करून देणार नाहींत. पण या
दृष्टीत एक प्रकारची मोठीच स्थलयो-
ग्यता आहे असें आम्हांस वाटतें.

५. 'त्याला आम्हां केव्हां बोलवावे?'
= 'कदा आकरामहे.' म्हणजे आम्हां
त्याला येथें केव्हां बोलाविलें असता

तदित्समानमाशाते वेनन्ता न प्र युच्छतः ।

धृतव्रताय दाशुषे ॥ ६ ॥

तत् । इत् । समानम् । आशाते इति । वेनन्ता । न । प्र । युच्छतः ।

धृतव्रताय । दाशुषे ॥ ६ ॥

वेदा यो वीनां पदमन्तरिक्षेण पतताम् ।

वेद नावः समुद्रियः ॥ ७ ॥

वेद । यः । वीनाम् । पदम् । अन्तरिक्षेण । पतताम् ।

वेद । नावः । समुद्रियः ॥ ७ ॥

भाषायाम् ।

६. वेनन्तो (=कामयमानौ) * [मित्रावरुणौ] धृतव्रताय दाशुषे (=अनुष्ठितशासनाय हविर्देवतवते यजमानाय) तदेव समानम् (=एकमेव साधुपूर्णं) [हविः] आशाते (=प्राप्तुतः) । [तौ] न प्रयुच्छतः (=अनवहितौ न भवतः) ॥

७. यो [वरुणः] अन्तरिक्षेण पतताम् (=उत्पततां) वीनां (=पक्षिणां) पदं (=पदवीं) वेद (=जानाति) । [यः] समुद्रियो नावः (=समुद्रयाः समुद्रे गच्छन्त्या नौकायाः) [पदं] वेद (=जानाति) ;

तो प्रसन्न होईल असा प्रक्ष पुसण्याचा
भावार्थ दिसतो. — 'दूरदर्शी' — 'उरुचक्ष-
सम्.' वरुण देव असा आहे कीं, तो
मनुष्यांनीं चोरून केलेलेहि पातक दुरून
पाहतो. सर्वांनीं अकरीवा मंत्र पाहा.

मनुष्यांचा खरेखोटेपणा तो पाहात
असतो असे ऋ. ७.४९. ३ यांत (यासां
राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अव-
पश्यन् जानानाम्) सांगितलें आहे.

६. [मित्रावरुणांची] आज्ञा पाळणारा जो हविर्दाता उपासक त्याच्या प्रीत्यर्थ [मित्रावरुण हे] उभयतांहि प्रसन्न होऊन एकच [हवि] ग्रहण करितात, [आणि] अव्हेर करीत नाहीत;

७. ज्या [वरुणा]ला अंतरिक्षांतून उडत असणाऱ्या पक्ष्यांचा मार्ग ठाऊक असतो, [आणि] ज्या [वरुणा]ला समुद्रावरच्या तारवाचा [मार्ग] ठाऊक असतो.

६. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'मित्रावरुणांचे नियम उपासक पाळितो यासाठी त्यांणि मित्र आणि वरुण यांस वेगळे वेगळे विधीन न केले तरी त्यावर कृपा करून एकच हवि दोघे मिळून स्वीकारून घेतात. दोघांस मिळून एकच हवि दिले म्हणून त्यां उपासकाचा ते अव्हेर करीत नाहीत.'

'आज्ञा पाळणारा जो हविर्दाता' = 'धृतव्रतः'. धृतव्रत या शब्दाचा अर्थ वेदांत फारकरून 'ज्याची आज्ञा अधवा हुकूम किंवा कायदा लोक मानितात तो' (वरुण, इंद्र इत्यादि कोणी तरी देव) असा होतो. परंतु त्या शब्दाचा अर्थ केव्हा केव्हा 'जो आज्ञा अधवा हुकूम मानितो तो' (उपासक) असाहि होतो, त्याचें हें या मंत्रांत उदाहरण आहे.

७. हा मंत्र फार चमत्कारिक आणि ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. भावार्थ असा आहे कीं, 'आकाशांत पक्ष्यांनी कोणत्या रस्त्यानें जावें आणि समुद्रावर

6. They (Mitrâ-Varunau) both lovingly receive one and the same [offering] out of consideration for the sacrificer who observes the sacred law, [and] are not indifferent [to him].

7. [He] who knows the way of the birds that fly in the firmament, [and] knows [the way] of the ship that is on the sea;

तारवांनीं कोणत्या रस्त्यानें जावें हें वरुणास समजतें,' इतरीस आकाशातील पक्ष्यांचा आणि समुद्रावर तारवांचा मार्ग समजत नाही, पण वरुणास समजतो. म्हणजे वरुणास समजतें कीं, अमुक ठिकाणी पक्ष्यांचा आणि अमुक ठिकाणी जहाजाचा मार्ग आहे. अमुक रस्त्यानें पक्ष्यानें आकाशांत आणि जहाजांनें समुद्रावर चालावें म्हणजे त्यांस संकट येणार नाही, अशी प्रेरणा तो करितो.

'समुद्रावरच्या तारवाचा' = 'नावः समुद्रियः'. यांत 'नावः' आणि 'समुद्रियः' हे दोन्ही शब्द षष्ठीच्या अनेकवचनीं आहेत असें आम्ही समजतो. सायणाचार्य नावः इतकीच षष्ठी समजून 'समुद्रियः' हें वरुणाची जो 'यः' शब्द त्याचें विशेषण करितात, आणि 'जले गच्छन्त्याः' (= पाण्यावरून जाणाऱ्या) इतकें अध्वाहृत भेतात वस्तुतः 'समुद्रियः' ही 'समुद्री' या स्त्रीलिंगी विशेषणाची षष्ठी आहे.

वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः ।

वेदा य उपजायते ॥ ८ ॥

वेद । मासः । धृतव्रतः । द्वादश । प्रजावतः ।

वेद । यः । उपजायते ॥ ८ ॥

वेद वातस्य वर्तनिमुरोऋष्यस्य बृहतः ।

वेदा ये अध्यासते ॥ ९ ॥

वेद । वातस्य । वर्तनिम् । उरोः । ऋष्यस्य । बृहतः ।

वेद । ये । अध्यासते ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. [यो] धृतव्रतः (=स्थापित्वासनो) [वरुणः] प्रजावतः (=तेषु तेषु जातप्राणियुक्तान्) द्वादश मासान् वेद, यश्च मासः उपजायते (=अधिकत्वेन उत्पद्यते) [तं यो] वेद (=जानाति);

९. [यो वरुणः] उरोः (=विस्तीर्णस्य) ऋष्यस्य (=उत्तुङ्गस्य) बृहतः (=महतः) वातस्य वर्तनि (=मार्गं) वेद (=जानाति) [तं वर्तनि] ये [मरुतः ?] अध्यासते [तान् यो] वेद (=जानाति);

या भंत्रात समुद्रावरील तारवाचा
मार्गे वरुण जाणतो असें जें सांगितलें
आहे त्यांत वरुणाविषयीं पुराणादिक
ग्रंथांत वरुण हा समुद्रदेवता आहे आ-
णि तो समुद्रांत राहतो, तो तारवें बुड-
वितो अथवा बचावितो वगैरे याविषयीं

ज्या कथा आल्या आहेत त्याचें बीज
आहे हें ध्यानांत ठेवावें.

‘ज्या वरुणास’ ठाऊक आहे असें
या भंत्रात सांगितलें त्याचा संबंध खालीं
१२ व्या ऋचेंत स्पष्ट झाला आहे.

८. [जो] धृतव्रत वरुण बारा महिने आणि त्यांत उत्पन्न होणारे प्राणी जाणतो [आणि] जो [वरुण] [त्या बारा महिन्यां]-जवळ उत्पन्न होणाऱ्या [अधिक महिन्यां]ला जाणतो;

९. [जो वरुण] विस्तीर्ण, उंच, [आणि] मोठ्या वायूचा मार्ग जाणतो, [आणि] जो [त्या मार्गा]वर बसणारे जे [मरुत्] त्यांस जाणतो ;

8. [he who] knows the twelve months with the life born in them, [and] who knows [the intercalary month] that arises by the side of [the twelve];

9. [he who] knows the road of the broad, high [and] vast wind, [and] knows [those Maruts] who ride on [it];

८. मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'वरुण जसा पक्ष्याचे मार्ग आणि तारवांचे मार्ग जाणतो, तसाच बारा महिने कसे होतात आणि बारा महिन्यांच्या जवळ तेरावा अंधक मास कसा येतो तेंहि जाणतो'.

हाहि मंत्र फारच मौल्यवान आणि ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. कारण ह्यां, सर्व पृथ्वीवर सुधारणुकेविषयां नामांकित असे जे रोमन लोक, त्यांमध्ये ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी साडेचार शतके पर्यंत वर्षांचे महिने दहाच होते, आणि अधिक मास घालून चांद्रमानाचा आणि सौर मानाचा मेळ घालावा हें ज्ञान युरोपीयन लोकांमध्ये ख्रिस्ती शकाच्या पूर्वी पांच शतके पर्यंत नव्हतें. परंतु हा मंत्र जेव्हा रचिला तेव्हा आम्हांमध्ये वर्षांचे महिने बारा मानीत इतकेंच नव्हें, पण अधिक मास घालून कालव्यवस्था करण्याची युक्ति या मंत्राच्या रचनेपूर्वी पुष्कळच दिवस ठाऊक होती असें समजलें पाहिजे. कारण तेरावा महिना घालण्याची युक्ति

स्थापित होऊन जर पुष्कळ वर्षे झालीं नसतीं तर त्यांत कांहीं तरी विशेष चमत्कार आहे, व तें दैविक कृत्य आहे, आणि तें वरुण जाणतो असा आश्चर्य-प्रदर्शक आणि वरुणमहर्षेवप्रदर्शक उद्गार या मंत्राच्या कर्त्याने काढिला नसता. यावरून आमच्या आर्य लोकांचें ज्ञान किती पुरातन आहे तें दिसून येतें. या मंत्रांत 'अधिक मास' असे शब्द जरी नाहीं तरी त्याच्या उत्पत्तीविषयां जे शब्द आहेत त्यावरून अधिक मासच विवक्षित आहे असें दिसतें. शिवाय सायणाचार्यहि तोच अर्थ समजतात आणि इतर (पाश्चिमात्य) विद्वानांहि तोच समजतात असें दिसतें. तेव्हा अधिक मासाविषयांच उल्लेख आहे यांत संशय दिसत नाहीं.

• 'धृतव्रत' म्हणजे ज्याचे नियम लोक पाळीत असतात तो.

• ९. या मंत्रांत वरुण वातप्रदेश म्हणजे वायु कोणत्या मार्गांने कसें गमन करितो तें जाणतो असें सांगण्याचा

नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा ।

साम्राज्याय सुक्रतुः ॥ १० ॥ १७ ॥

नि । ससाद । धृतव्रतः । वरुणः । पस्त्यासु । आ ।

साम्राज्याय । सुक्रतुः ॥ १० ॥ १७ ॥

अतो विश्वान्यद्भुता चिकित्वाँ अभि पश्यति ।

कृतानि या च कर्त्वाँ ॥ ११ ॥

अतः । विश्वानि । अद्भुता । चिकित्वान् । अभि । पश्यति ।

कृतानि । या । च । कर्त्वाँ ॥ ११ ॥

भाषायाम्. (

१०. [यो] धृतव्रतः (=स्थापितशासनः) सुक्रतुः (=सुप्रज्ञो) वरुणः
साम्राज्याय (=साम्राज्यं कर्तुं) पस्त्यासु आ (=स्वगृहे) निषसाद (=निषोदति) ;

११. [यश्च वरुणः] चिकित्वान् (=विद्वान्) [सन्] अद्भुतानि (=परो-
क्षाणि) विश्वानि (=सर्वाणि) [यानि] कृतानि . [कर्माणि] यानि च कर्त्त्वानि
(=कर्तव्यानि) [कर्माणि] [तानि] अतः (=पस्त्याभ्यः=स्वगृहात्) अभिपश्यति ;

अभिप्राय आहे.

परंतु 'वर बसणारे' ते कोण हैं
मंत्रांतील शब्दांवरून समजत नाहीत.
सायणाचार्य 'वर बसणारे' म्हणजे मां-
गावर बसणारे असा अर्थ न करिता

'वर (म्हणजे आकाशात ?) बसणारे'
इतकाच अर्थ करून देव असें म्हणतात.
पण कोणते देव तेंहि सांगत नाहीत.
सामान्य देव असा त्यांचा भावार्थ
दिसतो.

१०. [जो] बुद्धिमान् वरुण आपले अधिकार [सर्वत्र] बसवून सर्वांवर राज्य करण्यासाठी [आपल्या] घरी बसला आहे;

११. [आणि जो वरुण] त्याला नकळत केलेली आणि करावयाची जीं तीं सर्व कर्मे तेथून जाणतो आणि पाहतो;

10. the wise Varuna [who] having established his laws has sat down in [his] home to rule [his] empire;

11. [who] from thence knows and observes all deeds that are done, and that are intended to be done, in his absence;

१०. या मंत्रात वरुणाचें सार्वभौमत्व वांगिळें आहे. त्याणें आपले कायदे जिकडे तिकडे बसवून, म्हणजे अमुक रस्त्यानें पक्ष्यांनीं उडावें, अमुक मार्गानें समुद्रावर तारवांनीं जावें, वायूनें अमुक रस्त्यानें अमुक वेळीं वाहावें, अमुक महिन्यांत अमुक ऋतूवें इत्यादि नियम स्थापित करून आपल्या घरीं खुशाळ बसला आहे, आणि तेथून सर्व भुवनांचा सार्वभौम राजा होत्साता राज्य करित आहे.

हें वरुणाचें महत्त्व ध्यानांत ठेवावें. कारण कीं, तें मागाहून आर्यलोक विसरले, आणि तें मोठेपण त्यांनीं दुसऱ्या देवांस अथवा देवांस देऊन वरुणास समुद्राचेंच आधिपत्य देऊन निमूट बसविलें, हें आतां आपणांस ठाऊक आहेच.

११. या मंत्रातहि वरुणाचा महत्त्वाचा वांगिळा आहे. वरुणा मंत्रात वरुण आपल्या घरीं बसला आहे असें सांगितलें. या मंत्रात तो त्या घरातून काय करितो तें सांगितलें आहे. तें हें कीं,

तो आपल्या घरच्या घरींच बसून मनुष्यें त्याला नकळत म्हणून जीं कर्मे करितात तीं पाहतो, आणि जीं वाईट बरीं कर्मे करावयाचीं म्हणून मनुष्यें आपल्या मनांत आणितात तीं तो जाणतो.

ही वरुणाची शक्ति मागाहून वरुणाकडून गेली असें दिसतें. कारण कीं असें वर्णन पुराणादिक ग्रंथांत बहुतकरून यम आणि यमाचे जे चित्रशुभादि दिवाण त्यांजविषयीं येत असतें.

‘त्याला नकळत केलेलीं’—‘अद्भुता.’ ‘अद्भुत’ म्हणजे ‘परोक्ष आहे तें’, ‘आपल्या समक्ष नव्हे तें’, ‘अदृश्य’. अर्थात् ‘वरुणांनं पाहूं अथवा जाणूं नये अज्ञा मनुजुतीनें केलेलीं असा पर्यवसानां अर्थ समजावयाचा. अद्भुत म्हणजे अदृश्य याविषयीं “अतस्त्वं दृश्यो अग्न एतान्ध्रिः पश्येरद्भुतो अय एवः” (ऋ. ४. २. १२) हें स्थल आणि ऋ. १. १०. १ हेंहि पाहा.

स नो विश्वाहा सुकतुरादित्यः सुपथां करत् ।

प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ १२ ॥

सः । नः । विश्वाहा । सुकतुः । आदित्यः । सुपथां । करत् ।

प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ १२ ॥

विभ्रद्द्रापिं हिरण्यमं वरुणो वस्त निर्णिजम् ।

परि स्पशो नि वेदिरे ॥ १३ ॥

विभ्रत् । द्रापिम् । हिरण्यमम् । वरुणः । वस्त । निःस्निजम् ।

परि । स्पशः । नि । वेदिरे ॥ १३ ॥

न यं दिप्सन्ति दिप्सवो न द्रुहाणो जनानाम् ।

न देवमभिमातयः ॥ १४ ॥

न । यम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । न । द्रुहाणः । जनानाम् ।

न । देवम् । अभिमातयः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१२. स सुकतुः (=सुप्रज्ञः) आदित्यः (=अदितेः पुत्रो) [वरुणो] विश्वाहा (=नित्यम्) अस्मभ्यं सुपथानि (=सुगमानि) करोतु । अस्माकम् आयूषि प्रतारिषत् (=प्रतारयतु=दीर्घं करोतु) ॥

१३. हिरण्यमयं द्रापिं (=कवचं) विभ्रद् भारयन् वरुणो [हिरण्यमयं] निर्णिजम् (=अलंकारं) वस्त (=परिधत्ते) । [तस्य] स्पशः (=प्रेष्याः) परिनिवेदिरे (=आसमन्तान्निषीदन्ति) ॥

१४. यं [वरुणं] दिप्सवो (=हिसितुमिच्छन्तो वैरिणो) न दिप्सन्ति (=हिसितुं नेच्छन्ति) । जनानां (=मनुष्याणां) द्रुहाणो (=द्रोहिणो) [यं] न [दिप्सन्ति] । [यं] देवं [वरुणम्] अभिमातयः (=साहसकारिणो) न [दिप्सन्ति] ॥

१२. तो बुद्धिमान् आदित्य
(वरुण) सदैव आम्हांस सर्व सु-
गम करो, [तो] आमचीं आयुष्यें
वाढवो;

१३. वरुण सोन्याचें कवच
धारण करून [सोन्याचें] अलंकार
घालीत असतो. [त्याचें] जासूद
त्याच्या सभोंवतली बसतात;

१४. ज्या देवा [वरुणा]चें
वाईट करण्याची इच्छा वैरी करी-
त नाहीत, [आणि] मनुष्येही-
[हि] [इच्छा करीत] नाहीत [आणि]
घालेकरी [हि] करीत नाहीत;

12. may that Âditya
(Varuna) make [all] things
easily accessible to us; may
he prolong our lives.

13. Varuna puts on
a golden mail and wears
golden [ornaments.] [His]
messengers sit round him.

14. And those that are
desirous of doing harm do
not wish to harm this god,
nor do the haters of men,
nor do the assassins.

१२. सातव्या ऋचेपासून 'जो,'
'जो' अस्य जो संबंध आला तो या
मंत्रांत पुरा झाला. म्हणजे चार मंत्रां-
त वरुणाविषयीं स्तुती करून या पांथ-
व्या मंत्रांत त्या वरुणापाशीं जें काय
मागावयाचें तें मागतो; त्यांतून 'आम्हां-
स सर्व सुगम करो' या मोघम शब्दांत
काय असेल तें असो, पण 'तो आमचीं
आयुष्यें वाढवो' यांत एवढ्या मोठ्या
देवाजवळ जितकें मागावयाचें तितकें
मागितलें नाही असें म्हटलें पाहिजे.
आलीकडचे संबंदा आणि म्हसीबा
यांचे भगत सुद्धा त्या आपल्या देवांक-
डेस मोक्षादि मोठमोठे वर मागतात.
असो, आमचे अर्थ पूर्वज वरुणाच्या
साक्षीमत्त्वाच्या वेळीं कोणत्या स्थितीत
होते ते लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

१३. वरुण हा आपल्या बरीं बस-
तो आणि तेथून मनुष्यांनीं केलेलीं बरीं
वाईट सर्व केलेलीं कृत्यें पाहतो असें पूर्वी

सांगितलें आहे. आतां त्याचे अलंकार,
कपडे वगैरे कसे असतात, आणि त्याच्या
दरबारास कोण कोण असतात तें या
मंत्रांत सांगितलें आहे.

'अलंकार' = 'निर्णिजम्' या स्थलीं
सायणाचार्य 'निर्णिज्' शब्दाचा अर्थ
पुष्ट असा विशेषणार्थी करून 'शरीर'
इतकें पद अध्याहत घेऊन त्याजकडेस
त्याचा संबंध लावितात. आम्हीं केले-
ल्या अर्थास प्रयोगांतराचे आधार पु-
ष्कळ आहेत.

'जासूद' = 'स्पशः'. स्पश म्हणजे जो
चाकर बातमी आणण्या नेण्याकरितां
कामों लावितात तो, हेर. सायणाचार्य या
स्थलीं 'किरण' असा विनाकारण अर्थ
करितात, पण ऋ. १. ३३. ८ यांत
त्यांनींच 'अनुचर' = चाकर असा अर्थ
केला आहे तो पाहा. दुसरेहि प्रयोग
पुष्कळ आहेत.

१४. सातव्या पासून दहाव्या मं-

उत यो मानुषेष्वा यशश्चक्रे असांम्या ।

अस्माकमुदरेष्वा ॥ १५ ॥ १८ ॥

उत । यः । मानुषेषु । आ । यशः । चक्रे । असांमि । आ ।

अस्माकम् । उदरेषु । आ ॥ १५ ॥ १८ ॥

परां मे यन्ति धीतयो गावो न गव्यूतीरनु ।

इच्छन्तीरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

परां । मे । यन्ति । धीतयः । गावः । न । गव्यूतीः । अनु ।

इच्छन्तीः । उरुचक्षसम् ॥ १६ ॥

सं नु वोच्चावहै पुनर्यतो मे दध्वाभृतम् ।

होतव क्षदसे प्रियम् ॥ १७ ॥

सम् । नु । वोच्चावहै । पुनः । यतः । मे । मधु । आभृतम् ।

होतव इव । क्षदसे । प्रियम् ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१५. उत (=अपि च) यो [वरुणो] मानुषेषु आ १ (=मनुष्येषु) असांमि (=संपूर्ण) यशः (=अन्नं ?) चक्रे (=स्थापयामास), [तथा] अस्माकमुदरेषु [चक्रे=स्थापयामास] ॥

१६. उरुचक्षसं (=विस्तीर्णदर्शिनं) [वरुणम्] इच्छन्त्यो मे धीतयो (=बुद्धयो), गावो गव्यूतीरनु (=यवसंस्थानानि प्रति) इव, परायन्ति (=मत् वरुणं प्रति प्रगच्छन्ति) ॥

१७. नु (=अधुना) [आवां] यतः [स्थानात्] मे मधु (=मधुरं पेयम्) आभृतम् (=आनीतं) [तत्र] पुनः संवोच्चावहै (=संवदावहै) । [त्वं] होतव प्रियं [मधु] क्षदसे (=अश्नासि) ॥

ज्ञात जे वरुणाविषयीं गुण आणि परा-
क्रम सांगितले त्याशिवाय या आदि
पुढच्या मंत्रात मिळून आणखी काहीसि
अधिक सांगितले आहेत. मंत्रांता भाषा-
र्थ स्पष्टच आहे. मानवी राजांस ज्यापा-
सून उपद्रव होतो अशा शत्रूंपासून

आणि द्वेषज्ञांपासून आणि मारेकऱ्यापा-
सून वरुणास काहीच उपद्रव होत
नाहीं, म्हणून हा वरुण राजा इतर
राजांहून फार भिन्न आहे असें तात्पर्य
आहे.

१५. आणि जो [वरुण] मनुष्यांमध्ये [आणि विशेषकरून] आमच्या उदरामध्ये विपुलपणें अन्न घालिता झाला आहे.

१६. गाईं कुरणांकडेस [धांवतात] तसे माझे विचार दीर्घदर्शी वरुणाची इच्छा करूं त्याजकडेस धांव घेतो आहेत.

१७. आतां जेथून मला मधुर [अन्न] आणिलें आहे तेथें आपण दोघेहि पुनः संभाषण करूं. तूं होत्याप्रमाणें आपलें प्रिय [अन्न] खातोस.

15. And he has put food plentifully in men [and especially] in our stomachs.

16. My thoughts rush forth earnestly towards the farseeing [Varuṇa] like as the cows towards their pasture-lands.

17. Now let us again converse [there] from whence my sweet offering has been brought up; thou eatest thy agreeable [offering] like a Hotā.

१५. ही ऋचा स्पष्टार्थ आहे, आणि वरुणानें मनुष्यांवर आणि या मंत्राच्या कर्त्यावर केलेले उपकार स्मरावे इतकाच हिचा उद्देश आहे. तथापि एका शब्दाच्या अर्थाविषयीं आम्हांस फार संशय आहे. 'यशः' म्हणजे 'अन्न' असा अर्थ आम्हांस सायणांस अनुसरून केला आहे, पण तसा त्याचा अर्थ होतो कीं काय याविषयीं फार संशय आहे. सायणांनीं तरी 'उदरेषु' हें पद मंत्रांत आहे, त्यापेक्षा उदरांत घालावयाचें तें अन्नच अशी कल्पना बसवून 'अन्न' असा अर्थ केला असावा असें भासतें. तथापि या ठिकाणीं नीट बसे असा दुसरा अर्थ आमच्यानें सूचववत नाहीं, यास्तव आम्ही सायणांसच अनुसरलों आहों.

१६. या मंत्रांत उपासकाचें मन किती भाविक आहे पाहा. त्याचे विचार मोठ्या औरसुख्यानें वरुणाकडेस धावा

घेत आहेत, जसा काय त्या गाईच होत आणि गोठगांठून सोडल्याबरोबर, कुरणांकडेस धावून जाताहेत.

'कुरणांकडेस' = 'गव्यूतीः अनु.' सायणाचार्य येथें गोठगांठडेस असा अर्थ करितात, पण आम्हां केलेला अधिक सयुक्तिक दिसतो. "जहि शत्रुमन्तिके दूरके च य उर्वी गव्यूतिमभयं च नः कृधि" (ऋ. १. ७८. ५) यांत आणि १. ८५. ८ यांतील "अर्ष सूदीर्यमुर्वी गव्यूतिम्" यांत व दुसऱ्या कितीएक मंत्रांत तोच अर्थ इष्ट दिसतो.

'दीर्घदर्शी.' म्हणजे एका ठिकाणीं बसूनहि पुष्कळ दूरपर्यंत ज्याची दृष्टि पेट्टेचत असते तो.

१७. या मंत्राचा भावार्थ समजत नाहीं. आम्हां केवळ शब्दार्थ केला आहे. मंत्रवक्ता कोणाशीं बोलत आहे तेंहि कळत नाहीं. सायणाचार्य जो याचा अर्थ करितात त्यावरून तरी विशेष

दर्शं नु विश्वदर्शतं दर्शं रथमधि क्षामं ।

एता जुषत मे गिरः ॥ १८ ॥

दर्शम् । नु । विश्वऽदर्शतम् । दर्शम् । रथम् । अधि । क्षामं ।

एताः । जुषत । मे । गिरः ॥ १८ ॥

इमं मे वरुण श्रुधी हवमद्या च मृळय ।

त्वामवस्युरा चके ॥ १९ ॥

इमम् । मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्या । च । मृळय ।

त्वाम् । अवस्युः । आ । चके ॥ १९ ॥

त्वं विश्वस्य मेधिर दिवश्च गीश्च राजसि ।

स यामनि प्रति श्रुधि ॥ २० ॥

त्वम् । विश्वस्य । मेधिर । दिवः । च । गमः । च । राजसि ।

सः । यामनि । प्रति । श्रुधि ॥ २० ॥

भाषायाम्.

१८. [अहं] नु (=अधुना) विश्वदर्शतं (=सर्वदर्शनीयं=कर्मनीयं) [वरुणम्] [अ]-दर्शम् (=अपश्यम्) । अधि क्षामं (=पृथिव्या) रथम् [अ] दर्शम् (=अपश्यम्) । एता मे गिरः [स वरुणः] [अ] जुषत (=सिषेवे) ॥

१९. हे वरुण, [त्वम्] इदं मे हवम् (=आह्वानं) शृणु । अद्य च [त्वं] [मद्यां] मृळय (=प्रसन्नो भव) । [अहं हि] अवस्युः (=रक्षणेच्छुः) [सन्] त्वामाचके (=त्वां स्तौमि) ॥

२०. हे मेधिर (=मेधाविन्), त्वं विश्वस्य दिवश्च (=द्यौलोकस्य च) गमश्च (=पृथिव्याश्च) राजसि (=राजा असि) । स [त्वं] यामनि (=उपासनायां) प्रतिशृणु (=प्रसन्नो भव) ॥

तृप्ति होते असें नाही. ते म्हणतात:-
“ज्यापेक्षा मी जगावे म्हणून मधुर हवि
“अर्पण केले आहे त्यापेक्षा होमकर्त्या
“प्रमाणें तू (वरुण) हि प्रिय अन्न
“स्वातोस. आणि त्वां (म्हणजे वरुण-
“नें) हवि स्वीकारून घेतल्यानंतर
“तुझा झालेला तू आणि सुटलेला मी
“असें मिळून शिष्यवार्ता करूं.” परंतु

हें भाष्य केवळ हें सूक्त शुनःशोपाळा यू-
पास बांधिला त्या वेळेस त्याणें म्हटलें
असें समजून केलें आहे. आम्हांस या
दोनी गोष्टीविषयां संशय आहे.

ऋग्वेदांत असे कितीएक बरेच मधें
मधें मंत्र आहेत कीं, त्यांचा अर्थ सम-
जत नाही, त्यांपैकींच हा एक आहे असें
समजून राहणें अवश्य दिसतें.

१८. आतां विश्वदर्शनीय [वरुणा]स [हा] मी पाहिला, [हा] [त्याचा] रथ पृथ्वीवर मला दिसत आहे. त्यानें ह्या माझ्या प्रार्थना स्वीकारून घेतल्या.

१९. हे वरुणा, ही माझी हाक ऐक आणि आज [मजवर] रूपा कर. [तुझ्या] अभयाची इच्छां धरून मी तुला [हा] हाक मारिली आहे.

२०. हे बुद्धिमान् [वरुणा], तूं सकलांचा [राजा होस], [तूं] दुलोकाचा [राजा होस], [तूं] पृथ्वीचा [राजा होस]. यास्तव तूं [या] उपा-
न.प्रसंगीं [आम्हांस] प्रसन्न हो.

18. Now I see [Varuna] that deserves to be seen by all, [now] I see [his] chariot on earth. These my prayers he has accept-^ded.

19. Varuna, hear this my call and favour [me] to-day. Desirous of [thy] protection, I have invoked thee.

20. Thou art, wise [Varuna], the king of all, king of Heaven, king of Earth. Be thou, therefore, favourable in [this our] service.

१८. उपासक म्हणतो कीं, वर ज्या वरुणाच्या मी स्तुती केल्या त्या स्थानें स्वीकारून घेतल्या आणि तो रथांत बसून येत आहे, आणि तो आणि त्याचा रथ हे माझ्या दृष्टीस पडत आहेत. वरुण खरोखर जरी उपासकाच्या प्रत्यक्ष दृष्टीस पडला नाही (कारण पडला असता तर पुढच्या म्हणजे एकुणिसाव्या मंत्रांत माझी ही हाक ऐक अशी प्रार्थना फिरून केली नसती), तथापि त्या उपासकाची भक्ति आणि वरुणावर भ्रंवसा हे अति उत्तम होत यांत संशय नाही. दृष्टीस पडला म्हणजे अंतर्दृष्टीस गोचर झाला असें समजावें. अशा प्रकारें उत्तम भक्तीचे आलाप आधुनिक तुकारामादिकांच्या कवितेंतहि पुष्कळ सांपडतात.

१९. या मंत्रावरून दिसून येईल

कीं, पूर्वोक्त्या मंत्रांत जें “वरुणास मी पाहिलें, हा त्याचा रथ पृथ्वीवर मला दिसत आहे” म्हणून म्हटलें तें प्रत्यक्ष दर्शन नव्हे.

२०. हा मंत्र फार सुंदर आहे. यांत वरुणाचा मोठेपणा किती नम्रभावानें मंत्रवक्ता वर्णित आहे तें ध्यानांत ठेवावें. ज्या वरुणाच्या प्रसादाची इच्छा मंत्रवक्ता करितो तो साधारण एकाद्या जेजुरीसारख्या लहानशा गांवांतील देव आहे असें नाही, तर तो सकल गुलोकाचा आणि सकल पृथ्वीचा राजा आणि सकल भुवनांचा राजा होय. आणि उपासक उद्धट आणि गर्विष्ठ कर्मठ ब्राह्मण नाही, तर लीन आणि अनन्य-भावे क आपल्या देवाला शरण जाऊन आपली हाक ऐक अशी नम्रतापूर्ण साधी प्रार्थना करणारा एक सेवक होय.

उदुत्तमं मुमुग्धि नो वि पाशं मध्यमं चृत ।

अवाधमानि जीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

उत् । उदुत्तमम् । मुमुग्धि । नः । वि । पाशम् । मध्यमम् । चृत ।

अव । अधमानि । जीवसे ॥ २१ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

२१. [हे वरुण], जीवसे (= अस्माकं जीवनार्थं = वयं जीवेमेत्यर्थं) [त्वम्] उत्तमम् (= ऊर्ध्वतमं) नः (= अस्माकं) पाशम् उन्मुमुग्धि (= ऊर्ध्वमेव मोचय), मध्यमं [पाशं] विचृत (= वियोजय), अधमानि (= अधः स्थितान् पाशान्) अव (= अध एव) [विचृत] ॥

ब्राह्मणाचा शब्द असला तर पुरे, देवांचे दगड होतील आणि दगडांचे देव होतील अशी शक्ति भूदेवांस वैदिक युगात आली नव्हती. त्या वेळचे उपासक

विचारे आम्हांसारखेच गरीब आणि निर्बळ मानव, पण अधिक भाविक, अधिक प्रामाणिक आणि अधिक भजनोत्सुक होते.

सूक्तम् २६:

अजीगर्तपुत्रः शुनःशेष ऋषिः । अग्निर्देवता । गायत्री चण्डः ॥

वसिष्ठा हि मियेध्य वस्त्राण्यूर्जो पते ।

सेमं नो अध्वरं यज ॥ १ ॥

वसिष्ठ । हि । मियेध्य । वस्त्राणि । ऊर्जम् । पते ।

सः । इमम् । नः । अध्वरम् । यज ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मियेध्य (= यजनयोग्य) हे ऊर्जा पते (= बळाना पते) [अग्ने], त्वं हि वस्त्राणि वसिष्ठ (= परिधत्स्व) । स [त्वम्] (= अनन्तरं च त्वम्) इमं नोऽध्वरं यज (= अहमर्धमनुतिष्ठ) ॥

२१. [हे वरुणा], आम्हीं जगावे म्हणून आमचा वरील पाश वरच सोडीव, मधला मधे तोड, [आणि] खालचे [पाश] खाली [तोड].

21. O Varuṇa, loosen up our upper [bond], break off the middle bond [and], break off the lower [bonds], that we may live.

२१. हा मंत्र सुद्धा वाचून वैदिक-काळच्या उपासकांच्या साधेपणाविषयी एक प्रकारचा आनंद वाटतो. ते समजत की, जो वरुण देव त्यास नकळत केलेलीं सर्व कमें पाहणारा, आणि ज्याचें राज्य सर्व गुल्लोक आणि सर्व पृथ्वी यांजवर चालतें, आणि जो आपपुण्याचा हिशोब पाहणारा, तो आम्हीं पापी मनुष्यांनीं केलेल्या पातकांचे पाश आमच्या शरीराच्या शिरोभागां, मध्यभागां, आणि अधोभागां बांधीत असतो. आणि ते पाश जोपर्यंत तुटले नाहीत, तोपर्यंत

सरोत्तर जीवन नाही. यास्तव मंत्रवक्ता वरुणास ते पाश तोडण्याविषयीं विनंती करितो.

पूर्वीच्या ऋषींस आपल्या मंत्रसामर्थ्यानें आणि आपल्या तपोबळानें पाहिजे तें करण्याची शक्ति होती हा जो त्यांजवर आम्ही आरोप करितो, त्याविषयीं असल्या एकाद्या साध्या सूक्ताचे केंत ऋषी जर पुनः जीवंत होऊन आमचा आरोप ऐकतील तर ते काय म्हणतील बरें ?

सूक्त-२६.

ऋषि आणि वृत्त—पूर्ववत्.
देवता—अग्नि.

१. हे यजनीय अन्नपती, तू वस्त्रें आंगावर घे, आणि नंतर हा आमचा यज्ञ संपाद.

HYMN 26.

To Agni. Author and Metre as before.

1. Put on thy clothes, venerable lord of nourishments, and do thou then perform this our sacrifice.

१. हा सूक्ताचाहि कर्ता शुनःशेष आहे. ऐतरेय ब्राह्मणांतून जी आम्हीं कथा पूर्वी उतरून घेतली आहे तिळा अनुसरून सायणाचार्य म्हणतात कीं, वरुणाची स्तुती करून संपल्यावर, त्या देवानें शुनःशेषास अग्नीची स्तुती करावयास सांगितली; त्यावरून हे सूक्त

आणि पुढचें सूक्त अग्नीं दोन रचून त्याणें अग्नीची स्तुति केली.

परंतु वस्तुतः तसें काहीं दिसत नाही असा आमचा अभिप्राय आम्हीं पूर्वी दिल्याच आहे. त्याचें प्रमाण या पहिल्याच मंत्रांत आहे. कारण जर यास नाथिलेल्या शुनःशेषानें आपली सुटका

नि नो होता वरेण्यः सदा यविष्ठ मन्मभिः ।

अग्ने दिवित्मता वचः ॥ २ ॥

नि । नः । होता । वरेण्यः । सदा । यविष्ठ । मन्मभिः ।

अग्ने । दिवित्मता । वचः ॥ २ ॥

आ हि प्मा सूनवे पितापिर्यजत्यापये ।

सखा सख्ये वरेण्यः ॥ ३ ॥

आ । हि । स्म । सूनवे । पिता । आपिः । यजति । अपये ।

सखा । सख्ये । वरेण्यः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे सदा यविष्ठ (=नित्यतरुणतम) अग्ने, [अस्माकं] मन्मभिः (=ध्यानैः) दिवित्मता (=दिव्येन) वचसा (=वाण्या) [च] [स्तूयमानः सन्] [त्वम्] अस्माकं वरेण्यः (=श्रेष्ठो) होता [भूत्वा] [नो यज्ञमनुष्ठातुं] नि[षीद] ॥

३. वरेण्यः [अग्नि]हि सूनवे पिता [इव], आपिः (=बन्धुः) आपये (=बन्धवे) [इव], सखा सख्ये [इव], [निजोपासकाय] आयजति स्म (=यज्ञं निष्पादयत्येव तद्वारा च अभीष्टं प्रापयत्येव) ॥

होण्यासाठीं हें सूक्त म्हटलें असतें तर अग्नीला 'हा आमचा यज्ञ संपाद' अशी प्रार्थना केली नसती, आणि शुनःशेषानें आपल्या संकटास अनुलक्षून कोहीं तरी म्हटलें असतें. हें सूक्त दुसऱ्याच प्रसंगासाठीं रचिलेलें आहे असें आम्हांस वाटतें.

या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे अग्नी, आमचा मानवी होता जसा वस्त्रें वगैरे घालून तयार होऊन ब-

सतो आणि यज्ञ संपादितो, तसा तूं वस्त्रें घालून हा आमचा यज्ञ संपाद.' होता वगैरे ऋत्विज यज्ञसंपादनाच्या वेळीं वस्त्रादिक घालून बसत असें या मंत्रावरून अनुमान काढिलें पाहिजे असें आम्हांस वाटतें.

'अन्नपती' = 'ऊर्जा पति' हें अग्नीचें संबोधन. 'ऊर्जा पति' म्हणजे 'बळाचा प्रभु' असाहि अर्थ निघूं शकेल. सायणाचार्य 'अन्नाचा पालक' असें म्हणतात.

२. हे सदा परमतरुण अग्नी,
[आमच्या] मननांच्या आणि दिव्य
स्तवनांच्या योगानें [तूं] आमचा
श्रेष्ठ होता हो आणि बैस

३. कारण कीं, हा श्रेष्ठ [हो-
ता अग्नि] पुत्रासाठीं [जसा] पिता,
सोइयासाठीं [जसा] सोइरा, मि-
त्रासाठीं [जसा] मित्र, [तसा]
[उपासकासाठीं] यज्ञ करितो.

२. वरील भाषांत कपडे करून हा
आमचा यज्ञ तूं म्याद अशी प्रार्थना
केली तीच वा मंत्रांत पुनः करून
म्हणतो कीं. आमचा तूं श्रेष्ठ होता हो-
ऊन यज्ञसंपादन कर; आणि तूं तसें
वरिष्ठ म्हणून ह्या प्रार्थना आणि हें
स्तवन मुला अनुलक्षून केलें आहे.

‘परम तरुण’ हें विशेषण पूर्वी आलें
आहे, आणि त्याविषयी त्या ठिकाणीं
सुळासा केला आहे.

३. वरच्या दोन मंत्रांत अग्निनें न्ये-
ऊन यज्ञ संपादावा असें प्रार्थिलें, त्याचें
कारण या मंत्रांत दिलें आहे. तें असें
कीं, जसा एकादा बाप आपल्या मुला-
करितां यज्ञ करितो, किंवा एकादा सगा
आपल्या सग्याकरितां यज्ञ करितो, अथ-
वा एकादा मित्र आपल्या मित्राकरितां
यज्ञ करितो तसा हा अग्नि उपासकां-
करितां यज्ञ करून देवांस प्रसन्न करून
देतो.

या ऋचेवरुद्ध असें अनुमान काढतां
येईल असें वाटतें कीं, यज्ञसंपादनासाठीं
जो होता लावीत तो चांगला विद्वान्,
अनुकूल आणि देवांस प्रसन्न करून
देण्याविषयीं ज्याला ज्ञाति आहे असा

2. O ever youthful Agni,
sit thou down our excel-
lent Hotā (invoker) by
means of [our] meditations
and divine prayer.

3. For the excellent
[Hotā Agni] sacrifices [in
behalf of his worshipper]
[as] a father in behalf of
his son, a relation in be-
half of a relation, a friend
in behalf of his friend.

मानिलेला मनुष्य लावीत. कदाचित्
मुलाकरितां बाप होता होई, एका सग्या-
करितां दुसरा सगा आणि मित्राकरितां
मित्र होता होई असेंहि दिसतें.

या मंत्रांत ‘जसा’ ‘तसा’ या ऐवजीं
उपमादर्शक अव्यय नाहीं आहे, तथा-
पि उपमा विवक्षित आहे असें आम्हांस
वाटतें. त्याच समजुतीनें आम्हां अर्थ
केला आहे. सायणाचार्य ‘आयजर्त’
याचा अर्थ येथें ‘दुसऱ्या कोणाकरितां’
तरी यज्ञ करणें असा न करितां ‘देणें’
असा अर्थ करितात. परंतु यस्मै त्वमा-
यजसे ससाधत्यनर्वा (क्र. १.१४.२)
यांत त्यांनींच आम्हां येथें केल्याप्रमाणें
अर्थ केला आहे तो पाहा. आयज्
याचा अर्थ ‘मिळवून देणें’ असा होतो
खरा (‘अग्ने महि द्रविणमायजस्व’
क्र. ३. १. २२ हें आणि ‘स आयजस्व
नृवतीरनु क्षा स्याही इवः’ क्र. १०.
२. ६ हें अशीं उदाहरणें पाहा), पण
तसें केल्यास कर्म लागत असतें तें प्रस्तुत
मंत्रांत नाहीं, म्हणून आम्हां ‘दुसऱ्या
करितां यज्ञ करणें’, असा प्रयोगान्तरावर
लक्ष्य देऊन अर्थ केला आहे.

A S : S O C : B

आ नो बर्हिं रिशादसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

सीदन्तु मनुषो यथा ॥ ४ ॥

आ । नः । बर्हिः । रिशादसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

सीदन्तु । मनुषः । यथा ॥ ४ ॥

पूर्व्यं होतरस्य नो मन्दस्व सख्यस्य च ।

इमा उ षु श्रुधी गिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

पूर्व्यं । होतः । अस्य । नः । मन्दस्व । सख्यस्य । च ।

इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ ५ ॥ २० ॥

भाषायाम्.

४. नः (=अस्माकम्) आ बर्हिः* (=दर्भासनोपरि) रिशादसः (=शत्रुघातका)
वरुणः मित्रः अर्यमा [इत्येते], मनुष्या इव, [प्रत्यक्षं] [नि] वीदन्तु ॥

५. हे पूर्व्य (=पुरातन) होतः [अग्ने], अस्य नो [यज्ञस्य] [अस्य
नः] सख्यस्य च (=प्रेम्णश्च) मन्दस्व (=हर्षं श्राप्नुहि=अनेन नो यज्ञेन प्रेम्णा
च हृष्टो भव) । इमाश्च [नो] गिरः (=स्तुतीः) सु (=सम्यक्) गृणु ॥

४. दुष्टास खाऊन टाकणारे वरुण, मित्र, [आणि] अर्यमा [येऊन] मनुष्यांप्रमाणे आमच्या दर्भावर बसोस.

५. हे पुरातन होत्या [अग्नी], आमच्या ह्या [यज्ञाने] आणि मित्रत्वा-ने [तुं] आनंद पाव आणि [आमच्या] ह्या स्तुती मन देऊन ऐक.

४. मंत्रवक्ता अशीला होत्याचे काम पतकरण्याची विनंती करून त्या देवांस यज्ञ करावयाचा त्यास बोलावितो आणि वरुण, मित्र आणि अर्यमा हे येओत आणि हे जे आम्हीं त्यास बसावयाला कुशासन घातले आहे त्याजवर प्रत्यक्ष मनुष्यांप्रमाणे बसोत, असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

‘दर्भावर बसोत.’ देवांस बसावयास दर्भासन को घालीत याविषयीं सूक्त १३ मंत्र ५ यावर १४ व्या पृष्ठावर टीप पाहा. ‘अर्यमा’ हा एक वैदिक देव आहे. आदित्य म्हणून जे देव पूर्वी सांगितले आहेत (सूक्त १४ मंत्र ३ यावर ‘आदित्य’ याविषयीं टीप, पृष्ठ १०२, पाहा) त्यांपैकी अर्यमा हा एक होय. आणि जेव्हा जेव्हा वेदांत या अर्यमाविषयीं उल्लेख येतो तेव्हा तेव्हा तो मित्र आणि वरुण यांच्याशीं येत असतो. केव्हा केव्हा भग आणि बृहस्पति यांजबरोबरहि त्याचे आह्वान होत असते. ‘मनुष्यांप्रमाणे बसोत.’ म्हणजे असा एकादा मानवी अतिथि येऊन बसावयास घातलेल्या आसनावर बसतो तसे हे आमच्या आसनावर प्रत्यक्ष बसोत.

4. May Varuna, Mitra, [and] Aryamâ, destroyers of the wicked, [come and] sit on our kus'a-seat.

5. O ancient Hotâ, [Agni], be [thou] delighted with this our [sacrifice] and [our] friendship and hear well these [our] prayers.

प्रत्यक्ष मनुष्यांप्रमाणे बसण्याची प्रार्थना मंत्रवक्ता करितो यावरून दर्भासनावर नित्य देव येऊन प्रत्यक्ष बसतच होते अशी जी समजूत आहे तिहा या मंत्रावरून अडचण येते.

५. भावार्थ:—हे अग्नी आम्ही जो हा यज्ञ करीत आहों तो आणि आम्ही जी तुझी आमच्या मित्रांप्रमाणे विनवणी करीत आहों आणि तुझ्याशीं मित्रभाव दाखवीत आहों, तो तूं मान्य करून घे आणि आमची प्रार्थना ऐक. मित्रत्वाला मुळांत ‘सख्य’ असा शब्द आहे. मनुष्यांचा जो देवां-विषयीं प्रेमभाव अथवा देवांचा मनुष्यां-विषयीं प्रेमभाव त्याला वैदिक भाषेत ‘सख्य’ असे म्हणतात अशाविषयीं उदाहरणे, क्र. १. १५. ५ “तवेहि सख्यमस्तृतम्”; “देवानां सख्यमुप सेदिमी वयम्” क्र. १. ८९. २; “अनु व्रातास्ततव सख्यमीयुः” क्र. १. १६३. ८; “त्या नु भक्षिना हुवे सुदंससा गृणे कृता ययोः अस्ति प्र नः सख्यं देवेषु आष भ्राप्यम्” क्र. ८. १०. २; “याद मे सख्यमावरः इमस्य पाहि अन्धसः” क्र. ८. १३. २१; “न स अग्ने तव कृतिभिः सुवाराभिस्तिरते वाजमर्मेभिः

यच्चिद्धि शश्वता तना देवंदेवं यजामहे ।

त्वे हृदूयते हविः ॥ ६ ॥

* यत् । चित् । हि । शश्वता । तना । देवम् । देवम् । यजामहे ।

त्वे इति । इत् । हूयते । हविः ॥ ६ ॥

प्रियो नो अस्तु विश्वपतिर्होता मन्द्रो वरेण्यः ।

प्रियाः स्वग्रयो वयम् ॥ ७ ॥

प्रियः । नः । अस्तु । विश्वपतिः । होता । मन्द्रः । वरेण्यः ।

प्रियाः । सुअग्रयः । वयम् ॥ ७ ॥

स्वग्रयो हि वार्य देवासो दधिरे च नः ।

स्वग्रयो मनामहे ॥ ८ ॥

सुअग्रयः । हि । वार्यम् । देवासः । दधिरे । च । नः ।

सुअग्रयः । मनामहे ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

६. [हे अग्ने], यच्चिद्धि (=यथापि) [वारं] शश्वता तना (=अप्रतिहतेन सातत्येन=निरत्यमेव) देवंदेवं (=नानाविधान्देवान्) यजामहे [तदपि] हविः त्वे इत् (=त्वय्येव) [एकस्मिन्] हूयते (=अर्प्यते) ॥

* ७. मन्द्रः (=प्रसन्नो) वरेण्यः (=श्रेष्ठो) विश्वपतिः (=विशा पतिः=राजा) होता [अग्निः] नः (=अस्माकं) प्रियोस्तु । स्वग्रयः (=प्रसन्नोऽग्नियेवा ते) वयम् [अपि] [अग्नेः] प्रियाः [असाम] ॥

८. स्वग्रयः (=प्रसन्नाग्नियुक्ता) देवा हि वार्य (=वाञ्छनीयं धनं) नः (=अस्मभ्यं) दधिरे च (=ददति खलु) । [अतो हेतोः] स्वग्रयः (=प्रसन्नाग्नियुक्ताः) [सन्तो] [वयं] मनामहे (=स्तुमहे) ॥

यस्य त्वं सख्यमावरः” ऋ. ८. १९. ३०; “अग्नेः सख्यं वृणीमहे” ऋ. ८. ४४. २०; “न मे इन्द्रेण सख्यम्” ऋ. १८. ८. इत्यादि अनेक आहेत. •

अग्नीक्षा ‘पुरातन होता’ असें या

मंत्रांत म्हटलें आहे तिकडे लक्ष्य पुर-
वाचें. तो फार दिवसांपासून होतृत्वाचें
कामच जणुं काय करीत आहे असें
ऋषीचें हृद्य.

६. जरी [आम्ही] नित्य नित्य
निरनिराळ्या देवास भजतो [तरी-
हि], [हे अग्नी] हवि [अर्पण करणं
ते] तुझ्याचठापीं अर्पण होत
असतें.

७. मनुष्यांचा प्रभु, श्रेष्ठ [आ-
णि] आनंदी होता [जो अग्नी तो]
आम्हांस प्रिय होओ; [आणि अ-
ग्नीची आम्हांवर कृपा करून घेऊन
आम्ही त्याला प्रिय [होऊं].

८. कारण कीं, चांगल्या अ-
ग्नीच्या योगानें देव आम्हांस इष्ट
[धन] देऊ असतात. [तर आम्ही]
चांगल्या अग्नीच्या साहाय्यानें
प्रार्थना करूं.

6. Although we always
sacrifice to different gods,
the oblation, [Agni], is of-
fered in thee alone.

7. May [Agni], the lord
of men [and] the amiable
[and] excellent Hotā be
dear to us; [and] may we,
having obtained his love,
be dear to Agni.

8. For through benign
Agni the gods have con-
ferred choice wealth on us.
Let us [therefore] pray
through benign Agni.

६. भावार्थ असा कीं, 'जरी आम्ही
निरनिराळ्या देवांच्या उद्देशानें नित्य
यज्ञ करीत असतो तरी हवि टाकावया-
चें तें तुझ्याच आंगावर टाकितों, यास्तव
इतर देवांसाठीं म्हणून जरी आम्हां
सेवा केली तथापि ती तुझीच सेवा
होते'. यावरून यज्ञहवि अग्नीशिवाय अ-
र्पण होत नसे हें स्पष्ट झालें.

'जरी' = 'यांचाकि.' = 'नित्य नित्य' =
'शश्वता तना.' यांत 'शश्वता' हें विशेष-
ण आणि 'तना' हें नाम. दोनीहि
तृतीया. 'तन्' म्हणजे माळिका, सरणी.
आणि 'शश्वता तना' याचा अर्थ 'अप्र-
तिहत सरणीनें' अर्थ 'एकामागून एक',
'नित्य नित्य'.

७. हा मंत्र फार सुंदर आहे. द्याचा
साधाच पण सुंदर भावार्थ असा आहे

कीं, 'सकळ जनांचा प्रभु आणि मनु-
ष्यांचा यज्ञ सिद्धीस नेणारा आणि आ-
नंददायक असा जो अग्नि, तो आम्हांस
प्रिय होओ, म्हणजे आम्हांस तो प्रीति-
पात्र होओ; आणि त्याची कृपा संपादन
करून घेऊन आम्हीहि त्यास प्रिय
होऊं.' यांत इतकें दिसतें कीं, [अग्नि]-
देवाची प्रीति अग्नि मनुष्यांची [अग्नि]-
देवाविषयीं प्रीति यांचा अन्योन्याश्रयच
जणुं आहे. अग्नीवर आमची प्रेमभावना
राहो ही सुंदर प्रार्थना या मंत्रांत जशी
आहे तशीच अग्नीची प्रीति आम्हांवर
हीओ हीहि त्यांत आहे.

'अग्नीची आम्हांवर कृपा करून घे-
ऊन' = 'स्वप्नयः' = 'सु-अप्नयः'. अक्षरशः
अर्थ सु म्हणजे चांगला, माया करणारा
अग्नि आहे ज्यास, ज्याचा ज्यावर

अथा न उभयेषाममृतं मर्त्यानाम् ।

मिथः सन्तु प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

अथ । नः । उभयेषाम् । अमृत । मर्त्यानाम् ।

मिथः । सन्तु । प्रशस्तयः ॥ ९ ॥

विश्वेऽग्निमे अभिभिर्दिमं यज्ञमिदं वचः ।

चनो धाः सहसो यज्ञो ॥ १० ॥ २१ ॥

विश्वेभिः । अग्ने । अभिभिः । इमम् । यज्ञम् । इदम् । वचः ।

चनः । धाः । सहसः । यज्ञो इति ॥ १० ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

९. अथ (=अनन्तरं) हे अमर्त्य [अग्ने], [अमर्त्यस्य तव च] मर्त्यानां नः (=अस्माकं) [च] [इति] उभयेषां मिथः (=परस्परं) प्रशस्तयः (=प्रशंसास्वरूपा वाचः) सन्तु ॥

१०. हे सहसो यज्ञो (=शक्तेः पुत्र) अग्ने, विश्वैरग्निभिः इमं [नो] यज्ञम् इदं [च] [नो] वचः चनो धाः (=प्रमृणा स्वीकुरु) ॥

अग्नि कृपा करणारा आहे असे, आम्हीं-
'मनुष्यांचा प्रभु'='विश्वपतिः,' 'राजा.' हें
अग्नीचें विशेषण पुष्कळ ठिकाणां येतें.

८. मंत्रवक्त्याचा अभिप्राय असा
आहे कीं, 'देव आम्हांस जी संपत्ती
देतात ती कृपाळू अग्नीच्या योगानें देत
असतात, यास्तव आम्हांहि या कृपाळू
अग्नीच्याच द्वारे देवांची प्रार्थना करूं.
म्हणजे हा यज्ञ करण्यासाठीं अग्नीला हो-
तृत्व स्वीकारण्यास पूर्वी प्रार्थना केली
आहे, आणि अग्नीला हवी अर्पण क-
रितां म्हणून वगैरे पूर्वीच्या कितीएक
मंत्रांत सांगितलें त्याचें जे कारण ते
विशेषकरून येथें सांगितलें आहे. कृपाळू
अग्नीच्या योगें देवांचा प्रसाद आम्हांवर
होतो त्या अर्थी ह्या कृपाळू अग्नीच्याच

द्वारे आम्ही देवांची आराधना करूया
असा भावार्थ आहे.

या मंत्रांत 'चांगल्या' हें भाषांतर
आम्ही 'सु' याचें अक्षरज्ञाः केळें आहे,
पण त्याचा भावार्थ 'कृपाळू' असा आहे.
तोच अर्थ आम्हीं पूर्वीच्याहि मंत्रांत
घेतला आहे.

हा मंत्रवक्ता आसपास असलेल्या
मनुष्यांस म्हणत आहे, अग्नीस म्हणत
नाहीं असें समजलें पाहिजे.

'प्रार्थना करूं'='मनामहे'. "इषः स्तु-
तो मनामहे देवस्तुतो मनामहे" ऋ. ५.
५०.५, "वि यद्वाचं कीस्तासौ भरन्ते
ज्ञांसन्ति केचिज्जिदो मनानाः" इ० ऋ.
६. ६७. १०, हीं स्थले पाहा.

९. आणि आतां हे अमर
[अग्नी], [तुझ्या आणि] आम्हां
मर्त्यांच्या मिळून उभयतांच्या
प्रशंसारूप मोष्टी परस्पर होओत.

१०. हे अग्नी, हे बलपुत्रा, स-
कल अग्नीसह हा [आमचा] यज्ञ
[आणि] हे स्तोत्र [तू] प्रसन्न होऊन
मान्य करून दे.

9. And now immortal
[Agni], may there be mu-
tually between [thee and]
us mortals an interchange
of praises.

10. With all Agnis ac-
cept, Agni, thou son of
might, with pleasure this
sacrifice [and] this hymn.

९. हा मंत्र थोडासा काठिण आहे. आम्हां केलेल्या भाषांतराचा भुवार्थ:—'हे अग्नी, आतां तू ये आणि आमच्या यज्ञास मान्य करून तू आम्हांस शाबासकी दे, आणि आम्हांवर तू कृपा केल्याविषयीं आम्ही तुझी प्रशंसा करू.' हा अर्थ आम्ही शब्दशः (होईल तितका) केला आहे. सायणाचार्यहि णसाच भावार्थ समजून भाष्य करितात. परंतु अग्नीनें याहें आणि भजक-बरोबर संभाषण करावें अशी श्रथेना थोडीशी चमत्कारिक दिसते. अशीं दुसरीं उदाहरणें सांपडल्यावर वर दिलेल्या अर्थावर विशेष भरंवसा बसेल.

हा मंत्र आणि या पूर्वीचेहि या सूक्तांतील मंत्र शुनःशेषानें महा संकटाच्या वेळीं म्हणजे त्याला यूपाला बांधिला होता त्यावेळीं रचले असें म्हणणें मंत्राच्या अर्थावरून पाहिलें असतां किती निराधार दिसतें हें सांगण्यास नकोच.

१०. 'बलपुत्रा'—'सहस्रो यज्ञो.' 'सहस्रो यज्ञः' आणि 'सहस्रः सूनुः' हीं अग्नीचीं विशेषणें जेदांत पुष्कळ ठिकाणीं येतात. त्यांचा अर्थ 'बलाचा-अथवा शक्तीचा पुत्र.' असें म्हणण्याचें कारण वर्णन करून अग्नीला उत्पन्न करीत आणि वर्णन करण्याला शक्ती लागे

यास्तव 'बलपुत्र' होय असें सांगतात.—'सकल अग्नीसह.' जो अग्नी पेटवून यज्ञ केला त्याशिवाय जितके अग्नी असतील तितक्यांसहित असा भावार्थ दिसतो. अग्नीत हावि टाकावयाचें, मग उपासकाच्या घरीं जो अग्नि आहे त्यातच टाकावें, दुसऱ्या मनुष्याच्या घरीं आहे त्या अग्नीत अथवा त्याच्याच घरीं दुसरे ठिकाणीं असलेल्या अग्नीत कांटाकूं नये अशी शंका आल्यामुळे 'सकल अग्नीसह' असें म्हटल्यासारखें दिसतें.—'प्रसन्न होऊन मान्य करून दे'—'चनो धाः.' 'चनो धा' हें संयोगी क्रियापद आहे आणि याचा अर्थ 'प्रसन्नतेनें मान्य करून अथवा स्वीकारून घेणें' असा होत असतो. याविषयीं पूर्वी सूक्त ३ मंत्र ६ यावर १८ व्या पृष्ठावर दिलेली टीप पाहा.

हें सूक्त जर शुनःशेषानें आपल्या संकटकाळां करून म्हटलें असतें तर 'हा आमचा यज्ञ मान्य करून दे' असें यज्ञमंत्रांत म्हटलें नसतें, कारण यूपाला बांधिलेला शुनःशेष यज्ञ कसा करूं शकिल? आण मला या संकटापासून सोडीव असें या मंत्रांत शेवटीं म्हटलें असतें तसें काहीच म्हटलें नाहीं.

सूक्तम् २७.

अजीगर्तपुत्रः शुनःशेष ऋषिः । देवता-१-१२ अग्निः । १३ विश्वे देवाः ।

छन्दः-१-१२ गायत्री । १३ त्रिष्टुप् ॥

अश्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः ।

सम्भ्राजन्तमध्वराणाम् ॥ १ ॥

अश्वम् । न । त्वा । वारवन्तम् । वन्दध्या । अग्निम् । नमःभिः ।

सम्भ्राजन्तम् । अध्वराणाम् ॥ १ ॥

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः ।

मीद्वान् अस्माकं बभूयात् ॥ २ ॥

सः । घ । नः । सूनुः । शवसा । पृथुप्रगामा । सुशेवः ।

मीद्वान् । अस्माकम् । बभूयात् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. अध्वराणां सम्भ्राजन्तं (=सम्भ्राजं) त्वामग्निं, वारवन्तं (=शोभनपुच्छयुक्तम् अश्वम्) इव, नमोभिर्वन्दध्या (=वन्दितुं प्रवृत्ताः स्मः) ॥

२. स घ (=स एव) शवसः सूनुः (=शक्तेः पुत्रः) पृथुप्रगामा (=विस्तीर्ण-प्रगमनः) [अग्निः] नः (=अस्मभ्यं) सुशेवः (=सुसुखो) [भविष्यति] । [स एव] अस्माकं मीद्वान् (=दाता) भविष्यति ॥

सूक्त १७.

ऋषि—पूर्ववत्. देवता— अग्नि;
पण १-३ ची विश्वेदेव ही देवता.
वृत्त—गायत्री, परंतु १३ व्या
ऋचेचें वृत्त त्रिष्टुप्.

१. थोड्याच्या पुच्छाप्रमाणें
ज्याचें पुच्छ लांब होय, [आणि जो]
सकल यज्ञांचा एकटा राजा [त्या]
तुला भग्नोला [आम्ही] तन्मकारांनीं
भजण्यास [आलों आहों].

२. तो दूर फिरणारा [अ-
ग्नि] [आपल्या] बळाच्या योगानें
आमचा उत्तम सुख देणारा [आणि]
द्रव्य देणारा पुत्रचु [जणुं] होओ.

HYMN 27.

To Agni (but verses 1-3 are ad-
dressed to the *Vis've Devās*).
Metre *Gāyatrī* (but that of
verse 13 is *Trishṭubh*). Author
as before.

1. [We have come] to wor-
ship with [our] adorations
thee, Agni, [who art] like
a horse with a long tail
[and] who art the sole
king of sacrifices.

2. May the long-walk-
ing [Agni] with his power
be to us [as] a son giving
us the highest comfort
[and] procuring wealth [for
us].

१. गेल्या सूक्ताच्या आरंभीं सांशि-
तलेच आहे कीं, ऐतरेय ब्राह्मणांत सांशि-
तल्याप्रमाणें पाहूं गेलें असता हेंहि
सूक्त पूर्वीक संकटाच्या वेळीं म्हटलें.
परंतु पुनः आम्हांस सांगणें भग्न आहे
कीं, तसें समजण्यास कारण नाही इतकें-
च नव्हे, पण हें सूक्त दुसऱ्याच एकाद्या
साधारण प्रसंगीं इतर अनेक सूक्तांप्रमाणें
रचलेलें दिसतें. अशा समजुतीनें वाचूं
लागलों तरच अर्थ चांगला समजेल.

‘थोड्याच्या पुच्छाप्रमाणें ज्याचें पुच्छ
लांब होय.’ बोधी जसा आपल्या पुच्छा-
नें माशा हाकून लावितो तसा अग्नि
उपासकांच्या • धर्तूस हाकून लावितो
म्हणून अशी उपमा दिली आहे असें

सायणाचार्य म्हणतात!—‘भजण्यासाठीं
[आलों आहों]’=‘वन्दध्वी.’ आम्हीं
सायणाप्रमाणें अर्थ केला आहे. ते ‘प्रवृत्त
झालों आहों’ हें अध्यादत्त घेतात.
हा अध्याहार थोड्या ओढाताणीचा
खरा, पण दुसरा उपाय दिसत नाही.

२. ‘दूर फिरणारा’=‘पृथुप्रगामा.’ या
विशेषणाचा उद्देश काय असेल तें कळत
नाहीं. ‘बळाच्या योगानें’=‘श्रवसा’. सा-
यणाचार्य ‘श्रवसा सूनुः’ हीं पदे एकत्र
वेळून त्यांचा अर्थ ‘श्रवसः सूनुः’ असें
असल्याप्रमाणें करितात, आणि ‘श्रवसा’
ही व्यत्थयानें ‘श्रवसः’ या षष्ठीबद्दल
तृतीया आहे असा निर्वाह करितात,
पण तसें करण्याचें कारण दिसत नाही.

स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः ।

पाहि सदमिद्विश्वायुः ॥ ३ ॥

सः । नः । दूरात् । च । आसात् । च । नि । मर्त्यात् । अघायोः ।

पाहि । सदम् । इत् । विश्वऽआयुः ॥ ३ ॥

इमम् षु त्वमस्माकं सनि गायत्रं नव्यांसम् ।

अग्ने देवेषु प्र वोचः ॥ ४ ॥

इमम् । ऊम् इति । सु । त्वम् । अस्माकम् । रा । निम् । गायत्रम् । नव्यांसम् ।

अग्ने । देवेषु । प्र । वोचः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [हे अग्ने], विश्वायुः (= विश्वेषां मित्रो विश्वव्यापी वा) स [त्वं] नः (= अस्मान्) दूराच्च (= दूरवर्तिनश्च) अघायोः (= अघमपकृतिं कर्तुमिच्छतो) मर्त्यात् आसाच्च (= समीपवर्तिनश्च) [अघायोः] [मर्त्यात्] सदमित् (= सदैव) निपाहि (= नितरां रक्ष) ॥

४. हे अग्ने, त्वम् इमम् (= इममपि) अस्माकं सनि (= हविर्दानं) नव्यांसं (= नवीयांसम्, अतिशयेन नूतनं) गायत्रं (= स्तोत्रं) [च] देवेषु सु प्रवोचः (= तस्यैव प्रवधिः = ब्रूहि = हृदं हविः एष गायत्रश्च समीचीनोस्तीति देवान्प्रति तस्यैव कथय) ॥

३. तर [हे अग्नी], सर्व-
व्यापी [तू] दूरच्या आणि तसाच
जवळच्याहि दुष्ट मर्त्यापासून
आम्हांस सदैव रक्ष.

४. हे अग्नी, हे आमचें हवि
[आणि] [हें आमचें] गायत्रीच्छं-
दानें केलेले अगदी नूतन स्तोत्र
तू उत्तम रीतीनि देवांप्रत प्रविष्ट
कर.

3. Do [thou], therefore,
[Agni], [who art] omnipre-
sent, ever protect us from
the wicked mortal distant
and [the wicked mortal]
near.

4. Recommend, O Agni,
this our offering [and] [this
our] newest hymn in the
gāyatrī metre to the gods.

३. या मंत्रांत अग्नीची केलेली प्रार्थ-
ना ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. अग्नि
म्हणजे केवळ विस्तवच असा अर्थ नेह-
मी नसे. केव्हा केव्हा त्यापेक्षा अधिक अ-
र्थ अग्नि या नामांत असे. जसे विट्छमक
अः वा खंडोबाभक्त विठोबाळा अथवा
खंडोबाळा केव्हा केव्हा पाषाणाची
मूर्ती या संबंधानें आणि केव्हा केव्हा
अधिक अर्थ समजून पाचारित झाले, तसे
आर्यलोकहि अग्नी वगैरे देवांविषयीं
करीत असें हें जसे उदाहरण आहे
तशीं दुसरींहि पुष्कळ आहेत. तीं पुढें
येत जातील.

‘तर...तू’=‘स [त्वम्]’.

४. या मंत्रांत असा भावार्थ आहे
कीं, ‘मंत्रवक्त्यानें अर्पण केलेलें जें हवि
तें आणि अगदी नूतन रचिलेले जें
गायत्रीवृत्तांतील सूक्त तें अग्नीनें कृपा
करून देवांपाशीं निवेदन करावें, म्हणजे
देवांपाशीं त्याणें जाऊन त्याची शिफा-
रस करावी म्हणजे ते तें हवि आणि
स्तोत्र ग्रहण करितील.’ देवांनीं अनाथ
मनुष्यावर दया करावी म्हणून किती
नम्रतापूर्वक प्रार्थना होत आहे ती
ध्यानांत ठेवावी.

‘आमचें गायत्रीच्छंदानें केलेलें अ-
गदी नूतन स्तोत्र’=‘अस्माकं नव्यांस
गायत्रं.’ म्हणजे हें स्तोत्र जुनें म्हणत
आहों असें नाहीं. आतांचे आतां
तुकेंच रचून म्हणत आहों तें. तुकें
नवीन रचिलेले स्तोत्र असले म्हणजे
तें देवांस जुन्या स्तोत्रापेक्षा अधिक
प्राप्त आणि प्रिय होत असे अज्ञावि-
षयीं पुष्कळ ठिकाणीं उदाहरणें आलीं
आहेत, आणि या पूर्वीहि त्या-
विषयीं सांगितले आहे. या मंत्रावरून
हें सूक्त अनादि असें कसें म्हणवेलीं.

५. तीन प्रकारची जी संपत्ति म्हण-
जे सुखाचे प्रकार त्यांचा भाग मंत्रवक्ता
अग्नीपाशीं मागत आहे. सायणाचार्य
म्हणतात कीं, अगदी वरचीं सुखें म्हण-
जे शुलोकांत असलेलीं, मधलीं म्हणजे
अंतरिक्षांत असलेलीं, आणि खालची
संपत्ति म्हणजे पृथ्वीवर असलेली होय.

या मंत्रांतील दुसऱ्या चरणांत जो
‘वाजेषु’ शब्द आहे तो आणि तिस-
ऱ्यांत असलेला ‘वस्वः’ हे एक अर्थीं
येंचं योजिले आहेत. केवळ वृत्तसुखा-
सार्थीच दोन शब्द घातले आहेत.
वस्तुतः एकच विवक्षित दिसतो.

आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु ।

शिक्षा वस्वो अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

१. आ । नः । भज । परमेष् । आ । वाजेषु । मध्यमेषु ।

शिक्षा । वस्वः । अन्तमस्य ॥ ५ ॥ २२ ॥

विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोः ऊर्मो उपाके आ ।

सद्यो दाशुषे क्षरसि ॥ ६ ॥

विभक्ता । असि । चित्रभानो इति चित्रभानो । सिन्धोः । ऊर्मो ।

उपाके । आ ।

सद्यः । दाशुषे । क्षरसि ॥ ६ ॥

यमग्रे पृतसु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः ।

स यन्ता शश्वतीरिषः ॥ ७ ॥

यम् । अग्रे । पृतसु । मर्त्यम् । अवाः । वाजेषु । यम् । जुनाः ।

सः । यन्ता । शश्वतीः । इषः ॥ ७ ॥

भाषायाम् .

५. हे अग्रे, [त्वं] नः (= अस्मभ्यं) परमेष्वा (= उच्चैस्तमेषु) वाजेषु, (= द्यु-
लोकवर्तिनीषु संपत्सु) आभज (= भागमर्पय), मध्यमेषु (= अन्तरिक्षवर्तिषु)
[वाजेषु] [आभज = भागमर्पय], अन्तमस्य (= अन्तिकतमस्य भूलोकसंबन्धिनो
वस्वः (= वसुनः = संपदः) [भागं] शिक्षा (= अर्पय, देहि) ॥

६. हे चित्रभानो (= सुन्दरतेजोयुक्त) [अग्रे], [त्वं हि] सिन्धोः (= प्रभूत-
स्य सोमस्य) ऊर्मो उपाके (= ऊर्मः समीपं, धारायाः समीपम्) [उपासकाय] विभ-
क्ता असि (= धनानां दाता भवसि), • [त्वं] दाशुषे (= हविर्देवते उपासकाय)
सद्यः क्षरसि (= तदानीमेव अभीष्टस्य वृष्टिं करोषि) ॥

७. हे अग्रे, यं मर्त्यं [त्वं] पृतसु (= संग्रामेषु) अवाः (= अवसि = रक्षसि),
यं [मर्त्यं] [च] [त्वं] वाजेषु (= युद्धेषु) [अ] जुनाः (= प्रेरयसि = रक्षसि) स
[मर्त्यः] शश्वतीः इषः (= नित्यानि अन्नानि) यन्ता (= नियन्ता = निश्चयेन
नियंस्वति = तान् पतिर्भविष्यति) ॥

५. [हे अग्नी], अगदी वरच्या [सुखांतून] आम्हांस भाग दे, मधल्या सुखांतून [भाग आम्हांस दे]; [आणि] खालच्या संपत्तीचा [हि] [भाग आम्हांस] दे.

६. हे चित्रभानू [अग्नी], [तू] सिंधूच्या लाटेजवळच [संपत्तीतें] देणारा होस. [तू] उपासकाकरितां एकाएकीं वर्षतोस.

७. हे अग्नी, ज्या मर्याला [तू] युद्धांत संभाळितोस [आणि] समरांगणांत ज्याला साहाय्य करितोस तो शाश्वत संपत्तीचा धनी होतो.

5. Give us, [Agni], a share in the highest [enjoyments], [a share] in the middle enjoyments, give a share in the lower wealth.

6. O [Agni] of delightful splendor, [thou] art a giver [of riches] in the vicinity of the stream of the Sindhu. For [thy] sacrificer [thou] rainest immediately.

7. That mortal whom, Agni, [thou] helpst in battles [and] directest in fights becomes the master of perpetual wealth.

६. हा मंत्र कठिण आहे. शब्द उषढ आहेत तरी एकंदर अर्थ गूढ आहे. भावार्थ नीट समजत नाहीं. 'सिंधूची लाट' (=सिन्धोरुर्मिः) म्हणजे सोमरसाचा जो प्रवाह यज्ञांत असतो तो असें दिसतें. आणि त्या सिंधूच्या लाटेजवळ संपत्तीचा दाता आहेस म्हणजे तुला सोमादि हव्यद्रव्यें अर्पण केल्याबरोबर तूं प्रसन्न होतोस आणि वर्षू लागतोस. वर्षू लागतोस म्हणजे सायणाचार्य इच्छिलेले जे असेल त्याचा जणुं काय पाऊस पाडितोस असें म्हणतात. तसें असूं शकेल.

सिंधुशब्दाचा अर्थ येथें सूचविल्याप्रमाणें होतो याविषयीं "समुद्रेण सिन्ध-

वः यादमानाः इन्द्राय सोमं सुसुतं भरन्तः अंशुं दुहन्ति हस्तिनः भरित्रैः मध्वः पुनन्ति धारया पवित्रैः" ऋ. ३. ३६. ७, हें आणि "महान्तं त्वा महीः अनु आपः अर्षन्ति सिन्धवः यज्ञोभिः वासयिष्यसे" ९. २. ४ हीं आणि दुसरीं स्थलें आहेत.

'चित्रभानू' म्हणजे ज्याची प्रभा सुंदर आहे तो. हें अग्नीचें विशेषण पुष्कळ ठिकाणीं येत असतें आणि विशेषणामाप्रमाणेंच झालें आहे.

७. 'साहाय्य करितोस', 'जुनाः'. अक्षरशः अर्थ 'पेरितोस'. म्हणजे ज्याचें सारथ्य करितोस असें म्हटल्यास कदाचित् चाळेळ.

नकिरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् ।

वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

नकिः । अस्य । सहन्त्य । परिऽएता । कयस्य । चित् ।

वाजः । अस्ति । श्रवाय्यः ॥ ८ ॥

स वाजं विश्वचर्षणिर्विद्विरस्तु तरुता ।

विप्रैभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः । वाजम् । विश्वचर्षणिः । अर्वित्ऽभिः । अस्तु । तरुता ।

विप्रैभिः । अस्तु । सनिता ॥ ९ ॥

जराबोध तद्विविडु विशेविशे यज्ञियाय ।

स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ १० ॥ २३ ॥

जराऽबोधः । तत् । विविडु । विशेऽविशे । यज्ञियाय ।

स्तोमम् । रुद्राय । दृशीकम् ॥ १० ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

८. हे सहन्त्य (=शत्रूणामभिभवनशील) [अग्रे], अस्य कयस्यचित् (=पूर्वोक्त-स्य त्वद्वक्तस्य कस्यापि) [मर्त्यस्य] नकिः पर्येता [अस्ति] (=कोपि पर्येता आक्रमिता नास्ति) । [तस्य] वाजो (=बलं) [हि] श्रवाय्यः (=प्रख्यातः) [अस्ति] ॥

९. स विश्वचर्षणिः (=सर्वमित्रो विश्वव्यापी वा) [अग्निः] [अस्मदर्थे] अर्वद्विः (=अस्माकमर्थः) वाजं (=संग्रामं) तरुता (=विजेता) अस्तु, विप्रैः (=अस्माकं कविभिः=स्तोत्रकृद्गारा) सनिता (=अभीष्टस्य दाता) अस्तु ॥

१०. तत् (=अतः कारणात्) हे जराबोध (=स्तुत्या आग्निं बोधयन्) [कवे], [त्वं] विशेविशे (=सर्वस्मि गृहाय=सर्वेषु गृहेषु) यज्ञियाय (=यज्ञार्हाय) रुद्राय (=महते) [अग्रे] दृशीकं (=दर्शनीयं=समीचीनं) स्तोमं (=स्तोत्रं) विविडु (=व्यामुहि=कुह) ॥

८. हे पराक्रमी [अग्नी], अस-
ल्या कोणत्याहि [मनुष्या]चा को-
णाहि पाडाव करणारा नाही; [क्रा-
रण कीं] [त्याचें] बळ प्रसिद्ध असतें.

९. तर तो विश्वव्यापी [अग्नि]
[आमच्या] घोड्यांनीं संग्राम जिंक-
णारा होओ, [आणि] [आमच्या]
कवींच्या योगेकरून [द्रव्याचा] []
दाता होओ.

१०. तर हे स्तवनाम्नें [अग्नी-
ला] जागृत करणाऱ्या [कवी],
[तूं] घोरोघर यज्ञयोग्य [आणि]
महान् [अग्नी]साठीं सुंदर स्तोत्र
रचीत जा.

८. पूर्वीच्या मंत्रांत जे सांगितले
कीं, अग्नीचें साहाय्य युद्धांत ज्या मर्त्या-
ला असतें तो संपूर्णचा धनी होतो,
त्या तसल्या कोणत्याहि मनुष्याला जि-
कणाराहि कोणी नसतो असें या
मंत्रांत सांगिते. आणि जिंकणारा कोणी
नसतो त्याचें कारण असें कीं, तो मनुष्य
अग्नीच्या आश्रयाखालचा आहे अशा
प्रख्यातीपासून त्याला बळ येतें. म्हण-
जे अग्नी जी प्रख्याति तेंच त्याचें
बळ असा भावार्थ समजावयाचा.

९. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे
कीं, 'अग्नीच्या साहाय्यानें आमच्या बो-
ड्यास लढाईत यश येओ, आणि अग्नि
आमच्या कृतिज्वालांनीं केकेळीं स्तुती
मान्य करून घेओ, आणि प्रसन्न होऊन
आम्हांस धन देओ.'

१०. हा मंत्र कांहींता दुबोध आहे.
दुबोधत्व दोन गोष्टींविषयीं आहे: १

8. Mighty [Agni], [there
exists] no conqueror of any
such [man]. [For his] power
is well-known.

9. May he, therefore,
the omnipresent [Agni], be
the winner of the battle
through [our] horses [and]
the giver [of wealth]
through [our] poets.

10. Do thou therefore,
O [singer], who wakest
[Agni from his sleep] com-
pose in every house a
beautiful hymn to the ad-
orable [and] great [Agni].

१०. मंत्रांत कोण कोणाला बोलतो
आहे? २ मंत्र कोणाविषयीं आहे? आ-
म्हीं यास्कास अनुसरून पहिल्या प्रश्ना-
विषयीं असें समजतों कीं, १० मंत्राचा
जो नक्का तो कवीस (म्हणजे दुसऱ्या
कवीस अथवा आपणच जो कवि
त्याला) बोलत आहे. दुसऱ्या प्रश्ना-
विषयीं सायणाचार्यास अनुसरून आम्ही
म्हणतों कीं, हा मंत्र अग्नीविषयीं आहे.

'घरोघर' = 'विश्वेविश्वे' अक्षरशः अर्थ
'प्रत्येक यजमानासाठी' अथवा 'प्रत्येक
घरासाठी' = 'दर घराला' = 'घरोघर'. क्र.
१०. ४०. १ यांत 'प्रातर्यावानं विभ्वं
विश्वेविश्वे वस्तोर्वस्तोः बहमानं धिया
शमि' या मंत्रातील 'विश्वेविश्वे' याचा
अर्थ सायणाचार्यांनींच 'सर्व मनुष्यां-
ध्यं' = 'सर्व मनुष्यांच्या घरी', (= 'सर्वेषु
मनुष्येषु') असा केला आहे तो पाहा.
'महान् [अग्नी]साठी' = 'ब्राह्म

स नो मह्यं अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः ।

धिये वाजाय हिन्वतु ॥ ११ ॥

सः । नः । महान् । अनिमानः । धूमकेतुः । पुरुश्चन्द्रः ।

धिये । वाजाय । हिन्वतु ॥ ११ ॥

स रेवां इव विश्वपतिर्देव्यः केतुः शृणोतु नः ।

उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः ॥ १२ ॥

सः । रेवान् इव । विश्वपतिः । देव्यः । केतुः । शृणोतु । नः ।

उक्थैः । अग्निः । बृहत्भानुः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. स महान् अनिमानो (=निमानवर्जितः=अपरिच्छिन्नो) धूमकेतुः (=धूमेन ज्ञाप्यमानः) पुरुश्चन्द्रः (=बहुदीप्तिः) [अग्निः] धिये (=स्तुतये=स्तुति कर्तुं) वाजाय [च] (=अज्ञादिसंपदम्=अज्ञादिसंपदम् अवाप्तुं च) हिन्वतु (=हिनोतु=प्रीत्या प्रेरयतु) ॥

१२. स देव्यः केतुः (=देवानां दूतो) बृहद्भानुः (=प्रौढप्रकाशः) अग्निः, रेवान् (=धनवान्) विश्वपतिः (=विशा पतिः=राजा) इव, उक्थैः (=अस्माकं स्तोत्रैः=अस्मत्स्तोत्रद्वारा) नः (=अस्मान्) शृणोतु ॥

[अग्नेयः]. 'रुद्र' शब्दाचा अर्थ आम्ही येथें केला आहे त्याहून काहीं भिन्न असला तर असेल. पण ते या स्थळीं अग्नीचें विशेषण आहे यांत संशय नाहीं. या मंत्रावरील भाष्यांत सायणाचार्यहि ते अग्नीचेंच विशेषण करितात. शिवाय ऋ. ३. २. ५. "अग्निं सुन्वाय दधिरे पुरः जनाः...यत्सुचः सुचं विश्वदेव्यं रुद्रम्..." यांत 'रुद्र' हें अग्नीचें विशेषण असून त्याचा अर्थ 'दुःखं पळविणारा' असा (तशी शब्दव्युत्पत्ती करून) सायणाचार्य करितात. शिवाय ऋ. ८. ७२. ३ यांतहि 'रुद्र' हें अग्नीचें विशेषण आहे (येथें सायणाचार्य ऋ. ३. २. ५. यांत सांगितलेला व दुसरा एक असे होत अर्थ करून त्यांतून एक ध्यावा भसें दर्शवितात). 'रचीत जा'='विबुद्धि' याचा अर्थ आम्हां अन्यत्र असलेल्या सायणोक्ती-

लागून अनुसरून केला आहे. हें 'विष्' धातूचें रूप आहे. "अस्मै वयं यत् ववान तत् विविष्मः इन्द्राय" (ऋ. ६. २३. ५)="इंद्र जें जें वाळितो तें तें आम्ही करितों" यांत 'विविष्मः' याचा अर्थ सायणाचार्य 'कुर्मः'='करितों' असा करितात. शिवाय "यो भूयिष्ठं नासत्याभ्यां विवेष चनिष्ठम्" (ऋ. ५. ७७. १४) यांतहि सायणाचार्य 'विवेष' या 'विष्' धातूच्या रूपाचा अर्थ 'करणे', 'रचणे' असा करितात.

या मंत्राचा अर्थ सायणाचार्यांनी केला आहे तो असा:-

"प्रार्थना ऐकून वेणाऱ्या हे अग्नी, प्रत्येक यजमानासाठीं यज्ञसिद्धीकरितां तूं यजनांत प्रवेश कर. [यजमान] [तुज] क्रूर [अग्नी] साठीं सुंदर स्तोत्र [गात आहे]."

११. तर तो मोठा, अपरि-
मित, धूम्रकेतु, [आणि] विशाल-
तेजस्क [अग्नि] स्तोत्र [करणा]-
विषयीं [आणि] अन्न [मिळ-
विण्या] विषयीं आम्हांस प्रेरणा
करो.

१२. तर तो देवांचा दूत,
[तो] विशालतेजस्क अग्नि, [आ-
मच्या] स्तोत्रांच्या षोडशकून,
संपत्तिमान् राजाप्रमाणें, आमचें
म्हणणें ऐको.

11. May, therefore, he,
the great, the infinite, the
smoke-bannered [Agni] of
vast splendor inspire us to
prayer [and] food.

12. May, therefore, he
the divine messenger, Agni,
of vast splendor hear us
through [our] hymns, like a
wealthy king.

११. 'अपरिमित' = 'अनिमानः', म्हणजे ज्याला इयत्ता अथवा माप नाही, जो किती मोठा आहे त्याचें माप करिता येत नाही तो. — 'धूम्रकेतु' म्हणजे धूर हीच पताका आहे ज्याची तो, हें विशेषण अग्नीस यथायोग्य लाविलें आहे यांत संशय नाही. — 'विशालतेजस्क' हेंहि विशेषण अग्नीस यथायोग्य लाविलें आहे. — 'स्तोत्र [करणा] विषयीं [आणि] अन्न [मिळविण्या] विषयीं' = 'अधये वाजाय.' या शब्दांचा अर्थ आम्हांस 'बुद्धी आणि अन्न' देओ असाहि होऊं शकेल आणि तसा केल्यास बरा दिसेल.

१२. ह्या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'आम्ही हीं जीं स्तोत्रें म्हणत आहों तीं ऐकून अग्नि प्रसन्न होओ

आणि आमची प्रार्थना ऐको.' — 'देवांचा दूत' = 'दैव्यः केतुः' म्हणजे देवांचा प्रसाद मनुष्याकडेस आणणारा, आणि देवांस दिलेलें हवि देवांप्रत पोहचविणारा. अग्नीला जसा मनुष्यांचा पुरोहित (वंकील) असें म्हणत तसाच देवांना दूत असेंहि म्हणत. मनुष्यांनां केलेली प्रार्थना आणि अर्पण केलेलें हवि देवांप्रत प्रविष्ट करून देवांचा प्रसाद मनुष्यांवर करून देणें हें अग्नीचें मुख्य काम होय. 'देवांचा दूत' हा अर्थ येथें भाष्यकार सायणाचार्य यांसहि संमत आहे. — 'आमचें म्हणणें ऐको' = 'तः शृणोतु.' अक्षरशः भाषांतर 'आम्हांस ऐको.' 'आमची प्रार्थना ऐको' असा भावार्थ.

नमो महद्भ्यो नमो अर्भकेभ्यो नमो युवभ्यो नम आशिनेभ्यः ।
यजाम देवान्यदि शक्रवाम मा ज्यायसः शंसमा वृक्षि देवाः ॥

॥ १३ ॥ २४ ॥

नमः । महत्भ्यः । नमः । अर्भकेभ्यः । नमः । युवभ्यः । नमः ।
आशिनेभ्यः ।

यजाम । देवान् । यदि । शक्रवाम । मा । ज्यायसः । शंसम् । आ ।
वृक्षि । देवाः ॥ १३ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

१३. महद्भ्यो [देवेभ्यो] नमः (= नमस्कारः) [अस्तु], अर्भकेभ्यः (= शु-
द्रेभ्यो) [देवेभ्यो] नमः, युवभ्यः (= तरुणेभ्यो) [देवेभ्यो] नमः, आशिनेभ्यो
(= वृद्धेभ्यो) [देवेभ्यो] नमः । यदि (= यस्मात्कारणाद्) [वयं] शक्रवाम
(= शक्राः स्मः) [तस्माद्] देवान्यजाम (= यजामहे = भजामहे) । हे देवाः,
[अहं] ज्यायसः (= कस्यापि ज्येष्ठस्य) [देवस्य] शंसं (= स्तुतिं) मा आवृक्षि
(= विच्छिन्नं मा कार्षं = मा विच्छिद्येयम्) ॥

१३. मोठ्या [देवां]स नमस्कार [असो], लहान [देवां]स नमस्कार [असो], तरुण [देवां]स नमस्कार [असो], म्हाताऱ्या [देवां]स नमस्कार [असो]. ज्यांपक्षां आम्हांस शक्ति आहे [त्यापक्षां] [आम्ही] देवांस भजूया. [आणि] हे देवांनो, [कोणत्याहि] [एकाद्या] जुन्या [देवा]च्या स्तुतीचा अतिक्रम मजकडून होऊं देऊं नका.

13. Adoration to the great [gods] adoration to the small [gods], adoration to the young [gods], adoration to the old [gods]. Let us worship the gods since we can [do so]. May I not, O gods, pass over the praise of [any] elderly [god].

१३. हें भाषांतर सायणाचार्यांच्या भाष्यास अनुसरून केलें आहे, आणि आम्हांस भाष्यकारांचा हा अर्थ युक्त दिसतो. मात्र ते 'यादि' या अव्ययाचा अर्थ 'जेव्हा' असा करितात. अनेक देवाविषयीं पुरातन आर्य स्तुती कळू लागले म्हणजे सर्व काहीं लहान मोठे, जुने, नवे जे असतील त्या सर्व देवांचा समावेश ज्यांत होईल अशी प्रार्थना करीत, आणि कोणत्याहि देवांस आपण वगळें असें दिसूं नये याविषयीं ते फार काळजी घेत. त्यांचे उदाहरण या मंत्रांत आहे. पूर्वाहि असें उदाहरण एक आलें आहे. सूक्त १४ मंत्र ८ याजवरची टीप १०७ व्या पृष्ठावर पाहा.

सायणाचार्य मात्र असें सांगतात कीं, 'अग्नीं शुनःशेषाला विभेदेवांची स्तुती

करावयास सांगितल्यामुळे (२४ व्या सूक्ताच्या आरंभां दिलेली टीप पाहा) शुनःशेषानें ही ऋचा म्हणून विभेदेवांची स्तुति केली'. पण तसें समजलें पाहिजे असें नाहीं, असें ऋचेच्या शब्दाकडे आणि अर्थाकडे पाहिलें तर त्यांत स्पष्ट शुनःशेषाच्या स्थितीस अनुलभून म्हटल्यासारखी ही ऋचा अथवा हें सूक्त दिसत नाहीं.

• या मंत्रावरून इतकें दिसून येतें कीं, सगळेच देव एकसारखे नव्हते. त्यांत लक्ष्यांत ठेवण्याजोगें इतकें आहे कीं, कितीएक जुने आणि कितीएक नवे असे होते. म्हणजे कितीएकांची भक्ती फार दिवसांपासून लोक करीत आले होते आणि कितीएक नुक्तेच प्रसिद्धीस येत होते असा भावार्थ दिसतो.

सूक्तम् २८.

अजीगर्तपुत्रः शुनःशेष ऋषिः । देवता-१-४ इन्द्रः । ५-६ उलूखलम् । ७-८
 उलूखलमुसले । ९. हरिश्चन्द्रः अधिषवणैर्चर्म वा सोमो वा । छन्दः-
 १-६ अनुष्टुप् । ७-९ गायत्री ॥

यत्र ग्रावा पृथुबुध ऊर्ध्वो भवन्ति सोतवे ।

उलूखलमुतानामवेद्विन्द्र जलगुलः ॥ १ ॥

यत्र । ग्रावा । पृथुबुधः । ऊर्ध्वः । भवति । सोतवे ।

उलूखलमुतानाम् । अवे । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे इन्द्र, यत्र पृथुबुधः (=स्थूलमूले) ग्रावा (=पाषाणः) सोतवे
 (=सोतुं सोमाभिषवं कर्तुम्) ऊर्ध्वः (=उन्नतः=सिद्धो) भवति [तत्र,] उलूखल-
 मुतानाम् (=उलूखले अभिषुतानां) [सोमानां=सोमान्] अवेत् उ (=अवैव=ते सो-
 मास्तवोदरे सत्वरं यथा गच्छेयुस्तथा) जलगुलः (=भक्षय=पिब) ॥

मूक्त २८.

ऋषि-पूर्ववत्. देवता-१.४

इंद्र, ५.६ उखळ, ७-८ उखळमुसळें म्हणजे उखळ आणि मुसळ, आणि ९ हरिश्चंद्र, अधिषवणचर्म (म्हणजे बैलाच्या चामड्यावर सोम काढीत ते चामडें) अथवा सोम. वृत्त-१.६ अनुष्टुभ्, आणि ७-९ गायत्री.

१. हे इंद्रा, जेथे मोठ्या बुडाचा पाषाण सोमरस काढण्याकरितां उंच उभा गढतो [तेथें] उखळाच्या योगानें काढिलेले सोमरस पिऊन टाक.

१. हा मंत्र चमत्कारिक आहे. यांत इंद्रास जेथे सोम सिद्ध करितात तेथें येऊन तो सोम पिण्याची प्रार्थना आहे. उखळांत सोमवळी घालून (कुटून?) सोम काढिले आहेत ते पी असें ह्मण.

हें सर्व सूक्त मोठ्या महत्त्वाचें आहे असें आम्हांस वाटतें. कारण कीं, प्राचीन काळां सोमरस कसा काढीत त्याविषयी या सूक्तावरून काहीं माहिती आपणास मिळते असें वाटतें. तीं अशीं:- सोम कुटावयास ग्रावा म्हणून एक फत्तर असे. तो बहुतकरून वरवंट्यासारखा अथवा बत्त्यासारखा असावा. त्याचें नांव ग्रावा. त्याणें सोम कुटून, वाटून अथवा रगडून सोमरस काढीत असत आणि तो सोमरस उखळांत काढीत असें दिसतें (मंत्र १). 'अधिषवण्य' या नांवाचे दोन दगड (अथवा फळ्या?) असत, पण त्याचें काय करीत ते स्पष्ट सांगत नाहीं, मात्र त्यांस एकाका लावून मांडीत (मंत्र २). सोम

HYMN 28.

To 1-4 *Indra*, 5-6 to *Ulúkhala* (i. e. *Mortar*), 7-8 to *Ulúkhala-Musala* (i. e. *Mortar and Pounder*), 9 to *Haris'chandra*, *Adhishavanacharma* (the cow-hide used in pressing the juice) or to *Soma*. By the author of the previous hymn. Metre *Anushtup* but in 7-9 the *Gāyatrī*.

1. Where, *Indra*, the wide-bottomed stone stands high that the juice may be expressed, quaff down the *Somas* expressed in the *Mortar*.

पाट्यावर बायका वांटीत अथवा रवीनें दर्हीं घुसळल्याप्रमाणें घुसळीत, त्यामुळें त्यांचे हात मागें पुढें होत (मंत्र ३, ४). सर्व षरोषर सोम उखळांत काढीत (मंत्र ५). ज्या उखळांत सोमरस काढीत ते लांकडाचें केलेलें असे (मंत्र ६). उखळ आणि मुसळ यांच्या योगें सोम कुटून वगैरे तयार होऊं लागला म्हणजे घोडा घाटें चावीत असल्याप्रमाणें आवाज होत असे, आणि उखळ आणि मुसळ यांच्या योगानें सोम तयार होई म्हणून लोकांनी त्यांवर फार भीति बसलेली असे (मंत्र ७). सोमरस काढण्याला उखळमुसळें लागत आणि तीं लांकडाचीं केलेलीं असत, आणि सोमरस गोड असे, आणि उखळमुसळें उंच असत (मंत्र ८). सोम काढल्यावर पवित्र म्हणून जें गाळणें असे त्यांत तो घालीत आणि दोन पात्रांत भरित आणि बैलाच्या अथवा गार्डेच्या चामड्यावर ठेवीत, आणि नंतर देवास

अर्पण करीत (मंत्र ९).

अतो ष्या गोष्ठी आपणास या सूक्ता-
वरून समजतात. पण आलीकडेस जे
यज्ञ होतात त्यांत सोमरस म्हणून जो
तयार होतो तो वेगळ्याच रीतीने तयार
करितात. त्यांत ग्राव्याचा उपयोग तर
असतो, पण त्याचा उपयोग खळांतील
बऱ्याप्रमाणें करतात. आणि उसळ
मुळीच लागत नाही. तो घुसळीत ना-
हींत व वाटीतहि नाहीत. त्यांत रवी
नसते आणि दोऱ्यांचेहि कारण नाही,
व मुसळहि लागत नसतें. व त्यांत गा-
ईचे अथवा बैलाचे चामडे अशुद्ध मा-
नितात आणि त्या ऐवजीं कृष्णाजिन
म्हणजे काळविटाचे चामडे घेतात आणि
त्याजवर कुटतात.

हल्लीं कसा सोमरस काढितात त्यावि-
षयीं खालील टीप एका विद्वान् श्रोत्र्यानें
(कीं जे महाराष्ट्रांत होत असलेल्या सर्व
यज्ञांत 'असतातच त्यांनीं) दिलेली
आहे.

“प्रथम ब्राह्मणापासून सोमवल्ली यज्ञ-
शालेच्या बाहेर विकत घेऊन ती यज्ञ-
शालेंत न्यावी. नंतर आप्यायनादि
(म्हणजे सुकूं नये म्हणून त्याजवर
पाणी क्षिपण्येचे वैशिष्ट्य) संस्कार झाल्या-
नंतर ती सोमवल्ली अधिषवणफळा-
वर आधरलेल्या कृष्णाजिनावर ठेवावी.
अधिषवणफल म्हणजे ज्यावर सोम
कुटावयाचा अशा दोन फळ्या. त्या
३६ अंगुळ्या लांब व १८ अंगुळ्या
रूंद प्रत्येकीं असल्या, म्हणजे दोन्ही
मिळून जवळ जवळ आधरल्यावर सम-
चौरस प्रत्येक बाजू ३६ अंगुळ्या होते.
त्याजवर कृष्णाजिन म्हणजे काळवि-
टाचे चामडे आधरावे. त्यावर वल्ली
ठेवल्यानंतर ग्रावे म्हणजे दगडी च्यार

बने असतात त्यांचा वरील भाग बा-
रीक आणि खालील जाडा असतो.
त्यांनीं ती वल्ली कुटावी. कुटाना थोडे
पाणी मंत्र म्हणून घालावे लागतें, मग
आधवनीय या नांवाचे एक मार्ताचे
किंवा धातूचे अनुकूल असेल तसें भाडें
घेऊन त्यांत कुटलेली सोमवल्ली घालावी,
आणि पाणी पुष्कळ ओतावे; आणि
कुसकळून पाण्यांत मिश्रित करावी. मग
सोमवल्लीचा रस पाण्यास चांगला मिस-
ळल्यानंतर चांथा पिळून बाहेर काढा-
वा. त्याला ऋजीष असें म्हणतात.
मग अधिषवणावर रंगान्याच्या घडवंची-
सारखी एक घडवंची गाळण्याकरितां
ठेवून तिचेवर दशापवित्र या नांवाचे
गाळणें म्हणजे गाळण्याचे वस्त्र बांधावे.
आणि त्यांत पाण्यांत मिसळलेला सोम
आधवनीयांतून घेऊन ओतावा. पवित्राला
खालच्या आंगां लहानसें भोक पाडून
त्यांत छोकरीचा दोरा ओवून तो दुगून
वळून बारीक धार पडे अशी दशा
करावी, म्हणजे 'वरील सोम दशेव-
स्तु बारीक धारेंत खाली गळतो.
तो पात्रांत घ्यावा. पात्रें मह, चमस
इत्यादि नांवाचीं आहेत. मग तो सोम
घेऊन वेगवेगळ्या देवतांच्या प्रीत्यर्थ
अग्नीमध्ये होमून मग सदोमंडपांत होम
करणान्यांनीं, व वषट्कार म्हणणान्यांनीं,
उद्गातींनीं, यजमान, ब्रह्मा, सद्यस् इत-
क्यांनीं अनुक्रमें भक्षण करावा.

“हा सोम म्हणजे रानक्षेर ज्याला
म्हणतात तें झाड होय. तें पुण्याच्या
नजीक चतुर्दिगीच्या डांगरावर पुष्कळ
आहे. त्याला कांटे नसतात. पानेहि
नसतात. सुमारे चार हात उंच झाड
काड्या काड्याचे असतें. काड्या हाता-
च्या बोटाच्या सुमारे मोठ्या असतात.

रंग हिरवा असतो. झाड तोडून आणि-
तांना सगळें आणतात. रस किंचित्
तुरट असतो. प्याल्यावर अंमल वगैरे
कोंर्हांच येत नाहीं. प्यावयास मैथुर
किंवा रुचिकर अथवा पिण्याविषयां
प्रीतिकर लागत नाहीं. हें सोमाचें झाड
मूळ झाडाचा प्रतिनिधि आहे. मूळ
सोमाचें झाड नव्हे असें शास्त्रांत आहे
व समजतात. या झाडाला खरोखर
पूतिक असें पुल्लिगी नांव संस्कृतांत
आहे. मूळ सोम न मिळेल तर हे
पूतिक घ्यावे असें श्रौतसूत्रांतून आहे
त्यावरून हे वेत असतात.*

“या सोमरसांत दूध, दही, सुवर्णर-
ज, तूप देवताभेदानें घालून मग अ-
र्पण करण्याचा विधि आणि चाल
आहे.” •

सोमवल्ली न मिळेल तर ‘पूतिक’ अ-
थवा ‘फाल्गु.’ या नांवाच्या वनरतींचा
उपयोग करावा असें “अनधिगमे पूति-
कान् फाल्गुनानि” १. आथलायनश्रौतसूत्र
६. ८. ५) या सूत्रांत सांगितलें आहे.

पण आम्हांस असाहि संशय आहे
कीं, सोमाचें झाड मिळत नाहीं म्हणून
पूतिकाचा रस काढून देवांस अर्पण क-
रावा असें सूत्रांत जें सांगितलें तें पूतिक
झाड आणि चतुर्दशीच्या डोंगरावरील
रानशेर हीं एकच म्हणून कशावरून?
पूतिक नांव नाहींसें हाऊन रानशेर
कसें पडेल? आणि पूतिकाविषयां लिहि-
णारा शास्त्रकार कधीं थ कोठें झाला?

वर उतरून घेतलेल्या सूत्रावरील वृत्ति-
कार गार्ग्य नारायण म्हणतो कीं, “फा-
ल्गुन (आणि पूतिक!) या वनस्पती
अप्रसिद्ध म्हणजे बहुत करून कोणास
ठाऊक नाहीत अशा आहेत, यास्तव
त्या ज्यास ठाऊक असतील त्यांस वि-
चारून त्याविषयां माहिती करून घ्या-
वी.” तेव्हां रानशेर आणि पूतिक किंवा
फाल्गुन हे एकच व्याविषयांची माहिती
आलीकडच्या आमच्या यजमानांस आ-
णि ऋत्विजांस कोणाकडून मिळाली?
आ गोष्टींचा विचार केल्यावर आणि
सोमरस म्हणून जो अर्पण करितात
त्याला माधुर्यादि आणि मादादि प्रा-
चीन सोमाचे गुण कोंर्हांच नसल्यासुद्धें
आम्हांस अशी शंका येते कीं, तूर्त जे
यज्ञ होत असतात त्यांत सोमाविषयां
देवांची वचना होते, आणि गोड, मोठा
भ्रमल आणणारा, परम सुवासिक आणि
दिसण्यांत सुंदर असा सोम प्यावयास
न मिळतो, त्या ऐवजीं ओंगळ एका
रानटी झाडाचा, अंमलहि न आणणा-
रा, आनंदहि न करणारा आणि पिष्ट्य-
विषयां अत्यंत कंटाळा आणारा ओंगळ
रस त्यांस अर्पण केला जातो. तर
पाऊस पडावा त्या ऐवजीं अवर्षण पडतें,
पुत्र न होतो बायकोच उलटी मरून
जाते, आणि संकट दूर न होत अस-
लेला हातांतला अधिकारच नाहींसा
होतो अथवा फांशीचीच शिक्षा होते
यांत काय नवल!

यत्र द्वाविंश जघनाधिषवण्या कृता ।

उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जलगुलः ॥ २ ॥

यत्र । द्वौऽईव । जघना । अधिऽसवण्या । कृता ।

उलूखलऽसुतानाम् । अवे । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ २ ॥

यत्र नार्यपच्यवमुपच्यवं च शिक्षते ।

उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जलगुलः ॥ ३ ॥

यत्र । नारी । अपऽच्यवम् । उपऽच्यवम् । च । शिक्षते ।

उलूखलऽसुतानाम् । अवे । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ ३ ॥

यत्र मन्थां विवध्रते रश्मीन्यमित्वा इव ।

उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जलगुलः ॥ ४ ॥

यत्र । मन्थाम् । विवध्रते । रश्मीन् । यमित्वेऽईव ।

उलूखलऽसुतानाम् । अवे । इत् । ऊम् इति । इन्द्र । जलगुलः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

२. हे इन्द्र, यत्र द्वौ जघनौ (=जघनप्रदेशौ) इव [द्वौ] अधिषवण्या (=सोमा-
भिषवयन्त्रस्य द्वौ भागौ) कृता (=स्थापिता) [वर्तते] [तत्र] उलूखलसुतानाम् (=उलूखले
अभिषुतानां) [सोमानां=सोमान्] अवेत् उ (=अवैव=ते सोमास्तवोदरे सत्वरं
यथा गच्छेयुस्तथा) जलगुलः (=भक्षय=पिब) ॥

३. हे इन्द्र, यत्र नारी (=मन्थनकर्त्री* स्त्री) [सोममन्थने] अपच्यवं
(=मन्थनरज्जोः अपाकर्षणं=स्वस्मात् अपचोदनम्, अपनयनम्) उपच्यवं (=मन्थ-
नरज्जोः उपाकर्षणं=स्वसमीपम् उपाकर्षणम्, उपलूयनं) च शिक्षते (=शिक्षणार्थ-
मिव पुनः पुनः करोति) [तत्र] उलूखलसुतानाम् (=उलूखले अभिषुतानां)
[सोमानां=सोमान्] अवेत् उ (=अवैव=ते सोमास्तवोदरे सत्वरं यथा गच्छेयु-
स्तथा) जलगुलः (=भक्षय=पिब) ॥

४. यत्र मन्था (=मन्थान्), [रश्मीन्] यमित्वे (=यन्तुं=नियन्तुं) रश्मीन्
(प्रग्रहान्) इव [उपासकाः] [रश्मिभिः=रज्जुभिः] विवध्रते (=विवध्रन्ति) तत्र
उलूखलसुतानाम् (=उलूखले अभिषुतानां) [सोमानां=सोमान्] अवेत् उ (=अवैव
=ते सोमास्तवोदरे सत्वरं यथा गच्छेयुस्तथा) जलगुलः (=भक्षय=पिब) ॥

२. जेथें सोमरस काढण्याचे दोन्ही अधिषवण्य दोन जघनांप्रमाणें [एकावर एक लावून] ठेविलेले भा-
हेत [तेथें], हे इंद्रा, उखळाच्या योगानें काढिलेले सोमरस पिऊन टाक.

३. जेथें नारी पुढें लोटण्यास आणि मागें ओढण्यास शिकते [तेथें], हे इंद्रा, उखळाच्या योगानें काढिलेले सोमरस पिऊन टाक.

४. जेथें [घोटणास] आवरण्या-
ला लंगाम [बांधावा] तशी दोरी र-
बीला बांधितात [तेथें], हे इंद्रा, उख-
ळाच्या योगानें काढिलेले सोमरस
पिऊन टाक.

2. Where, Indra, the two halves of the Soma-press are placed close together like the two loins, quaff down the Somas expressed in the Mortar.

3. Where, Indra, the woman learns to push and to pull, quaff down the Somas expressed in the Mortar.

4. Where, Indra, [they] tie strings to the churning-staff as the reins [to the horse] to restrain [him], quaff down the Somas expressed in the Mortar.

२. 'सोमरस काढण्याचे दोनी अधिषवण्य.' 'अधिषवण्य' याचें सायणाचार्य 'अधिषवणफलक' शब्दानें भाण करितात. म्हणजे ज्यावर चामडें घालून त्या चामड्यावर सोम कुटावयाचा त्या दोन फळ्या असत. सायणाचार्यांचा भावार्थ दिसतो. आम्हीं भाषांतर केलें आहे तें अधिषवण्य म्हणजे सोम काढण्याचा जो चरक (किंवा पाटीवरवटा) त्याचा सालचा (स्त्रीभाग) आणि घरचा (पुंभाग) असे जे दोन भाग ते होत असें समजून केलें आहे. ते ग्राम्यधर्माच्या वेळीं स्त्रीपुरुषांचे दोनी जघन एकमेकांला लागतात तसे जवळ जवळ चिकटून लावून एकावर एक ठेवावयाचे असत त्या मंत्राचा भावार्थ आहे. पण तूर्त होत असलेल्या यज्ञात अधिषवण्य म्हणून दोन फळ्याच असतात. (वरीष्ठ मंत्रावरीष्ठ दीप पाहा). तशा पुरातन

म्हणजे वैदिक युगांत नसतील. आतां अधिषवण म्हणजे (अधिषवण्य आलीकडे म्हणत नाहीत) फळ्या असें समजतात आणि त्यांजवरच सोम कुटातात, उसळत कुटीत नाहीत. पुरातन काळीं उसळत कुटीत असें या सूक्तावरून स्पष्ट दिसून येतें.

३. सायणाचार्य:- "जेथें म्हणजे ज्या कर्माच्या ठायीं नारी म्हणजे पत्नी अपच्य म्हणजे यज्ञशालेंतून बाहेर जाणें आणि उपच्य म्हणजे यज्ञशालेंत येणें हें शिकते तेथें" इ०. परंतु सोमरस काढीत असतांना यजमानपत्नीनें शालेबाहेर जाणें आणि पुनः भात येणें असा विशेष विधि नाही. आम्हीं अर्थ शब्दज्ञः केला आहे, त्याचा भावार्थ आम्हांस असा वाटतो कीं, सोम रवीनें घुसळतांना रवी आपलेकडे दोरीनें ओढकी म्हणजे ती उपच्य आणि दौरी

यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह उलूखलक युज्यसे ।

इह तुमन्तमं वद जयतामिव दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

यत् । चित् । हि । त्वम् । गृहेऽगृहे । उलूखलक । युज्यसे ।

इह । तुमन्तमम् । वद । जयताम इव । दुन्दुभिः ॥ ५ ॥ २५ ॥

उत स्म ते वनस्पते वातो वि वात्यग्रमित् ।

अथो इन्द्राय पातवे सुनु सोममुलूखल ॥ ६ ॥

उत । स्म । ते । वनस्पते । वातः । वि । वाति । अग्रम् । इत् ।

अथो इति । इन्द्राय । पातवे । सुनु । सोमम् । उलूखल ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे उलूखलक, यच्चिद्धि (=यद्यपि) त्वं गृहेगृहे युज्यसे (=सोमाभिषवकर्मणि प्रयुज्यसे) [तथापि] [त्वं], जयतां (=युद्धे प्राप्तजयानां) दुन्दुभिरिव, इह तुमन्तमम् (=अतिशयेन गम्भीरं यथा स्यात्तथा) वद (=गर्जनां कुरु) ॥

६. उत (=अपि च) हे वनस्पते (=वनस्पतेः काष्ठस्य विकार उलूखल), ते (=तव) अग्रमित् (=सूक्ष्मेऽपि एव) वातो विवाति (=वात्वा गच्छति) । अथो (=अतः कारणात्) हे उलूखल, इन्द्राय पातवे (=पातुम्=इन्द्रपानाय) सोमं सुनु (=सोमाभिषवं कुरु) ॥

सोडून जाऊं दिली म्हणजे तो अपच्यव. जेथें नारी म्हणजे यजमानाची बायको गाढग्यात दर्हीं घुसळल्यामुळे हात मागें पुढें करीत असते तशी सोम घुसळतांना हात मागें पुढें करिते असें तात्पर्य. सोम आतां मंथीत नसले तरी पुरातनकाळीं मंथीत असें पुढच्या ऋचेवरून स्पष्ट होतें असें आम्हांस वाटतें. अथवानारी सोमपाटगावर वाटल्याप्रमाणें वाटी, त्यामुळे तिचे हात वरवटंगाबरोबर मागें पुढें होत असत, आणि हें जें मागें पुढें होणें त्यालाच उपच्यव आणि अपच्यव म्हणवें. आणि शेवटीं या 'उपच्यव' आणि 'अपच्यव' शब्दांच्या अर्थाविषयीं असें सांगायचाचें आहे कीं, पुर्वीच्या (म्हणजे धुसच्या) मंत्रांत श्री दोन जघनांची (सुरतसम-यां स्त्रीपुरुषांचे शरीरमध्यभाग एकत्र

होतात त्यांची) उपमादिली आहे त्या उपमेचा संबंध घेऊन 'उपच्यव' आणि 'अपच्यव' यांचा अर्थ सुरताच्या अनु-रोधानें कितीएक विद्वान लावितात तोहि चांगला संभवतो असें म्हटलें पाहिजे.

४. या मंत्राचा भावार्थ असा कीं, 'जेथें दहर्षचें मंथन केल्याप्रमाणें सोमाचें मंथन रवीला दोरी बांधून करितात तेथें इद्राचें सोमरस प्यावा.' आतां जे यज्ञ करितात त्यांत सोममंथन होत नसतें. (सोम कसा करितात त्याविषयीं वर पहिल्या मंत्रावर टीप दिली आहे ती पाहा). पण आतांच्या प्रचारास लागू नाहींत अशा जज्ञा कितीएक गोष्टी या सूक्तांत (उलूखांत सोम कुटणें इत्यादिक) आहेत, तशीच सोम घुसळणें ही असून पुरातनकाळीं प्रचारांत होती असें दिसत.

५. हे वा उखळा, जरीतुला घ-
रोघर कामीं लावितात [तरीहि]
[तूं] विजयी वीरांच्या नगा-याप्र-
माणं येथें फार मोठा आवाज कर.

६. आणि हे वनस्पती, तुझ्या
डोकीवरूनच वारा वाहात आहे,
तर हे उखळा, इंद्राला पिण्याक-
रितां [तूं] सोमरस काढ.

5. Although, O Mortar,
thou art employed in every
house, do [thou] make a
most roaring noise, like the
drum of conquerors.

6. And, lord of the
forest, the wind is blow-
ing away over thy head;
therefore, Mortar, press
out the Soma for Indra to
drink.

५. मंत्रवक्त्याचा भावार्थ असा आहे कीं, 'उखळाला घरोघर जरी सोम काढण्याच्या कामीं लावीत असल्यामुळे तें थकत असेल, तरी त्याणें येथें मोठा गंभीर नाद करावा, म्हणजे तो ऐकून इंद्र येऊन सोम पिईल, आणि प्रसन्न होईल. गंभीर नाद करावा तो त्रिकणा-च्या वीरांच्या हुंदुभीप्रमाणें गंभीर असावा.' 'तुला घरोघर कामीं लावित्यात,' 'गृहेगृहे गुज्यसे.' म्हणजे सर्व उपासक सोम काढण्याच्या कामीं आपआपल्या घरां उखळ वापरतात. ही गोष्ट आपण ध्यानांत ठेविली पाहिजे कीं, आली-कडे जसा यज्ञ म्हणजे बहुत करून कोणी करितच नाही, आणि जरी केलाच तरी पांच चार वर्षांनीं मोठग्रा खर्चानें एकदा होतो तसे यज्ञ पूर्वी होत नसत. प्रत्येक दिवसां प्रत्येक घरां एक वेळ, दोन वेळ, तीन वेळ सुद्धा यज्ञ होत असे. आणि त्याला वेळ आणि खर्चाहि फार लागत नसे. जशी आपण तूर्त पूजा करितों अथवा संध्या करितों तसा यज्ञ नित्य होत होता. आणि 'यज्ञ' शब्दाचा अर्थ तरी प्रथम पूजा असाच होता. या पूजेच्या वेळेस देवांची

मूर्ति मात्र नसे. आणि फुलें, अक्षता, मैथिल वगैरे आधुनिक षोडशोपचाराची-हि गरज नव्हती. यज्ञ म्हणजे देवांची अथवा देवांची प्रार्थना करून, आणि केव्हां केव्हां नवीन स्तोत्रें रचून, त्याच वेळीं सोमरस काढून तो व मनुष्यांनीं नित्य खावयाचे पदार्थ (मग ते मांसा-चे अथवा धान्याचे असोत) असे देवतेस अर्पण करित. त्यामुळे सोम काढण्यास उखळ घरोघर कामीं लाविलें जाई असा भावार्थ आहे.

• ६. या मंत्रांत वनस्पति म्हणजे उखळच समजलें पाहिजे. हें सोम काढा-वयाचें उखळ लाकडाचें असे असें यावरून दिसतें. 'वनस्पति' या शब्दाचा अर्थ वेदांत 'मोठा वृक्ष' असा होतो, तूर्त वेळ, वल्ली, असा होत असतो तसा होत नाही. उखळ मोठग्राशा वृक्षाचें केलें असल्यामुळे त्या उखळासच वृक्ष असें संबोधन केलें आहे.

• 'तुझ्या डोकीवरूनच वारा वाहात आहे' = ते... वातो विवाति अग्रमित्. सायणाचार्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें, मुसळाचे ठोके त्वरेनें पडत असल्यामुळे वारा सुटतो तो वारा येथें समजावयाचा.

आयजी वाजसातमा ता ह्युवा विजभृतः ।

हरी इवान्धांसि बप्सता ॥ ७ ॥

आयजी इत्यऽयजी । वाजऽसातमा । ता । हि । उवा । विऽजभृतः ।

हरी इवन्ति हरीऽइव । अन्धांसि । बप्सता ॥ ७ ॥

ता नो अद्य वनस्पती ऋष्ववृष्वेभिः सोतृभिः ।

इन्द्राय मधुमत्सुतम् ॥ ८ ॥

ता । नः । अद्य । वनस्पती इति । ऋष्वौ । ऋष्वेभिः । सोतृभिः ।

इन्द्राय । मधुमत् । सुतम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. ते आयजी (=यज्ञद्वारा संपदं प्रापयती) वाजसातमे (=अतिशयेन अन्न-
प्रदे) [उलूखलमुसले] हि, अन्धांसि (=चणकादीनि साद्यानि यवसकाण्डानि
वा) बप्सता (=भक्षयन्ती) हरी (=इन्द्रस्य अश्वौ) इव, उवा: [शब्दयुक्तं]
[सोमकाण्डानि] विजभृतः (=भक्षयतः) ॥

८. हे वनस्पती (=हे वनस्पतेः काष्ठस्य विकारौ) [उलूखलमुसले], तौ
ऋष्वौ (=ऋष्यौ) [युवाम्] अद्य नः (=अस्माकम्) ऋष्वैः (=ऋषेः) सोतृभिः
(=सोमाभिषवर्षं कुर्याद्विक्रित्विभिः) [सह] इन्द्राय मधुमत् (=मधुरं सोमरूपि) [पियं]
सुनुतम् (=अभिषवेण प्रतिपादयतम्) ॥

परंतु वारा वाहतो आहे याचा संबंध
उसळानें सोम का काढावा या गोष्टीकडे
कसा असेल तो असी. आलीकडे यज्ञ
होतात त्यांत उसळाचा उपयोग सोम
तयार करण्याच्या कामीं होत नसतो,
मास्तव आलीकडच्या प्रचारावरून ह्या मं-
त्राचा अर्थ बसविण्यास मार्ग नाही. परंतु
कदाचित् साळीं छिल्ल्याप्रमाणें तात्पर्य
असेल काय ?

‘तू अरण्यांत वृक्षरूपानें असतांना
वावटळीचा उपद्रव तुळा होत होता,
आतां तुझें उसळ केळ तेव्हां तूं छहान
झालास म्हणून वारा तुझ्या डोकीच्या
वरचेभरच वाहतो, आणि तुळा त्यापा-
सून काहीं उपद्रव होत नाही. याजबद्दल
तूं इंद्राचे उपकार मान आणि त्यासाठीं
सोमरस काढ.’

७. कारण कीं धनप्राप्ती करून देणारीं [आणि] अतिशयें करून अन्न मिळवून देणारीं. तीं [उखळमुसळें] धाटें चावणाऱ्या घोड्यांप्रमाणें [सोमवल्लीचे तुकडे] क्षपाट्यानें खातात.

८. तर हे वनस्पतीनो, श्रेष्ठ जे [तुम्ही] ते आज आमच्या सोम काढणाऱ्या श्रेष्ठ [ऋत्विजां] बरोबर इंद्राकरितां मधुर [सोमरस] काढा.

7. For these two [the Mortar and the Pounder], procurers of wealth through the sacrifice, [and] excellent givers of food, loudly consume [the Soma-plant] like two horses chewing [their] fodder.

8. Do ye, therefore, lords of the forest, [who are] high, extract with our high Soma-pressers the sweet Soma for Indra.

७. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, '[इंद्रस्ये?] दोन घोडे जसे खडा-खड धाटें चालून टाकितात तशां उखळ-मुसळें सोमसाचे तुकडे चालून टाकितात, म्हणजे सोमाचे तुकडे आत घातले आणि सोमरस काढून लावले, म्हणजे धाटें साणाऱ्या घोड्यांप्रमाणें आवाज होतो.'

'धन प्राप्ती करून देणारीं [आणि], अतिशयें करून अन्न मिळवून देणारीं' = 'आयजी वाजसातमा.' हीं दोनीं विशेषणें बहुतकरून देवांस लावण्याची चाल आहे, पण येथें उखळमुसळें या देवता झाल्या म्हणून त्यालाहि देवांस लावण्याचीं विशेषणें लाविलीं असें समजलें पाहिजे. परंतु उखळमुसळाच्या योगानें सोम तयार होतो, आणि त्या सोमानें

देव तृप्त झाल्यावर ते धन, अन्न इत्यादि देतात, म्हणून उखळमुसळास धन आणि अन्न मिळवून देणारीं असें म्हटलें असा अर्थ केला तरी चालेल.

८. या मंत्रात तरी वनस्पती म्हणजे उखळमुसळेंच समजावयाचीं. कारण कीं, तीं दोनीहि लांकडाचीं केलेलीं असतात. = सोम काढणाऱ्या ... [ऋत्विजां] बरोबर ... मधुर सोमरस काढा. म्हणजे जे सोमरस काढणारे तेच ऋत्विज, आणि ते उखळमुसळाच्या योगानें सोमरस काढीत; त्यापेक्षा उखळमुसळांनीं ऋत्विजांबरोबर सोमरस काढल्याप्रमाणें झालेंच.

* सोमरसाविषयीं पुरातन आर्यजनांची इतकी सन्नेम भक्ति असे कीं, त्यांनीं सोम काढावयाचीं जीं लांकडी उखळ-मुसळें त्यांस सुद्धा देव करून टाकिलें.

उच्छिष्टं चम्बोर्भर सोमं पवित्र आ सृज ।

नि धेहि गोरधि त्वचि ॥ ९ ॥ २६ ॥

उत् । शिष्टम् । चम्बोः । भर । सोमम् । पवित्रे । आ । सृज ।

नि । धेहि । गोः । अधि । त्वचि ॥ ९ ॥ २६ ॥

भाषायाम्.

९. शिष्टं [सोमरसं] चम्बोः (=चमसयोः=सोमपात्रयोः) उद्धर (=स्थापय) । सोमं (=सोमरसं) पवित्रे आ (=दशपवित्रे) सृज (=आसृज=आकर्जय) । [तं च सोमं] गोः अधि त्वचि (=आनडुहे चर्मणि) निधेहि (=स्थापय) ॥

९. राहिलेला सोम दोनी पात्रांत भर, तो गाळण्यांत ओत, [आणि] बैलाच्या चामड्यावर ठेव.

9 Fill the remaining Soma in the two jars, pour it on the sieve and put [it] on the cow-hide.

९. सोमवल्लीचा कचरा उखळांतून काढून टाकिल्यानंतर जो रस राहतो तो दोन चमसांत भरावयाचा, पण तो चमसांत भरण्यापूर्वी बकऱ्याच्या लोंकरीचा एक 'पवित्र' या नांवाचा कपडा अथवा चाळण किंवा गाळण असे त्यावर गाळण्याकरिता ओतावयाचा; तो त्या पवित्रातून गळून चमसांत गेला म्हणजे चमस बैलाच्या चामड्यावर ठेवावयाचे असा अर्थ दिसतो.

जशा आत्म स्त्रिया दळतांना गीत गातात तसे हे सूक्ष्म सोम तयार करून काढितांना म्हणावयाचे आहे असे स्पष्ट दिसते.

सोम सिद्ध झाल्यावर ठेवावयाचा तो देवांस अर्पण करण्यासाठी बैलाच्या कातड्यावर ठेवीत अश्रुत. कारण की बैलाच्या कातड्याची अद्यापि अप्रतिष्ठा झाली नव्हती, आणि त्याची पवित्रता गेली नव्हती आणि ज्याला स्पर्श झाला असता आता सर्व सोबळे व्मर्ष होते आणि पवित्र होण्यासाठी स्नान करावे लागते, त्या बैली चामड्याची

योग्यता आश्रलाण्याच्या वेळापर्यंत गेली नव्हती. कारण की आश्रलायनगृहसूत्र विवाहप्रकरण यांत असें सांगितले आहे की, लग्न झाल्यानंतर वरात नवऱ्याच्या घरी आल्यावर नवरी-स्त्रियेकडून (आम्ही जाणून बुजून 'स्त्रियेकडून' म्हणतो, 'नवरीमुलीकडून' म्हणत नाही, कारण त्यावेळी आठ आणि दहा वर्षांच्या अर्भकांचे विवाह होत नव्हते, उपर नवरीचेच होत असत, याविषयी तेंच गृहसूत्र पाहा) नवऱ्याने होम करावा आणि त्या होमांत हवि देताना तिला अग्नीजवळ बैलाच्या चामड्यावर बसवावी, तें चामडें केसासकट आणि संबंध असावे, त्याचें डोकें वगैरे काढून टाकिलेले नसावे व शीर अमुक पाय अमुक हे भाग स्पष्ट असावे, व केस वट्ट स्पष्ट दिसत असे आथरावे इत्यादि:-
"विवाहाग्निमुपसमाधाय पश्चादस्यानहुहं
"चर्मस्तीर्य प्राग्मीवमुत्तरलोम तस्मिन्नु-
"पविष्टायां समन्वारुधायाम्" आश्रला-
यनगृहसूत्र अध्याय १ संव ८.

सूक्तम् २९.

अजीमर्तपुत्रः शुनःशेष ऋषिः । इन्द्रो देवता । पङ्क्तिः छन्दः ॥

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।

आ नू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चित् । दि । सत्य । सोमऽपाः । अनाशस्ताऽइव । स्मसि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु ।

तुविऽमघ ॥ १ ॥

शिप्रिन् वाजानां पते शचीवस्त्व दंसना ।

आ नू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शचीवः । तव । दंसना ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु ।

तुविऽमघ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. हे सत्य सोमपाः (=सोमस्य पातः) [इन्द्रः], यच्चिद्धि (=यद्यापि) [वय-
म्] अनाशस्ता इव (=अप्रशस्ता इव=अप्रसिद्धा इव) स्मः, तु (=तथापि)
हे तुविमघ (=प्रभूतधनवन्) इन्द्र, नः (=अस्मान्) शुभिषु (=शोभनेषु) सहस्रिषु
(=सहस्रसंख्याकेषु) गोषु अश्वेषु [च] [विषयेषु] (=एतानस्मभ्यं दत्त्वा)
आशंसय (=प्रख्यापय) ॥

२. हे शिप्रिन् (=शोभनहनुयुक्त=सुवदन), हे वाजानां पते (=संपदा प्रभो),
हे शचीवः (=शचीयुक्त=पराक्रमकर्मयुक्त), हे तुविमघ (=प्रभूतधनवन्) इन्द्र,
[त्वं] तव दंसना (=दंसनया=पराक्रमकर्मणा) नः (=अस्मान्) शुभिषु
(=शोभनेषु) सहस्रिषु (=सहस्रसंख्याकेषु) गोषु अश्वेषु [च] [विषयेषु]
(=एतान् अस्मभ्यं दत्त्वा) आशंसय (=प्रख्यापय) ॥

सूक्त २९.

ऋषि-पूर्ववत्. देवता-इन्द्र.

मृत्त-पंक्ति.

१. हे खऱ्या [आणि] सोम पिणाऱ्या [इन्द्रा], [आम्ही] जरी अप्रसिद्ध [असल्या] प्रमाणे आहो, तथापि हे विपुलसंपत्तिमान इन्द्रा, [तूं] हजारो उत्तम गाई [आणि] घोडे [आम्हांस देऊन] त्यांविषयी आम्हांस प्रख्यात कर.

२. हे सुवदना, हे ऋद्धिसिद्धीच्या नायका, हे पराक्रमी [इन्द्रा], तुझ्या प्रताप [च्या योगा] ने [तूं] हजारो उत्तम गाई [आणि] घोडे [आम्हांस देऊन] त्यांविषयी आम्हांस प्रख्यात कर.

HYMN 29.

To Indra. By the same author as that of the last hymn. Metre Pankti.

1. O true and Soma-drinking [Indra], although [we] are as [it were] obscure, cause us to be renowned, Indra of plentiful wealth, about thousands of excellent cows [and] horses [by giving these unto us].

2. O handsome-faced lord of riches, O lord of exploits, by thy power cause us to be renowned, Indra of plentiful wealth, about thousands of excellent cows and horses [by giving these unto us].

१. पूर्वी सांगितलेल्या (२४ व्या सूक्ताचा आरंभ पाहा) गुनःशेषकथेत अनुलक्षून भाष्यकार म्हणतात की, "विश्वेदेवांनी (२७ व्या सूक्ताच्या शेषा-टी) गुनःशेषास सांगितले कीं, आम्हांस कळ देवांत इन्द्र मोठा आहे, यास्तव तूं त्याची स्तुती कर, त्यावरून गुनःशेषाचे इन्द्राची प्रार्थना आपली सुटका होण्यासाठीं केली, ती या (२९ व्या) सूक्तात जे मंत्र आहेत ते आणि पुढच्या (३० व्या) सूक्तातील पहिले पंधरा मंत्र इतके मिळून केली; ते हें २९ वें सूक्त आहे." परंतु त्या मूलबद्ध स्थितीस अनुलक्षून जशीं पूर्वीचीं सूक्ते रचिलेलीं मसावीं तसें हें (२९ वें) हि रचिलेले मसावे असें आम्हांस वाटते. हें म्हणजे

सगळें सूक्त वाचून पाहिल्यावर समजेल. या पहिल्या मंत्रांत प्रार्थना इतकीच आहे कीं, 'जरी आम्ही गरीब असल्या-मुळे आमची कीर्ति कोठे पसरलेली नाही आहे, तरी तूं आम्हांस हजारो गुरे दोरें आणि घोडे दे म्हणजे आम्ही श्रीमंत आहों अशी आमची कीर्ति जिकडे तिकडे पसरेल.'

. ज्यांचा आशीर्वाद रंकास मिळाला तर तो राजा होतो आणि ज्यांचा शाप राजास झाला तर त्याचा रंक होईल, असे हे पुरातन ऋषी होते म्हणून आमचे पुरोहित आम्हां सर्वांस सांगत असतात तसें जर खरोखर ते असते, तर आपणांसच गुरे दोरें, सावयास अन्न, आणि घोडे मिळोत अशी प्रार्थना

नि ष्वापया मिथुदृशा सस्तामबुध्यमाने ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिथुदृशा । सस्ताम् । अबुध्यमाने इति ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु ।

तुविमघ ॥ ३ ॥

ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातयः ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरातयः । बोधन्तु । शूर । रातयः ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभिषु । सहस्रेषु ।

तुविमघ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [हे इन्द्र], मिथुदृशी (= परस्परं संगतत्वेन दृश्यमाने) [यमदृश्यौ ?] निष्वापय (= नितरां सुप्ते कुरु) । [ते] अबुध्यमाने [सत्यौ] सस्ता (= निद्रां प्राप्नुताम्) । तु (= तथापि) हे तुविमघ (= प्रभूतधनवन्) इन्द्र, [त्वं] नः (= अस्मान्) शुभिषु (= शोभनेषु) सहस्रिषु (= सहस्रसंख्याकेषु) गोषु अश्वेषु [च] [विषयेषु] (= एतानस्मभ्यं दत्त्वा) आशंसय (= प्रख्यापय) ॥

४. हे शूर [इन्द्र], त्याः (= तास्ताः प्रसिद्धाः) अरातयः (= शत्रवः) ससन्तु (= निद्रां कुर्वन्तु), रातयः (= बन्धवो) बोधन्तु (= बुध्यन्तां = जागृताः सन्तु) । तु (= तथापि) हे तुविमघ (= प्रभूतधनवन्) इन्द्र, [त्वं] नः (= अस्मान्) शुभिषु (= शोभनेषु) सहस्रिषु (= सहस्रसंख्याकेषु) गोषु अश्वेषु [च] [विषयेषु] (= एतान् अस्मभ्यं दत्त्वा) आशंसय (= प्रख्यापय) ॥

उत्सळा मुसळासारख्या धुळक देवता-
कडेस त्यांना कां केळी असती बरे?

२. 'काळसाक्षांच्या नायका' = 'वा-
जानां पते.' 'वाज' म्हणजे अन्न, शक्ति,
प्रताप इ०. = 'हे पराक्रमी' = 'शचीवः' =
'शची' म्हणजे पराक्रम, पराक्रमाचें काहीं
तरी कृत्य. इंद्र हा आपल्या उपासका-
साठीं वगैरे पराक्रम करितो म्हणून त्या-
स शचीवान् अथवा शचीपति असें
वेदांत प्रथम म्हणत. उदाहरणः—'उत
त्या तुर्वशा यदू अस्तातारा शचीपतिः
इन्द्रो विद्वानपारयत' ऋ. ४.३०.१७;
'इन्द्रे कुत्सो वृत्रहण शचीपतिं काटे

निबाळहः ऋषिरह्णत' १.१०६.१
इत्यादि अनेक प्रयोग आहेत. परंतु
मागधून 'शचीपति' या शब्दाचा सर्रा
अर्थ काय आहे तो विसळून 'शची'चा
म्हणजे पराक्रमाचा प्रभु असें न करितां
'शची'चा नवरा' असें समजू लागळे.
नंतर 'शची' ही कोण असा सहजच
प्रश्न निघाला. तेव्हा शची म्हणून इंद्रा-
ची बायको होती, तिचा विवाह इंद्राशीं
झाला आणि त्याला मग जयंत पुत्र
झाला इत्यदिक कथा उत्पन्न होऊन
पुराणांतरी अंतर्गत झाली.

३. अन्योन्यदर्शी [त्या] दोषी [बायां]स निजीव, [त्या] निजुं दे, [आणि] त्यांस जागृत होऊं देऊं नको. हे विपुलसंपत्तिमान् इंद्रा, हजारो उत्तम गाई [आणि] घोडे [हे आम्हांस देऊन] त्यां-विषयीं आम्हांस प्रख्यात कर.

४. ते शत्रू निजोत, [आणि] हे शूर [इंद्रा], मित्र जागोत. हे विपुलसंपत्तिमान् इंद्रा, हजारो उत्तम गाई [आणि] घोडे [हे आम्हांस देऊन] त्यांविषयीं आम्हांस प्रख्यात कर.

3. Send to sleep the two females that see each other, let them sleep, and not be wakeful. Cause us to be renowned, Indra of plentiful wealth, about thousands of excellent cows [and] horses [by giving these unto us].

4. May the foes sleep, [and] brave [Indra], may the friends be wakeful. Cause us to be renowned, Indra of plentiful wealth, about thousands of excellent cows [and] horses [by giving these unto us].

३. या मंत्रांत अन्योन्यदर्शी दोषी बाया म्हणजे कोण याविषयीं सायणाचार्य काहीं सांगत नाहीं. मात्र त्या यमाच्या दूती होत इतकेंच म्हणतात.

४. शत्रूंचा नाश होओ आणि मित्रांचा जय होओ असें या मंत्राचें तात्पर्य आहे. 'राति' म्हणजे अक्षरशः 'जो देतो तो'='दाता,' आणि 'अराति'

म्हणजे 'जो देत नाही तो'='कृपण.' या मंत्रांत 'ते शत्रू' असें आहे. 'ते' कोण? देवांस हवि 'न देणारे' म्हणजे आर्य नव्हेत ते अनार्य लोक, जे आर्यधर्माप्रमाणे न चालणारे, दस्यु म्हणजे भिळ, खोंड वगैरे, असें दिसतें. आणि ह्या म्हणण्यास पुढच्या मंत्रावरून बळकटी येते.

समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयामुया ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ५ ॥
सैम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविऽमघ ॥ ५ ॥

पताति कुण्डृणाच्या दूरं वातो वनादधि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ६ ॥
पताति । कुण्डृणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।
तुविऽमघ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, अमुया पापया (=एवं निकृष्टेन प्रकारेण=अतिनिकृष्टेन प्रकारेण)
[त्वां.] नुवन्तं (=स्तुवन्तं) गर्दभं (=गर्दभसमानं मनुष्यं) समृण (=सम्यक्
मारय) । तु (=तथापि) हे तुविमघ (=प्रभूतधनवन् इन्द्र, [त्वं] नः (=अ-
स्मान्) शुभ्रिषु (=शोभनेषु) सहस्रिषु (=सहस्रसंख्याकेषु) गोषु अश्वेषु [च]
[विषयेषु] (एतानस्मभ्यं दत्त्वा) आशंसय (=प्रख्यापय) ॥

६. [हे इन्द्र], वातः कुण्डृणाच्या (=कुटिलगत्या) वनादधि (=अरण्यदे-
क्षादप्यधिकं) दूरं पततु । तु (=तथापि) हे तुविमघ (=प्रभूतधनवन् इन्द्र,
[त्वं] नः (=अस्मान्) शुभ्रिषु (=शोभनेषु) सहस्रिषु (=सहस्रसंख्याकेषु)
गोषु अश्वेषु [च] [विषयेषु] (=एतानस्मभ्यं दूत्वा) आशंसय (=प्रख्यापय) ॥

५. हे इंद्रा, इतक्या वाईट रीतीनें स्तवन करणाऱ्या गाढवास मारून टाक. हे विपुलसंपत्तिमान् इंद्रा, हजारो उत्तम गाई [आणि] घोडे [हे आम्हांस देऊन] त्यां-विषयीं आम्हांस प्रख्यात कर.

६. [हे इंद्रा], वादळ वांकडें वांकडें जाऊन दूर पळो आणि अरण्यापलीकडे जाओ. हे विपुलसंपत्तिमान् इंद्रा, हजारो उत्तम गाई [आणि] घोडे [हे आम्हांस देऊन] त्यांविषयीं आम्हांस प्रख्यात कर.

5. Indra, strike down the ass that praises [thee] so badly. Cause us to be renowned, Indra of plentiful wealth, about thousands of excellent cows [and] horses [by giving these unto us].

6. Indra, may the whirlwind fly far away crookedly beyond the forest. Cause us to be renowned, Indra of plentiful wealth, about thousands of excellent cows [and] horses [by giving these unto us].

५. षा नंत्रात 'इंद्राची स्तुति' न करिता निंदा करणारा अनार्य मनुष्य गाढव होय त्याला मारून टाक' अशी मंत्रवक्त्याची प्रार्थना आहे.

'इतक्या वाईट रीतीनें' = 'पापया अमुया' म्हणजे फार वाईट रीतीनें असें तात्पर्य आहेसं वाटतें. 'पापया' आणि 'अमुया' हीं दोन्ही क्रियाविशेषणें हीत. 'अमुया' म्हणजे 'अज्ञा प्रकारें', 'असें', 'याप्रमाणें', 'मा मातरममुया पत्न्ये कः' क. ४. १८. १, "नदं न भिन्नममुया शयानम्" १. ३२. ८. आणि 'अस' किंवा 'भू' या धातूच्या संयोगीं 'अमुया' म्हणजे 'नाहीसं होणें', 'व्यर्थ जाणें', 'तोंड काळें करणें'; जसें, "अप द्वेषास्यमुया भवन्तु" अथर्ववेद ५. २२. १, "मामुया भूवम्" शतपथ ब्रा. १. ६. ३. १७, "यथेदं नागुयास्तत्" ७. ४. ५, "यद्वै रेतसो योनिमतिरिच्यतेमुया तद्वचति"

६. ३. ३. २६; १. ७. २. १३. १४; ३. ८. २. २८.

'पापया' = 'हेहि क्रियाविशेषण असून 'वाईट रीतीनें', 'अज्ञा अर्थाचें आहे. जसें—'विजानिर्यत्र ब्राह्मणो रात्रिं वसति पापया' अ. ५. १७. ८; "यच्चैरिम पापया" ७. ६. ५. २.

'पापयामुया' म्हणजे 'इतक्या वाईट रीतीनें किंवा प्रकारानें' या अर्थी क्रियाविशेषण असल्याविषयीं उदाहरणें:—क. १०. ८५. ३० "चरन्तं पापयामुया"; "अथ किं पापयामुया पुच्छे विभर्ष्यर्भकम्" अ. ७. ५. ६. ६.

६. 'वादळ अथवा वावटळ जी वांकडी वांकडी चालत आमच्या आंगावर येते ती तशीच वांकडी वांकडी जाऊन, गळून जाओ, आणि अरण्याच्या पलीकडे नाहीशी होओ' असा भावार्थ आहे. आपल्या आंगावर वावटळ येऊं नये

सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्वम् ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोवश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

॥ २७ ॥

सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जम्भयम् । कृकदाश्वम् ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अश्वेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु ।

तुविऽमघ ॥ ७ ॥ २७ ॥

भाषायाम्.

७. [हे इन्द्र], सर्वं परिक्रोशम् (=अस्मद्विषये आक्रोशकर्तारं सर्वं पुरुषं) जहि (=मारय), [सर्वं] कृकदाश्वम् (=अस्मद्विषये हिंसाप्रदं शत्रुं) जम्भय (=मारय) । तु (=तथापि) हे तुविमघ (=प्रभूतधनवन्) इन्द्र, [त्वं] नः (=अस्मान्) शुभ्रिषु (=शोभनेषु) गोषु अश्वेषु [च] [विषयेषु] (=एतानस्मभ्यं दत्त्वा,) आशंसय (=प्रस्थापय) ॥

अशाविषयीं इंद्राची प्रार्थना ऋषीनें केली हें योग्यच होय. कारण इंद्र हा वादळें आणणें, अथवा नाहींशीं करणें, पाऊस आणणें अथवा नाहींसा करणें या-विषयींचा अधिकारी देवच आहे. म्हणून. अनाथ मनुष्यानें त्या इंद्रदेवाची प्रार्थना करणें हें जसें युक्त आहे तसें सुंदरहि आहे. पण असा प्रथ निघतो

कीं, तुसती वावटळ आंगावर येऊं नये इतक्याचसाठीं ज्यास इंद्राची मोठी वि-नवणी करावी लागे, त्या पुरातन ऋषींनीं तप केलें म्हणजे इंद्रास भीति पडे आणि त्याच्या आशीर्वादाने सूर्य उगवेळ आणि ज्ञापानें जळून जाईल अशी शक्ति त्यास होती या कथेचा काय परिणाम?

७. [आम्हांस] शिष्या दे-
णारा [जो जो म्हणून असेल त्या त्या]
प्रत्येकास मारून टाक, [आणि]
[आमचें] वाईट करणाऱ्या प्रत्येक
दुष्टाचा नाश कर. हे विपुलसंप-
त्तिमान् इंद्रा, हजारो उत्तम गाई
[आणि] घोडे [हे आम्हांस
देऊन] त्यांविषयीं आम्हांस प्र-
ख्यात कर.

7. Strike dead every
reviler [and] destroy the
wicked demon. Cause us
to be renowned, Indra of
plentiful wealth, about
thousands of excellent
cows [and] horses [by giv-
ing these unto us].

७. या ऋचेत दोन गोष्टांविषयीं मागणें
आहे. १-जो शिष्या देतो म्हणजे आ-
म्हांविषयीं वाईट बोलतो त्यास मारून
टाक, आणि २-जो आम्हांविषयीं
वाईट करितो त्याला मारून टाक. अ-
नाथ भक्त्यानीं या जगातील साधुदे-
ष्ट्यांपासून आपलें वाईट होऊं नये म्ह-
णून इंद्रापाशीं प्रार्थना करणें हें उत्तम
आहे, मग असें मागण्यापेक्षां मला शिषी
देणाऱ्या आणि माझे वाईट करणाऱ्या
शत्रूला क्षमा करण्याची इच्छा आणि
शक्ती मला दे असें मागितलें असतें तर
बरें झालें असतें हा मार्ग उत्तम आहे
तरी एक वेगळा आहे. परंतु पुनः आम-

च्यानें विचारल्याशिवाय राहवत नाहीं
(कारण ह्या ब्रह्मप्रतापाच्या कथा आ-
म्ही घडोघडी ऐकितों) कीं जर या
तपोराशी ऋषींला केवळ शापद्वारानें
पाहिजे त्याला मारण्याची आणि पाहिजे
त्याला तारण्याची शक्ति सहज होती,
तर शिषी देणाऱ्यांपासूनहि त्यांस आप-
ला बचाव आपल्याच्यानेंच कां करवत
नसे?

आतां हें सूक्त संपलें. विचार करून
पाहतां यूपबद्ध स्थितितीं हें शुनःशेपानें
म्हटलें असेल असें वाटत नाहीं हें
पुनः सांगायला नकोच.

सूक्तम् ३०.

अजीगर्तपुत्रः शुनःशेष ऋषिः । देवता-१-१६ इन्द्रः । १७-१९ अधिनौ ।
 २०-२२ उषाः । छन्दः-१-१०, १२-१५, १७-२२ गायत्री ।
 ११ पादनिचृद्गायत्री । १६ त्रिष्टुप् ॥

आ व इन्द्रं क्विं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् ।
 मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥ १ ॥

आ । वः । इन्द्रम् । क्विंम् । यथा । वाजयन्तः । शतक्रतुम् ।
 मंहिष्ठम् । सिञ्चे । इन्दुभिः ॥ १ ॥

शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समाशिराम् ।
 एदु निम्नं न रीयते ॥ २ ॥

शतम् । वा । यः । शुचीनाम् । सहस्रम् । वा । समशिराम् ।
 आ । इत् । ऊम् इति । निम्नम् । न । रीयते ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. वाजयन्तः (=अज्ञादिसंपदमिच्छन्तो) [वृथं] वः (=युष्माकं) शतक्रतुं
 (=शतप्रज्ञं) मंहिष्ठम् (=अतिशयेन प्रवृद्धम्) इन्द्रं, क्विं यथा (=कूपमिव),
 इन्दुभिः (=सोमैः) आसिञ्चे (=पूरयामि=पूरयामः) ॥

२. य [इन्द्रः] शुचीनां (=शुद्धानाम्=अमिश्रितानां) [सोमानां] शतं
 [प्रति] वा समाशिरां (=श्रपणारम्यद्रव्येण 'मिश्रितानां') [सोमानां] सहस्रं
 [प्रति] वा, निम्नं न (=निम्नप्रदेशम् आप इव), आ इत् उ रीयते (=आगच्छ-
 त्येव=भावत्येव) ॥

सूक्त ३०.

ऋषि—पूर्ववत्. देवता—१-१६
इंद्र, १७-१९ अश्वी, २०-२२
उषा. वृत्त—गायत्री, परंतु ११ ची
पादनिचृत् गायत्री, आणि १६ ची
त्रिष्टुभ्.

१. संपत्तीची इच्छा करणारे
[असे आम्ही] शतप्रज्ञ [आणि]
परम मोठा [जो] तुमचा इंद्र [त्या]स,
कूपा[ला भरिल्या] प्रमाणे, सोम-
रसांनीं भरितो;

२. जो [इंद्र] शतशः शुद्ध
[सोमरसां]कडे अथवा सहस्रशः
दुग्धामिश्रित [सोमरसां]कडे, खोल-
गटांत [पाणी] [धांवल्या]प्रमाणं
धांवत असतो.

HYMN 30.

To Indra (1-16), the As'vins
(two gods mounted on horse-
back) (17-19), Ushas (Day) (20-22). Author as before.
Metre—Gāyatrī, but of 11
the Pādanichṛit Gāyatrī, and
of 16 the Trishṭup.

1. Desirous of wealth
[we] fill with Soma-juices
your mightiest Indra of
hundred wisdoms, like a
well;

2. who runs to a hun-
dred pure [Somas] or to a
thousand [Somas] mixed
with milk, as [water runs]
to a low place.

१. ऐतरेय ब्राह्मणास अनुसरून साय-
णाचार्य म्हणतात कीं, हेहि सूक्त युषवैद्ध
शुनःशोषानेच रचून म्हटलें. परंतु तसें
नसावें याविषयीं आमचा अभिप्राय पु-
र्वीच्या सूक्ताच्या संबंधाने आम्हीं पूर्वी
सांगितलाच आहे. त्याप्रमाणेंच या सू-
क्ताविषयींहि आहे. सूक्त तर शुनःशेषकृत
असेलच, पण शुनःशोषाला जें महासंकट
प्राप्त झालें होतें असें म्हणतात त्या प्र-
संगीं संकटनिवृत्तीसाठीं रचिलें असा
संभव नाहीं त्याचीं कारणें आम्हीं पूर्वी
सांगितलीं आहेत.

या पहिल्या ऋचेत अर्थाविषयीं थो-
डीशी अडचण आहे. ती ही कीं, 'संप-
त्तीची इच्छा करणारे', (वाजयन्तः) हे
अनेकवचनीं असून 'भरितो' या अर्थी

'आसिञ्चे' हे जें क्रियापद आहे तें एक-
वचनीं आहे. परंतु अशा प्रकारचे लिंग-
व्यत्यय वेदांत आढळतात. वस्तुतः
'वाजयन् [अहम्] आसिञ्चे' (= 'संपत्ती-
ची इच्छा करणारा असा जो मी तो
भरितो') असाच एकवचनीं प्रयोग विव-
क्षित आहे.

'तुमचा इंद्र'. तुमचा म्हणजे मंत्रव-
क्त्याच्या जवळ जे कोण असतील आ-
णि इंद्राविषयीं मंत्रवक्त्यापाशीं मोठी
प्रशंसा करीत असतील त्यांचा. 'ज्यावि-
षयीं तुम्ही इतकी प्रशंसा करितां तो
इंद्र' असा भावार्थ.

'कूपा[ला भरिल्या]प्रमाणें सोमरसांनीं
भरितो,' म्हणजे इंद्राच्या उदरांत इतका
सोम घालितो कीं, तो जणुं काय एक

सं यन्मदाय शुष्मिण एना ह्यस्योदरे ।

समुद्रो न व्यचो दधे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । मदाय । शुष्मिणे । एना । हि । अस्य । उदरे ।

समुद्रः । न । व्यचः । दधे ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. यत् [सोमानां शतं वा सहस्रं वा] शुष्मिणे मदाय (=शुष्मिणमिन्द्रं मादयितुं), समुद्रो न (=यथा) [व्यचो = विस्तृतत्वं] [संधंने], एना हि (=तथैव) अस्य [इन्द्रस्य] उदरे व्यचः संदधे (=विस्तृतत्वं प्राप्नोति) ॥

कृपच बनून जाईल. 'इंद्राला पुष्कळ सोम अर्पण करितो' असें तात्पर्य.

२. मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'इंद्राला सोम फार आवडत असतो, आणि जरी एकच वेळीं शेकडो अथवा हजारो ठिकाणीं उपासक लोक सोम अर्पण करीत असले, मग तो नुस्ता असो अथवा दूध मिळून विशेष रुचिकर केलेला असो, तथापि त्या सर्व ठिकाणीं तो तो सोम पिण्यासाठीं इंद्र

इतक्या उत्सुकतेनें आणि त्वरेनें धावत जात असतो कीं, तो जणुं काय खोल प्रदेशाकडे वाहत जाणारा उदकप्रवाहच होय.'

पूर्वील मंत्रात इंद्रास पुष्कळ सोम अर्पण करितो असें जें सांगितलें त्याचा हेतु या मंत्रात आहे असें समजावें. सोम पिण्याविषयीं इंद्र फार उत्सुक आहे यास्तव मी त्यास पुष्कळ सोम पाजितो असें दोन्ही मंत्रांचें तात्पर्य.

३. जे [शेकडो आणि हजारो सोमरस] प्रचंड [इंद्रा]ला माद उत्पन्न करण्याकरितां, समुद्र जसा [पसरतो], तसे त्याच्या उदरांत पसरतात.

3. which [hundreds and thousands of Somas] spread themselves in his stomach in such manner as the sea, that the mighty [Indra] may be intoxicated.

३. मंत्राचें तात्पर्य असें आहे कीं, 'इंद्र जे अनेक ठिकाणचे विपुल सोम पितो, ते त्याच्या पोटांत समुद्राप्रमाणें पसरतात, आणि मग महाबळी इंद्रास माद प्राप्त होतो'.

इंद्र जो सोम पितो तो फार असतो असें विवक्षित असतें तेव्हां त्याला समुद्राची उपमा वेदांत पुष्कळ ठिकाणी दिलेली आढळते.

'प्रचंड [इंद्रा]ला माद उत्पन्न कर. ण्याकरितां'='मदाय शुष्मिणे.' अक्षरज्ञाः अर्थ, 'प्रचंड [इंद्रा]ला मादाकरितां,' म्हणजे इंद्राला माद यावा म्हणून. या- सारिले दुसरे प्रयोग वेदांत पुष्कळ येतात. जसें:-"स्वाद्विषया मदिष्या पव- स्व सोम धारया। इन्द्राय पातवे सुतः",

यांत 'इन्द्राय पातवे' हा अकर्मणि प्रयोग वरच्या सारिलाच आहे. "स्तोम उक्थं च शंस्या। इन्द्राय सोमपीतये" ऋ. १. ८. १०. इत्यादि उदाहरणें आहेत.

'समुद्र जसा पसरतो'='समुद्रो न व्यचः संदधे.' हा अर्थ सायणाचार्यास अनुसरूनच आम्हीं केला आहे. पण 'व्यचः संदधे' म्हणजे 'व्याप्ती धारण करितो'='पसरतो' असें अण्विज्ञाना- 'व्याप्ती आकुंचित करून धारितो'='जमा होतो', 'एकत्र होतो', 'पुष्कळ असून थोडक्या स्थळांत मावतो' असा अर्थ शब्दावरून चांगला संभवतो.

'तसे'='एना हि.' 'एना' हें यथे तृतीयान्त क्रियाविशेषण 'याप्रकारें करून' अशा अर्थी आहे.

अयम् ते समसि कपोत इव गर्भधिम् ।

वचस्तच्चिन्म ओहसे ॥ ४ ॥

अयम् । ऊम् इति । ते । सम् । अतसि । कपोतः इव । गर्भऽधिम् ।

वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [हे इन्द्र], अयमपि [अस्मानिर्घर्षमाणः] [सोमः] ते (=तव)
[अस्ति] । [तं], कपोतो गर्भधि (=कपोतीम्) इव, [त्वं] समसि (=संगच्छ-
से) । तच्चित् (=तदेव) नो वचः [त्वम्] ओहसे (=मन्यसे=शृणोषि) ॥

४. [हे इंद्रा,] हाहि [सो-
मरस] तुझा [आहे]; कपोत
[पक्षी] [आपल्या] मादीजवळ
[विहार करितो] तसा [तूंच्या
सोमाजवळ] विहार करितोस,
[आणि] तेव्हांच [तू] आमचें
वचन ऐकितोस.

४. वरच्या दोन तीन मंत्रांत इंद्र
अनेक ठिकाणी लोकांनीं आपिलेला
सर्व सोम पितो असें सांगितले. या मं-
त्रांत मंत्रवक्ता म्हणतो कीं, 'आम्ही जो
हा येथें अर्पण करीत आहों हाहि सोम
तुझाच आहे. त्याजवर तुम्ही इतकी
श्रीति आहे कीं, जसा एकादा पारवा
आपल्या मादीला मिळून मोठगा आ-
नंदांनं रमतो तसा या सोमाशीं तूं रम-
तोस. आणि तसा आनंद तुला झाला
म्हणजेच आमच्या प्रार्थनेकडे तूं लक्ष्य
देतोस. म्हणूनच हा तुला आम्ही अर्प-
ण करीत आहों.'

या मंत्रावरून ऋषीच्या मतें सोमा-
वर इंद्राचें प्रेम किती आहे आणि तो
अर्पण केल्याशिवाय इंद्रास आनंद
होत नाहीं आणि तसा आनंद झाल्या-
वरच इंद्र प्रसन्न होत असतो या गोष्टी
ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत. वेदांत सो-
माचें माहात्म्य जसें आहे तसें फारक-
रून दुसऱ्या कक्षाचेंच नाहीं.

कपोताची म्हणजे पारव्याची जी
उपमा येथें दिली आहे ती फार सुंदर
आहे यांत संशय नाहीं. कारण कीं,
पारवा कामातुर असला म्हणजे मादी-

4. [And] this [Soma]
too, [Indra], is thine. Thou
revellest with it as [does]
the pigeon with [his] mate.
Then [and then] only dost
thou mind our prayer.

जवळ कसा नाचतो तें सर्वांस ठाऊक
आहेच. कुमारसंभवांत काळिदासानेंहि
त्या स्थितींत असलेल्या पारव्याविषयीं
फार सुंदर वर्णन केले आहे, तें असें:-

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे

मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।

संभोगवेश्म प्रविशन्तमन्त-

र्ददर्श पारावतमेकमीशः ॥ १ ॥

सुकान्तकान्तामणितानुकारं

कूजन्तमाषूर्णतरक्तनेत्रम् ।

प्रस्फारितोज्ज्वलविनम्रकण्ठं

मुहुर्मुहुर्नर्तितचारुपुच्छम् ॥ २ ॥

विशृङ्खलं पक्षतियुग्ममीष-

इधानमामन्दगति मदेन ।

शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपाद-

मितस्ततो मण्डलकैश्चरन्तम् ॥ ३ ॥

सर्ग २.

'मादीजवळ'='गर्भधिम्.' हा अर्थ

आम्हीं सायणांस अनुसरून दिला आहे.
पण 'गर्भधि' म्हणजे 'घरटें' असाहि
अर्थ संभवतो. आणि तसा अर्थ केला
नरी उपमेला अडचण येईल असें दि-
सत नाहीं. कारण कपोताचा विहार
बहुतकरून त्याच्या घरट्याजवळ होत
असतो.

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते ।

विभूतिरस्तु सूनृता ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते ।

विभूतिः । अस्तु । सूनृता ॥ ५ ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन्वाजे शतक्रतो ।

समन्येषु ब्रवावहै ॥ ६ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् वाजे । शतक्रतो इति
शतःक्रतो ।

सम् । अन्येषु । ब्रवावहै ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. हे राधानां पते (=धनानां स्वामिन्), हे गिर्वाहः (=स्तुतिहव्य), हे वीर
[इन्द्र], यस्य ते (=तव) [अस्मत्कृतं] स्तोत्रं [विभूति=प्रभूतम् अस्ति]
[तस्य तव] सूनृता (=प्रसादो) विभूतिः (=प्रभूता) अस्तु ॥

६. हे शतक्रतो (=शतप्रज्ञ) [इन्द्र], [त्वं] नः (=अस्माकम्) ऊतये
(=संरक्षणाय) अस्मिन् वाजे (=संग्रामे) ऊर्ध्वस्तिष्ठा (=उत्तिष्ठ=सिद्धः पर्याप्ति
भव), [येन] [आवीम्] अन्येषु [वाजेषु] संब्रवावहै (=परस्परं संभाषणं
करवावहै) ॥

५. हे संपत्तीच्या प्रभू, हे स्तवनपूजिता, हे वीरा [इंद्रा], ज्यापेक्षां तुला अर्पण केलेले स्तोत्र [सुंदर असते] त्यापेक्षां [तू] प्रसाद [देशील तोहि] सुंदर असो.

६. हे शतप्रज्ञ [इंद्रा], या संग्रामांत आमच्या संरक्षणासाठीं [तू] उभा राहा, [कीं जेणेकरून] आम्ही उभयतां दुसऱ्या [संग्रामा]च्या प्रसंगी परस्पर संभाषण करूं.

5. O [Indra], lord of riches, O god whose offering consists of prayers, O hero, in as much as thy praise [is glorious], may [thy] gift be glorious.

6. Stand up, O [Indra] of hundred wisdoms, to protect us in this battle, [so that] we may both converse together in others.

५. या भंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे इंद्रा, तुझी स्तुती आम्ही करितों ती जशी सुंदर आणि विपुल असते तशी तू आम्हांस देणगी देशील तीहि सुंदर आणि विपुल असो.'

'स्तवनपूजिता' = 'गिर्वाहः' = 'गीः वाहः यस्य. वाहः' म्हणजे पूजा याचा हव्य जें देवांस अर्पण करावयाचें तें, आणि 'गीः' म्हणजे स्तुति, स्तवन. वाहः म्हणजे हव्य याविषयी उदाहरणें, "शंसावाध्वर्या प्रति मे गृणीहि इन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम्" क्र. ३. ५. ३. ३; "इन्द्र...ते ...कदाहो अवोगुप मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अजैः" क्र. १०. २९. ३. सायणाचार्य 'क्षीर्णांनीं वाहून नेलेला' असा अर्थ करितात. पण त्याचें ह्य समजत नाहीं.

'तुला अर्पण केलेले स्तोत्र' = 'ते स्तोत्रम्.' अक्षरशः अर्थ 'तुझें स्तोत्र' असा आहे, म्हणजे तुला जें आम्ही रचून अर्पण करितों तें.

'सुंदर' हा अर्थ आम्हां 'विभूति' याचा केला आहे. 'विभूति' हें 'आरंभां

नाम होतें तरी ऋग्वेदांत त्याचा विशेषणार्थी प्रयोग आढळतो. जसें:—"रयि-विभूतिरीयते वचस्या" = 'भव्य संपत्ती मागितली आहे.' (क्र. ६. २१. १.) "महान्ता मद्रा विभ्वो विभूतयो दरेदृशो ३० (=मस्तः)" क्र. १. १६७. ११. "महामनूनं तवसे विभूतिं मत्सरासो जह्वन्त प्रसाहम्" (=इन्द्रम्) क्र. ६. १७. ४.

• 'प्रसाद' = 'सूनृता.' सूनृता याचा मूळ अर्थ 'मधुर आणि अंतःकरणापासून बोललेले वचन.' अर्थात् 'वर'. म्हणजे तशा वचनावरून अथवा तें बोलून काहीं तरी देणगी द्यावयाची ती. सूनृता म्हणजे प्रसाद या अर्थाविषयी प्रयोगांतला दाखले वेदांत अनेक आहेत.

६. हा भंत्र जरी सोपा आहे तरी त्याच्या शेवटच्या चरणाचा भावार्थ स्पष्ट समजत नाहीं. 'हे इंद्रा, तू या संग्रामांत म्हणजे युद्धांत आम्हांस रक्षण्यास न्याय हो, कीं जेणेकरून दुसऱ्या युद्धाच्या प्रसंगी तू आणि मी परस्पर संवाद करूं' असें म्हणावयाचें तर खरें. पण

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे ।

सखाय इन्द्रमुतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःस्तरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे ।

सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

आ घा गमदादि श्रवत्सहस्रिणीभिः ।

वाजेभिरुप नो हवम् ८ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिभिः ।

वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. योगेयोगे (=तत्तत्कर्मणि) वाजेवाजे (=तस्मिन्स्तस्मिन्संग्रामे) [च] तवस्तरम् (=अतिशयेन बलिनम्) इन्द्रम् ऊतये (=संरक्षणार्थं) [तस्य] सखा-यो [वयं] हवामहे (=आह्वयामहे) ॥

८. यदि (=यदैव) [इन्द्रः] [अस्माकमाह्वानं] श्रवत् (=शृणुयात्=श्रो-ष्यति) [तदैव] सहस्रिणीभिः (=सहस्रसंख्याकाभिः) ऊतिभिः (=साहाय्यसाध-नैः) वाजेः (=धनैः) [च] [सह] नो हवम् (=आह्वानसमीपम्) आग-मत् ह् (=आगमिष्यत्येव) ॥

तुं आणि मी परस्पर संवाद करूं म्हण-जे काय? आणि या युद्धांत मंत्रवक्त्याचें संरक्षण इंद्रानें केलें तर दुसऱ्या युद्धांत संवाद करण्यांत काय विशेष आहे? परंतु असा भावार्थ दिसतो कीं, “या प्रसंगीं जर तूं आम्हांस रक्षिलें नाहींस तर आम्हीं मरून जाऊं आणि दुसऱ्या युद्धांत ‘हे इंद्रा, आम्हांस वा-चीव’ असा धोवा तुझा कोणी करणार नाहीं आणि ‘हां आलों, भिऊं नका’ असें आश्वासन देण्यास तुझा जागा राहणार नाहीं.”

या सूक्ताचा वक्ता शुनःशेष हा ऋषि म्हणजे ब्राह्मणकुळातील ऋषि होता. तरी ‘आमच्या या युद्धांत तूं आमचें रक्षण कर’ अशी इंद्राची स्तुती तो करितो ही लक्षांत ठेवावी. कारण कां झायरून दोन गोष्टींचा निर्णय

होतो. एक ही कीं, पूर्वीचे ऋषि आपल्या तपोबळानें पाहिजे तें करूं शकत अशी जी आलीकडील समजूत आहे ती निराधार आहे, नाही तर या ऋषीस इंद्राची स्तुति दीन होऊन क-रावी लागली नसती. दुसरी गोष्ट ही कीं, ब्राह्मणांनीं केवळ स्नानसंध्या जप-तप करून राहावें आणि क्षत्रियांनीं लढावें असे जे धर्म आलीकडे लावून दिले आहेत असें म्हणतात त्याच्या वेदांत काहीं आधार नाहीं, असता तर या सूक्ताच्या कर्त्याचे रक्षण ‘युद्धांत’ करावें अशी इंद्राची प्रार्थना करावी लागली नसती. पुढचा मंत्रहि पाहा. त्यावरून पूर्वी ब्राह्मण लढत आणि नि-र्वळ मनुष्याप्रमाणे दुसऱ्यांनीं (क्षत्रिया-नीं) आमचा बचाव करावा असें म्हणून राहत नसत हें स्पष्ट होईल.

७. प्रत्येक कामी, प्रत्येक संग्रामी महापराक्रमी इंद्रास [त्याचे] सखे [आम्ही] [आमच्या] संरक्षणासाठी बोलावितां.

८. [तो] जिथं ऐकल तेव्हां. एकदम हजार पाठवळं घेऊन [आणि] लुट्टा घेऊन [तो] आमच्या हाकेसरशी येईल.

7. In every work, in every battle we [his] friends invoke the very mighty Indra for [our] protection.

8 As soon as he shall hear he will come to our call with thousands of helps and booties.

७. मंत्रवक्त्याचें म्हणणें असें आहे कीं, 'कोणतेंहि साधारण काम आम्हां हातांत घेतलें, अथवा कोणतीहि लढाई मारावयास गेलों, तरी महापराक्रमी जो इंद्र त्याला साहाय्यासाठीं आम्ही बोलावीत असतो'. हें जें आमच्या पूर्वजांचे सर्व लहानमोठ्या प्रसंगां देवांवरचें अवलंबन, पूर्वीचे ब्रह्मण युद्ध करित, देवांवर पूर्ण भरंवसा राखित आणि आम्ही सर्वज्ञ व सर्वशक्तिमान आणि पृथ्वीवरचे देवच आहों अशी सोटी व हानिकारक आणि अध्याध्य विकल्पना आलीकडे कळू लागले तशी करित नसत या सर्व गोष्टींचा विचार करण्याजोगा आहे यांत संशय नाही.

८. हा मंत्र किती सुंदर आणि प्रेमळ आहे पाहा. प्रत्येक लहान मोठ्या

कामांत आणि युद्धप्रसंगांत आम्ही इंद्राचा धोवा करितों इतकें देवावलंबन दर्शवून ऋषि उगीच बसत नाहीं, पण आम्ही इंद्राचा धोवा करितांच तो हजारो मदती घेऊन आम्ही हाक मारीत असू तेथें येईल आणि लढाईत आम्हांस यश मिळवून देऊन लढाईच्या अंताज्या लुटी मिळाययाच्या त्या आम्हांस प्राप्त करून देईल असा भरंवसा पूर्ण आहे असें या मंत्रांत ऋषि सांगतो. या साध्या, उघड, प्रेमभरित, भाविक आणि दृढभक्तिक श्रुतीपेक्षा सुंदर तें काय म्हणावें ?

'एकदम' हा अर्थ 'आ घ गमत्' या शब्दापासून आणि मंत्रातील त्याच्या स्थलापासून गम्यमान आहे.

अनु प्र॒त्नस्यो॑कसो हु॒वे तु॒विप्र॑तिं नर॑म् ।

यं ते॒ पूर्वं पि॒ता हु॒वे ॥ ९ ॥

अनु । प्र॒त्नस्य॑ । ओ॒कसः॑ । हु॒वे । तु॒र्विऽप्र॑तिम् । नर॑म् ।

यम् । ते॒ । पूर्वं॑म् । पि॒ता । हु॒व ॥ ९ ॥

तं त्वा॑ व॒यं वि॒श्ववा॑रा शा॒स्महे॑ पुरु॒हूत॑ ।

सखे॑ वसो॒ जरि॑तृ॒भ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

तम् । त्वा॑ । व॒यम् । वि॒श्वऽवा॑र । आ । शा॒स्महे॑ । पु॒रुऽहू॑त ।

सखे॑ । व॒सो इति॑ । जरि॑तृ॒भ्यः ॥ १० ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

९. [हे इन्द्र], [अस्माकं] प्र॒त्नस्य॑ (=पुरातनस्य) ओ॒कसः॑ (=कुलस्य) तु॒विप्रा॑ति नरं (=बहून् शत्रून् प्रति गन्तारं योद्धारं वीरं) [त्वा] यं [मम] पिता पूर्वं हुवे (=जुहाव) [तं] ते (=त्वाम्) [अहमपि अधुना] अनुहुवे (=पितरमनु आह्वयामि) ॥

१०. तं त्वा॑ हे विश्ववार (=सकलधनयुक्त) [इन्द्र], हे पुरु॒हूत॑ (=बहुभि-
राहूत), हे जरि॑तृणां (=स्तोतृणां) वसो (=प्रिय)*सखे [इन्द्र], व॒यम् आशा॑स्म-
हे (=पार्थयामहे) ॥

९. [हे इंद्रा], [आमच्या ह्या] पुरातन घराण्याच्या अनेक शत्रूंची लढणारा [जो] वीर [तू] [आणि] ज्या तुझा धांवा पूर्वी माझा बाप करीत असे त्या तुझा धांवा आतां मी करितों.

१०. तर हे सर्वसंपत्तिपुक्त [इंद्रा], हे पुरुहूता, हे स्तोत्रांच्या प्रियसख्या, आम्ही तुला प्रार्थित आहों.

९. मंत्रवक्ताचा भावार्थ असा आहे कीं, 'आमच्या ह्या पुरातन घराण्याच्या अनेक शत्रूंचा पाडाव शूर इंद्रानें वेळोवेळीं केला आहे, व माझा बापहि प्रत्येक संकटाच्या वेळीं इंद्रास हाक मारीत असे. यास्तव जसे माझे वाडवडील आणि माझा बाप हे हाक मारीत, तसाच मीहि आजच्या प्रसंगां हाक मारीत आहे. तर इंद्रानें येऊन मला साहाय्य करावें'. म्हणजे 'इंद्र हा आमच्या कुळाचा फार दिवसांपासून साहाय्यकर्ता मित्र आहे. यास्तव तो आम्हांस या प्रसंगां सोडणार नाही.' हा आजचा प्रसंग म्हणजे कोणता त्याविषयी अशी कल्पना करावयाची कीं, काहीं तरी मोठें संकट किंवा लढाईचा प्रसंग आला आहे, आणि त्याच्या संबंधानें क्वि बोलत आहे.

या मंत्रात जो 'ते' शब्द आहे त्याचा साधारणतः 'तुजकरिता' किंवा 'तुझा' असा चतुर्थीचा किंवा षष्ठीचा अर्थ होतो. पण या ठिकाणीं आम्हां सायणास अनुसरून 'तुला' असा द्वितीयेचा अर्थ केला आहे. पण त्याविषयी

9. I too invoke thee, [Indra], who art the champion that didst fight many enemies of [our] ancient family, [and] whom [my] father used to invoke before.

10. We, therefore, implore thee, [Indra], O source of all good things, O thou invoked by many, O dear friend of the poets.

आम्हांस थोडासा संशय आहे. सायणाप्रमाणें 'ते' ही द्वितीया न चेतली तर खाली लिहिल्याप्रमाणें अर्थ संभवतो:— 'हे यजमाना,] [तुझ्या ह्या] पुरातन घराण्याच्या अनेक शत्रूंची लढणारा [जो] वीर [इंद्र], [आणि] ज्या [इंद्रा]चा धांवा पूर्वी तुझा बाप करीत असे त्या [इंद्रा]चा धांवा आतां [तुजकरिता] मी करितों.' परंतु असा अर्थ केला तर मंत्रवक्ता क्वि दुसऱ्या एकाद्या यजमानासाठीं हें सूक्त रचून म्हणतो आहे असें समजलें पाहिजे. परंतु पुढच्या मंत्रात आरंभां जे "तं त्वा वयम्.....आशास्महे" असे शब्द इंद्राविषयीं आहेत त्यावरून प्रस्तुत मंत्रातील "यं ते" हे दोन्ही शब्द "ज्या तुला" या अर्थी इंद्राविषयींच समजले पाहिजेत असें आम्हांस वाटतें.

१०. 'तर.....आम्ही तुला प्रार्थित आहों' = 'तं त्वा वयमाशास्महे.' म्हणजे ज्याविषयीं पूर्वीच्या मंत्रात सांगितलें त्या तुला इंद्राला; तूं आमच्या कुळाचा जुना मित्र आहेस म्हणून. 'सर्वसंपत्तिपुक्त' = 'विश्ववार.' 'वार'

अस्माकं शिप्रिणीनां सोमपाः सोमपात्राम् ।

सखे वज्रिन् सखीनाम् ॥ ११ ॥

अस्माकम् । शिप्रिणीनाम् । सोमपाः । सोमपात्राम् ।

सखे । वज्रिन् । सखीनाम् ॥ ११ ॥

तथा तदस्तु सोमपाः सखे वज्रिन् तथा कृणु ।

यथा त उश्मसि ॥ १२ ॥

तथा । तत् । अस्तु । सोमपाः । सखे । वज्रिन् । तथा । कृणु ।

यथा । ते । उश्मसि । इष्टये ॥ १२ ॥

रेवतीर्नः सधमादे इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।

क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १३ ॥

रेवतीः । नः । सधमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविवाजाः ।

क्षुमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

११. हे सोमपाः (= सोमस्य पातः), हे वज्रिन् (= वज्रधर) सखे [इन्द्र], [तव] सखीनां (= साखिद्वयिण्याणां) सोमपात्रां (= सोमस्य पातृणाम्) अस्माकं शिप्रिणीनां (= दीर्घहन्तृयुक्तानां गवां) [समूहस्त्वेत्प्रसादादस्तु] ॥

१२. हे सोमपाः (= सोमस्य पातः) हे सखे वज्रिन्, [यत् किञ्चित्] यथा [करणाय] ते इष्टये (= त्वो प्रेरयितुं) [वयम्] उश्मसि (= उश्मः = इच्छामः) तत् तथा अस्तु (= भवतु), [नत्] [त्वं] तथा कृणु ॥

१३. इन्द्रे सधमादे (= अस्माभिः सह सोमं पीत्वा मदयुक्ते) [सति], नः (अस्मभ्यं) तुविवाजाः (= प्रभूतान्नयुक्ता) रेवतीः (= रेवत्यः = संपदः) सन्तु । याभिः [रेवतीभिः] क्षुमन्तः (= अन्नयुक्ताः) [वयं] मदेम (= हर्षयुक्ता भवेम) ॥

म्हणजे अन्नादिक 'धन'. ऋ. १. १२७.

६. याजवल्कील सायणभाष्य पाहा.

'पुरुदूत' म्हणजे ज्याला पुष्कळ जण बोळावतात.

'रेवतीच्या प्रियसख्या' = 'सखे वसो

जरितृभ्यः'. म्हणजे जे स्तोत्रे अथवा उपासक ईद्राची स्तुती म्हणजे स्तवनादिकें करून भक्ती कारितात त्यांचा तो प्रियसख होय, म्हणजे त्यांच्याशीं तो प्रिय मित्रप्रमाणें वागतो.

११. हे सोमपान करणाऱ्या, हे सख्या, हे वज्रधरा, सोमपान करणारे जे [तुझे] सखे आम्ही, त्या आम्हांस सुंदर [गाई प्राप्त होओत]

१२. हे सोमपान करणाऱ्या सख्या, हे वज्रधरा, जें करण्या-विषयीं तुला उत्तेजन देण्यास आम्ही इच्छितां तं त्याप्रमाणें होओ, तें त्याप्रमाणें कर.

१३. इंद्र [हा] [आम्हां]सह पिऊन हर्ष पावण्यावर विपुल अन्नानें युक्त [अशा] संपत्ती आम्हांस प्राप्त होओत, [कीं] जिहींकरून अन्नानें युक्त होत्सात [आम्ही] हर्ष पावूं.

११. या मंत्राची अर्थ आम्हां सांगणाचार्यास अनुसरून केला आहे. परंतु 'गाई प्राप्त होओत' हे शब्द मूळाने नसतो अध्याहृत ध्यावे लागतात, आणि अशा प्रकारचे शब्द अध्याहृत घेणं म्हणजे काहीं तरी निर्वाह करणें.

'सुंदर' याबद्दल 'क्षिप्रिणीनाम्' असें आहे. त्याचा अर्थ कितीएक विद्वानांचे मनें 'क्षिप्रवताम्' असा आहे आणि तो पुंलिंगी शब्द होय. तसें समजलें तर मग मंत्राचा अर्थ चांगला बसतो, तो असा:-

"क्षोभायमान, सोमपान करणारे आणि तुझे सखे जे आम्ही, त्या आमच्या हे सोमपान करणाऱ्या सख्या वज्रधरा!" याचा संबंध खालच्या ऋचेशीं ध्यावयाचा.

11. O Soma-drinking friend, wielder of the thunder-bolt, [may there come plenty] of fair cows' to us thy Soma-drinking friends!

12. May that come to pass, O Soma-drinking friend, wielder of the thunder-bolt, [and] cause thou it to pass in such manner as we wish to induce thee to do.

13. When Indra has drank and become happy with [us], may we have [from him] riches with plenty of food, whereby delighting in [our] food we may rejoice.

या मंत्रांत 'सोमपात्राम्' हा शब्द महत्त्वाचा आहे. कां कीं अवाचीन काळां सोम तयार करून देवांसच मंत्रि अर्पण करित, आर्यजन आपण पीत नव्हते असें कोणी म्हणेल तर त्याच्या विरुद्ध याचा दाखला देतो येईल.

१२. मंत्राचा भावार्थ असा कीं, 'हे इंद्रा, जी गोष्ट ज्या रीतीनें घडवून आणण्याविषयीं तुझी प्रार्थना आम्ही करितों, ती गोष्ट तशी घडून येओ, आणि ती तूं तशी घडवून आण.' यातील प्रार्थना कितां मनःपूर्वक आणि भाविक आहे पाहा. जर प्राचीन ऋषांस शापानें सूर्य-चंद्रांस धांवविण्याची आणि आग्नीर्वोदांनें राजाच्या रंक आणि रंकाचा राजा करण्याची शक्ति असती, तर ते देवांची अशी नम्र प्रार्थना करतना.

आ घ त्वावान् त्मनासस्तोतृभ्यो धृष्णवियानः ।

ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ । घ । त्वावान् । त्मना । आसः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति । वियानः ।

ऋणोः । अक्षम् । न । चक्रयोः ॥ १४ ॥

आ यदुर्वः शतक्रतुवा कामं जरितृणाम् ।

ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥ १५ ॥ ३० ॥

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतक्रतो । आ । कामम् । जरितृणाम् ।

ऋणोः । अक्षम् । न । शचीभिः ॥ १५ ॥ ३० ॥

भाषायाम्.

१४. हे धृष्णो (=धार्ययुक्त) [इन्द्र], त्वावान् (=त्वत्सदृशः) स्तोतृभ्य आसः (=हितकारी) [देवः], वियानः (=अस्माभिर्याच्यमानः सन्), चक्रयोः (=चक्रयोरुपरि) अक्षम् [अधिष्ठाय] इव, त्मना (=स्वयमेव) आ घ ऋणोति (=त्वरितमागच्छति) ॥

१५. हे शतक्रतो (=शतप्रज्ञ) [इन्द्र], यत् (=यदा) [त्वं] जरितृणां (=स्तोतृणां) दुर्वः (=परिचर्याम्) आ[ऋणोषि] (=आगच्छसि), [अपि च जरितृणां] कामम् आ[ऋणोषि]. [तदा] [त्वम्] अक्षं न (चक्रयोः अक्षमिव =चक्रयोरुपरि अक्षम्. अधिष्ठायेव, शचीभिः (=बलेन=त्वरितम्) [आ] ऋणोः (=आगच्छसि) ॥

*१३. भावार्थः—'इन्द्र हा आम्हांबरोबर सोम पिऊन तुम झाला म्हणजे आम्हास अन्नादि संपत्ती देओ, आणि त्या त्याणें आम्हास दिल्या म्हणजे आम्ही सधन आणि साऊन पिऊन चांगले आहों अशी आमची प्रख्याति होईल, व तेणें करून आम्हास आनंद होईल.'

'इन्द्र हा आम्हांसह सोम पिऊन हर्ष पावल्यावर.' या शब्दाविषयी विशेष टीका करणें अवश्य नाहीं. कारण कीं, आम्हां सांप्रत देवांस नैवेद्य दाखविळा म्हणजे तो साऊन देव तृप्त होतात असें आपण सर्व मानितों. तथापि नैवेद्य

असतो तेथेंच राहतो. तर याप्रमाणें प्राचीन आर्यांचा सोम इन्द्र पीत असे असें समजावयाचें. विशेष इतकेंच समजावण्याचेर, आम्ही नैवेद्य दाखविताना देवांबरोबर खात नाहीं, मागाहून भक्षण करितों आणि आपले पूर्वेज जसा सोम अर्पण करित तसा अर्पण करितानाच आपणांहि पीत होते तेणेंकरून इन्द्राला 'सधमाद' असें या संज्ञात म्हटलें आहे.

इन्द्रादि देव सोम पिऊन तृप्त झाल्यावर भक्षास संपत्ती देतात, आणि त्यांस छुडार्हत मदत करितात इत्यादि पूर्वी सांगितलेंच आहे.

१४. हे धैर्यवंता [इंद्रा], प्रार्थ.
ना होतांच तुजसारिखा स्तोत्र्यांस
दयाळु [असलेला] देव, दोन चा-
कांच्या आखा[वर बसून आल्या] प्र-
माणें आपणच त्वंगित येत असतो.

१५. हे शतप्रज्ञ [इंद्रा], [तू]
जेव्हां स्तोत्र्यांची पूजा [आणि]
मनकामना यांजकडेस [येत अस-
तोस] [तेव्हां] [तू] आखा[वर
बसून आल्या] प्रमाणें झपाट्यानें
येत असतोस

१४. भावार्थः—हे इंद्रा, तू आणि
तुजसारिखे दुसरे देव आम्हासारख्या
स्तोत्रकर्त्यांवर इतकी माया करिता
कां, आम्हां तुमचा प्रार्थना केल्या-
बरोबर तुम्ही एकदम आम्हांजवळ
येत असतो. त्याला दृष्टान्त; दोन
चाकांवर नुसता आखच घातला आणि
त्याजवर गाडीचा साठा वगैरे ओझें भ
घालता त्याजवर बसल्यावर जसा
धांवतो तद्वत्.

असा भावार्थ आम्हांस दिसतो, त्या-
प्रमाणें आम्हां भाषांतर केळें आहे.
आणि तें बहुतकरून सायणभाष्यास
मिळूनच आहे. 'आ ऋणोः' या क्रि-
यापदाचा मात्र ते किंचित् भिन्न अर्थ
करितात.

'आपणच एकदम येत असतो'=
'आ ष....त्मन्....ऋणोः'. 'आ
ऋणोः' हें क्रियापद तृतीयपुरुषा असतें,
पण त्याचा जो 'त्वावान्' (= 'तुजसा-
रिखा') हा कर्ता आहे त्यांत द्वितीयपुरुषा-
चें अंग असल्यामुळे आणि 'तुजसारिखा

14. O brave [Indra], a
[god] like thee, kind to the
singers, [being] implored
immediately [comes] of
his own accord as [if] he
rode an axle on a pair of
wheels.

15. When, O [Indra]
of hundred wisdoms, [thou]
comest to the worship [and]
comest to the desire of
the singers, [thou] comest
[as] eagerly as [if] thou
rodest an axle.

देव येतो' यांत 'तू येतोस' असें विव-
क्षित असल्यामुळे तें द्वितीयपुरुषां
आहे. तथापि यांतील जी उपमा आहे
ती चमत्कारिक दिसते यांत संशय
नाहीं.

१५. या मंत्राचा भावार्थः—हे इंद्रा,
तू जेव्हां तुझ्या उपासकांनीं तुला अ-
र्पण केलेली पूजा ग्रहण करण्यास आणि
त्याच्या वांछा काय आहेत त्या पाहून
पुरत्या करण्यास येत असतोस तेव्हां
तू दोन चाकांच्या आखावर बसून
'आल्याप्रमाणें मोठ्या झपाट्यानें येत
असतोस'.

या मंत्रांत आणि पूर्वांल मंत्रांतहि
जें 'आ ऋणोः' असें क्रियापद आहे
त्याचे दोन अर्थ होतात. एक 'येणें'
आणि दुसरा 'कशावर तरी' (गाडीवर,
रथावर इ०) बसून येणें. यापैकीं
पूर्वांचा अर्थ प्रत्येक मंत्राच्या पूर्वार्धांत
इष्ट आहे आणि शेवटचा शेवटींल
चरणांत इष्ट आहे. हें लक्ष्यांत ठेविलें
तर मग या मंत्राचा अर्थ चांगला बसतो.

शाश्वदिन्द्रः पोपुथद्विजिगाय नानदद्विः शाश्वसद्विर्धनानि ।
 स नो हिरण्यरथं दंसनावान्तस नः सनिता सनये स नोऽदात्
 ॥ १६ ॥

शाश्वत् । इन्द्रः । पोपुथत्भिः । जिगाय । नानदत्भिः । शाश्वसत्भिः ।
 धनानि ।

सः । नः । हिरण्यरथम् । दंसनावान् । सः । नः । सनिता । सनये ।
 सः । नः । अदात् ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१६. शाश्वत् (=सदा) इन्द्रः पोपुथद्विः (=अतिशयेन ओष्ठशब्दं कुर्वद्विः) नानदद्विः (=पुनःपुनः हेवाशब्दं कुर्वद्विः) शाश्वसद्विः (=मृशं शसद्विः) [अथैः] [धैरिसंबन्धीनि] धनानि जिगाय । स दंसनावान् (=कर्मयान्=पराक्रमशाली) [इन्द्रः] नः (=अस्मभ्यं) हिरण्यस्य रथं (=हिरण्येन कृतं हिरण्येन पूर्णं वा रथम्) [अदात्], स सनिता (=दाता) नः (=अस्मभ्यं) [हिरण्यरथं] सनये (=सनेरर्थ=दानार्थम्) [अदात्], स नः (=अस्मभ्यं) [हिरण्यरथम्] अदात् ॥

‘द्वः’ याचा अर्थ आम्हां ‘पूजा’ असा केला आहे. ‘द्वस्यति’ हें क्रियापद पूजनार्थी आहे. उदाहरण, ‘अभिहिं देवीं अमृतो दुवस्यति’ (ऋ. ३. १.) याजवलील सायणाचार्यांचे भाष्य पाहा.

‘सपाटयानं’=‘शचीभिः.’ अक्षरशः

अर्थ आपल्या ‘सर्व शक्तींशी’-‘आपले सर्व बळ खर्च करून.’ अर्थात् ‘जोराने,’ ‘वेगाने,’ ‘सपाटयाने,’ ‘शचीभिः’ याच प्रयोग येथे क्रियाविशेषणार्थी आहे. (शनेः, नीचैः, उच्चैः आ तृतीया अनेकवचने) असता क्रियाविशेषण होतात छाची आठवण होईलच).

१६. इंद्रानें अतिशय फुरफुरणाऱ्या, हेकाकणाऱ्या [आणि] मोठगानें श्वासोच्छ्वास टाकणाऱ्या घोड्यांच्या योगानें सर्वदा लुटी जिंकून आणिल्या आहेत. त्या महापराक्रमी [इंद्रा]नें आम्हांस सोन्याचा रथ [दिला आहे], त्या दात्यानें आम्हांस [सोन्याचा रथ] दान [दिला आहे], त्यानें आम्हांस [सोन्याचा रथ] दिला आहे.

16. Indra has always, with snorting, neighing [and] panting [horses], won us booties. He the performer of valorous deeds [has given us] a golden chariot, he the bounteous [has given] us [a golden chariot] as a present, he has given us [a golden chariot].

१६. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'इंद्र हा लढाईत आमच्या बाजूस राहून आमचें साहाय्य करितो. आणि या पूर्वी आम्ही जेव्हा जेव्हा लढाईत गेलो. तेव्हा तेव्हा त्याने आमच्या शत्रूंची धनें आम्हांस लुटीखातर मिळवून दिली' आहेत. आणि 'तो आमचें साहाय्य करितो तेव्हा घोड्यांच्या योगानें करितो, आणि 'ते घोडे लढाईत धांवताना मोठगानें फुरफुरतात, मोठगानें हेकाकतात आणि मोठगानें श्वासोच्छ्वास टाकतात. एका प्रसंगीं तर महापराक्रमी आणि दानशाली इंद्रानें आम्हांस सोन्यानें भरलेला एक रथ शत्रूच्या लष्करातून मिळवून दिला. असा हा इंद्र आहे.'

यात इतकी गोष्ट घडलेली अशी म्हटली पाहिजे कीं, बोलणाऱ्यास पुष्कळ प्रसंगीं शत्रूवर जय मिळून त्यांची लूट मिळाली होती, आणि एकदा तर सोन्यानें भरलेला (अथवा सोन्याच्या मुलाम्याचा केलेला?) रथच लुटीत मिळाला. तें सर्व इंद्राच्या पराक्रमानें

झालें असें मंत्रकर्त्याचें ह्मण.

यात जे घोडे सांगितले ते मंत्रवक्ता जो घोडा त्याच्याच पक्षाचे असें समजावें एक (आणि तसें समजलों तर त्या घोड्यांच्या आंगां जें इतकें तेज, इतका आवेश आणि वेग आणि शौर्य आलें आणि तेणेंकडून त्यास जय मिळाला तो इंद्राचा पराक्रम असा भावार्थ); अथवा ते इंद्राचे घोडे असें समजावें (आणि तसें समजलों तर जय आला तेव्हा तशा प्रकारचे घोडे इंद्राचे आले होते अशी मंत्रवक्ता कल्पना करीत आहे असें म्हटलें पाहिजे).

हें प्रस्तुतचेंहि सूक्त शुनःशेषकृत असल्यामुळे ऐतरेय ब्राह्मणकथेस अनुसरून सायणाचार्य म्हणतात कीं, या मंत्रात जो हिरण्यरथ सांगितला तो इंद्राची प्रार्थना केल्यावर इंद्रानें यूपवज्र शुनःशेषास दिला म्हणून पूर्वी (पृष्ठ २०७ डावा समास खालून ९ वी ओळ पाहा) सांगितलें आहे तोच हा रथ. परंतु प्रथम असा आहे कीं, प्राण बांधावा म्हणून प्रार्थना करीत असणाऱ्या शुनःशेषास

आश्विनावश्वावत्येषा यातं शर्वीरया ।

गोमदस्त्रा हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

आ । अश्विनौ । अश्ववत्या । इषा । यातम् । शर्वीरया ।

गोमत् । दस्त्रा । हिरण्यवत् ॥ १७ ॥

समानयोजनो हि वां रथो दस्त्रावमर्त्यः ।

समुद्रे अश्विनेयते ॥ १८ ॥

समानयोजनः । हि । वाम् । रथः । दस्त्रौ । अमर्त्यः ।

समुद्रे । अश्विना । ईयते ॥ १८ ॥

न्युद्वन्यस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः ।

परि दामन्यदीयते ॥ १९ ॥

नि । अद्वयस्य । मूर्धनि । चक्रम् । रथस्य । येमथुः ।

परि । दाम् । अन्यत् । ईयते ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१७. हे दस्त्रौ (=दंसनावन्तौ=पराक्रमवन्तौ*) अश्विनौ, [युवांम्] अश्ववत्या शर्वीरया (=बलवत्या)* इषा (=अन्नादिकसंपदा) [सह] गोमत् (=गोभिर्युक्तं यथा स्यात्तथा) हिरण्यवत् (=हिरण्येन युक्तं यथा स्यात्तथा) आयातम् (=आगच्छतम्) ॥

१८. हे दस्त्रौ (=शौर्यवन्तौ) अश्विनौ, वां (=युवयोः) समानयोजनः (=साधारणाश्वः=सामान्याश्वयुग्मः) अमर्त्यो रथः समुद्रे, (=अन्तरिक्षे) ईयते (=गच्छति) हि ॥

१९. [हे अश्विनौ], [युवां] रथस्य [एकं] चक्रम् अद्वयस्य (=मेघरूपि-
णो गोः) मूर्धनि नियेमथुः (=नियमितवन्तौ=स्थापयथः) । अन्यत् [चक्रं] वां
परीयते (=गुलोकं पर्येति) ॥

हिरण्यरथ इन्द्राने कशाळा दिला? दूध-
साखरेने कोठें ताहान मागते कीं काय? •
वस्तुतः या रथाचा, या मंत्राचा,
अथवा या सर्वे सूक्ताचा त्या शुनःशे-

पाच्या कपेशीं काहीच* संबंध नाही,
आणि तसेंच समजून आम्ही भाषांतर
केळें आहे.

१७. हे अश्वी हो, हे पराक्रमी [देव] हो, [तुम्ही] अश्वानीं परिपूर्ण [अशा] दृढ संपत्तीसह गाई [आणि] सुवर्ण बरोबर घेऊन या.

१८. कां कीं हे पराक्रमां अश्वी हो, तुमचा दोघांचा मिळून एकच जोडीचा अमर्त्य रथ अंतरिक्षांतून चालतो.

१९. [तुम्ही आपल्या] रथाचें [एक] चाक्र मेघाच्या शिरावर ठेवितां [आणि] दुसरें बुलोकाच्या सभोंतालीं फिरतें.

17. O As'vins, performers of valorous deeds, come ye both with powerful wealth rich in horses, with cows [and] with gold.

18. For brave As'vins, your immortal chariot drawn by a common team [of horses] goes on the firmament.

19. Ye place [one] wheel of [your] chariot on the summit of the cloud, the other goes round the heaven.

१७. ऐनरेयव्राह्मणकथेस अनुसरून सायणाचार्य म्हणतात:-“इंद्रानें शुन:- “शेषास अश्वींची स्तुती करावयास” सांगितली, त्यावरून हा आणि पुढचे “दोन भक्षा तीन मंत्रांनीं अश्वींची “स्तुती शुनःशेषानें केली ती ही.” पण तसा संबंध समजण्याची आवश्यकता नाही हें पुनः सांगाययास नकोच.

या मंत्रांत ‘गोमत्’ आणि ‘हिरण्यवत्’ हीं ‘आयातम्’ या क्रियेचीं विशेषणव्ययें आहेत.

१८. बरील मंत्रांत अश्वींस संपत्ती बगैरे घेऊन येण्याविषयीं सांगितलें. या मंत्रांत येण्याला अडचण काहीं नाही असें म्हणतो. ‘आकाशांतून तुमचा रथ चालतो त्यापेक्षां तुम्ही या’ असा भावार्थ. दोनी अश्वींची मिळून एकच जोडी त्याच्या रथास जोडलेली असते.

या मंत्रांत ‘अंतरिक्ष’ हा अर्थ ‘समुद्र’

शब्दाचा केला आहे. तो सायणाचार्यांस व अनेक प्रयोगांतरांस अनुसरून केला आहे. ‘समुद्र’ म्हणजे पाण्याचा संचय ज्यांत आहे असा प्रदेश. अंतरिक्षांत मेघरूपानें पाणी संचित असल्यामुळे त्यासहि समुद्र असें वेदांत म्हटलें आहे.

१९. या मंत्रांत अश्वींच्या रथाचें महत्त्व वर्णिलें आहे असें दिसतें. तो रथ इतका मोठा आहे कीं, त्याचें एक चाक्र मेघमंडलावर आणि दुसरें बुलोकावर अशीं राहून तो चालत असतो.

यांत ‘अध्यस्य’ याचा अर्थ आम्हीं ‘मेघाचा’ असा केला आहे. सायणाचार्य ‘पर्वताचा’ असा करितात. ‘अध्य’ शब्दाचा मूळ अर्थ बैल असा आहे. लक्षणेनें मेघ अथवा पर्वत असा ध्यावयाचा आहे, जे शब्द मेघवाची ते पर्वतवाची संस्कृतांत होतात, असें पूर्वी सांगितलेंच आहे.

कस्तं उषः कथप्रिये भुजे मर्तौ अमर्त्ये ।

कं नक्षसे विभावरि ॥ २० ॥

कः । ते । उषः । कथऽप्रिये । भुजे । मर्तौ । अमर्त्ये ।

कम् । नक्षसे । विभाऽवरि ॥ २० ॥

भाषायाम्.

२०. हे कथप्रिये (=स्तुतिप्रिये) उषः, हे अमर्त्ये, को मर्तौ ते भुजे (=तव भोगाय) [योग्योस्ति]? हे विभावरि (=प्रभावति), [त्वं] कं नक्षसे (=गच्छसि) ॥

२०. हे स्तुतिप्रिय उषे, हे अमर्त्य [देवी], कोणता मर्त्य तुझ्या भोगास योग्य आहे? हे प्रकाशगती, तू कोणाजवळ जात असतेस?

२०. ऐतरेयब्राह्मणास अनुसरून सायणाचार्य म्हणतात की, अर्थांनीं शुनः-श्लोपास उषेची स्तुती करावयास सांगितल्यावरून (पृ. २०७ डावा समास, खालून ५ पासून ३ ओळी पाहा) हा आणि पुढचे दोन असे तीन मंत्र म्हणून शुनःश्लोपास जे उषेची स्तुती केली तीच ही. आणि हा मंत्र म्हटल्याबरोबर शुनःश्लोपाचे पाझ सुटूं लागले, आणि तिसरा (त्वं न्येभिः इ० २२वा खाली पाहा) मंत्र म्हणताच शुनःश्लोप अगदी मोकळा झाला आणि हरिश्चंद्राचे उदर नीट झाले.

परंतु ह्या कथेशीं ह्या तीनही मंत्रांचा कांही संबंध नाहीं. इतर ठिकाणीं उषेवर जसे मंत्र आणि जशीं सूक्ते आहेत तसेच हे तीन मंत्र आहेत, असे समजून वाचकांनीं हा भाग वाचला पाहिजे.

या तीन मंत्रांची देवता उषा आहे. उषा ही एक वेदांत महत्त्वाची देवी आहे. तिजविषयीं वेदांत कितीएक फार सुंदर मंत्र आणि सूक्ते आहेत. यास्तव ती कोण आहे व तिजविषयीं वेदांत काय काय सांगितले आहे त्याचें थोडेंसे दिग्दर्शन खाली लिहिल्याप्रमाणे करणें अवश्य आहे:-

उषा ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ 'प्रकाशगारी.' त्यावरून प्रकाशगारी अशी प्रभातकाळची वेळ. तिला देवी मानून वेदांत तिजविषयीं कितीएक फार सुंदर सूक्ते रचिलेली आहेत. उषा ही बूची (आकाशाची) कन्या होय असें वर्णिले

20. What mortal, O immortal Ushas fond of praise, is fit for thy enjoyment? Fair one, to whom dost thou go?

आहे. तिला भगाची (सूर्यदेवतेची) बहीण असें म्हटलें आहे. तिला रात्रीची-हि बहीण म्हणतात. म्हणूनच रात्र आणि उषा ह्या दोन्ही बहिणीस 'नक्तोषा' 'उषानक्त' इत्यादि नांवांनीं एकत्र जोडिले आहे. सूर्यास उषेचा जार असें म्हटलें आहे. तरुण स्त्रीच्या मागून जसा एकादा तरुण पुरुष जातो तसा उषेच्या मागून सूर्य चालतो असें वर्णिलें आहे. उषा ही देवांचा डोळा (सूर्य) घेऊन येत असते, आणि पांढऱ्या बोडगास (सूर्यास) घेऊन येत असते. तिला जगाची स्वामिनी आणि सूर्याची स्त्री असें म्हटलें आहे. एका ठिकाणीं असें सांगितलें आहे की. उषेपासून सूर्य, यज्ञ, आणि अग्नि हे निर्माण झाले. अग्नीला उषाःकाळीं यज्ञकर्मासाठीं पेटवितात म्हणून अग्नीलाहि उषेचा जार असें म्हटलें आहे, आणि तो उषेच्या पूर्वी अथवा उषेबरोबर येत असतो असें सांगितले आहे. एका ठिकाणीं उषा येऊं लागली म्हणजे तिला भेटण्याकरितां अग्नि सामोरा जातो असें सांगितलें आहे. कोठकोठें अथी हे उषेबरोबर असतात असें सांगितलें आहे. ती त्याची भेत्रीण होय असेंहि सांगितलें आहे.

उषा देदीप्यमान रथांत बसून येते असें वर्णिलें आहे. ती पूर्वेकडून येते. कोठकोठें ती शंभर रथांवर बसून येते असें वर्णन आहे. ती लाल घोडे आपल्या रथास जोडिते असें सांगितलें आ-

वयं हि ते अमन्मह्यान्तादा पराकात् ।

अश्वे न चित्रे अरुषि ॥ २१ ॥

वयम् । हि । ते । अमन्महि । आ । अन्तात् । आ । पराकात् ।

अश्वे । न । चित्रे । अरुषि ॥ २१ ॥

त्वं त्येभिरा गहि वाजैर्भिर्दुहितर्दिवः ।

अस्मे रयिं नि धारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

त्वम् । त्येभिः । आ । गहि । वाजैर्भिः । दुहितः । दिवः ।

अस्मे इति । रयिम् । नि । धारय ॥ २२ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

२१. वयं हि, हे अश्वे न (=अथावत्) चित्रे (=सुन्दरि) अरुषि (=अरुण-वर्णे) [उषः], आ अन्तात् (=समीपात्) आ पराकात् (=दूरात्) [च] ते (=तव) अमन्महि (=मननं कुर्महे) ॥

२२. [सा] त्वं हे दिवो दुहितः [उषः], त्येः (=तैस्तेः=सकलैः) वाजैः (=अन्नादिवैपुल्यैः) [सह] आगच्छ । [अपि च] अस्मे (=अस्मासु) रयिं (=संपदं) निधारय (=नितरां स्थापय) ॥

हे. एकाद्या सुंदर तरुण स्त्रीस तिची आहे वस्त्रें आणि अलंकार घालून सजविते त्यासारिखी, अथवा एकाद्या पुष्कळ अलंकार घालून सजलेल्या गणिकेप्रमाणें, सुंदर वस्त्रें नैसून वगैरे एकाही तरुण स्त्री नवऱ्याजवळ येते त्याप्रमाणें, एका-दी स्त्री न्हाऊन धुऊन लस होऊन न्हाणांतून बाहेर निघते तिजप्रमाणें, उषा हांसत हांसत आणि आपल्या सौंदर्याच्या मदनें आपली छाती लोकां-पुढें उघडी करीत करीत चालते. ती अंभारास हाकून लाविते आणि सर्व वस्तुमात्र वृष्टीस पडे असें करिते. ती सकळ प्राण्यांचा जीव होय, ती प्रत्येक घरीं येते, आणि एकाही गृहपती घरा-

तील सर्व माणसांस उठविते तशी ती जमीतील सकळ जनांस उठविते, आणि आपापल्या कामाला पाठविते. उषेनें धार्मिक आणि भाविक लोकांस जागृत करावे पण अधार्मिक भनार्यांस मेल्या-प्रमाणें निजें बावें अशी प्रार्थना वेदांत आढळते. उषा नित्य जन्मते यास्तव ती तरुणच राहते. तरी ती पुरातन आहे.

इत्यादि उषेविषयीं सांगितळें आहे. उषेवरचीं सुक्तें जशीं सुंदर आहेत तशीं वेदांत दुसरीं सुक्तें सुंदर नाहींत. तिज-विषयीं पुढें मंत्र आणि सुक्तें येत जातीळ तसतसें तिचें स्वरूप सर्व ध्यानात येईल.

२१. कारण कीं, हे घोडी-
प्रमाणे सुंदरे [आणि] लाल उषे,
आम्ही जवळून [आणि] दुरून
तुझें ध्यान करित असतो.

२२. [तर] हे आकाशकन्यके
[उषे], तू सकल विपुलतांसह ये
[आणि] आमचेठायीं संपत्ती स्थाप-
न कर.

21. For we contemplate
thee from near [and] from
far, thou, [Ushas], beauti-
ful [and] ruddy like a
mare.

22. Come, therefore,
with all plenties, thou
daughter of Heaven, [and]
make wealth permanent
among us.

२१. या मंत्रांत उषेस ऋषि म्हण-
तो कीं, 'तू दूर असतांना, म्हणजे तु-
ला उगवण्यास वेळ असला तरी तेव्हा,
आणि तू जवळ असलीस तरी म्हणजे तू
उगवत आहेस अथवा उगवली असलीस
तरी, आम्ही तुझें ध्यान करित असतो.'

या मंत्रांत 'अश्वे न चित्रे' या शब्दर-
चनेकडे लक्ष्य द्यावे. 'अश्वे' हें 'अश्वा'
(=घोडी) या शब्दाचें संबोधन आहे.
वस्तुतः घोडीला संबोधन करावयाचें
नाहीं. पण 'अश्वा न चित्रा अरुषी'
अशी जी उषा तिवें संबोधन कराव-
याचें आहे. यास्तव 'चित्रे' आणि
'अरुषि' हीं संबोधनें झालीं त्याच्या
आकर्षणानें 'अश्वा' हाहि शब्द संबो-
धनांत ओढला गेला. असे प्रयोग
वेदांत दुसऱ्या विभक्तीच्या संबोधनेंहि
पुष्कळ येत जातील.

२२. 'तुझें ध्यान आम्ही करितों
म्हणून सांगितलें (पूर्वील मंत्रावरची
टीप पाहा), त्यापेक्षा हे युक्त्येकडे उषे,
तू सकल धनधान्य घेऊन ये आणि
आमच्या घरीं संपत्ती स्थापन कर' असा
भावार्थ.

या मंत्राविषयीं इतकेंच सांगायलाचें
कीं, शुनःशेषानें हा म्हणताच त्याचा

राहिलेला शेवटचा पाश तुटला, आणि
हरिश्चंद्र अगदी बरा झाला, असें ऐत-
रेयब्राह्मणांत सांगितलें आहे. पण शुनः-
शेषानें संकटाच्या वेळीं हा मंत्र म्हटला
नसावा आणि सदरहू कथेशीं या मं-
त्राचा काहीच संबंध नसावा असें
आम्ही सांगत आलोंच आहों. २४ व्या
सूक्तापासून तो ३० व्या सूक्तापुर्वितों
कर्ता शुनःशेष आहे. या सात सूक्ता-
विषयीं विचार करितां चोविसाव्या सू-
क्ताचे पहिले दोन मंत्र आणि पुढें दुसरे
एकदोन इतके मंत्र खेरीज करून या सर्व
सात सूक्तांत संकटाच्या वेळीं रचिले अ-
सावे अथवा म्हटले असावे असे
मंत्रच नाहींत. तशांत शुनःशेषास जें
संकट प्राप्त झालें होतें असें ऐतरेयब्रा-
ह्मणकथेंत सांगितलें आहे, तशा भयंकर
प्रसंगीं तर म्हणण्याजोगे अथवा म्हटले
असतील असे मंत्र यांत मुळींच नाहींत.

तेव्हा चोविसाव्या सूक्ताच्या आरंभीं जे
पहिले दोन मंत्र आहेत ते काहीं तरी
संकटास अनुलक्षून आहेत असें वाट-
ल्यावरून, आणि तें कोणतें संकट तें
छाऊक नसल्यामुळे आणि शुनःशेष या
सात सूक्तांचा कर्ता असल्यामुळे, शुनः-
शेषास यूपस बांधिलें इत्यादि सगळी

सूक्तम् ३१.

हिरण्यस्तूप आङ्गिरस ऋषिः । अग्निदेवता न १-७, ९-१५, १७ इत्येतासु
जगती च्छन्दः । ८, १६, १८ इत्येतासु त्रिष्टुप् ॥

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः शिवः सखा ।
तव व्रते कवयो विद्वानापसोऽजायन्त मरुतो भ्राजदृष्टयः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिराः । ऋषिः । देवः । देवानाम् । अभवः ।
शिवः । सखा ।

तव । व्रते । कवयः । विद्वानापसः । अजायन्त । मरुतः । भ्राजत्
ऋष्टयः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, त्वं प्रथमोङ्गिरा ऋषिः (=अङ्गिरसामृषीणामादिपुरुषः) [अभवः],
देवानां [च] [प्रथमो] देवः शिवः (=कल्याणः) सखा [च] अभवः । तव
व्रते (=तव शासने) [हि] कवयो (=मेधाविनो) विद्वानापसः (=ज्ञानेन कर्म-
कर्तारः=कुशलाः) भ्राजदृष्टयः (=दीप्यमानायुधाः) मरुतः अजायन्त ॥

कथंविस्तरं ब्राह्मणां वगैरे रचिष्ठा ही च न होता चोविताव्या सूक्ताच्या
गेला असें अनुमान होते. यास्तव या आरंभीच्या दोन मंत्रावरून या कथेचाच
कथेवरून या सूक्तसप्तकाचा खुलासा को- उलट. खुलासा होतो, इतकें तात्पर्य.

मूक्त ३१.

ऋषि—अंगिरस कुळांतील हिरण्य-
स्तूप या नावाचा कोणी एक
पुरुष. देवता—अग्नि. वृत्त—जग-
ती, पण ८, १६ आणि १८
या मंत्रांचे त्रिष्टुप्.

१. हे अग्नी, तू अंगिरांचा मू-
ळपुरुष ऋषि [हास]; तू देवांचा
[मूळ] देव [आणि] प्रियसखा होस,
[कां कीं] तुझा आश्रयास्त्राली
मेधावी, कुशल, [आणि] तेजः-
पुंजायुधी मरुत् [देव] जन्मले.

HYMN 31.

To Agni. By *Hiranyastūpa* of
the family of the *Angirases*,
Metre—*Jagati*, except in 8, 16
and 18, where it is *Trishṭup*.

1. Thou, Agni, wast
the first poet Angiras, the
[first] god of the gods, a
kind friend [to them]. For
under thy protection were
born the wise, the skillful
[and] the bright-weaponed
Maruts.

AS : SOC : B

१. या मूक्तापासून पुढची पाच सूक्ते
अंगिरस कुळांतील कोणी एक हिरण्य-
स्तूप या नावाच्या ऋषांचे केलेली आहेत.

या पहिल्या मंत्राचा भावार्थ असा
आहे कीं, 'हे अग्नी, माझे पूर्वज जे
अंगिरस त्यांचा म्हणजे आमच्या कु-
ळाचा तू आदिपुरुष आहेस; आणि के-
वळ आमचाच आदिपुरुष आहेस असें
नाहीं, पण सकल देवांचाहि तू आदि-
देव आहेस, आणि त्यांचा प्रियमित्र
आहेस. कारण कीं, सर्वात पुरातन जे
मरुदेव तेहि तुझ्या आश्रयास्त्राली ज-
न्मले आहेत.'

या सूक्ताचा कर्ता अंगिरस कुळांतील
असल्यामुळे तो अग्नीला आपल्या वंशा-
चा आदिपुरुष आहेस असें म्हणतो.
अग्नि अंगिरस कुळाचा आदिपुरुष कसा
होईल असा प्रश्न निघाल्यास, हरिश्चंद्र,

दशरथ इत्यादि लक्षावधी क्षत्रिजांच्या
वंशाचा आदिपुरुष सूर्य कसा? आणि
पुरूरवा इत्यादिक क्षत्रियांच्या वंशाचा
मूळपुरुष सोम म्हणजे चंद्र कसा झाला?
हेंच त्याचें उत्तर आहे असें वाटतें.
अंगिरस हे अग्नीचे उपासक पिढीनपिढी
असल्यामुळे त्याजवर त्याचें अति प्रेम
बसून, त्यास त्याणीं आपल्या कुळाचा
मूळपुरुष केला यांत काहीं नवल
दिसत नाहीं.

अग्नीस देवांचा देव आणि प्रियसखा
असें म्हटलें यांतहि आश्चर्य नाहीं,
कारण कीं, इतर बहुत ठिकाणीं अग्नि हा
फार पुरातन देव आणि तो देवांचा सखा
होय, आणि त्यास हवी पोंहचवून त्यास
तो संतुष्ट करितो असें सांगितलें आहे.
ऋग्वेद १. ६९. १ यांत अग्नीला देवा-
चा बाप असें म्हटलें आहे ("मनो
देवानां पिता पुत्रः सन्") ऋ. १. ०

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां परि भूषसि व्रतम् ।
विभुर्विश्वस्मै भुवनाय मेधिरो द्विमाता शयुः कतिधा चिदा-
यवे ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । अङ्गिरःस्तमः । कविः । देवानाम् । परि । भूषसि ।
व्रतम् ।
विभुः । विश्वस्मै । भुवनाय । मेधिरः । द्विमाता । शयुः । कतिधा ।
चित् । आयवे ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. हे अग्ने, त्वं प्रथमः अङ्गिरस्तमः कविः [सम्] (=अङ्गिरसामृषीणामादि-
तमः पुरुषः सन्) देवानां व्रतं (=देवानां प्रीत्यर्थं कर्तव्यं यज्ञयागादि कर्म) परि-
भूषसि (=अलंकरोषि=अस्मदादिद्वारा कारयसि) । विभुः (=बलवान्) मेधिरो
(=मेधावी) द्विमाता (=द्वयोर्मित्रोररण्योः पुत्रः) [त्वं] विश्वस्मै भुवनाय (=सर्व-
स्मै भूताय) [विश्वस्मै] आयवे (=सर्वस्मै मनुष्याय) [च] कतिधाचित्
(=सर्वत्र) शयुः (=शयानो=गुप्तो) [वर्तते] ॥

११०. ११ आणि १०. १५०. ४ यांतु अग्नीस देवांचा गरु अथवा पुरो-
हित असें म्हटलें आहे (सद्यो जाते
व्यभिमीत यज्ञम् अग्निदेवानामभवत्पु-
रोमाः ॥ अग्निदेवो देवानामभवत्पुरो-
हितः). त्यास सर्व देवांचा राजा असें
म्हटलें आहे (सन्नाजो असुरस्य इ०
क्र. ७. ६. १). त्याणें मित्रदेवास
उत्पन्न केले असें क्र. १०. ८. ४ (ज-
नयन् मित्रं तन्वे स्वयि) यांत सांगित-
लें आहे. सकल देव पिऊन त्याला
शरण जाताना (विश्वे देवासः अनमस्य-

न् भियज्ञाः त्वामग्ने क्र. ६. ९. ७).
अग्नीला वरुण, मित्र आणि मरुत्
आणि ३३३९ देव भजतात (त्रीणि
शता त्री सहस्राणि अग्निं त्रिंशच्च देवा
नव चासपर्यन् क्र. ३. ९. ९, मित्रश्च
तुभ्यं वरुणः सहस्वो अग्ने विश्वे मरुतः
सुम्नमर्चस् क्र. ३. १४. ४).

'तेजःपुंजायुधी' म्हणजे ऊखळखीत
आयुधें ज्याचे हातांत असतात ते. मरु-
तांच्या हातांत असलीं आयुधें (अथवा
भाले) असतात म्हणून पुष्कळ ठिका-
णां वर्णन आहे.

२. हे अग्नी, तू अंगिरांचा
अगदी मूलपुरुष ऋषि [आहेस]
[आणि] देवांप्रीत्यर्थ [आम्हांकडून]
[यज्ञयागादि] कर्म करवितोस.
शक्तिमान् [आणि] प्रज्ञावान्
[असा जो] दोन आईंचा पुत्र तू
[तो] सकल प्राणी [आणि] [सक-
ल] मनुष्ये यांच्या हितासाठीं सर्व-
त्र गुप्त [राहतोस].

2. Thou, Agni, [art]
the very first poet Angiras,
[and] conductest the work
[in honour] of the gods
Mighty [and] wise thou
the son of two mothers
[liest] dormant everywhere
for all creatures [and] for
[all] men.

२. या मंत्रांतीउ सारांश असा आहे
कीं, 'हे अग्नी, आमच्या ह्या अंगिरस
वंशांत जे आजपर्यंत ऋषि (कवि)
झाले, त्यांतून अगदी प्रथम आदिपुरुष
आणि प्रथम कवि तू आहेस; आणि
तू आमच्या वगैरे हस्ते देवांसाठीं यज्ञा-
दि कर्म करवितोस. आणि सकल भूतें
आणि सकल मनुष्ये यांच्या हितासाठीं
तू सर्वत्र म्हणजे काष्ठ, उदकें, पाषाण,
प्राणिशरीरें इत्यादिकां अंतर्हित अथ-
वा गुप्तरूपानें राहतोस'.

['आम्हांकडून] [यज्ञयागादि]

कर्म करवितोस.' अक्षरशः अर्थ 'कर्म
करितोस,' 'कर्म सिद्ध करितोस', म्हण-
जे 'आम्ही करावें अशी आम्हांस प्रेर-
णा करितोस'.

'दोन आईंचा पुत्र' हें अग्नीचें वि-
शेषण पुष्कळ ठिकाणीं येतें. दोन 'अरणी'
म्हणून जीं वर्षणानें विस्तव पाडण्याचीं
उपकरणें असतात त्यांपासून अग्निम्ह-
णजे विस्तव उत्पन्न होतो म्हणून व्यास
'दोन आईंचा पुत्र' (द्विमाता) असें
म्हणतात.

त्वमग्ने प्रथमो मातरिश्वन आविर्भव सुकृतया विवस्वते ।

अरेजेतां रोदसी होतृवूर्येऽसन्नोभारमयजो महो वसो ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रथमः । मातरिश्वने । आविः । भव । सुकृतुऽया । विवस्वते ।
अरेजेताम् । रोदसी इति । होतृवूर्ये । असन्नोः । भारम् । अयजः । महः ।
वसो इति ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हे अग्ने, त्वं सुकृतया (= शोभनकर्मच्छया = उज्ज्वादि कर्म भूयादिति हेतोः)
विवस्वते (= विवस्वन्नाम्नः कस्यचित् हिताय) प्रथमः मातरिश्वने (= मातरिश्वन्ना-
म्ने कस्मैचिद्विवस्वतो दूताय) आविः (= प्रकटो) भव (?) (= भवः = अभवः) ।
होतृवूर्ये (= होतृवरणे = होतृकर्मणे त्वयि वृते, नियोजिते सति) रोदसी (= द्यावापृ-
थिव्यौ अरेजेताम् (= अकम्पेताम्) । [त्वं पुनः] भारं (= रेजमानयो रोदस्योभारम्)
असन्नोः (= ऊढवानसि) । [अपि च] हे वसो (= हे दयालो) । [अग्ने],
[त्वं] महो (= महतो) [देवान्] अयजः ॥

३. हे अग्नी, तू शुभकर्मासाठी प्रथम विवस्वताकरितां मातरि-
श्व्याच्या दृष्टीस पडलास. होत्याचे
कार्मां तुझी योजना केली तेव्हां
पृथ्वी आणि आकाश धरथरां कां-
पलीं, [त्यांचा] भार तू सहन वे-
लास, [आणि] हे रुपाळू [अग्नी],
मोटे [जे देव] त्यांप्रीत्यर्थे तू यज्ञ
करिता झालास.

3. Thou, Agni, first be-
camest manifest to Mātari-
śvā for [the sake of]
Vivasvān that auspicious
works (sacrifices) might be
performed. Earth and Hea-
ven trembled at [thy] ap-
pointment as Hotā (in-
voker); [but] thou didst
sustain the weight [of
them], [and], good [Agni],
thou didst sacrifice to the
great [gods].

३. ह्या मंत्रात भावार्थ सांगितला
वाहिजे. तो असा:-'हे अग्नी, तू पूर्वी
पृथ्वीवर नव्हतास, तेव्हा यज्ञादिक
सुकर्मे होत नव्हता, ती घडावी म्हणून
विवस्वान या नांवाच्या कोणी एक देवा-
नें मातरिश्वा या नांवाचा दैविक महा-
पुरुष आपल्या दूत करून तुझ्या शोधार्थे
पाठविला; त्याच्या दृष्टीस तू प्रथम
पडलास, आणि त्यानें तुला पृथ्वीवर
आणिलें. त्यानंतर तुला मनुष्यांनीं
होता नेमिला, तेव्हां आकाश आणि
पृथ्वी हीं धरथरां कांपूं लागलीं (का?);
तथापि तू त्यांस बडू दिलें नाहींस, त्या-
चा भार सहन करून त्यांस आपआ-
पल्या स्थळीं राखिलेंस, आणि हे गुण-
वान् अग्नी, मग तू होत्याचें काम
चालवून महान् जे देव त्यांस पोहोचवा
म्हणून यज्ञ करिता झालास.'

वेदांत मातरिश्वा, विवस्वान आणि
अग्नि याविषयीं जें सांगितलें आहे त्या-
वरून असें दिसून येतें कीं, अग्नि पूर्वी
पृथ्वीवर नव्हता, अथवा नाहींसा झाला
होता. तेव्हां विवस्वताचा जो दूत मातरि-
श्वा त्यानें अग्नीला आकाशांतून ओढून

काढिला आणि पृथ्वीवर आणून भृगु म्ह-
णून जे ऋषि होते त्याच्या स्वाधीन
केला. "आ दूतो अग्निम् अमरद् वि-
वस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः."
'विवस्वताचा दूत मातरिश्वा याणें वै-
श्वानर जो अग्नि त्यास दूरून आणिले'
ऋ. ६. ८. ४. आणि ऋ. १. ६०. १
यांत वरिंह... "अमरद् भृगवे मातरिश्वा," =
'मातरिश्वानें भृगुसाठीं अग्नि आणिला.'
ऋ. १. ९३. ६ यांतहि गसेंच आहे,
"आ अन्धं दिवो मातरिश्वा जभार" =
'एका अग्नीस (म्हणजे पृथ्वीवर आहे
त्यास) मातरिश्वानें गुळोकाहून आ-
णिलें.' "आ यं दधे मातरिश्वा दिवि
क्षयम्" (ऋ. ३. २. १३) = 'स्वर्गामधें
राहणाऱ्या ज्या अग्नीस मातरिश्वानें
धरिलें.' तसेंच ऋ. ३. ५. १०. यांत,
'यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा गुहा सन्तं
हव्यवाहं समीधे,' = 'जेव्हा गुहामधें
लपून राहिलेल्या अग्नीस मातरिश्वानें
आणून भृगूंसाठीं पेटविलें', असें आहे.
• आतां मातरिश्वा हा कोण? आणि
विवस्वन् कोण? यास्क आणि सायणाचा-
यें मातरिश्वा म्हणजे वायु असें म्हण.

त्वमग्ने मनवे द्यामवाशयः पुरुरवसे सुकृते सुकृत्तरः ।

श्वात्रेण यत्पित्रोर्मुच्यसे पयो त्वा पूर्वमनयन्नापरं पुनः

॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । मनवे । द्याम् । अवाशयः । पुरुरवसे । सुकृते ।

सुकृत्स्तरः ।

श्वात्रेण । यत् । पित्रोः । मुच्यसे । परि । आ । त्वा । पूर्वम् । अनयन् ।

आ । अपरम् । पुनरिति ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. हे अग्ने, त्वं मनवे (=मनोः मनुष्यजातेरादिपुरुषस्य अनुग्रहार्थं) द्याम् अवाशयः (=अगर्जयः) । [त्वं] सुकृते (=सुकर्म कुर्वते) पुरुरवसे (=एतन्नामकाय राक्षे) सुकृत्तरः [अभवः] । यत् (=यदा) [त्वं] [तव] पित्रोः (=ग्रावापृथिव्योः अरण्योर्वा) श्वात्रेण (=क्षिप्रमथनेन=संघर्षणेन) परिमुच्यसे (=निर्मितवानसि) [तदा] [ऋत्विगादयः] त्वां पूर्वं (=वेदेः पूर्वदेशम्) आनयन् (=अग्रवनीयत्वेन स्थापितवन्तः) । पुनः (=पश्चाद्) अपरं (=पश्चिमदेशम्) आनयन् [= नयन्] (=गार्हपत्यरूपेण स्थापितवन्तः) ॥

तात, आणि विवस्वत् म्हणजे सूर्य. परंतु मातरिश्वा म्हणजे वायु असा अर्थ अर्वाचीन संस्कृतांत होतो, तरी वेदांत त्याचा अर्थ तसा होत नसेल असें वर उतरून घेतलेल्या वाक्यावरून दिसून येतें, व मातरिश्वा हा कोणी दैविक पुरुष असावा असें दिसतें. आणि विव-

स्वान् हाहि कोणी तसाच असावा. कदाचित् सूर्य असेल.

पृथ्वी आणि आकाश कांपूं लागलीं म्हणून सांगितलें, हा कंप अग्नि आकाशामधें प्रगट झाला (म्हणजे विद्युद्दूपा- नें दृष्टीस पडला) तेव्हाचा आहे असें चांगलें जुळतें.

४. हे अग्नी, तू मनुष्यांठीं आकाशाकडून गर्जना करविता झालास, तू सुरुत्यकारी पुरूरव्यासाठीं विशेष सुरुत्यकारी [झालास]. तू [आपल्या] आईवापांच्या घर्षणापासून जेव्हां बाहेर पडलास [तेव्हां] [उपासक] तुला प्रथम पूर्वेकडेस आणिते झाले [आणि] पुनः पश्चिमेकडेस आणिते झाले.

4. Thou, Agni, didst cause the heaven to thunder for Manu, [thou becamest] more beneficent to the beneficent Pururavas. When thou wast emitted by the friction of [thy] parents, they brought thee to the east [and then] brought thee again to the west.

४. या मंत्राचः भावार्थ असा दिसतो कीं, 'बीज पडण्याच्या वेळीं जी आकाशांत गर्जना होते ती प्रथम मनुष्यांचा आदिपुरुष जो मनु या नांवाचा पुरुष त्याच्या हितासाठीं अग्निनें करविली. पुरूरवा या नांवाच्या पुण्यकृत्य करणाऱ्या गात्रासाठीं अग्निनें प्रसन्न होऊन त्याला लाभ होई असें करविलें. आणि आकाश आणि पृथ्वी ह्यांच्या संघर्षणानें जेव्हां प्रथम अग्नीची उत्पत्ति झाली तेव्हां मनुष्यांनीं तो घेतला आणि प्रथम त्यास यज्ञशालेंत पूर्वेकडे स्थापन करून मग पश्चिमेकडे स्थापिला.' •

जसा मुसलमान आणि ख्रिस्ती व यहूदी लोक सर्व मनुष्यजातीचा आदिपुरुष 'आदम' या नांवाचा पुरुष होता असें मानितात, तसा मनुष्यजातीचा आदिपुरुष 'मनु' (अथवा 'मनुस्') म्हणून आपले प्राचीन आर्य पूर्वज मानित असल्याचे उल्लेख वेदांत बारवार येतात. त्यांपासून 'मानव' आणि 'मनुष्य' (=मनुष्या वंशांत झालेला) हे आपले दोन्ही शब्द उत्पन्न झाले आहेत. (याच सूक्ताचा १७ वा मंत्र पाहा).

आतां 'पुरूरवा' हा या ठिकाणीं कोण? उर्वशीचा नवरा जो राजा मागाहून पुराणादिकांत व नाटकांत प्रसिद्ध आहे आणि ज्याविषयीं वेदांतहि कथा सांगितली आहे तोच, किंवा दुसरा कोण समजला पाहिजे? कितीएक खिन्नान 'मनु' म्हणजे 'मनुष्य' आणि 'पुरूरवस्' म्हणजे 'विशेष घोष करणारा' असा अर्थ करितात. तसा घेतला तर पहिल्या अर्थाचें भाषांतर, 'हे अग्नी, स्तुतीचा वगैरे फार घोष करणारे आणि चंगळीं कृत्यें करणारे जे कोणीहि मनुष्य असतील, त्याला फार चांगले प्रसाद देणारा जो तू तो आकाशास गर्जविता झालास' असें करता येईल. परंतु 'विशेष घोष करणारा' अशा अर्थी 'पुरूरवस्' शब्दाचा प्रयोग केलेलीं दुसरीं वाक्यें जोपर्यंत सांपडत नाहींत तोपर्यंत 'पुरूरवस्' हें प्रसिद्ध राजाचें विशेषनाम समजणें आणि सायणास अनुसरणें हेंच चांगलें.

या मंत्रातील 'श्रात्र' शब्द कठिण आहे. याची व्युत्पत्ति सायणाचार्यांनीं सांगितलेली नाहीं तथार्था त्यांनीं सांगितलेलाच अर्थ आम्हां घेतला आहे.

त्वमग्ने वृषभः पुष्टिवर्धन उद्यतस्तुचे भवसि श्रवाय्यः ।
य आहुतिं परि वेदा वषट्कृतिमेकायुरग्रे विश
आविवांसति ॥ ५ ॥ ३२ ॥

त्वम् । अग्ने । वृषभः । पुष्टिवर्धनः । उद्यतस्तुचे । भवसि । श्रवाय्यः ।
यः । आहुतिम् । परि । वेद । वषट्कृतिम् । एकआयुः । अग्ने ।
विशः । आविवांसति ॥ ५ ॥ ३२ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्ने, वृषभो (=बली) त्वम् उद्यतस्तुचे (=हविर्दानाय प्रभृतस्तुचे=प्र-
सृतस्तुचे-पुरःसृतस्तुचे) [उपासकाय] श्रवाय्यः (=कीर्तनीयः) पुष्टिवर्धनः (=सं-
पद्धधेको) भवसि । यः [उपासकः] आहुतिम् (=आहवनं) वषट्कृतिम् (=वषट्-
शब्दस्य उच्चारणं) [च] परिवेद (=सम्यक् जानाति) [सः] एकायुः (=ए-
कोपि मनुष्यः सन्) अग्ने (=सर्वेषामप्यग्ने=सर्वेभ्योपि प्रथमं) विशः (=अनेक-
जनान्) आविवांसति (=प्रीणयित्वा स्वायत्तान् करोति) ॥

प्रयोगांतरास अनुलक्षून कितीएक जण
वेधे 'शक्तीने' असा अर्थ समजतात.
'आईबापांच्या' अग्नि हा द्यावा-
पृथ्वांचा मुलगा होय असं वेदांत सा-
ंगितलं आहे. (ऋ. ३. २. २; ३.
२५. १ इ० पाहा). विजेच्या महा-
भयंकर रूपाने जो अग्नि उत्पन्न होतो
तो द्यावापृथ्वांच्या संघर्षणाने होतो
म्हणणे हें साहजिक आहे.

अग्नीला पृथ्वीवर आणिल्या नंतर
पूर्वेकडे आणि पश्चिमेकडे उपासक आ-
णिते झाले याचा अर्थ सायणाचार्य
वेद्वीच्या पूर्वभागां आहवनीयरूपाने
आणि पश्चिमभागां गार्हपत्यरूपाने स्था-
पिते झाले असा सांगतात. तसाच दिसतौ
यांतु संशय नाही. आहवनीय आणि
गार्हपत्य असे दोन प्रकारचे अग्नि यज्ञा-
ला लागत असतात.

५. हे अग्नी, शक्तिमान् [असा जां] तूं [तो] पळी-पुढं-करणाच्या [उपासका] चा प्रख्यात हितकर्ता होतोस. [आणि] जो [उपासक] आहुती देणें [आणि] वषट्कार करणें [हें] उत्तम रीतीनें जाणतो [तो] [स्वतः] एक-टा मनुष्य [असला तरी] [अनेक] लांकांस सर्वांअगोदर आपलेसे करून घेतो.

5. Thou, Agni, [who art] mighty becomest the renowned giver of prosperity to him who stretches forth the [sacrificial] ladle [to thee]. [He] who fully knows [how] to sacrifice [and] to say *vashat*, best [of all] gains [to himself] [though a] single man [the good wishes of] [many] men.

५. ह्या मंत्राचें प्रार्थ उघड आहे. आणि त्याचें तात्पर्य 'तुला जो हवि अर्थण कारतो ह्या उपासकाचा तू लाभ करून देतोस अशी तुझी प्रख्याति आहे,' असें आहे. तृतीय चरणहि उघड-च दितो, परंतु चवथ्या चरणाविषयी अडचण आहे. त्याचा यथाशक्ति आम्हीं अर्थ केला आहे. मुख्य अडचण ही की, 'आपलेसे करून घेतो' ह्याजु-बद्दल 'आविवांसति' असा पाठ आहे. सायणाचार्य आपल्या भाष्यांत 'आविवांसति' असा पाठ समजून अर्थ करितात आणि तें क्रियापद अग्नीकडे लावितात. तर 'आविवांसति' असा पाठ की, 'आविवांसति' असा खरा ही एक अडचण; आणि कोणताहि पाठ घेतला तरी हें क्रियापद सर्वानुदास कां नाहीं? ही अडचण दुसरी मोठी आहे. 'यः' हें अग्नीचें संबंधी आहे असें समजून त्याचा संबंध 'आविवांसति' (आविवांसति ?) या क्रियापदाकडे घेतला तर अडचण कदाचित् दूर होईल. पण मग 'परिवेद' हेंहि क्रियापद 'यः' शब्दाशी घ्यावे लागेल, आणि तें तर द्वितीयपुरुषीं

नाहीं. तेव्हा तसेंहि करितां येत नाहीं. तर अध्ययनादृष्टफलासाठी संप्रदायाच्या संबंधानें कोणताहि पाठ इष्ट असला तरी अर्थलाभासाठी 'आविवांसति' हाच पाठ मानून 'आविवांसति' असें न वाचता 'आविवृत्ति' असें तर्था-नुदास वाचावें आणि 'यः' म्हणजे 'य उपासकः' असें समजून आम्हीं केल्याप्रमाणें निर्वाह करावा असें आम्हांस वाटते.

'आविवांसति'चा जो आपलेसे करून घेतो म्हणजे प्रसन्न करून घेतो असा आम्हीं अर्थ केला आहे त्याला प्रमाण क्र. १. ८४. ९. हा मंत्र (आणि कदाचित् त्यावरील सायणाचार्याचें भाष्यहि) पाहा. शिवाय क्र. ६. ६०. ११; ७. २०. ६; २. ११. १६; २. ३३. ६. इत्यादि स्थळे पाहा.

'जो... वषट्कार करणें हे उत्तम रीतीनें जाणतो.' कषट् हा एक उद्गार आहे. त्याचा उच्चार होत्यानें करावयाचा आणि तो केल्याबरोबर अध्ययनें होमांत हवि, टाकावे असें आहे. तर वषट् असें मोठ्यानें म्हणणें यांत काय विशेष कुशलता आहे, की जेणे-

त्वमग्ने वृजिनवर्तनिं नरं सक्मन् पिपाषिं विदथे विचर्षणे ।

यः शूरसाता परितक्म्ये धने दभ्रेभिश्चित्समृता हंसि भूयसः ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । वृजिनऽवर्तनिम् । नरम् । सक्मन् । पिपाषिं । विदथे ।

विऽचर्षणम् ।

यः । शूरऽसाता । परिऽतक्म्ये । धने । दभ्रेभिः । चित् । सम्ऽक्रता ।

हंसि । भूयसः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे विचर्षणे (=विशिष्टज्ञानयुक्त) अग्ने, त्वं वृजिनवर्तनिम् (=अक्रजुमार्ग=ज्ञानरहितं) नरं (=वीरं) सक्मनि (=संकीर्णं स्थले) विदथे (=युद्धे) [च] पिपाषिं (=रक्षसि) । यस् [त्वं] शूरसातो (=संग्रामे), परितक्म्ये धने (=संकटे समराङ्गणे), समृतौ (=समरे) [च] दभ्रेभित् (=अल्यैरुपि) भूयसः (=प्रभूतान्) हंसि (=मारयसि) ॥

कर्मन् अग्नि फार प्रसन्न होतो? परंतु 'जो आहुती देणें हैं उत्तम रीतिनिं जानतो' ('य आहुतिं परिवेद') म्हणजे 'जो अध्वर्यूचें काम चांगलें जानतो'; आणि 'जो वषट्कार करणें हैं उत्तम रीतीनिं जानतो' ('यः परिवेद वषट्कृतिं') म्हणजे 'जो होत्याचें काम चांगलें जानतो' असा भावार्थ असेल.

उत्तरार्धाचें तात्पर्य असें दिसतें कीं, 'जो यजमान वषट्कार म्हणून, आहुती देऊन, अग्नीस तृप्त कसें करावें हें जानतो, तो स्वतः एकटा असला तरी अनेक मनुष्यांचा नायक होतो.'

परंतु खरा पाठ 'आविवासति' आहे किंवा 'आविवासाति' आहे, आणि 'आ-

विवासाति' असाच असेल तर 'आविवासाति' असा आहे किंवा 'आविवासाति' असा सर्वानुदात्त आहे या दोन्ही बडच्चणी निवारण्याचा एकच कांहींसा रूपा मार्ग आम्हांस शक्य दिसतो. तो हा. 'यः आहुतिं परि वेद वषट्कृतिम् एकायुः अग्ने विशः आ विवासाति' अशी पद वाचून 'यो [यजमानः] आहुतिं वषट्कृति [च] परिवेद (=पूर्वत्वेन जानाति) [यश्च] एकायुः (=एकः आयुर्यस्य सः=एकम् आग्निमेव पूजयन्) अग्ने विशः (=स्वगृहस्य पुरोभागे) आविवासाति (=अग्निं परिचरति) [तस्मै] उग्रतम्युचे त्वं पुष्टिवर्धनो भवति' असा अन्वय करून, 'ज्याला आहुती देण्याचें

६. हे सर्वदर्शी अग्नी, तू अ-
जाणत्या वीरास गर्दीत [आणि]
युद्धांत रक्षितोस; आणि तू समरां-
गणांत, आणीबाणीच्या संग्रामात
[आणि] युद्धांत लहानसान [म-
नुष्यां] च्याहि हातून मोठ्या [शत्रू]-
स मारितोस.

6. Thou, all-seeing Agni,
protectest the ignorant
soldier in the throng
[and] in the fight; and in
a battle, in a decisive ac-
tion, [and] in an encounter
thou killest the many
even by [means of] the few.

आणि वषट् असें म्हणण्याचें ज्ञान
असेत असा जो उपासक तुला हवि दे-
ण्यामाठीं पळी पुढें कारतो, त्याचा हे
अग्नी, तूं हितकर्ता होतोस' अशा अर्थो-
चें भाषांतर करावें. परंतु 'आविवाससि'
असाच पाठ असल्याविषयीं या प्रती-
तील वैदिकांचा संप्रदाय आहे; आणि
'एकायुः' याचा जो 'एकटया अग्नीस
भजणारा' असा अर्थ करणें त्याविषयीं
(क्र. १. २६. १ आणि १. १४७.

१. यांत 'आयु' शब्दाचा अर्थ अग्नि
असा होतो असें दिसतें तरी) आम्हांस
संशय आहे. 'आविवाससि' अथवा
'आविवाससि' याच्या पाठनिश्चयावि-
षयीं अथवा स्वरनिश्चयाविषयीं साय-
णाचार्य कांहींच (छापलेल्या पुस्तकांत
तर) लिहीत नाहीत. ते "एकायुष्यु-
न्नस्त्वमग्ने (अग्ने ?) प्रथमं तं यजमानं वि-
शस्तदनुकूलाः प्रजा आविवासति ।
सर्वत्र प्रकाशयसि " इतकेंच लिहितात.

६. या मंत्रांत म्हणण्यासारखें कठि-
ण कांहीं नाहीं. पूर्वार्धांत जो 'विद्ये'
शब्द आहे त्याचा आम्हां 'युद्धांत'
असा अर्थ केला आहे, आणि तो 'या
स्थलां उचित आहे, असें इतर शब्दां-
च्या साहचर्यसंबंधानें सहज दिसून
येईल. सायणाचार्य येथें 'विद्ये' म्हणजे
'यज्ञांत' असें भाष्य करितात; परंतु
आम्हां केलेल्या अर्थाला प्रमाण क्र. ७.
१८. १३ याजवरील सायणाचें भाष्य
हेंच होय. शिवाय ७. ९३. ५ हा मंत्र
पाहा.

या मंत्रावरून आमचे पूर्वज् आर्य-

जन लढण्याविषयीं आणि लढाईत इष्ट-
देवतांचा धावा करण्याविषयीं कसे आतु-
र असत हें दिसून येतें. अर्वाचीन ब्रा-
ह्मणांसारखे आपण स्वस्थ बसणें हा आ-
पला धर्म, युद्ध करणें हा क्षत्रियांचा धर्म,
आणि भिक्षा मागणें हा विद्वान् ब्राह्मणांचा
धर्म असें समजत नसत.

• देवांचें साहाय्य मिळेल तर यः क्षि-
त् लहानसान मनुष्य मोठ्याहि शत्रूस
मालून टाकील हा आमच्या प्राचीन
पूर्वजांचा जो पूर्ण भरंवसा या मंत्राच्या
उत्तरार्धांत दिसून येतो, तो सांप्रतकाळीं
आमच्या आंगां आहे काय?

त्वं तमग्ने अमृतत्वं उत्तमे मर्ते दधासि श्रवसे दिवेदिवे ।

यस्तातृषाण उभयाय जन्मने मर्यः कृणोषि प्रय आ च सूर्ये

॥ ७ ॥

त्वम् । तम् । अग्ने । अमृतत्वे । उत्तमे । मर्तम् । दधासि । श्रवसे ।

दिवेऽदिवे ।

यः । तातृषाणः । उभयाय । जन्मने । मर्यः । कृणोषि । प्रयः । आ । च ।

सूर्ये ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे अग्ने, यः [सूरिर्मर्त्यः] उभयाय जन्मने (=उभयाभ्यां जन्मभ्यां=देवानां पितॄणां चेति जातिद्वयाय) तातृषाणः (=अतिशयेन तृष्णायुक्तः=अतिशयेन परिचर्यात्सुकः) [अस्ति], तं मर्त्य [सूरिं] त्वं श्रवसे (=कीर्तये, कीर्तिर्भूयादिति हेतोः) दिवेदिवे (=दिनेदिने=नित्यम्) उत्तमे अमृतत्वे (=उत्कृष्टे मरणराहिते पदे) दधासि (=धारयसि), [तस्मै] च [मर्त्याय] सूर्ये (=यजमानाय) भवः (=आनन्दं) प्रयः (=सुखं) [च] आकरोषि (=करोषि, ददासि) ॥

७. हे अग्नी, जो मर्त्य उभय
जनां [ची सेवा करण्या] विषयीं आ-
तुर [असतो] त्याला तूं नित्य
उत्तम अमरत्वा [च्या स्थिती] न ठे-
वितोस आणि त्याची कीर्ति करवि-
तोस, आणि [त्या] भाविक [मर्त्या]-
ला तूं आनंद [आणि] सुख प्राप्त
करून देतोस.

7. Thou, Agni, always
keepest that mortal in
the highest immortality
so that he becomes re-
nowned, who is highly
thirsty to serve both the
races [the Gods and the
Manes.], and thou givest
to that pious [mortal] joy
[and] happiness.

७. या मंत्राचें तात्पर्य असें आहे
कीं, 'हे अग्नी. जो मर्त्य यजमान देवा-
प्रीत्यर्थे आणि पितरांप्रीत्यर्थे हवि दे-
ण्याविषयीं पुरम उत्सुक असतो, म्हण-
जे मोठ्या उत्सुकतेनें त्याच्यासाठीं हवि
देतो, त्याला तूं उत्तम अमरत्व देऊन
त्याची कीर्ति सर्वत्र पसरें असें करितोस,
आणि त्याला आनंद आणि सुख होई
असें करितोस.'

या मंत्राविषयीं इतकें सांगणें जरूर
दिसतें कीं, प्राचीन काळां अमरत्व कशा-
स म्हणत आणि आम्हां कशास अमरत्व
म्हणतों त्यांत भेद दिसतो. कारण एक
तर मंत्रवक्ता म्हणतो 'दररोज अमरत्वांत
ठेवितोस.' यावरून 'दररोज' अमरत्वा-
मध्ये न ठेवितां कोणाला तरी दसऱ्या
रीतीनें, म्हणजे अमुक एक (दोनशें
तीनशें वर्षांच्या) मुदतीपर्यंत, अमर
करितां येईल अशी कल्पना दिसते. त्या-
वरून आमचा जो अमरत्वाविषयीं 'क-
धीहि न मरणारा तो अमर' असा वि-
चार आहे तो प्राचीन काळां नव्हता
असें दिसतें. दुसरी गोष्ट अशी कीं,
'उत्तम अमरत्वांत' ठेवितोस असेंहि
आहे, त्यावरून अमरत्वाचे भिरनिराळे

प्रकार मंत्रवक्त्याचे मनांत असावे असें
दिसतें; जसें कोणी दोनशें वर्षे अमर,
कोणी तीनशें, कोणी पांचशें इ०. अथवा
मरण्यापूर्वीच जी उत्तम आरोग्यस्थिति,
तेंच उत्तम अमरत्व येथें मंत्रवक्त्याच्या
मनांत विवक्षित असेल असें चांगलें सं-
भवतें. कारण मग 'नित्य', 'दररोज'
(= दिवे दिवे) हें पद चांगलें बसतें.

'उभय जनां [ची सेवा करण्या] विषयीं' =
'उभयाय जन्मते'. सायणाचार्य येथें 'उभय
जन' म्हणजे 'द्विपद आणि चतुष्पद'
अमें भाष्य करून 'द्विपद आणि चतुष्प-
द पशूंचा लाभ व्हावा अशी ज्यास
मोठी उत्सुकता असते' असा अर्थ करि-
तात. पण येथें तो अर्थ इष्ट नाहीं. आ-
म्हां केलेल्या अर्थास प्रमाण अहि
याविषयीं ऋ. ७. ९. १, ऋ. २. २४
१० आणि २. ६. ७ या मंत्रांवरील
सायणाचार्यांचेंच भाष्य होय.

'आणि त्याची कीर्ति करवितोस' =
'श्रवैसे.' या चतुर्थ्यन्त नामाचा हा अर्थ
थोडासा विस्तरानें करावा लागला आहे.
अक्षरज्ञाः अर्थ 'कीर्तीसाठीं' असा असून
त्याचा संबंध 'ठेवितोस' या क्रियापदाशीं
आहे.

त्वं नो अग्ने सनये धनानां यशसं काशं कृणुहि स्तवानः ।
 ऋध्याम् कर्मापसा नवेन देवैर्द्यावापृथिवी प्रावतं नः
 ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । सनये । धनानाम् । यशसम् । काशम् । कृणुहि ।
 स्तवानः ।
 ऋध्याम् । कर्म । अपसा । नवेन । देवैः । द्यावापृथिवी इति । प्र ।
 अवतम् । नः ॥ ८ ॥

त्वं नो अग्ने पित्रोरुपस्थ आ देवो देवेष्वनवद्य जागृविः ।
 तनुकृद्धोधि प्रमतिश्च कारवे त्वं कल्याण वसु विश्वमोपिषे
 ॥ ९ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । पित्रोः । उपस्थे । आ । देवः । देवेषु । अनवद्य ।
 जागृविः ।
 तनुकृत् । बोधि । प्रमतिः । च । कारवे । त्वम् । कल्याण । वसु ।
 विश्वम् । आ । ऊपिषे ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. हे अग्ने, स्तवानः (=स्तुतः सन्) त्वं नः (=अस्मभ्यं) धनानां सनये (=धनानां दानाय, इदमेव धनानां दानमिति कृत्वा) यशसं (=यशोयुक्तं) काशं (=कवि, कविगुणयुक्तं पुत्रं) कुरु (=देहि), [येन] नवेन अपसा (=तेन कुशलेन पुत्रेण) [वयं] कर्म (=देवयजनादिकर्म) ऋध्याम् (=वर्धयाम्, निष्पादयाम्) । [अपि च] हे द्यावापृथिव्यौ, [युवां] नः (=अस्मान्) देवैः (=अन्येदेवैः सह) प्रावतं (=रक्षतम्) ॥
 ९. हे अनवद्य (=दोषरहित) अग्ने, पित्रोः (=तव पित्रोर्द्वावापृथिव्योः) उपस्थे (=उदरे, द्यावापृथिव्योर्मध्यस्थाने) जागृविः (=जागरूकः=दीप्यमानेन विशुद्धो रूपेण वर्तमानः सन्) देवेषु देवः * (=देवाधिदेवः) त्वं नः (=अस्माकं) तनुकृत् (=शरीराणां रक्षिता) बोधि (=भव), [अस्माकं] कारवे (=कवये) च प्रमतिः (=अनुग्रहकर्ता) [बोधि] । हे कल्याण [अग्ने], त्वम् [एव] विश्वं वसु (=यत् किञ्चित्सद् वस्तु) ओपिषे (=आवपति तयोपासकार्थं प्रसारयति, ददाति) ॥

८. हे अग्नी, ही तुझी [आम्ही] स्तुति केली आहे यास्तव तू आम्हांस धनांच्या ऐवजी कीर्तिमान् [असा] देवगुणगायक [पुत्र] दे म्हणजे [आम्ही] [तसल्या] नव्या कवीच्या यांगाने [आमच] [यज्ञ]कर्म सिद्धीस नेऊं. [आणि] हे द्यावापृथिवीनो, [तुम्ही] [इतर] देवांसह आम्हांस संभाळा.

९. हे पवित्र अग्नी, देवांमध्ये देव [आणि] [आपल्या] आई-बापांच्या उदरात जागृत राहणारा [जो] तू [तो] आमच्या जीवांचें रक्षणकर्ता हो, आणि [आमच्या] कवींचें कल्याण करणारा [हो]. हे कल्याणदायक अग्नी, सर्व [काहींजें] बरें [म्हणून] आहे तें तू देत असतोस.

8. Mayest thou, Agni, being glorified [by us], give us in place of a present of riches a renowned son that shall sing of the gods, so that we may perform [our] [holy] deeds through the new poet. And do ye, Heaven and Earth, protect us with the [other] gods.

9. Mayest thou, stainless Agni, who art the god among the gods [and] watchful in the [united] womb of [thy] parents (the heaven and the earth), be a protector to ourselves and a patron to [our] poet. Thou [it is that] givest all that is good.

८. या मंत्राचा भावार्थ उघडच आहे. तो हा कीं, 'अग्नीची स्तुती मंत्रवक्त्यानें केली आहे त्यापेक्षा त्यानें प्रसन्न व्हावें, परंतु मंत्रवक्त्यास धन न देता त्या ऐवजीं कवि असा पुत्र द्यावा, आणि मग तो अग्नीचे गुण गाऊन आपल्या बापाचें यज्ञकर्म संपादील.' यावरून दिसून येईल कीं, प्राचीनकाळां यज्ञ करीत तेव्हां जुनेच मंत्र म्हणून करीत असें नाहीं, नवे मंत्र म्हणून आणि नवे रचून ते म्हणून करीत असत.

'देवगुणगायक [पुत्र]' = 'कादम्'. 'काद' शब्दाचा अक्षरशः अर्थ 'कवि'

असा आहे. वाक्यांतील अर्थसंदर्भावरून जो अर्थ दिसला आणि जो सायणाचार्यानीं केला तोच आम्हीं येथें केला आहे. परंतु 'काद' म्हणजे 'कवि' इतकाच नुस्ता अर्थ केला तरी चालेल, आणि मग 'कीर्तिमान् कवि धनांच्या दानाऐवजीं दे' असा अर्थ केल्यास विशेष अडचण दिसत नाहीं.

९. भावार्थ:—'हे अग्नी. सकल देवांमध्ये देव म्हणजे सर्व देवांपेक्षा देदीप्यमान आणि आपल्या आईबापांच्या उदरात जागृत राहणारा म्हणजे विजेच्या रूपानें आकाशात प्रकाशणारा असा जो

त्वमग्ने प्रमत्तिस्त्वं पितासि नस्त्वं वयस्कृत्तव जामयो वयम् ।
सं त्वा रायः श्रुतिनः सं सहस्रिणः सुवीरं यन्ति व्रतपाम्दाम्य
॥ १० ॥ ३३ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रमत्तिः । त्वम् । पिता । असि । नः । त्वम् । वयः । स्कृत् ।
तव । जामयः । वयम् ।
सम् । त्वा । रायः । श्रुतिनः । सम् । सहस्रिणः । सुवीरम् । यन्ति ।
व्रतपाम् । अदाम्य ॥ १० ॥ ३३ ॥

भाषायाम्.

१०. हे अग्ने, त्वम् [अस्माकं] प्रमतिः (= अनुमहकर्ता), त्वं नः (= अस्माकं) पिता असि । त्वम् [अस्माकं] वयस्कृत् (= पोषणादिना आयुर्वर्धयिता) [असि] । वयं तव जामयः (= संबन्धिनः) [स्मः] । हे अदाम्य (= आहंसनीय, अप्रतारणीय) [अग्ने], त्वां [प्रति] श्रुतिनो रायः (= शतसंख्याकाः संपदः) सं [यन्ति], [त्वां] सुवीरं व्रतपाम् (= अतिशयेन शूरं यज्ञादिकर्मणां रक्षकं प्रति) सहस्रिणो [रायः] (= सहस्रसंख्याकाः संपदः) संयन्ति (= संगच्छन्ते) ॥

तू, तो आम्हां स्वताहाचें संरक्षण करणारा हो, आणि आमचा जो हा कवि आमच्याकरितां स्तोत्रें रचून आम्हांस देत आहे अथवा आमच्याकरितां स्तोत्रें म्हणत आहे, त्याच्यावर तूं प्रसन्न हो. कारण सर्व काहीं या जगांत चांगलें म्हणून जें आहे तें तूंच देत असतोस, दुसरा कोणी देत नाहीं.

‘आर्षिबाणाच्या उदरांत जागृत राहणारा’= पित्रोरूपस्थे जागृविः. वर ‘तु’ म्हणजे आकाश तो बाप, आणि खाली ‘पृथ्वी’ ती माता; यांचा जो मध्यभाग तें अग्नीच्या आर्षिबाणाचें उदर (गर्भाशय) असें म्हणणें या अलंकारांत मोठें सौंदर्य आहे यांत संशय नाहीं. बापापृथ्वीस अग्नीचीं आर्षिबाणें या ठिकाणीं म्हटलीं आहेत याविषयीं वर चवथा मंत्र व त्यावरची टीप पाहा.

या मंत्रावरून असें समजावयाचें कीं, अग्नीचें (अथवा दुसऱ्या कोणत्याहि देवाचें) भजन (म्हणजे यज्ञ) करून सेवा करणारी जे असत त्या सर्वांस स्वताहा कविता करतां येत नसे, म्हणून ते पूर्वी तिसऱ्या कोणी तरी रचिलेली कविता म्हणजे मंत्र म्हणण्यासाठीं अथवा नवीन रचून प्रसंगाच्या वेळीं म्हणण्यासाठीं एकाद्या कवीची योजना करीत. त्याला ‘कारु’, ‘विप्र’, ‘ब्राह्मण’, ‘ऋषि’, ‘कवि’, ‘हीता’, ‘स्तोता’ अशी संज्ञा असे. आणि जे यज्ञ अथवा उपासना करीत त्यांस ‘यजमान’, ‘सुतवान्’, ‘दाश्वान्’, ‘सुन्वन्’, ‘सूरि’ इत्यादि संज्ञा असत. म्हणूनच या मंत्रांत ‘आम्हांस म्हणजे उपासकांस आणि आमच्या कवीस म्हणजे स्तोत्रें रचणारांस अशा उभयतांसांह प्रसन्न हो’ अशा अर्थाची प्रार्थना आहे.

१०. हे अग्नी, तू [आमची] काळजी घेणारा, तू आमचा पिता होस, तू [आमचा] वाढविणारा [आहेस], आम्ही तुझे सगे [आहो]. हे अप्रतिहत [अग्नी]. शुभकर्मांचा भंग न होऊं देणारा [जो] महाशूर तू [त्या तुज] जवळ शतशः संपत्ती वाहत येतात, [त्या तुजजवळ] सहस्रशः संपत्ती वाहत येतात.

10. Thou, Agni, [art] [our] patron, thou art our father, thou [our] nourisher; we [are] thy kinsmen. To thee, uninjur-able [Agni], riches flow by hundreds, to [thee] who art most valorous and the supporter of [the] ordinances, [riches] flow by thousands.

१०. या मंत्रात काहीं कठिण नाही. अग्नीवर उपासकांची भक्ति कशी आहे आणि त्याजवर ते किती भरंवसा राखीत ते मात्र ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहे.

‘आपली आज्ञा सर्वत्र चालविणारा’= ‘व्रतपाम्’ म्हणजे यज्ञादिकानीं देवांचें यजनपूजन लोकांकडून करविणारा, लोक तीं न सोडीत असें करणारा, मनुष्ये आपापलीं कर्तव्यकर्म करीत असें करणारा, सत्कर्मांचा नाश न होऊं देणारा. ‘व्रतपा’ हें विशेषण अग्नीस बरेच स्थळां ऋग्वेदांत लाविलेले आढळते. उदाहरणार्थ, “स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यभिर्व्रतपा अरक्षत” (ऋ. ६. ८. २) = ‘तो कर्मांचा रक्षक अग्नि उंच आका-

शांत उपजतांचे कर्मांचें रक्षण करिता झाला;’ “त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्व”=हे अग्नी, तू देवांमध्ये आणि मनुष्यांमध्ये कर्मसंरक्षक आहेस’. (ऋ. ८. ११. १), म्हणजे कोणी मनुष्य आपआपलें कर्तव्यकर्म न सोडी असें करणारा. परंतु ‘व्रतपा’ म्हणजे ‘आपलें शासन अथवा हुकूम लोकांकडून मानविणारा अथवा चालविणारा’ असाहि अर्थ प्रस्तुत मंत्रात आणि उत-हन घेतलेल्या मंत्रात चांगला संभवतो.

‘अप्रतिहत [अग्नी]’=‘अदाभ्य’ म्हणजे ज्याचें वाईट करण्याविषयीं, ज्याला ठकविण्याविषयीं अथवा ज्याला उपद्रव करण्याविषयीं कोणी शक्तिमान् नाही असो.

त्वामग्ने प्रथममायुमायवे देवा अकृण्वन्नहुषस्य विश्वपतिम् ।
 इळामकृण्वन्मनुषस्य शासनीं पितुर्यत्पुत्रो ममकस्य जायते
 ॥ ११ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । आयुम् । आयवे । देवाः । अकृण्वन् । नहुषस्य ।
 विश्वपतिम् ।
 इळाम् । अकृण्वन् । मनुषस्य । शासनीम् । पितुः । यत् । पुत्रः ।
 ममकस्य । जायते ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११. हे अग्ने, यद् (=यदा) ममकस्य (=मदीयस्य) पितुः (=अश्विनसः) पुत्रो जायते [स्म] (=त्वं पुत्रः अजायथाः), [तदा] देवाः त्वाम् आयवे (=मनुष्याय, मनुष्येभ्यः, मनुष्यार्थम्) आयुं (=मनुष्यरूपिणं) नहुषस्य (=मनुष्यस्य, मनुष्याणां) प्रथमं विश्वपतिं (=राजानम्) अकृण्वन्, इळाम् (=एतन्नामकां देवीं [च] मनुषस्य (=मनुष्यस्य=मनुष्याणां) शासनीं (=भूमौपदेशकर्त्रीम्) अकृण्वन् ॥

११. हे अग्नी, जेव्हा माझ्या बापाला [तू] पुत्र झाला[स] तेव्हा तुला देवांनीं माणसांसाठीं माणसांचा मनुष्यरूपी पहिला राजा केला, [आणि] इळेला माणसांची धर्मोपदेशकर्त्री केली.

11. Thee, Agni, the gods made the first human king of men for human beings, [and] they made [a teacher of men, when [thou] was[t] born a son to my father.

११. या मंत्राचा भावार्थ असा दि-सतो कीं, 'हे अग्नी, तू माझ्या बापास (म्हणजे अंगिरा या नांवाच्या ऋषीस) पुत्र जन्मलास; तेव्हा तुला देवांनीं मनुष्यांचा राजा केला. आणि तू जो राजा झालास तोच या पृथ्वीवर मनुष्यांचा पहिला राजा होय. आणि तू मनुष्यरूपी राजा झालास, तुझ्या साधारण नेहमीच्या रूपाने झाला नाहीस, आणि तुला जेव्हा तुझ्या जन्मकाळां मनुष्यांचा राजा केला, तेव्हा इळादेवीस मनुष्यांची धर्मोपदेशकर्त्री केली.'

तथापि हा मंत्र कठिण आहे असें म्हणणें भाग आहे. यांत 'नहुषस्य' हे पद आणि 'पितुर्यत् पुत्रो ममकस्य जायते' हा चवथा चरण हे कठिण आहेत. यापैकी 'नहुषस्य' याचा अर्थ प्रयोगान्तरांत अनुसरून आणि सद्वद् चवथ्या पादाचा सायणाचार्यांत अनुसरून आम्हीं केला आहे. 'इळा देवी' म्हणजे यज्ञांत जें हवि अर्पण करावया-

चें तद्रूपी देवता. अथवा हवीच्या बरोबर स्तुति होत असते त्या 'स्तुतीवी' देवता. इळादेवी ही अग्नीची माता होय असें कोठकोठें सांगितलें आहे, आणि तो संबंध प्रस्तुत मंत्रांतहि विवक्षित दि-सतो. ऋ. ३. २९. ३. यांत 'इळाया-स्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट' असें अग्नीविषयीं लिहिलें आहे.

परंतु 'माझ्या बापाला पुत्र झाला' याचा अर्थ माझ्या बापाला म्हणजे अग्नी जो कवि हिरण्यस्तूप त्याचा नाप म्हणजे अंगिरा त्याचा पुत्र अग्नि झाला, असा अर्थ करावा लागतो. यास्तव हिरण्यस्तूपाच्या बापाला अग्नि हा पुत्र झाला, असें उत्तर ठिकाणीं कोठें जोपर्यंत आढळत नाही, तोपर्यंत आम्हीं (सायणाचार्यांस अनुसरूनच) केलेला अर्थ केवळ निरुपायासाठीं ग्रहण करावयाचा आहे.

एकंदरीत हा मंत्र कठिण आहे असें म्हटलें पाहिजे.

त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनो रक्ष तन्वश्च वन्द्य ।
 ज्ञाता लोकस्य तनये गवामस्यनिमेषं रक्षमाणस्तव ब्रूते
 ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । तव । देव । पायुऽभिः । मघोनः । रक्ष । तन्वः ।
 च । वन्द्य ।

ज्ञाता । लोकस्य । तनये । गवाम् । अस्मि । अनिमेषम् । रक्षमाणः ।
 तव । ब्रूते ॥ १२ ॥

त्वमग्ने यज्यवे पायुरन्तरोऽनिषङ्गाय चतुरक्ष इध्यसे ।
 यो रातहव्योऽवृकाय धायसे कीरिश्चिन्मन्त्रं मनसा वनोषि
 तम् ॥ १३ ॥

त्वम् । अग्ने । यज्यवे । पायुः । अन्तरः । अनिषङ्गाय । चतुऽक्षः ।
 इध्यसे ।

। रातऽहव्यः । अवृकाय । धायसे । कीरेः । चित् । मन्त्रम् । मनसा ।
 वनोषि । तम् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. हे वन्द्य देव अग्ने, त्वं तव पायुभिः (=रक्षकैः) नः (=अस्माकं) मघो-
 नः (=हविर्दत्तवतो यजमानान्) तन्वः (=तनूः=अस्मान्) च रक्ष । [त्वं हि]
 लोकस्य (=अपत्यानां), तनये (=तनयानाम्=अपत्यानां यानि अपत्यानि तेषां),
 गवाम् (=पशूनां) [च] अनिमेषं (=सदैव) ज्ञाता अस्मि तव ब्रूते (=कर्मणि=
 आज्ञानुष्ठाने) [तवोपासकान्] रक्षमाणः (=रक्षितासि) ॥

१३. हे अग्ने, त्वम् अनिषङ्गाय (=इषुधिहीनाय=रक्षणरहिताय) यज्यवे (=य-
 जमानाय, यजमानं रक्षितुम्) अन्तरः (=प्रियः समीपतरो वा) चतुरक्षः (=चतु-
 र्नेत्रः) पायुः (=रक्षकः) [इति कृत्वा] इध्यसे (=समिध्यसे=दीप्यसे) । यः
 [कीरिः=स्तोता] अवृकाय (=अनुपद्रवकारिणे=हितकारिणे) धायसे (=षोषकाय)
 [तुभ्यं] रातहव्यः (=हव्यं दत्तवान्) [भवति], तं कीरिश्चित् मन्त्रं (=तस्यैव
 कीरिः स्तोतुर्मन्त्रं स्तोत्रं) [त्वं] मनसा (=त्वदीयेन चित्तेन=प्रोत्था) वनोषि
 (=कामपसि) ॥

१२. हे वंश देवा अग्नी, तू हवि देणाऱ्या आमच्या यजमानांस आणि स्वतः आम्हांस आपल्या रक्षणांनीं रक्ष. [का कीं] तू आमच्या मुलांचा, नातवांचा, [आणि] गुरा[दोरां]चा रक्षणकर्ता आहेस, आणि तू [उपासकांस] त्यां घालून दिलेल्या मार्गांत सदैव ठेवीत असतोस.

१३. हे अग्नी, तू रक्षणहीन उपासका[च्या हिता]माठीं प्रिय [आणि] चार ढाळ्यांचा रक्षणकर्ता [म्हणून] पेटविला जातोस. तुला हितकारकाला [आणि] पोषणकर्त्याला जो स्तोता हवि अर्पण करितो त्याचेंच स्तोत्र तुला भनापासून आवडतें.

12. Do thou, worshipful god Agni, protect our sacrificers and our own selves. [For] thou art the saviour of our children, grand-children and cattle, and ever keepest [thy worshippers] in thy ordinances.

13. Thou, Agni, art kindled[as] a dear [and] four-eyed protector for the defenceless sacrificer. He who has given an oblation to [thee] the unharmed supporter—of that praiser only thou heartily lovest the prayer.

१२. या मंत्रांत मंत्रवक्त्याचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे अग्नी, हें स्तोत्र रचून म्हणणारे जे आम्हां कवि (म्हणजे जो मी कवि) त्याचे जे गुजमान स्यात तू आपल्या रक्षण करण्याच्या अनेक प्रकारांनीं रक्ष, आणि आमचें स्वताहार्चाहि तेंसेच रक्षण कर. आणि रक्षण करण्यास तुला कठिण नाही. कारण कीं, तू मुलांबाळांचें नात्वापणत्वांचें आणि अग्निच्या गुरादोरांचें रक्षण करून आम्हांस त्यां घालून दिलेल्या सन्मार्गीं निग्न रक्षण करीतच असतोस.'

या मंत्रांत 'तनये' हा शब्द जरा कठिण आहे. त्याचा अर्थ तर आम्हां

वर सायणांस अनुसरून लिहिल्याप्रमाणेंच आहे. परंतु 'तनये' ही सप्तमी विभक्ती का असावी इतका प्रश्न आहे. आम्हांस वाटतें कीं 'तोकस्य' आणि 'गवाम्' या षष्ठी विभक्तीच्या मध्ये 'तनये' हें पद आहे आणि त्याचा संबंध 'त्राता' याशी घेतला पाहिजे यास्तव वृत्तसुखार्थ 'तनयस्य' या अर्थी सप्तमी घातली आहे.

'तन्वः' (तनूः) या शब्दाचा अर्थ या मंत्रांत 'आम्हां स्वताहा' असा केला आहे. 'तनु' म्हणजे 'जो बोलतो तो स्वताहा' अशा अर्थी पुष्कळ प्रयोग वेदांमध्ये येतात. ऋ. २. १७. २ हा

त्वमग्र उरुशंसाय वाघते स्पार्हं यद्रेक्णः परमं वनोषि तत् ।
 आध्रस्य चित्प्रमतिरुच्यसे पिता प्र पाकं शास्ति प्र दिशो
 विदुष्टरः ॥ १४ ॥

त्वम् । अग्ने । उरुऽशंसाय । वाघते । स्पार्हम् । यत् । रेक्णः । परमम् ।
 वनोषि । तत् ।

आध्रस्य । चित् । प्रऽमतिः । उच्यसे । पिता । प्र । पाकम् । शास्ति ।
 प्र । दिशः । विदुऽष्टरः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. हे अग्ने, उरुशंसाय (=प्रभूतस्तोत्राय=भूयः स्तोत्रं कुर्वते) वाघते (=यज-
 मानाय) यद् रेक्णो (=धनं) स्पार्हम् (=इष्टम्) [अस्ति] तत् परमम् (=उत्तमं)
 [रेक्णः] त्वं [तस्मै] वनोषि (=ददासि) । [त्वम्] आध्रस्य चित् (=दुर्ब-
 लस्यापि) प्रमतिः पिता (=प्रकृष्टबुद्धियुक्तः पिता) उच्यसे । विदुष्टरः (=अतिज्ञा-
 येन विद्वान्) [त्वं] पाकम् (=अन्नं) दिशः (=मार्गान्) प्रशास्ति, [त्वं] प्र-
 शास्ति (=शिक्षयति) ॥

मंत्र आणि त्यावरील सायणभाष्य पाहा. त्याप्रमाणेच ३. १. १ हा पाहा.

१३. तात्पर्यः—‘जो उपासक असा असेल कीं, त्याचें रक्षण करणारा कोणी नाहीं, त्याचें रक्षण करण्याकरितां तुला पेटवितात, आणि तूं त्याचा प्रिय रक्षक होऊन च्यारी बाजूनीं रक्षण करितोस. तूं कोणाचें वार्ड करीत नसतोस आणि सर्वांचें पोषण करीत असतोस. आणि तुला जो स्तोत्रा हावि अर्पण करितो त्याचेंच स्तोत्र तुला मनापासून आवडतें.’
 ‘रक्षणहीन’ हा अर्थ आम्हीं ‘अनि-

षक्’ या शब्दाचा केला आहे. ‘निषक्’ म्हणजे ‘भक्ता’, ज्यांत बाण भरून ठेवि-
 तात तो. त्यावरून ‘अनिषक्’ म्हणजे
 ज्याजनाळ ‘भक्ता’ किंवा त्यासारखीं
 दुसरीं आपलें संरक्षण करण्याचीं साधनें
 नाहींत तो. ‘निषक्की’ म्हणजे ज्यास
 भक्ते आहेत ते. (उदाहरणार्थ ऋ. ३.
 ३०. १५; ७. ५७. २ हे मंत्र आणि
 त्यावरील सायणभाष्य पाहा). असें
 असतां सायणाचार्य येथें ‘राक्षसांनीं ज्यास
 घेरलेलें नाहीं अशा यज्ञाकरिता’ असा
 छिष्ट अर्थ कां करितात समजत नाहीं.

१४. हे अग्नी, पुष्कळ स्तुति
करणाऱ्या हविर्दात्याला जी [जी]
उत्कृष्ट वस्तु इष्ट [असते], स्त्री
[ती] तू [त्याला] देत असतोस.
तुला दीनाचाहि पालन करणारा
पिता असं म्हणतात. महा विद्वान्
तूं पामरालाहि मार्ग दाखवितोस.

14. Thou, Agni, givest
that highest good to the
much-praying sacrificer
that [is] desired [by him].
Thou art called the sup-
porting father of even the
poor. Thou the greatest
sage teachest the ignorant
the ways.

१४. हा मंत्र स्पष्टच आहे. परंतु
एक दोन शब्दाविषयी थोडेंसें येथें लि-
हिळें पाहिजे. 'पुष्कळ स्तुति करणाऱ्या'
हा अर्थ आम्हीं 'उद्गृह्णताय' या विशेष-
णाचा केला आहे. सायणाचार्य 'ज्याची
(यजमानाची) पुष्कळांनीं स्तुति क-
रावी' असा कर्मणि अर्थ करितात. आ-
मचा अर्थ विशेष सरळ आणि सयुक्तिक
आहे इतकेंच नव्हे पण त्याला सायणो-

क्तीचेंहि प्रमाण आहे; "शं यत् स्तोत्रं
आपये भवात्पुद्गुशसाय सवितर्जरेत्रे"
(ऋ. २. २२. ११) याजवरील त्याचें
भाष्य पाहा.

'देत असतोस' = 'वनोषि.' या अर्था-
स ऋ. ७. १५. ४; ई. १६. २८ (अग्नि-
नो वनते रयिम्); १. १६२. २२
(क्षत्रं नो अश्वो वनता हविष्मान्)
इत्यादि अनेक प्रमाणे आहेत.

त्वमग्ने प्रयतदक्षिणं नरं वर्मेव स्यूतं परि पासि विश्वतः ।

स्वादुक्षद्या यो वसतौ स्योनरुज्जीवयाजं यजते सोपमा

दिवः ॥ १५ ॥ ३४ ॥

त्वम् । अग्ने । प्रयतदक्षिणम् । नरम् । वर्म इव । स्यूतम् । परि । पासि ।

विश्वतः ।

स्वादुक्षद्या । यः । वसतौ । स्योनरुत् । जीवयाजम् । यजते । सः ।

उपमा । दिवः ॥ १५ ॥ ३४ ॥

भाषायाम्.

१५. हे अग्ने, प्रयतदक्षिणं (=येन दक्षिणा दक्षास्ति ते) नरं (=मनुष्यं), स्यू-
तम् (=अङ्गोपरि परिहितं सूच्यादिना दृढीकृतं च) वर्म इव (=कवचं यथा)
[परिपासि] [तन्नत्] त्वं विश्वतः (=सर्वतः) परिपासि (=सम्यक्पालयसि) ।
यो [नरः] स्वादुक्षद्या (=स्वादुह्रस्वः) [सन्] वसतौ (=स्वगृहे) [अतिथिभ्यः]
स्योनरुत् (=सुखासनदानादिना सुखकारको) [भवति], जीवयाजं (=जीवनि-
ध्यायं यज्ञं) यजते (=अनुतिष्ठति) [च], स दिव उपमा (=गुणोक्तस्य समीप-
तरो) [भवति] ॥

१५. हे अग्नी, जो मनुष्य दक्षिणा देतो त्याला, आंगावर घातलेलं कवच [रक्षण करिते], तसा तू चहूंकडून रक्षितोस. जो [कोण] मिष्ट पक्वान्नांनीं [आपल्या] घरीं [अतिथींस] संतुष्ट करितो. [आणि] जीवत प्राणी बळी देतो तो दिव्य लोकाच्या अतिसंनिध [राहतो].

१५. हा मंत्र कठिण आहे असें नाहीं. पण त्यांत सांगितलेल्या गोष्टी ध्यानांत ठेवण्याजोग्या आहेत. मंत्रकर्ता म्हणजे, 'जो' मनुष्य यज्ञांत स्तोत्र्यांस दक्षिणा म्हणजे देणगी देतो तो अग्नीला इतका पिय होतो कीं, आपण त्याचें चहूंकडून संरक्षण करितो; आणि जो मनुष्य आपल्या घरीं गोडगोड पक्वान्नें करून आणि आसन वगैरे चांगलें देऊन अतिथींस संतोष करितो आणि जीवत प्राणी मारून त्याचें मांस अग्नीस वगैरे अर्पण करितो तो स्वर्गाचे अणदी जवळ जातो.'

यावरून जे स्तोत्रे म्हणजे त्रिद्वान् कवि यज्ञ करण्याचे कामीं लावीत त्यास दक्षिणा म्हणजे मोल देऊन लावण्याची चाल प्राचीन आहे असें दिसतें. आणि मिष्ट भोजन देऊन वगैरे अतिथींची

15. Thou, Agni, protectest from all sides, like an armour that is sewed on, the man that has given largesses [in the sacrifice]. He who has in [his] house sweet dainties [and] is hospitable [and] offers a sacrifice with a live animal, [goes] nearest to the heaven.

संभाषना करणें हें फार स्तुत्य आहे असेंहि फार प्राचीन काळापासून आमचे पूर्वज समजत आले आहेत. तिसरी गोष्ट म्हणजे जीवत प्राणी मारून बळी देण्याविषयांची तिजविषयां व त्याविषयां काय काय विचार आपल्या मनांत येतात तें उघडच आहे, त्यासंबंधी विशेष लिहावयास नको.

'दिव्य लोकाच्या अति संनिध [राहतो]' = 'दिव उपमा'. 'उपमा' हें वेधे क्रियाविशेषण होय. या अर्थाला प्रमाणभूत एक प्रयोग ऋ. ८. ६९. १३ या मंत्रांत आहे. दुसरे प्रयोग आदळत नाहींत. पण 'उपमा' म्हणजे सानिध्य. आणि 'उपमा' ही 'उपमया' अथवा 'उपमायाम्' या अर्थी तृतीया अथवा सप्तमी वेदांत संभवते.

इमामग्ने शरणि मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् ।

आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां भूमिरसृष्टिऋन्मर्त्यानाम्

॥ १६ ॥

इमाम् । अग्ने । शरणिम् । मीमृषः । नः । इमम् । अध्वानम् । यम् ।

अगाम । दूरात् ।

आपिः । पिता । प्रमतिः । सोम्यानाम् । भूमिः । असि । ऋषिऋत् ।

मर्त्यानाम् ॥ १६ ॥

भाषायाम्.

१६. हे अग्ने, [वयं] यमिममध्वानं दूराद् अगाम (=यदिमं मार्गं दूराद् गतवन्तः=यद् मार्गं परित्यज्य एवं दूराद्गतवन्तः सन्मार्गं त्यक्त्वा एवम् असन्मार्गेण गतवन्तः) इमां (=तां मार्गादगमनरूपां) नः (=अस्माकं) शरणिम् (=अपराधम्) [अ] मीमृषः (=मर्षय=क्षमस्व) । [त्वं हि] सोम्यानां (=सोममर्षयतां) मर्त्यानाम् आपिः (=बान्धवः), पिता, प्रमतिः (=प्रकृष्टमतियुक्तो नाथः), भूमिः (=भरणस्य पोषणस्य कर्ता) ऋषिऋत् (=ऋषित्वदाता) [च] असि ॥

१६. हे अग्नी, [आम्ही] मार्ग सोडून जे असे चाललो तो हा आमचा अपराध तू क्षमा कर. [कारण कीं,] [तू] सोमयाग करणाऱ्या मत्स्यांचा बांधव, पिता [आणि] नाथ आहेस [आणि] त्यांचा पोषणकर्ता [असून] त्यास ऋषि करणारा [आहेस].

१६. 'मार्ग सोडून जे असे चाललो तो हा आमचा अपराध' - 'इमम् अध्वानं दम् अगम दुरात्' अक्षरशः अर्थ, 'जो हा मार्ग आम्ही दुळून चाललो आहो.' म्हणजे, 'मार्ग' सोडून असे आडमार्गाने जे आम्ही चाललो' तो हा आमचा अपराध इ०. मार्ग म्हणजे आपलें कर्तव्य कर्म सोडून आम्ही जे अशा प्रकारें भलभलतेंच करितो तो अपराध. 'अशा प्रकारें' म्हणजे ज्या प्रसंगास अनुलक्षून मंत्रवक्ता बोलत असेल त्यांत जे आडमार्गाचे वर्तन झाले असेल त्या रीतीने; 'आम्ही' हें जे कांहीं पातक केले असेल त्याचो क्षमा कर'.

अग्नि क्षमा करील यांत मंत्रवक्त्याला संशय नाही. कारण बाप आपल्या मुलाचे अपराध क्षमा करीत असतो. आणि अग्नि हा या मंत्रवक्त्यासारिखे जे सोम अर्पण करणारे मर्त्य आहेत त्यांचा बाप, बांधव, काळजी घेणारा, आणि पोषण करणारा आहे, आणि तो त्यास ऋषि करितो, म्हणजे कवि करितो, मंत्र रचण्याची शक्ति त्यास देतो. या मंत्रांत 'पोषणकर्ता' हा अर्थ आम्हीं 'भूमिः' या शब्दाचा केला आहे. 'भूमि' हा शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं

16. Agni, pardon us this our sin that we have thus gone astray from the road. [For] [thou] art the friend, the father, the supporter, the nourisher [and] the inspirer of the mortals that offer the Soma [to thee].

येत नाही. आम्हीं याचा अर्थ 'भू' = 'भरणे', 'पोषण' या धातूपासून 'पोषणकर्ता' असा केला आहे. (जसा 'कृ' अथवा 'चृ' = 'चलन करणे' यापासून 'कृमि' - 'क्रिमि' यापेक्षा 'कृमि' हें रूप शुद्ध दिसतें. - हा शब्द. निघाला आहे तसा 'भृ' पासून 'भूमि'). क्र. ४. ३२. २. यांत "भूमिर्धृद अस्मि तृनुजिः" असें इंद्राला म्हटलें आहे, आणि क्र. ७. ५६. २० यांत "इमे रघं चिन्मरुतो जुनन्ति भूमिं विद्यथा वसवो जुषन्त" असें मरुतीविषयीं म्हटलें आहे, या दोन्ही स्थळीं प्रस्तुत मंत्रांत आम्हीं केलेला अर्थ जुळत नाही असे दिसत नाही. सायणाचार्य व इतर कितीएक विद्वान् या सर्वस्थळीं 'भ्रम' यापासून व्युत्पत्ती करून 'फिरणारा', 'भटकणारा', 'चपल' अथवा 'गरीब' इत्यादि अर्थ करितात. पण हे अर्थ क्र. ३. ६२. १ यांत, आणि २. ३४. १ यांत हा शब्द आला आहे त्यांत जुळतो तो तेथें ध्यावद् आणि आम्हीं केलेला येथें ध्यावा असें आम्हांस वाटतें. हीं जीं वर यांच स्थळें सांगितलीं इतक्यांतच 'भूमि' शब्द आला आहे. दुसरीं अजून उपलब्ध नाहीत.

मनुष्वदग्ने अङ्गिरस्वदङ्गिरो ययातिवत्सदने पूर्ववच्छुचे ।
अच्छ याहा वह दैव्यं जनमा सादय बर्हिषि याक्षे च
प्रियम् ॥ १७ ॥

मनुष्वत् । अग्ने । अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरः । ययातिवत् । सदने । पूर्ववत् ।
शुचे ।
अच्छ । याहि । आ । वह । दैव्यम् । जनम् । आ । सादय । बर्हिषि ।
याक्षि । च । प्रियम् ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१७. हे अग्ने, हे अङ्गिरः. हे शुचे (=पवित्र) [अग्ने]. [त्वं] मनुष्वत्
(=मनुषो नाम मनुष्याणामादिपुरुषस्य सदने यथा आयाः तद्वत्), अङ्गिरस्वत्
(=अङ्गिरसामृषीणां सदने यथा आयाः तद्वत्), ययातिवत् (=ययातिनामकस्य
कस्यचिन् प्रत्यातस्य राज्ञः सदने यथा आयाः तद्वत्), पूर्ववत् (=अस्माकं ये
पूर्वं पूर्वपुरुषास्तेषां सदने यथा आयाः तद्वत्) [च] [अस्माकं] सदने अच्छ-
याहि (=आयाहि) । दैव्यं जनं (=देवजाति=सकलान्देवान्) आवह (=आनय) ।
[तान्] आ बर्हिषि (=एतद्बर्हिस्तनोषरि) [नि] वादय (=उपवेशय) । प्रियं
[हविः] याक्षि च (=यजेः=यजनं कृत्वा अर्पय च) ॥

‘ऋषि करणारा [आहेस]’=‘ऋषि-
कृत्.’ उपासकाची जी कोणी इष्ट देवता
असेल ती त्याला ऋषि (अथवा कवि)
कहे शकते आणि तिणें त्यास कवि
करावें अशी प्रार्थना पूर्वी एकदा आली
आहे. सूक्त १० मंत्र ११ याजवरील
टीप ७३ व्या पृष्ठावर पाहा. त्यातील
प्रार्थना इंद्रास केळी आहे. प्रस्तुतचें
वर्णन अग्नीविषयीं आहे. ऋ. ३. ४३.
५ यांत त्या मंत्राचा कर्ता इंद्रास म्हणतो,
“कुविन्मा गोशं करते जनस्य कविद्
राजानं मषवन् ऋजीषिन् । कुविन्
म ऋषि पपिवांसं सुतस्व” इ०=हे
मषवन्, तूं मला लोकावर अधिकारी

करशील काय? मला राजा करशील
काय? सोम पिणारा असा ऋषि मला
करशील काय?” इ०.

यावरून एक गोष्ट अशी उघड होते
कीं, ‘ऋषित्वे’तपोवळानें येत होतें आणि
ऋषींची शक्ति व अधिकार आणि यो-
ग्यता हीं देवांपेक्षाहि अधिक होतीं,
अशी जी पुराणादिकांवरून आमची
समजूत झाली आहे ती निराधार सम-
जली पाहिजे. बरें कोणी यःकश्चित्
मंत्रकर्ता आपणास ऋषि करण्याविषयीं
वेदांत प्रार्थना करीत असतो असेंहि
समजूत नये. कारण कीं, ‘आम्हांस आ-
लीकडे जे ऋषींमध्ये प्रमुख ऋषि ऐकून

१७. हे अग्नी, हे अंगिरा, हे पवित्र [अग्नी], [तू] मनुष्या [घरीं येत होतास] तसा, अंगिराच्या [घरीं येत होतास] तसा, ययातीच्या [घरीं येत होतास] तसा, [आणि] [आमच्या] पूर्वजांच्या [घरीं येत होतास] तसा [आज] [आमच्या] घरीं ये, [आणि] सगळ्या देवांस आण, [आणि] त्यांस [या आमच्या] दर्भासनीं बसवि [आणि] [त्यांला] प्रिय [हवि] अर्पण कर.

ठाळक आहेत त्यांत 'वसिष्ठ' हा श्रेष्ठ आहे; पण तोहि मूळचा 'ऋषि' नव्हता आणि त्याचा मार्गाहून वरुणानें ऋषि केला असें तोच आपल्या तोंडानें क्र. ७. ८८. ४ या (वसिष्ठकृत) मंत्रांत सांगतो: "वसिष्ठ ह वरुणो नाव्याधाद्युषि चकार" = 'वरुणानें वसिष्ठाला (म्हणजे मला मंत्रकर्त्याला) आपल्या नावेत बसविलें आणि मला ऋषि केलें.' या पेक्षाहि चांगलें दुसरें प्रमाण, 'ब्राह्मण' म्हणजे केवळ ब्राह्मणाचा मुलगा अथवा 'ऋषि' म्हणजे ऋषीचा मुलगा नव्हे, आणि ब्राह्मणाच्या कुळांत जन्म घेतल्यानें ब्राह्मण होत नाहीं आणि ऋषीच्या कुळांत जन्म घेतल्यानें ऋषि होत नाहीं याविषयी क्र. १०. १२५. ५ यांत

17. O Agni, O Angiras, O pure [one], come [thou] to [our] house as [thou camest] to [the house of] Manu, as [thou camest] to [the house of] Angiras, as [thou camest] to [the house of] Yayāti, as [thou camest] to [the house of] our ancestors; bring hither [and] seat all the gods, on the *kus'a*-[grass] [and] offer [to them] the oblation they love.

आहे तें असें:—या मंत्रांत आकाशवाणी ('वागाम्भृणी') म्हणजे प्रत्यक्ष ईश्वराची वाचा बोलते आहे, आणि ती म्हणते कीं, "अहम् एव स्वयम् इदं वदामि जुष्टं देवेभिः उत मानुषेभिः । यं कामये तं तम् उग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तम् ऋषिं तं रुमेधाम् ॥" = 'हें माझे स्वताहाचें वचन आहे, [आणि] तें देवांस आणि मनुष्यांस संमत आहे, [कीं] जो मला आवडतो त्याला [मी] बळवान् करितों, जो मला आवडतो त्याला [मी] ब्राह्मण करितों, [जो मला आवडतो] त्याला [मी] ऋषि [करितों] [आणि जो मला आवडतो] त्याला [मी] बुद्धिमान् [करितों].'

१७. 'हे अंगिरा.' अग्नीस अंगिरा असें नांव असल्याविषयी पूर्वी (क्र. १. १. ६ यावरची टीप पृष्ठ ४) सांगितलेंच आहे. या ठिकाणां 'इतकेंच

अधिक सांगायचें आहे कीं, या सूक्ताचा कर्ता जो हिरण्यस्तूप ऋषि तो अंगिरस् कुळांतल होता आणि त्याणें या सूक्ताच्या पहिल्या मंत्रांत अग्नीस

एतेनाग्निं ब्रह्मणा वावृधस्व शक्तीं वा यत्ते चक्रमा विदा वा ।

उत प्र णेप्यभि वस्यो अस्मान्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या

॥ १८ ॥ ३५ ॥

एतेन । अग्ने । ब्रह्मणा । वावृधस्व । शक्तीं । वा । यत् । ते । चक्रम् ।

विदा । वा ।

उत । प्र । णेपि । अभि । वस्यः । अस्मान् । सन् । नः । सृज ।

सुसमत्या । वाजवत्या ॥ १८ ॥ ३५ ॥

भाषायाम्.

१८. हे अग्ने, यद् एतद् ब्रह्म (ऋतौत्रं) शक्त्या वा (अस्मदीयकवित्त्व-
शक्त्या=यथाशक्ति) विदा वा (ज्ञानेन=यथाज्ञानं) [वयं] ते (नुभ्यं=
त्वदर्थं) चक्रम् (कृतवन्तः स्मः), तेन [त्वम्] [अ]वीवृधः (प्रसन्नो भा-
व्यस्व) । उत (आप च) अस्मान् अभि वसीयः (उत्तमं श्रेयः प्रुति) प्रणय ।
नः (अस्मान्) वाजवत्या (अन्नादिसंपृक्तया) सुमत्या (अस्मद्विषयया तव
सुप्रसन्नबुद्ध्या) संसृज (संयोजय) ॥

अंगिरस कुळाचा आदिपुरुष असें म्ह-
टलें आहे तें व त्यावरील टीप पाहा.

‘मनुच्या’ ‘[घरीं येत होतास] तसा’
=‘मनुष्वत्’ ‘मनु’ (अथवा ‘मनुस्’) हें
मनुष्यांचा आदिपुरुष मनु त्याचें नांव
होय याविषयीं पर्वी (चवथ्या मंत्रावरील
टीपेंत) सांगितलेंच आहे. मंत्रकर्ता
असें समजत आहे कीं, जसा आपण
आपल्या घरीं अग्नीला प्रदीप करून
होमहवन करीत आहें तसाच मनुष्य
जातीचा आदिपुरुष मनुहि करीत
होता. आम्हीं जें (होम, हवन, बळि
इत्यादि) करितों तेंच आमचे पुरातन
वाडवडील करीत असत असें मभिण्या-
विषयींचीं उदाहरणें दुसऱ्या लोकांच्या
धर्मग्रंथांतहि आढळतात हें सांगावयास
नकोच.

‘अंगिराच्या घरीं’ इ० या ठिकाणीं

अंगिरा म्हणजे अंगिरस कुळाचा जो
कोथ सरोवर आदिपुरुष होऊन गेळा
असेल, आणि ज्याच्या वरून त्या कुळा-
सं नांव पडलें, तो अत्तावा असें दिसतें.
(या सूक्ताच्या पहिल्या मंत्रांत अग्नीस
अंगिरस कुळाचा आदिपुरुष म्हटलें
आहे ती केवळ प्रशंसा होय.)

‘ययातीच्या घरीं’ इ० हा ‘ययाति’
म्हणजे मार्गाहून भारतातील वगैरे ज्या-
विषयीं कथा प्रख्यात झाल्या आहेत,
तोच प्रसिद्ध राजा समजला पाहिजे.
परंतु या राजाविषयीं वेदांत फार सां-
गितलेलें नाहीं. ऋग्वेदांत तर हें नांव
दोनदाच (ऋ १०. ६३. १) आलें
आहे. आणि त्यांत इतकेंच आढळतें
कीं, तो नहुषराजाचा पुत्र होय, आणि
तो यज्ञयाग करीत असे इतकी प्रसिद्धि
आहे. संहितोत्तर वैदिक ग्रंथांत त्यावि-

१८. हे अग्नी, हेँ जं [आम्हीं]
[आमच्या] शक्तीप्रमाणें अथवा
ज्ञानाप्रमाणें तुझें स्तोत्र केलें आहे ते
णेंकरून [तूं] प्रसन्न हो. आणि [तूं]
आम्हांस उत्तम कल्याणाप्रत न,
[आणि] जिजपासून संपत्तीचा
लाभ होईल अशी [तुझी] रूपा
आम्हांवर कर.

षयां लिहिलेलें आढळतेंच.

‘मनुष्वत्’, ‘आंगिरस्वत्’ आणि ‘यया-
तिवत्’ आणि ‘पूर्ववत्’ या पदांचा अ-
क्षरशः अर्थ ‘मनुप्रमाणे’, ‘अंगिरसाप्रमाणे’
‘ययातीप्रमाणे’ आणि ‘पूर्वजाप्रमाणे’.
म्हणजे ‘मनु आला तसा’ ‘अंगिरस
आला तसा’ ‘ययाति आला तसा’ आणि
‘पूर्वज आले तद्वा’ असा (कर्तारि)
साधारण संस्कृतात व्हावयाचा, परंतु
वेदांत आम्हां येथें केल्याप्रमाणेहि हो-
तो याविषयां आधारः—क्र. १. ४६. १. ३
‘मनुष्वत् शंभू आगतम्’=हे कल्याण-
कारक [अर्थी] हो, तुम्ही मनुष्या
बरीं आलां तसे येथें या. क्र. १. १०५.
१३ ‘स नः सन्नो मनुष्वदादेवान्य
क्षि’=‘यास्तव तूं येथें बसून मनुष्या
बरीं देवांस यजन केलेंस तसें कर’. (या
ठिकाणीं ‘मनुष्याप्रमाणे’ असाहि अर्थ

18. With this hymn,
Agni, which we have made
[as we could] for thee by
[our] ability or [our]
knowledge, allow thyself
to be pleased. And lead
us forth towards the high-
est good. Show us thy
favour, the source of pro-
sperity.

संभवेळ खरा). क्र. ४. ३७. ३.
‘जुञ्चे मनुष्वत्...सोमम्’=‘मनुनें सोम
अर्पण केला तसा मी करीत आहे.’
क्र. १. ४५. ३ ‘प्रियमेधवन् अत्रिवत्
जातवेदः विरूपवत् । अङ्गिरस्वत् महि-
व्रत प्ररुणवस्य श्रुधि हवम्’=हे अग्नी,
तूं प्रियमेधाची, अत्रीची, विरूपाची आणि
अंगिराची हाक ऐकिलीस तशी मज
प्रस्कण्याची ऐक. शिवाय क्र. ६. ४९.
११; ८. ४०. १२ हेहि मंत्र पाहा.

‘[त्याला] प्रिय [हवि] अर्पण
कर’=‘यक्षि च प्रियम्’ यांतील ‘प्रियम्’
हें ‘दिव्यं जनं’ याचें विशेषण घेतलें
तरी चालेल. तसें केल्यास, ‘प्रिय [अ-
से जे] सकल देव, त्यांस आणि [आणि]
त्यांस [या आमच्या] दर्शनां बसीव
[आणि] त्याजला [हवि] अर्पण कर’
असें भाषांतर करावें.

१८. हें एकतिसावें सूक्त येथें संपलें.
आणि सूक्ताचा असावा तसा उपसंहार
या मंत्रांत आहे. एकंदरीत हा मंत्र फार
सुंदर आहे यांत संशय नाही. एक तर,
यांत ‘ब्रह्म’ शब्दाचा मूळ अर्थ (स्तोत्र
हा) पूर्वी (सूक्त ३ मंत्र ५. पृष्ठ १६ येथें)
सांगितला आहे तो यांत आला आहे.

आणि ब्राह्मणाचें म्हणजे ब्राह्मणजातीचे
आदिकारण ‘ब्रह्म’ (स्तोत्र) कसें ते या
मंत्रांत योजिलेल्या ब्रह्मशब्दावरून दि-
सून येतें. दुसरें असें कीं, सूक्तवक्ता हें
अनादि आणि अनंत वेदांतील सूक्त
आम्हीं म्हटलें आहे तेणेंकरून तूं प्रस-
न्न हो’ असें म्हणत नाही; तर नव्,

सूक्त ३२.

हिरण्यस्तप आङ्गिरस ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ॥

इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री ।

अहन् अहिमन्वपस्ततर्द प्र वक्षणा अभिनत्पर्वतानाम् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । नु । वीर्याणि । प्र । वोचम् । यानि । चकार । प्रथमानि । वज्री ।

अहन् । अहिम् । अनु । अपः । ततर्द । प्र । वक्षणाः । अभिनत् ।

पर्वतानाम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. नु (=इदानीम्) [अहम्] इन्द्रस्य वीर्याणि (=पराक्रमयुक्तानि कर्माणि) प्र[अ]वोचम् (=प्रववाणि), यानि [वीर्याणि] वज्री [इन्द्रः] प्रथमानि चकार (=प्रथमं चकार) । [स हि] अहिं (=मेघं=वृत्रम्) अहन् (=हतवान्), [स] अपः अनुततर्द (=तदन्तरं मोचितवान्=भूमौ पातितवान्) [स च] पर्वतानां (=मेघानां) वक्षणाः (=ऊर्ध्वासि=मेघोदकात्मकदुग्धस्य) आशयान्) प्राभिनत् (=भिन्नवान्) ॥

द्दिन, अनाथ, शक्तिहीन, आणि अज्ञानी आम्हां मर्त्यांन जसा एकादा भाविक पुरुष आलीकडे म्हणेल तसेच हे अग्नी, यथाशक्ति आणि यथाज्ञान हें स्तोत्र तु-जप्रीत्यर्थ रचिलें आहे' असें म्हणतो. तिसरें असें कीं, उत्तरोत्तर आयुषी वृद्धति व्हावी म्हणून आणि अग्नीची आपणावर कृपा व्हावी म्हणून कवि मोठ्या भाविकपणानें आणि नम्रपणानें प्रार्थित आहे.

हा व अशा प्रकारचे दुसरे वेदमंत्र आम्हांस सुंदर व प्रिय कां व केव्हां लागतात? याचें उत्तर इतकेंच कीं, शक्तिमान् आणि ज्ञानमय देवापुढें शक्ति-हीन आणि अज्ञानी मनुष्य सर्वकाळीं, सर्वयुगीं, आणि सर्वस्थळां एकसारखाच असतो, त्याचा स्वभाव देशावरून किंवा युगावरून बदलत नाही असें या मंत्रापासून दिसून येतें म्हणून ते

फार सुंदर आणि प्रिय लागतात; आणि तसें जें दिसून येतें तें आग्रह सोडून आपण कबूल केळें तरच ते सुंदर आणि प्रिय लागतील. आम्हां जसे अल्पशक्तिमान्, अल्पज्ञानी, अल्पायुषी, आणि अनाथ आहों तसेच हिरण्यस्तूपा-दि जे महान् ऋषि तेहि होते.

'कृपा'='सुमतिः.' सायणाचार्य या स्थळां 'सुमति' शब्दाचा अग्नीची कृपा अथवा अनुग्रह असा आम्हां केलेला अर्थ न करितां 'यज्ञ करावा अशी जी मंत्रवक्त्याची सुबुद्धि ती' असा करितात; पण ऋ. २. ३४. १५ यांतील "अवा-ची सा मरुतः या वा ऊतिः ओ सु वाधा इव सुमतिः जिगातु" या अर्थ-चावरील त्याचेंच भाष्य पाहा. इतर-हि अनेक प्रयोग आम्हांस प्रमाणभूत असे आहेत.

सूक्त ३२.

ऋषि—वरील सूक्ताचा जो हि-
रण्यस्तूप ऋषि तोच. देवता—
इंद्र. वृत्त—त्रिष्टुप्.

१. प्रथम वज्रधारी [इंद्रा] ने
जे पराक्रम केले [ते] इंद्राचे [प-
राक्रम] भी आतां वर्णितों. [तो]
अहीस मारितां झाला; [आणि]
[तो] उदकें मुक्त करिता झाला,
[आणि] [तो] मेघांच्या कासी
फोडिता झाला.

१. हें सूक्त पूर्वीच्या सूक्ताच्या क-
र्त्याचेंच आहे. आणि ते इंद्राविषयीं
आहे. ऋग्वेदांत इंद्राविषयीं जां किती-
एक सुंदर स्मृति आहेत त्यांपैकी हें एक
आहे.

सूक्तकर्ता सूक्ताला कसा आरंभ करि-
तो तो पाहा. जसा आलीकडील एकादा
कवि आपल्या कथेच्या नायकाचें वर्णन
करण्यास आरंभ करील तसाच या
सूक्ताचा कर्ता 'हिरण्यस्तूप' करित आहे,
आणि इंद्राचे पराक्रम आपण वर्णन
करितों अशी प्रतिज्ञा करित आहे.

पहिल्या मंत्रांत इंद्राचे शीन पराक्रम
बाणले आहेत. परंतु तीन्ही मिळून
एकच रूपकावर अवलंबून आहेत. ते
रूपक हें कीं, मेघोदकरूपी गार्हस मेघ-
रूपी जो वृत्र अवरोधून टाकितो आणि
त्यास भूमीवर वाहू देत नाहीं आणि
वरचेवर आकाशांत कोडून ठेवितो
त्याजबरोबर इंद्रानें युद्ध करून त्याला
मारिलें. ('४६ व्या पृष्ठावरची टीप
पाहा.) त्याच वृत्राचें नांव या मंत्रांत

HYMN. 32.

To Indra. By Hiraṇyastūpa;
author of the previous hymn.
Metro—Trishtubh.

1. I will now sing forth
the victories of Indra which
the wielder of the thunder-
bolt achieved first : he
slew the Serpent ; he sent
down the waters ; he broke
open the udders of the
rain clouds.

'अहि' म्हणजे सर्प असें आहे. मेघरूपी
वृत्राला सर्प असें त्याच्या आकृतीवरून
म्हणण्याचा प्रचार पडला असावा. वृ-
त्रास 'अहि' अथवा सर्प म्हणण्याचा
प्रचार असल्याविषयीं वेदांत पुष्कळ
उदाहरणें आहेत. तर त्या वृत्रास इंद्रा-
नें मारिलें, हा त्याचा एक पराक्रम.
त्याला मारून त्याणें कोडून ठेविलेलीं
मेघोदकें भूमीवर पाडिली, हा दुसरा
पराक्रम. आणि तीं मेघोदकें सालीं
पाडण्याच्या पूर्वी दग घाच कोणी ज्या
गई त्याच्या कासी फोडिल्या, हा ति-
सरा पराक्रम. वृष्टि न होऊं देणारी
जी कोणी एक कल्पिलेली शक्ति ति-
च्याशीं लढून म्हणजे मेघगर्जना व
विद्युत्पादुर्भाव करून मेघ फोडून जमि-
नीवर पावसाचें पाणी पाडिलें इतकेंच
तात्पर्य.

या मंत्रांत 'वक्षणा' हा एक शब्द
जाठण आहे. हा सगळ्या ऋग्वेदांत ११
ठिकाणीं आला आहे, तीं सर्व स्थळें
तपासून पाहतां एक स्थळ (ई. ७२. ४)

अहन्नाहिं पर्वते शिश्रियाणं त्वष्टास्मै वज्रं स्वर्ग्यं ततक्ष ।

वाश्रा इव धेनवः स्यन्दमाना अज्जः समुद्रमव जग्मुरापः ॥ २ ॥
अहन् । अहिम् । पर्वते । शिश्रियाणम् । त्वष्टा । अस्मै । वज्रम् । स्वर्ग्यम् ।

ततक्ष ।

वाश्राः ऽइव । धेनवः । स्यन्दमानाः । अज्जः । समुद्रम् । अव । जग्मुः ।
आपः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. [स] पर्वते (=मेघे) शिश्रियाणं (=कृताश्रयम्) अहिं (=वृत्रम्) अहन्
(=हतवान्) । [तस्मिन् प्रसङ्गे] अस्मै [इन्द्राय] त्वष्टा स्वर्ग्यं (=शब्दयुक्तं=
गर्जतुं) वज्रं ततक्ष (=निर्ममे) । [अनन्तरं], वाश्राः (=वत्सान्प्रति हम्भार-
वोपेता) धेनवः [सहसा वत्सगृहं गच्छन्ति] तद्वत्, स्यन्दमानाः (=प्रसवणयुक्ता)
आपः समुद्रमज्जः (=समुद्रं प्रति शीघ्रम्) अवजग्मुः ॥

लेखीज कः सायणाचार्य निषेदुं स व
यास्कास अनसह्य सर्व ठिकाणां नदी
असा अर्थ करितात, परंतु या शब्दाचा
अर्थ तसा बसत नाही. बहुतकरून कास
(गाईची वगैरे), उदर (मातेचं वगैरे
कांज्यातून जन्म होतो) हा अर्थ
संभवतो, आणि नीट बसतो. हा शब्द
नित्य बहुवचनान्त आढळतो. सायणा-

चार्यांनाहि ६. ७२. ४ या मंत्रात
कास असा अर्थ केला आहे तोच आम्ही
येथे घेतला आहे. "गर्भ माता सुधितं
वक्षगासु विभर्ति" १०. २७. १६;
"सा 'वः प्रजा जनयद्भक्षणाभ्यः" अ०
१४. २. १४; "आते ददे वक्षणाभ्य
आतेऽहं हृदयाददे" ७. ११४.

२. [तो] पर्वताचा आश्रय करून राहणाऱ्या अहीस मरिता झाला; [तेव्हा] त्या [इंद्रा] साठी त्वष्टा [देव] गर्जणारे वज्र निर्माण करून देता झाला. मग उदकं खाली गळून हंबरणाऱ्या गार्हप्रमाणे समुद्राकडे त्वरेने वाहून गेलीं.

2. He slew the Serpent who had taken shelter in the mountain. [On that occasion] Tvashtā fashioned for him the rumbling thunderbolt. Like milk-cows lowing [for their calves] the waters trickled down and quickly flowed to the sea.

२. वरच्या मंत्रात जे सांगितलें तेंच या मंत्रात आहे. विशेष इतकेंच कीं, इंद्रानें वृक्षाशु (= पाण्याला अवरोधून ठेवणाऱ्या मेषरूपी शत्रूंना) युद्ध केलें तेव्हा त्वष्टा म्हणून जो देवाचा विश्वकर्मा म्हणजे पुतार (सूक्त १३, मंत्र १० या-वरील टीप १८ व्या पृष्ठावर पाहा) त्यानें इंद्राला वज्र करून दिलें. (तेथपासून वज्र इंद्राच्या हातीं आलें पूर्वी नव्हतें). मग इंद्र अहीशीं लढून त्यानें उदकें मोकळीं केलीं, म्हणजे पर्जन्यवृष्टी केली. तेव्हा जशा गार्ह आपल्या वासरांची आठवण करून हंबरडा फोडीत गौठगा-कडे धांवतात आणि त्यांस पान्हा फुटून त्यांच्या कासेतून दूध वाहून लागतें तशीं उदकें आकाशातून खालीं गळलीं आणि एकत्र होऊन नदीरूपानें मोठ्या क्षपा-ट्यानें समुद्राकडे वाहून गेलीं. हा

इंद्राचा विशेष पराक्रम या मंत्रात वर्णिला आहे.

मेषोदकांस हंबरणाऱ्या गार्हची जी उपमा दिली आहे त्यांत आर्यलोकाची प्राचीनकाळां राहण्याची साधी रीति दिसून येते. व त्यांच्या वारणांत अनन्वित उपमादिक अलंकारांचें आधुनिक लोकांच्या कवितेत असतें तसें अजून मुळीच नाही.

‘पर्वताचा आश्रय.’ पर्वत म्हणजे येथें मेषच समजावयाचा. मेषाची म्हणजे ढगाची आकृति पर्वतासारखी असते म्हणून संस्कृतांत जे पर्वतवाचक शब्द तेच मेषवाचक असतात; आणि याच गोष्टीमुळे, इंद्रानें पर्वताचे पक्ष छेदिले वगैरे पुराणांतरींच्या प्रसिद्ध कथांचें बीज येदांत आहे, तें पुढें प्रसंग येईल तेव्हा आम्ही उघड करून सांगू.

वृषायमाणोवृणीत सोमं त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्य ।

आ सायकं मृषवादनं वज्रमहन्नेनं प्रथमजामहीनाम् ॥ ३ ॥

वृषायमाणः । अवृणात । सोमम् । त्रिकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ।

आ । सायकम् । मृषवा । अदत्त । वज्रम् । अहन् । एतम् । प्रथमजाम् ।

अहीनाम् ॥ ३ ॥

यदिन्द्राहं प्रथमजामहीनामान्मायिनाममिनाः प्रीत मायाः ।

आत्सूर्यं जनयन्नामुषासं तादीत्ना शत्रुं न किला विविस्ते

॥ ४ ॥

मत् । इन्द्र । अहन् । प्रथमजाम् । अहीनाम् । आत् । मायिनाम् ।

अमिनाः । प्र । उत । मायाः ।

आत् । सूर्यम् । जनयन् । दाम् । उषसम् । तादीत्ना । शत्रुम् । न ।

किल । विविस्ते ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. वृषायमाणः (=वृष इवावरन्=बलवान्) [इन्द्रः] सोमम् अवृणीत (=वाञ्छितवान्) । [वाञ्छित्वा च] [स] त्रिकद्रुकेषु (=ज्योतिर्गौरावुरित्येतन्नामकेषु उत्सवदिवसेषु) सुतस्य (=अभिषुतस्य सोमस्य अंशम्=अभिषुतं सोमं) [यथावाञ्छम्] अपिबत् । [पीत्वा च] मृषवा (=धनवानिन्द्रः) सायकं (=मारकं) वज्रम् आदन । [आदाय च] अहीनां (=शत्रुरूपाणां सर्पाणां) प्रथमजां (=प्रथमोत्पन्नं=ज्येष्ठम्) एतं (=जलावरोधकं मेघरूपं सर्पम्) अहन् ॥

४. हे इन्द्र, यद् (=यदा) [त्वम्] [अहीनां] प्रथमजां (=ज्येष्ठम्) [आहम्] अहन् आत् (=तस्मात् कालात्=अनन्तरं) [त्वं] मायिनामुत (=मायेपितानामितरेषां शत्रूणामपि) मायाः प्रार्थनाः (=प्रकर्षेण अनाशयः) । आत् (=तदनन्तरं) [त्वे] सूर्यं नामुषसं [च] जनयन् (=यदा जनयन्नासीः) तादीत्ना (=तदाः त्नीं) शत्रुं न किल (=नैव) विविस्ते (=विषिदिषे=अविन्दः) ॥

३. बलवान् [इंद्रा] स सोमा-
ची वांछा झाली, [तेव्हा] [तो]
त्रिकद्रुकाच्या वेळीं सोम पोता
झाला. [आणि मग] [तो] म-
घवा घातक वज्र [हातांत] घेता
झाला, [आणि] [सकल] अ-
हीमध्ये वडील [जो] हा अहि
त्याला मारिता झाला.

४. हे इंद्रा, प्रथम [सकल]
अहीमध्ये वडील [अही] स [तूं]
मारिता झालास आणि त्यानंतर
[तूं] मायावींच्या माया भंगून
टाकिता झालास. नंतर [तूं]
सूर्यांत, दुलोकांत [आणि] उषेतें
उत्पन्न करूं लागलास तेव्हा तुला
कोणी शत्रु भेटलाच नाही.

3. The mighty [Indra]
desired Soma; He drank
of the extracted juice in
the *Trikadruka* [festivals].
[Indra] the lord of riches
then took up the deadly
thunderbolt [and] killed
this [Serpent], the eldest
of Serpents.

4. Indra, after [thou]
hadst slain the eldest of the
Serpents, [thou] didst de-
stroy the machinations of
the machinators. There-
after [when] creating the
Sun, the Heaven [and]
Ushas (the Dawn) [thou]
didst not then meet with
an enemy indeed.

३. या मंत्राचा भावार्थ:—‘बलयान्
इंद्रास पूर्वी सोम पिण्याची वांछा झाली;
तेव्हा त्रिकद्रुक म्हणून जो एक तीन
दिवसांचा सण येतो, त्या सणांत लो-
कांनीं सोम तयार करून इंद्रास पाजला.
तो सोम पिऊन इंद्रास बळ आलें, आणि
त्याणें आपलें भयंकर वज्र हातांत घेत-
लें आणि तेणें करून सकल शत्रूंत ज्येष्ठ
असा जो हा मेघोदकाचा अवरोधक
वृत्ररूपी सर्प त्याला मारून टाकिला.’

या मंत्रांत ‘त्रिकद्रुक’ हा शब्द क-
ठिण आहे. बाकी सर्व मंत्र उघड आहे.
‘त्रिकद्रुक’ शब्द नित्य अनेकवचनीच
बैदांत येतो. आणि सायणाचार्य सर्वत्र
‘ज्योति, गी, आणि आयु या नांवांचे
ही तीन याग म्हणजे यज्ञ करण्याचे

प्रसंग अथवा दिवस त्या दिवसांत’
असा अर्थ करितात (ऋ. २. २१.
१७; २. १५. १; २. २२. १; ८. १३.
१८; ८. १२. २१ हां स्थळें पाहा. या
सर्व स्थळां इंद्र त्रिकद्रुकांत सोम प्याला
असें सांगितलें आहे.) आम्हांसहि
फारकरून तसेंच वाटते. ‘त्रिकद्रुक’ म्ह-
णजे तीन दिवसपर्यंत चालणारा ए-
कादा वार्षिक सण असावा, आणि त्या
प्रसंगां इंद्रास सोम अर्पण करण्याची
काही विशेष चाल असावी. आणि ती
चाल का पडली त्याचें कारण दाखवि-
ण्याकरिता मागाहून लोकांनीं असें स-
जविलें असेल की, इंद्रानें जो वृत्राला
मारिला तो त्रिकद्रुक सणांत सोम पि-
ऊन मारिला. त्रिकद्रुक हें नांव कशाचे

अहन्वृत्रं वृत्रतरं व्यंसमिन्द्रो वज्रेण महता वधेन ।

स्कन्धांसीव कुलिशेना विवृक्णाहिः शयत उपपृक्पृथिव्याः

॥ ५ ॥ ३६ ॥

अहन् । वृत्रम् । वृत्रऽनरम् । विऽअंसम् । इन्द्रः । वज्रेण । महता । वधेन ।

स्कन्धांसिऽइव । कुलिशेन । विऽवृक्णा । अहिः । शयते । उपऽपृक् ।

पृथिव्याः ॥ ५ ॥ ३६ ॥

भाषायाम् .

५. इन्द्रः वृत्रतरम् (=अतिशयेन वृत्रलक्षणयुक्तं=शत्रुलक्षणयुक्तम्) [अहिं] कुलिशेन (=कुठारेण) स्कन्धांसि (=वृक्षस्कन्धान्) विवृक्णानि (=छिन्नानि) [कुर्वन्ति] तद्वन् व्यंसं (=विगतांसं=छिन्नबाहुर्वया भवति तथा=विगतांसं कृत्वा) महता वधेन (=मारकेण) वज्रेण अहन् (=हतवान्) । [अनन्तरम्] अहिः पृथिव्याः उपपृक् (=भूमेः समीपं) शेते (=शिशये) ॥

हून पडलें तें निधवानें सांगवत नाही. कितीएक विद्वान् 'कद्रू' म्हणजे सोमपात्र असा (ऋ. ८. ४५. २६ यांत 'कद्रुवः' म्हणजे 'सोमपात्रांतून' असे-सायणाचार्याविरुद्ध-समजून) अर्थ करित्वा, आणि प्रस्तुत मंत्रांत व इतर मंत्रांतहि 'त्रिकद्रुकेषु' याचा 'तीन सोमपात्रांतून' असा अर्थ समजतात. परंतु आम्हांस वाटतें सायणाचार्यांचें भाष्य अशा प्रसंगीं विशेष प्रमाणीभूत मानावें.

४. या मंत्रांत इतकेंच सांगवयाचें मंत्रकर्त्याच्या मनांत आहे कीं, 'हे इंद्रा, तूं प्रथम ह्या मोठ्या अहीस म्हणजे मेघोदकाचा अवरोध करणाऱ्या वृत्राला मारिलेस, आणि नंतर जे लहान लहान दुसरे शत्रू म्हणजे सूर्याला उगवून न देणारे अंधकाररूपी वगैरे शत्रू त्यांस मारून टाकिलेस. आणि नंतर तूं सूर्याला, ब्राला (म्हणजे तेजःपुंज असंख्य तारे ज्यांत आहेत अशा आका-

शाला) आणि उषेला म्हणजे प्रभातरूपी जी देवी (पूर्वी ३० व्या सूक्ताच्या २० व्या मंत्रांत सांगितली) तिला निर्माण केलेस, तेव्हा तुला प्रतिबंध करणारा शत्रु कोणीहि नाहीसारखाच' झाला.

पाऊस पडत नाही त्याचें कारण मेघोदकांस अवरोधून धरणारा कोणी वृत्र म्हणून आहे त्याला इंद्रानें मारिलें (व अजून प्रत्येक पावसाळ्याच्या आरंभी मारितो) म्हणून पाऊस पडतो, असें जसें आमचे पूर्वज आर्य समजत, त्याप्रमाणेंच सूर्याचे किरण अंधारामुळें दिसत नाहीत तेहि तशाच एका दुसऱ्या शत्रूच्या कृत्यामुळें होत असें ते मानीत. आणि त्या शत्रूस इंद्रानें मारून टाकिलें म्हणून सूर्य चंद्रादि व उषा ह्या उगवतात अशी त्यांची समजूत होती असें वेदवाणीवरून दिसून येतें.

५. इंद्र मोठ्या [आणि] मारक वज्रानें [इतर] शत्रूंपेक्षां मोठा शत्रु [जो] [अहि] त्याला मारून त्याचे बाहू, कुठारीनें [वृक्षाच्या] डावळ्या तोडिल्याप्रमाणें, तोडून टाकितो झाला. [तेव्हां] [तो] अहि भूमीवर पडला

५. वरच्या मंत्रांत अहीस इंद्रानें मारिलें म्हणून तांगितलें. मारण्याचा प्रकार या मंत्रांत सांगतां. तो हा कीं, 'अहीस मागून त्याचे हस्त छेदन टाकिले, कीं कुहांडीनें जशा एकात्रा झाडाचे खांदेच तोडावे; मग अहि हस्तरहित होतोय जमिनीवर पडला आणि त्याच्यानें उठवेनासं झालें.'

या मंत्रांत विशेष काहीं सांगण्याजोगें नाहीं. 'त्याचे बाहू तोडून टाकितो झाला' हा अर्थ आम्हीं सायणाचार्यांस अनुसरून 'व्यंस' या क्रियाविशेषणापासून काढिला आहे. 'व्यंस' हें इतर

5. Indra slew the enemy more hostile than other enemies, with his great [and] deadly thunderbolt, and deprived him of his arms like as [one would] cut the branches of a tree with an axe. The Serpent [then] lay prostrate on the earth.

बहुतेक ठिकाणीं ऋग्वेदांत एक असुराचें नांव आहे असें दिसतें, आणि त्यास इंद्रानें मारिलें असें वर्णन येत असतें. (ऋ. ४. १८. ९ यांत सायणाचार्य सुद्धा 'व्यंस' या नांवाचा असुर असा अर्थ करितात, आणि २. १४. ५ यांत विशेषनाम स्वचित आहे यांत संशय नाहीं). परंतु सायणाचार्य कितीएक ठिकाणीं आणि तसेच या प्रस्तुत स्थळांहि 'व्यंस' याचा अर्थ आम्हीं येथें केल्याप्रमाणें करितात. या ठिकाणीं तो युक्त दिसतो म्हणून आम्हीं घेतला आहे.

अयोद्धेव दुर्मद आ हि जुह्वे महावीरं तुविबाधमृजीषम् ।

नातारीदस्य समृतिं वधानां संरुजानाः पिपिषे इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अयोद्धेव । तुः । आ । हि । जुह्वे । महावीरम् । तुविबाधम् ।
ऋजीषम् ।

न । अतारीत् । अस्य । सम् । सं । रूजानां । सम् । रुजानाः
पिपिषे । इन्द्रशत्रुः ॥ ६ ॥

अपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रमास्य वज्रमग्निं सानौ जघान ।

वृष्णो वधिः प्रतिमानं बुभूषन्पुरुत्रा वृत्रो अशयश्चस्तः ॥ ७ ॥

अपात् । अहस्तः । अपृतन्यत् । इन्द्रम् । आ । अस्य । वज्रम् । अधि ।
सानौ । जघान् ।

वृष्णः । वधिः । प्रतिमानम् । बुभूषन् । पुरुत्रा । वृत्रः । अशयश्चस्तः ।
विअस्तः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. [स वृत्रः] अयोद्धेव दुर्मदः (= निःशत्रुरिव सगर्वः) महावीरं तुविबाधं
(= बहूनां हन्तारम्) ऋजीषम् (= अनिवार्यम्) [इन्द्रम्] आजुह्वे हि (= युद्धा-
र्थमाह्वयद्धि) । अस्य (= इन्द्रस्य) वधानाम् (= अभिघातानां) समृतिं (= संगमं)
[पुनः] नातारीत् (= न सोढवान्) [अपि तु] इन्द्रशत्रुः (= आत्मानम् इन्द्रश-
त्रुं मन्यमानः) [स] रुजानाः (= नदीः ?) संपिपिषे (= संपिष्टवान् इन्द्रस्य अभि-
घातान् नदीनामुपरि पतितः) ॥

७. अपात् (= छिन्नपादः) अहस्तः (= छिन्नहस्तः) [स] इन्द्रमपृतन्यत्
(= अयुध्यत्) । अस्य (= तस्य) अधि सानौ (= स्कन्धोपरि = स्कन्धे) इन्द्रो वज्रं
जघान् । वृष्णः (= वीर्यवतः पुरुषस्य) प्रतिमानं (= सादृश्यं) बुभूषन् वधिः
(= छिन्नमुष्कः = नपुंसकः) [इव इन्द्रस्य प्रतिमानं बुभूषन्] वृत्रो व्यस्तः (= विवि-
धं क्षिप्तः) [सन्] पुरुत्रा (= बहुषु स्थलेषु) अशयश्च (= क्षिरं = भूमौ निक्षेपः
पतितोऽस्ति) ॥

६. कारण कीं [जसा एकादा मनुष्य] निःशत्रु असल्यामुळे [मदाधि होतो] तसा मदाधि [झालेला] [अहि] महावीर [आणि] बहु[शत्रु]घातक [आणि] अनिवार्य इंद्रास युद्धाला बोलाविता झाला. [परंतु] [तो] इंद्राचा शत्रु इंद्राच्या घावांचा मार सहन करू शकला नाही [आणि] [इंद्रानें खाली] पाडलेल्या [नद्यां]वर पडून आपटला.

७. [मग तो] पादहीन [आणि] हस्तहीन [झाला तरी] इंद्राशीं लढला, [तेव्हा] इंद्र त्याच्या मानेवर वज्रप्रहार करिता झाला. वीर्यवताची बरोबरी नपुंसक करूं इच्छितो तशी [इंद्राची बरोबरी करण्याची इच्छा केल्यामुळे] वृत्र अनेक ठिकाणीं फेकला जाऊन जमीनदोस्त झाला.

6. For proud as [though he was] peerless he challenged the mighty hero [Indra] the killer of many [and] the impetuous. [But] he did not survive the encounter of his blows : the enemy of Indra was dashed against the rivers [below].

7. Footless [and] armless he [still] fought Indra. On his neck [Indra] struck the thunderbolt. Desirous of rivalling [the manly Indra], [though] [himself] unmanly, Vritra, thrown in different directions lay [low on the ground].

६. 'इंद्रापेक्षा अहि फार' कमी बळवान असतो अहीन इंद्रास लढाईस उभाराहा असें हटकलें; तेव्हा युद्धास आरंभ झाला आणि इंद्रानें अहीवर म्हणजे वृत्रावर घाव मारिले, परंतु ते अहीस सहन करता आले नाहीत, आणि तो खाली पडला आणि इंद्रानें जीं उदकें खाली पाडलीं होतीं व नदीरूपानें समुद्राकडे वाहविलीं होतीं त्यांवर तो आपटला, असा भावार्थ आहे.

'इंद्राचा शत्रु' = 'इन्द्रशत्रुः' स्वरावरून पाहता 'इन्द्रशत्रुः' हा येथें बहुवीहि आहे आणि याचा अर्थ 'इंद्र' आहे शत्रु व्याचा' असा होतो, तथापि पर्यवसानां 'इंद्राचा शत्रु' असाच होतो.

'पाडलेल्या [नद्यां]वर' = 'रुजानाः' नद्यांवर हा अर्थ येथें आम्हां सायणाचार्यास अनुसरून केला आहे. शब्द कठिण आहे यांत संशय नाही.

७. या मंत्रांत पूर्वील मंत्राच्याच

नदं न भिन्नममुया शयानं मनो रुहाणा अतिं युन्त्यापः ।
याश्चिद्वृत्रो महिना पर्यतिष्ठत्तासामहिः पत्सुतःशीर्बभूव
॥ ८ ॥

नदम् । न । भिन्नम् । अमुया । शयानम् । मनः । रुहाणाः । अतिं ।
युन्ति । आपः ।
याः । चित् । वृत्रः । महिना । परिऽअतिष्ठत् । तासाम् । अहिः ।
पत्सुतःऽशीः । बभूव ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. भिन्नं (=छिन्नं) नदं (=वृषणम्=उक्षाणम्) इव (=हतश्छिन्नहस्तपादो-
र्दिर्बलीवर्दः शोते पतति तद्वत्) अमुया (=अनेन प्रकारेण) शयानं (=पतितं)
[वृत्रम्] आपो (=जलानि) अतियन्ति (=अतिक्रम्य गच्छन्ति) । [अपि च]
या [अपः] अहिर्यृत्रो महिना (=महिम्ना=स्वबलेन) पर्यतिष्ठत् (=जीवन् सन्
पर्यवेष्टयत्) तासां चित् (=तासामेव) [स] पत्सुतःशीः (=पादस्यापःशयानो)
बभूव ॥

अर्थाचें स्फुटीकरण आहे. बाकी विशेष
सांगण्याजोगें काहीं नाहीं. इतकें मात्र
ध्यानांत ठेवण्याजोगें दिसतें कीं या
लढाईचें वर्णन दोन मानव लढतीळ
आणि त्या लढाईचें कोणी वर्णन करील
तसेंच केलेलें आहे. आलीकडील (म्ह-
णजे पुराणादिक) ग्रंथांत इंद्रादिकांचें
युद्ध तर राहूं या, पण यःकश्चित् मान-
साचें युद्ध सांगायलाचें असले तरी,
वायव्यास टाकिलें तेव्हां सर्व बाणवर्षण
नाहींतें झालें, मग ब्रह्मास, मग संपास, मग

गारुडास, मग अमुक अस, मग तमुक
अस टाकिलें, अशा विळक्षण विस्मय-
कारक कथा असतात तशा या श्वतः
इंद्रवृत्रांच्या युद्धांत नाहींत. यावरून प्रा-
चीन आर्यलोकांचा साधेपणा आणि
त्यांच्या कल्पनेचा निर्मेळपणा किती
आहे तो दिसून येईल. सोटे अलंकार
वाळून भळतीच शोभा शिकत आण-
ण्यापेक्षा साहजिक आणि स्वाभाविक
शोभा चांगली दिसते म्हणून सांगाव-
यास पाहिजे असें नाहीं.

८. याप्रमाणें कापलेल्या बैला-
सारखा पडलेला [जो वृत्र]
त्याजवरून मनो[रथ] पूर्ण झाले-
ली उदकें वाडूं लागली, [आणि]
ज्या [उदकां]स [तो] वृत्र अहि
[आपल्या] वळानें आसमंतात
वेष्टून राहिला होता त्यांच्याच पा-
याजवळ [तो] पडून राहिला.

8. Over him thus ly-
ing low like a slaughter-
ed bull, the Waters went,
satisfied as to their wishes.
Serpent Vritra was laid
low at the feet of those
very [Waters] which he
had hemmed in with his
might.

८. या मंत्राचा अर्थ स्पष्टच आहे.
'इंद्रानें मारण्याच्या पूर्वी वृत्र उदकांस
वेष्टून त्यांस अवरोध करून राहिला
होता, तेव्हा उदकें फार त्रासून गेलीं
होतीं आणि या बंधनातून आपली
केव्हा सुटका होईल असें म्हणत होतीं.
इंद्रानें त्यास मारताच तो मारून हात-
पाय कापून जमिनीवर पाडलेल्या एकाद्या
बैलाप्रमाणें जमिनीवर पडला. तेव्हा
तींच उदकें पूर्णमनोरथ होऊन त्याच्या
आंगावरून म्हणजे डोक्यावर पाय देऊन
वाहून गेलीं, आणि तो त्यांच्या पाया-
सालीं पडून राहिला,' असा भावार्थ
आहे.

या ऋचेंत एकच शब्द कठिण आहे,
तो 'नद.' हा शब्द वेदांत फार येत
नसतो. साधारण संस्कृतांत याचा अर्थ
मोठी नदी (सिंधूसारखा) असा हो-
तो. तोच अर्थ सायणाचार्य येथेहि घे-
तात. आणि 'नदं न भिन्न' याचा अर्थ
'बहुत ठिकाणीं ज्याचे तट पाण्यानें
फुटले आहेत असा नदीसारखा' असा

करितात. परंतु तो अर्थ येथें
नीट बसत नाही. आणि जेथें जेथें
'नद' शब्द वेदांत आढळतो (ऋग्वे-
दांत साहा ठिकाणीं आला आहे) ते
सर्व मंत्र पाहता 'वृषा' (—सेचनसमर्थ
बैल, म्हणजे स्वर्षा न केलेला बैल=
गोळ अथवा कामी पुरुष) असा अर्थ
दिसतो. जसा:—“नदं वः ओदतीनां
नदं यो युवतीनां पति वः अघ्यानां धेनु-
नाम् इषुध्यसि” ऋ. ८. ६९. २. यांत
'नद' म्हणजे पति या शब्दासारखाच
अर्थ करणें योग्य आहे. तथापि 'नद'
शब्द या स्थळां संदिग्धार्थ आहे यांत
संशय नाही.

सायणाचार्याप्रमाणें अर्थ केल्यास 'ज्या-
चे कांठ पावसाचें पाणी पुष्कळ आल्या-
मुळें पाण्यानें भरून जातात अशा नदा-
वरून जशा नशा कांठावरून वाहत
असतात तशीं पृथ्वीवर पडून राहिले-
ल्या वृत्रावरून मनोरथ पूर्ण झालेलीं
उदकें वाहून गेलीं' असें भाषांतर करावें.

नीचावया भववृत्रपुत्रेन्द्रो अस्या भव वधर्जभार ।

उत्तरा सूरधरः पुत्र आसीदानुः शये सहवत्सा न धेनुः ॥ ९ ॥

नीचाऽवयाः । अभवत् । वृत्रऽपुत्रा । इन्द्रः । अस्याः । भव । वधः ।

जमार ।

उत्तरा । सूः । अधरः । पुत्रः । आसीत् । दानुः । गये । सहवत्सा ।

न । धेनुः ॥ ९ ॥

अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम् ।

वृत्रस्य निण्यं वि चरन्त्यापो दीर्घं तम आशयदिन्द्रशत्रुः

॥ १० ॥ ३७ ॥

अतिष्ठन्तीनाम् । अनिऽवेऽशनानाम् । काष्ठानाम् । मध्ये । निऽहितम् ।

शरीरम् ।

वृत्रस्य । निण्यम् । वि । चरन्ति । आपः । दीर्घम् । तमः । आ । अशयत् ।

इन्द्रऽशत्रुः ॥ १० ॥ ३७ ॥

भाषायाम्.

९. वृत्रपुत्रा (=वृत्रः पुत्रो यस्याः सा=वृत्रमाता) [वृत्रं रक्षितुं] नीचावयाः
(=न्यगानीतम् आकाशात् अध अङ्गीतं वयः भुजाद्यवयवरूपा शक्तिः यया सा
तथा) बभूव । तस्याः (=तस्या उपरि) इन्द्रो वधः (=वज्रम्) अवज्रभार (=ग्रह-
तवान्) । [तदानीं] सूः (=माता) उत्तरा (=पुत्रस्योपरि) पुत्रश्[च] अधरः
(=मातुरधः) आसीत् (=बभूव) । [सा] दानुः (=राक्षसी) सहवत्सा धेनु-
रिव शेति (=मृत्वा पतिता) ॥

१०. [अस्य] शरीरम् अतिष्ठन्तीनां (=सततमेव प्रवहन्तीनाम्) अनिवेश-
नानाम् (=अनुपविशन्तीनां=सततं गच्छन्तीनां) काष्ठानाम् (=उदकमार्गाणाम्=
उदकप्रवाहाणां) मध्ये निहितं (=स्थितम्) [अस्ति] । [अस्य] वृत्रस्य
निण्यम् (=अन्तर्हितं स्थानम्) आपो विचरन्ति (=बन्धनमुक्ताः सत्यः स्वबन्ध-
नस्य गोपनस्य च स्थानमतिक्रम्य गच्छन्ति) । [स] इन्द्रशत्रुः दीर्घं तमः (=प्र-
काशरहितानुन्तकालपर्यन्तम्) आशयत् (=अशेत=मृतः पतितः) ॥

९. [मग] वृत्राची आई
[वृत्राला वांचविण्याकरिता] [आ-
पल्या सर्व] शक्तीनिशी [वृत्रा]वर
पडली. इंद्र [आपलें] वज्र ति-
जवर मारिता झाला. [तेव्हा] वर
आई [आणि] पुत्र खाली झाला,
[आणि] वासरासहित गाय जशी
[पडते] तशी राक्षसी मरून
पडली.

१०. न थांबणारे [आणि]
न बसणारे [जे] [उदकांचे]
प्रवाह त्याजवध्ने वृत्राचें शरीर
पडलें. उदकें वृत्राच्या गुप्त स्थानां-
तून मोकळीं [होऊन] बाहूँ ला-
गलीं. [आणि] [तो] इंद्राचा
शत्रु अखंड 'अंधकारांत' पडून
राहिला.

9. Vritra's mother in-
tervened with [all her]
power. Indra struck [his]
thunderbolt upon her. The
mother lay on [the son],
the son underneath [the
mother]. The demoness
lay dead like a cow with
her calf.

10. In the midst of the
[river]-courses, unceasing
[and] restless, his body
was laid. The Waters
flowed free from Vritra's
place of concealment. In-
dra's enemy lay [dead]
through endless darkness.

९. 'वृत्र पडल्यावर त्याला वांच-
विण्याकरिता त्याच्या आईनें मधे पडून
त्याच्या आगावर घालून घेतलें. तेव्हा
इंद्रानें तिजवरहि आपलें वज्र मारिलें.
तेव्हा ती तेथल्या तेथेच मेळी, आणि
आईचें वासरूं खाली आणि त्याजवर
गाय पडते तशी ही राक्षसी आपल्या
मुळावर मरून पडली,' असें तात्पर्य.

या मंत्रांत 'नीचावयाः' हा शब्द
किंचित् कठिण आहे त्याचा अर्थ आ-
म्हीं सायणाचार्याप्रमाणें केला आहे.
या शब्दाच्या अर्थाविषयी थोडा संशय
तर खराच. पण आहे त्यांत हा अर्थ

बरा दिसतो. दुसरे कितीएक विद्वान्
'निःशक्ति' असा अर्थ करून 'वृत्राची
आई निर्बळ झाली' असें समजतात.
'वयस्' शब्दाचा अर्थ शक्ति असा होतो,
सायणाचार्यांनीं घेतलेला बाहु असा
होतो किंवा नाहीं याविषयी संशय
आहे इतकीच अडचण.

१०. तात्पर्यः—'वृत्र मरून पडला
आणि त्याजवरून उदकांचे प्रवाह बाहूँ
लागले तेव्हा तो त्या प्रवाहाच्या मधे
झांपडला. त्याणें जीं उदकें गुहेत वगैरे
छपवून ठेविलीं होतीं तीं त्या गुहेतून
निघून मुक्त होऊन त्या गुहेवरून बाहूँ

दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः ।

अपां बिलमपिहितं यदासीद्वृत्रं जघन्वाँ अप तद्ववार ॥ ११ ॥

दासपत्नीः । अहिऽगोपाः । अतिष्ठन् । निरुद्धाः । आपः । पणिनाऽइव ।

गावः ।

अपाम् । बिलम् । अपिऽहितम् । यत् । आसीत् । वृत्रम् । जघन्वान् ।

अप । तत् । ववार ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११. दासपत्न्यः (=दासो वृत्रासुरः पतिर्यासां ताः=वृत्रजिताः) अहिगोपाः (=अ-
हिर्वृत्रो गोपा गोप्ता यासां ताः =वृत्रगुप्ता) आपः, पणिना (=चोरेण अनावेण)
[निरुद्धा] गाय इव, निरुद्धा अतिष्ठन् । [तदनन्तरम्] अपां यद् बिलं (=प्र-
वहणद्वारं) [वृत्रेण] अपिहितं (=पिहितम्). आसीत्, तद् [इन्द्रो] वृत्रं ज-
घ्नवान् (=हतवान्=हत्वा) अपववार (=अपवृतमकरोत्) ॥

लागर्त्ती. वृत्र उदकप्रवाहाभ्यां स्नात्वा
मरुत पडल्यामुळे तो दीर्घ अंधकारांत
म्हणजे अनंतकाळपर्यंत आधारांत त-
साच मरुत पडला.

‘गुप्तस्थान’=‘निण्यम्.’सायणाचार्य या
स्थळीं निण्य हे विशेषण समजून ‘ज्वांचे’
नांव सुद्धा कोणास ठाऊक नाही असें
(‘शरीर’) असें भाष्य करितात. यास्कहि

निरुक्तांतसाच (निर्णय) अर्थ करितात
असें दिसते. परंतु ‘तव त्वे सोम पव-
मार निण्ये विश्वे देवात्रय एकादशा-
सः’ (ऋ. ९. १२. ४) यांत ‘निण्य’
यांचा अर्थ ‘अंतर्हित स्थान’ म्हणजे
‘गुप्त स्थळ’ असा सायणाचार्यच करिता-
त, तो आम्हीं येथे घेतला आहे.

११. [त्या] सर्पाकृती [वृत्र]-
राक्षसानें [आपल्या] स्वाधीन
करून घेतलेलीं [आणि] लपवून
ठेविलेलीं उदकें, चोरानें [कोंडून
ठेविलेल्या] गाईप्रमाणें, कोंडून
राहिलीं होती. उदकांचें द्वार जें
बंद होतें तें इंद्रानें वृत्राला मारून
उघडलें.

11. The Waters, con-
quered [and] watched over
by the Serpent-Demon, had
stood confined like cows
[confined] by a robber. The
gate of the water that had
stood closed, Indra threw
open after having slain
Vritra.

११. पूर्वी जे भंत्र गेले त्यांत सागि-
तलेलीच गोष्ट पुनः स्पष्ट करून व रूपो-
तरानें येथें सांगतो. 'जसा एकादा अ-
नार्य चोर (कोळी, चोंड, महार, भिल
इत्यादि आर्षव्यतिरिक्त जातीपैकीं म-
नुष्य) गाई चोरून नेऊन गुहेत कोंडून
ठेवितो तशीं वृत्रानें ('आहि' व 'दास' हीं
वृत्राचांच नांवें होत) हरण करून आ-
पल्या स्वाधीन करून घेतलेलीं आणि
लपवून ठेविलेलीं उदकें त्याच्या गुहेत
कोंडून राहिलीं होती. आणि त्या गुहेचें

द्वार वृत्रानें झाकून ठेविलें होतें. तें इं-
द्रानें वृत्रास मारल्यावर उघड केलें. ते-
व्हा उदकें बाहेर बाहिलीं' असा भावार्थ.

'चोरानें' = 'पणिना.' सायणाचार्य
'पणिनामक राक्षसानें' असा अर्थ करि-
तात.

या ऋचेत 'दासपत्नी' हा जो शब्द
आहे त्यावरून आमच्या 'पत्नी' श-
ब्दाची व्युत्पत्ति स्पष्ट होते. पत्नी=प-
तिनी=पति आहे जिजा ती=उग्न झा-
लेली स्त्री, सधवा.

अश्वयो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः ।

अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्त सिन्धून्
॥ १२ ॥

अश्वयः । वारः । अभवः । तत् । इन्द्र । सृके । यत् । त्वा । प्रतिऽअहन् ।

देवः । एकः ।

अजयः । गाः । अजयः । शूर । सोमम् । अव । असृजः । सर्तवे । सप्त ।

सिन्धून् ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. हे इन्द्र यद् (=यदा) एको देवः (=असहायो दीप्यमानो) [वृत्रः] त्वां सृके (=यज्ञे) प्रत्यहन् (=प्रतिप्रहृतवान्) तदा [त्वम्] अश्वयः (=अश्वसंबन्धी) वारो (=वालः) अभवः [तव शत्रुश्च मक्षिकावदभवत्] । [तदा] [त्वं] गा अजयः (=वृत्रेण अपहृता मेघोदकात्मिका गाः प्रतिजितवान्), [अपि च] हे शूर, [त्वं] सोममजयः, [अपि च] सर्तवे (=सर्तुं=प्रवाहरूपेण गन्तुं) सप्त सिन्धून् (=गङ्गायमुनादिनदीः?) अवासृजः (=आवाजितवान्=वृत्रकृते प्रवाहनिरोधं निराकृतवानसि) ॥

१२. हे इंद्रा, जेव्हां तुझ्या बजावर [त्या] एकट्या देदीप्यमान [शत्रू]नें उलटून मारिलें तेव्हां [तूं] अश्वपुच्छ झालास. [तेव्हां] [तूं] गाईं जिकिता झालास, [तेव्हां] हे शूरा, [तूं] सोम जिकिता झालास [आणि] सप्त सिंधूनीं वाहावें म्हणून त्यांस खाली सोडून देता झालास.

12. [Thou] didst become, Indra, [as] the tail of a horse [and thy enemy became as a fly] when [he] [thy] unaided heavenly [enemy] struck thee in return on [thy] thunderbolt. [Then] didst thou conquer [back] the cows, [and] brave one, [didst conquer] the Soma, and didst pour down the seven streams that they might flow.

१२. 'इंद्राच्या बजावर भारण्यासाठीं जेव्हां वृत्रांनं उलट प्रहार केला तेव्हां इंद्र जणू काय अश्वपुच्छ झाला आणि वृत्राचा प्रहार आणि वृत्र ह्या गझा झाल्या. वृत्र तरी सामान्य नव्हता; तो एकटा होता तरी देदीप्यमान शक्ति न्यास आहे असा शत्रु होता त्यामुळे त्यानें इंद्रावर प्रतिप्रहार केला. परंतु तशाचाहि इंद्रानें नाश करून त्याणें हरण केलेल्या उदकरूपी गाई पुनः जिकून घेतल्या, सोम जिकून घेतला, आणि सप्त नद्या जेणेकरून वाहूं लागल्या असे उदकप्रवाह आकाशातून खाली पाडले,' असें या मंत्राचें तात्पर्य आहे.

या स्थळीं वृत्राला 'देव' असें म्हटलें आहे, त्याचा अर्थ सायणाचार्यांस अनुसरून आम्हां 'देदीप्यमान' असा केला आहे. तथापि 'देव' ह्या शब्देकरून बहुतकरून 'सुर' असा अर्थ घ्यावयाचा असतो, 'असें असतां तें नांव वृत्राला दिलें आहे हें ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे. यः मंत्रांत जो 'देव' शब्दाचा प्रयोग केला आहे त्यावरून, यथा

देवांसहि देव आणि वृत्रादि वाईट देवांसहि देव म्हणण्याची चाल वैदिक युगांत होती असें दिसतें.

'सोम जिकिता झालास.' 'सोम' हा 'पर्जन्या'पसून उत्पन्न होतो म्हणून पर्जन्य त्याचा बाप असें (ऋ. १. ८२. ३) "पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनो" यांत सांगितलें आहे, आणि वृत्रास मारून पर्जन्याचें उदक भूमीवर पडें असें इंद्रानें केलें म्हणून इंद्र 'सोम जिकिता झाला' असें या मंत्रांत म्हटलें आहे असें दिसतें.

'सप्त सिंधू,' 'सिंधु' म्हणजे नदी. या ठिकाणीं 'सप्त सिंधु' म्हणजे सात नद्या कोणत्या हें निश्चयानें सांगवेल असें वाटत नाहीं. सायणाचार्यां "इमे मे गङ्गे यमुने" इत्यादि (ऋ. १०. ७५. ५) मंत्रांत दिलेल्या गङ्गा, यमुना, सरस्वती, शुतुद्री, परुष्णी, असिक्नी आणि वितस्ता या सात नद्या समजताऱ्या, पण सिंधुनदींत मिळणाऱ्या ज्या पंचाभातील नद्या त्या सात नद्या बहुधा गततीळ असा संभव आहे.

नास्मै विद्युन्न तन्यतुः सिषेध न यां मिहमकिरद्वादुनिं च ।

इन्द्रश्च यद्युधधते अहिश्चोतापद्भिभ्यो मघवा वि जिग्ये

॥ १३ ॥

न । अस्मै । वि॒द्युत् । न । तन्य॑तुः । सि॒षेध॑ । न । याम् । मिह॑म् ।

अकि॑रत् । द्वा॒दुनि॑म् । च॒ ।

इन्द्रः । च॒ । यत् । यु॒युधा॑ते इति । अहिः । च॒ । उ॒त । अ॒परी॑भ्यः ।

म॒घ॒वा । वि । जि॒ग्ये ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. अस्मै (=इन्द्राय=इन्द्रनाशार्थं) विद्युद् (=वृत्रेण कृतो विद्युत्प्रहारः) न सिषेध (=सिद्धिं न प्राप), न तन्यतुः (=गजेनम्) [अपि] [सिषेध], यां मिहं (=वृष्टिं) [यां] च द्वादुनिम् (=अशनिम्) [इन्द्रमभि] अकिरत् (=वि-क्षिप्तवान्) [सापि] न [सिषेध] । इन्द्रश्च अहिश्च [इत्युभौ] यद् (=यस्मिन्काले) युयुधते [तदा] उत (=अपि च) अपरीभ्यः (=तस्मादनन्तरं सर्वकालेपि) मघवैव विजिग्ये (=विजयी बभूव) [न तु वृत्रः] ॥

१३. बीज [आणि] गर्जना [वृत्रांने] याजवर [टाकिल्या पण] त्यांपासून काहीं झालें नाहीं. त्यांजें जी वृष्टि आणि अग्निपात केला त्यांपासूनहि काहीं झालें नाहीं. जेव्हां इंद्र आणि अहि [वृत्र] हे दोघे लढले. त्यावेळीं आणि त्यानंतराहि सर्वकाळपर्यंत इंद्रच जयी झाला.

13. Neither [the] lightning nor the thunder [of Vritra] availed against him (Indra), nor the shower nor the thunderbolt which [Vritra] threw. Both when Indra and the Serpent fought and ever afterwards Indra alone was victorious.

१३. 'इंद्राच्या आगावर वृत्रांने' बीज सोडली, त्याला भिवविण्याकरिता गर्जना केली, त्याच्या आगावर वृष्टि केली आणि आपलें वज्रहि त्याच्या आगावर मारिलें, पण त्यापासून इंद्राचें काहींच झालें नाहीं; आणि युद्ध झालें तेव्हां इंद्रास जय मिळाला आणि युद्ध संपून गेल्यावर तरी मागाहूनहि सर्वकाळ इंद्रच जयी होऊन राहिला' असा भावार्थ.

'याजवर'='अस्मै.' म्हणजे 'इंद्रावर.' 'अस्मै' हें येथें आम्हां इंद्रास लावितों तें सायणाचार्यास अनुसरून लावित्रों. आम्हांस वाटतें कीं, या चतुर्थीचा या ठिकाणीं प्रयोग थोडासा चमत्कारिक आहे तरी ती इंद्रास जी सायणांनीं लाविली ती बरोबर आहे.

या मंत्रावरून असें दिसतें कीं, विद्युदाविर्भाव करणें, गर्जना करणें, वृष्टि करणें, वज्रप्रहार करणें हीं जशीं इंद्राचीं युद्धसाधनें होत, तशींच इंद्राचा शत्रु

जो वृत्र त्याचींहि तींच आहेत. मात्र इंद्राची शक्ति वृत्रापेक्षा फार मोठी आहे.

'त्यांपासून काहीं झालें नाहीं'='न सिषेध.' अक्षरज्ञाः अर्थ 'सिद्धीस गेली नाहीं', 'फलद्रूप झाली नाहीं.' "यस्मादृते न सिध्यति यज्ञो विपश्चितश्चन" (ऋ. १. १८. ७, पूर्वी पृष्ठे १४१, १४२ पाहा) यांत आणि "कुतः पुरुषकारैश्च सोपि दैवेन सिध्यति" या सूत्राद्वितीयां जो सिध् धातूचा अर्थ आहे तोच प्रस्तुत मंत्रांत आहे.

'त्यानंतराहि सर्वकाळपर्यंत'='अपरीभ्यः.' 'अपरी' हा स्त्रीलिङ्गी बहुवचनी शब्द फारकरून सप्तम्यन्त येतो त्याचा अर्थ 'भविष्यकाळीं,' 'पुढें,' असा होतो. (ऋ. १. ११३. ११; १०. ११७. ३ हे मंत्र पाहा.) सायणाचार्ये "[वृत्राच्या दुसऱ्या [माया]पासून इंद्र जय पावला' असें भाष्य करितात.

अहेर्यातारं कर्मपश्य इन्द्र हृदि यत्ते जघ्नुषो भीरुच्छत् ।

नव च यन्मवति च स्रवन्तीः श्येनो न भीतो अतरौ रजांसि

॥ १४ ॥

अहेः । यातारम् । कम् । अपश्यः । इन्द्र । हृदि । यत् । ते । जघ्नुषः ।

भीः । अगच्छत् ।

नव । च । यत् । नवतिम् । च । स्रवन्तीः । श्येनः । न । भीतः ।

अतरः । रजांसि ॥ १४ ॥

इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा शमस्य च शृङ्गिणो वज्रबाहुः ।

सेदु राजा क्षयति चर्षणीनामरान्न नेमिः परि ता बभूव

॥ १५ ॥ ३८ ॥ २ ॥

इन्द्रः । यातः । अवसितस्य । राजा । शमस्य । च । शृङ्गिणः ।

वज्रबाहुः ।

सः । इत् । ऊम् इति । राजा । क्षयति । चर्षणीनाम् । अरान् ।

न । नेमिः । परि । ता । बभूव ॥ १५ ॥ ३८ ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१४. हे इन्द्र, यद् (=यदा) [हिहिं] जघ्नुषः (=हतवतस्) ते (=तव) हृदि भीः (=भयम्) अगच्छत् (=प्राविशत्), यत् [च] [त्वं], श्येन इव भीतः [सन्], नव च नवतिं च स्रवन्तीः (=तदीः) रजांसि [च] (=अन्तरिक्षप्रदेशाश्च) अतरः (=तीर्णवानसि), [तन्=तदा] [त्वंम्] अहेः (=वृत्रस्य=वृत्रहितार्थं) कं यातारं (=निर्यातयितारम्) अपश्यः ? [कमपि न] ॥

१५. वज्रबाहुरिन्द्रो यातः (=जङ्गमस्य), अवसितस्य (=स्थावरस्य), शमस्य च (=शान्तस्य=अश्वगर्दभादेश्च), शृङ्गिणः (=शृङ्गेपितस्य) [प्राणिनश्च] राजा [बभूव] । स इत् उ (=अपि च स एव) चर्षणीनां (=मनुष्याणां) राजा [भूत्वा] क्षयति (=प्रभवति) । [स] ता (=तानि) [एतानि सर्वाणि], अरान् नैमिरिव, परिवभूव (=सर्वतः परिवेष्टयन्न रक्षति) ॥

१४. हे इंद्रा, [वृत्राला] मारिल्यावर तुझ्या हृदयांत जें भय शिरलें तो वृत्र[मरणा]चा 'सूड उगविणारा' [तू] कोण पाहिलास? कीं, जो [तू] भिऊन, ससाण्या-सारखा, नव्याण्णव नद्या [आणि] सकल अंतरिक्षप्रदेश ओलांडून गेलास ?

१५. [मग] वज्रवाहु इंद्र जंगमाचा, स्थावराचा, द्रांत [प्राण्यां]चा आणि शिमें असलेल्या [प्राण्यां]चा राजा [झाला]. आणि तोच भनुष्यांवर राजा [होऊन] राज्य चालवलागला. अरांस [वेष्टून असणाऱ्या नेमी] प्रमाणें तोच द्या [सर्वांस] वेष्टून रक्षण करितो.

१४. 'वृत्राला मारिल्यावर इंद्र भिऊन गेला आणि श्वेतपक्ष्याप्रमाणें घाबरून नव्याण्णव नद्या आणि आकाशप्रदेश यांच्या पार पळून गेला. तर इतका ज्यापेक्षा इंद्र भ्याला त्यापेक्षा वृत्राचा सूड उगविणारा कोणी तरी आपला पाठलाग करील असें इंद्राला वाटलें. तर असा कोण पाठलाग करणारा दृष्टीस पडला?' असें इंद्राला या मंत्रांत ऋषि विचारीत आहे.

'वृत्र[मरणा]चा सूड उगविणारा' = 'अहेयोतारम्.' अक्षरशः अर्थ 'अहीचा मारणारा,' 'अहीचा हल्लेकरी.' 'अहे.' ही षष्ठी चतुर्थ्यर्थ आहे असें समजून आम्हां भाषांतर केलें आहे. सायणाचा-

14. What pursuer [in behalf] of the Serpent didst [thou] see, Indra, that after thou hadst killed [him] fear entered thy breast [and] that frightened thou fledst like a falcon over the nine and ninety streams [and] the aerial regions ?

15. Indra the bearer of the thunderbolt on his shoulder [then] [became] king of the moveable, of the immovable, and of the harmless [and] of the horned [creatures]. And he alone reigns [as] king over men. [He] surrounds [all] these with protection even as [does] the felly [surround] the spokes.

य ही षष्ठी कर्मणि समजून 'अहीस मारणारा' असा अर्थ करून तदनुरोधानें बाकी मंत्राचें भाष्य करितात.

'नव्याण्णव नद्या' द्या कोणत्या ? वृत्रास मारिल्यानंतर ज्या अनेक नद्या वाहूं लागल्या त्यांच्या पार इंद्र पळून गेला असें समजावें कां काय ? यावे-षयां सायणाचार्य कांहीं संगत नाहींत. 'नव्याण्णव' या शब्दापासून अमुक नद्या विवक्षित मानिल्या तर त्या कोणत्या तें समजत नाहीं; अपरिमितार्थी म्हणजे अमुक विशेष नद्या असें न मानिलें तर अपरिमितार्थी नव्याण्णव ही संख्या थोडीशी चमत्कारिक दिसते यांत संशय नाहीं. 'रजांसि' (=अंतरिक्ष प्रदेश)

सूक्तम् ३३.

आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप कषिः । इन्द्रो देवता । विष्टुप् छन्दः॥

एतायामोषं गव्यन्त इन्द्रमस्माकं सु प्रमर्ति वावृधाति ।

अनामृणः कुविदादस्य रायो गवां केतं परमावर्जते नः ॥ १ ॥

आ । इत् । अयाम् । उप । गव्यन्तः । इन्द्रम् । अस्माकम् । सु । प्रमर्तिम् ।

ववृधाति ।

अनामृणः । कुवित् । आत् । अस्य । रायः । गवाम् । केतम् । परम् ।

आवर्जते । नः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [हे जनाः] एत (= आगच्छत), गव्यन्तो (= गा आत्मन इच्छन्तो) [वयम्] इन्द्रम् उपायाम (= प्राप्नुयाम्) । सः अस्माकम् (= अस्माद्विषयां) प्रमर्तिम् (= स्वस्य अनुग्रहबुद्धिं) सु (= सुष्ठु = अतीव) वावृधाति (= वर्धयेत्) । आत् (= तर्हि) अनामृणः (= अहिंसको = हितकर्ता) [स] नो गवाम् अस्य रायः (= गोसंबन्धिसंपदः = गोह्रासपद्विषयम् अस्माकम् इमं) केतं (= संकेतं = संकल्पं = कामम्) आवर्जते (= प्रापयेत् = साधयेत्) कुवित् (= किं) [नवा] ? [प्रापयेदेव] ॥

झाच्या पलीकडेहि गेला असे सांगितलें त्यापेक्षा, ह्या ज्या नद्या सांगितल्या त्या आकाशातील उदकरूपी अथवा भेषोदकधारारूपी नद्याचं संभवतात असें दिसतें.

येथे अथवा ससाणा हा मोठा वेगवान् पक्षी आहे याविषयां पुढच्या सूक्ताचा दुसरा मंत्र पाहा.

१५. ह्या मंत्रांत सूक्ताचा उपसंहार आहे. 'वर सांगितल्याप्रमाणें वृत्राचा नाश करून ईंद्र सकलांचा एकठां राजा होऊन बसला आणि गाढीचे पुढे आणि धांव जशी अन्यास वेष्टून रक्षिते तसा तो ह्या सकल प्राण्यांस संरक्षितो,' असा

अभिप्राय.

'राज्य चालवूं लागलास' = 'क्षयति.' 'क्षि' ह्या धातूचे दोन अर्थ होतात, एक 'वास' करणे आणि दुसरा 'कशाचा तरी राजा किंवा प्रभु असणे, कशावर तरी मालकी अथवा राज्य चालविणे.' सायणाचार्य येथें पहिला अर्थ घेतात, आम्हीं दुसरा घेतला आहे त्याला सायणोक्तीचाच आधार आहे. "त्वम् अस्य क्षयसि यत् ह विश्वम्" (ऋ. ४. ५. ११) याजवरील आणि "क्षयन्ती रायः यवसस्य भूरेः" (ऋ. ७. २३. २) याजवरील त्याचेंच भाष्य पाहा.

सूक्त ३३.

ऋषि—अंगिरस कुळांतील हि-
रण्यस्तूप या नांवाचा एक मनुष्य
(पूर्वीच्या सूक्ताचा जो कर्ता तोच).
देवता—इंद्र. वृत्त—त्रिष्टुप्.

१. [जन हो] या, गुरें मिळावीं
अशी आम्हांला इच्छा आहे त्या-
पेक्षां आम्ही इंद्राजवळ जाऊं. तो
आम्हांवर मोठा अनुग्रह करील.
तर कल्याणकारक इंद्र ह्या गोसं-
पत्तीविषयीं आमची मोठी मनका-
मना पूर्ण करील कीं [नाहीं]?

१. येथून पहिल्या अष्टकाच्या ति-
सत्या अध्यायास आरंभ होतो. सायणा-
चार्यांनी आपल्या भाष्यांत सर्वानुक्रम-
णिकेंतून जो उतारा घेतला आहे त्याव-
रून आणि “गोसवविवधौ पशुकामः”
(‘गोसव म्हणजे गोमेध अथवा ज्यांत
गोमांसहवि अर्पण करावयाचें तो यज्ञ
आणि विवध म्हणून जो एकप्रकारचा
याग हे दोनी याग ज्याला गुरें मिळावीं
अशी इच्छा असेल त्याणें करावे’ १.
८. १२) या आश्रयायभैश्रूतसूत्रावरून
असें समजतें कीं, हे तेहतीसावें सूक्त “गो-
सवविवध” म्हणून जे याग करीत त्यांत
म्हणत असत. परंतु हें रचणाऱ्यानें तशा
प्रसंगां म्हणावें म्हणून रचलेलें नाहीं.
मागाहून त्याचा विनियोग तसा झाला
हें लक्ष्यत ठेवून याचा अर्थ करावा.

आम्हां या पहिल्या मंत्राचा भावार्थ
असा समजतों कीं, ‘आम्हांस गुरें दोरें
हीच जी संपत्ति तिची इच्छा आहे,

HYMN 33.

To Indra. By the author of
the preceding hymn. Me-
tro—Tristup.

1. Come, let us, desir-
ous of cows, approach In-
dra. He may greatly in-
crease his benevolence to-
wards us. Will then the
benign [Indra] [or will he
not] grant our great desire
of this wealth of cows?

त्यापेक्षा हे मित्र हो, या आपण जाऊं
आणि इंद्राकडेस ती मागून घेऊं. इंद्र
असा आहे कीं, आम्हांविषयीं त्याची
जी अनुग्रहबुद्धि म्हणजे आमचें बरें
करण्याची बुद्धि (प्रमति) ती तो पाहि-
जे तितकी वाढवू शकेल, म्हणजे
आम्हां पाहिजे तें मागितलें तरी तो
देईल. तर मग दुसरी संपत्ति आम्हांस
नको, गाई पुष्कळ मिळाव्या ही जी आम-
ची मोठी मनकामना ती तो कल्याणकारी
इंद्र पूर्ण करणार नाहीं काय? आमच्या
समजुतीप्रमाणें हें रत्नोत्र ऋषि आपल्या
मिनांस किंवा आसपास असलेल्या
माणसांस म्हणतो आहे.

या ऋचेंत ‘कुवित्’ हें पद किंचित्
कठिण आहे. ‘कुवित्’ हें केवळ प्रभदर्श-
क अव्यय आहे, याचा दुसरा कांहीं
अर्थ होत नाहीं. या प्रभदर्शक अव्यया-
बरोबर एक, नकाराची अपेक्षा या मंत्रा-
च्या अर्थास आहे. परंतु मराठांत जसें

उपेदहं धनं दामप्रतीतं जुष्टां न श्येनो वसतिं पतामि ।

इन्द्रं नमस्यन्नुपमेभिरर्कैर्यः स्तोतृभ्यो हव्यो अस्ति यामन् ॥ २ ॥

उप । इत् । अहम् । धनं दाम् । अप्रति इत् । जुष्टाम् । न । श्येनः ।
वसतिम् । पतामि ।

इन्द्रम् । नमस्यन् । उपमेभिः । अर्कैः । यः । स्तोतृभ्यः । हव्यः ।
अस्ति । यामन् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. अहं धनदा (= धनस्य दातारम्) अप्रतीतम् (= अप्रतिगतं = केनापि अप्रतिहतम्) [इन्द्रम्] इत् (= इन्द्रमेव), श्येनः (= एतन्नामको वेगवान्पक्षी) वसतिं (= नीडम्) इव, उपपतामि (= अत्यादरेण धावामि), उपमेः (= उत्तमैः) अर्कैः (= स्तोत्रैः) इन्द्रं नमस्यन् [तम् उपपतामि] । य [इन्द्रः] स्तोतृभिर्योमनि (= युद्धे) हव्यः (= आहुतयोग्यः) अस्ति ॥

आपण 'तो आपणास रूपये देईल की' म्हणजे 'तो आपणास रूपये देईलच' असें म्हणून 'की' या प्रश्नदर्शक अव्ययाचा प्रयोग करितों तसा 'कुवित्' याचा येथें प्रयोग असेल. सायणाचार्यहि तसाच घेतात असें दिसतें.

'मनकामना' = 'केतम्,' 'मम देवासः

अनु केतम् आयन" (ऋ. ४. २६. २.) याज्ञवर सायणाचार्य सुद्धा 'केतम्' म्हणजे 'संकल्प' असा अर्थ करितात, तो पाह्या. शिवाय, "तं ते देवासः अनु केतम् आयन्" (ऋ. १०. ६. ७.) यांतहि तोच अर्थ दृष्ट दिसतो.

२. ससाणा [आपल्या] प्रिय धरट्याकडेस [धांव घेतो] तसा मी धन देणाऱ्या [आणि] अखंडितशौर्यावान् [इंद्रा] कडेसच धांव घेतो,—[मी] उत्तम स्तोत्रांनीं इंद्राला नमन करीत करीत [त्याजकडेसच] [धांव घेतो]; ज्या [इंद्रा] चा धांवा स्तोत्रांनीं युद्धांत करण्यास योग्य आहे.

2. To Indra alone [who is] giver of wealth, [and who is] irresistible I fly as [does] the falcon to [his] beloved home,—fly to Indra, adoring him with excellent hymns: for he deserves to be invoked in battle by [his] worshippers.

२. मंत्रकत्याचा भावार्थ:— 'इंद्र धन देणारा; म्हणजे लढाईत लूट मिळवून देणारा,' आणि अखंडितशौर्यावान् म्हणजे त्याच्या समोर कोणी लढण्यास येण्याविषयी शक्तिमान नाही असा आहे, म्हणूनच आम्हासारिखे जे स्तोत्रे अथवा कवि त्यांनीं लढाईत त्यास हाक मारण्यास योग्य आहे, म्हणजे काहीं जड भारी पडलें तर पाठवळासाठी त्यांचा धांवा करण्यास योग्य होय. यास्तव ससाणा जसा मोठ्या वेगानें आपल्या नेहमी राहण्याच्या धरट्याजवळ मोठ्या प्रीतीनें धांव घेतो तसा मी उत्तम उत्तम स्तोत्रें म्हणून इंद्राजवळ धांव घेत आहे'.

'प्रिय'='जुष्टाम'. 'जुष्ट' म्हणजे अक्षरज्ञा: 'सेवित.' त्यावरून, जें सेवित असतें तें प्रिय म्हणजे त्याजवर प्रीति बसलेली असते, यास्तव 'प्रीत', 'प्रिय'

असा अर्थ होतो. क्र. १. ४४. ४. यांत सायणानांच 'प्रीत' असा अर्थ कले आहे तो पाहा. प्रयोगान्तरें पुष्कळ आहेत.

'ससाणा....[धांव घेतो] तसा.' श्येन म्हणजे ससाणा पक्षी हा फार चपळ असल्याविषयी पूर्वील सूक्ताचा १४ वा मंत्र यांत उपमा दिली आहे ती पाहा.

लढाईत जय मिळवून देणारा आणि अप्रतिम शूर इंद्र आहे म्हणून मी त्याची प्रार्थना करितो असें हिरण्यस्तूप ऋषि म्हणतो हें ध्यानांत ठेवावें. युद्धांत शौर्य दाखविणें आणि जय मिळविणें या गोष्टीला आमचे पूर्वज प्राचीन आर्य-जन ब्राह्मण होते तरी किती चाहता होते तें पाहा.

नि सर्वसेन इषुधीं रसक्त समर्थो गा अजति यस्य वष्टि ।
 चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं मा पणिभूरस्मदधि प्रवृद्ध
 ॥ ३ ॥

नि । सर्वसेनः । इषुऽधीन् । असक्त । सम् । अर्थः । गाः । अजति ।
 यस्य । वष्टि ।

चोष्कूयमाणः । इन्द्र । भूरि । वामम् । मा । पणिः । भूः । अस्मत् ।
 अधि । प्रवृद्ध ॥ ३ ॥

वधीर्हि दस्यु धनिनं घनेनैकश्वरन्नुपशाकेभिरिन्द्र ।

धनोराधि विपुणक्ते व्यायअयज्वानः सनकाः प्रेतिमीयुः

॥ ४ ॥

वधीः । हि । दस्युम् । धनिनम् । घनेन । एकः । चरन् । उपशाकेभिः ।
 इन्द्र ।

धनोः । अधि । विपुणक् । ते । वि । आयन् । अयज्वानः । सनकाः ।
 प्रऽतिम् । ईयुः ॥ ४ ॥

भाषायाप्.

३. [इन्द्रः] सर्वसेनः (=सकृत्सेनाया एकोधिपतिर्) [भूत्वा] इषुधीन्
 म्यषक्त (=निषजयति=निषक्तेषुधिः संग्रामाय सिद्धो भवति) । अर्थः (=पाठयिता)
 [इन्द्रः] यम् [उपासकं] वष्टि (=कामयते) [तं प्रति] [तस्य शत्रोः] गाः
 समजति (=समानयति) । हे प्रवृद्ध (=प्रकृष्ट) इन्द्र, [जनेभ्यो] भूरि (=प्रभूतं)
 वामं (=धनं) चोष्कूयमाणः (=प्रयच्छन्) [त्वम्] अस्मद् अधि (=अस्मासु=अ-
 स्माकं विषये) पणिः (=व्यवहारी=दानविमुखो) मा भूः ॥

४. हे इन्द्र, [त्वं] हि उपशाकैः (=शक्तिमद्विस्तव सहायैः=मरुद्भिः) [सह]
 चरन् [अपि] धनिनं (=बहुधनोपेतं) दस्युं (=वृत्रम्=असुरं) घनेन (=बल्लेण)
 एकः [अ] वधीः (=हतवानसि) । [अनन्तरं] ते (=प्रसिद्धाः) अयज्वानो
 (=यज्वविरोधिनः=देवयजनमकुर्वन्तः) सनकाः (=एतन्नामका वृत्रस्य अनुचराः)
 विपुणक् (=सर्वतः) [तत्] धनोराधि (=धनुष उपरि) व्यायन् (=आगच्छन्)
 [आगत्य च] प्रेतिं (=मरणम्) ईयुः (=प्रापुः) ॥

३. [इंद्र] सकल सैन्याचा [एकटा] नायक [होऊन तो] [आपल्या] [पाठी]वर बाणभाता चढवून सिद्ध होत असतो. जो [उपासक] त्याला आवडतो [त्याजवळ] [तो] प्रीतीने [शत्रूच्या] गाई हाकून आणितो.—हे महान् इंद्रा, [तू] विपुलसंपत्तीचा दाता आहेस यास्तव आम्हांविषयी [च] कृपण होऊं नकोस.

४. कारण कीं, हे इंद्रा, [तू] [आपल्या] शक्तिमान साहाय्यकर्या [मरुतां]सह चाल करून जाऊन धनसंपन्न वृत्राला वज्रानें एकटा [च] मारिता झालास. [मग] ते वृत्रांचे [सनक]नांवांचे [यज्ञहीन] [अनुचर] चढूंकडून [तुझ्या] धनुष्यावर येऊन पडले [आणि] मरण पावले.

3. Leader of the whole army [Indra] ties the quivers [to his shoulder], [and] full of kindness he drives to whomsoever he loves the cows [of the enemy].—O Indra, [being] the giver of plentiful wealth, do not, great [Indra], be a miser in respect of us.

4. For, Indra, [though] going forth with [thy] powerful allies (the Maruts) thou didst alone slay the rich demon with [thy] thunderbolt. Those unsacrificing Sanakas [then] fell upon [thy] bow from all sides [and] met with [their] death.

•

३. या मंत्राचेंहि तात्पर्य युद्धसंबंधीच आहे. तें असें कीं, 'हे इंद्रा, ज्या उपासकावर तुझी प्रीति असते त्याच्या सर्व सैन्याचा तू एकटा नायक होतोस आणि बाणभाते पाठीला बांधून त्या उपासकाच्या पक्षांनें युद्धास सिद्ध होत असतोस, आणि त्याच्या शत्रूच्या गाई हाकून आणून त्याला देतोस. आणि हे महान् इंद्रा, तू लोकांस पुष्कळ धन देतोस, यास्तव आम्हांसहि दे. आम्हांविषयीच कृपण होऊं नकोस.'

'विपुल संपत्तीचा दाता आहेस यास्तव' = 'चोष्कूयमाणः भूरि वाम.' परंतु 'चोष्कूयमाणः' हें रूप 'स्कू' धातूपासून आहे. "इन्द्र चोष्कूयसे वसु" (ऋ. ८. ६. ४१), आणि "चोष्कूयते विशाः इन्द्रः मनुष्यान्" (ऋ. ६. ४७. १६) या मंत्रावरून पाहतां 'विपुल संपत्तीचा धनी आहेस' असा अर्थ चांगला संभवतो. पण आम्ही सायणास अनुसरलों आहों.

४. या मंत्राचें भाषांतर आम्हीं

परां चिच्छीर्षा ववृजुस्त इन्द्रायज्वानो यज्वभिः स्पर्धमानाः ।

प्र यादिवो हरिवः स्थातरुग्र निरव्रतां अधमो रोदस्योः

॥ ५ ॥ १ ॥

परां । चित् । शीर्षा । ववृजुः । ते । इन्द्र । अयज्वानः । यज्वभिः ।

स्पर्धमानाः ।

प्र । यत् । दिवः । हरिः । स्यातः । उग्र । निः । अव्रतान् । अधमः ।

रोदस्योः ॥ ५ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

५. हे हरिवः (=हरिवन्=हरिनामाश्रयक), हे स्थातः (=स्थाणो), हे उग्र (=शूर), यद् (=यदा) त्वम् अव्रतान् (=व्रतरहितान्-धर्मरहितान्) [तान् वृत्रानुचरान्] दिवः (=अन्तरिक्षात्) रोदस्योः (=यावापृथिव्योः) [सकाशात्] [च] निष्प्राधमः (=धमनं कृत्वा निःशेषेण भस्त्वानसि), [तदा] हे इन्द्र, यज्वभिः (=यागानुष्ठातृभिः [सह] स्पर्धमानाः (=द्वेषं कुर्वणास्), ते अयज्वानः (=यागरहिता) [वृत्रानुचराः] शीर्षाणि परैव ववृजुः (=स्वमूर्ध्नि पराङ्मुखानिव कृत्वा जग्मुः) ॥

सायणाचार्याप्रमाणे केलें आहे. अर्थ स्पष्ट आणि सुबोध आहे, पण 'वृत्राला.... मारिता झालास' याबद्दल मळांत 'द-स्यूला....मारिता झालास'असें आहे. 'दस्यु' शब्दाचा 'वृत्र' हा अर्थ स्पष्ट-णातीं केला आहे. वस्तुतः 'दस्यु' म्हणजे अमुक एक विशेष असुर (जसा 'वृत्र') असा न होता, सामान्य कोणताहि असुर असा होतो. "त्वं ज्ञातानि अब शम्बरस्य पुरः जघन्थ अप्रतीनि दस्योः" (ऋ. ६. ३१. ४) यांत 'शम्बर' या नावाच्या असुराला दस्यु असें नांव दिलें आहे. "नि शुष्णे इन्द्र धर्षसि वज्रं जघन्थ दस्यवि" (ऋ. ८. ६. १४) यांत 'शुष्ण' नावाच्या असुराला 'दस्यु' म्हटलें आहे. "स्वप्नेन आभ उप्य चुमुरि भुतिं च जघन्थ" (ऋ. २. १५. ९) यांत 'चुमुरि' आणि 'भुति' या दोन असुरांस 'दस्यु' असें म्हटलें आहे. त्यावरून 'दस्यु'

हे विशेषनाम नव्हे, असुर या अर्थां अप्रपर्याय आहे. हा 'दस्यु' शब्दाचा एक अर्थ. दुसरा अर्थ 'अनाय' म्हणजे आर्य लोकांच्या आसपास जे कोळी, खोंड, भिल इत्यादि देवांस यज्ञादिकें करून न भजणारे लोक त्यांस 'दस्यु' असें म्हणत. त्यांचा देवांवर भयंकर नसें म्हणून त्यांस 'अश्रद्धा' असें म्हटले-लें आढळतें. ("नि अकृतून् ग्रथिनः मृध्वाचः पणीन् अश्रद्धान् अवृष्टान् अयज्ञान्। प्र प्र तान् दस्यून् अग्निः वि-वाय" ऋ. ७. ६. ३). त्यांस 'अव्रत' म्हणजे देवांची सेवा न करणारे असें म्हटलेलें आढळतें ("तूर्वनतः दस्युम् आयवः व्रतैः सीक्षन्तः अव्रतम्" ऋ. ६. १४. ३). आमचे पूर्वज आर्य लोक आणि हे 'दस्यु' यांजमध्ये धर्माच्या व कर्माच्या संबंधानें वगैरे विरोध

५. हे हर्षश्वा, हे स्थाणू, हे महाबलवान् इंद्रा, [तू] जेव्हां [त्या] धर्महीन [वृत्रानुचरां]ला आकाश, स्वर्ग [आणि] पृथ्वी यांतून फुंकून बाहेर काढून टाकिलेस, तेव्हां भक्तांचा द्वेष करणारे ते अभक्त तोंडें फिरवून नाहीसेच झाले.

दाखविलेला वेदांत आढळतो. (ऋ. १. ११७. २१ पाहा). “अहं शुष्णस्य भयिता वधो यमं न यः ररे आर्य नाम दस्यते” (ऋ. १०. ४९. ३) यांत इंद्र म्हणतो कीं, ‘दस्यूला मीं आर्य हें नांव दिलें नाहीं’. ‘स जातु-भर्मा अध्वानः ओजः पुरः विभिन्दन् अचरन् वि दासीः। विद्वान् वज्रिन् दस्यते हेतिमस्य आर्य सहः वर्षय दु-स्त्रम् इंद्र’ ऋ. १. १०३. ३ यांत ‘प्रजांचें पालन करणारा तो [इंद्र] आपल्या प्रतापावर अवलंबून राहून दस्यूंचीं नगरे फोडून टाकितो झाला आणि त्याजवरून चालला.—हे वज्रधरा, [मर्मस्थळ] जाणणारा असा तू दस्यूच्या अंगावर हत्यार टाक, [आणि] हे इंद्रा, आर्य लोकांचें बळ वृष्य हीं वाढीव,’ असा विरोध दाखविला आहे. दस्यूस जिंकून आर्य लोकांच्या अमलाखालीं आणण्याविषयीं देवांनीं साहाय्य करावें म्हणून देवांची प्रार्थना आमच्या आर्य पूर्वजांनीं केलेली आढळते. (ऋ. १. ५३. ४; १. ४१. २; ५. ७. १० हे मंत्र पाहा). हा जो दस्यूचा दुसरा अर्थ त्यापासून आलीकडचा ‘चोर’ हा अर्थ निघाला आहे. कारण कीं कोळी, भिल, खोंड वगैरे अनार्य जातीचे लोक आतां जसे चोरीचा धंदा करितात तसेच पूर्वी

5. Away went, with their faces turned back, the infidels who strove with the believers, when, O possessor of the bay horses, O firm [and] mighty Indra, [thou] blewest the unbelievers away from the sky, from heaven [and] earth.

करीत होते.

आमचा जो ‘दास’ म्हणजे गुलाम या अर्थाचा शब्द आहे तो दस्युशब्दाचाच संबंधी आहे. हे जे अनार्य लोक होते त्यास आर्य लोकांनीं जिंकून आपले गुलाम (म्हणजे शूद्र) केले त्यापासून ‘दास’ म्हणजे गुलाम असा अर्थ होऊ लागला. ‘दास’ म्हणजे प्रथम गुलाम असा अर्थ होत नसे, दस्यु अथवा दस्यूचें असा होई याविषयीं प्रमाण वर उतरून घेतलेल्या (१. १०३. ३) मंत्रावरून स्पष्ट दिसून येतें. हे दस्यु जेव्हा आर्य लोकांच्या अमलाखालीं येऊन त्यांचे गुलाम झाले त्यापासून ‘दास’ म्हणजे गुलाम असा अर्थ होऊ लागला.

प्रस्तुत मंत्रांत ‘दस्य’ म्हणजे वृत्रासुर असा अर्थ सायणांनीं केला आहे त्यास विशेष अडचण दिसत नाहीं.

‘एकटा[च] मारिता झालास.’ सायणाचार्य म्हणतात इंद्राचे साहाय्यकारी मरुत त्याजबरोबर वृत्राला मारण्याच्या वेळीं गुळे तरी ते जाऊन उभे मात्र राहिले, आणि एकट्या इंद्रानेंच वृत्रवध केला.

‘सनक[नावाचे]....[अनुचर]’ हा हि अर्थ सायणांस अनुसरूनच केला आहे. पण ‘सनक’ म्हणजे ‘जुनै’, ‘पुराण’ असा शब्दशः अर्थ होतो.

अयुयुत्सन्नवद्यस्य सेनामयातयन्त क्षितयो नवग्वाः ।

वृषापुधो न वध्रयो निरष्टाः प्रवद्विरिन्द्राक्षितयन्त

आयन् ॥ ६ ॥

अयुयुत्सन् । अनवद्यस्य । सेनाम् । अयातयन्त । क्षितयः । नवग्वाः ।

वृषऽपुधः । न । वध्रयः । निऽअष्टाः । प्रवत्ऽभिः । इन्द्रात् ।

क्षितयन्तः । आयन् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. ते [अयज्वानः] अनवद्यस्य (=दोषरहितस्य=पवित्रस्य) [इन्द्रस्य] सेनाम् अयुयुत्सन् (=योद्धुमैच्छन्) । नवग्वाः क्षितयः (=नवग्वनामानः अश्विरः-प्रभृतयः केचिन्नव जनाः) [इन्द्रम्] अयातयन्त (=इन्द्रो युद्धाय यथा यतेत तथा अकुर्वन्=प्रोत्साहितवन्तः) । [अनन्तरं], वृषपुधः (=वृषेण सेचनसमर्थेन पुंस्त्वयुक्तेन पुरुषेण सह, युद्धं कुर्वन्तो) वध्रयो (=नपुंसका) इव, ते निरष्टाः (=निरस्ता=निराकृताः) [सन्तः] क्षितयन्तः (=आत्मानं ज्ञापयन्तः=स्वशक्तिहीनत्वं दर्शयन्तः) प्रवद्विः (=पद्यापितुं सुशकैर्मर्गैः) इन्द्राद् आयन् (=परेयुः) ॥

५. इन्द्राने वृत्राचे अनुचर स्वर्ग, आकाश आणि पृथ्वी यांतून कसे हाकून जाविले ते या मंत्रात सांगितले आहे.

‘हृथ्यश्च’ म्हणजे ‘हरी’ या नावाचे दोन पिंगट घोडे आहेत ज्याला तो. हे इन्द्राने विशेषण अनेक ठिकाणां येत असते त्यामुळे ते त्याच्या नावापैकीच एक नाव बनून गेले आहे.

‘स्थाणुः’ म्हणजे छटाईत लांबासा-रिला स्थिर, अचल. हेहि इन्द्राचेच विशेषण आहे.

‘आकाश, स्वर्ग [आणि] पृथ्वी यांतून’=‘दिवः रोदस्योः’ दिवः ही. पंचमी आहेच. पण ‘रोदस्योः’ बघी किंवा सप्तमी संभवते पंचमी-नाहीं, आणि पंचमी तर इष्ट आहे. सायणाचार्य ‘स-

काशात्’ इतके अध्याहृत घेऊन पंचमी-चा अर्थ आणतात. निर्वाहासाठी आम्हां तेच घेऊन भाषांतर केले आहे.

‘तोडे फिरवून नाहीसिच झाले’=‘परोक्षित् शीर्षा ववृजुः’. अक्षरज्ञाः अर्थ, ‘कोकीं भागेच फिराविते झाले.’ म्हणजे ‘तोडे काळीं करून पळून गेले’ असे म्हटल्यास चाळेळ.

वृत्राला मारण्याला काहीं तरी श्रम पडले, पण वृत्राचे जे अनुचर म्हणजे त्याचे अनुयायी त्यास नाहीसि करण्यास इन्द्राला काहींच श्रम पडले नाहीत, एक फुंक मारताच ते स्वर्ग, आकाश आणि पृथ्वी यांतून कापसाप्रमाणे उडून जाऊन नाहीसारिसेच झाले असे तात्पर्य.

६. [त्या धर्महीन वृत्रानुच-
रांला] पवित्र [इंद्रा] च्या सेनेशीं
युद्ध करण्याची इच्छा झाली.
[त्याबरोबर] नवग्व जनांनीं [इं-
द्राला युद्धाविषयीं] प्रोत्साहन केलें.
[मग] पुरुषत्वयुक्त मनुष्याशीं लढ-
णारे नपुंसक जसे [पराभव
पावतात] तसे [ते] [अनुचर]
पराभव पावून [आपलें] बलही-
नत्व दाखवीत दाखवीत इंद्रापासून
दूर पळून गेले.

या मंत्राचा अर्थ आम्हीं सायणाचा-
र्याप्रमाणेंच केला आहे. आणि तो खरा
आहे याविषयीं आम्हांस संशय नाही.
तथापि 'अधमः' ('फुकून टाकिता
झालास') याच्याशीं 'यत्' (= 'जेव्हा')
या संबंधी सर्वनामशब्दाचा संयोग
आहे त्यापेक्षा हें क्रियापद सर्वानुद्यत्त
नसावें, अधमः (संहितेंत निरंवर्तौ
अधमो रोदस्योः) असें असावें, परंतु
तसें कां नाही तें समजत नाहीं. साय-
णाचार्य याविषयीं कींहींच सांगत नाहीत.
तेव्हां मूळचा खरा पाठ "प्र तद्विवो...
निरंवर्तौ अधमो रोदस्योः" असा अध-

6. They (the unbeliev-
ers) desired to fight with
the army of holy Indra.
The Navagva people urged
[Indra to give them fight].
Like eunuchs fighting with
a hero they (the unbelievers)
were dispersed, [and] ex-
posing their backs away
they went from Indra.

वा "प्र तद्विवो...निरंवर्तौ अधमो
रोदस्योः" असा असावा काय? पूर्वीचा
असेल तर भाषांतर खाली लिहिल्या-
प्रमाणें करावें लागेल:-हे इंद्रा, भक्ता-
चा द्वेष करणारे ते अभक्त तोंड फिर-
विते झाले. तेव्हा हे हयंश्वा, हे स्याणू,
हे महाबळवान् [इंद्रा]. [तूं] [त्या]
धर्महीन [वृत्रानुचरां] ला आकाश,
स्वर्ग आणि पृथ्वी यांतून फुकून बाहेर
काढून टाकिलंस. आणि हा अर्थ चा-
गळा दिसतो, कारण कीं, तोंड फिरवि-
तांच तूं त्यांस फुकून टाकिलंस असें
म्हणणें हें नीट जुळतें.

६. वृत्राचे धर्महीन अनुयायी इंद्राजें
एका फुकेशीं त्रिभुवनांतून नाहीसि केले
असें बर सांगितलें. ते कसे तें या
मंत्रात सांगतो.

'नवग्व जनांनीं.' नवग्व हे कोण?
आणि त्यांस नवग्व संज्ञा कां पडली?
सायणाचार्य म्हणतात कीं, "अंगिरस
नांवाचे म्हणजे अंगिरसकुलोत्पन्न ऋषि

पुष्कळ दिवस चाळणारा असा यज्ञ
आरंभून बसले होते त्यांतून नवजणां-
ला नव महिन्यांनीं इष्टलाभ झाला
म्हणून जे जे अंगिरस कुळांतील नव
ऋषि त्यांस नवग्व म्हणतात." नांव
पडण्याचें कारण कींहीं तरी असो, पण
नवग्व म्हणून कोणी नवजण व्यक्ति-
विशेष अथवा समुदायविशेष होते यांत

त्वमेतान् रुदतो जक्षतश्चायोधयो रजस इन्द्र पारे ।

अवादहो दिव आ दस्युमुच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः
शंसमावः ॥ ७ ॥

त्वम् । एतान् । रुदतः । जक्षतः । च । अयोधयः । रजसः । इन्द्र ।
पारे ।

अव । अदहः । दिवः । आ । दस्युम् । उच्चा । प्र । सुन्वतः । स्तुवतः ।
शंसम् । आवः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्र, त्वम् एतान् रुदतः जक्षतश्च (=हस्ततश्च) [धर्मरहितान्] रजसः पारे अयोधयः (=तैः सह युद्धं कृत्वा तान् रजसः अन्तरिक्षस्य परतीरे निरस्तवानसि) । त्वं दस्युं (=वृत्रं) दिव आ (=द्युलोकात्) अवादहः (=दग्ध्वा अवास्तवानसि), सुन्वतः (=त्वदर्थं सोममभिषुण्वतः) स्तुवतः (=तव स्तुतिं कुर्वतः) [उपासकस्य] शंसं (=स्तोत्रं=भक्तिम्) उच्चा (=उच्चैः) [दिवि] प्रावः (=रक्षितवानसि), (=उपासकं रक्षित्वा तं दिवि उच्चैः स्थापितवानसि) ॥

संशय नाहीं. आणि अंगिरस् ऋषि त्वयिर्कीं असे हेंहि निर्विवाद दिसतें. नवग्व म्हणून ऋषींचीं नव कुळें असतील; आणि अंगिरस हे त्वयिर्कीं असतील. हीं नवग्व कुळें म्हणजे ऋग्वेदांत जे याविषयीं आढळतें त्यावरून तीं अतिप्राचीन आर्य लोकांचीं नव कुळें असावीं असें दिसतें. कारण कीं, इंद्राला प्रथम यज्ञ केले ते नवग्वानीं केले, प्रथम स्तोत्रें रचिलीं तीं नवग्वानीं रचिलीं इत्यादि त्वाविषयीं सांगितले आहे. ब्र. ५. ४६. ११. पाहा. नवग्वीस त्यावरूनच वेदमंत्रकें आपले पितर म्हणजे वाडवडील अथवा पूर्वज असें म्हणतात; "तमु नः पूर्वं पितरो नवग्वाः" इ० क्र. ६. २२. २. दुसरे कितीएक जे पूर्वज, पुराणकाळचे प्रसिद्ध आहेत त्याजबरोबर या नवग्वाविषयीं उल्लेख

येतोः "अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वीणो भगवः सोम्यासः" इ० क्र. १०. १४. ६. शिवाय क्र. १०. ६२. ६ हाहि मंत्र पाहा.

'पुरुषत्वयुक् मनुष्याशीं लढणारे नपुंसक जसे=वृषयुधी न वध्रयः' शक्तीविषयीं प्रबळाचा आणि दुर्बळाचा विरोध दाखवावयाचा असला म्हणजे येथें दिलेली उभया वेदांत पुष्कळ ठिकाणां येते. यावरून पैदिक युगांत वृषण-च्छेद करून नपुंसक केलेले पुरुष पुष्कळ असत आणि त्यांची दुर्बळता प्रसिद्ध असे असें अनुमान निघते. तसें करण्याचा काय उद्देश होता असेल कोण जाणे !

'बळहीनत्व दासवीत दासवीत.. पळून गेले.' म्हणजे, 'पळून गेले आणि त्यामुळे त्यांचे बळहीनत्व दृष्टीस पडले.'

७. हे इंद्रा, [वृत्राचे] हे [अनुचर] रडत असतांना आणि हांसत असतांना तूं त्यांज- बरोबर लढून त्यांस अंतरिक्षाच्या पलीकडेस हाकून देता झालास. [तूं] असुर[वृत्रा]ला जाळून स्वर्गांतून खाली ढकलून देता झालास, [आणि] [तुला] सोम अर्पण करणारा [आणि] स्तवणा- रा [जो भक्त] त्याचें स्तोत्र [तू] राखून उंच ठिकाणीं [स्वर्गांत] ठेविता झालास.

7. Indra, thou didst fight these [infidels] as they cried and laughed off the other end of the firmament. Down didst [thou] burn [and hurl] the demon from heaven—high [in heaven] didst [thou] protect [and place] the prayer of him who pressed the Soma [for thee] [and] sang [thy glo- ries].

A S. S O C. I.

७. या मंत्राचें तात्पर्य आम्ही असें समजतो कीं, 'हे इंद्रा, असुराचे जे अनुयायी ते कितीएक रडत होते आ- णि कितीएक हांसत होते (का१), त्याजबरोबर तूं लढून लढून त्यांस अंतरिक्षाच्या बाहेर हाकून दिलेंस; आणि असुराला तूं जाळून ग्लोकांतून खाली पाडून टाकिलेंस, आणि तू जे भक्त त्यांची भक्ति विघ्नरहित करून त्यांस ग्लोकांत उंच ठिकाणीं जागा दिलीस.'

'तूं त्याजबरोबर लढून त्यांस अंत- रिक्षाच्या पलीकडेस हाकून देता झा- लास' = 'एतान् रजसः पारं अयोधयः.' अक्षरशः अर्थ 'त्यांच्या अंतरिक्षाच्या पलीकडीं लढविता झालास.'

या मंत्राचें भाषांतर अर्थ स्पष्ट समज- ण्यासाठीं आम्हां किंचित् अक्षर सोडून केले आहे. याच्या उत्तरार्धांत 'अव' आणि 'उच्च' हे शब्द आहेत ते पर- स्परविरोधी आहेत त्यामुळे, आणि

'दस्यु' आणि 'सुन्वन् स्तुवन्' यांच्या- मध्ये विरोध आहे म्हणून, आणि 'अदहः' आणि 'आवः' हे परस्पर विरोधी आहेत म्हणून, अभकारा जाळून ग्लोकांतून खाली टाकून दिला आणि भकाला रक्षून ग्लोकांत उंच ठिकाणीं स्थापित केला असा भावार्थ आम्ही समजतो तो बरोबर आहे असें आ- म्हांस वाटतें.

'असुर[वृत्रा]ला जाळून स्वर्गांतून खाली ढकलून देता झालास' = 'दस्यु दिव आ अवादहः.' अक्षरशः 'असु- राला स्वर्गांतून खाली जाळिलास.' त्या- प्रमाणेंच 'तुला सोम अर्पण करणारा [आणि] स्तवणारा [जो भक्त] त्याचें स्तोत्र [तूं] राखून उंच ठिकाणीं [स्वर्गांत] ठेविता झालास' या ऐवजीं मुळीत जे 'उच्चा प्र सुन्वतः स्तुवतः शंसम् आवः' असे शब्द आहेत त्या- चा अक्षरशः अर्थ 'सोम काढणाराचें [आणि] स्तवणाराचें उंच स्तोत्र

चक्राणासः परीणहं पृथिव्या हिरण्येन मणिना शुम्भमानाः ।

न हिन्वानासस्तितिरुस्त इन्द्रं परि, स्पशो अदधात्सूर्येण

॥ ८ ॥

चक्राणासः । परिऽनहम् । पृथिव्याः । हिरण्येन । मणिना । शुम्भमानाः ।

न । हिन्वानासः । तितिरुः । ते । इन्द्रम् । परि । स्पशः । अदधात् ।

सूर्येण ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. हिरण्येन (=सुवर्णमयेन) मणिना (=अलंकारेण अलंकारेः) शुम्भमानाः (=शोभमानास्) ते [वृत्रस्य स्पशः=प्रेष्याः] पृथिव्याः परीणहं (=परिधि-सर्धतो व्याप्ति) चक्राणाः (=पुनः पुनः परिगच्छन्तः) [अपि च] हिन्वानाः (=वेगेन द्रवन्तः) [अपि] इन्द्रं न तितिरुः (=न तेरुः=जेतुं न समर्था अभूवन्) । [इन्द्रः] [तान्] स्पशः सूर्येण (=सूर्यप्रकाशेन) पर्यदधान् (=परिहितवान्) ॥

ठिकार्यां राखिता झालास' असा आहे | त्याला स्वर्गा ठेविता झालास असें तात्पर्य
तथापि भक्ताचें भजन निर्विघ्न करून स्पष्ट दिसतें.

८. सुवर्णमय अलंकारांनीं शोभायमान [असे] ते [वृत्राचे] हेर पृथ्वीच्या परिघासभोंतालीं फिरतां फिरतां [हि] [आणि] आवेशानें धांवत असतां [हि] इंद्राला मिकावयास समर्थ झाले नाहीत. [मग] [तां] [त्या] हेरांस सूर्य [प्रकाशाच्या योगा]नें आच्छादिता झाला.

८. 'असुरांचे जासूद आंगावर सोन्याचे अलंकार मिरवीत मिरवीत इंद्राच्या हातां न सापडावे म्हणून आंणि इंद्राला थकवावे म्हणून पृथ्वीच्या सभोंतालीं पुनः पुनः फिरणे लागले आणि मोठगा वरनें धावू लागले, पण इंद्रानें त्यांस सोडले नाही आणि इंद्रच जय पावला, ते जय पावले नाहीत. ते दूर पळून गेल्यामुळे दिसेनातसे झाले तेव्हा इंद्रानें सूर्यप्रकाश त्यांच्या आंगावर टाकून त्यांचा नाश केला' असा या मंत्राचा भावार्थ दिसतो.

हे वृत्राचे अनुचर अथवा जासूद म्हणजे कोण? याविषयीं सायणाचार्य काहीच सांगत नाहीत. चक्रासभोंतालीं फिरल्याप्रमाणें पृथ्वीसभोंतालीं फिरत होते; त्यांपेक्षा अधिकाररूपी राक्षस तर नसतील? कारण सूर्यप्रकाश त्यांच्या आंगावर टाकताच त्यांचा नाश होतो, तेव्हा ते दुसरे कोण असणार? उदकाचा अवरोध करणारा जो, तो वृत्र असुर; मग त्यांचे अनुचर म्हणजे सूर्याचा प्रकाश न होऊं देणारे जे अधिकाररूपी राक्षस ते असतील असें म्हणण्यांत विशेष ओढाताण नाही.

8. [Though] [they] the spies [of the Demon], adorned with golden ornaments went round and round the circumference of the earth, [and] ran fast. [they] could not vanquish Indra. He covered [and dazzled] them with [the light of] the sun.

आणि रात्रीच्या वेळां यज्ञयागादि धर्मक्रिया होत नसल्यामुळे त्यांस धर्मरहित, भक्तद्वेषे, इत्यादि विशेषणेंहि शोभतात. आणि म्हणूनच त्यांस निशाचर असें नांव पडलें आहे असें आम्हांस वाटतें.

'अविज्ञाने धांवत असतां [हि]' = 'हिन्वानाः'. 'या मंत्रांत' पृथिव्याः परीणहं चक्राणसः' असे शब्द आहेत या वरून ज्यावेळां हे सूर्य रचिले त्यावेळां पृथ्वीची आकृति सपाट नाहीं, पण वर्तुळ आहे असें ज्ञान आपल्या आर्थ पृथेजास होतें असे स्पष्ट दिसून येतें. ती मागाहून पिंपळाच्या पानासारखी कशी आणि केव्हा झाली आणि तिजवर दुधाचा, दद्याचा, मधुचा इत्यादि सप्त सागर कोठून व केव्हा आले असतील याचा शोध लावणे आमच्या आधुनिक आर्यबंधूस किती अवश्य आहे पाहा.

'सुवर्णमय अलंकारांनीं शोभायमान'. म्हणजे "गळ्यात, हातावर वगैरे जे अलंकार घालावयाचे त्याहीं कडून" असें सायणाचार्य म्हणतात. जासुदाच्या हातांत आणि पायांत तोडे असण्याची अजून चाल आहे.

परि यदिन्द्र रोदसी उभे अबुभोजीर्महिना विश्वतः सीम् ।

अमन्यमानां अभि मन्यमानैर्निर्वृत्ताभिरधमो दस्युमिन्द्र

॥ ९ ॥

परि । यत् । इन्द्र । रोदसी इति । उभे इति । अबुभोजीः । महिना । विश्व-
तः । सीम् ।

अमन्यमानान् । अभि । मन्यमानैः । निः । ब्रह्मभिः । अधमः । दस्युम् ।
इन्द्र ॥ ९ ॥

न ये दिवः पृथिव्या अन्तमापुर्न मायाभिर्धनदां पर्यभूवन् ।

युजं वज्रं वृषभश्चक्र इन्द्रो नियोतिषा तमसो गा

अदुक्षन् ॥ १० ॥ २ ॥

न । ये । दिवः । पृथिव्याः । अन्तम् । आपुः । न । मायाभिः । धनदाम् ।
परिऽअभूवन् ।

युजम् । वज्रम् । वृषभः । चक्रे । इन्द्रः । निः । ज्योतिषा । तमसः ।
गाः । अधुक्षत् ॥ १० ॥ २ ॥

भाषायाम्.

९. हे इन्द्र, यद् (यदा) [त्वै] [तव] महिना (=महिम्ना) उभे रोदसी
(=शुलोकभूलोकौ समकाले) विश्वतः सीं (=सर्वत एव) पर्यबुभोजीः (=अभि-
तस्ते आत्मानं भुग्नवानसि=ते परिवेष्टितवानसि) [तदा] [त्वै] [त्वां] मन्य-
मानैः (=स्तुवद्भिः) ब्रह्मभिः (=स्तोस्तृभिः) [करणेन], अमन्यमानान् (=त्वाम-
स्तुवतः) [वृत्रानुचरान्] अभि[अधमः] (=हतवानसि), दस्युम् (=असुरं)
[च], हे इन्द्र, निरधमः (=धमनेन निःसार्य नाशितवानसि) ॥

१०. ये (=भापे च ते) [सद्यस्ववः अमन्यमानाः] दिवो (=शुलोकस्य)
पृथिव्या [वा] अन्तं (=पर्यन्तं=संनिधिं) न आपुः (=न प्राप्ताः),
मायाभिः (=निजैर्मयाकर्मभिः) धनदां (=धनस्य दातारम्) [इन्द्रं] न पर्यभूवन्
(=न पर्यवेष्टयन्) । वृषभो (=वीर्यवान्) इन्द्रो वज्रं युजं (=मित्रं=सहायं=स्वहस्त-
युक्तं) चक्रे, ज्योतिषा (=हेजसा) [च] तमसः (=अन्धकाराद्) गा निरधुक्षत्
(=निर्दुर्दोहं) (=अन्धकाररूपं मेघं भित्त्वा जलं वृष्टवान्) ॥

९. हे इंद्रा, जेव्हां [तू] [आपल्या] महिम्पानें पृथ्वी [आणि] द्यू [हे] उभय [लोक] सर्वांहि बाजूंनीं वेष्टून टाकिता झालास, [तेव्हां] हे इंद्रा, [तुला] भजणाच्या स्तोत्रांच्या योगानें, [तुला न भजणाच्या [जनां]स [तू] मारून टाकिता झालास, [आणि] असुरास फुकून बाहेर टाकिता झालास;

१०. आणि [त्यानंतर] ते दुलोकाच्या [अथवा] पृथ्वीच्या जवळ आले नाहींत [आणि] [आपल्या] कपटांनीं धनदात्या इंद्रालाहि वेष्टून राहिले नाहींत. वीर्यवान् इंद्र आपल्या वरीवर वज्र घेता झाला [आणि] प्रकाशानें गाईस अंधकारातून [मुक्त करून] [त्यांचें] दाहन करिता झाला.

9. When, Indra, [thou] didst surround with [thy] greatness heaven and earth simultaneously on all sides whatsoever, [then] by [means of] [thy] worshipping singers [thou] slewest, Indra, the unworshippers [and] blewest the Demon away.

10. And never did they [again] approach the outskirts of heaven [or] earth, nor surround the wealth-giver (Indra) with [their] schemes. Manly Indra took the thunderbolt [for his] ally [and] with light milked the cows out of darkness.

९. मंत्राचें तात्पर्य:—हे इंद्रा, अभक्त असे जे असुरानुचर त्यास आणि त्यांचा प्रभु जो असुर त्यास मारून टाकणाऱ्याच्या प्रसंगां तूं सकल भूलोक आणि बुलोक यांस आपल्या महिम्पानें (मोठेपणानें) सर्व बाजूंनीं वेष्टून टाकिलेंस आणि मग तुझी स्तुतीनें वगैरे भक्ति करणारे जे स्तोत्रे (भक्त) त्यांच्या योगानें म्हणजे त्यांची स्तुति ऐकून तुला हफुरण आल्यानें त्या अभक्त अमुचरांस

तूं फुकून मारून टाकिलेंस आणि त्यांचा जो प्रभु असुर त्यास फुकून बाहेर हाकून दिलेंस.

‘[तुला] भजणाच्या स्तोत्रांच्या योगानें’=‘मन्यमानैः ब्रह्मभिः’. या पदाचा अर्थ येथें सायणाचार्य किंचित् निराळा करितात. ‘ब्रह्म’ म्हणजे ‘स्तोत्रा’ असें न करितां ‘स्तोत्र’ असें समजतात. आम्हीं केलेल्या अर्थास अन्यत्र स्थळां असलेल्या सायणोक्तीचाच आधार

अनु स्वधामक्षरन्नापो अस्यावर्धत मध्य आ नाव्यानाम् ।

सध्रीचीनेन मनसा तमिन्द्र ओजिष्ठेन हन्मनाहन्मभि

दून् ॥ ११ ।

अनु । स्वधाम् । अक्षरन् । आपः । अस्य । अवर्धत । मध्ये । आ । ना-
व्यानाम् ।

सध्रीचीनेन । मनसा । तम् । इन्द्रः । ओजिष्ठेन । हन्मना । अहन् । अभि ।

दून् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११. [तदा] आपः अस्य (=इन्द्रस्य) अनु स्वधा (=काममनु=मनःकाम-
नामनुसृत्य) अक्षरन् (=अवहन्) । नाव्यानां (=नावा तरणयोग्यानां=वह्नीनाम्=
अगधानां) [तासाम् अग] मध्ये आ (=मध्ये) [वृत्रः अमृतः सन्] अव-
र्धत (=वृद्धिं प्राप्तेः) । [तदनन्तरम्] इन्द्रः सध्रीचीनेन मनसा (=संगतेन मन-
सा=समस्तेन बुद्धिचातुर्येण) ओजिष्ठेन (=अतिबलयुक्तेन) हन्मना (=वज्रेण)
अभि दून् (=केषुचिद्विषयेषु) तं (=वृत्रम्) अहन् ॥

आहे. 'मन्यमान' म्हणजे 'स्तवणारा'
अथवा 'भजणारा' अशाविषयीं ऋ.
५. ४. १०, ५. ६. १ आणि ५.
९. १ हे मंत्र आणि सायणाचें भाष्य
पाहा. 'ब्रह्म' शब्दाविषयीं ऋ. १. १. ५
या मंत्रावर 'प्रार्थना' शब्दावरची टीप
पाहा.

'माहून् टाकिता झालास'='अभि
[अधमः]'. यांत 'अधमः' हें क्रियापद
चवथ्या चरणांतून अपाकर्षण करून
ध्यावें. 'अभ्यधनः' याचा अर्थ आम्हीं
केल्याप्रमाणें होतो याविषयी "अभि
दस्युं बकुरेण धमन्ता उरु ज्योतिः चक्र-
धुः आपाय" (ऋ. १. ११७. २१)
या मंत्रावरील सायणभाष्य पाहा.

१०. नवव्या मंत्रांत भक्तिहीन वृत्रा-
नुचरांचा नाश केला असें सांगितलें,

त्याविषयीं या मंत्रांत असें सांगतो कीं, ते
पुनः पृथ्वी अथवा शुलोक यांच्या जव-
ळहि आले नाहींत; मग इन्द्र निःसपत्न
होऊन मेघरूपी अंधकारमंडल प्रका-
शानें फोडून गार्हस पिळता झाला तेव्हां
त्याहें दूध खालीं पडलें—म्हणजे मेघ
फोडून पावसाची वृष्टि करिता झाला,
असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

सायणाचार्य या मंत्राचें पूर्वार्ध किंचि-
त् निराळें लावितात. ते 'ये' शब्दाचा
संबंध पूर्वमंत्रगत 'अमन्यमान' शब्दा-
कडे न घेता 'जलविशेष' असें पद अ-
ध्याहृत घेऊन त्याचााशीं घेतात आणि
'धनदा' म्हणजे वृष्टी असें भाष्य क-
रितात. परंतु दोनी मंत्रांचा संदर्भ पा-
हिला तर आम्हीं दिलेला अर्थ सयुक्तिक

११. [मग] त्या [इंद्रा]चे इच्छेप्रमाणें उदकें वाहिलें [आणि] त्यांतून [जरी] नौका जाण्या-जोग्या होत्या [तरी] त्यांच्या मध्ये [तो वृत्र] [न मरतां] वृद्धिंगत झाला. [मग] त्याला इंद्र [आपल्या] सगळ्या बुद्धिचातुर्यानें [आणि] अत्यंत प्रबळ वज्रानें कितीएक दिवसांनीं मारिता झाला.

दिसतो आणि त्याच अडचण कांहींच दिसत नाही.

‘आपल्या बरोबर वज्र घेता झाला’ = ‘युजं वज्रं ऋते’. अक्षरशः अर्थ ‘वज्राला मित्र करिता झाला’, म्हणजे दुसरे कोणी सहाय बरोबर घेतले नाहीत, एक वज्र मात्र बरोबर घेतलें, ‘वज्रसख’ होऊन उदकरूपी गाईची मुक्ती करावयास गेला.

या मंत्रांत ‘गाई’ म्हणजे ‘सूर्यकिरण’ असाहि अर्थ संभवतो. सूर्यकिरणरूपी गाई अंधकारांत झांकल्या होत्या त्या-जवर प्रकाश पाडून इंद्रानें त्या मोकळ्या

11. According to his (Indra's) wish the waters flowed. [But the Demon] grew [strong] in the midst of them [though so deep as to be] navigable. Indra with his collected wisdom [and] with his most mighty thunderbolt slew him in the course of time.

केल्या, म्हणजे अंधकार नष्ट करून सूर्याचा उदभव होई असें केलें. कारण की, हाहि रूपक वेदांत पुष्कळ ठिकाणां आढळतें. म्हणूनच ‘गो’ शब्दाचा अर्थ संस्कृतांत ‘गाई’ असा होऊन शिवाय ‘उदक’ असा जसा होतो, तसाच किरण असाहि होत असतो हें कोश पाठ करणाऱ्यांस ठाऊक असेलच.

तथापि पुढच्या मंत्रावर नजर देऊन आम्हां सायणसंमतच अर्थ ‘गा.’ याचा ‘उदकरूपी गाई’ असा ‘केला’ आहे.

११. भावार्थः—‘वर सांगितल्याप्रमाणें मेघमंडल फोडून इंद्रानें जेव्हां उदकाची वृष्टि केली तेव्हां तीं उदकें त्याच्या इच्छेप्रमाणें जमिनीवर वाहिलीं. पण तीं उदकें जरी त्यावरून नावा जाईत इतकी खोल होती तरी वृत्र त्यांत बुडून गेला नाही इतकेच नाही, परंतु त्यांच्या मध्ये राहून तो उलटा वृद्धिंगत झाला. तेव्हां इंद्रानें आपलें सर्व चातुर्य सर्वत्र आपल्या परम प्रबळ वज्रानें किती एक दिवसांत त्याला मारून टाकिलें.’

‘त्याचे इच्छेप्रमाणें’—‘अस्य स्वधाम अनु.’ अक्षरशः, ‘त्याचे इच्छेला अनुसरून’ असा अर्थ. ‘स्वधा’ याचा अर्थ सावणाचार्य येथें ‘अन्न’ असा करितात. आणि नित्य तरी त्याचा तोच अर्थ आहे. केव्हा केव्हा ‘बल’, ‘उदक’ असाहि करितात. ‘अन्न’ हा अर्थ ‘स्वधा’ शब्दाचा वेदांत पुढें पुढें होतो. खरा, पण ‘अनु स्वधाम’ म्हणजे बहुत करून ‘आपल्या परिपाटीप्रमाणें’, ‘आपल्या चालीप्रमाणें’, ‘इच्छेप्रमाणें’ असा अर्थ होत असतो.

न्याविध्यदिलीबिशस्य दृह्वा वि शृङ्गिणमभिनच्छुणामिन्द्रः ।
 यावत्तरो मघवन्पावदोजो वज्रेण शत्रुमवधीः पृतन्युम् ॥ १२ ॥
 नि । अविध्यत् । इलीबिशस्य । दृह्वा । वि । शृङ्गिणम् । अभिनत् ।
 शुष्णम् । इन्द्रः ।
 यावत् । तरोः । मघवन् । यावत् । ओजः । वज्रेण । शत्रुम् । अवधीः ।
 पृतन्युम् ॥ १२ ॥
 अभि सिध्मो अजिगादस्य शत्रुन्वि तिग्मेन वृषभेणा पुरोऽभेत् ।
 सं वज्रेणामृजदृत्रमिन्द्रः प्र स्वां मतिमतिरच्छाशदानः ॥ १३ ॥
 अभि । सिध्मः । अजिगात् । अस्य । शत्रून् । वि । तिग्मेन । वृषभेण ।
 पुरः । अभेत् ।
 सम् । वज्रेण । असृजत् । वृत्रम् । इन्द्रः । प्र । स्वाम् । मतिम् । अति-
 रत् । शाशदानः ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. [इन्द्रः] इलीबिशस्य (=एतन्नामकस्य असुरस्य) दृह्वा (=दृढा=
 दृढानि=दुर्गणि) न्याविध्यत् (=विद्धा निपातितवान्), इन्द्रः शृङ्गिणं शुष्णम्
 (=एतन्नामकम् असुरं) व्यभिनत् (=विविधं तद्धितवान्) । हे मघवन् (=धन-
 युक्तेन्द्र), [तव] यावत् तरो (=यावान्वेगः) [अस्ति] यावद् ओजः (=ब-
 लम्) [अस्ति] [तावता सर्वेण] [द्विं] पृतन्युं (=योद्धुमिच्छन्तं) शत्रुम् (=इली-
 बिशं शुष्णं च) वज्रेण अवधीः (=हतवानसि) ॥

१३. सिध्मो (=जयसाधको) [वज्रः] अस्य (=इन्द्रस्य) शत्रून् अभ्यजि-
 गान् (=तामप्रति गतवान्) । [इन्द्रः] तिग्मेन (=तीक्ष्णेन) वृषभेण (=वीर्य-
 वता=प्रबलेन) [वज्रेण] [तेषां] पुरो (=नगराणि) व्यभेत् (=व्यभैस्तीत्=
 विविधं भिन्नवान्) । इन्द्रः वृत्रं वज्रेण समसृजत् (=संयोजितवान्), [अपि च]
 शाशदानः (=विजयानन्देन स्पष्टतां गच्छन्=विजयोद्भवम् आनन्दं प्रकटयन्),
 स्वां मतिं (=स्वं कामं=वृत्रहननेच्छां) प्रातिरत् (=प्रावर्धयन्=अपूरयत्) ॥

‘सगळ्या बुद्धिचातुर्यानें’=‘संप्रीचीने-
 न मनसा.’ अक्षरशः ‘संगत बुद्धिचातुर्या-
 नें’; म्हणजे ‘सगळे बुद्धिचातुर्य वृत्रहनना-
 कडे लावून’, ‘सगळे शाहाणपण तिकडे-
 सच लावन.’ ऋ. ४. २४. ६ ‘संप्रीचीनेन

मनसा अविबेनन् तम् इन् सत्तायं
 कृणुते समत्सु” या मंत्रातहि प्रस्तुत
 प्रयोगाचे जवळजवळच अर्थ आहे.
 आणि सायणाचार्यहि त्याच धोरणानें
 भाष्य करितात.

१२. [इंद्र] इलीबिशाचे दुर्ग फोडून खाली पाडिता झाला, शिंगे असलेल्या शुष्णास इंद्र तोडून टाकितो झाला. हे मघवन्, [तुला] जेवढे अवसान [होते] [आणि] जेवढे बळ [होते] [तितकें सर्व स्वर्च करून] [तू] [त्या] लढखोर शत्रूला वज्राने मारिता झालास.

१३. साधक वज्र त्या [इंद्रा]-च्या शत्रूंचे आंगावर धांवले. तीक्ष्ण [आणि] वीर्यसंपन्न [वज्राच्या शिंगी]ने इंद्र [त्यांची] नगरे विच्छेदून टाकितो झाला. इंद्राने वृत्राची वज्राशी गांठ पाडून दिली [आणि] जयानंद प्रगट करून आपली मनकामना पूर्ण करिता झाला.

12. [Indra] broke down the fortresses of Ilbisa, Indra split asunder the horned Sushna.—Whatever energy, O Maghavan, whatever might [thou hadst], [thou] slewest [with it] [thy] bellicose enemy by [means of thy] thunderbolt.

13. The unerring thunderbolt attacked his enemies. With the sharp [and] manly [thunderbolt] he shattered [their] towns. Indra encountered Vritra with the thunderbolt, [and] triumphantly accomplished his own desire.

:

१२. 'इलीबिश' हे विशेषनाम आहे. जसे 'शुष्ण' हे एका असुराचे नाव तसेच 'इलीबिश' सायणचार्य शब्दट्यु-त्पत्तीच्या योगाने 'जमिनीच्या बिळात निजणारा' असा अर्थ करून वृत्राचे विशेषण करितात. तसेच 'शुष्ण' म्हणजे 'जगताला शोषून टाकणारा' असा अर्थ करून हेहि वृत्राचेच विशेषण करितात. आणि मंत्राच्या शेषटी 'शत्रूला' म्हणजे 'हि 'वृत्राला' असे म्हणतात. आम्ही 'इलीबिश' आणि 'शुष्ण' ही विशेषनामे घेऊन 'शत्रूला' म्हणजे 'इलीबिशाला'

आणि 'शुष्णाला' असे समजून भाषांतर केले आहे.

'शिंगे असलेला' 'शुद्धिजम' सायणचार्य म्हणतात की, 'गार्ह, म्हैसी वगैरेच्या शिंगासारख्या आयुधें ज्याला होती तो.' आमचा अर्थ अक्षरशः आहे.

१३. दहाव्या मंत्रात सांगितले आहे की, इंद्र केवळ एक वज्र आपल्या बरोबर घेऊन वृत्राला मारण्यास गेला. त्याच्या संबंधाने ऋषि या मंत्रात म्हणतो की, 'ते वज्र इंद्राने सोडताच त्याच्या शत्रूच्या आंगावर गेले. तीक्ष्ण आणि

आवः कुत्समिन्द्र यस्मिन् आक्रन्प्रावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।

शफच्युतो रेणुर्नक्षत द्यामुच्चैत्रेयो नृपाहाय तस्थौ ॥ १४ ॥

आवः । कुत्सम् । इन्द्र । यस्मिन् । चाक्रन् । प्र । आवः । युध्यन्तम् ।

वृषभम् । दशद्युम् ।

शफच्युतः । रेणुः । नक्षत । द्याम् । उत । श्वेत्रेयः । नृपस्तथाय । तस्थौ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. हे इन्द्र, यस्मिन् [कुत्से][त्वम्] [अ]चाक्रन् (=प्रसन्नोभवः) [तं] कुत्सं [त्वम्] आवः (=रक्षितवानसि) । [त्वं] वृषभं (=वीर्यवन्तं=शरं) युध्यन्तं (=युद्धं कुर्वन्तं) दशद्युम् (=एतन्नामकं कंचित्पुरुषं) प्रावः (=प्ररक्षितवानसि) । श्वेत्रेयः (=श्वत्राख्यायाः पुत्रो) [यदा] [त्वद्रक्षणयुक्तः सन्] नृमद्याय (=संभ्रा-
माय) उनस्थो (=प्रतस्थो) [तदा] शफच्युतो रेणुः (=तस्य वाजिनो खुरैरुद्धू-
त रजः) द्या नक्षत (=द्याम् अनक्षत=शुलोकं प्राप्तवान्) ॥

प्रबळ जें वज्र तेणेंकरून इंद्र शत्रूंनि नगरें फोडून विध्वंसिता झाला. इंद्र स्वताहा वृत्रांबरोबर न लढता त्याणें वृत्राची आणि वज्राची गांठ घालून दिळी, आणि त्याच्या योगानें वृत्राचा नाश करून विजयापासून होणारा आनंद प्रगट करीत करीत आपली [वृत्राला मारण्याविषयींची] मनकामना पूर्ण करिता झाला.

‘साधक’=‘सिध्मः’ म्हणजे ज्या कार्याला त्याची योजना करावयाची तें सिद्ध करणारें.

‘नगरें विच्छेदून टाकिता झाला’=‘पुरः वि अभेत्’. हीं नगरें म्हणजे काय? वृत्रादि असुर जसे रूपकसिद्ध शत्रु होत तशांच त्यांचीं नगरें हीं रूपकसिद्ध नगरें आहेत. आकाशांत जे वेगवेगळे ढगांचे आकार नगरासारखे अथवा किल्लासारखे भासत असतात तींच नगरें इंद्राणें फोडिलीं

असें या वृत्रनगररूपकाचें बीज आहे. हीं नगरें इंद्राणें फोडिलीं अथवा विदार-
लीं म्हणून त्यास ‘पुरंदर’ (=नगरें फोड-
णारा) असें नांव पडलें आहे.

‘जयानंद प्रगट करून आपली मन-
कामना पूर्ण करिता झाला’=‘प्र स्वां
मनिम् अतिरत् शशादानः’. या
चतुर्थेत्तरणाचा सायणाचार्य अर्थ करि-
तात तो असाः—“[वृत्राला] मारून
आपली मति [म्हणजे] आपली हर्षयुक्त
बुद्धि विशेष वाढविता झाला.”

या पादांत ‘मति’, ‘प्रातिरत्’ हें क्रिया-
पद, आणि ‘शशादानः’ हें विशेषण इतके
तिन्ही शब्द काहींसे कठिण आहेत.
आम्हीं ‘मति’ शब्दाचा अर्थ ‘मनका-
मना’ असा केला आहे त्यास आधार
सायणाक्तिक आहे. (ऋ. २. २४. १
‘बृहस्पते. सीषथः स्मृत नो मतिम्’ या-

१४. हे इंद्रा, [तू] कुत्साला रक्षिता झालास; कारण की [तू] त्याजवर लोभ करीत होतास. वीर्यवान् दशद्यु युद्ध करीत असतां त्याला [तू] रक्षिता झालास. श्वित्रेचा पुत्र [तुझ्या साहाय्याने] युद्धास निघाला [तेव्हा] [त्याच्या] घोड्यांच्या खुरांनी उडविलेली धूळ दुलोकापर्यंत पोहचली.

14. [Thou] didst, Indra, protect Kutsa whom [thou] lovedst. [Thou] didst help the brave Das'adyu [when] fighting. The dust raised by [the horses] hoofs reached the heavens [when] [under thy] leadership] the son of S'vitra proceeded to the battle.

वरील सायणभाष्य पाहा. शिवाय क्र. १०. १११. १ हाहि मंत्र पाहा.) 'प्रातिरन्' म्हणजे 'पुरविता झाला', 'पूर्ण करिता झाला' अशाविषयीहि सायणकारा आधार आहे. (क्र. ३. ४०. ३. "इन्द्र प्र णो वितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिरः स्तवान विश्वं" या मंत्रावरील भाष्य पाहा. शिवाय क्र. ८. १०१. ८ हाहि मंत्र पाहा.) 'शाशदानः' या शब्दाविषयी आमचा आधार क्र. १. १२४. ६ या मंत्रावरील आणि क्र. १. १२३. १०० या मंत्रावरील भाष्यात जें सायणाचार्य त्या शब्दाविषयी लिहितात तितकाच आहे.

या दोन्ही मंत्रांत 'तन्वा शाशदाना' असें उभेचें विशेषण आलें आहे, त्याचा अर्थ यास्कास अनुसरून सायणाचार्य, 'आपल्या शरीराच्या योगांत स्पष्टता पावणारी' असा करितात; म्हणजे आपलें शरीर प्रगटपणें दाखविणारी, शरीरसौंदर्यापासून झालेला आनंद प्रगट करणारी असा अर्थ. 'शद्' = 'शातने' या धातूपासून 'शाशदानः' रूप आलें नसाय, 'शद्' 'प्रकटीकरणे' अशा अर्थाचा दसरा एकादा धातु असावा असें वाटतें. 'विशद्' = निमळ (म्हणजे प्रगट दिसत असतें तें, हाहि शब्द त्यापासूनच असावा.

१४. 'कुत्स' 'दशद्यु' आणि 'श्वित्रा' हीं विशेषणार्थ आहेत. 'कुत्स' नावाच्या मनुष्याला इंद्रानें रक्षिल्याविषयी वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आलें आहे. मंत्राचें तात्पर्य असें कीं, 'कुत्सावर तू प्रसन्न होतास त्यामुळे त्याचें तू संरक्षण केलेंस; दशद्यु या नावाचा रणशूर मनुष्य लढत असतां त्याचें तू संरक्षण

केलें. श्वित्रेचा पुत्र युद्धाला निघाला तेव्हा तुझी मदत त्याला मिळाली, त्यामुळे त्याचें सैन्य आणि त्या सैन्याचा वेग इत्का वाढला कीं, घोड्यांच्या पायांनी धूळ वर उडाली ती स्वर्गापर्यंत पोहचली.'

'कारण कीं तू त्याजवर लोभ करीत होतास' = 'यस्मिन् चाकन्'. अक्षरशः

आवः शर्मं वृषभं तुष्ट्यासु क्षेत्रजेषे मघवञ्छ्वयं गाम् ।
ज्योक्चिदत्र तस्थिवांसो अक्रञ्छन्नूयतामधरा वेदनाकः

॥ १५ ॥ ३ ॥

आवः । शर्मम् । वृषभम् । तुष्ट्यासु । क्षेत्रजेषे । मघवन् । श्वयंम् ।
गाम् ।

ज्योक् । चित् । अत्र । तस्थिवांसः । अक्रन् । शत्रुस्यताम् । अधरा ।
वेदना । अकरिष्यकः ॥ १५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१५. हे मघवन् (=धनवन्निन्द्र), [त्वं] तुष्ट्यासु गाम् (?=आसु कृताश्रयं?) शर्म (=शान्तं) वृषभं (=वीर्यवन्तं=शूरं) [पूर्वोक्तं] श्वयं (=शित्रायाः पुत्रं) क्षेत्रजेषे (=क्षेत्रार्थं यद्युद्धं तस्मिन्) आवः (=रक्षितवानसि) । अत्र (=तस्मिन्पुद्गे) [शत्रू-
यन्तः=शत्रवः] ज्योक्चित् (=चिरकालमेव) तस्थिवांसः (=अवस्थिताः सन्तः) अक्रन्
(=शत्रुत्वम् अकुर्वन्=युयुधुः) । [त्वं पुनः] [तेषां] शत्रूयतां (=शत्रूणां) वेद-
नानि (=धनानि) अधराणि अकः (=जितवानसि) ॥

अर्थ 'ज्याजवर तू लोभ करीत होतास'.
'चाकन्' हें द्वितीयपुरुषां प्रथमवचनीं
क्रियापद आहे. ('कन्' कान्तौ या धातू-
पासून). पण येथे सायणाचार्य 'चाकन्' हें
विनाकारण कृदंत समजतात. तथापि
"वह कुत्सम् इन्द्र यस्मिन् चाकन्
स्युमन्यू" ऋ. १. १७४. ५. आणि
"उक्थेषु इत् नु शूर येषु चाकन्"
ऋ. २. ११. ३. या दोनी मंत्रावरच्या
भाष्यात त्याणींच 'चाकन्' हें द्वितीय-
पुरुषां एकवचनीं क्रियापद समजून अर्थ
केळा आहे. याच 'कन्' धातूपासून
'कन्या' शब्द निघाला आहे.

'वीर्यवान् दशशु युद्ध करीत असतां

त्याला [तूं] रक्षिता झालास'='प्रावः
युध्यन्तं वृषभं दशशुम्'. 'दशशु' हा
लढत असतां त्याला इंद्राने साहाय्य के-
ल्याविषयीं दुसऱ्याहि एका मंत्रात
आलें आहे ("त्वं रथं प्र भरो योधम्
ऋष्वम् आवः युध्यन्तं वृषभं दशशुम्"
ऋ. ६. २६. ४.)

'शित्रेचा पुत्र' या शित्रेच्या पुत्रा-
विषयीं कथा वगैरे कांहीं असल्या-
प्रमाणें दिसत नाही. व त्याचें नांव
काय तेंहि ठाऊक नाही. सायणा-
चार्य 'शित्रा' या नांवाच्या बार्हिचा पुत्र
शत्रूला मिळून पाण्यात बुडून राहिला
होता त्याला इंद्राचें साहाय्य मिळतांच

१५. हे मघवन्, शान्त [आ-
णि] वीर्यवान् शिष्य उदकात् गे-
लेला त्यास [तूं] शेताविषयी-
च्या [युद्धा]त संरक्षिता झालास.
त्या [युद्धा]त शत्रु फार वेळ उभे
राहून लढले. [परंतु] [तूं]
त्यांचीं धनं जिंकून हरण करिता
झालास.

15. Thou didst, Magha-
van, protect in the fight-
for-land S'vitra's brave
[but] peaceful son who
had taken shelter in the
waters. The enemies there
stood long indeed [and]
fought. [But] thou didst
win their possessions.

तो शत्रुबरोबर लढण्याकरिता पाण्या-
तून वर आला असें जाणवितात. या
शैत्रेयाविषयी पृढच्या मंत्रातहि उच्चार
आला आहे तो याहा.

सायगावार्थ म्हणतात, या मंत्रात
'कुत्स' सांगितला तो कौत्स गोत्राचा
जो मूळपुरुष कुत्सऋषि तोच होय.
आम्हालाहि तसेंच दिसतें. विशेष सांग-

वयाचें इतकेंच कीं, तो ऋषि होता
म्हणून केवळ यजनयाजनादिक षट्-
कर्म करून ब्रह्मवर्चस्वाचाच बाणा
मिरवीत नसे, तर युद्धाहि करित असे.
(या मंत्रात जें कुत्सरक्षण सांगितलें
तें युद्धप्रसंगांचेंच होय याविषयी ऋ.
१. ५. १. ६ इ. अनेक प्रमाणे आहेत.)

१५. भावार्थ:—हे इन्द्रा, जमिनी-
विषयी जी लढाई शिष्य आपल्या
शत्रूशीं करित होता तींत तूं त्याला
मदत केलीस. त्या लढाईत शत्रु फार
वेळ लढले तरी तूं शेवटीं जय पावलास
आणि शिष्याच्या शत्रूंची मालमिळ-
कत तुला लूट मिळाली, ती तूं जिंकून
हरण करिता झालास'.

असा भावार्थ दिसतो, तथापि हा
मंत्र कठिण आहे. 'शिष्य' म्हणजे
बरील मंत्रात जो शैत्रेय सांगिला आहे
तो आणि हा एकच. परंतु प-
हिल्या अर्थात 'तुग्यासु' आणि 'गाम्'
हे शब्द फार संदिग्ध आहेत. त्यांचा
'उदकात गेलेला' हा अर्थ आम्हीं सा-
यणास अनुसरून केला आहे, पण त्या-
विषयी आम्हांस संशय आहे. 'गाम्'

ही 'गो' शब्दाची एकवचनी द्वितीया
आहे. 'गो' याचा अर्थ 'बैल' असाहि
होतो. तेव्हा 'शिष्य गो' म्हणजे 'शि-
त्रेचा पाडस' = 'शित्रेचा पुत्र' असा अर्थ
नाहीं होणार? 'तुग्यासु' म्हणजे 'तुम
नांवाच्या मनुष्याची जी संतति तिज-
मध्ये' असें असेल, म्हणजे जमिनी-
विषयी लढाई झाली ती तुम्या लोकां-
मध्ये झाली असें समजता येईल. अ-
जून तरी कोकणांत बहुत करून गांव
असे असतात कीं, त्यांतील सगळे लोक
'परब' (=परबकळांतील) तर परबच.
'पाळव' तर सगळे पाळवच, 'दळवी' तर
सगळे दळवीच. तर अशा गांवांत झा-
लेली लढाई 'परबात' अथवा 'दळव्यात'
किंवा 'पाळवात' झाली असें सहज
म्हणता येईल.

सूक्तम् ३४.

आश्विनसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । अश्विनौ देवता । छन्दः—१-८. १० ,

११ जगती, २. १२ त्रिष्टुप् ॥

त्रि॒श्वि॒न्नो अ॒द्या भ॑वतं नवे॒दसा वि॒भुर्वा॑ याम॒ उत॑ रा॒तिर॑श्वि॒ना ।

यु॒वोर्हि॑ य॒न्त्रं हि॒म्येव॑ वास॒सोभ्या॑य॒सेन्या॑ भवतं म॒नीषि॑भिः

॥ १ ॥

त्रिः । चि॒त् । नः । अ॒द्य । भ॒वन् । नवे॒दसा । वि॒भुः । वा॒म् । या॒भिः ।

उ॒त । रा॒तिः । अ॒श्वि॒ना ।

यु॒वोः । हि॒ । य॒न्त्रम् । हि॒म्याऽइ॒व । वा॒स॒सः । अ॒भिऽआ॒य॒सेन्या॑ । भ॒वन् ।

म॒नीषि॑भिः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे नवेदसौ (=सर्वज्ञानिनी) [अश्विनौ], [युवाम्] अद्य [दिने] त्रिष्वित् (=त्रिवारमपि) नो भवतम् (=अस्माकमेव स्यातम्) । हे अश्विनौ, वा (=युवयोः) यामो (=रथः) विभुः (=व्यापी=विस्तीर्णः) उत, (=अपि च) रातिः (=दानशीलः =दातव्यवस्तुभिरुपेतो) [भवति हि] । युवयोर्हि यन्त्रं (=संबन्धः=उपासकः सह यत्सख्यं तत्), हिम्या (=हिमवत्या रात्रौ) वाससो (=वस्त्रस्य) [यन्त्रं=संबन्ध] इव, [सखकारकं भवति] । [अतः कङ्गणाद्] [युवा] मनीषिभिः (=मेधाविभिः=अस्मादृग्भिः स्तोतृभिः) अभ्यायसेन्यौ (=नियन्तव्यौ=अनुग्रहवशात्तदधीनौ) भवतम्॥

‘फार वेळ....लढले.’ ‘अक्रन्’ याचा अर्थ ‘लढले’ हा येथे आम्हीं सायणा-प्रमाणे केला आहे, पण आम्हास संशय आहे. किती एक विद्वान ‘क्रन्’ धातूचे रूप समजून ‘फार वेळ....गर्जते झाले’ असा अर्थ सुचवितात (‘क्रन्’ धातूपासून ‘अक्रन्’ असे रूप होतें याविषयी क्र. ५. ५९. १ “प्र वः स्पट् अक्रन् सुविताय दावने” यावरील सायणभाष्य पाहा, परंतु तेथे ‘अक्रन्’ हें एकवचन आहे.)

‘धनें जिकून हरण करिता झालास’

=‘अंधरा वेदना अकः’. ‘वेदनम्’ म्हणजे ‘धन’, ‘मिळकत’, ‘अंधरं क’ म्हणजे अक्षरज्ञाः अर्थ ‘खालीं करणे’, ‘खालीं घालणे’, ‘जिकणे’, जिकून घेणे. उदाहरणार्थ, ‘असुन्वन्तं....जहि....’ अस्मभ्यम् अस्य वेदनं दद्वि” (क्र. १. १७६. ४.) ‘अभक्तास माहून टाक....आणि त्याचें धन आम्हास दे,’ या ठिकाणी सायणाचार्यच ‘वेदनम्’ म्हणजे ‘धन’ असा अर्थ करितात. ‘वेदन’ हा शब्द ऋग्वेदांत पांच ठिकाणी आला आहे. १. ३३. १५; १. १७६. ४;

सूक्त ३४.

ऋषि-अंगिरस् कुळांतील हि-
रण्यस्तूप (पूर्वीच्या सूक्ताचा जो तो-
च). देवता-अश्वी. वृत्त-जगती,
पण ९ आणि १२ या मंत्रांचें वृत्त
त्रिष्टुप् होय.

१. हे [सर्व]ज्ञानी अश्वी हो,
आज [तुम्ही] तीनदा आमचेच वहा.
तुमचा रथ विस्तीर्ण आणि दण-
ग्यांनीं भरलेला [आहे]. आणि
तुमचा संवेग थंड रात्रीच्या वेळीं
वस्त्रासारखा [सुखकारक] होय.
[तर हे 'अश्वीनां'], [तुम्ही]
भक्तांस सुलभ वहा.

४. ३०. १३; ७. ३२. ७; १०.
३४. ४). पण हा प्रस्तुतचा मंत्र खेरीज
कळून त्या सधे ठिकाणां सायणाचार्य
'धन' असा योग्य अर्थ करितात तो
पाहा. 'अधरं कृ' याविषयी १. १०१
५ हा मंत्र पाहा. सायणाचार्य, 'अधरा
वेदना अकः' याचा शत्रूस "फार" वा-
ईट दुःख दिलेंस" असा अर्थ करितात.
या मंत्रांत आलीकडे समेबद्दल

HYMN 34.

To the *As'vins*. By *Hiranyastūpa* of the family of the
Angirases. Metro—*Jagatī*, but
that of verses 9 and 12 is the
Trishṭup.

1. Three times, [ye]
[omni]scient [*As'vins*], be
ye only ours this day.
Your chariot, *As'vins*, is
extensive and filled with
gifts. And your connec-
tion is [blissful] as [that]
of a garment on a chilly
night. *As'vins*, be [ye there-
fore] accessible to the
pious.

अथवा एकाद्या गांवातील एकाद्या झेता-
बद्दल दोन गांवांतील लोक जसे लढून
मरतात तशीच लढाई सांगितली आहे
त्याजकडेस लक्ष्य द्यावें. अशा प्रकारचे
तें कठिवाडांत लहानसान राजे आणि
त्यांचे भाऊबंद (भायाद) यांजमध्ये
अजून होत असतात, आणि सरवे हो-
ण्यापूर्वी ईश्रजीं सुलसांताहे होत होते.

१. हे सूक्त अश्वी म्हणून जें दोन
देवांचें जोडें वेदांत प्रसिद्ध आहे आ-
णि ज्यास मागाहून 'अथनीकुमार' असं
पुराणें व इतिहास आणि महाकाव्यांत
बगैरे म्हणूं लागले त्याविषयीं आहे.
सूक्त ३ मंत्र १ पृष्ठ १४ यावरील
अश्वी शब्दावरील टीप पाहा. •

भावार्थ:—'सकार्ळां, मध्याश्रां, आणि
सायंकार्ळां' अशा तीन वेळां मनुष्यें
तुम्हांस हवि अर्पण करितात, तें घेण्या-
करितां आज तुम्ही आमच्याच
घरीं या, दुसऱ्या उपासकाच्या घरीं
जाऊं नका. कां कीं तुमचा रथ मोठा
आणि धनानें भरलेला असतो. त्यांत

त्रयः पवयो मधुवाहने रथे सोमस्य वेनामनु विश्व इद्विदुः ।

त्रयः स्कम्भासः स्कभितास आरभे त्रिर्नक्तं याथस्त्रिर्विश्विना
दिवा ॥ २ ॥

त्रयः । पवयः । मधुवाहने । रथे । सोमस्य । वेनाम् । अनु । विश्वे ।

इत् । विदुः ।

त्रयः । स्कम्भासः । स्कभितासः । आरभे । त्रिः । नक्तम् । याथः ।

त्रिः । ऊम् इति । विश्विना । दिवा ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. [हे अश्विनौ], [युवयोः] मधुवाहने (=मधुवाहके) रथे त्रयः पवयः (=त्रीणि चक्राणि) [सन्ति] । [युवयोः] सोमस्य [विषये] वेनां (=कामनां) विश्व इत् (=सर्वेऽपि) अनुविदुः (=जानन्ति) । आरभे (=आरब्धुम्=अथलम्बितुं=पतनभीतिनिवृत्त्यर्थं धारयितुं) [रथे] त्रयः स्कम्भाः (=स्तम्भाः) स्कम्भिताः (=स्थापिताः) [सन्ति] । [युवां] नक्तं (=रात्रौ) त्रिर्वाथः (=रथ उपविश्य त्रिवारं गच्छथः) उ (=उत-अपि च) हे अश्विनौ, दिवा त्रिर्वाथः [=त्रिवारं गच्छथः] ॥

धने भरुन आम्हाकडेसच या. तुमचा संबंध उपासकाला झाला तर थंड रात्रीच्या वेळीं पावळण आगावर चेतले असता होतें तसें सुख होतें. यास्तव आम्हासारिखे जे भक्त त्यांच्या स्वाधीन तुम्ही व्हा'.

‘देग्यानीं भरलेला’=‘रातिः’. सायणाचार्य ‘राति’ म्हणजे ‘देगमी’ असा देखें अर्थ करून ‘विस्तीर्ण आहे’ असें म्हणतात. परंतु ‘राति’ हें ‘दानशाली’ या अर्थी विशेषणहि होत असावे. (ऋ.

१. २९. ४ यावरील त्याचेंच भाष्य पाहा).

‘तुमचा संबंध थंड रात्रीच्या वेळीं यत्नासारिखा [सुखकारक] होय’=‘युवोर्वन्मं हिम्येव वाससः’. सायणाचार्य “तुमचा परस्पर संबंध दिवस रात्रीच्या संबंधासारिखा न तुटणारा आहे” असें भाष्य करितात. परंतु ‘वासस’ याचा अर्थ निविवाद प्रयोगान्तरावरून ‘दिवस’ असा सिद्ध होईल काय?

२. [हे अश्वी हो], [तुम-
च्या] मधुवाही रथास तीन चाकें
[आहेत]. सोमरसाविषयीं [तु-
मची] तृष्णा सर्वहि [लोक]
जाणतात. धरण्यासाठीं [तुमच्या
रथाला] तीन खांब लावि-
लेले [असतात]. [आणि]
हे अश्वी हो, [तुम्ही] तीनदा
रात्रीचे आणि तीनदा दिवसाचे
[त्या रथांत बसून] फिरत असतां.

2. Three [are] the
wheels of [your] honey-
bearing chariot—all know
[your] thirst for Soma.
Three [are] the posts fixed
[in the chariot] to catch
hold of. Thrice [you]
drive by night and, As-
vins, thrice by day.

२. या मंत्रांत अश्वींच्या रथाविषयां
काहीं चम्पत्कारिक गोष्टी सांगितलेल्या
आहेत:- 'रथाला तीन चाकें आहेत;
तो झपाट्याने चालू लागला म्हणजे आत
वसणारे पडून नयेत म्हणून धरण्यासाठीं
रथांत तीन खांब रोविलेले आहेत. आणि
या अशा रथांत बसून तीनदा रात्रीला
आणि तीनदा दिवसाला अश्वी 'सोम
पिण्यासाठीं जात असतात.' 'तीनदा
आमचे व्हा' असें पहिल्या मंत्रांत
जें सांगितलें त्यातील 'तीनदा' याज-
वरून 'त्रिवार' 'त्रिवार' ही कल्पना
या आणि पुढच्या मंत्रांत सूक्त संपे
पर्यंत चालत राहिली आहे हें ध्यानांत
ठेवावें. अश्वींचा रथ सगळा सोन्याचा
केलेला आहे असें ऋग्वेदांत वर्णन येतें.
तो रथ ऋभु म्हणून जे देवांचे कारागीर
त्यांनीं करून दिला असेंहि सांगितलें
आहे. अश्वींवरवीं पुढें सूक्त येतील
त्यांत त्यांच्या रथाविषयां बरेच वर्णन

येत जाईल.

'मधुवाही रथ.' म्हणजे ज्यांत मध
भरलेला असतो. ऋ. ८. २६. ६ यांत
अश्वींस 'मधुवर्ण' म्ह. 'मधाच्या वर्णाचे'
असें विशेषण दिलें आहे. सूक्त २२
मंत्र ३ यांत अश्वींच्या चाबकास 'मधु-
युक्त' अथवा मधूनें भरलेला असें म्हटलें
आहे, तें पाहा. पुढच्या मंत्रांतहि अश्वींस
मधानें यज्ञ सेचण्याविषयां प्रार्थना
आहे ती पाहा.

'सोमरसाविषयीं [तुमची] तृष्णा
सर्वहि [लोक] जाणतात' = 'सोमस्य वे-
नाम् अनु विश्वे इत् विदुः'. याचा अर्थ
सायणाचार्य, "सोमाची म्हणजे चंद्राची
वेना म्हणजे सुंदर जी भार्या तिजशीं
तुम्हीं विवाह केला तेव्हां तुम्ही आप-
ल्या रथांत गोड गोड पदार्थ भरून
घेऊन गेलां तें सकळ देव जाणतात"
असा अर्थ. ऋ. १०. ८५. ९ यास
अनुलक्षण करितात.

समाने अहन्त्रिरवद्यगोहना त्रिरद्य यज्ञं मधुना भिमिक्षतम् ।
त्रिर्वाजवतीरिषो अश्विना युवं दोषा अस्मभ्यमुषसश्च
पिन्वतम् ॥ ३ ॥

समाने । अहन् । त्रिः । अवद्यगोहना । त्रिः । अद्य । यज्ञम् । मधुना ।
भिमिक्षतम् ।

त्रिः । वाजस्वतीः । इषः । अश्विना । युवम् । दोषाः । अस्मभ्यम् ।
उषसः । च । पिन्वतम् ॥ ३ ॥

त्रिर्विर्त्यानि त्रिरनुव्रते जने त्रिः सुप्राव्ये त्रेधेव शिक्षतम् ।
त्रिर्नान्द्यं वहतमश्विना युवं त्रिः पृक्षो अस्मे अक्षरेव
पिन्वतम् ॥ ४ ॥

त्रिः । वर्तिः । यातम् । त्रिः । अनुव्रते । जने । त्रिः । सुप्राव्ये ।
त्रेधाऽइव । शिक्षतम् ।

त्रिः । नान्द्यम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । पृक्षः । अस्मे इति ।
अक्षराऽइव । पिन्वतम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे अनवद्यगोहनी (=दोषाणां संवरणकारिणी) [अश्विनौ], [युवां]
समाने अहनि (=एकस्मिन्नेव दिने) त्रिः अद्य [एव] त्रिः, [नो] यज्ञं भिमि-
क्षतं (=सिञ्चतम्) । हे अश्विनौ, दोषा उषसश्च (=रात्रीर्दिवसाश्च=रात्रिषु दिक्तेषु
नैरन्तर्येण) त्रिः (=त्रिवारं) वाजवतीरिषः (=भरुणयुक्तान्यज्ञानि) युवाम् अस्मभ्यं
पिन्वतं (=सिञ्चतं=प्रयच्छतम्) ॥

४. [हे अश्विनौ], [युवां] त्रिः (=त्रिवारं) वर्तिः (=मार्गं) यातं (=गच्छ-
तम्), त्रिः अनुव्रते (=युवयोरनुकूलव्यापारयुक्ते=अनुष्ठिताङ्गे अस्मादृशि) [जने],
त्रिः सुप्राव्ये (=सुष्ठु प्रकर्षेण भवद्भ्यां रक्षणीये अस्मादृशि) [जने],
त्रेधा (=त्रिभिः प्रकारैः) [शिक्षयन्ति] इव (=तथा), [युवां] शिक्षतं (=शि-
क्षयतम्=उपदिशतम्) । हे अश्विनौ, युवां त्रिः नान्द्यं (=नान्दीम्=आनन्दं) वहतं
(=युवाभ्यां सह आनयतम्), अस्मे (=अस्मासु=अस्मभ्यं) त्रिः अक्षराणि (=सततं
गच्छन्ति जलानि) इव [विपुलाः] पृक्षः (=अज्ञानि) पिन्वतं (=पूरयतं=दत्तम्) ॥

३. हे दोषगोपन करणारे [अश्वी] हो, [तुम्ही] एकाच दिवसीं तीनदा, [तुम्ही] आजच्या दिवसीं तीनदा [आमच्या] यज्ञास मधूनें भिजवा. हे अश्वी हो, तुम्हां पुष्टिकारक अन्नं प्रत्येक रात्रीं आणि प्रत्येक दिवसीं तीनदा आम्हांस देत जा.

४. [हे अश्वी हो], [तुम्ही] तीनदा मार्गक्रमण करा, तीनदा आज्ञाधारक जनाला [आणि] तीनदा सुरक्षणीय [जनाला], तीन प्रकारांनीं [शिक्षकवित्या] प्रमाणं शिक्षवा. हे अश्वी हो, तीनदा तुम्ही आनंद घेऊन या; उदकांप्रमाणं [विपुलतेनें] तीनदा [आम्हांस] •तुम्ही] अन्नं द्या.

3. Thrice on the same day, [ye] forgivers of faults, thrice this day sprinkle [our] sacrifice with sweet honey. Thrice may ye, As'vins, give us nourishing foods every night and every day.

4. Thrice may ye drive your course; thrice may ye teach as [if] in three ways the obedient man, thrice [the man] who deserves to be well protected. Thrice, As'vins, may ye bring joy, thrice may ye give us food [as plentifully] as the unceasing streams of waters.

३. भावार्थः—‘हे अश्वी हो, एकाच दिवसीं आणि ते आजच आमचा यज्ञ तीनदा तुम्ही मधानें भिजवा, म्हणजे मध घालून त्याला माधुर्य आणा. आणि दररोज आणि दर रात्रीला पुष्टिकारक अन्न तुम्ही तीनदा आम्हांस देत जा.’ म्हणजे, तुम्हांस तीनदा येण्याविषयीं पहिल्या मंत्रांत सांगितलें; तर त्या तीनही वेळ आमचा यज्ञ तुम्हीं मधानें भिजवा, आणि दररोज आणि दर रात्रीस तीनदा आमच्या यज्ञास येऊन आम्हांस पुष्टिकारक अन्न द्या.

‘दोषगोपन करणारे’ म्हणजे भक्तांचे दोष बाहेर न पडू देणारे, दोषांची

क्षमा करणारे. पण या विशेषणानें, प्रयोजन नीट समजत नाहीं.

‘मधूनें भिजवा’=‘मधुना मिमिक्षतम्.’ म्हणजे यज्ञावर मध झिंपडा, कीं जेणें करून हवि गोळ होऊन देवांस विशेष प्राण होईल.

४. दुसऱ्या मंत्रांत सांगितलें आहे कीं, “तुम्ही तीनदा रात्रीचे आणि तीनदा दिवसाचे [त्या रथांत बसून] फिरत आहतां”. हें जें अश्वींचें त्रिवार फिरणें त्याला अनुलक्षून या मंत्रांत ऋषि म्हणतो कीं, ‘हे अश्वी हो, तुम्ही तीनदा मार्ग क्रमण करा. आणि आम्हांसारखे जे तुमची आज्ञा पाळणारे

त्रिनो रयिं वहतमश्विना युवं त्रिदेवताता त्रिरुतावतं धियः ।

त्रिः सौभगत्वं त्रिरुत श्रवांसि नस्त्रिष्टं वां सूरं दुहिता-
हद्वथम् ॥ ५ ॥

त्रिः । नः । रयिम् । वहतम् । अश्विना । युवम् । त्रिः । देवस्ताता । त्रिः ।

उत । अवतम् । धियः ।

त्रिः । सौभगत्वं । त्रिः । उत । श्रवांसि । नः । त्रिः । त्रिः । वाम् ।

सूरं । दुहिता । आ । रुहत् । रथम् ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. हे अश्विनौ, युवां नः (=अस्मभ्यं) त्रिः (=त्रिवारं) रयिं (=धनं) वहतम् (=आवहतं=प्रापयतम्) । [युवां] देवताता (=देवतातौ=देवयजनकर्मणि) त्रिः [अवतं=प्रसन्नौ भवतम्] । उत (=अपि च) त्रिस् (=त्रिवारं) धियः (=अस्माकं स्तुतीः) अवतं (=प्रतिगृहीतं=शृणुतम्) । [युवां] नः (=अस्मभ्यं) त्रिः सौभगत्वं (=सौभाग्यं) त्रिरुत (=त्रिथ) श्रवांसि (=अन्नादिस्पंदो) [दत्तम्] । वां (=युवयोस्) त्रिष्टं (=त्रिषु चक्रेषु स्थितं) रथं सूरं दुहिता (=सूर्यदुहिता=सूर्यस्य दुहिता=सूर्या नाम सूर्यकन्या) आरुहत् (=आरुढवती) ॥

आणि तुम्हीं रक्षण करावें अशी प्रार्थना करणारे लोक त्यास तीन प्रकारांनीं तीनदा शिकवा. तीनहि वेळ तुम्ही आपल्या बरोबर आनंद घेऊन या, आणि तीनहि वेळ आम्हास अन्नं द्या, आणि तीं इतकीं विपुल असावीं कीं, पाण्याच्या प्रवाहाप्रमाणें तीं वाहात राहतील.

‘मार्ग’=‘वर्त’ : ‘वर्तः’ हा शब्द ऋग्वेदात पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे आणि एक स्थळ खेरीज करून तो सर्व ठिकाणीं अर्थाच्या रज्जाचा जो मार्ग त्याला लाविलेला आहे. सायणाचार्य बहुतकरून ‘वर’ असा अर्थ करितात (गस्तुत स्थळां तरी ते ‘वर्तः पातम्’ याचा ‘आमच्या वरीं या’ अ-

साध अर्थ सांगतात). परंतु केव्हा केव्हा मार्ग असाहि करितात (ऋ. २. ४१. ७; ७. ६९. ५; आणि ८. ३५. ७ यांजवरील भाष्य पाहा). तो आम्हास या ठिकाणीं योग्य वाटल्यावरून घेतला आहे.

‘तीन प्रकार’ कोणते, आणि ‘शिकवा’ तें काय शिकवावयाचें, याचा खुलासा मंत्रावरून होत नाही.

‘आनंद’=‘नान्द्यम्’. ‘नान्द्यम्’ ही ‘नान्दी’ शब्दाची ‘(नान्दीम्’ या ऐवजी) द्वितीया आहे. नाटकांच्या आरंभीं जी ‘नांदी’ म्हणून येत असते तिचा मूळ अर्थ ‘आनंद’ होय हें या मंत्रावरून स्पष्ट होतें.

५. हे अश्वी हो, तीनदा आम्हांस तुम्ही संपत्ति वाहून आणा, तीनदा [तुम्ही] देवभजनाच्या वेळीं [आम्हांवर प्रसन्न व्हा] आणि तीनदा [आमच्या] प्रार्थना ग्रहण करून घ्या. तीनदा [तुम्ही] आम्हांस भाग्य [दा] आणि तीनदा अन्नसंपत्ती [दा]. तुमच्या तीनचाकी रथावर सूर्याची कन्या चढून बसली.

५. 'संपत्ति वाहून आणा'—'रयि वहतम्.' यांत 'वहतम्' याचा अक्षरज्ञाः अर्थ 'वाहून घ्या', 'वाहा' इतका आहे. परंतु 'नः' (आम्हांस) हे पद आहे त्यावरून 'वाहून आणा' असा अर्थ होतो. 'आ' उपसर्ग नसला तरी 'वह' धातूचा अर्थ बोलणुन्याशां सान्निध्य दाखविणारे जे ('नः' इत्यादिक) शब्द त्यांच्यासाहचर्याने 'आणणे' असाहि होत असतो ते लक्ष्यात ठेवावे. 'देवभजनाच्या वेळीं'—'देवताती'. अक्षरज्ञाः 'देवकर्मात'; देवांप्रीत्यर्थ जे आम्ही यज्ञादिके कर्म करितो त्यांत.

'आम्हांवर प्रसन्न व्हा'—'अवतम्'. हे 'अवतम्' क्रियापद 'अवतं धियः' असें जे पुढे आहे त्यातील 'अवतं' यापासून अपाकर्षण करून घेतलें पाहिजे. ऋषीच्या मनांत प्रथम 'देवताती नः अवतम्' ('देवकर्मात आम्हांवर प्रसन्न व्हा, आम्हांस रक्षा') असें म्हणावयाचें होतें, पण इतक्यांत वृत्तानुवीधामुळे वीरे विचार फिरला आणि पुढे 'त्रिदत्तावतं धियः' असें म्हटलें असें समजलें पाहिजे.

5. Thrice, As'vins, may ye bring wealth unto us, thrice [may ye be pleased] in [our] divine service, and thrice may [ye] accept [our] prayers. Thrice [may ye give] us prosperity and thrice affluence. Your three-wheeled car the daughter of the sun ascend ed.

'सूर्याची कन्या चढून बसली'. सूर्याची तरुण कन्या 'सूर्या' म्हणून होती (तिळा 'उर्जानी' असेंहि नांव १. ११५. २ यांत आहे). तिने दोघांहि अर्थांस वरिलें आणि दोघांची बायको झाली असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे. आणि ती त्याजबरोबर त्यांच्या रथांत बसून फिरते असेंहि वर्णन इतर ठिकाणीं आढळतें. (युवोः रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्या अश्वणीत १. ११७. १३; आ वा रथं युवतिः तिष्ठत् अत्र जुष्टी नरा दुहिता सूर्यस्य १. ११८. ५; आ यत् वा सूर्या रथं तिष्ठत् ५. ७३. ५.).

अर्थांची स्त्री 'सूर्या' ही रथांत बसली ही गोष्ट या मंत्रांत कशाला सांगितली असें पुसल्यास, इतकेंच उत्तर आहे कीं, अर्थांविषयी. कोणतीहि गोष्ट 'त्रिवार', 'तिप्पट', 'तीन', यांच्या संबंधाची असेल ती या सूक्तांत सांगितली आहे. 'तीनदा.....संपत्ती वाहून आणा', 'तीनदा.....प्रसन्न व्हा', 'तीनदा.....प्रार्थना ग्रहण करून घ्या' 'तीनदा.....भाग्य दा', 'तीनदा अन्न-

त्रिनीं अश्विना दिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरु दत्तमुद्ग्रयः ।
 ओमानं शंयोर्ममकाय सूनवे त्रिधातु शर्म वहतं शुभस्पती
 ॥ ६ ॥ ४ ॥

त्रिः । नः । अश्विना । दिव्यानि । भेषजा । त्रिः । पार्थिवानि । त्रिः ।
 ऊम् इति । दत्तम् । अत्सभ्यः ।
 ओमानम् । शम्स्योः । ममकाय । सूनवे । त्रिधातु । शर्म । वहतम् ।
 शुभः । पती इति ॥ ६ ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

६. हे अश्विनौ, [युवां] नः (=अस्मभ्यं) त्रिर्दिव्यानि (=द्युलोकवर्तानि), त्रिः पार्थिवानि (=पृथिव्यामुत्पन्नानि) त्रिरु (=त्रिध्व) अद्ग्रयः (=भेषोदकप्रदेशेभ्यः (=अन्तरिक्षप्रदेशाद्) [यानि तानि] भेषजानि दत्तम् । शंयोः (=शंयुनामकस्य=शंयवे अपितम्) ओमानं (=सुखम्) [अपि च] हे शुभस्पती (=कल्याणाधिपती) [अश्विनौ], त्रिधातु (=त्रिगुणितं) शर्म (=सुखं) ममकाय (=मदीयाय) सूनवे [आ] वहतम् (=आनयतम्) ॥

संपत्ति या' हीं जशीं त्रिवारावृत्ति-
 दर्शक आहेत, तशीच तुमची 'सूर्यो'
 ज्या रथांत तुमच्या बरोबर लग्न होतं च
 बसली. तोहि रथ 'तीन' चाकांचा होता,
 असें म्हणण्याचा भावार्थ आहे.

'सूर्याची कन्या'='सूरे दुहिता'.
 आम्ही केलेल्या अर्थाविषयां तर शंका
 नाहीच. ती सायणाचार्याप्रमाणे केला
 आहे. पण 'सूरस्य' (अथवा, 'सूर्य' या-
 पासून घेतले तर 'सूर्यस्य') असे षष्ठीचे

रूप पहिजे. त्याऐजीं सप्तमी कां ? सा-
 यणाचार्य "विभाक्त्यव्यय" आहे
 (म्हणजे षष्ठीबद्दल सप्तमी आहे)
 इतकें सांगण्यापेक्षा ज्यास्ती काहीं छि-
 होत नाहीत. सूचना:-'सूर्यदुहिता' असें
 प्रथम समस्त पद असून मग संप्रसा-
 रण होऊन सूर-इ-अ असें झाल्यानंतर
 सूर+अ+इ='सूरे' असें झालें असेल
 काय?

६. हे अश्वी हो, [तुम्ही] तीनदा आम्हांस दुलोकांतील, तीनदा पृथ्वीवरील आणि तीनदा अंतरिक्षांतील औषधं द्या. शंयु [जो] प्रसाद [दिला] तो, आणि हे कल्याणाचे अधिपती हो, [जं] तिप्पट कल्याण [तें] माझ्या पुत्राकरितां घेऊन या.

6. Thrice, As'vins, may [ye] give unto us medicaments of heaven, thrice [those] of the earth and thrice [those] of the sky. Carry [hither] for my son the favour [shown] to S'amyu [and], Lords of bliss, the three-fold blessing.

६. वेदांत तीन लोक अथवा प्रदेश सांगितले आहेत. पृथ्वी हा अगदी खालचा म्हणजे जाजवर आपण राहतो तो एक; दुसरा अंतरिक्ष. म्हणजे वातावरण भग्नवा आकाश, ज्यांत पाणी, ढग वगैरे असतात तो; आणि अंतरिक्षावर जो परम उंच प्रदेश, आणि ज्यांत सूर्यचंद्रादि तारे आणि नक्षत्रे आहेत तो तिसरा. या तृतीयप्रदेशास 'द्यु' अथवा दुलोक किंवा आलीकडील संस्कृतांत स्वर्ग असें म्हणतात. मागाहून त्रैलोक्य अथवा त्रिलोकी किंवा त्रिभुवन असें ज्याला म्हणतात त्याचें बीज याच वैदिक समजुतीमध्ये आहे. अर्वाचीन काळीं स्वर्ग, मृत्यु, पाताळ, अथवा स्वर्ग, पृथिवी आणि पाताळ असे तीन लोक समजतात.* पण वैदिक युगातील मनुष्यास या पाताळाविषयां काहीं ठाऊक नव्हतें, पाताळ शब्द वेदांत येत नाही. व पाताळांतील शोषाह कोठें आढळत नाहीं.

वर जे द्यु, अंतरिक्ष आणि पृथ्वी असे तीन लोक सांगितले त्या तिहींतून तीनतीनदा औषधें अश्वीनां आणून द्यावां, आणि 'शंयु' म्हणून कोणी मनुष्य (सायणाचार्य म्हणतात तो. बृह-

स्पतीचा पुत्र) होता, त्याला जो प्रसाद आणि जें तिप्पट सुख दिलें तें मंत्रकर्त्याच्या मुलाला आणून द्यावें असा मंत्राचा भावार्थ आहे.

'अश्वी' हे रोग्यांस बरे करितात असें पूर्वी (१४ व्या पृष्ठावरील अश्वी-विषयां टीपेंत) सांगितलें आहे. तें या मंत्रावरून स्पष्ट होईल. वेदोत्तर ग्रंथांत. म्हणजे पुराणें, इतिहास, काव्ये इत्यादिकांत अश्विनीकुमार (म्हणजे अश्विदेवच) हे देवांचे वैद्य होत असें सांगितलें आहे; त्या कथेचें बीज* या मंत्रांत आहे. वेदांत अश्वी हे वैद्य. आहेत असें आढळतें सरें, पण देवांस रोग होतात आणि त्यांस औषधाची जरूर लागते आणि अश्वी हे औषध देऊन देवांस बरे करितात असें अनन्वित भारूड वेदांच्या वेळीं रचलेलें नव्हतें. अश्वी हे मनुष्यांस औषधें देऊन बरे करितात इतकेंच त्या वेळचे लोक समजत.

'अंतरिक्षांतील'='अद्भ्यः'. अक्षरशः अर्थ 'पाण्यापासून [मालेलीं]' असा आहे. परंतु पाणी म्हणजे अंतरिक्षांत जां भेषोदकें ढगांच्या रूपानें असतात त्यांसहि म्हणतात. त्यावरून तां भेषो-

त्रिनीं अभिना यजता दिवेदिवे परिं त्रिधातुं पृथिवीमशायतम् ।
तिस्त्रो नासत्या रथ्या परावत आत्मेव वातः स्वसराणि
गच्छतम् ॥ ७ ॥

त्रिः । नः । अ॒भि॒ना । य॒ज॒ता । दि॒वे॒दि॒वे । परिं । त्रि॒धा॒तुं । पृ॒थि॒वी॒म् ।
अ॒शाय॒तम् ।
ति॒स्त्रः । ना॒स॒त्या । र॒थ्या । प॒रा॒व॒तः । आ॒त्मा॒इ॒व । वा॒तः । स्व॒स॒रा॒-
णि । ग॒च्छ॒तम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे अभिनी, नः (= अस्मभ्यम् = अस्माभिः) दिवेदिवे (= प्रतिदिनं)
त्रिः (= त्रिवारं) यजती (= यष्टव्यौ) [युवां] पृथिवीं त्रिधातु (= त्रिगुणं यथा
स्याथा) पर्यशायतं (= परितः शयनम् अकुरुतं, नित्यमेव कुरुय) । हे रथ्यो
(= रथस्वामिनौ) नासत्यौ (= सत्यौ) [अभिनी], आत्मा वातः (= प्राणवायुः)
स्वसराणि (= शरीररूपाणि स्वगृहाणि) [गच्छति = व्याप्नोति] तद्वत्, [युवां] तिस्त्रः
परावतः (= त्रीन् दूरस्थितान् लोकान्) गच्छतं (= व्याप्नुतम्) ॥

दकं अभिरूपानं जेथे असतात तो अ-
तरिक्षप्रदेश. हाच अर्थ सायणांनीं
केला आहे.

‘शंयु’ हा कोण होता तें ठाऊक ना-
हीं. सायणाचार्य तो बृहस्पतिपुत्र म्हणून
जें म्हणतात तें एका ब्राह्मणांतून घेतलें
आहे.

‘तिप्पट’ = ‘त्रिधातु’. सायणाचार्य
“वात, पित्त, आणि श्रेष्ठा ह्या तीन
धातूंचें शमन करणारं” सुख (शर्म)
असा अर्थ करितात. पण वैदिकयु-
गांत वैद्यकाचा हा धातुभेद केलेला
असेल असे वाटत नाही. आम्हां

केलेल्या अर्थास ऋ. ६. ६१. १२. या-
वरील सायणभाष्याचाच आधार आहे.
तेथें सरस्वतीस ‘सप्तधातुः’ असें म्हटलें
आहे; त्याचा अर्थ ते “सप्त अवयव
जीये”, म्हणजे सात तुकडे मिळून
झालेली असें भाष्य करितात. तसेंच
‘त्रिधातु’ म्हणजे ‘त्रिगुणित’ = ‘तिप्पट’.
हे तीन प्रकार अथवा अवयव कोणते
तें सांगवत नाहीं. कदाचित् शुलोकांतील,
अंतरिक्षांतील आणि पृथ्वीवरील जें
कल्याण तें तिप्पट कल्याण असें असेल
(ऋ. १. २७. ५. यावरील आमची
टीप पाहा).

७. हे अश्वी हो, ज्यांकरितां
आम्हीं प्रतिदिनीं तीनदा यज्ञ
करावा असे तुम्ही पृथ्वीला तीन-
दुडती वळसा घालून राहत अस-
तां. हे रथगामी नासत्य हो,
प्राणवायु जसा शरीरांत [फिरतो]
तसे [तुम्ही]. त्रैलोक्यामध्ये फिरा.

७. भावार्थ:—प्रतिदिनां आम्हीं तु-
मची तीनदा पूजा करावी असे तुम्ही
आहां, आणि तुम्ही पृथ्वीच्या सभोव-
ताली साप्ताप्रमाणे (प्रतिदिनीं) वळसा
घालून राहता. तर हे रथांत बसून
जाणारे सत्यस्म्य अश्वीहो, जसा प्राण-
वायु (म्हणजे जीवरूपी जो वायु तो)
शरीरांत वेळतो तसे तुम्ही त्रैलोक्यांत
वेळत राहा.

‘तीनदुडती’=‘त्रिधातु’. ‘त्रिधातु’ हें
क्रियाविशेषण आहे.

‘रथगामी’ म्हणजे ‘रथांत बसून
जाणारे’. अश्वी हे रथांत बसून जात
असतात म्हणून पूर्वीच सांगितलें
आहे.

‘त्रैलोक्यामध्ये फिरा’=‘तिसः परा-

7. Ye, O As'vins, who
deserve to be sacrificed to
by us thrice every day
trebly surround the earth.
The three distant worlds,
O truthful charioteers, may
ye pervade as [does] the
vital breath its habita-
tions.

वनः गच्छतम्’. ‘परावत्’ म्हणजे दूरचा
प्रदेश. ‘परावतः’ हा शब्द ‘दूरच्या प्रदे-
शाहून’, ‘दूरून’ या अर्थी पुष्कळ
ठिकाणां येतो. ‘तिसः परावतः’ (=‘तीन
दूरचे प्रदेश’) हे शब्द क. ८. ५.
८; ८. ३२. २२ आणि प्रस्तुतचा मंत्र
अशा तीन ठिकाणां आले आहेत.
प्रस्तुतच्या मंत्रांत तर ‘परावतः’ या
शब्दाचें सायणाचार्य (छापील प्रतीत
तर) भाष्य करीतच नाहींत. परंतु
तीनहि स्थळें ताडून पाहिलां तर ‘तिसः
परावतः’ म्हणजे ‘तीन दूरचे प्रदेश’
असा अर्थ सिद्ध होतो असें दिसतें.
हे त्रिलोक कोणते तें निश्चयानें सांगवत
नाहीं; परंतु पृथ्वी, अंतरिक्ष आणि नु
हे असतील.

त्रिराश्विना सिन्धुभिः सप्तमातृभिस्त्रय आहावास्त्रेधा हविष्कृतम् ।
 तिस्रः पृथिवीरुपरि प्रवा दिवो नाकं रक्षेथे शुभिरक्तुभिर्हितम्
 ॥ ८ ॥

त्रिः । अश्विना । सिन्धुभिः । सप्तमातृभिः । त्रयः । आहावाः । त्रेधा ।
 हविः । कृतम् ।
 तिस्रः । पृथिवीः । उपरि । प्रवा । दिवः । नाकम् । रक्षेथे इति । शुभिः ।
 अक्तुभिः । हितम् ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. हे अश्विनौ, [युवयोः कृते] त्रय आहावाः (=द्रोणकलशाः) सप्तमातृभिः
 (=सप्तसंख्याका मातरः उत्पादयिष्यो येषां तेः) सिन्धुभिः (=स्यन्दनस्वभावैः
 सोमैः) त्रिः (=त्रिवारम्) [आपूरिता भवन्ति] [अपि च] त्रेधा (=त्रिभिः प्रकारैः)
 हविः कृतं (=सिद्धं क्रियते) । तिस्रः पृथिवीरुपरि (=पृथिव्यन्तरिक्षमलोकस्त्रि-
 णो भवनत्रयस्योपरि) प्रवा (=प्रवौ=प्रवन्तौ=गच्छन्तौ) [युवां] दिवो नाकं
 (=मलोकस्य उच्चैस्तमं प्रदेशं=शिखरं) शुभिरक्तुभिः (=अहर्निशं) हितं रक्षेथे
 (=स्थापितं रक्षथः=स्थिरं यथा तिष्ठेन्नथा रक्षथः) ॥

८. हे अश्वी हो, [तुम्हांसाठीं]
सप्तमातृक सोमांनीं तीन कलश
तीनदा भरले [जातात] [आणि]
तीन प्रकारें करून [सोम] हवि
सिद्ध केलें [जातें]. तीन पृथिवी-
वर गमन करणार [जे] तुम्ही
[ते] शुलोकांचें शिखर प्रतिदि-
नीं [आणि] प्रतिरात्रीं संरक्षण
करून अचल स्थितीत ठेवीत
असतां.

८. 'त्रिवार' 'त्रिवार' ही आवृत्ति
या मंत्रातः आहेच. 'हे अश्वीदेव हो,
सात जगांच्य, आया अशा सोमांनीं
तीन कलश तुम्हांसाठीं तीनदा भरून त-
यार केले जातात. तीनदा तुम्हांसाठीं हवि
त्याग केलें जातें. आणि पृथ्वी, अंतरि-
क्ष आणि शुलोक या तीनहि लोकांच्या
वर गमन करणारे जे तुम्ही ते रात्रंदि-
वस शुलोकाच्या माध्याचें संरक्षण करून
तें स्थिर राही असें करीत असतां',
असा भावार्थ आहे.

सोमाच्या सात आया कोणत्या?
सायणाचार्य "इमं मे गङ्गे व्यमुने"
इत्यादि (ऋ. १०. ७५. ५.) 'सात
नद्यांपासून उत्पन्न झालेली' असा 'सप्त-
मातृ' याचा अर्थ करून 'सिन्धु' म्हणजे
'उदकें' असें समजतात, आणि 'सात
नद्यांपासून उत्पन्न झालेल्या उदकांनीं'
असा अर्थ करितात.

'प्रतिदिनीं आणि प्रतिरात्रीं संरक्षण
करून अचलस्थितीत ठेवीत अस-
तां' = 'क्षेपे शुभिरकुभिहितम्'. अक्षरशः
अर्थ, 'स्थापिलेला [असा] रात्रंदिवस

8. Thrice, As'vins, [are]
the three jars [filled] with
the seven-mothered streams
[for you] [and] in three
ways is the oblation pre-
pared. Passing above the
three worlds ye keep
steady the vault of heaven
[all] days [and] nights.

रक्षीत असतां'; म्ह. अशा रीतीनें
रक्षीत असतां कीं, तो तेथून पडत नाहीं,
तर स्थिर राहतो. सायणाचार्य 'रात्रं-
दिवस' याचा संबंध 'स्थापिलेला' या-
च्याशीं घेतात, 'रक्षीत असतां' याच्याशीं
घेत नाहींत.

'शुलोकाचें शिखर' = 'दिवो नाकम्'.
हा जो आम्ही अर्थ करितां त्यास ऋ.
९. ७३. ४ या मंत्राचा आणि त्याव-
रील सायणभाष्याचा आधार आहे.
प्रस्तुत स्थळां सायणाचार्य 'दिवो
नाकम्' या शब्दाचा 'शुलोकसंबंधी जो
सूर्य त्याला' असा अर्थ सांगतात. परंतु
यथे 'दिवो नाकं' म्हणजे 'नाक'च
असा अर्थ समजावयाचा; आणि 'शु-
लोकाचें शिखर' म्हणजे 'शुलोकाचा
माथा' किंवा 'स्वर्ग' असेंच समजलें
पाहिजे.

या मंत्रांत जो 'नाक' शब्द आला
आहे त्याचा अर्थ आलीकडील संस्कृ-
तात स्वर्ग असा होतो, तसाच वेदांतहि
होतो; परंतु हा स्वर्ग म्हणजे, शुलोका-
सारखा एक उंच प्रदेश आहे असा

क १ त्री चक्रा त्रिवृतो रथस्य क १ त्रयो बन्धुरो ये सनीळाः।
 कदा योगो वाजिनो रासभस्य येन यज्ञं नास्त्योपयाथः ॥ ९ ॥
 क । त्री । चक्रा । त्रिवृतः । रथस्य । क । त्रयो । बन्धुरः । ये ।
 सनीळाः ।
 कदा । योगः । वाजिनः । रासभस्य । येन । यज्ञम् । नास्त्य ।
 उपयाथः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हे नास्त्यौ, येन [रथेन] [युवा] यज्ञम् उपयाथः (= प्राप्नुयः) [तस्य]
 [युवयोः] त्रिवृतः (= त्रिकोणस्य) रथस्य त्रीणि चक्राणि क [सन्ति], [तस्य
 रथस्य] ये बन्धुरः (= इषाहर्षाण काष्ठानि) सनीळाः (= आसनोपेताः) [वर्तन्ते]
 [ते] क [सन्ति], वाजिनः (= बलवतो) रासभस्य (= गर्दभस्य), योगः (= त-
 स्मिन्मध्ये नियोजनं) कदा [भविष्यति] ?

समज दिसून येतो. आणि ज्यांत नारे
 वगैरे आहेत, तो प्रदेश 'नाक' होय;
 एकाद्या देवाच्या उंचीविषयीं अथवा
 मोठेपणाविषयीं सांगायचा झालं म्हण-
 जे तो 'नाकाप्रत' पोहचतो असें वर्णन
 (७. ५८. १) आढळतें. 'नाक' उंच होय
 (७. ८६. १), तो उंच आणि वि-
 स्तीर्ण होय, तो अंतराळीं आहे आणि
 विष्णूनें त्याला वरचेवर धारण केला
 आहे (७. ९९. २). 'साध्य' या ना-
 वाचे देव तेथें असतात (१. १६४. ५०;
 १०. ९०. १६), तो विस्तीर्ण
 होय आणि त्याला इंद्रानें आपल्या
 पराक्रमानें अंतराळीं धारण केला आहे
 (१०. ११३. ४). जो मर्त्य यज्ञादि-
 क करितो तो 'नाकाच्या' पाठीवर जा-
 ऊन देवांमध्ये बसतो (१. १२५.
 ५) आणि दिव्योदास या नावाचा राजा

होऊन गेला तो 'नाकाच्या' पाठीवर
 जाऊन उभा राहिला (८. १०३. २).
 रोमी हा पक्ष्याप्रमाणें 'नाकांत' म्हणजे
 गुळोकोत भ्रमण करितो (१०. १२३.
 ६); इत्यादि या 'नाका'विषयीं ऋग्वे-
 दांत सांगितलें आहे. यावरून आपल्या
 आर्य पूर्वजांची अशी श्रद्धा उघड दि-
 सून येते कीं, गुळोकाचा जो अत्यंत उंच
 प्रदेश तो 'नाक' अथवा स्वर्ग होय;
 आणि देव तेथें वास करितात; आणि
 जे मर्त्य सुकृत्यें करतील ते तेथें
 जातील; व स्वर्ग अतिउंच आणि वि-
 स्तीर्ण आहे. परंतु स्वर्गांत ऐरावत
 म्हणून इंद्राचा बसावयाचा ह्मी आहे,
 अथवा नंदनवन म्हणून बाग आहे
 अथवा तेथें अप्सरा गायन करितात
 इत्यादिक ज्या पुराणांतील गोष्टी त्या
 ऋग्वेदांत नाहींत.

९. हे सत्यवान् [अश्वी] हो,
[तुम्ही] ज्या [रथा] व [वसून्] गज्ञा-
प्रत येत असतां [त्या] [तुमच्या]
त्रिकोणी रथाचीं तीन चाकें कोठें?
[त्याचा] तीन लांकडांचा जो बैठ-
कीसकट साठा [तो] कोठें? [त्या
तुमच्या रथाला] [तुम्ही आपला]
वळवान गाढव केव्हां जोडाल.

9. Where [are] the
three wheels of the trian-
gular car, where the three
beams with seats [on them],
[and] when will you har-
ness [your] powerful don-
key [to that car], with
which, O truthful As'vins,
[ye] go to the sacrifice?

९. या मंत्रांत जे तीन प्रश्न आहेत त्यांचें तात्पर्य अनेकेंच कीं, 'तुम्ही ज्या रथांनें आपल्या उपासकांच्या यज्ञाप्रत जात असतां ते तयार करून त्यांत वसून तुम्हीं आमच्या ह्या आजच्या यज्ञाप्रत लवकर कां येत नाहीं?'

'त्रिकोणी' हा अर्थ सायणाचार्यांसच अनुसरून केला आहे. ते म्हणतात कीं, आस आणि आसापासून तीं दोन लांकडें असतात आणि पुढच्या बाजूस जाऊन मिळतात तीं अशीं तीन मिळून अश्वींचा रथ होतो म्हणून तो त्रिकोणी होय. अजून तरी एक बेलाचे, एक घोड्याचे अथवा एक खेचाराचे फारचपळ जे लागे अथवा एके असतात ते अशाच प्रकारचे असतात, हें आमच्या वाचकांस सांगवयास नकोच.

'तीन चाकें'. अश्वींच्या रथास तीन चाकें असल्याविषयी पूर्वी सांगितलेंच आहे.

'वळवान गाढव'. अश्वींच्या रथास एकच गाढव जोडलेला असतो असें वेदांत कोठकोठें आढळतें (१. १. ६. २; ८. ८५. ७). घोडे जोडलेले असतात असेंहि इतर ठिकाणीं सांगितलें आहे. पुराणांतरीं जसा सारजेचा मोर, गणपतीचा उंदीर, विष्णूचा गरुड, शिवाचा नंदी तसा वेदांत अश्वींचा गाढव आहे.

'[त्याचा] तीन लांकडांचा जो बैठकीसकट साठा [तो] कोठें?' = 'कत्रयो वन्धुरो ये सनीळाः'. आस अथवा आसावरचें आडवें समांतर लाकूड एक आणि त्यापासून पुढें जाणारीं दोन लांकडें मिळून तीन. आणि त्यांवरच बसणाऱ्यासाठीं बैठक आहे, असा अर्थ.

आतां अशा प्रकारच्या रथाचें तिसरें चाक कोठें असेल तें स्पष्ट सांगवत नाहीं.

आ नासत्या गच्छन्तं हूयते हविर्मध्वः पिबन्तं मधुपेभिरासभिः ।
युवोहि पूर्वं सवितोषसो रथं मृताय चित्रं घृतवन्तमिष्यति ॥ १० ॥

आ । नासत्या । गच्छन्तम् । हूयते । हविः । मध्वः । पिबन्तम् । मधुऽपिभिः ।
आसभिः ।

युवोः । हि । पूर्वं । सविता । उपसः । रथम् । मृताय । चित्रम् ।
घृतवन्तम् । इष्यति ॥ १० ॥

आ नासत्या त्रिभिरेकादशैरिह देवेभिर्यातं मधुपेयमश्विना ।
प्रायुस्तारिष्टं नी रपांसि मृक्षन्तं सेधन्तं द्वेषो भवन्तं सचाभुवां
॥ ११ ॥

आ । नासत्या । त्रिभिः । एकादशैः । इह । देवेभिः । यातम् । मधुऽपेयम् ।
अश्विना ।

प्र । आयुः । तारिष्टम् । निः । रपांसि । मृक्षन्तम् । सेधन्तम् । द्वेषः ।
भवन्तम् । सचाभुवां ॥ ११ ॥

भाषायाम् .

१०. हे नासत्यौ, [युवाम्] आगच्छतम्, [युवाभ्याम्] [इदं] हविः हूयते (=अस्माभिरप्यते), [युवां] मधुरैः (=मधुरं सोमरसं पिबद्भिः) [युवयोः] आसभिः (=आस्यैः) मध्वः (=मधुनः =मधुरस्य सोमरसस्य) [भागं] पिबन्तम् । सविता हि युवयोश्चित्रं (=रमणीयं) घृतवन्तं (=घृतवत्तयेव सान्द्रं) [च] रथम् उपसः पूर्वं (=उपःकालात्प्रथममेव) मृताय (=अस्मदादीनां यज्ञार्थम्) इष्यति (=प्रेरयति=प्रेषयति) ॥

११. हे नासत्यौ अश्विनौ, [युवां] त्रिभिरेकादशैः (=त्रयस्त्रिंशद्भिः) देवैः मधुपेयं (=मधुरस्य सोमरसस्य पानं) [प्रति] इह आयातम् । [युवाम्] [अस्माकम्] आयुः प्रतारिष्टं (=प्रातारिष्टं=प्रवर्षयतम्), [अस्माकं] रपांसि (=पापानि =व्याधीन्) निर्मृक्षन्तं (=अस्मन्नो निर्मर्जयतम्), [अस्माकं] द्वेषः (=द्वेषः =द्वेषकतृणं) सेधन्तं (=प्रतिषेधतम्), [अस्माकं] सचाभुवां (=साहाय्यार्थम् अस्माभिः, सहायस्थितौ) भवन्तम् ॥

१०. हे सत्यवान् [अश्वी] हो, [तुम्ही] उभयतां या; [हैं] हवि [तुम्हांला] अर्पण केलें आहे; [आपल्या] मधुर सोमरस पिणाऱ्या तोंडांनीं [हा आमचा] मधुर सोमरस [तुम्ही] प्या. कारण कीं उषेच्या पूर्वीं तुमच्या तेजःपुंज [आणि] गुळगुळीत रयाला सविता यज्ञासाठीं पाठवीत असतो.

११. हे सत्यवान् अश्वी हो, तिप्पट अक्का देवांसकट [तुम्ही] येथें मधुर सोमरस पिण्याकरितां या; [तुम्ही] [आमचें] आयुष्य वाढवा, [आमचें] व्याधी नाहीसे करा, [आमच्या] द्वेष्यांचें निवारण करा, [आणि] [आमचे] पाठराखे व्हा.

१०. पूर्वील मंत्रांत अश्वी लोकर कां येत नाहीत अशा भावार्थानें प्रथम पुसले. या मंत्रांत पुनः प्रार्थना करितो कीं, 'हे अश्वी, तुम्ही लवकर या, आणि हैं जें हवि तुम्हांसाठीं तयार करून आम्ही अर्पण करित आहां तें सोमरसरूपी मधुर हवि आपल्या सोमरस पिण्याची सवय असणाऱ्या तोंडांनीं तुम्ही प्या. तुम्हांस लवकर येऊन पिण्याविषयां प्रार्थना करितों यांत नवल नाही, कारण कीं उषःकालापूर्वींच तुमचा तेजस्वी आणि गुळगुळीत रथ सविता यज्ञाप्रत पाठवीत असतो' असा भावार्थ.

10. Come, [ye] truthful [As'vins], the oblation is offered [unto you], drink [therefore] of the sweet Soma with [your] mouths that sip the sweet Soma. For before [the time of] Dawn Savitā sends forth to the sacrifice your chariot resplendent [and] smooth.

11. Come hither, ye Truthful As'vins, with the thrice eleven gods to drink the sweet Soma. Prolong [our] lives, wipe off [our] diseases, ward off [our] enemies, [and] be our champions.

'गुळगुळीत' = 'षूतवन्तम्'. अश्वरक्षाः, 'ज्याला तू [लाविलें] आहे'. म्हणजे, त्याजवर जणु काय तू पच लाविलें आहे असा हाताला नरम लागणारा, आणि डोळ्याला साफ दिसणारा. सायणाचार्य म्हणतात कीं, चाकें चांगलीं चालावां म्हणून आसाच्या शेवटांस तू लाविलें असतें म्हणून 'षूतवन्त' असें म्हटलें आहे.

'सविता पाठवीत असतो' = 'सविता इष्यति.' अश्वींच्या रथास सविता कसा पाठवीतो अथवा प्रेरितो व याचा खरोखर भावार्थ काय आहे तें जरी स्पष्ट सांगत नाहीं तरी इतकें दृष्ट दिसतें

आ नो अश्विना त्रिवृता रथेनार्वाञ्च रथिं वहतं सुवीरम् ।
 शृण्वन्ता वामवसे जोहवीमि वृधे च नो भवतं वाजसातौ
 ॥ १२ ॥ ५ ॥

आ । नः । अश्विना । त्रिवृता । रथेन । अर्वाञ्चम् । रथिम् । वहतम् ।
 सुवीरम् ।
 शृण्वन्ता । वाम् । अवसे । जोहवीमि । वृधे । च । नः । भवतम् ।
 वाजसातौ ॥ १२ ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

१२. हे अश्विनौ, [युवा] त्रिवृता (=त्रिकोणेन) रथेन सुवीर (=पुत्रभृत्या-
 दिभिः शोभनैर्वांरोपेतं) रथिं (=संपदं) नः (=अस्मभ्यम्=अस्मदर्थम्) अर्वा-
 ञ्चम् (=अर्वाङ्क=अस्मदाभिमुख्येन) आवहतम् (=आनयतम् । [अहं] शृण्वन्तौ
 (=अस्मदीयस्तुतिं शृण्वन्तौ) वाम अवसे (=अस्मद्रक्षणाय) जोहवीमि (=पुनः-
 पुनः आश्रयामि) । [युवा] च वाजसातौ (=संप्रामे) नः (=अस्माकं) वृधे
 (=वृद्धये=वर्धनाय=जयाय) भवतम् ॥

काँ, सूर्याअगोदर उषा (अथवा प्रभात)
 उगवत असते, आणि उषेच्या अगोदर-
 हि अश्वी उगवतात आणि रथांत बसून
 यज्ञाप्रत येत असतात.

११. या मंत्राचा भावार्थ स्पष्टच
 आहे. इतकेंच सांगणें अवश्य दिसतें
 कीं, दीन मनुष्यांनीं परम शक्तिमान्
 देवापार्शीं जशी प्रार्थना करावी तशीच
 यांत प्रेमभावानें केलेली दृष्टीस पडते.

‘तिप्पट अकरा देवांसकट’=‘त्राभिः
 एकादशैः देवैः’ म्हणजे, ‘तेहतीस देवां-
 सहित’ सायणाचार्य म्हणतात, तेहतीस
 देव म्हणजे ‘ये देवांसो दिवि एकादशः’
 ४० (१. १३९. ११) मंत्रांत जे
 अकरा देव स्वर्गांत, अकरा पृथ्वीवर,

आणि अकरा अंतरिक्षांत असतात
 म्हणून सांगितलें आहे ते तेहतीस देव
 समजावयाचे. ऋ. १. ४५. २ (‘तान्रो-
 हिदश्व गिर्वणः त्रयस्त्रिंशतम् आवह’)
 यांतहि तेहतीसच देव सांगितले आहेत.
 तैत्तिरीय संहिता १. ४. १०. १ यांत-
 हि पृथ्वीवर ११, अंतरिक्षांत ११,
 आणि स्वर्गांत ११ असे तेहतीस देव
 सांगितले आहेत (ये देवांसो दिवि
 एकादश स्थ पृथिव्याम् अधि एकाश स्थ ।
 अप्सुक्षितो.... एकादश स्थ ते देवा-
 सः....). ऋ. ३. ६. ९ यांतहि
 तेहतीसच देव सांगितले आहेत, (‘पत्नी-
 वतस् त्रिंशतं त्रींश देवान्.... आवह’.
 याप्रमाणें दुसऱ्या अनेक ठिकाणीं देव

१२. हे अश्वी हो, [तुम्ही आपल्या] त्रिकोणी रथांत .[भरून] सुवीरयुक्त संपत्ती आम्हांसाठीं इकडे आणा. ऐकून घेणाऱ्या तुम्हां उभयतां [मी] पुनःपुनः साहाय्याकरितां हाका मारीत असतां. तर संग्रामांत आम्हांस जय मिळेल असें करा.

12. Carry hither unto us, As'vins, by [means of] your triangular car opulence accompanied by good heroes. Ye that hear I invoke again and again for help. Be [ye], therefore, the givers of victory to us in battle.

तेहतीस आहेत असें वेदांत सांगितलें आहे. हे जे तेहतीस देव ते कोणते ते शतपथ ब्राह्मण मध्ये (४. ५. ७. २) असें सांगितलें आहे कीं, ८ वसु, ११ रुद्र, आणि १२ आदित्य, आणि गुलोक आणि पृथ्वी मिळून तेहतीस. परंतु संहितेमध्ये जे तेहतीस सांगितले ते शतपथ ब्राह्मणांत सांगितल्याप्रमाणे तेहतीस समजावयाचे किंवा कसें याविषयी निश्चयानें सांगवत नाही. परंतु कसेंहि असलें तरी एक ऋचा (ऋ. ३. ९. ९.) खेरीज करून सर्व ठिकाणां देव तेहतीसच आहेत असें सांगितलें आहे. ही जी तेहतीसांची संख्या

तिजपासूनच अर्वाचीन काळां पुराणांतरीं वगैरे तेहतीस कोटि देव आहेत अशी कथा निष्पन्न झाली असावी यांत संशय नाही. हे तेहतीस कोटि देव जर पुराणांत सांगितल्याप्रमाणे खरोखरच असते तर आर्यावर्तांत प्रत्येक मनुष्याच्या हिशाला दीड देव आला असता. (आमच्या आर्यावर्तातील सांप्रत प्रजेची संख्या अजमासें बावीस कोटि आहे).

‘नाहींसे करा’ = ‘निर्भक्षतं’. हे रूप मृज् धातूपासून आहे असें समजावे. स्तयणाचार्य ‘मृज्’ धातूनें निर्वचन करितात. अर्थांत भेद पडत नाही.

१२. या ऋचेंत विशेष टीका करण्यासारखें नाहीं. सूक्ताचा उपसंहार यांत आहे. ‘हे अश्विदेव हो, तुम्ही आपल्या त्रिकोणी रथांत घालून संपत्ती इकडे आणा आणि आम्हांस या आणि ती नुसती संपत्ती नको, तिजबरोबर सुसंततीहि आम्हांस मिळी असें करा. मी पुनः पुनः तुमचा धावा करीत असतां, तर त्या त्या प्रसंगां माझे तुम्ही संरक्षण करा; आणि सगळ्यांच्या शेवटची प्रार्थना ही आहे कीं, युद्धांत जेव्हा जेव्हा तुमचा धावा

मी करीन तेव्हा तेव्हा मला तुम्ही साहाय्य करा आणि मला यश मिळी असें करा’, असा भावार्थ.

देवापार्श्यांच्या चांगल्या चांगल्या वस्तु मागावयाच्या त्यांत श्रेष्ठ ही असे कीं त्याणें युद्धांत जय होई असें करावे, असें या मंत्रावरून स्पष्ट दिसून येत. या सूक्ताचा कर्ता ब्रह्मर्षि होता म्हणून सांगावयास नकोच. प्राचीन काळा आमचे आर्य पूर्वज युद्धविषयां किती उत्सुक असत आणि त्यांत आरणास जय प्राप्त व्हावा म्हणून कशी प्रार्थना

सूक्तम् ३५.

आङ्गिरसो हिरण्यस्तूप ऋषिः । सविता देवता । आद्यायास्तु अग्निमित्रावरुणौ
रात्री सविता च । त्रिष्टुप् छन्दः । १. ९ इत्येतयोर्जगती ॥

ह्वयामि प्रथमं स्वस्तये ह्वयामि मित्रावरुणाविहावसे ।
ह्वयामि रात्रीं जगतो निवेशनीं ह्वयामि देवं सवितारमुतये
॥ १ ॥

ह्वयामि । अग्निम् । प्रथमम् । स्वस्तये । ह्वयामि । मित्रावरुणौ । इह ।
अवसे ।

ह्वयामि । रात्रीम् । जगतः । निवेशनीम् । ह्वयामि । देवम् । सविता-
रम् । उतये ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [अहं] प्रथम[भूत]म् अग्निं स्वस्तये (=अस्माकमविनाशाय) ह्वयामि,
मित्रावरुणौ इह अवसे (=अस्मद्रक्षणाय) ह्वयामि, जगतो निवेशनीं (=निवेशयित्रीम्
=उपवेशनहेतुभूतां) रात्रीं ह्वयामि, देवं सवितारम् उतये (=अस्मद्रक्षणार्थं)
ह्वयामि ॥

करीत तें या मंत्रावरुण समजतें, आणि
शूर असे पुत्र व्हावे म्हणून त्यांची
प्रार्थना कशी होती तीहि पाहा. आली-
कडे तर आम्हांपैकीं एका ब्राह्मणा-
नें माते आर्यभूमीचे शूर पुत्र एकवीस
वेळां नाहासे करून टाकिले म्हणून
आम्ही (दुःख करावें तसें न करितां
उछटा) कसा आनंद मानितों आणि
झीळ मारितों तो पाहा! आम्ही कोहीं
मागावयावें झालें तर आम्हांस चांगली
भिक्षा मिळो, आणि भिक्षा मागण्याचा
जो आमचा मोठा हक्क तो दुसरा

कोणी हिरावून न नेओ इतकेंच मागत
असतां !

‘इकडे’=‘अर्वाञ्चम्.’ ‘अर्वाञ्चम्’
हें व्याकरणदृष्ट्या पाहिलें तर येथें
‘रयिम्’ याचें विशेषण आहे, पण ‘अ-
र्वाक्’=‘इकडे’ या अर्थासारखा क्रि-
याविशेषणप्रमाणें त्याचा अर्थ केळा
पाहिजे. याप्रमाणें दुसरे प्रयोग पुष्कळ
आहेत. “भर्वाञ्च त्वा सुखे रथे वह-
ताम् इन्द्र केशिना” (ऋ. ३. ४१. ९)
इत्यादि उदाहरणें आहेत.

सूक्त ३५.

ऋषि—हिरण्यस्तूप, पूर्वील सू-
क्ताचा जो तोच. देवता—सविता.
वृत्त—त्रिष्टुप्, (परंतु पहिली आणि
नववी ह्यांचे वृत्त जगती).

१. [सर्वापक्षां] प्रथम [जो] अ-
ग्नि [या]ला. [मी] [माझ्या] क-
ल्याणसाठीं बोलावितों; [मी]
मित्रावरुणांस येथें संरक्षणासाठीं
बोलावितों; जगताला विश्रांति दे-
णाऱ्या रात्रीला [मी] बोलावितों,
[मी] सवित्या देवाला रक्षणासाठीं
बोलावितों. •

HYMN 35.

To Savitā or the Sun-God.
Author *Hiranyastūpa* as before.
Metre—*Trishṭup*, except in the
first and the ninth, where it is
Jagatī.

1. I invoke Agni [as]
the first for blessing, I in-
voke Mitra and Varuna
hither for help, I invoke
Night the giver of rest to
the creatures, I invoke
divine Savitā for protec-
tion.

१. 'जगताला विश्रांति देणाऱ्या
रात्रीला' = 'रात्रीं जगतो निवेक्षनीम्'.
म्हणजे सर्व प्राणी दिवसभर श्रम क-
रितात आणि रात्रीच्या वेळीं विश्रांति
घेतात असें तात्पर्य.

मित्र, वरुण, आणि सविता ह्या
कोणत्या देवता त्याविषयीं पूर्वी सा-

ंगितलें आहे. सविता म्हणजे सूर्यरूप
देवता. या सवित्याविषयीं जरी हें
सूक्त मर्यादें कळून आहे, तथापि
त्याजबरोबर अग्नि, मित्र, वरुण आणि
रात्री यांचाहि धावा या मंत्रांत केला
आहे. सवित्याविषयीं या सूक्तांत काय
सांगितलें आहे तें लक्षांत ठेवावें.

आ कृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ २ ॥

आ । कृष्णेन । रजसा । वर्तमानः । नि॒ऽवेशयन् । अ॒मृतम् । म॒र्त्यम् । च ।
हि॒रण्ययेन । स॒विता । रथेन । आ । दे॒वः । या॒ति । भुव॑नानि ।
पश्यन् ॥ २ ॥

याति देवः प्रवता यात्युद्धता याति शुभ्राभ्यां यजतो हरिभ्याम् ।

आ देवो याति सविता परावतोष विश्वा दुरिता बाधमानः

॥ ३ ॥

या॒ति । दे॒वः । प्र॒वता । या॒ति । उ॒त्स्वता । या॒ति । शु॒भ्राभ्या॑म् ।
य॒जतः । हरि॑भ्याम् ।
आ । दे॒वः । या॒ति । स॒विता । परा॑ऽवतः । अ॒प । विश्वा । दुः॒ऽइता ।
बाध॑मानः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. सविता (=सूर्यो) देवः, कृष्णेन रजसा (=कृष्णवर्णेन लोकेन=अन्धकारमयेन अन्तरिक्षमार्गेण) आवर्तमानः (=आगच्छन्), अमृतं (=मरणरहितं देवजनं) मर्त्यं च (=मनुष्याश्च) निवेशयन् (=स्वस्वस्थाने विप्रान्त्यर्थम् अवस्थापयन्=स्थापयन्), [मर्त्यं च] [विविधानि] भुवनानि (=लोकान्) पश्यन् [सन्], हिरण्ययेन रथेन (=सुवर्णनिमित्तं रथमधिष्ठाय) आयाति (=अस्मत्समीपम् आगच्छति) ॥

३. [सविता] देवः [क्वचित्] प्रवता याति (=प्रवणवता मार्गेण गच्छति), [क्वचिद्] उद्धता याति (=ऊर्ध्वदेशयुक्तेन मार्गेण गच्छति); स यजतो (=यजनीयो) [देवः] [क्वचित्] शुभ्राभ्याम् [अश्वभ्यां] [क्वचिच्च] हरिभ्यां (=पिशङ्गाभ्यामश्वभ्यां) याति । सविता देवः, विश्वानि दुरितानि (=पापानि=संकटानि) अपबाधमानः (=अपास्यन्=विनाशयन्), परावतः (=दूरदेशाद्) आयाति ॥

२. अंधकारानें भरलेल्या आकाशप्रदेशांतून फिरत फिरत, [आणि] अमर्त्यांस आणि मर्त्यांस विश्रांति देत देत, सविता देव भुवनें पाहात पाहात सोन्याच्या रथांत बसून येत असतो.

३. [सवित्या] देव [केव्हां केव्हां] सखल मार्गानें चालतो, [केव्हां केव्हां] उंच मार्गानें चालतो, [तो] पूजनीय [देव] [केव्हां केव्हां] शुभ्र घोड्यांच्या जोडीने जातो, [आणि केव्हां केव्हां] पित्रांच्या घोड्यांच्या जोडीने जातो; सविता देव सकल संकटें नाहींशी करित करित दूर अंतरावरून येत असतो.

2. Travelling hither through dark space, sending to rest the immortals and the mortals, divine Savitā in [his] golden car comes, observing different worlds.

3. The divine [Savitā] [now] travels on a descent, [and now] he travels on an ascent; the worshipful [Savitā] [now] goes by a pair of white [horses] [and now] a pair of tawny horses. Divine Savitā comes hither from a distance driving forth all dangers [before him].

२. भावार्थ:—‘सविता देव म्हणजे सूर्य जो देव तो अंधकारमय अंतरिक्षातील मार्गानें फिरत फिरत येत असतो; तो येता येता मार्गात भ्रमत्यांस म्हणजे देवांस आणि मर्त्यांस म्हणजे ऋतु-ध्यादिक जे प्राणी त्यास विश्रांतीसाठीं निजवीत निजवीत येतो. म्हणजे सूर्य अंतरिक्षमार्गानें येऊं लागला म्हणजे प्रथम अंधकार असतो; मग तो पुढें येऊं लागला म्हणजे त्याच्या मार्गे रात्र पडते, तेव्हां सूर्य असल्या-मुळें झालेला दिवस असे पर्यंत काम करून थकलेले जे अमर्त्य आणि मर्त्य ते विश्रांति घेण्यास्तव निजावयास जातात. या प्रकारें करून अनेक भुवनें पाहात पाहात हा सूर्य देव

आपल्या सोन्याच्या रथांत बसून येत असतो.’

‘हा आमचा अर्थ सायणचार्यास संमत आहे.

‘अंधकारानें भरलेल्या आकाश-प्रदेशांतून’=‘कृष्णेन रजसा.’ शब्दशः अर्थ ‘काळोखाच्या प्रदेशानें’ अथवा ‘मार्गानें.’ याच सूक्ताचा चवथा व नववा मंत्र पाहा. शिवाय ऋ. १७. ८२ ४; ८. ४३. ६, आणि. ८. ७७. ५. हे मंत्र पाहा.

‘विश्रांति देत देत’=‘निवेशयन्’ याच अर्थी ‘निवेशनी’ हा शब्द बरीळ मंत्रांत आला आहे. शिवाय सवित्या-विषयांच ऋ. ७. ४५. १ “आ देवः यानु सविता सुरतनः अंतरिक्षप्राः

अभिवृत्तं रुशनैर्विश्वरूपं हिरण्यशम्यं यजतो बृहन्तम् ।

आस्थान्नाद्रथं सविता चित्रभानुः कृष्णा रजसि तविषीं दधानः

॥ ४ ॥

अभिवृत्तम् । रुशनैः । विश्वरूपम् । हिरण्यशम्यम् । यजतः ।

बृहन्तम् ।

आ । अस्थान् । रथम् । सविता । चित्रभानुः । कृष्णा । रजसि ।

तविषीम् । दधानः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. यजतो (=यष्टव्यः=पूजनीयश्च), चित्रभानुः (=सुन्दरतेजोयुक्तः), कृष्णानि रजसि (=अन्धकारमयान्=अन्तरिक्षावकाशप्रदेशान्) [अभितः] तविषीं (=प्रतापं) दधानो (=धारयन्=प्रसारयन्) सविता रुशनैः (=मुक्ताभिः=मुक्ताहारैः) अभिवृत्तं (=परिवेष्टितं=तेषां परिवेष्टनेन अलंकृतं) विश्वरूपं (=नानारङ्गं) हिरण्यशम्यं (=सुवर्णकृताः अथानां स्कन्धेषु रथयोजनवेलायां नियन्तुं प्रक्षेप्य-माणाः शङ्खवो यस्य तं) बृहन्तं रथम् आस्थान् (=आरूढवान्भवति) ॥

वहमानः अर्थः....निवेशयन् च प्रसूयन् च भूम” असा मंत्र आहे तो पाहा.

‘भुक्ते’=‘भुवनानि’. ‘भुवन’शब्दाचा अर्थ प्राणी असा जरी वेदांत होतो, तरी ‘लोक,’ पृथ्वीसारख्यां दुसऱ्यां भुवनें असाहि पुष्कळ मंत्रांत होतो. हा शो-वटचा आम्हीं येथें घेतला आहे.

‘सोन्याच्या रथांत बसून’=‘हिरण्य-वेन रथेन.’ शब्दज्ञाः ‘सुवर्णमय रथाने’ असा अर्थ आहे. सवित्याचें सर्वत्र सुवर्णमय आहे. त्याचे डोळे सुवर्णाचे आहेत (खाळां आठवा मंत्र पाहा.) त्याचे हात सोन्याचे आहेत, त्याची जीभ सोन्याची आहे (ऋ. ६. ७१. ३), तो सोन्याचें कवच घालितो

(४. ५३. २), त्याच्या सभांवती सोन्याची प्रभावळ आहे (३. ३८. ८; ७. ३८. १), आणि प्रस्तुतच्या मंत्राने सांगितल्याप्रमाणें त्याचा रथ-हि सोन्याचाच आहे.

५. ‘सविता म्हणजे सूर्य चालत असतो’ केव्हा केव्हा त्याला खोळ-गटातून चालावें लागतें, केव्हा केव्हा उंचवट्यातून चालावें लागतें; त्याच्या रथास केव्हा केव्हा (म्हणजे दोन प्रहराच्या वेळां) पांढरे शुभ्र घोड्यांची जोडी जोडलेली असते, आणि केव्हा केव्हा (सकाळच्या वेळां अरुणोदयां दगैरे) पिवळ्या घोड्यांची जोडी जोडलेली असते. या प्रकारें करून दूर अंतरावरून, सर्व संकटें म्हणजे

४. मोत्यांच्या हारांनीं वेष्टून सजविलेला, चित्रविचित्र रंगाचा, सोन्याच्या शिवळींचा [आणि] मोठा [असा जो] रथ [त्याज]वर पूजनीय, सुंदरतेजस्क, [आणि] [सर्व] अंधकारमय अंतरिक्ष[भर] [आपल्या] प्रतापातें प्रगट करणारा [असा] सविता शारूढ होतो.

4. The adorable Savitā of beautiful splendor, manifesting [his] energy [throughout] the dark regions of space, mounts his car, friezed with [garlands of] pearls, of variegated colours, possessed of golden yokepins and of great magnitude.

रस्त्यावरच्या अडचणी वगैरे नाहींशा करित करीत तो येत असतो.'

या मंत्रात केलेल्या सूर्यमार्गक्रम-

णाविषयांच्या वर्णनापेक्षा दुसरे चांगले वर्णन आधुनिक कोणत्या कवीस करावयाला येईल ?

४. 'सविता म्हणजे सूर्य देव रथात बसून आपल्या प्रतापानें सर्व अंधकार-मय अंतरिक्षावकाशप्रदेश व्यापून टाकून येत असतो' हेंच या मंत्रात सांगितलें आहे.

यांत सवित्याच्या रथाचीं जीं विशेषणे आहेत त्यांजकडे लक्ष द्यावें. तो 'मोत्यांच्या हारांनीं वेष्टून सजविलेला' आहे. म्हणजे मोत्यांच्या झालरी त्याच्या सभोवती बांधलेल्या आहेत. आलीकडेचे तरी जे रथ असतात, अथवा किती एक गाड्या, त्यालाहि सुताच्या वगैरे जाळ्यांच्या झालरी लाविलेल्या आढळतात. हीं मोत्यें म्हणजे पाहांटेस जे दहिवराचे थेंब असतात तेच कां काय ?—शिवाय तो रथ 'चित्रविचित्र रंगाचा' आहे. आणि 'सोन्याच्या शिवळींचा' (= 'हिरण्यशाम्य') आहे. हा अर्थ सायणाचार्याप्रमाणें केला आहे. पण रथाचे इतके दुसरे प्रासङ्ग भाग असतात. त्या-

विषयां न सांगता जुकडाच्या शेवटाला ज्या वैलाच्या बाजूला सिळ्या असतात त्या 'सोन्याच्या' असतात म्हणून ऋषि कां सांगतो ? सायणाचार्यांचा अर्थ खरा असेल तर, हें सूक्त रचिलें तेव्हां रथाला घोडे आतां तांग्याला जोडतात तसे मानेवर जुकड घालून जोडीत, 'हार्नेस' घालून पाठीवर जुकड ठेवीत नसत असे अनुमान केलें पाहिजे.

'मोत्यांच्या हारांनीं वेष्टून सजविलेला' = 'अभिवृत्तं कृशनेः.' 'अभिवृत्त' हें 'अभि + वृ' चे रूप होय; सायणाचार्या 'अभि + वृ' चे समजतात आणि 'आसपास असणारा' असा अर्थ करून, 'कृशनेः' याचा संबंध 'विश्वरूपम्' याशीं घेऊन, 'सुवर्णानें नानारूपी' असें भाष्य करतात. आम्हां केलेल्या अर्थानें युक्तीशिवाय आणि संदर्भयोग्यतेशिवाय, " इन्द्रः हव्यन्तम् अर्जुनं वज्रं शुक्रैर्भीवृत्तम् अपभ्रूणोत् " (ऋ. ३. ४४. ५) या मंत्रावरील

वि जनाञ्छयावाः शितिपादो अख्यन्नथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः ।
 शश्वद्विशः सवितुर्दैवस्योपस्थे विश्वा भुवनानि तस्युः ॥ ५ ।
 वि । जनान् । श्यावाः । शितिऽपादः । अख्यन् । रथम् । हिरण्यप्र-
 उगम् । वहन्तः ।
 शश्वत् । विशः । सवितुः । दैवस्य । उपस्थे । विश्वा । भुवनानि ।
 तस्युः ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. शितिपादः (=श्वेतपादाः), हिरण्यप्रउगं (=सुवर्णमयम् ईषयोरग्रं युगबन्ध-
 नस्थानं यस्य तं) रथं वहन्तः श्यावाः (=सवितुः पिङ्गाश्वाः) जनान् (=प्राणिनो)
 व्यस्यन् (=व्याख्यापयन्=विशेषेण प्रकाशितवन्तः) । दैवस्य सवितुः (=सवितु-
 र्दैवस्य) उपस्थे (=उदरे) [हि] शश्वन् विशः (=शश्वत्वो विशः=सकलाः प्रजाः)
 विश्वा[नि] भुवनानि [च] तस्युः (=तिष्ठन्ति=आसते) ॥

सायणोक्तीचाहि आधार आहे. दुसरेहि
 प्रयोग आहेत.

‘[सर्वे] अंधकारमय अंतरिक्ष[भर]’
 =‘कृष्णानि रजासि.’ ‘रजासि’ ही
 अत्वंतसंयोगी द्वितीया समजायी.

‘प्रगट करणारा’=‘दधानः.’ अक्षरशः
 अर्थे ‘धारण करणारा.’ पण वस्त्रादिक
 पदार्थे प्रसिद्ध रीतीने धारण करणे
 म्हणजे ‘प्रगट करणे’ हाच अर्थ होतो.

५. ज्यांचे पाय शुभ्र होत, [आणि] [जे] सोन्याच्या आढ्यांचा रथ वाहून आणणारे [ते] [सवित्याचे] पिवळे घोडे सर्व जग प्रगट करितात. [कारण कीं] सवित्या देवाच्या उदरांत सकल प्रजा • [आणि] सकल भुवनें असतात.

५. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'सफेत पायचे जे सूर्यदेवाचे पिवळे घोडे (म्हणजे किरण) ते पाहा सकळ जगाला प्रगट करित आहेत! हे जग अरुणोदयाचे पूर्वी दिसत नव्हतें तें आतां ह्या सूर्यकिरणांच्या योगानें दिसूं लागलें आहे. तर हें दिसण्याच्या पूर्वी कोठें होतें? सूर्याचे पोटीं सर्व प्रजा आणि सर्व लोक आईच्या उदरांत मूल राहतें तसे रहतात. तेथून सूर्यानें ह्या जगाला जन्म देऊन हे जग आज आमच्या दृष्टीस पाडलें आहे.' म्हणजे रात्रीच्या वेळां जग नाहीं होतें; म्हणजे तें सवित्याच्या पोटीं राहतें. अणि तो जेव्हा सकाळीं उगवतो तेव्हा माता प्रसूत होऊन तिच्या मीटांतलें मूल बाहेर पडतें आणि प्रगट होतें तसें हें जग सूर्य प्रसवून प्रगट करितो. म्हणूनच त्यास 'सविता' म्हणजे 'प्रसवणारा' असें नांव पडलें आहे. उदाहरणार्थ, यास्कानें सुद्धा 'सविता' नांवाचा हाच अर्थ सांगितला आहे. शिवाय 'देवो नो अत्र सविता नु अर्थ प्रासावीद् द्विपत् प्र चतुष्पद् इत्ये' (क्र. १. १२४. १) आणि "प्रासावीद्

5. [Savitā's] tawny horses, with white legs, [and] drawers of the chariot that has a golden end to its pole have manifested the people. [For] all people [and] all worlds remain in the womb of divine Savitā.

देवः सविता जगत् पृथक्" (क्र. १. १५. ७. १) इत्यादि अनेक स्थळं आहेत.

आपण अशी कल्पना केली पाहिजे कीं, सूक्तकी पहाटेस उठून पूर्वेकडेस पाहत उभा राहिला आहे, आणि सूर्यकिरण गुकेच दिसत आहेत आणि प्रभातदर्शन होत आहे, आणि तें पाहून त्याला जो परमानंद होत आहे तो या सूक्तांत तो वर्णित आहे.

'सोन्याच्या आढ्यांचा रथ वाहून आणणारे' = 'रथं हिरण्यप्रउगं वहन्तः.' 'आढा' म्हणजे रथाच्या घोऱ्यांच्या शेवटीं जो खालीं वाकविलेला भाग असतो तो. हाच अर्थ 'प्रउग' शब्दाचा सायण सांगतात. अजून तरी गुजराथेंत (आणि कोठे कोठें खानदेशांतहि) असे रथ असतात इतकेच नव्हे, पण हा जो 'आढा' तो पितळेच्या अथवा रुप्याच्या पत्र्यानें मढविलेला अथवा पितळेचा किंवा रुप्याचा केलेला असतो. तेव्हा सूर्याच्या रथाचा 'प्रउग' (आढा) सोन्याचा असला म्हणून नवल नाहीं. या आढ्यावरून असा विचार सुचतो कीं, आमच्या देशांत अति पुरातन काळीं अनेक

तिस्रो द्वावः सवितुर्द्वा उपस्थाँ एका यमस्य भुवने विराषाट् ।
आणि न रथ्यममृताधि तस्थुग्निं ब्रवीतु य उ तच्चिकेतत्
॥ ६ ॥ ६ ॥

तिस्रः । द्वावः । सवितुः । द्वौ । उपस्थाँ । एका । यमस्य । भुवने ।
विराषाट् ।
आणिम् । न । रथ्यम् । अमृता । अधि । तस्थुः । इह । ब्रवीतु । यः ।
ऊम् इति । तत् । चिकेतत् ॥ ६ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. द्वावः (=द्वयोःकाः) तिस्रः [सन्ति] । [तासां] द्वौ [द्वावौ] सवितुः
उपस्था (=उपरथे=उदरे) [वर्तते], एका (=शिष्टा द्वाः) यमस्य (=यमदेवस्य)
भुवने (=लोके) विराषाट् (=मनुष्याणां संग्रहकर्त्री=धारयित्री) [वर्हते] । अमृता
(=अमृतानि) [चन्द्रनक्षत्रादीनि ज्योतींषि] [सवितारं], रथ्यं (=रथस्य)
आणि (=रथाद्धिरक्षाच्छिद्रे प्रक्षिप्तकीलं) [रथं] इव, अधितस्थुः (=आध-
तिष्ठन्ति-सवितारम् अधिगम्य स्थितानि) । य उ (=यस्तु) तत् (=द्वावौ त्रित्वं,
तासां द्वयोः सवितुरुपरस्थे स्थितत्वम्, एकायाः शिष्टाया यमस्य भुवने स्थितत्वम्,
अमृतानां ज्योतिषां सवितारं अधिष्ठितत्वं च) चिकेतत् (=ज्ञातवान् स्यात्
[स] इह ब्रवीतु (=कथयतु) ॥

वस्तु आणि त्याचा घाट व कर-
णी जशी होती तशीच आता आहे,
फेरफार कोही झालेला नाही. आणि
हें म्हण केल्यावर असे अनुमान काढा-
वें लागतें कीं, आतां घा कलियुगांत
आम्ही आणि आमचे घोडे, रथ, गा-
ड्या हीं जशीं (बरीं) असोत अथवा
वाईट असोत) आहों तशींच (बरीं
वाईट) वैदिक युगांत म्हणजे कृत-
युगांत होतों, यापेक्षां भिन्न अथवा,
चांगलीं नव्हतों, कमीच होतों. पुढचा
मंत्र पाहता त्यावरून असे दिसून

येईल कीं, वैदिक युगांत जे रथ अथवा
गाड्या होत्या त्या आलीकडे जे तागे
अथवा गुजराथेंत बुरल्याच्या गाड्या
किंवा साधारण खेड्यापाड्यांनीं गाड्या
असतात त्यापेक्षां चांगल्या नव्हत्या.
कारण कीं, प्रस्तुतकाळां संभावित अ-
थवा प्रतिष्ठित मनुष्याची गाडी म्हटली
म्हणजे तिच्या आखास चाकाबाहेर
कुण्या असणार नाहीत, विलायती किंवा
देशी तरी तेळ वगैरे घालण्याचा डबा
असेल. चाक अडकविण्यास नुस्ता
खिळा उभा घातलेला असणार नाही.

६. ब्रूलोक तीन [आहेत]; [त्यांतून] दोन सवित्याच्या उदरांत, [आणि] एक यमाच्या भुवनांत [असून] [तो] मनुष्यसंग्राहक [होय]. रथाच्या कुनीवर [राहून रथ चालतो] तशीं [चंद्रतरादि] अमर [नक्षत्रे] [सवित्या]वर बसून चालतात. पण ज्या कोणी तें पाहिलें असेल त्याला येथें [पुढें येऊन] [तसें] बोलूया.

6. [There are] three heavens, two in the womb of Savitā [and] one in the world of Yama, which receives the men. The immortal [stars] are mounted as on the axle-pin of a car. Here let him, who has seen that, [come forward and] say so.

६. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'ब्रूलोक' अथवा स्वर्गलोक तीन आहेत; त्यांपैकीं दोन सूर्याच्या उदरांत म्हणजे जितक्या प्रदेशावर सूर्याचा प्रकाश पडतो तितक्या प्रदेशाचे आंत आहेत, आणि तिसरा राहिला- तो यमाच्या भुवनांत म्हणजे यमलोकांत असून मनुष्ये मेल्यावर ज्या स्वर्ग लोकांत जातात तोच तो होय; आणि चन्द्रतारकादि अमर वस्तु ज्या आहेत त्या प्रथम सांगितलेल्या सूर्यादरस्थित दोन स्वर्गांत राहतात, आणि त्या सूर्यलोकावर (म्हणजे सवितृलोकावर) अशा रीतीने सुरक्षित राहतात कीं, गाडीच्या आंखाच्या शेवटीं चाकाच्या बाहेर छिद्रांत सिळा बातला म्हणजे चाक मजबूत राहिल्याने गाडी जशी पडत नाही तशीं तीं सूर्यादरांतून पडत नाहीत. या प्रकारची रचना आहे म्हणून आम्ही ऐकितो; परंतु तेथें जाऊन द्या सर्व गोष्टी पाहून आलेखा कोण आहे? जर असेल तर त्याणें पुढें येऊन तसें आ-

म्हास सांगवें. आम्हांस तर वाटें कीं, त्या गोष्टी ज्याला ठाऊक आहेत असा या पृथ्वीवर कोणी नाही.

'ब्रूलोक तीन [आहेत]' = 'तिस्रो गायः.' ब्रूलोक अथवा स्वर्ग हे तीन आहेत असें ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणां सांगितलें आहे. आणि असेंहि सांगितलेलें आढळतें का, या तिहांतून एक ब्रूलोक अति उंच आहे त्याला 'उत्तम' असें नांव आहे, दुसरा त्याच्या खालचा त्याला 'मध्यम' असें नांव आहे, आणि त्याच्याहि खालचा तिसरा त्याला 'अवम' असें नांव आहे. "यत् उत्तमे मरुतः मध्यमे वा यत् वा अवमे सुभगासः दिवि स्थ अतः नः... हविषः विच" = हे सौभाग्यशाली मरुतानो, तुम्ही अगदी वरच्या ब्रूलोकांत अथवा मधल्या ब्रूलोकांत अथवा अगदी खालच्या ब्रूलोकांत असला तरी तेथून आम- चें हें हवि स्वीकारून घ्या, (ऋ. ५. ६०. ६). "नराशंसः... अजान् तिलः दिवः प्रति मन्ना सुऽअचिः" = उत्तम-

तेजस्क अग्नि आपल्या महिम्यानें तीनहि गुलोकांस एकामागून एक प्रगट करिता झाला. २. ३. २. “त्रिः अन्तरिक्षं सविता महिम्बना त्री रजांसि परिभूः त्रीणि रोचना । तिस्रो दिवः पृथिवीः तिस्रः इन्वति....” “सविता आपल्या महिम्यानें त्रिगणित अंतरिक्षाला, त्रिभुवनाला, त्रिलोकाला, तीन गुलोकांला आणि तीन पृथ्वींला व्यापून राहतो,” ४. ५. ३. ५. “तिस्रो यात्रो निहिता अन्तरस्मिन्.... । गृत्सो राजा वरुणश्चक्रे एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्यं शुभे कम्” “या वरुणाच्या पोटांत [अगदी वरचा, मधला आणि खालचा असे] तीन गुलोक आहेत. स्तवनीय वरुणराजाने द्या सवर्णमय सूर्याला झोपाळ्याप्रमाणे शोभेसाठी गुलोकांत ठेविले आहे” ७. ८७. ५. शिवाय क्र. ७. १०१. ४; २. २७. ८; ५. ६९. १ हे मंत्र पाहा. वर जे ४. ५. ३. ५ आणि ७. ८७. ५ हे मंत्र दिले त्याजवरील सायणभाष्य पाहतां असें दिसून येतं कीं, हे तीन गुलोक अथवा स्वर्ग म्हणजे वेगवेगळे लोक नव्हेत; तर एकच गुलोक अथवा स्वर्ग असून त्याचे वरचा, मधला, आणि खालचा असे तीन जे भाग तेच तीन गुलोक समजावयाचे. आणि वर सांगितलेल्या सर्व मंत्राचा लक्ष्यपूर्वक विचार करितां तसेंच दिसतं खरें.

“[आणि] एक यमाच्या भुवनांत [असून] मनुष्यसंग्राहक होय ” “एका यमस्य भुवने विराषाट्.” म्हणजे तिसरा जो स्वर्ग राहिला तो यमलोकांत आहे, आणि मेलेले मनुष्य तेथे जातात त्यांचा संग्रह त्यांत होतो. तीन गुलोक (अथवा गुलोकभाग) सांगि-

तले त्यांतून यमभुवनांतला जो तो कोणता, म्हणजे अगदी वरचा, मधला कां खालचा, तें समजत नाहीं. सायणाचार्य तीन गुलोक म्हणजे गुलोक, अंतरिक्ष आणि पृथ्वी हे जे तीन लोक तेच होत असें म्हणतात, आणि अंतरिक्ष लोक तोच यमभुवनांतला गुलोक असें म्हणतात.

‘रथाच्या कुनीवर [राहून रथ चालतो] तशी [चंद्रतारकादि] अमर [नक्षत्र] [सवित्या] वर बसून चालतात ” “आणि न रथ्यममृता अधितस्युः.” हा अर्थ आम्हां सायणांस अनुसरून केला आहे. पण ही उपमा आणि यांतील शब्दरचना ही विलक्षण आहेत यांत संशय नाही.

‘त्याला वेधें [पुढें येऊन] [तसें] बोलूं या ’ “इह ब्रवीतु.” अशा प्रकारचाच प्रयोग दुसऱ्या एका ठिकाणीं आला आहे. ‘इह ब्रवीतु य ईम अक्क वेद अरप वामस्य निहिते पद्वेः’ “आकाशान् चालत असतांना या प्रियकर अग्निहोषी सूर्याचे पाऊल उमटलेलें जो जाणत असेल त्याला वेधें पुढें येऊन तसें बोलूं या,” क्र. १. १६४. ७.

एकंदरीत हा प्रस्तुतचा मंत्र कठिण आहे. कितीएक शब्द कठिण असून, मंत्रवक्त्याच्या, मनांत खरोखर काय कल्पना आहे तें नीट समजत नाहीं, आणि एक उपमा आहे तीहि सिद्धिग्रह आहे. ‘उपस्था’ ही आम्हां सायणांप्रमाणें सप्तमी घेतली आहे, तथापि ‘उपस्थ’ शब्दाची ‘उपस्था’ ही सप्तमी होईल कां नाहीं याविषयी संशय आहे. पण क्र. १. १२४. ५ यांतहि (तो मंत्र व भाष्य पाहा; त्यांत, ‘उभा’ “उभौ” शब्दाचा सायणांनीं केलेला निर्वाह

चांगला आहे) 'उपस्था' शब्द आला आहे तेथे सायणाचार्य ती सप्तमाच समजतात. यावरून आणि 'उपस्था' ही प्रथमेची द्विवचनविभक्ति म्हणावी तर ऋग्वेदांत 'उपस्थ' शब्द पुष्कळ ठिकाणी आला आहे तरी द्विवचनाचे कधी नाहीं, एकवचनाचे नित्य येतो यावरून, 'द्वौ उपस्था' म्हणजे 'दोन स्वर्ग सवित्याचे उपस्थ होत' असें न करितां 'द्वौ द्वावौ उपस्थे' असें आम्हां सायणा-नुसरानें केलें आहे. तथापि 'तिस्रो यावः' असें मंत्रांभां स्त्रीलिंगी आहे तेव्हां (युशब्द उभयलिंगी आहे तथापि) 'द्वे उपस्था' असें असावया-चें होतें. कारण एकच पादांत उभय-लिंगी शब्दाचा झाला तरी उभयलि-गर्नां प्रयोग असंभयनीय आहे. दुसरे; 'अमृतो' शब्दाचा अर्थ सायण देखील निश्चयानें सांगू शकत नाहींत. "चंद्रतार-कादि अमर नक्षत्रे" अथवा "उदके" असा अर्थ ते करतात.

'यमाच्या भुवनांत.' यमदेवतेवि-षयीं अर्वाचीन ग्रंथांत म्हणजे पुराणा-दिकांत ज्या कथा आहेत त्यांत आणि वेदांत जें सांगितलें आहे त्यांत बरेंच अंतर आहे अर्वाचीन काळां यम हा पातकी मनुष्यांस मरणानंतर दंड करितो आणि चित्रगुप्तादि त्याचे कारकून मनुष्यांचीं जीं पुण्यें आणि पातकें त्यांचा हिशोब राखतात असें सांगितलें आहे; यम म्हणजे भयंकर काळ, क्रूर, दयाहीन देव आहे अशी बहुत करून आपली समजूत आहे. पण वेदांत यमाविषयीं असें सांगितलें आहे कीं, यम आणि यमी हीं बहीण-भावंडे 'गंधर्वांची' अथवा विवस्वताचीं (म्हणजे आकाशाचीं अथवा सूर्याचीं

क्र. १०. १०. ४ यावरील सायणभाष्य पाहा) मुलें होत. त्यांची आई 'अप्या अथवा 'सरण्यू' (म्हणजे उषा अथवा उषः काल) ही होय. विवस्वताचा पुत्र म्हणून यमास विवस्वत असें नांव आहे. त्याला पितरांचा राजा बाप (विशपतिः पिता पुराणाम् क्र. १०. १३५. १) असें म्हटलें आहे. जे पुण्यवंत प्राणी मरणा-नंतर स्वर्गां जातात त्याला तो तेथे जागा तयार करून ठेवितो असें क्र. १०. १८. १३ यांत दर्शविलें आहे. मरून जे प्राणी स्वर्गांत जातात त्यांचा राजा यम आहे (क्र. १०. १४. ७). यावरून यम म्हणजे पहिला मरून स्वर्गांत गेलेला मनुष्य असावा असें वाटतें. यम याला एका मंत्रांत मृत्यु असें म्हटलें आहे असें दिसतें ('यस्य दूतः प्रहित एष एतन्नस्मै यमाय नमो अस्तु मृत्यवे' क्र. १०. १६५. ४). याशिवाय यम क्रूर आहे अथवा तो पीडा करितो याविषयां ऋग्वेदांत काहीं सांगितलेलें आढळत नाहीं. मात्र इतकें आढळतें कीं, यमाचे सारमेय म्हणून दोन कुत्रे आहेत. त्याला चार डोळे आहेत आणि त्याच्या नाकपुड्या वि-क्राळ आहेत. ते मेलेल्या मनुष्यांस अडवितात आणि स्वर्गांत जाऊ देत नाहींत; आणि ते यमाचे दूत आहेत आणि मनुष्यांमध्ये ते फिरत असतात असें सांगितलें आहे. क्र. १०. १४. १० यांत प्रेताला (सायणाचार्य म्हणतात प्रेतप्राणाला घेऊन जाणाऱ्या अग्रिला) असें म्हटलें आहे कीं, 'हे प्रेता, यमाचे जे दोन सारमेय (सरमा कुत्रीला झालेले) चित्रविचित्र रंगाचे आणि चार डोळ्यांचे कुत्रे, त्यांस चुकवून तूं चांगल्या मार्गानें जा. आणि यमाबरोबर सुख

वि सुपर्णो अन्तरिक्षाय ख्यद्भीरवेपा असुरः सुनीथः ।

के॒दानीं॑ सूर्यः कश्चि॒केत॑ क॒तमां॑ दां रश्मि॒रस्या॑ त॒तान॑

॥ ७ ॥

वि । सु॒ऽपर्णः । अ॒न्त॒रि॒क्षाणि॑ । अ॒ख्यत् । ग॒भीर॒ऽवेपाः । अ॒सुरः ।

सु॒ऽनी॒थः ।

क॑ । इ॒दानीं॑ । सूर्यः । कः । चि॒क्रेत॑ । क॒त॒माम् । दा॒म् । र॒श्मिः ।

अ॒म्य । आ । त॒तान॑ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. गभीरवेपाः (=गम्भीरं दूरगामि वेपः पक्षयोः कम्पनं पक्षाघातेन कृतं नीचैः-स्थितवस्तूनां कम्पनं यस्य सः) सुनीथः (=शोभनप्रापणः=मागेप्रकाशनेन अभीष्टदेशं प्रापयन्) असुरः सुपर्णः (=देवः सवितृरूपी पक्षी) अन्तरिक्षाणि (=अन्तरिक्षप्रदेशान्) व्यख्यन् (=प्रकाशयति) । इदानीं (=रात्रौ=अपररात्रे) [स] सूर्यः क [वर्तते] ? [एतत्] कश्चिकेत (=को वेद्)? [इदानीं] कतमां दां तस्य रश्मिः (=प्रकाशः) आततान (=व्याप्नोति)?

भोगणारे जे आम्हां लोकांचे सुखी वाड-
वडलि त्यास जाऊन मीळ' ("अति द्रव
सांरमेधौ श्रानौ चतुरक्षौ शबली साधुता
पथा । अथा पितृन्सुविद्वौ उपेहि यमेन
ये सधमादं मदन्ति"). गरुडपुराणांत
यमाविषयी, यमराज्याविषयी, यमलो-
काच्या रस्त्याविषयी, त्या रस्त्यावरच्या

नकाविषयी आणि अनेक दानें दिलीं
तरच त्यापलीकडे जावयास मिळतें
याविषयी वगैरे ज्या भयंकर आणि प्रचंड
कथा आहेत, त्यांचा पत्ता ऋग्वेदांत नाही
इतकेंच नव्हे, पण त्याचें बीज सुद्धा येथें
आढळत नाही.

७. ज्याचें चालन गंभीर [होय], [आणि] [जो] उत्तम मार्गदर्शक [होय] तो देव सुपर्ण अंतरिक्षप्रदेशांला प्रकाशानें प्रगट करीत आहे. या वेळीं [तो] सूर्य कोठें आहे? [आणि तो कोठें आहे तें] कोणास ठाऊक आहे? त्याचा प्रकाश आतां कोणत्या दुलोकावर पसरला आहे [बरं]?

7. The great Divine Bird, the motion [of] whose [wings] is [felt] deep [below], [and] whose guidance is excellent, shines upon and makes visible the aerial regions. Where is the sun now? Who knows? What heaven is his light enlightening?

७. आपण अशी कल्पना केली पाहिजे कीं हाच संपत आली आहे आणि आकाशांत नुक्ताच थोडथोडा उल्लेख दिसल्यासारखें होत आहे, अणि दिशा फांकत आहेत. तेव्हा कवि आकाशाकडेस पाहून म्हणतो कीं, 'सविता देव हाच जो कोणी आकाशांतून उडत जाणारा मोठा पक्षी (सुपर्णः) तो अंतरिक्षप्रदेशास नुकताच प्रगट करीत आहे, म्हणजे अंधकारांतून बाहेर काढीत आहे. त्याचें चालन म्हणजे प्रकाशानें सर्व भूताकडून हलून चालन करविणें हें गंभीर आहे—तो दूर पृथ्वीच्या खालीं खोल असतानाहि तेथून अथवा उंच आकाशांत असता तेथून खालीं सर्व प्राण्यास पुनर्जावित करितो, तो आपल्या प्रकाशानें मानवादिक प्राण्यास मार्ग दाखविणारा होय. तर असा जो सूर्य, तो यावेळीं कोठें आहे? आणि कोठें आहे तें कोणास ठाऊक आहे? वरच्या मंत्रांत जे तीन स्वर्ग सांगितले, त्यांतून तो कोणत्या स्वर्गास

(दुलोकास) आपल्या प्रकाशानें या वेळीं प्रज्वलित करीत आहे?

‘ज्याचें चालन गंभीर’—‘गंभीरवेप’ः. म्हणजे जो क्षितिजाच्या खालीं असताहि अथवा आकाशांत उंच असताहि त्याचे किरण पृथ्वीवर आणि आकाशांत पसरतात आणि सकल प्राण्यादिकांस जसे काय पुनर्जावित करितात. अक्षरशः अर्थ ‘ज्याचें काणें किंवा हाळणें खोलपर्यंत जातें.’ हें विशेषण सूर्यरूपी सुपर्णाचें म्हणजे पक्ष्याचें आहे. जसा मोठा पक्षी उडूं लागला म्हणजे त्याच्या पाखाचा वारा आसपास आणि खालीं पुष्कळ अंतरावर लागतो तसा हा सूर्यरूपी सुपर्ण उडूं (=जाऊं) लागला म्हणजे त्याच्या उडण्याचा वारा लागून दूरदूरचे आणि पुष्कळ अंतरावरील खालचे वृक्षादिक पदार्थ जणूं काय हालत असतात. ‘सुपर्ण.’ या ठिकाणीं ‘सुपर्ण’ म्हणजे सूर्यरूपी जो सविता देव तोच होय. त्याला ‘सुपर्ण’ म्हणजे ‘चांगला उड-

अष्टौ व्यख्यत्कुकुभः पृथिव्यास्त्री धन्व योजना सप्त सिन्धून् ।
 हिरण्यक्षः सविता देव आगाद्धरत्नानि दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥
 अष्टौ । वि । अख्यत् । ककुभः । पृथिव्याः । त्री । धन्व । योजना ।
 सप्त । सिन्धून् ।
 हिरण्यऽक्षः । सविता । देवः । आ । अगात् । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ।
 वार्याणि ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. [पश्य पश्य] हिरण्यक्षः (=हिरण्यमयाक्षो) देवः सविता पृथिव्या अष्टौ
 कुकुभः (=दिशो) व्यख्यत् (=प्रकाशितवान्=प्रकाशने=दृष्टिगोचराः करोति),
 [पश्य पश्य] त्रीणि योजनानि (=आ त्रियोजनेभ्यो) धन्वान् (=भूमिप्रदेशान्)
 सप्त सिन्धून् (=मेघोदकोपलक्षितान् अन्तरिक्षप्रदेशान्) [च], दाशुषे (=हविर्दे-
 नवते=उपासकाय) वार्याणि (=वरणीयानि=उत्तमानि) रत्नानि (=धनानि)
 दधत् (=धारयित्वा आनयन्), [व्यख्यत्] ॥

गारा पक्षी' असें म्हणण्याचें कारण असें
 कीं, तो आकाशांतून जणू काय पूर्वेक-
 डून पश्चिमेकडे पक्ष्याप्रमाणे दूररोज
 पुष्कळ उडतच जातो. सूर्याला 'दिव्य
 सुपर्ण' म्हणजे 'शुलोकान्तून फिरणारा
 पक्षी' असें ऋग्वेदातील कितीएक मंत्रांत
 म्हटलें आहे, (ऋ. १. १६४. ४६
 'इन्द्रं मित्रं वरुणम् अग्निम् आहुः
 अयो दिव्यः स सुपर्णो गुरुत्मान्').
 तसाच त्याला केव्हा केव्हा 'अरुष'
 वणीचा म्हणजे 'आरुष वणीचा पक्षी'
 असें वेदांत म्हटलें आहे (ऋ. ५. ४७. ३
 'उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः पूर्वस्य
 योनिं पितरा विवेश । मध्ये दिवो
 निहितः' ३०). आणि त्याला 'अरुष'

(म्हणजेहि 'आरुषवणीचा पक्षी')
 असें नांव आहे. आकाशांतून पक्ष्या-
 प्रमाणे फिरतो म्हणून सूर्यास जसें 'सुपर्ण'
 म्हणतात तसेंच चंद्राहि तसाच फिरतो
 म्हणून त्यालाहि वेदांत 'सुपर्ण' असें
 पुष्कळ ठिकाणीं म्हटलेलें आढळतें.
 जसें "चन्द्रमा असु अन्तरा सुपर्णो
 धावते दिवि" (ऋ. १. १०५. १) 'सु-
 पक्षी चन्द्रमा आकाशांत धावतो." ऋ.
 १. १६४. २० हाहि मंत्र पाहा.
 'देव'='असुरः'. 'असुर' शब्दाचा
 अर्थ 'देव' असा कसा होतो त्याविषयीं
 सूक्त २४ मंत्र १४ याजवरील टीप
 पाहा.

८. तो पृथ्वीच्या आठ दिशा प्रकाशित करीत आहे [पाहा], [आणि] तीन योजने [पर्यंत] भूमि [आणि] अंतरिक्ष यांस प्रकाशित करीत आहे [पाहा]; हिरण्याक्ष सविता देव हविर्दोत्या-साठीं उत्तम धन घेऊन येत आहे [पाहा].

8. [Lo] he shines upon and makes visible the eight quarters of the globe, [and] [makes visible] the dry land and the firmament for three leagues; [lo !] the golden-eyed God Savitā comes, bringing choice wealth for the worshipper.

८. नुक्ताच अरुणोदय होऊन दिशा फाकत आहेत, आणि पूर्वेकडील थोडासा भूमिभाग व थोडासा अंतरिक्ष-भाग उजळत चालला आहे असे पाहून सूर्यरूपी सोन्याच्या डोळ्यांचा देव येत आहे आणि येताना आपणाबरोबर उ-उपासकांकरिता उत्तम उत्तम संपादन आणित आहे अशी सप्रेम स्वभावोक्ति या मंत्रात केली आहे.

‘तीन योजने [पर्यंत]’=‘त्री योजना.’ ‘योजन’ शब्दाचा मूळ अर्थ ‘[जोडगाची] जोडी.’ त्यापासून गाडीस जोडगाची एक जोडी जोडून (युज् धातूचा अर्थ ‘जोडणे’, ‘जुंणणे’ असा होतो) जितकें अंतर जावधेल तितकें अंतर. त्यापासून चार कोस असा पुढें अर्थ होऊं लागला. प्रस्तुत मंत्रात ‘योजन’ म्हणजे अशा प्रकारेच एक लहानसें माप घेतलें पाहिजे. अजून तरी ‘वैश्वतका’ किंवा ‘वीतभर’ सूर्य उगवला होता तेव्हां मी अमुक काम केलें असें म्हणण्याची चाल गुजराथेंत आणि महाराष्ट्रांत आहे. ‘त्री धन्व योजना’ या शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य “प्राण्यांकडून आपआपल्या भोग्य वस्तूंचा उपभोग घेवविणारे जे पृथिवी, अं-

तरिक्ष, आणि शु असे तीन लोक त्यांस” असा करितात. पण ‘योजन’ शब्द वेदांत अन्य ठिकाणां आला आहे तेथें कोणत्याच स्थळां ‘आपल्या उपभोग्य वस्तूंचा उपभोग घेवविणारा’ असा ते अर्थ करीत नाहींत.

‘अंतरिक्ष’=‘सप्त सिन्धून्.’ शब्द-ज्ञः अर्थ ‘सात सिंधु’ असा आहे. सिंधु याचा अर्थ प्रथम नदी असा होता. नंतर सिंधु म्हणून जी मोठी नदी तिचें नांव हा दुसरा अर्थ. (हा अर्थ क्र. ५. ५३. ९; १०. ६४. ९; आणि ३३. ३ या स्थळां विवक्षित दिसतो). नंतर सिंधु आणि (तिच्या आसपास-च्या) दुसऱ्या नद्या मिळून सात नद्या यांस ‘सप्त सिंधु’ (=सात नद्या) असें पुष्कळ ठिकाणां आलेलें आढळतें. या ‘सात नद्या’ म्हणजे कोण कोण त्या-विषयीं निश्चयानें सांगवत नाहीं. सायणाचार्य गङ्गा, यमुना ‘सरस्वती’ शतुद्री परुष्णी, असिकी आणि वितस्ता ह्या (क्र. १०. ७५. ५ यांत लिहिलेल्या) सात नद्या असें म्हणतात; तें म्हणणें मान्य केल्लें तर सिन्धु आणि शतुद्री या एकच असें ३. ३३. ३. यावरून दिसून येईल. पण ह्याच त्या सात नद्या

हिरण्यपाणिः सविता विचर्षणिभ्ये दावापृथिवी अन्तरीयते ।
अपामीत्रां बाधते वेति सूर्यमभि कृष्णेन रजसा दामृणोति

॥ ९ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । विचर्षणिः । उभे इति । दावापृथिवी इति ।

अन्तः । ईयते ।

अप । अपामीत्रम् । बाधते । वेति । सूर्यम् । अभि । कृष्णेन । रजसा ।

दाम् । ऋणोति ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हिरण्यपाणिः (= सुवर्णमयहस्तो) विचर्षणिः (= विशेषेण द्रष्टा = विश्वस्य भुवनस्य द्रष्टा) सविता उभे दावापृथिवी अन्तः (= उभयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये) ईयते (= गच्छति) ; [सः] अपामीत्रां (= रोगम्) अपबाधते (= निराकरोति), [सः] सूर्यं वेति (= गमयति), दां (= शलोकं) [च] कृष्णेन रजसा (= अन्धकारमयेन अन्तरिक्षमार्गेण) अभि ऋणोति (= अभिगच्छति = अभिधावति) ॥

असाव्या असें म्हणण्यास कारण हें कीं, वैदिक युगांत आर्यजन यमुने गङ्गे पर्यंत आले नसतील. कोणत्याही सात नद्या असल्या तरी 'सात नद्या' (= सप्त सिन्धु) असें प्रसिद्ध नदीसप्तकाविषयीं ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आले आहेत. जसे:— 'यः ऋक्षात् अंहसः मूचत यः वा आर्यान् सप्त सिन्धुषु' = 'जो इंद्र सप्त सिन्धूच्या तीरीं म्हणजे सप्त सिंधु प्रदेशांत राहणाऱ्या उपासकांस राक्षसांनीं (= अनायासींनीं) अथवा आर्यांनीं केलेल्या उपद्रवापासून रक्षील' (क्र. ८. २४. २७), 'तस्य इत् इमे प्रवणे सप्त सिन्धवः वयः वर्धन्ति' = 'त्याच इंद्राच्या अनुरोधानें ह्या सात नद्या धान्य पिकावित्तात' (क्र. १०. ४३. ३), 'क्षिवापु क्र. ९. ६६. ६, आणि ८. ९६. १'.

हेहि० मंत्र पाहा. 'प्रसिद्ध सात नद्या' या अर्थावरून त्या प्रसिद्ध सात नद्यांतील पाणी ज्यापासून येतें तीं 'मेघोदके' असा मागाहून अर्थ होऊ लागला, आणि तीं मेघोदके कोटगावाधि किंबहुना असंख्य कोटगावाधि धारानीं जरी जमिनीवर पडतात आणि तीं सर्वच 'प्रसिद्ध सात नद्यांत' न पडलीं आणि जमिनीवर पडलीं तथापि त्या मेघोदकांस 'सप्त सिन्धु' असें नांव पडलें. मेघोदकांस 'सप्त सिन्धु' असें ज्यांत म्हटलें आहेत ते अनेक मंत्र वेदांत आहेत. उदाहरणार्थ:— 'यः हत्वा अहिम् अरिणात् सप्त सिन्धून्' = 'जो इंद्र वृत्ररूप सर्पास मारून सप्त सिन्धूंस म्हणजे मेघोदकांस बाहविता मारला,' (क्र. २. १२. ३; ४. २८. १; १०. ६७. १२.) 'यः तु विष्मन्

९. हिरण्यपाणि [आणि] सर्वदर्शी सविता दु[लोक] [आणि] पृथ्वी [या] उभयतांमधून चालतो; [तो] रोगाला नाहीसा करितो, [आणि] सूर्याला चालवितो [आणि] अंधकारमय अंतरिक्षमार्गानें दु[लोका]कडे गमन करितो.

9. The golden-handed [and] far-seeing Savitā travels between both heaven [and] earth; [he] chases away disease, [he] makes the sun to go, [he] ascends the heaven through the dark [regions of] space.

अवासृजत् सर्तवे सप्त सिन्धुम्'—जो बुद्धिमान् इन्द्र सप्त सिन्धूंस म्हणजे मेघोदकांस, बाहण्यासाठी, खाली ओ-
तिता झाला' (ऋ. २. १२. १२.) इत्यादि प्रयोग आहेत. यावरून ज्या प्रदेशांत मेघोदकें असतात त्या प्रदेशास म्हणजे अंतरिक्षास जसे 'आपः' (=उ-
दकें) आणि 'समुद्र' (म्हणजे सा-
गर) हें नांव आहे (ऋ. १. १५. ३; १. १०५. १; ८. १२. २; १. ४७. ६) तसेंच 'सप्त सिन्धु' हें नांव प्रस्तुत मंत्रांत अंतरिक्षास दिलें आहे, आणि यांत विशेष नवल वाटण्यासा-
रिखें नाही. कारण कीं जसे पांच नद्या

ज्यांत वाहतात त्या भूमिप्रदेशास 'पंजाब' हें नांव आहे, तसेंच अंतरिक्ष-
प्रदेशांत 'सप्त सिन्धु' म्हणजे मेघोदकें अभ्ररूपानें असतात म्हणून त्या अं-
तरिक्षप्रदेशालाहि 'सप्त सिन्धु' हें नांव पडलें.

'हिरण्याक्ष' सवित्या देवाचें म्हणजे सूर्याचें सवैच सुवर्णमय आहे म्हणून या सूकाच्या आरंभां सांगितलेंच आहे. प्रभातकाळी क्षितिजाच्या काठावर सूर्य-
जिवाचा उदय होत असतांना ज्यांना कथिदृष्टीने त्याजकडेस कधी तरीहि पा-
हिलें असेल त्यांस या विशेषणाविषयी काहीं सांगायला नको.

९. 'सोन्याच्या हातांचा आणि विश्व-
दर्शी सविता दुलोक आणि भूलाक या दोहोंच्या मधून मार्गक्रमण करितो; आणि तो जसजसा चालतो तस-
तसा रोगाचा नाश करीत करीत जातो. तो सूर्याला (म्हणजे आम्हांस तेजः-
पुंज जो सूर्यगोल दिसतो त्याला) चालवितो, आणि तो येण्यापूर्वी ज्या अंतरिक्षप्रदेशांत अंधकार भरलेला असतो त्या प्रदेशातील मार्गानें चालत चालत दुलोकाकडेस जातो' असा कवीचा अभिप्राय आहे. या मंत्रांत

केवळ स्वभावोक्तीचें वर्णन आहे. त्यांत विशेष इतकें आहे कीं, सविता आणि सूर्य हे निराळे मानिले आहेत. त्याचा हेतु असा कीं, सूर्य आणि सविता हे जरी वस्तुतः एकच आहेत तथापि सविता म्हणजे सूर्यावरची देवता आणि सूर्य म्हणजे जो आमच्या दृष्टीस पडतो तो तेजःपुंज गोल असा भेद केव्हा केव्हा वेदांत दृष्टीस पडतो. बहुतेकदा हा भेद राखिलेला नाही, तथापि क्वचित् आढळतें खरा. उदाहरणार्थः—ऋ. १. १२. ३ यांत 'कुळहितचित्तक सविता

हिरण्यहस्तो असुरः सुनीथः सुमृच्छीकः स्वर्वा यात्वर्वाङ् ।
 अपसेधन्नक्षसो यातुधानानस्थादेवः प्रतिदोषं गृणानः ॥ १० ॥
 हिरण्यहस्तः । असुरः । सुनीथः । सुमृच्छीकः । स्वर्वान् । यातु ।
 अर्वाङ् ।
 अपसेधन् । नक्षसः । यातुधानान् । अस्थात् । देवः । प्रतिदोषम् ।
 गृणानः ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१०. हिरण्यहस्तः (=सुवर्णमयहस्तः) सुनीथः (=सुष्ठु नेता=सुप्रापणः) सुमृच्छीकः (=सुष्ठु सुलपिता) स्वर्वान् (=धनवान्, स्वर्वाः=शोभनरक्षणोपेतो वा) असुरो (=देवः) [सविता] अर्वाङ् यातु (=आयातु) । प्रतिदोषं (=प्रतिरात्रि) गृणानः (=गीर्यमाणः=गीर्णः=स्तुतो) देवः [सविता] नक्षसः (=अहितकारिणो) यातुधानान् (=असुरान्=राक्षसान्) अपसेधन् (=निराकुर्वन्) अस्थात् (=तिष्ठति=आस्ते) ॥

देव हा आम्हीं सूर्याविषयी पातक केलेलं नाही असे म्हणो' ('देवः नः अत्र सविता दमनाः अनागसः वोचति 'सूर्याय'') असे सांगितले आहे; ऋ. १. ८१. ४ यांत सविता देव सूर्याच्या किरणांत जाऊन मिळतो ('उत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यति') असे सांगितले आहे; ऋ. १०. १३९. १ यांत सवित्यास 'सूर्यरश्मि' असे विशेषण दिले आहे. हा व दुसरीं सूर्य आणि सविता यांच्या भिन्नत्वाविषयी उदाहरणे नाही. आतां दोघांच्या एकत्वाविषयी तर फारच आहेत. ऋ. ४. १४. २, १०. १५. ८. १ इत्यादि तंत्र पाहा. प्रस्तुत मंत्रांत सायणाचार्य म्हणतात की, "जरी सविता आणि सूर्य हे एकच आहेत तरी सृतिभेदांमुळे (म्हणजे रूपान्तरांमुळे)

मुळे.) सूर्याला सविता" चाळवितो असे म्हटले आहे. 'सर्वदर्शी'='विचर्षणिः' हा अर्थ आम्हीं सायणास अनुसरून केला आहे, आणि ऋग्वेदांत हा शब्द पुष्कळ स्थळां आला आहे तो सर्व स्थळे तपासून पाहता आणि 'चर्षणि', 'विश्वचर्षणि' इत्यादि शब्दांचे प्रयोग वेदांत आले आहेत ते सर्व तपासून पाहता आचार्यांचा अर्थ योग्य दिसतो. जे विद्वान् 'विचर्षणि' याचा अर्थ 'चपळ' असा करितात त्यास काहीच योग्य आधार नाही असे आम्हांस वाटते. 'विचर्षणि' हे विशेषण अग्नीस, इंद्रास, सोमास, इंद्राग्नीस व सवित्यास वगैरे देवतास लाविलेले आढळते; त्याचा अर्थ 'वि-

१०. हिरण्यदन्त, मार्ग दर्श-
विणारा, सुख देणारा, [आणि] धन-
वान् [सविता] देव इकडे येओ.
ज्याचें प्रतिरात्री [मनुष्ये] स्तवन
करितात तो [सविता] देव
उपद्रवकारक राक्षसांस हाकून
देत राहतो. •

10. May the golden-
handed spirit [Savitā], the
excellent guide, the giver
of happiness [and] possess-
ed of riches, come hither-
ward; [that] god praised
every night [by men]
drives off the harmful
sorcerers.

शेषेकस्मिन् पाहणारा, 'विश्वदर्शी'
अथवा 'प्रज्ञावान्' असा होत असतो.
'सूर्याला चालवितो' = 'वेति सूर्यम्.'
सायणाचार्य 'सूर्याग्रत जातो' असा
अर्थ करितात. आम्ही केलेल्या अर्थास
क्र. ६. १२. ६, ३. ८. ७ हे मंत्र
आणि त्यांजवरील सायणभाष्य यांचा
आधार आहं. शिवाय क्र. ७. १९.

६ हाहि मंत्र पाहा. क्र. ७. २७. ५
आणि १. १२७. ५ हे मंत्र पाहू. गेलें
असता 'वेति सूर्यम्' म्हणजे 'सूर्याला
बेऊन येतो' असाहि अर्थ चांगला
संभवतो.

'अंधकारमय अंरिक्षमार्गते' = 'कृष्णे-
न रजसा.' याच सूक्ताचा मंत्र २ याज-
वरील टीप पाहा.

१०. 'सूर्य मावळल्यावर अंधकारांत
सर्व जग बुडून जातें आणि आम्ही
निराधार मनुष्ये सवित्या देवाची रा-
त्रीच्या वेळां प्रार्थना करीत असतो कीं,
हे सवित्या, तूं गेला आहेस आणि हा
सर्वव्यापी अंधकार जिकडे तिकडे
पडल्यामुळे जादूकार, राक्षस, निशाचर
ध्वंशरे आम्हांस त्रास देतील, तर हे
देवा सवित्या, यास तूं हाकून लाव.
तर अशी प्रतिरात्रीं आम्ही सवित्याची
प्रार्थना करितों तेव्हां जो त्या सर्वांस
हाकून लावितो असा सविता आतां
उगवो आणि इकडे येओ' असा
कवीचा भावार्थ.

'धनवान्' = 'स्ववान्' हा अर्थ आम्हीं
सायणाचार्यांस अनुसरून केला आहे. •
आणि ते जो हा अर्थ करितात तो
'स्ववान्' असा पदांत पाठ आहे

त्यावरून करितात यांत संशय नाही.
परंतु 'स्ववान्' हा शब्द ज्या ज्या
मंत्रांत आला आहे ते सगळे मंत्र वाचून
पाहता कितीएक मंत्रांत 'धनवान्'
हा सायणाचार्यांनीं केलेला अर्थ अरा
चालेल, तथापि 'सु+अवस' = 'स्ववास'
= 'स्ववान्' अशी व्युत्पत्ति करून 'सुर-
क्षकारक' असा अर्थ बऱ्याच मंत्रांत
इष्ट दिसतो. 'स्ववसम्', 'स्ववसा' आणि
'स्ववसः' हीं रूपे जेथें आली आहेत
(क्र. ५. ६०. १, ५. ८. २, १०.
३६. २, १. ९३. १, ४ ३३ ७, ६.
५१. ११.) तेथें पदपाठांत 'सुऽअव-
सम्', 'सुऽअवसा' आणि 'सुऽअवसः'
असा उद् अस्तल्यामुळे, त्या बहुत
करून सर्व स्थळां सायणाचार्य 'सुरक्ष-
कारक' असा अर्थ करितातच. तेव्हां
'स्ववान्' हें 'स्ववास' याबद्दल आर्य

ये ते पन्थाः सवितः पूर्यासोरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।

तेभिर्नो अद्य पथिभिः सुगेभी रक्षा च नो अथि च ब्रूहि

देव ॥ ११ ॥ ७ ॥ ७ ॥

ये । ते । पन्थाः । सवितरिति । पूर्यासः । अरेणवः । सुकृताः ।
अन्तरिक्षे ।

तेभिः । नः । अद्य । पथिभिः । सुगेभिः । रक्ष । च । नः । अथि ।
च । ब्रूहि । देव ॥ ११ ॥ ७ ॥ ७ ॥ .

भाषायां.

११. हे सवितः, ये तव पूर्याः (=पूर्वसिद्धा) अरेणवो (=धूलिरहिताः) सु-
कृताः (=सुष्ठु कृताः=सुसंपादिताः) पन्थानः अन्तरिक्षे [सन्ति], तैः सुगैः (=सुष्ठु
गन्तुं शक्यैः) पथिभिः [आगत्य] अद्य नः (=अस्मान्) रक्ष च नश्च (=अस्मांश्च)
अधिब्रूहि (=साधु साधु युयं स्तुथेति कथय) ॥

रूप मानून 'सुरक्षणोपेत' असा अर्थ
चांगिली संभवतो व प्रसंगवशात् तस्मा
आम्हास पुढें करावा लागेल.

'उपद्रवकारक राक्षससि'='रक्षसः
यातुधानान्'. हा अर्थ सायणाचार्यास
अनुसरून केला आहे. या स्थळां 'रक्षसः'
हें 'यातुधानान्' याचें अथवा 'यातुधा-
नान्' हें 'रक्षसः' याचें विशेषण आहे
असें दिसतें. (ऋ. १०. ८७. २५ 'या-
तुधानस्य रक्षसो बलं विरुज्ज. वीर्यम्')

हा मंत्र पाहा). 'यातुधान' याचा अर्थ
'इंद्रजाल अथवा गारुड करणारा',
'जादु करणारा.' आमचा 'जादु' हा
शब्द 'यातु' शब्दापासून निघाला
आहे, आणि वेदांत तरी 'यातु' शब्दा-
चा अर्थ तोच होतो. यावरून जादु
करण्याला लोकांस आमचे पूर्वज आर्य
लोकां 'निशाचर', 'राक्षस', 'असुर' म्हणत
असें दिसतें. 'जादु' शब्द किती जुना
आहे पाहा !

११. हे सवित्या, तुझे जे धूलिरहित, [आणि] चांगले बांधलेले पुरातनचे मार्ग अंतरिक्षांत [आहेत] त्या सुगम मार्गांनीं [येऊन] आज आमचें रक्षण कर, आणि हे [सवित्या] देवा, आम्हांस आश्वासन दे.

11. By those thy ancient paths, Savitā, which [lie] dustless [and] well-made in the firmament—by those easy paths [come and] protect us to-day and, O god [Savitā], commend us.

११. सगळ्या सूक्ताचा उपसंहार या मंत्रांत आहे. सवित्याविषयीं परोक्षत्वानें (म्हणजे तृतीयपुरुषां) स्तुति आणि वर्णन करून आतां शेवटीं सवित्यास अपरोक्षत्वानें (म्हणजे द्वितीयपुरुषां) म्हणतो, 'हे सवित्या, या अंतरिक्षांत ज्या पुरातनच्या सुगम, सपाट, धूलिरहित मार्गांनीं तूं येत असतोस, त्या मार्गांनीं तूं आज ये आणि आमचें रक्षण कर, आणि, आलों हे प्रिय उपासकांनो भिऊं नका, तुमचें स्तवन ऐकून मी फार संतुष्ट झालों असें म्हणून आम्हांस आश्वासन दे'.

प्रभातकाळां उठून भाविक मनानें सवित्यासारख्या प्रसिद्ध आणि प्रत्यक्ष देवाची स्तुति करावयाची असली तर ह्या सूक्ताचा मासला उत्तम आहे. त्यांत किती प्रसाद आहे पाहा, प्राप्तयमकादि खोटे अलंकार नाहींत तरी त्यांतील स्वभावोक्तिच किती सुंदर आहे पाहा, आणि अतिशयोक्तीच्या अनन्वि-

कल्पना आंत नाहींत तरी ह्या स्तुतीचा व तिच्या साधेपणाच्या सौंदर्याचा ठसा मनावर कसा उमटतो पाहा! अर्वाचीन काळच्या म्हणजे पुराणादिक ग्रंथ रचनांच्या एकाद्या कृतक कवीस सूर्यावर स्तोत्र करावयास सांगा, म्हणजे बहुतकरून असा आरंभ करील : 'हे राजपुतांच्या आज्यापणज्या, ब्रह्माण्डजनक कर्मकाण्डतत्पर ब्राह्मणांनीं अर्घ्य दिल्यावर उगवणाऱ्या, प्रचण्डब्रह्माण्डांत तझडव करणाऱ्या, दण्डायमान भूतैर्लाच्या वरून मण्डपाकार आकाशांत ब्रह्मशापाबरोबर खण्डित होऊन महापण्डितानें जिकलेल्या मनुष्याप्रमाणें निष्प्रभचन्द्रमण्डित आकाशांत तटस्थ राहणाऱ्या सूर्या' !

'धूलिरहित'—'अरेणवः' रस्ता चांगला असें वर्णन करावयाचें असलें म्हणजे त्याजवर 'धूळ नाहीं' असें म्हणणें अथवा तो 'चांगला बांधलेला' आणि त्याजवरून चालावयास 'श्रम

सूक्तम् ३६.

घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । अग्निदेवता । १३, १४ इत्येते यूपदेवताके
भवत इति संप्रदायः । अयुजा बृहती च्छन्दः । युजः सतो बृहत्यः ॥

प्र वो यद्धं पुरुणां विशां देवयतीनाम् ।

अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे यं सीमिदुन्य ईळते ॥ १ ॥

प्र । वः । यक्कम् । पुरुणाम् । विशाम् । देवऽयतीनाम् ।

अग्निम् । सुऽउक्तेभिः । वचःऽभिः । ईमहे । यम् । सीम् । इन् । अन्ये ।
ईळते ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे विशः (=प्रजाः), पुरुणां (=बहूनां) देवयतीनां (=देवान्सेवितुमिच्छन्तीनां) वः (=युष्माकं) यक्कं (=महान्तम्) अग्निं सूक्तैः (=सुष्ठु गीतैः) वचोभिः (=स्तोत्रैः) प्रेमहे (=प्रयाचामहे=प्रार्थयामहे)—यम् अन्ये [ऋषयः] ईळते (=स्तुवन्ति) सीमिद् (=तेमेव) [अग्निं प्रेमहे] ॥

इति नाहीं ('सुगम') असें म्हणजे, हे स्वभाविक आहे.

'पुरातनचे.' सवित्याच्या आकाशमार्गास हे विशेषण कसें शोभते तें सांगावयास नकोच.

'आम्हास आशासन दे'='नः अधि ब्रूहि.' सायणाचार्य 'आमची क्षिफारस

देवांकडेस कर" असा अर्थ करितात. आम्हीं केलेल्या अर्थास आधार ऋ. १०. १५. ५. (ते आगमन्तु ते इह भुवन्तु अधिब्रुवन्तु ते अवन्तु अस्मान्) हा मंत्र आणि त्याजवरील सायणाचार्यांचे भाष्य व इतर कितीएक मंत्र यांचा आहे.

सूक्त ३६.

ऋषि—घोर या नांवाच्या मनुष्याचा पुत्र कण्व म्हणून कोणी एक. देवता—अग्नि; पण १३ आणि १४ यांची देवता यूप असें मानितात. (तथापि पुढें १३ व्या ऋचेवरील आमची टीप पाहा). वृत्त—विषम ऋचा आहेत त्यांचें बृहती, आणि ज्या सम आहेत त्यांचें वृत्त सतोबृहती.

१. देवांची सेवा करूं इच्छिणाऱ्या तुम्हां अनेक जनांचा [कैवारी] [असा जो] मोठा अग्नि त्याची [आपण] सुंदर स्तोत्रांनी प्रार्थना करूं—ज्याला दुसरे [ऋषि] स्तवितात, त्याचीच [आपण प्रार्थना करूं].

HYMN 36.

To Agni, but 13 and 14 are conventionally but wrongly regarded as addressed to the Yūpa (i.e., the post or stake to which the victim is tied before being sacrificed). By Kanva the son of Ghora. Metre—the *Bṛihati*, of those complets that are unequal, and the *Satobrihatt* of those that are of equal parts.

1. Let us pray to great Agni, [the helper] of you many people desirous of serving the gods, with sweet hymns—the very same [Agni] whom others praise.

॥

१. या छनिसाव्या सूक्तापासून त्रेचाळिसाव्या सूक्तापर्यंत आठ सूक्तांचा कर्ता घोर या नांवाच्या मनुष्याचा पुत्र कोणी एक कण्व म्हणून ऋषि होता तो होय.

‘हे भाविक जन हो, तुम्हां भाविक जनांतून अनेकांचा (म्हणजे तुम्हांस साहाय्य करणारा) जो मोठा अग्नि, आणि दुसरे कवि ज्या अग्नीची प्रार्थना करितात त्याच अग्नीची आपण प्रार्थना करूंया’ असा या पहिल्या मंत्राचा भावार्थ आहे. अग्नी कल्पना करणें अवश्य आहे कीं, मंत्रवक्ता अग्निरक्षित

पुष्कळ भाविक जनांच्या गोष्टी एकून त्यांस अनुलक्षून बोलत आहे. आणि म्हणतो आहे कीं, तुम्हांस अग्नीनें रक्षिलें असें मी ऐकितों, तर त्याच अग्नीस आणि इतर ऋषीहि ज्या अग्नीची स्तति करितात त्याच अग्नीची मी आतां प्रार्थना करितों.

या ऋचेचें वृत्त बृहती. हिच्या तिसऱ्या पादांत आठ अक्षरे असावयाचीं त्याबद्दल बारा आहेत म्हणून ती विषम होय, आणि ज्या विषम आहेत त्यांचें वृत्त बृहती म्हणून वर सांगितलेंच आहे.

जनांसो अग्निं दधिरे सहोवृधं हविष्मन्तो विधेम ते ।

स त्वं नो अद्य सुमना इहाविता भता वाजेषु सन्त्य ॥ २ ॥

जनांसः । अग्निम् । दधिरे । सहःऽवृधम् । हविष्मन्तः । विधेम । ते ।

सः । त्वम् । नः । अद्य । सुमनाः । इह । अविता । भव । वाजेषु ।

सन्त्य ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. हे अग्ने, सहोवृधं (=सहसा मथनरूपेण बलैः वर्धमानं) त्वां [वर्यं] हविष्मन्तः (=हविर्युक्ताः सन्तो) विधेम (=परिचरेम) [इति हेतोः] त्वां जनाः (=अनुष्ठातारो जनाः) दधिरे(=विदधिरे=समिन्धितवन्तः) । स त्वं, हे वाजेषु सन्त्य (=संग्रामेषु धनस्य प्रापयितः), अद्य इह (=अत्र स्थले) नः (=अस्माकं) सुमनाः (=शोभनमनस्कः) अविता (=रक्षिता) भव ॥

२. हे अग्नी, बलापासून वाढणारा [असा जो तू त्या] तुला आम्ही हवि देऊन भजावे [म्हणून] तुला [या] लोकानीं सिद्ध केला आहे. तर हे संग्रामां, त धन मिळवून देणाऱ्या [अग्नी], तू आज येथे आमचा सौमनस्य-युक्त संरक्षिता हो.

2. Agni, the people have kindled thee that growest out of strength that we with libations [in our hands] may propitiate thee. Do thou, therefore, [Agni], giver [of booties] in battles, become here our benevolent protector today.

२. हा मंत्र समजण्यास अग्नी कल्पना केली पाहिजे असें आम्हांस वाटतें कीं, कितीएक उपासक लोक अग्नीस पेटवून तयार राहिले आहेत, आणि कवीस (कधीस) सूक्त रचावयास सांगत आहेत; तें पाहून कधी म्हणतो कीं, 'हे अग्नी, आम्ही तुला हवि अर्पण करावें म्हणून या उपासकजनांनीं तुला पेटवून तयार केला आहे; आणि आम्ही तुला हवि अर्पण करित आहों, कस्तव हे अग्नी, हे युद्धांत लूट मिळवून देणाऱ्या अग्नी, तू या यज्ञस्थळीं आम्हांवर आज प्रसन्न हो आणि आमचा संरक्षिता हो.'

'हे अग्नी,' इ० या मंत्राच्या झेली-विषयीं अनेक ध्यानांत ठेवावें कीं. प्रथम पादांत अग्नीविषयीं तृतीयपुरुषां सांगून द्वितीय पादांत आणि तृतीय आणि चतुर्थ पादांत द्वितीयपुरुषां बोलतो आहे. त्यामुळे पहिल्या आणि दुसऱ्या पादांचें अक्षरशः भाषांतर केले तर 'जन बलापासून वाढणाऱ्या अग्नीस पेटविते झाले आहेत, कीं आम्ही हवि देऊन [हे अग्नी], तुझी परिचर्या करावी' असें होईल.

'बलापासून वाढणारा' = 'सहोवृधम्' (क्र. ३. १०. ९. "तं त्वा विप्रा विप-न्यवो जागृवांसः समिन्धते । हव्यवाहम् अमर्त्य सहोवृधम्" हा मंत्र आणि त्याज-वरील सायणभाष्य पाहा). हातानें जोर करून मंथनानें अग्नीस उत्पन्न करित म्हणून, त्यास 'सहसो यहुः,' 'सहसो नपात्,' 'सहसः पुत्रः,' 'सहसः सूनुः,' 'सहसो युवा,' 'ऊर्जा नपात्,' 'ऊर्जः पुत्रः' असें वेदांत अनेक ठिकाणीं म्हटले आहे, त्या सर्वांचा अर्थ 'बलाचा पुत्र' असा आहे. त्याच अर्थाने त्याला 'बलापासून वाढणारा' असें या मंत्रांत म्हटले आहे. प्रस्तुत मंत्रांत 'सहोवृध्' म्हणजे बलातें वाढविणारा असा सायणाचार्य अर्थ करितात, पण क्र. ३. १०. ९ याजवरील त्याचेंच भाष्य पाहा.

'संग्रामांत धन मिळवून देणाऱ्या' = 'बाजेषु सन्त्य'. 'सन्त्य' हें पद वेदांत बरेच ठिकाणीं येतें, पण तें सर्वत्र संबोधनीं. आणि अग्नीविषयीं आहे. त्याचा 'दाता' अथवा 'देणारा' असा अर्थ आम्हीं सायणास अनुसरून केला आहे. कितीएक विद्वान् सायणाप्रमाणे.

प्र त्वा दूतं वृणीमहे होतारं विश्वेदसम् ।

महस्ते सतो वि चरन्त्यर्चयो दिवि स्पृशन्ति भानवः ॥ ३ ॥

प्र । त्वा । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्वेदसम् ।

महः । ते । सतः । वि । चरन्ति । अर्चयः । दिवि । स्पृशन्ति ।

भानवः ॥ ३ ॥

देवासंस्तवा वरुणो मित्रो अर्यमा सं दूतं प्रत्नमिन्धते ।

विश्वं सो अग्ने जयति त्वया धनं यस्ते ददाश मर्त्यः ॥ ४ ॥

देवासः । त्वा । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । सम् । दूतम् । प्रत्नम् । इन्धते ।

विश्वम् । सः । अग्ने । जयति । त्वया । धनम् । यः । ते । ददाश

मर्त्यः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. [हे अग्ने], विश्वेदसं (=सर्वज्ञं) होतारम् =आहुतारं) त्वा [वयं] दूतं प्रवणीमहे (=अस्माभिर्देवानामर्थे अर्थमाणस्य हविषो वरुणाय दूतं कुर्महे) । त्वं [हि] महान् अस्ति, तव अर्चयो (=दीप्तयो) विचरन्ति (=विविधास्त दिक्षु प्रचरन्ति) [तव] भानवः (=किरणाश्) [च] दिवि (=युलोकं) स्पृशन्ति (=तिष्ठन्ति) ॥ ३ ॥

४. [हे अग्ने], प्रत्नं (=परातनं) दूतं त्वा वरुणः, मित्रः, अर्यमा [इत्येते] देवाः समिन्धते (=हम् ग् दीपयन्ति) । हे अग्ने, यो मर्त्यः ते (=तुभ्यं) ददाश (=हविर्दत्तवान् अस्ति) स त्वया [सहायभूतेन] विश्वं धनं (=यज्ञे प्राप्तव्यं वैरिणो धनं) जयति ॥

‘सन्’ धातुपासन व्युपति न करिता
‘सन्’, ‘सन्’ (=चांगला) अशा अस्
धातुच्या रूपपासन अर्थ करितात,
आणि तो अर्थ आम्हीं सूक्त ९५ मंत्र

१२ यात घेतला आहे. पण पुनर्विचा-
रांतीं आम्हांस वाटतें कीं, त्या ठि-
काणींहि सायणाचार्याप्रमाणे ‘दानशील,’
‘दाता’ हाच अर्थ घ्यावा.

३. [हे अग्नी,] सर्वज्ञ [असा] होता [जो तू त्या] तुला [आम्ही] आपला दूत करून घेतो. [कारण कीं], तू मोठा आहेस आणि तुझ्या दीप्ति सर्व वाजून पसरतात, [आणि] [तुझे] किरण तुलाकास लागले आहेत.

४. [हे अग्नी], तुला पुरातन-काळच्या दूताला वरुण, मित्र [आणि] अर्यमा [हे] देव प्रदीप्त करितात. हे अग्नी, जो मर्त्य तुला हवि देतो तो तुझ्या [रूपे]ने [युद्धांत] सर्व धन जिंकतो.

3. Thee, [Agni], the omniscient invoker, we choose [as] [the conveying] messenger [of our oblation.] [for] of thee, [who] art great, the splendors extend in all directions, [and] the rays rest in heaven.

4. The gods Varuṇa [and] Mitra [and] Aryama kindle thee the ancient messenger. That mortal conquers all booty through thee, who gives, Agni, [an oblation] to thee.

‘येयं’=‘इह’. म्हणजे जेथे बोलतो आहे तेथे. तेथेच संरक्षण कायद्याचे असे इष्ट दिसत नाही, तर तेथे अग्निने येऊन प्रसन्न होऊन संरक्षक म्हणून असे विवाक्षित दिसते.

३. अग्नीस ऋषि म्हणतो, ‘आम्ही आज देवांला जे हवि अर्पण करणार आहो ते देवांकडेस पोहचते करण्यासाठी, हे अग्नी, तुला आम्ही दूत करितो म्हणजे आमचा जासूद नेमिती. स्वर्गा राहणारे जे देव राजप्रत लहानसा यज्ञशाळेंतील अग्नि हवि कसे प्रविष्ट करील अशी शंका नको, कारण अग्नि हा मोठा आहे, आणि त्याचा प्रकाश जिकडे तिकडे पसरलेला आहे आणि त्याचे किण स्वर्गापर्यंत जाऊन तेथे लागलेले आहेत.’ हा मंत्र बराच चमत्कारिक आहे. या मंत्रावरून अग्नीचे स्वरूप समजून येते. अग्नि म्हणजे

केवळ जाळणारा लौकिक अग्नि इतकाच अर्थ नव्हे, तर सूर्याचे अंगचे तेज जे सर्वत्र पसरते आणि स्वर्गापर्यंत पोहचते ते अग्नीचेच रूप आहे असा मंत्र-वनगाचा भावार्थ. ऋषि बोलतो आहे तो जरी यज्ञशाळेंतील लहानसा प्रदीप्त केलेल्या अग्नीस बोलतो आहे आणि त्यातच हवि टाकीत आहे, तथापि या त्रिभुवनात जे सूर्यादिकांचे तेज पसरून स्वर्गाच्या पाठापर्यंत जाऊन राहिले आहे, तो सगळा अग्नीच होय असे मनात आणून बोलत आहे. ऋ. ४. ४९. २ यात अग्नीविषयां असे म्हटले आहे कीं, ‘तो धर्मपालक अग्नि उपजताच अति उच्च आकाशांत धर्म संरक्षिता झाला; प्रज्ञावान आणि सकलहितकारक अग्नि उपजताच अंतरिक्षभर पसरला आणि आपल्या मोठेपणाने स्वर्गास जाऊन लागला’ (=‘स जायमानः

मन्त्री होता गृहपतिरग्रे दूतो विशामसि ।

त्वे विश्वा संगतानि ब्रवा ध्रुवा यानि देवा अकृण्वत

॥ ५ ॥ ८ ॥

मन्त्रः । होता । गृहपतिः । अग्रे । दूतः । विशाम् । असि ।

वि-इति । विश्वा । सम्-संगतानि । ब्रवा । ध्रुवा । यानि । देवाः । अकृण्वत ।

॥ ५ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

५. हे अग्रे, [त्वं] मन्त्रो होता (=हर्षहेतुः=प्रियो होता देवानामाह्वता) [असि], [त्वं] [मन्त्रः=प्रियो] गृहपतिः (=गृहस्य ईशः) [असि]. [त्वं] विशा (=पजानां) दूतोसि । यानि ध्रुवाणि (=शाश्वतानि) व्रतानि (=कर्माणि, पृथिव्या धारणं, पर्जन्यस्य वर्षणं, सूर्यस्य प्रकाशनम् इत्येवमादांनि) [अनेकाः] [पृथिवीपर्जन्यसूर्योदयो] देवा अकृण्वत (=कृतवन्तः=कुर्यन्ति) [तदां] विश्वानि त्वे (=त्वयि) [एकस्मिन्] संगतानि (=त्वमेकस्तानि सर्वाणि करोषि) ॥

परमे व्योमनि व्रतानि अग्निः व्रतपाः अरक्षत । वि अन्तरिक्षम् अभिमीत सुकृतः वैश्वानरः महिना नाकम् अस्पृ-

सर्वज्ञ [असा] होता'='होतारं विश्ववेदसम्' होता नेमात्रयाचा तो चांगला विद्वान् ज्ञानी पाहून नेमांत अज्ञाविषयीं पूर्वी सूक्त २६, मंत्र ३ याजवर दिलेली टीप पाहा. अग्नि हा इतका चांगला होता होय की, त्याला कण्व ऋषि 'सर्वज्ञ' हें विशेषण देतो.

'तू मोठा आहेस आणि तुझ्या दीप्ति सर्व बाजूंस पसरतात'='महः ते सतः विश्वरन्ति' 'अर्चयः.' अक्षरशः अर्थ 'तुझ्या मोठा असणाऱ्याच्या दीप्ति सर्व बाजूंस पसरतात'. याचा अर्थ 'तू मोठा होतोस तेव्हा तुझ्या दीप्ति इ०'असा नाही,

परंतु 'तू मुळचाच इतका मोठा आहेस की, तुझ्या दीप्ति इ०'असा आहे.

४. या मंत्राचा भावार्थ उघडच आहे. पण यांत अग्नीला वरुण मित्र आणि अर्यमा हे तीन देव पेटवितात असे सांगितले याचा अर्थ काय? आम्हास वाटतो तो असाः—पूर्वील मंत्रांत पृथ्वीपासून तों स्वर्गापर्यंत जे तेज आहे ते अग्नीचेंच रूप होय असें ऋषीनें जाणविलें; तेव्हा ऋषीच्याच मनांत असा प्रश्न निघाला की, भूलोकावर अग्नीचें स्वरूप आम्हांस दिसतें तें नीटच आहे, कीं कीं येथें त्याला मनुष्ये प्रज्वलित करितात; परंतु अंतरिक्ष आणि बुलोक यांत जो सूर्य-प्रकाशरूपाने, विद्यद्रूपाने आणि नक्षत्र-प्रकाशरूपाने वगैरे अग्नि प्रज्वलित

५. हे अग्नी, [तूं] प्रिय होता [आणि] गृहपति [होस], [तूं] जनांचा दूत होस. [हे अग्नी], [अनेक] देव जी [जीं] शाश्वत कामें करितात तीं सर्व तुझ्या [एकट्याच्या] आंगां मिळालेलीं [आहेत].

५. Agni, [thou art] a dear invoker, [a dear] lord of the house, [thou art] the messenger of the people. In thee are united, all the eternal works that the [many] gods perform.

असतो तो कोणी पेटविलेला असतो? या प्रश्नाला ऋषि असें उत्तर देतो की, तो 'वरुण, मित्र आणि अर्यमा' यांणीं पेटविलेला असतो. मित्रदेव अग्नीस पेटवितो असें म्हणण्याचें कारण हें आहे कीं, 'मित्र' म्हणजे दिवसाचा जो प्रकाश तद्रूपीच देवता होय. अर्यमा आणि वरुण ह्याहि शुलोकांतील प्रकाशाच्याच देवता आहेत, तेव्हा ह्या तीनीं मिळून अग्नीस प्रदीप्त करितात असें म्हणणें हें साहजिक दिसतें. 'ऋ. १. १४१. ९ यांत अग्नीच्या योगानेंच वरुण, मित्र आणि अर्यमा यांचा महिमा वाढला आहे ('त्वया हि अग्ने वरुणो धृतवतो मित्रः शाश्वरे अर्यमा सुदानवः') असें सांगितलें आहे. ऋ. ३. १४. ४ यांत मित्र, वरुण आणि मरुत हे अग्नीस पूजितात ('मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वो अग्ने विश्वे मरुतः सुमन्म अर्चन्') असें म्हटलें आहे. अग्नीला

वरुण, मित्र आणि अर्यमा हे देव प्रदीप्त करितात असें जें प्रस्तुतच्या मंत्रांत सांगितलें, त्यांत अग्नीची सेवा केवळ मनुष्येच करितात असें नाहीं, तर देवहि करितात असेंहि सांगण्याचा उद्देश आहे.

'पुरातन काळच्या दूताला' = 'प्रतनं दूतं' अग्नीस देवांचा आणि मनुष्यांचा दूत असें वेदांत म्हटलें आहे. देवांचा दूत म्हणण्याचें कारण हें कीं, तो देवांचा कृपा आणि प्रसाद मनुष्याला पोहचवितो, आणि मनुष्यांचा दूत अशा करितां कीं, तो मनुष्यांनीं दिलेले हवि आणि त्यांनीं केलेलीं स्तोत्रे देवांप्रत पोहचवितो. ('दूतो देवानाम् आसि मर्त्यानाम् अन्तर्माश्वरसि शेचनेन' = 'हे अग्नी, तूं देवांचा आणि मर्त्यांचा दूत आहेस; मोठा असा जो तूं तो प्रकाशयुक्त प्रदेशांतून ह्या देवांच्या मध्ये जात येत असतोस') ऋ. १०. ४. २

५. या मंत्रांत अग्नीचें अनेककर्तृत्व सांगितलें आहे. ऋषि म्हणतो, 'अग्नि हा निरनिराळ्या मनुष्यांनीं करावया-
चीं कामें एकठा करितो इतकेंच नव्हे, पण निरनिराळ्या देवांनीं करावयाचीं कामेंहि तो एकठाच करितो. ह्याच्याच

काम, यजमानाचें (गृहपतीचें) काम, आणि दूताचें (म्हणजे यज्ञहवि देवांकडे घेऊन जाण्याचें) काम अशीं तीन कामें तीन वेगवेगळ्या मनुष्यांनीं करावयाचीं, तथापि तीं सर्व एकठा अग्नीच करितो; इतकेंच नाहीं, पण पृथ्वीदेवते-

त्वे इदमे सुभगे यविष्ठयं विश्वं मा हूयते हविः ।

स त्वं नो अद्य सुमना उतापरं यक्षि देवान्सुवीर्या ॥ ६ ॥

है इति । ईव् । अग्ने १ सुभगे । यविष्ठय । विश्वम् । आ । हूयते । हविः । सः । अम् । नः । अद्य । सुमनाः । उत । अपरम् । यक्षि । देवान् । सुवीर्या ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे यविष्ठय (=युवतम) अग्ने, विश्वं हविः सुभगे (=कल्याणकारिणि) त्वे इन् (=त्वय्येव) आहूयते (=प्राक्षिप्यते । स त्वं सुमनाः (=प्रसन्नो) [भूत्वा] नः (=अस्मभ्यं) सुवीर्याणि (=सुवीर्येपितानि पुत्रपौत्राद्यपत्यानि) [उद्दिश्य] अद्य अपरम् उत. (=उत्तरं कालं च) देवान् यक्षि (=यज=हविषाभितृप्तान् कुरु) ॥

नें जगला धारण करण्याचें काम सदैव करावें, पर्जन्यदेवानें वेळावर पाऊस पाडावा, सूर्यदेवानें नित्य प्रकाशावें, उषेनें नित्य पहाटेस यावें हीं जीं अनेक देवांनीं करावयाचीं कामें, तींही एकला अग्नीच करितो'.

‘श्रिय होता’=‘मन्द्रो होता’. ‘मन्द्र, म्हणजे ज्याला पाहल्यामुळें आनंद होतो तो, ज्याला पाहताच आह्लाद उत्पन्न होतो असा. या विशेषणावरून असें अनुमान काढता येईलसें वाटतें कीं, पुरातन काळीं होत्याचें काम मोठ्या महत्त्वाचें असे इतकेंच नव्हे, पण त्याजवर लोकांची फार प्रीति बसे.

‘गृहपति.’ हा मूळांतीलच शब्द आम्हां भाषांतरांत ठेविला आहे.

त्याचा अर्थ ‘घरचा यजमान,’ ‘घरचा मालक,’ जो, होत्याकडून यज्ञ करवितो तो.

‘जनांचा दूत.’ लोकांनीं दिलेलें हवि देवांप्रत पाहचवितो म्हणून. पूर्वाळ मंत्रावरची टीप पाहा.

या मंत्रावरून असें समजलें पाहिजे कीं, अग्नीला सर्वमनुष्यात्मक आणि सर्वदेवात्मक ईश्वराची सत्ता आहे असें कांय समजत आहे.

या सूत्रमंत्रांत जो ‘व्रत’ शब्द आला आहे त्याजकडेस लक्ष्य गावें. हा शब्द वेदांत मोठ्या महत्त्वाचा अस. त्यामुळें त्याचा प्रयोग जेथें जेथें बेईल तेथें तेथें त्याचा अर्थ काय होतो आणि इतकीं त्याचा अर्थ काय होतो त्याचा विचार केला पाहिजे.

६. हे परम तरुण अग्नी, कल्याणकारक [जो तूं त्या] तुझ्याच ठायीं सकल हवि अर्पिल्लें जातें. तर तूं प्रसन्न [होऊन] आज आणि पुढेहि देवांला, आम्हांस शूरपुत्रपौत्रादिक अपत्यें प्राप्त व्हावी म्हणून, हवीनें तृप्त कर.

6. In thy blessed self alone, O most youthful Agni, is all oblation offered. Do thou, therefore, benevolent[ly] to-day and in future gratify the gods [with our oblation] [for] brave progeny to us.

६. ऋषीचा भावार्थ असा आहे कीं, 'कोणत्याहि देवासाठीं अथवा देवांसाठीं हवि अर्पावयाचें असलें तरी तें एकव्या अग्नीच्याच ठायीं अर्पण करितात, त्या प्रमाणें आम्हांहि. हे अग्नी, तुझ्याच ठायीं अर्पण करीत आहों; तर तूं कृपा करून आज आणि पुढेहि नित्य आमचें हवि देवांप्रत प्रविष्ट कर, कीं जेणें करून ते तृप्त होतील आणि आम्हांस शौर्य-संपन्न अग्नीपुत्रपौत्रादिक संतति देतील.'

'देवांला, आम्हांस शूर पुत्रपौत्रादिक अपत्यें प्राप्त व्हावी म्हणून, हवीनें तृप्त कर'—'यक्षि देवान् सुवीर्या.' आम्हां 'यक्षि देवान् सुवीर्याणि [उद्दिश्य]' असा अन्वय करून अर्थ केला आहे. म्हणजे या मंत्रांत जो 'यक्षि' क्रियाशब्द आहे त्याचे दोन अर्थ करावे लागतात असें म्हटलें तरी चालेल: 'देवान् यक्षि' म्हणजे 'देवांस आमच्या हवीनें तृप्त कर' हा एक (या अर्थाविषयी तर प्रयोगान्तरांचे दैखले द्यावयासच नको, तो वेदांत निकटैतिकके आढळेल); आणि 'यक्षि सुवीर्याणि' म्हणजे '[देवांपासून] आम्हांस शौर्यसंपन्न पुत्रपौत्रादि संतति मिळवून दे' हा दुसरा. हे दोन अर्थ घेतले, अथवा 'सुवीर्याणि उद्दिश्य' असा अन्वय धरिला तरी एकच. हा जो

दुसरा अर्थ 'यज' धातूचा नुक्ताच सांगितला (म्हणजे 'देवांपासून कांहीं तरी मिळवून देणें' अथवा 'कांहीं अनुक एक गाष्ट प्राप्त व्हावी म्हणून यजन करणें') घाचें उदाहरण क्र. ७. ३६.

७. या मंत्रांत व त्यावरील सायणभाष्यांत आहे. त्यांत "यजन्ते अस्य सस्यम्" याचें भाष्य 'अस्य रुद्रस्य सस्यम् उद्दिश्य यजन्ते' असें केले आहे. शिवाय क्र. ३. १७. ३ यांत "देवानाम् अवो यक्षि विद्वान्" असें आहे त्याचा अर्थ 'विद्वान् अग्नीनें देवांचें पाठवळ आम्हांस प्राप्त व्हावें म्हणून त्यांस हवीनें तृप्त करावें' असा आहे यांत संशय नाही.

'यक्षि देवान् सुवीर्या' म्हणजे 'सुवीर्यान् देवान् यक्षि' असें समजून 'शूर देवांस यज' असा अर्थ सायणाचार्य करितात. पण 'सुवीर्यान्' बद्दल 'सुवीर्या' हें रूप प्रयोगांतरावरून सिद्ध होणार नाही, आणि ऋग्वेदांत 'सुवीर्य' शब्द अनेक ठिकाणी आला आहे तीं सर्व स्थळें आम्हां शोधून पाहिलीं, परंतु कोठेहि 'सुवीर्य' हें देवांचें विशेषण सायणांनीं सुद्धा घेतलेलें आढळत नाहीं. *सुवीर्य' म्हणजे ते बहुतकरून 'चांगल्या वीर्यांनीं' म्हणजे 'शौर्यानें' परिपूर्ण' द्रव्य, किंवा संपन्न असा अथवा 'शौर्ययुक्त

तं त्रेमिथ्या नमस्विन उप स्वराजमासते ।

होत्राभिर्गमि मनुषः समिन्धते नितिर्वीसो अति स्विधः ॥ ७ ॥

सैम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वऽराजम् । आसते ।
होत्राभिः । अभिम् । मनुषः । सम् । इन्धते । तितिर्वीसः । अति । स्विधः ७

घन्तो वृत्रमन्त्रोदसी अप उरु क्षयाय चक्रिरे ।

भुवत्कण्वे वृषा शुम्भ्याहुतः क्रन्ददश्वो गविष्टिषु ॥ ८ ॥

घन्तः । वृत्रम् । अतरन् । रोदसी इति । अपः । उरु । क्षयाय । चक्रिरे ।
भुवत् । कण्वे । वृषा । शुम्भी । आऽहुतः । क्रन्दत् । अश्वः । गोऽईष्टिषु ८

भाषायाम्.

७. तं घ ईम् (=तं ह ईम्=तम् एनम् एव) स्वराजं (=स्वतो दीप्यमानम्)
[अभिम्] इत्था नमस्विनः (=सत्यं यथा तथा नमस्कारं कुर्वाणः=सत्यमेव भक्ति-
परायणाः सन्त उपासकाः) उपासते (=उपतिष्ठन्ते) । स्विधः (=शत्रून्) अतितिति-
र्वीसः (=अतितीर्णाः=अतिपारिता) मनुषः (=मनुष्याः) होत्राभिः (=होत्राभिः)
अभिम् [एव] समिन्धते (=पूजयन्ति) ॥

८. [अग्नेः साहाय्येन] [इतरे देवाः] वृत्रम् (=अपाम् आवरकं मेघरूपं वृत्रा-
सुरं) घन्तः (=प्रहरन्तः) अतरन् (=तीर्णवन्तः) । [अपि च] रोदसी (=वा-
वापृथिवी) अपः (=अन्तरिक्षं) [च] [सर्वेषां] क्षयाय (=निवासाय) उरु
चक्रिरे (=विस्तारो यथा भवति तथा चक्रिरे=विस्तारितवन्तः) । [स] वृषा
(वीर्यवान्) [अग्निः] आहुतः (=दधहविः=हविषा तृप्तः) [सन्] कण्वे
(=कण्वविषये=कण्वाय मघं) शुम्भी (=धनदाता) भुवन् (=भवतु) [अपि च]
[कण्वाय मघं=मत्साहाय्यार्थं] गविष्टिषु (=संभ्रमेषु) अश्वः (युद्धराजी) [इव]
क्रन्दत् (=शब्दयतु) ॥

पुनर्पुत्रादिक संतति' असाच अर्थ करि-
तात. यांतून प्रथम सांगितलेली अडचण
तर आम्हांस अनिवार्य दिसते.

या मंत्रांत ऋषि अग्नीपाशां काय
मागती. ते ध्यानांत ठेवावें. 'आम्हांस
पुष्कळ दक्षिणा देणारा यजमान प्राप्त
कडून दे' अथवा 'लाई वगैरे पक्कानें
खावयास घालणारा एकादा भोळा मनु-

ष्य यात्रेस येऊन आमच्या क्षपाच्यांत
सांपडो' असें अथवा 'नवनीतप्रमाणें
ज्याचे पाय, फुलाप्रमाणें ज्याचे हात
आणि कापसाप्रमाणें ज्याचे डोकें अशी
संतति आम्हांस देऊन तिचें संरक्षण क्ष-
त्रिय करोत असें वरदान मागत नाहीं,
तर वीर्यसंपन्न आणि शूर संतति आ-
म्हांस दे' अशी प्रार्थना करीत आहे.

७. त्याच ह्या स्वदीप्त अग्नीला खरे प्रेमळ जन भजतात. शत्रूंपासून पार पडलेले मनुष्य हवींनी अग्नीला [च] पूजितात.

८. [अग्नीच्या साहाय्याने] [देव] वृत्राला मारून तरले; [आणि] दम्रावाग्रथिवी [आणि] अंतरिक्ष यांस [सकल जनांच्या] वस्तीसाठी विस्तारिते झाले. [यास्तव] अग्नीला हवि अर्पण केल्यावर वीर्यवान् [अग्नि] कण्वाला धनदाता होओ [आणि कण्वाकरितां] युद्धामध्ये घोडा [च] जणुं होऊन] चौताळो.

7. That same self-resplendent Agni do sincere worshippers serve ; [and] [it is] Agni [that] men who have saved themselves from [their] enemies worship with oblations.

8. [Through Agni] [the gods] killing Vritra, triumphed, [and] made the earth, heaven [and] sky wide [for all] to inhabit. May [therefore] manly [Agni], on being sacrificed to, be to Kanva a giver of wealth, [and] in battles chafe [on his side] [like] a [war]-horse.

७. भावार्थ:- असा जो वर अग्नि सांगितला त्यासच खरे प्रेमळ ज्यासक भजतात आणि लढाईत पार पडलेले मनुष्य हव्ये अर्पण करून पूजाद्वारे आभार मानणे तो अग्नीचाच मानितात. या मंत्रांत 'खरे प्रेमळ जन' हा अर्थ आम्ही 'इत्था नमस्विनः' या शब्दाचा केला आहे. अक्षरशः अर्थ 'खरोखर नमस्कार करणारे [जन]' असा आहे; म्हणजे दाम्भिक भक्ति करणारे नव्हेत. मनःपूर्वक भक्ति करणारे. 'इत्था' हे विशेषणार्थी अव्यय आहे. हा त्याचा अर्थ पुष्कळ वेदमंत्रांत आला आहे इतकंच नव्हे, पण क्र. ६. १८. ५ (तत् नः प्रबं सस्यम् अस्तु युष्मे इत्था वदद्भिः बलम् अङ्गिरोभिः) याजवर. आणि क्र. ४. १०. ७ (कृतं चित् हि स्म

मनेमि द्वेषः अग्ने इनोषि मतीत् इत्था यजमानात् कृतावः) याजवरील भाष्यांत सायणाचार्यांनीहि 'सत्य' असाच अर्थ केला आहे. प्रस्तुत मंत्रांत 'इत्था' म्हणजे 'या प्रकारे करून' असा ते अर्थ करितात; परंतु 'प्रेमळजन' ('नमस्विनः') कोणते ते पूर्वी सांगितलेले नाहीत व 'हा प्रकार' तो कोणता तोहि पूर्वी सांगितलेला नाही, यास्तव वर सांगितलेल्या अन्यत्र असलेल्या सायणोक्तीस अनुसरून आम्ही 'इत्था' याचा 'खरोखर' असा अर्थ समजून भाषांतर केले आहे.

८. 'अग्नि असा पराक्रमी आहे की त्याच्याच साहाय्याने इतर देवांनी वृत्राला मारून जय मिळविला आणि मग पृथिवी, अंतरिक्ष आणि स्वर्ग या त्रैलोक्यास विस्तीर्ण केले, की जेणेकरून सकल

सं सीदस्व महान् असि शोचस्व देववीतमः ।

वि धूममग्ने अरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतम् ॥ ९ ॥

सम् । सीदस्व । महान् । असि । शोचस्व । देववीतमः ।

वि । धूमम् । अग्ने । अरुषम् । मियेध्य । सृज । प्रशस्त । दर्श-
तम् ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हे [अग्ने], [त्वं] संसीदस्व (=निषीद), [त्वं] महान् असि । देववी-
तमः (=अतिशयेन देवानां तृप्तिं कारयन्) [त्वं] शोचस्व (=दीप्यस्व) । हे मि-
येध्य (=मेधाई), प्रशस्त (=उत्कृष्ट) अग्ने, [त्वम्] अरुषं (=रोचमानं) दर्शतं
(=दर्शनीयं) धूमं विसृज ॥

प्राण्यांस त्यांत राहावयास मिळाले. तर
असा जो हा वीर्यवान् म्हणजे पराक्रम-
शाली अग्नि तो मला कण्वाला धन
देणारा होओ आणि युद्धांच्या प्रसंगीं
माझ्या बाजूस राहून जयेच्छेच्या आवे-
शानें भरलेल्या वारूप्रमाणें किंकाळी;
कारण कीं मी कण्व त्यास हवीनें तृप्त
करीत असतो, असें मंत्रकव्याचें द्य
आहे.

या मंत्राच्या पूर्वांशांत अग्नीचें माहा-
त्म्य आणि उत्तरांशांत प्रार्थना आहे.
बृत्राला मारणारे ते कोण हें जरी या
मंत्रांत प्रतिपदोक्त सांगितलेलें नाहीं
तथापि 'इतर देव' असा जो सायणास
अनुसरून आम्ही अध्याहार केला आहे
तो स्वाभाविक दिसतो. त्यावरून इ-
तर देवांवर अग्नीचें वर्चस्व यांत प्रति-
पादिलें आहे हें उपर दिसतें.

'अंतरिक्ष' = 'अपः', 'आपः' म्ह-
णजे मूळ अर्थ 'उदकें', 'पाणी'; परंतु
अंतरिक्ष प्रदेशांत म्हणजे वातावरण प्र-
देशांत तुषाररूपानें उदकें असतात

आणि तीं मेघोदकरूपानें जमिनीवर
वर्षातात म्हणून अंतरिक्षास 'आपः' हे
नाव पडलें आहे याविषयी पूर्वीं सांगि-
तलेच आहे. वैदिककाळीं विभुवन
अथवा तीन लोक म्हणजे पृथिवी, अंत-
रिक्ष आणि अंतरिक्षापेक्षाहि जो उंच
प्रदेश 'ज्यांत सूर्यचंद्रादि राहतात तो
शुलोक अथवा स्वर्ग' हे असत. आलीं
निक म्हणजे पुराणें वगैरे रचिलीं गंधु-
त्या अर्वाचीनकाळीं तीन लोक म्हणजे
स्वर्ग, भूमि, आणि पाताळ हे समज-
ण्यांत येतात. यांतून पहिल्या दोहोंवि-
षयी विशेष सांग्वावयास नकोच; पण
तिसरा म्हणजे पाताळ हा लोक कोटून
आला ? या प्रश्नाचें उत्तर अंतरिक्ष प्र-
देशास वेदांत 'आपः' असें जें नांव
आहे त्यांत सांपडेल. कारण कीं उदक
मय पाताळ पूर्वींच्याकाळीं पृथ्वीच्या वर
होतें तें अर्वाचीन काळीं खालीं गेलें आहे
इतकाच काय तो भेद. तें खालीं जा-
ण्याचें कारण, आणि तेथें नागलोकांची
वस्ति कोटून आणि त्यांत शेषशायी

९. [हे अग्नी], [तूं दर्भा-
वर] वैस, [तूं] मोठा आहेस.
देवांला अतिशयेंकरून संतुष्ट कर-
णारा [जो तूं तो] प्रदीप्त हो. हे
अग्नी, हे पवित्र, हे उत्तम [अग्नी],
[तूं] आरक्त [आणि] सुंदर धूम
[वर] टाक.

9. [Agni,] sit [thou]
down, [thou] art great.
The greatest satisfier of
the gods, shine [thou] forth.
Sacred [and] excellent Agni,
send forth [thy] reddish
[and] beautiful smoke.

नागाधिपतीवर कां निजतात याचीं का-
रणें पुढें येत जातील यांन संशय नार्हा.

‘नीताळो’ :- ‘कन्दत्.’ ‘कन्दत्’ हें
आर्क्षां लेट् काळाचें रूप घेतलें आहे.
सायणाचार्य वर्तमानकाळचें कृदन्त सम-
जतात. परंतु ऋ. १. १७३. ३ पहा.
‘कन्द’ धातूचें वर्तमानकाळाचें कृदन्त
‘कन्दत्’ असें होतें आणि तें ऋग्वेदांत
बरेच ठिकाणीं आलें आहे.

‘युद्धामध्ये’ याबद्दल मुळांत ‘गवि-
ष्ठिषु’ असें पद आहे. ‘गविष्ठि’ याचा
शब्दशः अर्थ ‘गाईची वांछा ज्यांत आहे

तें.’ त्यावरून ‘गाईची इच्छा करून जें
युद्ध तें’ असा अर्थ होतो. शेवटीं साधा-
रण कोणतेंहि युद्ध असा अर्थ होऊं
लागला. वैदिक युगासारख्या अतिपु-
रातन काळां कोणत्याहि देशांत पाहूं
गेलें तरी लढाई होत त्या स्वातंत्र्या-
साठीं वगैरे थोड्याच पण शत्रूच्या गाई
वळवून आणाव्या, धन लुटून आणावें,
धान्य हरण करून आणावें याच हेतूनें
होत असत हें ध्यानांत ठेवणें अवश्य
आहे.

• •

१०. या मंत्रांत ‘तूं देवांस हवि षांह-
वून तृप्त करणारा अग्नि प्रथम तुझा
सुंदर आणि अरुणासारखा आरक्त
वर्णाचा धूर वर सोडून प्रदीप्त हो,’ अ-
शी अग्नीची प्रार्थना आहे.

‘[तूं] मोठा आहेस.’ ‘मोठा’ कसा
याविषयी पूर्वी याच सूक्ताच्या तिसऱ्या
ऋचेवर दिलेली टीप पहा.

‘आरक्त.’ = ‘अरुषम्.’ म्हणजे ज्यां-
त किंचित् काळिमा, किंचित् रक्तिमा

आहे अशा रंगाचा. हें पेटत्या अग्नीच्या
धूमास चांगलें विशेषण शोभतें. साय-
णाचार्य प्रस्तुत स्थळीं ‘अरुष’ याचा
अर्थ ‘जागारा’ असां करितात; पण
आमचा अर्थ विशेष योग्य आहे आणि
ऋ. ५. १. ५; १०. १. ६; ३. १५.
३; ६. ३०. ६; ६. ४८. ६ इत्यादि
अनेक मंत्रांवरील सायणाचार्यांच्याच
भाष्याच्या आधारावर केलेला आहे.

या मंत्रांत [तूं] आरक्त [आणि]

यं त्वा देवासो मनवे दधुरिह यजिष्ठं हव्यवाहन ।

यं कण्वो मेध्यातिथिर्धनस्पृतं यं कृषा यमुपस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । देवास्तः । मनवे । दधुः । इह । यजिष्ठम् । हव्यऽवाहन ।

यम् । कण्वः । मेध्यऽतिथिः । धनऽस्पृतम् । यम् । कृषा । यम् ।

उपऽस्तुतः ॥ १० ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१०. यं त्वां हे हव्यवाहन (= हविषो वाहकः अग्ने), देवाः यजिष्ठं (= यष्टु-
तमम् = उत्कृष्टो यथासीति कृत्वा) मनवे (= मनोरनुमहाय = मनुष्याणाम् अनुमहाय)
इह (= यजनदेशे) दधुः (= स्थापयामासुः) । यं [त्वां] कण्वो मेध्यातिथिः
(= कण्वकुलोत्पन्नो मेध्यातिथिर्नाम कश्चिद्विधिः), यं [त्वां] कृषा (= एतन्नामा
कश्चिद्विधिः), यं [त्वाम्] उपस्तुतः (= एतन्नामकः कश्चिद्विधिः) [च] धनस्पृतं
(= धनेन प्रोणयितारं = धनस्य संपादयितारं = धनसंपादकोसीति कृत्वा) [दधे
= स्थापितवान्] ॥

सुंदर धर्म [वर] टाक' अशी जी अ-
ग्नीची प्रार्थना केली तिजवरून असं
दिमतें कीं, अग्नि हा देव होय आणि
पराक्रमी आहे आणि तो सरुल देवां-
हून मोठा आहे इत्यादि जरी कविजन
समजंत, तरी त्याचें मूळचें स्वरं स्वरूप
(म्हणजे जाळतो जो तो लीकिक
अग्नि अथवा आग किंवा विस्तव तोच

अग्नि हें) विसरत नसत. आरशाप्रमाणें
एक बाजूनें मंत्रद्रष्टांच्या मनांतील
कल्पनातेरंग त्याजवर उमटत तेव्हां
तो देव, आणि दुसऱ्या बाजूनें निर्जांव
लांकडाच्या फळीप्रमाणें तो विस्तव तो
विस्तवच, असं या अग्नीचें द्विविध स्वरूप
वेदांत आढळतें.

१०. ज्या तुला उत्तम यज-
काला, हे हव्यवाहना [अग्नी], दे-
वांनीं मानवांसाठी येथें स्थापिलें
आहे; [आणि] ज्या तुला धनसं-
पादकाला कण्वकुळांतील मेध्या-
तिथीनें, ज्या [तु]ला वृषानें,
[आणि] ज्या [तु]ला उपस्तुतानें
स्थापिलें आहे.

10. Thou, whom, O bear-
er of the oblation, the
gods have established here
[as] the best sacrificer for
[the benefit of] man; [and]
whom Kanva Medhyātithi,
whom Vṛishā [and] whom
Upastuta [have established]
[as] the [best] procurer of
wealth.

१०. 'अग्नीला पृथ्वीवर यज्ञशाळेत
देवांनीं एका कारणासाठीं आणि मान-
वांनीं दुसऱ्या कारणासाठीं स्थापिला
आहे: देवांनीं स्थापिला तो यज्ञ चांग-
ला संपादितो म्हणजे मनुष्यांनीं दिलेले
हवि देवांकडेस उत्कृष्ट रीतीनें पांहुच-
वितो म्हणून स्थापिला, आणि मनुष्यां-
नीं जो स्थापिला, तो मनुष्यांसाठीं दे-
वाकडून धन संपादन करून आणून
देतो म्हणून स्थापिला; अतएव हे अ-
ग्नी, तू येथे प्रदीप होऊन आमचें हवि
ग्रहण करणें हें देवांस आणि तसेंच
आम्हां मनुष्यांसहि इष्ट आहे' असा
कवीचा भावार्थ.

'हव्यवाहना.' हें अग्नीचें विशेषण
आहे. अर्थ 'हवि वाहून [देवांकडेस]
नेतो तो.' = 'तुला उत्तम यज्ञकाला'
म्हणजे 'तू उत्तम यज्ञक (यज्ञकर्ता)
आहेस असं समजून.' = 'मानवांसाठीं'
= 'मनवे.' असं अर्थ. 'मनूसाठीं'
इतकाच आहे. 'मनु' हें प्रथमतः एका
परमपुरातन आद्यऋषीचें नांव होतें
असं आढळतें (ऋ. १. १३९. ९ याजव-
रील सायणभाष्य पहा); नंतर सकल

मनुष्यांचा आद्य पुरुष म्हणजे प्रजापति
असा अर्थ आढळतो (ऋ. २. २६, १; १.
८०. १६; २. ३३. १३ याजवरील सायण-
भाष्य पहा); नंतर साधारण कोणता-
हि मनुष्य अथवा सर्व मनुष्य अशा
अर्थी प्रयोग आढळतो, नेहणां जात्येक-
वचनीं प्रयोग असतो (ऋ. १. १३०. ८;
१. १६६. १३; १. १८९. ७ याजव-
रील सायणभाष्य पहा). आम्हीं जो
प्रस्तुतस्थळीं अर्थ केला आहे तो हा
शेवटचा होय.

'ज्या तुला धनसंपादकाला.....
स्थापिलें.' म्हणजे 'तू धनसंपादक आ-
हेस म्हणून तुला.....स्थापिलें', 'तू
धन प्राप्त करून देवांस म्हणून तुला
स्थापिलें.'

'मेध्यातिथि,' 'वृषा' आणि 'उप-
स्तुत' हीं विशेषनामं होत. (ऋ. ८.
१. ३० इ० आणि ६. १६. १५ हे
मंत्र आणि त्यांजवरील भाष्य पहा,
शिवाय याच सूक्ताची १७ वी ऋचा
आणि १. ११२. १५ इत्यादि स्थळे
पुष्कळ आहेत).

यमग्निं मेध्यातिथिः कण्वं ईध ऋतादधि ।

तस्य प्रेषो दीदियुस्तमिमा ऋचस्तमग्निं वर्धयामसि ॥ ११ ॥

यम् । अग्निम् । मेध्यऽअतिथिः । कण्वः । ईधे । ऋतात् । अधि ।
तस्य । प्र । इषः । दीदियुः । तम् । इमाः । ऋचः । तम् । अ-
ग्निम् । वर्धयामसि ॥ ११ ॥

रायस्पूधि स्वधावोऽस्ति हि तेऽग्ने देवेष्वाप्यम् ।

त्वं वाजस्य श्रुत्यस्य गजसि स नो मृळ महौ अस्ति ॥ १२ ॥

रायः । पूधि । स्वधाऽवः । अस्ति । हि । ते । अग्ने । देवेषु । आप्यम् ।
त्वम् । वाजस्य । श्रुत्यस्य । राजसि । सः । नः । मृळ । महान् । अस्ति ।
॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. यम् अग्निं कण्वः (कण्वकुलोत्पन्नो) मेध्यातिथिः ऋताद् अधि
(= सत्यधर्मकर्म अधिकृत्य = यज्ञकरणार्थं) [पूर्वं] समीधे (= दीपवान्), तस्य
[अग्नेः] = (तस्मै अग्नये) [इमा] इषः (= एतानि अपिष्णमाणानि अन्नानि)
प्रदीदियुः (= प्रकर्षेण दीप्यन्ते = शोभन्ते), तम् [एव अग्निम्] इमा [अस्माक-
म्] ऋचैः [वर्धयन्ति = सेवन्ते], तम् [एव] अग्निम् [अधुना] [वयं] वर्ध-
यामः (= सेवामहे) ॥

१२. हे स्वधावः (= स्वधावन् = स्वतःसिद्धिमान् = स्वतःशक्तिमान् = बलवान्)
[अग्ने], [त्वम् अस्मभ्यं] रायः (= संपदः) पूधि (= पूरय = देहि) । ते
(= तव) हि हे अग्ने, देवेषु आप्यं (= सख्यम्) अस्ति । त्वं [च] श्रुत्यस्य
(= श्रवणोपस्य = कोर्तनोपस्य = प्रशस्तस्य) वाजस्य (= संपदो) राजसि (= ईध-
रो भवति) । स [त्वं] नः (= अस्मभ्यं) मृळ (= प्रसन्नो भव), [त्वं हि] महान्
अस्ति ॥

११. ज्या अग्नीला कण्वकुळां-
तील मेध्यातिथि [पूर्वी] धर्मक-
त्याकरितां प्रदीप्त करीत असे, त्या
[अग्नी]करितां [हें] अन्न शोभत
आहे, त्या [अग्नी]ला ह्या [आ-
मच्या] ऋचा भजत आहेत, त्या-
[च] अग्नीला [आम्ही] भजत
आहों.

१२. हे बलवान् [अग्नी],
[तूं आम्हांस] संपत्ति दे, कां कीं
हे अग्नी, तुझे आणि देवांचें सख्य
आहे. जिची कीर्ति ऐकण्यास यो-
ग्य अशा संपत्तीचा तूं राजा आ-
हेस. तर [तूं] आम्हांस प्रसन्न
हो, [तूं] मोठा आहेस.

११. 'अग्नि हा फार प्राचीन देव
आहे आणि त्याला प्राचीन काळापा-
सून आमचे मेध्यातिथि वगैरे जे वाड-
वडील ते भजत आले आहेत, आणि
त्याच अग्नीला आम्ही आतां हविरंज
आणि स्तोत्रें अर्पण करून भजत आहां,
या प्रकारें करून पुरातन कालापासून
हा अग्नि आमचा कुलमित्र आहे' असें
कवीचें दृष्ट आहे.

'धर्मकृत्याकरितां' = 'ऋतात् अधि'
या शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य 'आदि-
त्यापासून' असा करितात. 'ऋतात्
अधि' असें क्र. १. १३९. २ आणि

11. [For that] Agni
whom Kanva Medhyātithi
[formerly] kindled for reli-
gious work,—for that [Agni]
these libations are shining
brightly, that [Agni] these
[our] prayers are serving,
that Agni [we] [now] are
serving.

12. Fill [us with] wealth,
O mighty [Agni.] For
Agni, thou hast intimacy
with the gods. Thou art
master of wealth that de-
serves to be renowned. Do
[thou,] therefore, favour us,
[for] thou art great.

१०. ७३. ५. यांतहि आलें आहे. यां-
तून प्रथम मंत्रांतहि सायणाचार्य 'आ-
दित्यापासून' असाच अर्थ करितात.

'हें अन्न शोभत आहे' = 'प्र इषः
दीदियुः' सायणाचार्य येथें 'इषः' म्हणजे
'किरण' असा अर्थ करितात; परंतु त्या
शब्दाचा प्रसिद्ध अर्थ सोडून देण्याला
येथें पुरतें कारण नाहीं. 'प्रदीदियुः'
याचा अर्थ 'शोभणें' असा होतो तो
केला म्हणजे निर्वाह चांगला होतो.

१२. ह्या मंत्राचें तात्पर्य उघडच
आहे: 'हे अग्नी, पाहिजे तें करण्यास
तुला (स्वताहाची) शक्ति आहे; आणि

ऊर्ध्व ऊ पु ण ऊतये निष्ठा देवो न सविता ।

ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्विषाद्विर्विद्वयामहे ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वः । ऊम् इति । सु । नः । ऊतये । तिष्ठ । देवः । न । सविता ।

ऊर्ध्वः । वाजस्य । सनिता । यत् । अञ्जिऽभिः । वाघत्ऽभिः ।

विऽद्वयामहे ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. उ (=उन = अपि च) [हे अग्ने,] [त्वं] नः (= अस्माकम्) ऊतये (= रक्षणाय = संरक्षणं कर्तुं) देवः सविता न (=देवः सविनेव) सु ऊर्ध्वः तिष्ठ (= सम्यगुक्तो भव) । ऊर्ध्वः (= उद्युक्तः) [सत्], यद् (= यस्माद्) [वयम्] अञ्जिभिः (= आज्येन त्वाम् अन्नद्विः) वाघद्विः (= ऋत्विग्भिः) [सह] [त्वां] विद्वयामहे (= विशेपेण आद्वयामः) [तस्मात्] [हे अग्ने,] [त्वं] वाजस्य सनिता (= अनादिसंपदो दाता) [तिष्ठ = भव] ॥

शिवाय देवांशीं तु सं सस्य आहे; आणि उत्कृष्ट संपत्ति तर तुझ्या जणुं दासी आहेत; आणि तूं मोठा आहेस: अतएव हे अग्नी, तूं आम्हांवर कृपा कर आणि 'आम्हांस संपत्तीनीं भरून टाकू.'

'बलवान्' = 'स्वधावान्.' सायणाचार्य या शब्दाचा अर्थ या ठिकाणी 'अनवान्' असा करितात. पण हा शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे. तीं सर्व स्थळं तपासून पाहतां, जरी कितीएक बरेच ठिकाणीं ते 'अनवान्' असा अर्थ करितात तथापि त्यांणींच पुष्कळ ठिकाणीं 'बलवान्' आणि

'तेजस्वी' असं अर्थ केले आहेत (ऋ. १. ६३ ६; ६. २१. ३; २. २०. ६; ७. २०. १; १०. ४२. ९; १०. ३१. ८; ८. ४४. २०; ७. ३७. २; ५. ३२. १० आणि ७. ८६. ४; ४. १२. ३.). तो अर्थ बहुतकरून सर्वत्र नीट बसतो आणि 'स्वधा' शब्दाच्या मूळ अर्थाशीं चांगला जुळतो, यास्तव तोच आम्हीं या मंत्रांत घेतला आहे आणि बहुत करून पुढेंहि घेत जाऊं.

['तूं' मोठा आहेस.' याच सूक्ताचा मंत्र ३ रा याजवरची टीप पहा.

१३. आणि [हे अग्नी,] तूं सवित्या देवाप्रमाणें आमच्या संरक्षणाथे सुसिद्ध हो; [आणि तूं] सिद्ध [होऊन], अनुलेपक ऋत्विजांच्या योगा]नें [तुल्या] ज्यापेक्षां [आम्ही] त्र्योल्यावितों [त्यापेक्षां] [आम्हांपुढे] संपत्तीचा दाता [हो].

13. And be [thou] well ready for protecting us, like the God Savitâ; [and] [being] ready, [be thou] a giver of wealth [unto us,] as[we] invoke thee through [our] anointing priests.

१३. 'ऋत्विजांस बरोबर घेऊन तुला घृताच्या आहुत्या देऊन सर्वजण मिळून आम्ही मोठ्या आघोषानें तुझा धावा करीत आहोंत, त्यापेक्षां हे अग्नी, तूं आमचें संरक्षण करण्यास तयार हो; आणि संरक्षण करण्यास तयार हो इतकेंच नव्हे, पण आम्हांस धनधान्यसंपत्ति देणारा हो' असें कवींचें मनोगत आहे.

'सुसिद्ध हो'—'ऊर्ध्वः सु तिष्ठ.' सायणाचार्य हा मंत्र यूपकडेस लावून 'ऊर्ध्वः सु तिष्ठ' म्हणजे 'उभा राहा' असा अर्थ करितात. परंतु या मंत्राची द्रष्टा 'यूप' (म्हणजे बळि बांधण्याचा खांब) असं सर्वानुक्रमणिकेंत सांगितलें आहे तरी, खरोखर ही आणि पुढची सुद्धा ऋचा अग्नीलाच लाविली पाहिजे. सायणाचार्यानीं सुद्धा 'यूप अथवा यूपान्त असलेला अग्नि' असं पक्षांतर अंधेमध्ये स्वीकारिलें आहेच. या तेराव्या ऋचेत

'ऊर्ध्व' शब्द आहे त्याचा अर्थ 'उंच उभा' असा साधारण होतो तोच येथें आहे अशा समजुतीवरून आणि 'अञ्जिभिः' या विशेषणावरून ऋचा आणि पुढच्या मंत्राची देवता यूप आहे असं पूर्वीच्या लोकांस वाटल्यामुळें सर्वांनुक्रमणिकेंत तसें लिहिलें आहेसं दिसतें. वस्तुतः या दोनीही मंत्रांत यूपविषयीं उल्लेख नाही, आणि 'ऊर्ध्व' म्हणजे 'सिद्ध' 'तयार' 'उत्तुक्त' असा अर्थ होतो याविषयीं ऋ. २४. ९ आणि ८. १२. १० हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. मराठींत तरी 'उभा राहणें' याचा अर्थ 'तयार असणें' असा होतो; जसें, इकडे तरी कोण लढाईला उभा राहिला आहे ?

'अनुलेपक'—'अञ्जिभिः.' म्हणजे 'तूप लावणाऱ्या,' 'तुपाचें अनुलेपन करणाऱ्या' असा अर्थ; 'तुपाच्या आहुत्या देणाऱ्या.'

ऊर्ध्वो नः पाह्यंहसो नि केतुना विश्वं समन्त्रिणं दह ।

कृधि न ऊर्ध्वान् चरथाय जीवसे विदा देवेषु नो दुवः ॥ १४ ॥

ऊर्ध्वः । नः । पाहि । अंहसः । नि । केतुना । विश्वम् । सम् ।

अन्त्रिणम् । दह ।

कृधि । नः । ऊर्ध्वान् । चरथाय । जीवसे । विदाः । देवेषु । नः ।

दुवः ॥ १४ ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसः पाहि धूर्तेर्ग्राव्यः ।

पाहि रिषत उत वा जिघांसतो बृहद्भानो यविष्ठय ॥ १५ ॥ १०

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । पाहि । धूर्तेः । अराव्यः ।

पाहि । रिषतः । उत । वा । जिघांसतः । बृहद्भानो इति बृहत्भानो ।

यविष्ठय ॥ १५ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१४. [हे अग्ने], ऊर्ध्वः (= उन्नतस्) [त्वं] नः (= अस्मान्) अंहसः (= दुरितात्) पाहि (= पालय), विश्वम् अन्त्रिणं (= राक्षसं) केतुना (= तव तेजसा) नि (= नितरां) संदह (= सम्यग्भस्मीकुरु) । [अपि च] नः (= अस्मान्), जीवसे (= जीविषु=जीवनीयं) चरथाय (= चरितुं=लोके चरणाय) [च], ऊर्ध्वान् (= उन्नतान्=चलवतः) कृधि (= कुरु) । [अपि च] [हे अग्ने], नो दुवः (= अस्माकं परिचर्या) देवेषु विदाः (= निवेदय= लम्भय) ॥

१५. हे अग्ने, नः (= अस्मान्) रक्षसः (= राक्षसात्) पाहि (= रक्ष), अराव्यः (= शत्रोर्) धूर्तेः (= हिंसायाः) पाहि (= रक्ष), रिषतः (= हिंसकात्) उत वा (= अपि च) हे बृहद्भानो (= प्रभूततेजोयुक्त) यविष्ठय (= परमतरुण) [अग्ने], जिघांसतः (= हन्तुमिच्छतः शत्रोः) [पाहि = रक्ष] ॥

१४. [हे अग्नी], उच्चस्थानापन्न [असा जो तूं तो] आम्हांस संकटापासून तार, [तूं] [आपल्या] तेजानें सर्व राक्षसांस एकदम जाळून भस्म कर. [तूं] आम्हांस जीवंत राहण्याला [आणि इकडे तिकडे] फिरण्याला शक्तिमान कर. [तूं] आमचें हवि देवांप्रत पोहचीव.

१५. हे अग्नी, [तूं] आम्हांस राक्षसापासून तार, [तूं] शत्रूच्या उपद्रवापासून तार, [तूं] नाशकापासून, आणि हे तेजःपुंज परमतरुण [अग्नी], मारूं इच्छिणाव्यापासून तार.

१४. 'उच्चस्थानापन्न' अग्नि 'उच्चस्थानापन्न' कसा त्याविषयी सायणानार्थ लिहीत नाहीत, पण याच सूक्ताच्या तिसऱ्या मंत्रांत जे अग्नीचें स्वरूप वर्णिलें आहे त्यांत आणि ९ व्या व १२ व्या मंत्रांत अग्नीस 'मोठा' असें म्हटलें आहे तोच 'उच्चस्थानापन्न' शब्दाचा अर्थ आहे असें दिसतें. ३ व्या मंत्रावरील टीप पहा.

'आमचें हवि देवांप्रत पोहचीव' = 'विदा देवेषु नो दुवः' म्हणजे आम्हीं जें हें हवि अर्पण करीत आहों तें तूं वेऊन जा आणि देवांप्रत निवेदन कर. 'दुवः'

14. Stationed high [do thou Agni,] protect us from danger, burn down all demons at once. Make us strong that we may live [and] move, [and] take [thou] our offering among the gods.

15. Save us, Agni, from the demon, save [us] from the harm of the enemy. Save [us] from the wicked and, O resplendent [and] most youthful Agni, from him who desires to kill.

याचा अर्थ 'परिचरण,' 'सेवा' 'पूजा' असा आहे; पण प्रस्तुत स्थळीं सायणानार्थास अनुसरून 'हवि' असा केळा आहे त्यास अडचण दिसत नाही.

१५. या मंत्रांतील प्रार्थना स्पष्टच आहे. तीत कपट अथवा कृत्रिमत्व किंवा तपोबळाच्या बाण्याचें वारें सुद्धा नाही. केवळ अनाथ आणि दीन मानवांनीं अति प्रबळ देवाची जशी अनन्यभावे प्रार्थना करावी तशीच आहे.

'शत्रूच्या उपद्रवापासून' = 'अराव्णो धूर्तः'. सायणानार्थ 'धनादि न देणाऱ्या हितकापासून' असा अर्थ करितात. पण

घनेव विष्वग्नि जह्यरावणस्तपुर्जम्भ यो अस्मधुक् ।

यो मर्यः शिशीते अत्यक्तुभिर्म नः स रिपुर्इशत ॥ १६ ॥

घनाऽईव । विष्वक् । वि । जहि । अरावणः । तपुऽजम्भ । यः ।

अस्मधुक् ।

यः । मर्यः । शिशीते । अति । अक्तुभिः । मा । नः । सः । रिपुः ।
ईशत ॥ १६ ॥

भाषायाम् .

१६. हे तपुर्जम्भ (: ज्वालादंष्ट्र) [अग्ने], [त्वम्) अरावणः (= शत्रून्) घनेव (= घनेनेव = पाषाणभेदकेन लोहमयेन कठिनेन आयुधेनेव) विष्वक् विजहि (= सर्वतो विशेषेण नाशय = मृन्मयभाण्डादिवद् भङ्गा तेषां भङ्गान् अभितः पातय) । [अपि च] यो [मर्यः] अस्मधुक् (= अस्मद्विषयद्रोहकारी), यश् [च] मर्यः अक्तुभिः (= रात्रौ) [अस्मभ्यम्] अतिशिशीते (= आयुधानि अतिशयेन ब्रौक्षणीकरोति = अस्मान् पहरति), स [मर्यो] रिपुः नः (= अस्माकं) मा ईशत (= ईश्वरो मा भूत्) ॥

‘रावन्’ याचा मूळ अर्थ जरी ‘न दे-
णारा’ असा होतो तथापि त्याचा साधा-
रण अर्थ ‘शत्रु’ असा होतो याविषयी कृ.
७. ५६. १५ याजवरील (आणि याच
सूक्ताच्या पुढच्या मंत्रावरील) सायण-
भाष्य, आणि ‘धृति’ याचा अर्थ ‘उ-
पद्रव’ असा होतो याविषयी कृ. ७.

१४. ८ या मंत्रावरील त्यांचेच भाष्य
पहा.

अग्नीस ‘परम तरुण’ म्हणण्याचे का-
रण पूर्वी सांगितलेच आहे की, तो
अनादिकाळापासून पृथ्वीवर आहे त-
थापि असा पूर्वी प्रखर होता तसाच आतां
आहे आणि नित्य तसाच राहील म्हणून.

१६. हे ज्वालादंष्ट्र [अग्नी,]
[तूं] [आमच्या] शत्रूस घणानें
[फोडिल्या] प्रमाणें फोडून त्यांचे
तुकडे कर. जो [मर्त्य] आमचा
द्वेष करितो [आणि] जो मर्त्य
रात्रीच्या वेळीं [आम्हांस] मारितो
तो शत्रु आम्हांवर अधिकारी न
होओ.

16. As with a hammer,
smash the enemies to pieces,
O Agni of glaring jaws.
And [that mortal] who hates
us, [and that] mortal who
kills us at night—may not
such an enemy govern us.

१६ 'ज्वालादंष्ट्र' = 'तपुर्जम्भ.' म्हणजे ज्याच्या दाढा ज्वालारूपी आहेत, ज्वाला ह्याच ज्याच्या दाढा तो. हे विशेषण ऋग्वेदांत तीन ठिकाणीं आलें आहे आणि तें अग्नीसत्त लाविलेलें आहे. 'शत्रूस घणानें [फोडिल्या] प्रमाणें फोडून त्यांचे तुकडे कर' = 'अरावणः घना इव विष्वक् विजहि.' म्हणजे जसा, एकादा मानीचा गोळा, किंवा दगड अथवा लांकूड असावें आणि एकादा लोखंडाचा जड घण घेऊन त्याच्या डोकीवर मारावा म्हणजे त्याचे तुकडे तुकडे होऊन जिकडे तिकडे (विष्वक्) छडतात त्याप्रमाणें तूं आमच्या शत्रूस मार म्हणजे त्यांचे तुकडे तुकडे होऊन जिकडे तिकडे उडतील.

'रात्रीच्या वेळीं आम्हांस मारितो' =

'शिश्रिते अति अकुभिः' शब्दशः अर्थ 'रात्रीच्या वेळीं [आपलें] [हय्यार] पाजळतों' म्हणजे आम्हांस रात्रीच्या वेळीं मारावयास टपतो, म्हणजे जो विश्वासघातक आहे. जो संमोरासमोर येऊन आम्हांबरोबर न लढतां आम्हांस न करत रात्री येऊन आम्हावर हल्ला करितो तो.

'रात्रीच्या वेळीं' = 'अकुभिः.' ऋ. १. ३४. ८; १. ४६. १४ इत्यादि मंत्रांवरील सायणभूषणम्हा.

या मंत्रांत शेवटीं केलेली प्रार्थना ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. 'तो शत्रु आम्हांवर अधिकारी न होओ' म्हणजे आम्हांस तो दास न करो असा नाही, तर आम्हांवर अंमल न चालवो, आम्हांवर राजा न होओ, असा अर्थ आहे.

अग्निर्वक्त्रे सुवीर्यमग्निः कण्वाय सौभगम् ।

अग्निः प्रावन्मित्रो मेध्यातिथिमग्निः साता उपस्तुतम् ॥ १७ ॥

अग्निः । वक्त्रे । सुवीर्यम् । अग्निः । कण्वाय । सौभगम् ।

अग्निः । प्र । आवत् । मित्रा । उत । मेध्यऽतिथिम् । अग्निः ।

सातौ । उपऽस्तुतम् ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१७. अग्निः [कण्वाय] सुवीर्यं (= शोभनवीर्यापेतां पुत्रपौत्रादिसंस्तुतिं) वक्त्रे (= ददौ), अग्निः कण्वाय सौभगं (= शोभनधनादिरूपं भाग्यं) [वक्त्रे = ददौ] । अग्निमित्राणि (= मित्रभूतान् स्वोपासकान्) प्रावत् (= प्रकर्षेण रक्षितवान्), उत (= अपि च) मेध्यातिथिम् (= एतन्नामकं कण्वकुलोत्पन्नं किञ्चिद् ऋषिं) [प्रावत्], अग्निः उपस्तुतम् (= एतन्नामकम् ऋषिं) सातौ (= यनादिसंपदः प्राप्तिं) [प्रावत् = रक्षितवान्] ॥

१७. अग्नि [कण्वाला] वीर्य-
संपन्न संतति, अग्नि कण्वाला वैभव
देता ज्ञाला; अग्नि [आपल्या]
मित्रांस साहाय्य करिता ज्ञाला
आणि मेध्यातिथीस [साहाय्य क-
रिता ज्ञाला], अग्नि धनप्राप्तीसाठी
उपस्तुतास [साहाय्य करिता ज्ञाला].

17. Agni conferred brave
progeny, Agni [conferred]
prosperity upon Kanva.
Agni helped [his] friends,
and [helped] Medhyā-
tithi, Agni [helped] Upas-
tat in the acquisition of
wealth.

१७. पूर्वी अग्नीने कोणाकोणांचे क-
ल्याण केले त्यांचे वर्णन या मंत्रांत केले
आहे. मंत्रवक्ता म्हणतो, 'आमचा मूळ
वंशपुरुष जो ऋष्य त्याला अग्नीने
सुसंतति आणि सुसंपत्ति दिली. आणि
अग्नीने दुसऱ्याहि आपल्या अनेक मि-
त्रांस साहाय्य केले, जसे उदाहरणार्थ
आमच्याच कुळांतोळ जो मेध्यातिथि
म्हणून महापुरुष होऊन गेला त्याला
साहाय्य केले. आणि उपस्तुत ऋषीला
साहाय्य करून धनसंपत्ति मिळवून
दिलो.'

'वीर्यसंपन्न संतति' = 'सुवीर्यम्.' अ-
क्षरशः अर्थ 'सुवीर' ज्यांत आहेत असें
वैभव; त्यावरून 'सुवीररूपी वैभव,'
'सुशीर्यानें युक्त अशी पुत्रपौत्रादिक अप-
त्ये.' याच सूक्ताच्या ६ व्या मंत्रावरील
टीप पहा. जसे 'सुवीर्ये' म्हणजे 'चांगले
शीर्य असलेल्या अपत्यांनीं भरलेले
वैभव' अथवा 'सुवीर्ययुक्त पुत्रपौत्रादि-
रूप वैभव' असें होतें, तसेंच 'स्वस्थ्यम्'
म्हणजे 'चांगल्या अर्थानीं युक्त असें वै-
भव' अथवा 'चांगले जे अथ तद्रूपी
वैभव' असें होत असतें त्याविषयी क्र.
१. ४०. २; १. ९३. २ इत्यादि अ-
नेक प्रमाणे आहेत.

'देता ज्ञाला' = 'वत्रे.' सायणाचार्य
'प्राथिल्य गेला' असा कर्मणि अर्थ क-
रून 'प्रायच्छत्' या क्रियेचा अध्याहार
करून 'सौभगम्' पदाचा निर्वाह करि-
तात. पण तसें करणे अवश्य नाही.
'वत्रे' यांतील 'वत्' धातूचा अर्थ 'देणे'
असा होतो याविषयी क्र. ७. १५. ४;
६. १६. २८ आणि १. १६९. २ या
मंत्रांवरील सायणाचार्यांचे भाष्य पहा. शि-
वाय ३१ व्या सूक्ताच्या १४ व्या मंत्राचे
आमचे भाषांतर पहा.

'धनप्राप्तीसाठी.....साहाय्य करि-
ता ज्ञाला' म्हणजे (यदांश्च अथवा दुस-
ऱ्या कांहीं एका प्रयत्नांत) 'साहाय्य
अथवा रक्षण करून धनप्राप्ति करून
देता ज्ञाला' असा भावार्थ.

'मेध्यातिथि' आणि 'उपस्तुत' हीं
विशेषनामे आहेत. याच सूक्ताचा ११
वा मंत्र पहा.

'[आपल्या] मित्रांत' = 'मित्राणि,'
म्हणजे अग्नीची सेवा करून अग्नीवर
प्रीति करणारे जे उपासक लोक त्यांस.
२६ व्या सूक्ताच्या पांचव्या मंत्रावरील
'तस्य' शब्दाविषयीची टीप पहा.

अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उग्रादेवं हवामहे ।

अग्निर्नयन्नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः ॥ १८ ॥

अग्निना । तुर्वशम् । यदुम् । पराऽवतः । उग्रऽदेवम् । हवामहे ।

अग्निः । नयत् । नवऽवास्त्वम् न बृहत्ऽरथम् । तुर्वीतिम् । दस्यवे ।

सहः ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

१८. [वयम्] अग्निना (=अग्निद्वारा) तुर्वशं यदुम् उग्रदेवम् (=एतन्नामकान् पुरातनकालपरेतान् त्रीन् महापुरुषान्) हवामहे (=आह्वयामः) । दस्यवे सहः (=दस्युहननाय अस्माकं बलवत्सहायभूतः) अग्निः नववास्त्वं बृहद्रथं तुर्वीतिम् (=एतन्नामकान् पुरातनकालपरेतान् त्रीन् महापुरुषान्) [आ] नयत् (=आनयत्) ॥

१८. अग्नीच्या द्वारें [आम्ही] तुर्वशाला, यदूला [आणि] उग्र-देवाला दूर प्रदेशाहून [येथें] बोलावितों. राक्षसांविरुद्ध [आ-मचा] सारथि [असा] अग्नि नववास्त्व, बृहद्रथ [आणि] तुर्वीति यांजला [येथें] आणो.

18. Through Agni we in-voke Turvas'a, Yadu [and] Ugradeva from afar. May Agni, [who is our] strength against the demons bring Navavastya, Brihadratha [and] Turviti.

१८. या मंत्रांत सहा महापुरुषांस घेऊन येण्याविषयी अग्नीची प्रार्थना केली आहे; तुर्वश, यदु, उग्रदेव, नववास्त्व, बृहद्रथ, आणि तुर्वीति हे पुरातन काळचे राजर्षि म्हणजे वेदांत सांगितलेले गुरूजे होत. परंतु कण्व, अंगिरा, मधुच्छन्, विश्वामित्र, वामदेव इत्यादि प्रांसिद्ध महर्षि जसे होऊन गेले तसे हे वेदमंत्रांचे द्रष्टे आणि प्रांसिद्ध नव्ह-ते. सायणाचार्याच्या म्हणण्याप्रमाणें तुर्व-श, यदु, उग्रदेव, नववास्त्व, बृहद्रथ, आणि तुर्वीति हे सर्व राजर्षि होते.

हा मंत्र ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. कारण की आजपर्यंत ज्या मंत्रांचें भा-षांतर झालें त्यांत अग्नीच्या द्वारें इतर देवांचेंच अथवा खुद्द अग्नीचेंच आह्वान झालें. परंतु यांत पूर्वी मरून गेलेले जे प्रांसिद्ध महापुरुष अथवा भक्त त्यांचें आह्वान केलें आहे. यावरून मेले-ल्या मनुष्यांचा धावा करणें, 'ग्यानवा तुकाराम', 'नामदेव तुकाराम', 'दत्तात्रय अवधूता जनार्दन स्वामी एकनाथा!' 'स्वामी नारायण, स्वामी नारायण!' 'जय संतराम, संतराम बावानो जय' असें भजन करणें अथवा जप करणें, हे केवळ आधुनिक आहे असें नाही.

मेलेल्या मनुष्यांस देवांप्रमाणें मानून त्यांचें आह्वान करणें, आणि त्यांस पूजणें हे प्रकार वैदिक युगांतहि असत.

'तुर्वश' आणि 'यदु' हीं दोनीं नांवें ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आलीं आहेत, आणि चार पांच मंत्रे सेरीज करून नित्य एकत्र येत असतात. ऋ-ग्वेदांत ज्या ज्या मंत्रांत आलीं आहेत त्यावरून असें समजतें की, इंद्रानें तुर्वशाला आणि यदूला (संकटाच्या किंवा पाण्याच्या ?) पार पाडलें (ऋ. ६. २०. १२; १. १७४. ९; ५. ३८. ८); इंद्रानें तुर्वशाला आणि यदूला रक्षिलें (ऋ. १. १४६. ६; ८. ४. ७; ८. ७. १८); इंद्र हा तुर्वशाच्या आ-णि यदूच्या घरीं पूजा स्वीकारिता आणि सोम पीतो (ऋ. ८. ४. १; ८. ४५. २७). तुर्वशवंशातील आणि यदुवंशा-तील मनुष्यांचे घरी सोम पिण्याला इंद्र गुंतलेला असतो (ऋ. १. १०८. ८); तुर्वश आणि यदु हे शत्रूंच्या हातीं सां-पडले होते त्यांस इंद्रानें सोडवून आ-णिलें (ऋ. १०. ४५. १). कांठकोठें असें लिहिलें आहे की तुर्वश आणि यदु हे राजे दिवोदास राजाचे शत्रु अ-सत त्यांस इंद्रानें दिवोदत्ताकरितां

नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

दीदेथ कण्वं ऋतजान उक्षितो सं नमस्यन्ति कृष्टयः ॥१९॥

नि । त्वाम् । अग्ने । मनुः । दधे । ज्योतिः । जनाय । शश्वते ।

दीदेथ । कण्वे । ऋतऽजातः । उक्षितः । यम् । नमस्यन्ति ।

कृष्टयः ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

१९. हे अग्ने, त्वां मनुः (= मनुष्यिता = सकलप्रजानां पिता मनु रिति प्रसिद्धः) शश्वते जनाय (= बहुविधाय जनाय) ज्योतिः (= गङ्गाशो) [भूया इति कृत्वा] निदधे (= अत्र यजनदेशे स्थापितवान्) । [अपि च] [त्वम्] ऋतजानः (ऋतेन जातः = यज्ञेन निष्पादितः) [ऋतेन = यज्ञेन] उक्षितः (प्रवर्धितश्च) [च] [सन्], कण्वे (= अस्माकम् आदिपुरुषस्य कण्वनामकस्य महर्षेर्गृहे) दीदेथ (= दीप्तवान् असि) । [अपि च] [तस्मादेव कारणात्] त्वां कृष्टयः (= सर्वाः प्रजाः = मनुष्याः) नमस्यन्ति (= नमस्कुर्वन्ति = भजन्ते) ॥

वश केलें (ऋ. ९. ६१. २; ८. ४९. ८; ७. १९. ८) एका ठिकाणीं असें सांगितलें आहे कीं, इंद्रानें तुर्वशाची आणि यदूची पूजा म्हण करून 'अद्भवाय्य' म्हणून त्यांचा शत्रु होता त्याला वश करून त्यांच्या स्वाधीन केलें (ऋ. ८. ४९. २७); ऋ. ६. २७. ७ यांत असें सांगितलें आहे कीं इंद्रानें तुर्वश राजाला वश करून सुंज राजाच्या हस्तगत केलें. तुर्वश आणि यदु यांच्या येथील सोम पिण्यास अश्वी देव गुंतून राहतात तेथून त्यांस येण्याविषयी दुसरे उपासकांनी प्रार्थना केलेली आढळते (ऋ. १. ४७. ७; ८. ९. १४; ८. ३०. ५). पण याशिवाय विशेष माहिती या दोन राजांविषयी मिळत नाही; म्हणजे ते कोठले आणि त्यांचा महिमा कशानें वाढला, त्यांणी काय केलें वगैरे कांहींच वेदावरून समजत नाही.

'उमदेव' (अथवा उमादेव) याविषयी कांहींच अवगत नाही. याच मंत्रांत हें विशेषनाम आढळतें. ऋग्वेदांत अथवा दुसऱ्या वेदांत कोठें आलेलें आढळत नाही.

'नववास्त्व' याविषयी सुद्धां कांहीं इतिहास वेदांत आढळत नाही. मात्र ऋग्वेदांत तीन वेळ याचा उल्लेख आला आहे. ऋ. ६. २०. ११ यांत इंद्रानें गववास्त्वास त्याच्या बापाच्या स्वाधीन केला, आणि ऋ. १०. ४९. ६. यांत वृत्राप्रमाणें नववास्त्वास मीच निदाळिता झालों असें एका प्रमुख देवानें सांगितलें आहे. याशिवाय नववास्त्वाविषयी कांहीं ठाऊक नाही.

'बृहद्रथ' हा कोण होता याविषयी कांहीं ठाऊक नाही. ऋ. १०. ४९. ६ या मंत्रांत मात्र हें नांव आणखी एकदा आलें आहे.

१९. हे अग्नी, तुला मनु ना-
नाविध जनास प्रकाश [मिळावा
म्हणून] [येथे] स्थापिता झाला.
[हे अग्नी], [तूं] यजनाच्या यो-
गानें जन्मून आणि वाढून [पूर्वी-
पासून] कण्वाच्या घरीं प्रकाशत
आला आहेस, आणि [यास्तवच]
तुला सकल मनुष्ये भजतात,

19. Manu established
thee [here] O Agni, a light
for all people. Born [and]
grown of sacrifice [thou]
hast shone in [the house of]
Kanyva; and [so] men adore
thee.

‘तुर्वीति’ याविषयी तरी इतिहा-
स कांही ठाऊक नाही. मात्र क्र. १.
५४. ६ यांत इंद्रानें त्याला रक्षिलें
असें सांगितलें आहे. क्र. १. ११२.
२३ यांत त्याचें रक्षण अधिदेवांनीं केलें
असें सांगितलें आहे. क्र. १. ६१. ११
यांत इंद्रानें पाण्यांत बुडालेल्या तुर्वीती-
साठीं कोरडी जमीन केली असें सांगि-
तलें आहे. आणि दुसऱ्या दोन मध्यांत-
हि तुर्वीतीला पाण्याच्या पार पाडण्या
असें सांगितलें आहे. (क्र. २. १४.
१२; ४. १९. ६.)

‘राक्षसांविद्ध आमन्ना सारथि
असा अग्नि.....येथें आगो’ = ‘द्वय-

वे महःनयत्.’ हा अर्थ आम्हीं
सायणांस अनुसरून केला आहे, आणि
तो आम्हांस योग्य वाटतो. ‘नयत्’ हें
लेटचें तृतीयपुरुषां एकवचनो रूप
आहे. कितीएकजण ‘अग्नि (राक्षसां-
विद्ध साहाय्यासाठीं)...नेता झाला’
असा अर्थ करितात; परंतु ‘नववास्त्व,
बृहद्रथ आणि तुर्वीति, हे अग्नीनें आ-
पल्या मदतीसाठीं नेले असें कोठेंच
आढळत नाही. शिवाय पूर्वाधीतील अ-
र्थसंदर्भावरून (‘अग्निना.....हवामहे’
या शब्दांवरून) प्रकृत ‘अग्नि..आणो’
हा सायणाचार्यांनीं केलेलाच अर्थ पा-
हिजे असें खचित वाटतें.

१९. भावार्थः—‘हे अग्नी, सकल
मानवांचा आदिपुरुष म्हणजे प्रजापति जो
मनु त्याणें तुला या भूमीवर यज्ञशाळेंत
प्रथम स्थापिला; आणि आमच्या कुळाचा
जो आदिपुरुष कण्व ऋषि त्याच्या घरीं
तूं यज्ञापासून जन्मून आणि यज्ञापासून
मोठा होऊन आजपर्यंत प्रकाशला आ-
हेस. आणि त्यामुळेंच म्हणजे अनादि-
काळापासून मनून तुला स्थापिलें आणि
कण्वानें पूजिलें म्हणून तुला आतां स-

कल लोक भजतात.’ या सूक्ताचा कर्ता
जो प्रस्कण्व तो कण्वकुळांतलं होय हें
ध्यानांत ठेविलें म्हणजे मंत्राचा उत्तरार्थ
सहज समजेल.

‘मनु’ कोण याविषयीं याच सू-
क्ताच्या दहाव्या मंत्रावरील आमची टीप
पहा.

‘यजनाच्या योगानें जन्मून आणि
वाढून’ = ‘ऋतेन जातः उक्षितश् [च].’
म्हणजे यज्ञ अथवा यजनरूपी पूजा क-

त्वेषासो अग्नेर्मवन्तो अर्चयो भीमासो न प्रतीतये ।

रक्षस्विनः सदमिद्यानुमावतो विश्वं समन्त्रिणं दह ॥२०॥११॥

त्वेषासः । अग्नेः । अमऽवन्तः । अर्चयः । भीमासः । न । प्रतिऽइतये ।

रक्षस्विनः । सदम् । इत् । यातुऽमावतः । विश्वम् । सम् । अन्त्रिणम् । दह ।

॥ २० ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

२०. अग्नेः अर्चयः (=ज्वालास्) त्वेषाः (=दीप्ता) , अमवन्तः (=बलवन्तो) , भीमाः (=भयंकराश्) [च] [सन्ति] , प्रतीतये [च] न (=प्रतिबन्धाय न सन्ति = केनापि प्रत्येतुं प्रतिबन्धितुं न शक्यन्ते) । [अतो हे अग्ने,] [त्वं] रक्षस्विनो यातुमावतः (=बलवतो यातुधानान् = प्रचण्डान् असुरान्) विश्वम् अन्त्रिणं [च] (=सकलमपि भक्षकं शत्रुं च) सदम् इत् (=सद्य एव) संदह (=सम्यग् भरमाकुरु) ॥

रण्यासाठीं उत्पन्न केलेला आणि यज्ञ म्हणजे हवि अर्पण करून वाढविलेला. जसा एकादा मुलगा जन्मतो आणि त्यास खाण्यापिण्यास घालून घरी मोठ्या प्रीतीने वाढवितो त्याच्या अर्पण हा कण्याच्या घरी वाढविलेला आहे असा च्यंग्यार्थ आहे.

‘आणि [यास्तवच] तुला’=‘यम्’ संबंधी सर्वनामाचा अर्थ अशा प्रकारे केव्हा केव्हा करावा लागतो याविषयी विशेष लिहावयास नकोच.

‘मनुष्यं’ = ‘कृष्यः’ ‘कृष्टि’ शब्दाचा अर्थ ‘मनुष्य’ असा कसा होतो हे सांगितलें पाहिजे. ‘कृष्टि’ म्हणजे मूळ अर्थ ‘नांगरणाग’; त्यावरून ‘खेती करणाग’; आणि प्राचीन काळीं सर्वत्र मनुष्यं कृष्टि अथवा खेती करून राहत म्हणून साधारण कोणताहि ‘मनुष्य’ असा अर्थ आहे. प्रस्तुत मंत्रांत मंत्र-

वक्ता प्रकण्व ऋषि स्वतः आपणास वगवून इतर लोकांस ‘कृष्यः’ असें म्हणत नाही. ‘कृष्यः’ म्हणजे ‘जन,’ ‘प्रजा,’ ‘लोक’ असा अर्थ वेदांत अनेक ठिकाणी होतो. आणि ऋ. ३. ४९. १ यांत इंद्राविषयीं असें म्हटलें आहे कीं ‘हे ऋत्विजांनो, मोठ्या इंद्राला तुम्ही स्तवा, कारण की ज्या ‘कृष्टि’ (प्रजा, लोक, यजमान) इंद्रास सोम अर्पण करून आपण सोम पितात त्यांची इच्छा पूर्ण होत असते’ (‘शंस महाम् इन्द्रं यस्मिन् विश्वाः आ कृष्यः सोमपाः काममव्ययन्’). ऋ. ५. १९. ३ यांत ‘कृष्टि’ शब्दाचा अर्थ सायणांनी ‘ऋत्विज्’ असा केला आहे. (शिवाय ऋ. ८. ७५. १०; ८. १०३. ३; ९. ८६. ३७; ३. ५९. १ हे मंत्र आणि त्यांज-वरील सायणभाष्य पहा). यावरून

२०. अग्नीच्या ज्वाळा विका-
ळ, प्रतापी, [आणि] भयंकर
[आहेत] [आणि] त्यांचा प्रति-
बंध कोणीहि करू शकत नाही.—
[तर हे अग्नी,] [तूं] प्रचंड रा-
क्षसांला, [आणि] [आम्हांस]
खाणाऱ्या सर्व शत्रूला एकदम जा-
ळून भस्म कर.

उघड दिसून येते की प्राचीन ऋषि
आपणास 'कृष्टि' म्हणजे 'कृषि कर-
णारे' अथवा 'कुणवा करणारे' अ-
थवा 'कुणबी' असे म्हणविण्यास कां-
हींच अनमान करीत नसत. आणि
कृषि करून उत्पन्न केलेलें धान्य त्यांच्या
उपयोगां पडत नसे असेहि नसे. 'ऋ-
षिपंचमीच्या' दिवसां ज्या ऋषींस कृ-

२०. 'हे अग्नी, तुझ्या ज्वाळा, म्ह-
णजे तुझें सर्वत्र पडणारें तेज प्रखर, प्र-
चंड, आणि भयंकर आहे आणि त्याचा
उपमर्द कोणीहि करू शकणार नाही.
तर हे अग्नी, आम्हांस उपद्रव करण्याचें
बळ ज्यांस आहे अशा असुरांस आणि
आम्हांस खातात अथवा बाधा करितात
अशा सर्व शत्रूस तूं एकदम जाळून
नाहीस करून टाक' असे कवीचें ह्मण,
आणि हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे.
उत्तरार्धात जी प्रार्थना आहे, ती पूर्ण
करण्यास अग्नीला सामर्थ्य आहे असें
पूर्वीर्धात सांगितले आहे.

'प्रचंड राक्षसांला'='रक्षस्विनः या-
तुमावतः.' या शब्दांचा अर्थ कितीएक
विद्वान 'राक्षस आणि जादु करणारे'

20. The flames of Agni
are glaring, powerful [and]
awe-inspiring, [and are] not
to be opposed.—Do [thou],
[therefore, Agni], at once
burn down the powerful
demons [and] all [our] con-
suming enemies.

षांने उत्पन्न केलेलें धान्य चालत नाही
ते ऋषि आमच्या घोरानिकांनी आणि
भटजांनी आळीकडे उत्पन्न केलेले
आहेत.

'कण्वाच्या घरी'='कण्वे.' शब्दशः
'कण्वाच्या ठायी', 'कण्वाच्या येथे'
असा अर्थ आहे. हा समीप ध्यानांत
ठेवावी.

असा करितात. पण 'रक्षस्विन' शब्द
ज्या ज्या मंत्रांत आला आहे ते सर्व मंत्र
आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पाहतां,
'बलवान' म्हणजे अर्थास अर्थ सा-
यणाचार्य नित्य देतात आणि तोच खरो-
खर सर्वत्र बसतो व योग्य आहे. (वि-
शेषेंकरून क्र. ८. २२. १८ आणि ८.
६०. ८ हे मंत्र आणि भाष्य पहा).

'[आम्हांस] खाणाऱ्या सर्व शत्रूस'=
'विश्वम् अन्निणम्.' 'अन्ती' याचा अर्थ
'खाणारा' असा आहे. हा शब्द ऋ-
ग्वेदांत पंधरा मंत्रांत आला आहे. ते
सर्व पहातां आणि त्यांजवरील भाष्य
वाचतां 'खाणारे', 'खाऊन टाकणारे',
हाच अर्थ सायणांनी दिला आहे. आणि
सर्व टिकाणी 'खाऊन टाकणाऱ्यापा-

सूक्तम् ३७.

शोरपुत्रः कण्व ऋषिः । मरुतो देवता । गायत्री छन्दः ।

ऋळं वः शर्धो मारुतमनर्वाणं रथेशुभम् ।

कण्वा अभि प्र गायत ॥ १ ॥

ऋळम् । वः । शर्धः । मारुतम् । अनर्वाणम् । रथेशुभम् ।

कण्वाः । अभि । प्र । गायत ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे कण्वाः (= कण्वकुलोत्पन्ना जनाः), वः (= युष्माकं = पुरातनकालात्प्रभृति युष्माभिः पूजितं) ऋळं (= ऋडं - विहरणशीलम्) अनर्वाणं (= शत्रुहीनम् - अजातशत्रुं) रथेशुभं (= स्वकीये रथे वस्थाय शोभमानं) मारुतं शर्धः (= मरुतां शर्धं = मारुतं बलं = मरुतां गणम्) अभिप्रगायत (= अभितः प्रकषेण स्तुध्वम्) ।

सून आम्हांस रक्ष' अशीच प्रार्थना कोणत्याना कोणत्यातरी देवाची केलेली असते. तीन ठिकाणी तर 'खाऊन टाकणाऱ्या राक्षसांपासून आमचे रक्षण कर' असे स्पष्ट विशेषण लावून म्हटलं आहे (ऋ. ६. ५१. १४; ९. १०४. ६; ९. ८६. १०). यावरून 'हे खाऊन टाकणारे' कोण? असा पथ निघतो. आर्य लोकांच्या आसपास राहत होते ते अनार्यजन (कोळी, घोंड इ०) पूर्वी माणसें खात आणि ढंकणी (= ढर्युणी = दस्युनी, म्हणजे कोळगी, भिल्लिणी इ०.) माणसांचे काळोज काढून खातात अशी अजून व्याप्ति आहे. तर हेच लोक असतील असें संभवतें. आखिल्या सारिल्या रानटी लोकांनी भरलेल्या प्रदेशांत सुधारलेले इम्रज लोक गेले आणि आसपासचे रानटी लोक माणसांस मारून खातात आणि केव्हां केव्हां रा-

त्रीच्या वेळीं आपल्या घरावर हत्ता करून आपणासहि खातात असें पाहून 'हे परमेश्वरा, या खाऊन टाकणाऱ्या शत्रूंपासून आम्हांस रक्ष' अशी प्रार्थना त्यांनी केली तर ती किती अवश्य होईल ते आमच्या ध्यानांत सहज येतं. या आर्यावर्तांत आमचे पूर्वज प्रथम वर्त्तामाठीं अगले तेव्हां येथे अगोदर राहणारे रानटी लोक पुष्कळ होते इतकेंच नाही, पण ते फार प्रबळ होते; आणि त्या अनार्य ('दस्यु', 'दास', 'अवत', 'अश्रद्ध', 'अयज्ञ', 'अयज्यु', 'अकर्मा', 'अन्यव्रत' - भिन्नधर्माचे, 'कृष्णयोनि' - काळ्या जातीपासून झालेले), अशा लोकांपासून आमचे संरक्षण करावे आणि त्यांच्या वर आमचा अमल बसे असें करावे अशी प्रार्थना देवांस केलेली वेदांत पुष्कळ ठिकाणी आली आहे.

सूक्त ३७.

ऋषि-पूर्वीच्या सूक्ताचा 'कर्ता' जो घोराचा पुत्र कण्व तोच. देवता-मरुत्. वृत्त-गायत्री.

१. हे कण्वांनो, चंचळ, निःशत्रु, [आणि] रथारूढ [असा जो] तुमचा मरुद्रण त्याजप्रत [तुम्ही] गा.

१. हे सूक्त मरुतांविषयी आहे. आणि मंत्रवक्ता म्हणतो, 'हे कण्वांनो, चंचळ मूलाप्रमाणे जिंकडे तिकडे धांवणारा, अज्ञातशत्रु म्हणजे ज्याला जिकणारा कोणी नाही, आणि रथारूढ होऊन जाणारा असा जो तुमच्या मरुतांचा गण त्याची तुम्ही स्तुति गा.'

सूक्तकर्ता कण्वकुळांतील प्रस्कण्व म्हणून मनुष्य आहे; आणि 'हे कण्वांनो, तुम्ही आपल्या मरुद्रणाला गा' असे म्हणतो, 'आम्ही आपल्या मरुद्रणाला गाऊया' असे म्हणत नाही, यावरून काय समजावयाचे? दोहीतून एक उचर असावे: 'तुमच्या मरुद्रणास गा' म्हणजे तुम्ही आणि मी प्रस्कण्व असे कण्वकुळांतील मनुष्य 'आमच्या मरुद्रणास गाऊया असा अर्थ असेल एक; किंवा या सूक्ताचा कर्ता अथवा द्रष्टा प्रस्कण्व असे संप्रदायावरून मानण्याची चाल पडली आहे तथापि खरोखर कर्ता कोणीतरी दुसरा कवि असून त्याला कण्वकुळांतील मनुष्यांनी मरुद्रणाविषयी स्तोत्र रचण्याच्या कामी योजिल्यावरून तो कण्वांस म्हणतो 'तुम्ही आपल्या मरुद्रणास गा; आणि

HYMN 37.

To the Maruts or the Storm-Gods.

By the same author as that of the previous hymn. Metre—Gāyatrī.

1. Sing forth, ye Kanvas, the praises of your host of Maruts, playful, free from enemies, [and] shining in [their] car;

हे स्तोत्र दुसऱ्याने रचिले तरी कण्वकुळांतील लोक फार दिवस आपल्या घरी भजनाप्रमाणे म्हणत असत त्यामुळे वेगवेगळ्या ब्रह्मकुळांतील सूक्ते घेऊन वेदव्यासाने जेव्हा 'ऋग्वेद संहिता' म्हणजे 'गाथा' केली तेव्हा कण्वकुळांतून मिळविलेली सूक्ते ती कण्वकुलोत्पन्न प्रसिद्ध (ऋ. ८. ३. ९; १. ४४. ६; १. ४५. ३) अशा प्रस्कण्वाची अशी समजूत सहज झाली असेल. ह्या उचरपक्षाचा विचार करण्यासारखा आहे असे आपले वाटते. कारण तो ~~कण्व~~ ठरला तर पुष्कळ सूक्तांस तो लागू होईल आणि या मंत्रासारख्या दुसऱ्या मंत्रांवरिलहि अडचण नाहीशी होईल.

'मरुद्रण' :- 'मारुतं शर्धः.' 'शर्ध' शब्द अकारान्त पुंलिङ्गी आहे आणि सकारान्त नपुंसकहि आहे. या ठिकाणी 'क्रीळ' आणि 'मारुत' या विशेषणांच्या संबंधाने सकारान्त नपुंसकालगी 'शर्धस्' शब्दाचा प्रयोग आणि 'अनवाणम्' व 'रथेशुभम्' या विशेषणांच्या संबंधाने अकारान्त पुंलिङ्गी 'शर्ध' शब्दाचा प्रयोग आहे असे समजावे. 'मरुद्रण'

ये पृषतीभिर्ऋष्टिभिः साकं वाशीभिर्गञ्जिभिः ।

अजायन्त स्वभानवः ॥ २ ॥

ये । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । साकम् । वाशीभिः । अञ्जिभिः ।

अजायन्त । स्वभानवः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. ये स्वभानवः (=स्वकीयदीप्तिपुक्ता) [मरुतः] [निज]पृषतीभिः (=स्वस्व-वाहनमृता या विन्दुयुक्ता मृग्यरताभिः) [साकं], [निज]ऋष्टिभिः (=अंसेषु धृतैरायुधविशेषैः) [साकं], [निज]वाशीभिः (=आराख्यैर्निजायुधैः) [साकं]. [निजैः] अञ्जिभिः (=आभरणैश्च) [च] साकम्[एव] अजायन्त ॥

आजन्मेव पृषत्यादिभिर्युक्ताः सन्तीति भावः ।

असें म्हणण्याचें कारण हें कीं मरुत् हे पुष्कळ आहेत. पण ते किती आहेत त्याची परिगणना निश्चयाने कोठें सांगितलेली नाही. तथापि ऋ. ८. १६. ८ यांत 'मरुत्' एकशें ऐशीं आहेत (त्रिः षष्टिः त्वा मरुतः ववृधानाः उस्त्राः इव इ०) आणि ऋ. १. १३३. ६ यांत ते नुस्ते सत्तावीस आहेत असें सांगितलें आहे.

'रथारूढ' = 'रथेशुभ' मरुदेवंहि इतर देवांप्रमाणें रथांत बसून जातात असें वेदांत सांगितलें आहे. "अंसेषु वः ऋष्टयः पत्सु खादयः.....मरुतः रथेशुभः" ते सान्याच्या रथांत बसून जातात आणि त्या रथांस सान्याचीं चाकं आहेत असें सांगितलें आहे. (ऋ. ५. ५७. १; १. ६४. ११; १. ८८.

५; १. ८८. १, २.) त्यांच्या रथांस टिपक्याटिपक्याच्या हरिणी जोडलेल्या असतात असें सांगितलें आहे (पुढचा मंत्र पहा; शिवाय ऋ. ८. ७. २० पहा). मरुतांच्या रथांविषयी वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं उल्लेख आला आहे. 'मरुत्' म्हणजे वादळें अथवा वारे तेच देव असें आहे त्यापेक्षां त्यांच्या रथांस हरिणी जोडल्या असतात हें म्हणणें अगदी योग्य आहे. हरणें मैदानांत धांवत असतांना ज्याणें पाहिलीं असतील त्याला हरणांपेक्षां दुसरें कोणतें जनावर वाऱ्याचा रथ ओढण्यास अधिक योग्य आहे असें वाटेले ?

मरुतांविषयीं सूक्त ६. मं. ५. याजवरची टीप ४० व्या पृष्ठावर पहा.

२. जे स्वतेजस्क [मरुत्] [आपल्या] हरिणी, [आपले] भाले, [आपले] कुठार, [आणि आपले] अलंकार यांसंहितच जन्मले.

2. The self-luminous Maruts who were born with [their] does, [their] spears, [their] axes [and their] ornaments.

२. वेदांत ए० कळ ठिकाणीं मरुतां-विषयीं जें वर्णन येतें त्यांत असें सांगितलें आहे कीं, मरुतांच्या रथास हरिणी जोडलेल्या असतात, बैल अथवा घोडे जोडलेले नसतात, त्यांच्या सांगावर भाले असतात; त्यांजवळ कुठार अथवा परशु ही आयुधे असतात आणि त्यांच्या आंगावर अलंकार घातलेले असतात. ह्या वर्णनास अनुलक्षून मंत्रवक्ता म्हणतो कीं, 'मरुतां ह्य वस्तु माषाह्न मिळालेल्या नाहीत. ते जेव्हां मथम उत्पन्न झाले तेव्हांच ते आपल्या हरिणांसकट. आपल्या भाल्यांसकट, आपल्या कुठारांसकट, आणि आपल्या आभरणांसकटच उत्पन्न झाले.' असें जे मरुत् "त्यांजप्रत तुम्ही गा" असा पूर्व मंत्राशी संबंध आहे.

'हरिणी' = 'पृषती.' क्र. १. ६४. ८ याजवर सायणाचार्य म्हणतात कीं, 'पृषती' म्हणजे मरुतांच्या ज्या वाहनभूत "पांढऱ्या टिपक्यांच्या हरिणी त्यांचे नांव "होय असें इतिहासकारांचे म्हणणे आहे "आणि अनेकवर्णांच्या ज्या दगांच्या मालिका त्याच पृषती होत असें निरुक्तकारांचे मत होय." आम्हांस वाटते दोघांचेहि म्हणणे खरे आहे. वायुरूपी ज्या देवता तेच मरुत्; आणि वायु फार वेगानें धांवतात; तेव्हां आकाशमार्गानें धांवणाऱ्या मरुतांस (म्हणजे वाऱ्यांस

अथवा वावटलींस) आकाशांत फिरणाऱ्या ज्या अनेक मेघमालिका त्यांजवर बसून हे वावटळीचे देव जातात असें म्हणणें यांत काहीं ओटाताण नाही; आणि हरिणीप्रमाणें चपल वाहन दुसरें नाही त्यांपेक्षा चित्रविचित्र रंगांचे जे दृग त्यांच कोणी एक चित्रविचित्र टिपक्यांच्या हरिणी त्यांस आपल्या रथाम जोडून वावटळी ज्या तेच कोणी (मरुत्) देव फार वेगानें धांवतात असें रूपक करणें हें केवळ स्वाभाविक आहे. 'पृषती' याचा अर्थ सायणाचार्य आम्हीं केल्याप्रमाणेंच बहुतकरून करितात. क्र. १. ३६. २ यांत ते 'वडवा' म्हणजे 'घोव्या' असा अर्थ करितात; परंतु तेथें त्यांचा अर्थ हरिणीरूपी घोव्या असा समजावयाचा. नितिक विद्वान्, 'पृषती' म्हणजे घोव्या असाच सर्वत्र अर्थ समजतात, पण आम्हांस वाटते तें बरोबर नाही. मेघमालिकेवर जाणें म्हणजे त्वरित जाणें याविषयीं कालिदासविक्रमोर्वशी अंक ५ यांत "अचिरपभाविलसितैः पताकिना । सुरकार्मुकाभिनवचित्रशोभिना । गमितेन खेलगमने विमानता । नय मां नवेन वसति पयोमुचा" असें आहे तें पहा.

'भाले' = 'ऋष्यः.' 'भाले' हा अर्थ सायणांनीं केलेला नाही. ते आयुधविशेष इतकेच म्हणतात. परंतु क्र. १.

इहेव शृण्व एषां कशा हस्तेषु वदन् ।

नि यामन् चित्रम् अने ॥ ३ ॥^१

इहऽइव । शृण्वे । एषाम् । कशाः । हस्तेषु । यत् । वदन् ।

नि । यामन् । चित्रम् । ऋञ्जले ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. एषां (=मस्तां) कशाः (=प्रतोदाः स्वस्ववाहनताडनहेतवो) [दूरा अपि] यद् हस्तेषु वदन् (=ध्वनिं कुर्वन्ति) [तद्] [अहम्] इहेव शृण्वे (=शृणोमि) । [पश्य पश्य] [ताः कशा] यामन् (=यामनि=मार्गं) [एनान्म-स्तः] चित्रं (=सुन्दरं यथा भवति तथा) ऋञ्जते (=प्रसाधयन्ति=अलंकुर्वन्ति)॥

द. ४. ७; ५. ४१. ११ आणि ५. ५. ७.
६ या तीन मंत्रांत हीं आयुधं मस्तू खा-
गावर घेतात असें आहे आणि ऋ. ५.
५. २. ६ यांत 'उंच ऋष्टि' (ऋष्याः
ऋष्टीः असृक्षत) मेष फोडण्यासाठीं म-
स्तांनीं फेकल्या असें आहे आणि ऋ. १.
१६६. ४ यांत ऋष्टि 'पुढें सारिल्या'
(प्रयताम ऋष्टिषु) असें आहे त्यापेक्षां
द्या 'ऋष्टि' म्हणजे 'जाले' होत असें
अनुमान चांगलें होतें.

'कुठार' = 'वाशी.' सायणाचार्य
येथें किकाळी अथवा शत्रूच्या सेनेला
भिवविण्याकरितां ठोकलेली आरोळी
असें म्हणतात. पण तो अर्थ येथें संभ-
वत नाही. यास्तव ऋ. १. ८८. ३ या-
जवरील 'अथि तनुषु वाशीः' या पदांवर
त्यांचें "शत्रूणाम् आक्रोशकम् आराख्यम्

आयुधम्" शत्रूला रडविणारें आर
नांवाचें शस्त्र) असें भाष्य आहे. आणि
ऋ. ५. ५. ३. ४ यांतील 'वाशीषु' या-
जवर त्यांचें भाष्य "वाशीषु आयुधेषु"
असें आहे आणि ऋ. ५. ५. ७. २ यां-
तील 'वाशीमन्तः' याचा अर्थ त्यांणीं
"वाशीति तक्षणसाधनमायुधम् । तद्वन्तः"
(=वाशी म्हणजे तोडण्याचें एक हत्यार
तें आहे ज्यांस ते) असा केला आहे
त्या सर्वांवर नजर ठेवून आम्हीं 'कुठार'
असा अर्थ केला आहे.

'स्वतेजस्क' = 'स्वभानवः.' 'स्व-
भानु' हें विशेषण जसें अग्नीला लाविलेलें
आढळतें तसेंच मस्तांसहि पुष्कळ ठि-
काणीं लाविलेलें आहे. (ऋ. ५. ५. ३.
४; ५. ५. ४. १; ६. ४८. १२ आणि
८. २०. ४ पहा).

३. [त्यांचे] चाबूक त्यांच्या हातांत वाजतात ते येथे [च] जणुं मला ऐकूं येत आहेत. [मरु-देव] मार्गी [येतां येतां] त्यांस त्यांचे चाबूक सुंदर शोभवीत आहेत [ते पहा].

3. I hear as if close at hand their whips as [they] resound in their hands. [Lo, the whips] adorn [them] beautifully on [their] way.

३. ऋषि म्हणतो कीं, 'मरुत् देव रथांत बसून आपल्या हरिणींस. चाबकांनीं मारीत मारीत येत आहेत, आणि ते दूर आहेत तरी त्या त्यांच्या चाबकांचा आवाज मग येथेच जणुं ऐकूं येत आहे. ते जसजसे आकाशमार्गानें येत आहेत तसतसे त्यांचे चाबूक त्यांस किती सुंदर रीतीनें शोभवीत आहेत पहा !' मरुत् रथांत बसून जातात म्हणून पूर्वीं मांगितलेंच आहे. त्यांच्या रथास हरिणी जोडलेल्या असल्यामुळे ते मोठ्या झपाट्यानें जात आहेत आणि त्यांनीं हातांत चाबूक घेतले आहेत ते जणुं काय फार सुंदर प्रत्यक्षच दृष्टीस पडत आहेत, आणि त्यांचा आवाज जणुं काय प्रत्यक्षच ऐकूं येत आहे, अशी ऋषि कल्पना करीत आहे.

या मंत्राचा तृतीय म्हणजे अंत्य चरण जरा कठिण आहे. 'नियामन् चित्रम् ऋजते' याचा अर्थ सायणाचार्य "चाबकांचा ध्वनि यामन् म्हणजे सं- 'मार्मांत चित्रं म्हणजे नानाविध [शीर्य] 'निऋजते म्हणजे विशेषेंकरून शो- "भवितात" असा करितात. आतां

'यामन्' म्हणजे युद्ध अथवा संग्राम हा अर्थ जरी (ऋ. ४. २७. ४ आणि ४. २६. २ यांजवरील भाष्यावरून) सिद्ध होतो, तथापि येथे तो चांगला संभवत नाही. आणि 'यामन्' म्हणजे मरुतांचा जो मार्ग तो असा अर्थ पुष्कळ टिकाणीं वेदांत आलेला आहे. शिवाय 'चित्रम्' या विशेषणाच्या निर्व्वाहासाठीं 'शीर्य' याचा अध्याहार करावा लागतो, आणि तो ओढाताणीनेंहि करितां येत नाही. आम्ही 'चित्रम्' म्हणजे 'सुंदर' ('सुंदर रीतीनें') असा अर्थ केला आहे त्यास प्रमाण ~~ऋ. ४. २७. ४~~ ५. याजवरील ~~मध्य~~ भाष्य होय.

आतां 'निऋजते' याचा अर्थ 'वश करितात', 'जिकितात' असा होतो असें (ऋ. ८. १०. ४ त्वं हि सत्यः मघवन् अनानतः वृथा भूरि निऋजसे, आणि १०. १४०. २ विश्वा भुवना निऋजसे यांवरून) दिसतें तथापि प्रस्तुत मंत्रांत 'यामन् निऋजते' याचा अर्थ 'संग्रामांत मरुत् जिकितात' असा करूं गेलें तर 'शत्रून्' या अनपेक्षित पदाचा अध्याहार करावा लागेल आणि

प्र वः शर्धाय घृष्वये त्वेषदुम्नाय शुष्मिणे ।
देवन्तं ब्रह्म गायत ॥ ४ ॥

प्र । वः । शर्धाय । घृष्वये । त्वेषदुम्नाय । शुष्मिणे ।
देवन्तम् । ब्रह्म । गायत ॥ ४ ॥

प्र शंस गोष्वद्यं क्रीळं यच्छर्धो मारुतम् ।
जम्भे रसस्य वावृधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

प्र । शंस । गोषु । अद्यम् । क्रीळम् । यत् । शर्धः । मारुतम् ।
जम्भे । रसस्य । वावृधे ॥ ५ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

४. [हे कृष्णः], [यूर्यं] वः (= युष्मार्कं संबन्धिने) घृष्वये (= शत्रुवर्षकाय = प्रतापिने), त्वेषदुम्नाय (= दीप्यमानयशसे), शुष्मिणे (= बलवते) [मारु-
ताय] शर्धाय (= मरुत्समूहस्याय बलाय = मरुतां गणाय) देवन्तं (= देवदन्तं =
देवप्रसादाढ्यं) ब्रह्म (= स्तोत्रं) प्रगायत (= प्रकर्षेण गायत) ॥

५. यत् मारुतं शर्धः (= मरुतां शर्धः = मरुध्रणः) गोषु वृषभं :
गोषु वृषभ इव) क्रीळं (= विहारोपेतम्) [अस्ति] [तत्] प्रशंस (= प्रकर्षेण
स्तुहि) । [तत् शर्धः] रसस्य जम्भे (= पयोरसस्य भक्षणे = पयोरसभक्षणेन)
वावृधे (= वृद्धमस्ति) ॥

‘चित्रम्’ याचा चांगला निर्वाह लाग-
णार नाही. तथापि ‘ते (मरुत्) युद्धांत
सुंदर रीतीने जिंकतात’ असे, अथवा
‘सुंदर मरुध्रण (= चित्रं मारुतं शर्धः)
युद्धांत [शत्रूंंस] जिंकून टाकितो’ असे
भाषांतर होऊ शकेल; मात्र मग पूर्वा-

धीचा भावार्थ ‘मरुत् लढाईत लढतांना
आपल्या हरिणींस चावकांनी मारिता-
हेत त्या चावकांचा आवाज मला जणुं
येथे ऐकू येत आहे’ असा करावा
लागेला.

४. [हे कण्वांनो], [तुम्ही] आपल्या प्रतापी, महातेजस्क आणि बलवान् [मरुद्] गणासाठी देवांनी दिलेलें स्तोत्र गा.

५. गार्हमध्ये [जसा] गोहरा [खेळाडू असतो तसा] खेळाडू जो मरुतांचा गण त्याची स्तुति गा. [दुग्ध]रस पिऊन [पिऊन] [तो] पुष्ट झाला आहे.

४ हा मंत्र उगडन आहे. तीन चार शब्दांविषयी मात्र थोडेंसे मागितले पाहिजे. 'तुम्ही' आपल्या' = 'वः' या मंत्राचा कर्ता कण्वांस (म्हणजे कण्वकुळांत उत्पन्न झालेल्या उपासकांस) म्हणतो आहे; आणि कण्वकुळांत मरुद्गणाची भक्ति फार दिवसांनी चालत आली आहे आणि त्या देवांविषयी स्तोत्र गाण्यास कण्वांनी स्तोत्रवचनां ऋषीस सांगितल्यावरून 'तुमच्या मरुद्गणास' असें म्हणतो. याच सूक्ताच्या पहिल्या मंत्रावरची टीप पहा.

'प्रतापी' = 'वृष्वये'. अक्षरशः अर्थ 'राजगारा' (= 'शत्रूणां वर्षकम्, सायणाचार्य'). ऋग्वेदांत 'वृष्वि' शब्द ज्यांत आला आहे असे पुष्कळ मंत्र आहेत, त्या सर्वांवरील सायणभाष्य पाहून हा त्याणीं येथें केलेला अर्थ आम्हीं कायम ठेविला आहे.

'[मरुद्गणासाठी]' = '[मारुताय] शर्धाय'. या ठिकाणीं 'शर्ध' शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य 'बळ' असा करितात. पण क. १. १२७. ६; २. १. ६ आणि

4. Sing forth, [ye Kanvas], the god-given hymn in honor of your victorious, splendidly glorious [and] mighty Host [of Maruts].

5. Praise the Host of the Maruts that [is] [as] a frolicsome bull among the cows. [It] has grown fat by drinking the essence [of the milk].

२. ३. ३ या मंत्रांवरील त्यांचेंच भाष्य पहा.

'देवांनी दिलेलें स्तोत्र गा' = 'प्र..... देवचं ब्रह्म गायत.' क. ८. ३२. २७ यांत 'प्र व उग्राय निष्टुरे अषाढ्वाय प्रसन्निगे । देवचं ब्रह्म गायत' (= 'पराक्रमी, शत्रूस जमीनदोस्त करणारा, अपराजित आणि विजयशाली जो तुमचा इंद्र त्यासाठी तुम्हां देवांनी दिलेलें स्तोत्र गा') असें इंद्राविषयी म्हटलें आहे. 'देवांनी दिलेलें स्तोत्र' म्हणजे काय ? आम्हांस असें वाटतें कीं मंत्रवक्ता ऋषि आपलें स्तोत्र देवप्रेरित अथवा देवप्रणीत आहे, आपण मनुष्यानें रचिलेलें नव्हे असें मानून बोलत आहे. या कारणासाठी प्रस्तुत मंत्र मोठ्या महत्त्वाचा आहे असें समजलें पाहिजे.

५ 'गार्हमध्ये जसा एकादा तरुण गोहरा बोकळतो तसा आकाशांतील अभ्रमालिकारूप गार्हत बोकळणारा जो मरुद्गण त्याची स्तुति करा. तो मरुद्गण त्या गार्हाचा दुग्धरस पिऊन पिऊन पुष्ट झालेला आहे' असा आमच्या भाष्यतराचा

को वो वर्षिष्ठ आ नरो दिवश्च गमश्च धृतयः ।

यत्सीमन्तं न धूनुथ ॥ ६ ॥

कः । वः । वर्षिष्ठः । आ । नरः । दिवः । च । गमः । च । धृतयः ।

यत् । सीम् । अन्तम् । न । धूनुथ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे नरः (= शूरा) [मरुतः], हे दिवश्च गमश्च धृतयः (= यावापृथिव्योः कम्पनकारिणः), वः (= युष्माकं मध्ये) वर्षिष्ठ आ (= आसमन्ताद् वृद्धतमः = उच्छिन्नतमः) कः ? यद् (= यस्माद्) [यूयं] सीम्, (= एते = यावापृथिवी), अन्तं न (= वृक्षाममिव), धूनुथ (= चालयथ) ॥

भावार्थ आहे. यांतून पहिले वाक्य तर उघडच आहे. परंतु 'जम्भे रसस्य वा-
वृधे' "[दुग्ध] रस पिऊन [पिऊन]
[तो] पुष्ट झाला आहे" हा शेवटला
चरण फार कठिण आहे. त्यांतील
'जम्भे' शब्दाचा अर्थ नीट समजत
नाहीं. 'जम्भ' हा शब्द ऋग्वेदांत पु-
ष्कळ ठिकाणी आला आहे. पण त्या-
चा अर्थ 'दांत,' 'दाढ,' अग्नीची 'ज्वा-
लारूपी दाढ' असा होतो आणि बहुत
करून नित्य अनेकवचनांत आढळतो.
एकवचना प्रयोग प्रस्तुत मंत्रांत आला
आहे तितकाच दिमतो. 'जम्भ' वा
धातूचीं रूपे आलीं आहेत तीं 'नाश
करणे' या अर्थी आलीं आहेत. 'जम्भे
रसस्य वावृधे' याचा शब्दशः अर्थ 'र-
साच्या दांतांत वाढला' इतकाच होतो.
'जम्भ' म्हणजे दांत असा अर्थ होतो
त्यापेक्षा 'जम्भ' धातूचा मूळ अर्थ
'चावणे', 'ग्वाणे', 'भक्षण करणे' असा

असावा अशी अटकळ करून 'जम्भे
रसस्य' याचा अर्थ कदाचित् 'रसाने
भक्षणी' असा होऊ शकेल असें सम-
जून आम्ही '[दुग्ध] रस पिऊन [पि-
ऊन] [तो] पुष्ट झाला आहे' असें
भाषांतर केले आहे; पण तें केवळ नि-
वृत्तिसाठीच असें म्हणणें भाग आहे.

सायणाचार्य सगळ्या मंत्राचा अर्थ करि-
तात तो असा:- "गाईमध्ये म्हणजे मरु-
तांची माता जी पुत्रि गाय ती आणि दु-
सऱ्या गाईमध्ये स्थित आणि अहनीय
"आणि विहारयुक्त असें जें मरुतांचें तेज
"त्याची स्तुति कर. गौक्षीररूपी रसाचें
"जें तें तेज तें जभांत म्हणजे मुखांत
"अथवा उदरांत वाढलें." परंतु 'शर्धः'
याचा अर्थ मूळचा जरी 'तेज' अथवा
'शक्ति', 'बल' असा होतो तरी 'मरुतं
शर्धः' म्हणजे 'मरुतांचा गण' असा अर्थ
होतो. मरुतांचें तेज असा नाहीं याविषयीं
पूर्वीच्या मंत्रावरील टीप पहा.

६. हे शूर [मरुत्] हो, हे स्वर्गांत आणि पृथ्वीतें कांपविणारे हो, तुम्हांतून सगळ्यांत उंच कोण [आहे]? कारण कीं [तुम्ही] त्या [बावापृथ्वी]स [वृक्षाच्या] शे-
ड्याप्रमाणें घुसळीत असतां.

6. Which of you, O brave [Maruts], O shakers of the heaven and of the earth, [is] the highest? since you shake them like the top [of a tree.]

जर 'रस' हें राक्षसांचें किंवा काहीं घातक आणि बाधक वस्तूचें विशेष नांव असेल, तर [मरुद्गण] रसाचा नाश कर-
ण्यासाठीं वाटलेला आहे' (रसं जम्भितुं नाशयितुं वादृधे) असा अर्थ चांगला संभवेल. पण 'रस' हें तशा प्रकारचें विशेषनाम आहे कीं नाहीं हें शांपून काढण्यास जितकीं ब्राह्मणुदिक मंथांची

साधनें पाहिजेत तितकीं अजून उपलब्ध नाहींत. एकंदरीत इतकें म्हणणें अवश्य आहे कीं ऋग्वेदांत दुर्गासांगिते किती-
एक अगम्य मंत्र आणि मंत्रांचे भाग आहेत त्यांतोळ ब्या मंत्राचा तृतीय चरण होय, पुढें केव्हां याच्या नव्या अर्थाचा शोध लागेल तेव्हां लागेल असें म्हणून सांप्रत संतोष मानावा.

६. ऋषींचे हयः— 'हे शूर आणि बावापृथ्वीस हालवून टाकणारे मरुतां-
नो, तुम्ही पृथ्वीस आणि स्वर्गास एकादें लहानसें झाड असावें आणि तें बुधापा-
सून शेव्यापर्यंत सहज हालवावें तसें हा-
लवितां, तर इतका उंच तुम्हांत जो आहे तो कोण ?'

'सगळ्यांत उंच'—'वांषष्ठः.' वेव्याक-
रण म्हणतात कीं 'वृद्ध' शब्दापासून तमर्थ 'इष्ट' प्रत्यय लागून हें विशेषण झालें आहे. हें खरें असेल तर हा 'वृद्ध' शब्द उंच या अर्थी समजला पाहिजे. वस्तुतः ज्या धातूपासून 'वर्ष्म' (उंची) हें नाम निघालें आहे त्यापासून 'वांष्मन्' अथवा 'वांषिन्' असें एकादें

विशेषण पूर्वीं असावें आणि त्याला 'इष्ट' प्रत्यय लागून 'वांषष्ठ' (परम उच्च) हा शब्द झालेला आहे. ऋ. ४. ३१. १५.; ६. ४५. ३१; आणि ९. २०. ३-४. या मंत्रांवरचें सायम्भ्य पहा. तेंच ते 'उंच' असा अर्थ करितात.

'त्या [बावापृथ्वी]स'—'सीम्.' 'सीम्' हें जरी रूपानें अव्ययासारखें आहे तरी तें वस्तुतः पुरुषवाचक सर्व-
नाम असून सर्वलिंगी, सर्वपुरुषा, आणि सर्ववचनी आहे. म्हणून त्याचा अर्थ 'त्याला', 'तिला', 'त्यांजला' 'त्यां [उ-
भयतां]ला' असा होतो. ऋ. १. ६१. ११; १. २५. २; आणि ३. ५४. ६. हे मंत्र आणि त्यांजवरील मायणभाष्य

नि वो यामाय मानुषो दध्रे उग्राय मन्यवे ।

जिहीत पर्वतो गिरिः ॥ ७ ॥

नि । वः । यामाय । मानुषः । दध्रे । उग्राय । मन्यवे ।

जिहीत । पर्वतः । गिरिः ॥ ७ ॥

येषामग्नेषु पृथिवी जुजुर्वी इव विशपतिः ।

भिया यामेषु रेजते ॥ ८ ॥

येषाम् । अग्नेषु । पृथिवी । जुजुर्वी इव । विशपतिः ।

भिया । यामेषु । रेजते ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. [हं मरुतः], वो (=युष्माकं) यामाय (=यानु=गमनार्थं=गमनसमये) मानुष. (=मनुष्यो) निदध्रे (=आत्मानं न्यक् स्थापयति), उग्राय मन्यवे (=तीव्राय क्रो-
धाय=तीव्रक्रोधसमये) [निदध्रे=आत्मानं न्यक् स्थापयति] । [वो यामसमये उग्र-
मन्युसमये च] पर्वतो गिरिः (=बहुविधपर्वयुक्तः शिखरी) [अपि] जिहीत (=युष्माकं
मार्गं विसृज्य गच्छेत्) ॥

८. येषां [मरुताम्] अग्नेषु (=गमनेषु) यामेषु (=मार्गक्रमणेषु) [च] पृथ्वी,
जुजुर्वी विशपतिरिव (=जीर्णां गृहीव =वयोहानिरोगादिना शिथिलः कश्चिद् बृद्ध-
मनुष्य इव) भिया रेजते (=कम्पते) ॥

पहा. प्रस्तुत मंत्रांत 'साम्' थाचा अर्थ म्हणजे 'वारं', 'पवन', 'वावटळी' तेच
'यावापृथिवी' (यौक्ष ग्मा च) यांजकडे देव अथवा त्यांच्या अधिदेवता होत
न घेतां 'सर्व वाजूनी' असा सायणाचार्य त्यापेक्षां ते सकळ शुलोकास व भूलो-
करितात तो त्यांच्याच आधारावरून कास कसे हालवितात तें वादळें पाहि-
चित्य समजला पाहिजे. लेल्या मनुष्यास सांगावयास नको.

'बुसळीत असतां'='धूनुथ.' मरुत्

७. [हे मरुतांनो], तुमच्या दवडीसरशीं मनुष्य [दबून खालीं वसतो]; [तुमच्या] प्रबळ झपाट्या-सरशीं [मनुष्य] दबून खालीं वसतो, गांठाळ पर्वतालाहि चलन करावें लागतें.

८. ज्यू [मरुतां]च्या गमनांच्या वेळीं [आणि] दवडींच्या वेळीं [ही] पृथ्वी वृद्ध मनुष्याप्रमाणें भयानें कांपत असते.

७. 'दवडाः सरशी' = 'यामाय.' म्हणजे तुम्ही चालू लागलां म्हणजे, तुम्हीं जाऊं लागलां म्हणजे. = 'प्रबळ झपाट्या-सरशी' = 'उग्राय मन्यवे.' म्हणजे तुम्ही मोठ्या झपाट्यानें जाऊं लागलां म्हणजे. = 'दबून खालीं वसतो' = 'निद्रे.' अक्षरशः अर्थ, 'खालीं धरिला जातो.' मयणाचार्य अर्थ जरा निराळा करितात. पण क्र. ९. ३५. ६; १. ४८. ३ आणि १०. १२. ७ या मंत्रांवरील भाष्यांत तेच 'धृ' धातूचा 'आत्मानं स्थापय' म्हणजे 'राहणें' असा अर्थ करितात तो पहा. = 'गांठाळ पर्वत' = 'पर्वतो गिरिः'. 'पर्वत' हें या मंत्रांत विशेषण होय. आणि 'गांठाळ पर्वत' म्हणजे जरी साधारण पर्वत असं म्हटल्यास संभवेत तथापि 'गांठी गांठी असलेला अश्वरूपी पर्वत' असा अर्थ इष्ट दिसतो. अश्ववाचक जे शब्द ते

7. Down does man bend himself at your march, down, [Maruts], at [your] mighty violence; the knotty mountain [itself] shall yield.

8. Maruts—under whose courses [and] marches the earth trembles with fear like an old sire.

पर्वतवाचक वेदांत होतात असें पूर्वी सांगितलेंच आहे.

८ 'मरुत् चालू लागले म्हणजे इतक्या झपाट्यानें चालतात आणि त्यांचा भार अशा प्रकारचा असतो कीं, त्या वेळीं त्यांच्या खालीं असलेली पृथिवी एकाद्या म्हाताऱ्या बोवाप्रमाणें भयानें थरथरां कांपते,' असा भावार्थ आहे.

• 'गमनांच्या वेळीं [आणि] दवडींच्या वेळीं' = 'अज्मेषु यामेषु.' 'अज्म' आणि 'याम' हे दोनी शब्द समानार्थकच आहेत; परंतु केवळ आदरार्थ एकच अर्थाच्या दोन शब्दांचा प्रयोग केला आहे. जसें आपण मराठींत 'ध्यानीं मनीं', 'मुलें बाळें', 'वनीं काननीं', 'रानोमाळ', 'कुटुंब कलत्र' असे प्रयोग करितों तसा हा समजला पाहिजे. 'अज्म' म्हणजे 'गमन' याविषयीं खालीं १० व्या मंत्रावरचें आणि क्र. ५. ८७. ७ यांवरचें सायणभाष्य पाहा.

स्थिरं हि ज्ञानमेषां वयो मातुर्निरेतवे ।

यत्सीमनु द्विता शवः ॥ ९ ॥

स्थिरम् । हि । ज्ञानम् । एषाम् । वयः । मातुः । निःऽएतवे ।

यत् । सीम् । अनु । द्विता । शवः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. एषां वीनां (= मरुद्रूपाणां पक्षिणां) ज्ञानं (= जन्मस्थानं) मातुः (= मातुरुद-
रात् = ज्ञानात् = आकाशात्) निरेतवे (= निरेतुम् एषां निर्गमनाय) स्थिरं हि । यद्
(= यस्मात्) शवः (= एषां मातुर्बलं) सीम् अनु (: एतान्मरुतामुद्दिश्य = एतेषां
बलापेक्षया) द्विता (= द्वित्वेन = द्विगुणं) [वर्तते] ॥

मरुद्भ्यो मरुतां मातुर्बलीयस्त्वात् मरुतो यथामुखं जन्मस्थानान्निर्गच्छेयुस्तथा
तज्जन्मस्थानं मातुर्योनिः । आकाशमिति यावत् । स्थिरमनलं वर्तत इति भावः ॥

‘वृद्ध मनुष्याप्रमाणे’ = ‘जुजुर्वान् इव
विश्रपतिः.’ म्हणजे, वादळ मोठ्या झपाट्याने
चालू लागलं म्हणजे मुलंबाळं होऊन क्षीण
झालेला एकादा म्हातारा मनुष्य वाऱ्याचा
झपाटा सोसण्यास शक्ति नसल्यामुळे

जसा कांपतो तशी विचारी पृथिवी कां-
पते असा या उपमेचा अर्थ आहे. ‘वि-
श्रपति’ याचा जो आम्ही अर्थ केला
आहे त्याला ऋ. ७. ५५. ५. या मंत्रा-
वर्याल सायणभाष्याचा आधार आहे.

९. आणि यांचें जन्मस्थान तर अचल [होय] [आणि] [हे मरुद्रूपी महा]पक्षी [आपल्या] आई[च्या उदरां]तून [सहज] निघत इतकें [तें अचल आहे]; कारण कीं [तिला] यांच्यापेक्षां बळ तुम्पट [आहे].

१. वरच्या मंत्रांत सांगितलें कीं, मरुत् इतके प्रचंड आहेत आणि ते जाऊ लागले म्हणजे इतक्या क्षपाच्यानें जातात की एवढी मोट, प्रथिवीहि त्यांच्या पायाखाली एकाद्या महाताऱ्या मनुष्यासारखी कोपते. त्यावर अशी आकांक्षा निघते कीं असे प्रचंड मरुत् ज्या स्थानापासून (म्हणजे आईच्या उदरापासून) निघाले तें यांच्या जन्मकाळीं नष्ट होत, पसेल आणि अशा बलाळा पुत्रांस जन्म देण्यास त्यांच्या आईस शक्ति नसेल त्यामुळ ती प्रसवसमयीं मरत असेल. तर या शक्तेच्या निवारणार्थ ऋषि म्हणतो कीं, 'तसें काहीं होत नाही; यांचें जन्मस्थान स्थिर म्हणजे अचल आहे. आणि तें इतकें मजबूत आहे कीं हे मरुद्रूपी पक्षी आपल्या आईच्या पोटांतून सहज बाहेर पडतात; कारण कीं यांच्या बलापेक्षां तुम्पट बळ यांच्या आईस आहे.'

'अचल' = 'स्थिरम्.' म्हणजे भारांनं अथवा भीतीनें पृथ्वीसारखें वांकणारें (६ वा आणि ८ वा मंत्र पहा) नव्हे. (ऋ. ८. १४. ९ यांत 'रोच-

9. [As for] their birth-place [it] is indeed [strong]—strong for [them] the birds to issue forth from [their] mother[’s womb]; since[her] strength [is] twice [as great] as [that of] these.

नानि दिवः' यांस 'स्थिर' हें विशेषण लाविलें आहे तें पहा; शिवाय खालीं ३१ व्या सूक्तांतील २ व्या मंत्रांत 'स्थिरा वः सन्तु आयुधा' = 'तुमची आयुधें स्थिर म्हणजे न वांकणारीं अशां राहोत' असें आहे तें पहा.)

'[मरुद्रूपी महा] पक्षी' = 'वयः' मरुतांस पक्षी असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं म्हटलें आहे. त्याचें कारण असें कीं ते पक्ष्यांपमाणें अंतराळीं फिरतात म्हणून. या मंत्रांत 'वयः' म्हणजे 'शक्ति' असा अर्थ कितेक-विद्वान् घेतात आणि 'आईच्या उदरांतून बाहेर पडण्यास मरुतांस शक्ति आहे' असें 'वयो मातुर्नरेतवे' याचें भाषांतर करितात. पण तसें करण्यास अडचण इतकी आहे कीं, या मंत्रांत मरुतांस शक्ति अथवा बल आहे हें प्रतिपादित करण्याचा उद्देश नाही, मरुतांचे आईच्या बळाविषयी सांगणें आहे.

'आई[च्या उदरां]तून' = 'मातुः.' माता म्हणजे 'आकाश' असें सायणाचार्य म्हणतात. मरुतांस 'दिवस्पुत्राः'

उदु त्ये सुनवो गिरः काष्ठा अज्मेवत्नत ।

वाश्ना अभिज्ञु यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

उत् । उम् इति । त्ये । सुनवः । गिरः । काष्ठाः । अज्मेषु । अलत्त ।

वाश्नाः । अभिज्ञु । यातवे ॥ १० ॥ १३ ॥

त्यं चिद्वा दीर्घं पृथुं मिहो नपातममृधम् ।

प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ११ ॥

त्यम् । चित् । घ । दीर्घम् । पृथुम् । मिहः । नपातम् । अमृधम् ।

प्र । च्यावयन्ति । यामभिः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. उ (=उत=अपि च) त्ये गिरः सुनवः (=वाचः पुत्रा ये मरुतस्ते) अज्मे-
षु (=स्वकीयेषु गमनेषु) काष्ठाः (=उदकानि=मेघजलानि), वाश्नाः (=हम्बारवा-
पेता गा इव) [सतीः], अभिज्ञु (=जानुगभीरं यथा स्यात्तथा) यातवे (=यातुं=
वहनार्थम्) उदत्नत (=उदतनिषत=उत्सृज्य विस्तारयन्ति) ॥

मरुतः स्वकीयगमनसमयेषु मेघोदकान्युत्सृज्य इतस्ततो विस्तारयन्ति । ततस्तानि
नदीरूपेण आजानु गभीरं सगर्जनानि वहन्तीत्यर्थः ॥

११. [मरुतः] त्यं (=तं प्रसिद्धं) दीर्घम्, (=आयामोपेतं) पृथुं (=तिर्यग्वि-
स्तृतम्), अमृधं (=केनाप्यहिंस्यं) मिहो नपातं चित् (=वृष्टेः पुत्रं=वृष्टेरावरकं मेघं
नामासुरमृषिं) यामभिः (=स्वकीयगमनेः) प्रच्यावयन्ति ह (=प्रकर्षेण गमयन्ति
खलु) ॥

म्हणजे मूचे अथवा देदीप्यमान आका-
शप्रदेशाचे पुत्र, आणि केव्हां केव्हां
'सिन्धुमातरः'='अंतरिक्षाचे पुत्र' असेंहि
म्हटलेलें आहे. मरुतांस आकाशरूप
आईचे पुत्र म्हणणें हें त्यांची आकाशांत
उत्पत्ति होत असल्यामुळें साहजिक
होय. 'पृथिनमातरः' असें, जें त्यांस
म्हणतात त्याचा तरी अर्थ 'चित्रवि-
चित्र रंगाची जी आकाशरूपी माई तिचे
पुत्र' असाच दिसतो.

'कारण कीं [तिला] यांच्यापेक्षां बळ
दुष्पट '[आहे]'='यत् सीम् अनु द्विता
शवः.' आणि हें खरेंच आहे, कारण
वाऱ्यानें आणि महाप्रचंड वादळांनें
पृथ्वीस अथवा पृथ्वीवरच्या पदार्थांस
उपद्रव होतो, पण आकाश तेणेंकरून
फाटलें अथवा दुखावलें असें कधीं होत
'नाहीं.

१०. आणि हे जे वाणीचे पुत्र [मरुत्] ते [जाऊं लागले म्हणजे][आपल्या] मार्गी [मेघ]-जलांस पसरितात, कीं जेणेकरून तीं [मेघजलें] गर्जना करीत करीत गुडघ्याइतकीं वाहूं लागतात.

११. 'लांव, रुंद [आणि] मारला जाण्यास कठिण [असा जो] तो मेघासुर त्याच्याहि [हे मरुत्] [आपल्या] गमनांनीं हाकून लावितात.

१०. 'मरुत्' जाऊं लागले म्हणजे जिकडे जातील तिकडे पावसाचें पाणी सोडून सर्व जलमय करितात; मग तीं मेघादकें एकत्र होऊन 'नदीरूपानें' वाहतात, आणि गुडघाभर खोल असून गर्जना करीत करीत वाहत असतात.

'वाणीचे पुत्र' = 'सूनवो गिरः.' हे इतकें कठिण आहे. पण आम्हीं केवळ शब्दार्थ दिला आहे. खरोखर या विशेषणाचा भावार्थ काय तें समजत नाहीं. मरुतांस वाणीचे पुत्र असें अन्यत्र म्हटलेलें आढळत नाहीं. सायणाचार्य केवळ निर्वाहासाठीं "वाणीचे उत्पादक (कारण "कीं वायु तोंडांत, ताळवेंत, ओठांत वगैरे "संचार करून वाचा उत्पन्न करितात)" असें म्हणतात. पण 'सून' म्हणजे 'उत्पन्न करणारा' असा अर्थ निर्विवाद प्रयोगान्तरावरून सिद्ध होईल काय ?

'[मेघ]जलांस पसरितात' = 'उत्... काष्ठाः.....अबत.' या शब्दांचा अर्थ कितेंक विद्वान् वेगळा करितात. पण आम्ही सायणास अनुसरलों आहों. का-

10. And those [Maruts the] sons of voice spread out the [rain]-waters on their courses, that roaring these may flow knee-deep.

11. They drive away in [their] courses even that vast, broad, [and] invulnerable son of the shower.

रण 'काष्ठा' शब्दाचा अर्थ उदक असा खरोखर कसा होतो हें सांगतां न आलों तरी क्र. १. ३२. १०; १. ५२. ६ आणि प्रस्तुतचा मंत्र यांत उदक असा अर्थ सायणांनीं केला आहे तो आम्हांस याग्य दिसतो. प्रस्तुत मंत्रांत 'मयीदा' असा अर्थ कितेंक करितात तो संभवन नाहीं.

'कीं जेणेकरून तीं [मेघजलें] गर्जना करीत करीत गुडघ्याइतकीं वाहूं लागतात' = 'वाथा अभिजु यातवे.' शब्ददशः अर्थ '[त्या] गर्जना करणाऱ्यांम गुडघाभर जाण्यासाठीं.' मरुत् जातां जातां मेघवृष्टि करितात याविषयीं पुढच्या सूक्ताचा २ वा मंत्र आणि क्र. ५. ५५. ५ हा मंत्र पहा. ज्येष्ठ आणि आषाढ आणि केव्हां माने एभिल महिन्यांत मोठीं वादळें प्रथम सुटून लागलीच वृष्टि होतें हें सर्वास ठाऊक आहेच.

११. 'मरुत्' हे केवळ उदकें खाली पाडतात आणि नदीरूपानें वाहवितात इतकेंच नव्हे पण अतिविस्तीर्ण, अति-

मरुतो यद्ध वो बलं जनौ अचुच्यवीतन ।

गिरीन् अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

मरुतः । यत् । ह । वः । बलम् । जनान् । अचुच्यवीतन ।

गिरीन् । अचुच्यवीतन ॥ १२ ॥

यद्ध यान्ति मरुतः सं ह ब्रुवतेऽध्वन्ना ।

शृणोति कश्चिदेयाम् ॥ १३ ॥

यत् । ह । यान्ति । मरुतः । सम् । ह । ब्रुवते । अध्वन् ।

आ । शृणोति । कः । चित् । एषाम् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. हे मरुतः. यद्ध वः (= युष्मकं) बलम् [अस्ति] । तस्मादेव कारणाद् [यूयं] जनान् (= लोकान्) अचुच्यवीतन (= अचुच्यवीत = अच्चावयत = चालयथ), [तस्मादेव कारणाद् यूयं] गिरीन् अचुच्यवीतन (= चालयथ) ॥

१३. यद्ध (= यदा खलु) मरुतो यान्ति (= गच्छन्ति) [तदा] ह [ते] अध्वन्ना (= अध्वनि आ = अध्वनि = मार्गं) संब्रुवते * (= परस्परं ब्रुवते = संभाषन्ते) । [तद्] एषां [संभाषणं] कश्चित् (= कोपि) शृणोति (= सर्वेपि श्रोतुं शक्नुवन्ति) ॥

दार्ढ्यं आर्क्षि कोणाच्याने हि ज्याला मारवत नाहीं असा जो जगत्प्रसंगत मेघासुर (वृत्रासुर) त्यालाहि आपल्या दवडीच्या झपाट्याने हाकून लावितात' असें तात्पर्य.

‘मेघासुर’ = ‘मिहो नपातम्.’ अक्षरशः अर्थ ‘वृष्टीचा पुत्र.’ बापासून ‘मेघासुर’ हा अर्थ कसा झाला असला तरी या मंत्रांत ‘मेघासुर’ असा जो सायणांनी अर्थ केला आहे तो योग्य आहे यांत संशय नाही. ‘मिहो नपात’

असें पद आणखी एकदाच ऋग्वेदांत (५. ३२. ४.) आले आहे.

‘सारला जाण्यास कठिण’ = ‘अमृ-भ्रम्.’ ‘अमृभ्र’ शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य सर्वत्र हाच करितात यास्तव आम्हीहि तोच कायम ठेविला आहे.

‘हाकून लावितात’ = ‘प्रच्यावयन्ति.’ वादळापुढे मेघ पळून जातात या कल्पनेत विशेष ओढाताण नाही हें सांगावयास नकोच.

१२. हे मरुतांनो, तुम्हांस वळ [आहे] म्हणूनच [तुम्ही] जंभांला हालवून टाकीत असतां, [म्हणूनच तुम्ही] पर्वतांला हालवून टाकीत असतां.

१३. [हे] मरुत् जेव्हां जात असतात [तेव्हां ते] मार्गीं परस्परांशीं बोलत पण असतात; [तें] त्यांचें [संभाषण] पाहिजे त्याला ऐकूं येतें.

१२. 'हे मरुतांनो, तुम्ही महाबली नाहीं असें कोण म्हणू शकेल? कारण कीं तुम्हांस मोठे वळ आहे म्हणूनच तुम्ही जाऊ लागलां म्हणजे सर्व लोक कांपतात. आणि मोठमोठे पर्वतहि कांपत असतात.' असा भावार्थ.

'हालवून टाकीत असतां' = 'अचुच्यवीतन.' अक्षरशः अर्थ 'हालवीत आलां आहां,' आजपर्यंत 'हालवीत आलां,' अर्थात् 'हालवीत असतां,' 'हालवून टाकीत असतां.' सायणाचार्य, या स्थलीं 'आपआपल्या कामीं मेरितां' असा अर्थ करितात. परंतु मरुत् जाऊ लागले म्हणजे सर्वांस हालवून टाकिताने याविषयी आणि 'च्यु' धातूच्या अर्थविषयी क्र. १. १६८. ४ या मंत्रावरील सायणभाष्यच पाहा.

'पर्वतांल' = 'गिरीन्.' येथें 'गिरि' म्हणजे 'मेघ' असें सायण म्हणतात. तसा अर्थ तर होईलच. परंतु 'पर्वतांस' -

12. Maruts, it is because [ye] have power that [ye] shake the people, [that] [ye] shake the mountains.

13. And when the Maruts go, [they] even talk to each other on the way. Any one can hear their [talk].

हि हालवून टाकिताने असें म्हणण्यांत मरुतांविषयी योग्य गौरव अधिक आहे.

१३. 'आणि हे मरुत् देव मार्गाने जाऊ लागले म्हणजे एकमेकांशीं बोलत असतात. आणि जें बोलतात तें हळु अथवा कोणास न ऐकूं येई अशा रीतीनें बोलतात असें नाही, तर तें पाहिजे त्याला ऐकूं येई अशा रीतीनें बोलतात.' आणि हें स्वरेंच आहे. कारण कीं वाच्याचा झपाटा, न्दोणास ऐकूं येत नाही?

'परस्परांशीं बोलत असतात' = 'संयुवते.' हा अर्थ आम्हीं धात्वर्थाने अनुसरून आणि साधारण प्रयोगांस अनुसरून अक्षरशः केला आहे. सायणाचार्य 'एकत्र ध्वनि करितात' असें भाष्य लिहितात.

'मार्गी' = 'अध्वन् आ' = 'अध्वनि आ.' 'आ' या उपसर्गाचा प्रयोग येथें केलेला ध्यानांत ठेवावा. लाटीन भाषेंत जशी सप्तमी विभक्ति लागून त्याशिवाय

प्र यात शीर्षमाशुभिः सन्ति कण्वेषु वो दुवः ।

तत्रो वु मादयाध्वै ॥ १४ ॥

प्र । यात । शीर्षम् । आशुभिः । सन्ति । कण्वेषु । वः । दुवः ।

तत्रो इति । सु । मादयाध्वै ॥ १४ ॥

अस्ति हि प्मा मदाय वः स्मसि प्मा वयमेषाम् ।

विश्वं चिदायुर्जीवसे ॥ १५ ॥ १४ ॥

अस्ति । हि । स्म । मदाय । वः । स्मसि । स्म । वयम् । एषाम् ।

विश्वम् । चित् । आयुः । जीवसे । ॥ १५ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. [हे मरुतः], [यूयम्] आशुभिः (= वेगवद्विरभ्यः) शीर्षं (= शीर्षं प्रयात (= आयातुं प्रतिष्ठत) । कण्वेषु (= कण्वकुलोत्पन्नेषु अस्मात्पु=कण्वकुलोत्पन्नानामस्माकं गृहे) वो (= युष्मदर्थं) दुवः (= दुवांसि=परिचरणानि=परिचर्याका ले दातव्यानि हविरादीनां दानानि) सन्ति (= सिद्धानि कृतानि वर्तन्ते) । तत्रं वु (अत एव तत्रैव) [यूयं] मादयाध्वै (= मादध्वं=तृप्ता भवत) ॥

१५. [हे मरुतः], वो मदाय (= युष्माकं तृप्ते) [हविरादि] अस्ति हि स्म (= यस्माद् वर्तते खलु) वयं स्म (= तस्माद् वयम्) एषां (= युष्माकं) स्मसि (= स्मः), विश्वं चिद् (= सकलमपि) आयुः (= आयुरवाधि जीवसे) (= जीवितुं=जीवमेति हेतोः) ॥

यस्मात्कारणाद् वयं युष्मान् हविरादिना मदायामः तस्माद् वयं युष्माकं लब्धानुग्रहा भूत्वा सर्वमपि आयुर्जांविष्याम इति भावः ॥

उपसर्ग अथवा शब्दयोगी अव्यय निराळें लागतें, तसें वेदांत होत असतें. म्हणूनच 'अध्वनि आ' म्हणजे 'अध्वनि' इतकाच अर्थ समजावयाचा. यास्तवच सायणाचार्य तरी नुसता 'मां' इतकाच शब्द लिहितात. पूर्वी २५ व्या सूक्तांत '१५ व्या मंत्रांत 'मानुषेषु आ'

आणि 'उदरेषु आ' असें आलें आहे तें पहा. क्र. १. ५८. ६ हाहि मंत्र पहा. अशा रीतीनें योजिलेला जो 'आ' अथवा दुसरा एकादा उपसर्ग त्याला सायणाचार्य 'सप्तमीयोतक' अथवा 'सप्तम्यनुवादक' असें म्हणत असतात.

१४. [हे मरुतांनो], तुम्ही आपल्या वेगवान् वाहनांनीं लवकर या, चला; कणांच्या येथें तुम्हांसाठीं आहुति [सिद्ध] आहेत. तर येथेंच [तुम्ही] तृप्त व्हा.

१५. क्वां कीं [हे मरुतांनो], [जसें] तुम्हांस तृप्ति होण्यासाठीं हवि आहे, [तसे] आम्ही तुमचे आहो आणि पूर्णायुषी होऊं.

14. Maruts, come forth quickly on [your] swift horses. There are offerings for you among the Kanvas. Hare only be ye gratified.

15. For [Maruts], as there is oblation for your gratification, so we are yours and shall live the whole life.

१४. मंत्रकर्ता म्हणतो, 'हे मरुतांनो, आम्हां कणांच्या घरीं तुम्हांसाठीं हविरजं, सोमाहुति इत्यादि सिद्ध करून ठेविलें आहे, तर तुम्ही लवकर आपल्या वाहनावर बसून या, आणि येथेंच आम्हां दिलेलें अन्न आणि पेय घेऊन तृप्त व्हा, दुसऱ्या स्थळां जाऊं नका.'

'कणांच्या येथें' = 'कण्वेषु.' या सूक्ताचा कर्ता जो ऋषि तो कण्व म्हणजे कण्वकुलोत्पन्न आहे हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.

'मादयाध्वै' हें लेट्काळाचें रूप आहे, याचा अर्थ आज्ञार्थ आहे.

'आहुति' = 'दुवः.' 'दुवः' हें येथें 'दुवांसि' या अनेकवचनार्थी आहे. अक्षरशः अर्थ 'दान' अथवा 'सेवा' असा आहे. त्यावरून देवसेवेच्या वेळीं सोमादिकांच्या ज्या आहुति द्यावयाच्या त्या असा अर्थ येथें समजला पाहिजे.

१५. 'हे मरुतांनो, ज्यापेक्षां आम्ही

मोठ्या प्रेमानें तुम्हांस हवि आणि सोम अर्पण करून सदैव सुखी करितों, त्यापेक्षां आम्ही तुमचेच होऊं आणि सर्व आयुष्य जितकें आहे तें संपेपर्यंत आम्ही जगूं, अपमृत्यूनें मरणार नाहीं असा आमचा भरंवसा आहे' असें ह्या चमत्कारिक मंत्रातील द्यत आहे.

या मंत्रावरून दोन गोष्टी उघड होतात. एक ही कीं, ज्यापेक्षां आम्हीं मर्त्य जन देवांची सेवा करितों त्या अर्थी ते अमर्त्य आम्हांस टाकणार नाहीत असा आपल्या पूर्वाजांचा भरंवसा होता; आणि दुसरी ही कीं, देवांची कृपा होईल तर आम्ही सर्व आयुष्यभर जगूं, नाही तर कदाचित् अमोदरच मरूं असें ते मानीत. पाहिजे तितकीं वर्षे ब्रह्माण्दीं प्राण ठेवून. हजारो वर्षेपर्यंत जगतां येईल अशी समजूत होती असें दिसत नाही.

या मंत्राची शब्दरचना फार चमत्का-

सूक्तम् ३८.

घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । मरुतो देवता । गायत्री छन्दः ।

कद्ध नूनं कधप्रियः पिता पुत्रं न हस्तयोः ।

दधिध्वे वृक्तवर्हिषः ॥ १ ॥

कत् । ह । नूनम् । कधऽप्रियः । पिता । पुत्रम् । न । हस्तयोः ।

दधिध्वे । वृक्तऽवर्हिषः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे कधप्रियो वृक्तवर्हिषो [मरुतः] (=स्तुतिपीता यज्ञिया मरुदेवाः) पिता पुत्रं [हस्तयोर्धने] तथा [यूयम्] [अस्मान्] [स्व] हस्तयोः कद्ध नूनं (=कदा खलु) दधिध्वे (=धारयथ-धारयिष्यथ)?

रिक आहे. अक्षरशः अर्थ म्हटला म्हणजे, 'कारण कीं तुमच्या तृपीसाठीं [हव्यादि] आहेच, [आणि आम्ही] सगळें आयुष्य जगण्यास्तव यांचे (=तुमचे) आहोच. 'पूर्वा-र्धांत ' वः ' (=तुमच्या) आणि ' एषाम् ' (=यांना) या दोन पदांचा पुरुषव्यतिरेक ध्मानांत ठेवावा. वृक्तसुखार्थ असलेल्या व्यतिरेक वेदांत केव्हां केव्हां येतात.

' आणि पूर्णायुषी होऊं ' = 'विश्वं चिद् आयुर्जावसे.' अक्षरशः अर्थ ' सगळ्याहि आयुष्य [भर] जगण्याकरितां. ' म्हणजे मागावांची जी शंभर वर्षांची आयुर्मर्यादा आहे ती येईपर्यंत जीवंत राहूं. वेदांत मनुष्यांचें आयुष्य शंभरच वर्षे सांगितलें आहे, सहस्रावधि, दशसहस्रावधि सांगितलेलें नाही.

सूक्त ३८.

ऋषि-घोगाचा पुत्र कण्व (जो पूर्वीच्या सूक्ताचा तोच). देवता-मरुतः वृत्त-गायत्री.

१. हे स्तवनानें संतोष पावणारे [आणि] पूज्य [मरुत] हो, पिता पुत्राला [आपल्या हातांवर धरितो] तसे, [तुम्ही] [आम्हांस] [तुमच्या] हातांवर केव्हां धराल वरें ?

१. या सुंदर मंत्राचा भावार्थ असा आहे की. 'हे स्तुत्य आणि पूज्य मरुतांनो, बाप आपल्या मुलाला हातावर घेऊन लाड करितो तसे आम्हांस तुम्ही आपल्या हातावर घेऊन केव्हां लाड कराल वरें?' या प्रश्नांत मंत्रवक्त्याचें प्रेम उपासनीय देवतेविषयी किती मोठे आहे पहा. आमचे आर्य पूर्वज आपल्या देवांस भीत होते, त्यांस स्तवीत होते आणि मोठे समजत असत इतकेंच नाही, पण जसा मुलगा आपल्या बापावर प्रेम ठेवितो आणि बापाची प्रीति आपणावर व्हावी म्हणून इच्छा करितो तसे ते त्यांजवर प्रेम ठेवीत आणि त्यांच्या मायेची वांछा करीत.

'स्तवनानें संतोष पावणारे' = 'ऋध-प्रियः' म्हणजे 'ज्यांस स्तवन आवडतें.' जे 'स्तवनानें प्रसन्न होतात,' 'स्तवनीय.' आमचा अर्थ सायणानुसारी आहे. हा अर्थ अगदी निर्विवाद आहे असें आ-

HYMN 38.

To the Maruts. By Kanva the son of Ghora. Metre-Gāyatrī.

1. When [will you], O Maruts, fond of praise [and] worshipful, hold [us] in [your] arms as [does] the father [his] son ?

मच्याने म्हणवत नाही, पण 'कोणावर प्रीति करणारे' असा जो किती एक विद्वान अर्थ करितात त्यांतील तर्कीपक्षां हा वग आहे.

'पूज्य' = 'वृत्तर्वाहः.' अक्षरशः अर्थ, 'ज्यांच्या सार्दीस लोक दर्शित घालात असतात, म्हणजे ज्यांची लोक पूजा करीत असतात,' 'ज्यांचें लोक यजनु करितात;' अर्थात् 'पूजनीय,' 'यजनीय.'

'[आम्हांस]' हें पद अध्याहृत आहे. आम्हांस असें वाटतें की तृतीय चरण 'दधिध्वे वृत्तर्वाहः' असा समजून 'हे स्तवनप्रिय मरुतांनो, पिता पुत्राला आपल्या हातांवर धरितो तसे तुम्ही तुमच्या सेवकांस तुमच्या हातांत केव्हां धरीत असतां?' असा अर्थ केल्यास वरें होईल. मग 'अस्मान्' पदाचा अध्याहार करावयास नको. आणि पुढच्या मंत्राशीहि अर्थ चांगला जुळेल. 'वृत्तर्वाहः'

कं नूनं कद्रो अर्थं गन्तां दिवो न पृथिव्याः ।
कं वो गावो न रण्यन्ति ॥ २ ॥

कं । नूनम् । कत् । वः । अर्थम् । गन्तं । दिवः । न । पृथिव्याः ।
कं । वः । गावः । न । रण्यन्ति ॥ २ ॥

कं वः सुन्ना नव्यांसि मरुतः कं सुविता ।
को ३ विश्वानि सौभगा ॥ ३ ॥

कं । वः । सुन्ना । नव्यांसि । मरुतः । कं । सुविता ।
को ३ इति । विश्वानि । सौभगा ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. [हे मरुतः], नूनम् (= इदानीं) [यूयं] क [स्थ] ? वो (= युष्माकम्)
अर्थं (= गमनीयं स्थानं) कत् (= किम्) [अस्ति] ? [यूयं] दिवो (= भूलोकाद्)
गन्तं (= प्रतिष्ठत), पृथिव्या न (= भूलोकान्मा) [गन्तः = गच्छत] । वो (= युष्म-
दर्थं) [हि] [भूलोके] गावो (= गव्यमिश्रिता इन्द्रवः = सोमाः) क (= कस्मिन्-
जनदेशे) न रण्यन्ति (= न रमन्ते) ?

अत्र पृथिव्यां सर्वत्र युष्मदर्थं सोमा अप्यन्ते तस्मात् पृथिव्याः सकाशाद् गमनं
नोचितम् दिवः प्रस्थाय अत्रैवागमनम् अत्र च स्थितिरित्येतदेवोचितमित्यर्थः ॥

३. हे मरुतः, वो (= युष्माकं) नव्यांसि (= नवीयांसि = नवतराणि) सुन्ना
(= प्रजापशुरूपाणि धनानि) कु [सन्ति] ? [वः] सुवितानि (= मणिमणिक्यादि-
रूपाः प्रसादाः) क [वर्तन्ते] ? [अपि च वो] विश्वानि सौभगानि (= सौभाग्यरूपाणि
गजाश्वादीनि) क [सन्ति] ?

एतानि सर्वाणि गृहीत्वा यूयं कस्माच्छीघ्रं नायाधेत्यर्थः ॥

याचा ' जो पूजा करितो तो, ' ' सेवक ' ' क गच्छामि ' यांतील ' गच्छामि ' याचा
हा अर्थ वेदांत प्रसिद्ध आहेच. अर्थ 'जातो' असा न होतो जसा 'जाऊ'

' धराल ' = ' दधिध्वे ' ' दधिध्वे ' असा होतो, तसा ' दधिध्वे ' याचा अर्थ
है येथे वर्तमानकाळीं कियोपद आहे. ' धराल ' असा होतो.

२. [हे मरुतांनो], या वेळीं [तुम्ही] कोठें [आहां]? तुमचें गमन कुणीकडे [होत आहे]? [हे मरुतांनो,] [तुम्ही] स्वर्गाहून निघा, पृथ्वीवरून [निघून जाऊं] नका. [कारण कीं] तुम्हांसाठीं गोरस[युक्त सोम] कोठें लकलकत नसतात?

३. हे मरुतांनो, तुमची अगदी नवीं धनें कोठें [आहेत]? [तुमचे] प्रसाद कोठें [आहेत]? आणि तुमचीं सकल वैभवे कोठें [आहेत]? *

2. Maruts, where [are ye] now? What is you goal? Depart [ye] from heaven, not from earth. [For] where do not the Somas sparkle for ye?

3. Where [are] your newest blessings? Where, Maruts, your favours? And where [are] all [your] prosperities?

२. 'हे मरुतांनो, तुम्ही या वेळीं कोठें असाल बरे? अथवा कोठें जात असाल बरे? कोठेहि असला तरी तुम्ही स्वर्गाहून पृथिवीवर यावे, ही आमची पृथ्वी आणि आम्हांस सोडून स्वर्गा जाऊ नये. कारण कीं येथें सर्वत्र तुम्हांस लोक सोम अर्पण करीत असतात, असा अर्थ. ब्रुलोक सोडून तुम्ही आपल्या उपासकांजवळ या, उपासकांस सोडून आपल्या स्थानीं स्वर्गा जाऊं नका अशा प्रार्थना या मंत्रांत केली आहे.

'तुमचें गमन कुणीकडे [होत आहे]?' = 'कन् वः अर्थम्.' अक्षरशः अर्थ 'तुमचें जाण्याचें ठिकाण कोणतें?' 'अर्थ' हा शब्द वेदांत बहुतकरून नपुंसकालिगी आहे, पुंलिङ्गी नाही, आणि त्याचा अर्थ 'ज्या स्थळीं जावयाचें आहे ते स्थळ,' 'गमनीयस्थान' असा होत असतो.

'गोरस[युक्त सोम]' = 'गावः.' 'गावः' शब्दाचा हा अर्थ स्वर्ग आहे याविषयी क्र. ९. २४. २ हा मंत्र आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

'लकलकत असतात' = 'रण्यन्ति' = 'रमन्ते.' अक्षरशः अर्थ 'खेळत असतात.' क्र. ८. १६. २, 'यस्मिन्न-कथानि रण्यन्ति' याजवरील भाष्य पहा. 'रमणें' म्हणजे 'खेळणें,' 'प्रसन्न होणें,' 'प्रसन्नमुद्रित असणें' या अर्थावरून सोमास 'लकलकणें' हें क्रियापद स्वाभाविक दिसतें.

३. 'हे मरुतांनो, तुम्ही आपल्या उपासकांस अगदी नवीं नवीं धनें देत असतां, पुत्रपौत्रादि सुखें देत असतां आणि गाई, घोडे इत्यादि वैभवे देत असतां अशी प्रसिद्धि आहे; आणि आम्हांस तर यांतून अजून काहींच मिळालेलें नाही. तर हीं सर्व कोठें आहेत?

ययूयं पृश्निमानगे मर्तासिः स्यातन ।

स्तोता वो अमृतः स्यात् ॥ ४ ॥

यत् । युयम् । पृश्निऽमातरः । मर्तासिः । स्यातन ।

स्तोता । वः । अमृतः । स्यात् ॥ ४ ॥

मा वो मृगो न यवसे जग्निता भुदजोप्यः ।

पथा यमस्य गादुष ॥ ५ ॥ १५ ॥

मा । वः । मृगः । न । यवसे । जग्निता । भुत् । अजोप्यः ।

पथा । यमस्य । गात् । उप ॥ ५ ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

४. हे पृश्निमातरः (पृश्नेः पुत्राः =मरुतः), यद् (=यदि) यूयं मर्ताः (=अस्मादृशो मरणधर्माणः) स्यातन (=स्यात=अभविष्यथ) [तर्हि] वो (=युष्माकं) स्तोता अमृतः स्यात् (=मरणरहितः कृतोऽभविष्यत्) ॥ .

अस्मादृशो मर्त्या अपि यद् दद्युस्तदपि यूयं न दिवसथेत्याश्रयमित्यर्थः ॥

५. [हे मरुतः,] वो (=युष्माकं) जरिता =स्तोता), यवसे मृगो न (=वास-युक्तस्थले पशुरिव=वासयुक्तस्थले पशुर्यथा अजोप्यः असेव्यो न भवति तद्वद्) [युष्मभ्यम्] अजोप्यः (=असेवनीयः=अमियो) मा भूत् । [स] [यमस्य पथा] [मा] उपगात् (=मा गच्छतु) ॥ .

पशुर्यथा नृणपूर्णस्थले तृणभूक्षणाय गतवान् तेन स्थलेन प्रतिहतो न भवति तथा युष्माकं स्तोतापि युष्माभिः प्रतिहतो मा भूत् अपि तु यूयं तस्य स्तुतिं शृणुत । तस्य च मरणं मा भूदित्यर्थः ॥ .

आणि तीं घेऊन तुम्ही कां आम्हांप्रत येत नाहीं ?' असा भावार्थ आहे.

या जगांत सर्व कांहीं जें चांगलें म्हणून आहे तें सर्व देवांकडून आपणास मिळालें आहे (तपोवळानें वेगैरे उत्पन्न झालेलें नाहीं, अथवा आपण पूर्वींच्या जन्मीं दान दिलें होतें त्याचें फळ आप-

णास प्राप्त होतें असें नाहीं) अशी आपल्या आर्य पूर्वजांची समजूत असे असें जसें या मंत्रावरून दिसून येतें तसेंच इतर मंत्रांवरूनहि उघड होतें.

‘आणि.....कोठें?’=‘को.’ ‘क’+‘उ’ (=‘उत’=‘आणि’) याप्रमाणें ‘को’ शब्द झाला आहे.

४. हे पृथिवुत्रांनो, तुम्ही जर मर्त्य असतां [तर] तुमचा स्तोता अमर झाला असता.

५. [हे मरुतांनो,] जनावर जसे कुरणास [नावडतें नसतें] तसा तुमचा स्तोता तुम्हांला नावडता नसो. तो यमाच्या मार्गांनं न जाओ.

4. Sons of Prīṣ'ni, if ye had been mortals, your praiser would have become immortal.

5. May your worshipper never be unwelcome [to ye] like as the animal [is never unwelcome] in the pasture; [and] may he [never] go by the path of Yama.

४. हा मंत्र फार चमत्कारिक आहे. वरच्या मंत्रांत सांगितलें कीं तुम्ही जे प्रसाद तुमच्या उपासकांवर करीत असतां ते आम्हांकडून कां करीत नाहीं? या मंत्रांत त्याच विचारतरंगाला अनुसरून म्हणतो कीं, 'तुम्ही असोवें तसे उदार कां नाहीं बरे? आम्ही तुमची विनवणी करीत आहो तशी जर आम्हांसारख्या मर्त्यांची कोणी स्तोत्यानें केली असती, आणि प्रसाद करण्याची शक्ति तुम्हांस जशी आहे तशी आम्हांस असती, तर आम्ही आमच्या स्तोत्यास अमर्त्यच करून दिला असता.' हें वचन प्रेमरोषाचें आणि प्रेमाक्षेपाचें आहे, द्वेषाचें नाही.

‘पृथिवुत्र’ = ‘पृथिमातरः’. पृथि ही मरुतांची आई, आणि ती खरोखर कोण, व तिजविषयीं रूपकार्य काय आहे तें पूर्वी सांगितलेंच आहे. (सूक्त २३ मंत्र १० पहा).

५. भावार्थः—‘पशु गवताच्या वांढेनें रानांत गेल्यास त्याला तें रान नको म्हणून सांगत नाहीं परंतु आंत येऊं देतें आणि गवत खाऊं देतें. त्याप्रमाणेंच तुमचा सेवक तुम्हांस अग्राह्य न होओ. आणि तो न मरो.’ म्हणजे, संपत्ति विपुळ द्या आणि तो न मरो असें करा.

मो षु णः परापरा निऋतिर्दुर्हणा वधीत् ।

पदीष्ट तृष्ण्या सह ॥ ६ ॥

मो इति । सु । नः । पराऽपरा । निःऽऋतिः । दुःऽहना । वधीत् ।
पदीष्ट । तृष्ण्या । सह ॥ ६ ॥

सत्यं त्वेषा अमवन्तो धन्वन्निदा रुद्रियांसः ।

मिहं कृण्वन्त्यवाताम् ॥ ७ ॥

सत्यम् । त्वेषाः । अमऽवन्तः । धन्वन् । चित् । आ । रुद्रियांसः ।
मिहम् । कृण्वन्ति । अवाताम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्

६. अपि च [हे मरुतः,] परापरा (= अतिबला) दुर्हणा (= केनापि हन्तुं दुःशक्या) निऋतिः (= रक्षोजातिदेवता) नः (= अस्मान्) मा सु वधीत् (= मेव वधं कार्षात्) । [सा च] तृष्ण्या सह (= अस्माकं दुष्टवासनया सह) पदीष्ट (= विनश्यतु) ॥

७. त्वेषा (= दीप्तिमन्तः) अमवन्तः (= बलवन्तो) रुद्रिया (= रुद्रपुत्रा मरुतः) अवातां मिहं (= यातरहितां वृष्टिम् = अनपेक्षितां विपुलां च मेघवृष्टिं) धन्वन् चित् आ (= धन्वनि आ अपि = मरुदेशेऽपि) कृण्वन्ति (= कुर्वन्ति) [इति यत् तत्] सत्यम् ॥

६. आणि [हे मरुतांनो] अ-
तिप्रबल [आणि] मारावयास कठि-
ण [अशी जी] निर्रति [ती]
आम्हांस कधीहि न मारून टाको;
ती [आमच्या] [दुष्ट] वासनेस-
हित नष्ट होओ.

७. खरोखरच [हे] रुद्राचे
दीप्तिमंत [आणि] बलवंत पुत्र वा-
तरहित वृष्टि मरुदेशांतहि करि-
तात.

6. And may the over-
whelming [and] indestruc-
tible Nirriti never kill us,
may she perish with [our]
[evil] desire.

7. Truly the effulgent
[and] mighty sons of Rudra
make a windless shower
even in a rainless country.

६. पूर्वील मंत्राच्या शेवटी यमाची
बाधा न होओ अशी प्रार्थना केली; या
मंत्रांत निर्रतिची बाधा न होओ आणि
आमच्या सर्व दुष्टवासना नाश पावोत
अशी प्रार्थना आहे.

‘निर्रति’ ही पाप करण्याची इ-
च्छा जिजपासून होते अशी एक दुष्ट
देवता. इजविषयी सूक्त २४ मंत्र ९
याजवरील पूर्वी दिलेली टीप पहा.

‘मारावयास कठिण’ = ‘दुर्हणा.’ हा
अर्थ सायणाद्वारा आहे. कितीएक
विद्वान् ‘दुर्हणा’ हें नाम समजून ‘अनिष्ट’
अथवा ‘पातक’ असा अर्थ करितात.
पण त्यास विश्वसनीय आधार दिसत
नाहीं. ‘मारावयास कठिण’ हें विशेषण
दुष्टवासनाभिमानिनी देवी जी निर्रति
तिजला फार योग्य आहे हें सांगावयास
नकोच. काव्रण दुर्वासना आमच्या मना-
विषयें सुद्धा उत्पन्न होतात, आणि त्या
आम्हांमधून काढून टाकण्याचा प्रयत्न
केला तरी जात नाहीत आणि त्या
मारल्या जात नाहीत हें सर्वांस ठाऊक
आहेच.

‘[दुष्ट] वासनेसहित नष्ट होओ.’
म्हणजे ज्या दुष्ट वासनेची प्रेरणा निर्र-
तीपासून होते ती दुष्ट वासना आणि
तिची प्रेरणाकर्त्री निर्रति ह्या दोन्ही
मरून जाओत. निर्रति देवतेचें काम
दुष्टवासना उत्पन्नकरणे हें होय त्यापेक्षां
तिचा नाश दुष्टवासनेसहित होओ अशी
प्रार्थना करणे साहजिक आहे. यांत
इतकेंच लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे कीं,
आमच्या आंगांतील दुष्टवासना जाण्यास
देवांची कृपा पाहिजे, (तपोबळानें जा-
णार नाहीत) अशी समजूत आमच्या
पूर्वजांची होती असें यावरून दिसून
येतें.

या मंत्राच्या आरंभी जें ‘आणि’ हें
अव्यय आहे तें ‘मो’ यांत जो ‘उ’
शब्द (उत=अपि च) या अर्थी आहे
त्याचें भाषांतर होय.

७. मरुतांचा पराक्रम इतका आहे
कीं, ‘ते पाऊस पडण्याची परिपाटी ज्या
देशांत आहे तेथेंच वृष्टि करितात असें
नाहीं, पण जेथें कधी पाऊस पडत न-
सतो अशा रक्ष मरुदेशांतहि वादळ

वाश्रेव विद्युन्मिमाति वत्सं न माता सिषक्ति ।

यदेषां वृष्टिरसंजि ॥ ८ ॥

वाश्राऽइव । विऽशुत् । मिमाति । वत्सम् । न । माता । सिषक्ति ।

यत् । एषाम् । वृष्टिः । असंजि ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. यद् (=यदा) एषां [मरुताम्] (=एतैः कृता) वृष्टिः (=मेघवृष्टिः) असंजि (=आसृज्यते=वृष्टा भवति) [तदा] विद्युत्, वाशा (=प्रसृतस्तनवती धेतुः) इव, मिमाति (=शब्दं करोति) [अपि च], वत्सं मातेव (=वत्सं माता यथा सेवते तथा), सिषक्ति (=सेवते=तान् रक्षति) ॥

वगेरे कांहीं नमतां एकाएकीं विपुळ मेघ-
वृष्टि पाडितात,' असा भावार्थ.

, 'रुद्राचे पुत्र'='रुद्रियाः.' साय-
णाचार्य या स्थळीं रुद्रानं पाळलेले म्हणून
'रुद्रिय' असा अर्थ करितात. परंतु
ऋ. १. ८५. १ यांत मरुतांस 'रुद्राचे
सुत' आणि ऋ. १. २१४. ६ आणि
३. ३९. १ यांत रुद्रास 'मरुतांचा
पिता' असें म्हटलें आहे, आणि २.
३४. २ यांत 'तूं मरुतांस जुन्मविलेंस'
असें रुद्रास म्हटलें आहे, व इतर ठि-
काणींहि मरुतांचा बाप रुद्र ही गोष्ट
वेदांत प्रख्यात आहे. शिवाय पुढच्या
(३९ व्या) सूक्तांतील ४ ध्या मंत्रा-
वरील सायणाचेंच भाष्य पहा.

'वातरहित वृष्टि'='अवातां मिहम्.'
हा अर्थ आम्हीं सायणास्त अनुसरून
केला आहे. कितीएक विद्वान् 'अवा-

ताम्' याचा अर्थ 'न सुकणारी,' 'न
वाळून जाणारी' असा करितात, पण
त्याला पुरता आधार नाही असें आम्हां-
स वाटतें. शिवाय 'वातरहित' हा अर्थ
चांगला जुळतो. साधारण पाऊस पड-
तांन्म वारा वाहतो तेणेकरून वृष्टीची
सूचना अगोदर होते पण वायूची सूचना
कांहीं नसताना एकाएकीं मेघवृष्टि करि-
तात असें सांगण्याचें तात्पर्य आहे.

'मरुदेशांतहि'='धन्वन् चित् आ.'
'अ' हा उपसर्ग 'धन्वनि' या सप्त-
मीशीं • अधिकरणदर्शक असून संबद्ध
आहे. 'मरुदेश' म्हणजे मारवाडासारिले
जे वृष्टिहीन प्रदेश ते होत. देशविशेष
विवक्षित नाही. मरुत् जेथें जेथें जा-
तात तेथें तेथें वृष्टि करितात असें पूर्वी
एक ठिकाणीं सांगितलेंच आहे.

८. जेव्हां यांची [मेघ]वृष्टि पडते [तेव्हां] विद्युत् पान्हा फुटलेल्या गाईप्रमाणे हंबरते, [आणि] माता वत्साला [संभाळिते] तशी संभाळिते.

८. 'मरुत्' हे भयंकर वृष्टि करितात तेव्हां विद्युत् सुद्धा घाबरून जाते आणि तिला मरुतांचीच काळजी लागते, आणि एकादें साहसी मुल कांहीं विलक्षण पराक्रम करू लागलें म्हणजे त्याची आई मोठ्या काळजीने त्याकडेस ओरडत धांवते आणि त्याला संभाळवयास जाते तशी ती मा मरुतांस संभाळवयास ओरडत जाते' असें तात्पर्य दिसते.

येथें विजेचें ओरडणें म्हणजे वृष्टीच्या वेळीं जी मेघगर्जना होते ती हें तर, सायणाचार्यांनीं सांगितल्याप्रमाणें, 'स्पृष्ट' आहे. पण विजेला येथें मरुतांची आई कल्पिली हें मात्र थोडेंसें चमत्कारिक दिसते. त्यांची आई 'पृथि' असें

8. Like a cow with a full udder the lightning lows; she follows [them] as a dam [follows her] calf, when their shower pours.

प्रसिद्ध आहे आणि 'पृथि' म्हणजे चित्रविचित्र दृग असें समजावयाचें. विजा हीं मरुतांचीं शस्त्रें होत असें बहुत करून वेदांत सांगितलें आहे. आमचा अर्थ सायणांस अनुसरून केलेला आहे.

'जेव्हां' = 'यत्.' सायणाचार्य 'ज्या-पेक्षां' असें म्हणतात.

'पान्हा फुटलेल्या गाईप्रमाणें' = 'वाधे-व.' म्हणजे, 'गाईस पान्हा फुटल्यावर जी वासरासाठीं ओरडते तशी माय.' 'वाधा' याचा अक्षरशः अर्थ 'ओरडणारी,' 'हंबरणारी' असा आहे.

'संभाळिते' = 'सिषक्ति,' अक्षरशः 'मागाहून जाते,' 'सेविते,' 'जपूते.'

दिवो चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन ।

यत्पृथिवीं व्युन्दन्ति ॥ ९ ॥

दिवो । चित् । तमः । कृण्वन्ति । पर्जन्येन । उदवाहेन ।

यत् । पृथिवीम् । विउन्दन्ति ॥ ९ ॥

अथ स्वनामरुतां विश्वमा सद्य पार्थिवम् ।

अरेजन्त प्र मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

अथ । स्वनात् । मरुताम् । विश्वम् । आ । सद्य । पार्थिवम् ।

अरेजन्त । प्र । मानुषाः ॥ १० ॥ १६ ॥

भाषायाम्

९. यद् (=यदा) [मरुतः] पृथिवीं [वृष्टिना] व्युन्दन्ति (=विशेषेण हृदयन्ति) [तदा] [ते] उदवाहेन (=जलधारिणा) पर्जन्येन (=मेघेन) दिवो चित् (=दिवसेपि) तमः कृण्वन्ति (=अन्धकारं कुर्वन्ति) ॥

मेघवृष्टिना पृथिवीम् अतिमात्रं हृदयित्वा मेघततिना सूर्यम् आच्छाद्य प्रकाशं नाशयन्तीत्यर्थः ॥

१०. अथ (=अथ=अनन्तरं) मरुतां स्वनाद् (=गर्जनहेतोः) विश्वम् आ (=सर्वमपि) पार्थिवं सद्य (=भूमौ स्थितं गृहं) [प्र अरेजन्त=प्ररेजन्ते=सर्वाण्यपि पार्थिवानि गृहाणि प्रकम्पन्ते], [तथा] मानुषा (=मनुष्या) [अपि] प्र अरेजन्त (=प्रकर्षेण रेजन्ते=कम्पन्ते) ॥

९. [हे मरुत्] जेव्हां पृथ्वी-
ला [वृष्टीनें] भिजवून टाकितात
[तेव्हां] [ते] उदकधारी मेघा-
च्या योगेंकरून दिवसाहि अंधकार
करितात.

१०. नंतर मरुतांच्या गर्जने-
मुळें पृथ्वीवरील सर्वहि घरे [आणि]
मनुष्यें थरथर कांपूं लागतात.

९. मरुत् प्रचंड वृष्टि करितात तेव्हां
काय काय होत असतें तें सांगतो. 'वृष्टि
फार पडल्यामुळे पृथ्वी सर्व भिजून
जाते, आणि दिवसालाहि काळोख
पडतो, कारण कीं उदकानें भरलेलें जें
मेघमंडळ तें सूर्याचे आड येतें.'

या मंत्रांत जो 'पर्जन्येन' असा शब्द
आला आहे त्याच्या अर्थाकडे लक्ष द्या-
वें. साधारण संस्कृतांत आणि मराठींत
'पर्जन्य' म्हणजे 'पाऊस' असा अर्थ
होतो. पण येथें 'मेघ' 'दृग' असा
अर्थ आहे, 'वृष्टि' असा नाही. ह्या
'पर्जन्या' वर मागाहून देवत्वाचा आ-
रोप करून त्याला कितीएक मंत्रांची व
सूक्तांची देवता केली आहे तें पुढें योग्य
प्रसंगी स्पष्ट होईल.

'भिजवून टाकितात' = 'व्युन्दन्ति.'
यांतील 'वि' चा अर्थ बरोबर होण्या-
साठीं आम्हीं नुस्तें 'भिजवितात' असें
न म्हणतां 'भिजवून टाकितात' असें
म्हटलें आहे. 'भिजवून चिप्प करितात,'
'जिकडे तिकडे गार करून टाकितात.'

9. Even in the day they
create darkness with the
water-bearing cloud, when
they drench the earth.

10. Then at the roaring
of the Maruts all houses
whatever on earth [and]
men greatly tremble.

१०. मरुत् मेघवृष्टि करितात तेव्हां
काय काय होत असतें तें पुढें सांगतो.
'मग मरुत् गर्जना करितात' म्हणजे 'भ-
यंकर मेघगर्जना होते तेणेंकरून सर्व
घरे आणि मनुष्यें थरथरां कांपूं लागता-
त.' पाऊस पडतो तो मरुत् पाडितात हें
जसें रूपक आहे तसेंच मेघगर्जना होते
ती मरुतांची गर्जना असें रूपक आहे.

'नंतर' = 'अध.' 'अथ' याचें
रूप वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं 'अध' अ-
सें येत असतें.

'गर्जनेषुळें' = 'स्वनात्.' म्हणजे
'गर्जनेलीं भिजून' 'गर्जना ऐकून.'

'सर्वहि' = 'विश्वम् आ.' येथें 'आ'
शब्दाचा 'निश्चयानें' असा अर्थ आहे.
दुसऱ्या ठिकाणीहि 'आ'चा प्रयोग
असाच आलेला आहे. जसें 'समान्या-
वृतया विश्वम् आ रजः' (ऋ. ५. ४८.
२); येथें स्थायणाचार्य तरी 'विश्वम् आ'
याचा 'सर्वमपि' असाच अर्थ करितात.
शिवाय ऋ. ९. ६८. ९ यांत 'इयं दि-
वः इयति विश्वम् आ रजः' असें आलें

मरुतो वीळुपाणिभिश्चित्रा रोधस्वतीरनु ।

यातेमखिद्रयामभिः ॥ ११ ॥

मरुतः । वीळुपाणिऽभिः । चित्राः । रोधस्वतीः । अनु ।

यात । ईम् । अखिद्रयामऽभिः ॥ ११ ॥

स्थिरा वः सन्तु नेमयो रथा अश्वास एषाम् ।

सुसंस्कृता अभीशंवः ॥ १२ ॥

स्थिराः । वः । सन्तु । नेमयः । रथाः । अश्वासः । एषाम् ।

सुऽसंस्कृताः । अभीशंवः ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

११. हे मरुतः, [यूयं] चित्रा रोधस्वतीरनु (=सुन्दरा नदीः अनुलक्ष्य=सुन्दरीणां नदीनां तीराण्यनुलक्ष्य) वीळुपाणिभिः (=दृढपादैः) अखिद्रयामभिः (=अच्छिन्नगमनैश्च) [च] [अथैः] यात ईम् (=गच्छतेव) ॥

आकाशे स्थितानां विचित्राणां मेघमालारूपाणां नदीनां तीराण्यनुलक्ष्य नित्यं यथा गच्छथ तथा गच्छतेदानीमित्यर्थः ॥

१२. [हे मरुतः,] वो (=युष्माकं) नेमयो (=रथचक्रवलयाः) स्थिरा (=दृढाः) सन्तु, — एषां (=मरुतां) रथा अथाश् [च] [स्थिराः सन्तु] । [एषाम्] अभीशवो (=बन्धनरज्जवः=प्रमहाः) सुसंस्कृताः (=सुष्ठु तैलादिना संस्कृताः) [सन्तु] ॥

नदीनां रोधांस्यनुलक्ष्य यदा गमिष्यथ तदा युष्माकं रथाश्चादयः रथप्रमहाश्च सुदृढाः सन्तु येन गमने विघ्नो मा भूदित्यर्थः ॥

आहे. 'विश्व' या बाहुल्यवाचकापुटें जसा
'आ' हा 'अपि' या अर्थी येतो तसाच
'असामि' (=सगळें) 'उभय'
(=दोघे) 'ईवत्' (=एवढें) इत्या-

दि साकल्ये अथवा बाहुल्ये अथवा संख्या दर्शविणाऱ्या वाचकापुटें वेदांत आलेला आहे.

११. हे मरुतांनो, चालतांना न थकणाऱ्या [आणि] सुदृढ पायांच्या [घोड्यां] वर [बसून] [तुम्ही] सुंदर नद्यांच्या काठांनीं जा.

१२. [हे मरुतांनो,] तुमच्या ~~स्वचक्रां~~चे पाटे बळकट असोत, — यांचे रथ [आणि यांचे] घोडे [बळकट असोत], [यांच्या] वाद्या नीट कमाविलेल्या [असोत].

११. 'हे मरुतांनो, तुम्ही आकाशांतील ज्या सुंदर टिपक्याटिपक्यांच्या मेघमालारूपी नद्या त्यांच्या तीरावरून तुमच्या घोड्यांवर बसून नेहमीं फिरत असतां तसे फिरा.'

'चालतांना न थकणाऱ्या' = 'अखिरायामभिः.' हा अर्थ सायणाचार्यानीं जी प्रक्रिया आपल्या भाष्यांत दिली आहे तिजवरून घेतला आहे. भाष्यांत 'अच्छिन्नगमनैः' (= अप्रतिहत गमन न्यांचें, 'अर्थः' शब्द छापील प्रतीत नजर-बुकीनें वगळला कीं काय नकळे) असें लिहितात.

'सुदृढ पायांच्या' = 'वीळुपाणिभिः.' या ठिकाणीं सायणाचार्य बह्व्रीहि न समजतां तत्पुरुष घेतात, आणि 'दृढ हस्तांनीं युक्त' असे जे तुम्ही असें भाष्य करितात. पण तसें करण्याचें कारण हा शब्द उचरपदोदान आहे इतकेंच दिसतें. परंतु व्यस्वयस्वर समजावा एक, किंवा अर्थलाभासाठीं 'वीळुपाणिभिः'

11. Maruts, go [ye] along the banks of the variegated rivers on strong-footed horses of unbroken speed.

12. [Maruts,] let your fellows be strong, — [let] the chariots [and] horses of these (Maruts) [be strong,] [let their] reins [be] well-prepared.

असें पद समजावें म्हणजे अदृक् दूर होते. 'वीळुपाणिभिः' याचा जो आम्हीं येथें अर्थ केला आहे त्यास आधार क्र. ७. ७३. ४ यावरील सायणाचार्यांच्या पाक्षिक भाष्याचा आहे. 'वीळुपाणि' शब्द वेदांत केवळ तीन ठिकाणीं आला आहे. आणि प्रस्तुत स्थळ खेरीज करून दुसऱ्या दोनी ठिकाणीं घोड्यांस लाविलेला आढळतो.

या मंत्रांत 'ईम्' हें पद पादपूरण आहे असें दिसतें. फार करून त्याचा अर्थ 'त्याला,' 'बतिला,' 'तें,' असा द्वितीयार्थी होत असतो. पण तो येथें जुळत नाही. सायणाचार्य निश्चयार्थी अव्यय आहे म्हणतात.

१२. नद्यांच्या काठांनीं जा असें वर सांगितलें. तर जातांना विघ्न होऊं नये म्हणून, 'हे मरुतांनो, तुमचे रथ, तुमचे घोडे, घोड्यांच्या लगामाच्या अनीनी आणि रथांचे पाटे हे सर्व मजबूत आणि बळकट असोत' असें या मंत्रांत सांगितलें आ-

अच्छा वद तना गिरा जरायै ब्रह्मणस्पतिम् ।

अग्निं मित्रं न दर्शितम् ॥ १३ ॥

अच्छ । वद । तना । गिरा । जरायै । ब्रह्मणः । पतिम् ।

अग्निम् । मित्रम् । न । दर्शितम् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. [हे ऋत्विक्समूह.] ब्रह्मणस्पतिम् (=एतन्नामानं देवम्) अग्निं, दर्शितं (=दर्शनीयं) मित्रं न (=एतन्नामानं देवं च) जरायै (=जरितुं=स्तोतुं) तना गिरा (=विस्तृतया गिरा) अच्छवद (=आभिमुख्येन ब्रूहि) ॥

अस्खलितया वाचा ब्रह्मणस्पतिम् अग्निं मित्रं च स्तुहीत्यर्थः ॥

हे. जसा कोणी गाडींत बसून जाऊं लागला म्हणजे त्याचे इष्ट मित्र त्याला सांगतात की, 'घोडे संभाळून हाका, लगाम चांगली पाहून लावा आणि पाटा नीट पहा बरे,' तसें मंत्रवक्ता ऋषि या ठिकाणी आपल्या उपास्य मरुदेवांस सांगत आहे.

या मंत्रावरून इतकें दिसून येतें कीं वैदिक युगांत ज्या गाऱ्या होत्या त्यांस घोडे जोडीत, पण गाडीची वाट निघून जाण्याचें (जसें आतां रस्त्यावर नेहमीं भय असतें तसेंच तेव्हांहि असे, घोडे बुजून गाडी उलथण्याचें भय आतां आहे तसेंच तेव्हांहि होतें, आणि लगामाच्या वाऱ्या चांगल्या नरम कमाविलेल्या कातल्याच्या नसतील तर त्याहि तुटण्याचें आतांसारखेंच तेव्हांहि भय असे.

‘यांचे रथ.’ प्रथम मरुतांस द्वितीय-पुरुषी संबोधन करून लागलाच त्यांविषयीं तृतीयपुरुषी निदेश करितो हा पुरुषव्यतिरेक ध्यानांत ठेवावा. पूर्वसूक्ताच्या १५ व्या मंत्रावरील टीप पहा.

‘[यांच्या] वाऱ्या नीट कमाविलेल्या [असोत]’ = ‘सुसंस्कृता अभीशवः.’ सायणाचार्य “आंगळ्या [लगाम धरण्यासाठीं] सावध असोत” असा अर्थ करितात. पण रथ, घोडे, पाटे यांच्या साहचर्यसंबंधानें ‘अभीशवः’ म्हणजे ‘लगाम’ अथवा ‘वाऱ्या’ हाच अर्थ येथें इष्ट दिसतो. शिवाय ऋ. ५. ६१. २ यांत खुद्द सायणाचार्य सुद्धा आम्हीं येथें केलेलाच अर्थ करितात तो पहा.

१३. [हे ऋत्विजानो,] ब्रह्म-
णस्पति, अग्नि आणि सुंदर मित्र
यांला स्तवण्यासाठी [तुम्हीं] अ-
स्वलित वाणीने गा.

13. Sing forth in unin-
terrupted speech in order
to glorify Brahmanaspati,
Agni as well as the hand-
some Mitra.

१३. हा तेरावा मंत्र जरी मरुतांच्या
सूक्तांत आला आहे तरी ब्रह्मणस्पति, अ-
ग्नि आणि मित्र या देवांविषयीं यांत
प्रतिपादन आहे. ऋषि म्हणतो, 'द्या
तिनी देवांची कीर्तें वर्णण्यासाठी अव्या-
हत वाणीने गा. थांबू नका.' सायणाचार्य
म्हणतात, द्या मंत्रांत जें गायन कराव-
यास सांगितलें आहे तें ऋत्विग्गणास
सांगितलें आहे. तसेंच समजून आम्हीं
भाषांतर केले आहे.

सायणाचार्य 'ब्रह्मणस्पति' म्हणजे
या मंत्रांत "मंत्राचा अथवा अज्ञाचा पा-
लक जो तो मरुद्गण" असा अर्थ करि-
तात. परंतु 'ब्रह्मणस्पति' हें मरुद्गणास
दुसऱ्या ठिकाणी निर्विवाद लाविलेलें
आढळणें नाहीं, आणि सायणाचार्य 'मरु-
द्गण' असा अर्थ करितात तो केवळ हा
मंत्र मरुद्गणाच्या सूक्तांत आला आहे व
सूक्ताची देवता मरुद्गण आहे यास्तव

या मंत्राचा संबंध कसा तरी करून मरु-
द्गणाकडेस लाविला पाहिजे अशा समजु-
तीनें करितात यांत संशय नाहीं.

'आणि' = 'न.' हा अर्थ आम्हीं
सायणास अनुसरून केला आहे, आणि
आम्हांस वाटतें कीं तो योग्य आहे.
कितीएक विद्वान् 'अग्नि मित्रं न दर्शत'
याचा 'खेबासारिख्या सुंदर अग्नीस'
असा अर्थ करितात. पण 'न' याचा
नेहमीचा 'सारिखा' हा अर्थ येथें जुळत
नाहीं.

'अस्वलित वाणीनें' = 'तना गिरा.'
या ठिकाणीं सायणाचार्य भिन्न अर्थ
(आम्हांस वाटतें विनाकारण) करितात.
पण 'अग्नि यजध्वं हविषा तूना गिरा'
(ऋ. २. २. १) याजवरील भाष्यांत
आम्हीं येथें केलेला अर्थ सायणच करि-
तात तो पहा.

मिमीहि श्लोकमास्ये पर्जन्य इव ततनः ।

गायं गायत्रमुक्थ्यम् ॥ १४ ॥

मिमीहि । श्लोकम् । आस्ये । पर्जन्यः ऽइव । ततनः ।

गायं । गायत्रम् । उक्थ्यम् ॥ १४ ॥

वन्दस्व मारुतं गणं त्वेषं पनस्युमर्किणम् ।

अस्मे वृद्धा असन्निह ॥ १५ ॥ १७ ॥

वन्दस्व । मारुतम् । गणम् । त्वेषम् । पनस्युम् । अर्किणम् ।

अस्मे इति । वृद्धाः । असन् । इह ॥ १५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

१४. [हे ऋत्विक्समूहः] आस्ये (=स्वकीयमुखे) श्लोकं (=स्तोत्रं) मिमीहि (=निर्मिमीहि=निर्मितं कुर्व), [तेन च] पर्जन्य इव (=मेघ इव) ततनः (=स्तनय=गम्भीरगर्जनां कुर्व) । उक्थ्यं (=गेयं) गायत्रं (=स्तोत्रं) गाय ॥

१५. [हे ऋत्विक्समूहः] [त्वं] त्वेषं (=दीप्तिमन्तं) पनस्युं (=स्तुत्यम्) अर्किणं (=तेजस्विनं) मारुतं गणं (=मरुतां गणं) वन्दस्व (=नमस्कुर्व) । [ते] इह (=अस्माकम् अस्मिन् कर्मणि) अस्मे (=अस्मासु) वृद्धा असन् (=पसन्ना भवन्तु) ॥

१४. [हे ऋत्विजांनो,] [तुम्ही] मनांत स्तोत्र रचा [आणि] [मग] मेघासारिखे [त्याची] गर्जना करा. [आणि] मधुर गान गा.

१५. [हे ऋत्विजांनो,] [तुम्ही] देदीप्यमान, स्तवनीय [आणि] तेजःपुंज मरुद्गणाला नमस्कार करा. [ते] या [आमच्या] कर्माच्या ठायीं आम्हांवर प्रसन्न होओत.

14. Compose a song in [your] mouth [and] [then] rumble [with it] like a thunder. Sing the sweet song.

15. Adore the host of the Maruts, [that is] effulgent, praiseworthy [and] resplendent. May [they] in this [our worship] be pleased with us.

१४. वरच्या मंत्रांत 'अस्खलित वाणीने' गा म्हणून सांगितलें तोच विचार-तरंग मनांत ठेवून म्हणतो कीं, 'हे ऋत्विजांनो. तुम्ही स्तोत्र मनांतल्या मनांत प्रथम रचा आणि मग, जसा मेघ मोठ्याने गर्जना करितो तशा मोठ्या गर्जनेनें, तें गा.'

आमच्या भाषांतरांत आम्हीं 'रचा' आणि 'गर्जना करा' असे अनेकवचनी प्रयोग केले आहेत. पण मुळांत एकवचनी क्रियापदें आहेत. 'ऋत्विक्समूह' हें संबोधन अध्याहत आहे.

'मनांत' = 'आस्ये.' अक्षरशः 'तोडांत,' म्हणजे 'आंतल्या आंत,' 'तोडाबाहेर नव्हे' 'उच्चार न करितां'; अर्थात् 'मनांत.'

'[त्याची] गर्जना करा' = 'ततनः.' सायणाचार्य 'पसरा' असा अर्थ करितात. पण तो येथें जुळत नाही. 'तन्' पसरणे, विस्तारकरण या धातूशिवाय 'तन्'

हा एक दुसरा धातु 'स्तव' यांतील आद्य स् जाऊन उत्पन्न झालेला 'गर्जना करणे' या अर्थी वेदांत आढळतो. ऋ. ६. ३८. २ 'घोषाद् इन्द्रस्य तन्यति ध्रुवाणः' या स्थलीं सायणाचार्यहि 'तन्यति' याचा अर्थ 'शब्द करोति' (गर्जना करितो) असा करितात.

या मंत्रांत 'श्लोक' शब्दाचा अर्थ पद्य अथवा चार चरणांची श्रुति असा आतां होतो तसा न होतां स्तोत्राचें स्तुति होतो तें ध्यानांत ठेवावें.

१५. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे. 'देदीप्यमान, आणि ज्याची स्तुति लोकांनीं करण्यासारिखी आहे, आणि जो तेजःपुंज होय असा जो मरुद्गण त्याजप्रत नमस्कार करा, म्हणजे मग ते मरुत् या आमच्या कर्मांमध्ये आम्हांवर प्रसन्न होतील.'

या मंत्राच्या पहिल्या भागांत मरुद्गण याविषयीं एकवचनी निर्देश असून शेव-

सूक्तम् ३९.

धोरपुत्रः कण्व ऋषिः । मरुतो देवता । युजः स्तोत्रवृहत्यः । अयुजो बृहत्यः ।

प्र यदित्या परावतः शोचिर्न मानमस्यथ ।

कस्य कत्वा मरुतः कस्य वर्षसा कं याथ कं ह धूतयः ॥ १ ॥

प्र । यत् । इत्या । पराऽवतः । शोचिः । न । मानम् । अस्यथ ।

कस्य । कत्वा । मरुतः । कस्य । वर्षसा । कम् । याथ । कम् । ह ।

धूतयः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मरुतः, यद् (= यस्माद्) [यूयं], [सूर्यः] शोचिः (=स्वप्रकाशस्य किरणम्) [अस्यति] तथा, परावतो (= दूराद्) इत्या (= इत्थं=बहुलं) मानम् अस्यथ (=मातुम् इव पदं प्रक्षिपथ=त्वरितं गच्छथ), [तत्] कस्य कत्वा (=कस्य यजमानस्य कर्मणा) [अथवा] कस्य वर्षसा (=कस्य यजमानस्य स्तोत्ररूपक्रियया) [अस्यथ] ? हे धूतयः (=कम्पकारिणो) [मरुतः], [यूयं] कं [यजमानं] याथ ? कं ह (=कं खलु यजमानं) [याथ] ?

टील चरणात् मरुत् प्रसन्न होओत असा अनेकवचनी निदेश आहे. मरुतांविषयी जीं स्तोत्रं वेदांत आहेत त्यांत असें पुष्कळ वेळ होत असतं.

‘तेजःपुञ्ज’=‘अर्किणम्.’ अर्कं या शब्दाचा अर्थ ‘किरण’ अथवा ‘प्रकाश’ हा एक आणि ‘गायन’ हा दुसरा. या ठिकाणी ‘गायन करणारा’ असा ‘अर्किणम्’ याचा अर्थ कितीएक करितात पण तसें करणें अवश्य आणि युक्त दिसत नाही. ‘अर्क’ म्हणजे ‘प्रकाश’ अथवा ‘तेज’ असा अर्थ होतो याविषयी ऋ. ३. ६१. ६ “ऋतावरी दिवो अकैरबो-ध्या” याजवरील सायणभाष्य पहा. आणि ‘अर्क’ म्हणजे ‘स्तोत्र’ अथवा ‘गायन’ हा तत् अर्थ स्पष्टच ल्याह. या-स्तव प्रस्तुतस्थळी ‘ज्याचें स्तोत्र जन गातात’ असाहि अर्थ संभवेळ. परंतु ‘गाणारा’ असा कितीएक विद्वानांनीं के-

लेला अर्थ चित्य दिसतो. जरी-प्रसंग-वशात् मरुत् गातात असें कोठकोठें जाणविलेलें आढळतें तथापि ‘गाणारे’ असें त्यांस नांव देण्याइतकी त्यांची गायनप्रसिद्धि नाही असें आम्हांस वाटतें.

‘प्रसन्न होओत’=‘वृद्धा असन्.’ सायणाचार्य ‘प्रवृद्ध होओत’ असा अर्थ करितात. तसा घेतल्यास ‘[तं] या [आमच्या] कर्माच्या ठायीं आम्हांकडून प्रवृद्ध होओत’ असें भाषांतर करावें; म्हणजे, आम्हांकडून वाढलेले होओत, आमच्या हातून त्यांची सेवा घडली असें होओ.

‘या [आमच्या] कर्माच्या ठायीं’=‘इह.’ म्हणजे, असें समजलें पाहिजे कीं कण्वजन कांहीं कर्म (देवयजन) करीत होते आणि त्या प्रसंगीं हे सूक्त रचून म्हटलेलें आहे. तें कर्म सफळ होओ अशी प्रार्थना या उपसंहाराच्या अंती आहे.

सूक्त ३९.

ऋषि—घोराचा पुत्र कण्व (पूर्वील सूक्ताचा जो वक्ता तोच).
देवता—मरुत्. वृत्त—सम ज्या ऋचा आहेत (म्हणजे २ री, ४ थी, ६ वी, ८ वी आणि १० वी) यांचे सनोबृहती, आणि विषम (म्हणजे १ ली, ३ री, ५ वी, ७ वी आणि ९ वी) आहेत यांचे बृहती.

१. हे कंपकारी मरुतांनो, [तुम्ही] जे [सूर्याने] किरण [टाकिल्या] प्रमाणे पावलें टाकून इतक्या दुखून त्वरित जात आहां [ते] कोणाच्या रुतीमुळें, [अथवा] कोणाच्या क्रियेमुळें [जात आहां] ? [तुम्ही] कोणाकडे जात आहां, कोणाकडे बरे [जात आहां] ?

HYMN# 39

To the *Maruts*. By *Kanva* the son of *Ghora* (same as the author of the previous hymn.)
Metre—that of the even verses (i.e. 2, 4, 6, 8 and 10) the *satobrihati*, and that of the odd verses (i.e., 1, 3, 5, 7, and 9) the *Brihati*.

1. Through whose work, O Maruts, through whose artifice [is it] that [you] are throwing [your] strides so quickly from afar like as [the sun throws] [his] ray ? To whom, tell us, to whom O shakers, are [you] going?

१. आपण येथें अशी कल्पना केली पाहिजे कीं मंत्रवक्ता मरुतांस दुखून मोठ्या त्वरेनें जातांना पाहत आहे (म्हणजे पाहतो आहे असें त्याला वाटत आहे); आणि त्याला विचारितो आहे कीं, ' हे मरुतांनो, तुम्ही जे इतक्या त्वरेनें दुखून मोठ्या त्वरेनें जात आहां ते कोणा धन्य यजमानाचें यज्ञकर्म पाहून जात आहां, अथवा कोणा भाग्यशाली यजमानाचें स्तोत्र ऐकून जात आहां बरे ? तुम्ही कोणत्या यजमानाकडे अथवा स्तोत्रा-

कडे जात आहां सांगा बरे ? '

' कंपकारी मरुत् ' = ' धृतयो मरुतः ' मरुत् हे सकळ प्राण्यांला आणि सकळ पदार्थांला आणि पृथ्वीला आणि स्वर्गालाहि हालवून टाकितात असें वेदांत सांगितलें आहे याविषयी पूर्वी लिहिलेंच आहे.

' [सूर्यानें] किरण टाकिल्याप्रमाणें ' ही उपमा स्वतः ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. सूर्य उगवतांच जे किरण पृथ्वीवर फैकतो ते किती लवकर येऊन पृथ्वीवर

स्थिरा वः सन्वायुधा पराणुदे वीळू उत प्रतिस्कभे ।

युष्माकमस्तु तविषी पनीयसी मा मर्त्यस्य मायिनः ॥ २ ॥

स्थिरा । वः । सन्तु । आयुधा । पराऽनुदे । वीळू । उत । प्रतिऽस्कभे ।
युष्माकम् । अस्तु । तविषी । पनीयसी । मा । मर्त्यस्य । मायिनः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

३. [हे मरुतः,] वो (= युष्माकम्) आयुधानि स्थिराणि (= अविच्छिन्नानि) सन्तु, [तानि च] पराणुदे (= पराणुं = शत्रूणां अपनोदनाय) उत (= अपि च) प्रतिस्कभे (= शत्रून् प्रतिस्कम्भितुं = शत्रूणां प्रतिबन्धीय) वीळू (= वीळूनि = सुदृढानि) [सन्तु] । [अपि च] पनीयसी (= अतिशयेन स्तोतव्या = उत्कृष्टतरा) तविषी (= बलं) युष्माकम् [एव] अस्तु, मायिनः (= छद्मचारिणो) मर्त्यस्य (= मनुष्यस्य) मा [अस्तु] ॥

पोंहचतात याविषयीं सुद्धा आपल्या पूर्व-
* जानीं विचार केलेला या मंत्रावरून दिसून येतो.

‘पावलें टाकून जात आहां’ = ‘मानम्’ अस्थथ. अक्षरशः अर्थ ‘माप टाकितां’ जमीन मोजण्याचा अगदी आद्य प्रकार म्हणजे पावल्यंनी असे. काव्या, सांखळ्या, फीत वगैरे प्रकार पूर्वी नव्हते. व जमीन मापण्याकरितां जीं पावलें टाकितात तीं लांब लांब टाकणें हें साहजिक आहे; आणि लांब लांब पावलें टाकणें म्हणजे ‘लवकर चालणें.’

त्यावरून ‘पावलें टाकून त्वरित जात आहां’ असा अर्थ निघतो. ऋ. ५. ८५. ५ याजवर सायणाचार्यहि ‘मान’ शब्दाचा अर्थ ‘जमीन मोजण्याचा दंड’ असा करितात. आमचा अर्थ त्यापासून विशेष भिन्न नाही.

‘कृतीमुळें’ = ‘कृत्वा.’ ‘क्रियेमुळें’ = ‘वर्षसा.’ ‘कृति’ म्हणजे येथें देवपीत्यर्थ केलेलें कर्म (यज्ञादिक) आणि ‘क्रिया’ म्हणजे ‘स्तोत्र’ असा अर्थ समजावा.

१. [हे मरुतांनो,] तुमचीं आयुधें बळकट असोत, [तुमचीं आयुधें] [शत्रूला] निवारण्यास आणि प्रतिबंध करण्यास सुदृढ असोत. अत्युत्तम बळ तुम्हांलाच असा, कपटी मर्याला नसो.

2. May your weapons be steady, [may they be] strong to drive away and to resist [the enemy.] May excellent might be yours [and] not of the wily mortal.

२. जसा एकादा बापावर प्रेम ठेवणा-
रा मुलगा बापाचें चांगलें होओ असें प्रा-
थितो तसा ऋषि उपास्य देव मरुतांचें
चांगलें होओ म्हणून या मंत्रांत प्रार्थितो
की 'हे मरुतांनो. तुमचीं जीं आयुधें तीं
बळकट राहोत, आणि शत्रूवर ह्मळा क-
रून त्यांस हांकून देण्याची आणि शत्रु
तुमच्या आंगावर चालून आले तर त्यां-
स मागें हटविण्याची शक्ति राही इतकीं
तीं सुदृढ राहोत. आणि ज्या सामर्थ्याची
सर्वांनीं वाहवा करावी असें सर्वोत्कृष्ट
सामर्थ्य तुम्हांमच असो, कपटानें भरले-
ल्या मर्यास नसो.'

या मंत्रांत जे 'असोत,' 'असां'
आणि 'नसो' हे प्रयोग आले आहेत

त्यावरून मंत्रवक्ता ऋषि मरुतांस आशीर्वा-
द देत आहे असें समजून नये, तर त्यावरून
न अमुक गोष्टी घडोत आणि अमुक न घ-
डोत अशी बोलणाऱ्याची इच्छा मात्र उ-
घड होते असें समजावें.

'निवारण्यास' आणि 'प्रतिबंध कर-
ण्यास' या ऐवजीं जीं 'परानुदे' आणि
'प्रतिस्कम्भे' हीं रूपे आहेत तीं तुमथें
अव्ययाप्रमाणें योजिलेलीं आहेत.

'कपटी' = 'मायिनः' वेदांत 'मा-
या' शब्दाचा अर्थ असाच होतो. संसार-
संबंधी जी 'माया' मागाहून-शास्त्रांत
प्रसिद्ध झाली ती माया वेदांत समजाव-
याची नाही.

परां ह यत्स्थिरं हथ नरो वर्तयथा गुरु ।

वि याथन वनिनः पृथिव्या व्याशाः पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

परां । ह । यत् । स्थिरम् । हथ । नरः । वर्तयथ । गुरु ।

वि । याथन । वनिनः । पृथिव्याः । वि । आशाः । पर्वतानाम् ॥ ३ ॥

नहि वः शत्रुर्विविदे अधि द्रवि न भूम्यां रिशादसः ।

युष्माकमस्तु तविषी तना युजा रुद्रासो नू चिदाधृषे ॥ ४ ॥

नहि । वः । शत्रुः । विविदे । अधि । द्रवि । न । भूम्याम् । रिशादसः ।

युष्माकम् । अस्तु । तविषी । तना । युजा । रुद्रासः । नु । चिद् ।

आऽधृषे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. हे नरः (= शूरा मरुतः), यद् (= यथा) [यूयं] स्थिरं (= स्थिरजातम् = अचलवस्तुनि) पराहथ (= भग्नं कुरुथ) [यथा च] गुरु (= गुरुजातः पाषाणादीनि गुरुत्वोपेतानि वस्तूनि) वर्तयथ (= प्रेरयथ = चालयथ) [तथैव] पृथिव्या वनिनः (= पृथिव्युपरिस्थितान् महावृक्षान्) वियाथन (= वियाथ = तान् वियुज्य मध्ये गच्छथ) [अपि च] पर्वतानाम् आशाः (= पर्वतानां प्रदेशान्) वि[याथन] (= तान् वियुज्य मध्ये गच्छथ) ॥

यदा मरुतो गच्छन्ति तदा मायं स्थितान् अचलपदार्थान् भुम्नान् कृत्वा, जडपदार्थाश्चालयित्वा, पार्थिवान् वृक्षान् भित्त्वा, पर्वतप्रदेशांश्च भित्त्वा अप्रतिहताः सन्तो गच्छन्तीत्यर्थः ॥

४. [हे मरुतः] वो (= युष्माकम्) अधि द्रवि (= शूलोक्तस्योपरि) शत्रुर्नहि विविदे (नास्ते), [तथा] हे रिशादसः (= शत्रुहिंसकाः), भूम्याम् [अपि] न [विविदे] । हे रुद्राः (= रुद्रपुत्राः), युष्माकं तविषी (= बलं) तना युजा (= विस्तृतेन सातत्येन = सततमेव) नूचिद् आधृषे अस्तु (= अनाधर्षणीयास्तु = केनापि अनभिभाष्यास्तु) ॥

३. हे शूरानो, [तुम्ही] जसे अचळ [पदार्थां]स उलथून टाकितां [आणि] भारी [पदार्थां]स हालवितां [तसे] पृथिवीवरील महा-वृक्षांला भेदून जात असतां [आणि] पर्वतांच्यो प्रदेशांला भेदून जातां.

४. तुम्हांला स्वर्गात शत्रु नाही [आणि] हे दुष्टनाशकांनो, पृथ्वीवर [हि तुम्हांला शत्रु] नाही. हे रुद्रपुत्रांनो, तुमचें बल सदैव अतिरस्करणीय असो.

3. As often as, O heroes, [ye] subvert [what is] steady [and] overturn [what is] heavy, [ye] penetrate through the trees of the earth [and] through the regions of the mountains.

4. To you there exists no enemy in heaven nor, O destroyers of the wicked, on earth. May your might be for ever, O sons of Rudra, such as shall not be despised.

३. या मंत्रांचें तात्पर्य असें आहे कीं 'मरुतांचा आवेश, वेग आणि झपाटा इतका असतो कीं ते जाऊं लागले असतां रस्त्यांत मोठमोठीं घरे आलीं तर त्यांस ते वांकवितात किंवा मोडून टाकतात, मोठमोठाले पर्वत आले तर त्यांस ते ढकलून वाजूस टाकून देतात, मोठमोठे वृक्ष आले तर त्यांस भेदून आणि ढोंगच्या आल्या तर त्यांसहि भेदून अप्रतिहत होत्साते पुढें चालून जात असतात.'

हे मरुतांचें म्हणजे वायुरूपी देवांचें स्वभाववर्णन चांगलें आहे. विशेषकरून वादळाच्या तडाख्यांत सांपडलेल्या मनुष्यास यांत कांहींच अतिशयोक्ति वाटणार नाहीं.

'जसे' = 'यत्.' सायणाचार्य 'जेव्हां' असा अर्थ करितात. तात्पर्य एकच आहे.

'हालवितां' = 'वर्तयथ.' अक्षरशः अर्थ 'फिरवितां.' 'वृत्' धातूचा खरा मूळचा जो अर्थ तो यथें आला आहे.

कारण 'वृत्' धातूचा मूळ अर्थ असणें अथवा वर्तणें असा नाही 'फिरणें' असा आहे; त्यावरूनच 'निवर्तते' म्हणजे मागे फिरतो, 'आवर्तते' म्हणजे इकडे किंवा पुनः फिरतो इत्यादि प्रसिद्ध अर्थ होत असतात.

'पर्वतांच्या प्रदेशांला' = 'आशाः पर्वतानाम्'. येथें 'आशा' शब्दाचाहि 'वाजूचा प्रदेश' हा मूळ अर्थ आला आहे. त्यापासूनच मागाहून 'दिश' हा अर्थ झाला.

४. 'मरुतांस स्वर्ग आणि पृथिवी या दोनी लोकां शत्रु नाहीत; तर असे जे मरुत् त्यांची शक्ति सदैव अशी असो कीं तिचा तिरस्कार अथवा धिक्कार करण्याचें सामर्थ्य कोणासहि असूं नये' असें या ऋचेचें तात्पर्य आहे.

'नाहीं' = 'नहि विविदे.' अक्षरशः अर्थ 'जाणलेला नाही' 'जाणून ठाऊक नाही.'

'स्वर्गात' = 'अधि मवि.' 'अधि'

प्र वेपयन्ति पर्वतान् वि विञ्चन्ति वनस्पतीन् ।

प्रो आरत मरुतो दुर्मदा इव देवांसः सर्वया विशा ॥५॥ ॥१८॥

प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । वि । विञ्चन्ति । वनस्पतीन् ।

प्रो इति । आरत । मरुतः । दुर्मदाः इव । देवांसः । सर्वया । विशा ।

॥ १८ ॥ १२८॥

भाषायाम्.

५. [तें मरुतः] पर्वतान् प्रवेपयन्ति (=प्रकर्षेण कम्पयन्ति) [तथा] वनस्पतीन् (=वटाश्रव्यादीन् महावृक्षान्) विविञ्चन्ति (=विदारयन्ति) । - हे देवा मरुतः, [यूयं], दुर्मदा इव (=मदोन्मत्ता इव), सर्वया विशा (=युष्माकं सकलया प्रजया) [संहिताः] प्रो आरत (=प्रकर्षेण सर्वत्र गच्छथ) ॥

याचा अर्थ 'वर' 'आंत.' हें शब्दयोगी अव्यय आहे, आणि याचा संबंध 'शवि' शब्दाशी आहे. ३८ व्या सूक्ताच्या ७ व्या मंत्रावरील 'आ' या शब्दयोगी अव्यय-याविषयीं लिहिलेली टीप पहा.

'रुद्रपुत्रांनो' 'रुद्राः' रुद्र हा मरुतांचा बाप होय याविषयीं पूर्वी लिहिलेंच आहे. सू. ३८ मंत्र ७ याजवरील टीप पहा. प्रस्तुत मंत्रांत सार्धणाचार्यहि 'रुद्रपुत्र' असाच अर्थ करितात.

'तुमचें बळ सदैव अतिरस्करणीय असो' 'युष्माकं तविषी तना युजा नू चित् आधृषे अस्तु.' 'नू चित् आधृषे' याचा पदशः अर्थ 'कधीहि धिक्कारण्यास न' असा आहे. 'आधृषे' हें 'आधृष' चें तुमचीं चतुर्थ्यन्त अव्यय आहे. आणि 'नू चित्' म्हणजे 'नाहींच' असा अर्थ होतो (४१ व्या सूक्ताच्या १

व्या मंत्रावरील टीप पहा). त्यावरून 'नू चित् आधृषे' म्हणजे 'आधृषण करण्यास अयोग्य,' 'तुच्छ मानतां कामा नये असें', 'शत्रूंनीं ज्यास भ्यावें असें' असा अर्थ निष्पन्न होतो. क्र. १. १३६. १; ५. ८. ५; ५. ८७. २ हे मंत्र पाहा. त्यांतहि 'आधृषे' याचा असाच प्रयोग असून निषेधदर्शक अव्ययाशीं ('न' याशीं) योजिलेला आहे.

'सदैव' 'तना युजा' यांत 'तना' हें नाम समजून 'युजा' हें विशेषणासारिखें समजावें. 'तना युजा' हे शब्द ऋग्वेदांत दुसरे ठिकाणीं एकत्र आलेले आढळत नाहींत, पण त्यासारिखेच 'शश्वता तना' असे दोन स्थळीं (क्र. १. २६; ६ आणि ९. १. ६ यांत) आले आहेत. त्यांचा आणि यांचा अर्थ एकसारखाच आहे.

५. [हे] पर्वतांस फार कांप-
वून टाकितात [आणि] अरण्यां-
तील महावृक्षांस चिरून टाकि-
तात.—हे मरुतांनो, हे देवांनो,
[तुम्ही] मदोन्मत्तांसारिखे [आपल्या]
सर्व जनांसहित धांवत असतां.

5. [They] (the Maruts)
shake the mountains vio-
lently, [they] slit asunder
the forest trees.—Divine
Maruts, [ye] press forward
like mad men with all
[your] people.

५. वर तिसऱ्या मंत्रांत सांगितलेलें-
च पुनः प्रस्फुट करून सांगतो कीं, ' हे
मरुत् जाऊं लागले म्हणजे रस्त्यांत मो-
ठमोठे पर्वत जरी आले तरी त्यांस कां-
पवून टाकितात, मग महावृक्षांस उभेच
चिरून टाकितात म्हणून सांगावयास न-
कोच. आणि ' हे मरुतांनो, तुम्ही सर्व
आपले जन बरोबर घेऊन, जसे मदो-
न्मत्त मनुष्य जिकडे तिकडे धांवतात
आणि जें हाताला सांपडेल त्याचा जातां
जातां नाश करून टाकितात, तसे जि-
कडे तिकडे नाश करीतच जात असतां.'

' महावृक्षांस चिरून टाकितात '=
' वि विञ्चिन्ति वनस्पतीन्.' ज्या रानां-
वरून मोठें वादळ गेलेलें कोणी पाहिलें
असेल त्याला यांत खचित कांहींच अति-
शयोक्ति वाटणार नाही. आणि वादळांचे
योगानें ' खडकांनीं खडकें कशीं हालून

जातात ' तेंहि त्यांनीं पाहिलें असेल.

' मदोन्मत्तांसारिखे ' = ' दुर्मदा इव.'
हा अर्थ सायणानुसारच आहे. वेङ्गाच्या
हातीं कोलीत ! यांत पुष्कळ अर्थ आहे.

' [आपल्या] सर्व जनांसहित ' =
' सर्वया विशा.' या ठिकाणीं ' सर्व जन'
म्हणजे कोण समजावयाचे ? मरुतांच्या
बरोबर असतात असे मानलेले अनुचर
असावेत असें दिसतें.

' धांवत असतां ' = ' प्रो आरत.' अ-
क्षरशः अर्थ, ' धांवत आलां आहां';
म्हणजे ' आजपर्यंत धांवत आलां आ-
हूं'; अर्थात् ' नेहमी धांवत' असतां.
' धांवत असतां.' या मंत्रांत पहिल्या अ-
र्थांत तृतीय पुरुषां निर्देश असून पुढें
लागलाच द्वितीयपुरुषनिर्देश करून पुरु-
षव्यतिरेक केला आहे तो ध्यानांत ठेवावा.

उपो रथेषु पृषतीरयुग्ध्वं प्रष्टिर्वहति रोहितः ।

आ वो यामाय पृथिवी चिदश्रोदवीभयन्त मानुषाः ॥ ६ ॥

उपो इति । रथेषु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । प्रष्टिः । वहति । रोहितः ।

आ । वः । यामाय । पृथिवी । चित् । अश्रोत् । अवीभयन्त । मानुषाः

॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. अपि च [हे मरुतः,] [यूयं] [स्व] रथेषु पृषतीः (= विन्दुयुक्ता मृगीः)
उपो अयुग्ध्वं (= सामीप्येन अयुग्ध्वम् = परस्परं सन्धीषं यथा भवेयुस्तथा ता युङ्ग्य),
रोहितः (= मृगावान्तरजातिलोहितवर्णः) प्रष्टिर्वहति (= पृषतीमध्यवर्ती सन् रथं
वहति) । वो यामाय (= गमनाय = गमनसमये मार्गदानाय) पृथिवी चित् (= पृथि-
व्यपि) आ अश्रोत् (= भयवशान् मार्गादपेक्ष्य तूष्णीं भूत्वा भवतां गर्जनां गृणोति)
[अपि च] मानुषाः (= मनुष्याः) अवीभयन्त (= भाययिता, भवन्ति = वि-
भ्यति) ॥

६. आणि [हे मरुतांनो,]
[तुम्ही आपल्या] रथांला टिपक्या-
टिपक्यांच्या हरिणी जोडीत अ-
सतां, [आणि] तांबडा हरिण
मध्ये ओढीत असतो. तुम्ही येऊं
ऊभालां म्हणजे पृथिवी सुद्धां थक
होऊन ऐकत असते, [आणि]
मनुष्यें घाबरून जातात.

6. And on the sides
[ye] yoke the spotted deer
to [your] chariots, the red
antelope draws in the mid-
dle. At your march even
the earth [stands] aside
[and] hears; men tremble
through fear.

६. मरुतांच्या रथास मध्यें एक
लाल हरिण जोडलेला असतो आणि
बाजूला चित्रचित्र टिपक्यांच्या हरिणी
जोडलेल्या असतात. अशा चपल वाह-
नांनीं ओढलेले रथ जेव्हां मोठ्या झपा-
द्यानें जाऊ लागतात तेव्हां खुद्द पृथ्वी
भयाभीत होऊन थक होते आणि रथां-
ची गर्जना ऐकत राहते. आणि बापटीं
मनुष्यें तर भयानें थरथर कांपतात, अ-
सें या मंत्राचें तात्पर्य आहे.

मरुतांच्या रथास हरिणी जोडतात
असें म्हणणें हें अगदीं योग्य आहे, का-
रण कीं, हरिणीसारखें चपळ जनावर
दुसरें नाहीं. आणि ज्यापेक्षां 'हरणांच्या
कळपांत एक काळविट अथवा नर अ-
सतो आणि पळतांना त्या कळपाच्या पुढें
नेहमी असतो, त्यापेक्षां मरुतांच्या रथां-
स जोडलेल्या हरिणींच्या मध्यभागीं
पण पुढें ओढणारा असा नर असतो
असें म्हणणें साहजिक आहे. म्हणजे ज्या-
पुढें नर धांवत आहे अशा हरिणींच्या

कळपांना कळपच मरुतांच्या रथांस जोड-
लेला असतो अशी कल्पना आहे.

या मंत्राच्या भाषांतराच्या आरंभीं
जो 'आणि' शब्द आहे तो 'उपो'
यामधील 'उप+उ (=उत=अपि च)' या
'उ' शब्दाचा अर्थ करण्यासाठीं घातला
आहे.

'तांबडा हरिण पुढें ओढित असतो'=
'प्रष्टिर्वहति रोहितः'. अक्षरशः 'तांब-
डा हरिण प्रष्टि होऊन ओढतले.' 'प्रष्टि'
म्हणजे मध्यें जोडलेला. प्रत्येक बाजूस
एक झुंभवा अधिक घोडे जुंपून मध्यें
एक मोठासा जोडला म्हणजे त्याचें नांव
'प्रष्टि' असें आहे. हा अर्थ आम्हीं सा-
यणाचार्यांप्रमाणें केला आहे.

'तुम्ही येऊं लागलां म्हणजे' = 'वो
यामाय.' अक्षरशः 'तुमच्या गमनासाठीं',
'तुम्हांस मार्ग देण्यासाठीं.' मोठी गाडी
फार झपाट्यानें जाऊ लागली म्हणजे स-
मोर येणारें मनुष्य भिऊन बाजूला होतें
आणि थक होऊन पाहात उभें राहतें

आ वो म॒क्षू तना॑य कं रुद्रा अवो वृ॒णीमहे ।

गन्ता॑ नूनं नोऽव॒सा यथा॑ पु॒रेत्या क॒ण्वाय वि॒भ्युषे॑ ॥ ७ ॥

आ । वः । म॒क्षू । तना॑य । कम् । रुद्राः । अवः । वृ॒णीमहे ।

गन्त॑ । नूनम् । नः । अव॒सा । यथा॑ । पु॒रा । इत्या॑ । क॒ण्वाय॑ । वि॒भ्युषे॑ ॥ ७ ॥

युष्मे॑षितो मरु॒तो म॒र्ये॑षित आ यो नो अ॒भ्व ई॑षते ।

वि तं यु॒योत॑ शव॒सा व्यो॒जसा॑ वि युष्मा॒काभि॒रू॒तिभिः॑ ॥ ८ ॥

युष्मा॒ऽई॒षितः । म॒रुतः॑ । म॒र्ये॒ऽई॒षितः । आ । यः । नः । अ॒भ्वः । ई॒षते ।

वि । तम् । यु॒योत॑ । शव॒सा । वि । व्यो॒जसा॑ । वि । युष्मा॒काभिः॑ ।

ऊ॒तिऽभिः॑ ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे रुद्राः (= रुद्रपुत्राः), [वयं] म॒क्षू (= क्षिप्रं) वो (= युष्माकम्) अवः (= रक्षणं = युष्मत्कर्तृकं रक्षणं) तनाय कं (= तनयाय = अस्माकं पुत्रार्थम् एव) आवृणीमहे (= गृहीत्वा आगच्छतेति प्रार्थयामः) । [तस्माद्] यथा [यूयं] पुरा विभ्युषे (= संकटाद्भीतवते) कण्वाय इत्या (सत्यं कण्वाय = कण्वायैव = सूक्तकर्तारं मां प्रत्येव) [आगतवन्तः] [तथा] नूनं (= सांप्रतं) नः (= अस्मभ्यं = अस्मान्प्रति = सूक्तकर्तारं मां कण्वं प्रति) अवसा (= युष्मत्कर्तृकेण रक्षणेन सह) गन्त (= आगच्छत) ॥

८. हे मरुतः, यः अ॒भ्वः (= अनिष्टकारी = शत्रुः) युष्मे॑षितः (= युष्मदिषितः = युष्माभिः प्रेरितः) म॒र्ये॑षितः (= मर्येः प्रेरितो) [वा] [सः] नः (= अस्मान्) ऐषते (= आभिमुख्येन प्राप्नोति = अभिपतति = आक्रमति) तं शव॒सा (= बलेन) वि॒युयोत॑ (= वि॒युत = विभक्तम् अपेतं कुह्यत), व्यो॒जसा॑ वि[युयोत॑] (तेजोहीनान् कुह्यत), [अपि च] युष्मा॒काभिः॑ ऊ॒तिभिः॑ (= युष्मत्संबन्धिभी रक्षणैः) वि[युयोत॑] (= अपेतं कुह्यत) ॥

तशी पृथ्वीची अवस्था होत॑ अस॑ं दृश्य आहे.

‘वावरून जातात’ = ‘अबीभयन्त.’ हे क्रियापद जरी प्रयोज्यधातूचें रूप आहे

तथापि आत्मनेपद असत्यामुळे ‘आप-
वास भिवविले जाऊं देतात’ = ‘भिकून
अथवा वावरून जातात’ असा अर्थ
होतो.

७. हे रुद्रपुत्रांनो, [आम्ही आमच्या] मुलांबाळांकरितां त्वरित तुमची कृपा भाकितीं आहों. [तर] [तुम्ही] जसे पूर्वी भयभीत कण्वाप्रत निःसंशय [प्राप्त झालेले आहां] तसे आतां [आपल्या] कृपेसहित आम्हांस प्राप्त व्हा.

८. हे मरुतांनो, जो [कोणी] शत्रु तुमच्या सूचनेवरून [अथवा] मर्त्यांच्या सूचनेवरून आमच्या आंगावर चावून घेईल त्याला तुम्ही बलहीन करा, [त्याला] तेजोहीन [करा] [आणि] [त्याला] तुमच्या प्रसादांस सुकवा.

7. Quickly for our progeny, O sons of Rudra, we entreat your protection. Come now to us with your protection even as ye unfailingly did before to the terrified Kanya

8. Whatever wicked man, O Maruts, [whether] under your inspiration [or] under the inspiration of mortals, attacks us, deprive him of strength, of power [and] of your protection.

७. असे समजलें पाहिजे कीं, काहीं प्रसंग पडल्यामुळें सूक्तकर्ता कण्व ऋषि आपल्या मुलांबाळांवर मरुतांनीं कृपा करावी म्हणून प्रार्थना करित आहे, आणि म्हणत आहे कीं, 'हे मरुतांनो, या काळापूर्वी मला कण्वाला काहीं संकटापासून भीति प्राप्त झाली म्हणजे मी तुमचा धावा करितांच तुम्ही कोठें असला तरी मजकडेस धावून आलेले आहांत. तर आज जो हा तुमचा धावा मी करित आहे तो ऐकून पूर्वाप्रमाणें धावून या, विलंब करू नका.'

'मुलांबाळांकरितां' = 'तनाय कम्.' 'कम्' हे पादपूर्ण आहे, आणि 'तनाय' याचा अक्षरशः 'मुलाला' असा अर्थ आहे. तथापि मुलांबाळांकरितां असें जें आम्हीं भाषांतर केलें आहे त्यावरून दोनी शब्दांचा अर्थ बरोबर भरू-

न येतो. 'कम्' हें पादपूर्ण फारकरून ना या मंत्रांत आलें आहे तसें चतुर्थीच्या संयोगानें येत असतें.

'जसे पूर्वी भयभीत कण्वाप्रत निःसंशय [प्राप्त झालेले आहां]' म्हणजे मला प्राप्त झालेले आहां. या सूक्ताचा कर्ता कण्वन्नांवाचा ऋषि होय हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे.

'निःसंशय' = 'इत्था.' म्हणजे तुम्हां मरुतांस हाक मारितांच तुम्ही कधीहि आल्याशिवाय राहिलां नाहीं. हा जो 'इत्था' याचा 'निःसंशय' म्हणजे 'बिनचूक', 'खरोखर' असा येथें अर्थ केला आहे त्याला प्रमाण क्र. ६. ६८. ११ याजवरील भाष्य पहा. 'इत्था' म्हणजे 'सत्यम्' यां अर्थाविषयीं प्रतिपादन पूर्वी केलेंच आहे.

८. 'हे मरुतांनो, तुमचें पाठवळ

असामि हि प्रयज्यवः कण्वं दद प्रचेतसः ।

असामिभिर्मरुत आ न ऊतिभिर्गन्ता वृष्टिं न विद्युतः ॥ ९ ॥

असामि । हि । प्रयज्यवः । कण्वम् । दद । प्रचेतसः ।

असामिऽभिः । मरुतः । आ । नः । ऊतिऽभिः । गन्तं । वृष्टिम् । न ।

विऽद्युतः ॥ ९ ॥

असाम्योजो विभृथा सुदानवोऽसामि धूतयः शवः ।

ऋषिद्विषे मरुतः परिमन्यव इषुं न सृजत द्विषम् ॥ १० ॥ १९ ॥

असामि । ओजः । विभृथ । सुदानवः । असामि । धूतयः । शवः ।

ऋषिऽद्विषे । मरुतः । परिऽमन्यवे । इषुम् । न । सृजत । द्विषम् ।

॥ १० ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

९. हि (=यस्मान्) हे प्रयज्यवः (=प्रकर्षेण यष्ट्याः) प्रचेतसः (=प्रकृष्टज्ञानयुक्ता) मरुतः, [यूयं] कण्वम् (=एतन्नामकम् ऋषिम्) असामि (=संपूर्णमेव यथा भवति तथा) दद (=धारितवन्तः) [तस्माद्] असामिभिर्भूतिभिः (=संपूर्णैर्युष्मत्संबन्धिभिः संरक्षणेः) नः (=अस्मान् प्रति), विद्युतो वृष्टिं न (=यथा विद्युतो मेघवृष्टिं गच्छन्ति तद्वद्), आगन्त (आगच्छत) ॥

१०. हे सुदानवः (=शोभनदानोपेता) [मरुतः], [यूयम्] असामि (=संपूर्णम्) ओजः (=शक्तिं) विभृथ. (=धारयथ=युष्मासु परिपूर्णा शक्तिर्वर्तते) । हे धूतयः (=कम्पनकारिणो) [मरुतः], [यूयम्] असामि शवः (=संपूर्णं बलं) [विभृथ=युष्मासु परिपूर्णं बलं वर्तते] । [तांह] हे मरुतः, परिमन्यवे (=कोपपरिवृत्ताय=कुट्टाय) ऋषिद्विषे (=ऋषैर्मम द्वेषं कुर्वते) [तन्नाशार्थम्] इषुं न (बाणमिव) द्विषं (=द्वेषकारिणं हन्तारं) सृजत (=मेषयत) ॥

मिळाल्यानें अथवा कोणा एकाद्या बलवान् मर्याचें पाठबळ मिळाल्यानें जर कोणी दुष्ट मनुष्य आमच्यावर हत्ता करील तर तुम्ही त्याची सर्व शक्ति आणि सर्व तेज हरण करा. आणि त्याचें संरक्षण करण्याचें तुम्ही सोडून द्या, असें या मंत्राचें तात्पर्य आहे. यात इतकें

ध्यानांत ठेवणें अवश्य दिसतें कीं मरुतांसारिले प्रचंड देव जसे एक मनुष्याकडून दुसरे मनुष्यास उपद्रव करवितात तसेंच ते स्तुति केल्यावर तो उपद्रव बंद करितील अशी सूक्तकर्त्याची श्रद्धा दिसते.

‘तुमच्या सूचनेवरून’ = ‘युष्मेषितः’.

९. हे अतिपूज्य [आणि] प्र-
ज्ञावंत मरुतांनो, [ज्यापेक्षां] [तुम्ही]
कण्वाला पूर्णपणे रक्षीत आलां
आहां त्यापेक्षां [तुम्ही आपल्या]
पूर्ण प्रसादांसहित, विदुलता [मेघ]
वृष्टीप्रत [येतात] तसे, आम्हां-
प्रत या.

१०. हे महादानशील [आणि]
हे कंपविणारे [मरुत्] हो, तुम-
च्या अंगीं परिपूर्ण तेज [आणि]
परिपूर्ण बल आहे. [यास्तव] हे
मरुत् हो, [जो कोणी] क्रोधाविष्ट
मनुष्य [मज] ऋषीचा द्वेष्टा [अ-
सेल] त्याच्या नाशासाठी, [तुम्ही]
बाण [धाडल्या] प्रमाणें द्वेष्टा धाडा.

अक्षरशः अर्थ 'तुम्हीं प्रेरिलेला असा
होत्साता,' म्हणजे, तुम्हीं ज्याला उजेजन
दिले आहे असा.

'आमच्या आंगावर चालून येईल'-

9. Ye have, O most
worshipful [and] wise Ma-
ruts, entirely supported
Kṇva; come ye, there-
fore, unto us with [your]
entire protections even as
the flashes of lightning
[come] to the shower.

10. O most liberal giv-
ers, O agitators, ye pos-
sess perfect puissance [and]
perfect power. Send [there-
fore] against the angry
enemy of the poet an ene-
my like a shaft [for his
destruction].

'आ ईषते.' हा अर्थ फार अक्षरशः
आहे. 'आम्हांस उपद्रव करील' असें
तात्पर्य.

९. तात्पर्य: 'हे मरुतांनो, जसें तु-
म्हीं कण्वाचें संरक्षण पूर्णपणे पूर्ण केले
तसेंच आमचें संरक्षण पूर्णपणे करा, आ-
णि जशी मेघवृष्टीबरोबर वीज चिकटून
राहते तसेच तुम्ही आमचें पाठबळ कर-
ण्यासाठी आम्हांबरोबर राहा.' अथवा
ज्या कण्वाचें संरक्षण मरुतांनीं आजप-
र्यंत केले तो कण्व आणि या सूक्ताचा
जो कर्ता कण्व हे एकच असल्यास, 'हे
मरुतांनो, तुम्ही आजपर्यंत आमचें म्हणजे
मज कण्वाचें ज्यापेक्षां पूर्णपणे प्रतिपाल-

न केले आहे त्यापेक्षां आतांही तसेंच
करा' असा भावार्थ समजावा.

'विशुद्धता इ०' ही उपमा ध्यानांत
ठेवण्याजोगी आहे. विशुद्धता आणि मेघ-
वृष्टि यांचा संयोग कधीं तुटण्याजोगा नस-
तो म्हणून उपमैत विशेष गौरव आहे.

१०. या मंत्रांत संगळ्या सूक्ताचा उ-
पसंहार असल्यामुळे ऋषीच्या मनांत जें
वरप्रदान मागावयाचें तें यांत मागितलें
आहे. तो म्हणतो, 'हे मरुतांनो, तुम-
च्या अंगीं संपूर्ण तेज आणि संपूर्ण बल

सूक्तम् ४०.

धोरपुत्रः कण्व ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । बृहती च्छन्दः ।

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्त्वेमहे ।

उप प्र यन्तु मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशूर्भवा सचा ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः । पते । देवऽयन्तः । ता । ईमहे ।

उप । प्र । यन्तु । मरुतः । सुऽदानवः । इन्द्र । प्राशूः । भव । सचा ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे ब्रह्मणस्पते (=एतन्नामक देव), [त्वम्] उत्तिष्ठ (=सोमप्राशनार्थम् अस्मद्बृहम् आगन्तु त्वदीयनिवासस्थानादुत्थानं कुरु) । [वयं हि] देवयन्तः (=देवान् त्वादृशान् कामयमानाः सन्तः : भक्तिभावयुक्ताः सन्तः) त्वाम् ईमहे (=प्रार्थयामः) । [अपि च] सुदानवः (=शोभनदानोपेता) मरुतः [अपि] उपप्रयन्तु (=प्रस्थाप्य अत्र आगच्छन्तु) । [तथा] हे इन्द्र. [त्वमपि] [आगम्य] सचा (=तैः सह) प्राशूर्भव (=अस्माभिर्देवसोमस्य प्राशको भव) ॥

आहे; यास्तव मज ऋषीचा द्वेष करणारा जो कोणी शत्रु असेल आणि मजविषयी ज्याच्या मनांत क्रोध असेल त्याजकारणं तुम्ही एक शत्रु निष्पन्न करा, की जो लागलाच बाणाप्रमाणे त्याजवर जाईल आणि त्याचा नाश करील. सूक्ताच्या शेवटील मंत्रांत जो उपसंहार असतो त्यांत यजमानाचें अथवा सूक्त करणाऱ्या ऋषीचें म्हणजे कवीचें काहींतरी बरें व्हावें अथवा संकट निवारण व्हावें अशी प्रार्थना असते. प्रस्तुत मंत्रांत सूक्त रचना-या कवीचें कल्याण व्हावें असें वरप्रदान मागितलें आहे तें ध्यानांत ठेवावें.

‘महादानशील’ = ‘सुदानवः’. ज्याजकडून काहीं तरी मागून घ्यावयाचें असतें त्याला हें अथवा असलें विशेषण लावणें हें साहजिक आहे. मरुतांस तर ‘सुदानु’ हें विशेषण वेदांत अनेक ठिकाणीं लक्षिल्लें आढळतें. ऋ. १. २३.

१; १. ४०. १; १. ४४. १४ इत्यादि मंत्र पहा. ते आकाशांतून पुष्कळ मेघवृष्टि करितात म्हणून त्यांस ‘सुदानु’ असें म्हणतात असेंहि दिसतें.

‘कंपविणारे’ = धूतयः. हें मरुतांचें अनेक ठिकाणीं येणार विशेषनामासारिखें झालेलें विशेषण आहे. ते जाऊ लागले म्हणजे सर्व वस्तुमात्रास हालवून टाकितात म्हणून त्यांस ‘कंपविणारे’ हें विशेषण लावितस्त. वर ३ रा व ५ वा मंत्र पाहा.

या मंत्राच्या शेवटीं जी प्रार्थना आहे तिजवरून असें सूचितें कीं, हाळी समजत असल्याप्रमाणें पुरातन ऋषींस आपल्या शापानें पाहिजे तें करण्याची जर शक्ति खरोखर असती, तर आपल्या मर्त्ये शत्रूपासून आपलें संरक्षण करण्याविषयीं या सूक्त करणाऱ्या ऋषीनें मरुतांची अशी साधारण यःकश्चित् बलहीन मर्त्येप्रमाणें विनवणी कां केली असती?

सूक्त ४०.

ऋषि—घोराचा पुत्र कण्व (पूर्वीच्या सूक्ताचा जो तोच). देवता—ब्रह्मणस्पति. वृत्त—सम ऋचा आहेत त्यांचें सतोवृहती; विषम आहेत त्यांचें वृत्त बृहती.

१. हे ब्रह्मणस्पती, [तूं ऊठ], [आम्ही] भाविक बुद्धीनें तुला प्रार्थित आहों. महादानशील मरुत्[हि] येओत, [आणि] हे इंद्रा, [तूंहि] [त्यांज]बरोबर [येऊन] [सोम] प्राशन कर.

१. हेहि सूक्त कण्वानेंच केलेलें आहे. याची देवता ब्रह्मणस्पति म्हणून देव आहे. या देवाविषयीं पूर्वी १४ व्या सूक्ताच्या ३ व्या मंत्रावरील टीपेत दिग्दर्शन केलें आहे तें पाहा. ब्रह्मणस्पति हा देव वेदांत मोठ्या महत्त्वाचा आहे.

या पहिल्या मंत्राचा भावार्थ इतकाच आहे कीं, 'हे ब्रह्मणस्पती, आम्ही भाविक बुद्धीनें सोम तयार केला आहे आणि येऊन तो पिण्याविषयीं तुला प्रार्थित आहों, तर तूं ऊठ, आणि लीकर येऊन तो पी; आणि तुजबरोबर मरुत् देव आणि इंद्र हेहि येऊन आमचा सोम पियोत.'

'भाविक बुद्धीनें' = 'देवयन्तः' अ-

HYMN 40.

To *Brahmanaspati*. By *Kapra*, son of *Ghora*, the same as the author of the previous hymn. Metre—the *Satobrihati* of those that are even (2, 4, 6, 8,) and the *Brihati* of the uneven ones (1, 3, 5, 7).

1. Rise, *Brahmanaspati*, we pray thee with pious minds. May the liberal *Maruts* [also] come up [with thee]; and be thou, too, *Indra*, a guest along with [them].

क्षरशः अर्थ 'देवाविषयीं उत्सुक,' 'देवांची सेवा करून त्यांस प्रसन्न करून घेण्याविषयीं उत्सुक' असा आहे; म्हणजे आम्ही तुमची निंदा करणारे आणि दांभिक नव्हेत, प्रांजल आहोंत. जे मनुष्य देवांची सेवा अथवा भक्ति बं करणारे म्हणजे धर्मरहित होत त्यांस वेदांत 'अदेवयन्तः' अथवा 'अदेवयु' असं म्हटलें आहे (क. २. २६. १; ८. ९७. ३; ७. ९३. ५. इत्यादि मंत्र पहा).

'[सोम] प्राशन कर' 'प्राशूर्भव.' अक्षरशः अर्थ 'प्राशन करणारा हो,' म्हणजे 'आमचा पाहुणा हो.'

त्वामिद्धि सहसस्पुत्रं मर्त्यं उपव्रूते धने हिते ।

सुवीर्यं मरुत आ स्वश्र्यं दधीत यो व आचके ॥ २ ॥

त्वाम् । इत् । हि । सहस्रः । पुत्र । मर्त्यः । उपव्रूते । धने । हिते ।

सुवीर्यम् । मरुतः । आ । सुअश्र्यम् । दधीत । यः । वः । आचके

॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. हि (यस्मात्) हे सहसस्पुत्र (=बलस्य सूनो) [ब्रह्मणस्पतेः, धने हिते (=धननिमित्ते संग्रामे प्राप्ते सति) मर्त्यः त्वामित् (=त्वामेव) उपव्रूते (=समीपं प्राप्य स्तौति) । [तथा] हे मरुतः, यो [मर्त्यो] वो (=युष्मान्) आचके (=प्रार्थयते) [स] सुवीर्यं (=शौर्योपेतपुत्रवत्त्वं) सुअश्र्यं (=शोभनाश्रयुक्तत्वं) [च] आदधीत (=धारयेत्= निःसंशयं प्राप्नुयात्) ॥

ब्रह्मणस्पतेरग्निना सह एकभूतत्वात् तस्य सहस्पुत्रत्वमित्यनुसंधेयम् । अथवा आग्नेयीयम् ॥

२. कारण कीं हे बलपुत्रा [ब्रह्मणस्पती], युद्धप्रसंग पडला म्हणजे मर्त्य तुझाच धांवा करित असतो. [आणि] हे मरुतांनो, जो [कोण] तुम्हांस प्रार्थील तो शौर्यवान् पुत्र [आणि] बलवान् घोडे यांहीं युक्त अशा संपत्तीप्रत पावेल.

2. O [Brahmanaspati], son of might, to thee alone the mortal resorts when a battle is imminent. [And] O Maruts, [he] who prays to you shall obtain brave sons [and] strong horses.

२. ब्रह्मणस्पतीला आणि मरुतांला सोमपानार्थ पूर्वील मंत्रांत आमंत्रण केलें त्याचें कारण या मंत्रांत दिलें आहे. ते हें कीं, 'युद्धप्रसंग पडला म्हणजे बलहीन आणि दीन मानव धांवा करितात तो ब्रह्मणस्पतीचाच करितात; आणि मरुतांचा तर पराक्रम असा आहे कीं जो मर्त्य त्यांचो प्रार्थना करितो त्याला युद्धप्रसंगां उपयोगी असे शूर पुत्र आणि बळकट घोडे प्राप्त होत असतात.' यास्तवच यांस आम्ही सोम अर्पण करून तो प्यावयास या असें प्रार्थित आहों हा भावार्थ आहे.

'बलपुत्रा [ब्रह्मणस्पती]' = 'सहस्रपुत्र.' 'सहस्रपुत्र' हें विशेषण वेदांत अग्नीला लाविलें आढळतें (बळानें लांकडावर लांकूड घांसून अग्नि प्रदीप्त करीत असत म्हणून), इतर देवांस लाविलें आढळत नाहीं. परंतु या ठिकाणीं ब्रह्मणस्पतीस लाविलें आहे त्याचें कारण इतकेंच कीं अग्नि आणि ब्रह्मणस्पति हे एकच आहेत असें कितीएक मंत्रांवरून दिसून येतें. अथवा निर्वीह करण्याची दुसरी अशी रीति दिसते कीं हा मंत्र अग्निदेवतेविषयीच आहे असें मानावें म्हणजे झाले.

'युद्धप्रसंग पडला म्हणजे' = 'धने हिते.' याच अर्थी 'धने हिते' हे शब्द वेदांत अन्य ठिकाणीहि सात आठ वेळ आले आहेत (ऋ. १. ११६. १५; १. १३२. ५; ६. ४५. ११, १३ इत्यादि). सायणाचार्यांचाहि भावार्थ आमच्या अर्थाप्रमाणें आहे.

'प्रार्थील' = 'आचके'. अक्षरशः 'प्रार्थितो,' 'स्तवितो,' 'कै' शब्दे, या धातूचें रूप आहे.

'शौर्यवान् पुत्र [आणि] बलवान् घोडे यांहीं युक्त अशा संपत्तीप्रत' = 'सुवीर्यं सुअश्वयम्.' म्हणजे जीत सुवीर अशा पुत्रांची आणि बळकट अशा घोड्यांचो विपुळता आहे अशी स्थिति. देवांपासून जे पदार्थ मिळतील अथवा मिळणें इष्ट आहे असें आमचे पूर्वज समजत त्यांत आणि आतां आम्ही मागतों त्यांत किती अंतर आहे पहा! लढावयास शूरपुत्र आणि बसावयास बळकट घोडे देवानें आपणास गावे असा वर मागणारे ब्रह्मण आतां कितीसे निष्ठील बरें?

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ ३ ॥

प्र । एतु । ब्रह्मणः । पतिः । प्र । देवी । एतु । सूनृता ।

अच्छ । वीरम् । नर्यम् । पङ्क्तिराधसम् । देवाः । यज्ञम् । नयन्तु । नः

॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. ब्रह्मणस्पतिः प्रेतु (=अस्मान् प्राप्नोतु), सूनृता देवी (=प्रियसत्त्वरूपा वाग्देवी, सरस्वती!) प्रेतु (=अस्मान् प्राप्नोतु) । [तथा] देवाः (-इतरे मित्रावरुणादयो) नर्यं वीरं (=वृभ्यो हितं शूरम् =इन्द्रं) नः (=अस्माकं) पङ्क्तिराधसं (=हविष्पञ्चकसमृद्धं =पञ्चोपलक्षितबहुभिर्हविर्भिर्युक्तं) यज्ञं [प्रति] अच्छनयन्तु (=प्रापयन्तु=आनयन्तु) ॥

ब्रह्मणस्पतिरागच्छतु । तथा सरस्वत्यागच्छतु । अपि च अस्माकं यज्ञे प्राप्तिं तना-
नाविधद्विःप्राप्तनाय इन्द्रं गृहीत्वा इतरे देवा अपि आगच्छन्त्विति भावः ॥

३. येओ [तो] ब्रह्मणस्पति,
येओ ती देवी सरस्वती; [आणि]
मनुष्यांस हितकारी [असा जो]
शूर [इंद्र] त्याला देव आमच्या
पंचान्नयुक्त यज्ञाप्रत घेऊन येओत.

3. May Brahmanaspati
come unto [us]; may the
gentle goddess [of speech]
come unto [us]; may the
gods bring to our five-obl-
ationed sacrifice the hero
(Indra) who is kind to
men.

३. ' ब्रह्मणस्पति येओ, सरस्वती
येओ, आणि इंद्रास घेऊन इतर देवहि
येओत आणि अनेक हविरज्जांना युक्त
जो हा आमचा यज्ञ त्याचा उग्रभोग घे-
ओत' असा भावार्थ.

'येओ [ती] देवी सरस्वती' = 'प्र
देव्येतु सृजता.' अक्षरशः अर्थ, 'मधुरव-
चनी देवी येओ.' म्हणजे येथें सरस्वतीची
विवक्षित आहे यांत संशय नाही. क्र.
१. ३. १०, ११; २. ३. ८ आणि ६.
६'. ४ यावरून 'मधुरवचनी' सूक्ता-
ची प्रेरणा ती करिते असे सिद्ध होतें.
आणि प्रार्थनाभिमानांनी जो ब्रह्मणस्पति
देव त्याज्वरोवर तिचें आह्वान होणें हें
स्वाभाविक आहे. सायणाचार्य तरी 'वा-
ग्देवता' असें म्हणतात तें, कितेंक. विद्वानांचें
मत विरुद्ध आढळतें तरी, आम्हांस
योग्य दिसतें.

'मनुष्यांस हितकारी [असा जो]
शूर [इंद्र] त्याला' = 'वीरं नर्यम्.'
यांत 'इंद्र' हें आम्हीं अर्थावरून अ-
ध्यातवें घेतलें आहे. इंद्राला 'नर्य'
असें पुष्कळ ठिकाणीं वेदांत म्हटलें आहे
(क्र. १. ६३. ३; १. १२१. १२; ४.

२१. २; ७. २०. १; १०. २२. १ हे
मंत्र पहा). शिष्याय 'तनुर्वीरो नर्यो वि-
चेताः श्रोता हवं गृणतः' (क्र. ६. २४. २).
असा मंत्र आहे त्यांत 'इंद्र' असें पद न-
सनां हि 'वीरो नर्यः' म्हणजे 'इंद्र' असा
अर्थ सायणांनीच केला आहे तो पहा.

'पंचान्नयुक्त यज्ञाप्रत' = 'पङ्क्तिराध-
सं यज्ञम्.' पांच अन्नं कोणती? आलीकडे
पंचपक्वान्नें म्हणतात ती कदाचित् नसतील;
परंतु 'पांच' हें उल्लेखन समजून 'अ-
नेक हविरज्जांनी युक्त' असा अर्थ दिस-
तो. 'पङ्क्तिराधसम्' हें 'अनेक वरप्र-
दानें देणारा' या अर्थी 'वीरम्' (= इंद्र)
याचें विशेषणहि चांगलें संभवतें. क्र.
७. २३. ५ यांत इंद्रास आणि क्र. ५.
५८. २ यांत मरुतांस 'तुविराधसु,' म्ह-
णजे पुष्कळ वरप्रदानें देणारे असें म्ह-
टलें आहे.

'घेऊन येओत' = 'अच्छ नयन्तु.'
'०प्रत प्राप्त करोत,' 'आणोत.' 'अ-
च्छ' याचा अर्थ वेदांत 'आ' या उप-
सर्गाप्रमाणें होतो. उदाहरणार्थः— 'स
तु नो अभिर्नयतु प्रजानन्नच्छ रन्नम्'
(क्र. ४. १. १०.) = 'तो बुद्धिमान्

‘यो वाघते ददाति सूनरं वसु स धने अक्षिति श्रवः ।

तस्मा इळां सुवीरामा यजामहे सुप्रतूतिमनेहसम् ॥ ४ ॥

यः । वाघते । ददाति । सूनरम् । वसु । सः । धने । अक्षिति । श्रवः ।
तस्मै । इळाम् । सुवीराम् । आ । यजामहे । सुऽप्रतूतिम् । अनेहसम्

॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. यो [यजमानो] वाघते (= कृत्वित्ते) सूनरं वसु (= सुन्दरं धनं) ददाति
सः अक्षिति श्रवः (= क्षयरहिताम् अखण्डितां संपदं) धने (= प्राप्नोति) । तस्मै
(= एतादृशे अस्माकं यजमानाय) [वयं] सुवीरां (= शोभनवीरोपेतां = सुवीराणां दा-
त्रां) सुप्रतूति (= सुष्ठु प्रकर्षणं हिंसाकारिणीं = शत्रूणामभिभवित्रीम्) अनेहसं (= केना-
प्याहिंस्याम्) इळाम् (= एतन्नामधेयां देवीम्) आयजामहे (= यजनेन प्रसादयामः) ॥

अग्नि आम्हांस् संपन्नि आगो, (किंवा
संपन्नीप्रत आम्हांस प्राप्त करो); ‘ अच्छा
च नः सुखं नेषि ’ (ऋ. ८. १६. १२) =
‘ आम्हांस सुखाप्रत प्राप्त करा, आम्हांस
सुख प्राप्त करून द्या. ’ द्वितीयार्थाचा, ‘ देव
आमचा, यज्ञ इंद्राकडेस घेऊन जाओत ’

असा कितोएक विद्वान् अर्थ करितात,
पण इंद्राला यज्ञाप्रत आणणें ही प्रार्थना
देवांला केलेली वेदांत आढळते, देवांनीं
यज्ञार्पित हवि इंद्राकडेस घेऊन जावें
अशी बहुत करून आढळत नाही असें
आम्हांस वाटतें.

४. जो [यजमान] स्तोत्र-
कर्त्याला सुंदर धन देतो तो
अखण्ड संपत्तीप्रत पावतो. तर
या [आमच्या] यजमानासाठी
[आम्ही] सुवीरयुक्त [आणि] श-
त्रुपराजय करणारी [परंतु] दुसऱ्यां-
कडून] पराजय न पावणारी [जी]
इळा [देवी] तिची उपासना
करितों.

4. He who gives hand-
some largesses to the priest
receives endless wealth.
For such a one, therefore,
we propitiate Ilā, poss-
essed of heroes, [and]
overpowering, [but herself]
un-overpowered.

४. भावार्थः—‘आम्हांमारिख्या ऋत्वि-
जांला जो यजमान चांगलें धन देतो त्या-
ला अखण्डित लक्ष्मी प्राप्त होते. म्हणून
हा जो आमचा यजमान त्याच्या हिता-
साठी आम्ही इळा देवीला आपल्या ऋ-
त्विजपणानें प्रसन्न करीत आहों, जी इळा
देवी शूरपुत्र देणारी, शत्रूतें नष्ट करणारी
आणि शत्रूपासून नाश न होऊं देणारी
अशी आहे. तर या यजमानानें आम्हांस
धन दिलें म्हणजे त्यालाहि अखण्डित
लक्ष्मी प्राप्त होईल.’

‘इळा [देवी]’ ही कोण आहे याजवि-
षयीं पूर्वी १३ वे सूक्ताच्या ९ व्या मंत्रावर
दिलेली टीप पहा. वरच्या मंत्रांत सरस्व-
तीला उद्देशून सांगितलें, यांत इळेविषयीं
सांगत आहे. जे कितीएक खिन्नान् ‘इळा’
म्हणजे या मंत्रांत इळा देवी न समजतां
‘अन्न’ असें समजतात ते निराधार
आहेत असें आम्हांस दिसतें. आम्हांस
सायणाचार्यांचा अर्थ बरोबर दिसल्यामुळे

तो आम्हीं घेतला आहे.

ह्या मंत्राविषयीं असें सांगणें अवश्य
दिसतें कीं हा जरी कण्वकृत सूक्तांत आहे
तरी तो खुद्द कण्वानेंच रचिला असेल
असें समजलें पाहिजे असें नाहीं. जेव्हां
वेदव्यासानें सूक्ते एकत्र करून संहिता-
रूपानें गाथा बांधला तेव्हां हें सूक्त इतर
सूक्तांबरोबर कण्व कुळांतून घेतलें इत-
केंच निश्चयानें सांगतां येईल. झणून हें
सूक्त * कण्वांकरितां त्यांच्या पुरोहितानें
अथवा दुसऱ्या कोणत्याहि ऋत्विजानें
रचिलें असावें. असें मनांत आणिलें तर
हा मंत्र समजण्यास कांहीं कठिण नाहीं.

दुसरी ध्यानांत ठेवण्याजोगी गोष्ट अ-
शी कीं, या मंत्राचा कर्ता (अथवा पा-
हिजे असल्यास द्रष्टा) कोणीहि ऋषि
असला तरी वेदांचे द्रष्टे ऋषि तपःसिद्ध
सर्व ऋक्सिद्धीचे स्वामी असत अशी
जी आलीकडे आमची समजूत झाली
आहे ती निराधार दिसते. वस्तुतः ते

प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रं वदन्त्युदध्यम् ।

यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ ५ ॥

॥ २० ॥

प्र । नूनम् । ब्रह्मणः । पतिः । मन्त्रम् । वदति । उदध्यम् ।

यस्मिन् । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । देवाः । ओकांसि । चक्रिरे

॥ ५ ॥ २० ॥

तमिद्वेचेमा विदथेषु शंभुवं मन्त्रं देवा अनेहसम् ।

इमां च वाचं प्रतिहर्यथा नरो विश्वेदामा वो अश्ववत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । वोचेम् । विदथेषु । शंऽशुवम् । मन्त्रम् । देवाः । अनेहसम् ।

इमाम् । च । वाचम् । प्रतिऽहर्यथ । नरः । विश्वा । इत् । वामा । वः ।

अश्ववत् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. नूनम् (=इदानीं) ब्रह्मणस्पतिः उरुध्यं (=शंसनीयं=स्तुत्यं) मन्त्रं प्रवदति (=होतृमुखे स्थितः सन् प्रकर्षेण वदित्यति) । यस्मिन् [मन्त्रे] इन्द्रः, वरुणः, मित्रः, अर्यमा [इत्येते] देवाः ओकांसि चक्रिरे (=तेव्यत्वेन स्थानानि कुर्वन्ति=आनन्देन, रमन्ते) ॥

६. हे देवाः (=इन्द्रप्रभृतयः), तम् इत् (=तमेव पूर्वमन्त्रोक्तं) शंभुवं (=सुखकारकम्) अनेहसं (=दोषरहितं) मन्त्रं [वयं] [युष्मत्प्रीत्यर्थं] वोचेम् (=ब्रवाम=प्रवदित्यामः) । [ताम्] इमां वाचं (=तं मन्त्रं) [यूयं] प्रतिहर्यथ च (=कामयध्वे चेत्=प्रतिगृहीथ चेत्) [सा मन्त्ररूपा वाग्] वः (=युष्माकं=युष्माभिः स्तोतृभ्यो दातव्यानि) विश्वानि वामानि इत् (=सर्वाण्यपि धनानि) अश्ववत् (प्राप्नुयात्=निःसंशयं प्राप्स्यति) ॥

आम्हां पाण्यापेक्षां फार प्रेमळ, देवांविषयीं प्रांनळ आणि धर्मवासनांनीं परिपूत होते. परंतु मनुष्यांवर, सृष्टपदार्थांवर अथवा देवांवर आम्हांपेक्षा त्यांस अधिक शक्ति होती अथवा आम्हांस ज्या लोभादिक वासना बाधा करितात त्यां-

पासून ते मुक्त होते असें दिसत नाही. कारण की तसें असतें तर यजमानासाठीं सूकें रचून त्यांच्या द्वारे देवांची आराधना करावी आणि त्या कामाबद्दल दक्षिणा घ्यावी असें आचरण त्यांनीं केलें नसतें.

१. आतां ब्रह्मणस्पति प्रशंसनीय मंत्र म्हणेल; ज्या [मंत्रां]त इंद्र, वरुण, मित्र, [आणि] अर्यमा [हे] देव रत होत असतात.

६. आणि हे देव हो, तोच आनंदकारक [आणि] निर्दोष मंत्र [आम्ही] यज्ञांत म्हणणार आहोंत; [आणि] हे शूर [देवांनो], ते स्तोत्र तुम्हांस आवडलें म्हणजे त्याच्या योगानें तुम्हांकडून संपूर्ण संपत्ति आ[म्हांस] मिळेल यांत संशय नाही.

5. Now [now] Brahmanaspati will sing forth a praiseworthy prayer in which the gods Indra, Varuna, Mitra [and] Aryama are accustomed to pause with delight.

6. That same delightful [and] faultless prayer we will sing, O gods, in our sacrifices. [And], O brave ones, if you accept that prayer, [it] shall [certainly] obtain all the wealth whatsoever that you can bestow.

५. भावार्थ:- 'ब्रह्मणस्पति आमचें आह्वान ऐकून आला आहे; तो आतां सुंदर मंत्र गाईल, म्हणजे होत्याच्या मुखानें गावतील; कीं जो मंत्र ऐकल्यावरुन इंद्र, वरुण, मित्र आणि अर्यमा यांस इतका आनंद होईल कीं ते त्या मंत्राला सोडून जाणार नाहीत; जेथें तो मंत्र तेथेंच जणुं ते घर करून राहतील.'

ब्रह्मणस्पति म्हणजे स्तोत्राची देवता. तेव्हां ब्रह्मणस्पति आतां आम्हांकरितां मंत्र म्हणेल या रूपकांत विशेष ओढाताना नाही हें सांगायला नकोच. ब्रह्मणस्पति सुंदर मंत्र रचण्याविषयीची प्रेरणा आणि शक्ति आम्हांस आतां देईल आणि इंद्र, मित्र, वरुण आणि अर्यमा, या महान् देवांस फार आवडे असा मंत्र आतां आम्ही रचूं असें बोलण्याचें तात्पर्य आहे.

'म्हणेल' = 'प्रवदति.' अक्षरशः अर्थ,

'म्हणतो; 'हा पहा म्हणण्यास तयार होत आहे'.

मित्र आणि अर्यमा व वरुण या देवांविषयीं पूर्वी सांगितलेंच आहे. (सूक्त २६, मं. ४ इत्यादि स्थलें पहा).

'रत हांत असतात' = 'आकांक्षि चक्रिरे.' अक्षरशः अर्थ 'घर करिते झाले आहेत'; म्हणजे जो ऐकून ते या पूर्वी त्यांत जणुं काय घर करूनच राहिले आहेत. यापूर्वी ब्रह्मणस्पति जेव्हां जेव्हां चांगला मंत्र गाई तेव्हां तेव्हां तो मंत्र त्यांस आवडत असे. पूर्णवर्तमानकाळाचा अर्थ वेदांत रीतिवर्तमानकाळाप्रमाणें करावा लागतो याविषयीं पूर्वी सांगितलेंच आहे व उदाहरणेंहि आली आहेत. 'ओक्क' या शब्दाचा जो या मंत्रांत प्रयोग आहे त्यावरुन ऋ. २. १५. १ हा मंत्र आणि त्यावरील सायणभाष्य पहा.

६. 'आम्हांकरितां जो उत्कृष्ट मंत्र

को देवयन्तमश्रवज्जनं को वृक्तवर्हिषम् ।

प्रप्र दाश्वान्पस्याभिरग्निनान्तवविक्षयं दधे ॥ ७ ॥

कः । देवऽयन्तम् । अश्रवत् । जनम् । कः । वृक्तऽवर्हिषम् ।

प्रप्र । दाश्वान् । पस्याभिः । अस्थित । अन्तऽवावत् । क्षयम् । दधे

॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. देवयन्तं (=देवान् कामयमानं=देवार्चनं कुर्वन्तं) [मानवे] कोश्रवत् (=को नाम प्राप्नोयात्=कस्तस्य सदृशो भवितुं शक्यात्?) वृक्तवर्हिषं जनम् (=अनुष्ठानाय च्छिन्नवर्हिषं यजमानं) कः [अधवत्] (=तस्य सदृशो भवितुं कः शक्यात्?) दाश्वान् (=हविर्दत्तवान्) [जनो हि] पस्याभिः प्रप्रास्थित (=अनेकेगृहेः = परिस्थीयते=परिवेष्टयते) [तथा सः] अन्तर्वावत् क्षयं (=पस्यानाम् अन्तः स्वनिवासस्थानं =हर्म्यं) दधे (=धारयति) ॥

ब्रह्मणस्पति रचोल म्हणून वरील मंत्रांत सांगितलें तोच मंत्र, हे देव हो, आम्ही यज्ञांत तुम्हांसाठी म्हणणार आहां. आणि तो मंत्र तुम्हांस आवडून त्याचा तुम्ही स्वीकार माग केला पाहिजे, म्हणजे मग तुम्हांकडून जी जी म्हणून संपाज्जि उपासकांस मिळत अमते ती सर्वहि आम्हांस त्या मंत्राच्या द्वारे मिळेल' असा भावार्थ आहे.

‘शूर [देवांना]’=‘नरः’ या विशेषणांत काहीं विशेष हेतु आहे असे नाही. केवळ गौरवासाठी योजिलें आहे असे दिसतें.

‘तं स्तोत्र तुम्हांस अजडलें’ इ. या उचगर्वाचा अर्थ आम्ही स्पष्टपणासाठी किंचित् अक्षर सोडून केला आहे. अक्षरशः ‘अर्थ’ हे शूर्गनां, ती वाणी तु-

म्हांस आवडली म्हणजे [ती] तुमनां (=तुम्हां देत असतां तीं) सर्वहि धनं प्राप्त करून घेईल’, असा होईल. सायणाचार्य या उचगर्वाचा अर्थ किंचित् निराळा करितात. तो असा:- “हे नर (ना- “यक) देव हो, जर ही मंत्ररूप वाणी “तुम्हांस आवडेल तर सर्वहि सुंदर वा- “णां तुम्हांस व्यापील,” म्हणजे हें स्तोत्र जर तुम्हां स्वीकारून घ्याल तर आम्हांस जी जी म्हणून सुंदर स्तोत्रें रचतां येतील तीं रचून तुम्हांसच अर्पण करूं असा त्यांचा भावार्थ दिसतो. परंतु त्यांच्या अथौला ‘वाक्’ (=वाणी) हें पद ‘अध्याह्न घेण्याचो अपेक्षा आहे. शिवाय ‘विश्रा वामा’ (अथवा ‘विश्रानि वामानि’) हे शब्द ‘सर्व धनं’ या अर्थी अनेक वेळां ऋग्वेदांत आले आहेत, आणि

७. देवभक्ताची बरोबरी कोण करू शकेल? देवार्चन करणाऱ्या जनाची [बरोबरी] कोण [करू शकेल]? [कारण की] [देवांचा] उपासक [अनेक] गृहांनीं परिवेष्टित असतो [आणि] त्याला [स्वताहाला] राहण्यासाठीं आंत मध्ये वाढा असतो.

त्या सर्व ठिकाणीं सायणाचार्यच 'सर्व धनं' असा अर्थ करितात. 'अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सवे । विश्वा वामानि धीमहि' क्र. ५. ८२. ६; 'अस्मिन् आ वाम आयाने वाजिनीवम् । विश्वा वामानि धीमहि' ८. २२. १८; 'त्वे देवत्रा सदा पृथ्वसो विश्वा वामानि धीमहि' ८. १०३. ५; 'यः आहुतिं परिवेद न मग्भिः विश्वा इन् सः वामा दधते त्वातः' ६. १. ९; 'त्वे ह यत् पितरः चित्

७. या मंत्रांत देवभक्तांचें माहात्म्य वर्णिलें आहे. मंत्रवक्ता म्हणतो, 'जो मनुष्य देवांची सेवा करण्याची इच्छा करितो, त्यांस आपल्या घरी आह्वात करून त्यांचें दर्भासत वगैरे देऊन आदरातिथ्य करितो आणि त्यांस मोम, चरू, इत्यादिकांचें हवि देतो तो मोठा संपन्नमान् होतो; त्याच्या आसपास अनेक घरे असतात आणि त्या सर्व घरांच्या आंत त्याला स्वताहाला राहण्यास वाढा मिळतो. तर अशा देवोपासकाची बरोबरी कोण करू शकेल?

7. Who can equal the worshipper of the gods? Who [can equal] the man who has feasted the gods? He is surrounded by house after house around him; he possesses a palace in the interior.

न; इन्द्र विश्वा वामा जरितारः असन्वन्' क्र. ७. १८. १ ही स्थळें आणि यांजवरील सायणभाष्य पहा. धनप्राप्तिविषयीं अश धातूचा प्रयोग होतो याविषयीं पूर्वी सूक्त १ मंत्र ३ यांत आलेली 'रयिम् अधवत्' ही रचना पहा.

'यांत संशय नाहीं.' हे शब्द 'अधवत्' या लेट्याच्या रूपापासून गम्यमान आहेत.

'बरोबरी कोण करू शकेल'? — 'कः अधवत्.' हा जो 'अश' धातूचा अर्थ आहे त्याविषयीं प्रयोगान्तरांबद्दल क्र. १. ८४. ६ 'नक्तिः त्वा अनु मज्मना नक्तिः सुअथः आनशे'; 'न त्वा देवामः आशत न मर्त्योसः अद्रिवः विश्वा जानानि शवसा अभिभूः असि । न त्वा देवामः आशत' क्र. ८. ९७. ९ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा.

'देवार्चन करणाऱ्या' = 'वृत्तबर्हिषम्.' अक्षरशः अर्थ 'ज्याने देवांस बसण्या-

उपे क्षत्रं पृथ्वीत हन्ति राजभिर्भये चित्सुक्षिति दधे ।
 नास्य वर्ता न तरुता महाधने नभे अस्ति वज्रिणः ॥ ८ ॥ २१ ॥
 उपे । क्षत्रम् । पृथ्वीत । हन्ति । राज्ञऽभिः । भये । चित् । सुऽक्षितिम् ।
 दधे ।
 न । अस्य । वर्ता । न । तरुता । महाऽधने । न । अभे । अस्ति ।
 वज्रिणः ॥ ८ ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

८. [वज्रगस्पतिः] क्षत्रं (स्वबलं) [स्वात्मनि] उपपृथ्वीत (-संपृक्तं कुर्यात्) ।
 [स] राजभिः (= मित्रावरुणादिभिर्देवैः सह = तैः सहायभूतैः) हन्ति-द्वेषापासकानां
 (शत्रून् मारयति) । [स] भये चित् (= भीतिहेतौ युद्धेऽपि) सुक्षिति दधे (= सुष्ठु
 निवासस्थैर्य धारयति) । वज्रिणोऽस्य (= वज्रधारिणो वज्रगस्पतेः) महाधने (= महा-
 युद्धे) अभे (अल्पे) [युद्धे] वा न वर्ता (= निवारयिता = परावर्तयिता) अस्ति, न
 तरुता (न पराजिता) [वामि] ॥

साष्टौ दर्भ ताडून आशरले आहेत' असा आहे; म्हणजे ज्याने देवांचे आद-
 रातिथ्य केलें आहे.

‘ [देवांचा] उपामक = दाथान्.’

अक्षरशः अर्थ ‘ज्याने [देवोम हवि]
 अर्पण केलें आहे तो’.

‘गृहांनी परिवेष्टित असतो’-‘पस्त्या-
 मिः प्रमास्थित’ ‘पस्त्य’ शब्दाचा अर्थ
 घर हा वेदांत प्रसिद्धच आहे. ‘पस्त्या-
 मिः प्रमास्थित’ हे ‘तं पस्त्याः प्रतिष्ठ-
 न्ते’ = ‘तस्य पुरः पस्त्यास्तिष्ठन्ति’ या

अर्थी आहे असें आम्ही समजतां. वे-
 दांत कर्मणि अर्थ दर्शवावयाचा असला
 म्हणजे नुस्तें आत्मनेपद घालण्याची
 चाल पुष्कळ आहे.

‘आंतमध्ये वाडा असतो.’ ‘अन्त-
 र्वावत्’ याचा अर्थ ‘आंत’, ‘आंत-
 मध्ये’, ‘कशाच्यातरी आड’, ‘बाहेर काहीं
 तरी घालून आंत झांकून राही अशा
 रीतीने’ याविषयीं क. ६. ८. ३ हा
 मंत्र पहा.

८. [ब्रह्मणस्पति] [आपलें सर्व] वळ एकत्र करूं शकतो [आणि] राजे [मित्रावरूणादि देव] यांच्या साहाय्यानें [शत्रूंस] मारितो; [तो] संकट प्राप्त झालें तरी [आपलें] स्थान चांगल्या रीतीनें धरून राहतो. त्या वज्रधारी [ब्रह्मणस्पती]ला महायुद्धांत [अथवा] अल्प[युद्धां]त [मागे] फिरविणारा [अथवा] जिंकणारा [कोणीहि] नाही.

८. ब्रह्मणस्पतीचा पराक्रम या मंत्रांत सांगितला आहे. 'प्रसंग पळव्या म्हणजे ब्रह्मणस्पति आपलें सगळें वळ गोळा करितो आणि राजे मित्रावरूणादि जे देव त्यांच्या साहाय्यानें देवांपासकांच्या शत्रूंस मारून टाकितो; आणि दारुण प्रसंग आला तरी तो आपली जागा पट धरून राहतो, पळून जात नाही. युद्ध मोठें असो अथवा लहान असो, त्यांत ब्रह्मणस्पतीला मागे फिरविणारा म्हणजे त्यास पळवयास लावणारा अथवा त्याला जिंकणारा म्हणून कोणी नाही' असें हय आहे.

ब्रह्मणस्पति म्हणजे स्तोत्राभिमानिनी देवता रूपकसिद्ध असल्यामुळे या मंत्राचा सात्रा अर्थ इतकाच आहे कीं, जीं माणसें देवभजनांत तत्पर असतात, तीं प्रसंग आला असतां धावरत नाहीत,

8. He can collect his might: he kills [the enemy] with [the help of] the Kings [Mitra-Varuna and other gods]. Even in danger he firmly holds his ground. In battle great [or] in [battle] small there exists neither his router nor [his] defeater.

त्यांच्या धैर्य सोडीत नाही; त्यांनीं इंद्रादि देवांचे स्तोत्र केल्याबरोबर ते देव त्यांस पावतात आणि त्यांच्या शत्रूंचा नाश करितात; देवभजनपर लोक संकटींहि धैर्य सोडीत नाहीत; त्याला लहानमोठ्या युद्धाचा प्रसंग आला तरी त्यांस देवभजनाच्या योगानें इतकी शक्ति येते की त्यांचा पराभव अथवा पराजय करण्याला कोणामच सामर्थ्य होत नसतें.

'वज्रधारी [ब्रह्मणस्पती]ला.' ब्रह्मणस्पतीला 'वज्रधारी' म्हणण्याचें कारण असें आहे कीं इंद्र जे जे पराक्रम करितो ते करण्यास ब्रह्मणस्पति समर्थ आहे असें वेदांत सांगितलें आहे.

['मागे] फिरविणारा' = 'वर्त.' अक्षरशः अर्थ 'निवारण करणारा' ऋ. ४. २०. ७; ५. २१. १४ आणि ८. १४. ४ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा.

सूक्तम् ४१;

घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । १-३, ७-९ इत्याद्यन्तयोस्तृचयोर्वरुणमित्रार्यभणः ।

४-६ इति मध्यस्य तृचस्य आदित्या देवता । गायत्री चछन्दः ।

यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

नू चित्स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

यम् । रक्षन्ति । प्रचेतसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

नू । चित् । सः । दभ्यते । जनः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. प्रचेतसः (=प्रकृष्टज्ञानयुक्ताः) वरुणः, मित्रः, अर्यमा [इत्येते देवा] यं रक्षन्ति स जनः [केनापि] नू चित् दभ्यते (=नैव हिंस्यते) ॥

‘जिकणारा’ = ‘तस्तुता.’ ऋ. ६. ६६. ८ आणि ८. १. २१ हीं स्थळे आणि त्यांजवरील साध्य पहा. प्रस्तुत मंत्रांत सायण ‘वर्ता’ आणि ‘तस्तुता’ यांचा (आम्हांस वाटते) विनाकारण निराळा अर्थ करितात.

हा मंत्र फितीएक विद्वान् ब्रह्मणस्प-

तीचा उच्चार नसल्यामुळे ब्रह्मणस्पतिपर न घेतां ‘वज्रिणः’ यावरून इंद्रपर समजतात. पण आम्हांस वाटते कीं सायणाचार्यांनीं ब्रह्मणस्पतिपर लाविल्या आहे तो बरोबर आहे, आणि तसा अर्थहि चांगला बसतो.

सूक्त ४१.

ऋषि—योगचा पुत्र कण्व (मा-
गच्या सूक्ताचा जो तोच). देव-
ता—१-३ आणि ७-९ वरुण,
मित्र, आणि अर्यमा; ४-६ आ-
दित्य. वृत्त—गायत्री.

१. ज्याला प्रज्ञावंत [असे
जे] वरुण, मित्र [आणि] अर्यमा
[हे] रक्षितात तो जन कधीहि
नाश पावत नाही.

१. ऋा मंत्रांत मित्र, वरुण आणि
अर्यमा हे जे महापज्ञायुक्त देव त्यांच्या
भक्तांचे भाग्य वर्णिले आहे. ते हे कीं,
'ते देव ज्या मनुष्याला आपला आश्रय
देतात त्याची हानि करण्यास कोणाहि
मनुष्यास सामर्थ्य होत नाही.'

या मंत्रावरून देवांचा आश्रय आप-
णस असेल तर आपणास कळिकाळाचेहि
भय नाही असा आपल्या आर्य पूर्वजांचा
पूर्ण भरंवसा उपट दिसून येतो.

'कधीहि नाश पावत नाही' :- 'नू
चित् दभ्यते.' म्हणजे त्याला 'कोणीहि
उपद्रव करू शकत नाही. या शब्दां-
चा सायणाचार्य या स्थळीं "[शत्रूंस] ल-
वकरच मारून टाकितो" असा अर्थ
करितात. त्यांत 'शत्रूंस' हे अध्याहत
ध्यावं लागते, आणि 'दभ्यते' या स्पष्ट
कर्मणि रूपाचा कर्तरि अर्थ करावा लाग-
तो. ऋा दोन गोष्टी असल्यामुळे तो अर्थ
चितनीय होय. 'नू चित्' याचा जो
'कधीहि नाही' (म्हणजे 'नाहीच')

HYMN 41.

To Varuṇa, Mitra and Aryamā
jointly (verses 1-3 and 7-9)
and the Adityas (verses 4-6)
By Kaṇva son of Ghora (au-
thor of the previous hymn).
Metre - Gāyatrī.

1. That person whom
wise Varuṇa, Mitra [and]
Aryamā protect is never
injured.

असा आम्ही अर्थ केला आहे त्यास
खाली लिहिलेले मंत्र आणि त्यांजवरील
सायणभाष्याचा आधार आहे:— 'नू चिद्
यथा नः सख्या वियोषद् असन्नः उ-
ग्रोऽविता तनूपाः' ऋ. ४. १६. २०;
'याहि सूनो सहसो यस्य नू चिद् अदेव
ईशे पुरुहुत योतोः' ६. १८. ११; 'नू
चित् स भेषते जनो न रेवन्मतो यो अ-
स्य धारम् आविवासात्' ७. २०. ६;
'श्रवत् शुत्कर्णः ईयते वसूनां नू चित्
नः मक्षित् गिरः' ७. ३२. ५; 'मक्ष-
रायः सुवीर्यस्य दात नू चिद् यम् अन्यः
आदभद् अरावा' ७. ५६. १५. शि-
वाय ऋ. ७. ९३. ६ आणि ८. २४
११ हाहि स्थळ पहा. या सर्व ठिका-
णां सायणाचार्य 'नू चित्' याचा अर्थ
'नैव' ('नाहीच') असा करितात
आणि तो बरोबर आहे. शिवाय पूर्वी
सूक्त ३९ मंत्र ४ याजवर आमची 'नू
चिद्' याविषयीची टीप पहा.

यं बाहुतेव पिप्रति पान्ति मर्त्यं रिषः ।

अरिष्टः सर्व एधते ॥ २ ॥

यम् । बाहुताऽइव । पिप्रति । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ।

अरिष्टः । सर्वः । एधते ॥ २ ॥

वि दुर्गा वि द्विषः पुगे घन्ति गजान एषाम् ।

नयन्ति दुग्ता तिरः ॥ ३ ॥

नि । दुःऽर्गा । वि । द्विषः । पुरः । घन्ति । राजानः । एषाम् ।

नयन्ति । दुःऽङ्गता । तिरः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. यं [यं] मर्त्यं [पूर्वमन्त्रोक्ता देवा] बाहुता इव (बाहुतेव = बाहोरिव) पिप्रति (पालयन्ति) [तथा] रिषो (र्हिस्रमात्) पान्ति (रक्षन्ति) [स], सर्वः अरिष्टः (= केनाप्यर्हमितः सन्), एधते (= वर्धते = अभिवृद्धिं प्राप्नोति) ॥

३. राजानो (= वरुणादयः पूर्वोक्ता देवा) एषां (= स्वकीययजमानानां) द्विषः (= शत्रोः) दुर्गाणि (= नगराणि) विघ्नन्ति (= विनाशयन्ति), पुरः (= पाकारात्) [विघ्नन्ति] (= विनाशयन्ति) [च] । [तथा ते] [तान्] दुरितानि तिर्यो नयन्ति (= भयानि, अतिगमयन्ति = मयेभ्यो मोचयन्ति) ॥

२. ज्या [ज्या] मर्याला ते
वेगेंत [धरून] जणुं संभाळितात
[आणि] दुष्टापासून तारितात
[तो] प्रत्येक [मर्त्य] उपद्रवरहित
[होऊन] उत्कर्षाप्रत पावतो.

३. हे राजे [वरुण, मित्र,
आणि अर्यमा] भक्तांच्या शत्रूंचीं
नगरें फोडून टाकितात [आणि]
कोट[हि] फोडून टाकितात. ते
[भक्तांस] संकटाच्या पार पाडि-
तात.

2. Every mortal whom
they defend as though in
[their] arms [and] protect
from the wicked thrives
uninjured.

3. [These] Kings (Va-
runa Mitra and Aryamā)
destroy the towns [and]
destroy the forts of the
enemy of these (their
worshippers). They carry
[them] through dangers.

२. वरच्या मंत्रांत सांगितलेलीच गोष्ट
पुनः थोडासा विस्तर करून सांगतो, कीं
'ज्या मर्यांचें रक्षण वरुण, मित्र, आणि
अर्यमा हे देव करितात तो 'प्रत्येक'
मर्त्य उपद्रवापासून मुक्त होऊन भरभ-
रादोस पांढरतो.'

'वेगेंत' = 'बाहुता.' अक्षरशः अर्थ
'[आपल्या दोनो] बाहुंच्या आंत.' म्ह-
णजे 'आलिंगन देऊन,' 'मिठी मारून.'
हा अधिकरणीं अर्थ 'बाहुता' यांतील
'ता' प्रत्ययाचा होतो. जसा 'देवता'
म्हणजे 'देवांत' (ऋ. १०. ४२. २
आणि त्यावरील भाष्य पहा) तसें 'बा-
हुता' म्हणजे 'बाहुंत,' 'वेगेंत.'

'संभाळितात' = 'पिपति.' 'पृ' धा-
तूचा 'संभाळणं,' 'बचावणं' असा
अर्थ होतो याविषयी 'स त्या वर्मणो म-
हिमा पिपतु' (ऋ. ६. ७५. १) इत्या-
दि अनेक प्रयोग आहेत.

वरच्या आणि या मंत्रावरून दीन
मर्त्यांस दैविक साहाय्याचा मोठा आस्वा
आहे, त्यांतच त्यांचें बल आहे दुसरे श-
रणस्थल नाही असा आपल्या पूर्वेजांचा
खरा भरवसा उबव दिसून येतो. तप
(मग तें देवांच्या इच्छेविरुद्ध आणि
त्यांस भीति प्राप्त होई अशा रीतीनें केलें
तरी चिंता नाही) आचरल्यानें पाहिजे
ती शक्ति येते, आणि तिच्या योगानें दे-
वांचे पाषाण आणि पाषाणांचे देव करि-
तां येतात ही पौराणिक समजूत या आ-
णि दुसऱ्या अनेक वेदवाक्यांस विरुद्ध
आहे, या गोष्टेकडेस आधुनिक आर्यानीं
दिलें तितकें लक्ष्य धोवें आहे.

३. याहि मंत्रांत मित्रावरुण आणि
अर्यमा हे जे, देवराजे त्यांच्या आश्रया-
पासून त्यांच्या भक्तांचा कमा लाभ होतो
तें सांगितलें आहे.

'शत्रूंची' = 'क्षिपः' षष्ठी.

सुगः पन्थां अनुक्षर आदित्यासः ऋतं यते ।

नात्रावत्वादो अस्ति वः ॥ ४ ॥

सुऽगः । पन्थाः । अनुक्षरः । आदित्यासः । ऋतम् । यते ।

न । अत्र । अवत्वादः । अस्ति । वः ॥ ४ ॥

यं यज्ञं नयथा नर आदित्या ऋतुना पथा ।

प्र वः स धीतये नशत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

यम् । यज्ञम् । नयथ । नरः । आदित्याः । ऋतुना । पथा ।

प्र । वः । सः । धीतये । नशत् ॥ ५ ॥ २२ ॥

भाषायाम्.

४. हे आदित्याः, ऋतं यते (=यज्ञं प्रति प्राप्नुवते) [भवत्समूहाय] पन्थाः सुगः (=सुप्तं गन्तुं शक्यः) अनुक्षरः (=कण्टकरहितश्च) [च] [वर्तते] । [तस्माद्युष्म आगच्छत] । अत्र (=अस्मिन् यज्ञे) [हि] वो (=युष्माकम्) अवत्तादः (=अवमन्तव्यः खादः जुगुप्सितहविर्विशेषः) नास्ति ॥

५. हे नरः (=शूरा) आदित्याः, यं यज्ञम् ऋतुना पथा (=अविकलेन मार्गेण) [यूयं] नयथ (=चालयथ) स [यज्ञो] वो (=युष्मान्) धीतये (=सोमस्य पानाय) प्रणशत् (=प्राप्नुयात्-प्राप्स्यति) ॥

यत्र यज्ञे यूयं साहाय्यं कुरुथ तत्रैव यज्ञमानस्य सोमपानार्थं युष्माकं प्राप्तिरिति भावः ॥

‘कोट[हि] कोटून् टाकितान्’=‘वि... पुरः प्रन्ति.’ या आर्क्षीं केलेल्या अर्थविषयीं येथे थोडेंसें प्रतिपादन केले पाहिजे. त्याच्या शुद्धतेविषयीं तर आर्क्षीस संशय वाटत नाही. परंतु ‘कोट’ याबद्दल मुळांत ‘पुरः’ असा अन्तोदात्त शब्द आहे.

आतां ‘कोट’, अशा अर्थाचा जो ‘पुरः’ शब्द तो ‘पुरः’ असा आशुदात्त असला पाहिजे (ऋ. ७. १५. १४; ५. १९. २ इ० मंत्र पुष्कळ आहेत). ‘पु-

रः’ असा अन्तोदात्त पदाचा अर्थ ‘पुढें’ असा होतो. परंतु आम्ही अदृष्ट फलासाठीं ‘वि द्वित्रः पुरः’ असाच पाठ वाचून अर्थलाभासाठीं ‘वि द्वित्रः पुरः’ असा पाठ समजून अर्थ केला आहे.

‘पूः’ शब्दाचा अर्थ साधारण संस्कृतांत होतो तसा वेदांतहि नगर असा होतो, तथापि त्याचा जो मूळ अर्थ गांव-कूस, कोट, कित्र्याची अथवा नगरीची भित हा आहे तोहि वेदांत सांपडतो त्याविषयीं वर लिहिलेले मंत्र व इतर

४. हे आदित्य हो, यज्ञाला तुम्ही याल तर तुमचा मार्ग सुगम [आणि] अकंठक आहे. येथे तुम्हांस उपास पडणार नाही.

५. हे शूर आदित्यांनो, ज्या यज्ञाला तुम्ही सरळ मार्गाने चालवावा त्याला [सोम] पानासाठी तुमची प्राप्ति होईल.

प्रमाणे आहेत. 'पूरः' (अथवा 'पूर', 'पुर') शब्दाचा हा आद्य अर्थ मानदेशांत अजून चालू आहे. तेथे गांवकुमास अजून 'गांवपूळ' अथवा 'गांवपूय' (म्हणजे ग्रामपूर=गांवाची भित) असे म्हणत असतात.

'भक्तांच्या' 'एषाम्' म्हणजे ज्या मनुष्यांविषयी पूर्व्यांच्या दोन मंत्रांत सांगितले आहे अशा लोकांच्या; अर्थात् वरुण, मित्र आणि अर्यमा यांच्या भक्तांच्या.

'संकटांच्या पार पाडितात' 'नयन्ति दुरिता तिरः' अक्षरशः अर्थ 'संकटां-

4. Easy [and] thornless is your path, O Âdityas. Here there shall be no mean offering for you.

5. That sacrifice, O brave Âdityas, which ye lead by a straight path shall attain ye to drink [the Soma].

या मंत्राचा अर्थ 'संकटांच्या मध्ये सोडित नाहीत.' 'तिरः' हे शब्द-योगी अव्यय आहे. क्र. ५. ५.४. १४ वंगेरे अनेक उदाहरणे आहेत.

या मंत्राचा सायणाचार्य किंचित् वेग-चा अर्थ करितात; तो असा:—'राजे "[वरुणादिक जे देव ते] यांच्या म्हणजे "जे आपल्या यजमानांच्या पुढे दुर्ग" म्हणजे शत्रूंचीं नगरे फोडून टाकित- "त, आणि शत्रूसहि विनष्ट करितात. "त्याप्रमाणेच यजमानांचीं संकटे विना- "शाप्रत नेतात."

४. हा मंत्र आदित्यगणाविषयी आहे. आदित्यगण म्हणजे कोण याजवर सूक्त १४ मंत्र ३ पृष्ठ १०२ येथे दिलेली टीप पहा.

भावार्थ इतकाच आहे की, 'हे आदित्य हो, या आमच्या यज्ञांत हविर्भाग घेण्यासाठी तुम्ही या; तुम्हांस मार्ग केश' अथवा कात्यांचा उपद्रव होणार नाही; आणि येथे येऊन तुम्ही पोहचल्यावर

तुम्हांस वाईटसाईट अन्न आम्ही अर्पण करणार नाही. यास्तव तुम्ही या.'

'यज्ञाला तुम्ही याल तर तुमचा मार्ग सुगम' 'ऋतं यते.' अक्षरशः अर्थ 'यज्ञाप्रत जाणाऱ्याला' असा आहे. 'यते' हे जे एकवचन आहे ते आदित्यसमूह या एकवचनपेक्षा अनुलक्षून योजिलेले आहे. मरुतांवरचीं सूक्तां ज्यांनीं लक्षपूर्वक वाचलीं असतील त्यांस या वचनव्यत्य-याविषयी काही सांगावयास नको.

स रत्नं मर्त्यो वसु विश्वं तोकमुत त्मना ।

अच्छा गच्छत्यस्तुतः ॥ ६ ॥

सः । रत्नम् । मर्त्यः । वसु । विश्वम् । तोकम् । उत । त्मना ।

अच्छे । गच्छति । अस्तुतः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. स मर्त्यः (= पूर्वोक्तयज्ञस्य यः कर्ता स मनुष्यः) विश्वं रत्नं वसु (= सकलं समशीलं धनम्) उत त्मना (= अपि च) तोकम् अच्छ (= अपत्यं प्रति), अस्तुतः (अहिमितः मग). गच्छति (= प्राप्नोति)

‘उत त्मना’ इति ‘अपि च’ इत्येतदर्थं निपातद्वयम् इत्यनुसंधेयम् ॥

‘उपास पट्टणार नाही’ ‘अवग्या-
दो न.’ हा आमचा अर्थ भावगत आहे.
सायणाचार्य “तुच्छ असा दृयीचा भाग-
विशेष” असें भाष्य करितात. दुसऱ्या
टिकाणी हा शब्द आलेला आढळत नाही.

कितीएक विद्वान्, “हे आदित्य
“हो. चांगल्या रीतीने चालणाऱ्याचा मार्ग
“सुगम आणि निष्कण्टक असतो; त्या
“मार्गावर तुम्ही पाठविलेल्या नाशक को-
“गी नसतो” असा करितात; परंतु ‘अ-
वस्तादः’ याचा अर्थ ‘नाशक’ हा नि-
राधार असल्यामुळे चित्य आहे. आणि
‘वः अवस्तादः’ म्हणजे “तुम्ही पाठ-
विलेला नाशक” असें नीट संभवत
नाही.

५. या मंत्राचा असा भावार्थ दिसतो
कीं, ‘हे शूर आदित्यांनो, ज्या यज्ञाला
शेवटपर्यंत तुमचें साहाय्य असतं तोच
सिद्धीला पावतो आणि तेथेच तुमचे येणें
होऊन तुम्ही सोम पिणें’ हा जो मोठा
प्रसाद तो यज्ञमानास प्राप्त होतो. केवळ
यज्ञमान म्हणेल कीं, मी यज्ञ करीन
आणि आदित्यांस सोम पाजोन, आणि

तो यज्ञ सिद्धीस नेणें हें तुमच्या मनांत
नसेल, तर केवळ यज्ञमानाच्या इच्छेव-
रून आणि करणीवरून यज्ञ सिद्धीस
जाणार नाही आणि तुम्ही तेथें जाऊन
सोम पिणार नाही.

हा भावार्थ आम्हां सायणांस अनुस-
रून दिला आहे. परंतु ‘[सोम] पाना-
सार्दी’ हें आम्ही ‘धीतये’ शब्दाचें
त्यांच्या भाष्यानुसार भाषांतर केले आहे,
तथापि ‘धीति’ म्हणजे ‘पिणें’, ‘पान’
असा अर्थ होईल कीं नाही याविषयी
आम्हांस मोठाच संशय आहे. त्या
अर्थोची प्रयोगान्तरें मिळत नाहीत. आ-
णि ऋग्वेदांत ‘धीति’ शब्द पुष्कळ टि-
काणीं आला आहे तेथें पारकम्बन ‘क-
मी’ ‘स्तुति’, ‘अथवा ‘बुद्धि’ असा
अर्थ आहे. ‘प्र वः स धीतये नशत्’
याचा अर्थ ‘तो प्रसादाकरितां तुम्हांस
पावेळ’ म्हणजे ‘तो तुम्हांस पावेळ,
आणि तुमचा प्रसाद यज्ञ करणाऱ्यास
‘होईल’ असा कदाचित् होईल तर को-
ण जाणें. परंतु ‘धीति’ म्हणजे ‘प्रसाद’
असा अर्थ होतो कीं नाही याविषयीं

६. [आणि तसा यज्ञ कर-
णारा जो] मर्त्य तो सकल सुंदर
संपत्तीच्या आणि संततीच्याहि उप-
द्रवाविरहित पावतो.

संशय आहे. एकंदरीत हा तृतीयपाद
'धीतये' या शब्दामुळे कठिण आहे असें
आम्हांस वाटते.

पण कसेंहि असले तरी मंत्राचें इतकें
तात्पर्य निर्ववाद दिसतें की ज्या ज्ञा-
त्या आदित्याचें साहाय्य असतें तोच
सिद्धीस जातो, इतर जात नाही. इतर

६. 'वरच्या मंत्रात जो यज्ञ सांगि-
तला—म्हणजे जो यज्ञ आदित्य सिद्धीस
नेतात—त्या यज्ञाचा जो कर्ता असेल तो
सर्व उपद्रवापासून मुक्त होतो आणि स-
कल सुंदर संपत्ति आणि संतति यांज-
प्रत पावतो,' असें तात्पर्य होय.

'आणि संततीच्याहि'—'तोकम् उत
त्मना.' 'उत त्मना' या अव्ययद्वयाचा
अर्थ 'आणि' 'आणि—हि' असा समुच्च-
यदर्शक आहे. 'त्मना' ही जरी 'त्मन्'-
(=आत्मन्)ची तृतीया आहे. तरी
त्याचा अर्थ ('उत' या अव्ययाशी संबंध
असल्या म्हणजे) आम्हीं येथें दिल्याप्र-
माणें होतो. 'उत' याचा जो 'आणि'
हा अर्थ आहे त्यास जोर देणें याहून
'त्मना' पदाचें दुसरें प्रयोजन येथें कांहीं

6. And that mortal [who
is the performer of such
a sacrifice] attains without
obstacle to all excellent
wealth as well as progeny.

यज्ञास कांहीं तरी विघ्न येऊन अथवा
दोष घडून येऊन निष्फल होतो. आदि-
त्यांनी साहाय्य केलें म्हणजे त्या विघ्नां-
चें व दोषांचें निवारण होतें. या अर्थामु-
ळे 'शूर' हें संबोधन हेतुगर्भ आहे असें
समजले पाहिजे.

नाहीं. 'इव त्मना' म्हणजे जसें 'प्रमा-
णच' तसें 'उत त्मना' म्हणजे 'आणि...
हि.' दोनी प्रकारचे प्रयोग वेदांत आढ-
ळतात. हा अर्थ जरी सायणाचार्य देत
नाहींत तरी ऋग्वेदांतील मंत्रांवरून
पाहतां तो योग्य दिसतो. ते 'त्मना'
याचा अक्षरशः 'आत्मना=स्वयमेव'
(म्हणजे स्वता, खुद्द) असा अर्थ करि-
तात. तथापि 'स्वता' आणि 'खुद्द' यां-
चाहि मराठींत त्यासारिताच प्रयोग
केव्हां केव्हां होतो. जसें, 'ही विहीर
खुद्द तासबावडीसारिखी आहे'—'ही वि-
हीर तासबावडीसारिखीच आहे'; 'हें
पाणी स्वता कृष्णाबाईच्या पाण्यासारिखें
आहे'—'हें पाणी कृष्णाबाईच्या पाण्यासा-
रिखेंच आहे.

कथा राधाम सखायः स्तोमं मित्रस्यार्यम्णः ।

महि प्सरं वरुणस्य ॥ ७ ॥

कथा । राधाम । सखायः । स्तोमम् । मित्रस्य । अर्यम्णः ।

महि । प्सरः । वरुणस्य ॥ ७ ॥

मा वो घ्नन्तं मा शपन्तं प्रति वोचे देवयन्तम् ।

सुमैरिद्रि आ विवासे ॥ ८ ॥

मा । वः । घ्नन्तम् । मा । शपन्तम् । प्रति । वोचे । देवयन्तम् ।

सुमैः । इत् । वः । आ । विवासे ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे सखायः (—सखिभूता ऋत्विजः), मित्रस्य (= एतन्नामकस्य देवस्य) अर्य-
म्णश्च [च] स्तोमं (=स्तोत्रं) कथा (=कथं=केन प्रियकारिणा प्रकारेण) राधामः
(=साधयामः)? [तथा] वरुणस्य महि प्सरः (=महद् भक्षणं. भक्षणार्थं महदन्नं)
[कथं साधयामः]?

देवत्रयस्य यथास्माकं स्तोमो महद् हविरन्नं च प्रतिमाद्यं स्यात् तथा केन प्रका-
रेण स्तोमम् अन्नं च सिद्धं करवामेत्यर्थः ॥

८. [हे देवाः], [अहं] घ्नन्तम् (=अस्मादृशान् मारयन्तं=नाशकं नरं) वो
(=युष्मभ्यं) मा प्रवोचे (=मा प्रवदेयं=नाशकः कोस्तीति न कथयामि), शपन्तं मा
[प्रवोचे] (=शप्ता निन्दकः कोस्तीति न कथयामि), देवयन्तं [मा प्रवोचे] (=दे-
वयन् देवान् कामयमानो देवभजकः कोस्तीति न कथयामि) । सुमैरिन् (=सुमैः
सुखकरैः स्तोत्रैरेव) वः (=युष्मान्) आविवासे (=परिचरामि) ॥

को दुर्जनः को निन्दकः को देवभजकश्चेति दुरुक्तकथनमीत्या आत्मश्लाघाकर-
णमीत्या च न कथयामि युष्माभिरेव तद् विवेचनीयम् अहं केवलं स्तोत्रैर्युष्मान्
परिचरामीति भावगतम् ।

७. हे सख्यांनो, मित्रासाठी [आणि] अर्यमासाठी स्तोत्र कसे रचिले पाहिजे [वरें]! [आणि] वरुणासाठी महाखाद्य [कसे] सिद्ध केले पाहिजे वरें]!

८. [हे देव हो,] घातकी [कोण,] निंदक [कोण], [आणि] देवभक्त [कोण हें] मी तुम्हांस सांगणार नाही; केवळ स्तोत्रांनीं तुम्हांस भजतो.

७. मंत्रवक्ता आपल्याजवळ असलेल्या खेबास म्हणतो की. 'हे मित्रांनो, मित्र देव, अर्यमा देव आणि वरुण देव यांस आवडेल असें स्तोत्र आणि महान्न आपण कशा रीतीनें सिद्ध केले पाहिजे हें तुम्हांस ठाऊक आहे काय?' म्हणजे, कोणत्या प्रकारे स्तोत्र गाडल्यानें आणि महान्न अर्पण केल्यानें त्या देवांची प्रसन्नता आपणावर होईल हें तुम्हांस ठाऊक आहे काय?

अशा प्रकारचे संशय तुकारामादिक महाकवींच्या अभंगांत अनेक ठिकाणी आढळतात.

'महास्ताव' = 'महि स्तरः'. हें महास्ताव म्हणजे काय होतें तें खात्रीनें सांगवत नाहीं. वर केलेल्या अर्थाविषयीं तर संशय नाहीच. क्र. १. २. २; २. ७४. ३; २. ९६. ३ आणि १. ९७. २७ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायण-भाष्य पहा. या सर्व स्थळीं 'महा' हें वि-

7. How, O Friends. shall we prepare a hymn for Mitra [and] for Arya-mā ? [and how] the great oblation for Varuṇa ?

8. Let me not, O gods, name to you the wicked man nor the reviler nor the servant of the gods. I only serve you with hymns.

शेय प्रस्तुत मंत्राप्रमाणें योजिलेलें आहे. ह्या गोष्टीचा विचार केला तर हें 'महा-स्ताव' म्हणजे कांहीं खाद्यविशेष (पंचामृत इत्यादि आधुनिक खाद्यांप्रमाणें) होतें असें दिसतें.

८. 'हे मित्रादिदेव हो. ह्या जगांत दुर्जन कोण, निंदक कोण, आणि देवभक्त कोण हें जरी माझ्यानें कदाचित् सांगवेल तरी तें मी सांगत नाही; कारण की त्यापसून परानंदा आणि आत्मस्तुति केल्याचा आरोप मजवर येईल; यास्तव मी स्तोत्रें गाऊन माझ्या शक्तीप्रमाणे तुमची सेवा मात्र करितों. भक्त आणि अभक्त यांतला भेद पाहून त्याप्रमाणें बरें वाईट करण्यास तुम्ही समर्थ आहांच' असा भावार्थ.

हा मंत्र फार सुंदर आहे. यांत न-म्रता, विनय, आणि देवाच्या न्यायीपणाविषयीं पूर्ण श्रद्धा ही उघड दिसून ये-

चतुरश्विदमानाद्विभीयादा निधानोः ।

न दुरुक्ताय स्पृहयेत् ॥ ९ ॥ २३ ॥

चतुरः । चित् । ददमानात् । विभीयात् । आ । निऽधातोः ।

न । दुःऽउक्ताय । स्पृहयेत् ॥ ९ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

९. चतुरश्विन् (=चतुरपि) [कपर्दकान्] ददमानाद् (= हस्ते धारयतः = अक्षशूतं कुर्वतोऽभयोर्मध्ये यः पुमान् चतुरपि कपर्दकान् हस्ते धारयति तस्मात् पुरुषाद्) आ निधातोः (= कपर्दकानां भूमौ प्रक्षेपणपर्यन्तं) विभीयाद् (=अस्य जयो भविष्यति न भविष्यतीत्यन्यो भीतिं प्राप्नुयात्-भविष्यति जये सत्यपि न भविष्यतीति वचनोच्चारणे जाते सति तद्वक्तृर्गरीयान् पराभवः स्यादिति भीतिर्वर्तते) । [तस्मात् कपर्दकपतनपर्यन्तं] न दुरुक्ताय स्पृहयेत् (=दुर्वचनं न कामयेत् दुर्वचनं न वदेत्) ॥

यथा अक्षशूतं कुर्वतोऽभयोर्मध्ये चतुरपि कपर्दकान् धारयत एकनरस्य जयो भविष्यति न भविष्यतीति कपर्दकपतनपर्यन्तं निधयेनान्यो न वक्तुं शक्नोति. न भविष्यत्येव तव जयो ममेव जयो भविष्यति त्वं जेष्यस इति पुरुषवचने चोक्तं सति पश्चात् वक्तुः पराजये जायमाने महद् दुःखं जायेत, तथा अन्ये पुरुषाः पाषा अहमेव पुण्यवान्. अन्ये पुरुषा देवघातिनः अहमेव देवभजकः अन्ये पुरुषा देवनिन्दका. अहमेव देवस्तोत्रकृत् अन्येऽप्यंगतिं प्राप्स्यन्ति अहमेव देवप्रियो मोक्षं प्राप्स्यामीति श्रुतवचनं न कोपि ब्रूयात् । मनुष्यकर्मणां सदमन्त्रिण्यशक्त्यभावेन्यथापरिणाममभवदिति भावः ॥

तात. आपण क्तिर्नाहि सुकृत्यं केलीं तरीहि ईश्वर जे उनम सुकृत्य समजतो तें आपल्या हातून पडत असेल किवा नसेल याविषयी संशयग्रस्त असणें; दुसऱ्याची जी कृत्ये आपण वाईट अशीं समजतों ती ईश्वराच्या दृष्टीनें कदाचित् सुकृत्येच असतील असें मानणें; दुसऱ्यानें निंदा केली असतांही त्याविषयी विवाद न मानणें; आणि दुसऱ्यानें क्तिर्नाहि उपद्रव अथवा निंदा केली तथापि

आपण करीत असलेली सुकृत्ये ईश्वरावर भद्रा ठेवून करितच रहाणें हे जे उनम गुण ते या मंत्रांत जाणविले आहेत.

‘स्तोत्रांनीं’ = ‘सुखेः’. ऋ. १. १०६.

४ आणि त्याजवरील साधनभाष्य पाहा.

‘सांगणार नाही’ = ‘मा प्रवोचे’. अक्षरशः अर्थ ‘मी सांगेन. असं होऊं देऊं नको’, ‘माझ्याकडून. सांगवूं नको’, ‘न सांगण्याची मला वासना दे’.

९. च्यारहि [कवड्या] ज्या-
च्या हातांत आहेत त्याला, त्या
खाली पडेपर्यंत, भ्यावे. दुर्वच-
नाची इच्छा करू नये.

२. पूर्वीच्या मंत्रांत जे सांगितले की
दुसऱ्याची कुकर्म असली तरी त्यांविष-
या बोलू नये आणि त्यांजवढल त्यांस
शिक्षा होईल असें म्हणू नये. त्यालाच
अनुरोधून या मंत्रांत कृषि म्हणतो की,
'दोन मनूय द्यूत खेळू लागले म्हणजे
ज्याच्या हातांतोळ फांसे अजून खाली
पडलेच नाहीत त्याचा जय होईल कीं
नाही असे ते फांसे पडेपर्यंत म्हणतां ये-
णार नाही, आणि तुझा जय होणार
नाही माझाच होईल असे दुसऱ्या मनू-
ष्याला जसे म्हणतां येणार नाही, तसेंच
दुसऱ्या मनूष्याची जी कर्मे आपण वा-
ईट अशी समजतो त्यांचा परिणाम वाई-
ट होईल आणि ईश्वर त्यांजवढल शिक्षा
करील आणि आम्ही करितां तां कर्म
नांगलीं होत आणि त्यांजवरून आप-
णास मुक्ति मिळेल असे परवचन
आपण करू नये. कारण खरोखर पाप
क्रोधतें आणि पुण्य काणतें तें देवासच
ठाऊक आहे, आणि तो त्या गोष्टीचा नि-
र्णय करीपर्यंत आपण कांहीं बोलू नये.'

9. A man shall fear him
who has all the four dice
[in his hand], until they
are thrown. Let no one
desire evil speech.

जरी हा मंत्र केवळ पूर्वमंत्राच्या पु-
ष्टार्थ आहे तथापि यांत सांगितलेल्या
गोष्टी चमत्कारिक आहेत. यांतील मज-
कूर म्हणजे एक म्हण आहे असें दिसतें.
शिवाय महाभारतांत सांगितलेल्या कथां-
वरून द्रापरयुगांत द्यूत म्हणजे जुगार
खेळण्याची चाल फार होती असें जसें
समजतें तशीच वैदिक युगांत म्हणजे
कृतयुगांतहि होती असें ऋग्वेदांत अस-
लेल्या अनेक मंत्रांवरून सिद्ध होतें.
आणि जुगार खेळणें हा दुर्गुण आहे
असें समजूनहि लोक तो खेळण्याचें सो-
डून देत नसत. क्र. १०. ३४ हें सूक्त
पहा.

• [कवड्या]. हा शब्द सायणानुसा-
र आम्ही अध्याहत घेतला आहे. तो
घेणें जर बरींवर असेल तर कवड्यांनी
खेळण्याची चाल फार जुनी आहे असें
समजलें पाहिजे. परंतु इतर सूक्तांत
लांकडाचे फांसे असत असें सांगितलें
आहे.

सूक्तम् ४२.

धोरपुत्रः कण्य ऋषिः । पूषा देवता । गायत्री छन्दः ।

सं पूषन्ध्वनस्तिर व्यंहो विमुचो नपात् ।

सक्ष्वा देव प्र णस्पुगः ॥ १ ॥

सम् । पूषन् । अध्वनः । तिर । वि । अंहः । विस्पुचः । नपात् ।

सक्ष्व । देव । प्र । नः । पुरः ॥ १ ॥

भाषायाम् .

१. हे पूषन् (=पोषणवतीपृथिव्यभिमानिन् देव), [त्वं] [नः] अध्वनः (=मा-
र्गान्) संतिर (=अस्माभिः सह आगम्य अभीष्टस्थानं प्रापय) हे विमुचो नपात्
(=जलविमोचनहेतोर्मधस्य पुत्र) । पूषन् [त्वं] [नः] अंहो (=विघ्नं) वि[तिर]
(=पारय) । हे देव [पूषन्], [त्वं] नः पुरः (=अस्माकं पुरतः) प्रसक्ष्व (=प्रस-
क्तो भव=पुरतो गच्छ) ॥

सूक्त ४२.

ऋषि-योगत्वा पुत्र कण्व (पूर्व सूक्ताचा जो कर्ता तोच). देव-ता-पूषा. वृत्त-गायत्री.

१. हे पूषा, हे मेघपुत्रा [पूषा], [तूं] [आम्हांस] मार्गांनीं सुख-रूपपणें ने, [तूं] [आम्हांस] सं-कटापासून पार पाड; हे देवा [पूषा], तूं आम्हांबरोबर पुढें चल.

१. हे सूक्त पूषा या नांवाच्या देवा-विषयी आहे. पूषा कोण आहे यावि-षयी सूक्त १४ मंत्र ३ याजवर दिलेली टीप पाहा. पूषा म्हणजे पृथ्वीरूपी दे-वता असें सायणाचार्य येथें म्हणतात. या देवाविषयी ऋग्वेदांत बरीच सूक्तें आली आहेत. त्यांवरून ती पोषणाची आणि अभिवृद्धीची देवता होय असें दि-सतें. पृथिवीपासून पोषण होतें म्हणून त्याला सायणाचार्य पृथिवीची अधिदेवता असें म्हणत असतील. कितीएकांचें म्ह-णणे तो प्रकाशाची देवता होय आणि म्हणूनच तिला उश्नेह दाखवून रस्त्याच्या पार पाडण्याविषयी, आणि संकटाच्या पार पाडण्याविषयी प्रार्थना केलेली आ-ढळते, असें आहे. या देवाचें खरें स्वरू-प काय आहे, म्हणजे ती कशाची देवता होय हें जाणण्यासाठीं तीजवरील सर्व सूक्तें, आणि मंत्र हे लक्ष देऊन वाचणें याशिवाय दुसरा उपाय दिसत नाही.

HYMN 42.

To Pūshā (or God of earth or the the God of Light). By Kāṇva the son of Ghora author of the previous hymn. Metre-Gāyatrī.

1. O Pūshā, lead [us] over the roads [and] son of the cloud, over danger. Guide us O God, in [our] front.

‘ हे मेघपुत्रा [पूषा], विमुक्तो न-पात्. ’ हा अर्थ आम्हीं सायणाप्रमाणें केला आहे. पूषा म्हणजे सूर्याचा जो भूमीवर उश्नेह पडतो तद्रूपी देवता होय असें मानिलें तर ‘ विमुक्तो नपात् ’ या वि-शेषणाची उपपत्ति चांगली बसते. कारण कीं सूर्यप्रकाश अंतरिक्षामधून मेघमंडल भेदून येत असतो, म्हणून सूर्यप्रकाशरूपी पूषाला मेघमंडलाचा पुत्र म्हणणें यांत, मे-योदकांस गाई म्हणणें यापेक्षां, विशेष ओ-टाताण नाही.

ज्यांची प्रार्थना अथवा पूजा आणि अने-क प्रकारची उपासना वैदिक युगांत लो-कांकडून मोठ्या वाटमाटानें आणि उत्सा-हानें होत होती पण आलीकडे होण्याची बंद झाली आहे अशा ज्या उपा, मन्त्र, अर्थमा इत्यादिदेवता त्यांजपेक्षां पूषा होय. आणि पूषा म्हणजे सूर्यप्रकाशरूप देव असल्यामुळे सूर्यरूपच तो होय असें मानून उचरीनर त्याचें व्यक्तित्व नाहीसें

यो नः पूषन्नघो वृको दुःशेव आदिदेशति ।

अप स्म तं पथो जहि ॥ २ ॥

यः । नः । पूषन् । अघः । वृकः । दुःशेवः । आदिदेशति ।

अप । स्म । तम् । पथः । जहि ॥ २ ॥

अप त्वं परिपन्थिनं मुषीवाणं हुरश्चितम् ।

दुग्मधि सुतेज ॥ ३ ॥

अप । त्वम् । परिपन्थिनम् । मुषीवाणम् । हुरःश्चितम् ।

दुग्म । अधि । सुतेजः । अज ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे पूषन्, यः अघो (= दुर्जातो) दुःशेवः (= दुःसंयः मत्सरयुक्तो) वृकः (= अस्माकं धनस्य अपहृतां = चौरा) नः (= अस्मान्) आदिदेशति (= वाधायाम्-येन = जिघांसति) तं पथो (= मार्गाद्) अपजहि स्म (हत्वा अवश्यमपाकुम्) ॥

३. त्वं (= तं) [पृतीक्तं] परिपन्थिनं (= मार्गपतिबन्धकं) हुरश्चितं (= कीटिल्यानां चिन्तकं) मुषीवाणं (= तस्करं) सुतेरधि (= मार्गाद्) दूरं (= दूरपदेशं प्रति) अपज (= अपगमय) ॥

होऊन आतां पूषा हे एक सूर्याचें नांव मात्र होऊन राहिलें आहे.

‘मार्गानां.....ने.’ पूषा म्हणजे सूर्य-प्रकाशानी देवता आहे त्यापेक्षा अंधकार-मग्न लोकांनी ‘हे पूषा, आम्हांस मार्गास लाव,’ अशी प्रार्थना करणें हे स्वाभाविक आहे.

‘[तू] आम्हांस संकटापासून पार पाड; तूं आम्हांबरोबर पुढें चाल.’ या दोन्ही गोष्टी प्रकाशरूपी देवतेला अनुलक्षून म्हटल्या आहेत तेव्हां त्यांचा अर्थ उघडच आहे. कारण रात्रांशीं संकटाचा

आणि भीतीचा संबंध सर्वकाळीं सर्व देशीं आहे. अमुक रस्त्यावरून चालण्यास रात्रीच्या वेळीं भीति आहे; अमुक झाडावर कांहीं आहे त्यामुळे त्याच्या खालून जाण्यास रात्रीच्या वेळीं भय वाटतें आणि उझाडलें म्हणजे त्याच ठिकाणीं जाण्यास मनुष्यें भीत नाहीत हीच मानवी मनाची अवस्था वैदिक युगांत होती.

‘तूं आम्हांबरोबर पुढें चाल’ म्हणजे ‘आम्हांबरोबर ऐस आणि आमचें संरक्षण करण्यासाठीं आणि आम्हांस वाट दाखविण्यास आमचा वाटाव्या हो.’

२. हे पूषा, जो दुष्ट [अणि] विघ्नसंतोषी चोर आम्हांस मारावयास येईल त्याला मार्गांत न येऊं देतां मारून टाक.

३. त्या रस्ता मारणाऱ्या अहितचिंतक चोराच्या मार्गापासून दूर हाकून दे.

२. या मंत्रांत 'रस्तेलूट' करणा या दष्ट आणि मत्सरी चोरापासून उपद्रव न होऊं देण्याविषयी आणि तशा चोराच्या मारून टाकून रस्ता सुरक्षित करण्याविषयी 'पूषा' या देवाला प्रार्थना आहे. हाहि प्रार्थना पूषा देवतेचें स्वर्गप प्रकाशमय मानिलें तर त्याला अनुसंधान आहे. कारण चोर फारकडून रस्तेलूट करून लोकांस मारून टाकिताने ते रात्रांचेच मारून टाकिताने.

'आम्हांस मारावयास येईल' - 'आदिदेशति' (लट्). येथें सायणाचार्य 'आदिदेशति' या क्रियापदाचा अर्थ 'अमुक मार्गांत जा असा हुकूम करील' म्हणजे 'अडवील' असा करितात. परंतु ऋ. १०. १३४. २ हा मंत्र आणि त्याज्वरील त्यांचें भाष्य पहा. शिवाय ऋ. ९.

2. O Pūshā, that wicked [and] covetous robber who shall attack us,—strike him off from the road.

3. Drive off far from the road that way-laying [and] evil-contemplating robber.

२. ४ हाहि मंत्र आणि त्याज्वरील भाष्य पहा.

'मार्गांत न येऊं देतां मारून टाक' = 'अप पथो जहि.' अक्षरशः 'मार्गापासून दूर मार.' म्हणजे मार. आणि मार्गावर येऊं देऊं नको. यावरून रस्त्यावर वाटसराचें रक्षण करणें हे पूषादेवाचें काम होय असें अनुमान केलें पाहिजे.

३. दुसऱ्या ऋचेंत सांगितलेल्या चोरास आणखी एक दोन विशेषणें लावून, त्याला मार्गांतून हाकून देण्याविषयी आणि मार्ग सुरक्षित करण्याविषयी प्रार्थना कृपि या मंत्रांत करीत आहे.

या मंत्रावरून तरी रस्त्यावरून मार्गसं जाऊं लागली म्हणजे त्यांस चोरातस्कराचें भय नसावें असें करणें हें पूषा देवाचें काम होय असें दिसून येते.

त्वं तस्य द्रयाविनोऽघशंसस्य कस्य चित् ।

पदाभि तिष्ठ तर्पुषिम् ॥ ४ ॥

त्वम् । तस्य । द्रयाविनः । अघशंसस्य । कस्य । चित् ।

पदा । अभि । तिष्ठ । तर्पुषिम् ॥ ४ ॥

आ तन्न दस्र मन्तुमः पूषन्नवो वृणीमहे ।

येन पितृनचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ । तत् । ते । दस्र । मन्तुऽमः । पूषन् । अवः । वृणीमहे ।

येन । पितृन् । अचोदयः ॥ ५ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

४. [हे पूषन्,] तस्य कस्य चित् (. सर्वस्यापि तस्य) द्रयाविनः (= मनस्यन्यन् क्रियायां चान्यदित्येतद् द्रयमस्यास्तीति तस्य=वक्ष्यकस्य) अघशंसस्य (= तस्करस्य) त-
र्पुषिम् अभि (= शरीरोपरि) त्वं पदा (= त्वत्पादेन) [आक्रम्य] तिष्ठ ॥

५. हे दस्र (= वैर्युपक्षयकारिन्), मन्तुमः (= ज्ञानवन्) पूषन्, येन [अवसा]
[त्वं] पितृन् (= अस्माकं पूर्वान्) अचोदयः. (= प्रेरितवानसि=वार्धितवानसि) तत्
ते (= तव) अवः (= रक्षणम्) आवृणीमहे (= प्रार्थयामहे) ॥

४. [हे पूषा,] तो जो वृंचक चोर—मग तो कोणीहि असो—याच्या शरीरावर तूं पाय देऊन उभा राहा.

५. हे पराक्रमशाली, हे प्रज्ञावान पूषा, ज्या रूपेनें तूं आमच्या वाडवडिलांस पूर्वी उत्कर्षाप्रत नेलेस तीच कृपा आतां आम्ही तुज-जवळ भाकित आहों.

४. निसन्या ऋचेचंच पृष्ठाकरण या मंत्रांत आहे. 'पूषीं जो चोर सांगितला तो कोणीहि असे, त्याच्या मानेवर तूं पाय देऊन उभा राहा आणि त्याला चिरडून टाक; कारण कीं तो कपटी असतो' असा भावार्थ.

'वृंचक' = 'द्वयावी.' अक्षरशः अर्थ 'दोन ज्याला आहेत तो.' अशा अर्थाने 'पाटीमागेहि चोरी करणारा आणि प्रत्यक्षहि चोरी करणारा अशा प्रकारची द्विविध वर्तणूक करणारा' म्हणून 'द्वयावी' असें सायणाचार्य म्हणतात. परंतु ऋ.

२. २३. ५. याजवर जो त्याणीं अर्थ केला आहे तो बरा असें समजून आम्ही वर लिहिल्याप्रमाणें भाषांतर केले आहे.

'शरीरावर' = 'तपुषिम्.' हा अर्थ आम्ही येथें सायणास अनुसरून केला आहे; पण आम्हांस संशय आहे. प्रयोगान्तर मिळत नाहीं आणि दोन दुसरे मंत्र आहेत. त्यांत 'तपुषि' हें 'हेति' (= शस्त्र) याचें विशेषण आहे त्यावरून

4. Upon the body of that deceitful thief, whoever he is, trample thou, [Pûshâ], with thy foot.

5. That protection, O victorious and wise Pûshâ, with which thou didst advance our ancestors, we implore of thee.

येथेहि कितीएक विद्वान् "शरीरावर उभा राहा" असा अर्थ न करितां 'शस्त्रावर उभा राहा' असें समजतात. पण त्याला तरी स्तार्त्रालायक प्रमाण नाहींच असें वाटतें. मग सायणास कां अनुसरूं नये ?

५. सूक्तवक्ता जो ऋषि म्हणजे कवि त्याच्या वाडवडिलांस पूषा देवानें आजपर्यंत रक्षिलें असें त्याणें ऐकिलें आहे त्याप्रमाणेंच पुढें आपलेंहि रक्षण करण्याविषयीं तो त्या देवाला या मंत्रांत स्तवीत आहे. •

कोंकणांत अथवा देशावर राहणाऱ्या लोकांच्या ज्या शांतादुर्गा (गोमंतक), गणपति (पुळें, रत्नागिरी), भवानी (तुळजापूर), खंडोबा (जेजुरी) इत्यादि कुलदेवता असतात त्यांची प्रार्थना ते ते लोक संकटसमयीं अथवा नवस फेडावयाच्या प्रसंगीं करूं लागले म्हणजे अशा रीतीचीच करीत असतात.

अथा नो विश्वसौभग हिरण्यवाशीमत्तम ।

धनानि सुषणां रुधि ॥ ६ ॥

अथ । नः । विश्वऽसौभग । हिरण्यवाशीमत्तम ।

धनानि । सुऽसनां । कृधि ॥ ६ ॥

अति नः सश्वतो नय सुगा नः सुपथां रुणु ।

पूषन्निह क्रतुं विदः ॥ ७ ॥

अति । नः । सश्वतः । नय । सुऽगा । नः । सुऽपथां । कृणु ।

पूषन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. अथ (= अथ = अपि च) हे विश्वसौभग (= कृत्वधनयुक्त) हिरण्यवाशीम-
त्तम (= अतिशयेन सुवर्णमयायुधविशेषवत्) [पूषन्], [त्वं] नः (= अस्मभ्यं)
धनानि सुषणानि (= सुलभानि) कृधि (= कुरु) ॥

७. सश्वतः (= अस्मद्वाधनाय प्रामुख्यतः शत्रून्) नः (= अस्मान्) अति नय
(= अतिक्रम्य गमय), नः (= अस्मभ्यं) सुगानि (= सुप्त गम्यानि) सुपथानि (= सु-
मार्गान्) कृणु (= कुरु) । हे पूषन्, इह (= शत्रुपरिहारविषये सुमार्गक्रमणविषये च)
[अस्मभ्यं] क्रतुं (= प्रज्ञानं) विदः (= लभ्य) ॥

६. आणि हे सकलसंपत्तिमान्
पूषा, हे सौवर्णशस्त्र [पूषा], तूं
आम्हांस धनसंपत्ति सुगम कर.

७. [हे पूषा], शत्रूस आम्हां-
पासून दूर घेऊन जा, आमचे
मार्ग सुगम [आणि] चांगले कर.
हे पूषा, याविषयी [आम्हांस]
बुद्धि दे.

६. या मंत्रात पूषा देवाला. द्रव्य-
लाभासाठी प्रार्थना केली आहे. कारण
की आंधारांत पडलेल्या माणसांस उद्दे-
शांत आणणे. मार्ग चुकलेल्यांस मार्ग दा-
खविणे आणि मार्गात कोणतेहि संकट
प्राप्त न होऊ देणे हीं जशीं कार्ये पूषा
करितो तसेंच अभिवृद्धि करणे आणि
धनसंपत्ति देणे हेहि काम तो करित
असतो.

‘सौवर्णशस्त्र’ :- ‘हिरण्यवाशीमनम.’
अक्षरशः अर्थ, ‘ज्याची वाशी अगदी
सुवर्णाची आहे.’ म्हणजे केवळ वर सो-
न्याचा मुलामा केला आहे अशी नव्हे
पण सगळीच सोन्याची केलेली आहे.
‘वाशी’ ह्या शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य
आयुध असा करितात. एका ठिकाणी
(कृ. १. ८८. ३) ते ‘वाशी’ म्हणजे
‘आर’ नांवाचे हत्यार असें म्हणतात.
हत्यार हा अर्थ तर निर्विवाद आहेच, पण
कोणतें हत्यार; म्हणजे साधारण कोणतें-
हि हत्यार, किंवा काहीं एक विशेष ह-
त्याराचे नांव आहे, इतकें पाहणें आहे.
कृ. १. ८८. ३ यांत लिहिलें आहे कीं
‘श्रिये कं.वो अधि तनूषु वस्त्रांमिधा वना
न कृणवन्त ऊर्ध्वा’ (:- हे मरुतांनी,

6. And, O Pūshā, poss-
essed of wealth [and] poss-
essed of an entirely gold-
en spear, make riches acc-
essible to us.

7. Lead the enemies
away from us ; make the
paths good [and] safe for
us. Give [us], Pūshā,
wisdom in this.

तुमच्या खांद्यावर वाशी आहेत त्या यज्ञ-
संभामारख्या उंच असतात’). यावरून
‘वाशी’ म्हणजे भाल्यासारखें लांब
हत्यार असून खांद्यावर ध्यावयाचें असलें
पाहिजे. आणि आम्हांस वाटांत कीं गु-
जगथेंत जी ‘वाशा’ असते ती आणि
वेदांतील ‘वाशा’ एकच असावी. ती
(गुजगथेंतील वाशी) भाल्याइतकी
लांब असते आणि तिच्या एका टोकाम
लाखंडाची कोयती (‘दांतहू’) तीक्ष्ण
धारेची घट्ट जोडलेली असते. बहुत-
करून धनगर, मंदपाळ, गुराक्षी हे लोक
ती जवळ वाळगितात आणि उंच उंच
झाडाचा पाला ग्यालीं उभे राहून तोडून
मंदरांस व गुरांस घालितात. प्रसंग
आला तर मनुष्यासहि तिणेंच मारितात
आणि या ‘वाशी’ ने खून झालेले आम्हांस
ठाऊक आहेत. यासाठी (जर वंश=वांसा
खालि. वांशी=वाशी अशी उत्पत्ति नसे-
ल तर) वेदांतील ‘वाशी’ म्हणजे गुज-
राथी वाशीच असेल आणि त्यासारि-
खेंच एक हत्यार हातें असें समजलें
पाहिजे.

७. ‘शत्रूस आम्हांपासून दूर घेऊन
जा’ :- ‘सधतः अति नः नयः’ अक्षरशः

अभि सूयवसं नय न नवज्वारो अध्वने ।

पूर्षन्निह क्रतुं विदः ॥ ८ ॥

अभि । सुऽयवसम् । नय । न । नवऽज्वारः । अध्वने ।

पूर्षन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ८ ॥

शग्धि पृथि प्र यंसि च शिशीहि प्रास्युदरम् ।

पूर्षन्निह क्रतुं विदः ॥ ९ ॥

शग्धि । पृथि । प्र । यंसि । च । शिशीहि । प्रासि । उदरम् ।

पूर्षन् । इह । क्रतुम् । विदः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. [हे पूषन्,] [अस्मान्] अभि सूयवसं (= शोभनवृणयुक्तं देशं प्रति) नय । अध्वने (= मार्गाय = मार्गक्रमणाय = मार्गक्रमणे) नवज्वारः (= नूतनः संतापो) न [भवतु] । हे पूषन्, इह (शोभनवृणयुक्तप्रदेशं प्रति गमनविषये मार्गं च नूतन-संतापपरिहारविषये) [अस्मभ्यं] क्रतुं (= प्रज्ञानं) विदः (= लम्भय) ॥

९. [हे पूषन्], [त्वं] शग्धि (= शक्नुहि अस्मभ्यं धनादिकं देहि), पृथि (= पूरय = अस्मान्धनादिना पूरय) प्रयंसि (अन्यदपेक्षितं वस्तु प्रयच्छ) च । [अपि च] [अस्मान्] शिशीहि (= तीक्ष्णोऽकुरु = समुद्भान् कुरु) उदरं प्रासि (= अस्मदी-यमुदरं पूरय) [च] । हे पूषन्, इह (संपदामर्जने तथा उदरभरणे) [अस्मभ्यं] क्रतुं (= प्रज्ञानं) विदः (= लम्भय) ॥

अर्थ, 'बरोबर येणारांस आम्हांपलीकडे घेऊन जा.' म्हणजे, आम्हांस ठकविण्या-करितां जे ठग म्हणजे रस्तेचोर आम्हांबरोबर येतील आणि आम्हांशीं गोड गोड बोलून शेवटीं आमचा धोन करण्याचा बेत करितील त्यांणीं आम्हांबरोबर चालण्याचें सोडून गावें आणि पुढें चालतें व्हावें असें कर.

'याविषयीं आम्हांस बुद्धि दे' = 'इह क्रतुं विदः'. 'विद्' धातूचा अर्थ 'देणें'

अथवा 'प्राप्त करणें' असा होतो याविषयीं 'यया ज्योतिर्विदासि नः' ऋ. ९. ३५. १. आणि 'विदद् गातुं तनयाय' ऋ. १. १६. ४. हे मंत्र आणि त्यांचवरील सायणभाष्य यांचें आणि दुसऱ्या पुष्कळ मंत्रांचें प्रमाण आहे. 'याविषयीं' म्हणजे आम्हांस ठकविण्यास जे दुष्ट चोर आम्हांबरोबर रस्त्यानें जातील ते ठग आहेत असें समजण्याविषयीं आणि त्यांच्या फांशांत न पडण्याविषयीं, आणि

८. जिकडे गवत चांगलें आहे तिकडे [आम्हांस] पेऊन जा. मार्गी नवीन त्रास [होऊं देऊं] नको. हे पूषा, ह्याविषयी [आम्हांस] बुद्धि दे.

९. [आम्हांस] [धनसंपत्ति] दे, [आम्हांस] भरून टाक, आणि [आम्हांस पाहिजेल तें] दान कर; [आम्हांस] समृद्ध कर, [आणि] [आमचें] पोट भर. हे पूषा, ह्याविषयी [आम्हांस] बुद्धि दे.

वर्षिट रस्ता सोडून चांगल्या रस्त्याने जावे अशाविषयी.

या मंत्रांत पूषा देवाला अशी प्रार्थना आहे की. त्याचे वाटसरांस रस्तेचोरापामुन उपद्रव होऊं देऊं नये. आणि सुरक्षित अशा मार्गांना जाण्याविषयी बुद्धि द्यावी.

८. हा मंत्र फार चमत्कारिक आहे. यांत पूषा देवास अशी प्रार्थना आहे की. 'जेथें गवत चांगलें असेल तेथें आम्हांस व आमच्या गुरादोरांस घेऊन जा, आणि आम्हांस तेथे जाऊं लागलों म्हणजे मार्गांत आम्हांस नवीनच काहीं तरी संकट प्राप्त होईल तर तें न होई असे कर; आणि चांगलें गवत असलेल्या ठिकाणी जाण्याविषयी आणि मार्गांत नवीन त्रास टाळण्याविषयी आम्हांस बुद्धि दे.'

चांगलें गवत असलेल्या स्थळां घेऊन जाण्याविषयी पूषा देवास प्रार्थना

8. Lead us to where there is good grass, [let there be] no new distress on the road. Give [us], Pūshā, wisdom in this.

9. Give [unto us], make [us] full, and be liberal [to us]; make [us] affluent, [and] fill [our] belly. Give [us], Pūshā, wisdom in this.

रस्त्यावर संरक्षण करणें हा जो पूषा देवाचा धर्म तो या मंत्रांत उघड आला आहे. आणखीहि याचें स्वरूप काय आहे तें दाखविणारे मंत्र दुसरे पुढे लवकरच येतील.

आहे त्यापेक्षा पूषा देव हा अर्यलोकांचा गुरू चांगल्या नात्याच्या ठिकाणी नेण्याची स्फूर्ति देणारा 'गवळदेव' होय असे अनुमान होतें. आणि इतर ठिकाणी पूषा देवाविषयी जें काय सांगितलें आहे त्यावरूनहि तो गवळदेवाप्रमाणें एक देव आहे असें दिसून येतें. क्र. ६. ५३. ९ यांत त्याच्या हातीं गुरांस वळविण्याचा परोणा (अरा) असतो असें सांगितलें आहे. क्र. ६. ५८. २ यांत त्याला 'पशुपा' म्हणजे 'मंडपाळ' आणि 'अजाप' म्हणजे वकऱ्यावर बसून जाणारा असें म्हटलें

न पुषणं मेथामसि सृक्तैरभि गृणीमसि ।

वसूनि दध्मर्मा महे ॥ १० ॥ २५ ॥

न । पुषणम् । मेथामसि । सृ० उक्तैः । अभि । गृणीमसि ।

वसूनि । दध्मम् । ईमहे ॥ १० ॥ २५ ॥

भाषायाम्.

१०. पुषणं न मेथामसि (= न मेथामः=वयं न निन्दामः) [अपि नृ] [तं]
सृक्तः (सुक्तेर्गाविरतादृशः) अभि गृणीमसि (= अभिगृणीमः=अभिस्तुमः) ।
दध्मं (शत्रूणामपक्षपयितारं) [तं] [वयं] वसूनि (= धनानि) ईमहे (= प्रार्थ-
यामहे) ॥

आहे. परंतु इतक्यावरून तो केवळ
गवळदेवामागित्वा एकाशा मोठ्याशा शा-
हावाला प्रस्तररूपानें वसून राहणाऱा नि-
रर्थक देव होय असें नव्हे. पूषा म्हणजे
वस्तुतः सूर्यप्रकाशरूपी देवता असल्या-
मुळे, ज्यापेक्षां सूर्यकिरणांम गाई असें
वेदांत म्हटलें आहे त्यापेक्षां त्या गाईचा
पाळणारा जो देव तो सूर्यरूपी मंडपाळ
होय असें, रूपक आहे.

९. या मंत्रांत संपत्ति व धनधान्य
जें इष्ट असेल तें मिळावें आणि पोटा
भरावें असे करण्याविषयी पुषा देवाला

प्रार्थना केलेली आहे; आणि संपत्ति मि-
ळवून घेण्याविषयी आणि पोटा भरण्या-
विषयी पुषा देवानें बुद्धि द्यावी असे
शेवटी मागितलें आहे. या ऋचेवरून
पूषा देवाचा जो समृद्धि करण्याचा धर्म
तो प्रगट होतो.

१०. 'दे' इतक्या एकाच अर्थाचे अनेक
शब्द यांत आहेत, त्या एकमेकांत कांही
भेद विवक्षून त्यांची योजना केली आहे
असें नार्ही. परंतु वेगवेगळ्या शब्दांनीं
एकच अर्थाचें पृष्ठीकरण केलें आहे.

१०. पूषाला आम्ही निंदीत नाही [त्याला आम्ही], स्तोत्रांनी गातो. पराक्रमशाली पूषापाशी [आम्ही] धनसंपत्ति याचिती.

10. We do not reproach Pūshā, we praise him with [our] hymns. We ask wealth of him.

१०. हा सूक्ताचा उपसंहार आहे. आणि ऋषि ऋणतो कीं, 'पूर्वीच्या सर्व मंत्रांत जें आम्ही पूषा देवाला म्हटलें तें त्याला दोष देण्याच्या हेतूनें अथवा आक्षेपबुद्धीनें म्हटलें आहे असं नाही, परंतु आम्ही जें त्याला म्हटलें आहे तें स्तोत्र-पर आहे, आणि आम्ही विनयबुद्धीनें

त्याजवळ धनसंपत्तीतें मागून घेत आहों.'

'पराक्रमशाली' = 'दस्मम्.' ह्या अर्थाला ऋ. १. ६२. ५. या मंत्रावरील सायणभाष्य व इतर दुसरीं अनेक प्रमाणें आहेत. 'शत्रूंचा नाश करून पराक्रम दाखविणारा' असा या विशेषणाचा आशय आहे.

सूक्तम् ४३.०

घोरपुत्रः कण्व ऋषिः । रुद्रो देवता । तृतीया तु रुद्रदेवताका मैत्रावरुणी च ।
७-१. इत्येतस्यान्यस्य तृचस्य सोमो देवता । गायत्री च्छन्दः । अन्यानुष्टुप् ॥

कद्रुद्राय प्रचेतसे मीळहुष्टमाय तव्यसे ।

वोचेम शंतमं हृदे ॥ १ ॥

कत् । रुद्राय । प्रऽचेतसे । मीळहुऽतमाय । तव्यसे ।

वोचेम । शंऽतमम् । हृदे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. प्रचेतसे (= प्रकृष्टज्ञानवते) मीळहुष्टमाय (= अतिशयेन अभीष्टकामवर्षकाय)
तव्यसे (= तवीयसे = अतिशयेन प्रवृद्धाय = बलवन्माय) रुद्राय कत् (= किं = कीदृशं)
हृदे (= मनसे) शंतमं (= सुखतमं) [स्तोत्रं] वोचेम (= गायेम) ? ॥
कीदृशं स्तोत्रं गायेम येन रुद्रस्य मनः सुखिततमं भवेदिति काकुः ॥

सूक्त ४३.

ऋषि—घोराचा पुत्र ऋष्य या नांवाचा (पूर्व सूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता—रुद्र. परंतु ३ री ऋचा मित्रावरुणौ ह्या देवांविषयी—हि आहे, आणि ७—९ ह्या तीन ऋचा सोम या देवाविषयी आहेत. वृत्त—गायत्री; परंतु ९ व्या मंत्राचें अनुष्टुप्.

१. महाज्ञानी, महोदार [आणि] महाबल रुद्राला [आपण] कोणते [स्तोत्र] गाऊंया [कीं जे] [त्याच्या] मनाला अत्यंत सुख देईल ?

१. हें सूक्त रुद्राविषयी आहे. आधुनिक काळीं रुद्र आणि शिव एकच समजतात. परंतु शिवानें स्वरूप जें आधुनिक ग्रंथांत व प्रचारांत आढळतें त्यांत आणि वैदिक युगांतोल रुद्राच्या स्वरूपांत फार अंतर आहे. रुद्र हा वेदकाळीं वातरूपी देवता होय असें लोक समजत असें वेदमंत्रांवरून अनुमान काढतां येईल असें दिसून येतें. वायुरूपी जे मरुत् म्हणून देवविशेष वेदांत प्रसिद्ध आहेत त्यांचा बाप रुद्र होय असें (क्र. १. ११४. ६ इ.) सांगितलें आहे. तो 'वज्रबाहु' होय, म्हणजे त्याच्या खांद्यावर वज्र असतें (क्र. २. ३३. ३.). तो 'स्थिरधन्वा' होय, म्हणजे त्याजें धनुष्य बळकट आहे आणि त्यावरून ती चपळ बाण मारणारा ('क्षिप्रैर्बु') होय (क्र. ७.

HYMN 43.

To *Rudra* (or the God of Storm and Father of the *Maruts*). By *Ṛṣya* son of *Ghōra*; but verse 3 is also addressed to *Mitrā-Varuṇau*, and verses 7-9 are addressed to *Soma*. Metre—*Gāyatrī*, but of 9 the *Anuṣṭup*.

1. What [hymn] shall we sing to all-wise, all-liberal [and] all-powerful *Rudra*, that shall be most agreeable to [his] heart ?

४६. १.). तो विश्वरूपी बाण आकाशांतून सोडित असतो (क्र. ७. ४६. ३), आणि तो बाण दुष्टांवर मारीत असतो पण सज्जनांवर मारीत नसतो (क्र. ६. २८. ७). रुद्र सज्जनांला औषधें देऊन आरोग्य करितो. रुद्र आरोग्य करितो आणि उच्चम औषधें तो देतो, आणि तो उच्चम वैद्य होय असें अनेक ठिकाणीं सांगितलें आहे ('भेषजेभिः भिषक्तं त्वा औषजां गृणोमि' क्र. २. ३३. ४.). तो सकल मनुष्यांस औषधें देऊन जगवितो म्हणून म्हणा, अथवा पाहिजे त्या दुःखाच्या कारणांमुळे म्हणा, 'पण रुद्राला 'जगाचा पिता' (= 'भुवनस्य पिता') असें वेदांत म्हटलेलें आढळतें (क्र. ६. ४९. १०, 'भुवनस्य ईशानः' क्र. २. ३३. ९.). आणि त्या-

यथा नो अदितिः करत्यश्वे नृभ्यो यथा गवे ।

यथा तोकाय रुद्रियम् ॥ २ ॥

यथा । नः । अदितिः । करत् । पश्वे । नृभ्यः । यथा । गवे ।

यथा । तोकाय । रुद्रियम् । ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. यथा (=येन प्रकारेण) अदितिः (=भूमिः ?) नः (=अस्मभ्यं), पश्वे (=यश्वे=अस्मदीयपशुभ्यः) नृभ्यः (=अस्मदीयपुरुषेभ्यः), यथा (=येन प्रकारेण) गवे (=अस्माकं गोजातये), यथा (=येन प्रकारेण) तोकाय (=अस्मदीयपत्न्याय) रुद्रियं (=रुद्रसंबन्धि भेषजं) करत् (=कुर्यात्=दद्यात्),

लाञ्छन मनुष्यांचा राजा ('क्षयद्वोर') असेंहि म्हटलें आहे. त्याचा वर्ण आरक्त ('अरुष') होय. त्याच्या ढोक्यावर जटा आहेत ('जटिल' ऋ. १. ११४. १). असें रुद्राचें रूप ऋग्वेदांत वर्णिलेलें आहे.

याशिवाय रुद्राच्या गळ्यांत रुद्रमाळा असल्याविषयी, आणि तो आंगाला विभूति लावितो याविषयी; अथवा तो श्मशानवासी आहे, त्याचे अनेक गण आहेत, तो नित्य तप करितो, त्याचे शिरावर गंगा आहे, मांडीवर पार्वती आहे, त्याचे कुमार आणि गणपति असे दोघे पुत्र आहेत, तो जगाचा संहार करितो, तो सच्च पाहण्याकरितां दीन मनुष्यांस महाभयंकर संकटात धाडितो इत्यादि जें शिवाचें विशेष स्वरूप त्याचा उल्लेख ऋग्वेदांत आढळत नाही; आणि नंदीवर बसून जाणें याविषयीहि कोटि सांगितलेलें आढळत नाही. आणि 'शिव' हें देवाचें नांव या अर्थी ऋग्वेदांत पुढींच आलेलें नाही. 'शिव' हा शब्द तर पुष्कळ ठिकाणीं आलेला आहे. पण तें

नेहमी विशेषण असून 'कल्याणकारक,' 'सुखकर' असा त्याचा अर्थ होत असतो. मात्र 'शिव' हें विशेषण ऋग्वेदांत अभि, इंद्र, द्यावापृथिवी इत्यादि देवांस नसें लाविलेलें आढळतें तसेंच रुद्र देवासहि केव्हां केव्हां लाविलेलें आढळतें ('न. १०. १२. ९). मग शिवाचें (महादेवाचें) लिग, कीं ज्याविषयी लिगपुराणादिक ग्रंथ आतां प्रसिद्ध आहेत, आणि जें सर्व आर्यावर्तात पूजा म्हण करीत आहे, त्याविषयीं तर कांहींच सांगितलेलें नाही इतकेंच नव्हे, पण 'लिङ्ग' हा शब्द देखील ऋग्वेदांत आलेला नाही. आणि रुद्रकभूत जो शिव (महादेव) तो भूतांचा पति आहे, आणि भूतें त्याला वश आहेत इत्यादि ज्या साधारण लोकांत कथा आम्ही तूर्त ऐकितो, त्याविषयीहि येथें कांहीं उल्लेख आढळत नाही. त्याप्रमाणेंच शिवैककृत रुद्राला सोमवार प्रिय होत इतर वारांविषयीं तो उदासीन आहे; बिल्वपत्रें त्यास प्रिय होत इतर वनस्पतींविषयीं तो उदासीन होय; त्याला तीन नेत्र आहेत, आणि तो शीघ्रक्रोधी

२. जेणेकरून अदिति आम्हाला, [आमच्या] पशूला, माणसांला, जेणेकरून [आमच्या] गाईला [आणि] जेणेकरून [आमच्या] मुलांवाळांला रुद्राचें औषध मिळवून देईल,

2. That Aditi may obtain for us, for [our] cattle, for [our] men, that [she may obtain] for [our] cows, [and] that [she may obtain] for [our] children, the medicament of Rudra ;

असून कोधाविष्ट झाला म्हणजे ललाटस्थ मध्य नेत्र उघडितो; आणि तसा त्याला एकदा क्रोधप्रसंग आल्यामुळे त्याला सर्वजगत्प्रिय अनंगास जाळून भस्म केलें; ह्या ज्या कथा त्यांविषयी ह्या महाविदांत काहीं सांगितलेलें आढळत नाही. परंतु रुद्र हा महापराक्रमी, महादानशील, महाकृपाळु, दुर्जनाचा नाशक. सज्जनाचा पालक, सर्वांस आरोग्यदायक होय असें त्याचें सौम्य आणि प्रीतिपात्र स्वरूप वर्णिलेले आहे.

‘कोणतें’ = ‘कत्.’ ‘यः’ यांचि नपुंसक रूप जसें ‘यत्,’ ‘सः’ यांचें जसें ‘तत्’ (त=स) तसें ‘कः’ यांचें ‘कत्’ हे आर्ष रूप आहे. आमच्या अर्थास ऋ. ४. ३. ५. ‘कत् नः आगः’ (=आमचें पाप कोणतें?) याजवरील सायणभाष्याचें प्रमाण आहे. शिवाय ‘कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम कद् राये चिकितुषे भगाय’ (=रुद्रपुत्र जे मरुत् त्यांच्या गणासाठी आपण कशी स्तुति करूंया? द्रव्यलाभासाठी प्रज्ञानवंत भगाला कोणतें स्तोत्र गाऊंया?) ऋ. ५. ४१. ११ याजवरील सायणभाष्या पहा. आणि ऋ. ८. ३. ११; ८. ६६. ९; १०. ९९. १ हेहि मंत्र पहा.

‘[की जें] [त्याच्या] मनाला अत्यंत सुख देईल.’ = ‘शंतमं हदे.’ अक्षरशः अर्थ ‘मनाला अत्यंत सुखद [असें].’

ह्या सगळ्या सूक्ताचा (१) पासून ९ वे ऋचेपर्यंत (१) गर्भोधानाच्या वेळी ‘दुष्ट-रजःशांति’ म्हणून जें कर्म करितात त्यांत जप करितात. परंतु रजोदर्शनांत जर काहीं दुष्ट असेल, आणि त्यानिमिन काहीं शांति करणें असेल, तर तो हें सूक्त जपल्यानें कशी होईल त्याचा विचार हें सूक्त वाचून वाचून आणि त्याच्या अर्थाकडे नीट लक्ष देऊन देऊन करावा.

या सूक्ताच्या पहिल्या साहा ऋचा ग्रहयज्ञांत म्हणत असतात. म्हणजे राहु, केतु, इत्यादिक जे नव ग्रह त्यांची कृपा व्हावी आणि नित्य कर्माच्या संवधानें, नैमित्तिक कर्माच्या संवधानें अथवा काहीं इष्ट कामना पूर्ण करून घेण्याच्या संवधानें त्यांनी पूर्ण करून नये म्हणून जे कर्म करितात त्यांत रुद्राला आहुति देतात त्या वेळी ह्या पहिल्या साहा ऋचा म्हणतात. पण ग्रहयज्ञांत रुद्राचें काय काम आहे हा प्रश्न ह्या सूक्ताचा अर्थ व वैदिक रुद्राचें स्वरूप मनांत आणिल्यावर सूचतो, पण उत्तर मिळत नाही.

२-४. दुसऱ्यापासून चवथ्या मंत्रापर्यंत कुलक आहे, म्हणजे वाक्यसंबंध

एकच आहे. म्हणून तिहीं मंत्रांवरच्या टीपा एकत्रच लिहितां.

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रश्चिकेतनि ।

यथा विश्वे सजोषसः ॥ ३ ॥

यथा । नः । मित्रः । वरुणः । यथा । रुद्रः । चिकेतनि ।

यथा । विश्वे । सजोषसः ॥ ३ ॥

गाथपतिं मेधपतिं रुद्रं जलाषभेषजम् ।

तच्छयोः सुन्नमीमहे ॥ ४ ॥

गाथऽपतिम् । मेधऽपतिम् । रुद्रम् । जलाषऽभेषजम् ।

तत् । शंऽयोः । सुन्नम् । ईमहे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. यथा (=येन प्रकारेण) मित्रः, वरुणश्च [च], यथा रुद्रश्च [च] नः (=अस्मान्) चिकेतनि (=अनुग्राह्यत्वेन जानीयात्) यथा [च] सजोषसः (=समानप्रीत्यः=समस्ताः) विश्वे [देवा] [नक्षिकेतन्ति=अनुग्राह्यत्वेन जानीयुः],

४. तत् (=तथा=तेन प्रकारेण) [वयं] गाथपति (स्तुतिपति=स्तोत्राधिपतिं) मेधपतिं (=यज्ञाधिपतिं) जलाषभेषजं (=सुखरूपीषधोपेतं) रुद्रं शंयोः (=शंयु-नामकाय कस्मैचित्पुरुषाय दत्तपूर्व) सुन्नं (=सन्नाम) ईमहे (=प्रार्थयामहे) ॥

पहिल्या मंत्रांत रुद्राची स्तुति कशी करूया म्हणून कवीने आपल्या आपणासच प्रश्न केला. आतां तो म्हणतो की 'जेणेकरून अदिति देवी आम्हांवर कृपा करील आणि आमच्या गुरामागसांस आणि मुलांबाळांस बरें करील (२), जेणेकरून मित्र, वरुण, आणि स्वतः रुद्र आणि विश्वदेव हे आम्हांवर कृपा करतील (३), असा जो रुद्राचा प्रसाद पूर्वी शंयुनामक पुरुषास झाला, तो प्रसाद आम्ही रुद्रपाशीं मागून घेऊंया; म्हणजे तो प्रसाद जेणेकरून होईल असें स्तोत्र रचून गाऊंया (४)'. म्हणजे ता-

त्पर्य असें कीं. आपण असें स्तोत्र गाऊं कीं जेणेकरून रुद्र आम्हांवर प्रसन्न होईल, आणि तो प्रसन्न झाला म्हणजे अदिति (पृथिवी), मित्र (दिवसरूपी देव), वरुण (रात्रिरूपी देव) आणि इतर देव हेहि आम्हांवर प्रसन्न होतील.

दुसऱ्या मंत्रांत 'अदिति' म्हणजे पृथ्वीरूपी देवी असें सायणाचार्यच म्हणतात तें योग्य दिसतें. कारण अदिति प्रसन्न झाली तर (म्हणजे जमोन पिकली तर) गुरांदोरांस आणि मुलांबाळांस सुख होईल आणि रोगराई नाहीशी होईल, हें सांप्रतकाळीं जो दक्षिणेंत दुष्का-

३. जेणेकरून मित्र [आणि] वरुण, जेणेकरून रुद्र, [आणि] जेणेकरून समस्त विश्वे[देव] आम्हांला कृपादृष्टीने पाहतील,

४. अशा रीतीने आम्ही स्तवनपति, यज्ञपति, [आणि] सुखरूपौषधसंपन्न [जो] रुद्र त्याचा [जो] शंयूस दिला होता तो प्रसाद प्रार्थितो.

3. That Mitra [and] Varuna, that Rudra, [and] that All the Gods combined may look upon us with favour ;

4. So we pray to Rudra the lord of prayer, the lord of sacrifice [and] possessed of healing medicaments for the favour [shown by him] to S'aūiyu [before] ;

त्याचा भयंकर प्रसंग पडला आहे त्याच्या कागणाचा विचार केला असता सहज ध्यानांत येईल.

निमरे मंत्रांत जो 'सजोषसः' (- 'समस्त') हा शब्द आहे त्याचा अर्थ अक्षरशः 'एकत्र स्वाण्याजिवण्याचें सुख भोगणारे' असा आहे. 'विश्वेदेवांस' ज्ञानवि स्वाण्याकरितां वेगवेगळे न बोलावितां एकत्रच आह्वान करितात यास्तव त्यांम तसें विशेषण दिलें आहे.

चवथ्या मंत्रांत 'स्तवनपति' शब्द आहे त्याचें तात्पर्य असें कीं, जो कोणीहि स्तवन करितो तें रुद्राचेंच करितो, आणि जो कोण यज्ञ करितो तो रुद्रासाठींच करितो ('यज्ञपति') असें कवीचे मनांत स्थापवाचें आहे. 'सुखरूपौषधिसंपन्न' = 'जलाषभेषजम्.' रुद्र हा मोठा

वैद्य होय असें पूर्वी सांगितलेंच आहे. 'जो शंयूस दिला होता तो' = 'शंयोः' अक्षरशः, 'शंयूचा.' हा अर्थ आम्हीं सायणानुसरानें घेतला आहे. सूक्त ३४ मंत्र ६ यावर दिलेली 'शंयु' शब्दावरची टीप पहा. कितीएक विद्वान् 'शंयोः' हें प्रस्तुत मंत्रांत षष्ठीपद समजून 'सुखकारक' असा (क्र. १०. १४३. ६ यास अनुसरून) अर्थ घेऊन तें 'रुद्रस्य' अशा अध्याहत पदाचें विशेषण घेतात. बुरें आहे, कारण 'शंयु' हा कोण होता (जर कोण असेल तर) याविषयी खरोखर कांहींच ठाऊक नाही. आणि १. ३४. ६; १०. १४३. ६ आणि हा मंत्र हा तीन स्थळांशिवाय आणखी दुसरीं प्रयोगान्तरें नाहीत.

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रोचते ।

श्रेष्ठो देवानां वसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

यः । शुक्रःऽइव । सूर्यः । हिरण्यम्ऽइव । रोचते ।

श्रेष्ठः । देवानाम् । वसुः ॥ ५ ॥ २६ ॥

शं नः कर्त्यर्वते सुगं मेषाय मेघ्ये ।

नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ ६ ॥

शम् । नः । कर्ति । अर्वते । सुऽगम् । मेषाय । मेघ्ये ।

नृऽभ्यः । नारिऽभ्यः । गवे ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

५. यो [रुद्रः] शुक्रः सूर्यइव (=दीप्तिमान् सूर्यो यथा) हिरण्यमिव (=सुवर्णमिव) [च] रोचते (=शोभते) । [यो] देवानां [मध्ये] श्रेष्ठो वसुः (=उत्तमश्) [च] [सन् रोचते] ॥

६. [स रुद्रः] नः (=अस्माकम्) अर्वते (=अथाय=अथजाताय) शं (=सुखं) करति (=करोति), [अस्माकम्] मेषाय मेघ्ये [च] (=मेषजाताय मेषीजाताय च) सुगं (=कल्याणं) [करति=करोति], [अपि च] नृभ्यः नारिभ्यश् [च] [अस्माकं] गवे (=गोजाताय) [च] [शं करोति] ॥

५. जो [रुद्र] तेजःपुंज सूर्या-
प्रमाणें [आणि] सुवर्णाप्रमाणें
शोभतो. [आणि जो] [सकल]
देवांमध्ये श्रेष्ठ [आणि] उत्तम
[होय].

६. [तो रुद्र] आमच्या घो-
ड्यांचा संभाळ करितो. आमच्या
मेंढ्यांचें [आणि] मेंढीचें बरें [क-
रितो]. आमच्या पुरुषांचें [आणि]
स्त्रियांचें [आणि] गुरांचें कल्याण
करितो.

5. Who shines like the
effulgent sun, [shines] like
gold : the highest and the
best of the gods.

6. He does good to
our horses, [causes] com-
fort to [our] rams [and]
ewes, [comfort] to [our]
men, women [and] to [our]
cows.

५. या मंत्राचा भावार्थ स्पष्टच आहे.
वर चवथ्या मंत्रांत रुद्राजवळ प्रसाद या-
चित्तें असें सांगितलें, तो रुद्र कसा आहे
तें या मंत्रांत विशेषविधीनें सांगितलें
आहे.

६. या मंत्राचा भावार्थ स्पष्टच आहे.
रुद्र आमचें, आमच्या गुरांदोरांचें आणि
आमच्या नोकरानोकरांचें कल्याण करि-
त असतो असें ऋषीचें विवक्षित आहे.

यांत चमत्कारिक इतकेंच आहे कीं,
ऋषि आपल्या मेंढरांचें रुद्रदेव कल्याण
करितो असें म्हणतो. हा ऋषि सूक्तकर्ता
आहे त्यापेक्षा त्याच्या शुचिर्भूतत्वाविषयी
शकाच नाही. असें असतां त्याच्या घरीं
घोडे, गार्ई वगैरे गुरें असत इतकेंच नव्हे
पण मेंढरें सुद्धां असत. या कलियुगांत
महादेव आमच्या मेंढरांचें संरक्षण करो

असें म्हणणारा ब्राह्मण मिळणार नाही.
आणि मेंढरें राखणें हें ब्राह्मणांस फार
अनुचित असें आपण मानीत असल्या-
मुळें विचारे मेंढपाळ जे धनगर त्यांस
अतिनीचत्व आलें आहे. तेव्हां खरोख-
रच कृतयुगांत आणि या आमच्या शुचि-
र्भूत कलियुगांत अंतर नाही असें कोण
म्हणेल ?

‘घोड्यांचा’ = ‘अर्वते.’ हें चतुर्थांचें ए-
कवचन अनेकवचनार्थी आहे. याप्रमाणेंच
‘मेघाय’ (=मेंढ्यांचें) आणि ‘मेघ्ये’
(=मेंढीचें) आणि ‘गवे’ हींहि अनेक-
वचनार्थी एकवचनें आहेत.

‘पुरुषांचें [आणि] स्त्रियांचें’ हे पुरुष
आणि स्त्रिया म्हणजे नोकर आणि कुण-
बिणी समजल्या पाहिजेत असें दिसतें.
हा कण्वऋषि घोडे, गुरें, मेंढरें आणि

अस्मे सोम श्रियमधि नि धेहि शतस्य नृणाम् ।

महि श्रवस्तुविनृम्णम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । सोम । श्रियम् । अधि । नि । धेहि । शतस्य । नृणाम् ।

महि । श्रवः । तुविऽनृम्णम् ॥ ७ ॥

मा नः सोमपरिबाधो मारातयो जुहुगन्त ।

आ न इन्दो वाजे भज ॥ ८ ॥

मा । नः । सोमऽपरिबाधः । मा । अरातयः । जुहुगन्त ।

आ । नः । इन्दो इति । वाजे । भज ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे सोम, [त्वम्] अस्मे अधि (= अस्मासु) शतस्य नृणां (= शतपुरुषाणां) श्रियम् (= आधिपत्यं) निधेहि (= स्थापय = अस्मभ्यं शतपुरुषाणामाधिपत्यं देहि), तुविनृम्णं (= प्रभूतबलयुक्तं) महि (= महत्) धवः (= अज्रादि धनं) [निधेहि देहि] ॥

८. सोमपरिबाधः (= सोमदेवस्य परितो कुधका = यागरहिता) नः (= अस्मान्) मा [जुहुगन्त = मा हिंसन्तु], [तथा] अरातयः (= शत्रवो) [नो] मा जुहुगन्त (= मा हिंसन्तु) । [अपि च] हे इन्दो (= सोम), [तव परिबाधकानाम् अपरातीनां च हिंसापरिहारार्थं] [त्वं] नः (= अस्मान्) वाजे (= तव बले) आभज (= भागोपेतान् कुरु = तव बलस्य भागम् अस्मभ्यं देहि) ॥

वाकरलोक व कुणविर्णा अशा संपत्तीनि | गुहेयुर्धर्मध्वं एकटे राहाणारे तपस्वी अ-
संपन्न आहे न्यापक्षां प्राचीन ऋषि ऋणजे | सत, अशा जी समजूत आहे तिला पुरता
सर्वच केवळ निरिच्छ आणि अर्ण्यात | आधार नाही अमें समजले पाहिजे.

७. हे सोमा, [ज्यामध्ये], गतशः मनुष्यांचें आधिपत्य [आहे असें वैभव तूं] आम्हांला दे; जीजमध्ये पुष्कळ वळ भरलें आहे अशी मोठी संपत्ति [तूं] [आम्हांस दे].

८. सोमाची निंदा करणारे [अधार्मिक लोक] आम्हांस [उपद्रव] न [करोत], शत्रु[जन] [आम्हांस] उपद्रव न करोत. हे सोमा, [तूं] आम्हांस वळ दे.

7. O Soma, give unto us the mastery of a hundred men, [give unto us] great wealth combined with great power.

8. [May] the revilers of Soma never [hurt] us, may enemies never hurt [us]. Give us, O Soma, a share in [thy] strength.

७. ही ऋचा 'सोमा' विषयी आहे. सोमदेवाविषयी सूक्त ४ मं. २ यावर दिलेली टीप पहा.

ऋचाविषयी हें सूक्त असतां मध्येच सोमदेव कसा येतो असा प्रश्न निघतो. ऋ. ६. ७४ या सूक्तांतहि ऋद्र आणि सोम या उभयतांस एकत्र आह्वान केलें आहे, आणि मनुष्यांचें आणि पशु, गार्ह इत्यादिकांचें कल्याण करण्याविषयी प्रार्थना केली आहे. हे दोघेहि आश्रय देऊन कल्याण करणारे देव आहेत असें त्यांचें स्वरूप असल्यामुळे दोघांचेहि एकत्र आह्वान होत असतें असें दिसून येतें.

८. या मंत्राचा भावार्थ:— हे सोमा, तुझ्या उपासनेला विघ्न करणारे आणि

तुझा द्वेष करणारे व अधार्मिक जे लोक त्यांपासून आम्हांस उपद्रव न होई असें कर; आणि त्या लोकांपासून आम्हांस उपद्रव न होऊं देण्याची शक्ति तूं आम्हांस दे.

'हे सोमा' = 'इन्दो.' इन्दु हें सोमाचें एक नांव आहे. 'इन्दु' शब्दाचा मूळ अर्थ 'थेंव' सूक्त २ मंत्र ४, सू. १५ मंत्र १, सू. १६, मं. ६ इत्यादि पहा. नंतर 'इन्दु' शब्दाचा अर्थ 'सोम' रस असा होऊं लागला. आणि नंतर सोमरसाची अधिदेवता जी सोमरूपिणी देवता तिचेंहि तें नांव झालें, आणि प्रस्तुत मंत्रांतल्या शब्दान्याच अर्थी 'इन्दु' शब्दाचा प्रयोग आहे.

यास्ते प्रजा अमृतस्य परस्मिन् धामनि नृनस्य ।

मूर्धा नाभा सोम वेन आभूषन्तीः सोम वेदः ॥९॥२७॥८॥

याः । ते । प्रजाः । अमृतस्य । परस्मिन् । धामन् । ऋतस्य ।

मूर्धा । नाभा । सोम । वेनः । आभूषन्तीः । सोम । वेदः ॥९॥२७॥८॥

भाषायाम्.

१. हे सोम, ऋतस्य परस्मिन् धामनि (=यज्ञरूपस्य सत्यस्य उत्तुङ्गे धामनि=उत्तुङ्गे यज्ञग्रहे) या अमृतस्य ते (=मरणरहितस्य तव) प्रजा [भवन्ति] [तासां] [त्वं] मूर्धा (=शिरःस्थानीयो राजा) [भवन्] [ता] वेनः (=कामयस्व=ताभ्यः प्रसजो भव) । [तस्मिन् धामनि] नाभा (=नाभी=नाभिभूते वेद्यास्ये स्थाने) [त्वाम्] आभूषन्तीः (=अलंकुर्वन्तीः=परिचरन्तीः) [ता] वेदः (=जानीहि=अनुप्राणत्वेन जानीहि) ॥

ये जनास्त्वामुत्तुङ्गे यज्ञग्रहे तव प्रजा भूत्वा यजन्ते वेद्यां च त्वां राजानमिव परिभूषयन्ति तासां त्वं राजा भूत्वा ताः कामयमानस्ता अनुग्रहीहीत्यर्थः ॥

९. हे सोमा, जे लोक जंच यज्ञमंडपांत तुज मरणमुक्ताच्या प्रजा [होतात] [त्यांचा तूं] राजा [होऊन] [त्यांजवर तूं] दया कर. हे सोमा, [यज्ञ]वेदीच्या ठायीं [तुझी] सेवा करणाऱ्या [ज्या त्या प्रजा] त्यांजला [तूं] रूपादृष्टीनें पाहा.

९. भावार्थः—हे 'अमर सोमा, या जगांत सर्वच मनुष्ये तुझी सेवा करितात असें नाहीं; तर जीं मनुष्ये तुला राजा करून तुझ्या प्रजा होतात आणि मोठा डंच यज्ञमंडप घालून त्यांत वेदी स्थापन करून त्याजवर हव्य वगैरे देऊन तुझी सेवा करितात तशांवर तूं राजाप्रमाणें प्रसन्न हो आणि त्यांच्या मनकामना पूर्ण कर.'

'यज्ञमंडपांत' = 'ऋतस्य धामन्.' ऋ.

9. [Those], O immortal Soma, who [become] thy subjects in the highest house of sacrifice,—love [them] [as] [their] king, listen to them as they worship [thee] at the altar.

७. ३६. ५. आणि त्याजवरील सायण-भाष्य पहा.

'राजा' = 'मूर्धा.' अक्षरशः अर्थ, 'डोकें,' 'माथा,' 'शिर.' ऋ. ८.

७५. ४ पहा.

'रूपादृष्टीनें पहा' = 'वेदः.' अक्षरशः अर्थ 'जाण' असा आहे. म्हणजे 'दुर्लक्ष्य करूं नको,' ते काय करितात ते पाहिलें न पाहिलेंसें करूं नको. अर्थात्—'रूपा कर,' 'रूपावलोकन कर.'

सूक्तम् ४४:

कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । १, २ इत्येतयोरग्निरश्विनातुषाः ३-१४ इत्यासाम्
अग्निः । द्वितीयाचतुर्थ्याया युजः सतोबृहत्यः । प्रथमातृतीयाया
अयुजो बृहत्यः ।

अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

आ दाशुषे जातवेदो वह्वा त्वमद्या देवाँ उपबुधः ॥ १ ॥

अग्ने । विवस्वत् । उषसः । चित्रम् । राधः । अमर्त्य ।

आ । दाशुषे । जातवेदः । वह्वा । त्वम् । अद्या । देवान् । उ-
षःऽबुधः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अमर्त्य (=मरणरहित) अग्ने, अद्य त्वं दाशुषे (=हविर्दत्तवते यजमा-
नाय) उषसः (=उषोदेवतायाः=उषःसंबन्धि) विवस्वत् (=तेजोयुक्तं) चित्रं (=सु-
न्दरं) [च] राधः (=दानं=धनं) (=तेजोयुक्तं चित्रं च दानं या ददाति ताषुषसं)
[तथा] हे जातवेदः (=जातानां वेदितर्) [अग्ने], उषर्बुधः (=उषःकाले प्रबु-
द्धाद्) देवान् आवह (=आनय) ॥

सूक्त ४४.

ऋषि—ऋष्याचा पुत्र प्रस्कण्व
या नांवाचा कोणीएक. देवता—
अग्नि; परंतु १ ली आणि २ री
ह्या ऋचा अश्वी देव आणि उषा
आणि अग्नि या देवांविषयी मिळून
आहेत. वृत्त—दुसरी, चौथी इ-
त्यादि ज्या सम आहेत त्यांचे स-
तोबृहती; आणि १ ली, ३ री
वगैरे ज्या विषम आहेत त्यांचे
बृहती.

१. हे मरणरहित अग्नी, [तूं]
उपेचा सोज्वळ [आणि] सुंदर
प्रसाद [घेऊन ये]; हे जातवेदा,
उषःकाळीं जागृत होणारे [जे]
देव [आहेत] त्यांस आज तूं यज-
मानासाठी घेऊन ये.

१. हे सूक्त अग्नीविषयी आहे. प-
हिल्या व दुसऱ्या मंत्रांची देवता अग्नि,
उषा आणि अश्वी ह्या होत असें अनुक-
मणिकेवरून आर्षी लिहिले आहे, त-
थापि त्या दोन मंत्रांत उपेचा व देवांचा
निर्देश आहे इतक्यावरूनच सर्वांनुक्रम-
णिकेंत तसें लिहिले आहे. पण वस्तुतः
सर्व सूक्त अग्नीविषयीच आहे.

‘उपेचा सोज्वळ [आणि] सुंदर
प्रसाद’—‘विवस्वत् उषसः चित्रं राधः’
आर्षी केलेला अर्थ अक्षरशः आहे.
वास्तविक ऋग्वेद ऋणजे, प्रसाद (ऋणजे
संपत्ति) देणारी जी सोज्वळ आणि

HYMN 44.

To *Agni*; but verses 1 and 2 are
about *Agni*, *Ushas* and the
Asvins conjointly. By *Pras-*
kanya the son of *Kanya*. Metre,
of those that are even (2,4,6,
&c.) the *Satohrihati* and of those
that are uneven, the *Brihati*.

1. O immortal *Agni*,
[bring thou hither] the
brilliant [and] beautiful
gift of *Ushas*, bring thou
hither to the sacrificer to-
day, O *Jâtavedas*, the gods
that awake in the morning.

सुंदर उषा तिला आण असेंच वक्त्याचे
इश आहे. उषा ऋणजे प्रभातकालरूपी
देवी इजविषयीं पूर्वी सांगितलेच आहे.
(सूक्त ६ मंत्र ३ पहा).

‘जातवेदा.’ हे अग्नीचे विशेषण
आहे. परंतु नियत्यांचेच विशेषण
असतें त्यामुळे ते त्याचे विशेषणामा-
सारित्वाळें आहे. त्याचा अर्थ या-
स्त्रांनीं अनेक प्रकारांनीं सांगितलेला
आहे. अमुकच एक होतो असें निश्च-
यानें सांगितलेलें नाही. तथापि त्यांपैकीं
जो पहिला आणि जो सायणांनीं मान्य
केला आहे (‘जातानां वेदितः’ सा०,

जुष्टो हि दूतौ अस्मि हव्यवाहनोऽग्ने रथी अध्वराणाम् ।

सज्जराभिव्यामुषसा सुवीर्यमस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

जुष्टः । हि । दूतः । अस्मि । हव्यऽवाहनः । अग्ने । रथीः । अध्वराणाम् ।

सऽज्जः । अस्मिऽभ्याम् । उषसा । सुऽवीर्यम् । अस्मे इति । धेहि ।

श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

अथा दूतं वृणीमहे वसुमग्निं पुरुप्रियम् ।

धूमकेतुं भाक्रजीकं व्युष्टिषु यज्ञानामध्वरश्रियम् ॥ ३ ॥

अथ । दूतम् । वृणीमहे । वसुम् । अग्निम् । पुरुऽप्रियम् ।

धूमऽकेतुम् । भाऽक्रजीकम् । व्युष्टिषु । यज्ञानाम् । अध्वरऽश्रियम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हि (=यस्मात् कारणात्) हे अग्ने, [त्वं] हव्यवाहनः (=हविषो वोढा) अध्वराणां रथीः (=यज्ञानां रथस्थानीयः) [एतादृशो] जुष्टः (=प्रियो) दूतौ (=देवमनुष्याणां वार्ताहरः) अस्मि । [अतस्त्वम्] अग्निभ्याम् उषसा [च] सज्जः (=सुहिता) [भूत्वा] सुवीर्यं (=शोभनवीर्यपितृशौर्ययुक्तसंततियुतं) बृहत् (=प्रभूतं) श्रवः (=संपनिम्) अस्मे निधेहि (=अस्मासु निधेहि=अस्मभ्यं देहि) ॥

३. अथ [वर्यं] वसुम् (=उत्तमं) पुरुप्रियं (=बहूनां प्रियं) धूमकेतुं (=धूमरूपध्वजयुक्तं) भाक्रजीकं (=प्रसिद्धभासं) व्युष्टिषु (=उषःकालेषु) यज्ञानाम् अध्वरश्रियं (=यज्ञसेविनम्) [एतादृशम्] अग्निं दूतं वृणीमहे (=हव्यवाहनार्थं दूतं प्रार्थयामहे) ॥

“जानानि वेद” या०) तो ‘सकळ प्राण्याला जाणणाग असा’ हाच आम्हांस योग्य दिसतो.

‘उषःकाली जागृत होणारे’=‘उष-बुधः’. म्हणजे (बहुवचन आहे तरी), अग्नी देव विवक्षित आहेत असें दिसते. कारण अग्नी हे मोठ्या पहाटेस उठतात आणि रथांत वसून जातात असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणी (सूक्त २२ मं. १, क्र. १. १८४. १ इत्यादि) सांगितलें आहे. आणि या पहिल्या ऋचेंत अग्नीचा प्रति-पदोक्त निर्देश नसतांहि अग्नी देवहि

याची देवता आहे असें अनुक्रमणिकाकारांनीं सांगितलें त्याचें हेंच कारण आहे.

हें सूक्त ऋषि मोठ्या पहाटेस उठून अग्नि प्रदीप करीत करीत म्हणत आहे अशी कल्पना आपण केली पाहिजे.

उषेला आणि अग्नीला आपण्याविषयीं सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं अग्नि जसा मोठ्या पहाटेस उठणारा (म्हणजे ज्याला सर्व लोक मोठ्या पहाटेस प्रदीप करितात) असा आहे, तशीच उषा आणि तसेच अग्नीहि पहाटेस उठणारे देव होत.

२. कारण कीं हे अग्नी, तू हव्य वाहून नेणारा [आणि] अध्वरांचा वाहक [असा] [देवांचा] प्रिय दूत होस. [यास्तव] [तूं] अश्वी [आणि] उषा यांसहित [येऊन] उत्तम वीरांनीं भरलेली [अशी] मोठी संपत्ति आम्हांला दे.

३. उत्तम, बहुतांस आवडणारा, धूमध्वज, तेजःप्रसिद्ध [आणि] उपःकालीं यज्ञांला येणारा [जो] अग्नि त्याला [आम्ही] आज [आमचा] दूत [होण्याविषयी] प्रार्थितो.

२. उषेला आणि अश्वीला आणण्याविषयीं पूर्वीच्या मंत्रांत सांगितलें त्याचें कारण या मंत्रांत सांगितो; 'तू उषेला आणि अश्वीला सहज आणशील, कारण कीं तू देवांचा आणि मनुष्यांचा दूत म्हणजे जासूद आहेस. यास्तव तू त्या तीनही देवांस घेऊन ये आणि आम्हांस शूर संतति आणि विपुल संपत्ति दे.'

'हव्य वाहून नेणारा' = 'हव्यवाहनः'. म्हणजे मनुष्यांनीं अर्पण केलेलें हवि देवांकडेस पांढरविणारा.

'अध्वरांचा वाहक' = 'रथीः अध्वरागाम्'. म्हणजे यज्ञांत दिलेलीं हविरां देवांकडेस पांढरविणारा रथीच जणुं काय.

2. For [thou] art, Agni, the dear messenger conveying the oblations [and] carrying the sacrifices. Give unto us [thou], [therefore], accompanied by the As'vins [and] by Ushas, great wealth with brave progeny.

3. We choose to-day [as our] messenger Agni the good, the beloved of many, the smoke-bannered, who shines with his brightness, [and] who repairs to the sacrifices in the early dawn.

'उत्तम वीरांनीं भरलेली मोठी संपत्ति.' हा जो वर ऋषि मागतो त्याकडेस लक्ष्य पुरवावें. आतांचें आमचें. ऋषि (पुरोहित, कवि, भिक्षुक, पुराणिक, वैदिक) काय मागतील त्याचा विचार करावा. ०

३. या मंत्रांत अग्नीला आज आम्ही हवि देवांकडेस नेऊन जाण्यासाठीं आमचा दूत नेमितां असें ऋषि म्हणत आहे. आपण व्हासें मनांत आणिलें पाहिजे कीं सूक्तकर्ता कवि पहाटेस उठून अग्नि प्रदीप्त करून त्यांत देवांप्रीयर्थ हवि अर्पण करित आहे. आणि म्हणतो कीं, हें हवि देवांकडेस पांढरविण्याकरितां अग्निने आमचें दूतत्वं करावें अशी आमची प्रार्थना आहे.

श्रेष्ठं यविष्ठमतिथिं स्वाहुतं जुष्टं जनाय दाशुषे ।

देवां अच्छा यातवे जातवेदसमग्निमीळे व्युष्टिषु ॥ ४ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठम् । अतिथिम् । सुऽआहुतम् । जुष्टम् । जनाय । दाशुषे ।
देवान् । अच्छं । यातवे । जातवेदसम् । अग्निम् । ईळे । विऽउष्टिषु ॥ ४

स्तविष्यामि त्वामहं विश्वस्यामृत भोजन ।

अग्ने त्रानागममृतं मियेध्य यजिष्ठं हव्यवाहन ॥ ५ ॥ २८ ॥

स्तविष्यामि । त्वाम् । अहम् । विश्वस्य । अमृतम् । भोजनम् ।

अग्ने । त्रानारम् । अमृतम् । मियेध्यम् । यजिष्ठम् । हव्यऽवाहनम् ॥ ५ ॥ २८

भाषायाम्.

४. देवान् अच्छ यातवे (= देवा अत्र आगच्छयुरिति हेतोः) [अहं] व्युष्टिषु
(= उषःकालेषु) श्रेष्ठं (= सर्वोत्तमं) यविष्ठं (= युवतमं) स्वाहुतं (= सुष्ठु आहुतम् =
आनन्देन आहुतं) दाशुषे जनाय (= हविर्दानवते लोकाय = हविर्दानवद्वयोः) जुष्टम्
अतिथिं (= प्रियं प्राप्ताधिकं) जातवेदसम् अग्निम् (= जातानां वेदितारम् अग्निं देवम्)
ईळे (= स्तोमि) ॥

५. हे अमृत (= मरणरहित) विश्वस्य (= सकलस्यापि) भोजन (= पालक),
हे अग्ने. हे मियेध्य (= मेध्यः = पूजनीय), हे हव्यवाहन (= हविषा वाहक), अहम्
अमृतं त्रानारं (= मरणरहितं रक्षितारं) यजिष्ठम् (= अतिशयेन यष्टारं) त्वां स्त-
विष्यामि (= स्तोष्यामि) ॥

‘तेजःप्रसिद्धः’ = ‘भाऊजीकम्.’ म्हणजे
जो आविर्भूत होताच त्याचें तेज दृष्टि-
गोचर होऊ लागतें.

‘यज्ञानां यणारा’ = ‘यज्ञानाम् अध्वर-
श्रियम्.’ म्हणजे जेथें जेथें पहाटेस ऋषि-
जन यज्ञ करितात तेथें तेथें जाणारा.

‘यज्ञानाम् अध्वरश्रियम्’ यांत ‘यज्ञा-
नाम्’ हें अथवा ‘अध्वर०’ हें पुनरुक्त
आहे. परंतु असे प्रयोग साधारण संस्कृ-
तांत सुद्धा (विदर्भानां विशांपतिः इत्या-
दि) विरळा येतात असें नाहीं.

४. श्रेष्ठ, परमतरुण, आनंदानें निर्मंत्रिलेला, [आणि] यज्ञमानलोकांचा आवडता अतिथि असा जो जातवेद अग्नि त्याला, देवांनी येथें यावें म्हणून, मी प्रातःकाळीं प्रार्थीत आहे.

५. हे मरणरहित विश्वपालका, हे पूज्य हव्यवाहका अग्नी, रक्षण करणारा, अमर [आणि] यज्ञकर्मांत परमकुशल [जो तूं त्या] तुला मी स्तवीन.

४. 'अग्नीनें देवांस ऋषीजवळ हव्यग्रहणासाठीं आणावें म्हणून अग्नीची स्तुति आज मी मोठ्या पहाटेस उठून करित आहे; यास्तव अग्नीनें इतर सर्व देकांस आज येथें आणावें' अशी ऋषींची प्रार्थना आहे.

‘परमतरुण’ = ‘यविष्ठम्’ म्हणजे पहाटेस प्रदीप्त झाल्यामुळे ताजा दिसणारा, आणि नित्य पेटविला जात असतां हि तशाच्या तसाच शक्तिमान् आणि ताजा राहणारा.

‘आनंदानें निर्मंत्रिलेला’ = ‘सु आहुतः’ म्हणजे ज्याला यजमान लोक मोठ्या आनंदानें आपल्या घरीं भोजनास बोलावितात. हें विशेषण अग्नीला फार योग्य आहे, कारण कीं सर्व लोक मोठ्या उत्सुकतेनें आणि प्रीतीनें त्यास दरदिवस आपल्या घरीं बोलावीत असतात. या

4. I praise in the early dawn Jātavedas Agni, the best, the most youthful [and] the gladly-invited [and] dear guest of sacrificers, that the gods may come hitherward.

5. I will praise, O immortal protector of the universe. O Agni, O holy carrier of the oblation, thee the immortal protector, [thee] the best of sacrificers

मंत्रावरून अग्निदेवावर आर्यजनांचें केवढें प्रेम असे तें दिसून येतें.

५. अग्नीला प्रदीप्त करून ऋषि म्हणतो आहे की, ‘हे अग्नी, मी तुला आतां स्तवीन, मी तुला आतां स्तवितां, तें स्तोत्र तूं कृपाकरून ऐक.’

‘यज्ञकर्मांत परम कुशल’ = ‘यजिष्ठम्’ म्हणजे ‘परम उत्कृष्ट होता.’ अग्नि हा उच्चम होता म्हणजे यज्ञसंपादक होय याविषयी वेदांत अनेक ठिकाणीं सांगितलें आहे.

हा मंत्र नांदीश्राद्धांत जेवायला वसतांना म्हणत असतात. परंतु हा मंत्र त्या वेळीं कां म्हणतात असा जर प्रश्न केला तर काय उत्तर बेंतें तें पहा. ‘अमृत भोजन’ हे शब्द यांत आहेत! परंतु त्यांचा अर्थ काय होतो तो (सायणाप्रमाणें) आम्हीं वर दिलाच आहे. तेव्हां ज्या

सुशंसो बोधि गृणते यविष्ठय मधुजिह्वः स्वाहुतः ।

प्रस्कण्वस्य प्रतिरन्नायुर्जीवसे नमस्या दैव्यं जनम् ॥ ६ ॥

सुऽशंसः । बोधि । गृणते । यविष्ठय । मधुऽजिह्वः । सुऽआहुतः ।

प्रस्कण्वस्य । प्रऽतिरन् । आयुः । जीवसे । नमस्य । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

होतारं विश्ववेदसं सं हि त्वा विश इन्धते ।

स आ वह पुरुहूत प्रचेतसोऽग्ने देवा इह द्रवत् ॥ ७ ॥

होतारम् । विश्वऽवेदसम् । सम् । हि । त्वा । विशः । इन्धते ।

सः । आ । वह । पुरुऽहूत । प्रऽचेतसः । अग्ने । देवान् । इह ।

द्रवत् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे यविष्ठय (=युवतम). [अग्ने], मधुजिह्वः (=मधुरवचनः) स्वाहुतः (=सुष्ठु आहुतः=आनन्देन निमन्त्रितः) [त्वं] गृणते (=स्तुवते=मद्यं प्रस्कण्वाय) सुशंसः (=सुवचनः=दयार्द्रवचनो) बोधि (=भूय) । [त्वं] प्रस्कण्वस्य [मम] आयुः जीवसे (=जीवनार्थं=प्रस्कण्वोहं चिरं जीवेयमिति हेतोः) प्रतिरन् (=प्रकर्षणं वर्धयन्=प्रकर्षणं वर्धयितुमिच्छन्) दैव्यं जनं (=देवजनं देवान्) नमस्य (=पूजय) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । हे अग्ने, त्वं मम प्रसन्नमुखः प्रसन्नवचनश्च भव । अपि च देवान् स्तोत्रं कुर्वते मद्यं (मदर्थं) पूजय येन ते प्रस्कण्वस्य ममायुर्वर्धयिष्यन्ति अहं च तदनन्तरं चिरं जीविष्यामीति ॥

७. विश्ववेदसं (=सर्वज्ञं) होतारं (=देवानामाह्वानारं) त्वा (=त्वां) विशः (=प्रजाः) समिन्धते हि (=सम्यग्दीपनेन पूजयन्ति खलु) । स [त्वं] हे पुरुहूत (=बहुभिराहूत) अग्ने, प्रचेतसः (=प्रकृष्टज्ञानयुक्तान्) देवान् द्रवत् (=शीघ्रम्) इहावह (=अत्रानय) ॥

त्वं देवान् आनयसीति कृत्वा सर्वाः प्रजास्त्वां भजन्ते । ययमपि तेनैव हेतुना त्वां संदीपनेन भजामहे । अतस्त्वमत्र देवानानयेति भावः ॥

प्रयोगांच्या आचरणत आर्ह्यं इतका खर्व आहेत त्याचा विचार या मंत्रावरून करितो ते निरर्थक आहेत की सार्थक सूचतो ।

६. हे परमतरुण [अग्नी], मधुरवचन [आणि] आनंदानें निमंत्रिलेला [असा] तूं [मज] स्तोत्रकर्त्याला प्रसन्न हो; [आणि] प्रस्कृष्टवानें [चिरकाल] जगावें म्हणून, [तूं] देवांस पूज, आणि [ते] णेंकरून] त्याचें आयुष्य वृद्धिगत कर.

७. सर्वज्ञ होता [जो तूं त्या] तुला लोक प्रदीप्त करून भजतात; तर हे अग्नी, हे अनेकाहूत [अग्नी], महाज्ञानी देवांस तूं लवकर इकडे घेऊन ये.

६. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे अग्नी, तूं मज स्तोत्राला प्रसन्न हो आणि मजकरितां आज देऊं पूज कीं जेणेकरून ते माझें आयुष्य वाढवितील आणि मला फार दिवसपर्यंत जावंत राखतील.'

'प्रसन्न हो' 'सुशंसो बोधि.' 'सुशंस' शब्दाचा अक्षरशः अर्थ 'चामलें बोलणारा.' जसा बाप मुलाला प्रीतीने प्रमादशब्दांनीं बोलतो तसा बोलणारा. 'बोधि' याचा अर्थ वेदांत 'हो' असा सायणाचार्यच पुष्कळ ठिकाणीं करितात. क्र. ४. १७. १८; ७. ३२. ११; ७. ३२. २५. याजवरील सायणभाष्य पहा.

'प्रस्कृष्टवानें [चिरकाल] जगावें म्हणून इ०.' या उचाराचा अर्थ स्पष्ट समजावा म्हणून आम्हीं किंचित् विस्तरानें केला आहे. अक्षरशः 'जगण्याकरितां प्रस्कृष्टवाचें आयुष्य वाढविणारा

6. O most youthful [Agni], be thou, [who art] the sweet-tongued and welcomed [guest], kind to the praiser; worship the celestial tribe [and] [thereby] prolong Praskanyva's life that he may live [long].

7. The people kindle thee the all-knowing invoker; bring thou hither, therefore, O Agni, invoked by many, the wise gods quickly.

होत्साता [तूं] दिव्य जनास पूज.'

हा मंत्र ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. यांत जो प्रस्कृष्ट ऋषि प्रार्थना करितो तिजवरून पूर्वीचे ऋषि पाहिजे तितका वेळ आपल्या तपोबळाच्या योगानें जगत अशी जी आपली समजूत आहे ती किंतीएक ऋषीविषयीं तरी निराधार म्हटली पाहिजे. साधार असती तर आपण जगावें म्हणून आपलें आयुष्य वाढविण्याविषयीं या ऋषीनें विनंती केली नसती. आणि वैदिक युगातील महर्षि सुद्धा आमच्या सारखेच अल्पायु होते आणि त्यांस जुर शंभर वर्षेपर्यंत जगावयास मिळाले तर देवांची मोठी कृपा झाली असें ते समजत. क्र. १. ६४ १४; १. ८९. ९ इत्यादि अनेक स्थळां ऋषिलाक शंभर वर्षे आम्हांस जीवत देवा अशी प्रार्थना करित असत ती पहा. कृतयुगांत जें (सहस्रावधि) दी-

सवितारमुषसमश्विना भगमग्निं व्युष्टिषु क्षपः ।

कण्वासस्वा सुतसोमास इन्धते हव्यवाहं स्वध्वर ॥ ८ ॥

सवितारम् । उषसम् । अश्विना । भगम् । अग्निम् । विऽउष्टिषु । क्षपः ।

कण्वासः । त्वा । सुतऽसोमासः । इन्धते । हव्यऽवाहम् । सुऽअध्वरः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. हे स्वध्वर (=शोभनयागयुक्त-यज्ञकर्मकुशल) अग्ने, [एते] सुतसोमासः
(=सुतसोमाः=अभिषुतसोमाः=सोमम् अभिषुतवन्तः) कण्वासः (=कण्वाः कण्वकुलो-
त्पन्नाः प्ररूपा मदादयो) व्युष्टिषु क्षपश् [च] (=प्रातःकालेषु रात्रिसमये च) सवि-
तारम् (=एतन्नामकं देवम्), उषसम् (= उषोदेयीम्), अश्विना (=अश्विनौ देवौ),
भगम् (=एतन्नामकं देवं) हव्यवाहं (=हविषः प्रापकं) त्वाम् [आग्रं] [च]
इन्धते (= त्वत्समिन्धनेन भजन्ते) ॥

घीयु नव्हते असें वेदवाक्यावरून सिद्ध
होते तें (पुराणादिक वेदकालोत्तरं ग्रं-
थांतं सांगितलेलें) मागाहून कोठून येई-
ल ? तेव्हां खरें कोणतें तें सांगावयासच
नको.

७. 'तूं देवांस घेऊन येण्याविषयीं
फार कुशल आहेस असें समजून सर्व
लोक तुला प्रदीप्त करून भजतात, त्या-
प्रमाणें आम्हीहि तुला पेटवून भजत आ-
होंत; यास्तव येथें आमच्या घरी देवांस
घेऊन ये' असा भावार्थ.

'होता :-' होतारम्.' म्हणजे देवांस
बोलावून आणणारा.

'लोक :-' विशः.' या शब्दामुळें हा
मंत्र मोठ्याच महत्त्वाचा आहे. कारण विश्
शब्दापासूनच आपला 'वैश्य' शब्द
झाला आहे. आणि त्याचा अर्थ 'विश'

चा मुलगा. 'विश' कुळांत झालेला.
'विश' म्हणजे प्रजा, लोक, जे राजे
नव्हेत ते सर्व लोक. 'विश' शब्दांत
ऋद्धीगांचा मुळा समावेश होतो. 'विश'
शब्दाचा जो हा अर्थ तो 'विशांपतिः'
(लोकांचा अथवा प्रजांचा प्रभु=राजा)
या शब्दांत आहे. त्यावरून 'वैश्य' श-
ब्दाचा मूळ अर्थ 'साधारण प्रजालोकां-
पिका' असा आहे. जसा 'राजन्य' म्ह-
णजे राजकुळांत झालेला तसा 'वैश्य'
म्हणजे साधारण प्रजालोकांपिका मनुष्य.
याप्रमाणें 'वैश्य' म्हणजे मूळ अर्थ एक
जातीचा मनुष्य असा नाही, 'प्रजा'
असा अर्थ. आणि शेतकरी, उदमी,
व्यापारी, आणि कर देणारे लोक, कीं
ज्यांवर राजे राज्य करितात ते सर्व वैश्य,
गुरू नव्हेत, 'शूद्र' हा शब्द (तेवढें एक

८. हे सुयज्ञ अग्नी, कण्वजन सोमरस काढून प्रातःकाळीं [आणि] रात्रीच्या [वेळीं] सविता, उषा, अश्वी [आणि] भग यांला [आणि] तुला हव्यवाहकाला मजत असतात.

पुरुषसूक्त खेरीज करून) ऋग्वेदांत मुळांच येत नाहीं, आणि आतां ज्यांस आपण शूद्र असें समजून नीच मानितां असे जे शेतकरी, उदमी, कुणबी वर्गरे लोक, ते वेदाप्रमाणे 'वैश्य' होत, शूद्र नव्हेत.

‘अनेकाहूत’ = ‘पुरुहूत.’ म्हणजे

८. ‘कण्वकुळांतील मी प्रस्कण्य आणि माझ्या बरोबरचे दुसरे लोक मिळून हे अग्नी तुला, आणि सविताला, उषाला, अश्वाला, आणि भगाला सोम अर्पण करून रात्रीला आणि मोठ्या पहाटेला मजत असतां’ असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

‘सुयज्ञ’ म्हणजे चांगला यज्ञ करणारा, जो यज्ञ करून देवांस आगण्याच्या कामी आणि त्यांस प्रसन्न करण्याच्या कामी कुशल होय. या कामी अग्नीचें कीशत्य वेदांत प्रतिष्ठित आहे.

‘रात्रीच्या [वेळीं]’ = ‘क्षपः’ षष्ठीचें एकवचन अथवा द्वितीयेचें अनेकवचन आहे.

मोक्षमूलरप्रकाशित भाष्याच्या प्रतीत, ‘क्षपः’ शब्दाचा अर्थ न कळितां ‘श्रवः’ शब्दाचा अर्थ (अन्नम् आहृतिरूपम् अ-

8. O Agni, excellent sacrificer, the Kanvas, having pressed the Soma, worship at night [and] in the early dawn Savitā, Ushas, the As'vins, Bhaga, [and] thee the carrier of the oblation.

ज्याला अनेक लोक आपल्या वरीं बोलावितात असा.

‘समिन्वते’ याचा अर्थ आम्हीं ‘भजतात’ असा केला आहे त्याविषयी पुढचा मंत्र पाहा.

भिलक्ष्य=आहृतिरूप अन्नास अभिलक्षून असा) केला आहे; त्यावरून ‘क्षपः’ याऐवजीं सायणांचा पाठ ‘श्रवः’ (भर्गमग्नि व्युष्टिषु श्रवः) असा होता असें समजावयाचें कीं काय? वेदिकांचा पाठ तर ‘क्षपः’ असाच आहे. ‘क्षपः’ याचा जो आम्हीं अर्थ केला आहे त्याविषयीं क. २. २. २. इत्यादि स्थळें प्रमाणीभूत आहेत.

‘भग’ हा देव किंस्वरूप आहे तें पूर्वी (सू. १४ मं. ३ याज्ञवली टीपेंत) सांगितलें आहे तें पहा.

‘भजत असतात’ = ‘इन्वते’. अक्षरशः अर्थ ‘पेटवितात’. वस्तुतः अग्नीला भजणें म्हणजे त्याला पेटविणें, त्याला स्वाप्यास लांकडें हवि वगैरे देणें. आणि अग्नीच्या साहचर्यानें या मंत्रांत सविता वगैरे जे दुसरे देव त्यांसहि ‘भजणें’ वा अर्थां याच क्रियापदाचा प्रयोग झाला आहे.

पनिह्यीध्वगणामग्ने दूतो विशामसि ।

उषर्बुध आ वह सोमपीतये देवां अनुं स्वर्दृशः ॥ ९ ॥

पतिः । हि । अध्वराणाम् । अग्ने । दूतः । विशाम् । असि ।

उषः ऽबुधः । आ । वह । सोमं ऽपीतये । देवान् । अद्य । स्वः ऽदर्शः ॥ ९ ॥

अग्ने पूर्वा अनृपसो विभावसो दीदेथ विश्वदर्शतः ।

असि ग्रामेष्वविता पुरोहितो ऽसि यज्ञेषु मानुषः ॥ १० ॥ २९ ॥

अग्ने । पूर्वाः । अनु । उषसः । विभाऽवसो इति विभाऽवसो । दीदेथ ।

विश्वऽदर्शतः ।

असि । ग्रामेषु । अविता । पुरः ऽहितः । असि । यज्ञेषु । मानुषः ।

॥ १० ॥ २९ ॥

भाषायाम्.

९. हे अग्ने. [त्वम्] अध्वराणां (= यज्ञानां) पतिः (= प्रभुः) [सन्] विशां (= प्रज्ञानां = लोकानां) दूतो (= वार्त्ताहरः) अमि हि (= भवसि सलु) । [अतः कारणाद्] अद्य [त्वम्] उषर्बुधः (= उषः काले प्रबुढान्) स्वर्दृशः (= सूर्यदर्शिनः = सूर्यवद् दृश्यमानान्) देवान् सोमपीतये (= सोमपानार्थम्) आवह (= आनय) ॥

१०. हे अग्ने, हे विभावसो (= विशिष्टप्रकाशवन्), विश्वदर्शतः (= सर्वदर्शनीयस्) [त्वम्] अनु पूर्वा उषसः (= अतीतान् उषःकालान् अनुलक्ष्य = नित्यम् उषःकालमनु) दीदेथ (= दीप्तवानसि = प्रकाशसे) । [त्वं] ग्रामेषु (= जननिवासस्थानेषु) मानुषः (= मनुष्येभ्यो हितः) अविता (रक्षक) [इति कृत्वा] पुरोहितोसि (= पुरः स्थापितोसि), यज्ञेषु [मानुषो ऽवितेति कृत्वा] [पुरोहितः = पुरः स्थापितः] असि ॥

९. हे अग्नी, [तूं] यज्ञांचा प्रभु [आणि] लोकांचा दूत अहिस; यास्तव [तूं] प्रातःकाळीं जाग्रुत होणाऱ्या सूर्यसदृश देवांस सोम पिण्यासाठीं आज येथें घेऊन ये.

१०. हे अग्नी, हे तेजःपुंज [अग्नी], विश्वदर्शनीय तूं निय उषेच्या मागोमाग प्रकाशत असतोस. तुला मनुष्यांचा हितकर्ता संरक्षक [मानून] ग्रामांच्या ठायीं पुढें स्थापीत असतात आणि यज्ञांच्या ठायीं [पुढें स्थापीत] असतात.

९. 'हे अग्नी, लोक यज्ञ करितात ते तुलाच अभिलक्षून करून तुझ्याच आंगावर हवि दाफितात, आणि तूं लोकांचा दूत आहेस, म्हणजे देवांकडेस मनुष्यांकडेला स्तुति पांहुचविणं, त्यांस मनुष्यांहीं अर्पण केलेंलें हवि आणि सोम इत्यादि ग्रहण करण्यासाठीं पृथ्वावर उपासकांच्या घरीं आणणं हें काम तूं करीत असतोस; यास्तव आज आमच्या घरीं आमचा सोम पिण्यासाठी देवांस इकडे घेऊन ये,' असें तात्पर्य.

'प्रातःकाळीं जाग्रुत होणाऱ्या 'उषर्बुधः' हे प्रातःकाळीं जाग्रुत होणारे देव म्हणजे सविता, उषा, अश्वी, भग हे जे पूर्वमेवगत देव ते समजावयाचे.

'सूर्यसदृश' = 'स्वर्दृशः'. म्हणजे सूर्यावरोवर 'अथवा सूर्यादयाच्या काळीं

9. In as much, Agni, as [thou] art lord of sacrifices [and] messenger of the people, bring [thou] hither to-day the sun-like gods that awake in the morning, to drink the Soma.

10. O Agni, O resplendent [Agni], thou who art to be seen by all, hast always shone after Ushas. In villages [and] in sacrifices [thou] art placed in front as a protector beneficent to men.

अथवा त्या अजमासास उगवणारे, असे दिसतें. अथवा 'सूर्याप्रमाणें तेजस्वी' असाहि अर्थ होईल. सायणाचार्य केवळ 'सूर्यदर्शी' इतकेंच म्हणतात, विशेष फोड करून सांगत नार्हात.

१०. 'हे अग्नी, तूं प्रतिदिनीं उषःकाळच्या पाठोपाठ प्रकाशतोस आणि सर्वांच्या दृष्टीस पडत असतोस. तूं मनुष्यांचें कल्याण करणारा असा संरक्षक होस असें समजून तुला गांवांत आणि यज्ञांत सर्वे लोक पुढें ठेवीत असतात.'

'तूं निय उषेच्या मागोमाग प्रकाशत असतोस' = 'पूर्वा उषसः अनु.' म्हणजे उषःकाल होतांच लोक तुला प्रदीप करीत असतात. अक्षरशः अर्थ 'आजपर्यंत ज्या उषा म्हणजे जे उषःकाल प्रकाशून गेले त्यांच्या मागाहून.'

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजम् ।

मनुष्वदेव धीमहि प्रचेनसं जीरं दूतममर्त्यम् ॥ ११ ॥

नि । त्वा । यज्ञस्य । साधनम् । अग्ने । होतारम् । ऋत्विजम् ।

मनुष्वत् । देव । धीमहि । प्रऽचेतसम् । जीरम् । दूतम् । अमर्त्यम् ॥ ११ ॥

यदेवानां मित्रमहः पुरोहितोऽन्तरो यासि दूत्यम् ।

सिन्धोग्निं प्रस्वनितास ऊर्मयोऽग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः ॥ १२ ॥

यत् । देवानां । मित्रम् । अहः । पुरः । ऽहितः । अन्तरः । यासि । दूत्यम् ।

सिन्धोः । ऽइव । प्रऽस्वनितासः । ऊर्मयः । अग्नेः । भ्राजन्ते । अर्चयः ॥ १२ ॥

भाषायाम्

११. हे देव अग्ने, मनुष्वत् (= यथा मनुर्मनुष्याणामाश्रयिता निहितवान् तथा) [वयं] प्रचेतमं (= प्रकृष्टज्ञानं) जीरं (= क्षिप्रकारिणम्) अमर्त्यं (= मरणरहितं) दूतं त्वा (= त्वां) यज्ञस्य साधनं (= यज्ञसंपादकं = यज्ञमिदमेव) होतारम् (= आह्वान-तारम्) ऋत्विजं [कृत्वा] निधीमहि (= निदधीमहि = स्थापयामः) ॥

१२. हे मित्रमहः (= अनुकूलदीप्तिमन्) [अग्ने], यद् (= यदा) पुरोहितः (= पुरः स्थापितः) अन्तरः (= यज्ञशालायां स्थितत्वात्समीपतरं वर्तमानस्) [त्वं] देवानां दूत्यं (= दूतत्वं) यासि (= प्राप्नोषि), [तदानीम्] अग्नेः (= हे अग्ने तव) अर्चयो (= ज्वालाः), सिन्धोः (= समुद्रस्य) प्रस्वनितासः (= प्रस्वनिताः = प्रकृष्टध्व-नियुक्ता) ऊर्मय इव (= कञ्जोला इव), भ्राजन्ते (= दीप्यन्ते) ॥

‘यज्ञाच्या ठायीं पुढें स्थापित अस- तात’ = ‘यज्ञेषु पुरोहितांमि.’ याचा अर्थ उघडच आहे. पण ‘ग्रामाच्या ठायीं पुढें स्थापित असतात’ (= ‘ग्रामेषु पुरोहितो- स्ति’) याचें तात्पर्य काय आहे कळत नाहीं. उचरार्थाचा अर्थ सायणाचार्य, “तूं गांवांत रक्षक आहेस आणि यज्ञांत

“वेदीच्या पुढें पूर्वदिशेस स्थापिलेला “असा होत्सता मनुष्यहितकारक रक्षक “आहेम” असा करितात. तथापिहि गांवांत रक्षक आहेस म्हणजे काय? रा- जांच्या वेळीं संकटाचा प्रसंग आल्यास उ- पयोग व्हावा म्हणून गांवांत अग्नि पेट- वीत असत असें समजावयाचें कीं काय?

११. हे देवा अग्नी, महाप्र-
ज्ञावान् वेगवान् [आणि] मरणर-
हित दूत [असा जो तूं त्या]
तुला, मनु [नेमीत असे] तसा,
[आम्ही] [आमचा] यज्ञसंपादक
होता [आणि] ऋत्विज नेमितो.

१२. हे अनुकूलतेजोमय अ-
ग्नी, जेव्हां तूं यज्ञशाळेंत पुढें
स्थापिला [जाऊन] देवांचें दूतत्व
पावतोस, [तेव्हां] तुझ्या ज्वाळा
समुद्राच्या कळोळकारी लटांप्र-
माणें लखलखतात.

११. 'हे अग्नी, तूं परम बुद्धिमान. फार लवकर काम करणारा, आणि मरणाच्या भीतीपासून मुक्त झालेला असा दूत आहेस, म्हणून मनुष्यांचा आदिपुरुष जो मनु तो तुला आपल्या यज्ञांत यज्ञसिद्धीसाठी होण्याचें आणि ऋत्विजाचें काम करण्यासाठी नेमीत असे, तसा आम्हीहि आज आमचा यज्ञ सिद्धीस जावा म्हणून तुला आमचा होता आणि ऋत्विज नेमीत आहों' असें तात्पर्य. सर्व मनुष्यांचा पिता जो मनु तो जशी उपासना करीत असे तशीच प्रेमभावानें आणि अनन्याश्रयानें आम्हीहि करीत आहों, नवीन मार्ग काढून अथवा कमी भक्तीनें करीत आहों असें नाहीं, असें मंत्रकृत्याचें ह्मण आहे.

'वेगवान्' = 'जीरम्.' क्र. ३. ३. ६ आणि क्र. ७. १. २. ७ या मंत्रांवरील सायणभाष्य पहा.

'मनु.' सू. ३१ मं. ४ यावरील टीप

11. O god Agni, like Manus we appoint thee, who art the wise, quick [and] immortal messenger, [as our] invoker [and] priest accomplishing the sacrifice.

12. When, O Agni of friendly splendor, thou, placed before the altar inside the sacrificial hall, art installed as the messenger of the gods, thy flames sparkle like the roaring surges of the sea.

पहा. क्र. ८. ६३. १; १. ८०. १६; १. ११४. २ हेहि मंत्र पहा.

'नेमितो' = 'निधीमहि.' अक्षरशः 'स्थापितो.' क्र. ७. १५. ७ आणि क्र. ३. २९. ४ यांजवरील सायणभाष्य पहा.

१२. 'हे अग्नी. तुला आम्ही यज्ञशाळेंत स्थापिला आणि देवांजें दूतत्व तूं करूं लागलास (म्हणजे आम्ही उपासकांनीं दिलेलें हवि देवांकडेस पोहचवूं लागलास.) म्हणजे तुझ्या ज्वाळा समुद्राच्या मोठ्या कळोळप्रमाणें एकाभागून एक उठून चमकत असतात,' असें तात्पर्य.

'अनुकूलतेजोमय' = 'मित्रमहः.' म्हणजे ज्याचें तेज प्रखर असतां हि उपासकांस जाळीत नाहीं. क्र. १. ५८. ८ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा. इतर प्रयोग व सायणांक्तीचीं प्रत्यंतरें पुष्कळ आहेत. कितीएक पार्श्विमात्य विद्वान् 'मित्रमहः' म्हणजे 'मित्रांचें वैपुल्य ज्यास आहे तो' म्हणजे ज्याला पुष्कळ मित्र आहेत. तो असा

श्रुधि श्रुत्कर्णं वह्निभिर्देवैर्ऋग्ने सयावभिः ।

आ सीदन्तु नर्हिषि मित्रो अर्यमा प्रातर्यावानो अध्वरम् ॥ १३ ॥

श्रुधि । श्रुत्ऽकर्णं । वह्निऽभिः । देवैः । अग्ने । सयावऽभिः ।

आ । सीदन्तु । नर्हिषि । मित्रः । अर्यमा । प्रातःऽयावानः । अध्वरम् ॥ १३ ॥

शृण्वन्तु स्तोमं मरुतः सुदानवोऽग्निनिद्धा ऋतावृधः ।

पिबन्तु सोमं वरुणो धृतव्रतोऽश्विभ्यामुपसा सज्जः ॥ १४ ॥ ३० ॥

शृण्वन्तु । स्तोमम् । मरुतः । सुऽदानवः । अग्निऽनिद्धाः । ऋतऽवृधः ।

पिबन्तु । सोमम् । वरुणः । धृतऽव्रतः । अश्विऽभ्याम् । उपसा ।

सऽज्जः ॥ १४ ॥ ३० ॥

भाषायाम्.

१३. हे श्रुत्कर्णं (= शृण्वत्कर्णं = अवहितकर्णं) अग्ने, वह्निभिः (= स्वस्वहविर्भागवाहकैः) सयावभिः (= सहचारिभिः) देवैः [मह] श्रुधि (= अस्माकम् आह्वानं शृणु) । मित्रः, अर्यमा [इतरे च तत्सदृशाः उषअथगादयः] प्रातर्यावानः (= सातःकाल आरुढरथा भूत्वा गच्छन्तो) [देवा] अध्वरं (= यज्ञम्) आ[गम्य] नर्हिषि (= कुशासने) सीदन्तु (= निषीदन्तु) ॥

१४. सुदानवः (= शोभनदानोपेताः) अग्निनिद्धाः (= जिह्वासदृश्या अग्निज्वा-लया हविर्भागं गृह्णन्तः = अग्निमुत्पाः) ऋतावृधः (= ऋतेन यज्ञरूपेण सत्येन प्रवृद्धाः) मरुतः स्तोमम् (= इदम् अस्माकं स्तोत्रं) शृण्वन्तु । धृतव्रतः (= धृतम् अनुरुद्धं व्रतं मेघवर्षणादिमर्यादारूपं यस्य देवमनुष्यैः स) वरुणः अश्विभ्याम् उपसा [च] सज्जः (= सहितः सग) [अस्माभिरांपितं] सोमं पिबन्तु (= प्राधातु) ॥

अर्थ करितात तो आम्हांस खरा दिसत नाही. 'मित्रमहस्' म्हणजे मित्रवैपुल्य (= पुष्कळ मित्र) असा अर्थ होईल असं या शब्दांवरून दिसतच नाही. शिवाय सायणाचार्य आम्हांस केलेलाच अर्थ बहुत करून करितात; आणि तो सोडून दुसरी कल्पना करण्याचें कारण दिसत नाही.

'यज्ञशाळेत पुढें स्थापिला जाऊन' = 'पुरोहितः अन्तरः' हे शब्द काहीसे

कठिण आहेत. आम्ही सायणास अनुसरलां आहों. परंतु 'प्रिय पुरोहित' असा कितीएक विद्वान् अर्थ करितात तो वाईट दिसत नाही. 'अन्तर' म्हणजे 'समाप असलेला,' 'जवळचा,' अर्थात् 'प्रिय.' सू. १.० मंत्र ९ यावरील 'युजश्चिदन्तरम्' याजविषयीची टीप पहा.

'समुद्राच्या कळोळकारी लाटांप्रमाणें' = 'सिन्धोरिव प्रस्फुरितासः ऊ-

१३. हे अवहितकर्ण अग्नी,
[आपआपला] [हविर्भाग] वाहून
नेणारे [आणि] सहचारी जे देव
त्यांसहित तूं [आमचें आव्हान]
ऐक. मित्र, अर्यमा, [आणि] दु-
सरे प्रातर्गामी देव यज्ञाला येऊन
[आमच्या] दर्भावर बसोत.

१४. दानशाली [आणि] अ-
ग्नीच्या तोंडानें खाणारे [आणि]
[यज्ञरूपी] स्वऱ्या धर्मापासून सुख
पावणारे मरुत् [आमचें] [हें]
स्तवन ऐकोत. ज्याची आज्ञा [सर्व
लोक] धारण करितात [तो]
वरुण अर्धसहित आणि उपेसहित
[आमचा] सोम पिओ.

मेषः'. या मंत्रावरून स्पष्ट होतें कीं
प्राचीन वैदिकयुगांतील आर्य मध्य ए-
शिया खंडांत अथवा समुद्रापासून फार
दूर असलेल्या प्रदेशांत राहून होतें
त्यामुळे त्यांस समुद्राविषयीं ज्ञान नव्हतें

१३. भावार्थः— 'हे अग्नी, तुझे
कान आहीं मारलेली हाक ऐकणारे
असे आहेत, यास्तव एकमेकांबरोबर
मिळून चालणारे जे मित्र, अश्वी, उषा,
अर्यमा इत्यादि देव त्यांसहित मिळून
आमची हाक तूं ऐक, आणि तूं आहिस
येथें आमच्या यज्ञाप्रत येऊन मित्र, अ-
र्यमा, आणि त्यांसारखे जे पहाटेस
जागृत होऊन रथारूढ होऊन चालणारे
अश्वी, उषा, सविता इत्यादि देव त्यांनीं
आमच्या कुशासनावर बसावे' असें कर.

13. O Agni, whose ears
can hear, hear [our invoca-
tion], with the gods that
carry [their oblation] [and]
that move to-gether. May
Mitra, Aryamā [and] the
others that go forth in the
morning [come] to [our]
sacrifice [and] sit on the
kus'a-grass.

14. May the liberal Ma-
ruts that drink through
Agni [and] who are made
happy through the true
religion, hear [our hymn].
May Varuna whose law is
obeyed drink [our] Soma
in company with the As'-
vins [and] Ushas.

असें जे कितीएकांचे म्हणणे आहे तें
निराधार आहे. 'सिन्धु' शब्दाचा
अर्थ या ठिकाणीं दुसरा कोही केला
तर उपमा जुळणारच नाही.

'अवहितकर्ण' = 'श्रुत्कर्ण'. अक्ष-
रशः 'ऐकणारे कान आहेत ज्याला तो,
जो कान अस्तांदि ऐकू शकत नाही
असा मूर्तिरूप मृत्तिकेचा. धातूचा, अ-
थवा पाषाणाचा तुकडा नव्हे तो.

'सहचारी' = 'सयावभिः'. मित्र,
अर्यमा, उषा, सविता. अश्वी हे देव
पहाटेस जागृत होऊन ('उषबुधः')
फारकरून एकमेकांच्या मागोमाग जात
असतात म्हणून पूर्वी सांगितलेंच आहे.

१४. या मंत्रांत मरुतांस आणि वरु-

सूक्तम् ४५:

कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अग्निदेवता । अयं सोम इत्यर्थचो (दशमोत्तरार्धो)
देवदेवताकः । अनुष्टुप् छन्दः ।

त्वमग्ने वसूँहि रुद्राँ आदित्याँ उत ।

यजाँ स्वध्वं जनं मनुजातं घृतमुषम् ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वसूँ । इह । रुद्रान् । आदित्यान् । उत ।

यजं । सुऽअध्वरम् । जनम् । मनुऽजातम् । घृतऽमुषम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, त्वं वसूँ (= एतन्नामकान् देवान्), रुद्रान् (= एतन्नामकान् देवान्) उत (= अपि च) आदित्यान् (= एतन्नामकान् देवान्) [अपि च] स्वध्वरं (= सुष्टुयज्ञोपेतं-शोभनयज्ञा यदर्थं क्रियन्ते तादृशं) घृतमुषं (= घृतसदृशस्य मेषज-लस्य वर्षणं कर्तारं) मनुजातं (= मनुना प्रजापतिनोत्पादितम् ?) [अन्ये ?] [दैव्यं] जनम् (= पितृगणम् ?) इह (= अस्माकं कर्मणि) यज (= आराधय) ॥

गास 'प्रार्थना आहे कीं त्यांणीं येऊन हं स्तोत्र एकाचें आणि त्यांस अर्पण केले-ला सोम प्यावा.

'दानशाली' = 'मुदानवः'. हे विशेषण मरुतांस पुष्कळ वेळ लाविलेले पूर्वीं आलेच आहे.

'अग्नीच्या तोंडात सांगारे' = 'अग्निजिह्वाः'. अक्षरशः 'अग्निच जिह्वा ज्यांची, 'अग्निहोपी जिह्वेन सांगारे'. ऋ. १. ८९. ७; ६. ५२. १३; ७. ६६. १०; आणि १०. ६५. ७ हे मंत्र आणि त्यांवरील साङ्गभाष्य पहा. 'अग्निजिह्वाः' आहे त्याबद्दल 'अग्नि-मुखाः' असें असावयाचें होते अशी अपेक्षा होते पण अग्नीची जैवाळा जी दुष्टीला पडते ती तोंडासारखी दिसत नाही, जीभेसारखी दिसते म्हणून 'अग्निजिह्वाः' असें विशेषण दिले आहेसें दिसतें.

'स्वः' या धर्मीपासून सुख पावणारे' = 'ऋतावृधः'. 'ऋतावृध्' हा शब्द ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे. सायणाचार्ये फारकरून 'सत्यातें अथवा सत्यरूप यज्ञातें वाढविणार' (सत्यस्य सत्यरूपस्य यज्ञस्य वा वर्धयितु) असा अर्थ करितात. परंतु अर्थसंदर्भाकडे पाहूं गेलें असतां 'सत्यरूप जो यज्ञ त्यापासून प्रवृद्ध म्हणजे वाढणारे म्हणजे सुख पावणारे' असा अर्थ इष्ट दिसतो. आणि हाच अर्थ सायणाचार्यांनीं ऋ. १०. १६. ११; १०. ६६. १ आणि १०. ६५. ३ या मंत्रांवरील भाष्यांत दिला आहे, आणि ऋ. ७. ६६. १३ आंतहि सायणाचार्यांनीं केलेला नाही तरी फारच इष्ट दिसतो. यास्तव आम्हीं तो ग्रहण केला आहे. प्राचीन आपले आर्य पूर्वज देवांची यज्ञांत हवि वगैरे देऊन

सूक्त ४५.

ऋषि—कण्वाचा पुत्र प्रस्कण्व
(मागच्या सूक्ताचा जो कर्ता
तोच). देवता—अग्नि परंतु १०
व्या ऋचेचा उत्तरार्ध देवांविषयी
आहे. वृत्त—अनुष्टुप्.

१. हे अग्नी, तूं वसूंस, रु-
द्रांस, आणि आदियांस [आणि]
सुयज्ञांनीं समृद्ध [आणि] घृताची
वृष्टि करणारे जे मनुष्यासून नि-
ष्पन्न झालेले [देव]जन त्यांस येथें
[आण आणि] [आम्हांकरितां]
आराध.

उपासना करणें हा सारा धर्म आणि जे
अनार्य लोक देवांची उपासना करीत
नसत ते अन्तानुयायी म्हणजे अन्त
(खोटें) आचरणारे असें समजत. आणि
देवांस 'ऋतावृध्' म्हणजे आपण जें
यज्ञरूपी सत्य आचरीत त्यापासून आ-
नंद पावणारे, प्रसन्न होणारे असें वि-
शेषण देत.

'ज्याची आज्ञा सर्व लोक धारण क-
रितात' = 'धृतवतः'. ज्याचें कर्म, किंवा
ज्याणें बालून दिलेलें कर्मानुष्ठान लोक

१. या भक्तांत सांगितलेल्या देवांस
अग्नीनें आणून त्यांची आराधना करावी
अशी अग्नीची प्रार्थना केली आहे. अ-
ग्नीनें आराधना करावी म्हणजे अग्नींत
जें हवि उपासक टाकीत अह्नि तें त्याणें

HYMN 45.

To Agni; but the second half of
verse 10 is addressed to the
Devas i. e. the gods which Agni
is asked to bring. By Pras-
kanva son of Kanva (author of
the previous hymn). Metre—
Anushtup.

1. [Bring] thou hither
[and] worship, O Agni, the
Vasus, the Rudras and the
Ādityas, [and] the Manu-
begotten beings, rich in
sacrifices [and] sprinkling
showers of ghee.

पात्रितात. 'धृ' धातूचा अर्थ 'पाळणें'
असा 'वत धरणें', 'नेम धरणें' इ-
त्यादि वाक्यांत मराठींत सुद्धा होत अ-
सतो. शिवाय, 'यस्या देवा उपस्थे
वता विश्वे धारयन्ते' (क. ८. ९४.
२) याजवरील सायणभाष्य पहा.
आणि क्र. १. १०३. १ यात सुद्धा
'धृ' धातूचा तोच अर्थ दृष्ट दिसतो.
आणि क्र. १. १४१. ९ व क्र. १.
१९२. ४ हे मंत्र व त्यांजवरील सायण-
भाष्य पहा.

त्या त्या देवांस तेथें आणून त्यांजकडून
तें भक्षण करवळें.

आतां कोणकोणत्या देवांची आराधना
करावयास सांगतो त्याचा विचार करणें
आहे. तो येणेंप्रमाणें:-

‘वसु,’ ‘रुद्र’ आणि ‘आदित्य’ हे तीन गण पूर्वार्थात सांगितले आहेत. ‘वसु’ म्हणजे कोण, ‘रुद्र’ म्हणजे कोण आणि ‘आदित्य’ म्हणजे कोण हे सायणाचार्य येथे सांगत नाहीत. परंतु इतर स्थळी त्यांनी त्याची फोड करून सांगितली आहे. ‘आदित्य’ हे कोण आणि किती आहेत त्याविषयी आम्ही पूर्वी सू. १४ मं. ३ याजवर दिलेली टीप पहा. ‘वसु,’ ‘रुद्र’ आणि ‘आदित्य’ हे देवांचे पृथक् पृथक् गण आहेत. बहूनकरून त्यांविषयी उल्लेख तिघांचा मिळून एकत्र येत असतो. म्हणजे वसुंविषयी प्रार्थना वगैरे केलेली असली तर तीतच रुद्र आणि आदित्य यांचे नांव आन्याशिवाय राहण नाही. तान्हि गणांचे आह्वान एकत्रच येते. तिघांविषयीहि प्रशंसा एकत्रच येते. याविषयी ऋ. ३. ८. ८; ३. २०. ५; १०. ६६. ४, १२; ७. ३५. १४; १०. १०५. १; १०. १२६. ९; २. ३१. १; ८. ३५. १; १०. १५०. १; ७. १०. ८; ७. ३५. ६; १०. ६६. ३; ८. १०१. १५. इत्यादि प्रमाणे आहेत. ऋ. ३. ८. ८. (आदित्या रुद्रा वसवो मुनीथाः ३०) याजवर सायणाचार्य १२ आदित्य, ११ रुद्र आणि ८ वसु असे म्हणतात; तसेंच ऋ. ३. २०. ५. (वसून् रुद्रान् आदित्यान् इह हुवे) याजवर अष्ट वसु, एकादश रुद्र, आणि द्वादश आदित्य असे ते म्हणतात. ऋ. ७. ३५. १४.

(आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्त) याजवर सायणाचार्य म्हणतात कीं “आदित्य म्हणजे ब्रह्मसंबंधी देव, रुद्र म्हणजे अंतरिक्षातील देव, आणि वसु म्हणजे पृथिवीवरील देव होत.” ऋ. १०. १२५. १ (अहं रुद्रेभिः वसुभिः चरामि अहम् आदित्यैः उत विश्वदेवैः) याजवरहि सायणाचार्य रुद्र ११ असे म्हणतात. ऋ. २. ३१. १ (अस्माकं मित्रावरुणा अवत रथम् आदित्यैः रुद्रेः वसुभिः सचा भुवा) याजवर सायणाचार्य म्हणतात कीं “आदित्य म्हणजे धाता, अयंमा इत्यादि १२; रुद्र ११; आणि वसु म्हणजे धर, ध्रुव इत्यादि ८. येणेप्रमाणे देवांचे तीन गण.”

हे जे तीन गण सांगितले त्या प्रत्येकाचा एक एक स्वामी म्हणजे मुख्य देव आहे असेहि आढळते. ऋ. ७. १०. ४ (इन्द्रं नः अग्रे वसुभिः सजोषाः रुद्रं रुद्रेभिः आवह बृहन्तम् आदित्येभिः अदितिं विश्वजन्याम्) यांत वसुंसहित इन्द्राला, रुद्रांसहित रुद्राला आणि आदित्यांसहित अदितीला आणण्याविषयी अग्नीला प्रार्थना केली आहे. ऋ. १०. ६६. ३ (इन्द्रो वसुभिः परिपातु नो गयम् आदित्येनां अदितिः शर्म यच्छतु। रुद्रो रुद्रेभिर्देवो मृळ्याति नः) यांत ‘वसुंसहित इन्द्र आमचें घर संरक्षो, आदित्यांसहित अदिति आमचें मुख देओ, आणि रुद्रांसहित रुद्र देव आम्हांम सुखी करो’ अशी प्रार्थना

केलो आहे. या ठिकाणी 'रुद्रांसहित रुद्र' याचा अर्थ सायणाचार्य रुद्रपुत्र म्हणजे जे मरुत त्यांसहित रुद्र देव असा करितात. क्र. ७. ३५. ६ (शं नः इन्द्राः वसुभिः देवः अस्तु शम् आदित्येभिः वरुणः सुशंसः । शं नः रुद्रो रुद्रेभिः जलापः) यांत वसूंसहित इन्द्रदेव आम्हां शान्तिकर होओ, आदित्यांसहित सुस्तुत वरुण आम्हां शान्तिकर होओ, आणि रुद्रांसहित आरोग्यदायक रुद्र देव आम्हां शान्तिदायक होओ, अशी प्रार्थना केली आहे. तेव्हां या तीनहि मंत्रांवरून असें उघड होतें कीं वसुनामक देवगणाचा नायक इन्द्र होय, रुद्रनामक देवगणाचा नायक रुद्र होय, आणि आदित्यनामक देवगणाची नायिका अदिति अथवा त्यांचा नायक वरुण होय. आणि अदिति ही आदित्यांची आई असावी आणि रुद्रगण म्हणजे रुद्राचे पुत्र जे मरुत ते असावे. इन्द्राला मात्र वसूंचें नायकत्व कसें आलें तें समजत नाही.

'वसुगण', 'रुद्रगण' आणि 'आदित्यगण' ह्याविषयी जो एकत्र निर्देश आढळतो त्यावरून त्यांचा परस्पर काहीं तरी संबंध असावा असें अनुमान होतें. आणि तें क्र. ८. १०१. १५ या मंत्रावरून सिद्ध होतें. तो मंत्र असाः— 'माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसा आदित्यानाम् अमृतस्य नाभिः । प्र तु वोचं चिकितुषे जनाय मा गाम् अन्नगाम् अ-

दिनां वधिष्ट' = 'रुद्रांची आई, वसूंची कन्या, आणि आदित्यांची बहीण आणि उदकरूपी दुधाचें मुख्यस्थान अशी जी निरूपराधी अदिति हीच कोणीएक गाय तिला तुम्ही मारू नका असें मी मज्जनांस सांगतां.' या ठिकाणीं तरी रुद्रगण म्हणजे रुद्राचे पुत्र जे मरुत ते होत असें सायणाचार्य म्हणतात.

'सुयज्ञानां समृद्ध' = 'स्वध्वरम्.' म्हणजे ज्याप्रोत्यर्थ चांगले चांगले यज्ञ केले जातात ते.

'धृताची वृष्टि करणारे' = 'धृतमुषम.' म्हणजे उदकरूपी तुपाची वृष्टि करणारे असें सायणाचार्य समजतात.

'मनूपासून निष्पन्न झालेले [देव]-जन' = 'मनुजातें जन.' हा अर्थ अगदीं मायणांस अनुसरून केला आहे; परंतु मनु म्हणजे सर्व मनूष्यांचा उत्पादक जो (आदमासारिखा) पहिला पुरुष अथवा प्रजापति त्यापासून उत्पन्न झालेले देव ते कोण हें सायणाचार्य सांगत नाहीं; परंतु ते वसुगण, आदित्यगण, आणि रुद्रगण या तिहींपासून भिन्न असें त्यांचें म्हणणें आहे. कितीएक विद्वान् वसुगण, रुद्रगण, आणि आदित्यगण हेच मनूपासून निष्पन्न झालेले देव असें समजतात; परंतु ते गण मनूपासून निष्पन्न झालेले म्हणजे ऋषी ते समजत नाहीं. *मनूपासून उत्पन्न झालेले [देव]जन' म्हणजे पितृगण असतील काय ?

श्रुष्टीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ।

तान्नोहिदश्व गिर्वणस्त्रिंशन्मा वह ॥ २ ॥

श्रुष्टीऽवानः । हि । दाशुषे । देवाः । अग्ने । विऽचेतसः ।

तान् । रोहित्ऽअश्व । गिर्वणः । त्रयःऽत्रिंशत् । आ । वह ॥ २ ॥

प्रियमेधवदत्रिवज्जानवेदो विरूपवत् ।

अङ्गिरस्वन्महिब्रत प्रस्कण्वस्य शुधी हवम् ॥ ३ ॥

प्रियमेधऽवत् । अत्रिऽवत् । जातऽवेदः । विरूपऽवत् ।

अङ्गिरस्वत् । महिऽव्रत । प्रस्कण्वस्य । शुधि । हवम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हि (= यस्मान् कारणात्) हे अग्ने, विचेतसः (= विशिष्टज्ञानयुक्ता) देवा दाशुषे (= हविर्दानवत उपासकाय) श्रुष्टीवानः (= श्रुष्टीवन्तः श्रवणवन्तः = पार्थितफलस्य दातारः) [सन्ति] । तान् त्रयस्त्रिंशत् (= त्रयस्त्रिंशत्संख्याकान्) [देवान्], हे रोहिदश्व (= रोहिन्नामकैस्ताम्राश्वैः ज्वालारूपैरूपेण) हे गिर्वणः (= स्तुतिकाम) [अग्ने], आवह (= अत्रानय) ॥

३. प्रियमेधवत् (= प्रियमेधस्य हवं यथा) अत्रिवत् (= अत्रेहवं यथा), [अपि च], हे जातवेदः (= जातानां वेदितरग्रे), विरूपवत् (= विरूपस्य हवं यथा), [अपि च] हे महिव्रत (= महाकर्मन्) अङ्गिरस्वत् (= अङ्गिरसो हवं यथा) [तथा] प्रस्कण्वस्य (= स्कन्तस्य कर्तुरस्य) हवम् (= आदानं) शुधि (= शुहि = शृणु) ॥

२. कारण कीं हे अग्नी, महा-
प्रज्ञ [असे जे] देव [ते] हवि दे-
णान्या [उपासका]ला प्रसन्न होत
[असतात]. [तर] हे रोहिदध्वा,
हे स्तुतिप्रिया [अग्नी], या तेहति-
सांला [तूं] इकडे घेऊन ये.

३. हे महाकर्मकारी [अग्नी],
[तूं] प्रियमेधा [ची हाक ऐकत
होतास] तशी, अत्री [ची ऐ-
कत होतास] तशी, [आणि]
हे जातवेदा [अग्नी], विरूपा [ची
ऐकत होतास] तशी, [आणि]
अंगिरसा [ची ऐकत होतास] तशी
[माझी] प्रस्कण्याची हाक ऐक.

2. For the all-wise gods,
O Agni, [are] granters o
a hearing to the giver [of
an oblation]. Bring [thou
therefore], O prayer-loving
possessor of red horses, the
thirty-three [gods] hither.

3. As of Priyamedha,
as of Atri, [and], O Jāta-
vedas, as of Virūpa, [and],
O performer of works, as of
Angiras, hear [thou] the
call of Praskanya.

२. पूर्वील मंत्रांत वसुगणादि देवग-
णांस आराधण्याविषयीं सूक्तकर्त्यानें अ-
ग्नीची प्रार्थना केली. आतां या मंत्रांत
म्हणतो कीं, 'देवांची आराधना केल्यास ती
फुकट जाणार नाही; ते प्रार्थना फलरूप
करितो, कारण, कीं आम्ही जरी म-
नुष्ये अज्ञान आहोंत, तथापि ते महा-
ज्ञानी होत. आणि त्यामळे आम्हीं प्रार्थि-
लेल्या वस्तूंपैकीं कोणती वस्तु गावी,
कोणती देऊं नये, आणि गावी ती कशी
गावी, हें त्यांस ठाऊक आहे. तर हे अग्नी,
तेहतीसहि देवांस तूं इकडे घेऊन ये.'

'प्रसन्न होत असतात' = 'शुष्टीवानः
[सन्ति]'. अक्षरशः अर्थ, 'ऐकणें आहे
ज्यांस तें, 'जे ऐकतात ते, 'ऐकणारे',
'भ्रवण करून घेणारे असे आहेत जे.'

'रोहिदध.' हे अग्नीचें नांव आहे.
अग्नीचे घोडे लाल आहेत. म्हणजे त्याच्या
जवाळू तांबळ्या आहेत असें तात्पर्य.

'स्तुतिप्रिय' = 'गिर्वणः.' म्हणजे ज्या-
ला स्तुति आवडते तो. सूक्त १० मंत्र १२
याजवरील आमची टीप पहा.

'त्या तेहतीसांला.' म्हणजे तेहतीस
देवांला. देव तेहतीस आहेत असें वेदां-
त सांगितलें आहे, याविषयीं सूक्त ३४
मंत्र ११ याजवरील आमची टीप पहा.
हे जे तेहतीस देव या मंत्रांत सांगितले
तेच पूर्वमंत्रांत विवक्षित आहेत असे
अर्थसंदर्भोवरून दिसतें. आणि वसु
म्हणजे ८ देवांचा एक गण. रुद्र म्हणजे
११ देवांचा एक गण. आणि आदित्य १२
देवांचा एक गण असें जें सायणाचार्य

महिकेरव ऊतये प्रियमेषा अहूषत ।

राजन्नमध्वराणांमग्निं शुक्रेण शोचिषा ॥ ४ ॥

महिऽकेरवः । ऊतये । प्रियऽमेषाः । अहूषत ।

राजन्तम् । अध्वराणाम् । अग्निम् । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ४ ॥

घृताहवन सन्त्येमा उ षु श्रुधी गिरः ।

याभिः कण्वस्य सूनवो हवन्तेऽवसे त्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

घृतऽआहवन । सन्त्य । इमाः । ऊम् इति । सु । श्रुधि । गिरः ।

याभिः । कण्वस्य । सूनवः । हवन्ते । अवसे । त्वा ॥ ५ ॥ ३१ ॥

भाषायाम्.

४. महिकेरवः (=महाकर्मार्णः=स्तोत्ररूपं महत् कर्म कृतवन्तः) प्रियमेषाः (=प्रियमेषस्य कुल उत्पन्ना उपासका) ऊतये (=निजरक्षणाय), शुक्रेण शोचिषा (=शुद्धेन प्रकाशेन) [युक्तम्] अध्वराणां राजन्तं (=यज्ञानाम् ईशम्) अग्निम् अहूषत (=आहूतवन्तः) ॥

५. हे घृताहवन (=घृतेनाहूयमान) सन्त्य (=फलप्रद) [अग्ने], इमा उ (=इमा अपि अस्माभिः क्रियमाणा अपि) गिरः (=स्तोत्ररूपा वाचः) [त्वं] श्रुधि (=शृणु), याभिः [गीर्भिः] [अस्मदात्मानः] कण्वस्य सूनवः (=कण्वष्वः पुत्राः) अवसे (=रक्षणाय) त्वा (=त्वां) हवन्ते (=आह्वयन्ति) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । प्रियमेषानां गिरो यथा त्वमशृणोस्तथा कण्वानाम् (=अस्माकं) गिरोपि त्वं शृणुहीति ॥

रूपाता (पूर्व मंत्रावरील टीप पहा) ते बरोबर असले. कारण की त्यांत या-वापुथिवी ह्या दोन मिळविल्या म्हणजे तेहतीस देव झाले.

३. या मंत्रांत प्रियमेषादि जे ऋषि सांगितले त्यांनीं पूर्वीच्या काळीं अग्नीस मारिलेली हाक जशी अग्नि ऐकत असे. तशी मंत्रकर्ता प्रस्कण्व आतां हाक मारितो तोहि अग्नीनें ऐकावी अशी प्रार्थना आहे.

‘महाकर्मकारी’=‘महिव्रत.’ म्हणजे मनुष्यांना देवांस अर्पण केलेले हवि देवांजवळ पोहचविणें, देवांस मनुष्यांच्या यज्ञमंडपांत घेऊन येणें, सज्जनाचा प्रतिपाळ, आणि दुर्जनाचा नाश करणें इत्यादि जीं मोठमोठी कामें अग्नि करिता तीं करणारा.

‘प्रियमेष,’ ‘अग्नि,’ ‘विरूप,’ ‘अंगिरस.’ हीं पूर्वी होऊन गेलेल्या मोक्षा कर्षींचीं नांवें आहेत.

४. महाकर्म [जे] प्रियमेध [ते] शुद्धप्रकाशयुक्त यज्ञप्रभू अग्नीचें [आपल्या] संरक्षणासाठीं आह्वान करीत असत.

५. [तर] हे घृताहवना, हे दानशाली [अग्नी], हींही स्तोत्रें [तूं] लक्ष्य लावून ऐक; [कीं] ज्यांहीं करून कण्वाचे पुत्र तुला रक्षणासाठीं बोलावीत आहेत.

पूर्वी होऊन गेलेल्या देवभक्तांवर तूं प्रसन्न झालास तसाच आपणावरहि प्रसन्न व्हावास अशी ऋषींची विनवणी ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. कारण कीं तो असें म्हणत नाहीं कीं ' हे अग्नी, माझें तपोवळ मांठें आहे, माझ्या हाकेसरशीं तूं धांवत ये, आणि न

४. ऋषि म्हणतो कीं, 'मी जशी आतां हाक मारीत आहे तशीच पूर्वी प्रियमेधकुळांतील मनुष्यें मारीत असत; आणि ती अग्नि ऐकत असे; तशीच माझी हाक अग्नि आतां ऐको.'

'महाकर्म' :- 'महिकेखः' म्हणजे स्तुतिरूप मांठें कर्म करून.

'शुद्धप्रकाशयुक्त.' हा अर्थ आम्ही 'शुक्लेण शोचिषा' ही सहाधीं तृतीया समजून केला आहे. दुसरा योग्य मार्ग कांहीं दिसत नाहीं.

'यज्ञप्रभु' :- 'राजन्तम् अध्वराणाम्.' सू. १ मंत्र ८ याजवरील आमची दीपपहा.

4. The Priyamedhas for [their] protection used to invoke, with great hymns, Agni of brilliant splendor, the king of sacrifices.

5. O generous Agni, invoked with ghee, hear [thou] favourably these prayers too, through which the sons of Kanva are invoking thee for [their] protection.

येथील तर अमुक अमुक ऋषींतो तुला शाप दिला तसा मी शाप देईन.' जर प्राचीन ऋषि आम्ही समजतां तसे असते तर, प्रस्कण्वाचें विनवणी न करितां याप्रमाणें भीति स्वचीत घातली असती.

'आह्वान करीत असत' :- 'अह्वत.' अक्षरशः अर्थ 'बोलावीत असत,' 'हाक मारीत असत.'

५. ऋषि म्हणतो:- 'प्रियमेध जीं पूर्वी स्वतः करीत तीं तूं ऐकून घेत हो-ताम तशीं आज आम्ही कण्वपुत्र करीत आहों तींही तूं ऐक.'

'घृताहवना' म्हणजे ज्याचें आह्वान (बोलाविणें) तुपानें होत असतें. हें खरेंच आहे, कीं तूप विस्तवावर टाकतांच अग्नीचा आविर्भाव होतो.

'दानशाली' :- 'सन्त्य.' सू. ३६ मंत्र २ याजवरील आमची दीपपहा.

त्वां चित्रश्रवस्तम् हवन्ते विश्व जन्तवः ।

शोचिष्केशं पुरुप्रियाग्रै हव्याय वोळ्हवे ॥ ६ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवःऽतम् । हवन्ते । विश्व । जन्तवः ।

शोचिःऽकेशम् । पुरुऽप्रिय । अग्रै । हव्याय । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

नि त्वा होताग्मृत्विजं दधिरे वसुविजमम् ।

श्रुत्कर्णं सप्रथस्तमं विप्रां अग्ने दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

नि । त्वा । होताग्मृत् । ऋत्विजम् । दधिरे । वसुविजम्ऽतमम् ।

श्रुत्ऽकर्णम् । सप्रथःऽतमम् । विप्राः । अग्ने । दिविष्टिषु ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

६. हे चित्रश्रवस्तम् (= अतिशयेन चायनीयकीर्तिमन्-अत्युत्तमकीर्तिमन्) विश्व
(= लोकेषु जगत्स्मिन्) जन्तवः (= मनुष्याः) त्वां हवन्ते (= आह्वयन्ति), हे
पुरुप्रिय (= वहूनां प्रीतिकर) अग्रै, शोचिष्केशं (= ज्वात्यारूपकेशवन्तं) [त्वां]
हव्याय वोळ्हवे (= हव्याय वोढव्याय=हव्यं देवान् प्रति वोढुं) [हवन्ते] ॥

न केवलं प्रियमेधास्त्वां हव्यवहनाय ह्वयन्ति अपि नृ एतस्मिन् जगति सर्वेपि ल्यो-
का आह्वयन्तीत्यर्थः ॥

७. हे अग्ने, विप्राः (= मेधाविनः) वसुविजमम् (= अतिशयेन धनस्य लम्भयि-
तारं) श्रुत्कर्णं (= ध्रुवणयोग्यकर्णोपेतं) सप्रथस्तमम् (= अतिशयेन प्रख्यातं) त्वां
दिविष्टिषु (= स्वर्गेषणेषु=स्वर्गेषणमिमित्तेषु यागेषु) होताग्मृत् (= आह्वातारम्) ऋ-
त्विजं [च] [कृत्वा] निद्वधिरे (= स्थापयन्ति) ॥

‘हीहि’=‘इमा उ.’ म्हणजे प्रियमे-
धांचीं तर स्तोत्रं तू ऐकतच हांतास. आ-
तां आमचींहि ऐक.

‘कण्वाचे पुत्र. म्हणजे आम्ही स्तोत्र
गाणारे. सूक्तकर्ता जरी एकलाच प्रस्कण्व
आहे तथापि कण्वकुळांतील सर्व मिळून

उपासना करीत आहेत यास्तव अनेक-
वचनाचा प्रयोग केला आहे, हे ध्यानांत
ठेविले पाहिजे. प्राचीन काळीं कुटुंबांतील
सर्व माणसं मिळून एकत्र उपासना क-
रीत, असं अनुमान संभवतं याविषयी
पूर्वी लिहिलेंच आहे.

६. हे अत्युत्तमक्रीर्तिमान् [अग्नी], हे बहुतांस्त आवडणाऱ्या अग्नी, हवि नेऊन जाण्यासाठी तुला ज्वालाशित्वाला, [या] लोकीं मनुष्ये बोलावितात.

७. हे अग्नी, अतिशयैक-रून धनप्राप्ति करून देणारा, ज्या कानांनी ऐकू येते असे कान ज्याला आहेत असा, [आणि] अतिप्रख्यात [असा जो तूं त्या] तुला विद्वान् [लोक] यज्ञांत होता [आणि] ऋत्विज [करून] स्थापीत असतात.

६. चवथ्या मंत्रांत सूक्तकर्त्याने प्रियमेधकुलोत्पन्न मनुष्ये अग्नीचे आह्वान करितात असे सांगितले; पांचव्यांत आर्ही कण्वाचे पुत्र आह्वान करितो असे सांगितले; आता या मंत्रांत म्हणतो की, 'प्रियमेध, आणि कण्व इतकेच आह्वान करितात असे नाही, तर या विस्मोर्ण जगतांत सर्वच मनुष्ये अग्नीचे आह्वान करितात. असा अग्नीचा प्रसिद्ध महिमा आहे.'

'अत्युत्तमक्रीर्तिमान्' = 'चित्रध्व-स्तम.' ऋ. ८. ९२. १७ आणि ३. ५९. ६ हे मंत्र व त्यांजवरील सायण-भाष्य पहा.

'हवि नेऊन जाण्यासाठी' = 'हव्याय वोळवे.' ही शब्दरचना ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. 'वोढवे' हें 'वोढुम्' याचें ऋतुर्ध्वन्त रूप आहे. 'वीढुम्' या-ला आपण तुमन्त अव्यय म्हणत असतो,

6. Thee, O [Agni], of most excellent renown, men in [this] world invoke, [thee] the flame-haired, O Agni, beloved to many, [they invoke] for conveying the oblation.

7. Thee, Agni, [who art] the best securer of blessings, the possessor of ears that can hear, [and who art] most renowned, the wise appoint in their heaven-ward yearnings [as their] invoker [and] priest.

परंतु वस्तुतः ते 'वोढु' या उकारान्त भाववाचक नामाचें द्वितीयान्त रूप आहे. आणि त्याच उकारान्त भाववाचक नामाचें 'वोढवे' हें चतुर्थ्यन्त रूप आहे. अर्थात तर कांहीं भेद नाही. मात्र 'वोढुम्' असा प्रयोग असता तर 'हव्यम्' अश्व द्वितीया घातली असती. 'वोढवे' या चतुर्थ्यन्त रूपाच्या सहचर्याकर्षणानें 'हव्य' शब्दाचाहि चतुर्थ्यन्त प्रयोग झाला. वस्तुतः 'हव्यं वोढवे' असें विवक्षित असतां 'वोढवे' या चतुर्थ्यानें 'हव्य' शब्दास आपण्यकडेस आकर्षिलें, आणि त्यालाहि आपण्यासारखेंच केळें. अशा तऱ्हेचे प्रयोग वेदांत पुष्कळ येतात.

'ज्वालाशित्वाला' = 'शोचिष्केश.' म्हणजे ज्वाला हेच ज्याचे केश होत. हें विशेषण अग्नीस साजनें म्हणून सांगावयास नकोच.

७. वरच्या मंत्रांत सर्व लोकां अग्नीचें

आ त्वा विप्रां अचुच्यवुः सुतसोमा अभि प्रयः ।

बृहद्वा विभ्रतो हविष्मे मतीय दाशुषे ॥ ८ ॥

आ । त्वा । विप्राः । अचुच्यवुः । सुतऽसोमाः । अभि । प्रयः ।

बृहत् । भाः । विभ्रतः । हविः । अग्ने । मतीय । दाशुषे ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. हे अग्ने, विप्राः (= स्नेहकृतः) सुतसोमाः (= अभिषुतसोमाः) [सन्तः] [तथा] हविर्विभ्रतः (= हविर्वर्धने धारयन्तः) [सन्तः] त्वा (= त्वां) मतीय दाशुषे (= मर्त्याय हविःप्रदाय उपासकाय) अभि प्रयः (= हविष्मन् प्रति) आचुच्यवुः (= आगमयन्ति] ॥

आह्वान करितात असें सांगितलें. आतां या मंत्रांत म्हणतो कीं, 'तुम्हां आह्वान करितात इतकेंच नव्हे, परंतु देवांपासक जन सर्व उत्तम यज्ञांच्या प्रसंगां तुला आपला होता, आणि कृत्विज नेमितात. कारण कीं तूं चितिलेलें कल्याण करून देणारा, केलेली प्रार्थना ऐकून घेणारा, आणि चांगलेपणाविषयीं महाप्रख्यात असा आहेस.'

'अतिशयेंकरून धनप्राप्ति करून देणारा' = 'वसुचिन्मम्.' हा सुंदर मंत्राच्या अर्थसंदर्भाकडे पाहतां हें धन म्हणजे केवळ नाशवंत द्रव्यच नव्हे, पण देवांचा प्रसाद आणि अमरत्व यांचा

सुद्धा यांत समावेश होईल असें दिसतें.

'ज्या कानांनीं ऐकूं येतें असे कान ज्याला आहेत तो' = 'श्रुत्कर्णम्.' सूक्त ४४ मंत्र १३ याजवरील टीप पहा.

'यज्ञांत' = 'दिविष्टिषु.' 'दिविष्टि' शब्दाचा मूळ अर्थ 'स्वर्गाविषयी इच्छा' असा आहे. त्यावरून 'स्वर्गाविषयींची इच्छा करून जो केलेला यज्ञ तो', असा अर्थ मागाहून झाला. यावरून पाहतां यज्ञ म्हणजे केवळ गुरें ठोरें मिळण्यासाठींच करीत असें नाही, परंतु स्वर्गप्राप्त्यादि जे मर्त्यांस अतिवांछनीय पदार्थ त्यांसाठींही करीत असें दिसतें.

८. हे अग्नी, मेधावी [जून]
सोमरस काढून [आणि] आहुति
हातांत घेऊन, तुला महातेजो[रू-
पा]ला मर्त्य यजमानासाठीं हविर-
न्नाकडेस वळवीत असतात.

8. Thee, O Agni, the
singers, having extracted
the Soma, [and] bearing the
oblation [in their hands],
induce [thee] the great
splendor - to the sacrificial
food for the benefit of the
mortal worshipper.

८. आ मंत्राचा भावार्थ असा आहे
की. 'हे अग्नी, स्तोत्रे रचून म्हणणारे
आणि यज्ञ संपादणारे जे विद्वान् लोक
यज्ञ संपादण्याच्या कार्यां योजिलेले
असतात. ते सोम काढून आणि हा-
तांत आहुत्या घेऊन महातेजोरूपी जो
तुला तुला मर्त्य यजमानाकरितां होमा-
न्नाकडे आळवून आळवून ओटीत
असतात.'

'तुला महातेजोरूपा'ला' = 'तुला
बृहद् भाः' म्हणजे महातेज असा जो तु-
ला तुला. 'भास्' हे (नपुंसकलिङ्गी)
नाम 'अग्निरूप तेज' अथवा अग्नीचे
जे 'तेज' या अर्थी वेदांत पुष्कळ टि-
काणी आढळले. क्र. ४. प. १; ४. ७.
९; २. १. ५. इत्यादि अनेक मंत्र प्रमा-
णीभूत आहेत. आणि बहुतकरून प्रस्तु-
त मंत्रांत अमन्याप्रमाणे 'बृहद् भाः'
असे दोन्ही शब्द एकत्र असतात. क्र.
७. ८. १; ८. २३. ४ इ०. 'भास्'
शब्द नाम आहे अशाविषयी क्र. ६.
१. ११; ७. प. ४; ८. २३. ५; ६.
१०. ४ इत्यादि मंत्र पहा.

'मर्त्य यजमानासाठी' = 'मर्त्या दा-
शुषे.' म्हणजे, अग्नीने घेऊन उपासकांचे
जे अन्न, सोम, इत्यादि यज्ञसंपादकांनां
अर्पण केले असेल ते ग्रहण करून त्याचे
कल्याण करावे या हेतूने. अग्नी विवक्षा
आहे.

या मंत्रावरून इतके उघड होतें की
पुरातन-कार्यां यज्ञ संपादण्यासाठी वि-
द्वान् लोकांची (विप्रांची) याचना करी-
त; आणि यज्ञ करणाऱ्याला त्या यज्ञाचे
श्रेय यावे म्हणून ते विद्वान् लोक उपास्य
देवतेला अर्पण करावयाचा सम्ये आप-
णच तयार करीत; स्तोत्रे रचीत आणि त्या
देवतेची विनवणी करीत. केव्हां केव्हां
असेंहि आढळले की त्या स्तोत्रांत केवळ
यजमानाचीच अभिवृद्धि व्हावी अशी
प्रार्थना करीत नमत, तर आपली (स्तो-
त्रकर्त्याची) सुद्धा अभिवृद्धि व्हावी असें
प्रार्थीत. या इच्छया संबंधानें मात्र प्राची-
न पुरोहितांत आणि अर्वाचीन पुरोहि-
तांत मोठा भेद आहे. कारण आलीकडचे
पुरोहित यजमानाचे कल्याण व्हावे इत-
काच मात्र आशीर्वाद देतात, आपणा

प्रातर्याणः सहस्कृत सोमपेयाय सन्त्य ।

इहाद्य दैव्यं जनं वहिरा सादया वसो ॥ ९ ॥

प्रातःऽयात्रः । सहःऽकृत । सोमऽपेयाय । सन्त्य ।

इह । अद्य । दैव्यम् । जनम् । वहिः । आ । सादय । वसो इति ॥ ९ ॥

अर्वाञ्च दैव्यं जनमग्ने यक्ष्व सहूतिभिः ।

अयं सोमः सुदानवस्त्वं पात निगेभ्रद्वयम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

अर्वाञ्चम् । दैव्यम् । जनम् । अग्ने । यक्ष्व । सहूतिभिः ।

अयम् । सोमः । सुऽदानवः । तम् । पात । तिरःऽभ्रद्वयम् ॥ १० ॥ ३२ ॥

भाषायाम्.

१. हे सहस्कृत (= वलेन अरणिभ्यां मथित) सन्त्य (= फलप्रद) वसो (= नि-
वासक = दयालो) । अग्ने, अद्य [त्वं] प्रातर्याणः (= प्रातश्चरान्) [देवान् सवि-
त्रुषादीन्] सोमपेयाय (= सोमपानार्थम्) आनय, [तं] दैव्यं जनं (= नाना
देवान्) वहिः (= वहिरूपरि) सादय (= निषादय) [च] ॥

१०. हे अग्ने, [त्वं] सहूतिभिः (= समानाह्वानैः) दैव्यं जनं (= देवजनं = दे-
वान्) अर्वाञ्चं यक्ष्व (= यष्ट्वा अर्वाञ्चं कुरु = यष्ट्वात्रानय) । — [अपि च] हे सुदा-
नवः (= सुष्टुफलदातारो) । देवाः, सोमो [युष्मदर्थम्] अयम् (= अत्र स्थितोऽस्ति)
तं तिरोअङ्गं (= अद्यः अभिषुतं) [सोमं] [यूयं] पात (= पिबत) ॥

स्वताहाविषया प्रार्थनेना एक शब्द सुडा । मिद्धि त्याज्या तर घरीं दासीप्रमाणं वागत-
म्हणत नाहीत! जणुं क्लाय, सर्वे ऋद्धि । च आह्वत.

९. हे ब्रह्मोत्पन्ना, हे दानुशी-
त्या, हे सुखकरा [अग्नी], [तूं] प्रात-
श्चर [देवांला] सोमपानार्थ आ[ण],
आणि त्या दिव्यजनाला आज ये-
थें दर्भासनावर बसोव.

१०. हे अग्नी, [तूं] सहाव्हा-
नें करून देवजनाला यज्ञून इकडे
घेऊन ये.—[आणि] हे दानशील
[देवांनो] [तुम्हास] हा [येथें] सो-
म [अर्पण केला] [आहे], तो का-
ला काढिलेला [सोम] [तुम्ही] प्या.

९. यांत अग्नीला अग्नी प्रार्थना आहे
की, 'हे अग्नी, प्रातःकाळी रथांत बसून
संचार करणारे जे सविता, उषा, अथा
इत्यादि देव, त्या देवजनाला तूं आज
घेऊन ये, आणि या आमच्या दर्भासना-
वर बसोव.'

'ब्रह्मोत्पन्न' = 'सहस्कृत.' म्हणजे
जोर करून मंथनानें अरणांतून उत्पन्न
केलेला. सू. २६ मं. १० याजवरील
टीप पहा.

'सुखकरा' = 'वसो.' 'वसु' हें वि-
शेषण वेदांत पुष्कळ देवांस लाविलेलें
आढळतें. त्याचा अर्थ सायणाचार्य बहुत-
करून निवासक, अथवा वासयिता, म्ह-
णजे 'राहण्यास स्थळ देणारा,' 'आ-
श्रय देणारा' असा करितात. हा धात्व-
र्थ आहे आणि अशा प्रकारचा मूळचा
अर्थ काहीं असला तथापि प्रसिद्ध अर्थ
'चांगला,' 'बरे करणारा,' 'सुखकारी,'
'कल्याणकारी' असा होत असतो. हे
विशेषण इंद्र, अग्नि, पृथा, सोम, रुद्र,

9. [Bring] to drink the
Soma, O Force-generated,
generous, [and] kind Agni,
those that go forth in the
morning [and] seat the
the celestial beings here on
the Kus'a-[grass] to-day.

10. Agni, worship and
bring hither, through simul-
taneous invocations the ce-
lestial beings.—[And] O
ye generous [Gods], here
[is] Soma [for ye], drink
it, [which was] expressed
yesterday.

आदित्य, मरुत, उषा, इत्यादि देवांस
लाविलेलें आढळतें. यावरून आमच्या
आर्यपूर्वजांचे देव आमच्या आधुनिक वे-
ताळ, महामारी, शितळ, सोडियारू, छि-
नाळ मारुति, सोड्या म्हसोबा, रक्ताशिनी
कालिका इत्यादि भयंकर देवतांप्रमाणें
वाईट करणारे आहेत असें ते समजत
नसत; तर देव म्हणजे स्वभावतः चांगले,
व बरे करणारे होत आणि त्यांचा पराक्रम
निरपराध्यांस पीडण्याचा नव्हता, सर्वांचें
चांगलें करण्याचा होता असें समजत,
आणि दुष्टांचें पारिपत्य करणें याहून
दुसरें भयंकर कृत्य करणें त्यांस आवडतें
असें ते समजत नमत.

'प्रातश्चर' = 'प्रातर्याग्नः.' म्हणजे 'प्रा-
तर्गामी,' 'प्रातःकाळीं उठून (उषर्बुधः)
संचार करणारे.' सू. ४४ मं. १३ याज-
वरील टीप पहा.

१०. भावार्थः—'हे अग्नी, तूं सकल दे-
वांचें एकच काली आह्वान करून त्यांस ह-
वि देऊन, इकडे घेऊन ये.—आणि हे दे-

मूक्तम् ४६,

कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अश्विनो देवता । गायत्री चन्द्रः ।

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

स्तुपे वामश्विना बृहत् ॥ १ ॥

एषो इति । उषाः । अपूर्व्या । वि । उच्छति । प्रिया । दिवः ।

स्तुपे । वाम । अश्विना । बृहत् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. एषो (=एषैव) दिवः प्रिया (=युलोकस्य प्रियदहिता) अपूर्व्या (=नूतना) उषा व्युच्छति (=तमो वर्जयितुमारभते) । [अतः कारणात्] हे अश्विना (=अश्विनो), वां (=युवाम्) [अहं] बृहत् (=प्रभूतं यथा स्यात्तथा) स्तुपे (=स्तवानि) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । पश्य पश्य एषा दिवः प्रियदहिता नूतनोषाः प्रकाशितुमारब्धा । तदहं, हे अश्विनो, युवां भूयः स्तवानीति ॥

वानो, हे दाते हो, तुहांसाठीं हा सोम येथे अर्पण केला आहे, आणि तो काल काढिलेला आहे, यास्तव तो तुम्ही प्या.

‘सहाह्वानंकरुन्’ :- ‘सहूतिभिः.’ म्हणजे एकामागून एकास हाक मारून बोलावू नकोस, सर्वांस एकदमच हाक मार आणि बोलाव. ऋ. ७. २७. ४ हा मंत्र आणि त्याजवरील स्तवणभाष्य पहा.

‘देवजनाला यजून इकडे घेऊन ये’ = ‘देव्यं जनम् अवोञ्च यूक्ष्व.’ म्हणजे देवांस यज (हवि अर्पण कर) कीं जेणेकरून ते इकडे येतील. ‘अवोञ्चम्’ हे विशेषण या स्थळी ‘आ’ या उपसर्गाच्या अर्थी याजिलेले आहे.

या मंत्राचा पूर्वार्ध अग्नीला म्हटलेला आहे आणि उत्तरार्ध देवांस म्हटला आहे. पूर्वार्धात ज्या देवांस आणण्यावि-

षयी अग्नीची प्रार्थना केली, ते देव आले असं लागलंच समजून त्यांस म्हणतो को. हे देवांनो, हा सोम तुम्हास अर्पण केला आहे तो तुम्ही प्या.

‘काल काढिलेला’ :- ‘तिरो अह्नयम्.’ सोमाचें हें प्रशंसार्थी विशेषण आहे. यावरून काल काढिलेला सोम आज अर्पण केला म्हणजे तो देवांस प्राप्ता होतो अशी समजूत उगड दिसून येते. जसं कालच्या लाण्याचें तूप (‘हैयंगवीतम्’ आदाय घोषवृक्षान् उपस्थितान् । नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशास्त्रिणाम् ॥ रघुवंश स. १ श्लोक ४५.) आपल्या लोणकच्या तुपाप्रमाणें उत्तम मानीत तसा काल काढिलेला सोमरस गोडीविषयां जेरे उत्तम असे असं दिसतें. फार दिवसांचा असल्यास वाईट लागे असं वाटतें.

सूक्त ४६.

ऋषि—कण्वाचा पुत्र प्रस्कण्व
(पूर्वीच्या सूक्ताचा जो कर्ता तोच).
देवता—अश्वी देव. वृत्त—गायत्री.

१. ही पहा दूची प्रिय [कन्या]
नूतन उषा फांकू त्यागली आहे!
[तर] हे अश्वीनो, तुमची मला पु-
ष्कळशी स्तुति करूया.

१. अशी कल्पना करा की सूक्त-
कर्ता ऋषि मोठ्या पहाडाम उठून आका-
शाकडेस पाहतो आहे, आणि उषेचा को-
मल आणि मनोहर प्रकाश नुक्ताच पडत
आहे असे पाहून म्हणतो की, 'ही पहा
सुंदर उषा नुक्ताच प्रकाशू लागली आहे.
तर आपण अश्वींची पुष्कळशी स्तुति
करूया.'

'दूची प्रिय [कन्या]' = 'दिवः
प्रिया [कन्या]'. 'उषेला म्हणजे प्रभात-
कालरूपी जी देवता तिला दूची म्हणजे
निरभ्र आणि स्वच्छ प्रकाशाने भरलेला
जो अपरिमित, अमर्याद, आणि अनंत
भूमीवरील अत्युच्च आकाशप्रदेश तद्रूपी
देवाची दहिता अथवा कन्या असे वेदा-
मध्ये पुष्कळ ठिकाणी सांगितले आहे.
ऋ. १. ४८. ८; १. १२. ५, ७; १.
१३. ७ वगैरे पाहा.

'नूतन' = 'अपूर्व'. म्हणजे जिला
प्रकाशाव्यास आरंभ होऊन काहीएक
घडी अर्धा घडीचा अवकाश होऊन गेला

HYMN 46.

To the *As'vins*. By *Praskanva*
the son of *Kanva* (author of
the previous hymn). Metre,
Gāyatrī.

1. This here shines
the new Ushas, the dear
daughter of heaven. Let
me, O *As'vins*, praise you
highly;

आहे असे नव्हे, पण जी नुक्ताच प्रका-
शू लागली आहे अशी.

'तर हे अश्वीनो'. उषेच्या प्रथम
प्रकाशाशी अश्वींच्या स्तुतीचा संबंध असा
आहे की, उषा ही त्यांची वहीण होय
असे ऋ. १. १८०. २ यांत सांगितले
आहे. आणि उषा जशी प्रातःधरी आहे
तसेच अश्वी देव सुद्धा प्रातःधर हात. सूक्त
३ मंत्र १ याजवरील टीप पाह्य. तेव्हां
उषा दिसू लागल्याबरोबर अश्वींचे आग-
मन झाले असे अनुमान सहज होते
म्हणून ऋषि म्हणतो की, आतां मला
त्यांची स्तुति करू या, कारण की त्यांचा
उदय झाला.

या मंत्राची धोजना 'महयज्ञ' म्ह-
णून जो अग्निप्रहनिवारणासाठी सं-
स्कार करितात त्यांत 'आवाहन' काळीं
म्हणजे देवांस आमंत्रण करण्याच्या हेतूनें
जे कर्म करितात त्यांत अश्वींचे आह्वान
म्हणजे बोलाविणे याजकडे आणि हव-
नाच्या वेळी म्हणजे देवांच्या नांवे आहु-

या दस्त्रा सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् ।

धिया देवा वसुविदा ॥ २ ॥

या । दस्त्रा । सिन्धुऽमातरा । मनोतरा । रयीणाम् ।

धिया । देवा । वसुविदा ॥ २ ॥

वच्यन्ते वां ककुहासो जूणीयामधि विष्टपि ।

यदा रथो विभिप्पतात् ॥ ३ ॥

वच्यन्ते । वाम् । ककुहासः । जूणीयाम् । अधि । विष्टपि ।

यत् । वाम् । रथः । विऽभिः । पतात् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. या (=यो) [युवां] दस्त्रा (=दस्त्री-महाकर्मकारिणी) सिन्धुमातरा (सिन्धु-मातरौ=समुद्रमातृकौ=अन्तरिक्षरूपात्समुद्रादुत्पन्नौ) रयीणां मनोतरा (=रयीणां मनोतरौ=धनानां दातारौ) [तथा] धिया (=कर्मणा) वसुविदा (=वसुविदौ=संपदां लब्धयितारौ) [एतादृशी] देवा (=देवौ) [रथः] ॥

३. हे अधिनो, यदा (=यदा) वां (=युवयो) रथः विभिः (=विसदृशैः पक्षिवत् शीघ्रैः अधिः) पतात् (=पतन्ति उत्पतति). [तदा] वां (=युवयोः) [ते] ककुहासः (=ककुभाः उच्छ्रिता) [अथाः] अधि जूणीयां विष्टपि (=जीर्णं स्वर्लोके=जीर्णवत् पतनोन्मुखे स्वर्गलोकस्य सार्त्ता) वच्यन्ते (=गच्छन्ति) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । हे अधिनो, यदा युवयो रथः पक्षिवद् आशुभिः उच्चैश्च युवयोरथैः उद्यमानः पक्षिवत् शीघ्रम् उत्पतति तदा युवयोस्तथा अत्युच्चतस्वलोके गच्छन्ति, न तु मनुष्यैः प्रयुक्ता अथा इव भूम्यां गच्छन्ति । अपि न युवयोस्तथा यस्यात्युच्चतमस्य स्वर्लोकस्योपरि गच्छन्ति स तेषां भारेण वेगेन च जीर्णस्य हर्म्यस्य तलमिव पतनोन्मुखो विभाति ॥

न्या अस्मीति द्योतिते समया अर्थीच्या नावं हवन करितात त्याजकडे; आणि अर्थीच्या नांवाने दीपा सकटे उडीद आणि भात यांचा बलि देतात त्याजकडेस केलेली आहे.

परंतु नवग्रहयज्ञांत अर्थीचा संबंध

स्वाभाविक नसतां ओढाताणाने आणि-ला आहे, इतकेंच नव्हे परंतु अर्थीचे आह्वान अथवा आहुतिप्रदान अथवा बलिप्रदान, यांशीं या मंत्राचा काहींच संबंध नाही. मात्र या मंत्रांत अर्थी शब्द आला आहे, इतकेंच.

२. जे [तुम्ही] पराक्रमी, [आणि] संपत्तीचे दाते [असे] सिंधु-पुत्र, [आणि] यजनकर्माच्या द्वा-रें द्रव्य संपादून देणारे [असे] दे-व [आहांत].

३. हे अश्वी [देव हो], जे-व्हां तुमचा रथ [तुमच्या] पक्षि-सम घोड्यांच्या योगानें [पक्ष्यांप्र-माणें] उडतो, [तेव्हां] तुमचे [ते] महान् [अश्व] जीर्ण झालेल्या स्व-र्लोकावरून [जणुं] जात अस-तात.

२. या मंत्रांत अश्वीची साधारण विशेषणें दिलां आहेत.

‘पराक्रमी’ = ‘दत्ता’. म्हणजे स-व्जन उपासकांचें कल्याण करणें, दुर्ज-नांचें पारिपत्य करणें इत्यादि पराक्रम करणारे. सूक्त ४२ मंत्र ५. याजवरील सायणभाष्य पाहा.

‘संपत्तीचे दाते’ = ‘मनोतरा रथी-णाम्’. क. ट. ८. १२ आणि त्याव-रील सायणभाष्य पाहा.

‘सिंधुपुत्र’ = ‘सिन्धुमातरा’. म्हणजे अंतरिक्षरूपी सिंधूत उगवणारे. (सूक्त ३. मंत्र १ यावरील टोप पाहा). अंत-रिक्षांत मेघरूपानें उदक भरलेलें असतें म्हणून त्याला समुद्र अथवा ‘सिन्धु’ असें वेदांत नांव आहे.

‘द्रव्य संपादून देणारे’ = ‘वसुविदा’. सू. १८ मंत्र २. याजवरील सायणभाष्य पाहा.

३. ह्या मंत्राचा भावार्थ असा आहे

2. Who [are] brave, sons of the ocean, givers of wealth, [and] gods who grant blessings [as the re-ward] of the sacrifice.

3. When your chariot flies by [means of] [your] [horses as swift as] birds, [those] proud steeds gal-lop on the ancient top of the highest heaven.

की. ‘हे अश्वी देव हो. जेव्हां तुमचे पक्ष्याप्रमाणें चपळ पण आकारानें महान् असे अश्व तुमचा रथ ओढितात. तेव्हां तो रथ जणुं काय एकाद्या पक्ष्याप्रमाणें आकाशांत मोठ्या झपाट्यानें उडतोसा दिसतो, आणि ते घोडे तरी साधारण घोड्यांप्रमाणें भूमीवर चालतात असें नाहीं. तर झुल्लोकाचा जो अत्युच्च भाग त्याव-रून जातात आणि त्यांचा भार आणि वेग इतका मोठा असतो कीं, ते झुल्लोका-च्या ज्या पाठीवरून चालतात ती ए-काद्या जीर्ण वाड्याच्या डळमळीत झाले-ल्या गच्चीप्रमाणें हालू लागते.’

‘पक्षिसम घोड्यांच्या योगानें’ = ‘विभिः’. अक्षरशः अर्थ, ‘पक्ष्यांच्या योगानें’ असा आहे. म्हणजे अश्वीचे घोडे इतके चपळ आहेत कीं ते जणुं काय पक्षीच होत.

‘[पक्ष्यांप्रमाणें] उडतो’ = ‘पतान्’. ‘पतान्’ हें ‘पत्’ धातूचें लेटवें रूप

हविषा ज्ञाने अपां पिपतिं पपुर्भिर्ग ।

पिता कुटुम्ब चर्षणिः ॥ ४ ॥

हविषा । ज्ञारः । अपाम् । पिपतिं । पपुर्भिः । नरा ।

पिता । कुटुम्ब । चर्षणिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

८. हे नरा (= नराः=शूरा) [अर्थिनो], पपुर्भिः (=पोषकः) अपां जारः (=अब्देवीनां जारः) कुटुम्ब (=कर्मणः=यज्ञकर्मणश्च) [च] चर्षणिः (=द्रष्टा=ज्ञानो) पतिः (=पालकः) [सूर्यः] हविषा (=अस्माभिर्दत्तं हविर्गन्तं) पिपतिं (=देवान् पूरयति) ॥

आहे. 'यत्' शब्दाच्या योगानें वर्तमान-
कालार्थी लेट् झाल्या आहे असें दिसतें.
असे प्रयोग साधारण संस्कृतांत अथवा
मराठींत येत नाहींत. पण लाटीन भाषा
ज्यांस येते त्यांस अशा प्रयोगांचो ओळख
एकदम पडेल. 'पत्' म्हणजे [पक्ष्याप्रमा-
णं] उडणें याजपासून 'पत्र' अथवा 'पतत्र'
(पंख) आणि 'पतत्रो' (पक्षी) हे शब्द
निघाले आहेत. 'रथ' उडतो 'असा' जो
प्रयोग केला आहे त्याचें तात्पर्य असें
कीं तो इतक्या झपाट्यानें 'जातो' कीं
त्याला 'चालतो' हें क्रियापद लावणें
कधीस योग्य वाटलें नाहीं, आणि त्याचें
तेंगमन आकाशांत होत असें जमिनीवर
नाहीं हें मुख्य कारण होय.

'महान्' = 'ककुहासः'. क. १.
१८१. ५; ५. ७३. १; ५. ७५. ४
आणि विशेषंकरून ४. ४४. २ हे मंत्र
आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पाहा.

'जोर्ण झालेल्या' = 'जूर्णायाम्'. क.

१. १८०. ५; १. १८४. ३; आणि ९.
८६. ४८ ज्यांजवरील सायणभाष्य पाहा.

'जात' अमतात = 'वच्यन्ते'. 'वच्'
हा धातु 'जाणें', 'धावणें', 'पळणें'
या अर्थी वेदांत वगच पांमळ आहे.
क. ९. २. २; ९. १०८. १०; ९.
१७. २ हे मंत्र आणि त्यांजवरील साय-
णभाष्य पाहा. प्रस्तुतच्या मंत्रांत 'वच्यते'
याचा अर्थ सायणाचार्य 'उच्यते' (=म्ह-
टलें जातें) असा करून निवाह करि-
तात; परंतु 'ककुह' शब्दाचा स्तुति
असा ते अर्थ करितात त्याचा इतर
टिकाणीं त्यांणींच महान्, मोठा, असा
विशेषणवत् अर्थ केला असून स्तुति
अशा अर्थी प्रयोगान्तर मांपडत नाहीं;
आणि या मंत्रांत 'वच्यते' आणि 'क-
कुह' यांचे नेहमींच अर्थ मोडून देण्या-
चो आवश्यकताहि कांहीं दिसत नाहीं.
या मंत्राचा अर्थ सायणाचार्य करि-
तात तो असा:—“हे अर्थिनो, तुमचा रथ

४. हे शूर [अश्वी देव] हो,
आपो [देवी]चा पोषक जार
[आणि] कर्माचा ज्ञानी पालक
[जो सूर्य तो] हवी[च्या योगा]-
ने [तुमची] वृत्ति करितो.

4. O brave [As'vins],
[the sun] the nourishing
lover of the Waters, and
the wise protector of the
[holy] work, nourishes [ye].

“ अनेक शस्त्रांनीं सविलेल्या स्वर्लोकीं
“ जेव्हां अश्वींच्या योगानें जातो तेव्हां

“ तुमच्या स्तुति आम्हांकडून गाइत्या
“ जातात. ”

४. हा मंत्र फार कठिण आहे. शब्द
तर सोपे आहेत, पण त्यांतून एका पदा-
चा अर्थ समजत नाही आणि सर्व
मंत्राचें पर्यवसान वस्तुतः कोणीकडे आहे
हें समजत नाही. आम्हीं अक्षरशः
अर्थ (बहुतकरून सायणांसच अनुसरून)
केला आहे. त्याचें तात्पर्य येणेंप्रमाणें:-
‘ हे अश्वीनो, आपोदेवी म्हणजे उदक-
रूप ज्या देवी त्यांचा जार म्हणजे पति
आणि कर्माचा जो महाज्ञानी पालक
असा सूर्य तो तुम्हांस व इतर सर्वांस
पोषितो, म्हणजे सूर्य उगवतांच आम्हीं
तुम्हांस हवि देतो तेणेंकरून तुमचें
पोषण होतें.’

या मंत्रांत ‘कुट’ शब्दाचा अर्थ
सायणांस अनुसरून ‘कर्म’ असा आ-
म्हीं केला आहे पण त्याला प्रयोगान्तरें
मिळत नाहीत. शिवाय ‘तृप्ति करितो’
(=‘पिपातें’) याचें कर्म सांगितलेलें
नाहीं. तेव्हां तोहि एक अडचण आहे.

आणि ‘आपो देवीचा’ जार तसा
‘कुटाचा’ पालक म्हणण्यापेक्षां पिता म्ह-
टल्यास खरा अर्थ मिळण्याचा संभव
अधिक दिसतो; पण ‘कुट’ म्हणजे काय.
अथवा कोण ? शिवाय ‘सूर्य तृप्ति क-
रितो’ असें म्हणण्यापेक्षां ‘अग्नि तृप्ति
करितो’ हें अधिक संभवतें. पण मग
‘आपो देवीचा जार’ हें अग्रीस. कसें
लागेल ? सूर्य उदकरूप देवीस आपल्या
किरणांनीं ओढून घेतो म्हणून त्यास तें
नांव शोभतें. एकंदरीत हा मंत्र कठिण
आहे.

पुढचा मंत्र सोमाविषयीं आहे. आणि
सोमाला उदकरूप देवीचा जार म्हणजे
पेय पदार्थांचा स्वामी असें म्हणणें साह-
जिक आहे. तेव्हां हाहि मंत्र सोमावि-
षयीं असेल काय ? पण ‘कुट’ च्या
ऐवजी ‘कूट’ (६=माया, कपट) असा
पाठ घेतल्याशिवाय विशेष लाभ नाही.

आदारो वाँ मतीनां नासत्या मवचसा ।

पातं सोमस्य धृष्णुया ॥ ५ ॥ ३३ ॥

आऽदारः । वाम् । मतीनाम् । नासत्या । मतऽवचसा ।

पातम् । सोमस्य । धृष्णुया ॥ ५ ॥ ३३ ॥

भाषायाम्.

५. हे नासत्या (=नासत्यी=सत्यवन्ती) मतवचसा (=मतवचसी=अभिमतस्तोत्री)
[अभिनी], [सोमो] वाँ (=युवयोः) मतीनां (=सुमतीनाम् अस्मदागुपासकानां
विषये याः प्रसन्ना बुद्ध्यस्तासाम्) आदारः (=आभिमुख्येन अपवर्ता उद्घाटयिता)
[भवति] । [तस्माद्] [युवां] धृष्णुया (=धर्षणशीलस्य=मदकरत्वेन तीव्रस्य)
सोमस्य (=अस्माभिरर्पितस्येतस्य सोमसस्य=तादृशं सोमं) पातं (=पिबतम्) ॥

धृष्णुयेति पदम् अव्ययप्रतिरूपकं सर्वास्वपि विभक्तिषु समानरूपं विशेषणमिति
द्रष्टव्यम् ॥

९. हे नासत्यानो, हे स्तुति-
श्रावक [अश्वीनो], [सोम हा]
तुमच्या प्रसादांचा प्रेरक [होय].
[तर तुम्ही] [हा] बळकट सोम
प्या.

5. O truthful [As'vins],
lovers of prayer, [the
Soma] throws your favours
open. Drink, [therefore],
[this] strong Soma.

५. भावार्थ:- 'हे अश्वी देवहो,
सोम तुम्हांस अर्पण केला म्हणजे तुमच्या
ज्या प्रसन्न बुद्धि त्या एकदम उघडून
अर्पण करणाऱ्याकडेस धांवतात; यास्तव
हा बळकट सोम तुम्हांस अर्पण केला
आहे तरी हा तुम्ही प्या.'

'नासत्यानो' = 'नासत्या=नासत्यी.'
नासत्य हें अश्वींचें नांव आहे. त्याचा
अर्थ 'असत्य नव्हेत ते' = 'सत्यरूप'
असा करण्याचा संप्रदाय आहे आणि
यास कांहीं बाध दिसत नाही. अश्वी हे
दोन देव वेदांत फार प्रसिद्ध आहेत
आणि त्यांजविषयीं वेदांत पुष्कळ सूक्ते
आहेत. असें असतां हि आणि साधारण
लोकांच्या उपासनेचे ते पात्रभूत असतां-
हि, त्यांचें 'नासत्य' म्हणजे 'सत्यरूप'
हें नांव वेदांत महाख्यात आहे. यावरून
दोन गोष्टी उघड होतात. १ ली, आपल्या
आर्य पूर्वजांची देवांविषयीं कल्पना आ-
मच्या कल्पनेहून अगदी भिन्न असे; ते
आपल्या देवांस चोरी करण्यांत कुशल,
लबाडी सांगून ठकविण्यांत हुशार, आ-
णि आपलीच भक्ति करणाऱ्या स्त्रियांवि-
षयीं अग्राज्य संबंध ठेवण्याविषयीं आणि
त्यांस रमविण्याविषयीं तत्पर होत असें

मानीत नसत. २ री, स्वताहा त्यांचा
अभिनवेश सत्याविषयीं मोठा असावा.
कारण जे गुण उत्तम उत्तम असें आपण
समजतो तेच देवाच्या अथवा देवांच्या
आंगीं आहेत असें आपण मानितो हा
नियम सर्वत्र लागू आहे.

'स्तुतिश्रावक' = 'मतवचसौ.' म्हणजे
स्तुति केलेली ऐकून घेणारे. अक्षरशः
अर्थ, स्तुति केलेली ज्यांस मान्य होते,
अमान्य होत नाहीं असे.

'प्रेरक' = 'आदारः.' अक्षरशः
अर्थ, 'उघडणारा,' 'उघडून सामोरे
करणारा.' अर्थात् 'आमच्याकडे पट्टि
होई असें करणारा,' 'प्रेरणार.'

'बळकट' = 'धृष्णुया.' म्हणजे
जो प्याल्यवर मोठा अमल येऊन
आंगांत सामर्थ्य आल्यासारखें भासतें.
'धृष्णुया' या रूपाविषयीं थोडासा वाद
आहे तो अस्त. ऋग्वेदांत हा शब्द
चवदा पंधरा मंत्रांत आला आहे; त्या
सर्व ठिकाणीं सायणाचार्य 'धर्षक,' 'ध-
र्षणशील' (म्ह० शुत्रूंचें अतिक्रमण किंवा
बराभव करण्याविषयीं शक्ति आहे
ज्यास तो) असा विशेषणार्थी अर्थ क-
रितात. परंतु 'धृष्णुया' हें तृतीयेसा-

या नः पीपरदधिना ज्योतिष्मती तमस्तिरः ।

तामस्मे रासाथामिषम् ॥ ६ ॥

या । नः । पीपरत् । अधिना । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः ।

ताम् । अस्मे इति । रासाथाम् । इषम् ॥ ६ ॥

आ नो नावा मतीनां यातं पाराय गन्तवे ।

युञ्जार्थामधिना रथम् ॥ ७ ॥

आ । नः । नावा । मतीनाम् । यातम् । पाराय । गन्तवे ।

युञ्जार्थाम् । अधिना । रथम् ॥ ७ ॥ "

भाषायाम्.

६. हे अधिना (=अश्विनौ), या ज्योतिष्मती (=वैपुन्यरूपप्रकाशवती) [इदं=अन्नादिसंपद] नः (=अस्मान्) तमस्तिरः (=दारिद्र्यरूपम् अन्धकारम् अति) पीपरत् (=पारयेत्) तां (=तादृशीम्) इषम् (=अन्नादिसंपदं) [युवाम्] अस्मे (=अस्मासु=अस्मभ्यं) रासाथां (=रातं=दक्षम्) ॥

७. [हे अश्विनौ], मतीनां नावा (=युवयोर्या अस्मद्विषयाः सुबुद्धयस्तद्रूपया नावा) पाराय गन्तवे (=पारं गन्तुं=वयं दारिद्र्यस्य पारं गच्छेमेति हेतोः) [युवां] नः (=अस्मान् प्रति) आयातम् (=आगच्छतम्) । हे अश्विनौ, रथं (=युवयो रथम्) [अत्रागन्तुं] युञ्जार्थां (=साथं कुरुतम्) ॥

रिखें रूप दिसतें यास्तव तें क्रियाविशेषण मानून 'जोरानें,' 'बळकट रीतीनें' असा कितीएक पाक्षिमात्य विद्वान् अर्थ करितात. पण सर्व स्थळें लक्ष्यपूर्वक शोधून पाहतां विशेषणवत् सायणांनीं केलेला अर्थ आम्हांस योग्य दिसतो.

यास्तव जरी अव्ययप्रतिरूपक आहे तरी अर्थ नेहमी विशेषणासारखा करावा हेंच योग्य दिसतें. यामप्रमाणेंच 'साधुया' शब्द 'साधु' (=चांगला) असा विशेषणार्थी योजिलेला आढळतो. पुढें ११ व्या मंत्रा-वरील 'चांगला' याविषयींची टीप पाहा.

६. हे अश्वी हो, जी लकल-
कीत [धनधान्यसंपत्ति] आम्हांस
[दारिद्र्यरूप] अंधकाराच्या पार
पाडील अशी धनधान्यसंपत्ति
[तुम्ही] आम्हांस द्या.

७. [हे अश्वीनो], तुमच्या
प्रसादरूप नावे[च्या योगा]नें [आ-
म्ही] [दारिद्र्याच्या] पार जावें
म्हणून [तुम्ही] आम्हांकडे ग.
हे अश्वीनो, तुम्ही [आपला] रथ
जोडा.

6. As'vins, give us that
brilliant affluence of food
that shall place us beyond
the darkness [of poverty].

7. Come unto us that
we may go to the other
end [of poverty] in the
boat of [your] favours.
Harness [your] car, O
As'vins.

६. सोमपान करून अश्वी प्रसन्न हो-
तात असें. पृथ्वीच्या मंत्रांत जाणविलें.
आतां कोणता प्रसाद आपणास पाहिजे
तें ऋषि सांगतो:- 'ज्या धनधान्याच्या
विपुलतेनें आमचें सर्व दारिद्र्य नाहीसैं
होईल आणि आमची प्रख्याति होईल
आणि दुःखाची भीति निवून जाईल
अशी धनधान्यसंपत्ति आम्हांस तुम्ही द्या.'

'लकलकीत' = 'ज्योतिष्मती.' हें
हेतुगर्भ विशेषण आहे. 'लकलकीत'
नसेल तर 'अंधकारा'च्या पार पाहूं श-
कणार नाहीं.

'अंधकाराच्या पार पाडील' = 'पीप-
रत् तमः तिरः.' 'तिरः' हें येथें सं-
योगी अव्यय आहे, 'पीपरत्' आणि
'तमः' यांच्यामधील संबंध दाखविणारें.

७. 'वरच्या मंत्रांत जो दारिद्र्यरूप
अंधकार सांगितला त्याच्या पार आम्हीं

तुमच्या कृपेच्या नावेत वसून जावें म्हणून
हे अश्वीनो, तुम्ही आम्हांप्रत या. आणि
निवा, आपला रथ जोडून इकडे द्या,'
असें तात्पर्य.

'तुमच्या प्रसादरूप नावेच्या योगानें' =
'नावा मतीनाम्.' या ठिकाणीं 'मति'
शब्दाचा प्रयोग 'सुमति' या शब्दाच्या
अर्थां झालेला आहे.

या मंत्राच्या पूर्वे दोन चरणांचा अर्थ
सायणाचार्य, "हे अश्वीनो, मतींच्या
"म्हजे स्तुतीच्या पार जाण्यासाठीं तु-
म्ही नावेतून वेधें आम्हांजवळ समुद्रां-
"तून या" असा करितात, आणि असें
जाणवितात कीं, अश्वीनीं समुद्रांतून ती-
रापर्यंत नावेतून यावे आणि मग रथांत
वसून जमिनीवरून यावें, अशी ऋषींची
प्रार्थना आहे. पण इतकी खटपट कर-
ण्याची आवश्यकता दिसत नाही. 'नावा

अरित्रं वां दिवस्पृथु तीर्थे सिन्धूनां रथः ।

धिया युयुज्ज इन्दवः ॥ ८ ॥

अरित्रम् । वाम् । दिवः । पृथु । तीर्थे । सिन्धूनाम् । रथः ।

धिया । युयुज्जे । इन्दवः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. [हे अभिनो], वां (= युवयोः) पृथु (= विस्तीर्णम्) अरित्रं (= रथवक्त्रं) दिवः (= शुलोकस्य) [तीर्थे] (= अवतरणप्रदेशे) [तिष्ठति], [वां] रथः सिन्धूनां (= स्यन्दनशीलानां मेघोदकानां = मेघोदकस्थलरूपस्य अन्तरिक्षस्य) [तीर्थे] (= अवतरणप्रदेशे = सीम्नि) [तिष्ठति], [अपि च] धिया (= अस्मत्कर्तृकेण अनेन यज्ञकर्मणा) इन्दवः युयुज्जे (= युयुजिरे = अथवा तस्मिन् रथे प्रयुक्ताः सन्ति) ॥

अत्र अभिनो रथस्य महिमा वर्ण्यते । स खलु दिव आरभ्य अन्तरिक्षपर्यन्तम् अन्तरिक्षादारभ्य पृथिवीपर्यन्तं च व्यापकोस्तीति, तथा एतादृशे रथे सोमरूपा अथा अस्माभिर्युक्ताः सन्ति, अतः कारणाद् हे अभिनो युवां शीघ्रम् आगच्छतमिति भावार्थः ॥

मतीनां' याचा अन्वय एकत्र केला म्हणजे सगळी अडचण दूर झाली. शिवाय अश्वीची प्रख्याति रथांत बसून जातात अशी आहे, नावेत बसून जातात अशी नाही, आणि ते समुद्राच्या मध्यभागी राहतात अशीहि त्यांची प्रख्याति नाही.

‘पार जावें म्हणून’ = ‘पाराय गन्तवे.’ अक्षरशः अर्थ ‘पैलतीराला जाण्यासाठी.’ ‘पाराय’ ही जी चतुर्थी ‘पार’ या द्वितीयेबद्दल येथे योजिली आहे, तिजविषयी सू. ४५, मं. ६ याजवर दिलेली टीप पहा.

हा जो ‘पार’ शब्द येथे वेदांत आढळतो तो फारकरून त्याच अर्थी अजूनहि साधारण मराठी भाषेत योजि-

तात. वेदांत ‘पैलतीर’ असा अर्थ आणि साधारण मराठींत ‘जेथे पैलतीरास पायांनी जावयास उतार असतो अशी नदीमधली वाट’ असा अर्थ आहे, विशेष भेद नाही. शब्द कधी मरत नाहीत असा जो सिद्धांत आहे त्याचें हें एक उदाहरण होय. आपले माळी साळी, कुणबी कोळी जेव्हां मराठी बोलतात तेव्हां प्राचीन ऋषि वेदमंत्र रचून ज्या पवित्र शब्दांनी अपरिमित सामर्थ्याने देवांची स्तुति गात, त्याच शब्दांनी आपण आपली वेडीवाकडी भाकत मोठा बोलत आहो असें किती-जणांस वाटत असेल बरें ?

८. [हे अश्वीनो], तुमचें विस्तीर्ण अरित्र बुलोकाच्या [कांठावर] [आणि] [तुमचा] रथ अंतरिक्षाच्या कांठावर [आहे]; [आणि या] [आमच्या] यजनकर्मांच्या योगानें [त्या रथास] [घोड्याऐवजीं] [आम्ही] सोमरस जोडिले आहेत.

८. हा मंत्र कठिण आहे. आम्हीं वर केलेल्या भाषांतराचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे अश्वीनो, तुमचा रथ इतका मोठा आहे कीं, त्याचा मागचा भाग बुलोकावर आहे, मधला भाग अंतरिक्षांत, आणि घोडे ज्या भागाला जोडितात तो भाग पृथ्वीवर आहे; आणि आमचे जे सोमरस हेच जणु घोडे तुमच्या रथास आम्हीं जोडिले आहेत; तर अशा मोठ्या रथांत वसून तुम्हीं लवकर या.'

'विस्तीर्ण अरित्र' = 'पृथु अरित्रम्.' 'अरित्र' याचा मूळचा अर्थ 'बला' (यैः कष्टिः पार्श्वतो बहिर्जलालोडने सति नीः शीघ्रं गच्छति तान्यरित्राणि = जीं लांकडें नावेच्या बाजूला बांधलेलीं असतात आणि जीं पाण्यांत हालविल्यानें नाव लवकर जाते त्यांचें नांव अरित्रें, सायणाचार्य क्र. १. ११६. ५, शिवाय क्र. १०:६ ३. १० पहा). पण रथाच्या कोणत्या भागास 'अरित्र' म्हणतात तें समजत नाहीं. मागच्या बाजूचा कांहीं भाग असावासें

8. Your vast aritra is on the border of Heaven, [and] [your] chariot [on that] of the firmament. Through [our] sacrifice the Somas are yoked [as horses] thereto.

दिसतें. सायणाचार्य (क्र. २. १८. १ याजवर) त्याचा अर्थ 'वक्त्र' असा करितात. तेथें रथास 'दशारित्र' (दहा अरित्रें, ज्यास आहेत तो) असें विशेषण दिलें आहे तें पाहा. पण 'वक्त्र' म्हणजे रथाचा कोणता भाग समजावयाचा हें मिश्रयानें सांगवत नाहीं.

'अंतरिक्षाच्या कांठावर' = 'तीर्थे सिन्धूनाम्' या ठिकाणीं तीर्थ शब्दाचा जो मूळचा अर्थ, 'उतरण्याची जागा,' 'किनारा' असा आहे तो आला आहे. या अर्थावरूनच 'घाट,' न्हाण्याची जी नदीच्या तीरावरील जागा ती, असा आमचा आलीकडचा अर्थ निघाला आहे. 'सिन्धु' शब्दाचा 'अंतरिक्ष' असा अर्थ केला त्याविषयीं सू. ३५. मं. ८ याजवरील 'अंतरिक्ष' याविषयींची टीप पहा.

'[या आमच्या] यजन कर्मांच्या योगानें.....सोमरस [घोड्याऐवजीं] आम्हीं जोडिले आहेत' = 'धिया युयुजे इन्दवः.' म्हणजे आम्ही स्तोत्रें म्हणून

दिवस्क्ववास इन्दवो वसु सिन्धूनां पदे ।

स्वं वन्नि कुह धित्सथः ॥ ९ ॥

दिवः । कण्वासः । इन्दवः । वसु । सिन्धूनाम् । पदे ।

स्वम् । वन्निम् । कुह । धित्सथः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हे कण्वाः (=कण्वपुत्राः), इन्दवः (=सोमाः) दिवः [पदे] (=शुलोक-
स्य स्थाने) वसु (=संपद) [च] सिन्धूनां (=मेघोदकरूपाणां नदीनाम्=अन्तरि-
क्षस्य) पदे (=स्थाने) [वर्तते] । [एवं सति] [हे अभिनौ], स्वं वन्नि (=यु-
ष्माकं शरीरं) कुह (=कुत्र) धित्सथः (=धातुं स्थापयितुम् इच्छथः) ?

सोमरस अर्पण करीत आहों ते पाहून तुम्ही धांवत या, जसे काय हे सोमरस तुमच्या रथास जोडलेले घोडेच होत. हें केवळ आलंकारिक. बोलणं आहे, हें सांगावयास नकोच. पण ध्यानांत ठेवण्याजोगी गोष्ट इतकी आहे कीं, प्राचीन ऋषि सर्व कार्यें मंत्रानें सिद्ध करीत, ते मंत्र म्हणत आणि ते म्हटल्याबरोबर मंत्र-सामर्थ्याच्या योगानें घोडे जोडले जात, रथ नसतां एकदम प्रगट होत, देव एकदम धांवून येत वगैरे ज्या कथा पुराणादिक ग्रंथांत प्रसिद्ध आहेत, आणि ज्या सत्या होत असें सगळे लोक आतां मानितात, त्या सर्व या मंत्रांत उक्त असलेल्या आलंकारिक भाषणावरून वाढत्या आहेत. पुराणादिकांत सांगितलेल्या अतिशयोक्ति जरी वेदांत नाहीत तथापि

वेदांचा साधेपणा, सरळपणा, त्यांची प्रसन्न वाणी आणि त्यांचा स्वाभाविक भाषणालंकार हे अद्वितीय होत.

ह्या मंत्राचें वृत्त गायत्री आहे. म्हणजे पहिले दोन चरण अनुष्टुप् वृत्ताप्रमाणें; तिसरा चरण मुळीच नाहीं, आणि अनुष्टुपाचा जो चवथा चरण तो ह्याचा तिसरा अथवा शेवटचा चरण होय. आणि बरोबर म्हणतां येण्यासाठीं 'सिन्धूनां' पद आहे तें 'सिन्धूनां' असें वाचलें पाहिजे, म्हणजे

अरिचं वां दिवस्पृथु ।

तीर्थे सिन्धूनां रथः ॥

।

धिया युयुज इन्दवः ॥

अशा प्रकारची वृत्तरचना वेदांत पुष्कळ रेंते.

९. हे कण्वांनो, सोमरसं गु-
लोकाच्या ठायीं [आणि] संपत्ति
अंतरिक्षाच्या ठायीं [भरली]
आहे.— [तर] [हे अश्वींनो],
[तुम्ही] आपलें शरीर कोठें ठेवूं
इच्छितां?

9. The Somas, O Kan-
vas, [are] [in the space]
of Heaven [and] wealth
in the space of the watery
skies.—Where [O As'vins],
do you wish to place [your]
own persons?

९. हाहि मंत्र सोपा नाही. यांत
पहिल्या अर्थांत कण्वांस (म्हणजे कवीचे
जे आम ऋषीबरोबर अश्वींच्या पूजेंत
गुंतले आहेत त्यांत) संबोधन करून
बोलणें आहे, आणि त्या बोलण्याचा अ-
तिनिकटसंबंध पुढच्या वाक्याशीं अस-
तां तें वाक्य अश्वींला संबोधून म्हटलें
आहे. पण असे परोक्षापरोक्षव्यत्यय
वेदांत बरेच असतात. पण ही गोष्ट
एकीकडे ठेविली तरी ऋचेचा सगळा
अर्थ नीट लागत नाही. परंतु जो ला-
म तो त्याचें तात्पर्य असें कीं, 'हे अश्वींनो,
सगळें आकाश आणि त्याजवरील गु-
लोक सगळा भरून गेला आहे, तर
तुम्ही आपलें शरीर कोठें ठेवाल ? गु-
लोक सोमांनीं भरला आहे, आणि
आकाश (अंतरिक्ष) संपत्तीनें भरलें
आहे. त्यांत तुमच्या शरीराला जागा
नाहीं.'

आतां काठिन्य इतकेंच कीं, गुलो-
कांत सोम आहेत आणि अंतरिक्षांत
संपत्ति आहे आणि ती त्या प्रदेशांम-

भरून टाकिताहेत म्हणजे काय ? 'इन्द्रवः'
आणि 'वसु' या शब्दांचा अर्थ अनु-
क्रमेंकरून 'सोम' आणि 'धन' असा होतो
याविषयी तर शंकाच नाही.

सायणाचार्यः— " हे कण्वपुत्रांनो,
" [अश्वींस असें पुसा कीं] 'गुलोका-
" पासून सूर्यकिरण [प्रादुर्भूत झाले],
" अंतरिक्षीं उषेचा प्रकाश [प्रादुर्भूत
" झाला] [तर अशा समर्थी] तुम्ही
" आपलें शरीर कोठें ठेवूं इच्छितां ? "

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षव्यत्ययाविषयीं समाधान
वस्तुतः असें आहे कीं कवीच्या मनांत
प्रथम 'दिवः कण्वास इन्द्रवो वसु
सिन्धूनां पदे । स्वं वव्रिम् अश्विना कुह
धित्सतः ? (= हे कण्वांनो, सोमरस
गुलोकाच्या ठायीं आणि संपत्ति अंत-
रिक्षाच्या ठायीं भरली आहे, तर आतां
अश्वी देव आपलें शरीर कोठें ठेवूं
इच्छितात ?) ' असें म्हणावयाचें होतें.
परंतु शेवटच्या चरणांत 'अश्विना' हें
कतृपद तर पाहिजे असताहि वृत्ताला
तितकीं अक्षरें जास्ती होऊं लागलीं,

अभूद् भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः ।

व्यख्यजिह्वयासितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

अभूत् । ऊम् इति । भाः । ऊम् इति । अंशवे । हिरण्यम् । प्रति । सूर्यः ।

वि । अख्यत् । जिह्वया । असितः ॥ १० ॥ ३४ ॥

अभूद् पारमेतवे पन्था ऋतस्य साधुया ।

अदंशि वि सुतिर्दिवः ॥ ११ ॥

अभूत् । ऊम् इति । पारम् । एतवे । पन्थाः । ऋतस्य । साधुया ।

अदंशि । वि । सुतिः । दिवः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. भाः (= उषसः प्रकाशः) अंशवे (= सोमाय = सोमपानार्थम्) अभूत् उ (= आविर्भूत एव), सूर्यः (= सूर्यो देवः) [अंशवे = सोमपानार्थं] हिरण्यं प्रति (= हिरण्यसदृशः) [अभूत् उ = आविर्भूत एव], [तथा] असितः (= कृष्णवर्त्मा अभिः) जिह्वया (= स्वकीयज्वालारूपया) [अंशवे = सोमपानार्थं] व्यख्यत् (= प्रकाशितवान्) ॥

पश्य पश्य सोमपानार्थम् उषा देवी जातोदयास्ति, पश्य पश्य हिरण्यप्रभो बाल-सूर्यः सोमपानार्थं जातोदयोस्ति, पश्य पश्य कृष्णवर्त्मा देवोभिरपि सोमपानार्थं स्वकीयज्वालारूपया जिह्वया प्रकाशितोस्तीति भावः ॥

११. पारम् एतवे (= दुःखस्य पारं गन्तुं) साधुया (= साधुभूतः) ऋतस्य पन्थाः (= सत्यभूतस्य यज्ञस्य मार्गः = सत्यभूतयज्ञरूपो मार्गः) अभूत् उ (= प्रादुर्भूत एव), दिवः सुतिः (= शुलोकस्य मार्गः = शुलोकाय गन्तुं योग्यो मार्गः) वि अदंशि (= विशेषेण दृष्टा) ॥

पश्य पश्य यज्ञरूपं सत्यधर्मं प्रवर्तयिता तेन च प्रवर्तनेन शुलोकं प्रति नेता उषः-सवित्रभीनाम् उदयरूपो मार्गः आविर्भूतोस्तीति भावगतम् ॥

यास्तव द्वितीय पुरुषी ' धित्सधः ' असा मांसं अनुरोधून् ' सिन्धूनां पदे ' असें प्रयोगं घातला.

पूर्वाह्न मंत्राप्रमाणे यांतहि वृत्तनिय-
अहून् वाचदे पाहिजे.

१०. हा पहा सोम[पाना]साठीं
[उषः]प्रकाश झाला, [हा पहा]
सुवर्णासारखा सूर्य [उगवला],
[हा पहा] कृष्ण[मार्ग] [अग्नि]
[आपल्या] जिभे[सहित] प्रगट
झाला आहे.

११. [दुःखाच्या] पैल तिरिं
जाण्यासाठी [हा] सत्यधर्माचा
चांगला मार्ग [प्रगट] झाला आहे
पहा. [ही] स्वर्गलोकाची वाट दि-
सू लागली आहे पहा.

10. Lo! the light [of
Ushas] has appeared for
the Soma, [lo] the gold-
like Sûrya (the sun) [has
manifested himself], the
black-[path] [Agni] has
risen !

11. Lo the good road
of the true religion for
crossing over [misery] has
manifested itself: [lo] the
path to heaven has become
visible.

१०. 'सोम[पाना]साठीं' = 'अं-
शवे.' क्र. ५. ३६. १; ६. १७. ११
हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य
पहा. इतरहि प्रमाणें पुष्कळ आहेत.
'सोम[पाना]साठीं' उषा उगवली असें
सांगण्याचें तात्पर्य असें की, उषःप्रभात
होतांच नित्य सोमरस अर्पण केला
जातो, म्हणून ऋषि असें कल्पितो की
उषा उगवली आहे ती सोमरस पिण्या-
करितांच उगवली आहे.

'कृष्ण[मार्ग] [अग्नि]' = 'अ-
सितः.' 'असित' शब्दानें अग्निच विव-
क्षित आहे असें सायणाचार्यच म्हणतात.
तो आपल्या जिह्वेसहित प्रगट झाला,
म्हणजे आपल्या ज्वालारूप जिह्वेनें सोम
पिण्याकरितां प्रज्वलित झाला असें
समजावयाचें.

वृत्तसुखार्थ हा मंत्र, "अभूदु भा उ
अंशवे हिरण्यं प्रति सूरिअः विभ्रख्यत्
जिह्वयासितः" असा वाचावा.

११. भावार्थः— 'उषं चा, आणि
बालसूर्याचा उदय आणि अग्नीचें प्रज्व-
लन हीं झालीं आहेत पाहा. हा जो
उदय तो यज्ञरूप सत्कर्माचा प्रवर्तक
आणि तोच स्वर्गलोकां आम्हांस घेऊन
जाणारा मार्गच जणु प्रगट झाला आहे.'

'वाट' = 'सुतिः.' क्र. १०. ३२.

७; १. ४२. ३; ८. ९१. १; १०.
८८. १५; ६. २४. ४; ९. ७८. २;
२. १३. १२ हे मंत्र आणि त्यांजवरील
सायणभाष्य पहा. या सर्व ठिकाणीं
'सुति'शब्दाचा प्रसिद्ध अर्थ 'मार्ग'
हाच सायणाचार्यानीं दिला आहे. असें
असतां या प्रस्तुत स्थळीं मात्र 'प्रकाश'

तत्तदिदंश्चिनोर्वो जग्निता प्रतिभूषति ।

मदे सोमस्य पिप्रतोः ॥ १२ ॥

तत्तत्तत् । इत् । अश्विनोः । अवः । जग्निता । प्रति । भूषति ।

मदे । सोमस्य । पिप्रतोः ॥ १२ ॥

वावसाना विवस्वति सोमस्य पीत्या गिरा ।

मनुष्वच्छंभू आगतम् ॥ १३ ॥

ववसाना । विवस्वति । सोमस्य । पीत्या । गिरा ।

मनुष्वत् । शंभू इति शंभू । आ । गतम् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१२. जग्निता (=स्तोता) तत् तत् (=पुनःपुनः कृतं) सोमस्य मदे (=सोमपानस्य हर्षे जाते सति) पिप्रतोः (=उपासकान् धनदानादिना पूरयतोः) अश्विनोः इत् (=अश्विदेवयोरेव) अवः (=अस्मदादिविषयकं रक्षणं) प्रतिभूषति (=प्रत्येकम् अलंकरोति=तदा तदा प्रशंसति) ॥

१३. हे शंभू (=कल्याणकारिणी) [अश्विनो] विवस्वति (=परिचरणवति यजमाने=परिचरणवत् उपासकस्य गृहे) वावसाना (=वावसानो=चिरवासकारिणी=उपासकस्य गृहे चिरकालपर्यन्तं निवासं कर्तुम् इच्छन्ती) [युवां] मनुष्वत् (=मनौ प्रजापती=प्रजापतेर्मनोरुहे पूर्वम् आगतवन्तौ तद्रत्) सोमस्य पीत्या (=सोमपानेन निमित्तेन=सोमपानार्थं) गिरा (=स्तुतिश्रवणार्थं च) आगतम् (=अत्र आगच्छतम्) ॥

असा अर्थे करून 'तेजस्वी सूर्याचा प्रकाश प्रगट झाला' असें ते शेवटच्या चरणार्चे भाष्य करितात.

या मंत्रावरून असें उघड होतें कीं, आपले पूर्वज आर्य प्रभूतकाळीं उठून देवांची स्तोत्रानें आणि हवीनें वगैरे उपासना करीत, आणि ती उपासना हा स्वर्गलोकीं जाण्याचा उत्तम मार्ग होय असें मागीत.

'चांगला' = 'साधुचा.' पूर्वी पांचव्या मंत्रावरील टीपेंत 'बळकट' या शब्दावर दिलेली टीप पाहा.

'सत्यधर्माचा.....मार्ग' = 'ऋतस्य पन्थाः.' क्र. १. १२८. २; ७. ४४. ५. आणि ८. १२. ३ हे मंत्र आणि मंत्रावरील भाष्य पाहा. शिवाय दुसरीं प्रमाणें पुष्कळ आहेत.

१२. अश्वीनीं अनेक वेळां केलेलें जें रक्षण तेंच कवि[जन] वाखाणीत असतात : जे अश्वी सोमाच्या हर्षात [उपासक लोकांचें] कल्याण करीत असतात.

१३. हे कल्याणकारक [अश्वी देव] हो, यजमानाच्या घरी वास करणारे [असे जे तुम्ही ते] सोम प्यावयाला [आणि] स्तोत्र [ऐकावया]ला मनुष्या येथें [येत होतां] तसे येथें या.

12. The singer glorifies the oft-repeated protection by the As'vins, who in the exhilaration of the Soma do good [to their worshippers].

13. Loving to tarry with the worshipper come hither, ye beneficent [As'vins], as [you did of yore] to [the house of Manu, to drink [our] Soma [and] to [hear] [our] prayer.

१२. भावार्थः— 'अश्वींचें माहात्म्य इतकें आहे कीं कविजन इतर देवाविषयीहि उदासीन होऊन त्यांनीं (अश्वीनीं) जें अनेक वेळां अनेक मनुष्यांचें संरक्षण केलें त्याविषयीचीच कीर्ति गात असतात; आणि हे अश्वीदेव सोम पिऊन प्रसन्न झाले म्हणजे ते आपल्या भक्तांस धनधान्य देऊन समृद्ध करितात.'

'अनेकवेळां केलेलें जें संरक्षण तें' = 'तत् तत् अवः'. अक्षरशः अर्थ 'तें तें संरक्षण'; म्हणजे जें जें अश्वीनीं केलें अशी प्रसिद्धि आहे तें तें.

'जे कल्याण करित असतात' = 'पिप्रतोः'. अक्षरशः अर्थ 'भरण करित असतात,' पोषण करित असतात. सोम पिऊन देव प्रसन्न होतात आणि सोमपानापासून झालेला जो हर्ष अथवा अम्मल त्याच्या योगानें उपासकांस इष्ट वस्तु-

चा लाभ करून देतात असें वेदांत जिकडे तिकडे सांगितले आहे.

१३. भावार्थः— 'हे कल्याणकारक अश्वीनो, उपासकांच्या घरी येऊन सोमपानाचें आणि स्तुतिश्रवणाचें सुख भोगित राहणें हें तुम्हांस आवडत असतें. तर तुम्ही पूर्वीं सर्वां मनुष्यांचा आदिपुरुष म्हणजे प्रजापति जो मनु त्याच्या येथें सोमपानार्थ आणि स्तुतिश्रवणार्थ जसे येत होतां तसे आज आमचे घरीं या.'

'कल्याणकारक' = 'शंभू'. हें विशेषण लक्षांत ठेवावें. आपले पूर्वेज आर्य आपल्या देवांस कूर, अनिष्टकारक, वातकी अथवा पट्टकीनें वगैरे जीव घेणारे असे मानीत नव्हते, तर कल्याण करणारे असे समजत याविषयीं पूर्वीं सांगितलेच आहे.

'यजमानाच्या घरी' = 'विवस्वति'.

युवोरुषा अनु श्रियं परिऽज्मनोरुपाचरत् ।

ऋतावनथो अक्तुभिः ॥ १४ ॥

युवोः । उषाः । अनु । श्रियम् । परिऽज्मनोः । उपऽआचरत् ।

ऋता । वनथः । अक्तुऽभिः ॥ १४ ॥

उभा पिबतमश्विनोभा नः शर्मं यच्छतम् ।

अविद्रियाभिरुतिभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

उभा । पिबतम् । अश्विना । उभा । नः । शर्मं । यच्छतम् ।

अविद्रियाभिः । उतिऽभिः ॥ १५ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

१४. [हे अश्विनौ,] परिज्मनोः (=परितो गन्तोः=सूर्याचन्द्रमसाविव विश्वं प्रदक्षिणीकुर्वतोः) युवोः (=युवयोः) श्रियम् अनु (=आगमनरूपं प्रकाशम् अनु=युवयोः प्रकाशमानाद् उदयाद् अनन्तरम्) उषाः उपाचरत् (=आगच्छति) । [युवां, हि] अक्तुभिः (=रात्रौ) [आपितानि] ऋता (=ऋतानि यज्ञगतानि हवींषि) वनथः (=कामयेथे) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । हे अश्विनौ, यद्यपि उषाः पूर्वस्मिन्नेव प्रातःकाले उदेति तथापि युवां तावत् तस्या अपि पूर्वमेव सति रात्र्या महत्यवशेषे उदिथः । युवां हि रात्रावर्पितं हविः कामयेथे नतूदितात् सूर्यादनन्तरम् आपितम् इति ॥

१५. हे अश्विनौ, उभा (=उभौ) [युवां] पिबतम् (=अस्माभिः आपितं सोमं पिबतम्), उभा (=उभावपि) नः (=अस्मभ्यम्) अविद्रियाभिः उतिभिः (=अनिन्दितैः संरक्षणैः सह) शर्मं (=सुखं) यच्छतं (=प्रयच्छतं=दत्तम्) ॥

अक्षरशः अर्थ 'यजमानाच्या येथें.' जसा एकाद्या पाहुण्याचा संस्कार झाल्यानें वगैरे तो पाहुणा प्रसन्न होतो, आणि यजमानाच्या घरीं फार दिवस राहूं इच्छितो. तसे अश्वीदेव हे राहूं इच्छितात असें तात्पर्य आहे.

'मनूच्या येथें' = 'मनुष्वत्.' सू. ४४ मं. ११ याजवरील टोप पहा. 'मनुष्वत्' म्हणजे 'मनुष्याप्रमाणें' (या) असाहि अर्थ संभवेल. पण आम्ही सायणांस अनुसरलो आहों.

१४. [विश्व]प्रदक्षिणा. करणारे [असे जे] तुम्ही [ते] प्रकाशल्यानंतर उषा [देवी] येत असते. तुम्हांस रात्री [केलेली] उपासना आवडते.

१५. हे अश्वी हो, तुम्ही उभयतां प्या, उभयतां उत्तम प्रसादांसहित आम्हांस सुख द्या.

14. After the bright appearance of ye that go round [the universe] the [Goddess] Ushas comes. Ye love oblations [offered] at night.

15. Drink ye both, Asvins, grant ye both happiness unto us with blameless favours.

१४. 'हे अश्वीनो, उषःकाल ज्ञाल्यावर अथवा सूर्योदय ज्ञाल्यावर दिलेलं हवि इतर देवांस जसें आवडतें तसें तुम्हांस आवडत नाही, उषःकाल होण्यापूर्वीच आणि अजून बरोच रात्र असतांहि दिलेलं जें हवि, तें तुम्हांस प्रिय असतें म्हणून तुम्ही उषेच्या पूर्वीच उगवत असतां, आणि तुम्ही उगवून गेल्यावर मग उषा उगवत असते,' असें तात्पर्य.

'प्रदक्षिणा करणारे' = 'परिजमनो'. अश्वी म्हणजे शुक्रासारिले मोठ्या पाहांटेस उगवणारे दोन तारे होत अथवा त्यासारिलेच कोणी देव होत अशाविषयीं पूर्वी सू. ३ मंत्र. १ याजवर टीप दिली आहे ती पाहा. जशी उषा देवी, अथवा जसे सूर्यचंद्र पृथिवीस प्रदक्षिणा करितात तसेच हे अश्वीदेव करितात असें कवीचें दृष्ट.

१५. हा मंत्र सूक्ताचा उपसंहार आहे. म्हणून ऋषीच्या मनांत जें मंगलवाचें आहे तें यांत मागितलें आहे. तें हें कीं,

दोनी अश्वीनीं येऊन ऋषीनें अर्पण केलेला सोम प्यावा, आणि ऋषीचें संरक्षण अशा रीतीनें करावें कीं त्याविषयीं कोणासहि निंदा करितां येऊं नये, आणि ऋषीला सुख व्हावें.

हा साधा, तथापि सुंदर मंत्र वाचून असा उद्गार येतो कीं, प्राचीन ऋषि भक्तिमान्, देवांविषयीं प्रांजल आणि आपल्या निर्बलत्वाविषयीं सज्जन असतांहि आपल्या पौराणिकांनीं त्यांस तपोबळानें देवांविषयीं उन्मत्त, देवांस लात मारणें इतके उद्धट आणि ज्ञानसागर आणि तपोबळान्या योगानें ऋद्धिसिद्धीचे नायक ऋसे बनविले आहेत पाहा! तेव्हां वेदाचा अर्थ मनुष्यास होणें नाही, आणि जो करूं लागेल त्याचें निसंतान होईल अशी समजूत सर्वत्र वळून देणें आणि त्याप्रमाणें वतणें, हें पौराणिकांस आणि त्यांच्या अनुयायींस अवश्य होय यांत संशय नाही.

सूक्तम् ४७.

कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । अश्विनौ देवता । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यः ।
द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युजः सतोबृहत्यः ।

अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमः ऋतावृधा ।

तमश्विना पिबतं तिरोअह्वयं धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ १ ॥

अयम् । वाम् । मधुमत्तमः । सुतः । सोमः । ऋतवृधा ।

तम् । अश्विना । पिबतम् । तिरः । अह्वयम् । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे ऋतावृधा (= ऋतावृधौ = यज्ञरूपेण सत्येन प्रवृद्धौ), मधुमत्तमः (= अति-
शयेन मधुरः) सुतः सोमः (= अभिषुतः सोमरसः) अयं वाम् (= अत्र युवाभ्यां =
युवयोरर्थे अत्र) [वर्तते] । तं तिरोअह्वयं (= पूर्वस्मिन् दिने अभिषुतं) [सोमं]
[युवां] पिबतम्, [अपि च] दाशुषे (= हविर्दत्तवते यजमानाय) रत्नानि (= उ-
त्तमानि धनानि) धत्तं (= प्रयच्छतम्) ॥

सूक्त ४७.

ऋषि—कण्वाचा पुत्र प्रस्कण्व
(जो पूर्वीच्या सूक्ताचा कर्ता तोच).
देवता—अश्वी देव. वृत्त विषम ऋ-
चांचें (म्हणजे १ ली, ३ री,
५ वी, इत्यादिकांचें) बृहती, आणि
सम ऋचांचें (२ री, ४ थी इत्या-
दिकांचें) सतोबृहती.

१. हे [यज्ञरूप] सत्याच्या
योगानें आनंद पावणारे [अश्वी]
हो, हा [पहा] तुम्हांसाठीं परम
मधुर सोमरस काढिला [आहे].
[तर] हे अश्वी हो, तो काल का-
ढिलेला [सोमरस] तुम्ही प्या
आणि उपासकाला धनें द्या.

HYMN 47.

To the *As'vins*. By *Praskanya*
the son of *Kanva*. Metre—the
Bṛhatī of those that are un-
even (i.e. 1, 3, 5, &c.) and the
Sato-bṛhatī of those that are
even (i.e. 2, 4, 6, &c.).

1. Here [is] the sweetest
Soma extracted for you, O
As'vins rejoicing in sacri-
fice. Drink that [Soma]
[which was] prepared yes-
terday [and] confer bles-
sings upon the sacrificer.

१. हेहि सूक्त अश्वी देवांविषयींच
आहे, आणि पूर्वसूक्ताच्या कर्त्याचेंच आहे.

या मंत्रांत कवि अश्वीस म्हणतो कीं,
' हा येथें फार गोड आणि उत्तम कालच
काढिलेला सोमरस तुम्हांस अर्पण केला
आहे; तर हे यज्ञापासून आनंद पावणारे
अश्वी हो, हा सोमरस तुम्ही प्या आणि
अर्पण करणाऱ्या आम्हांस उत्तम उत्तम
संपत्ति द्या.'

' [यज्ञरूप] सत्याच्या योगानें आनंद
पावणारे ' = ' ऋतावृष्टा. ' अक्षरार्थः अर्थ
' सत्याच्या योगानें वाढणारे ' अर्थ ' संतोष
पावणारे. ' आंमचे पूर्वज आर्य जी देवां-

ची उपासना करीत त्यास ते यज्ञ म्हण-
त. आणि तसा यज्ञ करून देवांस जें
भजणें त्यास ' ऋत ' (= सत्य) आणि
तद्विरुद्ध जें आचरण त्याला ते ' अनृत '
(= असत्य) असें म्हणत असत. आम्हां
जो येथें अर्थ केला आहे त्याविषयीं सू.
४४, मं. १४ याजवरील टीप पाहा.

' काल काढिलेला ' = ' तिरों अह्नः. '
सू. ४५ मं. १० याजवरील टीप पाहा.

या मंत्राचें वृत्त ' बृहती ' आहे. ' बृहती '
वृत्ताचें लक्षण असें आहे कीं, ' बृहती '
वृत्त म्हणजे अनुष्टुप छंदच समजावयाचा,
मात्र तिसऱ्या पादांत आठ अक्षरें न

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेना यातमश्विना ।

कर्वांसो वां ब्रह्म कृण्वन्त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवम् ॥ २ ॥

त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता । सुपेशसा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।
कर्वांसः । वाम् । ब्रह्म । कृण्वन्ति । अध्वरे । तेषाम् । सु । शृणुतम् ।
हवम् ॥ २ ॥

अश्विना मधुमत्तमं पातं सोममृतावृधा ।

अथाद्य दत्ता वसु बिभ्रता रथे दाश्वांसमुप गच्छतम् ॥ ३ ॥

अश्विना । मधुमत्तमम् । पातम् । सोमम् । ऋतुऽवृधा ।
अथ । अद्य । दत्ता । वसु । बिभ्रता । रथे । दाश्वांसम् । उप ।
गच्छतम् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे अश्विना (= अश्विनौ), [युवां] त्रिवन्धुरेण (: ईषारूपत्रिविधवन्ध-
नकाश्रयुक्तेन) त्रिवृता (= त्रिक्रोणेन) सुपेशसा (= शाभनरूपेण = सुन्दरेण) [यु-
वयो] रथेन आयातम् (= आगच्छतम्) । वां (= युवयोरर्थे) [हि] कर्वांसः
(= कर्वाः = कृण्वकुलोत्पन्ना मदादयः पुरुषा) [अस्मिन्] अध्वरे (= यागे) ब्रह्म
(= स्तोत्रं) कृण्वन्ति (= कुर्वन्ति = रचयन्ति) तेषां हवम् (= आह्वानं) सु (= सुष्ठु
= आदरेण) शृणुतम् ॥

३. हे ऋतावृधा (= ऋतावृधौ = यज्ञरूपेण सत्येन प्रवृद्धौ संतुष्टौ) अश्विना (अश्विनौ),
[इमं] मधुमत्तमम् (= अतिशयेन मधुरं) सोमं पातं (= पिबतम्), अथ (= अ-
पि च) हे दत्ता (= दत्तौ = महाकर्मकारिणी), रथे (= युष्माकं रथे) वसु (= धनं)
बिभ्रता (= बिभ्रतौ) [सन्तौ] अद्य दाश्वांसम् उप (= हविःप्रदं यजमानं प्रति)
गच्छतम् (= आगच्छतम्) ॥

येतां बारा येत असतात आणि हा जो
द्वादशाक्षरी तिसरा पाद तो ' वंशस्थ '
नांवाच्या अर्वाचीन वृत्ताच्या पादाप्रमाणे
वाचतां येतो. रघुवंशचा तिसरा सर्ग
वंशस्थवृत्तांत आहे.

एणि ज्या अनुष्टुप् मंत्रांत केवळ
चरण वर सांगितल्याप्रमाणे द्वाद-

शाक्षरी नसतां पहिला आणि तिसरा
हे दोनीही द्वादशाक्षरी चरण असतात
(अणि वंशस्थ पादाप्रमाणे वाचतां येतात)
त्यास ' सतोवृहती ' असें नांव आहे.
पुढचा मंत्र पाहा.

वृत्तातरोधाने ' तिरोअहङ्ग ' याबद्दल
' तिरोअङ्गिअ ' असें वाचलें पाहिजे.

२. हे अश्वी हो, तुम्ही. आपल्या तीन दांड्यांच्या त्रिकोणी, [आणि] सुंदर रथांत [बसून] या. [कारण कीं] कण्वकुलोत्पन्न जन [ह्या] यज्ञांत तुमचें स्तवन करीत आहेत; त्यांची हाक [तुम्ही] लक्ष लावून ऐका.

३. हे [यज्ञरूप] सत्याच्या योगानें आनंद पावणारे अश्वी हो, [हा] परम मधुर सोमरस [तुम्ही] प्या, आणि हे पराक्रमी [देव] हो, रथांत द्रव्य भरून घेऊन [तुम्ही] आज उपासकाप्रत या.

2. Come hither, [ye] As'vins, in your triangular [and] beautiful car of the three-fold pole. The Kanvas compose a hymn for you in the sacrifice; hear their invocation with attention.

3. O As'vins rejoicing in sacrifice, drink [this] sweetest Soma; and carrying wealth in [your] chariot come, mighty [As'vins], to the worshipper to-day.

२. भावार्थः— 'प्रसिद्ध कण्वकुलांत जन्मलेले जे आम्ही ते या यज्ञांत तुम्हांसाठीं स्तोत्र रचून गात आहों, यास्तव हे अश्वी देवहो, तुम्ही आपल्या तीन-दांडी आणि त्रिकोणी सुंदर रथांत बसून येथें या.'

'तीनदांड्यांच्या' = 'त्रिवन्धुरेण.' 'वन्धुर' म्हणजे आसापासून निघून जुकडापर्यंत पोहोंचणारी जी लांकडाची दांडी, आणि जीजवर सारथि म्हणजे गाडी हाकणारा बसत असतो ती. सू. ३४, मंत्र ९ पाहा. या दांडीवर बसून गाडी हाकण्याची चाल अजूनहि आहे.

'त्रिकोणी' = 'त्रिवृत्.' सू. ३४, मंत्र ९ पाहा.

या मंत्राचें वृत्त 'सतोबृहती' आहे. 'सतोबृहती' म्हणजे काय याविषयी पूर्वांत मंत्रावरची टीप पहा. वृत्तसुखासाठीं संहितेंत 'कण्वन्ति अध्वरे' असें वेगवेगळें वाचलें पाहिजे.

३. या मंत्रांत अर्थास अशी प्रार्थना आहे कीं आमी आपल्या पूर्वांत रथांत संपत्ति भरून घेऊन उपासकासाठीं ती आणावी आणि त्याणें अर्पण केलेला जो अति मधुर सोमरस तो प्यावा.

'[यज्ञरूप] सत्याच्या योगानें आनंद पावणारे' = 'ऋतावृथी.' सू. ४४, मंत्र १४ याजवरील टीप पहा.

त्रिसधस्थे बर्हिषि विश्ववेदसा मध्वा यज्ञं मिमिक्षतम् ।

कण्वांसो वां सुतसोमा अभिद्यवो युवां हवन्ते अश्विना ॥ ४ ॥

त्रिसधस्थे । बर्हिषि । विश्वऽवेदसा । मध्वा । यज्ञम् । मिमिक्षतम् ।

कण्वासः । वाम् । सुतऽसोमाः । अभिऽद्यवः । युवाम् । हवन्ते ।
अश्विना ॥ ४ ॥

याभिः कण्वमभिष्टिभिः प्रावतं युवमश्विना ।

ताभिः त्वस्माँ अवतं शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

याभिः । कण्वम् । अभिष्टिभिः । प्र । आवतम् । युवम् । अश्विना ।

ताभिः । सु । अस्मान् । अवतम् । शुभः । पती इति । पातम् ।

सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

४. हे विश्ववेदसा (= विश्ववेदसो = सर्वज्ञी) (अश्विनौ), [युवां] त्रिसधस्थे बर्हिषि (= कक्ष्यात्रयरूपेणास्तोर्णतया त्रिषु स्थानेष्ववस्थिते दर्भे) यज्ञं मध्वा (= मधुना) मिमिक्षतम् (= सेक्तुमिच्छतं = सिखतम्) * कण्वासः (= कण्वाः = कण्वकुलोत्पन्ना मदादयः पुरुषा) [हि] वां (= युवयोरर्थे) सुतसोमाः (= अभिषुतसोमाः) [सन्तः], अभिद्यवः (= अभिगतदीप्तयः = तेजस्विनः) [सन्तः], हे अश्विना (= अश्विनौ), युवां हवन्ते (= आह्वयन्ते) * ॥

५. हे अश्विना (= अश्वितौ), याभिः अभिष्टिभिः (= रक्षाभिः) युवं (= युवां) कण्वम् (= अस्मत्कुलस्य आदिपुरुषं महावै) प्रावतं (= रक्षितवन्तौ), ताभिः हे शुभस्पती (= कल्याणाधिपती), अस्मान् (= कण्वकुलोत्पन्नान् पुरुषान्) सु (= सुष्ठु) अवतं (= रक्षतम्), [अपि च] हे ऋतावृधा (= ऋतावृधौ = यज्ञरूपेण सत्येन प्रवृद्धौ) [अश्विनौ] [इमं सोमं] पातं (= पिबतम्) ॥

४. हे सर्वज्ञ [अश्वी] हो, त्रिस्थली दर्भावर तुम्ही मधानें [आमचा] यज्ञ भिजवा. हे अश्वी [देव] हो, कण्वकुलोत्पन्न तेजस्वी जन तुम्हांकरितां सोमरस काढून तुम्हांस हाक मारीत आहेत.

५. हे अश्वी हो, ज्या रुपावलोकनांनीं तुम्ही कण्वाला रक्षिते झालां त्याच रुपावलोकनांनीं, हे कल्याणाचे अधिपती हो, आम्हांस तुम्ही संरक्षा; [आणि] हे यज्ञानें आनंद पावणारे अश्वी हो, [हा आमचा] सोमरस प्या.

4. Sprinkle with honey the sacrifice, O omniscient [As'vins], on the three-fold Kus'a-[grass]. The bright Kanvas, having extracted the Soma for you, are, As'vins, invoking you.

5. With those kindnesses with which, As'vins, you did protect Kanva, protect us well, lords of bliss, [and] O [gods] rejoicing in sacrifice, drink [our] Soma.

४. भावार्थ:—‘हे अश्वीनो, प्रसिद्ध कण्वकुळांत उत्पन्न झालेले आम्ही सोम काढून तुमचें आह्वान करीत आहों, तैर तुम्ही या, आणि तीन ठिकाणीं आंथरलेले जे दर्भ त्यावर बसून आमचा यज्ञ तुमच्याजवळ असलेल्या मधून गोड करा.’

‘त्रिस्थळो दर्भावर’ = ‘त्रिस्थथे बांहीवि.’ म्हणजे तिघांस बसण्यास जागा होईल अशा रीतीनें आंथरलेल्या दर्भावर बसून. सर्व देवांस दर्भ आंथरतेवेळीं तिघांस जागा होई अशा रीतीनें आंथरीत अशाविषयीं कांठें सांगितलेलें आढळत नाही. तेव्हां अशा प्रकारचे दर्भ ‘तीज-चाक्री’ ‘त्रिकोणी’ रथांत बसून ‘तीनदा’ संपत्ति वाढून आणणारे, आणि ‘तीनदा’ प्रार्थना ग्रहण करून घेणारे, आणि ‘तीनदा’ अन्नसंपत्ति देणारे जे अश्वी देव त्यासाठींच तीन आसनें होत अशा

रीतीनें दर्भ आंथरीत असें दिसतें. सू. ३४, मं. ५-१२ पाहा.

‘मधानें यज्ञ भिजवा’ = ‘मध्वा यज्ञं मिमिक्षतम्.’ सू. ३४, मं. ३ आणि त्याजवरील टीप पाहा. अश्वी देव आपल्या रथांत मधु घेऊन येतात असें वेदांत सांगितले आहे.

‘कण्वकुलोत्पन्न तेजस्वी जन’ = ‘अभिद्यवः कण्वासः.’ म्हणजे शुचिर्भूत, आणि लखलखीत कांतीचे जे कण्वकुळांत उत्पन्न झालेले आम्ही ते. हा अर्थ आम्ही सायणांस अनुसरूनच केला आहे. कितीएक पाश्चात्य विद्वान् ‘अभिद्यवः’ याचा ‘तेजस्वी’ असा अर्थ न करितां स्वर्गाकडेस नेत्र लावून राहिलेले (याम् अभि पश्यन्तः) असें विशेषण करितात. परंतु ‘अभिद्यु’ हा शब्द ज्यांत येतो अशीं ऋग्वेदातील सर्व स्थळे काढून

सुदासे दद्या वसु बिभ्रता रथे पृक्षो वहतमश्विना ।

रयिं समुद्रादुत वा दिवस्पृश्यस्मे धत्तं पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

सु० दासे । दद्या । वसु । बिभ्रता । रथे । पृक्षः । वहतम् । अश्विना ।

रयिम् । समुद्रात् । उत । वा । दिवः । परि । अस्मे इति । धत्तम् ।

पुरुस्पृहम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे दद्या (=दत्तौ=शत्रूणाम् उपक्षपयितारी) अश्विना (=अश्विनौ), सुदासे (=पिजवनपुत्राय एतन्नामकाय राज्ञे) [युवयो] रथे वसु (=अन्नादिसंपदं) बिभ्रता (=बिभ्रतौ=धारयन्तौ) [सन्तौ] [युवां] पृक्षः (=अन्नानि=अन्नविपुल्यम्) [अ]वहतम् (=आनीतवन्तौ) । [तौ युवां] समुद्रात् (=अन्तरिक्षात्) उत वा (=अथवा) दिवस्पृशि (=शुलोकात्) पुरुस्पृहं (=बहुभिः स्पृहणीयं) रयिं (=संपदम्) अस्मे (=अस्मासु=अस्मभ्यं) धत्तं (=स्थापयतम्=आनीय प्रयच्छतम्) ॥

पाहाता आम्हांस सायणाचार्यांच अर्थ खरा दिसतो. त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें 'अभियु' म्हणजे ज्यांच्या प्रकाशाची प्रभावळ आहे, अर्थात् जे 'तेजस्वी' होत ते. हा अर्थ बहुतकरून सर्व स्थळां जुळतो. ऋग्वेदांत 'अभियु' हें विशेषण बहुतकरून देवांस लाविलेले आढळते. त्याचा अर्थ 'प्रभावळवित' म्हणजे ज्याच्या आसपास कांतोची प्रभावळ आहे तो.

५. प्रस्कण्व ऋषि म्हणतो कीं, 'हे अश्वीहो, आमचा मूळपुरुष कण्व ऋषि यांचें अनेक प्रसंगीं तुम्हीं आपल्या कृपेनें संरक्षण पूर्वीं केलें; तीं जशीं तुमची उपासना करीत असे तशी त्याचे वंशज आम्हीहि करीत आहों. तर हे कल्याणकारी, आणि यज्ञापासून आनंद पावणारे अश्वीदेव हो, तुम्ही हा आमचा सोमरस

प्या, आणि कण्वाचें संरक्षण केलें तसेंच आमचेंहि संरक्षण उत्तम रीतीनें करा.'

या सूक्ताचा कर्ता कण्वकुळांतील प्रस्कण्व आहे हें लक्ष्यांत ठेविलें तर या मंत्रावरून असें अनुमान काढावयाचें कीं, अश्वी देवांची कण्वकुळांत वंशपरंपरेनें उपासना होत असे. आलीकडे तरी कोणो मनुष्य आपल्या कुळदेवतेला मानत करून ध्यावयाची असली म्हणजे आमच्या वाडवडिलांचें संरक्षण केलें तसेंच आमचेंहि कर अशी प्रार्थना करण्याची चाल आहे.

या मंत्रावरून आपल्या आर्य पूर्वजांची देवीविषयीं भक्ति, श्रद्धा आणि वाडवडिलांचें संरक्षण केलें त्याप्रमाणें आपलेंहि संरक्षण देव करितील असा मोठा भरंवसा उघड दिसून येतो.

६. हे पराक्रमशाली अश्वी [देव] हो, तुम्ही सुदास [राजा]-
साठी धनधान्यसंपत्ति रथांत भ-
रून घेऊन आलां; [तर] ज्याची
इच्छा सर्वांनीं करावी असें वैभव
अंतरिक्षांतून अथवा दुलोकांतून
[आणून] तुम्ही आम्हांस द्या.

6. Carrying wealth in
[your] chariot you brought,
valiant As'vins, affluence
to Sudās. Grant us [then],
either from the sky or from
the heaven wealth that
many may envy.

या मंत्राचें वृत्त 'वृहतो' आहे. वृत्त-
नियमानुरोधानें तिसरा चरण 'ताभिः
सु अस्मान् अवतं शुभस्पती' असा पद-

पाठांत असल्याप्रमाणें संहितेंत वाचावा
म्हणजे वंशस्थपादाप्रमाणें लागेल.

६. या मंत्रांत ऋषि म्हणता कीं, हे
अर्थीनो, तुम्ही 'सुदास' म्हणून जो पिज-
वनाचा प्रसिद्ध पुत्र राजा होऊन गेला
त्याला शत्रूंनीं युद्धप्रसंगी यश देऊन तुम्ही
आपल्या रथांतून अन्नादि संपत्ति भरून
आणून देत होतां, त्याप्रमाणेंच आज आ-
म्हांसहि सकळांच्या मनांत भरण्याजोगी
संपत्ति द्या, मग ती तुम्ही आकाशांतून
आणा, अथवा स्वर्गांतून आणा. तुमचा
रथ आकाशांतून जसा फिरतो तसा
स्वर्गलोकांतहि फिरत असतो.

सुदास या नांवाचा एक प्रसिद्ध राजा
वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितला आहे.
त्याच्या नापाचें नांव 'पिजवन' अथवा
'दिवोदास.' (ऋ. ७. १८. २५ आणि
त्याजवरील सायणभाष्य पहा). तो 'वृद्ध'
म्हणून कोणी लोक होते त्यांचा राजा
होता, आणि वसिष्ठ त्या तृप्त्या पुरो-
हित झाला त्या दिवसापासून ते प्रसिद्धीस
आले वगैरें ऋग्वेदांत सांगितलें आहे.

हा सुदास राजा कोणी दाहा राजांबरोबर
लढत असतां त्याला इंद्रानें साहाय्य केलें
आणि त्यामुळें तो यशस्वी झाला असें
ऋ. ७. १८ इत्यादिक सूक्तांत सांगितलें
आहे.

'तुम्ही सुदास [राजा] साठी धनधा-
न्यसंपत्ति रथांत भरून घेऊन आलां'=
'सुदासे वसु विभ्रता रथे पृक्षो वहतम्.'
अक्षरशः अर्थ, 'सुदासासाठीं रथांत
धन भरून अन्न घेऊन आलां,' म्हणजे,
'अन्नरूप धन सुदासासाठीं रथांत भरून
घेऊन आलां.'

'अंतरिक्षांतून' = 'समुद्रातून.' येथें
अंतरिक्षास 'समुद्र' असें नांव दिलेलें
ध्यानांत ठेवावें. सागरांत जसा पाण्याचा
संचय असतो तसा अंतरिक्षांत मेघोदक-
रूपानें पाण्याचा संचय असतो म्हणून
'अंतरिक्षासहि समुद्र नांव पडलें' आहे.
सू. ३४, मं. ६ याजवरील 'अंतरिक्ष',
या शब्दाविषयीची टीप पाहा, आणि सू.

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अधि.तुर्वशे ।

अतो रथेन सुवृता न आ गतं साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ ७ ॥

यत् । नासत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः । अधि । तुर्वशे ।

अतः । रथेन । सुऽवृता । नः । आ । गतम् । साकम् । सूर्यस्य ।

रश्मिभिः ॥ ७ ॥

अर्वाश्वा वां सप्तयोऽध्वरश्चियो वहन्तु सवनेदुप ।

इषं पृश्नन्तां सुकृते सुदानवे आ वहिः सीदन्तं नरा ॥ ८ ॥

अर्वाश्वा । वाम् । सप्तयः । अध्वरऽश्चियः । वहन्तु । सवना । इत् । उप ।

इषम् । पृश्नन्ता । सुऽकृते । सुऽदानवे । आ । वहिः । सीदन्तम् ।

नरा ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

७. हे नासत्या (=असत्यरहितौ) [अश्विनौ], यद् (=यद्यपि) [युवां] परावति (=दूरदेशे) [स्थः] यद्वा (=अथवा यद्यपि) अधि तुर्वशे (=एतन्नाम्नः कस्यचित् प्रसिद्धस्य उपासकस्य ग्रहे) [समीपे] स्थः, तदपि अतः (=तस्माद् दूरप्रदेशात् अथवा तुर्वशग्रहात्) सुवृता रथेन (=शोभनवर्तनं युवयो रथमधिष्ठय) सूर्यस्य रश्मिभिः साकं (=सूर्यप्रकाशोदयकाले, सूर्यतेजोयुक्तौ वा), नः (=अस्मान् प्रति) आगतम् (=आगच्छतम्) ॥

८. [हे अश्विनौ,] अध्वरश्चियः (=यागसेविनः=नित्यमेव यज्ञं प्रति गन्तारो) [युवयोः] सप्तयः (=अश्वाः) वां (=युवां) सवना [नि]इत् उप (=सवनानां समीपमेव) अर्वाश्वा वहन्तु (=अर्वाश्वा वहन्तु=अर्वाग् वहन्तु=आवहन्तु) । सुकृते (=सुकर्मकारिणे) सुदानवे (=शोभनहविर्दानयुक्ताय) [यजमानाय] इषं पृश्नन्ता (=अन्नं पृश्नन्तैः=धान्यादिसंपदं पूरयन्तौ=ददतौ) [युवां] हे नरा (=नरी=भूरौ) [अश्विनौ], वहिः आसीदन्तम् (=आगतेभ्यो दर्भासनोपरि निषीदन्तम्) ॥

३५, मंत्र ८ याजवलील 'अंतरिक्ष' । मुळें पहिला चरण वंशस्थाप्रमाणें लागावा दावरीची टीप पाहा. म्हणून 'सुदासे' यांतील 'से' म्हस्व या मंत्राचें वृत्त सतोवृहती असल्या- वाचावी.

७. हे सत्यवंत अश्वी हो, [तुम्ही] दूर अंतरावर [असा], किंवा तुर्वशाजवळ असा, — तेथून [तुम्ही] [आपल्या] चांगला फिरणाऱ्या रथांत [बसून] सूर्याच्या किरणांबरोबर आम्हांकडेस या.

८. [हे अश्वी देव हो,] तुमचे यज्ञगामी अश्व तुम्हांला थेट आमच्या यज्ञांकडेस घेऊन येओत. सत्कृत्ये करणाऱ्याला [आणि] चांगले हवि अर्पण करणाऱ्याला धनधान्य देणारे [जे तुम्ही ते] [शूर अश्वी] हो, इकडे [येऊन] [आमच्या या] दर्भावर बसा.

7. Whether you are, O truthful As'vins, far off at a distance or [near] with Turvas'a, come [ye] thence unto us in [your] easy-rolling car, to-gether with the rays of the sun.

8. May [your] horses, accustomed to repair to sacrifices, bring you hither direct to our sacrifices. Bestowers of food upon the doer of good deeds [and] upon the giver of good gifts, come brave [As'vins], and sit upon the kus'a-[grass].

७. यांत अश्वींस अशी प्रार्थना आहुती, 'ते आकाश, गुलोक इत्यादि दूर प्रदेशांत असोत अथवा पृथ्वीवर त्यांच्या 'तुर्वशादि' प्रिय उपासकांच्या घरी असोत, कोठें असतील तेथून आपल्या चपळ रथांत बसून सूर्यकिरणांबरोबर सूक्तकवी प्रस्कृण्व ऋषीजवळ यावे'.

'तुर्वशाजवळ' = 'अधि तुर्वशे'. ऋ. ८. ४. १ पाहा. 'तुर्वश' नांवाचा कोणीएक मनुष्य ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणी सांगितला आहे तो 'वसिष्ठ', 'अंगिरस्' इत्यादिकांप्रमाणे एका ऋषीचा मूळ पुरुष असावा असें आढळते. आणि प्रस्तुत मंत्रांत तरी 'तुर्वशाजवळ' म्हणजे 'तुर्वश' कुळांत जन्मलेल्या लोकांच्या घरी असाच अर्थ इष्ट आहे. 'तुर्वशांचे घरी न राहातां आम्हां कणांचे

घरी ये' असें मंत्रकर्त्याचें विवक्षित. सू. ३६, मंत्र १८ पाहा.

'चांगला फिरणाऱ्या रथांत बसून' = 'सुवृता रथेन'. म्हणजे ज्या रथाची चाकें शीघ्रगामी होत. अश्वींच्या रथाविषयी पूर्वी पुष्कळ सांगितलेंच आहे.

'सूर्याच्या किरणांबरोबर' = 'साकं सूर्यस्य रश्मिभिः'. म्हणजे सूर्योदयकाळीं असें सायणाचार्य म्हणतात. परंतु अश्वी येण्याचा काल सूर्योदयापूर्वी फार वेळ असतो असें इतर ठिकाणी सांगितलें आहे; यास्तव 'सूर्यकिरणांबरोबर' म्हणजे सूर्योदयापूर्वी ज्या कोमल प्रकाशानें दिशा प्राकृतात त्या प्रकाशासहित असें कवीचें दृष्टा दिसतें. अथवा सूर्याचें जें तेज तेणें करून युक्त म्हणजे सूर्याच्या किरणांप्रमाणें लसलसत रथांत बसून असेंहि संभ-

तेन नासत्या गतं रथेन सूर्यत्वचा ।

येन शश्वद्दुहयुर्दाशुषे वसु मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ९ ॥

तेन । नासत्या । आ । गतम् । रथेन । सूर्यत्वचा ।

येन । शश्वत् । ऊहयुः । दाशुषे । वसु । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हे नासत्या (=असत्यरहितौ) [अश्विनौ], येन [रथेन] [युवां] शश्वत् सदा (=सर्वदा) दाशुषे (=हविर्दत्तवते यजमानाय) वसु (=धनम्) ऊहयुः (=प्रापितवन्तौ=प्रापयथः) तेन सूर्यत्वचा (=सूर्यवद्भासमानेन) रथेन (=तं युवयो रथमधिष्ठाय) मध्वः सोमस्य पीतये (=मधुरस्य सोमस्य पानाय) आगतम् (=आगच्छतम्) ॥

वतें. पुढें नववा मंत्र आणि त्याजवरील टीप पाहा.

या मंत्रांत 'रथेन' हें पद आहे त्याचा 'न' ओढून दीर्घ झटला म्हणजे तिसरा चरण वंशस्थाप्रमाणें लागेल.

८. अश्वींस अशी प्रार्थना आहे कीं, 'हे अश्वीनो, तुमच्या रथाचे घोडे नवीन आहेत अथवा त्यांस मार्ग टाऊक नाहीं असं नाहीं; ते नियशः यज्ञाप्रत जाणारे आहेत. यास्तव ते आज तुम्हांस येथें आणोत, आणि मार्गांत दुसऱ्या कोणत्याहि उपासकाजवळ येऊन न जाओत, थेट आमच्याच यज्ञाकडेच येऊन येओत, आणि तुम्ही येऊन तुम्हांसाठीं आम्ही कुशासन आंधरलें आहे त्याजवर वसा, कारण कीं सुकृत्यें आणि सुसेवा करणाऱ्या उपासकांस तुम्ही धनधान्यसंपत्तीनें भरून टाकणारे आहां.'

'यज्ञगामी' = 'अध्वरथियः'. म्हणजे

यज्ञाप्रत जात असणारे. हा सायणांनीं केलेला अर्थ योग्य आहे. 'यज्ञाला शोभविणारे' असा जो कितोएक पाश्चिमात्य विद्वान् अर्थ करितात तो निराधार दिसतो.

'येऊन येओत' = 'अर्वाञ्चा वहन्तु.'

म्ह. ३४ मं. १२ याजवरील टीप पाहा.

'धनधान्य देणारे' = 'इषं पृच्छन्तौ.'

अक्षरशः अर्थ 'अन्न भरपूर करणारे'.

क्र. ६. ६८. ८; ८. ५. ३६ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

वृत्तसुखासाठीं प्रथम चरण,

अर्वाञ्चां वां सप्तयौ अध्वरथियः

असा, आणि तिसरा चरण,

इषं पृच्छन्ता सुकृते सुदानवे

असा म्हणावा; म्हणजे 'चा' 'यो' 'पृ' हीं

अक्षरे दीर्घ असतां हि -ह्रस्व म्हणावीं,

आणि तसें केलें असतां सतोबृहती छं-

दास इष्ट असत्याप्रमाणें वंशस्थवृत्ताप्र-

माणें लागतील.

९. हे सत्यवंत [अश्वी] हो, [तुम्ही] ज्या रथांत [भरून] उपासकासाठीं नित्य धन आणीत असतां त्या सूर्याप्रमाणें तेजःपुंज [तुमच्या] रथांत [बसून] [तुम्ही] मधुर सोमरस पिण्याकरितां या.

9. In that car, bright as the sun, truthful [As'-vins], in which you ever bring wealth to the worshipper, come hither to drink the sweet Soma.

९. ज्या तेजःपुंज रथांत अश्वी बसून आले म्हणजे उपासकाला धनप्राप्ति होते, त्या रथांत बसून अश्वींनीं भ्रातृत्वां आणि आपण अर्पण केलेला गोड सोमरस प्यावा, अशी प्रस्कण्व या मंत्रांत प्रार्थना करीत आहे.

‘नित्य आणीत असतां’ = ‘शश्वत् ऊहयुः.’ अक्षरशः अर्थ ‘नित्य आणिते झालां आहां.’ वेदांत रीतिवर्तमान काळाच्या ऐवजीं पूर्णवर्तमान काळाचा प्रयोग होत असतो, असें पूर्वी सांगितलेंच आहे.

‘सूर्याप्रमाणें तेजःपुंज’ = ‘सूर्यत्वचा.’ अक्षरशः अर्थ सूर्याप्रमाणें कांति आहे ज्याची. ऋ ८. ८. २ आणि त्याजवरील सायणभाष्य पाहा.

हा मंत्र वृत्तसुखासाठीं खालीं लिहिल्याप्रमाणें म्हणावा, म्हणजे वृत्ताचें स्वरें स्वरूप दृष्टीस पडेल:—

‘तेन नासत्या आगतं ।

रथेन सूरिअत्त्वचा ।

येन शश्वदूहयुर्दशुषे वसु ।

, मध्वः सोमस्य पीतये ।’

उक्थेभिर्वागवसे पुरुवसू अकैश्च त्रि ह्वयामहे ।

शश्वत्कण्वानां सदसि प्रिये हि कं सोमं पपथुरश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

उक्थेभिः । अर्वाक् । अवसे । पुरुवसू इति पुरुवसू । अकैः । च ।

नि । ह्वयामहे ।

शश्वत् । कण्वानाम् । सदसि । प्रिये । हि । कम् । सोमम् । पपथुः ।

अश्विना ॥ १० ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१०. [वयम्] उक्थेभिः (= उक्थैः = स्तोत्रैः) अकैश्च (= गायनैश्च) पुरुवसू (= प्रभूतधनौ) [अश्विनौ] अवसे (= अस्मद्रक्षणाय) अर्वाक् निह्वयामहे (= अवागच्छतम् इति नितराम् आह्वयामः) । हि (= यस्मात् कारणात्) हे अश्विना (= अश्विनौ), [युवां] शश्वत् (= सर्वदा) कण्वानां (= कण्वकुलोत्पन्नानाम् अस्माकं) प्रिये सदसि (= प्रिये गृहे = प्रिये यज्ञस्थाने) सोमं पपथुः कं (= पीतवन्तौ खलु = पिबथः खलु) ॥

१०. आम्ही स्तोत्रांनी आणि गायनांनी विपुलधनवंत [अश्वीला] [आमचें] संरक्षण करणारासाठी इकडे [या अशी] मोठ्याने हाक मारीत आहो. कारण की हे अश्वी [देव] हो, कणांच्या मिय गृही [तुम्ही] सदैव सोम पीत आलां आहां.

१०. हा मंत्र सूक्ताचा उपसंहार आहे. यांत सूक्तकर्ता असें प्रार्थितो कीं, 'हे अश्वी देवहो, तुम्ही आमचा ह्या कण्वकुळांत परंपरागत पिढ्यानींही सोम पीत आलां आहां, म्हणजे तुम्हीची उपासना आम्ही आज नवीन करितो आहों असें नाही. आमच्या वाडवडिलांसून आमच्या गोत्रांत तुमची उपासना रीत आली आहे. आणि कणांनीं आपल्या, तुम्हांस अर्पण केलेला सोम इतक्या ओत्सुक्यानें पीत आलां आहां कीं, कणांचें घर तुम्हांस त्यामुळे मिय झालें आहे. त्या चालीला अनुसरून आम्ही आज तुमच्या नांवानें हें आणि यासारखीं दुसरीं सूक्तां रचून म्हटलीं आहोत आणि तुम्ही येऊन आमचें रक्षण करावे असें प्रार्थित आहों तर हे अश्वी हो, तुम्ही आमचे पाठराखे व्हा'.

या मंत्रांत प्रथमार्धांत रोक्ष निर्देश असून उच्चार्धांत प्रत्यक्ष निर्देश आहे. अशी उदाहरणें पूर्वी आलीच आहेत. 'स्तोत्रांनीं आणि गायनांनीं' = 'उक्थे-

10. With hymns and with songs we loudly call the wealthy [As'vins] hitherward for [our] protection. For, Asvins, you have ever drunk the Soma in the beloved house of the Kanvas.

मिः अक्थे.' सायणाचार्य 'उक्थे' म्हणजे 'शस्त्र' असें म्हणतात. शस्त्र म्हणजे जें स्तोत्र केवळ मोद्यानें अथवा हळू म्हणावयाचें, गावयाचें नव्हे तें. आणि जें स्तोत्र गाऊन म्हणावयाचें त्याला वैदिक भाषेंत स्त्रोम म्हणतात.

'इकडे [या अशी]' = 'अर्वाक्.' या 'अर्वाक्' अव्ययाचा प्रयोग येथें 'आ' या उपसर्गाच्या अर्थां केलेला आहे.

'पीत आलां आहां' = 'पपथुः.' रीतिवर्तमानाबद्दल पूर्णवर्तमान.

या मंत्रांत अश्वींची मीति उपासकांवर कशी आहे आणि त्यांची विनवणी किती नम्र रीतीनें प्रस्कृष्ट करित आहे ती पहा. या नम्रतेची पुराणांचा उद्धतपणा ताडून पाहिला म्हणजे किती अंतर दृष्टीस पडतें ?

वृत्तसुखासाठीं दुसऱ्या चरणांत 'च' दीर्घ म्हणावा आणि तिसरा चरण या प्रमाणें म्हणावाः—

• शश्वत् कणांनां सदसि मिये. हि कं.

सूक्तम् ४८

कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । उषा देवता । अयुजो बृहत्यः । युजः सत्यो बृहत्यः ।

सह वामेन न उषो व्युच्छा दुहितर्दि ।

सह बुध्नेन बृहता विभावरि राया दे । दास्वती ॥ १ ॥

सह । वामेन । नः । उषः । वि । उच्छ । तः । दिवः ।

सह । बुध्नेन । बृहता । विभावरि । राया ॥ देवि । दास्वती ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे उषः, हे दिवो दुहितः (= बुध्नेन कन्यया), [त्वं] नः (= अस्मभ्यम् = अस्मदर्थं) वामेन सह (= धनेन सहितं) वि उच्छ (= विशेषेण प्रकाशस्व), हे विभावरि (= प्रकाशवति) [उषो] देवि, बृहता बुध्नेन सह (= महत्या अन्नादिसंपदा सह) [तथा] [बृहता] राया (= पश्वादिलक्षणेन धनेन सह) दास्वती (= दानयुक्ता) [सती त्वं] [वि उच्छ = विशेषेण प्रकाशस्व] ॥

हे उषः, अस्मदर्थं विविधधनेन ग्रहीत्वा उच्छीति भावः ॥

सूक्त ४८.

ऋषि—ऋष्यकुलोत्पन्न प्रस्कण्व
या नांवाचा. देवता—उषा देवी.
वृत्त पूर्वसूक्ताप्रमाणेच विषम ऋचा
आहेत त्यांचें वृहती आणि सम
ऋचांचें सतीबृहती आहे.

१. हे उषे, हे बूचे कन्यके,
[तूं] धनासहित आम्हांसाठीं प्र-
काश; हे प्रभावती देवी, उदार
[अशी जी तूं ती] मोठ्या संपत्ती-
सहित [आणि] वैभवासहित
[प्रकाश].

१. हें सूक्त प्रभातवेळारूप जी उषा
या नांवाची देवता वेदांत प्रसिद्ध आहे
तिजविषयी होय. ऋग्वेदांत या 'उषा
देवी' विषयी कितीएक फार सुंदर
सूक्ते आहेत त्यांपैकीच हें एक होय.

या मंत्राचा भावार्थ समजण्यास अशी
कल्पना केली पाहिजे की, प्रस्कण्व ऋ-
षि मोठ्या पाहांटेस उठून पूर्वेकडेस
तोड करून म्हणतो की 'हे उषे, तूं आतां
आम्हांसाठीं सुंदर धन, धान्य आणि हे
प्रकाशवती देवी, इतर संपत्ति घेऊन
उगव. तूं मोठी दानी आहेस'.

'बूचे कन्यके' = 'दुहितादिवः'. 'बू'
म्हणजे आकाशपेक्षांहि उंच जो महा-
प्रकाशभरित अपरिमित अवकाशप्रदे-
श की 'व्योम' सर्वत्रादि तारे संचार

HYMN 48.

To *Ushas* or the goddess *of the
early Dawn. By *Praskanva*
son of *Kanva*. Metre—those
that are uneven (1,3 etc.)
are *Bṛihatīs*, and those that
are even are *Satobṛihatīs*.

1. With beautiful wealth
for us dawn forth, O *Ushas*,
daughter of heaven; with
plenteous affluence [and]
with wealth, O brilliant
goddess, [dawn forth] [thou]
liberal [*Ushas*].

करितात*तो होय; आणि त्यावरून त-
द्रूप देव. 'उषा' ही उगवल्यानंतर सर्व
जगतांत प्रकाश पडतो आणि तो प्रकाश
कौमळ असतो म्हणून आणि बूच्या पो-
टांत उषेचें जन्म दरदिवस होत असतें
म्हणून तिला 'बूची कन्यका' असें सुं-
दर नांव ऋग्वेद कवींनी दिलेलें आहे.
याच सूक्ताचा आठवा मंत्र आणि त्याज-
वरील टीप पाहा.

'प्रकाश' = 'वि उच्छ' म्हणजे उदय
पाव. 'उच्छ' हें रूप वस्तुतः 'वत्'
(प्रकाशणें) याप्रमाणे प्रकाशण्यास आरं-
भ करणें, शोधणें, मंदमंद, आणि
कौमळ तेजासहित उदय पावणें या अर्थी
रूपान्तर पावलेलें क्रियापद आहे. 'वत्'
म्हणजे मोठ्या तेजासहित प्रकाशणें; आणि

अश्ववतीर्गोमतीर्विश्वसुविदो भूरि च्यवन्त वस्तवे ।

उदीरय प्रति मा सुनृता उषश्चोद राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

अश्ववतीः । गोमतीः । विश्वसुविदः । भूरि । च्यवन्त । वस्तवे ।
उत् । ईरय । प्रति । मा । सुनृताः । उषः । चोद । राधः । मघो-
नाम् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. [अन्या उपासः] अश्ववतीः (=अश्ववत्यः=बह्वश्वोपेता) गोमतीः (=गोम-
त्यः=बहुभिर्गोभिर्युक्ता) विश्वसुविदः (=सकलसंपत्त्या लम्भयिष्यः) [सत्यः] भूरि
(=पुनःपुनः) वस्तवे [अ]च्यवन्त (=तिमिरविवासाय प्राप्ताः=व्युष्टये आगताः
=व्युच्छन्नं कृत्वा गताः) । [तस्मात् त्वं] हे उषः, मा प्रति (=मां प्रति=मामुद्दिश्य=
मया) सूताः (=प्रियहितवाचः=स्तोत्ररूपा हितवाचः) उदीरय (=उच्चारय),
[तथा] मघोनां (=यजमानानां=यजमानार्थं) राधः (=धनं) चोद (=चोदय=
प्रेरय=यथा आगच्छेत्तथा कुरु) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । हे उषः, इतः पूर्वं या अनेका उपासः उपासकेभ्यः अश्वान्
मास्तथा सकलधनान्तराणि आनयन्त्यः सत्यः उच्छन्नं कृत्वा जग्मुः, तथा अत्र त्वमपि
व्युच्छन्नं कृत्वा च मां प्रति प्रियहितस्तोत्ररूपा वाच उच्चारय । मां देवप्रियाणि
स्तोत्राणि गातुं शिक्षयेति यावत् । तथा अस्माकं ये यजमानास्तेभ्यो धनं देहीति ॥

‘उच्छन्नं’ ब्रह्मणे प्रकाशं लागणें, उजळणें.

वृत्तसुखासाठीं हा मंत्र खाली लिहि-

त्याप्रमाणें श्रुणावा.

सह वामन न उषो ।

वि उच्छा दुहितदिवः ।

सह शुक्लेन बृहता विभावरि ।

राया देवि दार्व्वती ।

२. अश्वानीं समृद्ध, गार्हनीं समृद्ध [आणि] सकल संपत्ति प्राप्त करून देणाऱ्या [उषा] पुनः पुनः प्रकाशून गेल्या आहेत. [तर] हे उषे, तूहि आज मजकडून सुंदर वाणीचा उच्चार करीव [आणि] यजमानांला धन दे.

2. [Other Ushases], rich in horses, rich in cows, [and] excellent procurers of all wealth, have oft-times dawned and passed away. Inspire [thou] Ushas, [now] into me sweet and true words [and] send wealth to the sacrificers.

२. भावार्थ:—‘हे उषे, आजपर्यंत ज्या अनेक उषा होऊन गेल्या त्या उपासकांसाठी घोडे, गार्ह आणि दुसऱ्या प्रकारची सकल संपत्ति आणून प्रकाशल्या आणि गेल्या. तर तूहि आज उगव आणि मधुर स्तोत्रें रचून गाण्याची प्रेरणा माझ्या आंगीं कर आणि तुला यज्ञ करणारे जे उपासक त्यांला तूं धनसंपत्ति दे,’ म्हणजे, ‘तूं आजपर्यंत जशी मोठ्या पहाटेस उगवून कवींस सुस्तोत्रें गाण्याची शक्ति प्रेरणें दिलीस आणि तूसें यजन करणाऱ्या उपासकांला घोडे गार्ह इत्यादि दिलेंस, तशीच तूं आज उगव आणि मज कवीला मधुर स्तोत्रें गाण्याची शक्ति दे आणि यजमानांला धन दे.’

‘प्रकाशून गेल्या आहेत’ = ‘ज्यवन्त वस्तवे.’ अक्षरशः अर्थ, ‘प्रकाशण्यासाठीं प्राप्त झाल्या’ म्हणजे ‘उगवल्या’ उगवून गेल्या. ‘वस्तवे’ हें ‘वत्’ धातूपासून कर्मधे अग्य आहे. ‘वत्’ म्हणजे प्रकाशने (‘तिमिरविघातने’). याच धातूपासून ‘विघात’, ‘उषा’, ‘उषासि’

इत्यादि शब्द निघाले आहेत.

‘मजकडून सुंदर वाणीचा उच्चार करीव’ = ‘उत् ईरय प्रति मा सनृताः’. अक्षरशः अर्थ ‘मजसाठीं मधुर वाणीचा उच्चार कर,’ म्हणजे, ‘एकादा शिक्षक आपल्या शिष्याला गायन शिकविण्याकरितां शिकवावयाची वस्तु गातो त्या प्रमाणें मी शिकावें म्हणून तूं गा.’ प्रभातकाळीं म्हणजे उषा उगवल्याबरोबर पक्ष्यांस वाचा फुटते, गायकांस गायनाची स्फूर्ति होते, आणि कविजनांस मधुर स्तोत्रें गाण्याची प्रेरणा होते, याविषयी आमच्या देशांत प्रसिद्धि आहेच (ऋ. १. ११३. १२ याजवरील सायणभाष्य पाहा). या मोठींच्या अज्ञानासुद्धें किती-एक पाश्चिमात्य विद्वान् ‘सूरता उदीरय’ याचा सायणांनीं केलेला प्रसिद्ध अर्थ सोडून विनाकारण ‘सुंदर धनसंपत्ति दे’ असा अर्थ कल्पितात.

‘यजमानांला धन दे’ = ‘चोद राधो मधोनाम्’. याचा अर्थ, ‘यजमानांला तूं धन देत असतेस तें मला दे’ असा होऊ शकत नाही.

उवासीषा उच्छात् नु देवी जीरा रथानाम् ।

ये अस्या आचरणेषु दधिरे समुद्रे न श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उवास । उषाः । उच्छात् । च । नु । देवी । जीरा । रथानाम् ।

ये । अस्याः । आऽचरणेषु । दधिरे । समुद्रे । न । श्रवस्यवः ॥ ३ ॥

उषो ये ते प्र यामेषु युञ्जते मनो दानाय सूरयः ।

अत्राह तत्कण्वं एषां कण्वतमो नाम गृणाति नृणाम् ॥ ४ ॥

उषः । ये । ते । प्र । यामेषु । युञ्जते । मनः । दानाय । सूरयः ।

अत्र । अह । तत् । कण्वः । एषाम् । कण्वऽतमः । नाम । गृणाति ।

नृणाम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. उषाः [पुरा] उवास (=प्रभातं कृतवती), [सा] रथानां जीरा (=वेरयि-
त्री) देवी नु च (=अद्यापि) उच्छात् (=प्रभातं करोतु) । ये [रथाः], [नावः] समुद्रे
न (असमुद्रे नाव इव), श्रवस्यवः (=परस्परं पुरोगमनार्थम् ईर्ष्या कुर्वन्तः) अस्या आ-
चरणेषु (=उषसः संचारप्रदेशेषु) दधिरे (हृषृता भवन्ति=आसते वर्तन्ते) ॥

४. हे उषः, ये [नरः] सूरयः [कण्वाः] ते यामेषु (=तव आगमनेषु) [स-
त्सु] दानाय (=हविर्दानाय) मनः प्रयुञ्जते (=स्वकीयं मनः प्रेरयन्ति), एषां नृणां
(=तेषां शूराणां) [कण्वानां] कण्वतमः कण्वः (=कण्वानां गुणैः अतिशयेन विशि-
ष्टः कण्वपुत्रः) [प्रस्कण्वः] अत्राह (=तस्मिन्नेव तवागमनकाल एव) तत् नाम
(=कण्वा यत् नाम स्तोत्रं गृणांत तदेव स्तोत्रं) गृणाति (=गायति) ॥

अनेदमुक्तं भवति । हे उषः, शौर्यसंपन्ना विद्वांसः कण्वाः तवागमनकाले तुभ्यं ह-
विर्दानुं निश्चयं कृतवन्तः यत् तव स्तोत्रं कुर्वन्ति तदेव (=तादृशमेव) स्तोत्रं कण्वानां
मध्यं उत्तमः कण्वः प्रस्कण्वोहं तस्मिन्नेव तवागमनकाल उच्चारयामीति ।

इत्थसुसार्यं हा मंत्रप्लालीं दासवि-
प्राप्तमणौ षट्का पाहिजे.

अत्रावतीर्णोमतीविश्वविदो ।

भूरि च्यवन्त वस्तवे ।

उदीरय प्रीति मीं सुखता उषः ।

चोद राधो मघोनआम ।

३. उषा [देवी] [आजपर्यंत] प्रकाशली आहे, आणि ती रथ हाकणारी देवी आतांही प्रकाशोः जे [रथ] तिच्या मार्गप्रदेशांत, समुद्रांतील [तारवां] प्रमाणें, पुढें पुढें जाण्याविषयीं एकमेकाची ईर्ष्या करित असतात.

४. हे उषे, तुझ्या येण्याच्या वेळीं शूर [आणि] विद्वान् [कण्व]-[जन] [तुला] [हवि] देण्याविषयीं निश्चय करितात [आणि जें स्तोत्र गातात] तें [च] स्तोत्र त्या [सर्व] कण्वांत उत्तम कण्व त्याच वेळीं [आज] गात आहे.

3. Ushas has shone [before]; may the goddess shine also now, the propeller of cars which lie in her regions vying with each other, as [ships] on the sea.

4. That same praise, which, O Ushas, the learned [and] brave [Kanyas] [sing when] at thy approach [they] make up their mind to offer [an oblation to thee], is [this] Kanva, the best of the Kanvas, singing now at that same hour.

३. भावार्थः— 'उषा' आजपर्यंत नित्य उगवून प्रभात करून गेली आहे, तशीच ती आज सुद्धा उगवो. ही 'उषा' उगवली म्हणजे इचे सहचारी जे अश्वी, सविता, मित्र, अर्यमा इत्यादि देव तेहि येतील; कारण कीं, 'उषा' देवी ज्या आकाशप्रदेशांतून येते त्यांत तिच्या येण्याचे वेळीं त्या त्या देवांचे अनेक रथ मी पुढें जाईन मी पुढें जाईन अशी स्पर्धा करित करित राहिलेले असतात, त्यांस आपण येते वेळीं ती बरोबर घेऊन येत असतो.

'प्रकाशो' = 'उज्ज्वाल्'. हें छेदवें रूप असल्यामुळे, आम्हां केलेला अर्थ होतो अशा संभावनास नकोच.

'पुढें पुढें जाण्याविषयीं एकमेकांची ईर्ष्या करणारे' = 'श्रवस्यवः'. 'श्रवस्यु' शब्दाचा मूळ अर्थ 'अज्ञाची उत्सुकता ज्यास आहे तो'. त्यावरून 'एकमेकांचें धन हरण करण्याविषयीं लढणारा', 'आणि या अर्क्षापासून 'झटणारा', 'ईर्ष्या करणारा' असा अर्थ होतो. क. १. ८५. ८ पहा.

वृत्तसुखासाठीं हा मंत्र खाली लिहिल्याप्रमाणें म्हटला पाहिजे.

उषास उषी उज्ज्वलं तु ।

देवी जीरा नयानाम् ।

ये अस्यां आचरणं नृ दधिरिरे ।

समुद्रे न श्वसवः ।

४. भावार्थः— हे उषे, तुझी उगवण्या-

आ घा योषेव सुनर्युषा याति प्रभुञ्जती ।

जरयन्ती वृजनं पद्वदीयत उत्पातयति पक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

आ । घ । योषाऽइव । सुनरी । उषाः । याति । प्रऽभुञ्जती ।

जरयन्ती । वृजनम् । पद्वत् । ईयते । उत । पातयति ।

पक्षिणः ॥ ५ ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

५. प्रभुञ्जती (=भोगान् प्रकषेण भुञ्जती) सुनरी (=सुन्दरा=मनोहारिणी) योषेव (=युवतीव) उषा आयाति च (=आगच्छति खलु) । [या उषाः । वृजनं जरयन्ती (=लोकं जरां प्रापयन्ती=पुनःपुनरावर्तनेन लोकानां वयोहानिं कुर्वन्ती) [अस्ति], [या] पद्वत् (=पादयुक्तं प्राणिजातम्) ईयते (=गमयति=स्वस्वकार्यं प्रवर्तयति) [अपि च] पक्षिणः उत्पातयति (=समुत्थाप्य भक्ष्येषणार्थं प्रजयति) ॥

चा वेळ येतांच कण्वकुलोत्पन्न लोक तुला हवि देण्याचा निश्चय करून तुझें स्तोत्र गातां. त्याप्रमाणें सकल कण्वांत भक्तीनें आणि सद्भावानें उत्तम कण्व जो मी प्रस्कण्व तो आज त्याच वेळीं (म्हणजे तुझ्या उदयकाळीं) तसलेंच सुंदर स्तोत्र गात आहे. '

हा भावार्थ जरी उघड आहे तरी मंत्राची शब्दरचना किंचित् कठिण आहे. काठिन्य इतकेंच कीं 'ये' हें संबंधी सर्वनाम कवीच्या मनांत 'यत्' (=नाम=स्तोत्रम्) असें म्हणावयाचें असतां 'ये' असें पद घालून त्याचा संबंध 'सूरयः' या शब्दाकडे घेतला. मंत्रवस्त्याच्या मनांत असें म्हणावयाचें होतें कीं, 'हे उषः ते यामेणु ये सूरयो नरः कण्वाः दानाय मनः प्रयुज्य यद् नाम (=स्तोत्रं) गृणन्ति तद् एव नाम (=स्तोत्रं) तस्मि-

न्नेव तवोदयकाले तेषां सूर्याणां नरां कण्वानां मध्ये कण्वतमः कण्वः प्रस्कण्वोहं गृणामि' = 'हे उषे, तुझ्या उदयकाळीं जे विद्वान् आणि नूर कण्वकुलोत्पन्न पुरुष तुला हवि देण्याचा निश्चय करून जें स्तोत्र म्हणतात तेंच म्हणजे तसेंच स्तोत्र त्याच तुझ्या उदयकाळीं त्या विद्वान् आणि नूर कण्वजनांमध्ये उत्तम असा जो तो मी प्रस्कण्व गात आहे'. ज्या संबंधी सर्वनामाचा संबंध वस्तुतः कर्म शब्दाकडेस लावावा त्याचा संबंध कर्तृपदाकडेस या मंत्रांत जसा लाविला आहे तसा लावित्याची प्रयोगान्तरें वेदांत पुष्कळ भिळतील.

'हवि देण्याविषयी' = 'दानाय'. 'दान' म्हणजे देव जी देणगी मनुष्यांस देतात तीच होय असें नाहीं. मनुष्ये देवांस जे हवि अर्पण करितात तेंहि

९. [ही पहा] विशेष भोग भोगणाऱ्या सुंदर तरुण स्त्रीसारि-
खी उषा इकडे येत आहे; [जी
उषा] [उगवतांच] लोकांस वृद्ध
करिते, जंगमास चालविते [आणि]
पक्ष्यांस उडविते.

5. Here comes Ushas
like a beautiful young
damsel [who is] full of en-
joyments: [Ushas] who
makes the people old, [who]
sets in motion those that
have feet [and] makes to
fly those that have wings.

‘दान’ होय. याविषयीं ऋ. ८. ४६.
२६ याजवरील सायणभाष्य पाहा.

‘तंच स्तोत्र’ = ‘तत् नाम.’ ‘नाम’
शब्दाचा अर्थ स्तोत्र असा होतो याविषयीं
ऋ. ७. २२. ५ व १०. ८४. ५ हे
मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पाहा.

वृत्तसुखासाठीं प्रथम चरणांत ‘ये’

हें ‘ह्रस्व,’ ‘प्र’ हें दीर्घ आणि ‘यामेषु’
हें पद ‘यामेषु’ असें म्हटलें पाहिजे.
आणि तिसऱ्या चरणांत ‘एषां’ हें पद
‘एषां’ आणि ‘कण्वतमः’ हें ‘कण्वतमः’
आणि चवथ्या चरणांत ‘वृणां’ हें पद
‘वृणाम्’ असें म्हटलें पाहिजे.

५. ‘एकादी सुंदर तरुण कामिनो
स्त्री जशी येते तशी ही पहा उषा पूर्व-
कडून येत आहे. ही जरी स्वतः तरुण
आहे तरी लोकांस तो वृद्ध करिते. ती
उगवतांच द्विपाद, चतुष्पाद इत्यादि
प्राण्यांस चालविते, म्हणजे त्यांस आप-
आपल्या कामीं लाविते आणि पक्ष्यांस
उठवून चरावायास पाठवून देते,’ असें
तात्पर्य.

‘विशेष भोग भोगणाऱ्या’ = ‘प्रभु-
ज्ज्ञाती’. सायणाचार्य ‘पालन करणारी’
असा अर्थ करून उपेकडेस संबंध लावि-
तात. परंतु ‘भुज्’ धातूचा ‘भोगणें’
हा अर्थ तर वेदांत व साधारण संस्कृतां-
तहि प्रसिद्ध आहे. आणि येथें दिलेल्या
उपमेसेन तो अर्थ विशेष इष्ट दिसतो.

‘वृद्ध करिते’ = ‘जरयन्ती’. म्हणजे

दरदिवस उगवून लोकांस म्हातारे करिते.
तरुण ‘उषा’ दरदिवस उगवून लोकांस
म्हातारे करिते असें वेदांत उपेविषयीं
पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे.

‘जंगमास चालविते’ = ‘पद्धत ईयते’.
अक्षरज्ञाः अर्थ ‘पाय असलेल्या प्राण्यांस
चालविते’. ‘ईयते’ याचा साधारण अर्थ
जातो (गच्छति) असा होतो, पण येथें
‘अन्तर्भावितव्यर्थ’ धातु समजून अर्थ
करावा. तो ‘जरयन्ती’ आणि ‘उत्पा-
तयति’ यांच्या ‘साहचर्यामुळे अवश्य
दिसतो.

वृत्तनियमांमुळे पहिला आणि दुसरा
पाद नीट वाचतां यावा म्हणून ‘सूनरीषा’
असें न म्हणतां ‘सूनरी उषा’ असें व्यस्त
म्हटलें पाहिजे, आणि तिसऱ्या पादांत
‘जरयन्ती वृजने’ असें म्हणवें लागतें.

वि या सृजति समनं व्यर्थिनः पदं न वेत्योदती ।

वयो नकिंष्टे पमिवांस आसते व्युष्टौ वाजिनीवति ॥ ६ ॥

वि । या । सृजति । समनम् । वि । अर्थिनः । पदम् । न । वेति ।
ओदती ।

वयः । नकिः । ते । पमिऽवांसः । आसते । विऽउष्टौ । वाजिनीऽ
वति ॥ ६ ॥

एषायुक्त परावतः सूर्यस्योदयनादधि ।

शतं रथेभिः सुभगोषा इयं वि यान्यभि मानुषान् ॥ ७ ॥

एषा । अयुक्त । पराऽवतः । सूर्यस्य । उतऽअयनात् । अधि ।

शतम् । रथेभिः । सुऽभगा । उषाः । इयम् । वि । याति । अभि ।
मानुषान् ॥ ७ ॥

भाषायाम्

६. या ओदती (= उषा) समनं विसृजति (=संग्रामं=ग्रामं विविधं प्रेरयति=ग्रामस्थानं जनान् स्वस्वकर्मणि विविधं प्रवर्तयति) [या च] अर्थिनो वि[सृजति] (=भक्ष्यार्थिनः प्राणिनः पशुपक्ष्यादीन् भक्ष्येषणार्थं गोष्ठनीडादिभ्यो विविधं प्रेषयति) [सा] पदं न वेति (=स्थानं न कामयते=एकस्मिन्नेव स्थले चिरं न तिष्ठति) । हे वाजिनोवति (=अन्नादिसंपदां दात्रि उषः), ते व्युष्टौ (=तव व्युच्छन्ने=प्रकाशवति तवोदये जाते सति) पमिवांसः (=पतनयुक्ता) वयः (=पक्षिणः) नकिः आसते (=केपि न तिष्ठन्ति=सर्वेपि स्वस्वनीडाह्निर्गत्य गच्छन्ति) ॥

७. [पश्य पश्य] एषा [उषा] परावतः (=दूरदेशे) सूर्यस्य उदयनाद् अधि (=सूर्यस्य उदयस्थानस्योपरि=सूर्योदयस्थलसमोपे) अयुक्त (=शतं रथान् योजितवती) । इयं सुभगा उषा (=मनोहारिणी उषा देवी) शतं रथेभिः (=शतसंख्याकै रथैः=शतं रथान् आरुह्य) अभि मानुषान् (=विविधान् मानुषान् विविधान् लोकान् प्रति) वि याति (=विविधं यथा तथा समकालमेव गच्छति) ॥

६. जी उषा मनुष्यांस [गां-
वांतून] इकडे तिकडे पाठविते,
[आणि] [जी] [भक्ष्य] शोधणाऱ्या
[प्राण्यांस] [आश्रयस्थानापासून]
इकडे तिकडे [पाठविते] तिला
बैठक आवडत नाही. — हे उदार
उषे, तुझा प्रकाश येतांच कोणतेहि
उडणारे पक्षी बसून राहात नाहीत.

७. ही [पाहा] [उषा] दूर-अं-
तरावर सूर्योदयाच्या ठिकाणी [आ-
पले रथ] जोडीत आहे; ही सुंदर
उषा शंभर रथांत बसून वेगवेगळ्या
ठिकाणी मनुष्यांप्रत जात आहे.

६. 'उषा उगवतांच गांव, नगरे वगैरे
जीं मनुष्यांची निवासस्थाने त्यांतोळ मनु-
ष्यांस जागृत करून कितीएकांस एका दि-
शेस, कितीएकांस दुसऱ्या दिशेस, किती-
एकांस तिसऱ्या दिशेस याप्रमाणे आपआ-
पल्या कामाला पाठवून देते; आणि त्याप्रमा-
नेच रात्रोच्या वेळीं गाव्यांत, घरव्यांत वगैरे
विश्रांति घेण्यास्तव बसलेले, आणि पाह्यांत
होतांच चरावयास जाणारे असे जे पशु-
पक्ष्यादिक प्राणी त्यांस जागृत करून
चरावयास पाठवून देते. आणि इतकें
करण्यास्तव उषा उगवल्यानंतर फार वेळ
राहते असेंहि नाही, तर ती लागलीच नि-
घून जाते; कारण कीं, तिला एका ठिकाणी
बसून राहणें हें आवडत नाही. हे उषे,
तुझा उद्देश दिवू लागल्यावर कोणताहि
पक्षी घरव्यांत बसून राहिलेला सांपडणार
नाहीं, सर्वे जिकडे तिकडे उडून जातात.'

6. The refreshing [Ushas]
who sends in different direc-
tions people from their vil-
lage [and] [sends] in dif-
ferent directions the [food]-
questant tribes [from their
nightly habitations, loves
not rest.—No birds that fly
[still] perch when, O libe-
ral [goddess], thou dawnest
forth.

7. Lo! she has harness-
ed [her chariots] far off
near the rising place of the
sun; in one hundred chariots
this fair Ushas is going to-
wards [different] men in dif-
ferent directions.

असा या मंत्राचा भावार्थ आहे. •

'मनुष्यांस गांवांतून इकडे तिकडे
पाठविते' = 'समनं विसृजति.' अक्ष-
रशः अर्थ, 'गांव इकडे तिकडे पाठ-
विते' म्हणजे गांवांतील लोकांस वेगळ्या
वेगळ्या दिशांनी पाठविते. 'समन'
शब्दाचा 'संगम' म्हणजे जेथें मनुष्ये
एकत्र जमतात तो ('गांव,' 'यज्ञास जम-
लेला समूह,' अथवा 'युद्ध') असा जो
अर्थ तो वेदांत प्रसिद्ध आहे. ऋ. १०.
८६. १०; ७. २. ५; १०. १४३. ४
हे मंत्र पहा. बहतेक मंत्रांत 'समन'
म्हणजे संगममयुक्तांत एकमेकांबरोबर
लढणारा जनसमूह अथवा युद्धच असा
अर्थ होतो खरा, तथापि त्याचा मूळ अर्थ
'जनसमूह' असा असलेला आहीं
येथें घेतला आहे.

'[भक्ष्य] शोधणाऱ्या प्राण्यांस' =

विश्वमस्या नानाम चक्षसे जगज्ज्योतिष्कणोति सूनरी ।

अप द्वेषो मघोनी दुहिता दिव उषा उच्छदप स्निधः ॥ ८ ॥

विश्वम् । अस्याः । नानाम् । चक्षसे । जगत् । ज्योतिः । कृणोति ।
सूनरी ।

अप । द्वेषः । मघोनी । दुहिता । दिवः । उषाः । उच्छत् । अप ।
स्निधः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. अस्या (=उषसः) चक्षते (=प्रकाशाय) विश्वं जगत् (=सकलमपि प्राणि-
जातं) नानाम् (=नमस्करोति) [यस्मात्] [सा] सूनरी (=मनोहारिणी देवी)
ज्योतिः करोति (=तेजः करोति=तेज आविष्करोति=सर्वाणि वस्तूनि प्रकाशयति) ।
दिवो दुहिता (=बुलोरूपस्य देवस्य कन्यका) मघोनी (=धनवती) उषाः द्वेषो
(=द्वेषन्=प्रकाशावरोधकान् वृत्रादीन् शत्रून्) अप उच्छत् (=उच्छित्त्वा अपनोद-
यति=व्युच्छनेन नाशयति) [तथा] स्निधः (=शोषकान्=उपप्रवकारिणः अना-
र्यान् धर्मरहितान् शत्रून्) अप [उच्छत्] (=व्युच्छनेन निवारयति) ॥

‘आधिनः’. क्र. १०. १२७. ५ पहा.
त्यांत पक्ष्यांस ‘आधिनः’ हैं विशेषण
दिले आहे. त्याचा अर्थ येथे दिलेलाच
आहे यांत संशय नाही.

वृत्तमुत्तासाठी हा मंत्र खाली लिहि-
त्याप्रमाणे वाचावा:-

वि या सृजति समनं वि आधिनः ।
पदं न वेति ओदती ।
वयो न किंते पक्षिवांसो आसते ।
विउक्षी वाजिनोवति ॥

७. भावार्थः-सूक्तकर्ता उषेच्या उद-
यकाळी पूर्वोदयेस पाहून म्हणतो, ‘ही
माहा, उषा आम्हांकडेस व आम्हांसा-
हिला दुसऱ्या लोकांकडेस जाण्याक-
रिते आपल्या रक्षासंबोडे जोरीत आहे.

ही सुंदर उषा, केवळ आम्हांकडेसच येत
असते असे नाही, तर शेकडो रक्षांत
बसून वेगळ्या वेगळ्या सर्व लोकांकडेस
जात असते.’

‘सूर्योदयाच्या ठिकाणी’ = ‘सूर्य-
स्योदयनाद् अधि.’ म्हणजे जेथे सूर्याचा
उदय होतो त्या दूर स्थळी. आम्ही जो
येथे ‘उदयाद् अधि’ याचा सामीसा-
रित्ता अर्थ केला आहे त्याला आधार
क्र. ९. ५७. ४ याजवरील आणि १०.
४८. २ याजवरील सायणभाष्याचा आहे.
‘अधि’ हें कर्मप्रवचनीय येथे सामी-
षोतक आहे. कितीएक विद्वान्, ‘उदय-
नाद् अधि’ याचा अर्थ ‘उदयसम-
नापासून’ असा पंचमी करून काढितो

८. हिचें दर्शन होतांच; हिला सकल जग नमस्कार करितें, [कारण कीं] [ही] सुंदरी प्रकाश पाडीत असते : [ही] शुची उदार कन्यका उषा उगवून द्वेष्ट्यांस हाकून लावीत असते [आणि] हिंसक शत्रूस हाकून लावीत असते.

8. All creation bows to her manifestation, [as] the fair one brings light. The rich daughter of Heaven dawns away the haters, Ushas [dawns] away the godless enemies.

आणि हा अर्थ क्र. १०. १. २ याजवरील सायणभाष्यावरून सिद्ध होतो खरा, तथापि प्रस्तुत मंत्रांत तो इष्ट दिसत नाही; कारण कीं येथें अपादानाची अपेक्षा नसतां अधिकरणाची अपेक्षा आहे.

‘शंभर रथांत वसून’ = ‘शतं रथेभिः.’ अक्षरशः अर्थ ‘शंभर रथांनीं.’ शंभर म्हणजे येथें ‘पुष्कळ’ असा

अर्थ घेतला पाहिजे. एकाच काळीं अनेक लोकांस उषोदर्शन होतें त्यापेक्षां अनेक रथांत वसून एकाच वेळीं तो अनेक मनुष्यांकडेस जात असेल अशी ऋषींची कल्पना.

वृत्तसुखासाठीं उचरार्थ खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचावा लागतो:—

शतं रथेभिः सुभगा उषा इयं ।
वियाति अभिमानवान् ।

८. ‘सुंदर उषा देवी दिसूं लागल्याबरोबर सकल जग तिला नमस्कार करितें, कारण कीं ती येतांच आपल्या बरोबर प्रकाश आणिते आणि ही शुची कन्यका आपल्या प्रकाशानें सर्व प्रकारच्या शत्रूस हाकून लाविते’ असें तात्पर्य.

‘हिचें दर्शन होतांच हिला सकल जग नमस्कार करितें’ = ‘विश्वं जगत् अस्या चक्षते ननाम.’ अक्षरशः अर्थ, ‘हिच्या दिसण्याला सकल जग नमस्कार करितें.’ ‘ननाम’ हा पूर्णवर्तमान काल. रीतिवर्तमानाऐवजीं योजिलेला आहे.

‘शुची उदार कन्यका’ = ‘दिवो दुहिता मघोनी’. याच सूक्ताच्या पहिल्या मंत्रीवरील टीप पाहा. उषा ही शुमभ्ये म्हणजे शुलोकाच्या मोठ्या पोकळीमध्ये जन्मते म्हणजे उगवते, म्हणून तिला ‘शुची कन्यका’ हें जसें नांव पडलें आहे, त्याप्रमाणेंच सूर्याचेंहि जन्म दरदिवस तेथेंच होतें म्हणून त्याला ‘शुचा पुत्र’ असें वेदांत म्हणलें आहे (“दूरे दृष्टे देवजाताय केतवे दिवः पुत्राय सूर्याय संसत ” = “दुरून पाहणारा आणि देवांपासून जन्मलेला प्रकाश हाच जो शुचा पुत्र सूर्य त्याला स्तोत्र मा. क्र. १०. ३७.

उष आ भाहि भानुना चन्द्रेण दुहितं दिवः ।

आवहन्ती भूर्यस्यभ्यं सौभगं व्युच्छन्ती दिविष्टिषु ॥ ९ ॥

उषः । आ । भाहि । भानुना । चन्द्रेण । दुहितः । दिवः ।

आऽवहन्ती । भूरि । अस्मभ्यम् । सौभगम् । विऽउच्छन्ती । दि-
विष्टिषु ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हे उषः, हे दिवो दुहितः (= शुलोक रूपस्य देवस्य पुत्रि), अस्मभ्यं भूरि (= प्रभूतं) सौभगं (= सौभाग्यम्) आवहन्ती (= आनयन्ती) [सती] [तथा] दिविष्टिषु (= दिवः स्वर्गस्थपण्योतकेषु यज्ञेषु = यज्ञसमयेषु = प्रातःकालेषु) व्युच्छन्ती (= व्युच्छनेन तमो वर्जयन्ती) [सती] [त्वम्] आ[गत्य] चन्द्रेण भानुना (= आ-
ह्लादकेन प्रकाशेन) भाहि (= प्रकाशस्व = शोभस्व) ॥

१). याच सूक्ताच्या पहिल्या मंत्रावरील टीप पहा.

‘अग्नून् द्वेष्ट्यांस हाकून लावीत असते’ = ‘द्वेषः अप उच्छत्.’ याचा अक्षरशः अर्थ मराठीत करणें फारच कठीण आहे. आम्हीं होईल तितका मूळाजवळ जेवळ केला आहे. या मंत्रांत ‘सांगितलेले’ ‘द्वेष्टे’ आणि ‘हिंसक शत्रु’ म्हणजे प्रकाशाला अडवून धरणारे जे वृत्रादिक निशाचर (= तमोरूप रूपक-सिद्ध देवशत्रु) ते आणि सूर्या लोकांस रात्री रात देणारे जे कोळी, घोंद, भिन्न

इत्यादि अनार्य लोक तेच समजावयाचे. प्रकाशाला अवरोधून टाकणारे जे तिमिररूपी शत्रु अथवा निशाचर म्हणून रूपकानें मानिलेले त्याविषयीं सू. ३३, मं. १० याजवरील टीप पहा.

वृत्राउरोधानें खालीं लिहिल्याप्रमाणें मंत्र म्हणावा:-

विश्वमेसा नानाम चक्षसे जगत् ।

ज्योतिष्कणोति सूररी ।

अप द्वेषो मेघोनो दुहिता दिवः ।

उषा उच्छदप सिधः ।

९. हे उषे, हे द्यूचे कन्यके,
[द्वं] येऊन आल्हादकारक प्रकाशानें
शोभ, आणि आम्हांला विपुल सौ-
भाग्य वाढून आण [आणि] देव-
यजनकाळीं प्रकाशत जा.

9. [Come] hither, Ushas,
daughter of Heaven, and
shine with delightful bright-
ness, bringing unto us plen-
teous prosperity, and dawn-
ing at the hours of sacrifices.

९. ह्या मंत्रांत उषेला अशी प्रार्थना
आहे कीं, 'तिणें दरदिवस यज्ञसमयीं
म्हणजे मोठ्या पहाटेस उगवावें आणि
आपल्या सुंदर प्रकाशानें शोभावें आणि
येतांना उपासकांसाठीं विपुलसंपत्तियुक्त
उत्कर्ष आणावा.'

'देवयजनकाळीं' = 'दिविष्टिषु.'

अक्षरशः अर्थ, 'स्वर्गाच्या इच्छेनें केलेले
जे यज्ञ त्यांत, म्हणजे ते करण्याच्या वेळीं.'
म्हणजे 'दरदिवस पहाटेस'; कारण
आपले आर्य पूर्वज मोठ्या पहाटेस उठून
दररोज देवांप्रीत्यर्थ यज्ञ करोत असत.
आमच्या मनांत यज्ञ करावा असें वळेल
तेव्हां तूं प्रकाश, नाहीं तर नको असा
भावार्थ नाहीं, परंतु आम्ही दररोज
उठून पहाटेस यज्ञ करीत जावें म्हणून
तूं त्या वेळेस उगवत जा, असा भावार्थ
आहे. या मंत्रावरून दोन गोष्टी सिद्ध
होतात. १. आपले आर्य पूर्वज
जे यज्ञ करोत ते केवळ ऐहिक सु-
खांसाठींच करीत असें नाहीं, तर
स्वर्गप्राप्ति व्हावी या हेतूनेंही करोत
असत (क्र. १. १३९. ४; ४. ४६. १;
आणि ४. ४७. १ हे मंत्र आणि त्यांज-
वरील सायंगमाष्य पद्या); आणि २. री-
ही कीं, ते यज्ञ म्हणजे आठ प्यार दिवस,
महिने महिने अथवा वर्षानवषेपर्यंत
ज संपणारि असे अजस्र यज्ञ नव्हते, तर

यज्ञ म्हणजे दरदिवस प्रभातकाळीं उठून
(अथवा दुसऱ्या कोणत्याहि काळीं)
जें देवभजन, जी देवोपासना, जें देवस्तु-
तिगायन करणें त्यालाच ते यज्ञ म्हणत
असत.

'वाढून आण,' अर्थात् 'आपल्या
रथांत भरून' असें तात्पर्य देव आप-
ल्या रथांत भरून उपासकांकरितां संपत्ति
आणितात असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं
सांगितलें आहे.

या मंत्रांतील पहिला, दुसरा आणि
चौथा (ह्या शेवटच्यांत 'विडुच्छन्ती'
असें वाचलें असतां) हे तीन चरण स-
रळ लागतात. तिसरा मात्र खडबडीत
दिसतो, तो

आव्हन्ती भूरि अंरमंभू सौभगं
असा म्हटला तर मग वृत्ताची अडचण
राहत नाही. ह्या ऋचांचें वृत्त लक्ष्य ला-
वून तपस्सू पाहिलें तर असें दिसून ये-
ईल कीं प्रत्येक अर्धांतील जो शेवटचा
चरण असतो तो बहुतकरून सरळ अस-
तो, पण प्रथमचा भाग खडबडीत लागू
तो. अशा प्रकारचीं वृत्ते (म्हणजे ज्यांच्या
ओळींतील आरंभीचे भाग खडबडीत
असून शेवटचे सरळ वाचतां येतात अशीं)
मराठीत म्हटलीं म्हणजे 'पोवाडे' आणि
त्यांचे भाऊबंद जे लावण्या अथवा पदें
इत्यादिक लौकिक वृत्तांचे प्रकार ते होत,
आत असाच प्रकार इथीस पडतो.

विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वि यवुच्छसि सूनरि ।

सा नो रथेन बृहता विभावरी शुधि चित्रामघे हवम् ॥ १० ॥ ४ ॥

विश्वस्य । हि । प्राणनम् । जीवनम् । त्वे इति । वि । यत् । उच्छसि ।
सूनरि ।

सा । नः । रथेन । बृहता । विभाऽवरि । शुधि । चित्रामघे ।
हवम् ॥ १० ॥ ४ ॥

उषो वाजं हि वंस्र यश्चित्रो मानुषे जने ।

तेना वह सुकृतो अघ्वरा उप ये त्वा गुणन्ति वह्नयः ॥ ११ ॥

उषः । वाजम् । हि । वंस्र । यः । चित्रः । मानुषे । जने ।

तेन । आ । वह । सुऽकृतः । अघ्वरान् । उप । ये । त्वा । गुणन्ति ।
वह्नयः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. हि (=यस्मात् कारणात्) हे सूनरि (=मनोहारिणि) [उषः], यद्
(=यदपेक्षया) [त्वं] व्युच्छसि (=व्युच्छनेन तमो वर्जयसि=प्रतिदिनं प्रातः प्रका-
शसे) [ततः] त्वे (=त्वय्येव) विश्वस्य (=क्षकलस्य प्राणिजातस्य) प्राणनं जी-
वनं [च] (=वेष्टनं प्राणधारणं च) [वर्तते] । सा [त्वम्] (=अतः कारणात्
त्वं), हे विभावरी (=विशिष्टप्रकाशयुक्ते) चित्रामघे (=चायनीयधनयुक्ते=उत्तमध-
नोपेते) [उषः], बृहता रथेन (=तव विस्तीर्णे रथमधिष्ठय) [आगत्य] नः
(=अस्माकं) हवम् (=आह्वानम्=आह्वानयुक्तं त्वद्विषयकं स्तोत्रं) शुधि (=शृणु) ॥

११. हे उषः, ये वह्नयो (=यज्ञनिर्वहका यजमानाः) त्वा (=त्वां) गुणन्ति
(=स्तुवन्ति) [तेभ्यो] मानुषे जने (=सर्वेषु मनुष्यजनेषु) यो [वाजः=अन्नादि-
पदं] चित्रः (=चायनीयः=उत्तमो) [वर्तते] [तं] वाजं वंस्र हि (=देहि ता-
वत्), तेन [च] (=अन्नादिसंपदो दानेन करणेन) [तेषां यजमानानाम्] अघ्व-
रान् उप (=यज्ञान् प्रति) सुकृतः (=सुकर्मण्ये=देवान्) आवह (=प्रापय) ॥

अनेदमुक्तं भवति । देवेषु जनेषु यत्नमुत्तममिति कथ्यते तच्च अस्मादृगिमर्मैर्वैरु-
क्षत्रेव । यत्पुनर्मनुष्यजनेषुत्तममिति गण्यते तत् त्वां स्तुवद्वाहः अस्मादृग्यम्यस्त्वं
देहि । तद् ददासि चेत् तेन समुक्ता वर्यं याद यज्ञान् करिष्यामस्ताम् प्रति सुकर्म-
कामिना देवा इति श्रीहोमार्थे अवश्यमेव आयमिष्यतीति ॥

१०. कारण कीं, हे सुंदरी,
तूं जी प्रकाशतेस, त्या तुझ्याच ठा-
यीं सकलांचे प्राण [आणि सक-
लांचे] जीवन [अवलंबून असते].
तर हे प्रभावती, हे उत्तमधनवती
[उषे], तूं विशाळ रथांत [बसून
ये आणि] आमची हाक ऐक.

११. हे उषे, मनुष्यलोकांत
जी धनधान्यसंपत्ति उत्तम [होय]
[ती] तूं तुझी स्तुति जे यजमान
करितात त्यांस दे [आणि] तेणे-
करून त्यांच्या यज्ञांप्रत कल्याण-
कारी [देवां]ला घेऊन ये.

10. For in thee [lies],
when [thou] dawnest forth,
O fair [Ushas], the breath
[and] the life of all. Do
thou, therefore, bright [god-
dess] possessed of choice
wealth, [come] in thy great
car [and] hear our call.

11. Give unto [those]
sacrificers that glorify thee,
O Ushas, the affluence that
[is] the best among man-
kind, [and] thereby bring
[thou] the beneficent [gods]
to their sacrifices.

१०. भावार्थ:-तूं दरदिवस प्रकाश-
त जा असें पूर्वे मंत्रांत सांगितलें, त्याचें
कारण या मंत्रांत सांगितो. तें असें कीं,
'हे उषे, तूं जर प्रकाशली नाहीस तर
कोणी जगणार नाही, कोणाचें काम चाल-
णार नाही; कारण तूं जेव्हां उगवतेस
तेव्हाच रात्रीच्या वेळीं मृतवत् पडून रा-
हिलेले सकळ प्राणी जाग्रत होतात आणि
जणुं पुनर्जावित होतात. यास्तव हे प्रका-
शवती उषे, तूं आज आपल्या मोठ्या र-
थांत बसून ये, आणि आम्ही जी तुला
हाक मारीत आहों आणि तुझें स्तोत्र क-
रीत आहों तें ऐक.'

बृहत्सुक्तार्थ 'प्राणर्त्त' असें प्रथम पा-
दांत, आणि 'रथेर्त्त' असें तिसऱ्या पादांत
ज्ञानार्थ. नाकी सूत्र मंत्र सरळ आहे.

११. 'हे उषे, देवलोकीं जी धन-
धान्यसंपत्ति उत्तम अशी मानितात ती
तर आम्हांस अलभ्यच आहे. परंतु आ-
म्हांसारिखे जे मर्त्य उपासक तुझी स्तुति
गाढात त्यांस मनुष्यलोकीं उत्तम मानि-
लेली संपत्ति दे. आणि ती तूं दिलीस
म्हणजे आम्ही जे यज्ञ करूं त्याजप्रत
देव आल्याविना राहणार नाहीत' असा
भावार्थ.

'दे' = 'वस्व.' क्र. ८. २३. २४
८. ६०. १४ आणि ७. १७. ५ हे
मंत्र आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.
सू. ३६, मं. १० याजवर 'देता झाला'
याविषयींची टीप पहा.

'कल्याणकारी [देवां]' = 'सुखतः'.
'आवह सुखतः अव्यय उप' या सू-

व्दांचा सायणाचार्य अर्थ करितात तो असा:- “चांगलें करणाऱ्या यजमा-
“नाला विघ्नरहित यज्ञांप्रत पोंहचोव,” म्हणजे त्यांकडून विघ्नरहित यज्ञ करीव. परंतु ‘आवह’ याचा अर्थ ‘आण’ असा होतो, आणि ‘यज्ञांप्रत पुण्यवान् यजमानांस आण’ म्हणजे त्यांचे यज्ञ सिद्धोस पोंहचोव असा अर्थ ओढाताणो-
शिवाय होत नाही. आणि ‘यज्ञांप्रत आण’ असें जेथें जेथें आहे, तेथें कर्मपद नित्य ‘देव’ हें (अथवा यासारखेंच त्या अर्थाचें एकादें) असतें. आतां इत-
की गोष्ट खरी आहे कीं ‘सुकृत्’ हें विशेष-
ण नामसाहचर्याशिवाय देव या अर्थीं दुसऱ्या ठिकाणीं योजिलेलें आढळत नाही. तथापि जें विशेषण ‘त्वष्टा’ देवास (ऋ. ३. ५४. १२) ‘देवजन’ यांस म्हणजे सर्व देवांस (“सुकृतं दैव्यं जनम्” ऋ. १०. ६३. ९), ‘ऋभु’ या देवांस (ऋ. ३. ६०. ३) आणि ‘अग्नी’स (ऋ. १. ३१. ४) आणि ‘विष्णू’स (ऋ. १. १५६. ५) लाविलेलें आढळतें; आणि प्रस्तुत मंत्रांत ‘देवास’ अथवा ‘देवज-
नास’ हा अर्थ इष्ट आहे. शिवाय पुढच्या मंत्रावरूनहि ‘देवांला आण’ हाच वि-
चारतरंग कवीच्या मनांत घोळत होता असें दिसतें. यास्तव आम्ही तसें समजून अर्थ केला आहे. देवांस ‘सुकृत्’ म्हणजे ‘बरे करणारे’ असें जें वेदांत म्ह-
टलें आहे, त्यावरून असें उघड होतें कीं देव म्हणजे महानळी आपल्या बळानें म-

त्यांचें वीईट करणारे, अथवा पटकीनें व-
गैरे मारून टाकणारे, अथवा मनुष्यांच्या स्त्रियांविषयीं लंपट, किंवा सत्त्व पाहण्या-
करितां उपासकाच्या मुलाचेंच मांस खाव-
यास घालविणारे कोणी आहेत असें आ-
पले पूर्वज, आम्ही मानितों तसे, न मा-
नितां, देव म्हणजे अनाथ मर्त्यांचें कल्या-
णच करणारे दयाळु अमर होत असें ते समजत असत.

‘ग्रहयज्ञ’ अथवा ‘ग्रहमस्त’ म्हणजे अनिष्ट ग्रहांपासून उपद्रव न व्हावा या हेतूनें जो आपल्या लोकांत संस्कार अ-
थवा समारंभ करावयाचा प्रचार आहे, त्यांत नवग्रहांवरुन दुसऱ्याहि देवतांस आह्वान म्हणजे आमंत्रण करून बोलाव-
ण्याची चाल आहे, त्यांत ‘चित्रगुप्ता’सहि आमंत्रण होत असतें. त्याचें आह्वान करि-
तांनां हा मंत्र म्हणून ‘ग्रहयज्ञ’ करणारा
“ॐ भूर्भुवः स्वः चित्रगुप्त इहागच्छ इह तिष्ठ इति केतोर्दक्षिणपार्श्वे चित्रगुप्तम् आ-
वाहयामि” = हे चित्रगुप्ता, तूं इकडे ये, येथें बैस, याप्रमाणें मी चित्रगुप्तास बोला-
वून केतूच्या उजवीकडेस बसवितों, असें म्हणून चित्रगुप्ताला आणून बसविल्यानं-
तर हाच मंत्र पुनः म्हणून होमाच्या वेळीं चित्रगुप्तायेदं नमम (= चित्रगुप्ताला हें आम्ही अर्पण करितों) असें म्हणून चि-
त्रगुप्तासाठीं भाताचा एक घास, त्यांत थो-
डेंसें तूप व तिळांचे आणि गव्हांचे थोडे-
से दाणे, याप्रमाणें अग्नींत आहुति टाकि-
तात. हा चित्रगुप्त म्हणजे मनुष्यांच्या पा-

पुण्यांचा हिशेब लिहून ठेवणारा धमरा-
जाचा कारभारी जो तोच होय. आतां
प्रस्तुतचा मंत्र म्हटल्यानें चित्रगुप्त कसा
येईल आणि हा मंत्र म्हणून अग्नीत टा-
किलेली आहुति चित्रगुप्ताला कशी पोहों-
चेल याचा विचार ग्रहयज्ञ करणारांनीं क-
रावा. कारण कीं हा मंत्रच मुदलीं चित्रगु-
प्ताविषयीं नाही. यांत 'चित्र' हा शब्द मात्र
आला आहे, पण त्याचा अर्थ 'चित्रवि-
चित्र,' 'उत्तम' असा असून तें विशे-
षण आहे. चित्रगुप्ताचा कांहीं संबंध नाही.
आतां इतकें खरें कीं, हा 'ग्रहयज्ञ'
नारायण भट्ट म्हणून एका अर्वाचीन भट-
जीनें केलेल्या 'प्रयोगरत्ना'वरून करितात.
तथापि जीं कमें आपण कल्याणकारक,
अनिष्टनिवारक, आणि सुखदायक, व

पुण्यसाधक अशीं समजून मोठ्या निष्ठेनें
करितों, आणि ज्यांत कांहीं गैरसमजु-
तीनें एकादी क्षुल्लक चूक घडल्यास प्रा-
यश्चित्त करितों, आणि 'सर्वसाङ्गतासि-
द्ध्यर्थ आचार्यास दक्षिणा देतो' (" स-
नवग्रहमखविवाहकर्मणः साङ्गतासिद्ध्यर्थ-
म् आचार्याय दक्षिणां दातुमहमुत्सृजे!")
त्या कर्मांत किती ठिकाणीं आणि कशा
रीतीनें वडाच्या साली पिंपळास लावि-
ल्या आहेत त्याचा शोध आणि विचार
करणें हें किती अवश्य आहे पहा !

या मंत्रांत वृत्तसुखासाठीं प्रथम चर-
णांत 'वंस्व' बदल 'वंसुअ' असें,
आणि तिसरा चरण

तेना बहं मुकृतो अध्वरीं उप ।
असा वाचला पाहिजे.

विश्वान्देवां आ वह सोमपीतयेऽन्तरिक्षादुषस्त्वम् ।

सास्मासु धा गोमदश्ववदुक्थ्यमुषो वाजं सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

विश्वान् । देवान् । आ । वह । सोमऽपीतये । अन्तरिक्षात् । उषः । त्वम् ।
सा । अस्मासु । धाः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । उक्थ्यम् । उषः ।
वाजम् । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. हे उषः, त्वम् अन्तरिक्षाद् विश्वान् देवान् सोमपीतये (=सोमपानाय) आवह (=अत्र प्रापय) । सा [त्वं] (=तदनन्तरं त्वं) हे उषः, गोमत् (=गोयुक्तं धनं=बहुभिर्गोभिरुपेतं धनम्) अश्ववत् (=बहुभिरश्वैरुपेतं धनम्) उक्थ्यं (=प्रशंसनीयं) वाजम् (=अन्नसंपदं) सुवीर्यं (=सुवीर्योपेतं धनं=सुशौर्ययुक्तापत्यानां समूहं) [च] अस्मासु धाः (=निघेहि=स्थापय=अस्मभ्यं देहि) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । हे उषः, त्वं सोमपानार्थं विश्वान् देवान् तेषां निवासस्थानभूताद् अन्तरिक्षाद् आनय । आनीताश्चेत् ते देवा अस्मभ्यम् उक्तगुणविशिष्टां संपदं दास्यन्तीति न संशय इति ॥ उषआनीतैर्देवैर्यदन्नं तद् उषसेव दत्तमिति कवेरभिप्रायः ॥

१२. हे उषे, तूं सर्व देवांस
अंतरिक्षांतून इकडे सोम प्यावांवाला
घेऊन ये. आणि मग, हे उषे, गा-
ईनीं भरपूर, घोड्यांनीं भरपूर [असें]
धन, स्तुत्य अन्न [आणि] शूर
वीरांनीं भरपूर [अशी] संतति तूं
आम्हांस दे.

12. Bring thou, Ushas,
from the firmament all the
gods hither to drink the
Soma; and then, Ushas,
confer thou upon us wealth
full of cows [and] horses,
and excellent food, [and]
brave progeny.

१२. या मंत्रांत ऋषि असें म्हणतो कीं,
'हे उषे, आम्हीं जो हा सोम तयार
केला आहे तो पीण्यासाठीं तूं सर्व देवांस
त्यांचें राहण्याचें ठिकाण जें अंतरिक्ष
त्यांतून घेऊन ये. आणि तूं त्यांला
आणिलेंस आणि ते आमचा सोमरस प्या-
ले म्हणजे ते आम्हांस गाई, घोडे, आणि
वीर्यसंपन्न पुत्रपौत्रादि संतति यांहींकरून
भरलेली अशी संपत्ति आणि अन्न ह्मीं
देतील यांत संशय नाही.'

'आणि मग.....तूं' = 'सा [त्वम्].'
म्हणजे त्यांस आणल्यावर. 'सा' याचा
अर्थ असा करावा लागतो याविषयी
सू. २, मं. ५ याजवरची 'तर तुम्हीं'
याविषयीची टीप पहा. तशीच सू. ४ मं.
१ याजवरील 'यास्तव.....तुला'
इत्यादि टीप पहा.

'घोड्यांनीं भरपूर' = 'अश्ववत्.'
या उचरापांत 'गोमत्', 'अश्ववत्',
'वाज' आणि 'सुवीर्यम्' हीं वेगवे-
गळीं स्वतंत्र नामें होत असें समजावें.

'उक्थ्यम्' हें मात्र 'वाजम्' याचें
(द्वितीयान्त पुल्लिङ्गी) विशेषण समजावें.
'गोमत्' म्हणजे 'गोमत् धनम्' = 'गा-
ईनीं भरलेली संपत्ति,' तसेंच 'अश्ववत्'
म्हणजे 'अश्ववत् धनम्' = 'घोड्यांनीं
भरलेली संपत्ति,' आणि 'सुवीर्यम्' =
'सुवीरोपेतं धनम्' = 'सुवीरसमूह.'
'गोमत्' आणि 'अश्ववत्' हीं रूपतः
विशेषणें आहेत तरी पर्यवसानीं नामें
अशीं समजून योजिलेलीं वेदांत पुष्कळ
ठिकाणीं आलीं आहेत. स्मयणाचार्य
वहुतकरून 'धनम्' या पदाचा अध्या-
हार करीत असतात.

'आम्हांस दे' = 'अस्मासु धाः.'
अक्षरशः अर्थ, 'आमच्या येथें ठेव,'
'आमच्या कर्मां संपादन कर.' 'धा'
या धातूचा अर्थ वेदांत 'कोणाला काहीं
तरी संपादन करून देणें' म्हणजे 'देणें'
असा होतो याविषयीं क्र. १. १७५.
३; ३. २४. १; ३. २९. ८; ७. ६२.
६; ३. ३६. १० इत्यादि अनेक प्रमाणें

यस्या रुशन्तो अर्चयः प्रति भद्रा अदृक्षत ।

सा नो रयिं विश्ववारं सुपेशसमुषा ददातु सुगम्यम् ॥ १३ ॥

यस्याः । रुशन्तः । अर्चयः । प्रति । भद्राः । अदृक्षत ।

सा । नः । रयिम् । विश्ववारम् । सुपेशसम् । उषाः । ददातु ।

सुगम्यम् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. यस्या [उषसो] रुशन्तः (= दीप्तवर्णा) भद्राः (= सुखकरा) अर्चयः (= रश्मयः) प्रत्यदृक्षत (= इमे दृश्यमाना भवन्ति) सा [एषा] उषा नः (= अस्मभ्यं) विश्ववारं (= सर्वैर्वरणीयम् = उत्कृष्टं) सुपेशसं (= शोभनरूपोपेतं = मनोहारिणं) सुगम्यं (= सुसुखकारकं) रयिं (= धनं) ददातु ॥

आहेत. या मंत्रांवरील सायणभाष्य पहा.

हा मंत्र वृत्तसुखासाठी खाली लिहिल्याप्रमाणे म्हणावा लागतो:-

विश्वान् देवान् आवह सोमपीतये ।

अन्तरिक्षाद् उषस् तु अम् ।

सास्मासु धा गोमर्द्धावद् उक्थिअम् ।

उषो वाजं सुवीरिअम् ।

१३. जिच्या उज्ज्वलित [आणि] कल्याणकारक कांति दृष्टीस पडूं लागल्या आहेत ती [ही] उषा सर्वोत्तम, सुंदर [आणि] सुखकारक [अशी] संपत्ति आम्हांस देओ.

13. This Ushas whose incandescent [and] refreshing rays are becoming visible,—may she grant us beautiful [and] blissful wealth that all may envy.

१३. भावार्थः—पूर्वेकडेस उषेचा उदय होऊन तिच्या आरक्त कांति पांढऱ्या होत आहेत, आणि तेणेकरून विशेष आह्लादकारक होऊन दृष्टीस पडत आहेत असें पाहून ऋषि म्हणतो कीं, 'ही जी उषा उगवून जात आहे ती आम्हांस सर्वोत्तम, सुंदर, आणि आनंदकारक संपत्ति देओ.'

'उज्ज्वलित' = 'रुशन्तः'. अक्षरशः अर्थ 'पांढऱ्या होत जाणाऱ्या', 'उजळत आहेत अशा', 'उदयकालापूर्वी आरक्त वर्णाच्या असतात तशा नव्हेत, पण उदय झाल्यावर पांढऱ्या पांढऱ्या होत आहेत अशा. आमच्या देशांत 'उषा' उगवण्यापूर्वी आणि उगवत आहे आणि लुकतीच उगवली आहे इतक्या अजमासास प्रभातकाळचें तेज आरक्तवर्ण असतें. परंतु थोडकाच वेळ होऊन गेल्यावर उषेची कांति पांढरी पांढरी दिसू लागते. 'रुशन्तः' या शब्दाविषयी ऋ. ८. ७२. २; ६. १. ३; १. ९२. ५ यांजवरील सायणभाष्य पाहा.

'सर्वोत्तम' = 'विश्ववारम्'. 'विश्ववार' हा शब्द ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे तीं सर्व स्थळें आम्हीं शोधून पाहिलीं त्यांत एक मंत्र खेरीज करून बाकी सर्व स्थळीं सायणाचार्य 'सर्वानीं जें घेण्यास योग्य' असा अर्थ करितात, म्हणजे जें सर्वांस आवडेल, अर्थात् जें सर्वोत्तम तें. किंतोएक विद्वान् 'वार' म्हणजे धन या अर्थकडे लक्ष देऊन 'सर्वसंपत्तियुक्त' असा अर्थ करितात. आणि आम्हींहि सू. ३० म. १० यांत तोच अर्थ स्वीकारिला आहे. परंतु पुनर्विचाराअंती व विशेष शोभाअंती 'सर्वानीं स्वीकारण्यास योग्य' म्हणजे सर्वानीं ज्याची इच्छा करावी, म्हणजे 'सर्वोत्तम' हा जो सायणाचार्यांचा अर्थ तोच योग्य दिसतो.

पहिल्या चरणांत 'रुशन्तो' असें, आणि तिसरा व चवथा चरण

सा नो रयि विश्ववोरं सुपेशसम् ।

उषा दंदातु सुष्ठिमम् ।

असे वाचावे लागतात.

ये चिद्भि त्वामृषयः पूर्वं ऊतये जुहुरेऽवसे महि ।

सा नः स्तोमं अभि गृणीहि राधसोषः शुक्रेण शोचिषा ॥ १४ ॥

ये । चिद् । हि । त्वाम् । ऋषयः । पूर्वं । ऊतये । जुहुरे । अवसे । महि ।

सा । नः । स्तोमान् । अभि । गृणीहि । राधसा । उषः । शुक्रेण ।

शोचिषा ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. हे महि (=महति) [उषः], ये चित् हि (=ये केपि=सर्वेपि) पूर्वं (=चि-
रेतना) ऋषयः (=मन्त्रद्रष्टारः=कवयः) [यां] त्वाम् ऊतये अवसे [च] (=रक्ष-
णाय साहाय्याय च) जुहुरे (=आहूतवन्तः) सा [त्वं] राधसा (=दानेन=धन-
दानेन करणेन) [तथा] शुक्रेण शोचिषा (=दीप्तेन तेजसा करणेन) नः (=अस्माकं)
स्तोमान् (=स्तुतीः=स्तुतिपुक्तानि सूक्तानि) अभिगृणीहि (=अभिनन्दय=समीचीनाः
सोमा इमे इति वद) ॥

पूर्वाभिसेविता या उषाः सैव न तु अन्या काचित् नवीना मया कृतानीमानि स्तो-
त्राणि श्रुत्वा संतुष्टा भवतु संतुष्टा सती च मदर्थं शुक्रेण शोचिषा सह उच्छित्त्वा
संपदं ददात्विति कवेरभिप्रायः ॥

१४. हे मोठे [उषे], [ज्या] तुला पूर्वीचे म्हणून जे जे सर्व ऋषि संरक्षणासाठी [आणि] साहाय्यासाठी हाक मारीत असत, तीच [तुं], हे उपे, [तुझ्या] प्रसादाने [आणि] प्रकाशमान तेजाने आमची स्तवने वाखाण.

14. O great [Ushas], whom [all ancient] poets whatsoever invoked for protection [and] help, do that [self-same] thou, O Ushas, commend our hymns with [thy] favour [and] fair brightness.

१४. 'हीं जीं मी स्तवनें करीत आहे तीं ऐकून उषा प्रसन्न होओ, आणि वाहवा! फार उच्चम स्तवनें आहेत, अशी माझी प्रशंसा करो; आणि प्रसन्न झाल्ये असं दाखविण्याकरितां निर्मळ तेजानें प्रकाशो आणि मला अन्नादि संपत्ति देओ; पण असं करणारी एकादी नवी उषा येऊन तसें न करो, तर जिला प्राचीन सकल ऋषि स्तवीत आणि आपल्या रक्षणासाठीं आणि साहाय्यासाठीं बोलावीत तीच उषा तसें करो' असा ऋषीचा अभिप्राय.

'मोठे' = 'महति.' 'महती' शब्दाचा 'मोठी' हा अर्थ प्रसिद्धच आहे, तथापि क्र. ७. ८१. ४ आणि ८. ९. १७ यांजवरील सायणभाष्य पहा. 'मोठी' म्हणजे 'श्रेष्ठ,' 'उच्चम' असा भावार्थ. उषेप्रमाणें इतर देवींसहि 'मोठी' हें विशेषण लाविलेलें आहे.

'पूर्वीचे म्हणून जे जे सर्व ऋषि' = 'ये षित् हि पूर्वे ऋषयः.' क्र. १. १७९. २ आणि १. ८४. ९ हे मंत्र पहा.

'साहाय्यासाठी' = 'अवसे.' 'ऊति' आणि 'अवस्' हे दोनी समानार्थकच आहेत. अर्थपुष्टीकरणार्थ एकाच्या ऐवजीं दोन शब्दांचा प्रयोग केलेला आहे.

'वाखाण' = 'अभि गृणीहि.' सू. १५ मं. ३ पहा.

षा मंत्रावरून दोन गोष्टी ध्यानांत ठेवण्याजोग्या सिद्ध होतात. १ ली, वेदकृत्यांचे ऋषि आपण परम पुरातन, अनादि, चिरंजीव अथवा अप्रार आहो असें मानीत नसत; तर जसें आम्ही ईश्वराची प्रार्थना करूं लागलों म्हणजे प्राचीनांस जे शून्य बोलतां तसे तेहि आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या पुराण ऋषींविषयीं बोलत असत. २ री, वेदमंत्र म्हणजे ऋषींनीं केलेलीं देवाचीं अथवा देवांचीं स्तवनें अपरिमितशक्तियुक्त आणि पाहिजे ती गोष्ट घडवून आणणारी आणि खुद्द देवांसहि त्यांच्या मर्जांविषय सुखाळीं आणणारी व प्रसन्न करून घेणारी होत असं त्यांचे कर्तेहि मानीत नसत, तर आपण दीन मानव आहों, (आणि

उषो यदुद्य भानुना वि द्वा^१रावृणवो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छर्दिः प्र देवि गोमतीरिषः ॥ १५ ॥

उषः । यत् । अद्य । भानुना । वि । द्वारौ । ऋणवः । दिवः ।

प्र । नः । यच्छतात् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । प्र । देवि । गोऽम-
तीः । र्षः ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१५. हे उषः, यद् (=यस्मात् कारणात्) [त्वम्] अद्य (=अस्मिन् दिने) भानुना (=तव प्रकाशेन) दिवः (=द्युलोकस्य) द्वारौ (=पूर्वापरदिग्भागी) वि ऋणवः (=अपावृणोः=विशिष्टवती) [तस्मात् कारणात्], [त्वं] नः (=अस्मभ्यम्) अवृकं (=हिंसकरहितं=निष्कण्टकं=निःसपक्वं) पृथु (=विस्तीर्णं) छर्दिः (=गृहम्=आश्रयं) प्रयच्छतात् (=देहि), [तथा] हे देवि, [नः=अस्मभ्यं] गोमतीः (=बहुभिर्गोभिरुपेता) इषः (=अन्नानि) प्र[यच्छतात्] (=देहि) ॥

“ त्वदागमनस्यास्मद्रक्षणार्थत्वाद् अभीष्टं गृहादिकं प्रयच्छेत्यर्थः ” ॥

ते वस्तुतः तसे होतेच), आपण आपल्या शक्तीप्रमाणे स्तोत्र करितों तें देवांनीं कृपाकरून मान्य करून घ्यावें, आणि आम्हांवर प्रसन्न व्हावें, अशी त्यांची नम्र मनोवृत्ति असे. वेदमंत्रांविषयी आणि त्यांच्या प्रेमळ, प्रांजळ, सत्यवृत्ति आणि अभिमानरहित कर्त्यांविषयी आम्हांमध्ये ज्या विलक्षण समजुतो आहेत त्यांत व

झांत किती भेद आहे पहा!

‘हा मंत्र खाली लिहिल्याप्रमाणें वाचला म्हणजे वृत्ताप्रमाणें लागतो:-

ये चिद्धि त्वामृषयः पूर्व ऊतये ।

जुहूरे अवसे महि ।

सा नस्तोमो अभि गृणीहि राधसा ।

उषः शुक्ले शोचिषा ।

१९. हे उषे, ज्या अर्थी [तू] आज [आपल्या] प्रकाशाने बुलोक्याचीं कवाडें उघडलीं [त्या अर्थी] [तू] आम्हांस निष्कंटक [आणि] विस्तीर्ण घर दे, हे देवी, [तू] आम्हांस] गाईसकट अन्न दे.

15. Ushas, since [thou] hast this day opened the gates of heaven through [thy] light, grant [us] a thornless [and] wide shelter, grant [us], Goddess, food accompanied by cows.

१५. या मंत्रांत ऋषि म्हणतो कीं, 'हे उषे, सर्व रात्रभर अधकाराने आकाश आणि शुलोक भरलेला आणि जणु काय आंधारकोटडीसारखा झांकलेला असतो. तू आतां उगवून आणि प्रकाश पाडून त्या शुलोकरूपी कोटडीचीं कवाडें उघडलीं आहेस, इतका प्रसाद तू आम्हांवर केला आहेस त्यापेक्षां तू आम्हांस आज जें शत्रुरहित असत्यामुळे सुखकारक आणि जें विस्तीर्ण असें घर तें आणि अन्न आणि गुरेंढोरे ही संपत्ति दे.'

'शुलोकाचीं कवाडें उघडलीं' = 'वि द्वारी ऋणवो दिवः.' म्हणजे उगवून निकडे तिकडेस प्रकाश पाडिलास. उषा उगवून शुलोकाचीं कवाडें उघडिते ही सुंदर उत्प्रेक्षा आलीकडील कृतक कवितेंत कवित्तव सांपडेल. उषेला शूची कन्या म्हणें, तिणें तिमिरमग्न शुलोकरूपी स्वर्गाचीं कवाडें उघडलीं अशी उत्प्रेक्षा करणें, आणि तिजविषयीं दुसरे जें सुंदर विचारतरंग ऋग्वेदांत आढळतात त्यांस स्वाभाविक रीतीनें मनांत जागा देणें या गोष्टीच्या संबंधानें वैदिक ऋषि ज्या कार्त्तिकी होऊन गेले तें खरोखर कृत-

युग आणि आम्ही तूर्त आहों हें कलियुग होय यांत संशय नाही. कारण आतां आपण टला ट आणि पला प जोडिला, आणि यमकें घालून पौराण्या पायांतील धुंगुराप्रमाणें झणझण आवाज केला म्हणजे, आणि एकाच शब्दाचे अनेक अर्थ करितां येतील अशा रीतीनें शब्द जोडिले म्हणजे त्यास उच्चम कविता म्हणतां!

'घर' = 'छंदः.' 'छंदः' हा शब्द पुष्कळ ठिकाणीं ऋग्वेदांत आला आहे त्या सर्व ठिकाणीं सायणाचार्य निघण्टूस अनुसरून 'घर' असा अर्थ करितात. पण किती-एक ठिकाणीं 'आश्रय' असा अर्थ केलास बरा शोभेल. ऋ. ६. ४६. ९ याजवर सव्यसाचार्य सुद्धा तसाच अर्थ ("शरणम्" असें म्हणून) करितात असें दिसतें.

हा मंत्र खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचला तर आधुनिक वृत्ताप्रमाणेंच लागेल:—

उषो यदन्नं भाजुना ।

वि द्वारावृण्मो दिवः ।

प्र नो यच्छतादवृकं पृथु छंदः ।

प्र देवि गोमतीरिषः ।

सं नो राया बृहता विश्वपेशसा मिमिक्षा समिळाभिरा ।

सं दुम्नेन विश्वतुरोषो महि सं वाजैर्वाजिनीवति ॥ १६ ॥ ५॥

सम् । नः । राया । बृहता । विश्वऽपेशसा । मिमिक्ष्व । सम् । इळा-
भिः । आ ।

सम् । दुम्नेन । विश्वऽतुरा । उषः । महि । सम् । वाजैः । वाजि-
नीऽवति ॥ १६ ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

१६. [हे उषः], नः (= अस्मान्) बृहता (= प्रभूतेन) विश्वपेशसा (= विश्व-
रूपेण = नानाविधेन) राया (= धनेन) [सं मिमिक्ष्व] (= संसिञ्च = प्रवाहमिव तम्
अस्मान् प्रति संवाहय), इळाभिः आ (= अन्नैश्च) सं मिमिक्ष्व (= प्रवाहमिव ता
अस्मान् प्रति संवाहय), [तथा] हे महि उषः (= महति उषोदेवि), विश्वतुरा
(= सर्वेषां शत्रूणां हिंसकेन = सर्वजिता) दुम्नेन (= यशसा) सं [मिमिक्ष्व] (= प्रवा-
हमिव तद् अस्मान् प्रति संवाहय), [तथा] हे वाजिनीवति (= प्रभूतान्नवति)
[उषः], वाजैः (= अन्नेः) सं [मिमिक्ष्व] (= प्रवाहमिव तान् अस्मान् प्रति
संवाहय) ॥

आ इति समुच्चयार्थकमव्ययम् ॥

१६. [हे उषे], [तूं] आम्हांस मोठें [आणि] सर्व प्रकारचें भाग्य भरपूर दे, आणि [आम्हांस] धन-धान्य भरपूर [दे]. हे मोठे उषे, [तूं] सर्वांस जिकणारी [अशी] कीर्ति आम्हांस भरपूर दे. हे अन्नपूर्णे, [तूं आम्हांस] अन्न भरपूर [दे].

16. [Confer] upon us liberally great [and] universal wealth, [and] confer nourishments liberally; liberally glory that shall, O great Ushas, conquer all, [confer] liberally foods, O Goddess rich in food.

१६. सर्व सृक्ताचा हा उपसंहार आहे. यांत ऋषि म्हणतो कीं, 'हे उषे, आम्हांस अनेक प्रकारचें महाधन पुष्कळ दे, पुष्कळ धनधान्य दे, सर्वांस खालीं पहावयास लावणारी कीर्ति पुष्कळ दे, आणि हे अन्नसंपन्न देवी उषे, आम्हांस पुष्कळ अन्न दे.'

'भरपूर दे' = 'सं मिमिक्ष्व.' अक्षरशः अर्थ भाग्यानें आम्हांस 'भिजवून टाक,' जणुं काय भाग्याचा आम्हांवर 'वर्षाव कर,' भाग्याचा वर्षाव होऊन पूर वाहतील असें कर.

'धनधान्य' = 'इळाभिः.' इळाशब्दाचा अक्षरशः अर्थ अन्न असा आहे. त्याविषयीं क्र. ५. ५३. २; ७. ६६. ४ याजवरील सायणभाष्य पहा.

'अन्नपूर्ण' = 'वाजिनीवति.' म्हणजे जी अन्नाने भरलेली आहे, जी पुष्कळ अन्न देणारी होय ती. क्र. ७. ६९. १; ७. ३६. ६; ७. ९६. ३; ७. ७५. ५ हे मंत्र आणि याजवरील सायणभाष्य पहा.

खालीं लिहिल्याप्रमाणें मंत्र वाचल्यास आधुनिक वृत्ताप्रमाणेंच लागतो:-

सं नो रॉया वृहतो विश्वपेशसा ।

• मिमिक्ष्वा समिळाभिरा ।

सं शुन्नेन विश्वतुरा उषो मंहि ।

सं वाजैर्वाजिनीवति ॥

पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें शेवटचे भाग (म्हणजे दुसरा, आणि चौथा चरण हे) कांहीं अडचणीशिवाय सरळ वाचतां येतात.

सूक्तम् ४९:

कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । उषा देवता । अनुष्टुप् छन्दः ।

उषो भद्रेभिरा गहि दिवश्चिद्रोचनादधि ।

वहन्त्वरुणस्तव उप त्वा सोमिनो गृहम् ॥ १ ॥

उषः । भद्रेभिः । आ । गहि । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ।

वहन्तु । अरुणऽस्तवः । उप । त्वा । सोमिनः । गृहम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे उषः, [त्वं] भद्रेभिः (= भद्रेः = शोभनैः) [अधेः] दिवश्चिद् रोचनाद्
अधि (= तुलोकस्य रोचमानस्थानादेव) आगहि (= आगच्छ), [ते] अरुणस्तवः
(= अरुणवर्णा) [अश्वात्] त्वा (= त्वां) सोमिनः (= सोमयुक्तस्य यजमानस्य)
गृहम् [प्रति] उपवहन्तु (= प्रापयन्तु) ॥

अधिः पञ्चम्यनुवादक इत्यवधेयम् ॥

सूक्त ४९.

ऋषि— कण्वकुलोत्पन्न प्रस्क-
ण्व या नांवाचा (पूर्वीच्या सूक्ताचा
जो तोच). देवता— उषा. वृत्त—
अनुष्टुप्.

१. हे उषे, [तूं] सुंदर [घो-
ज्यां]नीं गुलोकाच्या तेजस्वी मं-
डलाहून ये, [ते तुझे] अरुणवर्ण
[घोडे] सोमरस अर्पण करणाऱ्या
[उपासका]च्या घरीं तुला घेऊन
येओत.

१. हेहि सूक्त उषेविषयींच आहे आणि
पूर्वसूक्ताच्या कर्त्यानेंच केलेलें आहे. या
पहिल्या मंत्रांत ऋषि उषेला गुलोकाच्या
प्रकाशमान मंडलापासून येण्याविषयीं प्रा-
र्थना करितो, आणि उषेचे अरुणवर्ण
घोडे सोमार्पक उपासकाच्या घरीं तिला
आणोत अशी प्रार्थना करित आहे.

‘सुंदर [घोज्यांनीं]’= ‘भद्रेभिः.’ सा-
यणाचार्य ‘बैलांनीं’ असें म्हणतात. को-
णतेंहि घेतलें तरी अध्याहार केलाच
पाहिजे. ‘भद्र’ हें विशेषण सूर्याच्या
घोड्यांस क्र. १. ११५. ३ यांत ला-
विलें आहे तें पाहा. उषा ही घोड्यांनीं
येते अथवा बैलांनीं म्हणजे रथास बैल
अथवा गाई जोडून येते असेंहि ऋग्वे-
दांत सांगितलें आहे. क्र. १. ९२. २;
१. १२४. ११; आणि ५. ८०. ३ हे
मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पाहा.

HYMN 49.

To Ushas or the Goddess of early
Dawn. By Praskanva the son
of Kava or born in the family
of Knava. Metre—Anushtup.

1. Ushas, come [hither]
on beautiful horses from
the bright region of heaven.
May [they], of ruddy col-
our, carry thee to the house
of him who offers the Soma.

‘गुलोकाच्या तेजस्वी मंडलाहून’=
‘दिवश्चिद्रोचनादधि.’ म्हणजे गुलोका-
च्या ज्या भागांत अथवा ठिकाणीं नेहमी
प्रकाश असेल तेथें उषा राहत असते
अशी ऋषीची कल्पना असून, उषेनें ते-
थून यावें अशी प्रार्थना आहे. गुलोका-
चा कांहीं भाग विशेष प्रकाशयुक्त आहे
अशा समजुतीस उद्देशून ऋग्वेदांत पुष्क-
ळ वचनें आहेत. क्र. १०. १७०. ४ यांत
“रोचनं दिवः” याचा अर्थ सायणाचार्य
“दिवः संवन्धि [रोचमानं?] स्थानम्”=
‘गुलोकाचें [तेजोयुक्त] स्थान’ असा
अर्थ करितात. क्र. १. १०५. ५ यांत
“रोचनं दिवः” याचा अर्थ “आदि-
त्यस्य रोचमाने मण्डले”= “आदित्याचें-
तेजोयुक्त मण्डल” असा करितात. क्र.
३. ६. ८ यांत “दिवो रोचने” म्ह-
णजे “सूर्यस्य प्रकाशने आलोकें”=

सुपेशसं सुखं रथं यमध्यस्था उषस्तम् ।

तेना सुश्रवसं जनं प्रावाद्य दुहितर्दिवः ॥ २ ॥

सुऽपेशसम् । सुऽत्वम् । रथम् । यम् । अधिऽअस्थाः । उषः । त्वम् ।
तेन । सुऽश्रवसम् । जनम् । प्र । अव । अद्य । दुहितः । दिवः ॥ २ ॥

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपच्चतुर्षदर्जुनि ।

उषः प्रारन्नृतूर्नु दिवो अन्तेभ्यपरि ॥ ३ ॥

वयः । चित् । ते । पतत्रिणः । द्विऽपत् । चतुऽपत् । अर्जुनि ।
उषः । प्र । आरन् । ऋतून् । अर्जु । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. हे उषः, त्वं यं सुपेशसं (=शोभनरूपोपेतं) सुखं (=सुखं यथा तथा गच्छन्तं) रथम् अधि अस्थाः (=अधिष्ठिता भूतासि) तेन [रथेन] [त्वं] सुश्रवसं (=शोभनहविर्युक्तं=शोभनं हविर्दत्तवन्तं) जनम् (=उपासकं), हे दिवो दुहितः (=शुलोकस्य देवस्य कन्यके), अद्य प्राव (=प्रकर्षेण रक्ष) ॥

३. हे अर्जुनि (=शुभ्रवर्णं) उषः, ते (=तव) ऋतून् अर्जु (=आगमनान्यनुलक्ष्य=आगमनसमयेषु) पतत्रिणो वयश्चित् (=पक्षपेताः पक्षिणोपि), [तथा] द्विपत् (=पादद्वययुक्तं प्राणिजातं) [तथा च] चतुर्षत् (=चतुःपादयुक्तं प्राणिजातं) दिवः (=शुलोकस्य) अन्तेभ्यः परि (=पर्यन्तेभ्यः=पर्यन्तानां सकाशात्) [त्वामभ्युद्भूतुं] प्रारन् (=प्रस्थाय गच्छन्ति) ॥

उषसं व्युच्छन्तीं दृष्ट्वा सर्वेपि प्राणिनस्तामभ्युद्भूतुमिव स्वस्वस्थानात् प्रतिष्ठन्तीत्यर्थः । परीति पञ्चमीशोतकमित्यवधेयम् ॥

‘सूर्याच्या प्रकाशांत’ असें म्हणतात, आणि ऋ. ८. १०. १ यांत “रोचने दिवः” म्हणजे “शुलोकस्य रोचमाने स्थाने”=“शुलोकाच्या प्रकाशयुक्त अध-
-वा तेजस्वी स्थानांत” असें भाष्य करि-
तात. शिवाय ऋ. १. १५५. ३ पहा.

प्रस्तुत ठिकाणीं आचार्य ‘दिवश्चि-
द्रोचनादधि’ या शब्दांचा “प्रकाशयुक्त
अंतरिक्षाहून” असा अर्थ करितात.

हा मंत्र अनुष्टुप् श्लोकाप्रमाणेच नीट
वाचतां येतो, मात्र तिसरा चरण “वहन्तु
अरुणसवः” असा म्हटला पाहिजे.

२. हे उपे, ज्या सुंदर [आणि]
सुखकारक रथांत तूं वसली आहेस
या [रथा]नें, हे द्यूचे कन्यके, चां-
गलें हवि देणाऱ्या जनाचें [तूं]
आज संरक्षण कर.

३. हे गौरवर्णी उपे, तूं [नित्य]
यावयाच्या समयी उडणारे पक्षी
सुद्धा [आणि] द्विपाद [आणि]
चतुष्पाद प्राणी [सुद्धा] शुलो-
काच्या कांठांकडून [तुला भेटा-
वयास] सामोरे जातात.

2. With that beautiful
[and] easy-rolling car which,
Ushas, thou hast mounted,
protect to-day, O daughter
of Heaven, the man who
offers a good oblation.

3. Even the winged
birds, the bipeds [and],
Fair [one], the quadrupeds
go forth, Ushas, from the
confines of heaven [to
meet thee] at thy hours
of arrival.

२. 'हे उपे, तू आपल्या सुंदर आणि
न हालणाऱ्या आणि न पडणाऱ्या रथांत
बसून येत आहेस. तर त्या रथांत तशीच
बसलेली येऊन चांगले जे भक्त आहेत
त्यांचें संरक्षण कर,' असा भावार्थ आहे.

हा मंत्र अतुष्टुपममाणें म्हणावयास
कांहीं अडचण येत नाही, मात्र दुसऱ्या
चरणांत 'त्वम्'च्या बदल 'तुअम्'
आणि चौथ्या चरणांत 'प्रावाय' आहे
तेथें 'प्रावाय' असें म्हटलें पाहिजे.

३. 'उषा दररोज जेव्हां येते तेव्हां
सर्व प्राण्यांस इतका आनंद होतो कीं,
मनुष्यांविषयी तर सांगावयासच नको, पण
जनावरें आणि अज्ञानी उगाच इकडे-
तिकडे उडणारीं पाखरें सुद्धा जिकडे
रात्रीच्या वेळी पडून राहिलेलीं असतात
तेथें उषेचा प्रकाश येऊन पोंहचतांच उषो-
देवीला जणुं अभ्युदधान देण्याकरितांच

आपआपल्या ठिकाणाहून उठून बाहेर
पडतात' असा या सुंदर मंत्राचा अभि-
प्राय आहे.

'गौरवर्ण' = 'अर्जुनि.' 'पांढरी'
असा जरी 'अर्जुन' शब्दाचा साधारण
अर्थ आहे, तरी भावार्थ हाच आहे.
'शुभ्रवर्ण' असें भाषांतर केलें तरी
चालेल.

'तूं [नित्य] यावयाच्या समयी' =
'ते ऋतून् अस्तु.' 'ऋतु' शब्दाचा अर्थ
'समय,' 'नेमलेला वेळ.' बरोबर नेमानें
येणारा वेळ. *

'शुलोकांच्या कांठांकडून' = 'दिवः
अन्तेभ्यः परि.' 'परि' हें केवळ पंच-
मीदर्शक आहे. क्र. २. ४१. १३.
याजवरील सायणभाष्य पहा. कवीच्या
मनांतील भावार्थ असा आहे कीं, उषा
ही शुलोकांतून येऊं लागली म्हणजे तिला

व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्वमाभासि रोचनम् ।

तां त्वामुषर्वसूयवो गीभिः कण्वा अहूषत ॥ ४ ॥ ६ ॥

विऽउच्छन्ती । हि । रश्मिऽभिः । विश्वम् । आऽभासि । रोचनम् ।
ताम् । त्वाम् । उषः । वसुऽयवः । गीऽभिः । कण्वाः । अहूषत ॥ ४ ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

४. व्युच्छन्ती (=व्युच्छनेन प्रकाशनेन तिमिरं विनाशयन्ती) [त्वं] हि रश्मि-
भिः (=स्वतेजोभिः) विश्वं रोचनं (=शुलोकस्य सकलमपि रोचमानं स्थानम्)
आभासि (=प्रकाशयसि) । तां त्वां (=तादृशां त्वाम्-अतः कारणात् त्वाम्), हे
उषः, वसूयवः (=वसुकाः) कण्वाः (=कण्वपुत्राः=कण्वकुलोत्पन्ना मदादयः पु-
रुषा) गीभिः (=स्वरचितैरतिः स्तोत्रैः) अहूषत (=स्तुवन्ति) ॥

भेटण्याकरितां सर्व प्राणी जणुं सामोरे
जातात. ते रात्रीच्या वेळीं निश्चिंति घे-
ण्यास शुलोकच्या कोनाकोपऱ्यांत म्हणजे
क्षितिजाच्या किनाऱ्यांवर पडून राहिलेले
असतात, तेथून निघून सामोरे जातात.
ही उत्प्रेक्ष्य किती सुंदर आहे पहा.

‘सामोरे जातात’=‘मारत.’ अक्षरशः

‘पुढें जात आले आहेत,’ म्हणजे नित्य
पुढें जात असतात. रीतिवर्तमानाच्या
ऐवजी पूर्णवर्तमान.

६. मंत्राचा चवथा चरण खाली लि-
हिल्याप्रमाणें म्हटला पाहिजे:-

‘दिवो अन्तेभिअस्पति ।

४. कां कीं जेव्हां [तूं] उंगव-
तेस तेव्हां [तूं आपल्या] तेजांनीं
सकल आकाशभर प्रकाश पाडितेस.
तर अशी जी तूं त्या तुला, हे उपे,
कल्याणेच्छु कण्वपुत्र [आपल्या]
स्तोत्रांनीं स्तवीत आहेत.

4. For [when] dawning
forth [thou] enlightenest
the whole celestial region
with [thy] rays. Thee.
therefore, O Ushas the sons
of Kanva, desirous of bliss,
are praising with [their]
hymns.

४. 'हे उपे, तूं उगवलीस म्हणजे
सर्व आकाश तुझ्या प्रकाशानें भरून
जातें अशी उपकारकर्त्री तूं आहेस. या-
स्तव कण्वकुलोत्पन्न असे आम्ही जन
तुला हीं स्तोत्रें म्हणून स्तवीत आहोंत तर
कल्याण व्हावें अशी जी आमची इच्छा
ती तूं पूर्ण कर.'

हा सूक्ताचा उपसंहार आहे यास्तव
ऋषींच्या मनांत जो प्रसाद मागावयाचा
असतो तो यांत मागितला आहे.

पहिला चरण 'विउच्छन्ती हि रश्मि-
भिः' असा म्हटला पाहिजे.

'कण्वपुत्र [आपल्या] स्तोत्रांनीं स्तवीत
आहेत' = 'गीर्भिः कण्वा अहूषत.'
यावरून पूर्वी आम्हीं सांगितल्याप्रमाणें ही

गोष्ट उघड दिसून येते कीं, आतां जशी
पाश्चिमात्य लोकांत अथवा ब्राह्मलोकांत
सर्व कुटुंबाचीं मनुष्यें मिळून देवभजन
करण्याची चाल आपण पाहतों, तशी
आपल्या आर्यपूर्वजांचीहि चाल होती.
प्रत्येक मनुष्यानें आपल्याच मोक्षाची
काळजी करावी, आणि सर्व जगाचा त्याग
करावा, आणि कुटुंब टाकून गावें, रानांत
राहावें, पैशाची हेळसांड करावी, आणि
त्याजवर प्रीति करणें असते तेव्हां 'नारा-
यण' व्याजानें दिले अशी 'नारायणा'च्या
नांवानें करावी, हें जें वेदांती ज्ञान
त्याचा प्रसार तेव्हां सुदैवेंकरून झाला
नव्हता म्हणूनच हीं सुंदर सूक्ते आज
आम्हांस वाचावयास मिळतात.

सूक्तम् ५०.

कण्वपुत्रः प्रस्कण्व ऋषिः । सूर्यो देवता । १-९ गायत्री छन्दः । १०-१३
अनुष्टुप् छन्दः ।

उदु त्वं ज्ञातवैदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १ ॥

उत् । ऊम् इति । लम् । ज्ञातवैदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः ।
दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥ १ ॥

अप ते तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः ।

सूराय विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

अप । ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुभिः ।
सूराय । विश्वचक्षसे ॥ २ ॥

भाषायाम्.

१. केतवः (= सूर्यस्य रश्मिरूपा अथा) विश्वाय सूर्यं दृशे (= सूर्यं द्रष्टुं विश्वरश्मौ भुवनाय = यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति तथा) त्वं (= प्रसिद्धं = यं यूयं पश्यथ तमिमं) देवं (= सूर्यदेवम्) उदु वहन्ति (= उद्वहन्ति = ऊर्ध्वमानयन्ति = उदयस्थानादूर्ध्वमानयन्ति पश्यत) ॥

२. विश्वचक्षसे सूराय (= सर्वेषामपि द्रष्टुः सूर्यस्य उदये जाते सति) ते तायवो यथा (= ये चोराः सन्ति ते अपयन्ति पलायन्त इति यथा प्रसिद्धं वर्तते) [तथा] अक्तुभिः [सह] (= रात्र्या सह) नक्षत्राणि अपयन्ति (= अपगच्छन्ति प्रणष्टानि भवन्ति) ॥

सूक्त ५०.

ऋषि—ऋग्वकुळांत शालेला प्र-
स्कण्व (पूर्वीच्या सूक्ताचा जो तो-
च). देवता—सूर्य. वृत्त—पहिल्या
नव ऋचांचें गायत्री, बाकी रा-
हिलेल्यांचें अनुष्टुप्.

१. सूर्याला सर्वांनीं पाहावें
म्हणून ह्या सकलज्ञ [सूर्य]देवाला
[त्याचे] किरण[रूप घोडे] वर
घेऊन येत आहेत.

२. विश्वदर्शी सूर्य आल्यात्र-
रोबर चोर जे असतात ते जसें
[पळून जातात तशीं] नक्षत्रे आणि
रात्र [हीहि] पळून जातात.

१. हें सूक्त महत्त्वाचें आहे. आपल्या
लोकांत जो सौर म्हणून अथवा सौरसूक्त
म्हणून जें स्नानाच्या वेळीं म्हणतात त्यांत
हें सूक्त पहिलें आहे. शिवाय दुसऱ्या
कोणत्या ठिकाणी याचा उपयोग करितात
याविषयी पुढें पहा.

आपण अशी कल्पना केली पाहिजे
कीं, प्रस्कण्व ऋषि सूर्योदयाच्या वेळीं
उठून पूर्वेकडेस पाहून म्हणतो आहे कीं,
'रात्रभर सूर्यदेव नाहीं सारिला झाला होता
आणि तो दृष्टीस पडेनासा झाला म्हणून
लोक मोठ्या विवंचनेत होते. तर हे पहा
त्याचे किरणरूपी घोडे त्या देवाला पूर्व-
दिशेला क्षितिजाच्या वर घेऊन येत
आहेत!'

HYMN 50.

To *Sūrya* (or the Sun-god). By
Praskanna of the family of
Kurva (the same as the author of
the previous hymn). Metre—
Gayatrī of the first nine verses
and *Anuṣṭup* of the rest.

1. Lo ! the beamy hor-
ses of omniscient *Sūrya*
are bringing that God high
that all may see him !

2. At the sight of the
all-seeing sun the stars
[together] with the night
fly away as [do] the thieves.

‘सूर्याला सर्वांनीं पाहावें म्हणून’ =
‘दृशे विश्वाय सूर्यम्.’ ‘दृशे’ हें तुमर्थां
अत्रय आहे. ही शब्दरचना वेदांत पुष्कळ
येते. याविषयी आम्हीं पूर्वी ‘एक दोन
वेळां सांगितलेंच आहे. सू. ४५, मं. ६
याजवरील टीप पहा.

‘ह्या’ = ‘त्यम्.’ म्हणजे हा जो
तुम्ही पाहात आहां त्या या प्रसिद्ध देवाला.
‘सकलज्ञ’ = ‘जातवेदसम्.’ म्हणजे
सूर्य भुवनावर फिरतो तेव्हां सकल वस्तु-
मात्र त्याच्या बाहण्यांत व जाणण्यांत
येतात म्हणून तो ‘जातवेदाः’ होय. —

मार्गशीर्ष पौर्णिमेच्या रात्री कराव-
याचा ‘प्रत्यवरोहण’ म्हणून एक संस्कार
सांगितला आहे. आपणास व आपल्या

अदृश्रमस्य केतवो वि रश्मयो जनां अनु ।

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ॥ ३ ॥

अदृश्रम् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु ।

भ्राजन्तः । अग्नयः । यथा ॥ ३ ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कदसि सूर्य ।

विश्वमा भासि रोचनम् ॥ ४ ॥

तरणिः । विश्वऽदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य ।

विश्वम् । आ । भासि । रोचनम् ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

३. अस्य केतवः (= प्रज्ञापकत्वाद् ध्वजीभूता) रश्मयः (= किरणाः), भ्राजन्तः (= दीप्यमाना) अग्नयो यथा (= अग्नय इव), जनान् अनु (= अनुक्रमेण जनेषु) वि अद्भुतं (= विशेषेण दृश्यन्ते) ॥

अस्य अग्निवदीप्यमानाः किरणरूपा ध्वजाः उदयसमये बहुषु जनेषु अनुक्रमेण प्रथमं दृश्यन्ते पश्चादयमायातीत्यर्थः ॥

४. हे सूर्य, [त्वं] विश्वदर्शतः (= सर्वैर्दर्शनीयः) [तथा] ज्योतिष्कत् (= प्रकाशस्य कर्ता) [एतादृक्] तरणिः (= महतो ध्वनो गन्ता) असि । त्वं [हि] विश्वं रोचनं (= सकलं गुलोकस्य रोचमानं स्थानम्) आभासि (= प्रकाशयसि) ॥

वायकामुलांस “पाण्यांत अथवा पृथ्वीवर राहणाऱ्यांपासून बाधा होऊ नये” म्हणून (“मम स्त्रीपुत्रादिसहितस्य जलस्थलचरसर्वबाधानिवृत्त्यर्थम् ”) तें कर्म करावें असें सांगितलें आहे. त्यांत या सर्व सूक्ताचा जप हसऱ्या दिवसी सकाळीं करावा असें सांगितलें आहे. पण हें ‘प्रत्यवरोग्ण’ कर्म आतां कोणी बहुत करून करीत नाहीत.

शिवाय सूर्याचें उपस्थान म्हणजे जपादिकं करून सेवन जेथें सांगितलें असतें

तेथें या सूक्ताचा, निदान या मंत्राचा तरी, जप करितात.

वृत्तालुरोधासाठीं तिसरा चरण ‘दृशे विश्वाय सूरिअम्’ असा म्हटला पाहिजे.

२. ‘सर्वास पाहणारा जो सूर्यदेव तो येतांच जसे चोर पळून जातात तशीच नक्षत्रें आणि रात्र हीं सर्व पळून जातात,’ असा भावार्थ.

‘विश्वदर्शो’ = ‘विश्वचक्षाः’ ऋ.

७. ६३. १ याकरील सायणाचार्यांचें भाष्य पहा.

३. ह्याचे पताका[भूत] [जे] अग्नीप्रमाणे लकलकीत किरण [ते] अनुक्रमाने अनेक लोकांच्या दृष्टीस पडतात.

४. हे सूर्या, [तूं] सर्वांच्या दृष्टीस पडणारा, [आणि] प्रकाश करणारा [असा] महावेगवान् वाट-सरू आहेस. [तूं] सर्व आकाशभर प्रकाश पाडितोस.

3. His rays [serving as his] banners are seen among numerous people in order, refulgent like fires.

4. [Thou], Sûrya, art a great traveller [that is] seen by all [and] [that] maketh light. [Thou] enlightenest the whole celestial region,

‘रात्र’ = ‘अक्तुभिः.’ ‘अक्तुभिः’ शब्दाचा साधारण अर्थ ‘रात्रीच्या वेळी’ असा क्रियाविशेषणाच्या अर्थाचा होतो. परंतु येथे सायणाचार्य तसा अर्थ न करितां ‘रात्र्या सह’ असा करितात तो

आम्हांस येथें इष्ट दिसतो. तसा न घेतल्यास अर्थ जुळणार नाही असें वाटते.

वृत्तानुरोधासुद्धें दुसरा चरण ‘नक्षत्रा यन्ति अक्तुभिः’ असा म्हटला पाहिजे.

३. भावार्थः— ‘सूर्याचे किरण ह्याच त्याच्या पताका आहेत, कारण कीं जसा एकादा राजा येऊं लागला म्हणजे त्याच्या पताका त्याच्या अगोदर येतात तसे ते किरण पुढें येऊन सूर्य मागाहून येत आहे असें सूचिततात. हे किरण तेजस्वी अग्नी-प्रमाणे लकलकीत असून अनेक लोकांस अनुक्रमाने दिसू लागतात.’ ही, सूर्य-किरण दिसू लागतात त्याविषयीं स्वभावोक्ति आहे.

‘पताका[भूत]’ = ‘केतवः.’ म्हणजे किरणरूप पताका इतकेंच विवक्षित आहे.

‘अनुक्रमाने अनेक लोकांच्या दृष्टीस पडतात’ = ‘वि अदृशम् जनान् अनु.’

अक्षरशः अर्थ, ‘जनांमध्ये विशेषेकरून पाहिले जातात.’ ‘अदृशम्’ हें रूप फार चमत्कारिक आहे. तें ‘अदृशम्.’ असावे आणि शास्त्रांतराच्या पाठांत आहेच असें सायणाचार्य सुद्धा म्हणतात. ‘जनान् अनु’ या शब्दांचे जें आम्हीं ‘जनांमध्ये,’ ‘लोकांमध्ये’ असा अर्थ समजून भाषांतर केले आहे, त्याला पुष्कळ आधार आहे. ऋ. १. १२०. ११ यांत ‘जनान् अनु’ याचा अर्थ सायणाचार्यांनीच ‘जनेषु’ = ‘जनांमध्ये’ असा केला आहे; ऋ. ८. ९. २ यांत ‘पञ्च मातु-बान् अनु’ याचा अर्थ ‘पञ्च मातुषा यत्र वर्तन्ते तत्र लोके’ = ‘जेथे पंच प्रकारचे लोक राहतात तेथें’ असा केला

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्मुदैषि मानुषान् ।

प्रत्यङ्मिष्वं स्वर्दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषान् ।

प्रत्यङ् । मिष्वम् । स्वः । दृशे ॥ ५ ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

५. [हे सूर्य,] [त्वं] देवानां विशः प्रत्यङ् (= देवानां लोकान् प्रति गच्छन् = देवलोकानां संमुखं यथा तथा) [उदैषि], मानुषान् प्रत्यङ् (= मनुष्यान् प्रति गच्छन् = मनुष्याणां संमुखं यथा तथा) उदैषि, [तथा] मिष्वं स्वः प्रत्यङ् (= सकलं स्वलोकं प्रति गच्छन् = सकलस्य स्वलोकस्य संमुखं यथा तथा) [उदैषि] । [किमर्थम् ?] । दृशे (= द्रष्टुम् = यथा ते पश्यन्ति तथा) ॥

सूर्यः देवलोकानां संमुखं तथा मनुष्यलोकानां संमुखं तथैव सकलस्य स्वलोकस्य संमुखम् उदैति । तदुदयादनन्तरं च ते सर्वेपि दृष्टिविषयान् द्रष्टुं समर्था भवन्ति प्राप्तुं भवन्ति ॥ एतज्ज्ञात्वेव सूर्यस्तेषां तेषां संमुखमुदैतीति भावः ॥

आहेः शिवाय 'धन्वा अनु' (२. ३८. ७), 'वना अनु' (३. ५५. ४), आणि 'गोमतीः अनु' (५. ६१. १०) या सर्वे ऋषिणी सायणांनीं सप्तमीनें अर्थ केला आहे तो पहा. — 'अनेक' 'हं' पद 'जनान् अनु' या अनेकवचनापासून गम्यमान आहे.

४. धा मंत्रांत ऋषि म्हणतो कीं, 'हे सूर्या, तूं मोठा वाटसरू आहेस. आणि साधारण वाटसराप्रमाणे जेथें असशील तेथल्याच लोकांस दिसणारा आणि काळोस होतांच यावणारा असा नव्हेस,

तर सर्व लोकांच्या दृष्टीस एकदम पडणारा आणि जाशील तिकडेस उगरेड पाडणारा असा वाटसरू आहेस. कारण कीं तूं सर्व आकाशभर प्रकाश पाडीत असतोस.'

सूर्याच्या गतीविषयी आणि प्रकाशाविषयी यांत सुंदर स्वभावोक्ति आहे. सूर्यासारखा मोठा वाटसरू दुसरा कोणीहि मनुष्यांस टाऊक नाही.

वृत्तसुखासाठी या ऋचेंत 'सूर्य' असें आहे तेथें 'सूरिअ' असें म्हलें पाहिजे.

५. [देवलोकांस, मनुष्यांस
आणि स्वर्लोकांस] दिसावें म्ह-
णून [हे सूर्या], [तूं] देवलोकां-
समोर, मनुष्यांसमोर [आणि] सर्व
स्वर्लोकांसमोर उगवत असतोस.

5. [Thou] risest opposite
the celestial beings, opposite
the men [and] opposite all
the heaven, that they may
see.

५. ऋषि म्हणतो, 'हे सूर्या, तूं उगव-
ण्यापूर्वी कोणासहि काहींच दिसत नाहीं,
तर डोळ्यांनीं दिसावें म्हणून तूं देव-
लोकांसमोर, मनुष्यलोकांसमोर आणि
स्वर्गलोकांसमोर उगवत असतोस; के-
वळ आम्हां मनुष्यांसमोरच उगवतोस
असें नाहीं.—म्हणजे वस्तुतः तूं उगवतोस
तर एकाच ठिकाणीं, पण सर्वास वाटतें
कीं तूं त्यांच्या समोरच उगवला आहेस.'

'देवलोकांसमोर' = 'प्रत्यङ् देवानां
विशः.' आम्ही जसे मनुष्यलोक आहों
तसे देवलोक म्हणजे गुलोकांत राहणारे
देवलोक आहेत असा कवीचा भावार्थ.
याच समजुतीस अनुसरून पुष्कळ ठि-
काणीं 'देवजनां' विषयीं वेदांत निदें-
श अथवा सांगितलेलें आढळतें. (ऋ.
६. १६. ९ आणि ३. ३४. २ इत्यादि
अनेक प्रमाणें आहेत.) आणि जसें आ-
म्हांस सूर्यप्रकाशाचें कारण पडतें तसेंच
गुलोकांत राहणाऱ्यांस म्हणजे देवांसहि
पडतें असा विचारतरंग कवीच्या मनांत
घोरत होता.

'स्वर्लोकांसमोर' = 'प्रत्यङ् स्वः.'
'स्वः' म्हणजे स्वर्लोक अथवा स्वर्गलोक
असा अर्थ होतो याविषयीं ऋ. १०.
१०७. ८; १०. १२१. ५; १. १३१.

३ इत्यादि प्रमाणें आहेत. हा स्वर्लोक
जो सांगितला तो गुलोकापेक्षांहि उंच
आहे असें इतरच सांगितलेलें आढ-
ळतें. आणि तो गुलोकापेक्षां जसा
अधिक उंच आहे तसाच अधिक तेज-
स्वी आहे असें सांगितलें आहे. यावरून
या मंत्राचें तात्पर्य असें होतें कीं अगदी
खालीं म्हणजे भूमीवर आम्ही मर्त्य, आम्हांवर
गुलोकांत राहणारे देवलोक, आणि त्यांच्या-
हि वर स्वर्लोकांत राहणारे दुसरे लोक
अशा तीनहि प्रकारच्या लोकांस सूर्य उ-
गवतांच असें वाटतें कीं सूर्य आपल्याच
समोर उगवला आहे.

ॐ भूः, भुवः, स्वः असें जें आपण
उच्चारित असतो, त्यांत जो 'स्वः'
शब्द येतो तोच हा. मात्र 'भुवः' ह्याचा
पचा ऋग्वेदांत कोठें लागत नाही. 'भूः'
आणि 'स्वः' यांच्या मध्ये 'भुवः' आ-
पण उच्चारितो त्यावरून 'भुवः' म्हणजे
मधला जो 'गुलोक' तो असावा असें
समजतात.

वृत्ताप्रमाणें मंत्र म्हणतां यावा म्हणून
खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचला पाहिजे:-

प्रतिअङ् देवानां विशः ।

प्रत्यङ् देवि मानुषान् ।

प्रत्यङ् विश्वं सुअर्दृशे ॥

येना॑ पाव॒क चक्ष॑सा भुर॒ण्यन्तं॑ ज॒नां अनु॑ ।

त्वं व॒रुण॑ पश्य॑सि ॥ ६ ॥*

येन॑ । पा॒व॒क । चक्ष॑सा । भुर॒ण्यन्तम् । ज॒नान् । अनु॑ ।

त्वम् । व॒रुण॑ । पश्य॑सि ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे पावक (=शोधक) वरुण (=वरुणसदृश) [सूर्य], येन चक्षसा (=येन पूर्वमन्तोक्तेन तेजस्विना उदयेन), त्वं भुरण्यन्तं जनान् (=भुरण्यन्तं लोकं=शीघ्रं लोकं=स्वस्वकर्मप्रवृत्तये शीघ्रं गच्छन्तं लोकं=स्वस्वकर्मणि त्वदुदयादनन्तरमेव शीघ्रं प्रवर्तमानं लोकम्) अनु पश्यसि (=अनुक्रमेण पश्यसि) ॥

यथा यथा त्वमुदेषि तथा तथा लोकाः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तन्ते त्वं च तान् सर्वान् अनुक्रमेण पश्यसीति भावः ॥

* हे सर्वे सूक्त अनेक कारणांमुळे प्रसिद्ध आहे. मुल जन्मलें आणि तें वाईट नश-
त्रावरजन्मलें तर तें जणुं कोणाच्या तरी अपराधांमुळे अथवा चुकीमुळे जन्मलें असें
समजून 'दुष्टजननशान्ति' या नांवाचें कर्म करावें अशी समजूत आपल्या भटजीनीं
करून दिली आहे. त्यामुळे अमुक नशत्रावर जन्मलें तर अमुक शान्ति करावी असें
ठरून गेलें आहे. त्याप्रमाणें व्यतिपात असतां जन्मलें तर त्याची 'व्यतिपातशान्ति'
म्हणून कांहीएक कर्म करण्याची कल अर्वाचीन काळी जी पडली आहे त्यांत हें सर्व
सूक्त (म्हणजे उदुत्यं जातवेदसम् हे तेरा मंत्र) म्हणण्याचा प्रघात आहे. पण
'व्यतिपातशान्ति' करणें, अंश्य आहे असें म्हटलें तरी व्यतिपाताची शान्ति हें
सूक्त म्हटल्यानें कशी होईल याचा विचार आहे.

शिवाय अन्येषांत म्हणजे मनुष्य मेल्यानंतर जी क्रिया करितात त्यांत प्रथम दिव-
सी पिंडदान देतांना "उदुत्यं जातवेदसम्" या प्रथम मंत्राचा उच्चार करून पिंड
देत असतात.

६. आणि हे पावका, हे वरुण-
[सदृश] [सूर्या], त्या [तुझ्या] ल-
कलकीत उदयाच्या योगाने तूं का-
मांत गुंतलेल्या सकल जनांला अ-
नुक्रमाने पहातोस.

6. And through that
bright rising [of thine], O
Pāvaka, O Varuṇa-[like]
Sūrya, thou seest the active
world in order.

६. पांचव्या मंत्रांत सांगितलें कीं सूर्य
अनेक लोकांच्या समोर उगवतो. त्याच
कल्पनासरणीला अनुसरून आतां म्हणतो
कीं, 'हे सूर्या, वर सांगितल्याप्रमाणें तूं
उगवून आपल्यापुढें पाहूं लागलास म्ह-
णजे तूं उगवतांच आपापल्या कामीं ला-
गण्यासाठीं इकडे तिकडेस धांवणारे जे
लोक ते सगळे एकामागून एक तुझ्या
दृष्टीस पडतात.'

'पावका.' पावक हें नांव आलीकडील
संस्कृतांत अग्नीचें असल्याविषयीं तर स-
र्वास ठाऊक आहेच. वेदांतहि बहुतक-
रून अग्नीलाच लाविलेलें आढळतें. सा-
यणाचार्य बहुतकरून 'शुद्ध करणारा'
असा अर्थ करितात. येथें लाविल्याप्रमाणें
सूर्यासहि केव्हां केव्हां लाविलेलें आढ-
ळतें. अग्नि अथवा सूर्य प्रकाशण्यास ला-
गण्याच्या पूर्वीं सगळ्या वस्तु ओंगळ दि-
सतात आणि त्यांचें लकलकीत तेज पड-
तांच स्वच्छ दिसूं लागतात म्हणून त्यांस
'स्वच्छ करणारा' हें नांव पडलें. •

पण सूर्याला 'वरुण' असें येथें कां
म्हटलें तें समजत नाहीं. सायणाचार्य तें
विशेषण करून 'अनिष्टनिवारक' असा
अर्थ धात्वर्थास अनुसरून करितात.

'वरुण' असें सूर्याला या ठिकाणीं कां
म्हटलें तें बराबर समजत नसल्यामुळे
कितीएक विद्वान् हा मंत्र सूर्यदेवतेवि-
षयीं नसून वरुणाविषयीं आहे असें सम-
जतात. परंतु ह्या मंत्राचा संबंध मागच्या
पृष्ठच्या मंत्राशीं चांगला जुळत असून
सर्व सूक्त सूर्याविषयीं आहे यांत संशय
नाहीं.

'आणि.....त्या तुझ्या लकलकीत उ-
दयाच्या योगाने' = 'येन चक्षसा.' अश्वरशः
अर्थ 'ज्या पाहण्यानें.' 'जे पाहणें'
म्हणजे पूर्वे मंत्रांत सूर्य उगवतो म्हणून
सांगितलें, तर उदयरूप जें जगाकडेस
पाहणें, किंवा दृष्टि घालणें तें. • •

'कामांत गुंतलेल्या सकल जनांला' =
'भुरण्यन्तं जनान्.' या ठिकाणीं 'जनान्'
हें 'लोकम्' याऐवजीं आहे असें सम-
जून निर्वाह करणें आहे. 'भुरण्यन्तम्'
हा शब्द जरा कठिण आहे. सायणाचार्य
'जनान् भुरण्यन्तम् [इमं लोकम्]'
= 'जनांला धरून करणाऱ्या या लोकास'
असें करून निर्वाह करितात. आमच्या
अर्थास क्र. १०. २९. १ आणि २.
३८. ८ यांतील 'भुरण्यु' शब्दावर जें
सायणभाष्य आहे त्याच्या भावार्थाचा आ-

वि द्यामेषि रजस्पृथ्वहा मिमानो अक्तुभिः ।

पश्यन् जन्मानि सूर्य ॥ ७ ॥

वि । द्याम् । एषि । रजः । पृथु । अहा । मिमानः । अक्तुभिः ।

पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥ ७ ॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य ।

शोचिष्केशं विचक्षण ॥ ८ ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य ।

शोचिः ऽकेशम् । वि ऽचक्षण ॥ ८ ॥

भाषायात्.

७. हे सूर्य, त्वं द्यां (=शुलोकं=शुलोकमध्ये) वि एषि (=विविधं गच्छसि) [तथा] पृथु रजः (=अन्तरिक्षावकाशस्य विस्तीर्णं प्रदेशं=विस्तीर्णस्य अन्तरिक्षस्य मध्ये) [वि एषि] (=विविधं गच्छसि) [स च] अक्तुभिः (=रात्रिसमयेषु=रात्रिस्थाने) अहा (=अहानि) मिमानः (=निर्ममन्) [तथा च] जन्मानि (=सकलानि प्राणिजातानि) पश्यन् (=अवलोकयन्) [वि गच्छसि] ॥

८. हे देव (=द्योतमान) विचक्षण (=विद्वद्) सूर्य, शोचिष्केशं (=तेजांस्येव यस्मिन्केशा दृश्यन्ते तादृशं) त्वा (=त्वां) रथे (=रथे स्थितं) सप्त हरितः (=हरिद्वर्णा अश्वा) वहन्ति ॥

धार आहे. 'भुरण्य' धातूचा अर्थ 'जाणें' असा सायणाचार्य पुष्कळ ठिकाणीं करितात. त्यावरून 'चपल असणें' अथवा 'कामांत गुंतणें' हा अर्थ साहजिक दिसतो.

वृत्तनियमांसाठीं या श्लोकांत 'येन' बदल 'येना' असं झालें आहे तें ध्यानांत ठेवावें, आणि शेवटचा चरण 'त्वं वैरुण पशिसि' असा उच्चारला पाहिजे.

७. हे सूर्या, [तूं] गुलोकामधून
[आणि] विस्तीर्ण अंतरिक्षामधून
चालतोस, आणि जातां जातां रा-
त्रीच्या ठायीं दिवस निर्माण करि-
तोस, आणि [मार्गी] [अनेक]
प्राणी पाहात असतोस.

८. हे देवा, हे सर्वतोदशीं
सूर्या, दीप्तिकेशाला तुला सात पि-
वळे घोडे रथांत वाहून नेत अस-
तात.

7. [Thou] wanderest
through heaven [and
through] the broad firma-
ment, making days at nights,
[and] O Sūrya, observing
[different] creatures.

8. Seven tawny horses,
O divine [and] far-seeing
Sūrya, carry in thy car thee
[who art] ray-haired.

७. 'हे सूर्या, तूं उगवून महाविस्ती-
र्ण अंतरिक्ष प्रदेशांतून सर्वत्र चालत चा-
लत गुलोकामध्ये सर्वत्र जात असतोस.
आणि जातां जातां मार्गी तूं रात्र असेल
ती काढून टाकून दिवस निर्माण करि-
तोस, आणि तुला येतां येतां मार्गी अने-
क प्राणी दृष्टीस पडतात' असा भावार्थ.

'गुलोकामधून चालतोस' =
'वि ग्राम एषि.' म्हणजे गुलोकाच्या ए-
काच कोपऱ्याला तूं जातोस असे नाही.
तुम्हीं तेज गुलोकांत जिकडेतिकडे पसरतें
त्यामुळे तूं गुलोकांत जिकडेतिकडे फिर-
तोस असा भास होतो. हा जो 'वि एषि'
याचा आम्ही येथें अर्थ केला त्याविषयी
क्र. १०. ५. ३ याजवरील सायणभाष्य
पहा.

'[जातां जातां] रात्रीच्या ठायीं दिवस
निर्माण करितोस' = 'अहा मिमानो अजु-
भिः.' अक्षरशः अर्थ, 'रात्री दिवस

निर्माण करित [करित].' म्हणजे सूर्य
कोंठ झाला तरी जाण्यापूर्वी रात्र असते,
तेथें तो आला म्हणजे रात्र काढून टाकून
त्याऐवजीं दिवस होई असें करितो.
सूक्त ६ मं. ३ पहा. आणि सू. ३५
मं. २ षाचें भाषांतर व त्यावरील टीप
पहा. प्रस्तुत मंत्रांत सांगितलेली सूर्यावि-
षयींची स्वभावोक्ति सुंदर आहे.

वृत्तानुरोधासाठीं मंत्र खाली लिहिल्या-
प्रमाणें म्हणवाः—

विग्रामेषि रजस्पृधु ।

अहा मिमानो अजुभिः ।

पश्यन् जन्मानि सूरिअ ॥

८. यांत इतकेंच सांगितलें आहे कीं,
'सूर्य रथांत बसून जातो आणि त्याच्या
रथास सात पिवळे घोडे ओढीत असतात.'

'सर्वतोदशीं' = 'विचक्षण.' अक्षरशः
अर्थ, 'पुष्कळ ठिकाणीं पाहणारा,'
'ज्याची दृष्टि दूर पोहचते तो.' (क्र.

अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूरः रथस्य नप्त्यः ।

ताभिर्यातिः स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूरः । रथस्य । नप्त्यः ।

ताभिः । याति । स्वयुक्तिभिः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. [पश्य पश्य] सूरः (=सूर्यो) रथस्य नप्त्यः (=रथस्य नप्तीः =रथस्य कन्य-
काः =रथस्य कन्यकास्थानीयाः) सप्त शुन्ध्युवः (=शुन्ध्यूः =शुद्धाः =दोषरहिता)
[अथा] अयुक्त (=स्वरथे योजितवान्) । [स] ताभिः स्वयुक्तिभिः (=स्वय-
मेव युज्यमानाभिः) [अथाभिः] याति (=गच्छति) ॥

१०. ३७. ८ याजवलील सायणभाष्य
पाहा.) याच अर्थवस्त्र ' विचक्षण '
शब्दाचा आलीकडील आमचा ('शाह-
णा ' हा) अर्थ निघाला आहे; कारण
कीं ज्ञाची दृष्टि पुष्कळ ठिकाणी पांढऱते
त्यालाच लोक शाहणा म्हणतात.

‘ दीप्तिकेशाला ’ = ‘ शोचिष्केशम्. ’ म्ह-
णजे ज्याला मनुष्याच्या केशासारिले व
साधारण केश नसतात, तर किरण आणि
किरणांनी भरलेल्या कांतिच ज्याचे केश
होत तसा. हें विशेषण किती. स्वभावो-
क्तिपूर्ण आहे पहा ! वेदांत वस्तूंचे वगैरे
जें वर्णन किंवा निरूपण येतें तें त्या वेळ-
च्या ऋषीस म्हणजे कवीस वस्तूंचे वगैरे
स्वरूप जसें स्वभावतः भासलें तसेंच येत
असतें, आणि कृतक काव्यांत उगीच कल्पि-

त आढळतें तसें नसत्यामुळे फार सुंदर
दिसतें. कवितेंत हें एक मोठें सौंदर्य
आहे की, कवीच्या मनांत जें असेल तेंच
हुबेहुब त्याच्या वाणीनें चित्रित व्हावें.
नाहीं तर आमचे आलीकडीलहि कवि
आहेत, त्यांनीं मोर अथवा हंस अथवा
सिंह अथवा कमळ कधीं जन्मांत पाहिले-
लें नसतांहि, त्यांच्या कवितेंत पाऊस ये-
तांच मोर नाचतच असतात, हंस मान-
ससरोवराकडे धांव घेत असतात, सिंहा-
चा बच्चा मोव्हाहि हत्तीला आपल्या किं-
काळीनेंच मारून टाकीत असतो, आणि
पादकमळांचा आणि हस्तकमळांचा तर
पदोपदीं सुकाळ !

या ऋचेंत सुद्धा वृत्तासाठीं ‘ सूरिअ ’
असा उच्चार केला पाहिजे.

९. सूर्य [आपल्या रथाला] रथाच्या कन्यका [ज्या] निर्मळ सात [घोड्या त्या] जोडितो आहे [पहा]. [आणि] आपल्या आपणच जोडल्या जाणाऱ्या [ज्या त्या घोड्या] त्यांच्या योगाने तो जात आहे.

9. There Sūrya harnesses the seven pure ones, the daughters of the car. [He] goes by means of those self-harnessed mares.

९. 'सूर्य देव आपल्या रथास सात घोडेच जोडितो असें नाहीं, तर हा पहा, तो सात घोड्याहि जोडीत आहे. त्या रथास जोडल्या म्हणजे रथाच्या मुलीच जणुं शोभतात. त्या रंगांनी निर्मळ आहेत आणि त्यांला रथास जोडण्याचे श्रम घेण्याचीहि आवश्यकता नाहीं, कारण कीं त्या आपल्या आपणच रथास जोडल्या जातात,' असें तात्पर्य. ऋषि पूर्वेकडे पाहत पाहत उभा राहिला असतां त्याला सूर्य उगवूं लागत आहे असें दिसल्यावरून त्याणें हा मंत्र म्हटला अशी कल्पना केली पाहिजे.

'रथाच्या कन्यका' = 'रथस्य नभ्यः'. हें नांव किंचित् चमत्कारिक दिसतें. परंतु जशा लहान लहान मुली आपल्या प्रीट बापाची सेवा करण्यांत तत्पर असतात तशा षा घोड्या रथाची सेवा करण्यांत म्हणजे काळजीनें तो ओढण्यांत वगैरे तत्पर दिसतात म्हणून त्यांस तें नांव दिलें आहे. याप्रमाणेंच सोम काढण्याच्या आणि तो अर्पण करण्याच्या

वगैरे कामीं यजमानाच्या हाताचीं बोटे पडतात म्हणून त्यांसहि 'यजमानाच्या कन्यका' असें ऋ. ९. १४. ५ यांत म्हटलें आहे तें पाहा.

'निर्मळ' = 'शुन्ध्युवः' म्हणजे रंगांनी व कांतीनें 'शुद्ध', 'दोषरहित.' ऋ. १०. ४३. १ आणि ७. ८८. १ यांजवरील सायणभाष्य पाहा.

'आपल्या आपणच जोडल्या जाणाऱ्या' = 'स्वयुक्तिभिः.' देवांच्या रथास जे घोडे वगैरे असतात त्यांस रथाला दुसऱ्यानें जोडावे लागत नाहीं, ते आपणच आपणास रथाला जोडून घेतात असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे. 'स्वयुक्ति' शब्दाचाहि हाच अर्थ होतो याविषयीं ऋ. १. ११९. ४ ही ऋचा आणि 'तिजवरील सायणभाष्य पहा.

घोडे असोत, अथवा घोड्या असोत, पण सूर्याच्या रथाला सात कां ? आठ-वऱ्याच्या सात वारांस अनुलक्षून ? किंवा सात मूळ रंगांस अनुलक्षून ?

उद्वयं तमसस्पि ज्योतिष्पश्यन्त उत्तरम् ।

देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योतिरुत्तमम् ॥ १० ॥

उत् । वयम् । तमसः । परि । ज्योतिः । पश्यन्तः । उत्तरम् ।

देवम् । देवत्रा । सूर्यम् । अगन्म । ज्योतिः । उत्तरम् ॥ १० ॥

उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्नुत्तरं दिवम् ।

हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय ॥ ११ ॥

उत्तरम् । अद्य । मित्रम् । आरोहन् । उत्तरम् । दिवम् ।

हृद्रोगम् । मम । सूर्यम् । हरिमाणम् । च । नाशय ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१०. [पश्य पश्य] वयं तमसः परि (= तमस उपरि) उत्तरम् (= उत्कृष्टतरं) ज्योतिः उत्पश्यन्तः (= ज्योतिः कदायातीत्यपेक्षया उत्पक्षमाणः पश्यन्तः) [सन्तः] देवत्रा देवं (= देवेषु मध्ये देवं) सूर्यं (= सूर्यरूपम्) उत्तमं (= श्रेष्ठतमं) ज्योतिः (= तेजः) अगन्म (= प्राप्ताः स्मः) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । तमसः सकाशाद् उपरिवर्तमानं तमसोपेक्षया उत्कृष्टतरं सूर्यरूपं ज्योतिः कदा न्वायास्यतीति वयम् उत्पक्षमाण उत्पश्यन्तः सन्तः देवाधिदेवसूर्यरूपम् उत्तमम् (उत्कृष्टतरं) ज्योतिः सहसा प्राप्ताः स्म इति ॥

११. हे मित्रमहः (= अनुकूलदीप्तियुक्त) सूर्य, अद्य [त्वम्] उद्यन् (= उदयं गच्छन् = यथा उदयं गच्छसि तथा) [अपि च] उत्तरं दिवम् (= उन्नततरं बुलोकम्) आरोहन् (= उत्कर्षेण प्राप्नुवन् = उत्कर्षेण यथा प्राप्नोषि तथा) मम हृद्रोगं (= हृदयगतम् आन्तरं रोगं) हरिमाणं (= शरीरगतकान्तिहरणशीलं बाह्यं रोगं) च नाशय ॥

वृत्तसुखासाठी या ऋचेचा दुसरा चर-

ण खाली दाखविल्याप्रमाणे म्णावाः—

सूरो रथस्य नमिअः ।

१०. [हे पाहा] आम्ही अंधः काराच्या वर श्रेष्ठ तेजाकरितां पाहत असतां सकळ देवांमध्ये देव [जो] सूर्य [तद्रूप] परमश्रेष्ठ तेजाप्रत पावलों.

११. हे अनुकूलतेजा सूर्या, [तूं] आज उगवून [आणि] परम उंच बुलोकावर चढून माझा हृदयरोग आणि शरीरास फिकट करणारा बाह्यरोग नाहीसा कर.

10. Lo ! looking up for light higher than the darkness, we have obtained Sûrya, the God among the Gods, the highest light.

11. Rising to-day, O Sûrya of beneficent light, [and.] mounting the highest heaven, destroy my disease of the heart and the pallid disease.

१०. सर्व भुवनभर अजून अंधार पडलेलाच होता इतकी रात्र असतां ऋषि पूर्वेकडे सूर्यादयाची प्रतीक्षा करीत करीत उभा राहिला आहे आणि अंधकाराच्या ढोकीवर येऊन उभें राहणारें जें सूर्यरूप तेज तें केव्हां येईल, केव्हां येईल अशी वाट पाहत राहिला आहे, इतक्यांत देवाधिदेव जो सूर्य तद्रूप परमश्रेष्ठ तेज एकाएकीं आविर्भूत झालें तें हें पहा, असें ऋषीचें विवक्षित आहे.

सूर्याच्या उदयाविषयीं यांत ऋषीचें मोठें औत्सुक्य आणि मोठी मार्गप्रतीक्षा उघड दिसून येते. ती दृढतर भक्तीच्या मनुष्याच्या मनांत फार बिंबेल यांत संशय नाही.

यांत सुद्धा 'सूरिरम्' असें तिसऱ्या चरणांत वृत्तासाठीं म्हटलें पाहिजे. नाकी ऋचा अनुष्टुपाप्रमाणें वाचतां येते.

११. तेजःपुंज सूर्य उगवत आहे असें पाहून ऋषि म्हणतो, 'हे सूर्या, तुझें

हें जें प्रचंड तेज प्रगट होत आहे तें लोकांस त्रास देण्यासाठीं नव्हे, तर मित्राप्रमाणें सुख देणारें होय. यास्तव तूं आज जसजसा उगवशील तसतसा आणि उगवून फार उंच आकाशांत जसजसा चढशील तसतसा माझ्या आंगांतील मनोव्याधि आणि शरीरव्याधि हे नाहीसे करून टाक.'

'अनुकूलतेजा' = 'मित्रमहः'. सू. ४४ मं. १२ याजवरील टीप पाहा. या विशेषणावरून असें सुचतें कीं आम्ही 'मरकी' (पटकी) माता' आम्हांस मारून टाकिते म्हणून, 'शितळी' ही देवीची साथ आणिते म्हणून, आणि नागोबा बसून एका तासांत जीव घेतात म्हणून जशी या देवतांची उपासना करितों, तसे आपले आर्यपूर्वज सूर्य हा भाजतो म्हणून देव होय, अग्नि जाळतो म्हणून देव होय, अथवा इंद्र विजा पाडून धारितो म्हणून देव होय असें समजत नसत;

शुक्लेषु मे हरिमाणं रोपणाकांसु दध्मसि ।

अथो हरिप्रवेष्टु मे हरिमाणं नि दध्मसि ॥ १२ ॥

शुक्लेषु । मे । हरिमाणम् । रोपणाकांसु । दध्मसि ।

अथो इति । हरिप्रवेष्टु । मे । हरिमाणम् । नि । दध्मसि ॥ १२ ॥

उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह ।

द्विषन्तं मह्यं रन्धयन्मो अहं द्विषते रधम् ॥ १३ ॥ ८ ॥ ९ ॥

उत् । अगात् । अयम् । आदित्यः । विश्वेन । सहसा । सह ।

द्विषन्तम् । मह्यम् । रन्धयन् । मो इति । अहम् । द्विषते । रधम् ।

॥ १३ ॥ ८ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१२. वयं मे (=मम=अस्माकं) हरिमाणं (=शरीरगतं हरिद्वर्णविशिष्टं रोगं) शुक्लेषु (=हरिद्वर्णविशिष्टेषु एतत्संज्ञेषु पक्षिषु) [तथा] रोपणाकासु (=हरिद्वर्णविशिष्टासु एतत्संज्ञिकासु पक्षिणीषु) दध्मसि (=दध्मः=स्थापयामः), अथो (=अपि च) मे (=मम=अस्माकं) हरिमाणं (=हरिद्वर्णविशिष्टं रोगं) हरिप्रवेष्टु (=हारिद्वर्णविशिष्टेषु एतत्संज्ञिकेषु वृक्षेषु) निदध्मरिः (=निदध्मः=स्थापयामः) ॥

शरीररोगादिहरिद्वर्णः हरिद्वर्णपक्षिषु हरिद्वर्णवृक्षेषु चैवास्तां मास्मान् प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥

१३. अयं (=पुरोवर्ती) आदित्यः (=अदितेः पुत्रः सूर्यः), द्विषन्तं (=द्वेषारं शत्रुं) मघं रन्धयन् (=मम वशं प्रापयन्), विश्वेन सहसा सह (=सकलेन बलेन सह) उदगात् (=उदितवान्) । मो (=मोत=अपि च मा) अहं द्विषते रधं (=शत्रोर्वशं प्राप्नुयाम्) ॥

अत्रेदमुक्तम् । अयमादित्य उदितवान् पश्य, उग्रश्च मम शत्रुं मम वशम् आनयत् । अहं मम शत्रोर्वशं भा गच्छेयम् ॥

तर वा देवांचे जे मर्त्य जनावर उपकार करण्याचे गुण तेच त्यांच्या लक्षांत वागत असत. झाला वेदांत दुसरी प्रमाणें जिक-
डे तिकडे आढळतील.

‘शरीरास फिकट करणारा बाष्प रोग’
= ‘हरिमाणं.’ या शब्दावरून साधारण
कोणताहि शरीररोग समजावयाचा किंवा

शरीराचा रोगविशेष समजावयाचा तें निश्चयानें सांगवत नाहीं. परंतु हृदयरोग याच्या साहचर्यावरून पाहतां शरीरसंब-
न्धि कोणताहि साधारणरोग असेल असें वाटतें.

या ऋचेतहि वृत्तानुसारानें ‘सूरिअ’
असें वाचलें पाहिजे.

१२. आमचा शरीर फिकट करणारा रोग, [आम्ही] शुक्र [पक्षी] आणि शारिका [पक्षिणी] यांच्या ठायीं ठेवितों, आणि आमचा शरीर फिकट करणारा रोग हारिद्रव [वृक्षां]च्या ठायीं ठेवितों.

१३. हा [पहा] आदित्य आपल्या सकळ शक्तीनिशीं उगवला आहे आणि त्यानें शत्रूस माझ्या हस्तगत केले आहे. [आणि] मी शत्रूच्या हस्तगत होईं असें कधींहि न होओ.

१२. पूर्वाल मंत्रांत शरीर फिकट करणाऱ्या रोगापासून आमची मुक्ति कर अशी सूर्याला प्रार्थना केली, त्याच मनोवृत्तीला अनुसरून म्हणतो कीं, 'शरीर फिकट करणारा जो रोग तो आम्हांपासून निघून जाऊन फिकट रंगाचे जे पक्षी आणि वृक्ष त्यांच्या आंगां राहो, आम्हांकडेस न येओ.'

'आमचा' = 'मे.' वृत्तसुखासाठीं पुरुषव्यत्यय या ऋचेंत झाला आहे हें ध्यानांत ठेवावें.

'शुक्रपक्षी' = 'शुक्रेषु.' 'शारिका पक्षिणी' = 'रोपणाका.' हे अर्थ आम्ही सायणांस अनुसरून केले आहेत. आलीकडील संस्कृतांत 'शुक्र' म्हणजे 'रात्र' असें समजतात. पण 'हरिमा' म्हणजे कोणता रोगविशेष हें जसें निश्चयानें

12. In parrots [and] in thrushes we put our pallid disease; and in Haridrava trees we put our pallid disease.

13. Here has the Āditya risen with all [his] might, subjecting the enemy to me. [And] may I never be subject to the enemy.

सांगवत नाहीं, तसें हे कोणते पक्षी हेंहि निश्चयानें सांगवत नाहीं; मात्र ते हरिद्रवांचे म्हणजे किंचित् पिवळे अथवा फिकट असवे असें सांगतां येतें.

हा मंत्र अत्रष्टुप् छंदाप्रमाणें सरळ वाचतां येतो.

१३. ह्या ऋचेंत सर्व सूक्ताचा उपसंहार आहे. इतर उपसंहाराप्रमाणें यांतहि सूक्ताच्या देवतेनें कोणता प्रसाद दिला आहे आणि पुढें कोणता ग्रावा अशी प्रार्थना आहे तें सांगितलें आहे. कारण कीं ऋषि म्हणतो, 'सूर्य उगवून त्यानें माझे शत्रु माझ्या हस्तगत केले. ही मजवर त्याची कृपा झाली. तर आतां अशी प्रार्थना आहे कीं मी कधींहि शत्रूच्या हस्तगत न व्हावें.'

'आदित्य.' 'आदित्य' शब्दाचा अर्थ

सूक्तम् ५१.

अत्रिरसः पुत्रः सत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । आयत्रयोदशानां जगती च्छन्दः ।

शिष्टयोस्त्रिष्टुप् छन्दः ।

अभि त्वं मेघं पुरुहूतमृग्मियमिन्द्रं गीर्भिर्मदता वस्वो अर्णवम् ।

यस्य द्यावो न विचरन्ति मानुषा भुजे मंहिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥१॥

अभि । त्वम् । मेघम् । पुरुहूतम् । ऋग्मियम् । इन्द्रम् । गीः ऽभिः ।

मदत । वस्वः । अर्णवम् ।

यस्य । द्यावः । न । विऽचरन्ति । मानुषा । भुजे । मंहिष्ठम् । अभि ।

विप्रम् । अर्चत ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. त्वं मेघं (=तं मेघं=पुरा किल इन्द्रः कस्मिंश्चित्प्रसङ्गे मेघोभूदिति यद्वदन्ति तं) पुरुहूतं (=बहुभिराहूतम्) ऋग्मियं (=स्तोत्रार्हं) वस्वो अर्णवं (=वसुनः अर्णवः=धनस्य सागरम्) इन्द्रम् गीर्भिः (=स्तुतिभिः) अभिमदत (=आभिमुख्येन हर्षं प्रापयत=तं प्रति गत्वेव तं हर्षयत) यस्य [इन्द्रस्य] मानुषा (=मानुषाणि=मनुष्याणां हितानि कर्माणि), द्यावो न (=सूर्यरश्मय इव), विचरन्ति (=विविधं चरन्ति=सर्वत्र प्रवर्तन्ते) [तं] मंहिष्ठं (=दातृत्वं) विप्रं (=मेधाविनम्) [इन्द्रं] भुजे (=भोगाय=भोग्यवस्तुलाभाय) अभ्यर्चत (=आभिमुख्येन पूजयत) ॥

त्यं मेघमित्यत्र इन्द्रः किल मेघो भूत्वा काण्वस्य मेधातिथेः सोमरसं पपाविति ब्राह्मणेषु प्रसिद्धा काचिदाख्यायिकोद्दिष्टा भवतीत्यवधेयम् ॥

‘सूर्य’ असा होतो हें प्रसिद्धच आहे आणि तोच अर्थ येथे आहे. परंतु विशेष इतकें आहे कीं वेदांत आदित्य म्हणजे केवळ सूर्यच नव्हे. तर ‘पूषा’, ‘भग’, ‘मित्र’, ‘वसुण’ हे आणि इतर किती-एक देवहि ‘आदित्य’ होत. सूर्य हा सकल आदित्यांपैकी एक आदित्य आहे.

‘माश्या हस्तगतः केलें आहे’=‘म-क्ष्यम् अरन्धयन्.’ ‘रन्ध्र’ धातूचा अर्थ वश करणें, स्वाधीन करून देणें, हस्तगत करून देणें असा यास्कांनीं केला आहे.

आणि ‘रन्ध्र’ हें ‘वश होणें’, ‘हस्तगत होणें’ या अर्थी वेदांत प्रसिद्ध आहे. ऋ. १०.४९. ४ आणि १०. १२८. ५ या मंत्रांवरील सायणभाष्य पाहा. आणखी-हि प्रमाणं पुष्कळ आहेत. प्रस्तुत ऋचेंत ‘रन्धयन्’ याचा अर्थ ‘उपद्रव करणें’ असा ते कां करितात तें कळत नाहीं.

यांत सांगितलेला शत्रु कोण आणि त्याला सूर्यानें ऋषींच्या हस्तगत कसें केलें तें निश्चयानें सांगवत नाहीं. कदाचित् अंधकाररूप शत्रु असेल काय ?

सूक्त ५१.

ऋषि-अंगिरा ऋषीचा पुत्र
सव्यनामक. देवता-इंद्र. वृत्त-१
पासून १३, जगती; आणि १४ व
१५ यांचें त्रिष्टुभ्.

१. जो मेष[रूपी] [होय],
ज्याला पुष्कळ लोक बोलवितात,
जो स्तवनयोग्य, जो कल्याणाचा
सागर, त्या प्रसिद्ध इंद्राला स्तोत्रां-
च्या योगानें आनंदित करा; ज्याचीं
मनुष्यहितावह कृत्यें सूर्यकिरणांप्र-
माणें जिकडे तिकडे पसरतात, त्या
परम उदार, [आणि] बुद्धिमान्
[इंद्रा]ला भोगांसाठीं प्रार्था.

‘आणि मी शत्रूच्या हस्तगत होईं असें
कर्धीहि न होजो’—‘मो अहं द्विषते रथ-
म्.’ यांत केलेली प्रार्थना प्राचीन वीर्यसं-
पन्न आणि स्वातंत्र्यप्रिय आर्यजनांच्या
दास्यत्वप्रिय आणि आत्मद्रोही मत्सर-
संपन्न अर्वाचीन वंशजांनीं विशेषकरून
ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. कारण कीं
हत्त्रीचे आर्यजन आपल्या पोटांत काहीं
पडेल अशी थोडी आशा असली तर
तितक्याच लाभासाठीं सर्व देश शत्रूच्या

१. हें सूक्त आणि यापुढची सहा
सुक्ते अंगिरा ऋषीच्या कुळांतील सव्य
ऋषीचीं आहेत, आणि तीं सर्व इंद्राविष-
यींचीच आहेत.

या पहिल्या मंत्रांत ऋषि म्हणतो कीं,
‘मेधातिथिर्नावाच्या ऋषीचा सोम पि-
ण्यासाठीं पूर्वी एका काळी इंद्र मेष म्हणजे

d 4

HYMN 51.

To Indra. By Savya, son of An-
giras. Metre, 1-13 Jagati and
14, 15 Trishtubh.

1. Gratify with praises
Indra who, as they say, once
became a ram, who is in-
voked by many, who is
praiseworthy [and] who is
the ocean of good. [He]
whose acts, beneficial to
mankind, pervade [all] like
[the sun's] rays,—glorify
[that] wise [and] liberalest
[Indra] that he may give
[us] enjoyments.

हातांत जाऊं देण्यास पुष्कळ वेळ तयार
झाडले आम्हांस टाऊकच आहेत.

या ऋचेंत प्रथमार्धाच्या द्वितीयचरणां-
त ‘विश्वेने’ असें म्हणावें, आणि उत्त-
रार्धातील पहिला म्हणजे तृतीय चरण कि-
चित् खडबडीत लागल्यासारखा वाट-
तो तो खाईं. लिहिल्याप्रमाणें वाचला
तर सरळ होईल,

द्विषन्ते मेषं रन्धयन् ।

मेंढा होऊन आला अशी प्रसिद्धि आहे;
तर असा जो इंद्र, कीं ज्याला पुष्कळ
लोक आह्वान करून भजतात, आणि
ज्याच्या स्तुति गाण्यास योग्य होत, आणि
जो कल्याणाचा तर केवळ सागरच आहे.
त्याला स्तोत्रें गाऊन प्रसन्न करा. आणि
जो इंद्र मनुष्यांच्या हितासाठीं इतकीं

अभीमवन्वन्स्वभिष्टिमुतयोऽन्तरिक्षप्रां तविषीभिरावृतम् ।

इन्द्रं दक्षासः ऋभवो मदच्युतं शतक्रतुं जवनीं सनुतारुहत् ॥२॥

अभि । ईम् । अवन्वन् । सुऽअभिष्टिम् । ऊतयः । अन्तरिक्षऽप्राप् ।

तविषीभिः । आऽवृतम् ।

इन्द्रम् । दक्षासः । ऋभवः । मदऽच्युतम् । शतऽक्रतुम् । जवनी ।

सनुता । आ । अरुहत् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. स्वभिष्टिम् (=अभिलषितस्य शोभनं दातारम्) अन्तरिक्षप्रां (=बुलोकं स्वतेजसा पूरयितारं) तविषीभिः आवृतं (=बैलैरावृतं=महाबलम्) ईम् (=एनम्) [इन्द्रमेव] ऊतयः (=सहायभूता मरुतः) अभ्यवन्वन् (=आभिमुख्येन अकामयन्त=अभजन्त) । मदच्युतं (=शत्रूणां मदं गर्वं हर्षं वा व्यावयितारं=वीर्यसंपन्नम्) इन्द्रम् [एव] दक्षासः (=बलिनः) ऋभवो (=मेधाविनो) [मरुतः] [अभ्यवन्वन्=अभजन्त] । शतक्रतुं (=शतप्रज्ञम्) [इन्द्रमेव] जवनी (=चोदायिनी=वृत्रवधं प्रति प्रेरयित्री) सनुता (=मरुद्भिः प्रयुक्ता प्रिया वाग्) अरुहत् (=आरुढवती=प्राप्ता) ॥

बलवन्तः प्रज्ञावन्तो मरुत एव स्वयम् इन्द्रस्य प्रियाः सहाया भूत्वा वृत्रहनेन तं ग्रीवसाहितवन्त इतीन्द्रस्य महिमेति भावः ॥

कृत्यं करीत असतो कीं, तीं. सूर्याच्या किरणांप्रमाणे सर्वत्र जिकडे तिकडे पसरलेली आहेत, आणि जो इंद्र प्रज्ञायुक्त आणि परम उदार होय त्याप्रगत तुम्ही स्तोत्रे गाऊन त्याला भजा, की जेणेकरून तो आम्हास उपभोग घेण्याच्या वस्तु देईल. याप्रमाणे सव्य ऋषि त्याच्याबरोबर इंद्राची सेवा करण्यांत गुंतलेल्या मनुष्यांस म्हणतो आहे, आणि ते मनुष्य बहुतकरून अंगिरा ऋषीच्या कुळांतीलच होत असं समजलें पाहिजे.

“जो मेषरूपी होय” = “त्यं मेषम्” अक्षरशः अर्थ, “तो जो मेष त्याला” म्हणजे जो मेष झाला अशी प्रसिद्धि आहे त्याला. सायणाचार्य म्हणतात, “ऋण्वकुलो-

“त्यत्र मेधातिथीचा सोमरस प्यावयाला
“इंद्र मॅळाचें रूप घेऊन गेला, आणि
“प्याला, त्यावरून इंद्राला अजून मेष
“असें म्हणतात.” यासारख्या कोणत्या तरी एकाद्या कथेला उद्देशून ‘त्यं मेषम्’ हे शब्द या मंत्रांत घातले आहेत असें आम्हांलाहि वाटतें. ऋ. ८. २. ४० यांत इंद्राला असें म्हटलें आहे कीं, ‘इत्था धीवन्तमश्रिवः काण्वं मेध्यातिथिं मेषो भूतोभि यज्ञयः’ = ‘हे वज्रधारी इंद्रा, खरा भक्तिमाद् जो कण्वकुळांतील मेध्यातिथि, त्याप्रगत तूं मेष होऊन आलास.’ तथापि ५२ व्या सूक्ताच्या पहिल्या मंत्रावरील टीप पहा.

‘कत्याणाचा सागर’=‘अण्वो वस्वः’.

२. साहाय्यकारी [जे मरुत्ते]
या महाफलदाया [आणि] आकाश
भरून टाकणाऱ्या [आणि] सर्व-
शक्तियुक्त [इंद्रालाच] भजले, च-
तुर [आणि] बुद्धिमान् [मरुत्]
शत्रुजित् [इंद्रालाच] [भजले].
[यांची] उत्साहकारक वाणी शत-
प्रज्ञ [इंद्रा]कडेसच पोहचली.

2. It was this [Indra]
the great granter of wishes,
the pervader of heaven,
surrounded by powers, that
[his] allies [the Maruts] lov-
ed; it was brave Indra
that the mighty [and] wise
[Maruts] [loved]: it was
[Indra] of hundred wisdoms
that [their] encouraging
voice reached.

‘वसु’ म्हणजे केवळ दृष्टिगोचर धनच
नव्हे, तर जे बरे, वाईट नव्हे, जे कल्या-
णरूप होय, त्या सर्वांचा त्यांत समावेश
होतो असे पूर्वी सुचविलेच आहे.

‘मनुष्यहितावह कृत्ये’ = ‘मानुषा.’
‘मानुषा’शब्दाचे या ठिकाणी निरनि-
राळे विद्वान् निरनिराळे अर्थ करितात.
त्या सर्वांचा विचार करितां सायणाचा-
र्यांचाच अर्थ योग्य दिसल्यामुळे तो आम्ही
घेतला आहे. आणि तो घेतला तरच
उत्तरार्धात असलेली उपमा बरोबर जुळते.
‘यावः’शब्दाचा सूर्यकिरण हा अर्थ
आम्ही सायणांस अनुसरून केला आहे.
त्याचा ‘दिवस’ हा तर अर्थ वेदांत प्र-
सिद्ध आहेच, त्यावरून ‘दिवस उत्पन्न
करणारे जे किरण ते’ असा अर्थ वे-
ण्यांत फारशी ओढाताण नाही.

‘परम उदार’ = ‘महिष्म.’ ऋ. ८.
१५. १० हा मंत्र, आणि त्याजवरील

सायणभाष्य पाहा. प्रस्तुत स्थळीं सायणा-
चार्य ‘अतिशयैकस्मिन् प्रवृद्ध’ म्हणजे
‘मोठा’ असा अर्थ करितात.

या मंत्राचें वृत्त ‘जगती’ आहे. या
जगती वृत्तास आलीकडील संस्कृतांत
‘वंशस्थ’ असें नांव आहे. हा मंत्र
खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचला तर वंश-
स्थाप्रमाणें लागेल:—

अमि त्ये मेघं पुरुहूतमृग्मियम् ।

• ईन्द्रं गीर्भमदतो वस्वो अर्णवम् ।

यस्मै योवो न विचरन्ति मानुषा ।

भुजे महिष्ठमभि विप्रमचैत ।

तथापि आम्ही आतां वंशस्थ वृत्त ज्या
रीतीनें म्हणूनो तसेंच केवळ वैदिकयुगांत
जगती वृत्त म्हणत नसत असें दिसतें.
नाही तर दुसऱ्या पादांत ‘मदत’ यांती-
ल ‘त’ हे अक्षर वंशस्थ वृत्ताला न्हस्व
इष्ट असतांना संहितेंत ग्रहाम न्हस्वाचें
दीर्घ केलें नसतें.

२. यांत इंद्राचा महिमा एका गोष्टी-
विषयी वर्णिला आहे. पुढील प्रत्येक
ऋचेंतहि इंद्राचा कांहीं, एक एक गोष्टी-
विषयी महिमा सांगितला आहे. यांतील
महिमा हा की, ‘महापराक्रमी आणि

महाबुद्धिमान् जे मरुत् तेहि इंद्राचे सा-
हाय्यकर्ते झाले, आणि वृत्रवधाविषयीं
त्याला उजेज न देते झाले. अशी प्रीति,
असें साहाय्य, आणि असें उजेज न-

त्वं गोत्रमङ्गिरोभ्योऽवृणोरपोतात्रये शतदुरेषु गातुविन् ।

ससेन चिद्विमदायावहो वस्त्राजावद्वि वावसानस्य नर्तयन् ॥ ३ ॥

त्वम् । गोत्रम् । अङ्गिरःऽभ्यः । अवृणोः । अप । उत । अत्रये ।

शतऽदुरेषु । गातुऽविन् ।

ससेन । चित् । विऽमदाय । अवहः । वसु । आजौ । अद्विम् । वव-

सानस्य । नर्तयन् ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [हे इन्द्र], त्वम् अङ्गिरोभ्यो गोत्रम् अपावृणोः (= त्वमेव अङ्गिरःकुलोत्पन्न-
पुरुषेभ्यो मेषजलरूपाणां गवां गोष्ठम्) उद्धाटितवान् (= वृत्रहननेन अप आसृष्टवान्) ।
उत (= अपि च) [त्वमेव] शतदुरेषु (= शतद्वारयुक्तेषु यन्त्रेषु) अत्रये (= एतन्ना-
मकाय कस्मैचिन्महर्षये) गातुविन् (= मार्गस्य लम्भयिता) [अभवः] । त्वमेव
विमदाय (= एतन्नामकाय कस्मैचिद् कथये) ससेन चित् (= हविरन्नमात्रेण = हवि-
रन्नग्रहणेनैव) वसु (= धनम्) अवहः (= अनयः = आनीतवान्) । [त्वमेव]
वावसानस्य (= एतन्नामकस्य कस्यचित् स्तोतुः) आजौ (= संग्रामे) अद्विम् (= तव वज्रं)
नर्तयन् (= युद्धकर्मणि इतस्ततश्चालयन्) [भवसि] ॥

अत्र प्रतिपादम् अङ्गिरसाम् अर्थे इन्द्रः 'किल वृत्रं हत्वा मेघोदकम् आवृष्टवान्,
तथा अत्रये तच्छत्रुभिः पीड्यार्थं शतद्वारयुक्ते यन्त्रे प्रक्षिप्ताय निर्गमनार्थं मार्गं दर्शि-
तवान्, किलेति, तथा विमदस्य केवलं हविरन्नं ग्रहीत्वा तस्मै धनं किल ददाविति,
तथा च वावसानस्य कस्यचिद्युद्धे तदर्थं वज्रं ग्रहीत्वा तच्छत्रुं हतवान् किलेति प्रसिद्ध
इतिहासः सूक्तस्य कर्त्रा सव्येन उद्दिष्ट इत्यवधेयम् ॥

रुतानीं दिलें तें इंद्रालाच दिलें, दुसऱ्या
कोणास कधीहि दिलें नाहीं'.

'साहाय्यकारी' = 'उतयः', 'ऊति'-
शब्दाचा साधारण अर्थ 'साहाय्य' असा
होतो; पण केव्हां केव्हां 'साहाय्यभूत
जो तो' म्हणजे 'साहाय्य करणारा' अ-
साहि होतो. पुढच्या सूक्ताचा ४था आणि
५था मंत्र पहा.

'महाफलदात्या' = 'स्वमिष्टिम्', अ-
क्षरशः अर्थ, 'मनकामना चांगल्या री-

तीनें पूर्ण करणारा', 'इच्छिलेलें फल
चांगल्या रीतीनें देणारा'. कितीएक वि-
द्वान् 'चांगलें साहाय्य करणारा' असा
अर्थ करितात; तो (ऋ. ८. ६८. ५,
यावरील सायणभाष्यावरून) संभवतो,
तरी सायणांस अनुसरून आहीं येथें
केलेला पुष्कळ ठिकाणीं गूळतो.

'सर्वशक्तियुक्त' = 'तविषीभिरावृत्त-
म्', अक्षरशः अर्थ 'शक्तींनीं वेष्टित',
ज्याच्या आसपास पुष्कळ शक्ति आहेत तो.

३. [हे इंद्रा], तूंच अंगिरसां-
प्रीत्यर्थे गाईचा गोठा उघडलास,
आणि [तूंच] अत्रीला शंभर दर-
वाजे असलेल्या ठिकाणांतून मारी
दाखविणारा झालास; [तूंच] विम-
दाला केवळ हविरनाच्या योगाने
संपत्ति आणिता झालास; आणि
[तूंच] वावसानाच्या युद्धांत [तुझे]
वज्र नाचविता झालास.

3. Thou, [Indra], didst
break open the cow-shed
for the Angirases, and [be-
camest] a guide to Atri out
of the labyrinth of one hun-
dred doors; thou didst bring
wealth to Vimada simply
through [his] sacrificial food,
and thou didst cause thy
thunderbolt in the battle
of Vāvasāna to dance.

‘बुद्धिमान्’ = ‘ऋभवः’ क. १०.
८०. ७ याजवलील सायणभाष्य पहा.
‘शत्रुजित्’ = ‘मदच्युत्’ हे हि विशेषण
जरा कठिण आहे. सायणाचार्य ‘शत्रूचा
मद म्हणजे गर्व हरण करणारा’ असे म्हण-
तात, त्यालाच अनुसरून आम्ही अर्थ केला
आहे. ‘सोमरसाच्या मदाने म्हणजे मदाने
उन्मत्त झालेला’ असा जो अर्थ कित्ति-
एक विद्वान् करितात त्याला आधार दि-
सत नाही. ‘मदच्युत्’ हे सोमाचे विशे-
षण असते तेव्हां ‘माद उत्पन्न करणारा’
असा अर्थ होतो खरा (क. ९. १०८.
११; ९. ३२. १; आणि ९. ७०. २
याजवलील सायणभाष्य पहा) परंतु दे-
वास वगैरे जेव्हां लाविलेले असते तेव्हां
सायणाचार्य बहुतकरून ‘शत्रूचा गर्व
हरण करणारा’ असा अर्थ करितात.
तो पर्यवसानीं आम्हांस खरा दिसतो.
‘मदच्युत्’ सोम जसा बली होय, तसा
‘मदच्युत् इन्द्र’ म्हणजे ‘बलवान् इन्द्र’
हे संभवते.

हा मंत्र एकंदरीत कठिण आहे यांत
संशय नाही. काठिन्याचे कारण हे की,
जरी मरुतांनी साहाय्य केलें तें इंद्रालाच
केलें असें तात्पर्य उघड दिसते, तथापि
‘मरुत्’ हा शब्द मंत्रांत नाही, त्यावि-
षयीं केवळ ‘ऊति’ शब्दांत ज्ञापन आहे
तेवढेंच. त्यामुळेच या मंत्राचा अनेक प्र-
कारांनीं अर्थ करण्यांत आलेला आढ-
ळतो. आम्ही सायणांस अनुसरलों आहों.

केवळ वंशस्थाप्रमाणें लामण्यासारि-
खा म्हणावयाचा असेल तर हा मंत्र
खाली लिहिल्याप्रमाणें म्हणावा:-

अभिमवन्वन् सुअभिलिभूतयो ।

अन्तरिक्षायां तविषीभिरावृतम् ।

इन्द्रं दैक्षासो ऋभवो मदच्युत ।

शतक्रतुं जैवनीं सूनुतामहत् ॥

याप्रमाणेंच इहस्वदीर्घ करून वगैरे मंत्र
वाचले तर अर्वाचीन वृत्तांप्रमाणें वा-
चतां येतात.

३. बरील मंत्रांत जसा इंद्राचा एक म-
हिमा सांगितला तसाच या मंत्रांतहि प्रत्येक

पादांत एक एक सांगितला आहे. १, इ-
न्द्रानें मेघरूपी वृत्राला मारून त्याणें कौंडीन

त्वमपामपिधानावृणोरपाधारयः पर्वते दानुमद्वसु ।

वृत्रं यदिन्द्र शवसावधीरहिमादित्सूर्यं दिव्यारोहयो दृशे ॥ ४ ॥

त्वम् । अपाम् । अपिऽधाना । अवृणोः । अप । आधारयः । पर्वते ।

दानुऽमत् । वसु ।

वृत्रम् । यत् । इन्द्र । शवसा । अवधीः । अहिम् । आत् । इत् ।

सूर्यम् । दिवि । आ । अरोहयः । दृशे ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. त्वम् [एव] अपाम् (= उदकानां = मेघोदकानाम्) अपिधाना (= अपिधानानि = आच्छादकान् मेघान्) अपावृणोः (= अपावरीष्ठाः = उद्धाटितवानसि), [त्वमेव] पर्वते (= मेघे) दानुमत्- (= दानयुक्तं = प्रभूतं) वसु (= धनम् = उदकरूपम्) अधारयः (= स्थापितवान् = त्वमेव मेघान् जलधारिणः कृतवान्) । [अपि च] हे इन्द्र, यद् (= यदा) [त्वं] शवसा (= वलेन) अहिं वृत्रम् (= अहिरूपं वृत्रम्) अवधीः (= हतवान्) आद् इत् (= तदानीमेव) सूर्यं दृशे (= द्रष्टुं = तत्तिथं यथा पश्यति तथा) दिवि (= शुलोके) अरोहयः ॥

त्वमेव मेघोदकस्यावरकं वृत्रं हत्वा मेघोदकान्यावर्षयसि, त्वमेव मेघान् जलगर्भीन् करोषि तथा त्वमेव वृत्रेणावृतं सूर्यं तस्माद्वृत्रान्मोचयसीत्यर्थः ॥

ठेविलेत्वा 'मेघोदकरूपी गाई त्या मेघरूप गोव्यांतून खाली सोडून दिल्या; २, अत्रि म्हणून कोणीएक महापुरुष होऊन गेला त्याला त्याच्या शत्रूंनी शंभर दारें असलेल्या ठिकाणीं काढून ठेविला असतां बाहेर येण्याला त्यास मार्ग दाखविला; ३, विमद म्हणून कोणीएक मनुष्याजवळ इंद्रास थावण्याला काहीं नव्हतें, हवीचें अन्न मात्र होतें, तर तेवढेंच घेऊन इंद्रानें प्रसन्न होऊन त्यास श्रीमान् केलें; आणि ४, वावसान म्हणून कोणी एक उपासक आपल्या शत्रूंनीं लढत असतांना इंद्रानें त्याला साहाय्य करून त्याच्या पक्षानें युद्ध केलें, आणि विशुद्ध-

प वज्रानें लढला.

‘अंगिरसांप्रीत्यर्थं गाईचा गोठा उघडलास.’ ‘अक्रिरस’ हे फार प्राचीन काळाचे उपासक होत आणि त्यांजवर देवांनीं अमुक अमुक प्रसाद केले असें वंदांत पुष्कळ ठिकाणीं येतें, आणि प्रस्तुत स्थळीं तरी इंद्रानें आपल्या अति प्राचीन स्तोत्रांसाठीं मेघवृष्टि करण्याचा उपक्रम केला इतकेंच विवक्षित आहे.

‘अत्रीला’ बाहेरून तर शंभर दरवाजे दिसावेत परंतु आंतून बाहेर यावयास मिळूं नये असें कोणत्या प्रकारचें कट्ट होतें, आणि त्याच्या शत्रूंनीं त्यास त्यांत कां टाकिलें याविषयी काहीं विशेष

४. तूंच उदकांचीं झांकणे उघडिता झालास, [तूंच] पर्वतांत विपुल धन स्थापिता झालास. हे इंद्रा, तूंचेव्हां [आपल्या] शक्तीच्या योगानें अहिरूप वृत्राला मारिलेंस तेव्हांच [तू] सूर्याला बुलोकीं चढवून [जगाकडेस] पाहावयास लाविलेंस.

4. Thou didst open the covers from off the waters, [thou] didst place the plentiful wealth in the mountain. When, O Indra, [thou] slewest the Serpent Vritra with [thy] might, then only didst [thou] cause the sun to ascend into heaven that he might see.

टाऊक नाहीं, आणि ' विमदा'च्या कथे-विषयीं, तसेंच ' वावसाना'च्या कथे-विषयींहि काहीं टाऊक नाहीं.

' केवळ हविराजाच्या योगानें 'स-सेन चित्.' सायणाचार्य ' अज्ञासहित ' (वसु) असें म्हणतात. परंतु ' वसु'-शब्दांत अज्ञाचा समावेश होतोच. 'सस' म्हणजे 'अज्ञ' असा अर्थ होतो याद्विषयीं सायणाचार्यच लिहितात. कितीएक विद्वान् 'ससेन' म्हणजे 'निद्रेनें' असा अर्थ करितात त्याला आधार नाही असें दिसतें.

' वावसाना'च्या. सायणाचार्य हें विशेषनाम समजतात असें आम्हांस दिसतें. आणि तीनहि चरणांत विशेषनाम आहेत त्यावरून येथेहि पाहिजे असें दिसतें. आणि सायणाचार्य दुसरा 'एक स्रोता' असा अर्थ करितात, त्यावरून विशेषनामच ध्यावयाचें त्यांच्या मनांत आहे असें आम्हांस वाटतें.

* 'तूंच.' यांतील 'च' हा मंत्रांत 'त्वम्' शब्द आरंभी आहे. त्यापासून गम्यमाण आहे.

४. 'हे इंद्रा, आकाशजलांस झांकून टाकणारीं जीं मेघरूपी झांकणें तीं उघडतोस तो तूंच; दगांत उदकरूपानें पुष्कळ धन भरून ठेवितोस तो तूंच; आणि अही-सारखा जो मेघरूप वृत्र सूर्याला आ-च्छादून त्याला आंधळा करून टाकितो, त्याला मारून सूर्याला पुनः आकाशांत चढवून जगाकडेस पाहावितोस तोहि तूंच, असा तुझा महिमा आहे.'

इंद्रसुक्त ओलें म्हणजे आकाशजलांचा अवरोध करून टाकणाऱ्या मेघरूपी वृत्राला मारिला, आणि सूर्याच्या किरणां-ला आच्छादून टाकणाऱ्या (मेघरूपीच) वृत्राला मारिला. हा इंद्राचा द्विविध पराक्रम यावयाचाच. सू. ३२ मं. १ यावरील टीप पहा.

' झांकणें ' = ' अपिधाना. ' म्हणजे मेघरूपीच आच्छादनं.

त्वं मायाभिरपि मायिनोऽधमः स्वधाभिर्ये अधि शुभ्रावजुह्वत ।
 त्वं पिप्रोर्निमणः प्रारुजः पुरः प्र ऋजिश्चानं दस्युहत्येष्वाविथ ॥
 ॥ ५ ॥ ९ ॥

त्वम् । मायाभिः । अपि । मायिनः । अधमः । स्वधाभिः । ये । अधि ।
 शुभ्रा । अजुह्वत ।
 त्वम् । पिप्रोः । नृऽमनः । प्र । अरुजः । पुरः । प्र । ऋजिश्चानम् ।
 दस्युऽहत्येषु । आविथ ॥ ५ ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

५. त्वम् [एव] मायिनः (=कपटोपेतान्=असुरान्=अनार्यजनरूपान्?) मायाभिः
 (=कपटैः) अपाधमः (=धमनेनेव अपास्तवान्), ये [मायिनः] स्वधाभिः
 (=हविलक्ष्णैरज्ञैः) शुभ्री (=स्वकीये सुख एव) अजुह्वत (=अहीषुः) [न
 त्वभ्री] । [त्वमेव] हे दमणः (=दृषु अतुमहबुद्धियुक्त) [इन्द्र], पिप्रोः (=एत-
 न्नामकस्य असुरस्य) पुरः (=नगराणि) प्रारुजः (=प्राभाङ्गीः) [तथा] दस्युहत्येषु
 (=दस्युहननार्थेषु युद्धेषु=अनार्यहननार्थेषु युद्धेषु) ऋजिश्चानं (=कंचिद् आर्य
 राजानं) प्राविथ (=प्रकर्षेण ररक्षिथ) ॥

अत्रेदमुक्तम् । हे इन्द्र, त्वमेव आर्यजनान् रक्षितवान् अपि च त्वमेव धर्मरहितां-
 स्तेषां शत्रून् अनार्यान् नाशितवानिति ॥

‘पर्वतात् विपुल धनं स्थापिता झाला-
 स’=‘अधारयः पर्वते दातुमद्वसु.’ ‘पर्व-
 त’ ऋणजे मेघ. त्यात विपुल धनं ऋणजे
 पाणी. कारण पाण्यापासून सर्व कांहीं
 उत्पन्न होतें.

‘शुलोकीं चढवून [जगाकडेस] पा-
 हावयास लाविलेंस’=‘दिवि आ अरोह-
 यः दृशे.’ अक्षरसः अर्थ. ‘पाहण्यासाठीं
 शुलोकीं चढ विलेंस.’ ऋणजे वृत्रानें सूर्यास

आच्छादून टाकिल्यावर तो आकाशात
 चढूं शकला नाही, आणि त्यामुळेच जगा-
 ला पाहूं शकला नाही; ऋणजे प्रकाशू
 शकला नाही. मग वृत्राला मारून इं-
 द्रानें सूर्याचा आकाशमार्ग मोकळा केला,
 आणि त्याची दृष्टि जिकडे तिकडे पोहचू
 असें केलें. सू. ३२ मं. २ याजवरील
 टीप पहा.

५. तूंच [त्या] कपटी जनांस कपटांच्या योगानें फुकून फेकून दिलेंस, [कीं] जे हविरजांनीं [आपल्याच] तोंडांत हवन करीत [आणि] हे नरहितचितका, तूंच पिप्रूचीं नगरें भंगिलींस, [आणि] दस्युमारणांच्या प्रसंगीं ऋजिभ्याला [तूंच] संरक्षिता झालास.

५. ह्या मंत्राचें तात्पर्य इतकेंच दिसतें कीं, ' हे इंद्रा, देवांस भजणारे जे आर्य लोक त्यांचा सर्वत्र जय व्हावा म्हणून तूं त्यांचें संरक्षण करून, त्यांस उपद्रव करणारे जे अनार्यलोक, (म्हणजे, या देशांत आर्यलोक येण्यापूर्वी जे माहार, घोंड, भिन्न, कोळी इत्यादिकांचे पूर्वज होते), कीं जे देवांस न भजतां आपल्या सुखाकरितांच सर्व खर्च करणारे, आणि ज्यांस मारण्याविषयीं आर्यलोक युद्धें करीत, त्यांस तूंच आर्यलोकांच्या हातून मारून टाकिलेंस.'

[' त्या] कपटी जनांस ' = ' मायिनः ' हे कोण? सायणाचार्य ' वृत्रादि असुर ' असें म्हणतात. तथापि जे देवांस इवि अर्पण करीत नाहींत ते असुर म्हणजे अनार्यलोक समजल्यास खरा अर्थ सुटणार नाहीं. ऋग्वेदांत अधार्मिक जे अनार्यलोक ते आणि वृत्रादि जे रूपकसिद्ध असुर यांच्याविषयीं जें सांगितलें आहे तें संकरानें सांगितलेलें आढळतें. म्हणजे, वृत्रादि रूपकसिद्ध असुरांविषयीं

5. Thou didst by [thy] schemes blow away [those] schemers, who sacrificed with the oblations into [their own] maw. Thou didst, O [Indra], benevolent to mankind, destroy the cities of Pipru, [thou] didst protect Rijis'vâ in the fights for the destruction of the Dasyus.

सांगावें तें वास्तविक विद्यमान जे अनार्यलोक त्यांविषयीं, आणि या शेवटच्यां-विषयीं सांगावें तें त्या रूपकसिद्ध वृत्रादिकांविषयीं सांगितलेलें आहे. सू. ३३ मं. ५, ६, ७, ८, ९, १० हे मंत्र आणि त्यांजवरील टीप पहा.

' हविरजांनीं आपल्याच तोंडांत हवन करीत ' = ' स्वधाभिः अधि शुभ्री अजुह्वत. ' म्हणजे जें अन्न देवांस अर्पण करावें असें असतां आपणच खात; म्ह० देवांस भजत नसत, आपलें पेट भरणें याशिवाय दुसरा देवच नाहीं असें समजत. ' स्वधाभिः ' याचा ' हविरजांनीं ' हा अर्थ सायणानुसारानेंच केला आहे. ' आपल्या परिपाटीप्रमाणें ' असा जरी संभवेत तरी येथें नीट जुळत नाहीं असें आम्हांस वाटतें. आणि ' शुभिः ' शब्दाचा अर्थ झेद भाषेस अजुलक्षून ' खांदा ' असा जो कितीएक पाश्चात्य विद्वानांनीं केला आहे, तोहि आम्हांस निराधार दिसतो.

' पिप्रूचीं. ' पिप्रू धाचीं नगरें ' इंद्रानें

त्वं कुत्सं शुष्णहत्वेष्वाविथारन्धयोऽतिथिग्वाय शम्बरम् ।

महान्तं चिदबुद्धं नि क्रमीः पदा सनादेव दस्युहत्याय जज्ञिषे ॥ ६
त्वम् । कुत्सम् । शुष्णऽहत्वेषु । आविथ । अरन्धयः । अतिथिऽग्वायं ।
शम्बरम् ।

महान्तम् । चित् । अबुद्धम् । नि । क्रमीः । पदा । सनात् । एव ।
दस्युऽहत्याय । जज्ञिषे ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. त्वम् [एव] शुष्णहत्वेषु (=शुष्णनाम्नः शत्रोर्हिननाय यानि युद्धानि तेषु)
कुत्सं (=कुत्ससंज्ञमृषिम्) आविथ (=रक्षितम्), [त्वमेव] शम्बरम् (=एत-
न्नामानं कंचित् शत्रुम्) अतिथिग्वाय अरन्धयः (=अतिथिग्वनामकस्य कस्यचिद्
वशं प्रापितवान्) । [त्वमेव] महान्तं चित् (=महान्तमपि) अबुद्धम् (=एतन्ना-
मकं कंचित् शत्रुं) पदा (=पादेन) निक्रमीः (=नितराम् आक्रमितवान्) । [एवं
प्रकारेण] [त्वं] सनादेव (=चिरकालादेवारभ्य) दस्युहत्याय (=अनार्यजनादिश-
त्रुहन्ताय) जज्ञिषे (=जातोर्सि=सर्वदैव शत्रुहन्तशीलो भवसि) ॥

अस्यामृचि शुष्णहननेषु कुत्समिन्द्रः किल प्रावेति, तथा शम्बरं वशीकर्तुं प्रवृ-
त्तस्य अतिथिग्वस्य साहाय्यं कृत्वा तद्वशीकरणमिन्द्रः किल संपादितवानिति, तथा
महान्तमपि कंचिदबुद्धं नाम शत्रुमिन्द्रः किल स्वपादेनैवाक्रम्य हतवानिति कांश्चि-
त्प्रसिद्धानितिहासानुद्दिश्य वदति सव्य इति मन्तव्यम् ॥

फोडून टाकिलीं असें ऋग्वेदांत पुष्कळ
ठिकाणीं सांगितलें आहे. तो 'कोणी अ-
नार्यांचा राजा होता, कीं रूपकसिद्ध अ-
सुर होता, तें निश्चयानें सांगवत नाही.
तरीहि पुढची टीप पहा.

‘दस्युमारणांच्या प्रसंगीं’ = ‘दस्यु-
हत्वेषु.’ म्हणजे (अनार्यरूप) ‘शत्रूंत’
माखून टाकण्यासाठीं, जीं युद्धें त्यांत. पृ.

३३ मं. ४ याजवरील टीप पहा. ‘ऋ-
जिश्वा’ म्हणून कोणीएक आर्यभक्त. तो
अनार्यांस मारण्याच्या कार्यां गुंतला
असतां त्याला तूं साहाय्य केलेंस असें
तात्पर्य. तो उशिजाचा पुत्र होता आणि
तो पिमूशीं लढला असें वर्णन आढळतें.
त्यावरून येथें जो पिमु सांगितला तो
कोणी अनार्य लोकांचा राजा असावा.

६. तूंच शुष्णमारणांच्या प्रस-
गीं कुत्साला रक्षिता झालास, [तूंच]
शंबराला अतिथिगवाच्या हस्तगत
करिता झालास, अर्बुद मोठा [अ-
सतां] हि [त्याला] [तूंच] पाया-
खालीं रगडून टाकित्ता झालास,
[याप्रमाणें] दस्पूंचा नाश कर-
ण्यास्तव [तूंच] प्राचीन काळापा-
सूनच जन्मला आहेस.

6. Thou didst protect
Kutsa in the fights for the
destruction of S'ushna,
[thou] didst subject S'ambara
to Atithigva. Even the great
Arbuda [thou] didst crush
under [thy] foot: [thus]
[thou] hast been born even
of yore for the destruction
of the Dasyus.

६. 'शुष्ण म्हणून कोणी एक शत्रु,
त्याला मारण्याकरितां कुत्स लढत असतां
कुत्साला इंद्रानें साहाय्य केलें; शंबर
म्हणून कोणी एक शत्रु आपल्या हस्तगत
व्हावा म्हणून अतिथिगव प्रयत्न करित
होता, तेव्हां इंद्रानें शंबराला अतिथिगवा-
च्या हस्तगत केलें; आणि बलाढ्य अर्बुद
नांवाच्या एका शत्रूला इंद्रानें आपल्या
पायांखालीं चिरडून मारिलें; ह्या सर्व
कथा प्रसिद्ध आहेत. त्यापेक्षां हे इंद्रा,
तू अशा प्रकारच्या शत्रूंचा नाश करण्या-
स्तवच झाला आहेस,' असा भावार्थ.

'शुष्ण.' 'शुष्ण' या नांवाचा असुर
इंद्रानें मारिला असें ऋग्वेदांत पुष्कळ
ठिकाणीं सांगितलें आहे. आणि पुष्कळ
ऋचांमध्ये शुष्णाला मारण्यास इंद्रानें
कुत्साला साहाय्य केलें असें सांगितलें
आहे. आणि ह्या सर्व ऋचा ताडून
पाहतां इंद्रानें स्वतः मारिला तो शुष्ण,
आणि जो मारण्याविषयीं कुत्सास साहाय्य
केलें तो, एकच असावा असें दिसतें.

जर शुष्ण म्हणून कुत्साचा वस्तुतः विद्य-
मान कोणी एक शत्रु होता, तर त्याचा
नाश करण्याला कुत्सास इंद्राचें साहाय्य
मिळालें याचा अर्थ स्पष्ट होतो (आम्हांस
जय येतो तो उपास्य देवाचे प्रसादानें
येतो अशी समजूत सर्वत्र आहे); आणि
शुष्ण म्हणजे शोषण करणारा जो मेघ
तद्रूप रूपकसिद्ध असुर जर असेल,
तर इंद्रानें त्याला मारिलें हें हि रूपक
समजावयाला सोपें आहे ('कारण कीं
मेघरूपी असुरास मारणें हा इंद्राचा प-
राक्रम सर्वत्र वर्णिलेला आहेच'). परंतु
दोनी शुष्ण मिळून एकच असतील, तर
मेघरूप जो रूपकसिद्ध शुष्ण त्याला मा-
रावयास इंद्राचें साहाय्य कुत्साला मि-
ळालें आणि कुत्सानें तो मारिला म्हणजे
काय? आम्हांस असें वाटतें कीं, प्रथम
कुत्स या नांवान्या मनुष्याचा शुष्ण म्हणून
वास्तविक शत्रु असावा (ऋ. ७. १९. २
यांत त्याला 'दास शुष्ण' असें म्हटलें आहे),
आणि तो इंद्ररूपेन त्याणें मारिला असावा.

आणि त्या मारण्याविषयीं इंद्रकृपा अथवा इंद्रप्रसाद कुत्सास झाली ही गोष्ट प्रख्यात झाली. नंतर इंद्रानें शुष्ण मारिल्या अशी स्वतंत्र प्रख्याति होऊं लागली. मग इंद्रानें केलेला शुष्णवध कविजन वर्णू लागले तेव्हां इंद्रकृत जो मेघरूप वृत्रासुराचा वध, त्याचें वर्णन ज्या रीतीनें करण्याचा संप्रदाय असे त्याच रीतीनें वर्णन करूं लागले. त्यामुळे शुष्णाला असुरत्व सहजच आलें. इंद्रानें जे वेगळे वेगळे म्हणून असुर मारिल्याविषयीं वर्णन येत असतें, तें ज्याणीं वाचलें असेल त्यांस आम्हीं येथें म्हणतो यांत ओढातण आहे असें वाटणार नाही.

‘कुत्स.’ हें नांव ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आले आहे. बहुत ठिकाणीं असें सांगितलें आहे कीं, शुष्णाचा वध करण्यासाठीं इंद्रानें कुत्साला साहाय्य केलें आणि शुष्णाला मारून कुत्साला रक्षिलें. कितीएक मंत्रांत कुत्साचें रक्षण अश्वी देवांनीं केलें असेंहि सांगितलें आहे. (ऋ १. ११२. ९, २३). परंतु बहुत मंत्रांत कुत्साला इंद्रानेंच रक्षित्याबद्दल वर्णिलें आहे. बऱ्याच मंत्रांत इंद्र कुत्साला वेऊन रथांत बसून शुष्णाला मारावयास गेला असें आढळतें, (ऋ. ४. १६. ११; ५. २९. ९) कुत्साला इंद्रानें रक्षित्याबद्दल वैदिकयुगांत इतकी प्रसिद्धि झाली होती कीं, आतां जसें रेविठोबा, तू जसा तुकारामास प्रसन्न झालास तसा आम्हांस हो’ असें, अथवा ‘हे जनहो, जो विठो-

बा तुकारामावर कृपा करी, त्याजला तुम्ही भजा’ असें आपण सहज म्हणूं, त्याप्रमाणें वैदिक युगांत त्या वेळचे भक्तजन म्हणजे ऋषि असें सहज म्हणत कीं, ‘हे इंद्रा, तूं कुत्साचें संरक्षण केलेंस तसें आमचें कर,’ अथवा ‘हे जनहो, ज्याणें कुत्साला रक्षिलें, त्या इंद्राला तुम्ही सोम अर्पण करा.’

ऋग्वेद १. ५३. १०; २. १४. ७ आणि (सायणाचार्याचें मत भिन्न दिसतें तथापि ३. २६. १) यांत इंद्रानें कुत्साचा पराभव केला व त्याचे वीर मारिले इत्यादि सांगितलें आहे. परंतु तो कुत्स निराळा असावा; आणि सायणाचार्य तरी याच उद्देशानें त्याला राजर्षि कुत्स असें म्हणतात.

‘अतिथिग्व.’ हेंहि नांव वेदांत बऱ्याच ठिकाणीं आलें आहे. परंतु या नांवाचेहि दोन पुरुष असावे असें दिसतें. यांतून एकाविषयीं ऋग्वेदांत असें सांगितलें आहे कीं, त्याला इंद्रानें कुत्साला रक्षिलें तसें रक्षिलें. या अतिथिग्व्याचें उपनाव दिवोदास असें असे. या दिवोदास अतिथिग्व्यासाठीं इंद्रानें ‘शंबर’ या नांवाचा शत्रु मारिला, आणि त्याचीं अनेक नगरे फोडून टाकिलीं (ऋ. ४. २६. ३) व त्याची संपत्ति अतिथिग्व्याला दिली असें ऋग्वेदांत सांगितलें आहे. आणि शुष्णाला मारून टाकण्याविषयीं जसें इंद्रानें कुत्साला साहाय्य केलें, तसेंच शंबराला मारण्याच्या प्रसंगीं अतिथिग्व्याला साहाय्य केलें असें सांगितलें आहे. (ऋ. १. ११२. १४).

दुसऱ्या अतिथिग्वाविषयीं असें सांगितलें आहे कीं, त्याचा पराभव 'तूर्वयाण' या भक्तासाठीं इंद्रानें केला (ऋ. १. ५३. १०) आणि त्याचे वीर इंद्रानें मारिले (ऋ. २. १४. ७). याशिवाय अतिथिग्वाविषयीं आणखी काहीं सांगितलेलें आढळत नाही.

'शंबर.' शंबराचा नाश इंद्रानें केला असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे. आणि हा जो नाश केला तो दिवोदासाकरितां म्हणजे अतिथिग्वाकरितां असें पुष्कळ ठिकाणीं आहे. इंद्रानें शंबरास मोठ्या पर्वतावर म्हणजे मेघमंडलावर अथवा आकाशांत मारून तेथून खालीं ढकलून दिलें (ऋ. १. १३०. ७; १. ५४. ४; ७. १८. २०). इंद्राला भिऊन 'शंबर' हा चाळीस वर्षेपर्यंत पर्वतांमध्ये म्हणजे मेघमंडलांत लपून राहिला होता, तेथून इंद्रानें त्याला चाळीसावे वर्षीं शोधून काढिला आणि मग मारिला (ऋ. २. १२. ११).

शंबर हा 'कुलितरा'चा मुलगा होय (ऋ. ४. ३०. १४). इंद्र दिवोदासानें अर्पण केलेला सोमरस पिऊन (ऋ. ४. २६. ३; ६. ४७. २; ६. ४३. १) दिवोदासाकरितां त्याचीं अनेक नगरे फोडून टाकिता झाला (ऋ. २. २४. २; ६. ३१. ४; १. १०३. २). किंतीएक ठिकाणीं नव्याण्व नगरे आणि दुसऱ्या कितीएक स्थळीं शंबर नगरे असें सांगितलें आहे. परंतु याचा अर्थ

अनेक नगरे इतकाच ध्यावयाचा. शंबराला 'दास' म्हणजे अनार्य असें म्हटलें आहे (ऋ. ६. २६. ५).

या सर्व गोष्टींवरून असें वाटतें कीं, 'शंबर' म्हणून प्रथम कोणी अनार्य जातीचा दिवोदासाचें वैर करणारा (गुण्याप्रमाणें) शत्रु असला तरी, आणि त्याचें हनन करण्याविषयीं इंद्रानें साहाय्य केलें असलें तरी, इंद्रानेंच त्याचा वध केला अशी प्रसिद्धि झाल्यामुळे वृत्रहननाप्रमाणेंच 'शंबर'हननाच्या कथांचा प्रसार होत गेला. त्यावरून 'शंबर' म्हणजे मेघोदके झालून ठेवणारा आणि त्यांचा भूमीवर वर्षाव न होऊं देणारा जो वृत्ररूपी रूपकसिद्ध असुर, तोच 'शंबर' अशी समजूत होऊन त्याप्रमाणें कविजन म्हणजे ऋषि वर्णन करूं लागले (ऋ. १. ५९. ६ आणि २. २४. २ हे मंत्र. आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पाहा). हा जो वास्तविक विद्यमान शंबरनामक अनार्य शत्रूचा आणि वृष्टि न पडूं देणाऱ्या मेघरूपी रूपकसिद्ध असुराचा संकर झाला, त्यामुळे नगरे फोडिलीं तीं वास्तविक विद्यमान नगरे होतीं किंवा मेघमंडलांत नगरांच्या आकारानें दिसणारीं जीं अभें तींच नगरें समजावयाचीं, याचा निर्णय होत नाही.

'अर्बुद.' ऋ. १०. ६७. १२ यांत "इन्द्रो महा महुद्रे अर्णवस्य वि सूर्धानम् अभिनद् अर्बुदस्य" = 'इंद्र आपल्या मोठेपणाने उदकभरित अर्बुदाचा शिर-

त्वे विश्वा तविषी सध्यगिता तव राधः सोमपीथाय हर्षते ।
 तव वज्रश्चिते बाहोर्हितो वृश्वा शत्रोरव विश्वानि वृष्ण्या ॥ ७ ॥
 त्वे इति । विश्वा । तविषी । सध्यक् । हिता । तव । राधः । सोमऽ
 पीथाय । हर्षते ।
 तव । वज्रः । चिकिते । बाहोः । हितः । वृश्वा । शत्रोः । अव ।
 विश्वानि । वृष्ण्या ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. [हे इन्द्र], त्वे (=त्वयि) विश्वा तविषी (=सकलमपि बलं) सध्यक् हिता
 (=सभीचीना सती स्थापिता समष्ट्या वर्तते) । तव राधः (=मनः) सोमपीथाय (=सोम-
 पानार्थं) हर्षते (=व्यति) । तव वज्रो बाहोर्हितः (=स्थापितः) चिकिते (=ज्ञायते=
 विभाति) । [तस्मात् हे इन्द्र], शत्रोः विश्वानि वृष्ण्यानि (=सकलानि वीर्याणि)
 अववृश्वा (=अवच्छिन्धि) ॥

छेद करिता झाला' असें आहे. याचा
 भावार्थ मेघ फोडिता झाला असा सायणा-
 चार्य करितात. कारण ते 'अंबुद' आणि
 'अंबुद' एकच असें म्हणतात. ऋ. २.
 ११. २०; ऋ. ३२. २६; ऋ. ३२. ३ यांज-
 वरीलहि त्यांचें भाष्य पहा. ऋ. २. १४.
 ४; ऋ. ३. १२ याजवर 'अंबुद' हा असुर
 होय असें म्हणतात तथापि तो मेघरूप
 असुर असा त्यांचा अभिप्राय घेतल्यास
 चालेल. 'अंबुद' शब्द जेथें आला आहे
 तीं सर्व स्थळें विचारपूर्वक पाहतां सा-

यणाचार्यांना मेघरूप असुर हा अर्थ वा-
 स्तविक दिसतो.

पूर्वीच्या मंत्रापेक्षां हा चांगला सरळ
 म्हणतां येतो. खालीं दाखविल्याप्रमाणें
 थोडाच फेरफार केला पाहिजे:-

त्वं कुत्सं शुष्णहतिष्णु आविथ ।

अरन्धयोऽतिथिगुणाय शम्बरं ।

महान्तं चिदैर्बुद्धं नि क्रमीः पदा ।

सनादैर्वे दस्पुहं न्याय जज्ञिषे ।

७. तुझ्याठायीं सकल शक्ति मिळाल्या आहेत. तुझे मन सोम प्यावयाला आनंदित होत असतें. तुझे वज्र [तुझ्या] खांद्यावर शोभत असतें. [तर हे इंद्रा], तूं शत्रूच्या सकल वीर्याचा छेद करून टाक.

7. In thee is placed all strength, collected. Thy mind rejoices to drink the Soma. Placed on [thy] shoulders thy thunderbolt is conspicuous. Cut [thou] down all the strength of the enemy.

७. भावार्थ:—‘सकल देवांच्या निर-
निराळ्या शक्ति तुझ्या एकट्याच्या ठायीं
जमलेल्या आहेत, आणि उपासकांनीं
अर्पण केलेला सोम पिण्याला तुझे पैन
हर्षयुक्त होत असतें, आणि तुझ्या खां-
द्यावर तुझे वज्र शोभत असतें. तर हे
इंद्रा, तूं सकल शत्रूंस हतवीर्य करून
टाक.’

‘मिळाल्या आहेत’=‘सम्भ्यक् हि-
ता.’ अक्षरशः अर्थ ‘गोळा करून स्था-
पिली [आहे].’

‘मन’=‘राधः’. ‘राधस्’शब्दाचा
हा अर्थ येथें आम्हीं सायणाचार्यांस अ-

नुसरून केला आहे. त्याचा नित्याचा
अर्थ ‘धन’ असा आहे, परंतु प्रस्तुत
स्थळीं ‘धन देणारी बुद्धि’ म्हणजे ‘प्र-
सन्न मन,’ असा अर्थ केला आहे, तो
अवश्य आहे.

हा मंत्र खालीं लिहिल्याप्रमाणें वाच-
ल्यास आधुनिक वृत्ताप्रमाणें लागेल:—

तुष्टु विश्वा तंविषो सन्निग्धिता ।

तवै रौधः सोमपौथाय हर्षते । ॥

तवै वज्रशक्तिं बाहुर्ओहितो ।

• वृक्षा शत्रोरवै विश्वानि वृष्णिना ॥

वि जानीह्यार्यान् ये च दस्यवो बर्हिष्मते रन्धया शासदव्रतान् ।
 शाकी भव यजमानस्य चोदिता विश्वेता ते सधमादेषु चाकन ॥ ८
 वि । जानीहि । आर्यान् । ये । च । दस्यवः । बर्हिष्मते । रन्धय ।
 शासत् । अव्रतान् ।
 शाकी । भव । यजमानस्य । चोदिता । विश्वा । इत् । ता । ते ।
 सधमादेषु । । चाकन ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. [हे इन्द्र], [त्वम्] आर्यान् ये च दस्यवः [सन्ति] [तान्] विजानीहि
 (= विशेषेण जानीहि = इमे आर्या देवभजका इमे अनार्या भिक्षादयो धर्मकर्मरहितान्
 इति विशेषं जानीहि), [अपि च] अव्रतान् (= यज्ञादिदेवोपासनाकर्मरहितान्) [दस्यून्]
 शासत् [सन्] [तान्] बर्हिष्मते (= यज्ञयुक्ताय आर्यजनाय) रन्धय (= वशमा-
 नय) । [त्वं] यजमानस्य (= यज्ञेन देवसेवां कुर्वाणस्य आर्यजनस्य) [अनार्यैः
 सह ये संग्रामास्तेषु] शाकी चोदिता भव (= शक्तियुक्तः प्रेरको नायको भव) । ता
 (= तानि) ते (= तव) विश्वेत् (= विश्वान्यपि) [कर्माणि = आर्याणाम् अनार्या-
 णां च मध्ये भेदकरणम्, अनार्यजनानाम् आर्यजनवशं प्रति आनयनम्, अनार्यजनैः
 सह ये संग्रामास्तेषु आर्याणामेव साहाय्यदानम्, इत्येवमादीनि] सधमादेषु (= यज्ञेषु)
 [गातुम्, अर्हं] चाकन (= कामये) ॥

अस्यामृचि आर्यजनानां भिक्षाद्यनार्यजनैः सह युध्यतां जयो भवतु ते चानार्या
 आर्याणां वशमागच्छन्त्विति प्रार्थना क्रियते ॥

८. [हे इंद्रा], आर्य कोण आणि दस्यु कोण यांत तूं भेद कर, [आणि] कर्महीन [दस्युं]ला शासन करून [तूं त्यांजला] भजनपरायण [आर्या]च्या हस्तगत कर. यज्ञ करणाऱ्या [आर्य जनां]-चा [तूं] बळवान् नायक हो. तुझे ते ते सर्वे [पराक्रम] मला यज्ञांमध्ये गावयास आवडतात.

८. हा मंत्र मोठ्या महत्त्वाचा आहे. आपले पूर्वज प्रथम उच्चरेकडून या भारतवर्ष देशांत आले तेव्हां येथें भिळ, कोळी, खोड, महार वगैरे धर्मरहित रानटी लोक राहत होते. त्यांबरोबर आपले आर्य पूर्वज नित्य लढत असत, आणि त्यांस आपल्या अमलाखाली आणण्याचा प्रयत्न करीत असत. आणि त्यांबरोबर ज्या लढाई होत, त्यांत आपणांस यश मिळो आणि ते अनार्य जन आपल्या अमलाखाली येओत असें ते आपल्या देवांपाशीं प्रार्थीत. आणि तसें झालें म्हणजे जय देणाऱ्या देवाचा पराक्रम यज्ञांत गात असत. अशी जी आपल्या आर्य पूर्वजांची स्थिति तिचें उदाहरण या सुंदर मंत्रांत आलें आहे. ऋषि म्हणतो, 'हे इंद्रा, तूं हे आर्य लोक आणि हे अनार्य लोक असा भेद कर, सगळ्यांस एकसारिलेच मानूं नकोस. यज्ञादिक कांहींच कर्म न करणारे हे अनार्य, त्यांस यज्ञ करणारे जे आर्य त्यांच्या अमलाखाली आण. आर्यलोक अना-

8. Distinguish between the Âryas and [those] who [are] Dasyus; [and] punishing the irreligious [Dasyus] bring them under the authority of the sacrificing [Âryas]. Be the strong leader of the sacrificing man. I love [to sing] all those thy [deeds] in the sacrifices.

यांबरोबर लडूं लागले म्हणजे, तूं आर्यांचा नायक म्हणजे पुरस्कर्ता हो, अनार्यांचा होऊ नको. तूं पूर्वी तरी आर्यांचाच पक्ष धरून त्यांचें कल्याण केलें आहेस, आणि तीं सर्वे तुझीं उच्चम चरितें मी यज्ञप्रसंगां मोठ्या आवडीनें गात असतां.' .

‘आर्य कोण आणि दस्यु कोण यांत तूं भेद कर’ = ‘विजानीहि आर्यांनू ये च दस्यवः.’ अक्षरशः अर्थ, ‘आर्यांस आणि जे दस्यु [त्यांस तूं] वेगवेगळे जाण.’ ‘दस्यु’विषयीं सू. ३३ मं. ४ या-जवरील खेप पहा.

‘कर्महीन [दस्युं]ला’ = ‘अव्रतान्.’ दस्यूस म्हणजे अनार्य जातीच्या लोकांस ‘अव्रत’ असें वेदांत म्हटलें आहे. आणि आर्यजातीच्या लोकांस ‘बहिष्मत्’, ‘सु-न्वत्’, ‘देवयु’, ‘यज्वन्’ म्हणजे ‘यज्ञ करणारे’, ‘सोम काढणारे’, ‘देवांची वांछा करणारे’, ‘यज्ञेन करणारे’ इत्यादि विशेषणें दिलेलीं आढळतात. कारण कीं आमचे आर्यपूर्वज देवांची सेवा

अनुव्रताय रन्धयन्नपव्रतानाभूमिरेन्द्रः श्रथयन्ननाभुवः ।

वृद्धस्य चिद्धर्धतो द्यामिन्नक्षतः स्तवानो वन्नो वि जघान संदिहः

॥ ९ ॥

अनुव्रताय । रन्धयन् । अपव्रतान् । आभूमिः । इन्द्रः । श्रथयन् ।
अनाभुवः ।

वृद्धस्य । चित् । वर्धतः । द्याम् । इन्नक्षतः । स्तवानः । वन्नः । वि ।
जघान । सम्दिहः ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१. इन्द्रः अपव्रतान् (= अपगतकर्मणो जनान् = अनार्यजातिपुरुषान्) अनुव्रताय
(= अनुकूलकर्मणे देवयजनादि कर्म कुर्वते) [आर्यजनाय] रन्धयन् (= वशमान-
यन्) [तथा] अनाभुवः (= स्तोत्रमकुर्वतः = अनार्यान्) आभूमिः (= स्तोत्रं कुर्वद्भिः =
आर्यैः) श्रथयन् (= हिंसयन्) [वर्तते] । [अत एव] वृद्धस्य चित् वर्धतः
(= पूर्वमेव वृद्धस्य महतः सतो वर्धमानस्य) द्याम् इन्नक्षतः (= शुलोकं व्याप्नुवतः)
[इन्द्रस्य] स्तवानः (= स्तुतिं कुर्वीणः) वन्नः (= एतन्नामा कश्चिदृषिः) संदिहः
(= वल्मीकवपाः) विजघान ॥

अस्य मन्त्रस्य उन्नराधो न स्पष्टार्थः । कंचित् वन्ननामकार्षिणविषयमितिहासमुद्दिश्य
मन्त्रकृतो वचनम् । सायणाचार्या अपि “ संदिहः सम्यगुपचिता वल्मीकवपा विज-
घान । इन्द्रेण परिहृतान्तरायः सन् पृथिव्याः सारभूतं वल्मीकवपालक्षणं यज्ञ-
संभारमहार्षादित्यर्थः । तथा च शास्त्रान्तरे समाख्यातम् । यद्वल्मीकवपासंभारो
“ भवति ऊर्जमेव पृथिव्या अवरुन्ध इति ” इत्येतावदेवाहुः ॥

यज्ञादिकेंकरुन करीत तसे ते करीत
नसत.

‘बळवान नायक हो’ = ‘शाकी चो-
दिता भव.’ म्हणजे लढाईत तूं त्यांचा
विनीवाला हो. क्र. १०. १३३. १ हा
मंत्र पहा. क्र. ८. १०२. ३ हाहि मंत्र
पहा.

‘यज्ञांमध्ये’ = ‘सधमादेबु.’ ‘सध-
माद’ हा शब्द किंचित् चमत्कारिक

आहे. त्याचा मूळ अर्थ ‘ज्यांत सगळेजण
मिळून पिऊन हर्षयुक्त होतात ती जागा’;
त्यावरून ‘यज्ञ’ असा अर्थ होतो, कारण
कीं यज्ञांत सर्व मिळून सोम पीत आणि
माद करीत. हा मूळ अर्थ सायणाचार्या-
नीच आपल्या भाष्यांत दिला आहे. क्र.
२. ४३. ३ इत्यादि मंत्रांवरील भाष्य पहा.
वृत्ताविषयी आम्ही जें. सांगू
असतो त्याचा उद्देश एकच वृत्त प्राचीन

९. इंद्र अधार्मिक [जनां]ला धार्मिक [जनां]च्या हस्तगत करणारा [आणि] भक्त[जनां]कडून अभक्तांचा संहार करविणारा [असा आहे], [म्हणूनच] मोठा असतांही [आणखी] मोठा होणाऱ्या [आणि] बुलोकाप्रत पोहचणाऱ्या [इंद्रा]ची स्तुति गाणारा [जो] वस्त्र [ऋषि] [तो] वपः कापून काढिता झाला.

9. Indra subjugates the irreligious for the religious, and destroys the impious through the pious. [Thus] Vamra, singing the praises of [Indra] who grows high [though] already high [and] who reaches the heaven, broke asunder the entrails.

काळीं कसें म्हणत आणि आतां कसें म्हणतात तें दाखवावें इतकाच आहे. पुष्कळ अक्षरें 'ह्रस्व' असतां दीर्घ म्हणत अथवा दीर्घ असतां 'ह्रस्व' म्हणत असें सर्वत्र सांगणें नाहीं. जेथें आम्हांस आतांच्या नियमांप्रमाणें 'ह्रस्व' किंवा दीर्घ पाहिजे तेथें प्राचीन लोकांस 'ह्रस्व' किंवा दीर्घ न चालतां दीर्घ किंवा 'ह्रस्व'च लागे तरी नकळें; त्याचें उदाहरण या ऋचेंत आलें आहे. तें असें: 'वैहिष्मते रन्धय शासद्वतान्' असें सरळ असावें तसें असतांही वृत्तासाठीं म्हणून 'रन्धया'

असें सहितेंत आहे. तेव्हां सातवें अक्षर पूर्वीं दीर्घ वाचीत असें म्हणावें लागतें. पण तसें म्हणावें तर इतर मंत्रांत तें अक्षर अर्वाचीन वृत्ताप्रमाणें 'ह्रस्व'हि आहे (पुढचाच मंत्र पहा) !

ही प्रस्तुतची ऋचा वंशस्थाप्रमाणें म्हणण्यास फार न्यूनाधिक्य नाहीं:-

विजानीहि आरिऑन ये वृन्दसवः ।

वैहिष्मते रन्धय शासद्वतान् ।

शाकी भट्टे योजमानस्य चोदिता ।

विधेर्ना ते संसर्गमिदेषु चाकन ॥

९. पहिल्या अर्धाचा भावार्थ:- 'इंद्रास भक्तजन जे अर्थ ते आवडतात, अनर्थ जाति आवडत नाहींत; तो अनार्यास आर्यांच्या अमलाखालीं आणि तो आणि ते शरण न येतील तर त्यास आर्यांच्या हातून मारविता.' उत्तरार्धे तिमिरमय आहे म्हटल्यास चालेल. आम्हीं सायणांस. अनुसरून केलेल्या अर्थाचें

तात्पर्य:- 'म्हणूनच वस्त्र ऋषीस विघ्न आलें असतां तें इंद्रानें दूर केल्यामुळें त्याला वपः तोडून काढितां आल्या.' त्यांच्या म्हणण्याचें दृग्. असें कीं, वस्त्रीकवपा म्हणून काहीं यज्ञद्रव्य आहे तें पृथ्वीत मिळतें, तें मिळण्यास त्याला विघ्न झालें, तें इंद्रानें दूर केलें तेव्हां त्याणें तें पृथ्वीतून ओढून काढिलें.

तक्षन्तं उशना सहसा सहो वि रोदसी मज्मना बाधते शवः ।

आ त्वा वातस्य नृमणो मनोयुज आ पूर्यमाणमवहन्नाभि श्रवः

॥ १० ॥ १० ॥

तक्षत् । यत् । ते । उशना । सहसा । सहः । वि । रोदसी इति ।

मज्मना । बाधते । शवः ।

आ । त्वा । वातस्य । नृमनः । मनः युजः । आ । पूर्यमाणम् । अवहन् ।

अभि । श्रवः ॥ १० ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१०. यद् (=यदा) उशना (=एतन्नामकः कश्चिदृषिः) सहसा (=आत्मीयेन बलेन) ते (=तव) सहः (=बलं) तक्षन् (=अतक्षन्-तनुकृतवान्=तीक्ष्णीकृतवान्) [तदा] शवः (=तव बलं) मज्मना (=स्वमहन्त्वेन) रोदसी (=द्यावापृथिवी) विबाधते (=विविधं बवाधे=एकाम् एकस्यां दिशि अन्याम् अन्यस्यां दिशि व्यस्तवत्) । [तदा] हे नृमणः (=नृषु विषये अनुग्राहकबुद्धे) [इन्द्र], त्वा (=त्वां) वातस्य (=वायोः) मनोयुजो (=मनसैव युज्यमाना) [अथाः] आ [अवहन्] (=आनीतवन्तः), [उशनार्बणा] पूर्यमाणं (=विपुलं यथा तथा अपर्यमाणं) श्रवः अभि (=हविरञ्जं प्रति) आ अवहन् (=आनीतवन्तः) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । उशना ऋषिः स्वकीयस्य प्रेमयुक्तस्य स्तोत्रस्य बलेन इन्द्रस्य बलं बाधितवान् । तस्य वर्धमानस्य बलस्य अतिमहीयस्त्वान् तद् द्यावापृथिव्योर्नान्तर्भवितुं शक्नात् । तस्मात् कारणात् ते परस्परम् अपजग्मतुः । अनन्तरम् इन्द्रः प्रसन्नः सन् वातस्य अतिज्वरधैरागस्य उशनसपर्यमाणं प्रभूतमञ्जं भक्षितवानिति ॥

‘मोठा असतां हि आणखी मोठा होणा-या’ = ‘वृद्धस्य चित् वर्धतः’ याचा आणि ‘शुलोक्ताप्रत पांहुचणा-या’ = ‘द्याम् इन्नक्षतः’ याचा अर्थ, वस्त्राची खरोखर सगळी कथा कार्य आहे ती समजलीवर, समजणार.

वंशस्थाला आणि द्या मंत्राला किती थोडे अंतर आहे ते पाहाः—
अनुवृत्ताय रन्ध्रयज्ञपवताम् ।
आभूभिरिन्द्रः भययज्ञनाभुवः ।
वृद्धस्य चिद् वर्धतो द्यामिन्नक्षतः ।
स्तवानो वज्रो विजघान संदिहः ।

१०. [हे इंद्र], जेव्हां उशनानें [आपल्या] बळानें तुझे बळ तीक्ष्ण केले [तेव्हां] [तुझ्या] बळाच्या मोठेपणामुळे बुलोक आणि पृथ्वी [हीं] एकमेकापासून दूर दूर हटलीं; [तेव्हां] हे नरहित-चित्तक [इंद्र], मनांत येतांच जुंपले जाणारे वायूचे [घोडे] तुजप्रीत्यर्थ भरून दिलेल्या हविराचाप्रत [तुला] येऊन आले.

10. When Us'anā sharpened thy strength with [his] strength, thy power pressed asunder the earth and the heaven through its vastness: [then] did the wind's mind-yoked horses bring thee, o [Indra], benevolent to mankind,— bring thee to the sacrificial food that was being offered in plenty.

१०. भावार्थ:—‘ उशना या नांवाच्या ऋषीने आपल्या स्तवनांनी इंद्राचे बळ इतके वाढविले कीं, तें फारच मोठें झाल्यामुळे पृथ्वी आणि आकाश यांत भावेनासे झाले तेव्हां तीं एकमेकापासून दूर दूर झालीं. मग इंद्र प्रसन्न होऊन वायूच्या अति सत्वर घोड्यांनीं येऊन उशनानें अर्पण केलेले विपुल हविराच ग्रहण केले.’

‘ उशनानें. ’ उशना हें एका ऋषीचें नांव आहे. त्यालाच ‘ काव्य ’ असेंहि म्हणत असतात. ‘ काव्य ’ असें आडनांव पदप्याचें कारण सायणाचार्यांच्या मतें ‘ कवीचा पुत्र ’ म्हणून काव्य; परंतु उशनाविषयीचे सर्व मंत्र एकमेकांशीं ताडून पाहतां ‘ काव्य ’ म्हणजे ‘ विद्वान्, ’ ‘ ज्ञानी ’ असल्यामुळे त्याला तें नांव दिलें आहे असें दिसते. ऋ. १. १२१. १२ यांत उशनानें इंद्राला वज्र दिलें असें सांगितलें आहे, आणि तें इंद्रासाठीं त्यानें तीक्ष्णहि करून दिलें असें सांगितल्याप्रमाणें दिसते (‘ यं ते काव्य उश-

ना मन्दिनं दादृत्रहर्णं पायं ततक्ष वज्रम् ’). यावरून प्रस्तुत मंत्रांतहि ‘ सहः तक्षत् ’ याचा अर्थ ‘ वज्ररूपी बळ तीक्ष्ण करिता झाला ’ असा संभवतो. ऋ. १. ८७. ३ यांत उशना हा सकलजन्माच्या पूर्वी होऊन गेला, आणि त्यालाच ज्ञानाच्या योगेंकरून काहीं गोष्टींचे गूढतत्त्व समजले, आणि तो कुशल व ज्ञानी होता असें सांगितलें आहे (ऋषिर्ब्रह्मः पुर एता जनानाम् ऋभुर्धार उशना काव्येन । स चिद्विवेदि निहितं..... गुह्यं नाम...). ऋ. १. १७. ७ यांत स्तोत्र करण्याच्या कुशळतेविषयी आणि देवजातींच्या ज्ञानाविषयी कोणा एकाला ‘ उशना ’ ची उपमा दिली आहे. ऋ. ६. २७ ११ यांत इंद्राला ‘ तूं पुरातन काळीं उशनाला प्रसन्न झालास ’ असें म्हटलें आहे. ऋ. १०. ४०. ७ यांत अभी देवांची प्रशंसा करीत असतना त्याणीं उश्नावर प्रसाद केला होता असें सांगितलें आहे. याशिवाय उशनाविषयी ऋग्वेदांत काहीं आढळत नाही. सांपडले त्यावरून उशना

मन्दिष्टं यदुशनैः काव्ये सचा इन्द्रो वक्रु वक्रुतराधि तिष्ठति ।

उग्रो ययि निरपः स्तोतसासृजद्दि शुष्णस्य दृहिता ऐरयत्पुरः ॥ ११

मन्दिष्ट । यत् । उशनैः । काव्ये । सचा । इन्द्रः । वक्रु इति । वक्रुऽ
तरा । अधि । तिष्ठति ।

उग्रः । ययिम् । निः । अपः । स्तोतसा । असृजत् । वि । शुष्णस्य ।
दृहिताः । ऐरयत् । पुरः ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११. यद् (=यदा) इन्द्रः उशने काव्ये सचा (=उशनसा काव्येन सह) मन्दिष्ट
(=स्तुतोभूत=स्तुत्या संतुष्टोभूत) [तदा] [उशनसः शत्रुहन्ताय] [वातस्य] वक्रु
(=वक्रगमनशीली) वक्रुतरा (=वक्रुतरी=अतिशयेन कुटिलं गच्छन्ती) [अथौ] अ-
धितिष्ठति (=आरोहति=आरूरोह) । [अपि च] उग्रः (=महाबल) [इन्द्रः]
ययि (=गमनयुक्तात् मेधात्) अपः (=मेघोदकानि) स्तोतसा (=प्रवाहरूपेण) निर-
सृजत् (=निरगमयत्) [तथा] शुष्णस्य (=मेघरूपस्य असुरस्य) दृहिताः (=प्रवृ-
द्धाः) पुरः (=नगरीः=नगराकाराणि मेघमण्डलानि) विऐरयन् (=विविधं प्रेरितवान्
=विदारितवान्) ॥

उशनसः स्तोत्राणि धृतवान् इन्द्रः शत्रुघ्नोवायुवद् अतिशयेन वक्रगमनशीलावश्रवा-
रुह्य मेघं भित्त्वा अपां वृष्टिं कर्तवानित्यर्थः ॥

हा कोणी एक अति पुरातन काळचा
म्हणजे वैदिक युगापेक्षांहि फार प्राचीन
काळचा देवभक्त होऊन गेला. तो फार
चतुर, विद्वान् आणि तत्त्वज्ञ असे त्या-
मुळे तो देवांस आवडणारी अशीं स्तोत्रें
करी म्हणून इन्द्र त्याला प्रसन्न झाला
होता इतकें तात्पर्य निघते. आधुनिक
युगांत उशना हें बृहस्पतीचें नांव झालें,
आहे. त्याचें कारण इतकेंच कीं जसा
एकादश नवीन स्थानिक देव हळुहळु
प्रसिद्धीस येऊन फार प्रख्यात झाल्यावर
त्याचें स्थान अथवा पुजारी त्याला कोणत्या
तरी दृष्ट्या जुन्या मोठ्या देवाचा अवतार

करून टाकितात, तसाच प्रकार जुन्या
दैविक अथवा मानुषिक व्यक्तीविषयीं
आहे. बृहस्पति हा फार चतुर, विद्वान्,
तत्त्वज्ञ, वाणीकुशळ, आणि शाहूणा
आणि इंद्राच्या प्रीतीतला होय आणि
'उशना' हि त्याच गुणांनीं संपन्न आहे
असें आढळलें, आणि बृहस्पतीला अति-
प्राचीन असा कांहीं तरी संबंध लावून
दिला पाहिजे, तेव्हां उशना आणि
बृहस्पति एकच करून टाकिला. अशीं
एकीकरणे आपल्या आधुनिक भ्रंशांत
अनेक सांपडतील.

‘तुझ्या बळाच्या मोठेपणामुळे गुलाम’

११. जेव्हां इंद्र काव्य 'उश-
नाला प्रसन्न झाला [तेव्हां] [तो]
[वायूच्या] वांकडे वांकडे चालणा-
ऱ्या [आणि] अधिक वांकडे वांकडे
चालणाऱ्या घोड्यांवर बसला. आ-
णि प्रतापी [इंद्र] पळून जात अ-
सलेल्या [मेघां]तून प्रवाहद्वारे उ-
दकें खाली सोडून देता झाला,
[आणि] शृंगणाचीं बळकट नगरे
विदारून टाकिते झाला.

11. When Indra became
pleased with Us'anâ Kāvya
he mounted on the crooked-
going, the very crooked-go-
ing horses [of the wind],—
mighty [Indra] poured the
waters down in a stream
from the runaway cloud,
away. he broke the strong
cities of S'ushna.

आणि पृथ्वी हीं एकमेकापासून दूर दूर
हटलीं = 'वि रोदसी मज्मना बाधते स-
हः.' अक्षरशः अर्थ, '[तुझें] बळ गुलोक
आणि पृथ्वी यांस मोठेपणानें दूर हट-
वितें [झालें].' म्हणजे 'तुझें बळ इतकें
बाढलें कीं ब्रह्माण्डगोल फुटला आणि
यु आणि पृथ्वी हीं दोनहि शकलें एक-
मेकापासून दूर दूर झालीं.'

'मनांत येतांच जुंपले जाणारे' =
'मनोयुजः.' ज्यांस हातानें जुंपा-

वयास नको, धन्याच्या मनांत येतांच
आपोआप गाढीला जोडिले जाणारे. हा
मुण वायूच्या घोड्यांच्या आंगीं अवश्य
असलाच पाहिजे. 'वायूचे घोडे' म्हणजे
सायणाचार्य 'वायूसारिखे शीघ्र घोडे' असें
एका ठिकाणीं म्हणतात, (ऋ. १. १२१.
१२ आणि १. १७४. ५. या मंत्रावरचें
आश्रय पहा). 'वायुदेवाचे घोडे' असें
प्रस्तुत मंत्रांत ते म्हणतात. अर्थात अंतर
पडत नाही.

११. भावार्थः—'उशना ऋषीवर इंद्र
प्रसन्न होऊन वायूच्या घोड्यांवर ब-
सला आणि पाणी न घावें या हेतूनें
पळून जाणारा जो मेघ तो फोडून त्यातून
उदकें बाहेर काढून वृष्टि केली.'

'काव्य उशनाला प्रसन्न झाला' =
'मन्दिष्ट उशना काव्ये सचा.' हा अर्थ
सायणास अनुसरून केला आहे. 'उशन',
काव्यासह सोम पिकून संतुष्ट झाला
असाहि अर्थ संभवतो.

'वांकडे वांकडे चालणाऱ्या आणि अ-

धिक वांकडे वांकडे चालणाऱ्या' = 'वहू
वकुतरा.' वाऱ्याची गति सतत वांकडी
असते त्यामुळे त्याचे घोडेसुद्धा तसेच आ-
हेत अशी ऋषींची स्वभावोक्ति होय.
इंद्र वायूच्या घोड्यांवर बसून जातो,
याविषयी वरच्या मंत्रांत आलेच आहे.
आतां या मंत्रांत सांगितलेले वक्रगामी अथ
वायूचेच होत, इंद्राचे नव्हेत याविषयी
ऋ. ८. १. ११ हा मंत्र पाहा. ('यत्
तद्वत् सूरः एतशं वहू वातस्य पाणना

आ स्मा रथं वृषपाणेषु निष्ठसि शार्वातस्य प्रभृता येषु मन्दसे ।
 इन्द्र यथा सुतसोमेषु चाकनः अनर्वाणं श्लोकमा रोहसे दिवि ॥ १२
 आ । स्म । रथम् । वृषपाणेषु । तिष्ठसि । शार्वातस्य । प्रभृताः ।
 येषु । मन्दसे ।
 इन्द्र । यथा । सुतसोमेषु । चाकनः । अनर्वाणम् । श्लोकम् । आ ।
 रोहसे । दिवि ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. [हे इन्द्र], वृषपाणेषु (=वीर्ययुक्तसोमानां पानेषु) [निमित्तभूतेषु] [त्वं]
 रथम् आतिष्ठसि स्म (=स्वयमेव रथमारुह्य तादृक्क्षोभरसपानयुक्तं स्थलं प्रति प्राप्नोषि)
 [त्वम्] एषु शार्वातस्य [सोमेषु] (=शार्वातप्रभृतसदृशेषु सोमेषु) मन्दसे (=हर्षं प्राप्नोषि)
 [तादृशः सोमा] [इमे तुभ्यं] प्रभृताः (=अर्पिताः) [सन्ति] । हे इन्द्र, यथा[य-
 था] सुतसोमेषु (=अभिषुतेषु सोमेषु) चाकनः (=कामयसे=सकामं यथा तथा
 पिबसि) [तथातथा] अनर्वाणं श्लोकं दिवि आरोहसे (=स्थिरं स्तोत्रम् आरुह्य दि-
 वि गच्छसि) ॥

अत्रेदं भावगतम् । हे इन्द्र, त्वं सोमपानार्थं यत्रकुत्रापि स्वयमेव गच्छसि तस्माद्
 अत्रापि आगच्छ । अत्र हि तव प्रियोपासकेन शार्वातेन नाम्ना पुरा ये सोमास्तुभ्यम्
 अर्पिताः तादृशा एव वयम् अर्पयामः । तद् आगत्य तान् पिब । अपि च त्वं यथा
 यथा अस्माकं सोमान् पिबसि तथा तथा अस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रम् आरुह्य दिवि
 गमिष्यसीति ॥

वहन् कुत्सम् आर्जुनेयं शतक्रतुः 'जेव्हां
 सूर्याने एतश कर्षीला पीडा केली' तेव्हां
 शतप्रज्ञ इन्द्र वायूच्या वक्रगामी सपक्ष
 घोड्यांवर नसून आर्जुनेय दुःसाजवळ
 आला'). फार लौकर जाणें असेल तर
 वायूच्या घोड्यांवर नसून जाणें याशि-
 वाय दुसरा त्वरित उपाय नीहीं. यास्तव
 ऋषि इंद्रास वायूचे घोडे बैसावयाला देतो
 हें योग्य आहे.

'शुण्णवीं वळकट नगरं विदारुन

टाकिता शाला' = 'वि शुण्णस्य दृहिता
 ऐरयत् पुरः'. उत्तरार्धीच्या प्रथम भागांत
 'प्रवाहद्वारं उदकं खाली सोडून देता
 शाला' असें जें सांगितलें आहे तोच अर्थ
 शब्दान्तरांनीं येथें सांगितला आहे. कारण
 कीं शुण्ण म्हणजे मेघासुर आणि त्याचीं
 नगरें म्हणजे मेघमंडलें आणि तीं नगरें
 फोडणें म्हणजे मेघोदकांची वृष्टि करणें.
 वर साहाय्या मंत्रावरील टीप पाहा.

१२. [हे इंद्रा], सोम प्यावयाला जाण्यासाठीं तूं रथांत बसत अस-
तोसच; तुला शार्याताचे [सोमरस
पिऊन] आनंद होतो, [तर] [त-
सले हे सोम] [तुला] अर्पण केले
[आहेत]; हे इंद्रा, जसजसा सोम-
युक्त यज्ञांमध्ये [तूं] संतुष्ट होतोस
[तसतसें] तुझें अविनाशी स्तोत्र
स्वर्गी पोंहचतें.

12. [Thou] dost always
mount thy chariot towards
places where strong Somas
are drank; [here are] offered
[Somas] [like those] of
S'aryāta in which [thou]
takest delight. O Indra,
as [thou] feelest pleased
with [sacrifices] in which
Somas are extracted, [thou]
mountest unperishing praise
to heaven.

१२. या मंत्रांत इंद्रानें स्तोत्रवक्त्या-
कडे येऊन त्याणें अर्पण केलेला सोम
प्यावा अशी प्रार्थना आहे. तो म्हणतो,
'हे इंद्रा, तूं विशेष आमहाशिवाय स्व-
ताहाच सोम पिण्याकरितां उपासकांकडे
रथांत बसून जात असतोस, त्याप्रमाणें
आम्हांजवळ येऊन तूं आमचा सोम पिशी-
लच. शिवाय, हा जो आम्ही तुला आज
सोम अर्पण करीत आहों तो साधारण
नव्हे, तर पूर्वीं तुम्हा प्रियभक्त शार्यात
जसे सोम अर्पण करी, तसले हे सोम
आहेत, यास्तव तूं येऊन हे पी. आणि
जर तूं येऊन पिशील, तर आम्ही तुझी
मोठी स्तुति करूं, आणि ती दिगंतरीं
पोंहचेल इतकेंच नाहीं, तर ती तुझ्या
बरोबर स्वर्गीहि जाऊन पोंहचेल.'

'सोम प्यावयाला जाण्यासाठी' = १

'वृषपाणेषु.' अक्षरशः अर्थ विशेषे-
करून माद उत्पन्न करणाऱ्या सोमाचें
पिणें असलें म्हणजे.

'शार्यात.' हा कोण होता याविषयीं
विशेष कांहीं आढळत नाहीं, मात्र दुस-
ऱ्या एका मंत्रांत (ऋ. ३. ५१. ७) 'हे
इंद्रा, तूं शार्याताच्या घरीं सोम प्यालास
तम्हा आज येथें पी' = 'इंद्र मरुत्व
इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः
सुतस्य.' असें सांगितलें आहे.

'तसें तुझें अविनाशी स्तोत्र स्वर्गी
पोंहचतें' = 'अनर्वाणं श्रोत्रम् आरोहसे
दिवि.' अक्षरशः अर्थ 'अविनाशी
स्तोत्रावर स्वर्गी चढशील.' म्हणजे आम्ही
तुला आपल्या स्तोत्रावर बसवून स्वर्गी
पाठवूं.

अददा अर्भाम् महते वचस्यवे कक्षीवते वृचयामिन्द्र सुन्वते ।

मेनाभवो वृषणश्चस्य सुक्रतो विश्वेत्ता ते सर्वनेषु प्रवाच्या ॥ १३
अददाः । अर्भाम् । महते । वचस्यवे । कक्षीवते । वृचयाम् । इन्द्र ।
सुन्वते ।

मेना । अभवः । वृषणश्चस्य । सुऽक्रतो इति सुऽक्रतो । विश्वा । इत् ।
ता । ते । सर्वनेषु । प्रऽवाच्या ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. हे इन्द्र, [त्वं] वचस्यवे (=स्तुतिरूपं वच आत्मन इच्छते=तव स्तुतिक-
रणोत्सुकाय) सुन्वते (=त्वदर्थं सोमम् अभिषुण्धते=यज्ञं कुर्वते) महते (=प्रवृद्धाय)
कक्षीवते (=एतन्नामकाय कर्मचिदुपासकाय) अर्भाम् (=अल्पां=कनीयसीं) वृ-
चयाम् (=एतन्नामकां भार्याम्) अददाः । हे सुक्रतो (=शोभनप्रज्ञ) इन्द्र, [त्वं]
वृषणश्चस्य (=एतदाख्यस्य) उपासकस्य मेना (=एतन्नाम्नी भार्या अभवः) । ता (=तानि)
[एतानि] ते (=तव) विश्वा इत् (=विश्वान्यपि) [चरितानि] सर्वनेषु (=यज्ञेषु)
प्रवाच्या (=प्रवाच्यानि=वर्णयितुं योग्यानि) [सन्ति] ॥

अत्रैन्द्रः किल वृद्धाय कक्षीवते वृचयां नाम तरुणां भार्या ददाविति तथैव इन्द्रः
किल वृषणश्चस्य कस्यचिद् राज्ञो मेना नाम्नी भार्याभवदिति कंचित् प्रसिद्धम् इति-
हासमधिकृत्य सव्यो ब्रूत इत्यनुसंधेयम् ॥

१३. हे इंद्रा, तूं स्तोत्र करण्या-
विषयी तत्पर [आणि] [तुजक-
रितां] सोम काढणाऱ्या मोठ्या क-
क्षीवंताला तरुण वृचया देता शा-
लास. हे सुप्रज्ञ [इंद्रा], [तूं] वृषण-
श्वाची मेना झालास. [तर] हीं
सर्वे तुझीं [चरित्रे] यज्ञांमध्ये गा-
ण्यास योग्य [होत].

13. [Thou] gavest, o
Indra, the young Vrishayā
to great Kakshivān intent
on praising [and] extract-
ing the Soma [for thee].
[Thou] becamest, o wise
[Indra], the Menā of
Vrishanas'va. Even all
those thy [deeds] deserve
to be sung in sacrifices.

१३. गोत्रा कक्षीवंताला लहान
वृचया इंद्राने दिली आणि इंद्र 'वृषणथ'
राजाची मेना नांवाची बायको झाला.
अशा प्रसिद्ध कथांस अनुलभून ऋषि
म्हणतो, 'हे इंद्रा, हीं जीं आणि अशीं
तुझीं दुसरीं अनेक चरितें तीं सर्वे यज्ञांत
आम्हांसारख्या कवींनीं गाण्यास योग्य
होत.'

परंतु 'वृचया' ही कोण होती या-
विषयी दुसरे मंत्र कांहीं सांपडत नाहीत
आणि 'मेना' इजविषयीहि कांहीं दुस-
ऱ्या ठिकाणीं सांगितलेलें आढळत नाही,
त्याप्रमाणेंच 'वृषणथ' हा कोण होता व
त्याचा इतिहास काय आहे याविषयी तरी
ऋग्वेदांत इतर ठिकाणीं कांहीं सांगितले-
लें नाही. 'कक्षीवान्' हा मात्र वेदांत
चांबला प्रसिद्ध आहे. सू. १.८ मं. १ या-
जुषरील टीप पाहा.

परंतु 'वृचया' 'कक्षीवंता'ला दिली
याविषयी सायणाचार्यांनीं दिलेला इति-
हास संक्षेपानें असा आहे:- "अंगदे-
"शाचा राजा आपल्या स्त्रियांस वेकन

"गंगेत जलक्रीडा करीत असतां 'दीर्घतमा'
"या नांवाचा ऋषि गरीब आणि दुर्बळ
"असल्यामुळें त्याला त्याच्या स्त्रीपुत्रादि-
"कांनीं त्या नदींत टाकिला. तेव्हां राजानें
"त्याला म्हटलें, ही 'माझी भार्या आहे
"पण हिला पुत्र होत नाही, तर तूं इच्छा
"पोटी पुत्र उत्पन्न कर. ऋषीनें बरे म्हट-
"ल्यावरून राजानें आपल्या पत्नीस त्याज-
"कडेस जावयास सांगितलें. परंतु ऋषि
"कुरूप असल्यामुळें राणीनें आपली दासी
"त्याजकडेस पाठविली. या दासीच्या पोटी
" 'दीर्घतमा' पासून झालेला जो पुत्र तोच
" 'कक्षीवान्.' त्याणें पुष्कळ यज्ञ केल्या-
"मुळें इंद्रानें त्याला प्रसन्न होऊन 'वृचया'
"या नांवाची स्त्री प्राप्त करून दिली". परंतु
या इतिहासापासून तरुण स्त्री प्राप्त करून
देण्याचें कारण कांहीं समजत नाही.
इंद्र हा 'वृषणथ'ची मेना स्त्री कसा
झाला याविषयीहि सायणाचार्यांनीं 'शा-
व्यायन' आणि 'ताण्ड्य' ब्राह्मणांतून कांहीं
इतिहास दिलेला आहे परंतु त्यावरून कांहीं
सुल्लासा होत नाही.

इन्द्रो अश्रायि सुध्यो निरेके पञ्जेषु स्तोमो दुर्यो न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यु रथयुर्वसुयुरिन्द्र इद्रायः क्षयति प्रयन्ता ॥ १४ ॥

इन्द्रः । अश्रायि । सुऽध्यः । निरेके । पञ्जेषु । स्तोमः । दुर्यः । न । यूपः ।

अश्वऽयुः । गव्युः । रथऽयुः । वसुऽयुः । इन्द्रः । इत् । रायः । क्षय-
ति । प्रऽयन्ता ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. निरेके (=नैर्धन्येपि) इन्द्रः सुधियः (=सुकर्मणः प्रति) अश्रायि (=अश्रय-
तु=श्रयति सेवते) । पञ्जेषु (=अङ्गिरस्तु) इन्द्रस्य स्तोमः (=स्तोत्रं) दुर्यो यूपो न
(=द्वारि निखाता स्थूणेव) [निधलस्तिष्ठति] । अश्वयुः (=अश्वान्) इच्छन् (=अ-
श्वानामर्थं युध्यन्=युद्धेषु यजमानेभ्योश्चान् ददत्), गव्युः गा इच्छन् (=यजमानेभ्यो
गा दातुम् इच्छन्), रथयुः (=रथान् इच्छन्=यजमानेभ्यो रथान् दातुम् इच्छन्), व-
सुयुः (=वसूनीच्छन्=यजमानेभ्यो वसूनि दातुम् इच्छन्) रायः प्रयन्ता (=संपदो
दाता) इन्द्र इत् (=इन्द्र एव) [रायः] क्षयति (=संपद ईश्वरो भवति) ॥

इन्द्रो न केवलं सति धने स्वोपासकानां गृहे सोमपानाय गच्छति ते वा तमुपासते,
अपि तु प्रापेपि नैर्धन्ये स तेषां गृहे गच्छति ते च तमुपासते । अत एव पञ्जेषु सति
वा न वा सति धने इन्द्रस्य स्तोत्रं द्वारि स्थिता स्थूणेव निधलम् । सततमिति यावत् ।
गीयते । अपि च यजमानेभ्योश्चादीन् संपदयन्निन्द्र एव धनस्य प्रभुरस्तीत्यर्थः ॥

‘स्तोत्र • करण्याविषयीं तत्पर’ =
‘वचस्ये.’ अक्षरशः अर्थ, ‘स्तोत्र
करण्याविषयीं इच्छिणारा,’ ‘स्तोत्र कर-
ण्यास झटणारा.’

‘यज्ञांमध्ये गाण्यास योग्य’ = ‘सवनेषु
मवाच्या.’ ज्या देवाच्या नांवाने-आपले
आर्य पूर्वज यज्ञ करीत त्याचीं चरित्रें
म्हणजे त्याणें कांहीं पराक्रम केले अस-
तील ते, अथवा कोणावर तरी प्रसन्न
होऊन कांहीं संकेदोंत अथवा मोठ्या
प्रसन्नते साहाय्य केलें असेल ते, अथवा
याज्ञांसाठीं कांहीं दुसरीं कृत्यें केलीं

असतील तीं गात. म्हणजे, त्यांविषयीं त-
त्काळ सूक्तें रचून म्हणत असत. दुसऱ्यांनीं
रचलेलीं पूर्वीचीं सूक्तें म्हणून आतांच्या
काळांत लोक करितात तसे, यज्ञ करीत
नसत. ते आमच्या श्रोत्रियांप्रमाणें पुरातन
काळचे मंत्र अर्थ वगैरे कांहींच न सम-
जतां केवळ पाठ करून ठेविल्याप्रमाणें
न म्हणतां यज्ञाचे देवतेविषयीं आपणच
सूक्तें रचीत. आणि हीं सूक्तें जुनीं नव्हेत,
आतांच रचलेलीं नवीं आहेत, यास्तव हीं
तुम्ही म्हण कर अशी त्याच सूक्तांत
देवांस प्राश्ना करीत.

१४. दारिद्र्यावस्था आली असतां हि, चांगलीं कर्मे करणाऱ्यांच्या येथें इंद्र जात असतो. पज्रांचे घरीं [इंद्राची] स्तुति दारांतील खांबा-प्रमाणें [स्थिर असते]. घोडे मिळविणारा, गाई मिळविणारा, रथ मिळविणारा, [आणि] द्रव्य मिळविणारा उदार इंद्रच संपत्तीचा राजा [होय].

14. Indra repairs to [the house of] the pious [even] in poverty. With the Pajras the praise of Indra [is] [firm] as the door-post. Desirous of [winning in battle] horses, cows, chariots, [and] riches [for his worshippers], Indra the giver [of riches] [is] alone the lord of riches.

१४. 'इन्द्र संपत्ति असली म्हणजेच उपासकांस आश्रय देतो असें नाही, दारिद्र्यावस्था आली तरी तो त्यांस सोडीत नाही; त्याप्रमाणेंच त्याचे सेवक त्यास दारिद्र्य असे पर्यंत स्मरतात, मग विसरतात असें नाही, पण सर्व वेळीं भजत असतात. उदाहरणार्थ पज्रांचे येथें म्हणजे आमचे वंशांत इंद्रभजन अचल असतें. आणि इंद्र तरी दारिद्र्यावस्था राहूं देतो असें नाही; तो घोडे, गाई वगैरे सर्व देणारा होय आणि सकल संपत्तीचा तोच स्वामी होय,' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

'दारिद्र्यावस्था आली असतां हि' = 'निरेके.' याविषयीं थोडीशी अडचण आहे. 'निरेक' शब्दाचा अर्थ सायणाचार्य बहुतकरून दारिद्र्य असा करितात. या ठिकाणीं त्यांणीच 'निर्धनत्व,' 'दारिद्र्य' असा अर्थ केला आहे. आणि क्र. ७. १०. ३ याजवरहि त्यांणीं तोच अर्थ केला आहे. क्र. ८. २४. ४ यांत मात्र त्यांणीं धन असा अर्थ केला आहे. पण तेथें तशी दारिद्र्य हा अर्थ जुळणार नाही असें म्हणवत नाही, आणि म्हणून तरीहि

एकाच शब्दाचे असे विरोधी अर्थ होतात यांत विशेष नवल नाही. 'यु' म्हणजे 'जोडणें' आणि 'वेगळें करणें' हे दोनी अर्थ होतात. कितीएक पाश्चिम विद्वान् प्रस्तुत स्थळीं 'निरेक' म्हणजे 'संनिधान', 'अतिसंनिकटता' असा अर्थ करून 'इन्द्रो अश्रयि सुधियो निरेके' यांत 'सुधियो' ही षष्ठी घेऊन 'इन्द्र सत्कर्म करणाऱ्याच्या समीप असतो' असें भाषांतर करितात, आणि ऋग्वेदांत सर्वत्र 'निरेक' शब्दाचा हाच अर्थ घेतात. परंतु याला आधार सायणांचा नाही इतकेंच नव्हे, पण दुसऱ्या कोणत्याहि एतद्देशीय ग्रंथाचाहि दिसत नाही, आणि केवळ कल्पनेवर बसविलेला आहे. पण ज्या ज्या ग्रंथांत हा शब्द आला आहे ते सर्व शोधून आणि विचारून पाहतां 'दारिद्र्य' हा अर्थ (क्र. ८. २४. ४ सेरीज करून) सुर्वत्र उत्तम जुळतो, आणि सायणांनीं तरी बहुतकरून तोच केला आहे, आणि 'समीप' हा जुळत नाही.

'चांगलीं कर्मे करणाऱ्यांच्या येथें जात असतो' = 'अश्रयि सुधियो.' अक्षरशः अर्थ, 'चांगलीं कर्मे करणाऱ्यांमज जात

इदं नमो वृषभाय स्वराज्ञे सत्यशुष्माय तवसेऽवाचि ।

अस्मिन्निन्द्र वृजने सर्ववीराः स्मत्सुरिभिस्तव शर्मैन्त्याम ॥ १५ ॥

॥ ११ ॥

इदम् । नमः । वृषभाय । स्वराज्ञे । सत्यशुष्माय । तवसे । अवाचि ।

अस्मिन् । इन्द्र । वृजने । सर्ववीराः । स्मत् । सुरिभिः । तव । शर्मैन् ।

स्याम ॥ १५ ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

१५. इदम् (=अधुना उपसंह्रियमाणं) नमः (=स्तोत्रं) वृषभाय (=वर्षणशीलाय=वीर्यसंपन्नाय), स्वराज्ञे (=स्वकीयेन तेजसा राजमानाय), सत्यशुष्माय (=अवितथ-बलयुक्ताय), तवसे (=अत्यन्तं प्रबुद्धाय) [इन्द्राय] अवाचि (=अस्माभिः प्रायोजित=उक्तमस्ति) । [तस्मात् कारणात्], हे इन्द्र, अस्मिन् वृजने (=संग्रामे=युद्धे) [वयं] सर्ववीराः (=सकलवीरैः सहिताः) सुरिभिः (=विद्वद्भिः) [सहिताश्च] तव शर्मैन् (=तव शर्मणि=रक्षणे) स्मत् स्याम (=सुष्ठु यथा तथा भवेम) ॥

कस्मिंश्चिद् युद्धे प्रसक्ते सति सूक्तमिदं रचितमभूदित्यनुसंधेयम् ॥

असतो. 'अश्रायि' हे कर्तरि आत्मने-पद आहे. 'सुधियः' ही षष्ठी घेतल्यास अहचण नाही. मग 'चांगली' कर्म कर-णाऱ्याच्या देरिद्रावस्थेतहि इन्द्र आश्रय देतो' असे भाषान्तर करावे.

'पर्जाच्या येथें'='पर्जेयु.' पञ्च म्हणजे 'अंगिरस.' अंगिरस कृष्णाने पञ्च हे दुसरें नांव आहे. सूक्तकर्ता सत्य ऋषि याच वंशांतला आहे. हे लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

'दारांतील खांप्रमाणें'='दुर्यो न यूपः.' ह्या उपमेकडे लक्ष्य घ्यावे. आम्ही अर्थ सायणांस अनुसरूनच केला आहे. दारांतील खांप्रमाणें कसा असतो तें याच वंशाची रचना कशी होती तें सत्याश्रयाशिवाय लक्षांत घेण्यास कठिण आहे.

'घोडे मिळविणारा'='अश्वयुः.' अक्षरशः 'घोड्यांची इच्छा करणारा,' 'घोडे मिळवून देण्याविषयी युद्धांत वगैरे झटणारा.

'उदार'='रायः प्रयन्ता.' अक्षरशः अर्थ 'संपत्ति देणारा.' 'रायः' हे पद 'प्रयन्ता' आणि 'क्षयति' या दोही पदांशीं घेतलें पाहिजे. या ऋचेचें वृत्त 'त्रिष्टुभ्' आहे. 'त्रिष्टुभ्' म्हणजे आलीकडे ज्याला आपण 'उपजाति' म्हणतो तेंच. रघुवंशाचा पांचवा सर्ग उपजातींत अथवा त्रिष्टुभांत लिहिलेला आहे. जसा जगतींत 'घोडासा फेरफार करून घा-चल्यावर वंशस्थाप्रमाणें म्हणतां येतें तसेंच त्रिष्टुभ् वृत्तहि उपजातीसारिलें म्हणतां येतें. साधारण उपजातीच्या ओंकारां

१९. हे स्तोत्र बळवान्, स्वते-
जस्वी, सत्यपराक्रम, [आणि]
प्रतापी इन्द्राप्रतीत्यर्थे गाइलें आहे.—
[तर] हे इन्द्रा, या संग्रामीं सकळ
वीरांसहित [आणि] [सकळ] वि-
द्वानांसहित आम्ही तुझ्या आश्रयांत
संपूर्ण राहूं असें कर.

15. This hymn is chan-
ted to the mighty, the self-
resplendent, the true-valor-
ed [and] the great [Indra].—
May we, [therefore], O
Indra, be fully under thy
protection in this battle
with all [our] heroes [and]
[our] learned men.

आणि या ऋचेमध्ये किती थोडे अंतर
आहे पहा:—

इन्द्रो अश्रायि सुधियो निरेके ।

पजेषु स्तोमो ऽरिओ न यूपः ।

अश्वयुर्गव्यु रथयुर्वसुः ।

इन्द्रे इद्रायः क्षयति प्रयन्ता ॥

१५. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे.
आणि सूक्ताचे अंती जें इष्टदेवतेपासून
मागून घेणें आहे आणि ज्या प्रसंगास अ-
नुलभून सूक्त रचिलें आहे त्याच्या संबंधानें
यांत प्रार्थना आहे. ऋषि म्हणतो, ' हा
जो युद्धप्रसंग आला आहे, त्यांत आम्ही
आपल्या शूर योद्ध्यांसहित आणि विद्वान्
मनुष्यांसहित तुझ्या आश्रयांत राहूं
आणि यशस्वी होऊं असें कर; कारण,
हे इन्द्रा, तूं बळवान्, स्वतःसिद्धतेजो-
युक्त, सत्यपराक्रमी आणि महाप्रतापी
आहेस, आणि हे सूक्त तुजप्रतीत्यर्थे आम्हां
रचून म्हटलें आहे.'

आपण अशी कल्पना केली पाहिजे कीं
कांहीं युद्धप्रसंग आला होता, आणि त्या
वेळीं इन्द्रानें साहाय्य करावें म्हणून हे सूक्त
रचिलें आहे, आणि म्हटलेलें आहे.
म्हणूनच या 'संग्रामी' म्हणजे हा जो
युद्धप्रसंग आला आहे त्यांत असें सत्य-
ऋषि म्हणतो.

'सकळ वीरांसहित [आणि] [स-
कळ] विद्वानांसहित' = 'सर्ववीराः सूरि-

भिः' म्हणजे युद्धांत लढावयास जे जा-
तील ते आमचे पुत्रपौत्रादि योद्धे आणि
घरी राहतील असे जे विद्वान् लोक, त्या
सर्वांसहित म्हणजे योद्ध्यांस यश येओ
आणि विद्वज्जनांम लढाईपासून उपद्रव न
होओ. सूक्तकर्ता ब्राह्मण (म्हणजे ज्याला
आतां आपण उनम ब्राह्मण अथवा ऋषि
मानितों तसा) आहे, त्यापेक्षां लढाईत
आमच्या शूर पुत्रपौत्रादिकांनां जय होओ
असें जें म्हणतो तें म्हण्वाचें आहे. आ-
पले आर्य पूर्वज आधुनिक ब्राह्मणांहून
फार निराळे होते, आणि त्यांचे किती-
एक मुलगे विद्वान् आणि दुसरे कितीएक
रणशूर वीर. असत, सर्वच गोमुखीत
हात घालून जप करीत नसत, अथवा
भिक्षुकी करीत नसत. याविषयां. या
मंत्राशिवाय दुसरीहि अनेक प्रमाणें
आहेत.

'तुझ्या आश्रयांत' = 'तव शर्मणि.'
सायणाचार्य 'तुझ्या सुखांत' असा अर्थ
करितात. परंतु 'शर्म' याचा अर्थ 'सुख'
हा जरी होतो तथापि 'आश्रय,' 'शरण'

सूक्तम् ५२.

आङ्गिरसः सत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रयोदशीपञ्चदशोत्तिष्ठुप् शिष्टानां
जगती चण्डः ।

त्यं सु मेघं महया स्वविदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते ।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेन्द्रं ववृत्यामवसे सुवृत्तिभिः ॥१॥

त्यम् । सु । मेघम् । महय । स्वऽविदम् । शतम् । यस्य । सुऽभ्वः ।

साकम् । ईरते ।

अत्यम् । न । वाजम् । हवनऽस्यदम् । रथम् । आ । इन्द्रम् । ववृ-
त्याम् । अवसे । सुवृत्तिऽभिः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. यस्य [इन्द्रस्य] शतं सुभ्वः (=स्तोतारः) साकं (=युगपद्) ईरते (=वाच उदीरयन्ति=स्तुती प्रवर्तन्ते) [तं] त्यं (=प्रसिद्धं) मेघं (=शत्रुभिः सह स्पर्धमानं=वीर्यसंपन्नं) स्वविदं (=शुलोकरूपस्य स्वर्गस्य लम्भयितारम्) [इन्द्रं] सु (=सुष्ठु यथा भवति तथा) महय (=पूजय) । [अहमपि], अत्यं वाजं हवनस्यदं रथं न (=वेगधन्तमथं यथा हवनगामिनं रथं प्रति तथा) इन्द्रम् अवसे (=रक्षणाय=आगत्य रक्षणं यथा करोति तथा) सुवृत्तिभिः (=शोभनरचनायुक्ताभिः=सुरचिताभिः) स्तुतिभिः आववृत्याम् (=आवर्तयेयम्=अत्रागन्तुं प्रवर्तयेयम्) ॥

हाहि होतु. असतो. याविषयीं ऋग्वेदां-
तोऽल पुष्कळं मंत्र शोधून पाहतां आपली
खात्री होते. क्र. १. १७. १२; ६. १६.
३८; २. २७. ७; आणि १७. १६७.
३ हे मंत्र पहा. क्र. २. २७. ७ यांतहि
प्रस्तुत प्रसंगी केलेल्या स्तुतीप्रमाणेच स्तुति
आणि प्रार्थना आहे.

‘या संमामीं’=‘अस्मिन् वृजने.’
हा सायणातुसारी अर्थ आम्हांस खरा
दिसतो. क्र. १. १०५. १२. हा मंत्र
पहा; त्यांतहि यासारिखीच प्रार्थना आहे.
कितीएक पाश्चात्य विद्वान् ‘वृजन’-
शब्दाचा अर्थ ‘खंड’, ‘काव’ अथवा
‘ठिकाण’ असा कल्पितात. ‘गृह’ हा
अर्थ जरी (क्र. १. १०१. ८ याजव-

रीळ भाष्यावरून) सिद्ध होतो, तरी तो
अर्थ सर्वत्र लागत नाही, आणि ‘संमाम’
असा सायणाचार्यांनी केलेला बहुतेक ठि-
काणी उचम जुळतो, असें ‘वृजन’ शब्द
जेथें जेथें आला आहे ते सर्व मंत्र ताडून
पहातां दिसून येतें.

खाली लिहिलेल्या थोड्याच फेरफारानें
हा त्रिष्टुभ् मंत्र उपजातीप्रमाणें वाचतां
येतो:-

इदं नमो वृषभ्यो स्वराजे ।

सत्यंशुभ्याय तवसे अवाचि ।

अस्मिन्निन्द्रं वृजनं सर्ववीराः ।

स्मत्सुरिभिस्तव शर्मन् सिञ्चाय ।

सूक्त ५२.

ऋषि-पूर्वसूक्ताचा जो सव्य तोच. देवता-इंद्र. वृत्त- जगती; म्हणजे आतां ज्यास 'वंशस्थ' म्हणून म्हणतात ते. मात्र १३वी आणि १५वी या ऋचांचें त्रिष्टुभ्, म्हणजे आतां आपण 'उपजाति' असें म्हणतो आणि ज्यांत रघुवंशाचा पांचवा सर्ग रचिलेला आहे ते.

१. ज्याप्रीत्यर्थे शेकडो सुंदर [स्तोते] एक वेळेस गात असतात असा जो प्रसिद्ध [आणि] शूर [आणि] स्वर्गप्राप्ति करून देणारा इंद्र त्याला चांगला पूज. वेगवान् अश्वाला यज्ञगामी रथाकडे [वळविल्या]प्रमाणें [मी] इन्द्राला सुसंस्कृत स्तोत्रांनीं रक्षणाकरितां इकडे वळवीन.

१. सूक्तकर्त्या सव्य ऋषीबरोबर जे इंद्रभजनास उभे राहिले आहेत त्यांस तो म्हणतो, 'ज्या इंद्राची स्तुति त्याचे शेकडो स्तोते मिळून एकत्रच गात असतात, असा जो शूर आणि स्वर्गप्रद इंद्र, त्याला तुम्ही चांगला पूजा. आणि मी चांगलीं स्तोत्रें रचितों आणि वेगवान् घोडा जसा गाडीकडे वळवितात तसा इंद्राला तों स्तोत्रें गाऊन इकडे येण्याविषयी वळवितों, म्हणजे तो येईल आणि आमचें संरक्षण करील.'

'ज्याप्रीत्यर्थे शेकडो सुंदर स्तोते ए-

HYMN 52.

To Indra. By Savya, the author of the previous hymn. Metre- *Jagati*, except that of verses 13 and 15, which is *Trishtubh*.

The *Jagati* is the same as the modern *Vamsastha* and the *Trishtubh* the same as what is now known as the *Upajati* metre.

1. Worship well that brave [Indra] the bestower of heaven, whose hundred excellent singers sing forth simultaneously. Let me with well-fashioned hymns turn Indra hitherward for protection like as [his] swift horse to the car that runs to the invocation.

केवेळेस गात असतात 'यस्य शतं सुभ्यः साकम् ईरते.' अक्षरशः, 'ज्याचे शंभर सुंदर [स्तोते] एकेवेळेस गात असतात; १३० ज्याचे स्तोते शेकडो आहेत आणि ते एकदम गात असतात. प्राचीनकाळीं आमचे पूर्वज पुष्कळजण 'मिळून देवस्तुति गात असें पूर्वी सांगितलेंच आहे.

'शूर' = 'मेघर्ष.' 'मेघ' म्हणजे मेंढा. सायणाचार्यांच्या भावार्थास अनुसरून आम्हीं हा अर्थ केला आहे. मेंढा जसा आपल्या शत्रूबरोबर टक्कर मारितो

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूर्तिस्तविषीषु वावृधे ।

इन्द्रो यद्वृत्रमवधीन्नदीवृतमुज्जन्नर्णसि जहृषाणो अन्धसा ॥२॥

सः । पर्वतः । न । धरुणेषु । अच्युतः । सहस्रमुज्जतिः । तविषीषु ।

ववृधे ।

इन्द्रः । यत् । वृत्रम् । अवधीत् । नदीवृतम् । उज्जन् । अर्णसि ।

जहृषाणः । अन्धसा ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. अन्धसा (=सोमलक्षणेन अजेन) जहृषाणः (=अतिशयेन हृष्टः) स इन्द्रः यद् (=यदा) अर्णसि उज्जन् (=अपो निपातयन्=निपाय) नदीवृतम् (=अपाम् आवरकं) वृत्रम् अवधीत् (=हतवान्) [तदा] सहस्रमूर्तिः (=सहस्रलक्षणेपेतः) स, धरुणेषु (=उदकेषु) पर्वतो न (=गिरिरिव), अच्युतः (=निश्चलस्) [तिष्ठन्]. तविषीषु (=बलेषु) वावृधे (=ववृधे- प्रवृद्धो बभूव) ॥

इन्द्रः किल मन्त्रवन्तः सत्यस्य पूर्वैरङ्गिरोभिः समर्पितं सोमं पीत्वा हृष्टः सन् पुरा उदकानाम् आवरकं मेघरूपं वृत्रासुरम् अवधीत्, तस्मिन् वधप्रसङ्गे च जलानां प्रवाहेषु इन्द्रं निमज्ज्य मारयितुं वृत्रेण आसृष्टेषु इन्द्रो न केवलं न मज्जा न च ममार अपि तु तेषु पर्वत इव निश्चलस्तिष्ठन् स्ववलेन प्रवृद्ध एव बभूवेति प्रसिद्ध-मितिहासम् अनुलक्ष्य ब्रूते सत्य इत्यनुसंधेयम् ॥

तसा टक्करं मारणारा (स्वशत्रुभिः स्पर्धमानः) मृणून् 'मेघ' असा त्यांचा अभिप्राय आहे. तरीहि ५.१ व्या. सूक्तान्या पहिल्या मंत्रावरची टीप पहा.

'सुंदर [स्तोत्रे] गाढ असतात.' हा अर्थ सायणांनी केलेला आम्हांस खरा वाटतो. कितीएक पाश्चिमात्य विद्वान् 'सुंदर सोमरस हालतात' असा अर्थ किरितात्पणत्याला आधार दिसत नाही. 'वेगवान् अथवा यज्ञगामी रथाकडे [वळविल्या]प्रमाणे' = 'अत्यंत वाजं हवनस्यद् रथम्' या उपमेचा अर्थ असा

दिसतो कीं, इंद्राचे चपळ घोडे जसे त्याच्या रथाकडे वळवावे तसा मी इंद्राला इकडे वळवितां; त्याच्या घोषांला रथास जोडिले म्हणजे ते जसे रथ घेऊन आलेच पाहिजेत तसा मी इंद्राला इकडे येण्याविषयी असा वळवितां कीं त्याच्या-नें इकडे आल्याशिवाय राहवणार नाही.

'सुसंस्कृत स्तोत्रांनी' = 'सुवृत्तिभिः' अक्षरशः अर्थ चांगल्या रीतीनें तासणें अथवा तोडणें, कापणें, ज्यांत होत आहे अशा स्तुति, साफ अथवा स्पष्ट, शुद्ध-गुळीत (फळीप्रमाणें तासून) केलेल्याः

२. सोमानें अत्यंत आनंद पावून जेव्हां इंद्र उदकांस आवरून धरणाच्या वृत्राला मारिता झाला आणि उदकें खाली पाडिता झाला, [तेव्हां] तो सहस्ररक्षणवान् [इन्द्र] [त्या] उदकांत पर्वताप्रमाणें स्थिर [राहिला] [आणि] बळानें वाढला.

2. That Indra, possessed of a thousand helps, [stood] unshaken like a mountain in the midst of the [deep] waters [and] grew in strength, when he, overjoyed at the Soma libation, slew the water-restraining Vritra, and let down the streams.

खाली दाखविल्याप्रमाणें वाचल्यास वंशस्थवृत्तांतील श्लोकांत आणि या मंत्रांत किती थोडें अंतर आहे तें दृष्टीस पडेल:-

त्यं सु मएवं महया सुअर्विद ।
शतं यस्य सुभुअं साकमीरते ।
अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथम् ।
इन्द्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥

२. 'वृत्रानें मेघोदकांस अवरोधून वृष्टि बंद केली तेव्हां मंत्रवक्त्याचे जे पूर्वज अंगिरस त्यांनीं इंद्राला सोम अर्पण करून त्याला वृत्रवध करण्याविषयी प्रवृत्त केला. मग इंद्र सोम पिऊन फार हर्षयुक्त झाला आणि उदकांचा अवरोध करणाऱ्या वृत्राचा वध करिता झाला. तेव्हां उदकें खाली पडून मोठ्या प्रवाहांनीं आणि झपाट्यानें वाहू लागलीं, आणि सर्वत्र जलमय झालें. असें असतांहि इंद्र ढगमगला नाही, अथवा प्रवाहामुळें हालला नाही, तर पर्वताप्रमाणें निश्चल उभा राहिला, आणि त्याचें बळ कमी झालें नाही इतकेंच नाही परंतु उलटें अधिकच वाढलें.' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे. सू. ३२ मं. १३ पाहा.

'सहस्ररक्षणवान्' = 'सहस्रम् ऊतिः'. म्हणजे इंद्राचें रक्षण करणारे सहस्रावधि साहाय्यदाते होते असा अर्थ नाही, परंतु सहस्रावधि उपायांनीं देवभक्तांचें रक्षण करणारा अशा स्वभावोक्तियुक्त

अर्थाचें हें विशेषण आहे.

'त्या उदकांत' = 'धरणेसु.' 'धरुण' शब्द वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे. त्याचा बहुत करून 'धारण करणारा', किंवा 'धारण' असा अर्थ होत असतो, (उदहरणार्थ-विष्टम्भो धरुणो दिवः= स्वर्गलोकांत उचलून धरणारा स्तुंभच 'जणु' असा झोम. क्र. ९. २. ५ इ०). परंतु वृत्रानें अवरोधून 'धरिलेली' म्हणून 'धरुण' अशा व्युत्पत्तीनें धरुण शब्दाचा अर्थ उदक असा होतो असें म्हटलें पाहिजे; कारण कीं सायणाचार्य प्रस्तुत मंत्रांतच उदक हा अर्थ करित्यात असें नाही, परंतु क्र. १. १२१. २ यांतहि त्याणीं तोच अर्थ केला आहे तो पाहा.

'बळानें वाढला' = 'तविचीसु वावृधे.' अक्षरशः अर्थ, 'बळांमुध्यें वाढला.' म्हणजे त्याच्या बळांचो वृद्धि झाली. वंशस्थवृत्ताला हा मंत्र खाली लिहिल्याप्रमाणें बसतो:-

स पर्वतो न धरुणेषु अच्युतः ।

स हि द्रो द्रिषु वव ऊधनि चन्द्रबुधो मदवृद्धो मनीषिभिः ।
 इन्द्रं तमहे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पप्रिगन्धसः ॥ ३ ॥
 सः । हि । द्रः । द्रिषु । ववः । ऊधनि । चन्द्रऽबुधः । मदऽवृद्धः ।
 मनीषिभिः ।
 इन्द्रम् । तम् । अहे । सुऽअपस्यया । धिया । मंहिष्ठरातिम् । सः ।
 हि । पप्रिः । अन्धसः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. स हि [इन्द्रो] द्रिषु द्रो (=शत्रुषु अतिशयेन शत्रुः=शत्रुजयशीलो?) [वर्तते] । ऊधनि (=ऊधसदृशे अन्तरिक्षे) ववः (=संभक्तो व्यापवार) [वर्तते] । चन्द्रबुधः (=आह्लादकमूलः) [स] मनीषिभिः (=प्राज्ञैः) मदवृद्धः (=सोमैर्बोधितः) [अस्ति] । तं मंहिष्ठरातिम् (=अतिशयेन प्रवृद्धदानम्) इन्द्रम् (अहं) स्वपस्यया धिया (=शोभनकर्मैवायुक्तया स्तुत्या) अहे (=आह्वयामि) । स हि अन्धसः (=अस्मदपेक्षितस्याज्ञस्य) पप्रिः (=अतिशयेन पूरयिता) [भवति] ॥

अस्यामृचि “स हि द्रो द्रिषु वव ऊधनि चन्द्रबुधः” इत्येतदतिमात्रबोधं वाक्यमस्याभिरनुसायणाचार्यं व्याख्यातम् । ते हि “द्रिषुवावरीतुषु शत्रुषु द्रो हि । अ-
 “तिशयेनावरीता खलु । शत्रुजयशील इत्यर्थः न यस्माद्.....जलवत्यन्तरिक्षे ववः
 “संभक्तो व्याप्य वर्तते । अत एव चन्द्रबुधः । सर्वासां प्रजानामाह्लादकमूलः । अन्त-
 “रिक्षस्य ऋद्धाह्लादकत्वाद्” इत्याहुः ॥

सहस्रमूतिस्तविषोषु वावृधे ।
 इन्द्रो यैर्दृष्टमवधीनदीवृतम् ।
 उच्चजर्णोसि जर्दषाणो अन्धसा ॥
 यावत्तुन असं दिसते कीं रेफानेच सं-
 युक्त शालेया अक्षरापूर्वीः ऋस्व अक्षर
 ऋस्व गणावें अथवा दीर्घ गणावें; उदा-
 हरणार्थे ‘अर्णासि’, ‘जर्दषाणः’; आणि
 ‘पर्वतः’, ‘सहस्रमूतिः’; दुसरा असा
 नियम दिसतो कीं, यति ज्यावर असते
 तें ऋणजें वशास्थ-चर्चातील प्रत्येक पादाचें
 धोषिचें अक्षर ऋस्व असतर्हि पादांती-
 न्या अक्षरासारिलेंच दीर्घ वाचावें; उदा-
 हरण, ‘स पर्वतो न’, ‘इन्द्रो यदृष्ट’, आणि

‘उच्चजर्णोसि.’ तिसरा एक असा नि-
 यम दिसतो कीं, विसर्गान्या ठायीं जो
 ओकार झालेला असतो तो वृत्तानुसारें
 दीर्घ किंवा ऋस्व वाचावा; उदाहरण
 ‘स पर्वतो’ आणि ‘जर्दषाणो’ चवथा
 नियम असा दिसतो कीं, ‘उ’कार आणि
 ‘अ’कार, अथवा ‘इ’कार आणि
 ‘अ’कार यांचा ‘व’ अथवा ‘व’
 असा संधि झालेला असल्यास वृत्तासाठीं
 संधि फोडून संधि झालाच नव्हेता असें
 समजून वाचावें; उदाहरण, ‘धृक्पु
 अच्युतः’

३. कारण कीं तो शत्रूंत शत्रु [होय]. अंतरिक्षाला [तो] व्याघ्न राहणारा [होय]. [तो] आह्लादकमूल [इंद्र] विद्वज्जनानीं सोमरसाच्या योगेंकरून वाढविलेला आहे. त्या परम उदार इंद्राला [मी] सत्कर्मच्छायुक्त स्तोत्रानें बोलावीत आहें. कारण कीं तो अनाचा उत्तम दाता होय.

3. For he [is] an enemy among enemies, pervading the skies. Of delightful foundation [he] is by the wise made to grow through the exhilarating Somas. That Indra I am invoking with a prayer full of desires to do good deeds,—Indra whose gifts are most liberal. For he [is] the great giver of food.

३. या मंत्रांतील उत्तरार्धाचा भावार्थ उघड आहे. पण पूर्वार्ध बराच (म्ह० 'कारण' पासून 'आह्लादकमूल' एवपर्यंत) फार दुर्बोध आहे. त्याचा अर्थ स्पष्ट समजत नाही. सायणाचार्यांच्या भाष्यास अनुसरून आम्ही पदशः अर्थ केला आहे. त्यांच्या अर्थाचा भाव असा आहे कीं, " इंद्र हा शत्रूंमध्ये अतिशयें-
"करून शत्रु होय, म्हणजे तो शत्रूंचा प-
"राज्य करणारा होय; कारण कीं तो स-
"कल अंतरिक्षाला व्याघ्न राहतो. आणि
"यास्तवच तो आह्लादकमूल म्हणजे ज्या-
"च्या मूलापासून सर्वांस आह्लाद होतो
"असा आहे. कारण की अंतरिक्षापा-
"सून सर्वांस आह्लाद होतो." परंतु आ-
ह्लास याविषयीं संशय आहे.

'विद्वज्जनानीं सोमरसांनीं वाढवि-
लेला आहे' = 'मदवृद्धो मनीषिभिः.'
सायणाचार्य म्हणतात " सोमापासून माद

"म्हणजे अंमल येतो म्हणून त्यास मद हें
"नांव पडलें आहे." इंद्र जो इतका
बळवान् आहे तो केवळ मूळचाच सगळा
बळवान् नाही, देवभक्तांनीं त्याला सोम
पाजून पृजून बळ आणिलें आहे असा
या शब्दाचा अभिप्राय दिसतो. *

'सत्कर्मच्छायुक्त स्तोत्रानें' = 'सुअप-
ख्या धिया.' म्हणजे देवसेवादि सत्कर्म
करण्यांची इच्छा ज्यांत प्रगट आहे अशी
स्तुति. क्र. ७. ४५. २ हां मंत्र आणि
सायनवरील सायणभाष्य पहा.

'अनाचा उत्तम दाता' = 'पमिः
अन्धसः.' 'अन्धस्' शब्दाचा अर्थ बहुत-
करून सोमरस अथवा सोमरसरूप हवि
असा होतो; म्हणजे जें देवांस अर्पण क-
रावयाचें तें अन्न. या स्थळीं देवांनीं प्र-
सन्न होऊन मनुष्यांस गावयाचें अन्न
असा अर्थ होतो. हा सायणांनींच केला
आहे. गार्गींनीं स्नाय्यापिण्याचें जें द्रव्य

आ यं पृणन्ति दिवि सद्यर्वाहिषः समुद्रं न सुभ्वः स्वा अभिष्टयः ।
 तं वृत्रहत्ये अनु तस्थुः ऊतयः शुष्मा इन्द्रमवाता अहुतप्सवः ॥ ४ ॥
 आ । यम् । पृणन्ति । दिवि । सद्यर्वाहिषः । समुद्रम् । न । सुभ्वः ।
 स्वाः । अभिष्टयः ।
 तम् । वृत्रहत्ये । अनु । तस्थुः । ऊतयः । शुष्माः । इन्द्रम् । अवाताः ।
 अहुतप्सवः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. यम् [इन्द्रं] सद्यर्वाहिषः (=वर्हिरेव सद्य येषां=वर्हिरूपरि स्थापिताः) [सो-
 माः], स्वा अभिष्टयः सुभ्वः समुद्रं न (=आभिमुख्येन गमनवत्यः सुन्दर्यो नवः स्वं
 समुद्रमिव), दिवि (=स्वर्गलोके) [गत्वा] आपृणन्ति (=परिपूरयन्ति), तम्
 इन्द्रम् ऊतयः (=सहायभूताः) शुष्मा (=बलिनः) अवाता (=निःसप्तनाः)
 अहुतप्सवः (=अविकलाङ्गाः=शोभनरूपा) [मरुतो] वृत्रहत्ये (=वृत्रनाशार्थं
 कृते युद्धे) अनुतस्थुः (=अनुलक्ष्य स्थिता बभूवुः=अनुचेष्टः) ॥

वृत्रहननसमये मरुत इन्द्रस्य साहाय्यं चकुरिति भावः ॥

त्याला 'अन्धस्' असे म्हटलेले आढळते
 (क. ५. ५४. ८).

वृत्रसुखार्थं त्वालीं लिहिल्याप्रमाणं हा
 मंत्र म्हणावा:-

॥ स हि द्ररो द्वरिषु वव ऊधनि ।
 चन्द्रबुधो मेदधुदो मनीषिभिः ।
 इन्द्रं तमहो सुअपस्यया धिया ।
 मंहिष्ठरातिं स हि पमिरन्धसः ॥

४. समुद्राच्या [ज्या] संमुख
वाहून जाणाऱ्या सुंदर [नद्या] [या]
[जशा] समुद्राला भरून टाकितात
त्याप्रमाणें ज्या [इंद्रा]ला दर्भा-
सनावर स्थापिलेले [सोमरस]
स्वर्गी भरून टाकितात, त्या इंद्राला
बलवान्, अजातशत्रु [आणि] सु-
रूप सहायभूत [मरूत्] वृत्रहननांत
साहाय्य करिते शाले.

४. ' इंद्रानें वृत्रवध केला त्या प्रसंगी
त्याला मरूतांनीं साहाय्य केलें; आणि इं-
द्राचा महिमा असा आहे कीं, अनेक
लोकांनीं त्याला अर्पण केलेले जे सोम ते
नद्यांसारखे जणुं वाहून जाऊन त्याज-
प्रत प्रविष्ट होतात. आणि त्याचे साहाय्य-
कर्ते जे मरूत् ते तरी साधारण आहेत
असें नाहीं, तर बळवान् आणि निःशत्रु
आणि रूपानें सुंदर असे आहेत.'

या मंत्रांत इंद्राप्रत जाणाऱ्या सोमांला
समुद्रांकरिता वाहून जाणाऱ्या नद्यांची जी
उपमा दिली आहे ती थोडी चमत्कारि-
क असली तरी वेदांत दुसऱ्या पुष्कळ
ठिकाणीं आलेली आहे. तिचें स्वारस्य
इतकेंच कीं, अर्पण केलेले सोम विपुळ
असतात आणि नद्या जशा इतर ठिका-
णीं न जातां आपला पति समुद्र त्याज-
कडेसच धांवत असतात तसे ते इंद्राक-
डेसच धांवत असतात.

' दर्भासनावर स्थापिलेले [सोमरस]
स्वर्गी भरून टाकितात ' = ' सद्यसाहिचः '

4. Him whom the So-
mas, placed on the Kus'a-
grass, fill in heaven as the
rivers flowing towards their
ocean fill the ocean,—that
Indra the [Maruts], [his]
allies, did stand by during
the destruction of Vritra,—
the mighty, supreme, [and]
handsome [Maruts].

दिवि आ पृणन्ति.' अक्षरशः दर्भासनाव-
न् [सोमरस] स्वर्गी भरून टाकितात;
म्हणजे यज्ञांत इंद्राला अर्पण करून द-
र्भासनावर ठेविलेले जे सोमरस ते स्वर्गीं
जाऊन भरून टाकितात.

' अजातशत्रु ' = ' अवाताः ' . हा अर्थ
आम्हीं सायणाचार्यांस अनुसरून केला
आहे. शब्दनिरुक्तीविषयी कांहीं वाद
असला तरी आचार्यांनीं केलेला अर्थ ब-
रोबर दिसतो. कितीएक पश्चिमात्य पं-
डित भिन्न अर्थ करितात पण तो आ-
म्हांस निराधार दिसतो.

या मंत्रांत पहिला आणि तिसरा हे
चरण वंशस्थाप्रमाणें सरळ वाचतां येतात,
पहिल्या चरणांत मात्र ' पृणन्ति ' हा शब्द
पृणन्ति असा उच्चारिला पाहिजे. (दुसऱ्या
मंत्रावरची टीप पाहा). दुसरा आणि
चवथा हे पाद खाली लिहिल्याप्रमाणें
वंशस्थांत नसतात.

(२) समुद्रं न सुभुञ्जः स्वा अभिष्यः ।

(४) शुष्मा ईन्द्रमर्वातो अहुतप्तवः ।

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे संस्तुतयः ।

इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्धसा भिनद्वलस्य परिधीन्वि त्रितः ॥ ५

॥ १२ ॥

अभि । स्वऽवृष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । रघ्वीऽइव । प्रवणे ॥
संस्तुः । ऊतयः ।

इन्द्रः । यत् । वज्री । धृषमाणः । अन्धसा । भिनत् । वलस्य । परि-
धीन्ऽइव । त्रितः ॥ ५ ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

५. अन्धसा धृषमाणः (=सोमलक्षणेन अन्नेन धर्षणयुक्तः कृतो) वज्री (=वज्र-
धारी) इन्द्रः, त्रित इव (=पुरा त्रितः, एतन्नामकः कश्चिद् अतिपुरातनो देवः ?)
[बिभेद] [तद्वत्], वलस्य (=वृत्रस्य) परिधीन् (=आच्छादनानि) भिनत्
(=अभिनत्), [तदा] मदे (=सोमपानाज्जाते हर्षे) युध्यतः अस्य [इन्द्रस्य]
[पुरतः] ऊतयः (=सहायभूता मरुतः), प्रवणे रघ्वीरिव (=निम्नप्रदेशे नद्यः
सरन्ति तद्वत्), स्ववृष्टिं (=स्वाङ्गजन्यवृष्टेः कर्तारं) वलं [प्रति] अभि (=आभिमुख्येन)
संस्तुः (=जग्मुः) ॥

५. जेव्हां सोमानें धैर्ययुक्त ज्ञालेल्ले वज्रधारी इंद्र आपल्या आंगापासून वृष्टि करणाऱ्या वलावरोवर सोमाच्या भरांत युद्ध करून त्याचीं झांकणें, [पूर्वी] त्रितानें [फोडिल्या] प्रमाणें, फोडावयास लागला, [तेव्हां] [इंद्राचे] साहाय्यकर्ते मरुत्, नद्या सखल जाग्याकडेस [धांवतात त्या] प्रमाणें, [त्या वलाच्या] आंगावर धांवून गेले.

5. When Indra, the wielder of the thunderbolt, emboldened through the Somalibation, fought in the exhilaration of the Soma with Vala and, like Trita [of yore], broke his walls, Indra's allies (the Maruts), like rivers rushing to a low place, rushed against the demon as he let go the flood from his person.

५. वरील मंत्रांत वृत्रहननार्थ मरुतांनीं इंद्राला साहाय्य केलें म्हणून सांगितलें तेंच वर्णन शब्दान्तरानें पुनः करितो, तें असें:- 'इंद्र सोम पिऊन आनंदित झाला, तेव्हां वृत्राला मारण्याविषयीं त्याला आवेश आला त्या वेळीं तो वृत्राच्यां शुद्ध करूं लागला, आणि वृत्रानें मेषोदकें लपवून ठेवण्यासाठीं जीं आच्छादनं घातलीं होती तीं फोडून टाकूं लागला; तेव्हां इंद्राला बुडवून टाकण्यासाठीं वृत्रानें आपणच मोठी वृष्टि केली, तेव्हां त्यापासून इंद्राला उपद्रव होऊं नये म्हणून त्याचे साहाय्यकर्ते जे मरुत् ते वृत्राच्या आंगावर नद्या सखल भूमीकडे धांवतात तसे झपाट्यानें धांवून गेले.'

'आपल्या आंगापासून वृष्टि करणाऱ्या' = 'स्ववृष्टिम्'; म्हणजे इंद्राला बुडवून टाकण्यासाठीं महावृष्टि करणाऱ्या. इंद्र आणि वृत्र यांच्या युद्धाच्या संवधानें पूर्वी सांगि-

तलेंच आहे, कीं इंद्राला जीं शस्त्रें योजण्याची शक्ति आहे, तीच त्याचा जो शत्रु बल म्हणजे वृत्र त्यालाहि आहे; ज्याप्रमाणें वृष्टि 'करण्याचें' सामर्थ्य इंद्राला आहे तसेंच वृत्रालाहि आहे, असाच ऋषीचा भावार्थ असल्यामुळें 'स्ववृष्टि' असें विशेषण वृत्राला या मंत्रांत लाविलेलें आहे. याचा अर्थ 'मूत्रवृष्टि कुरणारा' असा कितीएक जण करितात, पण तो जसा अधील आहे तसाच निराधारहि आहे.

'पूर्वी' चितानें फोडिल्याप्रमाणें = 'इव त्रितः.' हे शब्द, म्हणजे यांत जो उपमा आहे, ती, फार दुर्बोध आहे. अक्षरशः अर्थ 'त्रिताप्रमाणें' असा होतो. 'त्रित' कोण? 'त्रित' हें नांव ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आलें आहे. कितीएक पाश्चिम पंडितांचें मत असें आहे कीं, ग्रीक आणि इंद मंत्रांत म्हणजे युनानी आणि पारसिक यांच्या पुरातन धर्मपुस्त-

कांत 'त्रित' म्हणून एक देव आहे; आणि ज्यापेक्षां भाषासाम्याच्या वगैरे प्रमाणांवरून युनानी (ग्रीक), पारसिक आणि भरतखंडांतील आर्यलोक हे मूळचे एकच जातीचे, एकच धर्माचे आणि एकच भाषा बोलणारे लोक होते, आणि एकच ठिकाणी राहत होते, आणि मागाहून त्यांची फुटाफूट होऊन ग्रीक लोक युरोपखंडांत गेले, पारसिक इराणदेशांत गेले आणि आपले लोक भरतखंडांत आले, त्यापेक्षां या तीनही भाषांतील पुरातन धर्मग्रंथांत जो 'त्रित' म्हणून देव सांगितला आहे तो एकच; आणि वेदांत सांगितलेला 'त्रित' हा देव इंद्रापेक्षांहि अति प्राचीनकाळीं आर्यलोक पूजित होते असा एक देव होय व इंद्रानें वृत्रभेद केला तसाच या त्रितानेंहि केलेला होता. याप्रमाणें या पश्चिमखंड-पंडितांचें मत आहे. आतां आपल्या देशांतील पंडितांचें मत पाहूं गेलें तर ऋ. ८. ४७. १६ याजवरील भाष्यांत सायणाचार्यहि त्रित हा कोणीएक देव होय असें समजून अर्थ करितात असें दिसून येतें. इतर ठिकाणीं ते 'त्रित' हें अभि देवाचें विशेषण आहे असें समजून अर्थ करितात (ऋ. ५. ४१. ४; ५. ९. ५). ऋ. ६. ४४. २३ यांत तर 'त्रित' हें एका देवगणाचें नांव आहे असें ते म्हणतात. ऋ. १०. ८६. २०; १०. ९५. ३१. ६ यांत सायणाचार्य 'त्रित' हें ब्रह्माला लावितात. ऋ. ८. ४१. ६ यांत

जो त्रित देव सांगितला आहे तो वरुणच होय असें ते म्हणतात. ऋ. ८. ४७. १३, १४, १५, १६ यांजवरून त्रित हा कोणी महाबल देव असून आधुनिक काळीं काळकूट विष पिऊन सहन करण्याची शक्ति महादेवास आहे तशी त्याला दुःस्वप्नादि विघ्नें हरण करण्याची शक्ति आहे अशी प्रसिद्धि होती असें दिसतें; कारण त्या ग्रंथांत मंत्रवक्ता आदित्यांस आणि उषेस अशी प्रार्थना करितो कीं, जें जें म्हणून गुप्त अथवा प्रगट विघ्न अथवा दुःस्वप्न वगैरे संकट असेल, तें त्याणीं नेऊन त्रिताच्याठायीं स्थापन करावें (सायणाचार्य वेगळा अर्थ करितात हें आम्हांस ठाऊक आहे). ऋ. ८. १२. १६ यांतहि त्रित हें एका देवाचें नांव आहे यांत संशय नाही. दुसरे पुष्कळ ठिकाणीं त्रित हें एका ऋक्षीचें नांव समजून सायणाचार्य अर्थ करितात (ऋ. २. ३४. १४; ९. ३२. २; ९. ३७. ४; ९. ३८. २; ९. ११. १९, २०; ९. १०२. २, ३; १०. ८. ८) आणि तसा अर्थ दिसतो खरा. या सर्वांवरून 'त्रित' हा एक देव होय असें म्हणण्यास आम्ही मार्गे सरत नाहीं, पण त्याणें वृत्रहनन केलें अथवा मेघमंडलरूपी आच्छादनं कोडून टाकिलीं अशी कथा वेदांत आढळत नाही. तथापि आम्ही प्रस्तुत ग्रंथांत अक्षरशः अर्थ केला आहे.

सायणाचार्य 'तैत्तिरीय ब्राह्मण' म्हणून जो वेदग्रंथ आहे त्यास अनुसरून असें

म्हणतात कीं, “ हवि ज्यांत शिजवितात
 “ त्या भांग्याचें खरकाटें धांसून टाकण्या-
 “ करितां म्हणून अग्नीपासून आपोदेवीं-
 “ ज्या (=उदकांच्या) पोटीं एकत, द्वित
 “ आणि त्रित असे तीन पुत्र जन्मले. त्यां-
 “ तून त्रित हा पाणी प्यावयास आढांत
 “ उतरला असतां त्याला वर न येऊं
 “ देण्यासाठीं म्हणून असुरांनीं (पण
 “ ऋ. १. १०५ हें सूक्त पहा) त्या आ-
 “ ढावर झाकणें घातलीं; तीं त्रितानें
 “ फोडून टाकिलीं तसा इंद्र वलाचीं झां-
 “ कणें फोडून टाकितो झाला.”

‘ वलाच्या आंगावर धांवून गेले.’

वला आणि वृत्र एकच. या ‘ वल’ शब्दा-
 पासूनच साधारण संस्कृतांतील ‘ वलाह-
 क’ (=मेघ) हा शब्द निष्पन्न झाला आहे.

एक दोन ठिकाणीं व्यत्ययानें म्हस्व
 दीर्घ वाचलें तर हा मंत्र आधुनिक वंश-
 स्थापनाचें चांगला वाचावयास येतो. तो
 असा:-

अभि स्ववृष्टिं मदें अस्य युध्यतो ।

रघ्वीरिव त्रिवर्णं सलुह्यतयः ।

इन्द्रो येंद्रजी धृषमाणो अन्धसा ।

भिनद्वलसं परिधौरिव त्रितः ॥

परीं' घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत् ।
 वृत्रस्य यत्र प्रवणे दुर्गृभिश्चनो निजघन्थ हन्वोरिन्द्र तन्यतुम् ॥ ६ ॥
 परि । ईम् । घृणा । चरति । तित्विषे । शवः । अपः । वृत्वी । रजसः ।
 बुधम् । आ । अशयत् ।
 वृत्रस्य । यत् । प्रवणे । दुःऽगृभिश्चनः । निऽजघन्थ । हन्वोः । इन्द्र ।
 तन्यतुम् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, यद् (=यदा) [त्वं] दुर्गृभिश्चनः (=दुर्माणाव्यापनस्य=महाव्या-
 पनवत्त्वाद् दुःखेन जेतव्यस्य) वृत्रस्य हन्वोः (=मृतपार्श्वयोः) प्रवणे (=निष्प्रदेशे
 यथा तथा) निजघन्थ (=नितरां प्रजहर्थ=प्रहृत्य निपातितवानसि), [तदा]
 ईम् (=एनं=त्वाम् इन्द्रं) घृणा (=शत्रुजयलक्षणा तव दीप्तिः) परिचरति(=परि-
 चचार=सर्वतो व्याप), [तथा] शवः (=तव बलं) तित्विषे (=दिदीपे), [वृत्रश्च]
 अपो वृत्वी (=उदकान्यावृत्य=मरणसमयेपि मेषोदकानि संवेष्ट्य) रजसो बुधम्
 आशयत् (=अन्तरिक्षस्य तलोपरि मृतः पतितवान्) ॥

यदा मेषगर्जनादनन्तरं वृष्टिर्जायते तदा विशुदाविर्भवतीत्येतदत्र रूपकबीजमि-
 त्यनुसंधेयम् ॥

६. हे इंद्रा, [तुं] जेव्हां दुर्धर वृत्राच्या दोनी गालांवर वज्रप्रहार करून खाली पाडिता झालास, [तेव्हां] [तुझी] दीप्ति तुझ्या आसमंतात पसरली [आणि] [तुझा] प्रताप [तुझ्या आसमंतात] शकाकला, [आणि] [वृत्र] उदकांस वेष्टून अंतरिक्षाच्या सपाटीवर पडून राहिला.

6. When, O Indra, [thou] didst strike down [thy] thunderbolt on the cheeks of the invincible Vritra [thy] splendor surrounded [thee] [and thy] glory shone forth, [and] Vritra lay [dead] on the surface of the sky, [still] surrounding the waters.

६. वृत्रावर इंद्रानें वज्रप्रहार केला तेव्हां काय काय झालें तें सांगतो:- ‘इंद्राचें जें महातेज तें इंद्राच्या सभोंवनालीं एकाएकीं पगट झालें, आणि इंद्राचें बळ एकाएकीं प्रकाशलें, आणि वृत्र हा वज्रप्रहारानें मरणोन्मुख झाला तरी उदकांस वेष्टून आकाशतलावर मरून पडला.’ •

‘दुर्धर’ = ‘दुर्गुभिधन्.’ वृत्राविषयी जें वेदांत वर्णन येतें तें वृत्र इंद्राला शत्रु शोभे असेंच पुष्कळ ठिकाणीं येत असतें, आणि जसा इंद्र मोठा तसाच इंद्राचा शत्रुहि मोठा होय असें वर्णन आढळतें. प्रस्तुत स्थळीं वृत्र हा सर्व प्रदेश व्यापून राहत असल्यामुळे त्याचा निग्रह करणें कठीण म्हणून ‘दुर्गुभिधन्’ हें विशेषण त्याला लाविलें आहे, असें सायणाचार्य म्हणतात, त्यालाच आम्ही अनुसरलों आहों.

• ‘वज्रप्रहार करून खाली पाडिता झालास’ = ‘प्रवणे तय्यतुं निजघन्ध.’ अक्षरज्ञः अर्थ ‘गर्जना करणारे [वज्र] खाली

मारिता झालास.’ ‘प्रवणे’ हें यथेय क्रिया-विशेषण आहे. ‘नि’ या उपसर्गाच्या अर्थास बळकटी आणण्यासाठीं न्याचा प्रयोग केला आहे.

‘तुझी दीप्ति तुझ्या आसमंतात पसरली’ = ‘वृणा ई परिचरति.’ रूपक एकीकडेस ठेविलें तर याचा अर्थ इतकाच आहे कीं, आकाशांत गर्जना होऊन मेघवृष्टि होण्याच्या समयी विजा-वृणमकतात, आणि सृष्टीच्या एका अतितेजस्वी शक्तीचा प्रादुर्भाव होतो.

‘तुझ्या आसमंतात’ = ‘ई परि०.’ हा सायणानुसारी अर्थ जरी चिन्त्य नाही तरी ‘इंद्र’ हें वृत्राकडेस लाविलें तर बरें होईल. मग इंद्राचें तेज, आणि प्रताप यांनीं वृत्राला आच्छादून टाकिलें अशा भावाधानें भाषांतर करावें.

‘अंतरिक्षाच्या सपाटीवर’ = ‘रजसो बुभम्.’ म्हणजे अंतरिक्षाच्या पाठीवर, अथवा तलावर. जसा कोणीतरी मनुष्या-

हृदं न हि त्वा न्यृषन्त्युर्मयो ब्रह्माणीन्द्र तव यानि वर्धना ।
 त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शर्वस्ततक्ष वज्रमभिभूत्योजसम् ॥ ७ ॥
 हृदम् । न । हि । त्वा । निऽरुषन्ति । ऊर्मयः । ब्रह्माणि । इन्द्र ।
 तव । यानि । वर्धना ।
 त्वष्टा । चित् । ते । युज्यम् । ववृधे । शर्वः । ततक्ष । वज्रम् । अभिभू-
 तिऽओजसम् । ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे इन्द्र, ऊर्मयः (= जलप्रवाहा) हृदं न (= जलाशयम् इव), ब्रह्माणि (= स्तोत्राणि) त्वा (= त्वां) निरुषन्ति (= त्वां प्रति गत्वा त्वां पूरयन्ति) हि । यानि [ब्रह्माणि] तव वर्धनानि (= तव शक्तेर्वर्धयितृणि) [सन्ति] । ते युज्यं शर्वः (= तव योग्यं बलं = तव बलं तुभ्यं यथा योग्यं स्यात् तथा) त्वष्टा चित् (= त्वष्टा देव एव) वावृधे (= प्रावर्धितवान्), [त्वदर्थम्] अभिभूतिओजसं (= शत्रूणां अभिभवस्य कर्तारं) वज्रं ततक्ष (= निर्मितवान्) ॥

पूर्वस्यामृचि वृत्रो मृतः पतितवानिति यदुक्तं तस्य हेतुमाहास्याम्, नाश्वर्यं, यस्मादनेकमहर्षाणां स्तोत्रैर्वर्धितबल इन्द्रो भवति तथा स्वयं त्वष्टैव वृत्रहननार्थं वज्रं निर्माय तस्मै प्रादादिति ॥

ला शस्त्रप्रहार लागून तो भूतलावर म्हणजे जमिनीवर पडतो, तसा वृत्राला वज्रप्रहार होतांच तो अंतरिक्षाच्या पाठीवर पडला, असं म्हण आहे. 'वृत्र' आणि 'इंद्र' यांचें युद्ध जेंच आकाश-प्रदेशांत होत असतें, आणि वृत्राचें रा-

हाणें उदकांवरोवर अंतरिक्षांत असल्या-मुळें वृत्र पडला तो अंतरिक्षाच्या पाठीवर पडला हें म्हणणें साहजिक आहे. सू. ३२, मं. ७, ८ पाहा. तथापि दुसऱ्या मंत्रांत (सू. ३२, मं. ५) वृत्र पृथ्वीजवळ पडला असंहि सांगितलें आहे.

७. कारण कीं हे इंद्रा, जसे जलप्रवाह [एकाद्या] डोहाला [भरून टाकितात], तशीं तुझें वळ वाढविणारीं स्तोत्रें [तुजकडे वाहून जाऊन] तुला भरून टाकितात. तुला योग्य [असें] वळ त्वष्टा[देव]-च वाढविता झाला, [त्वष्टाच] [शत्रूंचा] पराभव करण्याविषयी शक्तिमान् [असें] वज्र निर्माण करिता झाला.

7. For, O Indra, as streams flow towards and fill a lake, [so] prayers, that [are] augmenters of thy strength, flow towards and fill thee. Tvashtâ himself increased thy strength that it might befit thee—[he] fashioned [for thee] [thy] thunderbolt of victorious strength.

७. वरील मंत्रांत इंद्रानें वज्रप्रहार करितांच वृत्र मरून पडला असं सांगितलें त्याचें कारण या मंत्रांत सांगितलें आहे:—‘आणि यांत आश्चर्य नाही; कारण कीं, अनेक नाले, नद्या, इत्यादि प्रवाह एकाद्या तलावांत वाहून त्यास भरून टाकितात, आणि त्याचें वळ वाढवितात; तशीं इंद्राचें वळ वाढविणारीं अमर्य स्तोत्रें इंद्राकडेस जाऊन इंद्राला भरून टाकीत असतात त्यामुळें त्याची शक्ति वृद्धिगत होत असते; शिवाय इंद्राचें वळ वाहून वृत्राला मारण्याची शक्ति त्याला यावी म्हणून खूद त्वष्टा देवानें शत्रुघातक वज्र निर्माण करून त्याला दिलें.’

‘तुझें वळ वाढविणारीं स्तोत्रें’ = ‘तव वर्धनानि ब्रह्मणि.’ स्तोत्राच्या योगानें आणि हवीच्या योगानें इंद्रादि देवांची शक्ति वाढते ही समजूत वेदांत सर्वत्र सांपडते. या मंत्रांत जी उपमा दिली आहे, तीहि लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. पुष्कळ ठिकाणें म्हणून अर्पण केलेले सोमरस इंद्रा-

कडेस जाऊन प्रविष्ट होतात असें सांगण्याचें असल्यासहि हीच उपमा देण्यांत येते.

‘तुला योग्य असें वळ त्वष्टा देव वाढविता झाला’ = ‘त्वष्टा नित् ते पुत्र्यं वावृधे शवः.’ म्हणजे इंद्राला जें वळ होतें तें इंद्राच्या मोठेपणास शोभे इतकें त्वष्टानें वद्धविलें. तें कसें वाढविलें तें लागलेंच खालीं सांगतो:—‘त्वष्टाच शत्रूंचा पराभव करण्याविषयी शक्तिमान् असें वज्र निर्माण करिता झाला’ = ‘ततश्च वज्रम् अभिभूतिं ओजसम्.’ इंद्राला पूर्वीं वज्र नव्हतें तें वृत्रहनाच्या प्रसंगी त्वष्टानें निर्माण करून दिलें, त्यामुळें इंद्राला जेवढी बळकट्टी पाहिजे होती तितकी आली. सू. ३२ मं. २ पहा. त्वष्टा हा कोण देव होय याविषयी सू. १४ मं. १० याजवरील टीप पहा.

‘भरून टाकितात’ = ‘निकृषन्ति.’ अक्षरशः, ‘व्यापून टाकितात.’ क्र. ३. ५. ५. २० याजवरील सायणभाष्य पहा.

जघन्वाँ उ हरिभिः संभृतक्रतुविन्ध्रं वृत्रं मनुषे गातुयन्त्रपः ।
 अयच्छथा बाहोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे ॥ ८ ॥
 जघन्वान् । ऊम् इति । हरिऽभिः । संभृतऽक्रतो इति संभृतऽक्रतो ।
 इन्द्र । वृत्रम् । मनुषे । गातुऽयन् । अपः ।
 अयच्छथाः । बाहोः । वज्रम् । आयसम् । आधारयः । दिवि । आ । सूर्यम् ।
 दृशे ॥ ८ ॥
 बृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्यमकृण्वत भियसा रोहणं दिवः ।
 यन्मानुषप्रधना इन्द्रमृतयः स्वनृषाचो मरुतोऽमदन्नु ॥ ९ ॥
 बृहत् । स्वऽचन्द्रम् । अमऽवत् । यत् । उक्थ्यम् । अकृण्वत । भियसा ।
 रोहणम् । दिवः ।
 यत् । मातृषऽप्रधनाः । इन्द्रम् । ऊतयः । स्वः । नृऽसाचः । मरुतः ।
 अमदन् । अन्तु ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

८. उ (=उत अपि च) हे संभृतक्रतो (=समस्तप्रज्ञ) इन्द्र, मनुषे अपो गातु-
 यन् (=मनुष्याणां समीपे प्राप्तुं वृत्रनिरुद्धानाम् अपां मार्गो यथा भवति तथा इच्छन्=
 मनुष्येभ्यो जलान्यावर्षितुमिच्छन्) [त्वं] हरिभिः (=अग्नेः) [युक्तः सन्] वृत्रं
 जघन्वान् (हतवान्) [असि] । [त्वम्] आयसं (=लोहमयं) वज्रं बाहोः
 (=तव बाहोः) अयच्छथाः (=अग्रहीः), [अपि च] दृशे (=द्रष्टुं=दर्शनार्थं=
 सर्वेषामस्माकं दर्शनाय) सूर्यं दिवि आ (=शुलोक्रे) आधारयः (=स्थापितवानसि)॥

९. यद् (=यस्मिन् वृत्रहननकाले) भियसा (=भयेन) [स्तोतारो] नृदत्
 (=महत्=महाध्वनिपुक्तं) स्कधन्द्रं (=स्वतेजसा आह्लादकं=रमणीयम्) अमवत्
 (=बलपुक्तं) दिवो रोहणं (=दिवि प्रामुख्यं=स्वर्गे श्रूयमाणम्) उक्थ्यं (=स्तोत्रं)
 भूम्याम् अकृण्वत (=अकुर्वन्) । यद् (=यस्मिन्काले च) स्वः (=स्वर्गे) मातृषप्र-
 धनाः (=मनुष्यहितसंक्रामाः=मनुष्यहितार्थं युयन्तो) वृषाचः (=नृन् सेवमानाः=वृष्यो
 हितभूता) ऊतयः (=इन्द्रस्य सहायभूता) [एतादृशो] मरुतः [इन्द्रम्] अन्तु-
 मन्तुः (=अभिननन्दुः) ॥

यथा इन्द्रो वृत्रं जघन्वानिति पूर्वया संबन्धः ॥

८. आणि हे समस्तप्रज्ञावान् इंद्रा, उदकांस मनुष्यांजवळ वाहून येण्याला मार्ग मिळावा अशी इच्छा धरून [तूं] अभ्यारूढ [होऊन] वृत्राला मारिता झालास; तूं [आपलें] लोहमय वज्र खांबावर घेता झालास; लोकांस दिसावें म्हणून [तूं] सूर्याला आकाशांत स्थापिता झालास.

९. [कीं] जेव्हां [लोक] भयभीत होऊन मोठें, आह्लादकारक [आणि] बलयुक्त [आणि] स्वर्गी चढणारें स्तोत्र करिते झाले; [आणि] जेव्हां मनुष्यांच्या हितासाठी लढणारे [आणि] मनुष्यांचे सखे [जे] इंद्रसाहाय्यकारी मरुत् [ते] स्वर्गी इंद्राचें अभिनंदन करिते झाले.

8. And, O Indra, in whom all wisdom is united, [thou], desiring the waters to find their way towards man, slewest Vritra; [thou] didst stretch the iron thunderbolt on thy shoulders, [thou] didst place the sun in heaven that [men] might see;

9. when men through fear offered a loud, self-resplendent, mighty [and] heaven-ascending prayer; when [Indra's] allies, the Maruts, the ~~champions~~ of men [and] the defenders of heroes congratulated Indra in heaven.

८. 'वर सांगितल्याप्रमाणें जेव्हां अनेक जनांच्या स्तोत्रांच्या योगानें आणि त्वष्टानें निर्माण करून दिलेल्या वज्राच्या योगानें इंद्राची शक्ति वाढली तेव्हां इंद्रानें वृत्रनिरूद्ध जलांस मनुष्यांजवळ वाहण्यास मार्ग सांपडावा अशी इच्छा धरून वृत्राला मारिलें; व त्याला मारण्यासाठी आपल्या खांबावर वज्र घेतलें आणि वृत्रवध केला, आणि मनुष्यांस दिष्टावें म्हणून सूर्याला आकाशांत स्थापिलें.' म्हणजे मेघोदकांस आवरून धरून वृष्टिहि न पडूं देणारा, आणि सूर्यकिरण-पृथ्वीवर न येऊ देणारा जो रूपक-

सिद्ध अभ्यारूढ वृत्र त्याला घास्तांच उदकें जमिनीवर गडली, आणि आकाश निरन्न झाल्यामुळें सूर्य पुनः प्रकाश लागला. अभ्यारूढ वृत्रासुराला इंद्र मारितो, आणि मेघोदकरूप व सूर्यकिरणरूप गाई मोकळ्या करून पृथ्वीवर पाठवून देतो हें रूपक कदांत जिकडे तिकडे आहे.

'समस्तप्रज्ञावान्' = 'संभृतकृतो.' म्हणजे जी जी म्हणून प्रज्ञा, अथवा साहाय्यपण जाणून ठाऊक आहे तें सर्व याच्या आंगी भरलें आहे.

'उदकांस मनुष्यांजवळ वाहून येण्याला मार्ग मिळावा अशी इच्छा धरून' =

द्यौश्चिदस्यामर्वा अहेः स्वनादयोयवीन्द्रियसा वज्र इन्द्र ते ।

वृत्रस्य यद्वद्वधानस्य रोदसी मदे सुतस्य शवसाभिन्च्छिरः ॥

॥ १० ॥ १३ ॥

द्यौः । चित् । अस्य । अमऽवान् । अहेः । स्वनात् । अयोयवीत् ।

भियसा । वज्रः । इन्द्र । ते ।

वृत्रस्य । यत् । वद्वधानस्य । रोदसी इति । मदे । सुतस्य । शवसा ।

अभिन्त । शिरः ॥ १० ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१०. यद् (=यदा) [त्वं] सुतस्य मदे (=अभिषुतस्य सोमस्य पानेन जाते हवें) रोदसी वद्वधानस्य (=वावापृथिवी अतिशयेन बाधमानस्य सर्वतो व्यापकत्वात् महाभरन्त्यात् ते. उभे अपि सर्वस्मादप्यवकाशाद् अपनुज्जे इव कुर्वतो) वृत्रस्य शिरः शवसा (=तव बलेन) अभिन्त (=अच्छिनत्=छिन्नवानसि), [तदा] अमवान् (=वलवान्=महाबलो.) द्यौश्चित् (=द्यौरपि) अस्य अहेः स्वनात् (=तस्य वृत्ररूपस्य सर्पस्य गर्जनाद्) भियसा (=भयेन) अयोयवीत् (=अन्यर्थं पृथग्भूत आसीत्=अकम्पत), [तथा], हे इन्द्र, ते (=तव) वज्रः (=वज्रम्) [अपि] [अयोयवीत्=अकम्पत] ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । यदा गावापृथिव्योरपि उपद्रवकारिणं वृत्रम् इन्द्रोवधीत्, तदा परममहिमयुक्तो गुलोकोपि भयेन चक्रम्पे, तथा महाबलयुक्तमपि इन्द्रस्य वज्रं स्वकृताद् वृत्रहनादनन्तरं गुलोकवदेव चक्रम्प इति ॥

‘मनुषे अपो गातुयन्’ अक्षरशः अर्थः, ‘मनुष्यांकरितां उदकांस मागीची इच्छा धरन्’.

‘लोकांस दिसावें म्हणून’=‘दुशे’.

अक्षरशः अर्थः, ‘पाहण्यासाठी.’ म्हणजे सूर्यानें प्रकाशावें, आणि अंधकार दूर करून लोकांस दिसावें असें करावें म्हणून. ‘दुशे’ ही तुमन्ताची दृष्ट धातूची कृत् अहो. साधारण संस्कृतांत असा अर्थ होत नसतो.

९. वृत्राला मारिला असें पूर्वी ऋचेंत सांगितलें. त्या वेळीं काय काय झालें तें सांगतो:—‘हें जें इंद्रवृत्राचें युद्ध चाललें आहे त्याचा परिणाम काय होईल नकळे, इंद्राचा पराजय झाला तर सर्व जग दुष्ट वृत्राच्या हातीं सांपडेल अशी भीति मनुष्यांस पडल्यावर, जेव्हां शेवटीं इंद्रजय झाला, तेव्हां त्यांणी आपल्या शीतोपमार्गेणें इंद्राचें उन्नम स्तोत्र केळें, आणि तें इतकी मोठी गर्जना करून ते

१०. [हे इंद्रा], वावापृथिवी-
स दाबून टाकून उपद्रव करणाऱ्या
वृत्राचें शिर जेव्हां तुला सोमपानानें
हर्ष उत्पन्न झाला असतां [तूं] [आ-
पल्या] बळाच्या योगानें छेदून
टाकित्ता झालास, [तेव्हां] त्या अ-
हीच्या गर्जनेस भिऊन महाबलवान्
बु[लोक] सुद्धा कंपायमान झाला—
हे इंद्रा, तुझें वज्र [सुद्धा] [कंपा-
यमान झालें].

10 Even the mighty
Dyaus (heaven) trembled
with fear at the roar of
that Serpent, [even] thy
[own] thunderbolt, O
Indra, [trembled], when
[thou] in the exhilaration
of the Soma didst sever
with [all] [thy] might the
head of Vritra, the great
oppressor of earth and
heaven.

गाते झाले कीं, तें स्वर्गीं जाऊन पोहचलें;
आणि दुसरे असें झाले कीं, इंद्रजय हो-
तांच इंद्राचे सहाय आणि मनुष्यांस हि-
तकारी जे मरूत त्यांणीं इंद्राचें अभिनं-
दन केलें, म्हणजे, ये वा इंद्रा, तुझा
जय झाला हें फार चांगलें झालें, तूं ध-
न्य आहेस, अशी वाहवा करिते झाले.

‘मोठें’ = ‘बृहत्.’ म्हणजे मोठ्या
गर्जनेनें उच्चारिलेलें असा अर्थ आहे
यांत संशय नाही. ऋ. ७. ३३. ४;
९. १७. ३६; ५. ४३. ८ हे मंत्र
पाहा.

‘आह्लादकारक’ = ‘स्वधन्द्रम्’.
अक्षरशः अर्थ, ‘स्वताहाचें तेज ज्याला
आहे तें’ पण स्वताहाचें या पदावर वि-
शेष जोर नाही. तेजस्वी, अथवा सुंदर
इतकाच पर्यवसित अर्थ समजावयाचा. ●
‘बलयुक्त’ = ‘अमवत्’. म्हणजे
ज्यांत इंद्राचे उन्नेजनयुक्त धन्यवाद केले-

ले होते. कोणाचें तरी उन्नेजन येई अ-
शा वाणीनें स्तोत्र केल्यावर कांहीं एका-
दा पराक्रम करण्याचें आदेशजन्य बळ
त्याला उत्पन्न होतें; म्हणून त्या स्तोत्रास
‘बलयुक्त’ म्हणणें यांत विशेष ओढा-
ताण नाही.

● ‘मनुष्यांच्या हितासाठीं लढणारे,
आणि मनुष्यांचे सत्ते’ = ‘मातृप्रधाना
नृपाचः’. हीं विशेषणें हेतुगर्भ होत, का-
रण कीं मनुष्यांच्या हितासाठीं इंद्रानें
वृत्रवध केला त्यापासून मनुष्यहितचित्त-
क जे मरूत त्यांसहि आनंद झाला असें
तात्पर्य आहे.

‘स्वर्गी’ = ‘स्वः’ मरुतांनीं स्वर्गीं,
आणि मनुष्यांनीं भूमीवर अभिनंदन केलें
असा विरोध आहे. हा जो ‘स्वः’ शब्द
तो, आणि ‘ॐ भूर्भुवः स्वः’ यांतला
‘स्वः’ शब्द एकच आहे.

१०. वृत्रवध केला तेव्हां वर सांगि- | तल्याप्रमाणें मनुष्येंच भ्यालीं असें नाही

तर, 'जेव्हां इंद्र सोम पिऊन हर्षयुक्त झाला, आणि आवेशाविष्ट होऊन वृत्राचा वध आपलें सर्व बळ खर्चून करिता झाला, तेव्हां महाबलयुक्त जो यु (यु-लोक) तोहि त्या वृत्राच्या गर्जनेस भिऊन थरथर कांपला, आणि इंद्राचें महातेजस्वी वज्र सुद्धा त्या भयंकर गर्जनेस भिऊन थरथर कांपलें' असा भावार्थ.

'द्यावापृथिवीस दाबून टाकून उपद्रव करणाऱ्या वृत्राचें' = 'रोदसी बद्धधानस्य वृत्रस्य.' म्हणजे, वृत्रानें पृथ्वी आणि स्वर्ग यांस अशा रीतीने व्यापून टाकिलें आणि आपल्या प्रचंड भारानें इतकें पीडिलें की, त्यांस ^{प्रचंड} जगाचें नाहीशी झालीं, आणि सर्व ब्रह्मांड याणेंच व्यापून टाकून द्यावापृथिवीस सर्व बाजूंनी ढकलून ढकलून ब्रह्मांडगोलाच्या बाहेर जणु हाकून लाविली होती. हा या सुंदर कल्पनातरंगाचा अर्थ झाला. परंतु मूळांत 'बद्धधानस्य रोदसी' असें 'आहे त्यामुळे 'रोदसी' हें द्वितीयान्त नसून संबोधनाचें द्विवचन आहे, यास्तव 'हे द्यावापृथिवी, अतिशयेंकळून उपद्रव करणाऱ्या' इत्यादि भाषांतर होऊं पाहातें. आणि अर्थास तर, 'हे द्यावापृथिवी,' हें संबोधन इष्ट नसून 'बद्धधानस्य रोदसी' (= 'द्यावापृथिवीतें दाबून पीडा करणाऱ्या') असें इष्ट आहे. यास्तव भक्कल्यांचा पाठ 'बद्धधानस्य रोदसी' असा असला पाहिजे. सायणाचार्य सुद्धा 'रोदसी' असें संबोधनार्थी पद न घेतां 'रोदसी'

असें द्वितीयान्त घेऊन निर्वाह करितात, आणि या स्वराच्या अद्वचणीविषयी कांहीच लिहीत नाहीत. 'बद्धधानस्य रोदसी' असेंच असावें, 'बद्धधानस्य रोदसी' असें असूं नये याविषयी ऋ. ७. ६९. १ यांतील 'आ वां रथो रोदसी बद्धधानो हिरण्ययो वृषभिर्यात्वथै' : '(=हे अश्वी हो, द्यावापृथिवीस आपल्या भारानें दाबून टाकणारा तुमचा सोन्याचा रथ तद्गण घोड्यांच्या योगानें इकडे येओ) या शब्दांवरून बळकट प्रमाण सांपडतें. वैदिकांच्या पाठांत तर 'बद्धधानस्य रोदसी' असें आहे, आणि अर्थाच्या संबंधानें पाहिलें असतां तसें असूं नये. असें समजून सायणाचार्य सुद्धा भाष्य करितात. यावरून दोन गोष्टी निर्विवाद सिद्ध होतात. १. ही, हज्जी जो वेदाचा वैदिक पाठ आहे, तो अनादि काळापासून तसाच चालत आलेला आहे आणि सूक्तकर्त्यांनी जसा रचिला तसाच म्हणण्यांत येत असतो अशी जी आपली समजूत आहे, ती बहुत अंशी योग्य आहे तरी तिला कांही अपवाद आहेत असें कबूल केलें पाहिजे; आणि २. ही की, असे अपवाद भाष्यकार सायणाचार्यासहि संमत आहेत, कारण की नसते तर प्रस्तुत मंत्रांत 'रोदसी' असाच स्वर समजून त्यांणी कांही ना कांही तरी निर्वीह केला असता.

'तुला सोमपानानें हर्ष उत्पन्न झाला असतां' = 'मदे सुतस्य.' अक्षरशः

अर्थ 'पिळून काढिलेल्या [सोमाच्या] आनंदांत'. वृत्राला मारण्यापूर्वी इंद्र सोम पिऊन गेला होता, आणि सोमपानापासून उत्पन्न झालेला जो मादरूपी हर्ष, त्यामुळे इंद्रास सामर्थ्य आले असे ऋषींच्या मनांतलें म्हणणें आहे. सोमपान केल्याने आंगांत आवश्यक वळ येतें अशी समजूत वेदांत सर्वत्र आहे, आणि या कलियुगांत सुद्धा अजूनहि ती समजूत आणि तिजप्रमाणें प्रवृत्तिहि लोकांत आहेच. •

‘तू.....छेदून टाकिता झालास’ = ‘अभिनत्’. सायणाचार्य ‘अभिनत्’ हें क्रियापद इंद्राकडेस द्वितीयपुरुषीं न लावितां ‘वज्रः’ याच्याशीं घेतात. व्या-

करणदृष्ट्या कांहीं अडचण नाही तरी वाक्यांतील शब्दरचनेवरून आणि अर्थ-संदर्भावरून पाहतां द्वितीयपुरुषीं (इंद्राकडेस) घेणें हेंच चांगलें दिसतें.

‘ त्या अहीच्या गर्जनेस.’ वृत्रास अहि अथवा सर्प म्हणतात त्याविषयीं सू. ३२ मं. ५, ८, ११ हे पाहा.

‘ महाबळवान् दुलोक ’ = ‘ अमवान् यीः.’ म्हणजे मोडक्या घरासारखा लहानसान भारानें पडून झगारा असा नव्हे, तर ज्यांत अमित भाराचे असंख्य सूर्यचंद्रादि प्रचंड गोल धारण केलेले आहेत आणि जो एकाद्या महामंडपासारखा स्थिर आणि ~~अचल~~ आहे तोहि कंपायमान झाला.

यदिभ्यं पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः ।

अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥११॥

यत् । इत् । उ । इन्द्र । पृथिवी । दशऽभुजिः । अहानि । विश्वा ।
ततनन्त । कृष्टयः ।

अत्र । अह । ते । मघऽवन् । विऽश्रुतम् । सहः । द्याम् । अनु । शवसा ।
बर्हणा । भुवत् ॥ ११ ॥

भाषायाम्.

११. हे इन्द्र, यद् इन्द्र (= यदा खलु) पृथिवी दशभुजिः (= दशगुणिता)
[भवेत्], कृष्टयः (= मनुष्याश्) [च] विश्वाने अहानि (= सर्वाण्यहानि = सर्व-
कालपर्यन्तं) ततनन्त (= आत्मानं विस्तारयेयुः = चिरंतना जीवेयुः), अत्राह (= तदैव =
तस्मिन्नेव काले) हे मघवन्, शवसा बर्हणा (= शवसा बर्हण्या = त्वदीयेन बलेन
वृत्रहननमुद्विज्यमानां) तन्त पराक्रमकियया च) विश्रुतं (= प्रख्यातिमानीतं) ते
(= तव) सहः (= प्रभावो) द्याम् अनु भुवत् (= अमुदृशं भवेत्) ॥

अत्रेदमुक्तम् । इन्द्रस्य वृत्रहननादिक्रियायां प्रकाशितेन पराक्रमेण यद्यपि तस्य
प्रभावः प्रसिद्ध एवास्ति, तदपि तस्य प्रसेधयितृणां मनुष्यभावजन्माद् अल्पायुस्त्वात्
तेषां च स्थानभूतायाः पृथिव्या अल्पत्वात् तस्य महिमा शुलोकादाश्रावयितुं न शक्य-
ते, यदि तु पृथिवी दशगुणिता भवेत् सौ च स्तोत्रभिर्मनुष्यैः परिपूर्णा स्यात् स्तोतारश्च
मरणरहिता भूत्वा अहर्निश इन्द्रस्य सहस्रो महिमानमेव वर्णयेयुः, तदैव स सर्वा-
मपि द्यां व्याभूयात् न प्राप्ति ॥

११. [हे इंद्रा], जर पृथिवी दसपट मोठी होईल, [आणि] मनुष्ये सर्वकाळ शाश्वत [राहातील], तरच हे मघवा, [तुझ्या] शक्तीच्या योगाने [आणि] [तुझ्या] पराक्रमाच्या योगाने प्रख्यात [शालेल] [असा जो] तुझा प्रभाव [तो] बुलोकाइतका मोठा होईल.

11. If, O Indra, the earth [were] ten times as great, [and] men were to prolong their lives to eternity, then only, O Maghavan, would thy might, made famous by [thy] strength [and] by [thy] exploit, be as great as heaven.

११. हा मंत्र थोडासा कठिण आहे, पण त्याचा भावार्थ उघड दिसतो. तो असा की, 'इंद्राचा प्रभाव फारच मोठा आहे आणि तो सर्व दिगंत व्यापून बुलोकाएवढा होण्यासारखा आहे. पण त्याचें वर्णन करणारी मनुष्ये अल्पायु आहेत, आणि ती ज्या पृथ्वीवर रहातात तीही लहान आहे. तर पृथिवी जर आहे त्याच्या दसपट मोठी होईल, आणि तिच्या सभ्य पाठीवर इंद्राच्या प्रभावाचें वर्णन करणारे स्तोत्रे राहतील, आणि हे स्तोत्रे अल्पायु असून मरतात तसे न मरतां सदैव जगतील, तर मग इंद्राचा प्रभाव सर्व बुलोकाभर पसरेल, तोंपर्यंत पसरणार नाही.'

'तुझ्या शक्तीच्या योगाने आणि तुझ्या पराक्रमाच्या योगाने प्रख्यात [शालेल]' = 'विभूत शवसा बर्हणा.' म्हणजे वृत्रहननादि जे पराक्रम आणि त्यांत दाखविलेली शक्ति तिच्या योगाने प्रसिद्धीस आलेला. 'बर्हणा' ही 'बर्हणा' शब्दाची 'बर्हणया' याऐवजी तृतीया आहे.

या मंत्रावरून *अश्वले आर्य पूर्वज आपली पृथ्वी ही बुलोकापेक्षां फार लहान आहे असा जो ज्योतिषाचा खरा सिद्धांत त्याला, आणि देवाच्या प्रभावापुढे बापडीं मर्त्य जगतीं विषय आहेत या सर्वतोच्चात सिद्धांताला जाणून असत असे स्पष्ट समजून येतें. ऋषि आपणास अमर अथवा चिरंजीव मानीत नसत अशाविषयी या मंत्रांत चांगलें शापक आहे.

'मनुष्ये सर्वकाळ शाश्वत राहतील' = 'अहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः.' अक्षरशः अर्थ, 'मनुष्ये सगळे दिवस विस्तृत होतील; म्हणजे मनुष्यांचे आयुष्य इतकें लांब होईल कीं ते अनंतकाळपर्यंत संपणारच नाहीं.

'बुलोकाइतका मोठा होईल' = 'ग्राम् अनु भुवत्.' अक्षरशः, 'ग्रामाणें होईल.' ही ऋचा खाली दाखविल्याप्रमाणें म्हटल्यास चुचाला जमते:-

यदिनु इन्द्रं पृथिवी दसभुजिः ।
अहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः ।

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः ।
 चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवम् ॥ १२ ॥
 त्वम् । अस्य । पारे । रजसः । विऽओमनः । स्वभूतिऽओजाः । अवसे ।
 धृषत्ऽमनः ।
 चकृषे । भूमिम् । प्रतिऽमानम् । ओजसः । अपः । स्वऽरिति स्वः ।
 परिऽमूः । एषि । आ । दिवम् ॥ १२ ॥

भाषायाम्.

१२. हे धृषन्मनः (= धर्षकमनोयुक्त = धैर्यवद्मनोयुक्त) [इन्द्र], स्वभूतिओजाः
 (= स्वभूतबलम्) [त्वम्] अवसे (= अस्मदादीनां रक्षणाय सुखाय वा) अस्य
 (= पुरोदृश्यमानस्य) रजसः (= अन्तरिक्षस्य) व्योमनः (= तुलोकस्य) [च] पारे
 (= परतः) भूमिम् (= पृथिवीम्) ओजसः प्रतिमानं (= त्वदीयस्य बलस्य प्रतिमानं
 यथा भवति तथा) चकृषे (= कृतवानसि) । [त्वं च] अपः (= अन्तरिक्षं) स्वः
 (= स्वर्गं) दिवम् आ (= तुलोकं च) परिभूरेषि (= परिग्रहीता सन् प्रामोषि = सं-
 वेष्ट्य तिष्ठसि) ॥

आ समुच्चयार्थे ।

<p>अत्राह ते मेषवेन् विशुतं सहो । यामेभुं हवसेअ बर्हणा भुवत् ॥ 'शवसा' याऐवजी 'शवसअ' असें वाचावे लागते यावरून असा नियम</p>	<p>निघतो क्रीं एकाव दीर्घ अक्षराची दोन ह्रस्व अक्षरें समजून वाचली पाहिजेत- आणि याप्रमाणें दुसरेहि प्रयोग पुढें पु- ष्कळ येत जातील.</p>
--	---

१२. हे धैर्यमनस्क [इंद्रा], स्वतःसिद्धबलयुक्त [असा जो] तूं [तो] [आमच्या] संरक्षणासाठी, या अंतरिक्षाच्या [आणि] बुलोकाच्या शेवटी, [तुझ्या] तेजाचें प्रतिमान [होय अशी] [ही] भूमि निर्माण करिता झालास. [आणि तूं] अंतरिक्ष [आणि] स्वर्ग [आणि] बुलोक यांस वेष्टून राहत असतोस.

12. Thou, O [Indra] of daring mind, whose power is self-existent, createdst, at the other end of this firmament [and] of this heaven, the earth for [our] protection, [as] a measure of [thy] power. [Thou] surroundest the firmament, the heaven and the sky.

१२. या मंत्रांत ' इंद्रानें मनुष्यांच्या संरक्षणाकरितां पृथिवी निर्माण केली, आणि ती पृथिवी इंद्राचें बळ किती आहे तें दाखविणारी होय, आणि तिला उत्पन्न करून बुलुकाच्या आणि अंतरिक्षाच्या शेवटीं स्थापिली; आणि इंद्र इतका मोठा आहे कीं, तो पृथिवीत मावण्यासारखा नाही इतकेंच नाही; पण बुलोक, अंतरिक्ष आणि स्वर्ग या सर्वांतहि मावणारा नाही. तो या सर्वांस वेष्टून राहतो ' असा इंद्राचा महिमा वांगला आहे.

' धैर्यमनस्क ' = ' धृक्मनः ' म्हणजे ज्याचें मन भितरें नव्हे, तर शत्रूचा पराभव करण्याचें धैर्य ज्यांत आहे अशा मनाचा. या विशेषणाचें येथें विशेष प्रयोजन आहे असें नाही, पण पूर्वील मंत्रापर्यंत इंद्राचें शौर्य वर्णित आला त्या संवधानें गूर वीरास शोभे असें विशेषण

दिलें आहे.

' स्वतःसिद्धबलयुक्त ' = ' स्वभूतिओजः ' म्हणजे दुसऱ्यानें कोणी त्याला बळ दिलें असें नाही, त्याला आंगचेंच बळ आहे असें तात्पर्य. ईश्वराचें बळ, तेज, शक्ति हीं सर्व स्वतःसिद्ध आहेत असा जी सिद्धान्त, त्याचें उच्चम ज्ञापक हें विशेषण होय. वरील विशेषण आणि हें प्रस्तुतचें विशेषण यांजवरून देवाविषयी आमच्या आर्य पूर्वजांचे विचार कसे होते, आणि ते अध्वरीकडच्या कितीएक विचारांहून किती भिन्न आहेत, तें दिसून येतें.

' तुझ्या तेजाचें प्रतिमान होय अशी ही भूमि ' = ' प्रतिमानमोजसः ' सायणाचार्य किंचित् निराळा अर्थ करितात. ते पृथ्वीकडे नष्टांत इंद्राकडे घेतात, आणि " सर्व बळवान मनुष्यांचें प्रतिमान असा जो तूं तो " असें भाष्य करितात.

' अंतरिक्षाच्या आणि बुलोकाच्या शे-

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रां अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्यस्तावान् ॥ १३ ॥

त्वम् । भुवः । प्रतिमानम् । पृथिव्याः । ऋष्ववीरस्य । बृहतः ।

पतिः । भूः ।

विश्वम् । आ । अप्राः । अन्तरिक्षम् । महित्वा । सत्यम् । अद्धा ।

नकिः । अन्यः । त्वाऽवान् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. त्वं पृथिव्याः (= विस्तीर्णया भूमेः) प्रतिमानं भुवः (= प्रतिनिधिर्भवसि) (= सर्वमपि पृथिवीं व्याप्रापि), [त्वम्] ऋष्ववीरस्य (= श्रेष्ठवीरस्य = श्रेष्ठवीरवतो) बृहतः (= प्रवृद्धस्य = उच्चस्य) [स्वर्गस्य] पतिः (= प्रभुः) भूः (= अभूः = भवसि), [त्वं] महित्वा (= महत्त्वेन = तव महित्वा) विश्वम् आ (= सकलमपि) अन्तरिक्षमाप्राः (= पूरयति = व्याप्रापि) । [अतः कारणात्] सत्यमद्धा (= सत्यमेव) त्वावान् (= त्वत्सदृशः) अन्यो नकिः (= नहि) ॥

वटीं 'पारे रजसः व्योमनः' म्हणजे वर पाहिल्यास प्रथम गुलोक आणि नंतर अंतरिक्ष दिसतं आणि त्याच्या तीरावर पृथिवी, दिसते म्हणून तसे म्हटलं आहे. 'पारे' शब्दाचा हा अर्थ प्रसिद्ध असून शिवाय प्रयोगान्तरेंहि पुष्कळ आहेत.

'वेष्टून राहत असतोस' इ०. आपले आर्य पूर्वज मूर्तिपूजा करोत नसत, त्यामुळे त्यांचे मन लहानशा मूर्तीच्या योगाने आकुंचित झालेलं नसे; म्हणून इंद्रादि देवांचे स्वरूप दिव्यस्वरूप त्यांचे ते चांगले वर्णन करू शकत. यान्नं हें एक नांगलें उदाहरण आहे. शिवाय ते, इंद्राणी आ-

पल्या सवतीबरोबर भांडत असतां तिचे समधान करतां करतां इंद्र थकला तेव्हां संतापशांतीसाठीं आपल्या डोक्यावर यमुनानदी घेऊन राहिला इत्यादि आधुनिक ऋषींसारिखें (कवींसारिखें) वर्णन करीत नसत.

'स्वर्ग' = 'स्वः' 'स्वः' हा 'भू' - व्याहिकेसां उंच आहे आणि तो प्रकाशयुक्त आणि तेजःपुंज आहे असें वर्णन येत असतें.

वृत्तसुखार्थ 'विओमनः', 'स्वभूति-ओजाः' असें, आणि चवथा चरण 'अपः सुअः परिभूरेषि आ दिवम्' असें संक्षिप्तें म्हटलें पाहिजे.

१३. तूं [या] विस्तीर्ण भूमी-
चें प्रतिमान होस. [तूं] महावीर
ज्यांत राहतात त्या उच्च [स्वर्गा]-
चा प्रभु होस. [तूं] आपल्या मो-
ठेपणानें सर्वहि अंतरिक्ष भरून
टाकिलें आहेस. तुझ्यासारखा दु-
सरा कोणी नाही [हें] अगदी
सत्य [आहे].

13. Thou art the count-
erpart of the vast earth,
[thou] art the lord of the
high [heaven] where excell-
ent heroes dwell. [Thou]
hast filled even the whole
ether with thy greatness.
Truly, indeed, [there is]
no other like thee.

१३. या मंत्रांत इंद्राचें सर्वप्रभुत्व
सांगितलें आहे:- 'तो पृथ्वीला व्यापून
आहे; तो स्वर्गाचा प्रभु आहे; आणि
त्याणें सर्व अंतरिक्ष आपल्या माहात्म्यानें
भरून टाकिलें आहे: याप्रमाणें इंद्र
श्रेष्ठ आहे आणि त्यासारखा दुसरा को-
णीहि नाही.'

'विस्तीर्ण भूमीचें प्रतिमान होस' =
'भुवः प्रतिमानं पृथिव्याः.' म्हणजे, जि-
कडे जिकडे पृथिवी आहे तिकडे तिकडे
तूं आहेस, अर्थात् सर्व पृथिवीस तूं व्या-
पून टाकितोस. एकाद्या चौरंगावर त्या चौ-
रंगाच्या मापाचीच बनात आंथरली आणि
तो चौरंग तेणेंकरून भरून गेला तर ती
बनात त्या चौरंगाचें प्रतिमान होईल. त्या-
प्रमाणें पृथ्वीचें प्रतिमान इंद्र आहे, म्हणजे
पृथ्वीचा असा कोणताहि भाग नाही
कीं जेथें इंद्र नाही. सर्व पृथ्वीस इंद्र
व्यापून आहे इतकेंच तात्पर्य.

'महावीर ज्यांत राहतात' = 'ऋष्व-

वीरस्य.' सायणाचार्य, येथें 'वीर' शब्दाचा
देव असा अर्थ समजतात. देवास 'वीर'
असें वेदांत म्हटलें आहे खरें आणि त्या-
वरून आचार्यांचा अर्थ सिद्ध होतो. परं-
तु 'वीर' शब्दाचा 'वेदार्थ' असा अर्थ घेत-
ला तरी चालेल आणि योग्यहि दिसतां
असें आम्हांस वाटतें. शौर्यसंपन्न वीर यु-
द्धांत पडले तर ते स्वर्गी जातात 'अशी
जी पौराणिक प्रसिद्धि आहे त्यास वेदांत
काहीं तशी आधार असला पाहिजे.

या मंत्रांत जें इंद्राचें स्वरूप वांगलें
आहे त्यांत आणि ईश्वराच्या सर्वव्याप-
कत्वाविषयीं जो आपला सिद्धांत आहे
त्यांत विशेष भेद दिसत नाही. ईश्वरा-
च्या स्वरूपाविषयीं आणि साधारण ध-
र्माविषयीं अतिपरिपक्व दृशेला आणिले-
ले जे आपले सिद्धांत, त्या सर्वांचें बीज
'तरी वेदांत आहे असें जें आम्ही म्हणत
असतो त्याचें हें एक चांगलें उदाहरण
आहे.

न यस्य द्वावापृथिवी अनु व्यचो न सिन्धवो रजसो अन्तमानशुः।
नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चकृषे विश्वमानुषक्
॥ १४ ॥

न । यस्य । द्वावापृथिवी इति । अनु । व्यचः । न । सिन्धवः । रजसः ।
अन्तम् । आनुशुः ।
न । उत । स्वऽवृष्टिम् । मदे । अस्य । युध्यतः । एकः । अन्यत् ।
चकृषे । विश्वम् । आनुषक् ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. यस्य व्यचः (= व्यापनं = महत्त्वं) द्वावापृथिवी (= द्वावापृथिव्यौ = ब्रूलोक-
भूलोकावपि) न [अनु आनशाते] (= प्रामुअसमर्थं बभूवतुः), [यस्य] अन्तं (= व्य-
चसो अन्तं), गन्धर्वः (= अब्रूपा अन्तरिक्षप्रदेशा) न अन्वानशुः (= प्रा-
मुसमर्थो बभूवतुः), अस्य उत (= यस्य च) स्ववृष्टिं (= स्वकृतवृष्टिं) [वृत्रादिं]
मदे (= अभिषुतसोमस्य पानेन जाते हवें) युध्यता [बलस्य अन्तं] न [अन्वानशुः],
[स] एकः (= एकाकी = अद्वितीयस्) [त्वं हे इन्द्र], विश्वमन्यत् (= आत्मव्यति-
रिक्तानि सकलान्यपि अन्यवस्तूनि) आनुषक् (= आनुपूर्व्येण = अनुक्रमेण) चकृषे
(= निर्मितवानसि) ॥

यो भूलोकान्तरिक्षलोकगुलोकान् व्याप्यावशेषस्तिष्ठति यस्य च बलं वृत्रहननप्र-
सङ्गे केनापि परिमिततया न ज्ञातं स इन्द्र एव विश्वस्यैतस्य वस्तुमात्रस्य निर्माता
भवतीति भावः ॥

आधुनिक कार्की आपल्या कोणत्या मू-
र्तीचें माहात्म्य ह्या मंत्रांतु केल्याप्रमाणें
वर्णन केल्यास शोभेल?

एकंदरीत ह्या मंत्र फारच सुंदर आणि

महत्त्वाचा आहे.

वृत्रासाठी ' त्वावान् ' हें पद ' तुआ-
वान् ' असें म्हटलें पाहिजे.

१४. ज्याच्या मोठेपणाचा अंत द्यावापृथिवीस लागला नाही [आणि] अंतरिक्षास [हि] लागला नाही; आणि [सोम] हर्षात् वृत्रा-र्षी युद्ध करीत असतां ज्याच्या [बळाचा अंत मिळाला] नाही, [तो] [तूं] एकला [हे इंद्र], स-कल वस्तु अनुक्रमेकरून निर्माण करिता झालास.

14. [He] whose magni-
tude earth and heaven
[have] not [reached],
[whose] end the ethereal,
regions have not attained
and whose [power] was
not [guaged] when he in
the exhilaration [of the
Soma] fought the self-
showering demon;—that
thou, alone [O Indra],
didst create every other
thing in order.

१४. पूर्वांल ऋचेंत इंद्र पृथ्वी आणि आकाश आणि गुलोक यांस व्यापून रा-हातो असें सांगितलें. आतां म्हणतो कीं. 'या तीनी लोकांस इंद्राच्या मोठेपणाचा अंत लागत नाही, आणि वृत्राबरोबर जें अतिप्रचंड युद्ध इंद्रानें केलें त्या प्रसंगी त्याच्या बळाला अंत नाही असें दिसून आलें. तर असा जो मोठा इंद्र त्याणेंच एकल्यानें हें सर्व जग एकामागून एक उत्पन्न केलें आहे.'

'ज्याच्या मोठेपणाचा अंत द्यावापृथि-वीस लागला नाही' = 'न यस्य द्यावापृथि-वी अनु व्यचः [आनशाते].' अक्षरशः अर्थ 'ज्याचें व्यापन म्हणजे व्यापून रा-हण्याची जी शक्ति, अर्थात् मोठेपण, त्या-प्रत द्यावापृथिवी पोहचल्या नाहीत; म्हणजे, ज्याचा मोठेपणा द्यावापृथिवीपेक्षांहि मोठा होय, असें तात्पर्य आहे.

'आणि अंतरिक्षासहि लागला नाही'

= 'न सिन्धवः अन्तम् आनशुः.' अक्ष-रशः अर्थ, 'अंतरिक्षाच्या सिंधु अंताप्रत पोहचल्या नाहीत.' 'अंतरिक्षाच्या सिंधु' म्हणजे अंतरिक्षाचा प्रदेश; म्हणजे, अंत-रिक्षच. अंतरिक्षाचे प्रदेशास 'सिंधु' म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं, त्यांत मे-घांदेकें (= सिंधु) बाष्परूपांनं जिकडे तिकडे पसरलेलीं असतात, सू. ३५. मं. ८ याजवर 'अंतरिक्ष' याविषयीची टीप पाहा.

'सकलवस्तु' = 'अन्यत् विश्वम्.' अ-क्षरशः अर्थ 'दुसऱ्या सर्व वस्तु, म्हणजे आपणां शिवीय जें सर्व जग तें. इंद्राला कोणी निर्माण केलें नाही, इंद्रानें मात्र सर्व जग निर्माण केलें, असा भावार्थ. आणि तें त्याणें एकल्यानं निर्माण केलें, दुसऱ्या कोणाचें साहाय्य नव्हतें.

'अनुक्रमेकरून' = 'आनुषक्' सा-यणाचार्य 'आनुषक् चकृचे' याचा अर्थ

आर्चन्नात्र मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासो अमदन्नु त्वा ।
 वृत्रस्य यदृष्टिमता वधेन नि त्वमिन्द्र प्रत्यानं जघन्थ १५ ॥ १४ ॥
 आर्चन् । अत्र । स्मिन् । सुस्मिन् । आजौ । विश्वे । देवासः । अम-
 दन् । अहु । त्वा ।
 वृत्रस्य । यत् । भृष्टिऽमता । वधेन । नि । त्वम् । इन्द्र । प्रति । आ-
 नम् । जघन्थ ॥ १५ ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१५. हे इन्द्र, सस्मिन् आजौ (=तस्मिन् संग्रामे) यद् (=यदा) त्वं भृष्टिमता वधेन (=अभिमता तीक्ष्णधरिण वज्रेण) वृत्रस्य आनम् (=आननं=मृतं) प्रति नि जघन्थ (=नितरां प्राहर्षाः), अत्र (=तदा) मरुतस् [त्वा=त्वाम्] आर्चन् (=अपूजयन्=सौवैस्तः) अस्मा अकुर्वन् [तथा] विश्वे देवासः (=सर्वे देवास्) त्वा (=त्वाम्) अन्वमदन् (=अभिननन्दुः) ॥

‘अनुक्रमेण कर्तुं उत्पन्न करिता झालास’
 असा न करितां ‘सर्वे जग तूं आपढ्या
 स्वाधीन करून घेता झालास’ असा
 करितात; ‘पण आम्ही केलेल्या ‘आनुषक’
 याच्या अर्थाविषयीं क्र. २. ६. ८ हा
 मंत्र आणि याजवरील सायणभग्न्या पाहा.

या ऋचेंत जें इंद्राचें स्वरूप आणि
 कर्तृत्व वर्णिलें आहे तें ध्यानांत ठेवण्या-
 जोगें आहे. हा मंत्र रचिल्यापासून अने-
 क युगे होऊन गेलीं, तरीहि ईश्वराच्या

अपरिमितत्वाविषयीं आणि कर्तृत्वावि-
 षयीं आमचें ज्ञान याच्या पेशां फार वा-
 ढलें आहे असें नाही. या संबधानें हा
 मंत्र मोठ्या महत्त्वाचा आहे.

या ऋचेच्या पहिल्या तीन पादांत इं-
 द्राविषयीं तृतीयपुरुषीं निर्देश असून
 चवथ्या पादांत द्वितीयपुरुषीं आहे; असें
 करण्याचें कारण वृत्तसुवार्थ ‘चतुर्थे’
 हें रूप घालावें लागलें इतकेंच आहे, दु-
 सरें कांहीं नाही.

१५. हे इंद्रा, त्या युद्धांत तीक्ष्णधार असलेल्या वज्रानें तूं जेव्हां वृत्राचें तोंड चेंचून टाकिता झालास, तेव्हां मरुत् तुझें स्तोत्र करिते झाले, [आणि] सकल देव तुझें अभिनंदन करिते झाले.

१५. 'वृत्रवध' केला तेव्हां मरुतांस, आणि सर्व देवांस आनंद झाला, आणि इंद्राच्या जयापासून आपणास झालेला संतोष त्याणीं स्तोत्रादिकें करून बोलून दाखविला, असा भावार्थ.

'त्या युद्धांत' = 'सस्मिन् आजौ.' म्हणजे वरील मंत्रांत दर्शविलेल्या वृत्रयुद्धांत. 'सस्मिन्' हें 'तस्मिन्' यावदलचें 'स' या सर्वनामाच्या सप्तमीचें रूप ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे.

'स्तोत्र करिते झाले' = 'आर्चन्.' सौयणाचार्य 'पूजिते झाले' असें म्हणतात. 'ऋच्' धातूचा 'पूजणें' आणि 'स्तोत्र गाणें' असे दोनी अर्थ होतात. कोणताहि घेतला तरी तात्पर्य एकच आहे; कारण पूजा केली ती तरी स्तोत्ररूपानेंच केलेली, यास्तव अर्थांत अंतर पडत नाही.

'अभिनंदन करिते झाले' = 'अन्व-मदन्.' म्हणजे त्यांस झालेला आनंद हा समुत्थानें वगैरे दर्शविते झाले, आणि, दुष्सा जय झाला हें फार चांगलें झालें, असें म्हणून शाबासकी देते झाले.

'सकल देव' = 'विश्वे देवासः.' सायणाचार्य हे शब्द मरुतांकडेसच लावित्यात

15. In that battle the Maruts sang thy praises [and] All the Gods congratulated thee, when, O Indra, [thou] didst strike down with thy sharp-edged thunderbolt the head of Vritra.

आणि "दानादिगुणयुक्त जे सर्व मरुत् ते" असा अर्थ करितात; पण तसें करण्याचें कारण दिसत नाही. 'विश्वे देवासः' म्हणजे मित्र, अर्यमा, वरुण इत्यादि जे दुसरे देव ते.

हे बावजावं भूक्त येथें संपलें. एकदरीत पाहाता हें फार महत्त्वाचें आहे. इंद्रादि जे मोठे देव त्यांचें स्तोत्र आपले आर्य पूर्वज कोणत्या रीतीनें करीत, आणि त्या त्या देवांच्या आबडधोबड पाषाणमय अथवा ताम्रमय मूर्ति करून त्यापुढें न वसताहि त्यांचें मन देवांकडेस कसें लागे, आणि देवांचें स्वरूप मनावर ठसण्याजोगें त्यांर तें कसें वांणतां येई, याचें हें एक उद्गाहरण आहे. पृथिवीसारिले जे विस्तीर्ण, आणि तेज, पराक्रम, आणि प्रताप यांहीं भरलेले महापदार्थ, जल-वाष्पमय अंतरिक्षाचे अपरिमित प्रदेश, आणि त्यांच्याहि वर एकाद्या प्रचंड मंडपासारिला सूर्यचंद्रादि कोट्यावधि महामोलांनीं भरलेला ग्लोक त्यांस इंद्रानें उत्पन्न केलें आहे, आणि त्यांत दृष्टीस पडणारे जे इंद्राचें माहात्म्य तेंच वर्णनीय होय असें मानून आपले पूर्वज

सूक्तम् ५३.

आङ्गिरसः सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । अन्ययोस्त्रिष्टुप्, शिष्टानां
जगती च छन्दः ।

न्यू ३ पु वाचं प्र महे भ्रामहे गिर इन्द्राय सद्ने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविदन्न दुष्टुनिर्द्रविणोदेषु शस्यते ॥१॥

नि । ऊम् इति । सु । वाचम् । प्र । महे । भ्रामहे । गिरः । इन्द्राय ।
सद्ने । विवस्वतः ।

उ । चित् । हे । रत्नम् । ससताम् ऽईव । अविदत् । न । दुः ऽस्तुतिः ।
द्रविणः ऽदेषु । शस्यते ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. महे (=महत् इन्द्राय) सुवाचं (=सुष्ठु=शोभनं स्तोत्रं) नि प्र भ्रामहे (=नितरां
प्रार्थयामः), विवस्वतः (=यजमानस्य) सद्ने (=यज्ञगृहे) [सु=शोभना] गिरः
(=स्तुतीः) इन्द्राय [प्र भ्रामहे] । हि (=यस्मात्) [स] ससतामिव (=स्वपता-
मिव=निद्रितवद् अनपेक्षमाणेभ्यः पुरुषेभ्यः) नू चित् (=क्षिप्रमेव) रत्नं (=धनम्)
अविदत् (=ददाति) । [एतादृशेषु न्व] द्रविणोदेषु (=धनदेषु) [विषयेषु] दुष्टुतिः
(=असमीचीना स्तुतिः) न शस्यते (=नोच्यते) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । निद्रिताः पुरुषा इव यदा मनुष्या धनं नापेक्षन्ते तदापि
तेभ्य इन्द्रः क्षिप्रं धनं ददाति । एतादृशेषु धनदेषु विषयेषु च समीचीना स्तुतिः
शंसा भवति । अतः कारणाद् समीचीनानि स्तोत्राणि रचयित्वा अस्य नो यजमानस्य
यज्ञशालायां महत् इन्द्राय अर्पयामेति ॥

ऊम् इत्यवधाने ॥

आर्यलोक त्याज्या चित्तनेतं पण्डित असत, नेक सूक्तांनी वेदार्थाभ्यास करणासंची
त्यांस दुस्तया पृथक् मूर्तीची काहीच जरूर खात्री होते.
पण्डित नसे, अज्ञाविषयी धासारिरूपा अ-

सूक्त ५३.

ऋषि—सव्य (पूर्वीच्या सूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता—इंद्र. वृत्त—जगती, मात्र शेषटच्या दोन (१०, ११ या) ऋचांचें त्रिष्टुभ्.

१. [आपण] मोठ्या इंद्राला चांगलें स्तोत्र अर्पण करूं, [या] यजमानाच्या घरीं चांगले गुणानुवाद [अर्पण करूं]. कारण कीं, [इंद्र] [आम्हांस] जसा कीं निजून राहणाऱ्यांस एकदम द्रव्य मिळवून देत असतो. आणि द्रव्य देणाऱ्यांविषयीं वाईट स्तुति कोणी गात नसतात.

१. हेंहि सूक्त सव्य ऋषीचें होय असें सर्वानुरूपमणिकेंत सांगितलें आहे. या ऋषिच्या मंत्राचा अर्थ समजण्यास अशी कल्पना करणें अवश्य आहे कीं, मंत्रकर्ता हा आपल्या यजमानाच्या आज्ञेवरून यजमानाच्या यज्ञशळेत दुसऱ्या ऋत्विजांसहित इंद्रासाठीं स्तोत्रें रचण्याच्या कामीं गुंतला आहे. आणि म्हणतो कीं 'हे मित्र हो, इंद्र इतका दयाळू आहे कीं त्याच्या उपासकांस धन मिळण्याची आशा नसते, आणि आपल्यास तें मिळेल हें त्याच्या गावींहि नसतें, आणि ते निश्चित मनुष्यांप्रमाणें कशाचा काहींच विचार न करितां उगीच असतात, तेव्हां सुद्धा तों त्यांस एकाएकीं धन प्राप्त करून

HYMN 53.

To Indra. By Savya (author of the previous hymn). Metre—*Jagati*—~~metre~~ of the last two verses, which is *Trishtubh*.

1. Hark, offer we a good hymn to great Indra, [offer] good prayers in the sacrificial hall of the sacrificer. For [Indra] bestows wealth upon [men as little expecting it] as if they were sleeping. And a bad praise is not sung of those that bestow wealth.

देतो. आणि असे जे धनदाते उदार असतात त्यांची स्तुति गाणें ती चांगली गावीं, वाईट गाऊं नये. यास्तव हे मित्र हो, या मोठ्या इंद्राची आपण चांगली स्तुति गाऊं, आपण चांगलीं स्तोत्रें रचून त्याला अर्पण करूं.'

'कारण कीं [तो आम्हांस] जसा कीं निजून राहणाऱ्यांस एकदम द्रव्य मिळवून देतो'—'तु चित् हि रजं ससतामिव अविदत्.' याचा अर्थ 'कारण कीं, तो निजून राहणाऱ्यांसारख्या आळशी लोकांस' म्हणजे आळसानें निजून राहणाऱ्या लोकांस, कधींहि धन देत नसतो' असाहि होऊं शकेल ('तु चित्' याचा 'कधींहि नाही' असा अर्थ होतो या-

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरोसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।

शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि

॥ १ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्रो गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः ।

इनः । पतिः ।

शिक्षानरः । प्रदिवः । अकामकर्शनः । सखा । सखिभ्यः । तम् ।

इदम् । गृणीमसि ॥ १ ॥

भाषायाम्

२. हे इन्द्र, [त्वम्] अश्वस्य दुरो (=वाजिनां दाता) [असि], गोः (=गवो) दुरो (=दाता) असि, यवस्य (=धान्यस्य) दुरो (=दाता) [असि], [त्वं] वसुनः (=धनस्य) इनः पतिः (=प्रभवन् स्वामी) [असि], [त्वं] शिक्षानरः (=मनुष्याणां शिक्षयिता=गुरुः), प्रदिवः (=पुरातनः), अकामकर्शनः (=कामान् अभिमतप्रदानेन पूरयित्वा) [तथा] सखिभ्यः सखा (=सखिषु मित्रेषु कृत्विगादिषु विषयेषु) सखा (=सखिवत्कृपालुः) [असि] । तं [त्वाम्] (=अतः कारणात् त्वाम्) इदम् (=अनेन प्रकारेण स्तोत्रं कृत्वा) गृणीमसि (=गृणीमः=स्तुमः) ॥

विषयीं सू. ४१ मं. १ ला यज्वरील टीप ५३८ व्या पानावर पाहा). परंतु चवध्या पादाच्या अर्धाच्या साहचर्यावरून पाहातां तिसऱ्या पादांत द्रव्य देतो असें म्हणें हें इष्ट आहे, कथिर्हि देत नाहीं असें म्हणें इष्ट दिसत नाहीं.

या मंत्रावरून वैदिक धुगांतील ऋषि म्हणजे मंत्रकर्ते कवि खरोखर कसे होते ते दिसून येतें. ते दामिक नसत, आणि तपोबळाची खोटी धमकी पाळण्यापारें नसत. द्रव्याच्या इच्छेयें अथवा द्रव्य मिळालें असेल त्याविषयीं उपकृतबुद्धि दाखविण्याच्या हेतूनें ब्रह्मासारख्या महान् देवाचें

स्तोत्र रचिलें तर, तसलेंच स्तोत्र रचिलें आहे असें ते त्याच स्तोत्रांत स्पष्ट म्हणण्यास लाजत नसत, आणि आपणास यजमानानें, अथवा कीणी तरी द्रव्य दिलें तर तें 'कृष्णार्पण' झालें असा उंचा रंग दानास लावीत नसत.

हा मंत्र आधुनिक वंशस्थ वृत्तामर्षाणें विशेष अडचणीशिवाय म्हणतां येतोः—

नि ऊ षु वाचं प्र महे भ्रामहे ।

गिरः इन्द्राय सदाने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविबुधः ।

न दुष्टतिर्द्विर्गोदेषु वासते ॥

२. [हे इंद्रा], [तुं] अश्व देणारा [होस]. हे इंद्रा, [तुं] गुरे देणारा होस, [तुं] धान्य देणारा [होस], [तुं] द्रव्याचा शक्तिमान् प्रभु [होस]; [तुं] मनुष्यांचा गुरु [होस], [तुं] पुरातन, कामनाभंग न करणारा, [आणि] मित्रांस मित्र [होस]. त्या [तुज] प्रीत्यर्थ हें स्तोत्र [आम्ही] गातो आहों.

2. [Thou art] a bestower of horses, [thou] art, O Indra, a bestower of cows a bestower of corn, the mighty lord of wealth; [thou art] the preceptor of mankind, [thou art] ancient, [thou art] the fulfiller of wishes, a friend to [thy] friends. We, there fore, sing this unto thee.

२. या ऋचेचा भावार्थ स्पष्टच आहे; तो हा की, 'जे काहीं सर्व म्हणून मनुष्यांस मिळतें तें इंद्र देतो, आणि त्यांचें संरक्षण करण्याची शक्तिहि इंद्रच देत असतो. मनुष्यांस शाहणपण आहे तेंहि तोच शिकवितो; तो फार पुरातन आहे आणि कोणाची मनकामना अतृप्त ठेवीत नाही, आणि इतकेंहि असून तो आपल्या उपासकांला खेद्याप्रमाणें मायाळू आहे. यास्तव हें स्तोत्र आम्ही रचून त्याला अ-

र्पण करित आहों.' या मंत्रावरून सुद्धा इंद्राविषयींचे स्वरूप आपले आर्य पूर्वज कसे वर्णित ते दिसून येते. त्यावरून हा मंत्र महत्त्वाचा आहे.

ही ऋचा साधारण वंशस्थ भौकाप्रमाणें खाली लिहिल्याप्रमाणें म्हणतां येते:-

दुरो अश्वसं दुर इन्द्र गोरसि ।

दुरो यवस्य वसुनः इनस्पृतिः ।

शिक्षनरः प्रेदिर्वैः कामकर्शनः ।

सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥

शचीव इन्द्र पुरुकृद्दधुमन्तम् तवेदिदमभितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायनो जरितुः काममूनयीः॥३॥

शुचीऽवः । इन्द्र । पुरुऽकृत् । दधुमत्ऽतम् । तव । इत् । इदम् । अभि-
तः । चेकिते । वसु ।

अतः । सम्ऽगृभ्य । अभिऽभूते । आ । भर । मा । त्वाऽयतः । ज-
रितुः । कामम् । ऊनयीः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हे शचीवः (=प्रज्ञावन्) इन्द्र, हे पुरुकृत् (=प्रभूतस्य वृत्रवधादेः कर्तः), हे दधुमन्तम् (=अतिशयेन दीप्तिमन्), इदं वसु (=इदं धनं) तव इत् (=तवैव) अभितः (=सर्वत्र) चेकिते (=ज्ञायते=दृश्यते) । [तत्] अतः (=तेभ्यः सर्वेभ्यः स्थानेभ्यः) संगृभ्य (=संगृह्य=संचितं कृत्वा) हे अभिभूते (=शत्रूणाम् अभिभवितः) आभर (=आहर=अत्र अस्मत्समीपम् आनय) । त्वायतः (=त्वाम् आत्मन इच्छतो= त्वां भृशम् उपासानस्य) [अस्मादृशस्य] जरितुः (=स्तोतुः) कामम् (=अभिलाषं) मा ऊनयीः (=परिहीनं मा कार्षीः=पूरय) ॥

अत्र जगति यद्भनं दृश्यते तत् सर्वं तवैवास्ति । अतः कारणात् हे इन्द्र, तत्सर्वं तत्तत्स्थानाद् आनीय अस्मभ्यं देहि० अस्मादृशानां तव स्तोतृणां हि अभिलाषं परिहीनं कर्तुं नाहंसीति भावः ॥

३. हे प्रज्ञावान इंद्रा, हे पराक्रमशाली, हे परम देदीप्यमान [इंद्रा], ही जिकडे तिकडे तुझीच संपत्ति दृष्टीस पडत आहे. [तर] हे जयशाली-इंद्रा, [ती तूं] गोळा करून घेऊन ये. तुझी आज्ञा करणाऱ्या स्तोत्र्याची मनकामना अपूर्ण होऊ देऊ नको.

3. O wise Indra, O performer of many deeds, O brightest [Indra], thine [is] [all] this wealth [that is] seen everywhere. Gather [it] thence, and O defeater of enemies, and bring [it] hither. Mayest [thou] never fail the desire of [thy] praiser who yearns after thee.

३. 'हे इंद्रा, या भुवनांत जी जी म्हणून संपत्ति आमच्या दृष्टीस पडते ती तो सर्व तुझीच आहे, ती सर्व तूं आणून आम्हांस दे. आम्हांसारखे जे तुझे तत्पर स्तोत्रे त्यांची मनकामना पूर्ण केल्याशिवाय राहू नकोस. संपत्ति आणून आम्हांस देण्यास तुला कोणतीहि अडचण पडणार नाही, कारण की पाहिजे तो शत्रु आज्ञा तरी त्याचा तूं पराभव करणारा आहेस.'

'प्रज्ञावान्' = 'शचीवान्,' हा शब्द ध्यानांत ठेवावा. कारण की, 'शची' याचा मुळचा अर्थ 'प्रज्ञा' म्हणजे 'बुद्धि' इतकाच होता; आणि 'शचीवान्' म्हणजे 'शची ज्याला आहे तो' म्हणजे 'बुद्धि' अथवा 'प्रज्ञा' ज्याला आहे तो, असा होत असे. 'शची ही स्त्री ज्याला आहे तो,' असा होत नसे. हा मूळ अर्थ, विस्मृतीनें म्हणा अथवा चुकीनें किंवा स्मृणीय कथा रचण्याच्या इच्छेनें म्हणा, मागाहून एक वाजूस राहिला आणि 'शची' ही इंद्राची स्त्री होय अशी कथा

रचिली गेली.

'पराक्रमशाली' = 'पुरुकुत्.' अक्षरशः अर्थ पुरुकुळ [कृत्ये] करणारा. म्हणजे प्रवधादि-ने मोठे मोठे पराक्रम ते करणारा.

'ही जिकडे तिकडे तुझीच संपत्ति दृष्टीस पडत आहे' = 'तव इन् इदं वसु अभितः चेकिते.' म्हणजे जी जी म्हणून संपत्ति आपल्या दृष्टीस पडते, मग ती मनुष्याजवळ असो, शेतामधुन असो, किंवा खाणीत असो, तीसर्व तुझीच आहे.

'जयशाली इंद्रा' = 'अभिभूते.' म्हणजे शत्रूंचा पराजय करणारा, कोणतीहि अडचण आली तरी ती दूर करणारा. हें येथें हेतुगर्भ विशेषण आहे. हा मंत्र खालीं दाखविल्याप्रमाणें म्हटला तर वंशस्थ भोकाप्रमाणें सहज बसतो:-

शचीर्वः इन्द्रं पुरुकुद् गुमचम ।

तवेदिदं अभितं चेकिते वसु ।

अतः संगृह्य अभिभूत आभर ।

मा त्वायतो जैरितुः काममूनयीः ॥

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निहन्धानो अमति गोभिरधिना ।
 इन्द्रेण दस्युं दुरयन्त इन्दुभिर्युतद्वेषसः समिधा रभेमहि ॥ ४ ॥
 एभिः । द्युऽभिः । सुऽमनाः । एभिः । इन्दुऽभिः । निऽहन्धानः ।
 अमतिम् । गोभिः । अधिना ।
 इन्द्रेण । दस्युम् । दुरयन्तः । इन्दुऽभिः । युतऽद्वेषसः । सम् । इषा ।
 रभेमहि ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [हे इन्द्र], एभिर्द्युभिः (=एतैर्द्युतैः), एभिः इन्दुभिः (=एतैः सोमैः) एतैः
 (=पुरोवातंभिरस्माभिरर्प्यमाणैः सोमैः) सुमनाः (=प्रसन्नो) [भूत्वा] [त्वं]
 गोभिः (=पशुभिः=पशुदानेन) अधिना (=अभ्युक्तेन धनेन=अभ्युक्ताधनस्य दाने-
 न) अमतिं (=दारिद्र्यं) निहन्धानः (=निवर्तयन्=परिहरन्) [भव] । [हे ऋत्वि-
 न्समूह], इन्दुभिः (=सोमैः=सोमानर्प्यत्वा) इन्द्रेण [सहायेन] दस्युं (=शत्रुं)
 दुरयन्तः (=हिसन्तो) [वयं], युतद्वेषसः (=पृथुकृतशत्रवः निःशत्रवः) [सन्तः]
 इषा (=अन्नेन) संरभेमहि (=संगच्छेमहि) ॥

दीप्तिमतो यान्सोमान् वयमर्पयामस्तान् पीड्वा इन्द्रः प्रसन्नो भविष्यति अपि च
 अस्माकं शत्रुहननाय साहाय्यं करिष्यति येन वयं निःशत्रवः कृता अन्नसंपन्ना
 भवेमेत्यर्थः ॥ एभिरित्यस्य द्विरुक्तिरादरात्तत्त्वसंश्लेषाय ॥

४. [हे इंद्र], या देदीप्यमान, या [आमच्या देदीप्यमान] सोमरसांनीं [तूं] प्रसन्न [होऊन] गुरांच्या योगानें [आणि] घोडांच्या योगानें [आमचें] दारिद्र्य नष्ट करणारा [हो]. सोमरसांनीं इंद्राचें साहाय्य मिळवून [आम्ही] शत्रूला मारून निःशत्रु होऊं आणि अन्नसंपन्न होऊं असें घडो.

4. Pleased with these sparkling, with these [sparkling] Somas [be thou] [O Indra] an averter of our poverty by [the grant of] cows [and] horses. Destroying the enemy with the help of Indra through our Somas, [and] made free from enemies, may we obtain food.

४. या मंत्राच्या प्रथमार्थात ऋषि इंद्रास म्हणतो की, 'हे इंद्रा, हे जे लखलखणारे सोमरस आम्ही तुला अर्पण करीत आहोंत ते पिऊन तूं प्रसन्न हो, आणि आम्हांस गुरें दोरें आणि घोडे देऊन आमचें दारिद्र्य नाहीसिं करणारा हो; आणि उच्चार्थांत ऋषि जवळ असलेल्या मित्रांस म्हणतो कीं 'आमचे सोमरस पिऊन प्रसन्न झालेला जो इंद्र, त्याच्या साहाय्यानें आम्ही आपले शत्रु मारून टाकूं आणि तसें करून निःशत्रु होऊन मग अन्नादिसंपत्तिपुक्त होऊं ही आमची प्रार्थना इंद्र पूर्ण करो.'

या देदीप्यमान, या आमच्या देदीप्यमान सोमरसांनीं 'एभिः शुभिः' 'एभिः इन्दुभिः' हे शब्द कठिण नाहीत तरी 'शुभिः' हें पद संदिग्ध आहे त्याची नेदमीचा अर्थ 'दिवसी', 'दिवसांनी' असा आहे. 'देदीप्यमान' (म्हणजे 'लखलखणारे') हा अर्थ आम्ही स्तव-

प्राप्तुसार केला आहे. या सगळ्या वाक्याचा अर्थ कितीएक पाश्चिमात्य पंडित 'या दिवसी आणि रात्री' असा करितात. पण तसें केल्यानें 'या' याचा निर्वाह चांगला होत नाही, आणि 'इन्दु' शब्दाचा अर्थ 'रात्र' असा (किंवा चन्द्र असाहि) वेदांत आढळत नाही असें अस्मांस वाटतें.

'घोड्यांच्या योगानें' = 'अभिना.' अक्षरशः 'घोडे' यांत आहेत अशा संपत्तीनें. 'अभिन्' शब्दाचा हा अर्थ ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे. तो त्याचा मूळ अर्थ आहे. त्यावरून 'अथी' हें एका देवदयाचें नांव पडलें, कारण कीं त्यांस घोडे असतात व ते घोडेसवार देव होत.

'सोमरसांनीं इंद्राचें साहाय्य मिळवून' = 'इन्द्रेण इन्दुभिः.' अक्षरशः अर्थ 'सोमांनीं इंद्राचें.' म्हणजे, 'सोम अर्पण करून इंद्राचे द्वारे.'

यांत असलेली नव प्रार्थना ध्यानांत

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजैभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।
 सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाश्वावत्या रभेमहि ॥५॥१५॥
 सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजैभिः । पुरुऽच-
 न्द्रैः । अभिद्युभिः ।
 सम् । देव्या । प्रमत्या । वीरऽशुष्मया । गोऽअग्रया । अश्वऽवत्या ।
 रभेमहि ॥ ५ ॥ १५ ॥

भाष्यायाम्.

५. हे इन्द्र; [वयं] राया (=संपदा) सं[रभेमहि] (=संगच्छेमहि), इषा (=अ-
 ज्ञेन) संरभेमहि (=संगच्छेमहि) [तया] पुरुश्चन्द्रैः (=अतिशयेन आह्लादकैः)
 अभिद्युभिः (=अभितो दीप्यमानैः=प्रशेषेण सुन्दरैः) वाजैभिः (=वाजैः=अश्वैः)
 सं[रभेमहि] (=संगच्छेमहि) । [अपि च] वीरशुष्मया (=वीराः गूरुपुत्रा एव
 शुष्मं बलं यस्याः सा तया), गोअग्रया (=गावः अग्रे यस्याः सा तया=गोसंपन्नया)
 अश्ववत्या (=अश्वसंपन्नया) देव्या (=देवसंबन्धिन्या) प्रमत्या (=प्रकृष्टबुद्ध्या=अनु-
 माहबुद्ध्या) संरभेमहि (=संगच्छेमहि) ॥

तव प्रसादेन एतत्सर्वं वयं लभेमहीत्यर्थः

देवावी. त्यांत 'आम्ही आपल्या श्लापानें ह्या-
 वूस जाळून भरम करूं, किंवा तपोबळ-
 नें अन्न संपादन करूं' असं ऋषि म्हणत
 नाहीं. तपानें पाहिजे तें करण्याची शक्ति
 आपल्या साध्या आर्य पूर्वजांस नव्हती,
 आणि ते विनाकारण आणि निष्फल
 यासयुक्त असं तप करीत, असेंहि दि-
 दून येत नाहीं. यः कश्चित् शत्रूना नाश
 होणें इष्ट असल्यासहि ते इंद्राच्याच सा-

हाण्याची अपेक्षा करीत असत. आणि
 गुरें, टोंरें, घोडे, चाकर इत्यादि मिळवू-
 न संसार करून राहत, आणि प्रसंग प-
 डला म्हणजे शत्रूबरोबर लढत. वेदांत
 जें काय खरोखर सौंदर्य आहे त्यांत, आणि
 वेदांत काय भरलें आहे म्हणून सर्व लो-
 कांची समजूत होऊन गेली आहे त्यांत,
 किती अंतर आहे पहा.

५. हे इंद्रा, आम्ही संपत्तिमान् [व्हावें], अन्नसंपन्न व्हावें [आणि] परम आह्लादकारकी [आणि] सुंदर अश्वानीं [युक्त व्हावें] असे कर [आणि] विरप्रतापयुक्त, गोधनेकरून श्रेष्ठ, [आणि] अश्वसंपूर्ण [अशी जी तुझी] दिव्य कृपा तत्संपन्न आम्ही व्हावें असे कर.

५. हा मंत्र जसा सोपा आहे, तसाच तो सुंदर आहे. त्यावरून एक गोष्ट सिद्ध होते की, आपले आर्य पूर्वज आतां आम्ही वागतो त्याहून अन्य रीतीनें वागते. ते शूर पुत्र आणि सुंदर आणि बळकट असे घोडे आपणास मिळोत अशी नित्य प्रार्थना करीत. कारण की या दोनी वस्तूंची त्यांस फार अवश्यकता असे. ते आम्हांसारिखी भिक्षुकी आणि कारकुनी करून राहत नसत. त्यांच्या आसपास जे कोळी, ढोंड, इत्यादि अनार्य लोक राहत असत त्यांजशीं व दुसऱ्या शत्रूंशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग त्यांस नित्य येत असे. आणि त्या वेळीं शूर पुत्र आणि बळकट घोडे फारच उपयोगी पडत. पुरातन ऋषि जर दरीत आणि गुहेंत वाघांसारि-

HYMN 54.

to Indra. By Savya (author of the previous hymn). Metre—*Jagati*, except 6, 8, 9, and 11. *nam* [that] divine grace which is] full of the strength of valorous sons, full of cattle [and] full of horses.

राहून नित्य तंपत्र करीत बसत आणि या योगानें सर्व सिद्ध करीत हें खरें होऊं तर आम्हांस गुरें, सुंदर घोडे शूर पुत्र वा, असे त्याणीं कां प्राप्तें असत ?
'विरप्रतापयुक्त' म्हणजे 'वीर' (=शूर पुत्र) हाच जो प्रताप अश्ववा प-राक्रम करण्याची शक्ति ती आहे जीत. दिव्य (देवांची) कृपा झाली म्हणजे शूर पुत्र, गुरें दोरें, आणि घोडे हे पाहिजे तितके प्राप्त होतात असा भावार्थ आहे. अजून तरी कोणत्याहि देशाची झाली तरी मरणा दौलत म्हटली म्हणजे शूर पुत्र हीच होय यांत संशय नाही. आणि आंणीं शीर्य असणें हें ईश्वरी कृपेचें चिन्ह आहे जसें मानितात तें अगदी खरें आहे.

[अ० १ अ० १० व० ११]

१ ते सोमांसो वृक्षहृत्पेषु सत्पते ।

अपति नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

न । वृण्या । ते । सोमांसः । वृ-

त्रहृत्पेषु । सत्पते ।

यद् । कारवै । दश । वृत्राणि । अपति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि ।
बर्हयः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे सत्पते (=सतां पालक) यद्, (=यदा) [त्वं] कारवे (=स्तोत्र-
कर्त्रे) बर्हिष्मते (=यज्ञाय वृक्षवर्गं यज्ञवते यजमानाय) [च] दशसहस्राणि
(=दशदुपलक्षितानि असंख्यातानि) वृत्राणि (=शत्रून्) अपति (=शत्रुभिः अपति-
गतं यथा तथा) निबर्हयः (=नि अयं =अवधीः), [तदा] वृक्षहृत्पेषु (=तेषु तेषु
शत्रुहृत्पेषु) ते मदाः (=तच्छस्तोत्रं जमानैरपिता) मदाः (=मादकाः पेशरताः)
[तथा] तानि वृण्यानि (=तच्छस्तोत्रं जमानैरपितानि वीर्यकारकाणि चक्षुरोष्ण-
कादीनि) [तथा] ते सोमांसः (=तच्छस्तोत्रं यजमानैरपिताः सोमाश्च) त्वा (=त्वाद्)
अमदन् (=हर्षं प्रापयन्) ॥

यदा यदा इन्द्रः स्वोपासकानां शत्रून् हन्ति तदा तदा तैरुपासकैः समर्पिताः
सोमान् चक्षुरोष्णाकादीनि च अन्नानि भक्षयित्वा बभूवः सन्नेव हन्ति, तस्मात् अन्न-
न्तर्गतास्य अस्माकं सोमादीनि भक्षयितुमर्हतीत्यर्थः ॥

१. हे सज्जनपालका
[इन्द्र] तुं जेव्हा जेव्हा स्तोत्या-
साठी [आणि] यज्ञकर्त्या उपास-
कासाठी, दशसहस्रावधि अनिवार
[या त्या] शत्रुहन्नाच्या प्रसंगी त्या
त्या उपासकांनीं अर्पिलेल्या मादक
[पेयां]नीं, आणि बळकटी आण-
णाऱ्या [हवींनीं] [आणि] सोमरसां-
नीं तुला हर्ष होत होता.

HYMN 54.

to Indra. By Savya (author of the previous hymn). Metre—Jagati, except 6, 8, 9, and 11.

for [thy] praiser [and] for [thy] sacrificer, those ex-ilarators, those invigorators, those Somas have delighted thee.

१. या ऋचेचा भावार्थ असा आहे कीं, 'इन्द्रानें आजपर्यंत आपल्या उपासकांसाठीं असंख्य शत्रु मारून टाकिले आहेत, पण त्या त्या सर्व प्रसंगीं त्या त्या उपासकांनीं अर्पण केलेले जे सोम आणि जी इन्द्रास बळकटी आणणारीं हविरजें, ते मळून इन्द्र संतुष्ट होत असे, आणि शत्रु हनन करीत असे. तर आजहि त्यानें येऊन आमचा हा सोम, आणि आमची ही हविरजें मळून संतुष्ट व्हावें.'

'सज्जनपालका' = 'सत्पते.' 'सत्पति' हा शब्द ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आला आहे. तें बहुतकडून इन्द्रादि देवांचें आणि राजांचें विशेषण असतें. याचा अर्थ सायणाचार्य सज्जनांचा पालक असा अर्थ करितात. दुसरे कितीएक विद्वांस याचा अर्थ 'सत्' या शब्दाचा सज्जन असा अर्थ देऊन युगा-

होऊ लागला नव्हता आणि सू. ११. १ यांतहि आम्हीं तोच अर्थ घेतला आहे. परंतु हा अर्थ जरी अक्षरशः सत्यतो तरी 'सत्पति' शब्द ज्यांत आला आहे तीं सर्व स्थलें पुनः आणखी एकदा विचारपूर्वक शोधून पाहतां सायणाचार्यांनींच दिलेला अर्थ घेण्यास योग्य आहे असें आम्हांस वाटतें.

'दशसहस्रावधि शत्रु' = 'दशसहस्राणि शत्रूणि.' अक्षरशः अर्थ 'दहा हजार शत्रू.' हें अपरिमितार्थी परिमिता-र्थवचन आहे.

'अनिवार' = 'अपति.' म्हणजे मारतांना इन्द्राला कोणीहि प्रतिबंध करून शत्रू अशीं रीतीनें ज्या शत्रूस इन्द्रानें मारिलें त्याजकडून इन्द्राला काहीं प्रतिबंध करवला नाहीं.

'त्या त्या उपासकांनीं अर्पिलेल्या मादक [पेयां]नीं आणि बळकटी आण-

वेदवेदः [अ० १० अ० ४४ व० ११]

१ तस्यैषातिथिग्वस्य वर्तनी ।

पुनानुदः परिधूता ऋजिश्चना ॥ ८॥

न वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिऽग्वस्य ।

सम् । इदम् । हंसि । आजते । नम्या । यत् । इन्द्र । सख्या । पुऽवति । निऽवर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥ ७ ॥

भाष्याम्.

७. हे इन्द्र, यद् (=यदा) [त्वं] सख्या नम्या (=नमीनाम्ना तव मित्रभूतेन केनचिद् ऋषिणा सह) नमुचि नाम मायिनं (=नमुचिनामानं कंचित् मायाविनम् असुरं) परावति निवर्हयः (=दूरदेशे गतं परम् आहंसीः=निहत्य दूरदेशे प्रक्षिप्तवानसि), [तदा] धृष्ण्या (=धैर्ययुक्तस्य) [त्वं] युधा युधं (=युद्धेन संबद्धं युद्धं=युद्धाद्युद्धं=नैरन्तर्येण बहूनि युद्धानि) य एव इत् एषि (=उपैव गच्छसि=तानि प्रति उपगतवानेवासि), [तथा] ओजसा (=तव बलेन) [तेन] पुरा पुरं (=नगरेण) [संबद्धम्] इदं पुरं (=एकस्मान्नगरम्) अनन्तरं अन्यत् नगरम् [एवंप्रकारेण तस्य नगराणि] संहंसि (=सर्वाण्यपि विनाशितवानसि) ॥

यदा इन्द्रः स्वोपासकस्य नमीनाम्ना ऋषे रक्षिणार्थं नमुचिनामानम् असुरं हतवान् तदा तेन नमुचिना सह एकरमाधुष्वात् अनन्तरम् अन्ययुद्धम् एवंप्रकारेण अनेकानि युद्धानि चर्कार, तथा एकरस्मान्नगरम् अनन्तरम् अन्यन्नगरम् एवंप्रकारेण नमुचिः सर्वाण्यपि नगराणि हतवानित्यर्थः ॥

गान्धा हवीर्नी आणि सोमदूतांनी' = 'ते मदाः तानि वृष्ण्या ते सोमास्तः' अक्षर-
क्षः अर्थ 'ते मादक [रस], तीं बळकटी आणणारी, ते स्त्रोम' म्हणजे, जे हर्षका-
दक पोण्याचे पदार्थ, जीं बळकटी आण-
णारी हविर्जे आणि जे सोम त्या त्या
उपासकांनी अर्पण केले ते. येथें सांगित-

लेले मादक पोण्याचे पदार्थ आणि पुढे
सांगितलेले सोमरस हे एकच आहेत
असें दिसतें, आदरासाठी दोन वेळा
घातले आहेत.

वृत्ताला जमण्यासाठी या काव्याचा
संहितेत 'वृत्ताणि अप्रति' असा उल्लेख
केला पाहिजे.

parisodha परमतेजस्वी
 asay na नालिस, तं वंगु-
 -001010 रं ऋजिभ्यानें वे-

मार्गे युद्धाला धांवलास [आणि]
 [आपल्या] प्रतापाने [त्या] नग-
 रामागून हे नगर [अशा रीतीने
 त्याचीं नगरे] विध्वंसिता झालास.

७. भावार्थ:- 'नमी' या नांवाच्या
 कोणा एकास रक्षण्यासाठी जेव्हां इंद्रानें
 'नमुचि' या नांवाच्या शत्रूस मारिलें,
 तेव्हां इंद्रानें त्याजबरोबर एकामागून
 एक अशीं अनेक युद्धे केली, आणि
 एकामागून एक अशा प्रकारें त्याचीं सर्व
 नगरे मोडून टाकिलीं.

'तुझा सत्ता नमी याच्या साहाय्या-
 ने' = 'नम्या सत्त्या.' सायणाचार्य 'तुझा
 मित्र असें जें वज्र त्याच्या योगानें' असा
 अर्थ करितात. परंतु नमी हें एका उ-
 पासकाचें नांव आहे आणि त्याला रक्ष-
 ण्यासाठी इंद्रानें नमुचि असुरास मारिलें
 असे ऋ. ६. २०. ६; १०. ४८. ९
 यांत सांगितलें आहे तें पाहा. या ठिका-
 नी आपली केलेला अर्थ अगदी स्पष्ट
 करता 'नमी' याची व्युत्पत्ति दुसरीच
 किंवा आचार्य वेगळा अर्थ कां करितो-
 ना याबद्दल.

वेदवाक्य [असा जो तू] = 'जुणु-
 वा' ११. १०. ११ याजबरोबर टीप पाहा.

to Indra. By Savya (author of
 the previous hymn). Metre—
 Jagati, except 6, 8, 9, and 11.

didst thou run to fight after
 fight [and] with [thy]
 power didst thou destroy
 [this] cities one after an-
 other.

'[त्या] नगरामागून हे नगर अशा
 रीतीने त्याचीं नगरे विध्वंसिता झालास'
 'पुरा पुरं, समिदं हंसि.' अक्षरज्ञः
 अर्थ '[त्या] नगराबरोबर हे नगर वि-
 ध्वंसितोस;' म्हणजे, एकामागून एक सर्व
 नगरे विध्वंसिता झालास. यांत 'पुर'शब्द
 सायणाचार्यांस योग्य वाटल्यावरून त्यांनीं
 नमुचिकालिनीं घेतला आहे. तसा घेतला
 तर 'इदम्' याचा निर्वाह होतो. 'वि-
 ध्वंसितोस' हा वर्तमानकाळ 'विध्वंसिता
 झालास' या भूतकाळाच्या अर्थां यांजि-
 लेला आहे. याचप्रमाणें पूर्वी झालेला
 कांही इतिहास वर्णावयाचा असला म्ह-
 णजे मृताधी, वर्तमान योजण्याची चाल
 सर्व श्रवणार्थ आहे. त्याप्रमाणें मराठी-
 तहि पुष्कळ उदाहरणें आहेत; जसें,

शिवशिव हरहर ऐसें
 बोळुनि सात्यकि म्हणे अगा रामा ।
 धर्मासि दोषलाविसि
 तरि सोडिल विष्णुच्या अगारा मा.
 यांत 'म्हणे' हा म्हणतो या अर्थाने

वैश्वदे. [अ० १. अ० ४. व. १६]

सुश्रवसोपजग्मुषः ।

नानि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥९॥

वक्षः दक्षः । अवन्धुना । सुऽश्रवसा

वर्तनी ।

त्वम् । शता । वज्रदस्य । अभिनः । पुरः । अननुऽदः । परिऽसृताः ।

ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

भावः ।

८. [हे इन्द्र], त्वम् अतिथिन्वस्य (एतन्नामकस्य राज्ञः) तेजिष्ठ्या (=अतिशयेन तेजस्विन्या) वर्तनी (=वर्तन्या=चक्रेण) करजम् (=एतन्नामानं कंचित्) उत (=अपि च) पर्णयम् (=एतन्नामानं कंचित्) वधीः (=अवधीः=हतवानसि) । त्वम् ऋजिश्चना (=एतत्संज्ञकेन राज्ञे परिभूतः) (=परितोवष्टब्धाः) वज्रदस्य (एतन्नामकस्य कस्यचिद् असुरस्य) शता (=शतानि, शतसंख्याकाः) पुरः (=नगरीः) अभिनह्य (=छिन्नवानसि) ॥

वर्तमान, 'ऋणाला' या भूतार्थी योजिलेला आहे.

'नमुचि' हे इन्द्राने मारिलेल्या 'का' असुराचे नाव आहे. नमुचि हा असुर

ऋणजे मेघोदकांची वृष्टि न होऊ न देणारे रूपकसिद्ध मेघरूप वृत्र तोच होय, असे सांगितले आहे.

६. तूं सहायपरहित सुश्रवसानं
ज्यजिबर् घाला घातला होता
[अशा] त्या वीस राजांस [आणि]
[यांच्या] साठ हजार नव्याण्णव
[सैन्यांसहि] नगरांना विध्वंसिता
साल्यास.

HYMN 54.

To Indra. By Savya (author of the previous hymn). Metre—
Jagath, except 6, 8, 9 and 11.
Takest the hundred cities
of Vangrida. [which had
been] besieged by Rājisvā.

८. वरच्या मंत्रांत इंद्रानें आपल्या
उपासकांसाठीं असंख्य शत्रु मारिले असें
सांगितलें. या मंत्रांत त्याचीं कितीएक
उदाहरणें सांगतो;— 'अतिथिग्व्यासाठीं
'करंज' आणि 'पर्णय' हे शत्रु
मारिले, आणि 'ऋजिश्वा' या नांवाच्या
उपासकासाठीं 'वक्रुद' या नांवाच्या श-
त्रूचीं शेकडो नगरें फोडून टाकिली';
आणि हे पराक्रमकरितांना इंद्राच्या सा-
हाय्यास कोणी नव्हतें. म्हणजे, 'करंज'
आणि 'पर्णय' यांजबरोबर 'अतिथि-
ग्व' लढत असतां त्याच्या चक्रानें ते
शत्रु मरत असें इंद्रानें केलें; आणि 'ऋ-
जिश्वा' याणें वंग्रुदाच्या शहरांस वेढा
घातला होता, पण त्यांचा नाश त्याच्यानें
करवला नव्हता तो इंद्रानें करविला.

'करंज' आणि 'पर्णय' आणि 'व-
क्रुद' हे कौम्य होते, आणि त्यांचा इतिहा-
स काय आहे तें ठाऊक नाही. सायणा-
चार्य ते असुर होते इतकेंच म्हणतात.

'अतिथिग्व' याविषयीं सू. ५९
१. यांजबरोबर दिलेली टीप पाहा.

'शत्रु नगरें.' म्हणजे 'पुष्कळ
नगरें.' 'शेकडो' अपरिमिताची परि-

तार्थवचन. इंद्रानें नगरें फोडिलीं
त समजण्यास विशेष कठिण कांहीं
नाहीं. नगरें फोडलीं म्हणजे इंद्राच्या
बंधानें पाहिलें असतां, अन्धरूपी नगरें
फोडिलीं असें बहुतकरून तात्पर्य असतें.
दुसऱ्या कोणाच्या संबधानें पाहिलें असतां
म्हणजे किंवा 'फोडिले अथवा हस्तगत
करून घेतले असा भावार्थ असतो. शि-
वाजी छत्रपति राजाविषयीं जर आली-
कडील कोणी ऋषि सूक्त रचिल तर शि-
वाजीनें विजयपुरस्थ शत्रूचीं (विजापूर-
स्थ ब्रह्मशहानी) नगरें फोडिलीं अथ-
वा शिवाजी छत्रपतीसाठीं विजयपुरस्थ
शत्रूचीं शेकडो नगरें भवानीनें फोडिलीं
असें वर्णन केलें तर वेदसूक्ताप्रमाणें
वर्णन केल्यासरिवें होईल.

'सहाय्याविना' = 'अनानुदः' याचा
अक्षरशः अर्थ करणें थोडें कठिण आहे.
'अनुदः' म्हणजे दुसऱ्याप्रमाणें देणारा,
'दुसऱ्याप्रमाणें दाता,' तो ज्याला नाही तो
'अनानुदः'; म्हणजे 'इंद्रासारखा दाता
कोणी नाही'. अस्तु जर मूळ अर्थ
आहे, तरी 'इंद्रासारखा दुसरा कोणी
नाही,' 'अद्वितीय' किंवा 'असहाय' अ-

वेदः

[अ० १. अ० ४. म. १ अ०]

प

प

प

प

कथा न क्षोणीभयसा समारत ।

यावत्तुन असें सहज लक्षांत येईल

गुष्टा सी कोणत्याहि कर्षणील प्रत्येक पादातील

होहि तेची पांच साहा अक्षरें घेतलीं तर

श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या ।

उपऽजग्मुषः ।

षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । न ।

दुऽपदा । अवृणक् ॥ ९ ॥

भाषायाम्

९. [हे इन्द्र], त्वम् अवन्धुना (या असहायेन) सुश्रवसा (=एतत्संज्ञकेन राज्ञा)

उपजग्मुषः (=उपगतान्=आक्रमितान् एतान् एतान् (=तान् प्रसिद्धान्) द्विर्दश (=विंशति-
संख्याकान्) जनराज्ञः (=जनाधिपतीकर=विशांपतीन्) [तथा] षष्टिं सहस्रा (=षष्टिं सह-
स्राणि=षष्टिसहस्राणि) नव नवति (=नवर्धसंख्योच्चरान् नवतिं च) [तेषामनुचरान्] रथ्या
(=रथ्येन=रथसंबन्धिना) दुष्पदा (=दुष्प्रपदनेन=दुर्धरेण) चक्रेण नि अवृणक् (=नि
अच्छिनत्=नितरां छिन्नवानसि), [शस्त्रेण च] श्रुतः (=विख्यातो) [भूतोसि] ॥

सा साधारण अर्थ येथं घेतला पाहिजे.

अ. ७. ६९. ३; ९. २१. ४; ९. १. ३.

११; १०. ३९. ५ हे मंत्र पाहा.

वृत्तासाठी 'अतिथिगुअस्व' असा व-

चर संहितेंत केला पाहिजे.

इन्द्र । त्वयाणम् ।

त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथि- वम् । आयुम् । मह । राज्ञे । ३० ।

अरन्धनायः ॥ १० ॥

भाष्यायम्.

१०. हे इन्द्र, त्वं सुश्रवसम् (=एतन्नामानं पूर्वोक्तं राजानं) तव ऊतिभिः (=पालनैः) आविथ (=रक्षिथ) [तथा] त्वं त्राभिः (=त्वदीयैः संरक्षणैः) त्वयाणम् (=एतन्नामानं राजानं=दिवोदासम्!) [आविथ], त्वं कुत्सम्, अतिथिम् [तथा] आयुम् (=एतांस्त्रीन् राज्ञः) अस्मै हे (=महते) यूने राज्ञे (=दिवोदासाय?) अरन्धनायः (=तस्य वशमानयः)

HYMN 54.

To Indra. By Savya (author of the previous hymn). Metre—
Jagati, except 6, 8, 9, and 11.
Supports. Thou subjectedest
Kutsa, Atithigva, [and]
Ayu to that great youthful
ling.

.....श्वसनस्य मूर्धनि ।
.....श्रोत्रवद्भना ।
.....वैहणावता ।
.....कस्तुआ परि ।
.....राजाच्या हस्तगत करून दिलेंस.

१०. आणखीहि पुढें उदाहरणें सांग-
तो:— 'सुभ्रवसाचे शत्रु मारून सुभ्रवसा-
ला ठाकलें; तूर्वयाणाचे शत्रु मारून
तूर्वयाणाला रक्षिलें; आणि कुत्स, अ-
तिथिग्व, आणि आयु यांस हस्तगत क-
रून घेऊन ते ज्या तरुण आणि मोठ्या इंद्रो-
पासक राजाला (तूर्वयाणाला=दिवोदासा-
ला!) उपद्रव देत, त्याच्या अमलाखालीं
आणिलें.' यांपैकीं सुभ्रवसाविषयीं वरच्या
मंत्रांत एकदा सांगितलेंच आहे.

'तूर्वयाण' याविषयीं कांहीं इतिहा-
स ठाकक नाही. मात्र क्र. ६. १८.
१३ यांत 'तूर्वयाण' म्हणजे दिवोदास
असैं सायणाचार्य म्हणतात.

'कुत्स' आणि 'अतिथिग्व' हे कोण
कायनेत याविषयीं क्र. १. ५१०. ६ या-

मवरील टीप पाहा.

'आयु' हें एका मनुष्याचें नांव आ-
हे. त्याविषयीं इतिहास कांहीं ठाकक
नाहीं. मात्र 'कुत्स', 'अतिथिग्व' आ-
णि 'आयु' या तिघांस इंद्रानें जिंकिलें
असैं ऋग्वेदांत एक दोन ठिकाणीं सां-
गितलें आहे. (क्र. २. १४. ७; ६.
८. १३ हे मंत्र आणि त्यांजवरील
सायणभाष्य पाहा).

'तरुण राजाच्या.' हा तरुण राजा
कोण? सायणाचार्य 'सुभ्रवस्' असैं म्हण-
तात परंतु हा वाक्यांतील शुद्धसाहच-
र्यावरून पाहतां 'तूर्वयाण' असावा आ-
णि 'तूर्वयाण' म्हणजे दिवोदास होय
असैं सायणाचार्यांचें मत असत्याविषयी
वर सांगितलेंच आहे.

असाम् । स्तोत्राय । वयम् । अ । द्राघीयः । आयुः । प्रतरम् ।
दर्शनाः ॥

भाष्यम्.

११. [हे इन्द्र], ये वयम् उदृचि (= अस्मिन् यज्ञस्यान्ते) देवगोपाः (=देवैः संरक्षिताः) [देवानां च] सखायः (=मित्राणि [स्मः] ते (=तादृशा) [वयम्] [उत्तरमायुः] शिवत्तमाः (=अतिशयेन कल्याणाः=अतिशयेन सुखिनः) असाम, (=स्याम), [तथा] त्वया (=तवागुग्रहेण) सुवीराः (=शोभन् पुत्रवन्तः) [तथा] द्राघीयः (=अतिशयेन दीर्घम्) आयुः प्रतर (=प्रकर्षेण यथा त्वया) दधानाः (=धारयन्तः) [सन्तः] त्वां ह्येषाम् (=तव स्तुतिं करवाम) ॥

‘हे’ इत्यत्र निघातः ‘असाम’ इत्यत्र निघाताभावश्च व्यत्ययेन जातोस्तीत्युक्तं । अथवा हे इन्द्र, ये वयम् उदृचि यज्ञस्यान्ते देवगोपा देवरक्षितास्ते तेषां सखायः सखायः सुखितमा मित्रा असाम अभूम् ते वयं त्वां स्तोत्रामेति अनुसायक्यार्थं व्याख्यातव्यम् ॥

११. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे.
आणि सर्व सूक्ताच्या अंती जी प्रार्थना अ-
वश्यक मार्गें करावयाचें तें यांत केलें आहे.
तें हें कीं, 'हे इंद्रा, आतां हें आमचें सू-
क्त संपलें, आणि आम्हीं जें हें सूक्त म्ह-
डलें त्यापासून आम्हांवर देवांची कृपा हो-
ऊन आम्ही त्यांचे सत्ते झालों आहों.
आणि ते आम्हांवर पसन्न होऊन आमचे
संरक्षिते झाले आहेत. तर यापुढें
आम्ही अत्यंत सुखी होऊं असें कर, आणि
तुझ्या कृपेनें आम्हांस शूर अशी पुत्रपौत्रा-
दि अपत्यें प्राप्त होऊन आम्ही दीर्घायुषी
होऊं, आणि हे इंद्रा, तुझी नित्य स्तुति
जात राहाण्याची इच्छा धरूं असें कर.'
यांत ओ वर मागितला आहे तिकडे
आमच्या देवांनीं आपलें रक्षण करावें,
आणि आपल्या सत्यत्वाचा छा-
यात आम्हांस परम सुख मागितलें आहे.
आणि शीर्षसंपन्न पुत्रपौत्र आणि दी-
र्घायुषी अशी मागितलें आहे तरी इंद्रा-
चा स्तुति न करतां सदैव त्याचें स्तौन
आम्हांस शूर असावी असें वरदान
आम्हांस देऊन देवांनीं आपलें रक्षण करावें

most blessed. May [we],
long enjoying under thy
grace a lengthened life
[and] possessed of brave
sons, ever sing thy glory.

त्कवींच्या वेळीं आपण आपल्या सुखांत
निमग्न होऊन देवांचा विसरतो, तर तसें
न होतां सुखाच्या वेळीं सूक्ता देवसेवा कर-
ण्याची इच्छा राहो अशी प्रार्थना करणे
म्हणजे खरोखर धर्मज्ञानाचा कळस होय
यांत शंका नाही.

कारकून प्रत्येक प्रार्थनेंत शीर्षसंप-
न्न पुत्रपौत्र आपणास प्राप्त व्हाऊं अं-
दिक ऋषि मागत याविषयीं पूर्वीं सां-
क्षिप्तलेंच आहे. तरीहि या सुंदर मंत्रांत
हि गोष्ट वर मागितला आहे हें साक्षि-
त्वाच्या राहवत नाही. कारण कीं
आलीकडे वर मागण्यांत, आणि वे-
दिक सुगांत ऋषि वर मागत असत
त्यांत मोठा भेद असलेला जितके वेद
दाखविला तितका थोडाच. आणि प्रा-
चीन ऋषि म्हणजे सर्व संसार सोडून या
मत्ताभंगांत हजारो वर्षेपर्यंत तपोव्रतां
आपलें आयुष्य आपणच वाढवीत असत
आणि त्यांच्या तपाची भीति देवांस पडे-
लयाच्या कृपेची त्यांस विशेष अवश्य-
ता होते अशी जी आपली समजूत या
तीतिवताने देवसेवेनें जी आहे अशी

इन्द्र । त्वयाणम् ।

मा ना आस्मिन्मघवन्पृत्स्व ।

आयम् । मह । रात्र ।

अक्रन्दयो नद्यो । रोरुवदना वथा न क्षोणीभियसा समारत ।

मा । नः । अस्मिन् । मघऽवन् । तऽसु । अंहसि । नहि । ते ।

अन्तः । शवसः । परिऽनशे ।

अक्रन्दयः । नद्यः । रोरुवत् । वन । कथा । न । क्षोणीः । भियसा ।

सम् । आरत ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे मघवन्, नः (=अस्मान्) अस्मिन् (=पुरोवर्तिन) अंहसि (=पापे=दुःखे) [एतासु] पृत्सु (=युद्धेषु) मा [प्रक्षेप्यः] । ते (=तव) शवसः (=बलस्य) अन्तः परीनशे न (=प्राप्तुं न=न प्राप्यते) । रोरुवत् (=अतिशयेन गर्जनं कुर्वन्) [त्वं] नद्यः (=नदीः) [तथा] वना (=वनानि=उदकानि) अक्रन्दयः "(=अशब्दयः=शब्दयसि) । एवं सति क्षोणीः (=क्षोणः=विशः=जनाः) भियसा (=त्वद्भयेन) कथा (=कथं) न सम् आरत (=न संगच्छेयम्=न संगच्छन्ते ?) ॥

कविद् संमामरूपं प्राणसंकटप्रसङ्गम् उद्दिश्य वचनमिदं सज्यस्य । य इन्द्रः वृषं भित्त्वा सगर्जेन तथा लोकांश्च भयं तुत्वात् समासयता महता मेघजलवर्षणेन तज्जातो नदीर्महदशब्दयत् तेन च इन्द्रः अन्तः समितमिति आविरभावयत् सोऽस्मिन् दाहण-प्रसङ्गेस्माकं प्राणसंकटस्य निवारको भविष्यतीति भावगतम् ॥

सरी लातू पडत नाही; आलीकडच्या कधीस पडत असेल तर ती गोष्ट वेगळी.

'यत्समाप्तीपर्यन्त'='उदृचि' हा अर्थ आधी सायणाचार्यास अनुसरून केला आहे. कवेदांत हा शब्द आगली एक-च मेल आला आहे. (क. १०.७७.७). हेच सायणाचार्यांनी हाच अर्थ केला आहे. हा 'उदृचि' असा जो 'भवि-

ष्यकाळ' या अर्था संस्कृतांत शब्द आहे तो, आणि हा एकच असेल. व्युत्पत्ति पाहू गेलं असतां एकच आहे यांत संशय नाही, तर मग 'ये उदृचीन् देव गोपाः सखायस्ते शिवतमा असास' असा पाठ अर्थासाठी धरून, 'हे ईश, आतां यापुढे जसें देवराक्षित व्हावे तसें देवांनी परमेश्वरी मित्रही होऊ असें वारं वारं

HYMN 54.

To Indra. By Savya (author of the previous hymn). Metre—Jagati, except 6, 8, 9, and 11 where it is Trishtubh.

.....श्वसनस्य मूर्धनि ।
.....रोक्वद्वना ।
.....वैर्हणावता ।
.....कस्तुआ परि ।

अथ न्यायं जयंतीति ।

१. हे मघवा, आम्हांस या दुःखांत, [या] युद्धांत [घाट] न-कोस; तुझ्या बळाचा अंत लागत नाही. [तूं] मोठी गर्जना करीत करीत नद्यांस [आणि] उदकांस भा-जवितोस. [मग] भयानें लोक एकत्र जमल्याशिवाय कसे राहतील ?

1. Do not, O Maghavan, [place] us in this, [in these] battles, [in this] distress. [There is] no end to find of thy strength. Rumbling didst thou make the rivers [and] the waters roar. How [then] should not the people collect together through fear?

वयम् उदकं इत् उत्तरे काले देवगोपाः देवरक्षिताः स्याम तथा देवानां शिवत-माः सुखितमाः सखायोपि स्याम=इत् उत्तरं वयं देवरक्षितास्तथा देवानाम् अ-तिशयेन सुखितमाः सखायो भवाम्) अंसा अर्थ करावा.

वृत्तनियमांसाठी ही ऋचा खाली दा-विल्याप्रमाणें समजावयाची आहे:

य उदक्चि ईन्द्र देवगोपाः ।

सखायैस्ते शिवतमा असाम ।

आं सौम्याम् तुभ्या सुवीराः ।

द्राघिमा आयुः प्रतरं दधानाः ॥

१. हा मंत्र समजण्यास अशी कल्पना केली पाहिजे की, कांहीं युद्धसंकटाचा प्रसंग आला आहे. म्हणून तो दूरव्हावा म्हणून स्वयं कृपि म्हणतो की, 'हे इंद्रा, आम्हांस या संकटांत, या युद्धप्रसंगांत घालू नकोस. अस्मि या संकटाचें निवारण करणें तुला शक्य नाही, कारण की तुजें बळ अनंत आहे. अस्मि अमर आहें. तुज्यापासून अमरपण प्राप्त करून घ्यावें' असें

की त्या वेळीं तूं महावृष्टि केलीस, आणि इतकी मोठी गर्जना केलीस की, सर्व मनुष्ये भिऊन एकमेकाजवळ धांवली आणि एकत्र गोळा झाली.

'मघवा.' हे इंद्राचें नांव आहे, त्याच अक्षरशः अर्थ धनवान् अथवा श्रीमान् असा आहे.

'अंत लागत नाही' = 'अन्तो न घरी पडते.' अक्षरशः अर्थ, 'अंत लागण्याचा

नाहीं, म्हणजे, अंत लागावयाचा नाही
'परीणशे' हे तुमथी 'परीणम्' याचे
चतुर्थ्यंत रूप आहे.

~~असामात्रात्~~ अक्षरशः

अर्थ, 'गाजविता झालास, म्हणजे, जेव्हा
वृत्रवध केला तेव्हा. इंद्र नित्य वृत्रवध
करितो (प्रतिवर्षी मेघगर्जना करून वृ-
ष्टि पाडितो) म्हणून आम्ही सायणांस
अनुसरून वर्तमान काळीं अर्थ केला आहे.

'लोक' = 'क्षोणी' 'क्षोणी' शब्दा-

चा मूळ अर्थ पृथ्वी किंवा लोक असा
आहे, त्यावरून पृथिवीत राहणारे जे
जन म्हणजे मनुष्य ते, असा अर्थ साय-
णांनीं येथें केन्नाप्रमाणें होतो; पण किती-
एक पाश्चात्य विद्वान् येथें 'उदकप्रवाह'
असा अर्थ विनाकारण कल्पितात. 'जन'
हा अर्थ सायणाचार्यांनीं याच मंत्रा-
ने केला आहे असें नाही, दुसऱ्याहि पुष्कळ
मंत्रांत त्याणीं तोच केला आहे. क्र. १०.

२२. ९; १०. १७३. ७; ८. १३/१७
हे मंत्र आणि त्यांजवरील स्पष्टीमाष्य
पाहा. जसा 'लोक' या शब्दाचा अर्थ प्रथ-
म पृथिव्यादि लोक अथवा गोल असा
असतां मागाहून जन अथवा मनुष्ये असा
झाला, तसाच 'क्षोणी' यांचाहि होणें
अगदी स्वाभाविक आहे.

ही ऋचा वंशस्थ वृत्ताला थोड्याच
फेरफारानें बसते-

मा नो ~~अक्षरशः~~ पर्वतं पृत्स्तु अंहसि ।

महि ते अन्तः शवसः परीणशे ।

अक्षरशः नैदिभो रोवद वना ।

त्यांचें वृत्ताची वृत्ति मिळतात; म्हणजे द्वस्वदीर्घाचा विशेष
फेरफार करावा लागत नाही. जसें,

.....पृत्स्तु अंहसि ।

.....शवसः परीणशे ।

.....रोवद वना

.....भियसा समारत ॥

यांत आणि आलीकडील वंशस्थ वृत्तांत
कांहींच भेद नाही. याप्रमाणेंच पुढच्या
ऋचेच्या पादांचे शेवट पाहिले तरी असे-
च जमतात. जसें:-

.....किने शचीवते ।

.....महयज्ञभि द्रुहि ।

.....रोदसी उभे ।

.....वृषभो निकृजते ।

याप्रमाणेंच त्याच्या पुढचाहि मंत्र पाहिला
तरी,

.....शूचिअं वचः ।

.....धृषतो धृषन्मनः ।

.....वईणा कृतः ।

.....वृषभो रथोऽष्टः ।

त्याच्याहि पुढचा (४ था) मंत्र पहाता,

.....सातु कोपयः ।

.....शन्वरं भिक्त ।

.....मन्दिना वृषद ।

.....अश्विं पूतयति ।

.....प्रासीहि (५ था मंत्र).

.....श्वसनस्य मूर्धनि ।

.....रोखवद्वता ।

.....वर्हणावता ।

.....कस्तुआ परि ।

.....असे समजावयाचे की, वेदांत जें 'जगती' वृत्त आहे, त्यांत आणि आलीकडचें 'वंशस्थ' या नांवाचें प्रसिद्ध वृत्त यांत, ह्रस्वदीर्घांचा जो थोडथोडा भेद आढळतो तो पादांच्या शेवटीं शेवटीं अगदीं नाहीसाच होत जातो, आणि पादांच्या आरंभीं आरंभीं विशैष असतो. आलीकडील तरी अभंग, लावणी, कटाव, आणि पोवाडे हीं जीं साधारण लोकांचीं प्रसिद्ध आणि आवडतीं वृत्ते, तीं पाहूं गेल्यास त्यांच्या पादांच्या शेवटीं शेवटीं तीं सरळ म्हणतां येतात, पण

आरंभीं आरंभीं जरा खडबडीत असतात. याचें कारण असें कीं कोणतेंहि वृत्त गातां गातां आरंभींचे शब्द जसे जसे म्हटले तरी येतां नाहीं, वेदांचे अतोमूर चांगला जमला पाहिजे. आपण आयां म्हणूं लागलों म्हणजे पहिल्या पहिल्या शब्दांवरून लौकर लौकर धांवत जातां असे दिसतों, आणि प्रत्येक अर्धांच्या शेवटीं शेवटीं चांगली धाटणी काढून सुरानें म्हणत असतों. आतांच्या वेळीं जशी वेदांची प्रसिद्धि केवळ ब्राह्मणमुखांत आहे तशी पूर्वीं नव्हती; पूर्वीं वेदसूक्तें जिकडे तिकडे प्रेमानें गात असत, त्यामुळे आत जशी अर्भगादिक वृत्तांची स्थिति आहे तशी वेदांतील वृत्तांची पूर्वीं होती असें खूब दिसून येतें.

अर्चां शक्राय शाकिने शचीवते शृण्वन्तमिन्द्रं महयन्नाभिं स्तुहि ।

यो धृष्णुना शवसा रोदसी उभे वृषा वृषत्वा वृषभो न्यञ्जते ॥ २ ॥

अर्चाम् । शक्राय । शाकिने । शचीवते । शृण्वन्तम् । इन्द्रम् । महयन् ।

अभि । स्तुहि ।

यः । धृष्णुना । शवसा । रोदसी इति । उभे इति । वृषा । वृषत्वा ।

वृषभः । निऋञ्जते ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. [हे अध्वर्यो], शाकिने (= शक्तियुक्ताय) शचीवते (= प्रज्ञावते) शक्राय (= प्रबलायेन्द्राय) अर्च (= स्तोत्रं गाय), शृण्वन्तं (= स्तोत्रं सावधानं शृण्वन्तम् इन्द्रं) महयन् (= पूजयन्) [त्वं] [तम्] अभिस्तुहि (= आभिमुख्येन स्तुहि) । य [इन्द्रो] धृष्णुना (= धर्षकेण) शवसा (= बलेन) उभे रोदसी (= द्यावापृथिव्यौ), वृषा (= सेचनसमर्थो = वीर्यवान्) वृषभः (= रुधिरं तरुणो) वृषत्वा (= वृषत्वेन = वीर्येण) [स्त्रियमिव], निऋञ्जते (= न्यङ्करोति = वशीकरोति) ॥

२. शक्तिमान् [आणि] प्रज्ञा-
वान् शक्राल गा. ऐकून घेणाऱ्या
इंद्राला पूजून स्तव. 'जो [इन्द्र]
[आपल्या] प्रखर बळानें, वीर्यवान्
प्रति [आपल्या] वीर्यानें [जे र क-
रितो तसा], द्यु आणि पृथिवी
[या] दोघीसहि जेर करितो.

२. ऋषि आपल्याजवळ असलेल्या
मित्रास, (सायणाचार्याप्रमाणें) अध्वर्यूस,
म्हणतो कीं, 'शक्तिमान् व बुद्धिमान्
असा जो महाप्रबळ इन्द्र, त्याजकारणें स्तात्र
गा; इंद्राकारणें गाणें म्हणजे रानांत
रढल्यासारिखें नाही. तो स्तात्र ऐकून
घेत असतो. तर मोठ्या संमानानें त्याच्या
समोर उभा राहून त्याची स्तुति कर. तो
बळी तर असा आहे कीं, जसा एकादा
वीर्यवान् तरुण पुरुष आपल्या वीर्यानें
एकादे स्त्रियेस जेर करून टाकितो तसा
तो गावापृथ्वी या दोघीसहि आपल्या
अतिप्रखर बळानें जेर करून टाकितो
असतो.' यांतील उपमा ध्यानांत ठेवण्या-
जोगी आहे. जसजसे आपण अतिप्राची-
नकाळचे (कोणत्याहि लोकांचे) ग्रंथ
पाहतो तसतशी इंद्रावान् वीरांची प्रशंसा
अनेकरूपांनीं जिकडे तिकडे केलेली
आढळते. जे गुण उत्तम पुरुषाच्या आंगीं
आहेत अथवा असावेत असें लोक
कमीत तेच अतिशयेंकरून देवांच्या
आंगीं कल्पणें हें अगदी स्वाभाविक आणि
सहज आहे. त्यावरूनच वेदांत इंद्रादि

2. Sing in honour of
mighty [and] wise S'akra,
worshippingly praise the
audient Indra; ~~with his~~
[his] challenging power
overpowers both Earth and
Heaven, [as] a puissant hero
with [his] puissance.

देवांचें वर्णन आलें म्हणजे 'वीर्यवान्',
'उत्तम वीर,' इत्यादि विशेषण लाविले-
लीं आढळतात.

'शक्राला' = 'शक्राय' 'शक्र' याचा
अर्थ 'प्रबळ' असा आहे, आणि तें वि-
शेषण जरी आतां इंद्राचेंच नांव होऊन
गेलें आहे, तरी प्राचीन काळां म्हणजे वे-
दांत इंद्रशिवाय दुसऱ्या देवांसहि 'प्रबळ'
या अर्थी लाविलेलें आढळतें. (अश्वे या
देवसूक्त क्र. २. ३२. ३ आणि १०. २४.
४ अंत आणि क्र. १. १६६. १ यांत मरु-
तांस लाविलेलें आहे.) तथापि बहुतक-
रून इंद्रासच लाविलेलें आहे, त्यावरून
वेदोत्तर संस्कृतांत 'शक्र' हें इंद्राचें नांव
होऊन राहिलें आहे.

'गा' = 'अर्च'. 'अर्च' धातूचे 'पू-
जणें,' आणि 'गाणें' असे दोनी अर्थ
होतात. येथें आम्हांस योग्य वाटल्यावरून
आम्हां शिवटचा अर्थ घेतला आहे. 'गाणें'
असा अर्थ असला म्हणजे ज्याच्या क-
रितां गावयाचें तो चतुर्थ्यन्त असतो.
क्र. ५. ५२. १; ८. ४९. १; ८. ६२.
८; आणि ६. ४५. ४ हे मंत्र आणि
त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

अर्चं दिवे बृहते शृण्वं । वचः स्वक्षत्रं यस्य धृषतो धृषन्मनः ।
 बृहच्छ्रवा असुरो बर्हणा कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि सः ॥ ३ ॥
 अर्चं दिवे बृहते । शृण्वम् । वचः । स्वक्षत्रम् । यस्य । धृषतः ।
 धृषत् । मनः ।
 बृहत्श्रवाः । असुरः । बर्हणा । कृतः । पुरः । हरिभ्याम् । वृषभः ।
 रथः । हि । सः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. [हे स्तोतः], दिवे (= गुरुपत्वाद् देदीप्यमानाय) बृहते (= गुरुपत्वान्महत)
 [इन्द्राय] शृण्वं (= सुतकरं) वचः (= स्तोत्रम्) अर्चं (= गाय) । यस्य धृषतः (= धै-
 र्ययुक्तस्य) [इन्द्रस्य] धृषद् (= धैर्ययुक्तं) मनः (= स्वक्षत्रं) (= स्वभूतबलवद्)
 [अस्ति] । बृहच्छ्रवाः (= महाकीर्तिः) असुरः (= माणवान्) बर्हणा (= शत्रूणां निव-
 र्हयिता = नाशयिता) हरिभ्याम् (= अश्वभ्यां) पुरः कृतः (= पूजितः) वृषभः (= वीर्य-
 वान्) स रथो हि (= रथो वर्तते खलु) ॥

अस्यामृचि 'कृतः पुरो हरिभ्यां वृषभो रथो हि सः' इत्येतद्वाक्यं नितरां
 दुर्बोधं स्थितस्य गतिचिन्तनमिति न्यायेन अस्माभिः सायणानुसारेणैव व्याख्यातम् ।
 तथापि हरिभ्यां पुरः कृतः इत्यस्या रथो हि सः इत्यस्यार्थे च गरीयानेव संशयः ॥
 बर्हणापदं तु क्राणोति वत्प्रथमान्तम् ॥

'ऐकून वेणाया' = 'शृण्वं तम्.' इ-
 णजे इन्द्र दिसत नाही आहे. यावरून
 तो उपासकांचे स्तोत्र ऐकून घेऊं शकत
 नाही असें समजून नये, तो तें कोटून
 झालें तरी आणि अदृश्य असला तरी
 ऐकू शकतो असें तात्पर्य.

'वीर्यवान् पति [आपत्या] वीर्या-
 नें जेर करितो तसा]' = 'वृषा वृषत्वा
 वृषय [इव].' 'वृषभ' याचा येथें अर्थ 'त-
 रून पति' असा आहे. क्र. ८. ६४.

० आणि १०. १०. १० यांजवरील साय-

णभाष्य पहा. 'वृषा' शब्दाचा 'वीर्य-
 वान्' (= 'सेतु' समर्थः 'रतः सेचनसमर्थः)
 हा अर्थ तर ऋग्वेदांत सायणाचार्यानी
 पुष्कळ ठिकाणी घेतलेला आहे.

'गावापृथिवी [या] दोषीसहि' =
 'रोदसी उभे.' 'रोदसी' हा शब्द सं-
 स्क्रुतांत खोलिंगी आहे. त्यावरून आणि
 दिलेल्या उपमेवरून, 'दोषी क्षियात्स-
 रिरुया ज्या गावापृथिवी त्यास' असा
 कवीच्या मनातील अर्थ आहे.

'जेर करितो' = 'निकडते.' आधी
 केलेला अर्थास प्रमाण आहे असाभिप्राय

३. दीप्तिमान् महान् इंद्राला
मुखकारक स्तोत्र गा; ज्या धैर्यवान्
[इंद्रा] चै धैर्ययुक्त बल स्वशक्तिसं-
पन्न [होय]. कारण कीं तो महा-
कीर्ति, प्राणमय [आणि] शत्रुघा-
तक [होय], [आणि] वीर्यवान्
[आणि] अश्वानां वृजित असा रथ
[होय].

3. Sing a delightful
hymn to the effulgent [and]
great [and] brave Indra,
whose brave mind [is]
possessed of self-existent
power. For of vast renown,
full of life, a destroyer of
enemies, he, a hero, [is] a
chariot worshipped by his
pair of horses.

क्र. ८. १०. ४; १०. १४२. २;
आणि १. १४३. ५. हे मंत्र आणि त्या;
जवरील सायणभाष्य पहा. सायणाचार्य

प्रस्तुतस्थळीं 'प्रदीपयति' (अलंकृत
करितो अथवा स्वाधीन करून घेतो?)
या शब्दाने अर्थ करितात.

३. या मंत्राच्या उत्तरार्धाचा अर्थ फार-
च दुर्बोध आहे. निर्वाहासाठी आम्ही
(सायणांस अनुसरूनच) शब्दशः त्याचा
अर्थ केला आहे. परंतु त्याचें तात्पर्य
काय आहे तें खात्रीपूर्वक सांगवत नाही.
पूर्वार्धाचा भावार्थ असा आहे कीं, 'ज्या
भयरहित इंद्राचें मन स्वतःसिद्ध बलानें
परिपूर्ण असून भयरहित होय, त्या इंद्रा-
प्रीत्यर्थ, हे मित्र हो, तुम्ही आनंदकारक
स्तोत्र गा.' उत्तरार्धातील सर्वच शब्द क-
ठिण आहेत असें नाही, परंतु 'शत्रुघा-
तक' ('वर्हणा') आणि 'अश्वानां
वृजिलेख रथ होय' ('पुरः कृतः हरिभ्यां
रथो हि सः') इतके शब्द दुर्बोध आहेत.
'वर्हणा' याचा अर्थ 'शत्रुघातक', म्हणजे
शत्रुघ्न नाश करणारा असा सायणाचार्य
करितात. आणि तसा अर्थ संभवतो. १.
५० मं ३. राजवरील आमची टीप पहा.
'वर्हणा' (म्हणजे मारणें) या शब्दा-

लिंगी शब्दाची 'वर्हणया' याच्या ऐव-
जीं एकवचनी तृतीया आहे असें किती-
एक विनाकारण कल्पितात. आतां इंद्र
हा रथ होय असें म्हणण्याचा भावार्थ
काय आहे तो तर अगदी समजत
नाहीं.

'दीप्तिमान्' = 'दिवे.' अक्षरशः अर्थ
जरी ('श' शब्द विशेषण नसल्यामुळे)
दीप्तिमान् असा होणें कठीण आहे, तरी
पर्यवसानां, तोच अर्थ आहे यांत शंका
नाहीं. 'श्लोक' जो इंद्र 'असें म्हणें
आणि 'श्लोकाप्रमाणें दीप्तिमान् असा
जो इंद्र' असें म्हणें त्यांत अर्थ एकच
आहे. या स्थळीं इंद्राला गुरूपत्त्व मानिलें
आहे हें मात्र लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे.

'मुखकारक' = 'शुभम्.' हा साय-
णांस अनुसरून आम्ही केलेला अर्थ योग्य
दिसतो. क्र. ६. १०. २; ३. ७. ६;
१. ५२. १; ३. ५४. १; ७. २५. ५;

त्वं दिवो बृहतः सानु कोपयो वृत् त्वना धृषता शम्बरं भिनत् ।
 यन्मायिनो वृन्दिनो मन्दिना धृषच्छितां गर्भस्तिमशानि पृतन्यसि ॥४
 त्वम् । दिवः । बृहतः । सानु । कोपयः । अवे । त्वना । धृषता । शम्ब-
 रम् । भिनत् ।
 यत् । मायिनः । वृन्दिनः । मन्दिना । धृषत् । शिताम् । गर्भस्तिम् ।
 अशानिम् । पृतन्यसि ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [रे इन्द्र], यत् (=यदा) [त्वं] वृन्दिनः (=वृन्दिनः=समूहीभूतान्) मायि-
 नः (=मायाविनः) [असुरान्] [जेतुं] मन्दिना (=हर्षवता) सोमेन (=सोमपानेन
 जाते हर्षे) धृषत् (=धृषता मनसा धैर्येण) शितां (=तीक्ष्णां) गर्भं स्तिमः (=हस्ते गृही-
 ताम्) अशानि (=वज्रं) पृतन्यसि (=अपृतन्यः=तान् प्रति प्रेरितवानसि), [तदा]
 त्वं बृहतो दिवः (=महतो शूलोक्तस्य) सानु (=उपरिप्रदेशम्) [अ] कोपयः (=अ-
 कम्पयः) [तथा] धृषता (=धर्षणयुक्तेन मनसा=धैर्येण) शम्बरम् (=एतन्नामकमसुरम्)
 अवे त्वना (=अवैव) भिनत् (=अभिनत्=भिन्नवानसि=भित्त्वा अपास्तवानसि) ॥

इदमुक्तं भवति । अने रुमायाज्यनुचरयुक्तः शम्बरः इन्द्रेण सह युद्धायाजगाम । तदा
 हस्तग्रहणोचितं तीक्ष्णं वज्रं ग्रहीत्वा सोमपानेन जातहर्ष इन्द्रो धैर्ययुक्तमनाः सन्,
 शम्बरेण सह युद्धं कृत्वा तं जघान । तस्मिन्समये महान् शूलोकोपि इन्द्रभियसा
 चकम्प इति ॥

अत्र वृन्दिनः इत्येतच्छब्दस्य प्रयोगान्तरबाहुल्याभावाद् अर्थनिर्णये संशयो वर्तते ॥

१०. १२०. ८; १०. ३१. ३ हे मंत्र पाहा.
 कितीएक पाश्चिमात्य विद्वन् 'शूयम्'
 याचा 'मोक्षानें म्हटले' अथवा 'उच्चा-
 रिलेले' असा जो अर्थ करितात तो निरा-
 धार आहे असें आम्हांस वाटतें.

'स्वशक्तिसंपन्न' = 'स्वक्षत्रम्.' म्ह-
 णजे, ज्याला दुसऱ्यानें उक्तेजन दिल्याव-
 रून धैर्य आलेलें असतें असें नव्हे, तर
 'ज्याला स्वाभाविकच बळ आहे' असा
 अर्थ. 'स्वभावान्' असें म्हटलें असतें

तर हाच अर्थ झाला असता.

'प्राणमय' = 'असुरः'. म्हणजे मूर्तांसा-
 रिता मृन्मय, पाषाणमय अथवा धातुम-
 य नव्हे, तर केवळ आत्ममय, म्हणजे
 अविनाशी जो आत्मा तन्मय असा अर्थ.
 'असुर' शब्दाचा आलीकडील संस्कृ-
 तांत दैत्य असा अर्थ होतो तो वैदिक
 संस्कृतांत होत नाही. वेदांत 'असुर'
 शब्द देवांस लाविला आहे. सू. २४ मं.
 १४ याजवर दिलेली टीप पाहा.

४. [हे ह्यं], [तूं] जेव्हां आपल्या हातांत तीक्ष्ण वज्र घेऊन [त्या] एकत्र जमलेल्या कपटी [असुरां] बरोबर सोमाच्या भरांत शौर्याने युद्ध करिता झालास, [तेव्हां] तूं महान् दुलोकाचें शिखर हालविता झालास, [आणि] शौर्याने शंबराला छेदून खाली ढकलून देता झालास.

4. Thou didst shake the ridge of great heaven [and] bravely didst strike down S'ambara, when in the exhilaration of the Soma [thou] didst bravely brandish the sharp handy thunderbolt [against] [those] collected intriguers (the demons).

४. या ऋचेचा भावार्थ असा आहे कीं ' शंबर आणि त्याचे मायावी म्हणजे कपटविद्यायुक्त अनुचर इंद्राबरोबर लढावयास आले. तेव्हां इंद्राला सोम पिऊन हर्ष झालाच होता, म्हणून नेहमीं हातांत ध्यावयाचें अतितीक्ष्ण वज्र हातांत घेऊन मोठ्या धैर्याने शंबरास मारून दुलोकांतून खाली फेकून दिलें. तेव्हां शंबरास मारण्याच्या वेळीं इंद्रानें जें आपलें बळ प्रगट केलें तें ऐकून महान् दुलोकहि भयभीत होऊन कांपू लागला, तें ऐकून त्याचें शिखर हालू लागलें'.

' तूं जेव्हां आपल्या हातांत तीक्ष्ण वज्र घेऊन [त्या] एकत्र जमलेल्या कपटी असुरांबरोबर युद्ध करिता झालास ' =

' यत् मायिनः वन्दिनः शिता गमस्तिम् अशानि पृतन्यसि.' अक्षरशः अर्थ ' हातांत घेतलेलें तीक्ष्ण वज्र जेव्हां तूं एकत्र जमलेल्या कपटी [असुरां] प्रत प्रेरितोस. ' यंत इतकें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं ' पृतन्यसि ' हा भूतार्थी वर्तमान आहे, आणि द्विकर्मक आहे.

' एकत्र जमलेल्या ' = ' वन्दिनः ' या अर्थाविषयी थोडा संदेह आहे. आम्हीं केलेला अर्थ सायणांनी दिलेल्या दोन अर्थपैकी एक आहे. ते तरी निश्चयानें अर्थ कित्ति नाहीत.

' शंबर ' याजबद्दल सू. ५१ मं. ६ याजवरील टीका पाहा.

नि यद्वृणक्षि श्वसनस्य मूर्धनि शुष्णस्य चिद् ब्रन्दिनो रोहवद्वना ।
 प्राचीनेन मनसा बर्हणावता यदद्या चित्कृणवः कस्त्वा परि ॥ ५ ॥ १७
 नि । यत् । वृणक्षि । श्वसनस्य । मूर्धनि । शुष्णस्य । चिद् । ब्रन्दिनः ।
 रोहवत् । वना ।
 प्राचीनेन । मनसा । बर्हणाऽवता । यत् । अद्य । चित् । कृणवः । कः ।
 त्वा । परि ॥ ५ ॥ १७ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, यद् (=यस्मात्) [त्वं] रोहवत् (=मधिरतिशयेन गर्जयन् श्वसनस्य
 (=श्वसनेन सुवृतः) । ब्रन्दिनः (=वृन्दिनः-अनुचरसमूहयुक्तस्य) शुष्णस्य चित्
 (=अपां शोषकस्य=एतद्रूपस्य असुरस्यापि) मूर्धनि (=शिरसि) वना (=वनानि=
 उदकानि मेघोदकानि) नि वृणक्षि (=आवर्जयसि), [तथा] यद् (=यस्मात्)
 [त्वं] प्राचीनेन (=अपराध्यतेन) बर्हणावता (=शत्रुहनेच्छायुक्तेन) मनसा अद्य
 चित् (=अधुनापि) [तथैव] कृणवः (=कर्तुं शक्नोषि) [तस्मात्] त्वा परि
 (=त्वां परि=तवोपरि) को [भवति]?

इदमुक्तं भवति । इन्द्रः पुरा अप्शोषणरूपस्य असुरस्य शुष्णनामकस्य मूर्धानं तदुप-
 रि मेघोदकानां वृष्टिं कृत्वा बिभेदेति कषिवचनेषु प्रसिद्धिः । तथैव तन्मूर्धच्छेदनम्
 अधुनापि यदि कामयेत तत्कर्तुं शक्नोति । एवं सति कोस्ति नाम इन्द्रादपि गरी-
 यान्? न कोपीत्यर्थः ॥

५. ज्यापेक्षं [त्वं] ज्ञपाच्यानें
वाहणाच्या [आणि] शोषून टाक-
णाच्याहि सानुयायी, [असुरा]च्या
माथ्यावर मोठी गर्जना करीत क-
रीत मेघोदकें फोडिता झालास,
[आणि] ज्यापेक्षां [तसेंच] उ-
त्साही [आणि] शत्रुघातक मनानें
अजूनहि करूं शकतोस, [त्यापेक्षां]
[हे इंद्र], तुझ्यावर श्रेष्ठ कोण
[आहे] ?

5. Since thou didst roar-
ingly cut down the [heaven-
ly] waters on the head of even
the [demon] that blows
violently [and] that causes
drought, [and] since [thou]
couldst do this even now
with a forward mind desir-
ous of destroying the enemy,
who [is there] able to do more?

५. याज्ञा भावार्थ असा आहे कीं,
'शुष्ण या असुरानें सोसाटा वारा सो-
डून सर्व पाणी शोषून नेलें आणि तो
त्यांस जमिनीवर पडूं देईना, तेणेंकरून
लोकांस फार उपद्रव होऊ लागला. मग
इंद्र त्याजबरोबर युद्ध करीत असतां शुष्ण
आपलें सर्व सैन्य घेऊन त्याजबरोबर
युद्धास आला; तेव्हां जमिनीवरून शो-
षण करून नेलेलीं आणि अंतरिक्षांत
मेघरूपी गुहांमध्ये लपवून ठेविलेलीं जी
उदकें तीं त्या गुहा फोडून इंद्रानें खालीं
सोडिलीं, आणि शुष्णाला त्यांत बुडवून-
च जणुं मारिलें. हा जो इंद्रानें पराक्रम
केला तो आजहि त्याच्यानें पुनः करवेल
(आणि हें खरेंच आहे, कारण कीं पा-
हिजे तेव्हां मेघवृष्टि करण्याची शक्ति
इंद्राला आहेच). तर असा जो इंद्र त्या
हून दुसरा कोणी श्रेष्ठ नाही.'

'शुष्ण' सू. ११. मं. ७ सू. ५३

मं. १२ आणि ५१. ११ हे मंत्र आणि
त्यांजवरील आमच्या टीपा पाहा. प्रस्तुत-
च्या मंत्रावरून शुष्ण म्हणजे उदकें शो-
षून नेणारा आणि सोसाटा वारा सोडून
त्यांची वृष्टि न होऊ देणारा असा जो
रूपकसिद्ध असुर तो होय, असें उघड
होतें.

'सानुयायी' = 'वन्दिनः'. या श-
ब्दाच्या अर्थाविषयी संशय आहे म्हणून
पूर्वीच्या मंत्रांत सांगितलेंच आहे.

'मोठा' गर्जना करीत करीत = 'रो-
खवत्'. ही गर्जना म्हणजे मेघगर्जनाच होय
असें सायणाचार्य म्हणतात तें निर्विवाद
दिसतें. 'रोखवत्' हें व्याकरणदृष्ट्या
क्रियाविशेषण समजावें.

'उत्साही आणि शत्रुघातक मनानें'
= 'प्राचीनेन बर्हणावता मनसा.' म्हणजे
शत्रूचा नाश करण्याविषयी ज्याला उ-
त्साह आणि आवेश आहे अशा मनानें.

त्वमाविथ नर्यं तुर्वशं यदुं त्वं तुर्वीति वय्यं शतक्रतो॥

त्वं रथमेतशं कृत्व्ये धने त्वं पुरो नवतिं दम्भयो नव ॥ ६ ॥

त्वम् । आविथ । नर्यम् । तुर्वशम् । यदुम् । त्वम् । तुर्वीतिम् । वय्यम् ।

शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

त्वम् । रथम् । एतशम् । कृत्व्ये । धने । त्वम् । पुरः । नवतिम् ।

दम्भयः । नव ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. [हे इन्द्र, त्वं नर्यं [तथा] तुर्वशं यदुं [च] आविथ (=ररक्षिष्य) । हे शतक्रतो (=ऋषयः इन्द्र), त्वं तुर्वीति [तेषां] वय्यम् [आविष्य] । त्वं धने (=धनार्थं युद्धे) कृत्व्ये (=कर्तव्ये) [सति] रथम् एतशं [च] [आविष्य] । त्वं [शम्बरस्य] नवतिं नव (=नवोत्तरनवतिसंख्याकाः) पुरः (=नगराणि) [अ]-दम्भयः (=व्यनोदयः) ॥

अत्र नर्यं तुर्वशं यदुं तुर्वीतिवैय्यरथेतशाः केचिद् इन्द्रेण रक्षिताः पुरुषाः । तुर्वीतिवैय्ययीभिन्नत्वम् ऋ. १. ३. १२, ४. १९. ६ इत्यत्र सायणाचार्यैरेव प्रतिपादितम् ॥

६. हे शतप्रज्ञ [इंद्रा], त्वं न-
र्याला, [त्वं] तुर्वशाळा, [त्वं] यदू-
ला, त्वं तुर्वीतीला [आणि] वय्या-
ला रक्षिता शालास. त्वं युद्ध कर-
ण्याचा प्रसंग आला तेव्हां रथाला
[आणि] एतशाला [रक्षिता शाला-
स]. त्वं नव्याण्णव नगरें विध्वंसून
टाकिता शालास.

६. या मंत्राचा अर्थ उघडच आहे.
यांत इंद्रानें पूर्वी कोणकोणत्या उपासै-
कांचें रक्षण केलें तें सांगितलें आहे.

‘नर्य’ हा कोण होता अथवा त्याचा
इतिहास काय आहे तें ऋग्वेदांत सांगि-
तलेलें नाहीं. आणि हें नांव आणखी ए-
कच वेळ ऋक्संहितेंत (ऋ. १. ११२.
९. यांत) आलें आहे आणि त्यांत ‘नर्या-
ला’ अशी देवांनीं रक्षिलें असें सांगि-
तलें आहे.

‘तुर्वश.’ सू. ३६, मं. १८ याजवर
दिलेली टीप पहा.

‘यदू.’ याविषयीहि सू. ३६ मं. १८
याजवरील टीप पहा.

‘तुर्वीति.’ याविषयीहि सू. ३६ मं.
१८ याजवरील टीप पहा.

‘वय्या.’ ऋ. २. १३. १२ आणि
४. १९. ६ यांत वय्यासाठीं इंद्रानें पू-
थिवी उदक आणि अन्न यांहीं करून
समृद्ध केली असें सांगितलें आहे. या-
शिवाय ‘वय्य’ हा कोण आणि कोठला
होता आणि त्याचा इतिहास काय होता

6. Thou protectedst
Narya, Turvas'a, [and]
Yadu. Thou protectedst, O
[Indra] of hundred wis-
doms, Turviti [and] Vayya.
Thou protectedst Ratha
[and] Etas'a at the time
of battle. Thou brakest the
ninty-nine fortresses.

तें ठाऊक नाहीं. प्रस्तुत स्थळीं सायणा-
चार्य ‘वय्य’ म्हणजे ‘नय्यकुळांत ज-
न्मलेला’ असा विशेषणी अर्थ करून
तुर्वीतीकडेस घेतात. परंतु आम्हीं आतां-
च सांगितलेल्या दोनहि मंत्रांत तुर्वीति
आणि वय्य हे एक नव्हेत, वेगवेगळे
होत असें सायणाचार्यांच्याच भाष्यावरून
समजतें.

‘रथ.’ हें सायणाचार्यास अनुसरून
आम्हीं विशेषनाम घेतलें आहे. परंतु तो
कोण होता याविषयीं कांहीं कथा ठाऊक
नाहीं. आणि ‘रथ’ हें विशेषनाम वे-
दांत प्रसिद्ध दिसत नाहीं. तरीहि येथें
विशेषनाम करणें हाच आम्हांस उच्च-
पक्ष दिसतो.

‘इतश.’ हा कोण होता त्याविषयीं
कांहीं ठाऊक नाहीं.

‘नव्याण्णव नगरें’=‘पुरः नवति नव.’
हीं नऊ शंकराचीं होत असें आचार्य
म्हणतात. नव्याण्णव म्हणजे शब्दशः
अर्थ समजावयाचा नाहीं असें आम्हांस
वाटतें. ऋग्वेदांत नव्याण्णव नगरें कोठि-

स या राजा सत्यतिः शूशुवज्जनो रातहव्यः प्रति यः शासमिन्वति ।
 उक्था वा यो अभिगृणाति राधसा दानुरस्मा उपरा पिन्वते दिवः ॥ ७
 सः । घ । राजा । सत्पतिः । शूशुवत् । जनः । रातहव्यः । प्रति ।
 यः । शासम् । इन्वति ।
 उक्था । वा । यः । अभिगृणाति । राधसा । दानुः । अस्मै । उपरा ।
 पिन्वते । दिवः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. यो जनो रातहव्यः (=दक्षहविष्कः) [सन्], शासम् (=इन्द्रस्य अनुशासनं) प्रति इन्वति (=व्याप्नोति=स्वीकरोति) स सत्पतिः (=सतां पालकः) [एता-
 दृशो] राजा [भूत्वा] शूशुवत् घ (=आत्मानं वर्धयत्येव), वा (=अपि च) यो
 [जनो] राधसा (=हविलक्षणेनाज्ञेन सह=हविलक्षणाजम् अर्पयित्वा) उक्था
 (=उक्थानि=स्तोत्राणि) अभिगृणाति (=अभिमुखो भूत्वा गायति) अस्मै (=तस्मै
 जनाय) उपरा दानुः (=मेघरूपा वृष्टिः) दिवः (=गुलोकसकाशात्) पिन्वते (=व-
 र्धते=पीना सती वर्षति.) ॥

इदमुक्तं भवति । यो जनो दक्षहविष्कः सन् तथा दक्षराधाः सन् इन्द्रस्य शास-
 नं पालयति तथा तस्य स्तुतीर्गायति न निःसंशयं सत्पती राजा भूत्वा वर्धते तदर्थं
 च दिव्या मेघोदकवृष्टिं वृष्टुं यथा तथा पततीति ॥

न्याविषयीं पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें
 आहे. क्र. २. १९. ६ यांत हंद्रानं शं-
 बराचीं ९२ नगरें फोडिल्लीं असें सांगि-
 तलें आहे. (नवति च नव इन्द्रः पुरः वि
 ऐरयत् शम्बरस्य); क्र. ७. १९. ५
 यांत 'हे इन्द्रा, जेव्हां तूं तीं नव्याण्ण-
 व नगरें एकदम फोडून टाकिता झालास'
 (तानि नव यत् पुरो नवति च स्रगः);
 क्र. ७. ९९. ५ यांत, 'हे इन्द्र आणि
 विष्णू हो, तुम्ही शंबराचीं नव्याण्णव ब-
 लकट नगरें विध्वंसून टाकिते झालां'

(इन्द्राविष्णू द्विहिताः शम्बरस्य नव पुरो
 नवति च धधिष्टम्); क्र. ८. १३. २
 यांत 'जो वृत्रघ्न इन्द्र आपल्या बाहुबळा-
 ने नव्याण्णव नगरें फोडून टाकिते झाला
 आणि वृत्ररूप अहोस मारिते झाला'
 (नव यो नवति पुरो विभेद बाहुजसा,
 अहिं च वृत्रहावधीत्) असें सांगितलें
 आहे, आणि क्र. १. १३०. ७ यांत 'हे
 इन्द्रा, तूं मानवाकरितां नव्वद नगरें
 विध्वंसिते झालास' (=भिन्ना सुपो
 नवतिम् इन्द्र पूरवे); क्र. ३. १२. ३

७. तो मनुष्य निःसंशय स-
ज्जनपालक राजा [होऊन] उत्क-
र्षाप्रत पावतो, [कीं] जो [इंद्राला]
हवि अर्पण करून [त्याची] आज्ञा
पाळितो; अथवा जो [हविरूप]
अन्न देऊन स्तोत्रें गातो त्यासाठीं
पोषणयुक्त मेघवृष्टि स्वर्गाहून प-
डत असते.

7. That man who, hav-
ing offered oblations [to
Indra], promotes [his] or-
dinance, shall indeed pros-
per [as] a king [and] pro-
tector of the good; or he
who, offering the sacrificial
food, sings prayers unto
[him],—to him the rainy
stream shall richly flow.

यांत ' हे इंद्राग्नी, तुम्ही दासांचीं म्हणजे
अनार्य शत्रूंचीं नव्वद नगरें हालवून
देते झालां ' (= इंद्राग्नी नर्वाते पुरो दा-
सपत्नीः अभूनुतम्) असें सांगितलें आहे.
आणि कोठकोठें शंभर नगरें फोडिलीं
असेंहि सांगितलें आहे; उदाहरणार्थ
ऋ. १. ५. ३. ८ यांत वंग्रदाचीं शंभर
नगरें इंद्रानें फोडिलीं असें आहे. ऋ.
४. ३०. २ यांत ' इंद्रानें देवभक्त दि-
वोदासाकरितां शंबराचीं पाषाणमय शं-
भर नगरें फोडून फेकून दिलीं ' (शत-
म् अश्मन्मयीनां पुराम् इंद्रो व्यासत्
दिवोदासाय दाशुषे) असें म्हटलें आहे.
या सर्वांचा विचार करितां, नव्वद अथवा
नव्याणव अथवा शंभर म्हणजे असंख्य
इतकाच अर्थ घ्यावयाचा असें दिसते.

पूर्वीं सू. ३२. मं. १४ यांत इंद्र नव्या-
णव नद्यांपलीकडे गेलु असें सांगितलें
आहे तें व त्याजवरील टीप पहा. या
सर्व स्थळां अपरिमिताथी परिमितवच-
न आहे असें समजलें पाहिजे.

'विध्वंसिता झालास.' नगरें विध्वंसि-
ता झालास म्हणजे ज्या किंब्र्यांत शंबरा-
सुर आश्रय करून राहिला ते फोडून
टाकिता झालास. शंबरादिकांनीं पृथ्वी-
वरोलें सर्व पाणी शोषून घेऊन आका-
शांत मेघरूप किंब्र्यांत ठेवून आपणहि
त्यांतच राहिले. तेव्हां इंद्रानें ते किळे फो-
डिले. म्हणजे, मोठी मेघगर्जना करून
मेघोदकांची वृष्टि करून नयें. तुर्वश इ-
त्यादिक जे देवभक्तां त्यांस सुख दिलें
इतकाच पर्यवसित अर्थ आहे.

७. भावार्थः—जो कोणी मनुष्य इं-
द्राला हवि अर्पण करीत असतो आणि
त्याची आज्ञा पाळित असतो, आणि हवि
अर्पण करून त्याजवरोबर इंद्राचीं स्तोत्रें
गाव असतो, तो निःसंशय राजा होतो

आणि सज्जनत्वाचा पालक होतो, आणि
त्याचा उत्कर्ष होतो, आणि त्याच्या हि-
तार्थ गुलोकाहून मेघवृष्टि मोठमोठी
होऊन पडत असते.

'सज्जनपालक' = 'सत्पतिः.' हा

असमं क्षत्रमसमा मनीषा प्र सोमपा अपसा सन्तु नेमै ।

ये ते इन्द्र ददुषो वर्धयन्ति महि क्षत्रं स्थविरं वृण्यं च ॥ ८ ॥

असमम् । क्षत्रम् । असमा । मनीषा । प्र । सोमपाः । अपसा । सन्तु । नेमै ।

ये । ते । इन्द्र । ददुषः । वर्धयन्ति । महि । क्षत्रम् । स्थविरम् । वृण्यम् । च ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. [इन्द्रस्य] क्षत्रं (=बलम्) असमम् (=अनुपमम्) । [तस्य] मनीषा (=बुद्धिः) असमा (=अनुपमा) [भवति] । नेमै (=एते) सोमपाः (=सोमस्य पातारो) [यजमाना] अपसा (=स्वकर्मणा) प्र सन्तु (=प्रवृद्धा भवन्तु) । ये [सोमपाः] हे इन्द्र, ददुषः (=दन्वतः=अभीष्टदानस्य दातुः) ते (=तव) महि क्षत्रं (=महद् बलं) स्थविरं वृण्यं च (=स्थूलं वीर्यप्रवृद्धं पुंस्त्वं च) वर्धयन्ति (=प्रवृद्धं कुर्वन्ति) ॥

अर्थ आम्ही सायणानुसारें केला आहे तो योग्य वाटतो. सू. ५.३ मं. ६ याजवरील टीप पहा.

‘निःसंशय उत्कर्षार्थं पावतो’ = ‘गूशुवत् घ.’ ‘गूशुवत्’ हें आम्ही लेंद्वचें रूप आहे असं समजून भाषांतर केलें आहे. अक्षरशः अत्र उत्कर्षार्थं पावेलच’ अथवा ‘पावुं शक्येल’.

‘आज्ञा पाळितो’ = ‘शासं प्रति ब्रूवति.’ म्हणजे यज्ञ करितो आणि तेणेंकरून सन्माननिं चालतो, इंद्राची आज्ञा मोडीत नाही.

‘आसाठीं पेशणयुक्त मेघवृष्टि स्वर्गाहून पडत असते’ = ‘दातुः अस्मै उपरा पिब्यते दिवः.’ ‘दातुः’ म्हणजे ‘वृष्टि’

असा अर्थ होतो याविषयीं क्र. १०. ४३. ७ हा मंत्र आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा. ‘उपरा दातुः’ म्हणजे ‘मेघवृष्टि’ असा भावार्थ आहे. ‘उपरा’ हें येथें ‘दातु’ या स्त्रीलिंगी शब्दाचें विशेषण आहे. ‘उपर’ म्हणजे मेघ असा अर्थ यास्कांनीं केलाच आहे. क्र. १०. २७. २०; ५. ४४. २; १०. २७. २३; १. १६७. ३ हे मंत्र आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा. ‘उपर’ शब्दाचा मेघ असा अर्थ कसा होतो तें सांगवत नाही, तरी मेघ हा अर्थ होतो यांत संशय दिसत नाही. प्रस्तुत स्थळीं ‘मेघसंबन्धी’ अशा अर्थाचें विशेषण आहे. ‘पिब्यते’ म्हणजे ‘वृष्टिगत होते’

८. [इंद्राचें] बळ अनुपम [हो-
य], [त्याची] प्रज्ञा अनुपम [होय].
[तर हे इंद्रा], हे सोमपान कर-
णारे [जन] [आपल्या] कर्मानें उ-
त्कर्षाप्रत पावोत; कारण की हे इं-
द्रा, ते तुज उदाराचें महाबळ आणि
स्थिर पुंस्त्व वाढवीत असतात.

8. Unequalled [is Indra's]
power, unequalled [is his]
wisdom. May these Soma-
drinking worshippers be
prosperous through [their]
work; for they [through
their hymns] glorify, O
Indra, the great might and
the vast puissance of thee
the liberal.

‘पान होते,’ ‘पुष्ट होते,’ म्हणजे मेघवृष्टि
विपुळ पडते. मोठी होणें आणि पुष्ट होणें
किंवा पुष्ट होतानांत वाहणें अशा अर्था-
विषयीं क्र. ७. ३४. ३; ८. ५०. ८;

६. ५०. ४; ६. २३. ६; आणि ८.
१२. ५. हे मंत्र आणि त्यांजवरील
भाष्य पहा.

८. भावार्थ:—‘इंद्राचें बळ आणि ज्ञा-
हानपण हीं अद्वितीय आहेत. यास्तव इं-
द्राची सेवा करणारे जे हे आम्ही त्यांचा
उत्कर्ष होओ. कारण की हे इंद्रा, आ-
म्हांस इच्छिलें देणारा जो तू, त्याचें मोठें
बळ आणि अचल वीर्य हीं आम्ही आप-
ल्या सूक्तांच्या योगानें वाढवीत असतो.’

‘हे सोमपान करणारे जन’—‘नेमे
सोमपाः’. हा अर्थ सायणांस अनुसरून
आम्ही केला आहे. ‘नेमे’ याचा अर्थ
‘दुसरे,’ ‘हे नव्हेत’ असा बहुवच-
न होतो. (क्र. ८. २४. ४ आणि ८.
२४. ५ हे मंत्र आणि त्यांजवरील साय-
णभाष्य पहा.) परंतु ह्या मंत्रांत सायणां-
नीच केलेला अर्थ योग्य दिसतो. अथवा
‘सकळ सोमपान करणारे [जन], असा
अर्थ केल्यास चांगला संभवतो.

‘[आपल्या] कर्मानें’—‘अपसा.’ म्ह-
णजे देवयजनादि जें शुभकर्म तेणें करून
असा अर्थ आहे.

‘कारण की...ते’—‘ये.’ अक्षरशः
अर्थ ‘जि’ इतकाच आहे. पण यच्छब्दाचा
केव्हां केव्हां असा अर्थ करावा लागतो
हें पूर्वी पुष्कळ वेळ सांगितलेंच आहे.

‘वाढवितात’—‘वर्धयन्ति.’ स्तोत्रानें
देवाचें बळ वाढवा वीर्य वाढतें असें वे-
दांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलेंच अथवा
जाणविलेंच आढळतें. त्याचें तात्पर्य असें
दिसतें की, स्तोत्र म्हणून प्रार्थना केल्यानें
प्रार्थित देवाच्या आंगीं आवेश येऊन त-
ज्जन्य बळ उत्पन्न होत असतें. समरां-
गणांत योद्ध्यांचें बळ जेजेजून येणाऱ्या
शब्दांनीं, सेनापति कसें वाढवितात हें
प्रसिद्ध आहे.

तुभ्येदेते बहुला अद्रिदुग्धाश्चमूषदश्चमसा इन्द्रपानाः ।

व्यश्रुहि तर्पया काममेषामथा मनो वसुदेयाय कृष्व ॥ ९ ॥

तुभ्य । इत् । एते । बहुलाः । अद्रिऽदुग्धाः । चमूऽसदः । चमसाः ।

इन्द्रऽपानाः ।

वि । अश्रुहि । तर्पय । कामम् । एषाम् । अथ । मनः । वसुऽदेयाय ।

कृष्व ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

९. हे इन्द्र, एते (=पुरोर्वानो) बहुलाः (=प्रभूता) अद्रिदुग्धाः (=मावरूपैर-
श्मभिर्दुग्धा अभिषृताः) चमूषदः (=चमसेषु स्थिता) इन्द्रपानाः (=त्वत्पानाः=
त्वया पातुं योग्यः) चमसाः (=सोमाः) तुभ्येत् (=तुभ्यमित्त्वदर्थमेव) [सन्ति] ।
[तस्मात् हे इन्द्र], [तान्] व्यश्रुहि (=भक्षय), [भक्षयित्वा च] एषां (=चम-
सानां) कामं (=त्वं भक्षयेरिति मनोरथं) तर्पय (=पूरय) । अथ (=अनन्तरं)
वसुदेयाय (=वसुने देयाय=अस्मभ्यं धनं दातुं) मनः कृष्व (=मनः कुरुष्व=
दातुकामो भव) ॥

उपासकैर्देवाः सोमा इन्द्र अस्मान्भक्षयेदिति चक्रेण आसत् । तद् आगत्य तान्
पिबेति भावः । उक्तं चान्यत्र 'इन्द्रो वा मुशन्ति' हीति क्र. १. २. ४. ॥

वृत्तादुपासकैरुन 'वृष्णं च' या । टलें पाहिजे, म्हणजे उपजाति भोकाप्र-
ऐवजी 'वृष्णिअं च' असें संहितें म्ह- माणें म्हणता येईल.

९. हे इंद्रा, हे विपुल, पाषाणा-
पासून दोहून काढिलेले, चमसपा-
त्रांत असलेले [आणि] त्यां पिण्यास
योग्य असलेले सोम तुझ्याकरि-
तांच [आहेत]. [तर हे इंद्रा,] [हे
तूं] भक्षण कर [आणि] यांची
इच्छा पूर्ण कर, आणि आम्हांस
संपत्ति देण्याचा निश्चय कर.

9. For thee only [are]
these plentiful, [and] stone-
milked Somas, standing in
the bowls [and] fit to
be drunk by thee. Drink
them, [and thereby] grati-
fy their desire. And then
make up thy mind to give
[us] wealth.

९. मंत्रकर्त्या ऋषीने म्हणजे सव्याने सोम
काढण्याचे जे मावे म्हणून पाषाण असत,
त्यांच्या योगाने पुष्कळसे आणि इंद्राने
पिण्यास योग्य असे चांगले सोमरस का-
ढून, चमस म्हणून जो प्याला असे त्यांत
घातले; आणि इंद्रास अर्पण करून म्हण-
तो, 'हे इंद्रा, हे सोमरस तुजकरितांच
आहेत आणि तूं आपणांस प्यावेस अशी
इच्छा करीत आहेत; तर तूं ते पी आणि
त्यांची इच्छा पूर्ण कर. आणि मग आ-
म्हांसहि संपत्ति देण्याचें मनावर घे.'

'पाषाणापासून दोहून काढिलेले'
= 'अद्रिदुधाः.' म्हणजे गाईपासून जसे
दूध दोहून काढावे तसे जणुं काढिलेले.

'यांची इच्छा पूर्ण कर' = 'तर्पय का-
मम् एषाम्.' उपासकांनीं देवांस अर्पण
केलेले सोम देव केव्हां येतील आणि पी-
तील अशी इच्छा करून वाट पाहत
असतात याविषयीं सू. २ मं. ४ पहा.
सायणाचार्य प्रस्तुत स्थळीं 'या [तुझ्या]
इंद्रियांची इच्छा तुम कर' असें भाष्य क-

रितात, पण 'इंद्रियांची' हें पद अध्याह-
त प्यावे लागतें, आणि 'एषाम्' (=यां-
चा) ह्या पदाचा मग निर्वाह चांगला
होत नाहीं.

'[आम्हांस] संपत्ति देण्याचा निश्चय
कर' = 'मनः वसुदेयाय कृष्व.' अक्षरशः
अर्थ 'देण्याच्या मनासाठीं मन [निश्चि-
त] कर.' 'वसुदेयाय,' म्हणजे 'देयाय
वसुमै,' लाटीन भाषेत असे प्रयोग फार
येतात. 'वसुने देयाय' = ad bona
danda.

या मंत्रावरून इंद्रादि देवांस आप-
ले पूर्वज असून सोम प्यावयास अर्पण
करीत हें जसे सिद्ध होतें तसेच पूर्वील
मंत्रावरून ते स्वताहाहि पीत असत
असें सिद्ध होतें. आपण जसजसा वेद
पुढें पुढें वाचूं तसतसा, पुरातन ऋषि सोम
देवांस अर्पण करीत पण आपण स्वतः
पीत नसत या आधुनिक गोष्टीला, आणि
पुरातन ऋषि देवांस मांस अर्पण करण्या-
करितां पशु मारीत पण त्यांस पुनः जीवत

अपामतिष्ठद्धरणं ह्वरं तमोऽन्तर्वृत्रस्य जठरैषु पर्वतः ।

अभीमिन्द्रो नद्यो वृत्रिणा हिता विश्वा अनुष्टाः प्रवणेषु जिघ्रते ॥ १०

अपाम् । अतिष्ठत् । धरणऽद्धरम् । तमः । अन्तः । वृत्रस्य । जठरैषु ।
पर्वतः ।

अभि । ईम् । इन्द्रः । नद्यः । वृत्रिणा । हिताः । विश्वाः । अनुऽस्थाः ।
प्रवणेषु । जिघ्रते ॥ १० ॥

भाषायाम्.

१०. अपाम् (=उदकानां) धरणद्धरं (=धारानिरोधकं) तमः अतिष्ठन् (=आसीत्) । वृत्रस्य (=मेघानाम् आवरकस्य एतन्नमकस्यासुरस्य) जठरैषु अन्तः (=उदरे) पर्वतः (=यैवान् मेघः) [अतिष्ठन्=आसीत्] । [तदा] इन्द्रः अभि ईम् (=एनं पर्वतम् अभिलक्ष्य), वृत्रिणा (=आवरकेन वृत्रेण) हिताः (=पिहिता) [अत एव] अनुष्टाः (=आनुपूर्व्येणारुस्थिता) विश्वाः (=सकला) नद्यः (=नदीः=अपः) प्रवणेषु (=निम्नप्रदेशेषु) जिघ्रते (=तं पर्वतम् अभिलक्ष्य जलानि भूम्यादिषु निम्नप्रदेशेषु आवाजितवान्) ॥

अवेदमुक्तं भवति । पुरा किल जलानां वर्षकं मेघं वृत्रः स्वोदरे निधाय सकलं जगत् तिमिरावृतं कृत्वा मेघोदकानि निरुद्धवान् तदा इन्द्रस्तदुदरस्थं मेघरूपं पर्वतं भिन्वा तत्रैस्थान्युदकानि भूमौ पातितवानिति ॥

करण्याची शक्ति त्यांस होती आणि त्याप्रमाणे ते करीत असत त्यामुळे त्यांच्या हातून हिंसा होत नसे याहि गोष्टीला कांहीं आधार नाही असें दिसून येईल. आलीकडच्या युगांत जे प्रचार मित्र (आणि कांहीं अंशानें योग्य रीतीनें मित्र) सम-

जतात ते आपल्या अतिपवित्र पुत्रांच्या वेळीं चालू होते असें कबूल करावें लागतं, तर त्यांपासून नियमणा जावा म्हणून त्या दोनहि गोष्टी आलिकडेस रचिल्या आहेत हें उघड दिसून येतें.

१०. उदकाभ्या धारांचा अव-
रोध करणारा अन्धकार [जिकडे
तिकडे] [पसरला] होता. वृत्राच्या
पोटांत पर्वत [राहिला होता].
तो फोडून इंद्र, वृत्रानें लपविलेलीं
[आणि] एकास एक लागून रा-
हिलेलीं सकल उदकें खाली पाडि-
ता झाला.

१०. भावार्थः— पूर्वी पाण्याचा अ-
वरोध करणारा जो वृत्र त्याणें मेषरूप
पर्वत आपल्या पोटांत घालून ठेविला,
तेव्हां उदकें सहजच वर्षून वाहण्याचीं
बंद झालीं, आणि जिकडे तिकडे अंधा-
र झाला. मग इंद्रानें तो उदरस्थ पर्वत
फोडून टाकून वृत्रानें लपवून ठेविल्यामुळे
आखडून गेलेलीं जीं उदकें तीं सर्व
खाली पाडिलीं.

‘धारांचा अवरोध करणारा’=‘धरु-
णह्वरम्.’ हा अर्थ आम्हीं सायणातुसारें
केला आहे आणि तो आम्हांस योग्य
दिसतो. कितीएक विद्वान् दुसरा अर्थ
कल्पितात त्याला आधार दिसत नाही.
हा शब्द ऋग्वेदांत दुसऱ्या स्थळी आ-
लेला नाही. ‘धरुण’ शब्दाविषयीं
सू. ५.२ मं. २ याजवरील आमची टीप
पहा.

‘वृत्रानें लपविलेलीं’=‘वमिणा हिताः.’
अक्षरशः ‘आच्छादकांनं ठेविलेलीं.’
वृत्र याप्त आच्छादक म्हणण्याचें कारण

10. [There] was dark-
ness that stopped the flow
of the waters: the mountain
(the rain-cloud) [was] in
the bowels of Vritra. Strik-
ing this. Indra let flow
down all the waters which
concealed by Vritra, had
stood one behind another.

असें कीं, तो मेषोदकांस आच्छाडून
अथवा झांकून टाकितो.

‘एकास एक लागून राहिलेलीं.’=
‘अनु स्थाः.’ म्हणजे, वृत्रानें त्यांस आपल्या
पोटांत कोंडून ठेविल्यामुळे, लहानशा गो-
द्यांत पुष्कळ गुरें कोंडून ठेविल्यामुळे जशी
एकमेकास भिडून उभी राहतात तशीं
उभी राहिली होती असें तात्पर्य आहे.

इंद्रानें वृत्रवध करून मेषजलांची वृष्टि
केली हा जो त्याचा सर्ववर्णन्यापी प-
राक्रम तोच या मंत्रांत रूपान्तरानें सां-
गितला आहे.

‘तो फोडून... उदकें खाली पाडिता
झाला’=‘और ईम नयः प्रवणेषु जि-
घ्रते.’ हा प्रयोग चमत्कारिक आहे. अ-
क्षरशः अर्थ ‘त्याजवर उदकें फोडिता
झाला’ असा आहे; म्हणजे ‘त्याजवर
(=पर्वतावर) मार मारून उदकें खालीं
पाडित्ता झाला.’ ‘जिघ्रते’ हा भूताधीं
वर्तमान आहे.

स शेवृधमधि धा युन्नमस्मे माहि क्षत्रं जनाषाङ्गिन्द्र तव्यम् ।
 रक्षां च नो मघोनः पाहि सूरिण्ये च नः स्वपत्या इषेधाः ११॥१८
 सः । शेवृधम् । अधि । धाः । युन्नम् । अस्मे इति । माहि । क्षत्रम्
 जनाषाट् । इन्द्र । तव्यम् ।
 रक्ष । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरिन् । राये । च । नः । सुऽअ-
 पत्यै । इषे । धाः ॥ ११ ॥ १८ ॥

भाषायाम्.

११. स [त्वं] (=तादृशस्त्वं=पूर्वोक्तगुणयुक्तस्त्वम्) अस्मे अधि (=अस्मासु) शेवृधं (=शेवृधे=सुखवर्धके) युन्नं (=यशो) धाः (=स्थापय), [तथा] माहि (=महत्) जनाषाट् (=जनानाम् अभिभवितुं) तव्यं (=प्रवृद्धं) क्षत्रं (=बलम्) [अस्मे अधि धाः= अस्मासु स्थापय] । च (=अपि च) मघोनो नः (=अस्मान् धनयुक्तान् कृत्वा) रक्ष (=पालय), सूरिन् (=विदुषः) पाहि (=रक्ष) । च (=अपि च) नः (=अस्मान्) राये (=धनाय) [तथा] स्वपत्यै (=सदपत्ययुक्त्यै) इषे (=अन्नाय) धाः (=स्थापय=अस्मान् धनयोग्यान् सदपत्यान्नयोग्यांश्च कुरु=अस्मभ्यं धनं सदपत्य-युक्तमन्नं च देहि) ॥

अस्मिन् सूक्तोपसंहारे सूक्तकर्ता सव्य ऋषिः स्वाभीष्टं याचत इति ज्ञेयम् ॥

११. तर हे इंद्रा, तूं सुखवर्धक यश आम्हांला दे, [आणि] मोठें [आणि] लोकांस जिंकून टाकणारें [आणि] विपुल बळ [आम्हांला दे]; आणि आम्हांला संपत्तिमान् करून रक्ष; विद्वानांचें पालन कर; आणि आम्हांला संपत्ति [आणि] सुसंततिसंपन्न अन्न दे.

11. Confer thou, therefore, upon us glory that increases happiness, [and] Indra, power that is great, that conquers the world, [and] that is magnificent. And [making] us rich, protect us, protect the learned. And enable us to gain wealth and food accompanied by good progeny.

११. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे, आणि उपसंहारांत सूक्तकर्ता आराध्य देवतेपाशीं जें काय मागावयास इच्छितो तें सत्यऋषीनें या शेवटच्या मंत्रांत मागितलें आहे. तो म्हणतो कीं, असा म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणें तुझा पराक्रम आहे त्यापेक्षां 'हे इंद्रा, ज्या वैभवापासून सुखाची वृद्धि होते असें वैभव, आणि मोठें व पराक्रमी, आणि सर्वलोकांस जिंकून टाकणारें असें बळ आम्हांस तूं दे; आणि आम्हांस धनसंपन्न केल्यावरहि आमचें रक्षण करित राहा, आणि सर्व विद्वानांचें पालन कर, आणि आम्हांस संपत्ति, आणि चांगल्या संततीनें युक्त जें अन्न तें मिळें असें कर.'

या मंत्रांत ऋषि काय मागतो त्याजु-कडेस विशेष लक्ष द्यावें. तो प्रथम आपणास अज्जादि संपत्ति मिळावी असें म्हणतो; २ सुसंतति म्हणजे वीर्यवान् पुत्रपौत्रादि प्राप्त व्हावे म्हणतो; ३ सर्व ज-

नांस जिंकून त्यांजवर आपला अधिकार चालावा म्हणतो; आणि ४ इतकें ज्ञान्यावरहि इंद्रानें आपलें संरक्षण करण्याचें सोडूं नये. आधुनिक महाविश्वास चढलेल्या पण खरोखर धर्मनिष्ठ देशांतील लोक ज्ञाले तरी यापेक्षां चांगला वर मागूं इच्छिताले असें नाहीं. आमच्या देशांत मात्र, वर मागावयाचा तो याहून फार वेगळ्या रीतीचा मागताले थार संशय नाहीं.

'तर, ..तूं' = 'स [त्वम्]'. म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणें तुझा पराक्रम आहे त्यापेक्षां. या प्रकारचे प्रयोग वेदांत पुष्कळ येतात.

'सुखवर्धक' = 'श्रेष्ठम्.' या पदाचा अर्थ प्रस्तुत स्थळीं जरी सायणाचार्य येथें केलेल्या अर्थाहून भिन्न करितात, तरी क्र. ५. ८७. ४; १०. ४६. ३; आणि १०. ६१. २० हे मंत्र आणि त्यांजवरील त्यांचें भाष्य पाहा.

सूक्तम् ५५.

आङ्गिरसः सत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती चन्द्रः ।

दिवश्चिदस्य वरिमा वि पप्रथे इन्द्रं न महा पृथिवी चन प्रति ।

भीमस्तुविष्मान् चर्षणिभ्य आतपः शिशीते वज्रं तेजसे न वंसगः ॥ १

दिवः । चित् । अस्य । वरिमा । वि । पप्रथे । इन्द्रम् । न । महा ।

पृथिवी । चन । प्रति ।

भीमः । तुविष्मान् । चर्षणिभ्यः । आतपः । शिशीते । वज्रम् ।

तेजसे । न । वंसगः ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. अस्य [इन्द्रस्य] वरिमा (=उत्त्वं=महिमा) दिवश्चित् (=शुलोकादपि) वि पप्रथे (=विशेषेण विस्तीर्णांश्चभूव) । इन्द्रं पृथिवी चन (=पृथिव्यपि) महा (=स्वकीयेन महत्त्वेन) न प्रति [भवति] (=पृथिव्यपि इन्द्रस्य प्रतिमानं न भवति) । भीमः (=भयंकरः) तुविष्मान् (=बलवान्) चर्षणिभ्यः आतपः (=मनुष्येभ्यः संतापकारी=मनुष्येभ्यः सूर्यप्रकाशद्वारा स्वकीयं तेजो दर्शयन्) [स इन्द्रो] वंसगो न (=वृषभः स्वकीये गृहे शिशीते तथा) तेजसे (=तेक्ष्ण्यार्थं) वज्रम् (=एतन्नामकं स्वकीयम् अस्त्रं) शिशीते (=तीक्ष्णीकरोति) ॥

ग्रावापृथिवीभ्यामपि इन्द्रस्य महिमा गरीयान् तथा इन्द्रो भीमादिगुणविशिष्टः सन् स्वबलस्य दर्शयितुं वज्रं हस्ते धारयतीत्यर्थः ॥

‘आम्हांसा संपत्ति [अङ्गि] सुसं-
तति संपन्न अन्न दे’=‘राये नः स्वपत्या
इषे धाः’ अक्षरशः अर्थः, ‘आम्हांस
संपत्नीसाठीं आणि सुसंततियुक्त अन्ना-
साठीं कर,’ अर्थात् ‘योग्य कर’ म्हणजे,
‘आम्हांस मिळवून दे’ असा पर्यवसानी
अर्थ आहे. या स्थळीं जसा ‘धा’ धातूशीं
चतुर्थीया प्रयोग केला आहे तसाच इतर
पुष्कळ ठिकाणी ऋग्वेदांत केलेला आद-

ळतो. याचें एक प्रसिद्ध उदाहरण हें
आहे कीं, ‘आपो हि धा मयोरुबुक्ता नं
ऊर्जे दधातन । महे रणाय चक्षसे’=‘हे
उदकांनो, तुम्ही ज्या अर्थीं सुख क-
रणारी आहां त्या अर्थीं आम्हांस अन्ना-
करितां, आणि मोठें आणि रमणीय
जें ज्ञान त्याजकरितां करा,’ म्हणजे
‘योग्य करा,’ अर्थात् ‘तें आम्हांस मिळे
असें करा.’ ऋ. १०. ९. १.

सूक्त-५५.

ऋषि-सव्य (पूर्व सूक्ताचा जो कर्ता तोच); देवता-इंद्र. वृत्त-जगती.

१. याचा महिमा बुलोकापेक्षांहि विस्तीर्ण आहे. पृथिवी सुद्धा [आपल्या] मोठेपणानें [इंद्रा]-एवढी नाही. भयंकर, बलवान् [आणि] लोकांस [आपल्या] प्रताप दाखविणारा [इंद्र], वृषभ [आपल्या] शिंगे घांसतो तसें, [आपलें] वज्र तेजासाठीं घांसीत असतो.

१. या मंत्रांत इंद्राचा महिमा सांगितला आहे. महिमा म्हणजे मोठेपण. 'इंद्राचें मोठेपण एवढें आहे कीं तें बुलोकांतहि मावेनासें झालें, तेव्हां सर्व बुलोक भरून त्याच्या बाहेरहि पसरलें आहे. पृथ्वी इतकी मोठी आहे तरी ती सुद्धा इंद्राची बरोबरी करू शकत नाही, म्हणजे इंद्राचा महिमा पृथिवीपेक्षांहि मोठा आहे. तसाच तो भयंकर म्हणजे आपल्या मोठेपणानें आणि तेजानें भय उत्पन्न करणारा असून बळवान् आहे. आणि आपलें तेज सकळ जनांस दाखवून त्यांस संताप उत्पन्न करितो, तो आपलें वज्र आपल्या हातांत घेऊन त्यास सार्वभार तीक्ष्ण करित असतो, आणि प्रसंग येताच त्याचा उपयोग करू शकतो.'

HYMN 55.

To Indra. By Savya (author of the previous hymn). Metre—Jagati.

1. His greatness has spread wider than heaven. Not even the wide earth with [her] greatness is Indra's match. Awful, mighty, [and] exhibiting his effulgence to the people, he sharpens [his] thunderbolt for brightness, like as the bull [sharpens his horns].

इंद्र बुलोकापेक्षां आणि पृथिवीपेक्षांहि मोठा आहे याविषयी पूर्वी सू. ५२ मं. १४ आणि त्याजवरील टीप पहा. इंद्राच्या मोठेपणाविषयी वेदांत बुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे, त्याजवरून ईश्वराचा जो मोठेपणा त्याविषयी ज्ञान अतिपुरातन काळपासून आर्य लोकांत कसें वाढत आलें आहे तें दृष्टीस पडतें.

'लोकांस [आपल्या] प्रताप दाखविणारा [इंद्र]' = 'वृषभः आतपः' अक्षरशः अर्थ 'लोकांस संतापकारी' इतकाच आहे. तात्पर्य असें आहे कीं, इंद्राचें तेज किती आहे तें तो आकाशांत सूर्य चढवून दाखवितो, आणि मध्यस्थी सूर्याचे 'किरण तापू लागले' म्हणजे मनुष्यांस इंद्राच्या प्रतापाचा अनुभव ये-

सो अर्णवो न नद्यः समुद्रियः प्रति गृभ्णाति विश्रिता वरीमभिः ।
 इन्द्रः सोमस्य पीतये वृषायते सनात्स युध्म ओजसा पनस्यते ॥२॥
 सः । अर्णवः । न । नद्यः । समुद्रियः । प्रति । गृभ्णाति । विश्रिताः ।
 वरीमभिः ।
 इन्द्रः । सोमस्य । पीतये । वृषायते । सनात् । सः । युध्मः । ओजसा ।
 पनस्यते ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. स [इन्द्रः] वरीमभिः (=उरुत्वैः) विश्रिताः (=व्याप्ताः=विस्तृताः) समुद्रियः
 (=समुद्रः=समुद्राः=अन्तरिक्षरूपसमुद्रस्य संवन्धिनीः=अन्तरिक्षाद् मेघोदकरूपैः
 प्रवाहैः सरन्तीः) नद्यः (=नदीः) अर्णवो न (=समुद्रः प्रतिगृभ्णाति=स्वीकरोति तथा)
 [सोमरूपा नदीः] प्रतिगृभ्णाति (=प्रतिगृह्णाति=स्वीकरोति) । इन्द्रो [हि] सोमस्य
 पीतये (=पानाय) वृषायते (=वृषवद् आचरति=अत्युत्सुको भवति) [सोमं पीत्वा
 च] स युध्मः (=स योधः) ओजसा (=वृत्रवधादिरूपेण शौर्यकर्मणा) सनात् (=चि-
 रादेव) पनस्यते (=स्तुतिमिच्छति सोमपानेन जाते ह्वं स्तुत्यर्हाणि शौर्ययुक्तानि
 कर्माणि करोति) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । इन्द्रः सोमस्य पाने प्रभूतमेव तृष्णालुर्भवति । अत एव अने-
 कैरुपासकैर्वापितान् सोमान्, समुद्रो नदीरिव, स्वीकरोति, सोमं पीत्वा च स्तुत्यर्हाणि
 वृत्रहननाद्विनि कर्माणि करोतीति ॥

तो. आकाशांत सूर्य आहे तो इंद्रानेंच
 तेथें स्थापिला आहे असें वेदांत पुष्कळ
 ठिकाणीं आलें आहे. “
 ‘वृषभ’ इ० ही उपमा थोडी चम-
 त्कारिक आहे. इंद्राच्या मूर्तिपणाविषयीं
 उत्कृष्ट रीतीनें वर्णन करितांना अशी
 शुद्ध उपमा कां दिली व ती शोभते असें
 कशांनं वाटलें नकळी.
 ‘वज्र तेजासाठीं घांसीत असेतो.’
 म्हणजे, नित्य वृत्रहननासाठीं वगैरे व-
 ज्रप्रहार करण्यास सिद्ध असतो. नित्य

युद्ध करण्याच्या तयारीत असतो असें
 तात्पर्य. शस्त्र सदैव घांसीत राहणें हें
 युद्धाच्या सिद्धतेचें लक्षण होय. इंद्र हा
 मोठा शूर योद्धा आहे असें विवक्षित
 आहे.

हा मंत्र फार थोड्या फेरफारानें व-
 शुद्ध श्रोकाला लागतो:-

‘दिवश्चिदस्य वरिमा वि पश्ये ।
 इन्द्र न महा पृथिवी चन प्रति ।
 भूमस्तुविष्मान् वर्षणिभ्य आतपः ।
 शिशिर्ते वज्रं तेजसे न वसतः ॥

२. इंद्र [हा], समुद्र अंतरिक्षां-
तील अतिविस्तीर्ण प्रवाह ग्रहण क-
रितो तसा, [सोमाचे प्रवाह] ग्रहण
करितो. इंद्र सोमपानाविषयी अति
तृष्णाक्रान्त होतो, [आणि] तो
योद्धा [आपल्या] शौर्यानें नित्य
स्तवनाची इच्छा करित असतो.

2. He receives [the
streams of Soma] as the
ocean [receives] the ethereal
streams swollen with mag-
nitude; Indra feels thirsty
to drink the Soma. That
warrior with his valour
ever desires praise.

२. भावार्थ:- इंद्र हा सोम पिण्या-
विषयी फार उत्सुक असतो त्यामुळे अ-
नेक उपासकांनीं अनेक पायांत भरून
अर्पण केलेले जे सोमरस ते तो पीतो;
तेव्हां असें दिसतें कीं, अंतरिक्षांतून अ-
नेक ठिकाणीं अनेकशः धारांनीं उदकें
वाहून अनेकशः प्रवाहांनीं समुद्राकडे
धांवतात तीं जसा समुद्र ग्रहण करितो,
त्यासारखा इंद्र सोम ग्रहण करितो.
आणि सोम पिऊन इंद्राला इतका आवे-
श येतो कीं, तो मोठमोठी शौर्ययुक्त कर्मे
करितो कीं जेणेंकरून ऋषिजन त्याची
स्तुति गातात.

‘अंतरिक्षांतील’ = ‘समुद्रियः’. ‘स-
मुद्रियः’ हें ‘समुद्री’ या खालिगी वि-
शेषणाचें ‘समुद्रगः’ याऐवजीं अनेकव-
चन आहे. याचा अर्थ ‘समुद्रसंबंधी.’
समुद्र हें नांव जसें सागराचें आहे तसेंच
अंतरिक्षाचेंहि नांव आहे. आणि ‘समुद्री
नदी’ म्हणजे अंतरिक्षांतून मेघवृष्टि-
क्षणांनं वाहणारी नदी अथवा प्रवाह. ऋ.
१०. ६५. १३; ५. ७३. ८; १०.

६५. १३ हे मंत्र, आणि त्यांजवरील शा-
यणभाष्य पहा.

‘अतिविस्तीर्ण’ = ‘विश्रिताः वरी-
मभिः.’ शब्दशः अर्थ, ‘विस्तारांनीं पस-
रलेले.’ पुष्कळ विस्तार होऊन वाढलेले.

‘[सोमाचे प्रवाह] ग्रहण करितो.’ स-
मुद्र नद्यु पीतो तसा इंद्र सोमाचे प्रवाह
पीतो याविषयीं अथवा नद्यांसारखे
सोमाचे किंवा स्तुतीचे प्रवाह इंद्राकडे
धांवतात, याविषयीं उल्लेख वेदांत बरेच
आले आहेत.

‘सोमपानाविषयीं अति तृष्णाक्रान्त
होतो’ = ‘सोमस्य पीतये वृषायते.’
अक्षरशः अर्थ, ‘सोमाच्या पानाविषयीं
बेलाप्रमाणें कन्वितो,’ म्हणजे बैलास
गार्हची इच्छा झाली म्हणजे तो जसा
आर्त होतो तसा सोमपानाविषयीं अति
आर्त अथवा आतुर होतो.

‘स्तवनाची इच्छा करितो’ = ‘प-
नस्यते.’ हा अर्थ अगदी अक्षरशः आहे
स्तुतीची इच्छा धरून, ऋषींनीं गाण्यास
योग्य अशीं शूरतेचीं कर्मे करितो. म्हण-

त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे महो नृग्नस्य धर्मणाभिरज्यसि ।

प्र वीर्येण देवताति चेकिते विश्वस्मै उग्रः कर्मणे पुरोहितः ॥३॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । नृ नो भोजसे । महः । नृग्नस्य । धर्मणाम् ।
इरज्यसि ।

प्र । वीर्येण । देवता । अति । चेकिते । विश्वस्मै । उग्रः । कर्मणे ।
पुरःस्थितः ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हे इन्द्र, त्वं तं पर्वतं (=तं प्रसिद्धं पर्वतवन्तं-मेघं) भोजसे (=भोजनाय=लोका यथा भोजने कुर्वन्ति तथा) न (=अवर्तमानं) [करोषि] (=हेसि) । [त्वं हि] महो (=महतो) नृग्नस्य (=धनस्य) [तथा] धर्मणां (=यज्ञादिकर्मणाम्) इरज्यसि (=ईशरोसि) । उग्रः (=उग्रवर्णः=बलवान्) [इन्द्रः] विश्वस्मै कर्मणे (=सर्वस्मै कर्मणे=सर्वेषामपि कर्मणां फलणे) [देवेः] पुरोहितः (=पुरस्तादवस्थापितः=पुरस्कृतः) [सन्] वीर्येण (=स्वकीयेन बलेन) देवता (सर्वेषु देवेषु) प्रातिचेकिते (=सातो भवति=दृश्यते) ॥

अत्र 'त्वं तमिन्द्र पर्वतं न भोजसे' इत्येतद् दुर्बोधतरं सायणाचार्यैरेवं व्याख्यातम् । "हे इन्द्र त्वं भोजसे भोजनाय पर्वतं पर्वतवन्तं मेघं नाकार्षीः । नहि हतो भुङ्क्ते । इन्द्रो हि वर्षणार्थं मेघं हन्ति" इति ।

जे शूरतेची कर्मे करून ऋषिजनांनीं कर्मे करण्याविषयीं त्यास आवेश येतो आपली स्तुति करावी अशी इच्छा करि- याविषयीं ऋग्वेदांत जिकडे तिकडे सां-तो. इंद्रानें सोमपान केल्यावर शूरतेचीं गितलें आहे.

३. हे इंद्र, तू त्या पर्वताला नाहीं [सा करून] [लोकांला] खावयास [अन्न मिळे असें करितोस]. [तू] मोठ्या धनाचा [आणि] कर्माचा राजा होस. — [इंद्र आपल्या] वीर्यानें देवांमध्ये श्रेष्ठ आहे. प्रत्येक कार्ये करण्यासाठीं सकल देव त्रिलवान् इंद्रास पुढें करीत असतात.

३. 'वृत्र जोंपर्यंत जीवत असतो तोंपर्यंत लोकांस अन्नाचें वगैरे सुख भागवयास सांपडत नाहीं, तें सांपडावें म्हणून हे इंद्रा, तू त्या पर्वतसदृश मेवाला (म्हणजे वृत्रालाच) नाहींसा करून टाकितोस. आणि या जगांत जितकें धन आहे त्याचा आणि सकल यजमान लोक जी यज्ञादि कर्मे करितात त्यांचा तू राजा आहेस, म्हणजे तुला पाहिजे तितकें धन मिळेल आणि तुझ्या प्रीत्यर्थच सर्व लोक यज्ञयागादिक करितात. त्यामुळेच सर्व देव कांहीं झाला तरी पराक्रम करावयाचा असला तर तुलाच पुढें करितात, आणि तुजकडून तो करवितात. यास्तव सकळ देवांत तूं श्रेष्ठ असा साजत असतोस ' असें ऋषींच्या मनांतील म्हणणें आहे.

'हे इंद्रा, त्या पर्वताला नाहींसा करून लोकांला] खावयास [अन्न मिळे असें करितोस]' = 'त्वं तम्, इंद्र पर्वतं न भोजसे.' हें वाक्य फार संदिग्ध

3. O Indra, thou destroyest that mountain that [people], may enjoy [their food]. Thou art master of great wealth [and] of actions. — With [his] puissance [Indra] is conspicuous among the gods. For achieving every exploit mighty [Indra] is placed in front.

आहे आणि त्याचा अर्थाविषयीं चिंतितपनि आहे. यांत क्रियुपदाचा अध्याहार करावा लागतो आणि 'न' या अव्ययाचा नेहमीच्या अर्थास सोडून थोडा निराळा अर्थ करावा लागतो. तथापि निर्वाह करण्याचा दुसरा कांहीं चांगला मार्ग दिसत नाही.

'धनाचा' = 'वृष्णस्य.' हा अर्थ आम्हां सायणाष्टसारेच केलेला आहे. 'वृष्ण' याचा साधारण आणि मूळ अर्थ वीर्य अथवा बळ जरी आहे, तरी 'धन' असा सायणाचार्यांनी दिलेला कां होऊ नये याचें कारण दिहिलेले नाही. सायणाचार्य ऋ. ५. ३८. ४; ६. २५. ९; ६. ४६. ७; ७. ५६. ५; आणि ८. १. २ यांत हि 'धन' असा अर्थ करितात. तेव्हां शर्मण्य पंडित ग्रास्मन बळ इतकाच अर्थ करितात तो चित्त दिसतो.

'कर्माचा' = 'धर्मणाम्.' ऋ. ८. ४३. २४; ९. १३. ७; ९. ३६. ६; ३. ३८. २; ३. १ आणि १. १६४.

स इदमे नमस्युभिर्वचस्यते चारु जनैषु प्रब्रुवाण इन्द्रियम् ।

वृषा छन्दुर्भवति हर्यतो वृषा क्षेमेण धेनां मघवा यदिवन्ति ॥४॥

सः । इत् । वने । नमस्युऽभिः । चस्यते । चारु । जनैषु । प्रब्रु-
वाणः । इन्द्रियम् ।

वृषा । छन्दुः । भवति । हर्यतः । वृषा । क्षेमेण । धेनाम् । मघऽवा ।
यत् । इवन्ति ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

१. जनेषु (= लोकेषु) चारु (= सुन्दरम्) इन्द्रियं (= स्वकीयं बलं) प्रब्रुवाणः
(= प्रकटयन्) स इत् (= इन्द्र एव) नमस्युभिः (= नमसा स्तोत्रेण पूजयितृभिः) वने
(= अरण्ये) वचस्यते (= स्तुयते) । यद् (= यदा) [च] मघवा (= धनवान् इन्द्रः)
क्षेमेण (= रक्षणेच्छया) धेनां (= स्तुतिम्) इवन्ति (= प्रेरयति = स्तोत्रभिः कारयति)
[तदा] वृषा (= सचनसमर्थो वीर्यवान् इन्द्रः) छन्दुः (= छन्दोभिः स्तोत्रभिः स्तवनी-
यः) [सत्यमेव] भवति वृषा (= वीर्यवान् इन्द्रो) हर्यतः (= क्रमनीयो)
[भवति = भवत्येव] ॥

अवेदमुक्तं भवति । इन्द्रो वृत्रहनादीनि कर्माणि कृत्वा स्वबलं जनेषु प्रकटयति ।
तेन स्तोतारस्तमेव वने स्तुवन्ति । न च असत्येव स्तुत्यर्हत्वे स्तूयते सः । अपि तु
तस्य स्तोत्रकरणे यदा यदा प्रेरणा जायते तदा तदा वीर्यसंपन्न इन्द्रः सत्यमेव = छन्द-
नीयः कमनीयश्च अर्थात् स्तवनीयो भवतीति ॥

४३ हे मंत्र आणि त्यांजवरोल सायणभा-
ष्य पहा. या ठिकाणी 'कर्म' म्हणजे सौ-
मादिक अर्पण करून जें यज्ञादिक कर्म
लोक करितात तें समजाव्याचें.

'प्रत्येक कार्य.' म्हणजे वृत्राला मारणें,
उदकें खाली पाडणें इत्यादि जी मोठी
कार्ये तीं करण्याला.

'पुढें करीत असतात' = 'पुरोहितः'
अक्षरशः 'पुढें केलेला [असतो].'
'पुरोहित' या शब्दाचा हा मूळ अर्थ
येथें आला आहे तिकडेस लक्ष द्यावें. आ-
पल्याऐवजी अथवा दुसऱ्याच्या ऐवजी

पुढें केलेला अथवा पुढें ठेविलेला तो 'पु-
रोहित.' आपण आपल्याऐवजी अग्नी-
ला 'पुढें करितों' आणि देवांकडेस
आम्हांविषयी बोलावयास लावितों म्हणून
तो 'पुरोहित' होय कांहीं धर्मसंबंधी
विद्वत्तायुक्त कर्म करावयाचें असलें आणि
तें करण्यासाठीं कोणाहि विद्वान् मनुष्या-
ची आपण योजना केली म्हणजे तो
'पुरोहित' होय. केवळ पुरोहित बोवाचा,
जन्मांतें मुलगा असला म्हणजे तितक्या-
वरूनच तो 'पुरोहित' होत नाही.

४. लोकांत आपलें सुंदर बळ प्रगट करणाऱ्या त्या इंद्राचीच स्तुति भाविकजन वनांत करितात. जेव्हां मघवा रुपा करून स्तुतीची प्रेरणा करितो [तेव्हां] वीर्यवान् [मघवा] स्तवनीय असतोच, वीर्यवान् [मघवा] प्रीतिपात्र [असतोच असतो].

४. 'वृत्रहनादि मोठमोठी कामे करून इंद्र आपलें बळ लोकांत प्रगट करीत असतो. तेणें करून भाविक जन त्याचें स्तोत्र रानांत गातात. आणि गातात ते उगीच अयोग्य म्हणजे इंद्रास तशी योग्यता नसतां उगीच गातात असें नाही. तर जेव्हां त्याचें स्तोत्र करण्याची प्रेरणा लोकांस होते, तेव्हां तो स्वरोस्वरच स्तवनीय आणि प्रीतिपात्र असतो' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे.

हा जरी भावार्थ उघड दिसून येतो, तरी या मंत्रांत एक दोन अडचणी आहेत. १. ली, 'वनांत' स्तुति गातात म्हणजे काय? दुसऱ्या पादांत 'लोकांत' (जनेषु) असें पद आहे तेव्हां, 'वनांत' आणि 'लोकांत' यांच्यामध्ये कांही विरोध विवक्षित आहे कीं काय? भाविक जन वनांत स्तुति गातात यावरून ऋषिजन अरण्यांत राहत होते असें सिद्ध होत नाही, कारण त्याविषय पुष्कळ ज्ञापक आहेत. तेव्हां 'रानोमाळ', 'रानी वनी' म्हणजे 'जिकडे तिकडे' असा

4. Proclaiming his own beautiful might among the people, he—Indra—alone is praised by the pious in the forest. The hero [Indra] is praiseworthy, the hero [is] loveable [indeed], when [he] the Maghava inspires the prayer with a desire to protect.

अर्थ समजावयाचा असेल तरी कोण जाणे. २. 'री अडचण ही ~~ही~~ ~~ह्या~~ ~~कडे~~ न' ('क्षेमणे') म्हणजे काय? आणि या पदाचें येथें प्रयोजन काय आहे? सायणाचार्य, 'क्षेमकरेण मनसा' = 'बरे करणाऱ्या मनाने' असा अर्थ करितात, त्यालाच अनुसरून आम्हीं निर्वाह केला आहे. इंद्राची स्तुति केल्यापासून कल्याण होतें असें तात्पर्य दिसतें, आणि तें व्हावें असे इच्छा धरूनच इंद्र आपली स्तुति लोकांनी करीवी अशी प्रेरणा तो लोकांच्या मनांत करितो असें विवक्षित दिसतें.

'स्तुतीची प्रेरणा करितो' = 'धेनाम् इन्वति.' 'ह्या' 'धेना' शब्दाचा अर्थ आम्हीं सायणानुसारें केला आहे आणि आम्हांस वाटतें तो खरा आहे. शर्मण्य पंडित ग्राह्मन 'धेना' म्हणजे 'गाय' असा अर्थ करितात, आणि 'क्षेमणे धेना' मघवा यद् इन्वति' याचा अर्थ 'सुखरूपपणें गार्हस हांकतो' असें भाषांतर करूं इच्छितात. परंतु 'गाय' हा अर्थ सायणांनीच जरी (३. ३४. ३ यांत)

स इन्महानि समिथानि मज्मना कृणोति युध्म ओजसा जनैभ्यः ।
अधा चन श्रद्धति त्विषीमते इन्द्राय वज्रं निघनिघ्नते वधम्
॥ ५ ॥ १९ ॥

सः । इत् । महानि । समऽइथानि । मज्मना । कृणोति । युध्मः ।
ओजसा । जनैभ्यः ।

अधं चन । श्रत् । दधति । त्विषिऽमते । इन्द्राय । वज्रम् । निऽघ-
निघ्नते । वधम् ॥ ५ ॥ १९ ॥

भाषायाम्.

५. स इत् (=स एव) युध्मः (=योद्धा) [इन्द्रः] मज्मना (=स्वकीयेन बले-
न) [तथा] ओजसा (=स्वतेजसा) [च] जनेभ्यः (=जनहितार्थं) महानि
(=महान्ति) समिथानि (=युद्धानि) [वृत्रादिभिः सह] कृणोति (=करोति) ।
अधा चन (=अत एव कारणाद्) वधं (=वधकरं) वज्रं निघनिघ्नते (=पुनःपुन-
घ्नते वज्रस्य प्रहारमाचुर्येण दारुणं युद्धं कुर्वते) त्विषीमते (=दोषिमते) इन्द्राय
[जनीः] श्रद्धति (=अर्पे बलवान्स्वस्माकं रक्षणं कर्तुम् इति श्रद्धां धारयन्ति) ॥

दिला आहे आणि दुसऱ्या एक दोन
स्थळी इष्ट दिसतो तथापि तो सर्वत्र नस-
त नाही, आणि 'स्तुति' हा अर्थ साय-
ण बहुतरुन सर्वत्र देतात; यावरून तो
त्यांच्या पदरचा अर्थ नव्हे, परंपरागत
आलेला आहे. तो एकीकडे धाकून अ-
न्यथा कल्पना करण्यांत कांहीच लाभ
नाहीं असें आम्हांस वाटतं (क्र. १०.
१०४. १०; १०. १४१. १; ७. १४.
४; ८. ३२. २२; १०. ४३. ६; १०.
१०४. ३ हे मंत्र आणि 'त्यांजवरील
भाष्य पहा).

'प्रोतिपाव' = 'हर्यतः' हे प्रथमेचें
एकवचन आहे. 'लोकांनी ज्यावर प्रोति

करावी तो' असा अर्थ आहे. क्र. १०.
१६. १०. आणि क्र. ३. ५. ३ यांजव-
रील भाष्य पहा.

'आपलें सुंदर बळ' = 'चाह इन्द्रि-
यम्.' 'आपलें बळ' हा अर्थ 'इन्द्रिय-
म्' इतक्या शब्दाचा आहे. 'इन्द्रिय'
शब्द तर आपल्या ओळखीचा आहेच,
पण त्याची उत्पत्ति फक्षी झाली तें या
मंत्रावरून सुंदर रीतीनें दिसून येतें. 'इ-
न्द्रियम्' म्हणजे 'इन्द्राचें आत्मत्व'
= 'इन्द्रपण,' अर्थात् 'इन्द्राचें बळ.'
यावरून 'इन्द्राच्या प्रभुत्वासारखें प्रभुत्व'
किंवा 'बळ' 'इन्द्र देतो तसलें धन'
असे अर्थ होऊं लागले. इन्द्रानें लोकांस

१. तोच योद्धा जन[हिता]-
साठी [आपल्या] बळानें [आणि]
प्रतापानें मोठी युद्धे करितो. या-
स्तवच घातक वज्राचा प्रहारामागें
प्रहार करणाऱ्या महाबळी इंद्रावर
[लोक] विश्वास ठेवितो.

5. That warrior alone
fights for the people great
battles with [his] power
[and] valour. It is there-
fore that [they] believe
in Indra possessed of puis-
sance, [and] used to strike
over and over again the
deadly thunderbolt.

‘इन्द्रिय (इन्द्रपण) दाखविलें’ म्हणजे
इंद्रानें आपली स्वताहाची शक्ति दाखवि-
ली, हा प्रयोग स्वाभाविक आहे. क्र. १.
८५. २ यांत मरुतांनीं इंद्रास उन्नेजन
येण्याजोगें भाषण करून इन्द्रिय उत्पन्न
केलें (जनयन्तः इन्द्रियम्) असें सां-
गितलें आहे; म्हणजे, इंद्राचें बळ उत्पन्न
केलें. क्र. १. ११. २ यांत ऋषि ऋभु
या नांवाच्या देवांस म्हणतो कीं आम्हांस

इंद्र देतो तसें धन अथवा बळ या (=श-
सथ इन्द्रियम्). यावरून उचरोचर
बळ इतकाच अर्थ होऊं लागतो. जाण
नंतर ‘बळ संपादण्याजें अवयव ते’ हा
शेवटील अर्थ आतां प्रसिद्ध आहेच.
जसा इंद्रशब्दापासून ‘इन्द्रिय’ तसा इंद्र
शब्दापासून ‘रुद्रिय’ हा शब्द निघाला
आहे आणि त्याचाहि अर्थ ‘रुद्राचें बळ
असा होतो.

५. ‘जनांचें हित करण्यासाठीं महा-
योद्धा जो इंद्र, तोच आपल्या बळानें
आणि प्रभावानें वृत्रादिक शत्रूंवर
मोठें प्रचंड युद्ध करून मेषोदकांची वृष्टि
करितो. आणि यास्तवच इंद्र हा बलवान्
आहे, तो आपलें संरक्षण करील, त्या-
सारखा वज्रप्रहारानें शत्रूंचा नाश कर-
णारा दुसरा कोणी नाहीं, असा सर्वांनां
अंरवसा असतो.’

‘बळानें’ = ‘मज्जना.’ सायणाचार्य या
टिकाणीं ‘मज्जना’ शब्दाचा अर्थ ‘शुद्ध
करणार’ असा विशेषणाधीं करून ‘प्र-
तापानें’ (‘ओजसा’) याशीं संबंध ला-

विताऊ. परंतु ‘मज्जन्’ शब्दाचा अर्थ
‘बळ’ असो होतो याविषयीं क्र. ७.
८२. ५, १. ६४. ३ हें मंत्र, आणि
त्यांजवरील सायणाचेंच भाष्य पहा. कि-
तोएक पार्श्वीय विद्वान् ‘मज्जन्’ म्हणजे
‘मोठेपणा’, ‘महिमा’ असा अर्थ करि-
तात. तो जरी शब्दशास्त्रानुसारें संभवतो
तरी पर्यवसानीं ‘बळ’ हाच अर्थ वेदां-
त आहे.

‘जन[हिता]साठीं’ = ‘जनेभ्यः.’ हें
जनहित म्हणजे वृष्टि होऊन जनांस
उदक मिळावें हें होय. ही चतुर्थी ध्या-
नांत ठेवण्याजोगी आहे.

स हि श्रवस्युः सदनानि कृत्रिमा क्षमया वृधान ओजसा विनाशयन् ।
ज्योतींषि कृण्वन् अवृकाणि यज्यवेऽव सुक्रतुः सर्तवा अपः सृ-
जत् ॥ ६ ॥

सः । हि । श्रवस्युः । सदनानि । कृत्रिमा । क्षमया । वृधानः । ओजसा ।
विनाशयन् ।
ज्योतींषि । कृण्वन् । अवृकाणि । यज्यवे । अव । सुक्रतुः । सर्तवै ॥
अपः । सृजत् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हि (=यस्मात् कारणात्) स [इन्द्रः] श्रवस्युः (=कीर्तिमात्मन इच्छन्) क्षमया
वृधानः (=पृथिव्या समानं वर्धमानः) ओजसा (=स्वतेजसा) कृत्रिमाणि (=क्रियया
रचितानि) [वृत्रादीनां] सदनानि (=गृहाणि) विनाशयन् (=विध्वंसयन्) [सन्]
[तेन च] यज्यवे (=यज्ञे=यजमानाय=उपासकहितार्थं) ज्योतींषि (=सूर्यादीनि ते-
जांसि) अवृकाणि (=आवरकवृक्षमुक्तानि) कृण्वन् (=कुर्वन्) [सन्] सुक्रतुः
(=शोभनप्रज्ञवान्) [इन्द्रः], अपः (=उदकानि) सर्तवै (=सर्तु=यथा ताः
सरन्ति वहन्ति तथा) अव सृजत् (=अवाप्तुजत्=भूमावावर्जितवान्) ॥

अश्वेदमुक्तम् । वृत्रहा आकाशे, बहुरूपवर्णयुक्तानि मेघरूपाणि गृहाणि रचयति ।
तानि सर्वाणि इन्द्रः पृथिव्या समानं स्थूलो भूत्वा विनाशयति यथा ऋषयस्तस्य कीर्तिं
गायेयुरिति । वृत्ररचितानि च गृहाणि नाशयित्वा महामज्ञ इन्द्रः स्वोपासकहितार्थं
सूर्यादीनि तेजांसि पूर्वं वृत्रेण निरुद्धानि वृत्रनिरोधमुक्तानि करोति तथा मेघोदका-
न्यपि वृत्रनिरोधमुक्तानि कृत्वा तानि भूमौ वर्षयति यथा तानि नदीप्रवाहद्वारा
स्रस्तीति । एतस्मादेव कारणाद् इन्द्राय श्रद्धतीति पूर्वस्थेन सह हेः संबन्धः ॥

‘विश्वासं देवितात’ = ‘श्रद्धयति,’ ह-
णजे, इन्द्र आपलं संरक्षणं करण्यस श-
क्तिमान् आहं असा भरंवसा देवितात.
वंशस्थ वृत्राला आणि या मृत्राला
किती धोहें अंतर् आहं पहा:-

स इन्महानि सधियानि मज्जना ।
कृणोति युध्मः ओजसा जनेभिः ।
अथा चन श्रद्धयति त्विषीमते ।
इन्द्राय वज्रं निधनिमते वधम् ।

६. कारण० की कीर्तीविषयी उत्कंठित [असा] तो [इंद्र] पृथ्वीप्रमाणे मोठा होऊन [आपल्या] बळाने [शत्रूची] कृत्रिम घरे विध्वंसणारा, [आणि] उपासकांच्या हितासाठी [सूर्यादि] तेजे प्रगट करणारा, [आणि] सुप्रज्ञासंपन्न [असा होऱ्याता], उदकांस खाली सोडून वाहविता झाला.

6. For he, desirous of renown, grew as large as the earth, [and] destroying with [his] splendor the artificial homes [of the demons], [and] freeing the heavenly lights from [their] besieger,—he, the possessor of good wisdom—let down the water that they might flow.

६. इन्द्रावर भरंवसा ठेवितात म्हणून वरच्या मंत्रांत सांगितलें, त्याचें कारण या मंत्रांत स्पष्ट करून सांगतो:—‘कारण की वृत्र हा आकाशांत अभरूपी अनेक रंगांची आणि अनेक आकृतींची घरे जिकडे तिकडे बांधितो, तीं सर्व इन्द्र पृथ्वीप्रमाणे मोठा वाढतो आणि आपल्या तेजाने नाहीसी करितो, म्हणजे मेघ फोडून नाहीसे करून टाकितो; आणि तसें करून सूर्यचंद्रतारकादिक जीं अनेक तेजे आकाशांत आहेत आणि ज्यांच्या प्रकाशानें सकल प्रजांचे सर्व कांहीं व्यापार चालतात आणि असें असतां हि ज्यांस वृत्र अंधकारानें आणि दगांनीं वगेरे आच्छादित करितो, त्यांस त्या आच्छादनापासून मुक्त करितो, आणि मेघांतून उदकें वृष्टिरूपानें खाली पाडितो, कीं जीं नदीप्रवाहरूपानें जमिनीवरून वाहत जातात.’ इन्द्रानें वृत्रास मारून प्रकाश आणि उदकें हीं आपल्या उपासकांच्या

हितासाठी मोकळीं केलीं हीच गोष्ट रूपान्तरानें या ऋचेंत सांगितली आहे.

‘कीर्तीविषयी उत्कंठित’ = ‘श्रवस्युः.’ म्हणजे आपली कीर्ति ऋषींनीं गावी अशी उत्कंठा म्हणजे इच्छा आहे ज्यास तो; आपली कीर्ति ऋषिजन गातील अशी हेतुन.

‘पृथिवीप्रमाणे मोठा होऊन’ = ‘क्षमया वृधत्तः.’ म्हणजे पृथिवीएवढा मोठा, पृथिवी समान स्थूल असा जो इंद्र इतकेंच विवक्षित दिसतें. या शब्दांचा दुसरा अर्थ करून कसा निर्वाह करावा समजत नाही. ‘पृथिवीशीं आनंद पावणारा’ असा जो पाश्चिमात्य पंडित अर्थ करितात तो चिंत्य दिसतो.

‘कृत्रिम घरे’ = ‘कृत्रिमा सदनानि.’ म्हणजे साधारण घरांप्रमाणें स्थिर राहणारी घरे नव्हेत, तर घटकेंत एक रंग घटकेंत दुसराच रंग, आतां एक आकृति/ आणि पुनः लागलीच दुसरी

दानाय मनः सोमपावन्नस्तु तेऽर्वाक्षा हरी वन्दनश्रुदा कृधि ।
यमिष्ठासः सारथयो य इन्द्र ते न त्वा केता आ दंभुवन्ति भूर्णयः ॥७
दानाय । मनः । सोमपावन् । अस्तु । ते । अर्वाक्षा । हरी इति ।
वन्दनश्रुत् । आ । कृधि ।
यमिष्ठासः । सारथयः । ये । इन्द्र । ते । न । त्वा । केताः । आ ।
दंभुवन्ति । भूर्णयः ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. हे सोमपावन् (= सोमस्य पातः) [इन्द्र], ते (=तव) मनः दानायास्तु
(=अस्मभ्यम् अभिमते दातुं कृतनिश्चयं भवतु), हे वन्दनश्रुत् (=वन्दनस्य स्तोत्र-
स्य श्रोतः) [इन्द्र], [तव] हरी (=एतन्नामकावधौ) अर्वाक्षा (=अर्वाक्षी=अस्म-
द्यज्ञाभिमुखौ) आकृधि (=आकुरु=आभिमुख्येन स्थापय) । ये हि, हे इन्द्र, ते
(=तव) सारथयः [सन्ति] [ते] यमिष्ठासः (=यमिष्ठाः=अतिशयेन यन्तारः=अ-
श्वनियमने अतिकुशल) [भवन्ति], [तेन च] [तव] भूर्णयः (=क्षिपगामिनः)
केताः (=केतवः=अुथाः) त्वा (=त्वां) न आदंभुवन्ति (=न हिंसन्ति) ॥

हे इन्द्र, त्वम् अत्रागत्य नः सोमं पीत्व्य अस्मभ्यम् अस्मदभीष्टं देहि । न
च तवागमनसमये तव क्षिप्रा अध्यास्त्वाम् उच्चावचप्रदेशेषु पादाघातादिना पतित्वा
हिंसिष्यन्ति. तव सारथीनाम् अश्वनियमनेतिकुशलत्वादिति भावगतम् ॥

आकृति, अशी ज्याची अवस्था होत
असते ती. ही घरे म्हणजे आकाशांत जी
दगं अनेक प्रकारचीं अनेक वेळीं येतात
आणि प्रकाशास आणि उदकांस अडवून
न जणुं टाकितात तीं समजावयाचीं आ-
हेत. त्यांस 'कृत्रिम' हें विशेषण चांगलें
साजते.

‘उदकांस खाली सोडून वाहविता
झाला’ = अप; सर्तवे अव सृजत्.
अक्षरशः अर्थ, ‘उदकांस वाहण्यासाठी
खाली सोडिता झाला,’ म्हणजे ‘उद-

कांनी वाहावे म्हणून त्यांस आकाशातून
खाली सोडिता झाला.’ ‘सोडून वाहवि-
ता झाला’ हा भूतकाल घालण्याचें का-
रण इतकेंच कीं, इंद्रानें पूर्वी वृष्टि केली
ती अशा रीतीनें केली. अजून तरी स-
दैव तशी करीत असतोच म्हणून वर्त-
मानकाळी भाषांतर केलें तरी चालेल.
यः पृथिवीवर पाऊस कोठून पडला ?
असा प्रश्न कल्पून ऋषीनें या मंत्रांत उ-
त्तर दिलें आहे यास्तव भूतकाळचा प्र-
योग घातला आहे.

७. हे सोम पिणान्या इंद्रा, तुझे मन [आम्हांस] [इच्छिलेलें] देण्याला [सिद्ध] असो. हे स्तवन-श्रोत्या इंद्रा, [तू] [आपले] घोडे इकडे वळीव. हे इंद्रा, तुझे जे सारथि [आहेत] [ते] घोडे हाकण्या-विषयी परमकुशल [आहेत]. तुला [तुझे] वेगवान् घोडे दुसविणार नाहीत.

7. May thy will, O drinker of the Soma, be disposed to liberality; O [Indra] that hearest the praise, turn [thy] pair of tawny horses hitherward. [For] those who [are] thy chariot-drivers [are] most skilful, [thy] swift horses will not hurt thee.

हा मंत्र वंशस्थाप्रमाणें होण्यास थोडी-
च अडचण आहे:-
स हि श्वस्युः सदनानि कृत्रिमा ।

क्षमया वृधानः आजसा विनाशयन् ।
ज्योतीषि कृष्वन्नवृकाणि यज्यवे ।
अव मुँकतुः सैतवा अपः सृजत् ॥

७. या मंत्रांत ऋषि असें प्रार्थितो की, 'हे इंद्रा, तू आपले घोडे इकडे वळीव, आणि आमच्या सोमाप्रत ये. येतांना तुझे अतिवेगवान घोडे मस्तो वगैरे करून तुला दुःख होई असें करणार नाहीत, कारण कीं तुझे जे सारथि-आहेत, ते रथ चालविण्याविषयी फारच कुशल आहेत.

'तुझे मन आम्हांस इच्छिलें देण्याला सिद्ध असो' = 'दानाय मनः अस्तु ते.' हा अर्थ सत्यणांस अनुसरून आम्ही केला आहे. परंतु 'सोमपावन्' (=सोम पिणान्या) या हेतुगर्भ विशेषण-च्या संबोधनावरून पाहातां, आणि मंत्रांतील वाक्यसंदर्भाच्या साहचर्यावरून पाहातां, आणि 'दान' शब्दाचा अर्थ देवांस सीमादिक जें अर्पण करितात तें

असाहि होतो (सू. ४८. मं. ४ याजवरील टीप पहा) यावरून पाहातां, 'तुझे मन आम्हांस अर्पण घेलेल्या या सोमाप्रत असो,' म्हणजे 'या सोमाकडेस यावें असें तुला वाटो' असा अर्थ चांगला संभवतो.

'स्तवनश्रोत्या' = 'वन्दनश्रुत', ज्याची प्रार्थना करावयाची त्याला हें विशेषण लावण्यास अत्यंत योग्य आहे. यांत देवांची बुद्धि मनुष्यांविषयी कूर नाही तर ते जे त्यांचि स्तोत्र गातात ते ऐकून घेत असतात असे देवांविषयी योग्य ज्ञान दर्शविलें आहे.

'तुला तुझे वेगवान् घोडे दुसविणार नाहीत' = 'न त्वा केताः आ दभ्रुवन्ति भूर्णयः.' आम्ही 'केत' शब्द 'केतु'-शब्दार्थ आहे असें समजून भाषांतर

अप्रक्षितं वसु बिभर्षि हस्तयोर्षाळहं सहस्तान्वि श्रुतो दधे ।
 आवृतासोऽवतासो न कर्तृभिस्तनूषु ते कर्तव इन्द्र भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥
 अप्रऽक्षितम् । वसु । बिभर्षि । हस्तयोः । अषाळहम् । सहः । तन्वि ।
 श्रुतः । दधे ।
 आऽवृतासः । अवतासः । न । कर्तृऽभिः । तनूषु । ते । कर्तवः ।
 इन्द्र । भूरयः ॥ ८ ॥ २० ॥

भाषायाम्

८. [हे इन्द्र], [त्वं] हस्तयोः (=त्वदीययोः करयोः) [स्तोत्रभ्यो दातुम्] अप्रक्षितं (=प्रक्षेपरहितं) वसु (=धनं) बिभर्षि (=धारयसि) । [तथा] [स्तोत्रं रक्षितुं] श्रुता (=वक्ष्यातः) [त्वम्] अषाळहम् (=अग्राजितं) सहः (=बलं) तन्वि (=तन्वां=तव शरीरेषु आत्मनि) दधे (=धारयसि) । [अपि च] हे इन्द्र, ते तनूषु (=त्वदीयेषु शरीरेषु विविधासु विभूतिषु) [जलोद्धर्तृभिः] आवृतासः (=आवृताः=वेष्टिता) अवतासो न (=आवृताः=कूपा इव), कर्तृभिः (=यज्ञकर्तृभिः) [जिज्ञासार्थ-मागतैः] [आवृताः] कर्तवः (=प्रज्ञाः) भूरयः (=बहवः) [सन्ति] ॥

अत्रेदं भावमतम् । इन्द्रो न केवलं यजमानेभ्यो धनं दातुं सिद्धो वर्तते अपि तु तान् भयादिभ्यो रक्षितुं बलवान् अस्ति । तथा न केवलम् इन्द्रस्य धनदातृत्वं बलं च प्रसिद्धं तर्हि तस्य विविधाः प्रज्ञा अपि प्रसिद्धा वर्तन्ते ताश्च, जलोद्धरणार्थमागतैः पुरुषैः कूपा इव, ज्ञानग्रहणार्थम् आगतेरिन्द्रस्योपासकैर्वेष्टिता भवन्तीति ॥

केले आहे ('केतु' शब्दाचा अर्थ 'घोडा' कसा होतो याविषयी स. ५० मं. १ याजवलील सायणभाष्य पहा). आणि 'भूण' शब्दाचा 'वेगवान्' असा अर्थ तर ऋग्वेदावरील सायणभाष्यांत प्रसिद्ध आहे (क. ९. ५०. ४; द. २५. १५; ९. ७३. ४; ९. १७. १ आणि ९. ४१. १ हे मंत्र आणि त्यांवरिल सायणभाष्य पहा). यावरून आमचा अर्थ सिद्ध होतो असें आम्हांस वाटतं. सायणा-

जीव्या ववभ्यापादाचा अर्थ 'आयुध'-

धारी शत्रु तुला दुखवीत नाहीत " असा एक आणि "तीक्ष्ण शत्रु तुला दुखवीत नाहीत " हा एक असे दोन कवितात. 'केत' शब्द ऋग्वेदांत पुष्कळ स्थळीं आलेला आहे पण बहुतेकच 'प्रज्ञान' या अर्थी आहे. तरी 'केतु' हाहि त्याच अर्थी आलेला आहे आणि दोनहि शब्दांची व्युत्पत्ति एकच धातूपासून आहे. वरचा मंत्र जर वंशस्थ भोकाप्रमाणें सहज वाचतां येतो तर यांत किती अंतर आहे तें पहा:-

८. [हे इंद्रा०], [तूं] अक्षय धन [आपल्या] हातांत घरीत असतोस. कीर्तिमान् [असा जो तूं तो] आपल्या आंगीं अपराजित बळ धारण करितोस. हे इंद्रा, [पाणी काढणाऱ्या लोकांनीं] जशा विहिरी [घेरलेल्या असतात तशा] [यज्ञ]-कर्त्यांनीं घेरलेल्या प्रजा तुझ्या आंगीं अनेक आहेत.

8. Indestructible wealth, [O] Indra], dost [thou] hold in [thy] hands. Renowned [Indra] holds in himself puissance that has not been conquered. O Indra, in thee [are] numerous wisdoms surrounded by [consulting] sacrificers, as wells [are surrounded by persons to draw water].

दानाय मेनः सोमपायैन्नस्तु ते ।
अर्वाचीं हरी द्येन्दुनभ्रदा कृधि ।
यमिर्धसः सारथयो य इन्द्र ते ।
न त्वा केंता आ द्येन्नुवन्ति भूर्णयः ॥
आणि दोनहि मंत्रांचें वृच 'जगती' आहे. यावरून पाहतां, अमुक वृचांत अमुक अक्षरें असावीं आणि पादांच्या शेवटीं शेवटीं अमुक दीर्घ अमुक ह्रस्व असावीं असें जरी धरून सूक्त रचीत, तरी इतर अक्षरें ह्रस्व असावीं किंवा दीर्घ असावीं याविषयी आलीकडे जसा आम्ही इतर

वृत्ताप्रमाणें वंशस्थ वृत्ताविषयी कडक नियम पाळितां, तसा वृत्तयुगांत पाळीत नसत असें उघड दिसून येतें, आणि या-विषयी आश्चर्य वाटण्यास कारण नाही; कारण आपल्या ओवीवृत्तांत जरी कांहीं साधारण नियम आहेत, तरी अमुक अक्षर ह्रस्वच आणि अमुक अक्षर दीर्घच असावें असा नियम कोणीहि कवि पाळीत नाहीत. आणि अभंग आणि अनुष्टुप् या वृत्ताविषयी तरी असेंच म्हटलें पाहिजे.

८. हा सूक्ताचा उपसंहार आहे. आणि यांत इंद्राची कृपा भक्तांवर केवढी असते आणि ती कोणकेंतल्या प्रकारची तें यांत सांगितलें आहे. ऋषि म्हणतो:-
'उपासकांस धन देण्यासाठीं इंद्र इतक्या तयार असतो की, तो तें हातांतच जणू घेऊन उभा असतो; आणि भयापासून वगैरे तारण्यासाठीं इंद्राच्या अंगीं पुष्कळ बळ आहे हें प्रसिद्ध होय, आणि तें

बळ इतकें आहे की, त्याचा कोणीहि शत्रु पराजय करूं शकत नाही; आणि इंद्र धन आणि बळ यांहींच संपन्न आहे असें नाही, तर त्याच्या अंगीं अनेक प्रसंगां अनेक रीतीनें उपयोगी पडणाऱ्या अशा अनेक प्रजा म्हणजे ज्ञाणपणें भरलेली आहेत. आणि पाण्यानें भरलेल्या कुपाजवळ पाणी काढून घेण्यास आलेलीं मनुष्ये जशीं त्या कुपास वेष्टितात तसे इंद्राजवळ

सूक्तम् ५६.

आत्रिरसः सत्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती छन्दः ॥

एष प्र पूर्वीरिव तस्य चन्निषोऽस्यो न योषामुदयंस्त भुर्वणिः ।
दक्षं महे पाययते हिरण्ययं रथमावृत्या हरियोगमृभ्वसम् ॥ १ ॥

एषः । प्र । पूर्वीः । अव । तस्य । चन्निषः । अस्यः । न । योषाम् ।
उत् । अयंस्त । भुर्वणिः ।

दक्षम् । महे । पाययते । हिरण्ययम् । रथम् । आवृत्या । हरिऽयोगम् ।
ऋभ्वसम् ॥ १ ॥

भाषापरम्.

१. एष भुर्वणिः (= अना = सोमस्य विशेषेण भक्षयिता) [इन्द्रः], अस्यो योषां न
(= अथो वडवाम् डव = अथो वडवामारोहति तद्रत्नं), तस्य (= यजमानस्य) पूर्वाः
(= प्रभूताः) चन्निषः (= चमूप् स्थिताः सोमरूपा इषः = अजानि) प्रावांदयंस्त (= ता-
सामुपरि प्रकषेण आत्मानमुद्यच्छति = प्रकषेणारोहति) । [स इन्द्रो] हिरण्ययं (सु-
वर्णमयं) हरियोगं (= हरिर्द्वर्णाभयुक्तम्) ऋभ्वसं (= महान्तं) रथम् आवृत्य (= अ-
स्मदाभिमुख्येन प्रयत्नं रथमधिष्ठाय अत्रागृह्य) दक्षं (= प्रवृद्धमात्मानं = स्वकीयबलं)
महे (= महते) । कर्मणे] (= वृत्रवृथादि महत् कर्म कर्तुं) [सोमं] पाययते (= पानं
कारयति = महत् कर्म कर्तुं बलं यथा वर्धते तथा स्वयमेव पिबति) ॥

अस्मामृचि इन्द्रपदस्याभावान् ' एष ' इत्यस्य तथा ' तस्य ' इत्यस्य संबन्धग्रहणे
किञ्चिदुबोधत्वमनिवार्यम् । तदपि इन्द्रः स्वर्णमयं स्वकीयं महान्तं हरिर्द्वर्णाभयुक्तं
रथमधिष्ठाय अत्रागृह्य यजमानेनापितसोमलक्षणानि पेयानि, वडवां कामी वाजीवः,
आक्रमति वृत्रवृथादि च महत् कर्म कर्तुं स्वकीयं बलं यथा वर्धते तथा सोमपानं क-
रोतीति भावगतं स्पष्टम् ॥

शहाणपणा विचारण्यास आलेले यजमान
ऋणजे इंद्रभक्त इंद्राच्या प्रज्ञांस वेष्टून
टाकितान्त.

या मंत्रांत प्रथम द्वितीयपुरुषीं निर्दे-
श असून नंतर तृतीयपुरुषी आणि पु-
नः शेषटी तृतीयपुरुषी निर्देश आहे. व-
स्तुतः सगळ्या मंत्रांत द्वितीयपुरुषच वि-

वक्षित आहे, परंतु वृत्तानुसारं ' दधे '
हें रूप मध्ये घालवें लागल्यामुळे पुरुष-
व्यतिरेक झाला आहे.

' [यज्ञ] कर्त्यानी ' = ' कर्तृभिः '
ऋ. ६. १०. १; ७. ६२. १ हे मंत्र
आणि त्यांजवरील सायणब्राह्मण माहा.
' तुभ्या अंगी ' = ' तनुषु ' हे अनेक-

सूक्त. ५६.

ऋषि—सव्य (पूर्व सूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता—इंद्र. वृत्त—जगती.

१. घोडा घोडी [वर चढतो] तसा हा [पहा] सोमपी [इंद्र] त्या [यजमाना] चे पात्रस्थ विपुळ सोम-रसांवर चढत आहे! [इंद्र] [आपल्या] पिंवळे घोडे जोडलेल्या सुवर्णमय महारथांत बसून येऊन मोठे [काम करण्या] ची शक्ति येण्यासाठी सोम पीत आहे.

HYMN 56.

To Indra. By Savya (author of the previous hymn). Metre—Jagati.

1. This [Soma]-consuming [Indra here] alights on the plentiful drinks in the bowl of that [sacrificer], [even] as a stallion [alights] on a mare. [Indra], driving hither [his] great golden chariot, releases [his] vigour, with the draught.

वचन कां योजिले याविषयी सायणाचार्य कांही सांगत नाहीत. 'प्रज्ञा' (=कतवः) हे अनेकवचन असल्यामुळे त्याच्या आकर्षणाने अनेकवचन झाले असावे एक, किंवा इंद्राच्या ज्या अनेक विभूति म्हणजे निरनिराळी रूपे तीच शरीरे असतील म्हणून अनेकवचन घातले असावे एक. किंवा 'अवयव' या अर्थी अनेकवचनाचा प्रयोग असावा. पण इंद्राच्या अनेक विभूति सांगितलेल्या ऋग्वेदांत प्रसिद्ध नाहीत. परंतु 'अवयव' अथवा 'अंगे' या अर्थी 'तनु' शब्दाचा अनेकवचनी प्रयोग ऋग्वेदांत पुष्कळ ठिकाणी आढळतो. क्र. १. १६. २. २० आणि ५. ७०. ४ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. तर तनूषु हे अनेकवचन 'तन्वि' या अर्थीच घातले आहे असे

समजावयाचे असा पर्यवसानांनी शेवट दिसतो. अजून जसे विहिरीवर पाणी भरणारे लोक जाऊन जमत असतात तसेच वैदिक युगांतहि जमत असत असे या मंत्रातील उपमेवरून उघड दिसून येते. अनेक लोक पिणारे, पण विहीर एकच जशी, तसे इंद्राचे सेवक अनेक आहेत. ते एकच्या इंद्राच्याच अंगी असलेल्या प्रज्ञेचा उपयोग करून घेतात असे उपमेचे तात्पर्य.

वंशस्थकृत्वाध्माणे हा मंत्र वसतो तो असाः—

अप्रक्षितं वंसु विभावं हस्तयोः ।

अषाढहं सहस्तनुइ श्रुतो दधे ।

आवृत्तासो अवृत्तासो न कर्मभिः ।

तनूषु ते कृतव इन्द्र भूरयः ॥

१. हा मंत्र समजण्यास आपण अशी कल्पना केली पाहिजे की, कोणी यज-

तं गूर्तयो नेमन्निषः परीणसः समुद्रं न संचरणेः सनिष्यवः ।
 पतिं दक्षस्य विदथस्य नू सहे गिरिं न वेना अधि रोह तेजसा ॥ २
 तम् । गूर्तयः । नेमन्ऽइषः । परीणसः । समुद्रम् । न । संचरणे ।
 सनिष्यवः ।
 पतिम् । दक्षस्य । विदथस्य । नु । सहः । गिरिम् । न । वेनाः । अधि ।
 रोह । तेजसा ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. संचरणे (=समुद्रसंचारे कर्तव्ये सति) सनिष्यवः (—धनेच्छवो वणिजः) समुद्रं न (—नामुद्रं यथा) [स्तुवन्ति] [तथा] नेमन्निषः (=नीतहविष्काः) परीणसः (=बहवो) गूर्तयः (=स्तोतारः) तम् [इन्द्रं] [स्तुवन्ति] । [तस्मात् हे स्तोतः], वेना (=कान्ताः स्त्रियः) गिरिं न (=पर्वतं यथा) [पुष्पोपचयार्थम् अधिरोहन्ति=आरोहन्ति] [तथा] [त्वं] नू (=इदानीं) सहः (=बलवन्तं) दक्षस्य विदथस्य (=महतो यज्ञस्य) पतिं (=स्वामिनम्) [इन्द्रम्] अधिरोह (=आरोह=अभिमत-धनुर्ग्राह्यार्थम् उपसर्प) ॥

पूर्वचोपि इयं दुर्बोधतरा । वयं तु सायणमनुसृत्य व्याख्यामः । तदपि 'गूर्तयः,' 'सहः,' 'वेनाः,' 'अधिरोह' तथा 'तेजसा' इत्येतानि पदानि वादोत्पादकानि भवन्ति । 'नूति' पदं स्तुत्यपरपर्यायिणी इति कृत्वा सायणान्यत्र (ऋ. ९. १०५. १ १०. ६१. १५) व्याचष्टे । 'सहः' इत्यस्य बलवन्त्वार्थग्रहणे गरीयसेव विप्रतिपत्तिः । तथा 'तेज' इति शब्दस्य तेजस्विस्तोत्रार्थग्रहणे सायणानुमतिः अनिवार्यपक्ष एव साध्या ॥

मानाने 'कवीस' म्हणजे 'ऋषीस' इंद्राची स्तुति करण्यास, सर्गून आपण धात्रांत सोम घालून इंद्राला अर्पण करित आहो, ते पाहून स्तोत्रकर्ता म्हणतो:— 'हा पाहा इंद्र येऊन सोम पिऊं लागला आहे, आणि सोमपी इंद्र सोमरसाकडे इतक्या आवेशाने आणि उत्कंठेने धांवला आहे की, तो घोडीच्या आंगावर जसा कामाविष्ट झोडा धांवतो तसा दिसतो. इंद्र आपल्या सोन्याच्या मोद्या रधांत, की ज्याला पिंजळे घोडे जोडले आहेत

त्यांत, बसून जात असतां धा यजमानाचे सोम पाहून रथ इकडे फिरवून, वृत्रवधादिक ज मोठे पराक्रम ते करण्याकरितां आपल्या आंगीं बळ यावें म्हणून सोमपान करित आहे.' हा या मंत्राचा भावार्थ दिसतो. तरीहि हा मंत्र कांहींसा कठीण आहे. एक तर यांत दिलेली उपमा कांहींशी विलक्षण आहे इतकेंच नव्हे पण किंचित् दुर्बोधहि आहे; दुसरे असे की इंद्राविषयी हा मंत्र असून इंद्र हें पद मंत्रांत मुळीच नाही, आणि

२. [समुद्रावर] संचार करावया-
चा असला म्हणजे धनार्थी [लोक]
जसे समुद्राला [स्तवितात], [तसे]
अनेक स्तोत्रकर्ते हवि अर्पण करून
त्या [इंद्रा]ला [स्तवितात]. [तर]
[हे स्तोत्रा], स्त्रिया जशा [पुष्प-
ग्रहणार्थे] पर्वतावर चढतात [तसा
तुं] आज महायज्ञाचा प्रबळ प्रभु
[जो] इंद्र त्याजवर तेजस्वी स्तोत्रा-
नें चढ.

2. As when a voyage is
to be undertaken the mer-
chants [pray] to the sea,
many praisers after offering
an oblation [pray to] that
[Indra]. [Therefore] do
thou, [O worshipper], just
as beautiful damsels [mount]
the hill [for flowers], now
mount with resplendent
prayer Indra the puissant
lord of the mighty sacri-
fice.

तिसरें असें कीं, यजमानाचे सोमरस
असें विवक्षित असतां यजमान हे पद
मंत्रांत नाहीं, केवळ 'त्याचे' (=तस्य)
इतकेंच आहे.

'सोमपी' = 'भुवर्णिः.' सायणाचार्य भ-
क्षण करणारा असा अर्थ करितात त्याला
अनुसरून आम्ही भाषांतर केलें आहे.

'पात्रस्थ विपुळ सोमरसावर चढत
आहे' = 'प्र पूर्वाः अव चन्विषः उत
अयंस्त.' यांत उपमेस अनुलभून 'अव'
आणि 'उत्' यांचा अर्थ केला पाहिजे.

'महारथांत बसून इकडे येऊन' = 'ऋ-
भ्वसंरथम् आवृत्य.' अक्षरशः अर्थ, 'महा-
रथ इकडे फिरवून.' 'ऋभ्वस' याचा अर्थ
'ऋभ्वन्' शब्दाप्रमाणें महा अथवा मोठा
असा आहे. प्रस्तुत स्थळीं सायणाचार्य
तेजानें वेष्टित असा अर्थ करितात, त-
थापि ऋ. ५. ५२. ८, ८. ७०. ३,

आणि ९. ८६. ५. हे मंत्र आणि त्यांज-
वरील सायणभाष्य पहा. *

'शक्ति येण्यासाठीं सोम पितो' =
'दक्षं प्राययते.' अक्षरशः अर्थ, '[आप-
ल्या] शक्तीला [सोम] पाजतो,' म्हणजे
शक्ति वाढावी म्हणून सोमपान करितो.
सोमपान केल्यानं शक्ति वाढते अथवा
नसलेलें बळ अंगांत येतें, आणि त्यावरूनच
इंद्र उपासकांनीं दिलेला सोम पि-
ऊन त्यांजकरितां मोठमोठे पराक्रम क-
रितो असें वेदांत प्रसिद्ध आहे.

वंशस्थ वृन्मूला आणि या मंत्राला
किती थोडें अंतर आहे पहा:—

एष प्र पूर्वोरव तस्य चन्विषः ।

अत्यो न योषामुदयंस्त भुवर्णिः ।

दक्षं महे प्राययते हिरण्ययं ।

रथम् आवृत्य हरियोगम् ऋभ्वसम् ।

२. हा मंत्र फार कठीण आहे, आणि
ऋषींच्या मनांत काय सांगावयाचें आहे

तें स्पष्ट समजत नाहीं. और पांच पदां
चा अर्थ तर फारच संदिग्ध आहे. आम्हें

(सायणाचार्यांच्या भाष्याप्रमाणें) केलेल्या भाषांतराचें तात्पर्य असें आहे की, एक स्तोता दुसऱ्या स्तोत्राला म्हणतो, 'समुद्रांत जहाज घालून सफर करावयाची असली म्हणजे जहाजांतून जाणारे व्यापारी जशी समुद्राची प्रार्थना करितात, अशी पुष्कळ स्तोत्रे हवि अर्पण करून इष्ट वस्तु प्राप्त करून घ्यावयाच्या असतात तेव्हां इंद्राची स्तुति करितात; आणि आज आपणांस इष्टप्राप्ति करून घ्यावयाची आहे, तर फुलें तोडण्यास जशा स्त्रिया पर्वतावर, चढतात तसा इष्टप्राप्तीसाठीं बलवान् इंद्रावर तूं चढ, म्हणजे इंद्राची तूं प्रार्थना कर.'

'समुद्रावर संचार करावयाचा असला म्हणजे धनार्थी लोक जसे 'समुद्रं न संचरणे सनिध्यः' या शब्दांच्या अर्थाविषयी संशय नाही, आणि या उपमेवरून असें दिसून येतें कीं तैदिक युगांत जहाजांत बसून समुद्रावर जात असत, आणि तारवांत बसण्यापूर्वी समुद्राची प्रार्थना करीत. ही उपमा ऋग्वेदांत आणखी एका भूवांत आली आहे ती ही:- 'तू रोदसी अहिना बुध्ये-न स्तुवीत देवी अप्येभिरिष्टिः । समुद्रं न संकीर्णं सनिध्यवां' हे देवी गावापृथिवीहो धनेच्छु जन समुद्रावरून संचार करावयाचा असतां पसा समुद्राला स्तुतितात तसा धनप्राप्तीसाठीं मी तुझांस अर्पितुं देवांसहित स्तुवितां, ४. ५५. ६. यावरून समुद्रपर्यटन वेदांत प्रसिद्ध आहे

आणि त्याविषयी उपमा देण्यांत येते ती अशा रीतीनें की, समुद्रपर्यटनांत कांही वाईट नाही आणि त्यांत निषेध करण्यासारखें कांहीं नाही असें ऋषिजन समजत; जर न समजते तर समुद्रावर संचार करावयास जाणारे धनेच्छु समुद्राला स्तुतितात तसे आम्ही धनाची इच्छा करून स्तुव्या अशी उपमा घेतली नसती.

'स्तोत्रकते' = 'गृत्यः' 'गृत्य' शब्दाचा अर्थ दुसऱ्या सर्व ठिकाणी सायणांनीं स्तुति असा दिला आहे तरी या ठिकाणी स्तोता असा जो अर्थ केला आहे तो निर्वाह करण्याच्या इच्छेनें केला आहे यांत संशय नाही.

'अनेक' = 'परीणमः' क. ३. २४. ५; १. १६६. १४; १. १२९. ९ हे मंत्र 'आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पाहा.

'हवि अर्पण करून' = 'नेमजिषः' हा हि शब्द कठीण आहे. आम्ही सायणांस अनुसरूनच अर्थ केला आहे. ऋग्वेदांत प्रयोगांतरें नाहीत.

'स्त्रिया जशा पुष्पग्रहणार्थ पर्वतावर चढतात' = 'वेना गिरं न.' ही उपमा चमत्कारिक आहे, कारण स्त्रिया फुलें तोडण्यास पर्वतावर जातात ही प्रसिद्धी उपमा देण्यातकी होणें म्हणजे फुलें आणण्याकरितां पर्वतावर जाण्याचा फारच प्रचार असला पाहिजे. पण या उपमेविषयी संशयाची गोष्ट अशी आहे कीं यांत 'फुलें तोडण्यास' या अर्थाचा

शब्द सुळांत नाही. आणि सुंदर स्त्रिया असा 'वेना' शब्दाचा अर्थ जो आम्हीं आचार्याप्रमाणे केला आहे त्याविषयी तरी संशय नाही असें नाही.

'प्रबळ' = 'सहः' हा तर अर्थ अगदीच वादग्रस्त आहे. असलेल्या शब्दाचा कांहीं तरी निर्वाह झाला पाहिजे म्हणून हें भाषांतर केले आहे.

'तेजस्वीस्तोत्राने' = 'तेजसा.' याच्या तरी अर्थाविषयी संशय त्याप्रमाणेच आहे आणि अनिर्वाहपक्षीच आम्हीं भाषांतर केले आहे.

'चढ' = 'अधिरोह.' स्तोत्राने इंद्रावर चढ म्हणजे इंद्राला स्तव असा भावार्थ आहे असें सायणाचार्य म्हणतात. आमचा अर्थ अक्षरशः आहे.

आतां हा आणि वरचा मंत्र दुर्बोध आहेत असें आम्हीं सांगितल्यावरून आपण निराश होण्यास कांहीं कारण नाही. कारण असेच दुर्बोध पुष्कळ मंत्र वेदांत येत जातात. आणि वेदाच्या प्राचीनते-विषयी थोडासा विचार केला तर, किती एक मंत्रांचा अर्थ समजत नाही याविषयी दुःख न करितां हजारो मंत्रांचा अर्थ सहज आणि स्पष्ट समजतो याविषयी आनंद मानण्यास विशेष कारण आहे. साडे पांचशें वर्षांची मराठी ज्ञानेश्वरी, तीनचारशें वर्षांपूर्वी चालू असलेल्या मराठीप्रमाणे रूपांतर केलेली अस्तादि, आज आपणांस समजण्यास फार कठीण जाते. मग ज्ञानेश्वरप्रमाणे एका-

नेच पुढाच काळीं रचिलेली नव्हे, तर अनेक काळीं अनेक ऋषींनी अनेक प्रसंगीं वेगळ्या वेगळ्या संबंधांनीं रचिलेल्या फार फारच पुरातन सूक्तांची जी ऋक्संहिता तींतील कितीएक मंत्र कोठे कोठे दुर्बोध असले म्हणून कांहींच आश्चर्य नाही. वेदव्यासांनीं या वेदसूक्तां-संहितेचें रूप दिलें तें सूक्तां रचिलीं गेल्यावर महाकालावधीनें दिलें; म्हणजे सूक्तां वेगवेगळ्या ऋषींच्या कुटुंबांत होती तीं सर्व एकत्र करून आतां आम्हां तशीं संहिता म्हणजे गाथा कुला, तेव्हां गाथा-रचना करितांना ज्या मंत्रांचा किंवा सूक्तांचा एकमेकाशीं वस्तुतः अर्थसंबंध नाही असे मंत्र किंवा सूक्तां एका ठिकाणीं घातलीं जाण्याचा प्रसंगवशात् केवढा संभव आहे याचा आपण विचार केला पाहिजे. अशी कल्पना करा कीं, महाराष्ट्र, गुजराथ, मध्यदेश, आणि पंजाब या वेगवेगळ्या काळीं होऊन गेलेले जे आपले अर्वाचीन ऋषि ज्ञानेश्वर, मुकुंदराज, तुकाराम, महीपति, नामदेव, सोहिरोबा आंच्ये, नसीर मेहता, सांभळभट, तुलसीदास, चांद, कबीर, नानक, आणि गुरू गौविंद यांणीं रचिलेलीं जीं सूक्तां म्हणजे पदे, अभंग, दोहरे, साक्ष्या, ओव्या इत्यादि, तीं कोणीं देशकन्याने-चु म्हापुरुषानें एकत्र करण्याचें मनांत आणून त्यांचा एक गाथा कुला, परंतु त्या गाथांत एकाच प्रांताची किंवा एकाच ऋषीची म्हणजे कवीची अथवा साधूची

स तुर्वणिर्महँ अरेणु पौंस्ये गिरेर्भृष्टिर्न भ्राजते तुजा शवः ।

येन शुष्णं मायिनमायसो मदे दुध्र आभूषु गमयन्नि दामनि ॥ ३ ॥

सः । तुर्वणिः । महान् । अरेणु । पौंस्ये । गिरेः । भृष्टिः । न । भ्राजते ।
तुजा । शवः ।

येन । शुष्णम् । मायिनम् । आयसः । मदे । दुध्रः । आभूषु । रमयत् ।
नि । दामनि ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. स [इन्द्रः] तुर्वणिः (=शत्रूणां हिंसिता) [तथा] महान् [भवति] । [तस्य] अरेणु (अरेणुरहितं=निर्मलम्=अनवयं) शवः (=बलं) पौंस्ये (=संग्रामे), गिरेः (=पर्वतस्य) भृष्टिर्न (=शृङ्गमिव), तुजा (=शत्रुहिंसकया शक्त्या सहितं यथा स्यात्तथा) भ्राजते (=दीपयते) । येन [शवसा] आयसः (=अयोमयकवचयुक्तो) दुध्रः (=दुर्धर) [इन्द्रो] मदे (=सोमपातेन जाते हर्षे) मायिनं (=मायाविनं) शुष्णम् (=उदकानां शोषयितारम् एतन्नामानमसुरं) दामनि (=निगडे) [कृत्वा] आभूषु (=कारागृहेषु) निरमयत् (=न्यरमयत्=न्यवासयत्) ॥

तुजेति पदं वार्दिसुत्पादयति । वयं यथाशक्यं सायणमतुसृताः स्मः । गिरेर्भृष्टिरिव भ्राजते इत्युपमाबलात् 'शवः'शब्देन अत्रैव वज्रग्रहणं शक्यम् । दुध्र इत्यत्र तच्छब्दयुक्तेषु मन्त्रान्तरेषु दृष्टेषु दुर्धरं श्रूते यत् सायणव्याख्यानं तदेव साधीयः । 'आभू'-शब्दस्य व्याख्यानं कारागृहमिति यत् सायणाचार्यैः कृतं तद् व्याख्यानान्तरप्राचुर्यापेक्षया संभाव्यतेतराम् इति कृत्वा गृहीतमस्माभिः ॥

किंवा एकाच शतक्रामध्ये रचिलेलीं सर्व सूक्ते एकाच अध्यायांत किंवा गा-
ध्याच्या भागांत घालावी असा कडक निर्बंध न राखतां, जशीं हातास आलीं तशीं घातलीं आणि कांहीं पदांची कड-
वी सोहोरोबा कधीची म्हणून इन्दुरास सांपडलेलीं घेऊन त्याचीं सूक्ते म्हणजे पदे सावंतवाडीस जीं सगळीं सांपडलीं असतील त्यांत कोठें घालावी हें बरोबर न समजण्यामुळे थोड्याशा विचाराअंती

ज्या पदांत घातलीं असतां जुळतील असें वाटलें त्यांत घातलीं. पण वस्तुतः त्या कडव्यांचा त्या पदांशीं कांहीं संबंध नसल्यामुळे आणि तीं कडवीं सोहोरोबाचीं किंवा दुसऱ्याचीं बाविषयीहि शंका असल्यामुळे गाथा शाल्यानंतर हजारो वर्षांवर तीं कडवीं दुर्बोध आहेत असें वाटूं लागल्यास काय आश्चर्य आहे शिवाय गाथा केल्यानंतर तो शुद्ध राहवा म्हणून पुष्कळ काळजी घेण्यांत

३. तो रणधीर [आणि] [म-
हान्] [होय], त्याचें निर्दोष [आ-
णि] अनिवार्य बळ संग्रामांत पर्वता-
च्या शिखराप्रमाणें लैखलखतें; ज्या
[बळाच्या योगानें] लोहमय [आ-
णि] दुर्धर [इंद्र] [सोमपानाच्या]
हर्षामध्यें कपटी शुष्णाला बिड्या
घालून कारागृहांत ठेविता झाला.

आली, पण तो करणाऱ्याच्या पूर्वीच त्या
या वेगवेगळ्या पदांत, अभंगांत, दोह-
यांत आणि साक्यांत शेकडो वर्षांत
काही तरी फेरफार झाल्याशिवाय राहिला
असेल काय? तर ऋग्वेदसंहितेची स्थि-
ति यासारिखीच आहे. म्हणून त्यांत किती
एक मंत्र अति दुर्बोध असले तरी नव-

३. भावार्थः—'इंद्र जयशाली आणि
मोठा आहे. कारण त्याचें बळ युद्धांत
अनिवार्य अधून इतरांच्या बळापेक्षां इ-
तकें मोठें असतें कीं, तें जणुं पर्वताच्या
शिखराप्रमाणें उंच आणि तेजःपुंज असें
ललकलकत असतें. याच बळाच्या योगानें
सोम पिऊन हर्ष झालेला इंद्र आंगांत
लोखंडाचें कवच घालून आणि दुर्धर
होऊन कपटयुक्तिपूर्ण शुष्णासुराला जि-
कून हस्तगत करून घेतो.'

'अनिवार्य' = 'तुजा.' हा अर्थ आम्हीं
बहुत अशीं सायणांस अनुसरून केला
आहे. परंतु हें पद कडीण आहे. असें
म्हटल्याशिवाय राहवत नाही. 'तुजा'

3. He [is] victorious
[and] great. [His] stain-
less power in battle proud-
ly shines like the peak of
a mountain: with which
[power] [Indra], armed in
iron [and] invincible, in
the exhilaration [of the
Soma] kept the intriguing
S'ushna fettered down in
the prison.

ल नाही, आणि यापुढेंच वेदाचा अर्थ
कोणत्याहि मर्यास समजावयांचा नाही
अशी आपल्या लोकांमधील समजूत होऊन
राहिली आहे यांतहि आश्चर्य नाही,
मात्र ह्जारो मंत्र स्पष्ट आणि सहज व
बिनचूक अजूनहि मर्यास समजण्या-
सारखे आहेत हेच आश्चर्य.

शब्दाचा अक्षरशः अर्थ 'हिंसक शक्ती-
ने' असा आहे (क्र. ४. १७. ३
यावरील सायणभाष्य पाहा.).

'बळ' = 'शक्ती.' पर्वताच्या शिखराप्र-
माणें असें म्हटलें आहे त्यावरून 'बळ'-
शब्दाचा अर्थ या ठिकाणीं वज्ररूप जें
बळ तें होय असें संभवतें.

'शुष्णाबा.' 'शुष्ण' म्हणजे जमता-
मधील पाणी शोषून घेणारा जो अवर्षण-
रूपी रूपकसिद्ध असुर आहे तो होय.
याविषयी सू. ५.१ मं. ११ आणि सू. ५.४
मं. १ हे पाहा. शुष्णास बंदिखान्यांत
घालून टाकिलें असें जें वा मंत्राच्या उ-
च्चाराधीन सांगितलें आहे त्याचें तात्पर्य

देवी यदि तविषी त्वावृधोतय इन्द्रं सिषत्तयुषसं न सूर्यः ।

यो धृष्णुना शवसा बाधते तम इयति रेणुं बृहद्हरिष्वणिः ॥४॥

देवी । यदि । तविषी । त्वावृधा । ऊतये । इन्द्रम् । सिषत्ति ।

उषसम् । न । सूर्यः ।

यः । धृष्णुना । शवसा । बाधते । तमः । इयति । रेणुम् । बृहत् ।

अहरिष्वनिः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. [हे स्तोतः], यदि (=यदा) त्वावृधा (=त्वया स्तोत्रैः प्रवृद्धा) [इन्द्रस्य] देवी (=दिव्या) तविषी (=बलं), सूर्यः उषसं न (=सूर्यः उषसमिव), ऊतये (=सं-रक्षणाय) इन्द्रं सिषत्ति (=सचते=सेवते), [तदानो] य [इन्द्रो] धृष्णुना शवसा (=धर्षकेण स्वबलेन) तमः (=तमोरूपं वृत्रं) बाधते (=अपनोदति) [स] अह-रिष्वणिः (=शत्रुनाशक) [इन्द्रः] [सर्वे] रेणुं (=पापं) बृहत् (=प्रभूतं यथा स्यात् तथा) इयति (=अपगमयति) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । हे स्तोतः, त्वत्कृतैः स्तोत्रैः प्रवृद्धम् इन्द्रस्य बलं यदा इन्द्रं 'समवैति' (रक्षणार्थं भ्रियमाणम् 'अयःकवचमिव तेन सह संबद्धं भवति) तदा शत्रु-नाशक इन्द्रस्तेन धृष्णुना स्वबलेन तमोरूपं वृत्रं हन्ति तथा कृत्वा च सकलमपि पापं समूलं नाशयति । अतस्त्वम् इन्द्रं स्तुहीति ॥

अहरीष्वणिरिति पदम् 'अस्माभिः सायणस्य भावगतम् अनुसृत्य व्याख्यातं प्रयो-गान्तराभावेन तस्यार्थं साधोयो निर्णेतुमशक्यत्वात् । यत्नु हृष्यातोः शर्मण्यपण्डित-इयेन निर्वचनं कल्पयित्वा हर्षाद् उच्चृङ्खल इति व्याख्यातं तद् आधाराकाङ्क्षेव ॥

इत्थैव कीं, इन्द्रां वज्रप्रहारं करुणं शृण्वे विजांचा ललललाट आनि मेघा-चा गडगडाट करुण उदकवृष्टिं कीली आनि अवर्षणं वेदं केलें.

'कारागृहांत' 'आभूष' या शब्दा-चा अर्थ अन्य ठिकाणीं सायणाचार्यानी अन्य रीतीनें कैला आहे तरो येथें दि-लेला त्यांचा हा अर्थ चांगला संभवतो.

'विद्यां घालून ठेविता झाला' 'र-मयत् नि दामनि.' या अर्थाविषयी शंका नाहीच. या वाक्यावरून इतकें उघड हो-तें कीं आतांप्रमाणेच वैदिक युगांतहि शत्रूंचा पराभव केल्यावर त्याला विद्या घालून बंदिस्त्वान्यांत ठेवण्याची चाल होती.

४. [हे स्तोत्र्या], जेव्हां 'त्वां वादविलेली [इंद्राची] दिव्यशक्ति, सूर्य उषेच्या बरोबर राहातो तशी, रक्षणासाठी इंद्राबरोबर राहाते, तेव्हां [आपल्या] धैर्ययुक्त बळाने अंधकार[रूप] वृत्राला हाकून देणारा शत्रुघातक [इंद्र] [सकल] पाप समूळ नाहीसे करितो.

4. When, [O praiser], [Indra's] divine power, augmented by thee [through thy prayers], attends upon Indra even as does Sūrya his Ushas, [then] the foe-destroying [Indra], who chases away the demon of darkness with [his] overwhelming strength, wholly removes the evil.

४. एक स्तोता दुसऱ्या स्तोत्र्यास म्हणतो की 'तू जेव्हां इंद्राची स्तुति करून इंद्राचे बळ उचेलानाने वाढवितोस, तेव्हां तें इंद्रास साहाय्य करण्याकरितां इंद्राबरोबर जातें आणि त्याच्या योगानें इंद्र अंधकाररूप वृत्राला मारून सर्व पाप नाहीसे करून टाकितो. यास्तव तू आज इंद्राची स्तुति कर.'

'त्वां वादविलेली' = 'त्वावृधा.' ऋ. १०. १४७. ४; १०. ६९. ९ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पाहा. इंद्राचे बळ स्तोत्र्याच्या स्तोत्रांच्या योगानें वाढतें याविषयी पूर्वी आलेच आहे.

'सूर्य उषेबरोबर राहतो तशी' = 'उषसं न सूर्यः.' 'उषा सूर्याबरोबर राहते तशी' असें असतें तर उपमा बरोबर बसली असती असें प्रथमदर्शनी वाटतें, पण सूर्य हा उषेच्या मागाहून तिजें रक्षण करण्याकरितां जणु लागलाच उमवतो, सूर्याच्या मागाहून उषा उमवत नाही, म्हणून लिंगव्यतिरेक असला तरी

आहे तेंच बरोबर आहे. स्त्रियांचें संरक्षण करण्याकरितां पुरुषांनीं त्यांचें पाठबळ करावें असें विवक्षित, घेऊन उपमा दिली आहे.

'अंधकार[रूप वृत्रा]ला' = 'तमः.' अक्षरशः अर्थ 'अंधकाराला' इतकाच आहे. 'अंधकाररूप वृत्राला' हा सायणाप्रमाणें आम्ही केलेला अर्थ योग्य आहे. 'यावरून इतकें स्पष्ट होतें कीं, वेदांत सांगितलेला वृत्र म्हणजे केवळ मेघोदकें आवरून धरणारा रूपकसिद्ध असुर इतकेंच नव्हे, पण आकाशातील सूर्यप्रकाशास अवरोधून धरणारा जो मेघरूप असुर त्याचेंहि नांव वृत्र होय म्हणजे, मेघापीसून दोन गोष्टी होतात; १ लीं, तो सर्व उदकें आवरून धरितो असें वाटतें म्हणून तो उदकांचा अवरोधक होय, आणि २ री, सूर्यप्रकाशाला तो भूमीवर येऊ देत नाही. यास्तव वृत्र म्हणजे आकाशातील उदकें वृष्टिद्वारे भूमीवर न पडू देणारा, आणि सूर्यप्र-

वि यन्तिरो धरुणमच्युतं रजोऽतिष्ठिषी दिव आतासु बर्हणां ॥

स्वर्माळहे यन्मदं इन्द्र हर्ष्याहन्वृत्रं निग्पामौजो अर्णवम् ॥ ५ ॥

वि । यत् । तिरः । धरुणम् । अच्युतम् । रजः । अतिस्थिपः । दिवः ।

आतासु । बर्हणां ।

स्वःऽमीळहे । यत् । मदे । इन्द्र । हर्ष्या । अहन् । वृत्रम् । निः । अपाम् ।

औजः । अर्णवम् ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. [हे इन्द्र], यद् (=यदा) बर्हणा (=शत्रोहेन्ता) [त्वं] धरुणम् (=उदकं) तिरः अच्युतं रजः (=व्यवनरहितं दृढम् अन्तरिक्षं तिरस्कृत्य=अन्तरिक्षं व्यवधायकं कृत्वा) दिक् आतासु (=नभसो दिक्षु) वि अतिष्ठिपः (=विविधं स्थापितवानसि=विविधेषु स्थलेषु आसृष्टवानसि), यद् (=यदा) [च] मदे (=सोमपानेन हर्षं जाते सति) हर्ष्या (=सोमपानाज्जातेन हर्षेण) स्वर्माळहे (=युद्धे) वृत्रम् अहन् (=हतवानसि), [तदा] अपाम् अर्णवं (=वृत्रान्मुक्तानाम् उदकानां संचयं) निरौजः (=मृष्टार्थम् अधोमुखं कृतवानसि) ॥

अत्रेदं भावगतम् । हे इन्द्र, यदा त्वं सोमपानेन जातमदो जातहर्षश्च सन् वृत्रेण सह युद्धयन् तं हत्वा अनार्द्रान्तरिक्षाधिष्ठितं मैत्रं भिन्वा उदकानि सर्वासु दिक्षु आसृष्टवानसि, तदा तान्युदकानि न क्षुद्राण्यासन् अपि तु उदकानां समुद्रमिव आसृष्टवानसीति ॥

अत्रात्रि 'बर्हणा'शब्दः सायणाननुसृत्य वयं व्याख्यामः । अनेकेषु स्थलेषु तैरस्यैव अर्थस्य कृतत्वात् तेन च अस्य अर्थस्य पूर्वव्याख्यानकृतां परंपरागतत्वसंभवात् इदानीं तनव्याख्यातृभिः कल्पितार्थान्तरापेक्षया अस्यैव साधीयस्त्वाच्च ॥

काशहि भूमीवर न पडूं देखरा जो मेघ-
रूपी रूपकसिद्ध असुर तो होय. आणि
वृत्राला इंद्रानें मारून आकाशांतील गाई
मुक्त केल्या आणि भूमीवर आणिल्या म्ह-
णजे उदकवृष्टि केली आणि आकाश
निरभ पृथ्वीवर उज्ज्वल पाडिला असें
व्याख्यार्थ असतें.

'शत्रुघातक' 'अहंरिष्वणिः' हा
शब्द कठीण आहे. प्रयोगान्तरें तर सां-
पडत नाहीत, पण सायणांनी दिलेलें निर्व-
चन निर्विवाद नसलें तरी त्यांचा भावार्थ
खरा दिसतो, तोच आम्हीं घेतला आहे.
'पाप' = 'रेणुम्.' हें पाप म्हणजे
जिकडे तिकडे पसरलेल्या अंधकारापा-

१. हे इंद्रा, शत्रुघातक [असा जो तूं तो] जेव्हां उदकाला कठिण अंतरिक्षामधून दुलोकाच्या प्रांतांवर पाडिता झालास, [आणि] जेव्हां तूं सोमपानाच्या भरांत [आणि] हर्षांत वृत्राला युद्धांत मारिता झालास, [तेव्हां] तूं उदकांचा संचयच फोडून वाहेर काढिता झालास.

5. When, O Indra, [thou] the destroyer [of enemies], didst let down the water on the borders of Heaven through the hard firmament, [and] when in the exhilaration [and] the elevation [of the Soma] [thou] slewest Vritra in battle, [then] [thou] didst send forth the ocean of waters. .

सून उत्पन्न होणारे जे अनेक अपाय आणि अपराध ते असा अर्थ. क. ४. १७. १३ आणि ४. ४२. ५. हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा.

‘समूळ’ = ‘बृहत्.’ हें येथें क्रियाविशेषण आहे. अक्षरशः अर्थ ‘मोठें’ फार, ‘अतिशय.’

हा मंत्र साधारण श्रोकासारिखा म्हण-
ण्यास विशेष ओढातण नको:-

देवी यदि तैर्विषो त्वीवृधोतये ।

इन्द्रं सिषक्ति उषसं न सूरिअः ।

यो भृष्णुना शैवसो बाधते तमः

श्याति रेणुं बृहदहर्षिष्णिः ॥

५. हा मंत्र किंविच कठिण आहे पण सारांश उघड दिसतो, तो असा की, ‘हे इंद्रा, तूं जेव्हां सोम पिऊन प्रसन्न झालास आणि सोमाच्या भरांत वृत्रास मारून टाकिलेंस आणि पाणी खाली पडून देणारें जें खडकासारिखें कठिण अंतरिक्ष त्यांतून पाणी फेंकून देऊन सर्व दिशांभर पसरिलेंस, तेव्हां तें पाणी म्हणजे साधारण वृष्टीप्रमाणें झळझळ होतें असें नाही, तर उदकांचा मोठा प्रवाह वाहे अशा रीतीनें मोठा उदकांचा समुद्रच जणुं खाली सोडून दिलास.’

युक्त कठिण म्हटलें म्हणजे ‘तिरः परुणम् अच्युतं रजः दिवः आतासु वि अतिष्ठिपः’ हे शब्द आहेत. यांचा अर्थ ‘उदकाला कठिण अंतरिक्षामधून दुलोकाच्या प्रांतांवर पसरिता झालास’ असा आर्ही केला आहे त्याचें तात्पर्य असें की उदका खालीं न पडून देणारें जें पर्वतप्राय कठिण आकाश त्यांतून उदक काढून सर्वत्र टाकून दिलेंस, सर्वत्र वृष्टि केलीस. ‘दिवः आतासु’ = ‘दुलोकाच्या प्रांतांवर,’ म्हणजे दुलोक आणि पृथिवी हीं जेथें मिळतात असें काटतें असे जे क्षितिजप्रदेश यांच्या ठायीं; अर्थात्

त्वं दिवो धरुणं धिष ओजसा पृथिव्या इन्द्र सदनेषु माहिनः।
त्वं सुतस्य मदे अरिणा अपो वि वृत्रस्य समया पाप्याः हजः।

॥ ६ ॥ २१ ॥

त्वम् । दिवः । धरुणम् । धिषे । ओजसा । पृथिव्याः । इन्द्र । सदनेषु ।

माहिनः ।

त्वम् । सुतस्य । मदे । अरिणाः । अपः । वि । वृत्रस्य । समया । पाप्याः ।

अरुजः ॥ ६ ॥ २१ ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, माहिनः (=प्रवृद्धस्) त्वं दिवो धरुणं (=शुलोकस्य धारकं=सोमम्) ओजसा (=बलेन) पृथिव्याः सदनेषु (=पृथिव्युपरि स्थितेषु गृहेषु=यज्ञमण्डपेषु) धिषे (=स्थापयस्ति) । त्वं सुतस्य (=अभिषुतस्य=सोमस्य) मदे (=पानेन जाते हर्षे) अपः (=उदकानि) अरिणाः (=अगमयः=गमयसि आसृजसि) वृत्रस्य [त्र] पाप्याः (=पाषाणात्=पाषाणमयप्राकारान्?) समया (=समीपे गत्वा=अतिसंनिकटयुक्ते) वि अरुजः (=विविधम् अभाङ्गीः=भङ्गा. तेषां खण्डान् नानादिषु अपास्यसि) ॥

‘अवेदयुक्तं भवति । हे इन्द्र, पार्थिवेषु मनुष्यगृहेषु यः सोमो वर्तते तं त्वमेव तव बलेन तत्र स्थापितवानसि । त्वमेव वृत्रेण सह युद्धं कृत्वा तस्य दुर्गाणि विनाशयसि तथा कृत्वा च वृत्रावृतानि उदकानि भूमौ त्वमेवावर्षयसीति ॥

‘य्यारो दिशेला’ असं तात्पर्यं. ‘दिव आतासु’ हेच शब्द क्र. १. ११३. १४ ‘वि अङ्गिभिः दिव आतासु अद्यौतू’ धात आले आहेत त्याजवरोल सम्पणभाष्य पहा.

‘अंतरिक्षामधून’=‘तिरो रजः.’ ‘तिरः’ हे शब्दयोगी अव्यय आहे. यार्ची उदाहरणे ऋग्वेदांत अनेक आहेत. क्र. ९. ६७. ७; ९. ६८. ३; ९. ११०. १६; ८. ६८. ३; ६९. ३. ७, ८; आणि ९. ७७. २ हीं स्थळे व त्याजवरोल सॉयणभाष्य पहा. आणि प्रथमार्धांत ‘वर्हणा’ शब्द आहे या-

चा अर्थ आर्क्षी सायणानुसार केला आहे. कारण ते त्याचा नित्य बहुत करून शत्रुघातक असाच अर्थ करीत असतात. कितीएक पाश्चिमात्य विद्वान् ‘वर्हणा’ म्हणजे ‘वर्हणया’=शीर्षानि अथवा पराक्रमाने असा अर्थ करितात.

‘सोमपानाच्या भरांत आणि हर्षांत’=‘मदे हर्षा.’ म्हणजे सोमपान केल्याने जे आनंद म्हणजे अंमल आणि हर्ष ज्ञाला तेणेंकरून. ‘हर्षि’ शब्दाविषयी क्र. ८. ६८. १४ हा मंत्र आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा.

६. हे इंद्रा, यहान् [असा जो] वृं [तो] [आपल्या] पराक्रमानें स्वर्गाच्या स्तंभाला पृथिवीवरील घरांत स्थापितोस. तूं सोमाच्या भरांत उदकें सोडून देतोस, [आणि] वृत्राचे पाषाण हातघाईनें फोडून टाकितोस.

6. Thou, O Indra, [who art] great, settest through [thy] might the prop of heaven in the houses on earth. Thou sendest forth the waters in the exhilaration of the Soma, [and] breakest asunder the rocks of Vritra in close fight.

६. भावार्थ:- हे इंद्रा. स्वर्गांतें उचलून धरणारा असा जो सोमरस पृथ्वीवर मर्त्याच्या घरीं असतो तो तेथें तुझ्याच प्रभावानें असतो. आणि तो सोम उपासकांनीं तुला अर्पण केला म्हणजे तो पिकून तूं वृत्राशीं लडून त्याचीं मेघरूप पाषाणांनीं बांधिलेलीं नगरें तूं फोडून टाकितोस आणि त्यांतून उदकें मुक्त करून त्यांचा भूमीवर वर्षाव करितोस.

‘स्वर्गाच्या स्तंभाला’ = ‘धरुणं दिवः’ म्हणजे सोमरसाला. सोमरसाला ‘स्वर्गाचा स्तंभ’ म्हणजे स्वर्गानें (दुलोका-ला) धारण करणारा असें पुष्कळ ठिकाणीं ऋग्वेदांत म्हटलें आहे. ऋ. ९. २. ५; ९. ७४. २; ९. ७२. ७; ९. ८६. ८; ९. ८७. २; ९. ८९. ६ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा. सोमाविषयीं आर्यजनांचो प्रीति आणि त्याचें महत्त्व आणि पराक्रम हे असुं होते कीं, ते त्याचें वर्णन अतिशयोक्तीनें करीत, आणि त्याला पृथिवीचा अग्रणि

स्वर्गाचा खांब, म्हणजे न पडूं देणारा आश्रय असें म्हणत असत.

‘वृत्राचे पाषाण हातघाईनें फोडून टाकित असतोस’ = ‘वि वृत्रस्य समया पाथ्या अरुजः.’ म्हणजे मेघरूप पाषाणांनीं बांधिलेले जे वृत्राचे किळे ते असें तात्पर्य दिसतें. सायणाचार्य:- “धैर्ययुक्त “पाषाणानें अथवा शक्तीनें वृत्राला मारून “टाकितां झालास.” म्हणजे धैर्ययुक्त असें जें तुझें वज्र तेणें करून त्याला मारून टाकितां झालास, असा त्यांचा भावार्थ दिसतो. परंतु ‘सम’ शब्दाचा अर्थ धैर्ययुक्त असा आणि विशेषणार्थी होईल कों नाही. याविषयीं आणि ‘वृत्रस्य’ हो द्वितीया जसावी तशी नसतां षष्ठी कां आहे याविषयीं आम्हांस अबचण दिसते. तथापि आम्हीं जो ‘हातघाईनें’ असा ‘समया’ या तृतीयान्त क्रियाविशेषणाचा अर्थ केला आहे त्याला तरी प्रयोगान्तरांचो अपेक्षा आहे. ‘समया’चा मात्र साधारण संस्कृतांत झाला तरी जवळ अथवा जवळून असाच अर्थ होतो.

सूक्तम् ५७.

आङ्गिरसः सव्य ऋषिः । इन्द्रो देवता । जगती चण्डः ।

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मति भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतम् ॥ १ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहत्ऽरये । सत्यऽशुष्माय । तवसे । मतिम् । भरे ।
अपाम्ऽईव । प्रवणे । यस्य । दुःऽधरम् । राधः । विश्वऽआयु । शवसे ।
अपऽवृतम् ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [अहं], मंहिष्ठाय (=दातृतमाय) बृहते (=महते) बृहद्रये (=महाधनाय) सत्यशुष्माय (=सत्यबलाय) तवसे (=प्रवृद्धाय) [इन्द्राय] [इमां] मतिं (=स्तुतिं) प्रभरे (=प्रकर्षेण संपादयामि प्रार्थयामि) । यस्य प्रवणे (=निम्नदेशे) [वहन्तीनाम्] अपामिव (=उदकानीव) दुर्धरं (=दुःखेन निवार्यं) राधः (=दक्षधनं) विश्वायु (=सकलव्यापि) [सत्] [स्तोतृणां] शवसे (=बलाय=स्तोतृणां बलसाहचर्यम्) अपावृतम् (=अपगतावरणम्=उद्धाटितं) [क्रियते] ॥

यस्येन्द्रस्य दानप्रवाहः, निम्नदेशे गच्छताभिदकानां प्रवाह इव, अनिवार्यः । विपुलः प्रेरणादनन्तरं च अप्रतिहत इति यावत् । तथा सर्वव्यापी सन् स्तोतृन् प्रति बलमाहर्तुं स्वस्य बलं वा प्रकटयितुम् उद्धाटितो वर्तते तस्मा एतां स्तुतिं संपाद्य प्रार्थयामीति भावः ॥

सूक्त ५७.

ऋषि-सव्य (पूर्वसूक्ताचा जो कर्ता तोच). देवता- इंद्र. वृत्त- जगती.

१. परमदानशील, मोठ्या, महाधन, सखत्रल, [आणि] पराक्रमी [इंद्रा]प्रत [मी] [हें] स्तोत्र अर्पण करितों; ज्याचें औदार्य खोल जाग्याकडे [वाहणाऱ्या] पाण्यासारखें अनिवार्य [आणि] सर्वव्यापी [असून] [स्तोत्रांला] बळ [येण्या]साठी प्रगट होत असतें.

१. या सुंदर मंत्राचा भावार्थ असा आहे की, ' ज्या इंद्राच्या प्रसादाचा प्रवाह वाहू लागला म्हणजे डोंगरावरून वाहणाऱ्या उदकांच्या प्रवाहाप्रमाणे विपुळ, बपळ आणि मागे न फिरणारा, आणि सर्वत्र पोहचणारा असून स्तोत्राचें बळ वाढविणारा होय, त्या महाउदार, मोठ्या, अतिसंपत्तिमान, सत्यपराक्रमी आणि बलिष्ठ इंद्राकरिता मी हें सूक्त रचून अर्पण करित आहे.'

सूक्ताचा हा आरंभ आहे तेव्हां त्यांत स्तोत्र कोणासाठी रचिलें आणि कां रचिलें, म्हणजे, ज्यासाठी रचिलें तो कसा आहे, तें या मंत्रांत सांगितलें आहे. जशी एक-या मंत्रास प्रस्तावना असावी तशी या सूक्ताला ही प्रस्तावनेसारखी आहे.

' अर्पण करितों ' = 'प्रभरे.' सायणा-

HYMN 57.

To *Indra*. By *Sarya* (author of the previous hymn). Metre—*Jagati*.

1. To the most liberal, the great, the vastly rich, the truly mighty [and] the puissant [*Indra*], I offer [this] praise ; whose gifts, irresistible [in their flow] like waters on a declivity, [are] far-reaching [and] manifested for the strength [of his worshippers].

नार्याप्रमाणे ' रचितों,' अथवा रचून अर्पण करितों. ' अर्पण करितों ' असे म्हणलें तरी रचून अर्पण करितों असाच भावार्थ आहे.

' स्तोत्र जाग्याकडे वाहणाऱ्या पाण्यासारखें अनिवार्य ' = ' अप्रामिष प्रवणे दुर्धरम्.' म्हणजे डोंगरावरून खाली वाहणारें पाणी जसें कोणीहि मागे फिरवू शकत नाही अथवा बंद करू शकत नाही, त्याप्रमाणे इंद्राची कृपा होऊ लागली म्हणजे कोणीहि तिला मागे फिरविण्यास अथवा बंद करण्यास समर्थ होत नाही.

' सर्वव्यापी ' = ' विश्वायु.' हें विशेषण वेदांत नव्याच ठिकाणी आलें आहे आणि सर्वव्यापी हा अर्थ कसा होतो याविषयी जरी वाद असला, तरी तो अर्थ खरा आहे असें मंत्रांतरांच्या उदाहरणावरून

अध ते विश्वमनु हासदिष्ट्य आपो निम्नैव सधना हविष्मन्तः ।
 यत्पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः श्रथिता हिरण्ययः ॥२॥
 अध । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्ट्यै । आपः । निम्नाऽइव ।
 सर्वना । हविष्मन्तः ।
 यत् । पर्वते । न । समऽअशीत । हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । श्रथिता ।
 हिरण्ययः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. यद् (=यदा) इन्द्रस्य (=हे इन्द्र, तव) हर्यतः (=शोभनः) श्रथिता (=श-
 त्रूणां हिंसनशीलो) हिरण्ययः (=सुवर्णमयो) वज्रः पर्वते (=मेघरूपे पर्वते=वृत्रे)
 न समशीत (=न संशयितोभूत=निःशङ्कम् अभ्यपतत्), अध ह (=अनन्तरमेव=
 तदैव=तत्क्षणमेव), [हे इन्द्र], विश्वं (=सकलं जगत्) ते (=तव) इष्ट्ये (=यागाय
 =त्वदर्थं यजनपूजनादिकं कर्तुम्) अन्वसत् (=अनुकूलमभूत्=प्रवृत्तमभूत्), [तथा]
 हविष्मन्तः (=उपासकस्य=उपासकानां प्रापितानि) सर्वना (=सर्वनानि=अभिप्रातसो-
 मा), [निम्ना] आप इव (=निम्नप्रदेशे सरन्ति जलानीव), निम्ना (=सरन्ति)
 [अभूवन्] ॥

“यदेन्द्रेण प्रेरितो वज्रोऽप्रतिहतः सन्वृत्रमवधीत् तदाप्रभृत्येव तं यष्टुं सर्वं
 यजमानाः प्रावर्तितेति भावः” इति सायणाचार्याः ॥

निःसंशय-सिद्ध होते. कारण की सायणा-
 चार्य दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणीं तोच अर्थ
 करितात. क्र. ७. ३४. ११; ९. ४.
 १० हे मंत्र आणि त्याजवरील सायणभा-
 षा पाहा. तथापि प्रस्तुत स्थळीं ‘सकळां-
 चें आयुष्य ज्यांत आहे तें’ असाहि अर्थ
 होऊं शकेल.

‘[स्तोत्राला] वज्र [येष्ट्या] साठीं’=
 ‘शवसे.’ अक्षरशः अर्थ ‘वज्रासाठीं’
 इतकाच आहे. ‘आपले वज्र किती
 आहे तें जगाला दाखविण्याकरितां’ अ-
 साहि अर्थ होईल.

‘प्रगट होत असते’=‘अपावृत्तम्.’

अक्षरशः अर्थ, ‘उघडलें [जातें]’ असा
 आहे. भांडार झांकलेलें असून जसें उघ-
 ढतात तसें उघडलें जातें असें तात्पर्य.

या मंत्रावरून इंद्र कसा देव होय
 असें मानीत तें दिसून येतः—तो अति-
 शय उदार, अतिशय मोठा, सर्वसंपत्ति-
 युक्त, खरा पराक्रमी आणि महाबळी
 असा असून, त्यानें केलेलें कल्याण सर्वांस
 पोहचतें आणि त्याच्या मनांत कल्याण
 करवयाचें आलें म्हणजे तें कोणाच्याने-
 हि बंद करवणार नाही असा तो आहे.
 बहुत करून ईश्वराचे सर्व गुण यांत आले
 असें म्हटलें तरी चालेल.

२. हे इंद्रा, जेव्हा तूसे सुंदर शत्रुघातक [आणि] सुवर्णमय वज्र वृत्रावर निःशंक पडलें, तेव्हा एकाएकीं सकळ जग तुझ्या प्रीत्यर्थ यज्ञ करण्यास प्रवृत्त झालें, [आणि] उपासकांनीं अर्पिलेले सोम खोल जाग्याकडे सवाहणाऱ्या पाण्याप्रमाणें [वाहूं लागले].

2. Immediately that thy thunderbolt, bright, destructive [and] golden, unhesitatingly fell upon the mountain (Vritra), the whole [universe], O Indra, became obedient to thy worship, [and] the Somas of the sacrificer [flowed] like waters running down a declivity.

२. भावार्थः—‘हे इंद्रा, तूसे तेजस्वी आणि सुवर्णप्रमाणें सुशोभित पण शत्रुघातक असं वज्र तू जेव्हा त्या पर्वतासारिखा दिसणाऱ्या मेघरूपी वृत्रावर मारिलेंस, आणि तें मागे न सरतां एकदम वृत्रावर जाऊन पडलें, तत्क्षणेंच सगळें जग तुझ्या स्वाधीन झालें. सर्व लोक तुझी उपासना करून तुला हवि आणि सोम अर्पण करूं लागले; आणि तुला इतका सोम अर्पण केला कीं त्याचे प्रवाह खोल जाग्याकडे वाहून जाणाऱ्या पाण्याप्रमाणें सळसळ वाहूं लागले.’ इंद्रानें वृत्राला मारून पाऊस पाडला हा जो प्रसिद्ध पराक्रम, तो आणि त्यामुळें सगळें जग इंद्राच्या स्वाधीन झालें हा जो त्याचा दुसरा पराक्रम, तो या मंत्रांत सांगितला आहे.

‘हे इंद्रा, जेव्हा तूसे’ = यद् इंद्राय. अक्षरशः अर्थ ‘जेव्हा इंद्राचें.’ या ऋचेंत प्रथमाधीत द्वितीयपुरुषी निर्देश असून उत्तरार्धांत तृतीयपुरुषी निर्देश

आहे. पण असा पुरुषव्यतिरेक वेदांत पुष्कळ येतो त्याची उदाहरणें पूर्वी आलीच आहेत.

‘वृत्रावर निःशंक पडलें’ = ‘पर्वते न समशीत.’ अक्षरशः अर्थ, ‘पर्वतावर [पडण्यास] साशंक झालें नाहीं,’ ‘वृत्रावर [पडण्यास] भ्यालें नाहीं.’ पर्वत म्हणजे पर्वतासारिखा दिसणारा जो मेघ तद्रूपवृत्र. पर्वत शब्दाचे वेदांत ढोंग आणि मेघ हे दोनी अर्थ होतात याविषयी पूर्वी सांगितलेंच आहे.

‘तुझ्या प्रीत्यर्थ यज्ञ करण्यास प्रवृत्त झालें’ = ‘ते इष्टये अनुअसन्.’ अक्षरशः ‘तुझ्या उपासनेला अनुकूल झालें असा अर्थ.’ इष्टि याचा अर्थ ‘इच्छा’ असा करून ‘तुझ्या इच्छेला अनुकूल झालें’ असाहि अर्थ करितां येईल.

ही ऋचा थोकाप्रमाणें म्हणण्यास थोडीच अडचण पडतेः—

अधे तै. विश्वमनु हासदिष्टये ।

आपो निम्बेव सवना हविष्मतः ।

अस्मै भीमाय नमसा समध्वर उषो न शुभ्रे आ भरा पनीयसे ।
यस्य धाम श्रवसे नामैन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥३॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सम् । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भर ।
पनीयसे ।

यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः । अकारि । हरितः ।
न । अयसे ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. हे उषो न शुभ्रे (उषोदेवीवन्मनोहारिणि भायं), अस्मै (=पुरोवांतेन) भी-
माय (=भयानकाय) पनीयसे (=अतिशयेन सवनीयाय) [इन्द्राय] अध्वरे (=अ-
स्मिन् यज्ञे) नमसा (=नमस्कारेण) [सह] [श्रवः=हविरजं] समाभर (=संपा-
दय=प्रापय) । यस्य (=यस्मात् तस्य इन्द्रस्य) धाम (=तेजो) नाम (=कीर्तिः)
इन्द्रियं (=बलं) [तथा] ज्योतिः (=प्रकाशः), हरितः (=तस्याथा) अयसे न (=ग-
मनायैव), श्रवसे (=हविरजाय) अकारि (=आविष्कृतमस्ति) ॥

यस्मात् कारणादिन्द्रस्य धामादीनि हविर्महणार्थम् आविर्भूतानि सन्ति तस्मात्
कारणात् भयानकाय सवनीयाय नेन्द्राय, हे मम भायं, अस्मिन् यज्ञे नमस्कारं कृत्वा
हविरजं सम्प्रापयेति भावः । हरितः अयसेनेत्युपमा दुर्बोधतरा भाति । तस्या अपरि-
ज्ञानेपि शिष्टं स्पष्टम् । कदाचिद् एवं स्यादर्थस्तस्याः । यथेन्द्रस्य धामादीनि हविर्मह-
णार्थम् आविष्कृतानि सन्ति तथा तस्य हरितः (=अथा) अयसे (=गमनाय) सिद्धाः
सन्ति, अत एव हे प्रियं, शीघ्रमिन्द्राय हविरजमर्पय यथा तद् गृहीत्वा गच्छेत् अगृही-
त्वैव मा गच्छेदिति ॥

यत्पर्वते न समशीत हर्यतः ।

इन्द्रस्य वज्रः श्रथिता हिरण्ययः ।

कितीएक ऋचा यापेक्षां हि सरळ ऋण-
तां येतात. आणि कितीएक तर काहींच
फेरफार न करितां आलीढव्या वृत्ता-
प्रमाणें ऋणतां येतात याची उदाहरणें:-

संजागृवद्विर्जरमाण इष्यते

दमे दमूना इषयज्जिळस्पदे ।

विश्वस्य होता हविषो वरेण्यो

विभुर्विभावा सुषस्ता सतीयते ।

क्र. १०. ९१. १.

बृहस्पतिर्नः परिणतु पश्वाद्

उतो नरस्मादधरादवायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः

सस्ता सविभ्यो वरिवः कृणोतु ।

क्र. १०. ४२. ११.

३. हे उपेप्रमाणें सुंदर स्त्रिये, ह्या भयानक [आणि] अत्यंत स्तवनीय इंद्राकारणें या यज्ञांत नमस्कारासहित हवि अर्पण कर. ज्या [इंद्रा]चें, तेज, कीर्ति [आणि] बळ [आणि] प्रकाश हीं, त्याचे घोडे धावण्याकरितां तयार आहेत तशीं, हविरन् [घेण्या] करितां प्रगट शालीं आहेत.

3. [O fair one], beautiful as the Dawn, offer to the solemn [and] praiseworthy [Indra] in this sacrifice [food] together with obeisance, since for food his strength, [his] glory, his puissance [and his] splendor are manifested, like as his horses [stand ready] to go.

३. ह्या मंत्रांत ऋषि आपल्या स्त्रियेस म्हणतो कीं, 'हे उपेप्रमाणें सुंदरी प्रिये, हा पाहू इंद्र आपल्या तेजासहित, कीर्तीसहित, वीर्यासहित आणि प्रकाशासहित रथांत वसून हवि घेण्यास आला आहे; तर ह्या प्रचंड आणि स्तवनीय इंद्राला नमस्कार करून लीकर हविरन्न अर्पण कर, नाही तर तो हविरन्न घेतल्या शिवायच निघून जाईल. कारण कीं आमचें हवि स्वीकारून घेण्यास जसा तो आपल्या तेजास व कीर्ति इत्यादिकांसहित प्रगट शाला आहे, तसे त्याचे घोडेहि त्याला येथून वेऊन जाण्याविषयीं सिद्ध आहेत, यास्तव त्वरा कर.' या मंत्रांत ऋषि, हा पाहू इंद्र आला आहे त्याला लीकर हवि दे, नाही तर हा असाच निघून जाईल असें आपल्या स्त्रियेस म्हणत आहे. 'हरितः न अयज्ञे' हे जे उपमादर्शक शब्द ऋचेंत आहेत ते दुर्बोध दिसतात. आम्हांस जो त्याचा अर्थ वाटतो त्याप्रमाणें हा भावार्थ दिला आहे.

त्यांत 'न' याचा अर्थ 'आणि' असा केला म्हणजे बरीच अडचण दूर होते.

'उपेप्रमाणें सुंदर स्त्रिये' = 'उषो न शुभ्ने.' यांत 'उषः' ही संबोधनविभक्ति ध्यानांत ठेवण्याजोगी आहे. 'शुभ्ने' ही संबोधनी असल्यामुळे उपमेत सुद्धा 'उषः' ही संबोधनी शब्दसाहचर्याच्या आकर्षणामुळे झालेली आहे. अशा प्रयोगांनीं दुसरी उदाहरणें वेदांत सांपडतात.

'त्याचे घोडे' = 'हरितः.' 'हरित्' हें पाहिजे त्या घोड्याचें नांव आहे असें नाही; इंद्राची, सूर्याची, आणि अग्नीचे जे पिवळे घोडे त्यांस 'हरित्' हें नांव आहे. सूर्याचे आणि अग्नीचे पिवळे घोडे म्हणजे पिवळ्या वर्णाचे किरणरूप घोडे होत. बालसूर्याचे किरण सुवर्णाप्रमाणें पिवळ्या रंगाचे असतात त्यामुळे त्यांस 'हरित्' म्हणजे पिवळ्या रंगाचे घोडे असें नांव पडलें आहे. आणि सूर्याचा तेजःपुंजरय किरणरूप पिवळे घोडे ओढतात

इमे त इन्द्र ते वयं पुरुषुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।
 नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघः क्षोणीरिव प्रति नो हर्य तद्वचः ४
 इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य । चराम-
 सि । प्रभूवसो इति प्रभुऽवसो ।
 नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् । क्षोणीऽइव । प्रति ।
 नः । हर्य । तत् । वचः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. हे पुरुषुत (= बहुभिः स्तुत) प्रभूवसो (= प्रभूतधन = प्रभूतधनस्य पते) इन्द्र
 इमे (= त्वत्पुरुषांतनो) ये वयं त्वा आरभ्य (= त्वाम् आरभ्य = त्वय्यवलम्ब्य) च-
 रामसि (= चरामः नृप्यामः), [ते वयं] ते (= तव) [स्मः] । हे गिर्वणः (= प्रियस्तोत्र)
 [इन्द्र], त्वत् (= त्वचः) अन्यः [कोपि देवो] गिरः (= स्तुतीः) न सघत् न (= प्रा-
 प्रीति = तासाम् ईश्वरो न भवति), तत् (= तस्मात्) नः (= अस्माकं) वचः (= वचां-
 सि = वचोरूपाः स्तुतीः) क्षोणीरिव (= कश्चिद्यथा स्वपरिचरा) [हर्यति = कामयते]
 [तथा], प्रतिद्वयं (= कामयस्व तान् प्रति निग्धदृशा दृष्ट्वा ताः कामयमानो भव) ॥

अशी प्रसिद्धि झाल्यावर उपासकाचा सो-
 मरस पिण्यकरितां यज्ञाप्रत रर्थात व-
 सून येणारा इन्द्रहि सर्वाप्रमाणे पिवळे
 घोंडे आपल्या रथास जोडितो असं मान-
 णें हें स्वाभाविक आहे. शिवाजीच्या त-
 लवारीचें नांव 'भवानी' होतें हें प्रसिद्ध
 आहे, आणि शिवाजी छत्रपति आपल्या
 भवानीच्या योगानें अनेक पराक्रम कुरी-

त असे याविषयी एकदा प्रसिद्धि झा-
 ल्यावर दुसरा कोणीएक तसाच विख्यात
 राजा होईल आणि त्याजवळ तसेच
 पराक्रम करणारी तलवार असेल तर
 तिला सुद्धा आपण 'भवानी' असें नांव
 सहज देऊं. याचप्रमाणे वेदांत इंद्राच्या
 घोड्यास 'हरित्' हें नांव पडलें आहे.

४. हे बहुतांनीं स्तविलेल्या विपुलसंपत्तिमान् इंद्रा, आम्ही ज्यापेक्षां तुजवर अवलंबून चालतो त्यापेक्षां आम्ही तुझे आहोत. कारण कीं हे स्तुतिप्रिय इंद्रा, तुज-शिवाय दुसऱ्या कोणालाहि स्तुति प्राप्त होत नाहीत. तर आमच्या ह्या स्तुतीवर, दासीवर प्रीति केल्याप्रमाणे, प्रीति कर.

4. O Indra, praised by many, O Lord of bliss, thine are we who live in dependence on thee. For none else than thee owns the praises, O prayer-loving Indra. Look, therefore, with kindness upon our praises as [though they were thy] attendants.

४ भावार्थ:—‘ हे इंद्रा, ज्यापेक्षां आम्ही तुजवर अवलंबून आहोण आणि तुला तनमनधनेकरून हे शरण आलों आहोण, त्यापेक्षां आम्ही तुझेच आहोण. आणि आम्ही तुझ्याच स्तुति गात आहोण. कारण कीं आमच्या स्तुतीचा तूच स्वामी आहेस, दुसरा कोणी नाही. यास्तव तुझ्या स्तुति आम्ही आज गात आहोण. त्या तू आपल्या दासी असं समजून त्यां-जवर कृपा कर.’

‘ बहुतांनीं स्तविलेल्या ’= ‘ पुरुष्टुत. ’ म्हणजे ज्याची स्तुति पुष्कळजण करितात.

‘ आम्ही ज्यापेक्षां तुजवर अवलंबून चालतो त्यापेक्षां आम्ही तुझे आहोण ’= ‘ ये वयं इवा आरभ्य चरममस्मि ते [वयं] ते [स्मः]. ’ अक्षरशः अर्थ, ‘ जे आम्ही तुजवर अवलंबून चालतो ते आम्ही तुझे आहोण. ’

भूरि त इन्द्र वीर्यं १ तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन्काममा पृण ।
 अनु ते दौर्बृहती वीर्यं मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥५॥
 भूरि । ते । इन्द्र । वीर्यम् । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः । मघः
 वन् । कामम् । आ । पृण ।
 अनु । ते । दौः । बृहती । वीर्यम् । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी ।
 नेमे । ओजसे ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. हे इन्द्र, ते (=तव) वीर्यं (=सामर्थ्यं) भूरि (=महद्) [अस्ति] । [वयं तव स्मसि (=स्मः) । हे मघवन् (=धनवन्निन्द्र), [त्वम्] अस्य स्तोतुः (=मम) कामम् (=अभिलषितम्) आपृण (=पूरय) । ते (=तव) वीर्यं (=सामर्थ्यं) महती दौः (=महान् बृहतीकोपि) अनुममे (=पश्चात् मीयते=तव वीर्यादनन्तरं मीयते, ननु पूर्वं तेन समं वा=तव वीर्याद् अर्हतीयसी भवति) इयं (=पुरोदुश्यमाना) पृथिवी च ते (=तव) ओजसे (=बलाय=त्वङ्मलाद् भीत्वा) नेमे (=नता बभूव) ॥

महान् बृहतीकोपि तव सामर्थ्यादल्पीयानेव तथा इयं विस्तीर्णा पृथिवी त्वङ्मलाद्वीत्वेव त्वङ्मलभाराद्वा अधोनता भूत्वा तिष्ठतीति भावः ॥

५. हे इंद्रा, तुझे सामर्थ्य मोठे [आहे]. [आम्ही] तुझे आहों. हे संपत्तिमान् [इंद्रा], [तूं] या स्तोत्राची मनकामना पूर्ण कर. महान् दुलोकहि तुझ्या सामर्थ्याच्या बरोबर नाही; आणि ही पृथिवी तुझ्या बळास भिऊन नमून खाली राहिली आहे.

5. Vast [is] thy heroism, O Indra. We are thine. Fulfil the desire of this [thy] praiser, O blessed [Indra]. The vast heaven falls short of thy heroism: and this earth bows to thy strength.

५. या सुंदर ऋचेचा भावार्थ असा आहे कीं, 'हे इंद्रा, तुझे सामर्थ्य अपरिमित आहे, याकरितां आम्ही तुझेच आहों, हसत्या देवांस शरण जात नाहीं. यास्तव मी जी ही तुझी स्तुति करीत आहे त्या माझी मनकामना तूं पूर्ण कर. कारण कीं तूं सर्व प्रकारच्या संपत्तीनीं परिपूर्ण आहेस. तुझे सामर्थ्य तर इतकें मोठें आहे कीं, हा जो महान् दुलोक आमच्या डोक्यावर दिसतो तोहि त्यापेक्षां लहान आहे. आणि ही वापडी पृथिवी तर तुझ्या बळाच्या भाराने नमूनच जणुं अशी

खाली पडून राहिली आहे.' या ऋचेत इंद्राच्या मोठेपणाविषयी, सामर्थ्याविषयी, आणि संपत्तीविषयी उत्तम वर्णन आहे, आणि इतकेंहि असून अर्थ किती सरळ आहे पाहा !

पुरातनकाळचे ऋषींचा असा पूर्ण समज होता कीं देव अति मोठे, अति बलाळ, अति श्रीमान्, आणि आपण चार दिवस जगणारे, निर्बळ आणि निर्धन अल्प प्राणी आहों, यास्तव आपण त्यांस शरण जावें आणि त्यांचे अंकित व्हावें यांतच आपलें संरक्षण, आणि मोठेपण आहे.

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुहं वज्रेण वज्रिन्पर्वतश्चकृतिथ ।

अवासृजो निवृताः सर्तवो अपः सत्रा विश्वं दधिषे केवलं सहः

॥ ६ ॥ २२ ॥ १० ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महाम् । उरुम् । वज्रेण । वज्रिन् ।

पर्वऽशः । चकृतिथ ।

अव । असृजः । निऽवृताः । सर्तवै । अपः । सत्रा । विश्वम् । दधिषे ।

केवलम् । सहः ॥ ६ ॥ २२ ॥ १० ॥

भाषायाम्.

६. हे इन्द्र, त्वं तं (=प्रसिद्धं) महाम् (=महान्तम्) उरुम् (=विस्तीर्णं) पर्वतं (=मेघं=वृत्रं) पर्वशः (=पर्वणि पर्वणि) वज्रेण चकृतिथ (=शकलीचकृषे) । [त्वं] निवृताः (=अवरुद्धा) अपः (=उदकानि-मेघोदकानि) सर्तवो (=सर्तु=सरणाय) अवासृजः (=अवाह्युत्समस्ताक्षीः=आवर्जितवानसि) । सत्रा (=सत्यमेव) [त्वं] विश्वं (=नानाविधं) सहः (=बलं) केवलं (=समस्तं=संगृहीतं) दधिषे (=धारयसि) ॥
• नानाविधं बलं केवलं तवैवास्तीत्यर्थः ॥

अत्र सत्रेत्यस्य केचित् 'सह'शब्देन व्याख्यानं कुर्वन्ति । तच्चिन्त्यम् । ऋ. ४. ३०.
३. सत्रा ते अतु कृष्टयो विश्वा चक्रेण वावृतुः । सत्रा महान् असि श्रुतः इत्यत्र सत्रेत्यस्य सत्यमेवेत्येदं व्याख्यानं कर्तुं योग्यत्वात् बहुषु मन्त्रान्तरेषु सायणाचार्यैस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च ।

६. हे इंद्रा, हे वज्रधरा, त्या महान् [आणि] विस्तीर्ण पर्वताला तुकडे तुकडे करून तुंच तोडून टाकितो झालास. * [आणि] अवरोधून ठेविलेल्या उदकांस तूं वाहण्यासाठीं खाली सोडितो झालास. [आणि] खरोखर तुंच सर्वे कांहीं बळ एकटाच धारण करितोस.

६. 'वृत्राला मारून त्याचे तुकडे तुकडे करून टाकिले ते त्वांच टाकिले, आणि वृत्राला मारून मेघोदक भूमीवर पाडिले तें त्वांच पाडिले. या प्रकारं करून सर्व प्रकारचें बळ एकट्या तुझ्याच अंगीं मिळालें आहे, तुझ्या शिवाय दुसऱ्या कोणाच्या अंगीं नाही', असें तात्पर्य होय.

१. 'त्या महान् [आणि] विस्तीर्ण पर्वताला' = 'तं पर्वतं महान् उरुं.' हा पर्वत म्हणजे पर्वतासारखा दिसणारा जो मेघ

6. Thou didst, O Indra, thou, O thunderer, with thy thunderbolt didst cut to pieces that great and vast mountain (the Cloud): thou didst pour down the confined waters that they might flow. Truly thou alone dost possess all power undivided.

तद्रूपी वृत्राम्. त्याला पर्वत म्हणतात याविषयी पूर्वी पुष्कळ वेळ सांगितलेंच आहे. तो 'महान् पर्वत' म्हणजे ज्याला इंद्रानें विध्वंसित्याविषयीं प्रसिद्धि आहे तो.

खालीं लिहिल्याशिवाय अधिक फेरफार न करितां ही ऋचा साधारण श्रोत्राप्रमाणें म्हणतां येते:-

तुअं तमिन्द्रं पर्वतं महामुदं ।

वज्रेण वज्रिन् पर्वतश्चकृतिथ ।

अवासाज्जे निवृत्तोः सर्तन्ना अपः ।

सत्रा विश्वं दधिर्वै केवलं सहः ।

सूक्तम् ५८.

गीतमो नोधा ऋषिः । अग्निदेवता । आद्याः पञ्च जगन्मयः । शिष्टास्त्रिष्टुभः ।

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दते होता यदूतो अभवद्विष्वतः ।
वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो ममे आ देवताता हविषा विवासति
॥ १ ॥

उ । चित् । सहः ऽजाः । अमृतः । नि । तुन्दते । होता । यत् । दूतः ।
अभवत् । विवस्वतः ।
वि । साधिष्ठेभिः । पथिऽभिः । रजः । ममे । आ । देवऽताता । ह-
विषा । विवासति ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. सहोजाः (=बलेन जातः) अमृतः (=मरणरहितो) होता (=देवानाम् आह्वाता)
[अग्निम् यद् (=यदा) विवस्वतः (=यजमानस्य) दूतो (=हविषां हर्ता देवानामा-
हर्ता च) अभवत् (=भवति) [तदा] [स] नूचिन् (=क्षिप्रमेव) वितुन्दते (=अर-
ण्योः सकाशात् निर्गच्छति) । [अजन्तारं च] साधिष्ठेभिः (=साधिष्ठैः=साधकतमैः)
पथिभिः (=मार्गैः) रजः (=अन्तरिक्षं) विममे (=विशेषेण परिमितं करोति=अन्त-
रिक्षं विचरति) । [एवं प्रकारेण आविष्कृतस्वरूपः सन् देवांश्च आनीतवान् सन्]
देवताताः (=देवताता=यज्ञे) [देवान्] हविषा आविवासति (=परिचरति=यजति) ॥

स्वीकृतदूत्योग्निः सहसा अरण्योर्नर्मथ्यमानो झटिति तयोः सकाशात् जनितो
भूत्वा अन्तरिक्षं प्रति गच्छति । तस्माच्च देवान् आनीय यज्ञे तान्परिचरतीत्यर्थः ॥

सूक्त ५८.

ऋषि—गौतमकुळांत जन्मलेला
नोधा या नांवाचा कोणीएक. दे-
वता—अग्नि. वृत्त—ग्रहिल्या पांच
ऋचांचें जगती, आणि राहिले-
ल्यांचें त्रिष्टुभ्.

१. बळानें उत्पन्न झालेला मर-
णरहित होता [अग्नि] जेव्हां यज-
मानाचा दूत होतो, [तेव्हां] तो स-
त्वर [अरणींतून] बाहेर पडतो.
[तो] अगदी जवळच्या मार्गांनीं
अंतरिक्षांत जातो [आणि] हवीं
यज्ञांत [देवांची] उपासना करितो.

HYMN 58.

To Agni. By Nodhas of the
Family of Gotama. Metre—
Jagati of the first five, and
the Trishtubh of the rest.

1. Quickly does the
strength-born, immortal in-
voker (Agni) come out
[from the wood] when he
becomes the messenger of
the sacrificer. By the best
paths he passes through
the aerial regions. With
the oblation he serves [the
gods] in the sacrifice.

१. भावार्थः—‘बलपुत्र आणि अमर
असा जो अग्निरूप होता तो जेव्हां उ-
पासकांचें दूतत्व स्वीकारितो, तेव्हां तो
आपल्या आईबापांच्या पोटांतून म्हणजे
अरणींतून एकाएकी बाहेर पडतो, आणि
अगदी जवळच्या वाटेनें आकाशांतून
स्वर्गां जाऊन देवांस घेऊन येतो, आणि
त्यांस यज्ञांत हवि अर्पण करून पूजितो.’
म्हणजे अग्नीला उपासक जन अरणींत
संवर्षणानें उत्पन्न करून त्याला पेटवितात
आणि देवांस खाली आणण्याकरितां
आकाशमार्गानें वर पाठवितात. तो ज-
ऊन देवांस घेऊन येतो, आणि त्यांस यज-
मानानें सिद्ध केलेलें हवि अर्पण करितो.
‘बळानें उत्पन्न झालेला’=‘सहो-
जाः.’ म्हणजे बलाचा अथवा शक्तीचा

पुत्र सू. २६ मं. १० आणि त्याज्वरील
टीप पहा.

‘होता.’ म्हणजे देवांस यज्ञाप्रत बो-
लावून आणणारा. अग्नीस ‘होता’ म्ह-
णण्याचें कारण पूर्वी पुष्कळ ठिकाणीं
सांगितलेंच आहे.

‘अरणी’ म्हणून पिपळाच्या लांकडाचे
दोन तुकडे असत. ते एकमेकावर घा-
सून अग्नि उत्पन्न करीत असत. या
अरणींस वेदांत अग्नीची मातापितरें असें
म्हटलें आहे. उदाहरणार्थः—आ यो मा-
त्रोऽश्विनो जनिष्ठ देवयज्याय सुक्ततुः
पावकः (=‘जो सुंदर, सुप्रज्ञ आणि ते-
जःपुंज अग्नि आपल्या आईबापांपासून
यज्ञकर्मोसाठीं जन्मला’). ऋ. ७. ३. ९.
‘अगदी जवळच्या मार्गांनीं.’ ऋ. ७.
६४. ३ पहा.

आ स्वमग्ने युवमानो अजरस्तृष्वविप्यन्तसेषु तिष्ठति ।

अन्यो न पृष्ठं प्रुषितस्य रोचते दिवो न सानु स्तनयन्नचिक्रदत् ॥ १

आ । स्वम् । अग्ने । युवमानः । अजरः । तृषु । अविप्यन् । अतसेषु ।

तिष्ठति ।

अन्यः । न । पृष्ठम् । प्रुषितस्य । रोचते । दिवः । न । सानु । स्तनयन् ।

अचिक्रदत् ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. स्वम् अग्ने (= भक्ष्यं) तृषु (= क्षिप्रम्) आयुवमानः (= स्वकीयज्वालाया समिश्रयन् = गृह्णन्) अजरः [= जरारहितः] । अग्निः] अविप्यन् (= भक्षयितुमिच्छन्) [सन्] अतसेषु (= समित्काष्ठेषु) तिष्ठति (= आरोहति) । मुषितस्य (= घृतसिञ्चितस्य) [= अग्नेः] पृष्ठम्, अन्यो न (= अथ इव = वर्षणसंवाहनादिना संस्कृतस्याश्वस्य पृष्ठमिव), रोचते (= शोभते) । [स] दिवः सानु स्तनयन् (= शुलोकस्य समुच्छ्रितं पृष्ठं पादाघातेन गर्जयन्निव), अचिक्रदत् (= गम्भीरशब्दं करोति) ॥

अग्नेदमुक्तं भवति । अस्माभिः प्रथमं दत्तं भक्ष्यं शीघ्रं गृह्णन् अजरोभिरधिकं भक्षयितुमिच्छन् (= अस्माभिरपिप्यमाणं हविः सेवितुमिच्छन्) सन् समित्काष्ठेष्वारोहति । घृतसिञ्चितः संश्व घृषणसंवाहनौदिसंस्कारेण प्रसाधितोऽथ इव रोचमानः सन् देवानोवोढुं शुलोकं प्रति गच्छति सत्त्वरगमनाच्च शुलोकस्य पृष्ठं पादाघातेन गर्जयन्निव नन्दं करोतीति ॥

‘अंतरिक्षांत जातो’ = ‘वि रजो ममे’ अक्षरशः अर्थः, ‘अंतरिक्ष मूषतो.’ म्हणजे अंतरिक्षांतून चालून स्वर्गांत जातो. सायणाचार्य येथे ‘अंतरिक्ष उत्पन्न करितो’ असें भाष्य करितात. ‘विनुमा’ याचा अर्थ जरी ‘निर्माण करणे’ असा कितीएक ठिकाणीं होतो असा दिसतो, तरी ‘मोजणें’ म्हणजे जमिनीवरून, आकाशांतून वगैरे चालणें, जाणें असाहि अर्थ होतो. त्याचीं उदाहरणें क. ५. ८५. ५; १. १६४. ५; ६. ४९. १३;

आणि ५. ८१. ३ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्यांत आहेत.

या ऋचेत तर खडबडीतपणा फारच थोडा आहे; दुसऱ्या आणि तिसऱ्या चरणांत प्रत्येकीं एकेक दीर्घ - ह्रस्व ह्- शावा लागतो:—

नू चित्सहोजा अमृतो नि तुन्दते ।
होता येईतो अभवद्विवस्वतः ।
वि साधिष्ठेभिः पथिभी रजो ममे ।
आ देवतात हविषा विवासति ।

२. जरारहित [अग्नि] आपला भक्ष सत्वर घेऊन, मग भक्षण करण्याच्या इच्छेने लांकडांवर उभा राहतो. घृतामैं शिंपडलेल्या [अग्नी]ची पाठ घोड्याच्या पाठीप्रमाणे शोभते. तो दुलोकाचे शिखर जणुं गर्जविता होस्ता मोठा नाद करितो.

२. 'अरणांतून अग्नि बाहेर पडून वृद्धिंगत होऊन आर्ही अर्पण केलेले भक्ष त्वरित खाऊन हविरन्नादि जै आर्ही अर्पण करणार तें खाण्याची इच्छा करून हा तरुण अग्नि समिधांवर चढून बसला आहे. याजवर आर्ही तूप ओतल्यामुळे, खरारा करून घासून मजिबलेल्या घोड्याप्रमाणे, याची पाठ दिसत आहे. आणि हा नाद करीत आहे जसा काय देवांस आणण्यास जात असून स्वर्गाच्या पाठीवरून धांवत असतां तेथें प्रतिशब्दच उत्पन्न करीत आहे,' असा भावार्थ.

'जरारहित' = 'अजरः.' अग्नि नित्य तरुणच असतो, कधीहि म्हातारा होत नसतो, असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं

२. Quickly seizing his own food, [and] wishing to eat, the ever youthful [Agni] stands upon the fuel. The back [of Agni] anointed [with ghee] shines like [the back of] a horse. He makes a noise as if causing the ridge of heaven to resound.

आले आहे. सू. ३६, मं. १५; सू. २२ मं. १० इत्यादि पहा.

'लांकडावर उभा राहतो' = 'अतसेषु तिष्ठति.' म्हणजे जो समिधांचा ढीग घालून ठेविला आहे त्यावर. समिधा पेटू लागल्या आहेत आणि अग्नीच्या ज्वाळा जिकडे तिकडे पसरत आहेत इतकें विवक्षित दिसतें.

या ऋचेचा उच्चार्थ तर अगदी साधारण श्रोकप्रमाणे वाचतां येतो, प्रथमाक्षीतील शेवटचा भाग विशेष ओढाताणीशिवाय म्हणतां येतो, परंतु प्रथम पाद मात्र बराच खडबडीत आहे:—

आहुममग्ने युवमानो अजरः ।

तृबुं अविप्यन्नतसेषु तिष्ठति ।

अत्यो न पृष्ठं पुषितस्य रोचते ।

दिवो नसातु स्तनयन्नचिक्रदत् ।

क्राणा रुद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो होता निषत्तो रयिषाळमर्त्यः ।

रथो न विद्वृजसान आयुषु व्यानुषग्वार्यी देव ऋण्वति ॥ ३ ॥

क्राणा । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । पुरःऽहितः । होता । निऽसत्तः । रयि-
षाट् । अमर्त्यः ।

रथः । न । विद्वृ । ऋजसानः । आयुषु । वि । आनुषक् । वार्यी ।
देवः । ऋण्वति ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. क्राणा (=हविर्वहनं कुर्वाणो) रुद्रेभिः (=रुद्रेरेतन्नामकैर्देवैः) वसुभिः
(=एतन्नामकैर्देवैश्च) [च] पुरोहितः (=पुरस्कृतः=हविरानयनार्थं प्रेषितः) रयिषा-
ट् (=रयोणां शत्रुघ्ननामभिभविता) अमर्त्यः (=मरणरहितः) [एतादृशः] [अ-
ग्निरूपो] होता निषत्तः (=निषण्णः=स्थानापन्नोस्ति) । [अयं] देवः ऋजसानः
(=स्तोत्रैः प्रसाधितः=स्तुतः सन्) 'आयुषु' (=उपासकेषु=उपासकानां गृहेषु) आनु-
षक् (अनुक्रमेण=सातत्येन) वार्यी (=वार्याणि=धनानि) विकण्वति (=प्रापयति),
ऋजसानः (=प्रसाधितो) रथो विद्वृ न (=कृषिजनानां गृहेष्विव=कृषिकारिणां गृहेषु
यथा धान्यमानयति तथा) ॥

वसन्ततर्क्षे क्षेत्रे लूनेषु धान्यधारेषु गृहं प्रत्यानेतव्येषु सत्सु इदानीमपि क्षेत्र-
कारा रथं पुष्पादिभिः प्रसाध्य क्षेत्रेषु नीत्वा धान्यराशौ न् रथे स्थापयित्वा ततो वाय-
गीतन्त्र्यैः सह रथं स्वगृहमानयन्तीति दक्षिणदेशे प्रसिद्धम् ॥

अत्र ऋजसानः इत्येतत् पदं कैश्चिच्छार्मण्यविद्वद्भिः 'रजिष्ठपथेन धावन्' इति
व्याख्यातं तत् तु चिन्त्यं भाति, 'तमीळत प्रथमं यज्ञसाधं विश आरीराहुतमृजसानम्
(ऋ. १. ९६. ३)' इत्यत्र तथा 'उप यो नमो नमसि स्तभायजिर्याति वाचं जनम-
न्यजथ्यै । ऋजसानः पुर्वारः उक्थैः आ इन्द्रं कृण्वीत सदमेषु होता (ऋ. ४.
२१. ५)' इत्यत्र ऋजसानशब्दस्य सायणाचार्येण स्तोत्रैः प्रसाधित इति स्थाने व्या-
ख्यातत्वात् । 'सरलं धावन्' इति व्याख्यानस्य केवलं धात्वर्थभ्रयत्वाच्च । क्राणे-
त्याकारान्तं पदं 'वहेणा' (ऋ. १. ५६. ५ इत्यादौ) साधुया (ऋ. ५. ११. ४; १.
४६. ११) इतिवच्च पुंसि प्रथमान्तम् ॥

३. रुद्रांनीं [आणि] वसूंनीं पुढें केलेला, हविर्वहनाविषयी कुशळ, मरणरहित [आणि] धनें जिंकणारा [असा] हा [अग्निरूप] होता स्थानापन्न [झाला आहे]. लोकांचे घरीं [जसा सजविलेला] रथ [धनें आणून देतो] तसा उपासकांचे घरीं [हा अग्नि]देव [स्तोत्रांनीं] सजविलेला होत्साता धनांची रास आणून देतो.

3. [Agni], active in the sacrifice, put forward by the Rudras [and] by the Vasus, winner of wealth, the immortal invoker, has taken his seat. [This] god adorned [with praises] brings a stream of wealth to the houses of [his] worshippers, as [does] an adorned car [bring grain] to the houses of the cultivators.

३. 'अग्नि प्रदीप्त होऊन हवि महण करण्यासारखा झाला आहे असें पाहून ऋषि जवळ असलेल्या मित्रांस म्हणतो कीं, 'हा पाहा हवि वाहून नेण्याविषयीं कुशळ, रुद्रगणनामक देवांनीं आणि वसुगणनामक देवांनीं आम्हीं अर्पण केलेलें हवि त्यांकडेस घेऊन जाण्यासाठीं पुढें केलेला म्हणजे पाठविलेला, आणि युद्धांत शत्रूंशीं लढून त्यांचें धन हरण करणारा, आणि मरणरहित जो अग्नि तो आमचा होता म्हणजे होमनिष्पादक होऊन वसला आहे. तर आपण याची स्तुति करून हवि अर्पण करूं. कारण कीं याची स्तुति करून याला सजविला असतां, सजविलेली गाडी जशी धान्याची रास शेतकऱ्याच्या घरीं आणिते तसा हा संपत्तीची रास उपासकांच्या घरीं आणिते असतो.'

यांत जी उपमा दिली आहे तिचा अर्थ असा आहे कीं, शेतकरी लोक

सुगीच्या दिवसांत शेतांतून, दाण्याची रास आणावयाची झाली म्हणजे गाडी सजवून तींतून घरीं आणीत असतात. ही चाल दक्षिण महाराष्ट्र देशांत अजून आहे. पादव्याच्या सुमारे शाळ जोंधळा अथवा हरभरे किंवा गहू शेतांत मळून राशी केल्या असतील त्या घरीं आणावयाच्या असल्या म्हणजे शेतकरी आपल्या गाऱ्या फुलें, हार वगैरे लावून शोभवितात, आणि त्यांत दाणे भरून वाजत गाजत, नाचत गातथर घेऊन येतात. याच चालीला अनुलभून यांत उपमा दिली आहे असें आम्हांस वाटतें.

'रुद्रांनीं आणि वसूंनीं.' 'रुद्र आणि वसु' हे कोण देव आहेत याविषयीं सू. ४५. मं. १ याजवरील 'वसु,' 'वसुगण' यांजवरील टीप पहा. रुद्रांनी आणि वसूंनीं पुढें केलेला असें विशेषण अभीस या मंत्रांत देण्याचें प्रयोजन इतकें आहे

वि वातज्जतो अतसेषु तिष्ठते वृथा जुह्वभिः सृण्या तुविष्वणिः ।
 तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे कृष्णं त एम रुशदूर्मे अजर ॥ ४ ॥
 वि । वातऽज्जतः । अतसेषु । तिष्ठते । वृथा । जुह्वभिः । सृण्या । तु-
 विऽस्वनिः ।
 तृषु । यत् । अग्ने । वनिनः । वृषऽयसे । कृष्णम् । ते । एम । रुश-
 त्ऽऊर्मे । अजर ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. वातज्जतः (=वायुना प्रेरितः) [अग्निः] जुह्वभिः (=ज्वालारूपाभिर्ज्वाभिः) सृण्या [च] (=तेजोयष्टिरूपेण=लवित्रेण च) तुविष्वणिः (=महास्वनः) [सन्], अतसेषु (=उन्नतेषु वृक्षेषु) वृथा (=अनायासेन) वितिष्ठते (=विशेषेण तिष्ठति=वि-विधं प्रसरति) । -हे रुशदूर्मे (=दीप्तज्वाल) अजर (=जरारहित) अग्ने, यद् (=यदा) [त्वं] तृषु (=शोधं) वनिनो (=वनवृक्षान्) वृषायसे (=धारयसि) [तदा] ते (=तव) एम (=मार्गः) कृष्णं (=कृष्णवर्णं) [भवति] ॥

‘एतस्मिन् वातप्रेरितोऽग्निर्वनं कथं दहतीति स्वभावोक्तिः क्रियते ।

कां, ‘वसु आणि रुद्र’ या देवास्त ऋषीच्या मनांत हावि अर्पण करोगयाचं आहे.

‘धनें जिक्णारा’-‘रयिषाद्’ म्हणजे, उपासक शत्रूंशी लढू लागले म्हणजे शत्रूंचा पराजय करवून त्यांचे धन उपासकांस मिळवून देणारा. शत्रूंचा पराजय झाला म्हणजे त्यांची संपत्ति सहजच जिक्णारास प्राप्त होते.

‘शेतकरी लोकांचे घरी’ ‘विश्व’ हा शब्द आणि त्याच्या संबंधाने हा सगळ्याच मंत्र मोठ्या महत्त्वाचा आहे. कारण की ‘ब्राह्मण,’ ‘क्षत्रिय,’ ‘वैश्य,’ ‘शूद्र,’ असे जे चार वर्ग आपण मानितो, त्यांतून ‘वैश्य’ म्हणजे सरोवर

कोण समजावयाचं तें या मंत्रावरून दिसून येतं. ‘क्षत्रिय’ अथवा राजन्य म्हणजे जसा राज्य करणाऱ्या अथवा अधिकार चालविणाऱ्या जातीतील मनुष्य होय, आणि याप्रमाणं ब्राह्मण म्हणजे ब्रह्म अथवा यज्ञकर्म चालविणाऱ्या मनुष्याचा मुलगा अथवा तशा कुळांत झालेला मनुष्य होय, तसा वैश्य म्हणजे ‘विश्व’ यांत जन्मलेला मनुष्य. ‘विश्व’ म्हणजे साधारण लोक, प्रजा; कां जे यज्ञादिक कर्मे संपादण्याचा धंदा करणारेहि नव्हेत अपणि राज्यहि करणारे म्हणजे (क्षत्रिय-हि) नव्हेत, ते ‘वैश्य’ होत. म्हणजे साधारण प्रजा, शेतकरी, कुणबी. हा अर्थ मोठ्या महत्त्वाचा आहे. कारण

४. वातप्रेरित* [अग्नि] [आ-
पल्या] जिह्वांनीं [आणि] कोय-
तीनें मोठा आवाज करीत करीत
सहजच मोठमोठ्या वृक्षांवर पसर-
तो.—हे उज्ज्वलज्वालायुक्त अग्नी,
हे जरारहित अग्नी, [तूं] जे-
व्हां एकाएकीं महावृक्षांवर घाट्-
न घेतोस [तेव्हां] तुझा मार्ग का-
ळा [होत असतो].

4. [Agni] propelled by
the wind, [and] roaring
with his tongues [and]
with [his] sickle, easily
spreads among the trees.—
When, O youthful Agni of
burning flames, [thou]
dost quickly attack the
forest-trees, thy path [be-
comes] black.

कीं आतां वैश्य म्हणजे बहुतकरून
वाणी लोकांसच समजतात, आणि
शेतकरी लोकांस शूद्र समजतात आणि
त्यांच्याशीं ब्रूद्राप्रमाणे व्यवहार ठेवितात;
म्हणजे 'ब्राह्मणांनीं वैश्यांचे अन्न घ्यावे,
पाणी प्यावे, त्यांची मूलगो करावी असें
शास्त्रांत सांगितलें आहे तरी त्यांनु
कांहींच करीत नाहीत. गुजराथेंत मात्र
कुणव्यांस शूद्र असें न समजतां वैश्य
म्हणतात.'

'सजविलेला होत्साता' 'ऋजसा-
नः' हा सायणानुसारें केलेला अर्थ
आम्हांस योग्य दिसतो. प्रोफेसर मा-
स्मान या शार्भंग्य पंडितांनीं 'समोर
धांवणारा' असा अर्थ कल्पिला आहे
त्यास पुरता आधार नाही असें दिसते.
यास्कांस अनुसरून सायणाचार्य सर्वत्र

अर्थ आम्हां येथें केलेलाच देतात. तेव्हां
सायणाचार्यांचा अर्थ स्वकपोलकल्पित
नसतां पुरातन काळपासून व्याख्यापरं-
परागत आलेला आहे, आणि तो सर्वत्र
जुळतो. तसा शार्भंग्य पंडितांचा जुळत
नाहीं.

'धनांची रास आणून देतो' 'वार्या
आनुषकू वि ऋण्वति.' अक्षरशः अर्थ
'धनें एकामागून एक आणून देतो,'
म्हणजे 'धनांचा प्रवाह वाहवितो.'

आधुनिक वृत्तांत आणि या ऋचेंत
विशेष भेद नाही:—

काणा दंद्रेभिर्वसुभिः पुरोहितो ।

होता निषङ्गो रयिषाळमर्यः ।

रषो न विक्षुं ऋजसान आयुषु ।

वि आनुषण वारिर्ओ देव ऋण्वति ।

४. या मंत्रांत अग्नि काय काय
करीत असतो त्याची स्वभावोक्ति केली
आहे. म्हणजे अग्नि हा दावाभि होऊन
अरण्यात्रीं अरण्यें कशीं जाळून खाक

करीतो हें सांगितलें आहे. ऋषि म्हणतो,
'अग्नीला वाळूनें म्हणजे वाऱ्यानें प्रेरणा
केली म्हणजे, तो आपल्या ज्वालारूप
अनेक जिभांनीं आणि कांतिकरूप कोय-

तपुर्जम्भो वन आ वातचोदितो यूथे न साह्यां अर्धं वाति वंसंगः ।
अभिव्रजन्नक्षितं पाजसा रजः स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः ॥५॥

॥ २३ ॥

तपुःऽजम्भः । वने । आ । वातऽचोदितः । यूथे । न । साह्यान् ।
अर्धं । वाति । वंसंगः ।
अभिऽव्रजन् । अक्षितम् । पाजसा । रजः । स्थातुः । चरथम् । भयते ।
पतत्रिणः ॥ ५ ॥ २३ ॥

भाषायाम्.

५. तपुर्जम्भः (=तपूषि ज्वाला एव म्रतानि यस्य स) वातचोदितः (=वातेन प्रेरितः) [अग्निः], यूथे सहाय वंसंगो न (=गोसमूहे बलवान् वृषेव), अववाति (=व्याप्नोति), [अपि च] अक्षितं (=सकलं) रजः (=अन्तरिक्षम्=आकाशं) पाजसा (=तेजोरूपेण बलेन) अभिव्रजन् (=अभिभवन्) [भवति] । [एवं सति] पतत्रिणः (=पक्षिवदभिलषतोन्नेः सकाशात्) स्थातुश्चरथं (=सर्वं स्थावरं जङ्गमं न वस्तुजातं=सकलमपि स्थावरजङ्गमरूपं पदार्थजातं) भयते (=विभेति) ॥

तीनें मोठा अवाज करून मोठमोठ्या वृक्षांत पसरतो.—आणि हे दीर्घज्वाला आणि अजर अग्नी, तू जेव्हां एकाएकीं मोठमोठ्या वृक्षांवर घालून घेतोस, तेव्हां तू सगळें रान जाळून टाकून ज्या रस्त्यानें तू जातोस तो, मार्गे काळा करून टाकितोस. ज्याणीं कोंकणांत अथवा सातपुर्च्यांत वणवा ग्राहिला असेल त्यांस हें वर्णन अगदी स्वाभाविक दिसेल यांत संशय नाही.

‘कोयतीनें’=‘सृण्या.’ म्हणजे अग्नि गवताला किंवा झाडांस रंगैरे लावला म्हणजे कोयतीनें गवत, झाड वगैरे कापण्याप्रमाणें आवाज होत असतो. आणि

‘अग्नि त्यांतून फिरतो तेव्हां एकादी लक-
लकीत कोयतीच जणुं फिरते आहे असें भासूं लागतें. ‘सृणि’ शब्दाचा असाच अर्थ होतो अशाविषयीं क्र. १०. १०१ ३, आणि १०. १०६. ६ हे मंत्र आणि त्यांजवरील सायणभाष्य पहा.

‘महावृक्षांवर घालून घेतोस’=‘व-
निनः वृषायसे.’ अक्षरशः ‘अर्थ वृक्षांशीं
माजलेल्या बैलाप्रमाणें वागतोस. म्हणजे
एकादा माजलेला पोळ जसा एकाएकीं
धावून येतो तसा त्या वृक्षांवर जाळून
एडतोस. ‘वृषायसे’ हें सकर्मक आहे.
(क्र. १०. ४४. ४ पहा).

‘तुझा मार्ग काळा होतो’=‘ते एमं
कृष्णम्.’ जेथून अग्नि वेळा असेल ते

५. ज्वालामुख [अग्नि] वा-
तप्रेरित [अग्नि], बळकट बैल
गाईच्या कळपांत [फिरतो] तसा,
अरण्यांत फिरतो, आणि [आप-
ल्या] तेजानें सर्व अवकाश व्यापू-
न टाकितो. [अग्निरूप] पक्ष्याला
सकल स्थावरजंगम सृष्टि भीते.

5. Fire-jawed [Agni], pro-
pelled by the wind, sweeps
in the forest as a mighty
bull in a flock; pervading
the entire space. From
winged [Agni] [all crea-
tion], that which stands,
[and] that which moves,
receives fear.

स्थळ काळें होतें हें प्रसिद्ध आहे म्हणू-
नच अग्नीस ' कृष्णवर्त्मा ' (काळा आहे
मार्ग ज्याचा तो) असें नांव पडलें आहे.
हा मंत्र तर सहजच भोक्ताप्रमाणें म्ह-
णतां येतो:-

वि वातजूतो अतसेषु तिष्ठते ।
वृथा जुहूमिः सृणिआ तुविष्वणिः ।
तृषु यदग्ने वनिनो वृषायसे ।
कृष्णं त एमं रुद्रदूमे अंजर ।

५. 'ज्वालादंष्ट्र आणि वायुप्रेरित अग्नि
अरण्यांत झपाट्यानें आंवां लागला म्हणजे
एकाद्या गुराच्या कळपांत जसा एकादा फा-
र बळकट बांगर फिरतो आणि अनिवार्य
होतो, तसा दिसतो. हा अग्नि आपल्या
तेजानें सर्वहि आकाश आणि सर्व जग
भरून टाकितो, आणि जसा काय धग-
धगीत ज्वाळेचाच एक महाप्रचंड पक्षी
जिकडे तिकडे उडतो असें भासतें. तेव्हां
सकल स्थावरजंगम पदार्थ आणि प्राणी
याला भितात 'असा भावार्थ. मोठ्या
अरण्यास वणवा लागला म्हणजे अग्नि
एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं पाल-
टाप्रमाणें कसा उडतो आणि सगळी जागा
कशी व्यापून टाकितो, आणि पशु, पक्षी,
'झाडे', गवत इत्यादि जे सर्व प्राणी आणि
पदार्थ त्यांस कोठेंच पळून जाण्यास व

लपून जाण्यास कशी जागाच नाहीशी
होत आणि ते सर्व कसा नाश पावतुत
त्याविषयीं स्वभावोक्ति या ऋचेत आहे.
यांत सांगितलेल्या गोष्टीवरून अग्निदे-
वाचें स्वरूप काय आहे, म्हणजे अग्नि-
शब्दानें ईश्वर समजावयाचा किंवा अग्नि-
रूप एक देव समजावयाचा तें उघड दि-
सून येतें.

'आकृषा' = 'रजः' म्हणजे जमि-
नीवरील आणि आकाशांतील जी सर्व
पोकळी ती असा अर्थ.

हीहि ऋचा सहज साधारण भोक्ताप्र-
माणें शोढक्याच फेरफारानें म्हणतां येते:-

तपुर्जंभो वन ओ वातचोदितो ।
यूधे न ज्ञाहौ अव वाति वंसगः ।
अभिरजजक्षितं पाजस रजः ।
स्थातुश्चरथं भयते पतत्रिणः ।

दधुषु भृगवो मानुषेष्वा रयिं न चारुं सुहवं जनेभ्यः ।

होतारमग्ने अतिथिं वरेण्यं मित्रं न शेवं दिव्याय जन्मने ॥ ६ ॥
दधुः । त्वा । भृगवः । मानुषेषु । आ । रयिम् । न । चारुम् । सुहवम् ।

जनेभ्यः ।

होतारम् । अग्ने । अतिथिम् । वरेण्यम् । मित्रम् । न । शेवम् । दिव्याय ।
जन्मने ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. हे अग्ने, भृगवः (= एतत्संज्ञा महर्षयः) सुहवं (= सुखेनाहूतं) त्वा (= त्वां) जनेभ्यः (= मर्त्यानां हिताय) मानुषेषु आ (= मर्त्येषु = मर्त्यानां ग्रहेषु), रयिं न चारुं (= शोभनं धननिधिमिव कृत्वा), दधुः (= स्थापयामासुः) । दिव्याय जन्मने (= दिव्याय जनाय = देवर्षेणाय = देवानां हिताय) [च] होतारं (= देवानामाह्वितारं) मित्रं न शेवं (= मित्रवत् सुखकरं) वरेण्यं (= वरणीयं = श्रेष्ठम्) अतिथि [च] [कृत्वा] [दधुः = स्थापयामासुः] ॥

अग्नेदमुक्तं भवति । हे अग्ने, त्वं मर्त्यानां ग्रहेषु स्थित्वा यथा मर्त्येभ्यो धनं ददासि अपि च देवेभ्यो हविर्यथा प्रापयसि तथा त्वां धनं कृत्वा होतारं च कृत्वा मर्त्यानां ग्रहेषु भृगवो नाम ऋषयः स्थापयामासुरिति ॥

‘मानुषेषु आ’ इत्यत्र ‘आ’ तप्तमीयोतकः । भृगवां नाम महर्षयः किल स्वर्गाद् अग्निमन्त्रीय मृत्युलोके प्रथमं स्थापयामासुरिति तत्पूर्वमग्निभूलोके नासीदिति च वेदेषु प्रसिद्धिः ॥

६. [हे अग्नी], ज्याला उपासक सहज बोलावूं शकतात अशा तुला भृगूंनी, एकाद्या सुंदर खजिन्याप्रमाणे, [मर्त्य] जनांसाठीं मानवांच्या घरीं स्थापिल्या आहे: हे अग्नी, तुला होता, आणि मित्राप्रमाणे सुखदायक श्रेष्ठ अतिथि करून देवांसाठीं स्थापिल्या आहे.

6. Thee, O Agni, who can be easily invoked, the Bhṛigus have established in the houses of men as a dear treasure for the benefit of men, [and] as an invoker [and] excellent guest pleasing like a friend, for the benefit of the gods.

६. यज्ञशाळेंत प्रदीप्त झालेल्या अग्नीस पाहून ऋषि म्हणतो कीं, 'हे अग्नी, तूं प्रथम या मृत्युलोकीं नव्हतास, तेव्हा तुला भृगु या नांवाच्या ऋषींनीं स्वर्गाहून भूमीवर आणून मनुष्यांच्या घरीं स्थापिलें; आणि दोन हेतूंनीं स्थापिलें. १ ला हा कीं, तूं मनुष्यांस देवांपासून धन आणून द्यावें; आणि २ रा हा कीं, मनुष्यांनीं अर्पण केलेलें हवि खाण्यासाठीं तूं देवांस यज्ञाला आणून त्यांजकडून तें खावयास लावावें. याप्रमाणें मर्त्यांच्या आणि अमर्त्यांच्या हितासाठीं तुला या भूलोकीं भृगूंनीं स्थापिलें आहे. आणि तूं मानवांस आणि देवांस सारिला प्रिय आहेस.'

'ज्याला उपासक सहज बोलावूं शकतात'='सुहवः' अक्षरशः अर्थ 'ज्याचा धांवा सोपा आहे तो.' म्हणजे, ज्याचा धांवा केला असतां तो प्रसन्न होऊन त्वरित येतो, इतर देवांप्रमाणें विलंब करणारा नव्हे. आलीकडे कोंकणांत कितीएक गांवीं भूतें अथवा समंद काढायचा असतात त्यांस हाक मारिली तरी, म्हणजे दोल वाजवून गाढाणें घातलें तरी, लीकर दारें येत नाही आणि ते उभे राहत नाहीत: तर अग्नि तसा नव्हे. ह्याच

म्हणून फूक मारिल्याबरोबर ज्याला टाकून लागलाच प्रगट होतो असें तात्पर्य. क्र. ६. ५. २. ६ यांत 'अग्निः सुशंसः सुहवः पितेव'='अग्नि हा बापाप्रमाणें ज्याच्याशीं सहज बोलिवें आणि बापाप्रमाणें ज्ञास सहज हाक मारितां येते असा होय' असें म्हटलें आहे. याप्रमाणें अग्नि हा मोठा प्रिय देव होय, भूयंकर नव्हे.

'भृगूंनीं स्थापिल्या आहे'='भृगवो दधुः' भृगु हें नांव येथेंच प्रथम आलें आहे यास्तव याजविषयीं वेदांत कम्य सांगितलें आहे त्याचें दिग्दर्शन येथें केलें पाहिजे. तें येणेंप्रमाणें:— 'भृगु हे प्रख्यात महापुराढन महाविं होत. पूर्वी या जगांत अग्नि नव्हता, तो भृगूसाठीं मातरिश्र्यानें म्हणजे वायूनें पृथ्वीवर आणिला (क्र. १. ६०. १). भृगु हे अग्नीला प्रदीप्त करून भजू लागले (क्र. १. १२७. ७). अग्नीला प्रथम भृगूंनीं वेदीवर स्थापिलें, (क्र. १. १४३. ४). भृगूंनीं अग्नीला प्रथम यजमानाच्या घरीं स्थापिलें (क्र. २. ४. २; ४. ७. १). भृगूंनीं अग्नीला मित्राप्रमाणें घरांत स्थापिलें. यावरून काय समजावयाचें!

होतारं सप्त जुहो यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु ।

अग्निं विश्वेषामरतिं वसूनां सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ ७ ॥

होतारम् । सप्त । जुहोः । यजिष्ठम् । यम् । वाघतः । वृणते । अध्वरेषु ।

अग्निम् । विश्वेषाम् । अरतिम् । वसूनाम् । सपर्यामि । प्रयसा । यामि ।

रत्नम् ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. यम् [अग्निं] यजिष्ठं (=यष्टृतमम्=अतिशयेन कुशलं यष्टारं) होतारं (=देवानाम् आह्वतारं) [कृत्वा] सप्त जुहोः (=सप्तसंख्याका होतारो) वाघतः (=ऋत्विजः) अध्वरेषु (=यागेषु) वृणते (=संभजन्ते=स्वीकुर्वन्ति) [तं] विश्वेषां वसूनां (=सर्वेषां धनानाम्) अरतिम् (=ईश्वरम्) अग्निं प्रयसा (=हविरज्जेन) सपर्यामि (=परिचरायि) रत्नं (=रमणीयम् उत्तमं धनं) [च] यामि (=याचे) ॥

‘सप्त जुहोः’ इत्येतस्य ‘सप्तसंख्याका होतार’ इति यद् व्याख्यानम् अनु सायण-मरुताभिः कृतं तत्र बहूनि प्रमाणानि । “तमिच्छा सप्त होतारः ईळते” क्र. ८. ६०. १६; “सप्त दिशो नानाधर्माः सप्त होतारः ऋत्विजः देवाः आदित्याः ये सप्त तेभिः नः अभिरक्ष” २. ११४. ३; “समीचीनाः आसते होतारः सृजामयः पदम् एकस्यः पिप्रतः” २. १०. ७; “इदमित्था रीदं गूर्तवचाः” इत्यादि १०. ६१. १; “सादय सप्त होतृन्” १०. ३५. १०; “स केतुः अध्वराणाम् अग्निः देवेभिः आगमत् अजानः सप्त होतृभिः हविष्मते” ३. १०. ४; “येभ्यो होत्रां प्रथमाम् आयेजे मनुः क्षमिहः मनसा सप्त होतृभिः” १०. ६३. ७ इत्यत्र होतृणां सप्तत्वं प्रतिपादितम् । एवं सत्यपि शर्मण्यपण्डितो विदुष्टो मास्मान् यद्व्यथा व्याचष्टे तच्चिन्त्यमिति भाति ॥

‘अरतिं वसूनाम्’ इत्येतस्य ‘धनानां स्वामी’ इति यद् व्याख्यानं सायणाः कुर्वन्ति तत्रापि बहूनि प्रमाणानि । क्र. १. १२८. ८; २. २. ३; इत्येते ऋचे दृश्येताम् । यज्ञस्य प्रसाधयितेति यद् विदुष्टो मास्मान् व्याचष्टे तन्न । “प्राग्नये तवसे भरब्धं गिरं दिवो अरतये पृथिव्याः” (क्र. ५. ७. १), “अरतिं युवत्योः” (क्र. ६. ४९. २), तथा च “अरतिं मातृषाणां” (क्र. ७. १०. ३) इत्यादिषु मन्त्रेषु अरति-शब्दस्य स्वामिशब्देनैव व्याख्यातुं शक्यत्वात् प्रसाधयिता इत्यस्यार्थस्य अरम् इति संशयमस्तन्निर्वचनान्याधारस्तथावाच्य ॥

अनु हे अतिप्राचीन देवोपासक अस्मन् | र्थ आहुति घालण्याचा प्रकार प्रथम स्थाने अग्नि पेटवून अग्नीच्या घुलांत देवांप्रोत्य- | नी घातला असा गृहार्थ आह्ने की काय?

७. ज्याची उत्तम यजनकर्त्ता आणि देवांस बोलावून आणणारा असा समजून सात होते ऋत्विज् यज्ञांत योजना करिबात असा जो सकल संपत्तीचा स्वामी अग्नि, त्याला मी हविरचानें भजतों आणि [त्या-जपाशी] उत्तम धन प्रार्थितों.

किंवा भृगूंनी अग्नि पृथ्वीवर आणिला हें केवळ रूपक आहे असें समजावयाचें कीं काय ? हा शेट्याचा पक्ष स्वीकारिला तर त्याला आधार ऋ. ३. ५. १०. यांत सापडेल. त्यांत असें सांगितलें आहे कीं 'भृगुभ्यः परिमातरिश्वा गुहा सन्तं हव्यवाहं समीधे.' याचा अर्थ सायणाचार्य, "लवून राहिलेला जो अग्नि त्याला मातरिश्वानें भृगूंपासून म्हणजे सूर्यकिरणांपासून पेटविले" असा करितात. यावरून भृगु म्हणजे सूर्यकिरण असा अर्थ परंपरागत आला आहे असें दिसतें, आणि त्यामुळे जेथें जेथें भृगूंनी पृथिवीवर यज्ञकर्मासाठीं म्हणून अग्नि प्रथम आणिला किंवा पेटविला असें सांगितलें आहे, तेथें तेथें सूर्यकिरणांनीं अग्निस प्रथम पृथ्वीवर आणिलें असा गूढार्थ समजतां येईल, आणि मातरिश्वानें अग्नि भृगूसाठीं पेटविला म्हणजे सूर्यकिरणांपासून पृथिवीवर अग्न होणारा जो अग्नि त्याला वाढून वायूनें विस्तृत केलें असा अर्थ.

किंवा भृगु हे वास्तविक विद्यमान पुरातन महापुरुष असून त्यांनीं अग्निभक्तोच्चार प्रथम स्थापिला ही, आणि भृगु म्हणजे सूर्यकिरण आणि त्यांनीं अग्नीला पृथिवीवर आणिलें ही, अशा दोनी गोष्टी

7. Him whom the seven invoking priests choose as the best sacrificer [and] invoker in sacrifices—that Agni, the lord of all gifts, I worship with [my] oblation, [and] pray for the highest wealth.

घेऊन त्यांचा संकर झाला आहे असें समजल्यास चाछेल.

कसेंहि अमलें तरी ऋग्वेदांत आणखी असें सांगितलें आहे कीं (ऋ. १०. ४६. २) विद्वान् भृगूंनीं गुराप्रमाणें पळून गेलेला, आणि लवून राहिलेला जो अग्नि त्याला शोधून काढिलें. भृगु हे अतिप्राचीन ऋषि होत असें वेदमंत्र रचलेले तेव्हाहि मानीत असत. सगळ्या ऋग्वेदसंहितेंत भृगूंनीं केलेलीं सूक्तां नाहींत. आणि ऋग्वेदांत किती-एक दिकाणीं अशी देवांस अशी प्रार्थना आहे कीं, 'सर्व एकतीस देव, आपो देवी, मरुत्, भृगु, उष्मा आणि सूर्य. यांसंहित तुम्ही यऊन आमचा सोम प्या' (ऋ. ८. ३५. ३). एका मंत्रांत (ऋ. १०. १४. ६) एका ऋषीनें म्हटलें आहे कीं, 'आमचे जे पितर म्हणजे प्राचीन पूर्वज त्यांचा प्रसाद आम्हांवर असो; आणि त्या पूर्वजांचीं नांवें दिलीं आहेत त्यांत भृगु हे आहेत. तीं नांवें 'अक्षिरस्', 'नवस्व', 'अथर्वण' आणि 'भृगु' हीं होत.

याशिवाय ऋग्वेदांत भृगुविषयी विशेष कांहीं सांगितलेलें नाहीं. वेदाच्या आलीकडील जे पुराणादिक ग्रंथ त्यांत तर भृगु हें नांव प्रसिद्ध आहेच, आणि

अच्छिद्रा सूनो सहसो नो अद्य स्तौतृभ्यां मित्रमहः शर्म यच्छ ।
 अग्रं गृणन्तमंहस उरुष्येजो नपात्पुभिर्ग्रायसीभिः ॥ ८ ॥
 अच्छिद्रा । सुनो इति । सहसः । नः । अद्य । स्तोतृभ्यः । मित्रमहः ।
 शर्म । यच्छ ।
 अग्रं । गृणन्तम् । अंहसः । उरुष्य । ऊर्जः । नपात् । पुः ऽभिः । आय-
 सीभिः ॥ ८ ॥

भाषायाम्.

८. हे सहसः सूनो (=वलस्य पुत्र), मित्रमहः (=अनुकूलदीप्तिमन्) [अग्रं],
 [त्वम्] अद्य नः (=अस्मभ्यम्) अच्छिद्रा (=छिद्ररहितानि=क्षयरहितानि) शर्म
 (=शर्माणि=सुखानि) यच्छ (=प्रयच्छ) । हे अग्रं, हे ऊर्जो नपात् (=वलस्य पुत्र)
 गृणन्तं (=त्वां स्तुवन्तम्=अस्मत्सदृशं स्तोतारम्) अंहसः (=पापाद्) आयसीभिः
 पुभिः (=अयोवद्दृढतरैः पालनसाधनैः प्राकारिः) उरुष्य (=रक्ष) ॥

विष्णुनें जो परशुरामावतार घेतला तो	दधष्टुआ मृगवो मातुषेषु आ ।
भृगूच्याच पोटी घेतला हेंहि प्रसिद्ध आहे.	रयिं न चारु सुहवं जनेभिः ।
हा मंत्र भोकाप्रमाणें वाचला जाण्यास	होतारमग्ने अतिथि वरेणिअं ।
खाली दासवित्याप्रमाणें म्हणावाः	मित्रं न शेवं दिविआय जग्मने ।

७. या मंत्राचा भावार्थ असा आहे कीं, 'सातहि होते ज्या अग्नीला आप-
 णापेक्षां चांगला होता असें समजून य-
 ज्ञांत नेमितात, जो अग्नि सकल धनांचा
 प्रभु त्याला मी आज येथें हविरज दे-
 ऊन भजतां आणि त्याजवळ संपनि
 प्राप्तितों.'

'सातहि होते.' होते ऋत्विज सात
 असतात याविषयी ऋग्वेदांत सांगितलें
 आहे. ते सर्व मंत्र 'भाचे' खाली उ-

तरून घेतले आहेत, ते पहा. यज्ञांत
 रजो सात 'होते' म्हणजे देवांस आ-
 ह्वान करणारे ऋत्विज आहेत, तरी ते
 देवांस बोलावून आपण्याचें काम आप-
 णाकडून चांगलें होणार नाहीं, अग्नीकडून
 चांगलें होईल असें आणि देवांचें यजन
 व्हावें तसें उत्तम यजन आपणाकडून
 होणार नाहीं, अग्नीकडून उत्तम होईल
 असें, समजून अग्नीला आपणावर
 होता करून नेमितात, असें तात्पर्य.

८. हे बलपुत्र, हे सुखदाय-
कदीप्तिमान् [अग्नी], [तूं] आज
आम्हां स्तोत्रांला अक्षय सुखें दे.
हे अग्नी, हे शक्तिपुत्रा, तूं [या]
स्तोत्राला संकटापासून लोखंडाच्या
भिंतींनीं रक्ष.

8. O son of might, grant
thou to-day, O [Agni] of
friendly brightness, im-
perishable blessings unto
us, thy praisers. O Agni,
child of strength, save
thou thy praiser from
danger by means of iron
walls.

८. या ऋचेंत ऋषि असं म्हणतां
कीं, ' हे बलपुत्रा, हे शक्तिपुत्रा अग्नी,
तूं आम्हांसारख्या स्तोत्रांस आज अक्ष-
य सुख दे, तूं मजसारख्या स्तोत्राला,
लोखंडाच्या भिंती बांधून त्यांच्या आंत
ठेवून संकटापासून रक्ष. ' हा जरी स्तो-
त्राचा उपसंहार नाही तरी त्याच्या ज-
वळ जवळ आहे, त्यामुळे उपसंहारांत
जी प्रार्थना म्हणजे मीगणें असतें तें यांत
आहे. ' ह्या सूक्तानें तुझें आम्हीं स्तवन्
केलें आहे, तर तूं कृपा करून आम्हां-
सारखे जे तुझे दीन स्तोते त्यांचें तूं सं-
रक्षण कर. '

' सुखदायकदीप्तिमान् ' = ' मित्रमहः. '

सू. ५० मं. २१ याजवरीची टीप पहा.
' शक्तिपुत्रा ' = ' ऊर्जो नपात्. ' प्रस्तुत
स्थळीं सायणौचार्य ' अज्ञाचा पुत्र ' असा
अर्थ करितात, पण ऋ. ५. ७. १; ६.
४८. २; ७. १६. १ याजवरील त्यां-
केंच भाष्य पहा.

' लोखंडाच्या भिंतींनीं ' = ' आयसी-
भिः पूर्भिः. ' ऋ. ७. १५. १४ याजवरी-
ल सायणभाष्य पहा. शिवाय ऋ. ४.
२७. १ यांतहि ' शतं मा पुरः आयसीः
अरक्षन् ' = ' लोखंडाच्या शंभर भिंतींनीं
मला रक्षिलें ' असें गर्भस्थ वामदेव ऋ-
षीनें म्हटलें आहे.

अग्नीला बलपुत्र आणि शक्तिपुत्र कां
म्हणतात याविषयी पूर्वी पुष्कळ वेळ सां-
गितलेंच आहे.

ह्या मंत्र खालीं लिहिल्यावरून पूर्व-
काळीं कसा म्हणत असतील, याविषयी
समजून येईल:—

अच्छिद्रां सुनो सहस्रो नो अद्य ।

स्तोत्रम्यो मित्रमहः शर्म यच्छ ।

अग्ने गृणन्तमहसः उरुष्य ।

ऊर्जो नपात् पूरभिरायसीभिः ।

भवा वरुथं गृणते विभावो भवा मधवन्मधवद्वयः शर्म ।
 उरुप्याग्ने अंहसो गृणन्तं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥९॥२४॥
 भव । वरुथम् । गृणते । विभाऽवः । भव । मधऽवन् । मधवत्ऽभ्यः ।
 शर्म ।
 उरुप्य । अग्ने । अंहसः । गृणन्तम् । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । ज-
 गम्यात् ॥ ९ ॥ २४ ॥

भाषायाम्.

९. हे विभावः (=विभावन्=विशेषेण प्रभावन्) [अग्ने], [त्वं] गृणते (=स्तोत्रे=मत्सदृशाय) वरुथं (=रक्षणसाधनं=कवचं) भव, हे मधवन् (=धनवन्) [अग्ने], [त्वं] मधवद्वयः (=धनयुक्तेभ्यो) [यजमानेभ्यः] शर्म (=शरणस्थानं) भव । हे अग्ने, [त्वं] गृणन्तं (=मत्सदृशं स्तोतारम्) अंहसः (=पापाद्) उरुप्य (=रक्ष) । —धियावसुः (=धीमान् प्रज्ञायुक्तः) [अग्निः] प्रातः (=प्रातःकाले) मक्षु (=स-त्वरं) जगम्यात् (=दिने दिन आगच्छतु) ॥

९. हे प्रकाशमान् [अग्नी],
[तूं] स्तोत्रकर्त्यांचें कवच हो, हे
धनसंपन्न [अग्नी], [तूं] धनसं-
पन्न यजमानाचें शरणस्थान हो.
हे अग्नी, [तूं] स्तोत्राला संकटा-
पासून तार.—बुद्धिमान् [अग्नि]
प्रतिदिवसी सकाळीं येत जाओ.

9. Do [thou], O bril-
liant [Agni], become the
coat of arms to the praiser,
do [thou], O rich [Agni],
become the shelter to
the rich sacrificers, save
[thou], O Agni, the prais-
er from danger.—May wise
[Agni] come daily early
in the morn.

९. हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे.
आणि उपसंहारांत जी प्रार्थना म्हणजे
वर भागण्याचें मनांत असतें, तो यांत
उपास्य देव जो अग्नि त्याजप्रत मागितला
आहे. तो हा कीं, 'हे अग्नी, या स्तो-
त्राचा कर्ता स्तोता जो मी त्या माझें तूं
कवच हो, म्हणजे, आंगांत घातलेल्या क-
वचाप्रमाणें माझें रक्षण करीत जा;
आणि मला स्तोत्र करावयास लावणारे
जे धनसंपन्न यजमान त्यांनीं तूं शरण-
स्थान हो, म्हणजे, त्यांनीं तुला शरण
यावें आणि त्वां संरक्षण करावें अशा प्र-
कारें त्यांजवर कृपा कर. कां कीं तूं ध-
नसंपन्न आहेस. तर आणखी पुनः
प्रार्थितो कीं, 'तूं मज स्तोत्राचें संरक्षण
कर.—हा अग्नि प्रतिदिनीं प्रातःकाळीं
प्रगट होओ, आणि आम्हीं दिलेलें हवि
ग्रहण करीत जाओ.'

पूर्वीच्या कालीं सुद्धा अशी चाल होती
कीं, जे देवभक्त श्रीमन्त असतील त्यांनीं
गरीब ब्राह्मणास म्हणजे सूक्तें ज्यांली र-
चितां येत अशा कवींस सूक्तें रचून तीं

म्हणून आहुति देऊन यज्ञ करण्याच्या
कामीं लावीत आणि यज्ञ संपादणारा यज्ञ
करून उपास्य देवतेची स्तुति करून,
आपणास यज्ञाच्या कामीं लावणाऱ्या यज-
मानाचें आणि आपलें स्वताहाचें कल्याण
होओ, आणि नित्य संकट दूर होओ,
अशी तिची प्रार्थना सूक्ताच्या शेवटच्या
मंत्रांत म्हणजे उपसंहारांत स्पष्ट करीत.
अथवा जाणवीत. पण त्या वेळीं स्तोता
अथवा यज्ञसंपादक एका जातीतील आ-
णि यज्ञ करविणारा यजमान. हा दुसऱ्या
एका जातीतील हा भेद नसे. स्तोत्र
करितां आलें आणि विद्वान् असला
म्हणजे पुरे? अमुक जातीतील असला
पाहिजे असें नव्हतें, अथवा होमुसंपादक
झाले तरी अग्नी उंच वर्णाचे ब्रह्मदेवाच्या
मुखांतून जन्मलेले आहां आणि यज्ञ
करविते यजमान आपणापेक्षां कमी आ-
हेत असें मानीत नसत. म्हणूनच या
मंत्रांत सूत्रकर्ता सव्य ऋषि अग्नीजवळ
स्तोत्राचें आणि यजमानाचें कल्याण कर
अशा अर्थाची प्रार्थना करितो, आपणा

सूक्तम् ५९.

गौतमो नोधा ऋषिः । अग्निर्वैश्वानरो देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

वया इदं अग्ने अग्रयस्ते अन्ये त्वे विश्वे भूमता मादयन्ते ।

वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनां स्थूणैव जनं उपमिदयन्थ ॥ १ ॥

वयाः । इत् । अग्ने । अग्रयः । ते । अन्ये । त्वे इति । विश्वे । अमृताः ।
मादयन्ते ।

वैश्वानर । नाभिः । असि । क्षितीनाम् । स्थूणा इव । जनान् । उप-
मित् । ययन्थ ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. हे अग्ने, अग्रयः ते (=तव) वया इत् (=शाखा एव) [भवन्ति] ।
त्वे (=त्वयि) [एवं] विश्वे अमृताः (=सर्वे देवा) मादयन्ते (=दृष्यन्ति) ।
हे वैश्वानर (=“विश्वेषां नराणां पटूरूपेण संबन्धिन् अग्ने”), [त्वं] क्षितीनां म-
नुष्याणां नाभिः (=अवस्थापयिता) असि । त्वम् उपमित् (=उपस्थापयिता सन्)
जनान् (=मनुष्यान् स्थूणैव=स्तम्भ इव) ययन्थ (=धारयसि) ॥

स्वताहाला तारण्याची अवश्यकता नाही,
यज्ञ करवित्या यजमानाला मात्र 'आहे
असे समजून प्रार्थना नाही.

दुसरी गोष्ट अशी ध्यानात ठेवण्या-
जोगी दिसून येते की, आलोककडच्या
काळातील स्तोत्रे अथवा ऋषि म्हणजे
पुरोहित, भट, भिक्षुक यांच्याकडून य-
ज्ञादिक काही तरी कर्म करविले म्हणजे
ते यजमानाचे रक्षण अथवा कल्याण हो-
ओ अथवा त्याच्या स्त्रियेला, किंवा मु-
लीला नित्य सौभाग्य असो आणि त्याप्र-
माणेच आपले रक्षण म्हणते संरक्षण
आणि कल्याण होओ किंवा आपल्या
स्वताहाच्या कुटुंबांतोळ स्त्रियांसहि सदैव

सौभाग्य असो अशी देवांची अथवा ई-
श्वराची प्रार्थना न करितां, यजमानालाच
मात्र 'शांति असो, पुष्टि असो, संतोष
असो, वृद्धि असो, विघ्ने दूर होओत,
दीर्घायुष्य असो, आरोग्य असो, कर्मा-
पासून कल्याण होओ, कर्मांचा उत्कर्ष
होओ, धर्माची बढती होओ, सुखाची
बढती असो, धन आणि धान्य यांचा
उत्कर्ष असो, इच्छिलेली संपत्ति प्राप्त
होओ, बाहेरच्या प्रदेशीं अरिष्टांचें नि-
रसन होओ, जें बरें असेल तें होओ,
पुढच्या कामास विघ्न न होओ, सौभाग्य
होओ, सुमंगल असो,' (शान्तिरस्तु पु-
ष्टिरस्तु तुष्टिरस्तु वृद्धिरस्तु निर्विघ्नमस्तु

सूक्त०५९.

ऋषि—गोतमकुळांतील नोधा
या नांवाचा. देवता—अग्नि. वृत्त—
त्रिष्टुभ्, म्हणजे ज्याला आतां
आपण उपज्ञाति म्हणतो तें.

१. हे अग्नी, दुसरे [सर्व] अग्नि तुझ्या शाखाच [होत]. स-
कळ अमर तुझ्याच ठायीं हर्ष पा-
वतात. हे वैश्वानरा, [तूं] लो-
कांचा नाभि होस. [तूं] खांबा-
प्रमाणें जनांस आधार [होत्सता] धारण करितोस.

आयुष्यमस्तु आरोग्यमस्तु शिवं कर्मस्तु
कर्मसमृद्धिरस्तु धर्मसमृद्धिरस्तु इष्टसंपद-
स्तु बहिर्देशे अरिष्टनिरसनमस्तु यच्छ्रे-
यस्तदस्तु उचरे कर्मण्याविध्यमस्तु सौ-
भाग्यमस्तु सुमङ्गल्यं चास्तु) असा लांब-
चलांब आशीर्वाद देतात, जणू काय आ-
शीर्वाद देणाऱ्याच्या घरीं तर द्या सगळ्या
संपत्ति भरूनच वाहत आहेत.

या ऋचेच्या पहिल्या तीन पादांत
अग्नीविषयीं, प्रत्यक्षनिर्देश असून चव-
थ्या पादांत परोक्षनिर्देश आहे तो ल-
क्षांत ठेवावा. दुसरी उदाहरणें आज-
पर्यंत पुष्कळ आलीच आहेत. शिवीय
हां येथें परोक्षनिर्देश असण्याचें कारण

HYMN 59.

To Agni known as *Vais'vânara* or
"the Agni of all men. By
Nodhas of the family of
Gotama, same as the author of
the previous hymn. Metre-
Trishtubh i.e. the modern
Upejâti.

1. O Agni, [all] other
Agnis [are] thy branches.
In thee all immortals are
gratified. C *Vais'vânara*
thou art the centre of all
races. [Being] a support
thou holdest the people
like a pillar.

असें आहे कीं, चवथा पाद म्हणजे 'पा-
तर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात्' हे शब्द उपा-
सनाविसर्जनाच्या वेळीं उच्चारवयाची गो-
तमकुळांत चालच पडून गेली होती असें
दिखतें. सूक्ताच्या शेवटील मंत्राच्या शेवटीं
हे शब्द पातलेले इतर सूक्तांत आढळतात.
या मण्डलाच्या साठ्याच्या सूक्ताचा नववा
मंत्र पाहा, त्यांत अग्नीसच लाविले आहेत;
पण क्र. ८० या सूक्ताच्या शेवटील
मंत्राच्या शेवटील पादांत सोमरूपी देवास
लाविले आहेत. क्र. ९. ९३ या सूक्ता-
च्या शेवटील मंत्राच्या शेवटील पादांत
सुद्धा सोमासच लाविले आहेत. दुसरीं-
हि उदाहरणें पुष्कळ आहेत.

१. हे सूक्त वैश्वानर अग्नीविषयीं
आहे. वैश्वानर अग्नि म्हणजे सर्व म-

नुष्यांचा जो अग्नि तो असें सायणाचार्य
म्हणतात; आणि ते असें म्हणतात कीं,

मूर्धा दिवो नाभिः अग्निः पृथिव्या अथाभवदरती रोदस्योः ।

तं त्वा देवासोऽजनयन्त देवं वैश्वानरं ज्योतिरिदर्याय ॥ २ ॥

मूर्धा । दिवः । नाभिः । अग्निः । पृथिव्याः । अथ । अभवत् । अर-
तिः । रोदस्योः ।

तम् । त्वा । देवासः । अजनयन्त । देवम् । वैश्वानर । ज्योतिः । इत् ।
आर्याय ॥ २ ॥

आ सूर्ये न रश्मयो ध्रुवासो वैश्वानरे दधिरेऽग्रा वसूनि ।

या पर्वतेष्वोषधीषु या मानुषेषु तस्य राजा ॥ ३ ॥

आ । सूर्ये । न । रश्मयः । ध्रुवासः । वैश्वानरे । दधिरे । अग्रा ।
वसूनि ।

या । पर्वतेषु । ओषधीषु । अप्सु । या । मानुषेषु । अति । तस्य ।
राजा ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

२. अग्निः दिवो (=गुलोकस्य) मूर्धा (=मूर्धस्थानीयः प्रधानभूतः) पृथिव्या
नाभिः (=मध्यस्थानीयश्च) [चास्ति] । अथ (=अनन्तरम्=अत एव) [स]
रोदस्योः (=ग्रावापृथिव्योः) अरतिः (=स्वामी) अभवत् । तं (=तादृशं) त्वा
(त्वां) देवं, हे वैश्वानर [अग्ने], देवासः (=देवा) आर्याय (=आर्यजाताय=
आर्यजनानामर्थे) ज्योतिरित् (ज्योतीरूपेणैव) अजनयन्त (=उदपादयन्) ॥

३. ध्रुवासः (=ध्रुवाः=निक्षला) रश्मयः (=किरणा) आ सूर्ये न (=सूर्य इव)
वैश्वानरे अग्री [ध्रुवाणि] वसूनि (=धनानि) दधिरे (=प्रियन्ते=अप्सु) ।
[अतः कारणात् हे अग्ने], या (=धानि) [वसूनि] पर्वतेषु, ओषधीषु (=वृक्षेषु)
अप्सु (=उदकेषु), या (=यानि) [च] मानुषेषु (=मनुष्येषु) [विद्यन्ते],
तस्य (=वसुजातस्य=तेषां जिवेषां वसूनां) [त्वं] राजासि (=अधिपतिर्भवसि) ॥

सकळ मनुष्यांच्या जठरांत अग्नि असतो । सकळ देवांसाठी अग्नीच्याच मुखांत इति
म्हणून वैश्वानर होय आणि त्यामुळेच आपले जाते, म्हणून सकळ अन्नर जे

२. अग्नि [हा] बुलोकौचा
माथा [आणि] पृथिवीचा नाभि
[होय]. आणि तो द्यावापृथिवीचा
स्वामी झाला आहे. असा जो देव
तुं या तुला, हे वैश्वानर अग्नी,
आर्यजनासाठी ज्योतीरूपानें देव
निर्माण करिते झाले.

३. सूर्याच्या ठायीं किरण अ-
चल [आहेत] तशीं वैश्वानर अ-
ग्नीचे ठायीं धनें [अचल] आहेत.—
[हे अग्नी], पर्वतांत जीं [धनें]
[आहेत], जीं वृक्षांत, [जीं] उ-
दकांत [आहेत], [आणि] जीं
मनुष्यांमध्ये [आहेत], त्यांचा [तुं]
राजा होस.

2. Agni [is] the head
of Heaven [and] the navel
of the Earth. So he be-
came the master of both
Heaven and Earth.—Such
thou hast been begotten, O
good Vais'vânara, by the
gods as a light for the
Ārya.

3. As eternal rays in
the sun [even so] bless-
ings stand constant in
Agni Vais'vânara.—What
[blessings] [are] in the
mountains, in plants, in the
waters, [and] what among
men, of those thou, O
Agni, art the king.

देव ते अग्नीच्याच ठायीं म्हणजे अग्नी-
च्या मुखानें हर्ष पावतात असें मंत्रांत
म्हटलें आहे.

‘लोकांचा नाभि होस’= नाभिरसि
क्षितीनाम्. म्हणजे जनांची व्यवस्था
करणारा असें सायणाचार्य म्हणतात. प-
रंतु सकल जून ज्यापासून निघाले आ-
हेत म्हणजे उत्पन्न झाले आहेत तो असा
अर्थ संभवतो. आणि सकळ अग्नि,
सकळ देव, सकळ मनुष्य यांचा उत्पन्न-

कर्ता आणि रक्षिता वैश्वानर अग्नीच
होय. असें सांगण्याचें तात्पर्य आहेसें
दिसतें.

हा मंत्र उपजातीला खालीं दाखवि-
ल्याप्रमाणें मिळतो.

वदा इदं अग्नयस्तं अन्ये ।

तुष्टु विश्वे अमृतं मादयन्ते ।

वैश्वानरं नाभिरसि क्षितीनां ।

स्थूणेव जनां उपमिदयन्थ ।

२. ‘अग्नि हा एवढा मोठा आणि
ब्रह्मा व्यापक आहे की, तो बुलोक्याचा
माथा होय आणि पृथिवीचा मध्यभाग

होय; म्हणजे बुलोक आणि पृथिवी हीं
साच्या जमीन अधिकाराखाली आहेत.
यामुळे तो या दोहोंचा पति होय. तर

बृहती इव सूनवे रोदसी गिरो होता मनुष्योऽन दक्षः ।

स्वर्वते सत्यशुष्माय पूर्वी वैश्वानराय नृतमाय यक्षीः ॥ ४ ॥

बृहती इवेति बृहतीऽइव । सूनवे । रोदसी इति । गिरः । होता ।

मनुष्यः । न । दक्षः ।

स्वःऽवते । सत्यऽशुष्माय । पूर्वीः । वैश्वानराय । नृतमाय । यक्षीः ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. रोदसी (=यावापृथिव्यौ) सूनवे (=पुत्राय=पुत्रभूताय अग्रये) बृहती इव (=बृहत्याविव=प्रभूते इव) [जाते स्तः] । [अयं] होता (=पुरोवर्ती देवानामाह्वाता) स्वर्वते (=तेजोयुक्ताय) सत्यशुष्माय (=सत्यबलाय) नृतमाय (=अतिशयेन पराक्रमवते) वैश्वानराय पूर्वाः (=बहुविधा) यक्षीः (=नृहतीः) गिरः (=स्तुतीः), दक्षो मनुष्यो न (=“यथा मनुष्यो लीकिको बन्दी दातारं प्रभुं बहुविधया स्तुत्या स्तौति तद्वत्”), [प्रयुक्ते] ॥

असा जो वैश्वानर अग्निदेव, त्याला देवांनीं आर्यजनांस प्रकाश मिळवा म्हणून उत्पन्न केला आहे’ असा या गीताना भावार्थ आहे.

या मंत्रांत अग्नीला देवांनीं उत्पन्न केलें असें सांगितलें आहे. परंतु इतर ठिकाणीं अग्नि हा सर्व देवांत श्रेष्ठ आणि सर्व देवांपेक्षां पुरातन होय असें सांगितलें आहे.

‘पृथिवीचा नाभि’=‘नाभिः पृथिव्याः’ याचा अर्थ ‘पृथिवीचा रक्षक’ असा सायणाचार्य करितात.

उपजातिवृत्ताला आणि या त्रिष्टुप् क्र-वेष्टा किती थोडें अंतर आहे हें पहाः—

मूर्धा दिवो नाभिर्ऋग्मिः पृथिव्याः ।

अथाभवेदरतो रोदसीओः ।

तं त्वा देवासोजनयन्त देवं ।

वैश्वानर ज्योतिरिदारिआय ।

३. या ऋचेंत वैश्वानर अग्नीचें वैभव सांगितलें आहेः— ‘हे वैश्वानर अग्नी, पर्वतांत जीं खनिज द्रव्यें, सस्यादि धान्यें आहेत; वृक्षापासून फळपुष्पगंधादि जीं द्रव्यें प्राप्त होतात; जलापासून वनस्पत्यादिकांची उत्पत्ति, रसोत्पत्ति, नौकावहनापासून होणारे व्यापार उदीम, जलचर, मनुष्यमात्रांपासून आदरातिथ्य, दानमानादि होणारे लाभ, या सर्वांचा

४. द्यावापृथिवी [आपल्या] पुत्राकरितांच जणुं काय विस्तीर्ण झाल्या आहेत. चतुर मनुष्यासारिखा [हा] होता तेजःपुंज, सत्यबल, [आणि] अतिपराक्रमी [अशा] वैश्वानराप्रीत्यर्थ नाना प्रकारचीं [आणि] मोठीं स्तोत्रे [अर्पण करित आहे].

तूं स्वामी असून हीं तुजजवळ क्षणिक राहणारीं नव्हेत, तर सूर्याचे किरण जसे

४. 'अग्नि इतका मोठा आहे की, तो सगळी पृथ्वी आणि सगळा गुलोक यांत मावत नाही, आणि तो त्यांत राहावा म्हणूनच जणू पृथ्वी आणि स्वर्ग इतके विस्तारण होऊन राहिले आहेत. तो तेजःपुंज, खरा बलवान् आणि अतिशयैकलून शौर्ययुक्त असा होय. त्याला हा आमचा होता (म्हणजे यज्ञसंपादक) कुशळ स्तोत्राप्रमाणें, नानाविध स्तोत्रें रचून मोठ्याने म्हणून आप्त आहे' असा या मंत्राचा भावार्थ आहे. येथे अमीला द्यावापृथिवीचा मुलगा म्हटला आहे, तें लक्षांत ठेवावें. ऋ. ४. १५. ६ यांत अग्नीस 'दिवः शिशुः' म्हणजे गुलोकाचा पुत्र असें म्हटलें आहे. त्याप्रमाणेंच अश्वी देव, आदित्यगण आणि सूर्य यांसहि गुलोकाचे पुत्र असें वेदंतां नांव दिलें आहे. उषा देवीस तर गूची म्हणजे गुलोकाची कन्यका असें नांव वे-

4. Earth and Heaven have as it were become vast for their son. [This] invoker like a civil man [is offering] varied [and] loud hymns to the effulgent, truly powerful [and] most valourous Vais'vânara.

त्याचे सहवासी आहेत, तशीं सहचर व शाश्वत आहेत.

दांत प्रसिद्ध असल्याविषयीं पूर्वी पुष्कळ वेळ सांगितलेंच आहे. यावरून उघड दिसून येईल कीं, विस्तीर्ण पृथिवीवर महान् गुलोक जो हा वर पसरला आहे त्या द्वीपांच्या मध्ये उषेची उत्पत्ति प्रतिदिनीं प्रभातकाळी होत असते; आणि सूर्य, सविता, वरुण (म्हणजे रात्राचा जो भयंकर अंधकार तद्रूप देव) आणि कोणीएक दोन तारे तद्रूप जे अश्वी देव त्याची उत्पत्ति म्हणजे उगवणें अथवा आगमन होत असतें म्हणून त्या सर्वांस गुलोकाचीं मुलें असें वेदांत वांणलें आहे. अग्नि हा सूर्यरूप तेजानें व विद्युद्रूप तेजानें पृथिवी आणि गुलोक यांच्या पोटांत जन्मतो म्हणजे आविर्भूत होतो म्हणून त्याला गूचा पुत्र असें म्हटलें आहे.

'चतुर मनुष्याप्रमाणें, [हा] होता' होता मनुष्या न दक्षः सायणाचार्य

दिवश्चिन्ते बृहतो जातवेदो वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वम् ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषीणां युधा देवेभ्यो वरिवश्चकथ ॥ ५ ॥

दिवः । चित् । ते । बृहतः । जातऽवेदः । वैश्वानर । प्र । रिरिचे ।
महिऽत्वम् ।

राजा । कृष्टीनाम् । असि । मानुषीणाम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः ।
चकथ ॥ ५ ॥

भाषायाम्.

५. हे जातवेदः (=सर्वेषां जातानां वेदितर्) वैश्वानर, ते (=तव) महित्वं
(=महत्त्वं=बृहत्त्वं) बृहतो (=विस्तीर्णस्य) दिवश्चिद् (=शुलोकादपि) प्र रिरिचे
(=प्रवृधे=महीयोस्ति) । [त्वं] मानुषीणां कृष्टीनां (=मनोर्जातानां प्रजानां=मनु-
ष्यजातस्य) राजासि, (=प्रभुरसि) । [त्वं] युधा (=युद्धेन) देवेभ्यः (=स्तोतृभ्यो)
वरिवः (=धनं) चकथ (=अकार्षाः=प्रयच्छसि) ॥

त्वं स्तोतृणां हितार्थं युद्धा संग्रामे तेभ्यः शत्रुधनं जित्वा ददासीत्यर्थः ।

‘वरिवः’ शब्दः सायणमनुसृत्यैवास्माभिर्व्याख्यातः । यन्तु विदुषो आस्मान्
अर्थं च केचित् मुक्तासुखादिशब्दैर्व्याख्यानं कुर्वन्ति तच्चिन्त्यम् । युधा इन्द्रो महा
वरिवश्चकारेति वाक्यं प्रभूतेषु मन्त्रेषु सायणेन धनशब्देनैव व्याख्यातत्वात् । यस्माच्चैवं
सर्वत्र धनशब्देनैव व्याख्यानं कृतमस्ति तस्मात्स्तोत्रो पुरातनव्याख्यानपरंपरामनुसृत्यैव
सायणेन कृतोऽस्तीति मन्तव्यम् । स चार्थः सर्वेष्वपि मन्त्रेषु योग्यो भाति । एवं सति
ननु केवलं धात्वर्थपरं सायणस्य व्याख्यानं न तु पुरातनव्याख्यानपरंपरागतमिति कृत्वा
भूयोभ्यस्तदूषयन्तो व्याख्येयतारुः स्वयमेव पुरातनव्याख्यानपरंपरागतमर्थं त्यक्त्वा
केवलधात्वर्थान्वितमर्थान्तरं कुर्वन्तीत्यवधेयम् ॥

ह्यजातः— “कोणीतरी साधारण मनुष्य
“दात्याची अनेक स्तुति करितो तसा
“हा होता” ह्यजे मंत्रवत्ता असेल एक
किवा मंत्रकर्त्याच्या बरोबर देवयजन
करण्यांत गुंतला आहे तो असेल. कि-
तीएक विद्वान् होता मनुष्यो न दक्षः ।
हे शब्द अग्रीकडे लावून तितक्यांचे

एक वाक्य करून ‘अग्निं हा मनुष्याप्र-
माणं कुशळ होता होय’ असा अर्थ क-
रितात, आणि ‘अर्पण करा’ याचा
अध्याहार करितात.

‘[अर्पण करीत आहे.]’ यावरून
मुळांत क्रियापद नाही. त्यामुळे हा मंत्र
बराच कठिण म्हटला पाहिजे. °

५. हे सर्वज्ञा वैश्वानरा, त्वसें मोठेपण मोठ्या गुलोकापेक्षांसुद्धा मोठे आहे. [तूं] मनुष्यलोकांचा राजा होस. [तूं] युद्धाच्या योगाने स्तोत्रांकरितां द्रव्य संपादन करितोस.

5. O all-knowing Vaisvānara, thy vastness exceeds even the vast heaven. [Thou] art the king of the human races. [Thou] dost secure wealth for [thy] praisers through battle.

हा मंत्र खाली दाखविण्याप्रमाणें उपजातिवृत्त्याला बसतो:—

बृहत्तो इव सूनवे रोदसी ।

गिरो ह्येता मनुष्यो न दक्षः ।

सुअवेते सत्यश्रमाय पूर्वाः ।

वैश्वानराय नृतमाय यक्षीः ।

५. अग्नि मोठा आहे असें वर सांगितलेंच आहे. त्याच विचारसरणीला अनुसरून ऋषि म्हणतो कीं, 'अग्नि इतका मोठा आहे कीं, तो गुलोकापेक्षांहि मोठा होय. आणि तो केवळ मोठा आहे इतकेंच नव्हे, पण या पृथ्वीवरील सकळ मनुष्यांचा तो राजा होय आणि त्यांतून जे मनुष्य त्याची स्तुति करितात त्यांचा पक्ष धरून तो युद्धांत लढतो आणि त्यांस यश आणि शत्रूंचें द्रव्य मिळवून देतो.'

'मोठ्या गुलोकापेक्षांहि मोठा' = 'दिवक्षित् प्र रिरिचे.' गुलोक म्हणजे पृथ्वीवर जो अतिविस्तोर्ण आकाशप्रदेश आहे, आणि ज्यांत सूर्यचंद्रादिक तारे, ग्रह आणि असंख्य नक्षत्रे आहेत आणि ज्याचा पार नाही तो. त्याहून अग्नि मोठा आहे असें म्हणणें म्हणजे मोठेपणाची सीमाच झाली. येथें अग्नि म्हणजे केवळ आग नव्हे, तर

पृथ्वीवर जो आपण अग्नि पाहतो तो, आकाशांत जे सूर्यकिरण आहेत तद्रूप, विजाचमकतात तद्रूप, आणि नक्षत्रादिक तेजें, भिक्कडे तिकडे प्रकाशतात तद्रूप जे महादेज तें होय. आणि त्या अग्नीचें येथें केलेलें वर्णन विशेष अतिशयोक्तियुक्त आहे असें नाही.

'युद्धाच्या योगाने द्रव्य संपादन करितोस.' असेंच इंद्रास कितीएक भेदांत म्हटलें आहे. ऋ. ३. ३४. ७; ७. १८. ३; १. ६३. ७ हे मंत्र पहा. इतरहि पुष्कळ असेच मंत्र आहेत.

हा मंत्र उपजातीप्रमाणें थोडक्याच अडचणीनें म्हणतां येतो:—

दिवक्षित्चे बृहत्तो जातवेदो ।

वैश्वानर प्र रिरिचे महित्वम् ।

राजा कृष्टीनामसि मानुषाणां ।

॥ युष्मा देवैभ्यो वरिवक्षकम् ॥

प्र नू महित्वं वृषभस्य वोचं यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।
 वैश्वानरो दस्युमग्निर्जघन्वाँ अधूनोत्काष्ठा अव शम्बरं भेत् ॥६॥
 प्र । नु । महिऽत्वम् । वृषभस्य । वोचम् । यम् । पूरवः । वृत्रऽहनेम् ।
 सचन्ते ।
 वैश्वानरः । दस्युम् । अग्निः । जघन्वान् । अधूनोत् । काष्ठाः । अव ।
 शम्बरम् । भेत् ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. वृषभस्य (=वांशितुं रेतः सेतुं समर्थस्य =वीरस्य) [वैश्वानरस्याग्नेः] महित्वं
 नु (=क्षिप्तं) प्रवोचं (=प्रब्रवीमि,) यं वृत्रहणं (=वृत्रस्य हन्तारं) [वैश्वानरं]
 पूरवः (=मनुष्याः) सचन्ते (=सेवन्ते) । वैश्वानरोग्निः दस्युं (=रसानामुपक्षपयि-
 तारं शम्बरं) जघन्वान् (=हतवान्) [सन्] काष्ठाः (=अपः =मेघोदकानि) अधू-
 नोत् (=अधोमुखा न्यपातयत्) शम्बरं [च] अव भेत् (=भिन्वा, अवक्षिप्तवान्) ॥

अत्र काष्ठशब्दः सायणमनुसृत्यैवास्माभिर्व्याख्यातः । यनु शर्मण्यपण्डितैरन्यथा व्या-
 ख्यानं कृतं तदाधाराकाङ्क्षयेव । उँदु ये सूनवो गिरः काष्ठ अङ्गेष्वत्नत (ऋ. १.
 ३७. १०) इत्यत्र, तथा 'अतिष्ठन्तीनामनिवेशनानां काष्ठानां मध्ये निहितं शरीरम्
 (ऋ. १. ३२. १०) इत्यत्र च काष्ठशब्दस्य उदकशब्देनैव व्याख्यानं कर्तुं योग्य-
 त्वात् सायणकृत एवार्थः साधुरिति मन्तव्यम् ॥

६. त्या महाशूराचें महाभाग्य मला त्वरित गाऊं दे [कीं] ज्या वृत्रहंसा [शूरा]ला मनुष्ये सेवितात. वैश्वानर अग्नि दस्यूला मारून उदकें वर्षविता झाला, [तो] शंबराला छेदून खालीं टाकितो झाला.

6. Let me quickly sing the greatness of [that] hero, the killer of Vritra, whom men adore: Agni Vaisvānara having killed the Dasyu, shook the waters; he struck down Śambara.

६. 'ज्या वृत्रघातक वैश्वानराची उपासना मनुष्ये करितात त्या शूर वैश्वानराचें महाभाग्य मी आतां वांणतो. त्याचें मुख्य महाभाग्य हें होय कीं, त्याणें वृत्र आणि शंबर हे मेषोदकें चोरणारे असुर मारून उदकें मुक्त केलीं आणि खालीं सोडून दिलीं.'

'त्या महाशूराचें' = 'वृषभस्य.' अक्षरशः अर्थ 'वर्षण करणाराचें.' वर्षण करणारा म्हणजे जो नपुंसक नव्हे तो, जो शूर असा वीर होय तो. सायणाचार्य पाण्याचा वर्षाव करणारा म्हणून वृषभ असें म्हणतात. यास्कहि तसेंच म्हणतात.

या मंत्रांत वैश्वानर अग्निने वृत्र मारून उदकवृष्टि केली असें सांगितलें आहे. हें काम इंद्र करित असतो असें वेदांत आढळतें. या ठिकाणीं वैश्वानर कर्तितो म्हणून सांगण्याचें कारण काय असा प्रश्न निघाल्यामुळे वैश्वानर हा कोण याचा विचार यास्कांनीं निरुक्तांत केला आहे, व सायणांनींही केला आहे. ते म्हणतात कीं, "कितीएकाचें मत वैश्व-

"नर म्हणजे अंतरिक्षांत वास करणारा
"असा जो दस्यु अथवा इंद्र; आणि
"वप्सु किंवा इंद्र याजकडून वर्षण होत
"असतें यास्तव ही स्तुति योग्य होय.
"दुसरे कितीएक म्हणतात कीं, शुलो-
"कांत राहणारा जो सूर्य तोच वैश्वानर
"अग्नि होय, व याविषयीं त्यांनीं कांहीं
"युक्तिहि सांगितली आहे. प्रस्तुत ह्मीं
"दोनींही मीतें योग्य नाहीत. वस्तुतः
"असें आहे कीं, वैश्वानर हें अग्नीचें
"नाव असून वैश्वानर आणि अग्नि ए-
"कच होत. वैश्वानर याची शब्दव्यु-
"त्पत्ति सर्व नरांस लोकान्तरास नेणारा
"म्हणून वैश्वानर अशी आहे; अथवा
"सर्व प्राणी अग्नीला यज्ञादिकांनीं भ-
"जतात म्हणून अग्नि हा वैश्वानर होय;
"अथवा जैतरिक्ष आणि शुलोक हे
"सर्व प्राण्यांस व्यापून राहतात म्हणून
"ते विश्वानर आणि त्यांपासून विशुद्ध-
"पार्वी अग्नीची उत्पत्ति होते म्हणून त्या-
"चें नांव वैश्वानर होय. यास्तव वै-
"श्वानर या नांवाच्या व्युत्पत्तीवरून
"पाहिलें असतां वैश्वानर म्हणजे अग्नि

वैश्वानरो महिम्ना विश्वकृष्टिर्भरद्वाजेषु यजतो विभावा ।

शातवनेये शतिनीभिः पुरुणीथे जरते सूनृतावान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

वैश्वानरः । महिम्ना । विश्वऽकृष्टिः । भरत्स्वाजेषु । यजतः । विभाऽवा ।
शातऽवनेये । शतिनीभिः । अग्निः । पुरुऽनीथे । जरते । सूनृताऽ-
वान् ॥ ७ ॥ २५ ॥

भाषायाम्.

७. विश्वकृष्टिः (= विश्वाः कृष्टयः सर्वेऽपि मनुष्याः स्वभूता यस्य सः = विश्वासां प्र-
जानां स्वामी) विभावा (= विशेषेण प्रकाशयिता) [एतादृशे] वैश्वानरो महिम्ना
(= स्वमहत्त्वेन) भरद्वाजेषु (= एतत्संज्ञकेषु ऋषिषु = तेषां गृहेषु) यजतो (= यष्ट-
व्यो) [भवति] । सूनृतावान् (= प्रियसत्यवाग्) अग्निः शातवनेये (= शतवनेः पुत्रै-
तस्य गृहे) [तथा] पुरुणीथे (= एतत्संज्ञकेः पुरुणीथस्य गृहे) शतिनीभिः (= शत-
संख्याकाभिः) [स्तुतिभिः] जरते (= स्तुयते) ॥

भरद्वाजाः शातवनेयाः पुरुणीथाश्च वैश्वानरमग्निं नित्यं यजन्त इति भावः ॥

“असं म्हणं योग्य होय. आतां अ-
“घीच्या कृतोवरूनहि त्याला ही स्तुति
“शोभते. कारण की ‘अग्नीं टाकिलेली
“आहुति आदित्याप्रत पोहचते; अ-
“दित्यापासून वृष्टि होते; वृष्टीपासून अ-
“ग्नि, आणि अन्नापासून प्रजा होते’
“असं स्मृतींत सांगितलं आहे आणि
“हा सर्व विस्तर निरुक्तांत सांगितला
आहे.”

थावरून वैश्वानर म्हणजे इंद्र अथवा
वायु नव्हे, तर अग्नीच होब असें यास्क
आणि सायण यांचें मत आहे. आणि
आम्हांसहि तसेंच वाटतं. परंतु त्या मता-
विषयी जी त्याणीं युक्ति सांगितली ती
एकदम महण करवत नाही. आतां
अग्नीला वृत्रहंता कां म्हटला यांत त्रिशू-
अवचण नाही. वृत्रहंता हें जरी इंद्राचें

नांव आणि वृत्राला मारणें जरी इंद्राचें
काम होय, तरीहि ऋग्वेदांत इतर देवां-
लाहि ‘वृत्रहंता’ असं म्हटलें आहे.
अग्नीलाच ऋ. १. ७४. ३; ३. २०.
४; ६. १६. १९ इत्यादि अनेक मंत्रांत
म्हटलें आहे. सोमाला ऋ. ८. ८९.
७; १. ९१. ५ यांत म्हटलें आहे. ऋ.
१. १०८. ३; ७. ९३. १ इत्यादिकांत
इंद्राग्नीस म्हटलें आहे. आणि वृत्राला
मारून उदकवृष्टि करणें हा इंद्राचा परा-
क्रम अग्नीनें केला असें कोठें कोठें सां-
गितलेलें आढळतें. उदाहरणार्थः—
ऋ. ६. ५९. ३ यांत इंद्र आणि अग्नी-
सुवन्नधारी म्हटलें आहे. शिवाय ऋ.
१. ७८. ४ पहा. ऋ. ६. १६. १४,
४८ हाहि मंत्र पहा. ऋ. ७. ५. ३ यांत
वैश्वानरानें नगरें म्हणजे मेष कोरिले असें

७. सकळं मनुष्यांचा प्रभु
[आणि] विशेष तेजस्वी वैश्वानर
[आपल्या] मोठेपणामुळे भरद्वा-
जांच्या येथे यज्ञास पात्र [झाला
आहे]. प्रियसखवाक् अग्नि शा-
तवनेयाच्या येथे [आणि] पुरु-
णीथाच्या येथे शेकडो [स्तुती] नीं
स्तविला जातो.

म्हले आहे. ऋ. ७. ६. २ हाहि मंत्र
पहा.

यावरून असें समजावयाचें कीं जशी
व्यासाची महाभारत आणि पुराणादिक
यांच्या कर्तृत्वाविषयीं अथवा कालिदा-
साची काव्यसौंदर्याविषयीं प्रख्याति झाली
आसल्यामुळे यः कश्चित् ग्राम्य ऋषीर्ने केले-
लें एकादें 'सूर्यालोमाहात्म्य' अथवा 'म-
हाबलेश्वरमाहात्म्य' व्यासानें केले, किंवा
'ज्योतिर्विदाभरणादिक' जैनबनावट
ग्रंथ कालिदासानें केले अशी प्रख्याति
त्या त्या ग्रंथांचे कर्ते कळू पाहतात; तसाच
वृत्रहन्त करून उदकवृष्टि करणें हा
मोठा पराक्रम प्रसिद्धीस आल्यावर इंद्रा-
व्यतिरिक्त जे दुसरे देव त्यांचे भक्त त्यां-

7. Vais'vânara, the lord
of all men, [and] possess-
ed of great brightness re-
ceives worship by his great-
ness among the Bharadvâ-
jas. In the house of S'â-
tavaneya [and] Puruṇitha
sweet-singing Agni is prais-
ed with hundreds of hymns.

ची स्तोत्रें करूं लागले म्हणजे ते ते इं-
द्राचें पराक्रम त्यांनीं केले असें वर्णन
करूं लागतात.

'शंबर' हा कोण आहे याविषयीं
सू. ७. १. मं. ६ यानवरील टीप पहा.
येथें शंबर म्हणजे वृत्रच समजावयाचा
आहे.

या मंत्राचा प्रथमार्ध तर अगदी उप-
जातीप्रमाणें वाचता येतो, उच्चरार्धात वि-
शेष फेरफार करावयाला नको:—

प्र नू महित्वं वृषभस्य वांचे
यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते ।
वैश्वनिरोदस्युर्मग्निर्जगन्वान्
अधूनोत्काश अव शम्बरं भेत् ॥

७. या मंत्रात वैश्वानर अग्नीची उ-
पासना कोणकोणत्या प्रसिद्ध उपासकां-
च्या घरी होत असते तें सांगितलें आहे.
'भरद्वाजकुळांत, शातवनेयाचे घरी' आ-
णि पुरुणीथ राजाचे घरी वैश्वानर अ-
ग्नीची उपासना होत, असते.' अग्नीची

प्रख्याति आणि योग्यता कशी आहे त्या-
जविषयीं हा मंत्र आहे.

भरद्वाजांच्या येथें = 'भरद्वाजेषु.'
भरद्वाजः अर्थ, 'भरद्वाजांचे ठायीं.'
या सप्तम्यर्थी विषयीं पूर्वी सांगितलेंच आ-
हे. 'भरद्वाज' हें जें ऋषिकुल तें वे-

दांत प्रसिद्ध आहे. आणि ऋग्वेदाचे साहाय्ये मंडळ भरद्वाजकृत आहे. शिवाय पुराणादिक ग्रंथांत तर भरद्वाज ऋषि प्रसिद्धच आहे. आणि तूर्त जे ब्राह्मण भरद्वाजगोत्राचे आहेत ते भरद्वाजकुळातील, म्हणजे, भरद्वाजापासून परंपरेने जन्मलेले हात असा अर्थ आहे त्यापेक्षा भरद्वाजाची प्रसिद्धि अजूनहि कमी झाली आहे असे नाही.

‘प्रियसत्यवाक्’ = ‘सूनुवान्.’ म्हणजे ‘प्रिय अथवा रमणीय आणि खरे वर्णन करणारा.’ अग्नि हा होता होय आणि होत्याचे काम म्हणजे मनोरमणीय स्तोत्रे गाऊन देवांस यज्ञांप्रत बोलाविणे हे आहे, म्हणून हे विशेषण अग्नीला लाविले आहे.

‘शातवनेयाच्या येथे’ = ‘शातवनेये.’ ‘शातवनेय’ हा शब्दवनीचा मुलगा होय. पण शातवनि हा कोण होता हे ठाऊक नाही आणि ‘शातवनेय.’ याजविषयी झाले तरी ऋग्वेदांत दुसऱ्या ठिकाणी नांव सुद्धा आलेले नाही.

‘पुरुणीथाच्या येथे.’ पुरुणीथ हा तरी कोण होता याजविषयी कांहीं ठाऊक नाही. मात्र सायणाचार्य पुरुणीथ हा राजा होता इतकेंच म्हणतात. हे विशेषनाम दुसऱ्या मंत्रांतहि कोठे आलेले आढळत नाही.

हे वैश्वानर अग्नीविषयीचे सूक्त येथे संपले. पुनः पुनः या सूक्ताचा विचार करून पाहतां वैश्वानर अग्नि हा कोण, या-

विषयी असे वाटते की, साधारण जो भूमीवर अग्नि आपण पाहतो तो ध्यावयाचा नाही; तर सर्व आकाश, पृथिवी, शुलोक इत्यादिकांनी भरलेला जो प्रचंड अवकाश म्हणजे पोकळ प्रदेश, त्यांत साधारण अग्नीच्या रूपाने म्हणा, अथवा अपार प्रकाश देणारा जो सूर्य त्या रूपाने म्हणा, अथवा मेघवृष्टीच्या प्रसंगी भयंकर वीज पडते त्या रूपाने म्हणा, जे जे म्हणून तेज सर्वत्र पसरले आहे तो अग्नि समजावयाचा आहे. त्याला वैश्वानर हे नांव पडण्याचे कारण आम्हांस वाटते ते असे:- ‘विश्वानर’ याचा अर्थ सकळ मनुष्यांवर ज्याचा अधिकार चालतो तो. हे नांव वेदांत इंद्रास एकदोन ठिकाणी लाविले आहे (क. १०. ५०. १ पहा); ‘विश्वकृष्टि’ या शब्दाचा अर्थ (‘विश्व’ म्हणजे सगळे आणि ‘कृष्टि’ म्हणजे मुख्य यांपासून) जसा ‘सर्व मनुष्यांवर ज्याचा अधिकार चालतो तो’ असा होतो (क. ४. ३८. २; १०. ९२. ६; १. १६९. २ हे मंत्र आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा); आणि ‘विश्वदेवः’ शब्दाचा अर्थ जसा सकळ देवांचरचा स्वामी असा होतो (क. ५. ८२. ७ हा मंत्र आणि त्याजवरील सायणभाष्य पहा); आणि ‘विश्वायु’ याचा (‘विश्व’ म्हणजे सगळे आणि ‘आयु’ म्हणजे मुख्य यांपासून) जसा सकळ मनुष्यांचा प्रभु असा अर्थ होतो (क. ४. ४२. १ हा मंत्र आणि त्याज-

वरील सायणभाष्य (१हा); तसा 'वि-
श्वानर' याचा अर्थ 'सकळ मनुष्यांचा
प्रभु,' 'सार्वभौम पदवी भोगणारा' अ-
सा होतो. हें विशेषण ऋग्वेदांत इंद्रास
लाविलेलें आढळतें आणि त्याचा अर्थ
सायणाचार्य सुद्धा असाच करितात. त्या-
वरून विश्वानराचा म्हणजे इंद्राचा पुत्र
म्हणून 'विश्वानर.' इंद्रानें अग्नीस जन्म
दिलें असें ऋग्वेदांत एका प्रसिद्ध सूक्तां-
त सांगितलें आहे (ऋ. २. १२. ३
योऽश्मनोरन्तराग्निं जजान संवृक्समस्तु
स जनास इन्द्रः ॥ हे जनहो, जो दोन

दगडांच्या मध्ये म्हणजे मेघांच्या मध्ये
अग्नीला जन्म देता झाला आणि जो यु-
द्धांत नाश करणारा होय तो इंद्र आहे
असें समजा). आतां विश्वानर हें इंद्रा-
चें नांवच जर असतें तर ही आम्ही सां-
गितलेली युक्ति निर्विवाद घेण्यासारि-
खी झाली असती असें कोणी म्हणेल, तर
तितकें आम्ही मान्य करितों. पण दुसरी
कोणतीहि युक्ति सांगू. विश्वानर हें नांव
कां पडलें तें सांगू लागलों तर त्यापेक्षा ही
युक्ति बरी दिसते.

सूक्तम् ६०ः

गीतमो नोधा ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।

वर्द्धिं यशसं विदथस्य केतुं सुप्राच्यं दूतं सद्योऽर्थम् ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं गतिं भ्रष्टृगवे मातरिश्वा ॥ १ ॥

वर्द्धिम् । यशसम् । विदथस्य । केतुम् । सुप्ऽअच्यम् । दूतम् । सद्यःऽअर्थम् ।

द्विऽजन्मानम् । रयिम्ऽइव । प्रऽशस्तम् । रातिम् । भ्रष्टृ । भृगवे ।

मातरिश्वा ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. वर्द्धिं (=हविषो वोढारं) यशसे (=यशस्विनं) विदथस्य केतुं (=यज्ञस्य प्रकाशयितारं प्रज्ञापकं) सुप्राच्यं (=सुष्ठु प्रगच्छन्तं) सद्योऽर्थं (=“यदा हवींषि जुहति तदानामेव हविर्भिः सह देवान्प्रति गन्तारं”) दूतं (=देवानां दूतं) द्विजन्मानं (=यावापृथिव्यार्जातम्) [एतादृशम् आग्निं] मातरिश्वा भृगवे (=एतत्संज्ञकाय महर्षये=भृगुकुलोत्पन्नेभ्यो यजमानेभ्यः) प्रशस्तं (=प्रश्रयातम्=उच्चमं) रयिमिव (=धनमिव) रातिम् [इव च] (=मिवमिव च) भ्रष्टृ (=अभरत्=आहरत्=आनिनाय) ॥

को नाम मातरिश्वेति सांप्रतं सन्निधये न निणेतुं शक्यते । योभिः स एव मातरि-
श्वेत्येकोऽर्थस्तु तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यम् (ऋ. ३. २६.
२) इत्यादौ निर्विवाद एव । यत्तु मातरिश्वा किल भृगुभ्यः (ऋ. ३. ५. ४) दूर-
देशादग्निमाजहार, तथा च विवस्वदर्धे मातरिश्वने प्रथम आविरभूदग्निरिति (ऋ.
१. ३१. ३; १. १४३. २) तथैव मनुष्याणामर्थे मातरिश्वा किल प्रथमोऽग्निं निरम-
थ्नादिति (ऋ. १. ७१. ४; १. १४१. ३; १. १४८. १) दृश्यते तत्र मातरिश्व-
शब्देन कस्य निर्देश इति जिज्ञासम् । सायणाचार्यास्तु तादृशेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु मात-
रिश्वा नाम वायुरिति विवृण्वन्ति । युक्तिं च मातर्यन्तरिक्षे श्रसिति प्राणिनि (वर्तत
इति याज्ञिकः) इति मातरिश्वेति कथयन्ति । विदुषः शार्मण्यभट्टाचार्यौ शोधस्तु तच्चे-
ति । मातरिश्वशब्दस्य वेदे ऋषि वायुरित्यर्थो नैव भवतीति च प्रवदति । सूचयति च
मातरिश्वेति कश्चिन्मनुष्यभावभृग्देवदूतो विवस्वांश्च तादृश एव कश्चिद्वितुमर्हति
यस्मै सोऽग्निं दूरदेशादाजहारिति । अस्माकं मते तु मातरिश्वा वैश्वतोभिः । बुलोकाह-
नौ पतन्वेद्युताभिर्हं भीममग्निमुत्पादयति स्वर्गाद् यद्वा दूरदेशाद् विवस्वतो (=यज-
मानस्य) अर्थेव लोक आनयतीति युज्यते एव । मातरिश्वा यदग्निमीत मातरिति
(ऋ. २९. ११) मन्त्रस्य व्याख्याने सायणेन यदग्नान्तरिक्षे विद्योतते तद्वा मा-
तरिश्वनामको भवतीति स्थान उक्तावत् ॥

सूक्त ६०.

ऋषि—नोधा (पूर्वसूक्ताचा जो तोच). देवता—अग्नि. वृत्त—त्रिष्टुभ्.

१. [हवि] वाहून नेणारा, यज्ञस्वी, यज्ञाचा ध्वज, चांगल्या रीतीने जाणारा [आणि] लवकर जाणारा दूत [असा जो] दोघांमार्गाने जन्मलेला [अग्नि], याला मातरिश्व्याने उत्तम निधि [आणि] मेत्रच जणुं [करून] भृगूकरिता आणिला.

१ भावार्थ:— 'मनुष्यांनी अर्पण केलेले हवि देवांकडे घेऊन जाणारा, महा-यज्ञस्वी, यज्ञाचा तर केवळ ध्वजच, लवकर चालणारा आणि उत्तम कार्यसिद्धि करणारा, आकाश आणि पृथिवी या दोन मार्गांमार्गाने जन्मलेला असा जो अग्नि, याला मातरिश्व्याने उत्तम द्रव्याचा निधेच जणुं समजून आणि मित्र समजून भृगूकडे आणिले.'

यांत तात्पर्य असे आहे कीं अग्नीला मातरिश्व्याने भृगूप्रत आणिले. मातरिश्वा होण, आणि त्याने अग्नीला आणिले कसे, आणि भृगु कोण, याविषयी पूर्वी (सूक्त ११ मंत्र ३ आणि सूक्त ५८ मंत्र १६) जांजवरील टीपेंत) सांगितले आहे. तरी पुनः सांगणे अवश्य दिसते. मातरिश्व्यानें दुखून म्हणजे. स्वर्गाहून अग्नी-

HYMN 60.

To Agni. By Nodhas (author of the previous hymn). Metre—Trishtubh.

1. Mataris'vâ brought [Agni] to Bhṛigu [as] an excellent treasure [and] friend, [Agni] the carrier [of the oblation], the glorious, the banner of the sacrifice, the successful [and] quick messenger, [Agni] born of the two.

ला आणिला आणि तो विवस्वताकरिता, भृगूकरितां अथवा मनुष्यांकरितां आणिल्या असें वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं सांगितले आहे (क्र. १. १६. ४; ३. २. १३; ३. ५. १०; ६. ८०. ४); दुसऱ्या कितीएक मंत्रांत अग्नि हा मनुष्यांजातीकरितां प्रथम मातरिश्व्याच्या दृष्टीस पडला (क्र. १. १४३. २; १. १२८. २; १. ३१. ३); दुसऱ्या कितीएक ऋचांत असें सांगितले आहे कीं मनुष्याकरितां मातरिश्व्यानें प्रथम अग्नि मधून काढिला, म्हणजे वर्षण करून सिद्ध केला (क्र. १. १७१. ४; १. १४१. ३; १. १४८. १; ३. ९. ५); आणि क्र. १०. ४६. ९ यांत अग्नीला प्रथम मातरिश्व्यानें उत्पन्न केला, आणि तो मनुष्यांकरितां केला असें सांगितले आहे. तर

मनुष्यांवर एवढा मोठा उपकार करून
अग्नीला स्वर्गाहून आणून देणारा अथ-
वा प्रथम ज्याणें या भूलोकावर अग्नि
सिद्ध केला असा जो मातरिश्वा हा कोण?

सायणाचार्य वायु असें म्हणतात, आणि
'मातरि' म्हणजे अंतरिक्षरूप अथवा
गुल्लोरूप आईच्या ठायीं थास टाकि-
तो म्हणजे जगतो अथवा राहतो म्हणून
'मातरिश्वा' अशी व्युत्पत्ति सांगतात.
ही व्युत्पत्ति आम्हांस खरी दिसते; आ-
णि अंतरिक्षाला अथवा गुल्लोकाला वा-
यूची आई असें जरी वेदांत म्हटलिलें
नाहीं, तथापि क्र. ७. १०. ३. (राये नु
यं जज्ञतू रोदसीमे राये देवी धिषणा धा-
ति देवम् । अथ वायुं नियुतः सत्त्वत्त्वा
उत श्वेतं वसुधितिं निरेके= ज्या वाङ्मूला
या अथवा पृथिवी म्हणजे गुल्लोक आणि
पृथिवी धनाकरिता निर्माण करितो झाली
३०) या मंत्रांत गुल्लोक आणि पृथिवी
यांणी त्याला जन्म दिलें असें सांगितलें
आहे. तेव्हां कदाचित् वायु असा अर्थ
होऊ शकेल. परंतु वायूनें अग्नि गुल्लोका-
हून मनुष्याकरितां भूमीवर आणिला या
समजुतीचें बीज वास्तविक काय आहे तें
समजत नाहीं, व त्याणें अग्नीला मंथन
करून मनुष्याकरितां पृथिवीवर आणिलें
याचें बीज उघड नाहीं. आतां शतकें खरें
आहे कीं जेथें जेथें मातरिश्वाणें अग्नीला
प्रथम आणिलें अथवा मंथिलें अथवा
उत्पन्न केलें असें सांगितलें आहे त्या
सर्व स्थळीं मातरिश्वा म्हणजे वायु होय

असें सायणाचार्य म्हणतात. यावरून सा-
यणाचार्याचा अर्थ व्याख्यानपरंपरेनें
आलेला प्राचीन आहे असें समजतां ये-
ईल, आणि यास्कांनें हि तोच सांगितला
आहे. तथापि वायु हो देवता वेदांत झुड
आहे; आणि तिणें अग्नीला प्रथम मनुष्य-
हितासाठीं भूमीवर आणिलें हें नीट जु-
ळत नाहीं. यास्तव कितीएक विद्वान्
मातरिश्वा म्हणजे कोणीएक देव आहे,
पण तो वायुमात्र नव्हे, असें म्हणतात.
पण तो कोण देव आणि त्याला मातरि-
श्वा कां म्हणतात, याचा निर्णय ते करीत
नाहींत. तर मातरिश्वा म्हणजे खरोखर
कोण आणि त्याला तें नांव कां पडलें ?

या गोष्टीचा निर्णय करण्यापूर्वी वेदां-
त जेथें जेथें मातरिश्वा हें नांव आलें अ-
सेल असे सर्व मंत्र पाहिले पाहिजेत.
वर जे मंत्र सांगितले त्यांशिवाय दुसऱ्या
व्याच मंत्रांत मातरिश्वा हें नांव आलेलें
आहे. क्र. १. १६. ४ यांत अग्नीलाच
मातरिश्वा असें म्हटलें आहे. क्र. १०.
८८. १९ यांत 'हे मातरिश्वाः'='हे
मातरिश्वा' असें संबोधन अग्नीलाच
केलें आहे. क्र. ३. ५. ९ यांत अग्नीला
मातरिश्वा हें नांव दिलें आहे. क्र. १०.
८५. ४७ यांत मातरिश्वा आमचीं मनें
ज्ञानयुक्त करो अशी प्रार्थना आहे, तें
अग्नि हा अर्थ करणें उचित दिसतें.
(याच संबंधानें क्र. १०. १०९. ९पदा).
क्र. ३. २६. २ 'तं शुभ्रम् अग्निम् अव-
से हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानम् अन्धम्

म्' = 'तो तेजःपुंज' आणि वैश्वानररूप आणि मातरिश्वरूप जो स्तुत्य अग्नि त्याला आम्हां संरक्षणार्थ बोलावितों.' यांत अग्नीला जसे वैश्वानर असे म्हटलें आहे तसेच मातरिश्वा म्हटलें आहे. "ए-कं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः" = 'एकच अविनाशी जी वस्तु तिला विद्वान् अग्नि, यम, मातरिश्वा अशीं भिन्न भिन्न नांवें देतात.' क्र. १. १६४. ४६ यांतहि मातरिश्वा ही अग्नीचीच विभूति आहे असे सांगितलें आहे. याशिवायहि दुसरे दोन तीव्र मंत्र (१०. १४४. १; ९. ६७. ३१) आहेत त्यांत झाला तरी मातरिश्वा या शब्दाचा अर्थ अग्नि असा जुळतो.

आतां अग्नीला मातरिश्वा कां आणि केव्हां म्हणतात याविषयी ऋग्वेदांतच एका मंत्रांत सांगितलें आहे. तो मंत्र, ३. २९. ११ हा होय. त्यांत अग्नीला 'तनूनपात्' कां म्हणतात, 'नराशंस' कां म्हणतात, आणि 'मातरिश्वा' कां म्हणतात तें सांगितलें आहे. त्याच्या संबंधानें सायणाचार्य म्हणतात कीं, अंतरिक्षांत जेव्हां प्रकाशतो तेव्हां त्याला 'मातरिश्वा' म्हणावें ("यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्वानामको भवति.") यावरून स्पष्ट होतें की मातरिश्वा म्हणजे अंतरिक्षांत प्रकाशणारा म्हणजे विशुद्ध जो अग्नि तो, म्हणजे वीजच. यावरून सर्व गोष्टींचें निराकरण होतें असें आश्वासन द्यावें. कारण पृथ्वीवर जो अ-

ग्नि आहे तो आकाशांतून पडणाऱ्या वीजेपासून उत्पन्न झालेला आहे अशी कल्पना करणें हें अगदी साहजिक आहे. आणि या वैद्युत मातरिश्व्यानें अग्नीला घर्षण करून प्रथम मानवांसाठीं उत्पन्न केलें म्हणणें हेंहि बसतें, कारण कीं वीज पडते तेव्हां दोन मोठे दगड घेऊन घर्षणाकरितां एकमेकावर आदळून आग पाडल्यासारखें दिसतें. तसेंच मातरिश्व्यानें दूर प्रदेशाहून अथवा गुल्लेकाहून अग्नीला पृथ्वीवर आणिलें हेंहि जुळतें; कारण वीज जमिनीवर पडते ती दूरप्रदेशाहून अथवा गुल्लेकाहूनच पडते. आणि मातरिश्वा हेंहि नांव त्याला शोभतें, कारण कीं गुल्लेकरूप अथवा अंतरिक्षरूप मातेच्या उदरांतच हा वैद्युत अग्नि गुह्य असतो. अग्नि गुल्लेकापासून अथवा अंतरिक्षापासून उत्पन्न झाल्याविषयीं तर वेदांत प्रसिद्धच आहे. (क्र. १०. ४. ७; १०. ४५. ८; ३. २. ३. २५. १ इत्यादि).

आणि याचें संबंधानें 'विवस्वान्,' 'भृगु' अग्नि 'मनु' म्हणजे कोण यांचाहि विचार करणें अवश्य दिसतें. कारण कीं, मातरिश्व्यानें यांजकरितां प्रथम अग्नीस दूर देशाहून आणिलें असें सांगितलें आहे. विवस्वान् म्हणजे 'उपास्मक,' 'यजमान' किंवा देवभक्त असा अर्थ वेदांत होतोच. तोच येथें व्याचा. आणि भृगु म्हणजे अतिपुरातन देवभक्तांचें एक कुळ. आणि 'मनु' म्हणजे

अस्य शासुर्भयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो येच मर्ताः ।

दिवश्चित्पूर्वो न्यसादि होतापृच्छ्यो विशपतिर्विशु वेधाः ॥ २ ॥

अस्य । शासुः । उभयासः । सचन्ते । हविष्मन्तः । उशिजः । ये ।

च । मर्ताः ।

दिवः । चित् । पूर्वः । नि । असादि । होता । आऽपृच्छ्यः । विशप-
तिः । विशु । वेधाः ॥ २ ॥

भाषायाम्.

२. अस्य [अग्नेः] शासुः (= शासनम्) उभयासः (= उभयेपि) सचन्ते (= सेवन्ते) हविष्मन्तो (= हविर्गृह्णन्तः) उशिजः (= हविः कामयमाना) [अमर्त्या] ये च मर्त्या (= मनुष्याः) [सन्ति] [ते उभयेपि सचन्ते] । [स] दिवश्चित् (= सूर्योदयादौ) पूर्वो होता (= देवानामाह्वाता) [भूत्वा] न्यसादि (= स्थापितो गृहीतासनो भवति), आपृच्छ्यः (= पूज्यो) वेधाः (= अभिमतफलस्य दाता) विशपतिः (= राजा) [अग्निः] विशु (= प्रजासु) [न्यसादि-गृहीतासनो भवति] ॥

मनुष्य हा तर अर्थ प्रसिद्ध आहे. यास्तव विवस्वान् म्हणजे कोणीएक विशेष व्यक्ति मानण्यात कांहीं कारण नाही असें आम्हांस दिसतें. ऋ. १. ३१. ३ याजवर जें लिहिलें आहे त्याचा पुनः विचार केल्यावरून जें दिसलें तें आम्हीं येथें सांगितलें आहे.

‘यज्ञाचा ध्वज’ = ‘विदर्शक केतुम्.’ म्हणजे, जेथें जेथें यज्ञ होतो तेथें तेथें असणारा. अग्नीशिवाय यज्ञ होणें नाही असें असल्यामुळें हें विशेषण दिलें आहे.

‘दोषांपासून जन्मलेला’ = ‘द्विजन्मानम्.’ अग्नि हा वावापृथिवीपासून जन्मलेला आहे असें पुष्कळ ठिकाणीं सांगितलें आहे. (ऋ. ३. २५२; ३. २५. १; १०. १. २; १०. २. ७; १०. १४०. २ हे मंत्र पहा). पृथिवी

आणि आकाश यांमध्ये विजेच्या रूपा-नें अग्नि उत्पन्न होतो म्हणून त्याला वावापृथिवीचा पुत्र असें म्हटलें आहे.

‘उत्तम निधि [आग्नि] मित्रच जगुं करून भूगुकरितां आणिला’ = ‘रयिमिव प्रशस्तं राति भरद्गवे मातरिश्वा.’ म्हणजे अग्नीला आणून जो स्थापिला, तो केवळ द्रव्याचा निधोच जगुं होय आणि मूर्तिमंत हितकारी मित्र होय असा भावार्थ. यांत अग्नीविषयीं आपल्या आर्य पूर्वजांची प्रीति दिसून येते.

हा मंत्र वृत्तासाठीं खाली लिहित्याप्रमाणें वाचला पाहिजे असें समजावें:—
‘वाह्निं यज्ञसं विदधस्व केतुं

सुप्रार्घ्यं दूतं सदिओअरथम् ।

द्विजन्मानं रयिमिव प्रशस्तं

राति भरद्गवे मातरिश्वा ।

२. याची आज्ञा उभय[जम] पाळितात; हवि घेणारे उत्सुक [देव] आणि जे मर्त्य [यजमान] ते. [तो] सूर्योदयापूर्वीच होत्याच्या ठायीं स्थानापन्न झाला आहे. पूज्य [आणि] बुद्धिमान् राजा [अग्नि] प्रजांमध्ये [स्थानापन्न] झाला आहे].

2. His mandate both obey, the earnest [gods] that receive the oblation and [those] that [are] mortals. Even before the rise of the sun [he] is established [as] an invoker, [established as] an honoured [and] wise king among [his] subjects.

२. 'अग्नि हा इतका मोठा आहे की, देव आणि मनुष्य असे उभयतां त्याची आज्ञा पाळितात. असा जो अग्नि. तो सूर्योदयापूर्वीच होत्याचे आसनावर बसतो, बुद्धिमान् आणि पूज्य राजा अग्नि आपल्या प्रजांचे मध्यं म्हणजे आम्ही जे यजमान आणि स्तोत्रे त्यांमध्ये स्थानापन्न होत असतो; म्हणजे सूर्योदयापूर्वीच आम्ही त्याला पेटवून त्याची सेवा करितों आणि तो आम्हांसाठी देवांचे आह्वान करीत असतो.'

'हवि घेणारे उत्सुक [देव]' = 'हविष्मन्तः उशिजः.' ह्या शब्दांचा अर्थ 'हवि देणारे जे उत्सुक स्तोत्रे ते' असाहि होऊं शकेल.

'प्रजांमध्ये' = 'विश्व.' 'विश्व' शब्दाविषयीं सू. ४४ मं. ७ याजवर दिलेली टीप पहा. प्रस्तुतच्या मंत्रावरून सुद्धा 'विश्व' शब्दाचा मूळचा प्रजा हा जो सुरा अर्थ तो स्पष्ट दिसून येतो.

'याची आज्ञा' = 'अस्य शासुः.' ऋ. १. ७३. १ हा मंत्र आणि त्याजवरील भाष्य पहा.

मृत्तसुखासाठीं खाली दाखविल्याप्रमाणें मंत्र म्हटला पाहिजे:-

अस्य शंसुर्भयसः सचन्ते

हविष्मन्तः उशिजो ये च मर्ताः ।

दिक्विष्वक्पूर्वो निअसादि होता

आपृच्छिओ विशर्पतिर्विश्व वेधाः ।

तं नव्यसी हृद आ जायमानमस्मत्सुकीर्तिर्मधुजिह्वमश्याः ।

यमृत्विजो वृजने मानुषासः प्रयस्वन्त आयवो जीजनन्त ॥३॥

तम् । नव्यसी । हृदः । आ । जायमानम् । अस्मत् । सुऽकीर्तिः ।

मधुऽजिह्वम् । अश्याः ।

यम् । ऋत्विजः । वृजने । मानुषासः । प्रयस्वन्तः । आयवः । जीज-
नन्त ॥ ३ ॥

भाषायाम्.

३. वृजने (=संग्रामे=संयामप्रसङ्गे) यम् [अग्निम्] ऋत्विजः (=यजनं कुर्वन्तः) प्रयस्वन्तः (=हविरज्युक्ताः=गृहीतहविष्का) मानुषासः (=मानुषाः=मनुष्या) आयवो (=यजमाना) जीजनन्त (=अजीजनन्त=जनयन्ति) तं मधुजिह्वं (=मधुरवाचम्) (=अग्निं) नव्यसी (=नवीयसी=अतिशयेन नूतना) हृद आ जायमानम् (=हृदयादेव उत्पद्यमाना) अस्मद् (=अस्माकं) सुकीर्तिः (=शोभना स्तुतिः) अश्याः (=आभिमुख्येन प्राप्नोतु=भक्षतु) ॥

सति युद्धप्रसङ्गे यं मेधाविनमग्निं मनुष्याः संरक्षणाय आहूय हविषा यजन्ते स्तुवन्ति च तमग्निम् एषाऽस्माकम् अतिशयेन नूतना सूक्तरूपा अन्तःकरणाज्जायमाना स्तुतिः प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥

‘जायमानम्’ इति पदं व्यत्ययेन नपुंसकम् । हृदयान्मन्त्रस्य स्तुतेर्वा जायमानत्वं हि इमं न्वस्सी हृद आ सुतष्टं मन्त्रं वाचम कुविदस्य वेदत् (ऋ. २. ३५. २) इत्यादिष्वनेकेषु स्थलिषु यथा प्रसिद्धं तथा हृदयादग्नेर्जायमानत्वं न प्रसिद्धम् ।

‘वृजनं’ शब्दोत्र सायणानुसारेणैवास्माभिव्याख्यातः । सा च व्याख्या मन्त्रान्तरेष्वपि तैः स एवाथो यस्माद्वर्ततास्ति तस्माद्व्याख्यातृपरंपरागतेति ज्ञेयम् । युज्यते-पि च तेषु तेषु मन्त्रेषु ॥

३. युद्धप्रसंगी आला म्हणजे ज्याला मनुष्यलोक हविराज देऊन यजन करून उत्पन्न करीत असतात, त्या मधुजिह्वा [अग्नी] प्रत हें आमचें अंतःकरणापासून उत्पन्न होणारें अगदी नूतन सुस्तोत्र पावो.

3. May this our good praise, born of the heart [and] wholly new, reach that [Agni] of the sweet tongue, whom at the approach of battle human worshippers produce and honour with oblations.

३. भावार्थः—‘युद्धप्रसंग आला म्हणजे मनुष्ये अग्नीला समिधानीं जन्म देतात (म्ह० पेटवितात), आणि त्याला हवि इत्यादि देऊन त्याची सेवा करितात; तर असा जो अग्नि, त्याप्रत हें आमचें अगदी नवें आणि अंतःकरणापासून रचिलेले सूक्त प्रविष्ट होओ.’

‘अगदी नूतन स्तोत्र’ = ‘नव्यसी सुकीर्तिः’ म्हणजे आतांचे आतांच रचिलेले, पूर्वी कोणी तरी दुसऱ्या ऋषीने केलेले नव्हे. प्राचीन आपले पूर्वी ज नित्य जुनीं सूक्ते म्हणून देवांची सेवा करीत नसत, तर केव्हां केव्हां नूतने रचूनहि म्हणत असत त्याचें हें सूक्त चांगलें उदाहरण होय. आणि याच सूक्तावरून असाहि प्रश्न निघतो कीं, वेदाचीं सूक्ते अनादिकाळापासून आलेली आहेत, तर यांत ऋषि आपल्या सूक्तास अगदी नूतन म्हणतो याचा अर्थ काय ?

‘युद्धप्रसंग आला म्हणजे’ = ‘वृजने’ अक्षरशः अर्थ ‘युद्धांत’ हा अर्थ साधनानुसारच केला आहे, आणि कितीएक पाश्चिमात्य विद्वान्-उदाहरणार्थ, डाक्टर मास्मार्न् वगैरे- जो ‘यज्ञशाब्देत’ असा

अर्थ करितात तो विराधार आहे असें आम्हांस वाटतें. युद्धप्रसंगी आराध्य देवतेचा धावा करणें ही चाल सर्व देशांत आणि सर्व युगांत प्रसिद्ध आहे. शिवाजी छत्रपति महाराज अफझुलखानावर गेला तेव्हां भवानीजी उपासना करून गेला होता असें इतिहासप्रसिद्ध आहेत. शिवाय रावणादिक जे वेदोत्तरकालिक योद्धे तेहि शत्रूवर चाल करून जाण्यापूर्वी अग्नीला वगेरे हवि देऊन भजत असत असें रामविजय वाचनाऱ्यांस ठाऊक आहेच.

‘मधुजिह्वा’ म्हणजे गुठ आहि जिह्वा ज्याची तो, अथवा मधुर हवि ज्याच्या जीभवर घालतात तो, किंवा ज्याला मधुरवचनें म्हणजे मधुर अशीं स्तोत्रें गातां येतात तो. अग्नि हा होता आहे असें वर्णन येतें त्यापेक्षा त्याला मधुरवचन हें विशेषण चांगलें शोभतें.

‘अंतःकरणापासून उत्पन्न होणारें’ = ‘हृदः आ जायमानम्.’ या शब्दाविषयी थोडो अडचण आहे. अक्षरशः अर्थ हृदयापासून उत्पन्न, होणारा जो [अग्नि] त्याजप्रत, असें अग्नीचें विशेषे-

उशिक्पावको वसुर्मानुषेषु वरेण्यो होताधायि विश्व ।

दमूना गृहपतिर्दम आ अग्निर्भुवद्रयिपती रयीणाम् ॥ ४ ॥

उशिक् । पावकः । वसुः । मानुषेषु । वरेण्यः । होता । अधायि । विश्व ।
दमूनाः । गृहपतिः । दमे । आ । अग्निः । भुवत् । रयिपतिः । र-
यीणाम् ॥ ४ ॥

तं त्वा वयं पतिमग्रे रयीणां प्र शंसामो मतिभिर्गोतमासः ।

आशुं न वाजंभरं मर्जयन्तः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ ५ ॥ २६
तम् । त्वा । वयम् । पतिम् । अग्रे । रयीणाम् । प्र । शंसामः । मतिः
भिः । गोतमासः ।

आशुम् । न । वाजम्पुत्रम् । मर्जयन्तः । प्रातः । मक्षु । धियावसुः ।
जगम्यात् ॥ ५ ॥ २६ ॥

भाषायाम्

४. उशिक् (= कामयमानो) वसुः (= साधुः) [एतादृशः] पावकः (= शोध-
कोद्भिः), मानुषेषु विश्व (= मानुषरूपासु विश्व = मानुषेषु प्रजासु) वरेण्यो (= वरणीयः =
श्रेष्ठ) होता (= देवानामाह्वता = होतृत्वे) अधायि (= स्थापितोऽस्ति) । रयीणां र-
यिपतिः (= धनानां पतिः = पतिः) [एतादृशश्च अग्निः दमे आ (= गृहे) दमूनाः (= गृह-
मनाः = गृहपियो) गृहपतिः (= गृहस्थ पतिः) भुवत् (= अभवत्) ॥

उपासकानां गृहेषु अग्निः खलु हातुकर्म कुर्वेत् गृहपतिरिव भातीति भावः ॥
आ इति सप्तमीयातकः ॥

५. तं (= तादृशं) रयीणां पति (= धनानां पति) त्वा (= त्वां) हे अग्रे, वा-
जंभरं (= वाजस्य हविलक्षणस्त्रात्रस्य वोढारम्) आशुं न (= अश्वमिव), मर्ज-
यन्तः (= मार्जयन्तो) वयं गोतमासः (= गोतमगोत्रोत्पन्नाः पुत्रा) मतिभिः (= स्तुति-
भिः) प्र शंसामः (= प्रशंसे स्तुमः) । -धियावसुः (= धीमान्-प्रज्ञायुक्तः) [अग्निः]
प्रातः (= प्रातःकाले) मक्षु (= सत्वरं) जगम्यात् (= दिने दिन आगच्छतु) ॥

ज्ञान आहे. परंतु अग्नि अंतःकरणपा-
वन अथवा ब्रह्मपावन उत्पन्न होतो
असे कोठे प्रसिद्ध नाही, आणि स्तुति,
मंत्र, सूक्त अथवा मंत्रांना ब्रह्मपावन
निघालेली आहे असे वर्णन वेदांत पु-

ष्कळ ठिकाणी येते. उदाहरणार्थ ऋ.

१. १७१. २; २. ३५. २; ३. ३९.

१ इत्यादि पहा. तर 'जायमाना' अ-

सा पाठ अर्थलाभासाठी ध्यावा असे

आम्हांस वाटते.

४. मायाळु [आणि] 'दयाळु जो पावक त्याला श्रेष्ठ होता [करून] मनुष्यलोकीं स्थापिलें आहे. सकल घनांचा स्वामी [जो] अग्नि [तो] घरांत घराचा प्रिय स्वामी झाला आहे.

५. यास्तव हे अग्नी, संपत्तीचा स्वामी जो तूं त्या तुला आम्ही गोतम [आपल्या] स्तोत्रांनीं स्तवितों, आणि अन्न वाहून नेणाऱ्या घोड्याप्रमाणें तुला [आम्ही] रगडतोः— बुद्धिमान् अग्नि प्रतिदिनीं सकाळीं येत जाओ.

4. The loving [and] kind Pāvaka is ordained [as] the best invoker among human beings. Lord of riches, Agni has become in the house the loving Lord of the house.

5. Therefore, with [our] hymns, we the sons of Gotama praise thee, O Agni, who art the Lord of riches, and rub thee like a horse that carries food.—May wise Agni come daily early in the morning.

४. भावार्थः—प्रीति करणारा आणि दयाळु असा जो अग्नि, तो उत्तम होता समजून मनुष्यलोकीं त्याची होत्याच्या कामीं स्थापना झालेली आहे. सकल संपत्तीचा स्वामी असा जो अग्नि, तो प्रत्येक यजमानाच्या घरीं होत्याकाम करितो आणि प्रिय गृहपतीसारखाच शोभत असतो. अग्नि हा उत्तम होता म्हणजे देवांस यज्ञाप्रत बोलावून आपल्याविषयीं अतिकुशल अशी प्रख्याति वेदांत सवेत आहे.

'पावक' हें अग्नीचें नांव आहे. त्याचा अक्षरशः अर्थ शुद्ध अथवा पवित्र करणारा असा आहे. या अर्थी ते इतर देवांसहि वेदांत लाविलेलें अद्भुत. हा अन्न खाळीं दालवित्याप्रमाणें भोक-वृत्तास लागतोः—

५. अश्विर्भावेको वसुर्मानुषेभु वरेण्यो होतो अथापि विभु ।

५. दमून आ गृहपतिर्दमे आ भुमिर्भुवद्रयिपती रयीणाम् ।

५. 'वर अग्नीचे गुण आणि माहात्म्य सांगितलें. तर असा जो अग्नि, जो संपत्तीचा स्वामी, त्याला आम्ही गोतमकुळांतल मनुष्य आमच्या स्तोत्रांच्या योगानें स्तवितों, आणि एकादा धान्य वाहून नेणारा घोडा असतो आणि त्याला जसा रगडतात तसा आम्ही त्याला रगडतो' तर हा अग्नि प्रतिदिनीं प्रायः सकाळीं प्रगट होओ आणि आम्ही दिलेलें हवि म्हण करीत जाओ.

हा या सूक्ताचा उपसंहार आहे. आणि यांत ऋषि म्हणतो कीं आम्ही

सूक्तम् ६१.

गीतमो नोधा ऋषिः । इन्द्रो देवता । विष्टुर् छन्दः ।

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मि स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीषमायाध्रिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मि ।

स्तोमम् । माहिनाय ।

ऋचीषमाय । अग्निऽगवे । ओहम् । इन्द्राय । ब्रह्माणि । रातऽतमा ॥ १ ॥

भाषायाम्.

१. [अहं] तवसे (= प्रवृद्धाय) तुराय (= त्वरमायाय) माहिनाय (= महते) अस्मै [इन्द्राय] इत् उ (= अस्मै प्रसिद्धाय इन्द्रायैव) प्रयो न (= अन्नमिव) [इमं]-स्तोमं प्र हर्मि (= अहरामि = प्रभरामि = अर्पयामि) । ऋचीषमाय (= ऋचा समाया = यादृशी स्तुतिः क्रियते तत्समाय) अग्निगवे (= अप्रतिहतं यथा तथा गच्छते = अप्रतिहतगमनाय) इन्द्राय ओहं (= वहनीयं = प्रशस्तं) [स्तोमं] [तथा] राततमा (= राततमानि = पूर्वैर्यजमानैर्यानि दानानि तेषूद्यमानि) ब्रह्माणि (= हविरन्नानि) [प्र हर्मि = अर्पयामि] ॥

इन्द्रमेव स्तुत्या हविषा च परिचरामीत्यर्थः ।

‘ऋचीषम्’ शब्दोऽनुसायणमेवात्र व्याख्यातः । यत्र यत्र हि मन्त्रेष्वयं शब्दः प्रयुक्तो दृश्यते तत्र तत्र सायणा इममेवार्थं कुर्वन्ति । अतश्च तेषां व्याख्यानपरंपरयागतस्तैः पूर्वव्याख्यातुभ्य उपलब्ध इति मन्तव्यम् । निर्वचनदृष्ट्यापि स सर्वत्र युज्यत इति भाति । एवं सति यच्छार्मण्यपण्डिता अन्यथा व्याचक्षते तच्चिन्त्यमिति द्रष्टव्यम् ।

ओहमिति पदमीषदुर्बोधमनुसायणमेव व्याख्यातमस्माभिः । व्याख्यात्रन्तरेः सूचितार्थस्याधारस्तन्नेष्टत्वात् ॥

गीतमकुलोत्पन्न मनुष्य अग्नीला स्तोत्रांनी भजतो. या सूक्ताचा कर्ता जो नोधा ऋषि तो गीतमकुळांत जन्मलेला आहे हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. आणि वस्तुतः सूक्तकर्ता जरी एकटाच नोधा आहे, तरी नोधा हा एकटाच अग्नीच्या भजने गीतला होता असें नाही. त्याच्या

जवळ त्याच्या कुटुंबाची जी माणसें आहेत त्यांस अनुलक्षून तो ‘आहो गीतमकुलोत्पन्न’ असें म्हणतो हे ध्यानांत ठेविले पाहिजे.

‘बुद्धिमान् अग्नि इ०.’ सूक्त ५८, मं. ९ पहा.

सूक्त ६१.

ऋषि-नोधा (पूर्व सूक्ताचा जो तोच). देवता-इन्द्र, वृत्त-त्रिष्टुप्.

१. बलाढ्य, त्वरायुक्त [आणि] मोठा [जो] हा [इन्द्र] स्यालाच [मी] अन्न [अर्पण केल्या] प्रमाणें [हें] स्तोत्र अर्पण करितों. स्तुतियोग्य [आणि] अप्रतिहत इंद्राला उत्तम [स्तोत्र] [आणि] सर्वोत्कृष्ट हविरर्जें [अर्पण करितों].

हा मंत्र खाली दाखविल्याप्रमाणें म्हणावाः—

तं त्वा वयं पन्निमंशे रयीणां

१. हेंहि सूक्त नोधा ऋषींचें आहे. याची देवता इन्द्र आहे. ऋषि म्हणतो, ' बलाढ्य, पराक्रमी, आणि मोठा आणि स्तोत्रे जी स्तुति करितात त्यासारखाच खरोखर असलेला, आणि ज्याच्या शक्तीविरुद्ध अथवा मनाविरुद्ध कोणोहि आढ जाऊ शकत नाहीत असा जो इन्द्र, त्यालाच मी हें आतां केलेलें स्तोत्र आणि हीं हविरर्जें अर्पण करितों, दुसऱ्या देवाला अर्पण करीत नाही.' असा भावार्थ आहे. दुसऱ्या देवास भजत नाही, दुसऱ्या देवाचें शतकें म्हत्त्व नाही, इन्द्रच मोठा, इन्द्रच स्तवनीय, इन्द्रच पराक्रमी असा भावार्थानें ऋषि बोलतो आहे. या सर्व सूक्तभर 'इंद्रालाच' असें म्हळें आहे तें ध्यानांत ठेवावें. 'अन्न अर्पण केल्याप्रमाणें' = 'प्रयो न.'

HYMN 61.

To Indra. By Nodhas (author of the previous hymn). Metre—Trishubh.

1. To Him, to Him alone who is mighty, impetuous [and] great, I offer [this] praise like food,—to Indra, who is equal to the praise, who is irresistible, [I offer] excellent [praise] [and] oblations the best [ever] given.

प्रज्ञासोमो मतिर्भिर्गोतमासः ।

आशुं न वाजंभरं मर्जयन्तः

प्रातर्मक्षु धियोवसुर्जगम्यात् ।।

म्हणजे, मुकेलेल्या मत्प्याला जसें अन्न अर्पण करावें त्याप्रमाणें. हा भावार्थ सायणीप्रमाणें आहे.

'स्तुतियोग्य' = 'ऋचीममय.' म्हणजे अक्षरशः अर्थ, 'स्तुतीसारखा' असा आहे, जी स्तुति केली जाते तिच्या सारखाच. स्तुति मोठी आणि ती तिजपेक्षां लहान अथवा कमी योग्यतेचा असें नव्हे.

'सर्वोत्कृष्ट' = 'राततमानि.' 'रात' म्हणजे 'दिलेकें,' त्यापासून अतिशय-दर्शक 'तम' प्रत्यय झाला आहे. 'अतिशयेकरून दिलेली,' 'पूर्वीच्या उपासकांनी अतिशयेकरून अर्पण केलेली' असा अक्षरशः अर्थ होतो. पण जसें स्तोत्र म्हणून असलें म्हणजे 'देवास प्रिय होतें तसें उत्तम अन्न असलें म्हणजे

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भराभ्याङ्गुषं बाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि । आङ्गुषम् ।

बाधे । सुऽवृक्ति ।

इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियोः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षा भराभ्याङ्गुषमास्येन ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सूरिं वावृधधै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यम् । उपऽमम् । स्वःऽसाम् । भरामि ।

आङ्गुषम् । आस्येन ।

मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिभिः । सूरिम् । वावृधधै ॥ ३ ॥

भाषायां

२. अस्मा इदु (=अस्मा इन्द्रायैव) [न त्वन्यस्मै देवाय] प्रय इव (=अज-मिव) [स्तोत्रं] प्र यंसि (=प्रयच्छामि=प्रार्थयामि), [अस्मा एव] सुवृक्ति (=सु-संस्कृतम्) आङ्गुषं (=स्तोत्ररूपभाषणं) बाधे (=ज्ञातृणां बाधनाय) भरामि (=प्रभ-रामि=प्रार्थयामि) । [अन्येपि] हृदा (=हृदये) अन्तःकरणेन मनसा (=बुद्ध्या) मनीषा (=मनीषया=ज्ञानेन) प्रत्नाय=द्राय पत्ये (=पुरातनाय स्वामिन इन्द्रायैव) धियः (=स्तुतीः) मर्जयन्त (=मार्जयन्ति=संस्कुर्वन्ति) ॥

इन्द्र एव श्रेष्ठः स्तोत्रार्हो हविरर्हश्च । तस्य पुरातनस्वामिभूतत्वात् ॥ अतः कार-णादहं तमेव स्तोत्रादिना भजे, अन्येपि तमेव भजन्ते नान्यं देवम् इति भावः ॥

३. अस्मा इदु (=अस्मा इन्द्रायैव) त्यम् (=तै=प्रसिद्धम्) उपमम् (=उत्कृष्टं) स्वर्षा (=स्वर्गस्य दातारम्) आङ्गुषम् (=आधोषयुक्तं स्तोत्रम्), मंहिष्ठम् (=अति-ज्ञेयं ज्ञानशीलं) सूरिं (=विद्वांसम्) [इन्द्रं] मतीनां (=स्तुतीनां) सुवृक्तिभिः (=सुसंस्कृताभिः) अच्छोक्तिभिः (=आभिमुख्येन कृतैर्वचनैः) वावृधधै (=वर्धयितुम्), आस्येन (=महदनेन) भरामि (=प्रभरामि=प्रार्थयित्वाप्रार्थयामि) ॥

उत्कृष्टतमं तथा स्वर्गदायकं स्तोत्रमिन्द्रायैव करोमि परमोदारं च विद्वांसिन्द्रं प्र-त्येव स्तुतिवचनानि गात्वा तस्य कीर्तिं प्रवर्धयामि नान्यस्य देवस्येति भावः ॥

२. ह्या [इंद्रा]लाच [मी] अ-
नाप्रमाणे [स्तोत्र] अर्पण करितों,
[यालाच] [मी] [शत्रु]वा-
धक मधुर स्तोत्र अर्पण करितों.
[दुसरे लोकहि] पुरातन प्रभु [जो]
इंद्र [त्याच्याच] प्रीत्यर्थ अंतःकरण-
पूर्वक, मनःपूर्वक [आणि] आस्था-
पूर्वक स्तोत्रे रचीत असतात.

३. उत्कृष्ट [जें] स्वर्गदायक
स्तोत्र [तें] [मी माझ्या] तोंडानें या
[इंद्रा]प्रीत्यर्थच अर्पण करितों.
परम उदार [आणि] बुद्धिमान्
[इंद्रा]ची[च] कीर्ति मी भक्तिपूर्वक
सुंदर स्तोत्रांनीं वाढवितों.

2. To Him alone I offer
[a prayer] like an obla-
tion, [to Him] I offer a
well-fashioned loud prayer
for the driving off [of the
enemy]; to Indra, the an-
cient Lord, [they] prepare
prayers with the heart,
with the mind [and] with
the thought.

3. To Him alone I offer
with [my] mouth that
most excellent heaven-giv-
ing* prayer [which I can
make]; I glorify the liber-
alest wise [Indra alone]
with well-fashioned hymns
of devotions.

देवास प्रिय होतें, आणि आजपर्यंत जें
उपासकांनीं अन्न अर्पण केलें त्यांत उच्चम
असेल तें देतों असें म्हणणें हें साहजिक
आहे.

‘हविरजें’ = ब्रह्माणि. ‘अर्घ्या’ अर्थ
बहुतकरून ‘स्तोत्रे’ असा होतो. पण
सायणाचार्य केव्हां केव्हां (आणि प्रस्तु-
त स्थळीहि) ‘हविरजें’ असाहि क-
रीत असतात. आणि ‘स्तोत्रे’ उच्चा-

रून हविरजें अर्पण करीत, यास्तव ‘ब्रह्म’
शब्दाचा ‘हविरज’ असा अर्थ करणें
यांत विशेष नवल नाहीं.

या मंत्रांत अक्षरांची भरती खालीं
दाखविल्याप्रमाणें करावी लागते:-

अस्मा इदुं प्र तवसे तुराय

प्रयो न ह्वामि स्तोमं माहिनाय ।

ऋचीषमायें अंध्रिगव ओहम् .

इन्द्रोयें ब्रह्मणि राततेवा ॥

२. भावार्थ:- ‘इंद्राच पुरातन प्रभु.
होय; यास्तव, भुकेलेल्या मनुष्यास अन्न
अर्पण केल्याप्रमाणें मी त्यालाच स्तोत्र
अर्पण करितों. आणि मीच इंद्र श्रेष्ठ स-
मजून त्याला भजतों असें नाहीं, तर
इतर मनुष्यहि त्यालाच मनःपूर्वक, अंतः-
करणपूर्वक आणि ज्ञानपूर्वक स्तोत्रे र-

चूनी तीं अर्पण करून भजत आले आ-
हेत.’ यांत शुद्ध इतर देवांवर इंद्राचें
श्रेष्ठत्व आहे असें दर्शविलें आहे.

‘[शत्रु]वाधक’ = ‘वाधे.’ अक्षरशः
अर्थ ‘वाधण्याला, वाधा करण्याला, ना-
हीसे करण्याला.’ ‘वाधे’ = ‘वाधिते’.
याऐवजी तुमथीं रूप आहे. शत्रूस

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टेव तस्मिन्नाय ।

गिरश्च गिर्वीहसे सुवृत्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न ।

तष्टाऽइव । तत्स्तिनाय ।

गिरः । च । गिर्वीहसे । सुवृत्ति । इन्द्राय । विश्वम् । इन्वम् ।

मेधिराय ॥ ४ ॥

भाषायाम्.

४. अस्मा इदु (=अस्मा इन्द्रायैव), रथं न तस्तिनाय तष्टेव (=रथस्वामिने तथा रथकर्ता रथं करोति तद्वद्) [अहं] स्तोमं (=स्तोत्रं) सं हिनोमि (=प्रेरयामि=करोमि) । गिर्वीहसे च (=गीर्भिरुष्णमानाय=अथवद् गिर एव यं वहन्ति तमिन्द्रायैव) सुवृत्ति (=शोभितमावर्जनं यथा भवति तथा=शोभनं यथा भवति तथा) गिरः (=स्तोत्राणि) [सं हिनोमि] (=करोमि) । मेधिराय (=मेधाविने) [इन्द्रायैव] विश्वमिन्वं (=विश्वव्यापकं=स्तोत्रं) सं हिनोमि (=करोमि) ॥

अत्रेदमुक्तं भवति । स्तोत्रभिः प्रेषितानि स्तोत्राणि रथवद् इन्द्रायनयन्ति । अतः कारणाद् रथेच्छां कुर्वते रथकारो रथं करोति तद्वदहमिन्द्रायैव न त्वन्यदेवाय स्तोत्रं रचयामि । यत्स्तोत्रं रथवत् सुवृत्ति । सुसंस्कृतमिति यावत् । इन्द्ररथवत् सर्वव्यापि च करोमि । इन्द्रश्च सर्वेषु देवेषु हेतुर्त्यहेस्तस्य मेधावित्वादिति ।

यत्तु 'गिर्वीहस्' शब्दं गिरो वाहः अपितं हेतोरुद्गादिकं यस्य स इति प्रकारेण विदुष्टरमास्मानादयो व्याचक्षते तत्र । यथा कस्मैचिद् गन्तुं रथं कृत्वा रथकारः प्रेरयति तथा मम यज्ञं प्रत्यागन्तुम् इन्द्रायाहं स्तोत्रं रचयित्वा प्रेरयामि येन स आगमिष्यति स हि स्तोत्रं रथवद् अधिष्ठाय गच्छतीति भावार्थसद्भावात् ॥

हाकून देण्यासाठीं स्तोत्र अर्पण करितों
ऋग्वे, जेणेकरून शत्रु नाहीसि होतों
असें स्तोत्र अर्पण करितों ।

'मधुर' = 'सुवृत्ति.' अक्षरज्ञ, अर्थ
'चांगले तासलेले,' 'चांगली तासणी
न्यात झाली आहे.' ऋग्वे गुळगुळीत,
'चांगले दिसणारे,' कानास चांगले लाग-
णारे. सू. ५२, मं. १ याजवल्कील टीप पहा.

‘पुरातन प्रभु जो इन्द्र त्याच्याच प्री-
त्यर्थ ’=‘प्रणाय पत्ये इन्द्राय.’ यावरून
दुसरे देव ‘पुरातन’ नव्हेत ऋग्वे त्या-
जें भक्ति आलोकडे जन करू लागले
आहेत असें ऋषींचें दृढ आहे.

हा मंत्र खाली लिहिल्याप्रमाणें आमु-
निक वृत्तांका वसतो:-

४. रथाची वांछा करणऱ्या
[मनुष्या] करितां सुतां रथ [क-
रितो] तसा मी या [इंद्रा] प्रीत्यर्थेच
स्तोत्र रचितों; स्तोत्रवाचन इंद्रा-
प्रीत्यर्थेच मी सुंदर स्तोत्र [रचि-
तों], बुद्धिमान् [इंद्रा] प्रीत्यर्थेच
सर्वव्यापि [स्तोत्र] रचितों.

4. To Him alone I pre-
pare a hymn as a carpenter
[prepares] a car for one
that desires a car; yes,
hymns to Indra who is car-
ried on hymns, a beauti-
ful hymn to [Indra], an
all-pervading hymn to wise
[Indra].

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि
भरामि आकूषं बंधे सुवृत्ति ।
इन्द्राय हंदा मनसा मनीषा
प्रनाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ •

३. भावार्थः—जें जें म्हणून उत्कृष्ट
स्तोत्र होय असें लोक समजतात, आणि
जेणेकरून स्तोत्राला स्वर्गप्राप्ति होते,
असें स्तोत्र मी आपल्या तोंडानें रचून
इंद्राप्रीत्यर्थ म्हणत असतां, इतर देवांप्री-
त्यर्थ म्हणत नसतां. मी अति उदार
आणि बुद्धिमान् इंद्राचीच कीर्ति भक्ति-
युक्त स्तोत्रांनीं गाऊन वाढवितों, इतरांची
वाढवीत नाहीं.

‘स्वर्गदायक’ = ‘स्वर्गाम्’ साधना-
चार्ये येथे ‘धनदायक’ असा अर्थ क-
रितात. परंतु अक्षरशः अर्थ जुळत
असतां तो सोडणें अवश्य दिसत नाहीं.

‘भक्तिपूर्वक सुंदर स्तोत्रांनीं’ = ‘अ-
भ्योक्तिभिः मतीनां सुवृत्तिभिः’ अक्ष-
रशः अर्थ, ‘भक्तीच्या सुंदर स्तोत्रांनीं’

‘वाढवितों’ = ‘वाढवणें’ अक्षरशः
अर्थ ‘वाढविण्यासाठी.’ परंतु अर्थ स्प-
ष्ट समजावा म्हणून ग मंत्राचें भाषान्तर
आम्हीं किंचित् अक्षर सोडून केलें आहे.

या मंत्रांत जें कधीच म्हणणें आहे
त्याजकडे लक्ष द्यावें. तो म्हणतो, मी
स्तोत्रें, म्हणजे सूक्त रचून इंद्रालाच अर्पण
करितां, आणि इंद्राचीच कीर्ति वाढ-
वितां. तो आपणास कोणत्याहि प्रकारची
शक्ति इंद्रावर वर्चस्व करण्यासाठी
आहे असें जाणवीत नाहीं. दीन अनाथ
मनुष्यानें अनन्यभावानें एकाच देवते-
वर अर्चवसा ठेवून त्या देवतेची स्तुति
करावी तशीं त्यांत केलेली आहे.

हा मंत्र खाली दाखविल्याप्रमाणें ओ-
कवृत्ताला वसंतीः—

अस्मा इदु त्वं सुगमं सुअर्षा
भरामि आकूषाम् आसिधुन ।
मंहिष्ठमभ्योक्तिभिर्मतिर्हिनां
• सुवृत्तिभिः सूरिं वावृध्वी ॥

४. भावार्थः—इंद्र गिर्वाहक आहे;
म्हणजे, तो घोड्यावर अथवा गाडीत
बसून फितल्याप्रमाणें स्तोत्रांवर बसून फिर-
णारा आहे. यास्तव सुतार जसां रथ
करून कोणाला तुरी बसून जावयाला

देतो, तसा मी स्तोत्रें रचून इंद्राकडे प-
ठवून देतां म्हणजे ती त्याजकडे प्रविष्ट
होतील, आणि तो रथांत बसल्याप्रमाणें
त्यांजवर बसून येईल. आणि ही मी
स्तोत्रें करितों तीं सुंदर आणि इंद्राच्या

अस्मा इदु सप्तमिव श्रवस्येन्द्रायाकं जुह्वा समञ्जे ।

वीरं दानीकसं वन्दध्यै पुरां गुर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥ २७ ॥

अस्मै । इत् । उम् इति । सप्तम् ऽइव । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् ।

जुह्वा । सम् । अञ्जे ।

वीरम् । दान ऽओकसम् । वन्दध्यै । पुराम् । गुर्त ऽश्रवसम् । दर्माणम् ।

॥ ५ ॥ २७ ॥

भाषायाम्.

५. अस्मा इदु (=अस्मा एव) इन्द्राय श्रवसा (=अञ्जेच्छया=अञ्जलाभाय) सप्तमिव (=अश्वं युञ्जति तद्वत्) जुह्वा (=जिह्वया) अर्कं (=मन्त्रं) समञ्जे (=युनज्मि), दानीकसं (=दामानामेकनिलयं) पुरां (=शत्रूणां नगराणां) गुर्तश्रवसं (=प्रसिद्धकीर्तिं) दर्माणं (=विदारयितारं) वीरं (=शूरम्) [एतादृशमिन्द्रं] वन्दध्यै (=वन्दयेयति) ॥

यथा कश्चिन्मित्राद्यानयनार्थम् अश्वं रथेन युनक्ति तथाहं त्वदागमनार्थं मन्त्रं जिह्वया युनज्मि । मन्त्रं रचयामीति यावत् । त्वं हि रथवत् मन्त्रमधिष्ठायागच्छसीति पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितमेवेति भावः । एतेनापि पूर्वमन्त्रगतगिर्वाहस्य शब्दस्य गीर्भिष्ठाभानः इति सायणाचार्यकृतोर्थ एव युक्तः न न्य व्याख्यान्तररुत इति द्रष्टव्यम् ॥

रथाप्रमाणं पाहिजे तिकडे त्याला घेऊन जाणारीं अशीं रजितों. इंद्रापीत्यर्थेच स्तोत्रं रचितों, कारण कीं तो सर्व. देवांत उचम बुद्धिमान् आहे.

‘स्तोत्रवाहन इंद्रापीत्यर्थेच’ ‘गिर्वाहसे.’ ‘गिर्वाहम्’ याचा अक्षरशः अर्थ ‘गिरः’ म्हणजे स्तोत्रेच ‘वाहः’ म्हणजे वाहन आहे ज्याचें तो. इंद्राहें स्तोत्र गातांच तो रथांत बसून आल्याप्रमाणें येतो म्हणून त्यास ‘गिर्वाहस्’ असें नांव दिलें आहे.

‘सर्वव्यापि’ ‘विश्वमिन्वम्’ म्हणजे इंद्राच्या पुनरांत जिकडे जावयाचें असेल तिकडे घेऊन जाणारें असें स्तोत्र.

ही ऋचा भोकाप्रमाणें खालीं दासविल्याप्रमाणें वाचावीः—

अस्मा इदु स्तोमर्अं सं हिशोमि

रथं न तष्टा इव तत्तिनाय ।

शिरश्च गिर्वाहस सुव्वकृत्ति

इन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥

५. हा इंद्राकरितांच मी ऋचे-
च्छेनें घोडा [तयार केल्या] प्रमाणें
[माझ्या] जिह्वेनें स्तोत्र तयार क-
रितों, आणि दानांचें माहेर [आ-
णि] शत्रूंच्या नगरांचा प्रख्यात
विदारणारा [असा जो] वीर [इंद्र]
त्याला वंदन करितों.

5 For Him alone, with
a desire for food, I yoke
with my tongue a eulogy
like a horse, that I may
do homage to Indra the
hero, the home of gifts,
the renowned destroyer of
the cities [of the enemies].

५. भावार्थ:- 'जसा कोणीतरी मनु-
ष्य आपल्या मित्राला दुरून आणविण्या-
करितां घोडा जोडून पाठवून देतो, तसा
इंद्रास इकडे आणविण्याकरितां मी आ-
पल्या मंत्राला जोडितों, आणि सर्व वर-
प्रदानांचें माहेर, आणि शत्रूंच्या नगरांचें
निर्दलन करण्याविषयी ज्याची मोठी
प्रख्याति आहे असा जो वीर इंद्र, त्याला
वंदन करितों.'

'दानांचें माहेर' = 'दानौकसम्' अ-
क्षरशः अर्थ, 'देण्याचें घर,' म्हणजे
पाहिजे तो वर देणारा, पाहिजे, इच्छा
इच्छा पुरविणारा. हा अर्थ स्पष्ट अस-
तां दुसऱ्याच अर्थ जो कितीएक पाश्चिमा-
त्य विद्वानांनीं कल्पिलेला आहे तो नि-
राधार दिसतो.

'वंदन करितों' = 'वन्दध्वै' अक्ष-
रशः 'वंदण्यास,' 'नमण्यास.' याचा
संबंध 'तयार करितों' (= 'सम् अजे')
या क्रियापदाशीं आहे. परंतु पर्यवसानां
अर्थ आम्हीं केल्याप्रमाणेंच समजाव-
याचा.

• शत्रूंच्या नगरांचा प्रख्यात विदार-
णारा. 'सू. ५३ मं. ८ हा आणि त्याज-
वरील टीप पहा.

• ही ऋचा खऱ्ही दासविल्याप्रमाणें
वाचल्यास साधारण भोक्प्रमाणें बसते:-

अस्मा इवुं सप्तमिव श्रवण्या
इन्द्राय अर्कं जुहुवा समञ्जं ।

वीरं दानौकसञ्च वन्दध्वै
पुरां गृहीध्वसं दर्माणम् ॥

अस्मा इदु त्वष्टा तक्षद्वजं स्वपस्तमं स्वर्यं रणाय ।
 वृत्रस्य चिदिदयेन मर्मं तुजन्नीशानस्तुजता कियेधाः ॥ ६ ॥
 अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रम् । स्वपः ५तमम् ।
 स्वर्यम् । रणाय ।
 वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः । तुजता ।
 कियेधाः ॥ ६ ॥

भाषायाम्.

६. अस्मा इदु (= अस्मा इन्द्रायैव) [न त्वन्यस्मै देवाय] त्वष्टा (= विश्व-
 कर्मा) स्वपस्तमम् (= अतिशयैः शोभनकर्माणः = हननकर्मणि अतिशयेन कुशलं)
 स्वर्यं (= शब्दयन्तं) वज्रम्. (= एतन्नामकम् अग्नयुधं) रणाय (= युद्धार्थं) तक्षत्
 (= अतक्षत् = निर्मितवान्), तुजता (= हिंसता) येन [वज्रेण] तुजन् (= हिंसन्)
 कियेधाः (= बलवान्) ईशानः (= ऐश्वर्यवान्) [इन्द्रो] वृत्रस्य चित् (= वृत्रस्यापि)
 मर्मं (= मर्मस्थानं हृदयादिकं) विदत् (= अविदत् = प्रहारार्थं लब्धवान् = प्राहार्थात्) ॥
 शत्रुहिंसनकुशलतमं वज्रं त्वष्टा यन्निर्मितवांस्तदिन्द्रायैव निर्मितवान् न त्वन्यस्मै
 देवाय, तेन वज्रेण च प्रहरन्निन्द्रो वृत्रं जघानेति भावः ॥

• ' कियेधाः ' इत्येतत्पदमस्माभिः सायणमुनिसृत्य व्याख्यातम् । यन् ' प्रभूतं ददत् ' इति व्याख्यानं विदुष्यम् । येन च निर्वर्चनेकावलम्बी सायणः किलेति तं दूषयन्ति त एव निर्वर्चनेकावलम्बिनो भवितुं नाहन्तीत्यलम् ॥

६. ह्या [इंद्रा] साठीच, विश्व-
कर्मा परमकौशल्ययुक्त [आणि]
गर्जना करणारे वज्र रणाकरिता
निर्माण करिता झाला; ज्या घात-
की [वज्रा]ने प्रहार करणारा न-
ळवान प्रभु [इंद्र] वृत्राचेहि मर्म-
स्थान भेदून टाकितो झाला.

6. For Him alone Tva-
shṭā fashioned [as a wea-
pon] in battle the most
skilful [and] rumbling
thunderbolt; striking with
which deadly [weapon], the
mighty Lord [Indra] hit
the vital part of Vritra.
himself.

६. भावार्थ:- 'शत्रूला मारून टा-
कण्याविषयी अतिकुशल आणि मोठी
गर्जना करणारे असे वज्र त्वष्टा देवाने
म्हणजे विश्वकर्माने अथवा देवांच्या सु-
ताराने निर्माण केले ते इंद्राप्रोत्यर्थ नि-
र्माण केले इतर कोणाहि देवासाठी केले
नाहीं. त्या वज्राविषयी तर प्रसिद्धि अ-
शी आहे की, महाबलवान जो सुकळ
जगाचा शत्रु वृत्र त्यालाहि त्याच्या योगाने
इंद्राने मारून टाकिले, मग इतरांस मा-
रून टाकील यांत काय आश्चर्य ?'

'त्वष्टा' हा देवांचा सुतार, ज्यास
विश्वकर्मा असेहि म्हणतात ती होय. या-
विषयी सू. ३२, मं. २ हा आणि त्याज-
वरील आमची टीप पहा.

'गर्जना करणारे' = 'स्वर्यम्.' ऋ. ५.
३०. ८ आणि ५. ५६. ४ यांजवरील
सायणभाष्य पहा.

'वृत्राचेहि' :- 'वृत्रस्य चित्.' याज-
वरून समजून येईल की वृत्र म्हणजे य:-
कृषित् शत्रु आहे असे नाही. त्याला
मारणे म्हणजे अति दूरपास्त होय, आ-
णि म्हणूनच त्याला जो इंद्राने बुध केला
त्याविषयी इंद्राची कीर्ति जिकडे तिकडे
बैरात वाणलेली आहे.

ही ऋचा बरीच खडबडीत, आहे.
खाली दाखविल्याप्रमाणे ह्रस्वदीर्घांचा व्यं-
त्थय दिसतो:-

• अस्मा इदु त्वेषटो तक्षेद्वज्रं

सुअंयस्तेमं सुरिअं रणाग्र ।

वृत्रस्य चित्रिददिष्टु मर्म

• तुजन्नीशानस्तुजता क्रियेधा: ॥

यांत 'विदत् येन' याचा संधि प्रथम

'विदयेन' असा होऊन मग 'विददिष्टु'
असे संप्रसारण वृत्तासाठी होते ते लक्ष्या-
ठेवण्याजोगे दिसते.

अस्येदु मातुः सवनेषु सद्यो महः पितुं पपिवाशर्वना ।

मुषायद्विष्णुः पचतं सहीयान्विध्यत् वराहं तिरः अद्रिमस्ता ॥ ७ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । मातुः । सवनेषु । सद्युः । महः । पितुम् ।

पपिऽवान् । चारु । अना ।

मुषायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः ।

अद्रिम् । अस्ता ॥ ७ ॥

भाषायाम्.

७. अस्य इत् महः (=महत इन्द्रस्यैव) मातुः सवनेषु (=यज्ञेषु) सद्यः (=शीघ्रं) पितुं (=सोमलक्षणमन्नं) पपिवान् चारु अन्ना (=चारुणि अन्नानि =शोभनान्नानि) [च भक्षितवान्] सहीयान् (=शत्रूणामतिशयेनाभिभविता) विष्णुः (=एतन्नामको देवः) पचतं (=पक्कमन्नं) मुषायत् (=अपहरन्), अद्रिम् अस्ता (=अद्रेर्वज्रस्य क्षेपकः) [सन्], वराहं (=मेघं) तिरः विध्यत् (=तिर्यग्यथा तथा अताडयत्) ॥

एषा तु दुर्बोधा । सायणा एवं व्यञ्जिते । इदु इत्येतन्निपातद्वयं पादपूरणम् । यद्वाऽवधारणार्थम् । मातुर्वृष्टिद्वारेण सकलस्य जगतो निर्मातुर्महो महतोऽस्य यज्ञस्य सवनेष्वव्यवभूतेषु प्रातःसवनादिषु त्रिषु सवनेषु पितुं सोमलक्षणमन्नं सद्यः पपिवान् । यदाग्नौ हूयते तदानीमेव पचनं कृतवानित्यर्थः । तस्मात् चारुन्ना चारुणि शोभनानि धानाकरम्भादिहविलक्षणाभ्यान्नानि भक्षितव्यानि शेषः । किंच विष्णुः सर्वस्य जगतो व्यापकः पचतं पक्कमसुराणां भनं यदस्ति तन्मुषायत् अपहरन् । सहीयान् अतिशयेन शत्रूणामभिभविताद्रिमस्ताद्रेर्वज्रस्य क्षेपकः । एवंभूत इन्द्रस्तिरः । सत इति प्राप्तस्येति यास्कः । तिरः प्राप्तः सन् वराहं मेघं विध्यत् । अताडयत् । यद्वा । विष्णुः स्रव्यदिवसात्मको यज्ञः । यज्ञो देवेभ्यो निलीय विष्णुरूपं कृत्वेत्यान्नानात् । स विष्णुः पचतं परिष्कृतसुरधनं यच्चन्मुषायत् । अचूचुरत् । तदनन्तरं दीक्षोपसदात्मनां दुर्गेषु पाणां सप्तानामहान् परस्तादासीत् । अद्रिमस्ता सहीयानिन्द्रो दुर्गेष्वप्यतीत्य तिरः प्राप्तः सन् वराहमुत्कृष्टदिवसरूपं तं यज्ञं विध्यत् । तथा च तैत्तिरीयकम् । वराहोऽयं वामभोगः सप्तानां गिरीणां परस्ताद्विचित्रं वेद्यमसुराणां विभर्ततेति । स दर्भपिञ्जलमृदुस्य सप्त गिरीन् भित्त्वा तमहञ्जिति चेति ॥

अस्माकं तु पुरा किलेन्द्रस्य मात्रा कृतेषु सवनेषु इन्द्रसहायो विष्णुर्देवः क्षिप्रं सोमं पीत्वा अन्नानि च भक्षयित्वा अन्यच्च सर्वमन्नं यत्पक्कं तद्वत्त्वा वज्रं प्रक्षिप्य मेघरूपं वराहं इतवानित्येतादृशीमधुना जनैर्विस्मृततरां कामपि व्याख्यायिकाश्चक्षिष्य

७. हा महान् [इंद्रा] च्याच आईच्या यज्ञांमध्ये एकाएकीं सोम पिऊन [आणि] चांगलीं अन्न [भक्षण] परम बळवान विष्णु पकू अन्न हरण करिता झाला [आणि] पाषाण टाकून वराहाचा छेद करिता झाला.

7. In the sacrifices of the mother of this great [Indra] alone all-powerful Vishnu drank quickly the juice [and ate] the good offerings, [and] carrying away what was cooked threw the stone [and] pierced through the boar.

७. ही ऋचा फार कठिण आहे. ऋग्वेदांत केव्हां केव्हां अशा ऋचा आढळतात कीं त्यांचा अर्थ परम दुर्बोध असतो. त्यांपैकीच ही एक होय. तथापि या ऋचेचें तात्पर्य असें दिसतें कीं, ' पूर्वी इंद्राने आईनें यज्ञ केले, त्यांत विष्णूनें येऊन एकदम सोम पिऊन आणि मधुर मधुर पक्कानें भक्षण वज्रप्रहार केला आणि मेघरूप वराहास म्हणजे हुकरास भेदून टाकिले. ' अशी एकादी अतिपुरातन कथा असावी आणि तिला उद्देशून यांत ऋषि बोलत आहे असें दिसतें. इंद्राची माता ' अदिति ' असें पुष्कळ ठिकाणीं वेदांत सांगितलें आहे. आणि ऋ. ३. ४८. २ यांत तर इंद्र जन्मतांच त्याच्या आईनें त्याला सोम काढून पाजला असें सांगितलें आहे. ' विष्णु ' म्हणजे ऋग्वेदांत कोणता देव समजावयाचा याविषयीं सू. २२, मं. १६ इत्यादि पहा.

अथवा या ऋचेचें तात्पर्य असेंहि होऊ शकेल:- ' सर्व देवांत इंद्रालाच त्याच्या आईनें तो उपजतांच सोमपान केलें त्यामुळे तो बलवान् होऊन एकाएकीं मेघरूप वराहास भेदून मारून टाकितो झाला. '

' यज्ञांमध्ये ' = ' सवनेषु. ' अक्षरशः अर्थ ' सोम काढिले तेव्हां ' असा आहे. या ठिकाणीं हा अक्षरशः अर्थच वेतल्योस बरें होई.

' पाषाण ' = ' अद्रिम. ' हा पाषाण म्हणजे वज्र सम्मंज्याचा. तो मोफणीच्या धोंक्याप्रमाणें (= पाषाणाप्रमाणें) फेकला जातो म्हणून त्यास वेदांत पाषाण असें नांव आहे.

एकंदरीत ही ऋचा कठिण म्हटली पाहिजे, पण तबल उपाय नाही. वेदासारख्या अनादिकाळ ग्रंथांत कोठकोठें थोड्या ऋचा दुर्बोध असल्या तर काहीं नवल नाही. बहुतकरून सर्वांचा अर्थ समजण्यासारखा असतो याचेंच खरोखर नवल वाटलें पाहिजे.

अर्थास कठिण असली तरी वृत्तानें मात्र ही ऋचा सरळ आहे:-

अस्येतु मातुः सवनेषु सद्यः

महः पितुं पपिवांचास अजा ।

मुषार्थद्विष्णुः पचतं सहीयान्

विध्यद्वराहं तिरौ अद्रिमस्ता ॥

अस्मा इदु ग्राश्चिदेवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहस्य ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जम्भे उर्वी नास्य ते महिमानं परिष्टः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । आः । चित् । देवऽर्पणीः । इन्द्राय । अर्कम् ।

अहिहस्यै । ऊवुरित्यूवुः ।

परि । द्यावापृथिवी इति । जम्भे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति ।

महिमानम् । परि । स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

ब्रूते नोधा इति संमतम् । यद्वा महान्तम् इन्द्रमेव जन्मनोनन्तरं ("सद्यः") तस्य मा-
तादितिरभिषुतसोमा सती सोममपाययत् पाययत् भक्षितसोमश्च इन्द्र एव मेघरूपं
वराहं हतवान्नाम्यो देव इति ॥ उक्तं न मन्तान्तरे, "यत् जायथाः तदहः अस्य
कामे अंशोः पीयूषम् अपिवः गिरिस्थाम् । तं ते माता परि योषां जनित्री महः पितुः
दमे आसिञ्चत् अमेध" इति क्र. ३. ४८. २.

भौषायाम्.

८. अस्मा इदु इन्द्राय (ः=अस्मा इन्द्रायैव=इन्द्रप्रीत्यर्थमेव=इन्द्रं प्रत्यभिनन्दि-
तुमेष) देवपत्नीः ग्राश्चित् (=देवः पतयो यासां ता देवता अपि) अहिहस्ये (=अ-
हिहस्यस्य हनने=वृत्रहननप्रसङ्गे) अर्कम् (=स्तोत्रम्) ऊवुः (=समतन्वत =चक्रः) ।
[इन्द्र एव] उर्वी (=विस्तीर्णं) द्यावापृथिवी (=द्यावापृथिव्यौ) परि जम्भे (=परि-
वेष्टितवान्) अस्य (=इन्द्रस्य) महिमानं (=महत्त्वं) ते (=द्यावापृथिव्यौ) न
परि स्तः (=नैव परिवेष्टयतः) ॥

द्यावापृथिव्योरपि सकाशाद् इन्द्रस्य महत्तरभूतत्वात् स एव ते परिवेष्टयति तयो-
रल्पीयस्त्वात् तं ते न परिवेष्टयति भावः ॥

८. आ इन्द्रापीत्यर्थं दिव्य दे-
वपत्न्या सुद्धा वृत्रयुद्धाया प्रसंगी
गीत गात्या ज्ञात्या. [इन्द्रच] वि-
स्तीर्ण द्यू आणि पृथिवी यांस वेष्टून
राहिला, त्या ह्याच्या मोठेपणाला
वेष्टू शकल्या नाहीत.

७. भावार्थः—‘ वृत्रहनन केलें तेव्हां
इन्द्राचे गीत देवपत्नी गात्या ज्ञात्या.
देवपत्न्यांनीं गीत गाणें हें सीभाग्य दुस-
ऱ्या देवास नाही, इन्द्रासच आहे. आणि
इन्द्राचें माहात्म्य इतकें मोठें आहे
कीं, तें यात्रापृथिवीत मावत नाही. तें
यात्रापृथिवीत मावत नाही इतकेंच नाही
परंतु तें यात्रापृथिवीस वेष्टून राहतें, या-
त्रापृथिवी ह्या त्यास वेष्टित नाहीत. ’ ह्या
मंत्र चमत्कारिक आहे. राजानें शत्रूवर
जय मिळविला म्हणजे त्याच्या नगरातील
स्त्रिया त्याचें यश गातात ही चाल गुज-
राथ वगैरे प्रांतांत अजून चालू आहे
आणि मध्यंतरीहि आपल्या देशांत चालू
होती तशी अत्यंत पुरातन जें वैदिक
युग त्यांतहि होती असें दिसून येतें. आणि
हे गीत गाणें म्हणजे पूर्वीचे दुसऱ्यांनीं
रचिलेले श्लोक वगैरे म्हणत असत असें
नाहीं, परंतु जेव्हां ते तेव्हां ओळख किंवा
गीत रचून गात असत असेंहि दिसून
येतें. अजून तरी मंगळगीतीच्या दि-
वसी, अथवा कार्तिकपौर्णमेच्या दिवसी,
किंवा शुभाष्टमावेळी, अथवा जात्याजवळ
दळावधास नसल्यावेळीं जशा आपल्या

8. To Him alone, to
Indra alone, even the god-
desses, the wives of the
gods, knit a song when he
slew the Serpent. He sur-
rounded the vast Heaven,
and Earth, never did these
surround his greatness.

बायका जेव्हां इन्द्राचेव्हां नवीन गीत रचून
म्हणत अमतात तशा पुरातनकाळी
रचून म्हणत असत असें या मंत्रातील जें
‘ ऊतुः ’ हें क्रियापद आहे त्यावरून स-
मजावयाचें आहे. कारण कीं ‘ ऊतुः ’
म्हणजे ‘ गुंफल्या ’ झाल्या ‘ असा ’ अर्थ
आहे. आपल्या ‘ ओवी ’ शब्दाचा तरी
हाच अर्थ आहे. माळेंत फुलें ओवल्या-
प्रमाणें ज्यांत शब्द ‘ ओवलेले ’ अस-
तात ती ‘ ओवी ’ होय. आणि दुस-
ऱ्या एका अतिप्रसिद्ध वृत्ताच्या नांवाचें
निर्वचनीहि असेंच आहे. ज्यांत यम-
काचें अक्षर एकाला एक ‘ लाविलेलें ’
असतें ती ‘ लावणी ’ होय. लावणीत
टलाट आणि टला प लाविला म्हणजे
कविता झाली असें समजतात. म्हणून
तिला ‘ लावणी ’ हें नांव पडलें आहे.
राजाचें यश बायका गातात ही प्रसि-
द्धि असल्याविषयीं रघुवंश सर्ग २, श्लोक
१२ पहाः— शुश्राव कुक्षेषु यशः सप्त-
रुहीयमानं वनदेवताभिः ॥ मेघदूत १.
६० हाहि पहा.

‘ वृत्रयुद्धाच्या प्रसंगी ’ अर्हिहत्ये.
अक्षरार्थः अर्थ ‘ सप्तः ’ च्या मात्रांत.

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।
 स्वराजिन्द्रो दम आ विश्वगूर्तः स्वरिमन्त्रो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥
 अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । सुहिऽत्वम् । दिवः । पृथिव्याः ।
 परि । अन्तरिक्षात् ।
 स्वऽराट् । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वऽगूर्तः । सुऽअरिः । अमन्त्रः ।
 ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

भाषायाम्.

१. असेत् एव (=अस्येव) [इन्द्रस्य] महित्वं (=महिमा) दिवः (=शुलो-
 कात्) पृथिव्याः अन्तरिक्षात् [च] परि [एतेभ्यः सकाशात्] प्र रिरिचे (=अधि-
 कं वर्तते) । इन्द्र [एव] स्वराट् (=स्वेनेव तैजसा राजमानो) दमे आ विश्वगूर्तः
 (=दमे दमे विश्वगूर्तः=गृहे गृहे सर्वैः स्नुतः) स्वरिः (=शोभनशत्रुकः) अमन्त्रः
 (=महान्) [सन्] रणाय (=युधाय=योद्धुं) ववक्षे (=प्रवृद्धोरिति) ॥

स्वरिरिति पदं गर्जनावान् इति पुदेनापि व्याख्यातुं शक्यम् । बृहस्पतिरमत हि
 त्वदासां नम स्वरीणां सदने गुहा यत् इत्युक्तत्वात् । तदपि पुदपाठे सुऽअरिः
 इत्यधीतत्वात् सायणकृतस्य शोभनशत्रुक इति व्याख्यानस्य परित्यागे न कोपि हेतुः
 साधुरिति द्रष्टव्यम् । त्यजन्ति हि तद्विष्टुरग्रीस्मानादयः शार्मण्यपण्डिताः ॥

म्हजने 'वृद्धरूप जो सर्प, त्याला मारिल्ला
 तेव्हां.' वृत्ताली सर्प असं वेदांत पुष्कळ
 ठिकाणी म्हणतात याविषयी पूर्वी सांगि-
 तलेंच आहे.

'तस्य क्षात्र्या मोठेपणाला वेष्टू शकल्या
 नाहीत' = 'न अस्य ते महिमानं परि स्तः.'
 म्हजने-म्हाना महिमा (=आकार) पु-
 लोक आणि पृथिवी यांपेक्षा मोठा झाल्या-

म्हजें त्या आकारास त्या आपल्या पोटांत
 ठेवून घेऊं शकल्या नाहीत.

ही कच्चा खाली दाखविल्याप्रमाणें
 आधुनिक वृत्ताला बसते:—

अस्मा इदु भर्हिर्वेवपतनीः

इन्द्राय अर्कम् अहिहृत्ते ऊतुः ।

परि योवापृथिवी जम्ब उर्वी

न अस्य ते महिमानं परि षः ॥

९. या इंद्राचें मोठेपण बु-
लोकापेक्षां, पृथिवीपेक्षां [आणि]
अंतरिक्षापेक्षां मोठे होय. इंद्रच स्व-
तेजस्वी, सकल गृहीं स्तुतु, महा-
शत्रुमान्, [आणि] बलवान् [असा
होत्साता] युद्धासाठीं झालेला आहे.

9. Of Him alone the
vastness exceeds the Heav-
en, the Earth [and] the
Firmament; vast Indra
[alone], praised by all in
[every] home, self-res-
plendent, and having great
enemies to fight, has grown
for fight.

९. भावार्थः— 'शुलोक, पृथिवी
आणि अंतरिक्ष या सर्वांहूनहि ज्याचें
मोठेपण म्हणजे आकार मोठा होय असा
देव हा एक इंद्रच होय; इतर देवांचें
मोठेपण एवढे नाही. आणि जो स्वतः-
सिद्ध तेजस्वी, जो प्रत्येक मनुष्याचे घरीं
सर्वांनी स्तुत, ज्याचे शत्रु मोठे, जो म-
हान् आणि जो जणुं काय युद्धाकरितांच
वाढला आहे असा इंद्रच होय, दुसरा
कोणी नाही.' म्हणजे, युद्धे करण्यासच
जणुं काय झाला आहे असा हा एक इं-
द्रच आहे, दुसरा देव कोणी नाही.

इंद्र हा शुलोक, अंतरिक्ष आणि पृ-
थिवी या तिन्हीपेक्षां मोठा आहे असें
या ऋचेंत सांगितलें आहे त्याजकडेस
लक्ष द्यावें. ईश्वराच्या मोठेपणाविषयीं
आपल्या आर्थी पूर्वजांचा विचार केसा
होता तें याजवरून दिसतें. शुलोक,
अंतरिक्ष आणि पृथिवी यांपेक्षां मोठा
म्हणजे म्हणजे यापेक्षां मोठेपणाविषयीं अ-
धिक चांगलें वर्णन करणें अशक्य आहे.

एक ईश्वर आहे हें ज्ञान आणि ईश्वरा-
चा महिमा अपरिमित आहे हेंहि ज्ञान
या सूक्तावरून आपल्या पद्मपुरातन पूर्व-
जांसहि बीजरूपानें तरी हातें असें नि-
श्चयानें सांगितलें आहे.

'सकल गृहीं स्तुत' = 'दमे आ वि-
श्वानु.' हे शब्द किंचित् संदिग्ध आ-
हेत. अक्षरशः अर्थ, 'घरांत सर्वांनीं
स्तुतिलेला' म्हणजे, घराघर ज्याची सर्व-
'जण स्तुति करतात असा.

'युद्धासाठीं झालेला आहे' = 'ववक्षे
रणाय.' म्हणजे युद्ध करण्यासच जणुं
झालेला आहे. 'ववक्षे' याचा अक्ष-
रशः अर्थ, 'आवाढलेला आहे' असा
होतो.

ही ऋचा खाली दाखविल्याप्रमाणें वृ-
त्तास वसतेः—

अस्येद्वेषे रिरिचे महित्वं
दिवः पृथिव्याः परि अन्तरिक्षात् ।
स्वराब्जिन्द्रो देम ओ विश्वगूर्तः
स्वरिर्मत्रो ववक्षे रणाय ॥

अस्येदेव शर्वसा शुषन्तं वि वृश्चद्वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।

गा न व्राणा अवनीमुञ्चदभि श्रवो दावने सचेताः ॥ १० ॥ २८ ॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुषन्तम् । वि ४ वृश्चत् । वज्रेण । वृ-
त्रम् । इन्द्रः ।

गा । न । व्राणाः । अवनीः । अमुञ्चत् । अभि । श्रवः । दावने ।
सचेताः ॥ १० ॥ २८ ॥

भाषायाम्.

१०. अस्य इत् एव शर्वसा [इन्द्रः] शुषन्तं [वि वृश्चत्] (=अयम् इन्द्र एव शोषकम् असुरं वृत्रं स्वबलेन व्यवच्छिन्नत्) । इन्द्र [एव] वज्रेण वृत्रं वि वृश्चत् (=व्यवच्छिन्नत्) । सचेताः (=समानचिन्तः=दयालुः) [इन्द्रो] गा न व्राणाः (=गा इव वृत्रेणावृताः=कसीः) (=अपः=मेषोदकाणि) दावने (=हविर्दत्तवते यजमानाय=यज्ञं कुर्वत उपासकाय) अभि श्रवः (=कर्मफलभूतमन्त्रमभिलक्ष्य=कर्मफलान्नत्वेन) अमुञ्चत् (=अवर्षत्) ॥

इन्द्र एव जलशोषकवृत्रं हत्वा यजमानहितार्थं मेषोदकान्यावर्ज्यतीत्यर्थः ॥

१३. भावार्थः—‘पाणी जिकडून गुरें चोरून गुहेंत नेऊन ठेवणें ही चाल तिकडून शोषून घेऊन चोर जसा गुरें चोरून एकदा गुहेंत ल्यवून ठेवित्ते तसा मेषादेवरांत लपवून ठेवणारा जो वृत्र, त्याला इन्द्रच आपल्या वृत्रांने आणि वज्रांने छेदून टाकितो आला आणि यज्ञादि कर्म करणारा जो उपासक त्याच्या हितार्थं मेषोदकं सोडून देतो झाला.’ हा इन्द्राचा पराक्रम वेदांत जिकडे तिकडे पसरलेला आहे.

या मंत्रांत जी कांडून ठेविलेल्या पाई-प्रमाणें अशी उपमा मेषोदकांस दिली आहे ती लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. ते जनावरांनीं आंत नेलेले

गुरें चोरून गुहेंत नेऊन ठेवणें ही चाल सर्व युगीं सर्व देशीं प्रसिद्ध आहे. मीक आणि रोमन लोकांचीं पुराणें (मेषालजी) वाचणारांस ही गोष्ट चांगली ठाऊक असेलच. आलीकडे विजापूर येथें दुष्काळाच्या संबंधानें आर किन्नरीतील जुन्या इमारती साफ करण्याचें काम चाललें असून त्यांपैकीं एकीच्या मोठ्या तळपराचा उपयोग आजपर्यंत बरीच वर्षे चोरें लोक अशाच कामीं करीत असत, त्यामुळें त्यांत गुरांच्या हाडांचे आणि सगळ्या सांगाड्यांचे मोठमोठे ढीग सांपडले. ते जनावरांनीं आंत नेलेले

१०. हा इंद्रच आपल्या बळा-
ने शोषक [असुरा] ल्या [छेदून
टाकित्ता झाला], इंद्रच [आप-
ल्या] वज्राने वृत्राला छेदून टा-
कित्ता झाला. दयावान् [इंद्रच]
गाईप्रमाणे कोंडलेल्या उदकांस ह-
विर्दाया उपासकासाठी अन्न मि-
ळावे म्हणून मुक्त करित्ता झाला.

10. He alone, with his
might, slew the Demon of
drought; Indra [alone]
with his thunderbolt slew
Vritra. Sympathizing In-
dra [alone] let down, like
confined cows, the waters
for the giver of oblations
for food.

नसून मांग महार वगैरे जातींच्या चोरां-
नीं आंत गुरें नेऊन तेथें त्यांचा आपल्या
रीतीप्रमाणें विनियोग केलेला असे.

‘शोषक असुराला’ = ‘शुषन्तम्’. हा
शोषक असुर म्हणजे वृत्रच समजावया-
चा आहे. यावरून वृत्राचें खरें (रू-
पकसिद्ध) स्वरूप दिसून येतें.

‘अन्न मिळावें म्हणून’ = ‘अभि श्रवः.’
म्हणजे आपली उपासना करणारे जे
भक्त त्यांस अन्न मिळावें या उद्देशानें.
पाऊस पडल्यावरच धान्य पिकत असतें.
‘या ऋचेंत वृत्रासुरांनं’ जें द्वस्वदीर्घ
अधिकउणें वाचावयाचें आहे तें चमत्का-
रिक आहे; तें असें,—

अस्य इदेव शवसा शुषन्तं
वि बुधेद्वजेन वृत्ररमिन्द्रः ।
गा न व्वराणा अवनीरमुध्वत्
अभि श्रवो दावने सचेताः ॥
यांत ‘वृत्रम्’ याऐवजी ‘वृत्ररम्’

‘वराणा’ याऐवजी ‘व्वराणा’ आणि
‘श्रवो’ याऐवजी ‘श्रवो’ असें वा-
चावें लागतें याजकडेस लक्ष देण्यासा-
रितें आहे. यावरून असे सिद्ध होतें
कीं वृत्रानें संयुक्त झालेलें जें अक्षर
त्यांत रकाराच्या पूर्वीचें जें व्यंजन
तें, वृत्राला अवश्य असल्यास, स्वतंत्र
अक्षर होत असतें, म्हणजे रकार आपि
त्यापूर्वीचें जें व्यंजन, यांच्यामध्ये एक इ-
स्व किंवा दीर्घ स्वर घालवां येतो; जसें
‘वृत् + र’ यांत वृ आणि र यांच्यामध्ये अ
घातला; ‘वृ + राणा’ यांतील वृ आणि र
यांच्यामध्ये अ घालून ‘व्वराणा’ केलें;
आणि ‘श्र + रवो’ यांतील श्र आणि र
यांच्यामध्ये अ घालून ‘श्रवो’ आणि
मग ‘श्रवो’ असें केलें आहे. याप्र-
माणें दुसरे ठिकाणीं वृत्ररचनेचें प्रयोग
येतील.

अस्येदु त्वेषसा रन्त सिन्धवः परि यद्वज्रेण सीमयेच्छत् ।
 ईशानकृद्दाशुषै दशस्यनुर्वीतये गाधं तुर्वीणिः कः ॥ ११ ॥
 अस्य । इत् । ऊम् इति । त्वेषसा । रन्त । सिन्धवः । परि । यत् ।
 वज्रेण । सीम् । अयेच्छत् ।
 ईशानऽकृत् । दाशुषै । दशस्यन् । तुर्वीतये । गाधम् । तुर्वीणिः ।
 करिति कः ॥ ११ ॥
 अस्मा इदु प्र भरा तूतुजानो वृत्राय वज्रमीशानः क्रियेधाः ।
 गोर्न पर्व वि रदा निरुश्चेत्यन्नीस्यपां चरध्वै ॥ १२ ॥
 अस्मै । इत् । ऊम् इति । प्र । भर । तूतुजानः । वृत्राय । वज्रम् ।
 ईशानः । क्रियेधाः ।
 गोः । न । पर्व । वि रदा । निरुश्वा । इत्यन् । अर्णासि । अपाम् । चरध्वै ॥ १२ ॥

ध्यायाम्

११. अस्येदु (=अस्येव) त्वेषसा (बलेन) सिन्धवः (=समुद्रा) रन्त (=स्वे
 स्वे स्थाने विरमन्ति), यत् (=यथा) सां (=तान् सिन्धून्) वज्रेण परियच्छत् (=प-
 रितो नियमितवान्=तेन सिन्धुषु वज्रद्वारा परिवेष्टितेषु सत्सु यथा ते स्वस्वस्थानेषु
 विरताः स्तुतथा विरता भवन्ति) । ईशानकृत् (=वृत्रादिवधेनात्मानमेवैष्यवन्तं
 कुर्वन्) [स] दाशुषै (=हविर्दत्तवत् उपासकाय) दशस्यन् (=फलं प्रयच्छन्)
 [वर्तते] । तुर्वीणिः (=शत्रूणां हिंसाता) [एतादृश इन्द्रः] तुर्वीतये (=एतत्संज्ञाय
 कस्मैचिदुदके निमग्नाय ऋषये) गाधम् (=अवस्थानयोग्यं) धिण्यं प्रदेशं कः
 (=अकः=अकरात्) ॥

१२. [हे इन्द्र] तूतुजानः (=क्षिप्रः) क्रियेधाः (=वलवान्) ईशानः (=प्र-
 भुम्) । त्वम् अस्मा इदु (=अस्मा एव) वृत्राय वज्रं प्र भर (=प्रहर=श्मं वृत्रं व-
 ज्रेण प्रहर) । अर्णासि (=वृष्टिजलाणि) इत्यन् (=मेघादवगमयन्) [त्वम्] अपां
 चरध्वै (=उदकानां चरणयिः उदकानि यथा चरन्ति तथा) गोः पर्वे न (=गोः प-
 र्वर्णाय=गोमांसखण्डानिव) [तस्य वृत्रस्य] [तुर्वीणि=खण्डान्] तिरश्वा (=तिर्य-
 ग्यथा भवति तथा) वि रदा (=छिन्धि) ॥

मेघरूपं वृत्रं गामिव छिन्न्वा लौकिकाः पुरुषा गोमांसखण्डान् भृशं छिन्दन्ति तद्वद्
 वृत्रस्य खण्डांश्छिन्त्वा तस्माद्वृष्टिं कृत्वा जलानि प्रवाहय । त्वं हि क्षिप्रतमो जलवान्
 प्रभुरसि न ते किञ्चनसाध्यमिति भावः ॥

११. याच्याच वळीच्या झो-
गानें समुद्र [आपआपल्या स्थानीं]
राहतात, कीं जणुं [ते] त्यांस
[आपल्या] वज्रानें वेष्टूनच राह-
तो. ऐश्वर्यावान् [इंद्र] उपासका-
वर अनुग्रह करणारा [होय]; श-
त्रुघातक [इंद्र] तुर्वीतीसाठीं [पा-
ण्यांस] उतार करिता झाला.

१२. [हे इंद्र], अति आ-
वेशी [आणि] वळवान् प्रभु [अ-
सा जो तूं तो] ह्याच वृत्रावर [आ-
पलें] वज्र मार. [तूं] गाईचे
आडवेतिडवे [तुकडे केल्या] प्रमा-
णें [वृत्राचे] तुकडे कर, आणि
वृष्टि पाडून उदकें वाहायला लाव.

११. 'मोठमोठाले समुद्र आपआपले
ठिकाणांच राहतात, मर्यादा उल्लंघन
जात नाहीत, तर जणुं काय त्यांस इंद्र
आपल्या वज्रानेंच वेष्टून मर्यादेच्या आंत
ठेवीत असतो; हा पराक्रम इंद्रच करू
शकतो, दुसरा कोणी नाही. सर्वांचा
प्रभु जो इंद्र तोच उपासकांवर कृपा क-
रीत असतो. पराक्रमी इंद्रच तुर्वीतिनावा-
च्या उपासकाकरिता पाण्याला उतार
पडें असें करिता झाला' असा भावार्थ.

'तुर्वीति.' सू. ५४, मं. ६, आणि
सू. ३६, मं. १८ पहा. तुर्वीति या नां-
वाचा उपासक पाण्यांत सांपडला असून
उतार नसल्यामुळे बुडून जात असतां
इंद्रानें तो बुडून नये म्हणून तेथें एकाएकी

11. Through His might,
alone, the seas stand [in
their places], as though
he surrounded them with
his thunderbolt. Supreme
[Indra] [is] favourable to
the worshipper. victorious
[Indra] made a ford for
Turviti.

12. [O Indra], strike
[thou], the impetuous
[and] mighty Lord, [thy]
thunderbolt upon this very
Vritra, cut [him] down into
fragments like a cow, that
the showers may fall, that
the waters may flow.

उतार होई असें केलें अशी प्रसिद्धि अ-
सल्यामुळे त्याला उदेंशन नवध्या चरणा-
चा अथ समजावयाचा आहे. हा आ-
श्चर्यकारक पराक्रम ध्यानांत ठेवण्याजो-
गा आहे. कृष्णप्रभूला गोकुळांत नेत
असतां यमुना नदीनें दुभागून मार्ग दि-
ला, आणि जीजस कैरट सधुद्राच्या पा-
ण्यावरून चालले तेव्हां पाणी जमिनी-
ममाणें पडू शालें असें प्रसिद्ध आहे. ह्या
सर्व कथांचें बीज परमपुरातन वेदांत
आहे या संबंधानें पाहिलें असतां सर्वत्र
धर्माचें बीज वेद असें म्हटल्यास काहीं
अतिशयोक्ति होते असें वाटत नाही.
ह्या कवेचेहि वृत्तरचन ध्यानांत ठे-
वण्याजोगें आहे, असें:-

अस्येदु प्र ब्रूहि पुर्व्याणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्थैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्यघ्रायमाणो निगिणीति शत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । प्र । ब्रूहि । पुर्व्याणि । तुरस्य । कर्माणि ।

नव्यः । उक्थैः ।

युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋघ्रायमाणः । निगिणीति । श-
त्रून् ॥ १३ ॥

भाषायाम्.

१३. अस्य इत् उ (=अस्यैव) तुरस्य (=युद्धाय त्वरमाणस्य=जयशालिन)
[इन्द्रस्य] पुर्व्याणि (=पुराणानि) कर्माणि (=वृत्रवधादीनि चरितानि) [हे स्तोतः,
त्वं] प्र ब्रूहि (=प्रशंस) । प्र [स हि] उक्थैः (=स्तोत्रैः) नव्यः (=स्तवनीयो)
[भवति] । यद् (=यस्माद्) युधे (=योद्धुं=योधनार्थम्) आयुधानि इष्णानः
(=वज्रीदीन्यस्त्राणि प्रक्षिप्य) ऋघ्रायमाणः (=हिंसित) [स इन्द्रः] शत्रून् निरि-
णाति (=नितराम् अभिगच्छति=नश्यति) ॥

अस्य इत् त्वेषसो रन्त सिन्धवः
'परि यद्वज्रजरेण सीमयच्छत् ।
ईशानकदाअशुषे वृक्षस्य
तुर्वीतये गाअधं तुर्वणिः कः ॥
यांत 'वज्रेण' याला ओहून् 'वज्ज-
रेण' असें म्हणावें लागतें आणि 'दाश-
षे' आहे तें 'दाअशुषे' आणि 'गम्भ'
आहे त्याऐवजी 'गाअधं' 'असें म्ह-
णावें लागतें. या दार्ढ्याकरणाचीं प्रयो-
गान्तरे वेदांत पुष्कळ आढळतात. त्या-
वरून जीं वृत्ते आपणास ज्ञातां मधुर
लांगतात आणि ज्यांत एक अक्षर ह्र-
स्वाचें दीर्घ आणि दीर्घाचें ह्रस्व चालत
नाहीं तेंच वृत्त वैदिक युगांत कसें असे
तें समजून येतें.

१३. भावार्थः—'हे इन्द्रा, जसा को-

णो एकादा मनुष्य गाई मारून तिचे तु-
कडे तुकडे करितां तसा वृत्राला मारून
त्याचे तूं तुकडे तुकडे कर, आणि वृष्टि
पाहून उदकाचे प्रवाह नदीरूपांनीं वाह-
त असें कर. हें तुला असाध्य नाही,
कारण कीं तूं बळवान् प्रभु आहेस आणि
तुझ्या मनांत वृत्राचा वध करावयाचा
असला म्हणजे कोणताहि अवकाश न
लावितां एकदम आवेशानें जाऊन तूं
वध करिशील. तर हे इन्द्रा, तूं वज्रा-
ने वृत्राचा वध कर,— म्हणजे वृष्टि पाड.'

'गाईचे आढवेतिहवे तुकडे केल्या-
प्रमाणें'='गोर्ने पर्व.' यांत जी 'उपमा
दिली आहे तिच्याविषयी कांहीं चम-
त्कारिक विचार मनांत येतात. आली-
कडे साधारण गृध्र जरी लिहूं जगला

१३. द्याचीच [द्या] पराक्रमी
[इंद्राची] च पूर्वीचीं चरितें गा.
स्तोत्रें गाऊन त्याची स्तुति गाण्या-
स योग्य [होय]. कारण कीं तो
आयुधें टाकून लढून नाश करणा-
रा [होत्साता] शत्रूंचा संहार करीत असतो.

13. Of Him alone sing
thou forth the ancient [ex-
ploits], the exploits of
mighty [Indra]. [He] de-
serves to be praised with
hymns; since throwing
missiles for fighting, [he],
the destroyer, crushes the
enemies.

तरी अशी उपमा देणार नाही. तर
वैदिक ऋषीनें ही उपमा दिली याचें
तात्पर्य इतकेंच कीं, ज्या वस्तु खाऊं न-
येत असें आम्ही आतां योग्यरीतीनें स-
मजतां आणि ज्यांचें नांव घेणें म्हणजे पा-
तक आहे असें मानितां ते पदार्थ पूर्वी
ऋषिजन अभक्ष्य समजत नसत, आणि
त्यांचें नांव घेणें किंवा त्यांची उपमा देणें
हें पातक आहे असें मानीत नसत.
वस्तुतः पाहिलें असतां अभक्ष्य
चा विचार करूं लागलों तर वैदिक यु-
गापेक्षां आमचें हें वापटें कलियुग औ-
धिक पुण्यवान् आणि अस्तिक स्तुतिपात्र
आहे अशाविषयी हें तर केवळ ज्ञापक

आहे, पण ऋग्वेदांत दुसरे ठिकाणीं बळ-
कट प्रमाणें येत जातील.

‘आणि वृष्टि पाडून उदकें वाहा-
याला लाव’ = ‘इथ्यन् अर्णासि अपां च-
रध्वै.’ अर्थ, ‘वृष्टि मेई असें
करावरी तूं उदकाच्या वाहण्यासाठीं,
आहे, तो स्पष्ट समजावा म्हणून
आम्हां किंचित् विस्तारानें भाषांतर केळें
आहे.’

वृत्तासाठीं तिरारा आणि चैवथा हे
पाद झालीं लिहिल्याप्रमाणें वाचावे:-
गोर्ने पर्वे वि रदआ, तिरथा
इष्यज्जर्णासि अपआं चरध्वै।

१३. ‘इंद्र युद्ध करण्यांत अति
कुशल होय; तो ब्रज्जादिक आयुधें शत्रू-
वर टाकून देऊन आपणहि आंगावर
धावून जातो आणि शत्रूस चिरडून भा-
हीसि करून टाकितो. यामुळें तो स्तोत्रें
गाऊन स्तविला जाण्यास पात्र होय. तर
असा जो इंद्र, त्याचीच वृत्रवधादिक जी
महीकृत्यें तीं तू गा,’ असें ऋषि लो-

कांस अथवा जवळ असलेल्या मित्रास
म्हणतो आहे.

या ऋग्वेद इंद्राचें स्वरूप कसें वर्णिलें
आहे तिकडे आमच्या वाचकांनीं लक्ष्य
गर्हि. आपले आर्य पूर्वज नित्य हातांत
गोमुखी घेऊन तप करीत नसत. त्यांस
युद्ध करण्याची सवई नित्य असे. त्या-
मुळेही आपल्या उपास्य देवतेला सुखा

अस्येदु भिया गिर्यश्च दृक्हा दावा च भूमा जनुषस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणिं सद्यो भुवदीर्यीय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊम् इति । भिया । गिर्यः । च । दृक्हाः । दावा । च ।

भूम । जनुषः । तुजेते इति ।

६पो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्यीय ।

नोधाः ॥ १४ ॥

भाषायाम्.

१४. अस्य इदु (=अस्यैव) । [इन्द्रस्य] भिया (=भयं) दृक्हा गिर्यश्चिन्त
(=दृष्टा निश्चलाः पर्वता अपि), दावाभूमा च (=दावापृथिव्यौ च) तुजेते (=क-
म्पेते), जनुषः (=जना) [अपि] [कम्पन्ते] । [अतः कारणाद्] वेनस्य
(=कान्तस्य) [इन्द्रस्य] ओणिं (=रक्षणम्) उपो जोगुवानः (=सूतः पुनःपुन-
रुपशब्दयन्त=उपश्लोकयन्) नोधाः (=एतन्नामक क्रयः) सद्यः (=क्षिप्रमेव) वी-
र्यीय भुवत् (=वीर्यवानभवत्) ॥

यूक्तकुशल अणिं शत्रुहननाविषयी या-
ग्य अशी वर्णांत. आमचे जग्युचीन
कवि ऋग्याहि देवांचे वर्णन करू लागे-
ले म्हणजे त्याला निजवितील, उष्मा
लागता म्हणून वारा घालवितील, किंवा
पाय दुस्ततात म्हणून देवांकडून त्याचे
पाय रगडवितील, अथवा त्याजकडून
आंगाला विभूति लाववून अनेक वर्षेपर्यंत
तप करवितील. हा जो अर्थ अर्थात
दाखविला ती, प्राचीन आपले आर्य पूर्व-
ज जे आपला देव कसा आहे म्हणून
मानीत अणि आम्हां कसा धानितो ते
दाखविण्याकरिता सांगितला आहे. व-
स्तुतः देवांचे स्वरूप कयाच्या कल्पने-
व्यतिरिक्त असून ते तर बदलत नाहीत;
देवाविषयी आमचे विचार मात्र बदलत
जातात.

ही ऋचा खाली दाखविल्याप्रमाणे

म्हणावी लागते:-

अस्य इदु प्र ब्रूहि पूर्वआणि

तुरस्य कर्मणि नव्य उक्थः ।

युधे यदिष्ण्वर्णान आयुधानि

ऋचायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥

यात 'कर्मणि' आहे त्याएवजी वृत्तार्थ

'कर्मणि' असे समजावयाचे; आणि

'इष्णानः' आहे त्याएवजी 'इष्ण्वर्णा-

नः' असे म्हणावयाचे; त्यावरून असा

नियम निघतो की, 'र' अथवा 'वृ'

हे ज्याच्या आरंभी आहेत अशी संयुक्त

अक्षरे संहित असली तर वृत्तांतुरो-

धानं 'र' बदल 'र' असे आणि 'वृ'

बदल 'वृ' असे म्हणावयास चिता नाही;

म्हणजे संयुक्त अक्षराचे पहिले व्यंजन

इतके लांबवून म्हणण्याची चाल पूर्वी

होवी की, त्याचे एक स्वतंत्र अक्षर

१४. द्याच्यैच भीतीनें अचुल
पर्वत सुद्धा [आणि] बुलोक मू-
लोक [हे] सुद्धा [आणि] [सर्व]
प्राणी सुद्धा थरथर कांपतात. प्रि-
यकर इंद्राच्या अभय्याची स्तुति क-
रीत करीत नोधा एकाएकी बळ-
वान् झाला.

14. Through the dread
of Him alone even the solid
mountains, even heaven
and earth [and] men trem-
ble. Praising again and
again the support of beloved
[Indra] Nodhan instantly
became powerful.

होईल व तेहि आणखी संयुक्त अक्षर
होत असे. खानदेशांत काहीं एक बाले-
वांटी लावणी प्रसिद्ध आहे, त्यांत

अल्याड नर्मदा पल्याड बडोदा नवडो-
दा ग बाई। नाकि नथ सरजांची। इ०
असे दोन चरण आम्हांस आठव-

तात. यांतहि 'सरजांची' याएवजी
'सरजांची' असें झाले आहे. ऋषि
प्राचीन असो अथवा अर्वाचीन असो,
दिव्य असो किंवा मान्य असो, व्याकरण
आणि छंद इत्यादि शास्त्रांचे नियम एकच
आहेत.

४. 'इंद्राला भिऊन मोठमोठे प्रचंड
असे जे निश्चळ पर्वत तेहि कांपतात,
गुलोकहि कांपतो, आणि पृथिवीहि
कांपते, मग जन कांपतात म्हणून सग-
लां गावयास नकोच. असें असून तो सर्वांचे
संरक्षण करितो, त्यामुळे तो सर्वांस प्रिय
झालेला आहे. तर इंद्राजो प्रियकर
इंद्र त्याणें केलेल्या संरक्षणाची स्तुति
करीत करीत मी जो नोधा ऋषि तो
बलवान् झालों.'

जो लोक असतात, त्यांस हा अर्थ
समजून सांगावयास नकोच. कारण
इंद्रगुणानुवादाच्या योगानें तदनुकर-
णाची इच्छा उत्पन्न होते; तेणेंकडून
सद्भिच्चर आणि सदाचार हे निपजतात,
आणि सद्भिधारांच्या आणि सदाचारां-
च्या आंगीं जी शक्ति असते ती दुसऱ्या
कोणत्याहि ठिकाणीं नसते.

'प्राणी सुद्धा' = 'जनुषः'. प्रथमेचें
बहुवचन.

नोधा हा या सूक्ताना कर्ता आहे. तो
म्हणतो कीं, इंद्राच्या संरक्षणशक्तीची
कथा, गात गात मी बलवान् झालों. ई-
श्वराचा गुणानुवाद अथवा प्रार्थना कर-

या ऋक्षेना चौथा चरण खुर्ली दाख-
विल्याप्रमाणें म्हणावा लागतो:-

१. सदिओ भुवद्वोरिआय नोधा:

अस्मा इदु त्यदनु दाप्येषामेको यद्वन्ने भूरीशानः ।

प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्ये सुस्विमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊम् इति । त्यत् । अहु । दायि । एषाम् । एकः । यत् ।
वन्ने । भूरैः । ईशानः ।

१ । एतशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् । सौवश्ये । सुस्विम् । आवत् ।
इन्द्रः ॥ १५ ॥

भाषायाम्.

१५. अस्मा इदु (=अस्मा एव) [इन्द्राय] एषाम् (=अस्मद्रूपाणामेषां जनानां) त्यत् (=तत् प्रसिद्धं) [स्तोत्रम्] अनुदायि (=अकारि) यत् [स्तोत्रं] भूरैः (=बहुनः प्राणिजातस्य) एकः (=अद्वितीय) ईशानः (=स्वामी) वन्ने (=ययाचे =इष्टवान्) । इन्द्रः सूर्ये सौवश्ये (=सूर्यसौवश्यनामकेन केनचित्सह) पस्पृधानं (=युध्यन्तं) सुस्वि (=सामानाभिषोतारम्) एतशम् (=एतन्नामानं कंचिदुपासकम्) प्रावत् (=प्रकर्षेण संरक्षितवान्) ॥

अस्माभ्यं 'सूर्ये पस्पृधानं सौवश्ये' इति वाक्यं दुर्बोधतरमनुसायणमेवास्माभिर्बुधितम् । ते हि वदन्ति । "यत्तु राधेस्यमाख्यायिका । स्वश्वो नाम कश्चिद्राजा । स च पुत्रकामः सूर्यमुपासांचक्रे । तस्मै पुत्रं एव पुत्रो बभूव । तेन सहैतशनाम्नो सहर्षैर्युद्धं जातमिति ।" अत्र यद्यपि सूर्यसौवश्ययोः पदयोर्निर्वचनं सायणेन व्याख्यायिकामनुसृत्य कृतं चिन्त्यं भवेत् तदपि 'सूर्यः सौवश्य इति नाम्ना कश्चित्प्रसिद्धः पुरुषो न भवेदिति न । केचित् पाश्चात्यपण्डितस्तु सूर्यं तेजस्विनि सौवश्ये शोभनानामथानां समूहे पस्पृधानं स्पृहां कुर्वन्तं शोभनाश्रुरूपस्य धनस्येच्छां कुर्वन्तम् इतीच्छन्तीति भाति ॥

१९. असंख्य लोकांचा एकला प्रभु [जो इंद्र] त्याला जें आवडतें तें हें आमचें [स्तोत्र] त्या इंद्रालाच अर्पण केलें आहे. सोम अर्पण करून उपासना करणारी एतश सूर्यसौवश्याशी युद्ध करीत असतां त्याचें संरक्षण इंद्र करिता शाला.

15. To Him alone this hymn of ours is offered, which he, the single Lord of all, loves. Indra protected the Soma-pressing Etas'a who was fighting with Sūrya Savas'vya.

१५. 'अनेक लोकांचा एकला प्रभु असा जो इंद्र, त्याला जें आवडतें असें हें आमचें स्तोत्र आम्ही इंद्रालाच अर्पण केलें आहे. तर तो आमचें संरक्षण करो. संरक्षण करण्याविषयी इंद्राची प्रख्याति आहे. उदाहरणार्थ, एतश नांवाचा उपासक सूर्यसौवश्य या नांवाच्या मनुष्याबरोबर लढत असतां त्याला इंद्रानें रक्षिलें म्हणून प्रसिद्धि आहेच', असें तात्पर्य.

'सूर्यसौवश्याशी युद्ध करीत असतां' = 'सूर्ये पस्पृधानं सौवश्ये.' हा अर्थ आम्ही सायणांस अनुसरून केला आहे. पण त्याच्या निर्विवादत्वाविषयी विशेष सांगतां येत नाही. 'सूर्याची बरोबरी क-

रणाच्या बळांची इच्छा करणारा जो त्याला' असाहि अर्थ अक्षरशः होऊ शकेल.

'एतश' हा कोण होता अथवा 'सूर्यसौवश्य' कोण होता याविषयी विशेष म्हणण्यास रिखें कांही ठाऊक नाही. सू. ५४, मं. ६ पहा.

वृत्तसुखार्थ ही ऋचा खाली दाखविल्याप्रमाणे आहे असें समजावें.

अस्मा इदु त्वदनु दायि एषम्

एको येंद्रे भूरैरीशभान ।

प्र एतश सूरिणं पस्पृधानं

सौवशिए सुषुद्रमावदिन्द्रः ॥

एवार्ते हारियोजना सुवृत्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो भक्रन् ।
 एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यान् ॥
 ॥ १६ ॥ २९ ॥ ४ ॥

एव । ते । हारिऽयोजन । सुऽवृत्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः ।

(अक्रन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः । मक्षु । धियावसुः ।

जगम्यात् ॥ १६ ॥ २९ ॥ ४ ॥

भाषायाम्

१६. हे हारियोजन (=हयोरुश्रयोर्भोजनं युग्मं यूयस रथे स) इन्द्र, गोतमासः (=गो-
 तमाः=गोतमगोत्रोत्पन्ना अस्मद्भूपा उपासका) एव (=एवम् अनेन प्रकारेण) ते
 (=त्वदर्श) सुवृत्ति (=सुवृत्तिः=सुरचनानि=सुन्दराणि) ब्रह्माणि (=स्तोत्राणि)
 अक्रन् (=अकृत), आ एषु (=एषु स्तोत्रेषु गोतमेषु) विश्वपेशसं (=सर्वरूपां)
 धियं (=धनं) धाः (=देहि=स्थापय=अस्मभ्यं गोतमभ्यो देहि) । -- धियावसुः
 (=धीमान्=प्रशायुक्त) [इन्द्रः] प्रातः (=प्रातःकाले) मक्षु (=सत्वरं) जगम्यान्
 (=दिनेदिनि आगच्छन्) ॥

१६. या प्रकारकून हे सु-
गवर्णाचे घोडे जोडिलेल्या रथांत
।णाऱ्या इंद्रा, हे सुंदर मंत्र गो-
मांनीं तुजप्रीत्यर्थे केले आहेत.
र तूं आमच्या ठायीं सर्व प्रकारचे
न स्थापित कर.—बुद्धिमान् [इंद्र]
तिदिवसीं सकाळीं येत जाओ.

१६. सोन्याचे घोडे रथास जोडून
।णाऱ्या हे इंद्रा, या प्रकारकून
।र्ही गोतमांनीं तुझी स्तुति केली आहे
।णि ती सुंदर रीतीनें केली आहे. तर
। तूं मान्य करून घे आणि आम्हां उ-
।सकांला सर्व प्रकारचे धन दे' असा
।वार्थ. हा या सूक्ताचा उपसंहार झाला
।णि उपसंहार झाला असें दर्शविण्या-
।रितां ऋषीनें 'या प्रकारकून' (एव)
।सें या ऋचेत पद घातलें आहे; आणि
।पसंहारांत काहीं तरी वरप्रदान मागा-
।याचें असतें तें यांत मागितलें आहे; तें
।कीं, इंद्रानें स्तुति मान्य करून घ्यावी
।णि स्तुतिकर्ते जे गोतमकुळांतील
।षि त्यांजला सर्व प्रकारचे धन द्यावें.

'सुवर्णवर्णाचे' इ० = 'हारियोजन.'

16. Thus, O Indra, that
harnessest a pair of golden
steeds to thy car the
Gotamas have made these
well-fashioned hymns for
thee. Confer thou upon us
wealth of all forms.—May
wise [Indra] come early
each day in the morning.

इंद्राचे घोडे सुवर्णवर्णाचे आहेत असें
सांगितलें आहे.

'गोतमांनीं.' सूक्तकर्ता जो नोधा
ऋषि तो गोतमकुळांतील आहे हें लक्षांत
ठेविलें म्हणजे 'गोतमांनीं' कां म्हटलें तें
समजलें; कारण कीं सूक्तकर्ता आपल्या
कुळांतील सर्व माणसें जवळ घेऊन त्यां-
जवरींवर इंद्रापासना करीत आहे. आणि
त्यांजवरींवर मिळून सूक्त रचून म्हणत
आहे असें समजलें पाहिजे.

'बुद्धिमान्' इ०. हा चवथा चरण
ध्रुवपदासांश्रवा आहे तो पूर्वी आलाच
आहे. याचा संबंध यां सूक्ताशी अथवा
या ऋचेशी विशेष आहे अथवा इष्ट तरी
अग्रे असें नाहीं.

89/10/21/5/11/20

